

CNPRO1F 346

వీ యి ప డ గ లు

విజయవాడ

CA

వేయి పద గ లు

విశిష్ట శాస్త్రములు

విషయం:

లక్ష్య

పాఠ - 2.

సర్వ స్వామ్యములు

గ్రంథకర్తవి

విదవముద్రణము

ప్రతులు ౨౦౦౦

1911.82.4 3

స. ప. - ౩

8852

• మొ. స. ౧౨—౦—౦

1956

శ్రీ లా ముద్రాక్ష

విజయవా

అంకితము

నీ వొక పెద్దవెల్లు వయి నీ వెలుగారిన నాదు జీవిత
వ్యావృతి యీ కవిత్వ మనునట్టి విచిత్రపునీడ పాతె నో
దేవి! యరుంధతీప్రముఖ నివ్యమహాఃపరిశీలమూర్తి ఆ
నీ వెలుగుల్ పరోక్ష మయి నేటికి నీడలు పాటజొచ్చెడున్

కృష్ణాజిల్లా పెనమలూరు గ్రామస్తులు
చిగురుపాటి బుచ్చిరామయ్య గారు
చంద్రశేఖర గారు
అందించిన వస్తువు

12

మొదటి అధ్యాయము

“వేయిపడగల పాము విప్పారుకొని వచ్చి
కాటందుకొన్నది కలలోన రాజును”

సుబ్బన్న పేట వీధులలో నొక యువతి యిట్లు పాడుచు గంతులు వేయుచు, మొగమున నున్న పెద్దకుంకుమబొట్టు చెమటకు జాటిపోవుచుండఁగాఁ జేతనున్న వేపమండ మాటిమాటికి నూఁగు లాడించుచు, జుట్టు విరిమఁబోసికొని, పయ్యెద తొలఁగుటకూడ నెఱుఁగని తన్మయత్వముతోఁ గొంతసేపు పరువెత్తుచు, గొంతసేపు తొందరగాఁ దిరుగుచు నుండెను. పది పదుమూడేండ్లు లోఁబడిన బాలురందఱ తాయమ పోయినంతమేఱ నామెవెంటఁ బరువెత్తుచుండిరి. ఆ వీధిచివర రావిచెట్టుక్రింద సభతీర్చిన కొందఱు పెద్దలు తమలోఁదాము రాచకార్యము లాలోచించుకొనుచు మధ్య నీయమ సంగతియుఁ బ్రస్తావించుచుండిరి.

ఒకరు—మఱల గణాచారి బయలుదేరినదే!

మఱొకరు—గణాచారి లేదు, గణాచారి లేదు. ఇది యొక యాట. వయసులో నున్న యాడది సిగ్గులేక యిట్లూరివెంట గంతులు వేయుటకు తలిదండ్రు లొప్పుకొన్నందుకుఁ జెప్పవలయును.

ఇంకొకరు—ముసలి జమీందారుగారు పోదు రని ఆఱునెలల క్రింద గణాచారి చెప్పెగదా! గణాచారి కాకపోయిన నెట్లు చెప్పఁ గలిగెను ?

వేఱొకరు—గ్రుడ్డివానిచేతి తాయి ! తగిలినఁ దగులును; తగులదును.

అప్పటికిఁ బదిగడిములు ప్రొద్దెక్కెను. వేసఁగి. ఈదురుగాలి కొట్టుచుండెను. బడి వదలిపెట్టిన పిల్లలు పలకలు, పుస్తకాలు చంకనిడి, నుదురులఁ బోసిన చెమ్మటలు చొక్కాలు పైకిలాగని ముంజేతులతోఁ దుడుచుకొనుచు గుఱ్ఱములు ఖదనుత్రొక్కినట్లు పరువులెత్తుచు గృహభిముఖులైరి. కడుపునిండ బువ్వతిని పాలేరు

బుడ్డవాండ్రు రావి నూకు చుట్టలు కాల్చుచుఁ బశువులను బాటలకుఁ దోలుకొనిపోవుచుండిరి. గొల్లముసలమ్మలు పశువులు పోవుచు వేసిన పేడకళ్ళకై పోరాడుకొనుచుండిరి. బ్రాహ్మణస్త్రీ లప్పుడే యిండ్ల లోని పనులు ముగించుకొని, మడిబట్టలుతుకుటకు బుజాలమీఁద వేసికొని చెఱువునకుఁ బోవుచుండిరి. మాతెతలు పొలముమీఁదఁ నిసేయుచున్న భర్తలకుఁ దట్టలలో బువ్వయు నీరుచు దీసికొనిపోవు చుండిరి. ప్రాతఃకాలము తెలియకుండ మధ్యాహ్న మగుచుండెను. ఆ జాముప్రొద్దెక్కిన యెండలలోఁ గ్రమక్రమముగా వెచ్చదనములు ముదురుచున్నను, గాలిపొగలింకను గోరువెచ్చనగానేయుండెను. ఆ గోరువెచ్చదనములకే గణాచారి తాళలేకపోయినది. అమె కొంతసేపటికిఁ బోయి రావిచెట్టుక్రింద నున్న పెద్దమచుష్యులవద్దఁ గూర్చుండెను. అమె రాకతో వారి ప్రస్తావనయు నాఁగిపోయెను.

*

*

*

*

ఇప్పుడు సుబ్బన్న పేటయున్న ప్రదేశమంతయు మూఁడు వందలయేండ్ల క్రిందట మహారణ్యము. ఆ యరణ్యములో నొక చిన్నపల్లె యుండెడిది. ఆ పల్లెలో నొక పేదకాఁపు కాఁపురముండెడి వాఁడు. అతఁడు అడవిలోని పుల్లల నేటితెచ్చి, కట్టెలు కొట్టితెచ్చి, యవి దూరపుఁ బట్టణములకుఁ బోయి యమ్ముకొనుచు జీవించును. అతని కొక యావుండెడిది. అది కపిల. ఆ యావుసాగసే సాగసు. అది కుండంత పొదుగుతో, నిగనిగలాడు మేనితో, గుజ్జరూపుతో, విదియనాఁటి చందురుని శృంగములవంటి శృంగములతో, మెడలోని దృష్టిత్రాడుతో నడపులకు మేతకై పోవునప్పుడుగాని, వచ్చునప్పుడు గాని జనములకు దానిమీఁద జూపేజూపు. ఆ కాఁపున కా కపిల వాఁకిటనొదిగియున్న నందినీధేచువు. అతనిమల్లారుముద్దుబిడ్డలపాలిఁటి కాణాచి. దాని నతఁడు వేయికన్నులతోఁ గాపాడుకొనును. ప్రొద్దున నా తల్లి కుండెఁడుపాలిచ్చి యడవులకుఁబోవును. రాతిరికి వచ్చి మఱలఁ గుండెఁడు పాలిచ్చును. ఈ పాలతో నతని కాఁపురమునకు వేతేపంటలే అక్కఱలేకపోయినవి. శ్రీ మహాలక్ష్మీవలె నావు వచ్చినను, పోయినచు గన్న యా కాఁపుకన్నులు చల్లని వెన్నెలలు కాయుచుండెను.

ఇట్లుండ నా యావు ప్రొద్దుగ్రుంకగ నే యడవులనుండి మఱలి యింటికివచ్చెను. కావుపెండ్లము వచ్చినయావునుకట్టివేసి, దూడను గుంజకు లొగికట్టి తోడుమాలు తెత్త మని యావుపొదుగువంకఁ జూచెను. పదియొకరములు కోసి కుప్పవేసినట్లుండు నామెపొదుగు నాఁడు చిక్కి పలుచఁబడియుండెను. 'ఏమా యిట్లున్న'దని యనుకొనుచు హోనికిఁబోయి తోడుమాలు తెచ్చి దూడను విడిచెను. తల్లి దూడను దగ్గరకు రాసీయలేదు. కావుభార్య బందమువేయఁ బోయెను. వేయసీయ లేదు.

ఆమె బలవంతముగఁ బాలు తీయఁబోయెను. గోవు ఎగచి తన్నెను. "సాధువులఁగో సాధువు. నన్నుఁ గన్నతల్లి. నా యావు ఈ నాఁడేల తన్నెనా?" యని యామె లోలోన గుమ్మరిల్లిపోయెను. కావు వచ్చెను. ఈ సంగతి కావుతో నామె వెంటనే చెప్పెను. ఆవునకు దృష్టితీసిరి. పులివిస్తరాకులు దిగఁదుఁకిచి తగులఁబెట్టిరి. ఎఱ్ఱనీళ్లు తీసిపోసిరి. ఆవు చేరకట్టనీయలేదు. "ఎవరో గిట్టనివారు అడవిలో పాలు పిండుకొనిపోయి"నని యూహించిరి. గిట్టనివారు లేరు కనుకనా? వారికిని వీరికిని బోరాటము జరిగినది. కాని లాభ మేమి? మఱునాఁడు సాయంతనముకూడ మఱల నిశ్లే. ఆవు వచ్చినది. కావు పాలుతీయఁబోయెను. ఆవు తన్నెను. కావునకు బట్టరానంత యా గహము వచ్చెను. ఆవును మళ్ళవేయువానిఁ బిలచి వానిని జావమోఁదెను. వాఁడు "బాబూ! నేను వేయికళ్లతో గాఁచుచునే యుంటిని. కన్న మొఱగించి యావు ఒక అరగంటసే పెచట నున్నదో, అంతేను. ఇంక నే నేవాప మెఱుఁగ"నని వాఁడు మొఱ్ఱపెట్టెను. కావున కేమియుఁ దోచినది కాదు; ఆ రోజునను, ఆ మఱునాఁడును పిల్లలు పెరుఁగు లేదని యల్లరిచేసిరి.

ఆవు నాలుగురోజులు, అయిదురోజులు పాలీయలేదు. కావు ఆవు నడవికిఁ బోసీయకుండ నింటివద్దనే కట్టివేయుద మనుకొన్నాఁడు. ఒకనాఁడు అడవికి వదలలేదు. ఆవు 'అంబా' యని అడలిపోయెను. దాని యాక్రందనము విని కావు దానిని వదలిపెట్టెను. సాయం వేళకు నా వింటికి వచ్చెను. మఱలఁ దన్నెను. అన్నిప్రాణములు దానిమీఁదనే పెట్టుకొన్న యా కావుసంసారమున కీ సంఘటనము

లతో మతిపోయినది. చివర కొక్కటే యుపాయము మిగిలినది. కావు తన పని మానుకొని యావును తానే పోయి రెండుమూన్నాళ్లు కాచి సంగతియేమో తెలిసికొనవలయును. సరేనని యొకనాఁ డావువెంటఁ బోయెను. ఆవుమీఁదనే కన్నులుపెట్టుకొని యట్లే పగలు పగలెల్ల దానివెంటనేయుండెను. ఇంకఁ బ్రొద్దుక్రంకఁబోవు చున్నది. పశువుల నింటికిఁ దోలుకొనిపో వేళయైనది. దూరముగాఁ బోయిన దూడను మళ్ళవేయుటకుఁ గాఁ పింత కనుచాటు కావలసి వచ్చెను. ఇంతలో నావు కనుపించలేదు. కావు ఆ చెట్టువెనుకఁ జూచెను; ఈ పొదచాటునఁజూచెను. ఆవు కనిపించలేదు. నిస్పృహఁ డయిన కావున కొక యరగంట యయినతరువాత దూరమునఁ జెట్లగుంపులోనుండి వచ్చుచున్న యావు కనఁబడెను. అతఁడుపోయి యామెపొదుగు పరీక్షించెను. చీకెవేసిన మామిడిఁకవలె నామె పొదుగు చిక్కియుండెను. ఆ చెట్లగుంపులోనికిఁ బోయి యా చుట్టు ప్రక్కల సంతట వెదకెను. కాని యేమియు గోచరించలేదు. ఏమి చేయును? కాళ్ళీడ్చుకొనుచుఁ గావు తిరిగి యావును, దూడను తోలుకొని యింటికి వచ్చెను.

ఆ నాఁడురాత్రి యతనికి నిద్రపట్టినది కాదు. “ఇదియేమో మాయగా నున్నదే! అంతవఱ కట్లేయున్న యా వంతలో నెట్లు తప్పించుకొనిపోయినది! ఎక్కడకు వెళ్ళినది? ఆ చెట్లలోనుండి వచ్చినది. ఆ వెనుక నెవ్వరు లేరే? ఇది యేదో చిత్రముగా నున్నది” అన్న యూహలతోనే యతనికిఁ దెల్లవారెను.

మఱునాఁడు మఱల నావువెంటఁ బోయెను. ఆనాఁడు నట్లే యయ్యెను. మూడవనాఁడు కాపిట్లు కాదనుకొనెను. ప్రమత్తకుఁ బ్రాణములు వెలకట్టి కనులావుమీఁదనే పెట్టి యట్లే యుండెను. ఏమఱుపాటు లేని కావును తప్పించుకోలేక, కపిల ప్రొద్దు క్రంకు వేళ కట్లే బయలుదేరినది. కావును వెంబడించెను. ఆవు ఆ చెట్ల చాటునకుఁ బోయి యొక పుట్టమీఁద నిలుచుండెను. కావు కొంచెము దగ్గఱలో దానికిఁ గనబడకుండ నొక పొదమాటున నక్కెను. కాని యట బరుగుచున్న సర్పము నతనికిఁ గనుపించుచునే యుండెను.

పుట్టలోనుండి యొక దివ్యసర్పము నెలికి వచ్చి, నోరు తెఱచి, పొదుగువద్ద బడగవిప్పి నిలిచియుండెను. కాపునకుఁ గనులు బైరులు క్రమెను. కాపు కొంతసేపటికిఁ దమాయించుకొని తలగుడ్డతీసి నేలపైఁబెట్టి మ్రొక్కి యల్ల చూచుచుండెను. ఆవు పొదుగునుండి పాలు ధారగా జాలుచుండెను. పాము త్రాగుచున్నది కాబోలు! తాను కనులతోఁజూచినది భార్యకుఁ జెప్పవలయునని కాపు మనస్సులో ననుకొనెను. కాపు మఱలఁ జూచెను. ఒక శిరసుకాదు; ఆ సర్పమునకు రెండు శిరస్సులు. ఈ మహత్తు ఊరందఱికిఁ జెప్పవలయు ననుకొన్నాఁడు కాపు. మఱలఁ జూచెనుగదా సర్పమునకు నాలుగుతలలు.

కాపునకుఁ దల తిరిగిపోయెను. దిగ్భ్రాంతుడై యతఁ డచటనే మూర్ఛఁ బడిపోయెను. కాపు కన్ను తెఱచుసరికి యా వతని వద్ద వచ్చి నిలువఁబడెను. అతఁడు నెమ్మదిగ లేచి దూడను వెదకుకొని యావువెంట నింటికి వచ్చెను. ఆవు నడచినంతసేపు దాని యడుగు లతని ప్రాణములమీఁదఁ బడుచున్నట్లు అతఁ డూహించుచుండెను. ఇంటికిఁ జేరినంతనే యతనిభార్య యేదో విశేషము జరిగినదని యాతని ముఖలక్షణములఁబట్టియే గ్రహించెను. జరిగినదంతయు నతఁడు పూసగుచ్చినట్లు ఆమెకుఁ జెప్పెను. అప్పుడే యీసంగతి నాల్గుమూలలఁ బొక్కి యానోట నానోట నూర నలుగురికిఁ దెలిసెను. అందఱును వచ్చిరి. ఆవును జూచిరి. ఎవరికి నేమి చేయవలయునో తెలియలేదు.

ఆ రాత్రి యా కాపునకుఁ గలలో వేయిశిరసులతో సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామి కనఁబడి తనకు గుడి కట్టించు మనియుఁ నావు పాలు తాను త్రావిన చోటుననే యది కట్టించవలయు ననియుఁ జెప్పెను. మఱునాఁడు కాపు సర్వవృత్తాంతము నూరివారికిఁ జెప్పెను. అందఱును ఆవేశపూరితు లయిరి. కాని యా యూరిలో నున్నవారందఱును పేదలే. అచ్చట నాలయము కట్టించఁ గల సామర్థ్యమందు నెవ్వరికిని లేదు. ఆకాపుమాత్రము తన యాస్తివంతయు నమ్మియైన దేవునకు గుడికట్టించు ననుకొనెను. కాని యా యాస్తియెంత? ఒకయావు, ఒక పూరిపాక. ఆవు అదివరకే భగవంతునకుఁ

వసమయ్యను. పూరిపాక కొనుపా రెవ్వరు? ఎవరైన గొందురే
యనుకొందము. మూడు రూకలు వచ్చునేమో! ఈ డబ్బుతో
దేవునకు మఱియొక పూరిపాకయినను రాదు; గతి యేమి?

ఇది యిట్లుండగా స్వామిమహాత్మున కా నాటినుండి యూరి
లో దాఖలాలు కనబడుచుండెను. ఊరి పెద్దకాపు కొడుకునకు నొడ
లంతయుఁ బళ్ళికలు లేచెను. స్వామికి మ్రొక్కుకొనఁగా నవి శాం
తించెను. ఒక స్త్రీకి పదియేడ్లనుంచి యున్న చెవిపోటు స్వామికి
దీపారాధన చేయించఁగాఁ దగ్గిపోయెను.

ఈ మహాత్ము నానాటఁ జుట్టుపట్ల వ్యాపించి జనము తీర్థప్రజ
యయిపోయెను. అచ్చటి కామడదూరమున నున్న యొకపాటిగ్రామ
మునఁ గొంచె మాస్తిపరుడైన యొకబ్రాహ్మణునకు సంతానము
లేదు. ఆయన తనకు సంతానము గలిగినచో దాను వచ్చి స్వామి
సన్నిధినే యుందుననియు, స్వామి కాలయక్షయత్నములు చేసెద
ననియు మ్రొక్కుకొనెను. ఆ మఱువత్సరమున నాయనభార్య గర్భ
వతియై కుమారునిఁ గనెను. అతనికి నాగేశ్వరశాస్త్రియని పేరుపెట్టు
కొని యా బ్రాహ్మణుఁడు తన సర్వమైన యాస్తితోఁ దఱలివచ్చి
స్వామివద్ద నివాస మేర్పఱచుకొని యప్పటినుండి తదాలయనిర్మాణ
ప్రయత్నముమీఁదనే యుండెను. ఆ బ్రాహ్మణుఁ డధ్యయనము
చక్కఁగాఁ జేసినవాఁడు. జ్యోతిషమునందు, వాస్తువునందు నఖండ
ప్రజ్ఞాశాలి. ఈయన యీ ప్రకాస్తిని విని యొక నాఁ డీయనను
దర్శించుట కొకభాగ్యశాలి వచ్చెను.

ఆభాగ్యశాలికి వయసేబదియేండ్లు. పుస్తీలు, మీసములు,
వెడల్పయిన దవడయెముకలు, ఎఱ్ఱచారలుగలిగిన విశాలములైన
కనులు, ఆజానుబాహువు; దృఢకాయుఁడు, చూచినవారి కతఁడు
మహాయోగపురుషునివోలెఁ గన్పించును. ఈ యేబదియేడులతఁడు
సామాన్య సంసారియే కాని యావేశ వచ్చునప్పటికి అతనిజాతకము
తిరిగెను. అతఁడు పూర్వ మైదాఱు జతల యెడ్లను బెట్టుకొని కిరా
యికిఁ దోలుచు జీవించెడువాఁడు. ఇంగ్లీషువారు టిప్పుసుల్తానుమీఁ
దికి దండయాత్రకుఁ బోయినప్పుడు వీనియెడ్లనుగూడ బాడుగకుఁ
దోలించుకొనిరి. వారు టిప్పును గెలిచి శ్రీరంగపురము దోచుకొ

న్నప్పు డితఁడు తనవంతు దోపిడికై వారి నడిగె నట. వారును గోటలో నొక కొట్టు చూపించి యందులో నేమున్నదో తెలియక యది యితనివంతని చూపించి రట. ఆతని యన్యప్తము! దానినిండ నవరసు లుండెను. అవి యతఁడు రహస్యముగా నెఱ్ఱమీఁది కెత్తు కొని యింటికిఁ దోలుకొనివచ్చెను. అతని పేరు వీరన్న. ఇప్పు డా ధనముతో నాతఁడొకగోటకట్టి పెద్ద జమీందారు కావలెననియూహి. ఆ గోట యెచ్చటఁ గట్టవలెనో అది యీ బ్రాహ్మణునిఁ గనుఁగొన వలయు నని యాయనవద్దకు వచ్చెను. బ్రాహ్మణునకును వెదకఁ బోయిన తీరగ కాలికిఁ దగిలిన ట్లయ్యెను. ఆతఁడు లోన సంతోషిం చెను. పైని దైవమే యతనిని మనవద్దకుఁ దెచ్చిననియు భావించెను.

బ్రాహ్మణుఁడు వీరన్ననాయనితోఁ గోటకట్టుటకు యోగ్య మైన స్థలము తా నున్నదే యనియు, నచ్చటి స్వామి యా స్థలము నకు క్షేత్రపాలకుఁడుగా నది దివ్యస్థలము కాబోవుమన్న దనియు, నట నిర్మించిన పట్టణము మూఁడు నాల్గు వందలయేండ్లవఱకు మహాదళ ననుభవించు ననియుఁ జెప్పి వీరన్న నాయని దాని కను మతింపఁజేసెను. నాయుఁడు తనగోటయు, స్వామి యాలయమును నొకే శుభముహూర్తమున నారంభించెను.

ఇంతలో నొక వింత జరిగింది. ఏ యావుపాలు స్వామి త్రావు చుండెనో, యా యావుగల కాపున కొక్కతయేకూతురు. ఆమె కప్పటికిఁ బదునాఱు పదునేడేండ్లుండును. వినాహము కాలేదు. అప్పు డప్పుడు స్వామి యామె నావేశించుచుండెను. పిల్ల యదను దప్పు చున్నదని కాపు ఆమెకుఁ బెండ్లిప్రయత్నము చేయును. ఆ ప్రస్తావన చేసినపుడెల్ల నామె విఱచుకొని పడిపోవును. 'తప్పుతప్పు' అని తలి దండ్రులు చెప్పలు వేసికొందురు. ఆమె మఱల లేచి కూర్చుండును. అసలు ప్రకృతిలో నున్న సాగసే యిది. ఏదైన నొకవింత జరిగినచో గొంద అవునందురు, కొందఱు కా దందురు. కొందఱునమ్ముదురు, కొందఱు నమ్మరు. అట్లే యీ గణాచారినిగూర్చి కొందఱు పరిహాసము చేయుచు వచ్చిరి. వా రందఱకు నేనో చిన్న చిన్న యాపదలు రా మొదలిడెను. అందుచే విశ్వాసమే ఎక్కువగా వ్యాపించెను.

క్రమక్రమముగా నాయారికి సుబ్బన్న పేట యరుపేరు వచ్చెను. అది పెద్ద గ్రామమయ్యెను. ఆలయమును, గోటయుఁ బూర్తి యగుటకుఁ బదియేండ్లు పట్టెను. ఆలయముకన్నఁ గోట యంద మైనది. గోటకన్న నాలయ మందమైనది. ఎచ్చటెచ్చటివారును వచ్చి దేవుని దర్శించిపోదురు. గోట చూచిపోదురు. కాని జరిగిన దొక్క చిత్రము. జమిందారు కట్టించిన యాలయము సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరునిదా, నాగేశ్వరస్వామిదా? బ్రాహ్మణుఁడు సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరు నకుఁ జిన్న యాలయము గట్టించెను. కాశినుండి గొప్ప మహాత్ముకల శివలింగము తెచ్చి నాగేశ్వరస్వామి యన్న పేరుతో దానికిఁ బ్రతిష్ఠ చేసెను. ఈ దేవాలయములో నొకమూల నీ సుబ్రహ్మణ్యస్వామి యాలయ మున్నది.

వీరన్ననాయఁడుగారికిఁ జిన్నప్పటినుండియు విష్ణుభక్తి యెక్కువ. అందుచేత నాయన వేటే వేణుగోపాలస్వామి. యాలయ మొకటి కట్టించెను. రాజు స్వాములకు నిత్య ధూప దీప. నైవేద్యము లకుఁ, గల్యాణోత్సవములకు, భోగములకుఁ బ్రత్యేకములైన యేర్పాటులు చేసెను. గొప్ప సన్నాయపాటగాండ్రు, మంగలులు వచ్చి మిరాశీలు సంపాదించుకొని యీ గ్రామమున నివసింపఁజొచ్చిరి. దేవదాసీలు వచ్చిరి. వైష్ణవోత్తములు విచ్చేసిరి. శైవు లరుదెంచిరి. అందఱకు రాజు వీశ్చేర్పఱచెను.

అదివఱకు జిన్నపల్లె యైన యాచోటు నేడు దేవతలకు నిలువ నీడ యయ్యెను. భక్తులకుఁ గొంగు బంగార మయ్యెను. ధర్మమునకు నివాసస్థానమయ్యెను. ముక్తికి మార్గమయ్యెను. సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామి పిలిచినఁబలుకు దైవము. గణాచారి ముఖమున రానున్న యాపదలు చెప్పును. పరిహారము లుపన్యసించును. అవినయ ములు శిక్షించును. అందుచేత నూరెల్ల స్వామిపేరన్నచో గడగడ. అందుచేత భక్తి ప్రపత్తులును ప్రబలినవి.

వీరన్ననాయనికుమారుఁడు నాగన్ననాయఁడు. తండ్రిచని పోయి కొడుకు రాజ్యమునకువచ్చెను. ఈ దేవాలయాదినిర్మాణహేతు వైన యాబ్రాహ్మణుఁడు చనిపోయి, యాయనకుమారుఁడు నాగేశ్వరశాస్త్రి పెత్తనదారయ్యెను. ప్రాత గణాచారి గతించి యామె

యన్నకూతురు మఱిల గణాచారియయ్యెను. ఆమెకును మఱిల వివాహప్రియత్నములు చేసిరి. చేసినపు డెల్ల నామెయు స్పృశితప్పి పడిపోవుచుండెను. అందుచేత నామెయు నవివాహితగా నేయుండెను. ఈ రీతిగా నా కాపునింట నొక్కతెయే యాడశికువు కలుగుటయు, నామె సుబహ్మణ్యేశ్వరస్వామి గణాచారియగుటయు నాచుచానుత యయిపోయెను.

వీరన్ననాయనివంశమువారు స్వామికిఁబ్రతినిధులు. బ్రాహ్మణ వంశమువారు ప్రచారకులు. కాపువంశపు టాడుపడుచులు స్వామికి వ్యాఖ్యాతలు. ఈ రీతిగా నూహ్యకాశమునుస్య, స్వస్యను ర్త్యగోకముల మధ్యఁ, బ్రహ్మప్రత్యక్షమునుస్య నొక స్థిరమయిన సంబంధ మేర్పడెను.

పైని భగవంతుఁడు, క్రింద రాజును, బ్రాహ్మణుఁడును. ఈ రెండు మహాసంస్థలకు మధ్య గణాచారి త్రైచరాని లంకె.

ఇది నాల్గు స్తంభములధర్మముటపము. స్వామి, జమీందారు, బ్రాహ్మణుఁడు, గణాచారి—వీరు చల్లును స్తంభములు.

ఈ మంటపముగో సుబ్బన్న పేట ప్రజలు మహోత్సవములు చేయుచుందురు. ధర్మార్థకామమోక్షము లకు నఱుఁటిచెట్లుకట్టిన యీ నాల్గు స్తంభములు నిత్యము శుభచిహ్నములై, పచ్చనై, శోభనహేతువులై యుండెను.

ఈ ధర్మమంటపము నిత్యకళ్యాణము, పచ్చతోరణముగా మూఁడువందలయేండ్లు నిరంతరముగా, నవ్యవహితముగా శోభాయ మానమై యొప్పెను. ఈ మూఁడువందలయేండ్లలో వేయిపడగలతో బాసించిన నాగేశ్వరస్వామి సుబ్బన్న పేటమీఁద తన సహస్రభాగా మండలి ఛత్రముగాఁ జూచి యాచల్లని నీడలో నా యూరిప్రజల జోకొట్టెను. : వారును ధర్మమోక్షములమధ్య నూఁగుచున్న యర్థ కామము లకు నుయ్యెలలో సుఖనిద్ర గాంచుచుండిరి.

ఇన్నినాళ్ళు స్వామిపడగలు ప్రజలకుఁ జల్లనినీడ నిచ్చుటకు విరిసెను; గాని కాటువేయుటకు విరియలేదు. స్వామి రెండువేల కన్నులు ధర్మముచేత బొందుమల్లెలు విరిసినట్లున్న నాల్గుదిక్కులు

తనివిదీరఁజూచుచుఁ బ్రశాంతజ్యోతిస్సులు విరఁజిమ్మెనుగాని ధర్మ చ్యుతికుపితములై రక్తకాంతులు వెదజల్లలేదు.

సుబ్బన్న పేట కట్టించిన బ్రాహ్మణుఁడే యాయూరు మూఁడు నాల్గువందలయేండ్లుండునని నిర్ణయించెను. అంత జ్యోతిశ్శాస్త్ర పారంగతుఁడు, అంత వాస్తువిజ్ఞాత, అంత సర్వజ్ఞశేఖరుఁడు సుబ్బన్న పేటను నిత్యమైనదానినిగా నేల చేయలేదని యిప్పటి యాయూరి లోనివారి కొందఱి వాదము. కాని యాయన సర్వజ్ఞుఁడేగాని సర్వాధి కారి కాఁడు. వాస్తు విజ్ఞాతయేగాని వాస్తునిర్మాత గాఁడు. శాస్త్ర పారంగతుఁడేగాని శాస్త్రసప్త గాఁడు.

మూఁడువందల యేండ్లయినతరువాత సుబ్బన్న పేట నశించి పోవుటకు బీజనిక్షేపము కలుగుననియు, నాయననిర్దేశించెను. ఆ హేతు వులు పుట్టిన వని నేటి గణాచారి సూచించుచుండెను. కాని యూరి లోఁ జాలమంది గణాచారివాక్యములయందనాదరముచూపుచుండిరి.

* * * *

అట్లు ముదురుమన్న యెండలకుఁ జాళలేక గణాచారి పోయి రావిచెట్టుక్రిందఁ గొంతసేపు కూర్చుండి, సన్నని గొంతుకతో 'వేయి పడగలపాము విప్పగుకొనినచ్చి' యని పాడ మొదలిడెను. అందులో నొక యువకుఁడు వద్దని యితరులు కనుసన్నలతో వాఁరించుచున్నను, నామె కెదురుగా నిలుచుండి యిట్లనెను: "ఏమమ్మా! గణాచారి! ఈ విచ్చిపాట లెందుకు? వేయిపడగలేమిటి, రాజును కఱచుట యేమిటి? అదియును గలలో నచ్చి కఱచినదా? ఈ పాటి కీపాట చాలించి యింటికి నడుపుము. నడివయసులో నున్నావు. కులమువారి కప్రతిష్ఠ తెచ్చుచుంటివి. పెండ్లియు లేదు, పెటాకులు లేదు. పెండ్లి పేరెత్తి నంతనే 'హుహుహూ' యని పడిపోదువు. అన్నియు వేషములుగా నున్నవి. నీవు నిజముగా గణాచారివే యయినచో నీకుఁగూడ చెమట యేల పోసినది? నీకును నలసట యేల వచ్చినది? నీవు: నిజముగా దేవునిదానవే యయినచో, నేదీ నీ మాహాత్మ్యము చూపించుము. నేను నిన్నిట్లు ధిక్కరించుచున్నానుగదా, నన్నేమియుఁ జేయలే వేమి" అని విజృంభించుచుండఁగా సచ్చటనున్న మఱియిద్దఱతనిని బలవంతముగా నటనుండి లాగుకొనిపోయిరి. మఱికొంద "అతని కిది

తగదు. మఱి పదపకాలము వచ్చినది. అబ్బా! యిది యేమి పగలఁ బడిపోవుట. ఈ కాలపువా రందఱు చెప్పెడివారు లేక చెడిపోవుచున్నారని యనిరి. అవునని, కాదని వేవిధము లయిన వాదములు బయలుదేరినవి.

ఇది జరిగినంతసేపు గణాచారి ఏమియుమాటాడలేదు. ఒకటి రెండుసార్లు తలయెత్తి యాయువకునివంకఁజూచెను. ఒకసారి జనము నంతయుఁ బరిశీలించెను.

జనము క్రమక్రమముగా నెవరిదారిని వారు పోజొచ్చిరి. చివరకు గణాచారి యొక్క తెయే యాచెట్టుక్రింద మిగిలెను. రెండు జాములు కావచ్చినది.

వేసఁగి మండుటెండలు లేత రావియాకులమీఁదఁ బడి ధగ ధగలాడి కదలినపుడు తళతళమెఱయు గోదుమనన్నె త్రాఁచుల పడగలవలెఁ బ్రకాశించుచుండెను. రావియాకుల చిన్నిచిన్నితోకలు చాఁచిననాల్కలవలెఁదోచెను. దూరమున నాకాశములోఁ దెల్లని సన్నని మబ్బులు పలుచనై చెరలాడి తెల్లత్రాఁచులు మసకలాడి నట్లు, పడగలు విప్పినట్లు, ఒకదానిపై నొకఁడు దూఁకి కఱచుకొన్నట్లు పరవళ్లు త్రొక్కినట్లు నానారీతుల గోచరించెను.

ఎండయేమో కసటెక్కి మహాభుజంగ మొకఁడు కుపితమై బుస్సు మని పడగవిప్పి తోకమీఁద లేచి నిలిచినట్లు దుర్నిరీక్ష్యమయిపోయెను.

అంత గణాచారి లేచి యింటికిఁ బయలుదేఱెను. దీర్ఘములై యర్ధనిమిలితములైన యామెకనులు సగము విరిసిన నల్లత్రాఁచు పడగలవలె, నక్షికోణముల ముడతలువడిన గీతలు చాఁచిన నాల్కలవలె భయంకరమందహాసము చేసెను. అట్లు పోవుచున్న గణాచారి కెదురుగా నొక మహాపురుషుఁడు వచ్చుచుండెను. అతనిని జూచి నంతనే గణాచారి వికృతహాసముచేసి యతని కెదురుగాఁ బొడుచుఁ బరువెత్తెను.

“వేయిపడగల పాము, దిప్పారుకొని వచ్చి
కొటంగుకొన్నది, కలహాన రాజును.”

ఈ పాట పాము బుస్సుకొట్టిన ట్లుచ్చరించినది గణాచారి.

రెండవ అధ్యాయము

ఆ వచ్చుచున్న మహాపురుషుడు దబ్బపండువంటి దేహ చ్ఛాయవాఁడు. కోలము, గుండ్రము కాని ముఖము. ఆజాను బాహువు. నల్లనికనులు, విశాలమైన ఫలభాగము. వయ సిరువది యేండ్లుండును. అతనిపేరు ధర్మారావు.

ధర్మారావు రామేశ్వరశాస్త్రిగారి కుమారుఁడు. రామేశ్వర శాస్త్రి నాగేశ్వరశాస్త్రి కై దవతిరమువాఁడు. కృష్ణమనాయఁడు సుబ్బన్నపేట జమీందారయిన కాలములో రామేశ్వరశాస్త్రి యాయనకు దివానుగా నుండెను. కాని రాజు కీర్తికన్న, దివాను కీర్తియే దిశల కెగఁబ్రాఁకెను. రామేశ్వరశాస్త్రి శ్రుతిస్మృతులు చక్కఁగాఁ జదివినవాఁడు. కొంత కర్మిష్టి. యాగాదులు చేయక పోయినను, వైశ్యదేవము చేసి గృహమున నగ్నిహోత్ర మార నీయని గేస్తు. ఆయన యొకవిచిత్రపురుషుఁడు. ఆయన నాలుగువర్ణ ములనుండి బ్రహ్మ క్షత్రియ వైశ్య శూద్ర కన్యలను వివాహమాడి, నలుగురియందును సంతానమును బడసెను. ఇదియుఁగాక రత్నగిరి యను నొక భోగాంగన నుంచుకొనెను. ఆమెయందును సంతానము కలిగెను.

లోకదృష్టిలో నీ వివాహములు, నాయనకాముకతయుఁ బ్రవాదహేతువులైనను రామేశ్వరశాస్త్రిగారి యౌదార్యాదిగుణ సముద్రములో నవి మునిగిపోయెను. ఆయన నిరతాన్నదాత. శిబి, దధీచి, కర్ణుఁడు, రాయనిబాచఁడు, రామేశ్వరశాస్త్రి - ఇది మహా దాతల సంప్రదాయము. ఆ పరగణాలో రామేశ్వరశాస్త్రి నెఱుఁగని వారు లేరు. ఆయన యౌదార్యము రుచిచూడనివారు లేరు. ఆయన యశస్సు గానముచేయనివారు లేరు.

ఆయన నాగేశ్వరస్వామి యాలయ ధ్వజస్తంభమునకు ప్రాతః యిత్తడి తొడుగు చెడిపోగా, నది తీయించి బంగారపు తొడుగు వేయించెను. వేణుకోపాలస్వామికి బంగారపు మైమఱుపు చేయించెను. సత్యభామాదేవికి వేయిరూపాయల వెలగల మాణిక్యముపొదిగిన

యడ్డబాస చెక్కించెను. నాగేశ్వరస్వామి యాలయములో వీరభద్రులకు బంగారుమీసములు, కనులు, మధ్యమాణిక్యముపొదిగిన గంధపుగీరలవంటి తిలకమును చేయించెను. వేణుగోపాలస్వామివారిగుడిలో శమీవృక్షమువద్ద శిలావిగ్దిక పఠపించెను. ఆలయ సరస్సునకుఁ గ్రొత్త చలువతాతి మెట్లు కట్టించెను. రెండాయములలో నాయన చేయించిన మరమ్మతులకే యాయన కన్న సగమాస్త్ర వ్యయమయ్యెను.

పేదవారలపాలికి రామేశ్వరశాస్త్రి భగవంతుడే. వెనుక ద్వాదశవర్ష మౌనుము వచ్చినప్పుడు జరులు తినఁ దిండిలేక మలమల మాడిపోయిరి. జమిందారుగారిధాన్య మాటువందలపుట్లు రెండు పెద్దపాతరలు వేసిరి. వానికిఁ గాపలా యెవరుందురు? గూడెములు గుంపులుగుంపులుగాఁబోయి దోచుకొని పోవుచుండిరి. రామేశ్వరశాస్త్రిగారి నీ పాతరలకుఁ గానలియుంచిరి. ఆయన పెద్ద విలుకాడు. విల్లునంబులు దగ్గరపెట్టుకొని యాయన ధాన్యము గావలికాయుచుండెను. చుట్టున నున్న యైదాఱుగూడెములవారు గుంపులుగా వచ్చిరి. దూరమున నిలఁబడిరి. దగ్గటకు రా గుండె లానలేదు. ఏమిచేయుటకును దోచినదికాదు. అడుగువేసిరా అంబుపడినదే. చివరకు వారిలోఁ బదిమంది పెద్దనాండ్రు శాస్త్రిగారివద్దకు వచ్చి, “అయ్యా! యీనాడు మా ప్రాణములు మీ చేతిలోనున్నవి. అన్నములేక చచ్చిననేమి? మీ యంబులదెబ్బలు తిని చచ్చిననేమి? మా కెటులును భగవంతుడు చావే వ్రాసెను. మాతోఁ బాటు మా యిండ్లదగ్గట పిల్లలు, భార్యలుకూడఁ జత్తురు. మీకు దయఁగలిగినచో బ్రతికెదము. లేకపోయినచో జత్తుము” అని దీనాలాపనలు చేసిరి. శాస్త్రిగారిగుండె కరఁగిపోయెను. తాను కదలియొక పాతర చూపియిచ్చెను. జనము యథేచ్ఛముగా నొక్కొక్కడ పది పదనొకండు దినముల గ్రాసము నెత్తుకొనిపోయిరి. కాని యీ సొమ్ము తనదా? తరువాత జమిందారుగారు శాస్త్రిగారి నడిగిరి. “ఇంచుమించుగా వేయిమందిజనము వచ్చిరి. అడిగిరి. నేను పాతర వదలకపోయినచో వారిలో నెంతమంది చత్తురో! ఆ పాతర మంతఁ బు నాదా, మీదా? అయ్యా! తమ కంతగాఁ గోపముపచ్చి

నచో, నా భాన్యములవెల నే నిచ్చెదనులెండు” అని శాస్త్రిగారు సమాధానము చెప్పిరి. రాజుగారును మఱి మాటాడలేదు.

శాస్త్రిగారినిగుఱించి యిట్టికథ లెన్నియేనియఁ గలవు. అందుచేత నా చుట్టుపట్ల రామేశ్వరశాస్త్రిగారి పలుకుబడికిమితిలేదు. ఆయన దొక మహాజాతకము. ఆయన బ్రతికినన్నాళ్ళు కృష్ణమనా యుండు జమిందారా, రామేశ్వరశాస్త్రి జమిందారా అన్నట్లుం డెను.

ఒకసారి జమిందారునకును, రామేశ్వరశాస్త్రికిని మాట మాట పట్టింపు వచ్చెను. అంతే, ఆఠేండ్లు వారిద్దఱు నొకరితో నొకరు మాటాడలేదు. శాస్త్రిగారు కోటగడప త్రొక్కలేదు. ఆఠేండ్లయిన తరువాత జమిందారుగారు వేణుగోపాలస్వామికి మఱల సంప్రోక్షణచేయించవలసివచ్చెను. ఆలయమంతయు మరమ్మతుచే యించి మఱలఁ గ్రొత్తయాలయము కట్టించినట్లే జమిందారు పెద్ద ప్రయత్నము చేసెను. సంప్రోక్షణ చేయవలసినదినము వచ్చినది. నానాజనులు కూడియుండిరి. సాంగాధ్యయనపరులు, శాస్త్రవేత్తలు, గాయకులు, కవులు, వాద్యగాండ్రు, వారాంగనలు, చూడవచ్చిన జనము, సర్వజనులు క్రిక్కిరిసిపోవుచుండిరి. ముహూర్తము సమీపించి నది. జమిందారుగారి యనుమతికోసము సంకల్పము చేయుటకుఁ బురోహితుఁ డెదురు చూచుచుండెను. జమిందారుగారి యనుమతి యేమో రాలేదు. వేళ యతిక్రమించుచున్నది. పురోహితుఁడు వేగిర పడుచున్నాడు. కృష్ణమనాయఁడు తలయెత్తఁడు. ఎవరికి సేమియుఁ దోచినదికాదు. చివరకు నర్చకుఁడు సాహసించి “అయ్యా! వేళ యగుచున్నది. ప్రారంభించు మందురా” యని యడిగెను. కృష్ణమ నాయఁడు తలయెత్తకయే, “ఇక్కడ నెవరి నడిగెదవు? అనుమతి యాయఁదగిన రామేశ్వరశాస్త్రిగారు రాక యింటివద్ద బిగించుకొని కూర్చుండెనాయెను. పోయి యాయనను పిలుచుకొనిరం” డనెను. అప్పు డందఱకు నాశ్చర్యమైపోయెను. ఆఠేండ్లనుంచి వారికి వీరికి మాటలు లేవని యందఱకుఁ దెలియను. జనముపోయి రామేశ్వర శాస్త్రిగారిని రమ్మని పిలిచిరి. శాస్త్రిగారు రాలేదు. “పిలుచుటకు మీ రెవరు? పిలువఁ దగినవారు పిలిచినచో పత్తుములే” యని

యాయన చెప్పెను. రాజుగారి కీ నార్త తెలిసిన వెంటనే వారే పోయి పిలిచిరి. వారి ప్రేమమార్గములే వేలు. నాయఁడు పోయి “ఏమయ్యా! బిట్టబిగిసి కూర్చున్నావు. ఆటేండ్లు బిట్టబిగిసినావు. ఇంక నెన్నాళ్ళు బిగిసెదవు! లేచిరా! ఇంక ముహూర్తము దాటిపోవు” ననెను. శాస్త్రి ముసిముసినగవులు నవ్వుచు లేచివచ్చెను.

వారి యిద్దఱి చెలిమి యట్టిది. రాజంత యుదారుఁడు. శాస్త్రి యంత గౌరవము కలవాఁడు. ఒక్కొక్కప్పుడు వారిద్దఱికి శరీరములే రెండూ యన్నట్లు నటించెడివారు.

ఆపదలు హరిశ్చంద్రాదులకుఁ దప్పలేదట. అంత రామేశ్వరశాస్త్రిగారికిని జివరిదినములు సరిగాఁగడువలేడు. సామాన్యముగా జీవితము మొదలి దినములలోఁ గష్టబడినను జివరినాళ్ళలో భాగ్య మనుభవించినవారిదే మంచి జాతకము. మొదట నెంతటి శ్రీ యనుభవించినను, చివరిరోజులలో ‘లొగుసాను’ పడినవారిది దుర దృష్టజాతక మనియే చెప్పవచ్చును. శాస్త్రిగారి నిరంతరవితరణ గుణముచే నాయనకుఁ గల యాస్తి మండువేసఁగినాఁటి చెఱువు నీరువలెఁ గ్రమక్రమముగా శుష్కించిపోయెను.

శాస్త్రిగారియింట నెంతమంది భోజనముచేయుచుండెడివారో యెవరికిఁ దెలియదు. ఎవ రెందుకు వచ్చిరో తెలియదు. ఎవరును నడుగరాదు. ఎవరికిఁ గావలసినవీళ్ళు వారికిఁ జరుగుచుండెను. భోజనమేగాక యంగడికిఁ బోయి జనము యథేచ్ఛముగా శాస్త్రిగారిపేర నెవరికిఁ గావలసినవి వారు తీసికొనుచుండిరి. ఈ జాబితాలు చివరకు వేలక్రిందికి దిగెను. ఆదాయముచాలక శాస్త్రిగారు ఋణములుచేసిరి. మఱికొన్నాళ్ళకుఁ గొన్నిభూము లమ్మిరి. చివరకు మిగిలినయాస్తి కన్న ఋణమే యెక్కువైనది. అమ్మజూపినను భూము లెవరును గొనరాలేదు. కాని శాస్త్రిగారింట నన్నసత్రముమాత్ర మవ్యవహితముగా సాగుచుండెను. మఱికొన్నాళ్ళకు నదిసాగుటయు దుర్ఘటమై పోయెను. నెమ్మదిగా జన మెవరిదారిని వారు సర్దుకొనిరి. శాస్త్రిగారికిఁ జేతిలోఁ జిల్లిగవ్వ యాడనిదినములు వచ్చెను. బాకీదారుల యొత్తిడి యెక్కువయ్యెను.

జమీందారుగా రొకటి రెండుసారులు సాహాయ్యముచేసిరి. కృష్ణమనాయకుడు వృద్ధుఁ డయ్యెను. ఆయనకుమారుఁడు రంగారావు వ్యవహారము లన్నియుఁ జూమట మొదలుపెట్టెను. రంగారావు తండ్రివలెఁగాక కొంచెము బిగువుకలవాఁడు. ప్రతిదానికి జమాఖర్చు చూచెడువాఁడు. వ్యవహారము చూచుకొను భారమంతయు వృద్ధుఁ డైన కృష్ణమనాయకుఁడు కుమారునిమీఁదనే వదలిపెట్టెను. రంగారావునకు రామేశ్వరశాస్త్రిగారిమీఁద సంత యభిమానములేదు. అందువలన శాస్త్రిగారికిఁ గోటలోనుండి సాహాయ్యము వచ్చు మార్గము లేకపోయెను.

శాస్త్రిగారిమీఁద వారంట్లు పుట్టెను. పాప మాయన తల దాచుకొనుటకు వీలులేకపోయెను.

సరియైన ధరలు కట్టినచో మిగిలిన యాస్తికిని, ఉన్నయప్పున కును సరిపోవును. కాని కొనబోయినఁగొట్టి, అమ్మబోయిన నడవిగానున్నది. తెలివి యనిన ఋణదాతలదే తెలివి. మొదట నప్పిచ్చినది యాస్తిని జూచి. చివర కాస్తిని వదలి మనిసిమీఁదఁ బడెదరు. మనిసి యొడలిలోని బొమికలు రత్నములా? అతని నెత్తురు కరఁగించిన బంగారమా? ధన మతనినుండి యెట్లు వచ్చును? అతని వ్యక్తిని బీకుకొనితినుట యెందుకో?

రామేశ్వరశాస్త్రి యెవరిని నన్యాయము చేయలేదు. ఆస్తి నడవారించను లేదు. అతని బంధుగులు చాలమంది కొంత యాస్తి భార్యపేర వ్రాయుమని చెప్పిరి. ఆయన 'నాలుక కోసినను నట్లు చేయ'ననెను.

ఋణదాతలలో నొకరును శాస్త్రిగారివలన నుపకారము పొందనివారు లేరు. అందఱకన్నఁ బెద్దఋణదాత నాగన్నసెట్టి. వెనుక నొకసారి జమీందారుగాఁగిగొట్టించి నాగన్నసెట్టి తూల నాడెను. కృష్ణమనాయకుఁడు సెట్టిని ఏదో పనియున్నట్లు కోటలోనికిఁ బిలిపించి కొరడాలతోఁ గొట్టించుటకుఁ దయారుచేసెను. సెట్టి యదృష్టముకొలది నావేళకు రామేశ్వరశాస్త్రిగా రచటికి వెళ్ళిరి. అది చూచి సెట్టిని వదిలించి పంపించి 'రాజు లిట్టిపనులు చేసినచో మర్యాదపోదా?' యని జమీందారును మందలించిరి. ఈ నాగన్న

సెట్టితండ్రి యుత్తరాదివాడు. అతనికి స్వదేశమున గ్రాసము గడువక సుబ్బన్నపేట వచ్చెను. రామేశ్వరశాస్త్రిగారి తండ్రిగారతనిని సమాదరించి కొంతధనమిచ్చి యతనిచేత వర్తకముసాగింపించెను. అతడు క్రమముగా బాగుపడి నేటికి లక్షాధికారియై, రామేశ్వరశాస్త్రిగారి కప్పుపెట్టెను. తన తండ్రికి శాస్త్రిగారితండ్రి చేసిన యపకారముగాని, తన్ను శాస్త్రిగారు రక్షించినదిగాని యివేళ కడ్డమురాలేదు. తన సొమ్మంతయు శాస్త్రిగారు తిన్నాడని యూరంతయు 'యాగీ' చేయును. శాస్త్రిగారిమీఁద వారంటుపెట్టి యమలుజరుపుటకు నిత్యమును గ్రోధదీక్షాపరుడై కాచియుండెను.

ఇంకొక యప్పుపెట్టినాయనపేరు శ్రీరాములు. వారు కమ్మవారు. నలుబదియేండ్ల క్రింద శ్రీరాములు తినఁ దిండిలేక స్వదేశము వదిలి సుబ్బన్నపేట వచ్చి వారివారిదగ్గట పాలేరుతనము చేసి బ్రతుకుచుండఁగా రామేశ్వరశాస్త్రిగారు చూచి దయఁదలచి "నాయనా! సాటివారిలో నీవు నీచముగా బ్రతుకుట యెందుకు? నేను పదియెకరముల భూమి నీ కిచ్చెదను. పాలికి చేయుము. దైవము రక్షించినచో నదే నీకు బువ్వపెట్టగలదు" అని దగ్గటకుఁ దీసి యతనిని బోపించెను. అతడును వచ్చిన వేళావిశేషముచేత నానాటికి రెండుపుట్లు, మూడుపుట్లు, నాలుగుపుట్లు నిట్లు మిగుల్చుకొని కొంచెము సంసారియై పెండ్లిచేసుకొని యత్తవారిచ్చిన కొద్ది డబ్బు వడ్డీకివేసికొని వచ్చిన భార్య నెయ్యి, పాలు, పెరుగుచేసి యమ్మి కూడఁబెట్టినదియు నదియుఁగలిసి పదివేల సంసారి యయ్యెను. అందులోఁ గొంత శాస్త్రిగారి కప్పుపెట్టెను. ఇప్పుడు శాస్త్రిగారి మీఁదఁ గత్తికట్టినవారిలో నగ్రేసరుఁ డాయన.

అసల సుబ్బన్నపేటలో శాస్త్రిగారి యుప్పుతిననివాడు లేడు. ఇప్పు డాయనను సాధించవల దనెడువాడు లేడు.

ఇంతకు నది ప్రాతదినములు పోవుచుఁ గ్రొత్తదినములు వచ్చుచున్న సంతివేళ. ప్రాతమర్యాదలు పోవుచుండెను. ఇంగ్లీషు చదువు సుబ్బన్నపేటలోనికిగూడవచ్చెను. దానితో స్వాతంత్ర్యము వ్యక్తిగౌరవము కనంబడుచుండెను. మరియుదలలోఁ బూర్వపుపద్ధతులు పట్టవు. శాస్త్రిగారచ్చుముగాఁ బూర్వయుగము వాడు.

శాస్త్రీగారాయూరిలో నందఱను పురుషుల 'నేమిరా'యనియు, స్త్రీల 'నేమే' యనియుఁ బిలచెడినాఁడు. ఆయన పోరానియిల్లు లేదు. ఆయన యందఱను సమాసముగ నే ప్రేమించెను. జమిందారుగారి నే ప్రసంగములో 'నీవు'యని అచుచుండును. జమిందారుగారి పిల్లలను 'ఏమిరా! నాయనా!' యనెడువాఁడు. శాస్త్రీగారి యాస్తి చెడి పోకుండ నున్నన్నినాళ్ళు లీ పిలుపులు బాగుగనే యున్నవి. ఆయన కొంచెము చేవెలితిపడినతోడనే యందఱకు నిది కంటగింపయ్యెను. శాస్త్రీగారి పూర్వపు ఔదార్యముగూడ సుబ్బన్న పేట జనులకు దుర్గుణముగానే భాసించెను.

జమిందారుగారి కుమారుఁడు రంగారావునకు శాస్త్రీగారి మీఁదఁ గల కోషమున కిదియొక కారణము: తన్ను 'ఏరా' అనుట యేమని. శాస్త్రీగారి కిది తెలియదు. రామేశ్వరశాస్త్రీ గొప్ప స్వతంత్రుఁడు. ఆయనలోనున్న స్వాతంత్ర్యగుణము నేటి కందఱకు నహంకారముగాఁ గన్పించెను. కాలవై పరీత్యమనఁగా నిట్టిది. ఏది సదుద్దేశ్యముతోఁ జేసెదవో దానికేగూడ విపరీతవ్యాఖ్యానములు చేయఁబడును.

ఇది శాస్త్రీగారియూరిలోని సంపత్తి. ఇంక బంధుత్వములోని సంగతి. రామేశ్వరశాస్త్రీ బంధుజ్యేష్ఠుడు. వారి బంధుత్వములో నాయనయంత పండితుఁడుగాని, వ్యవహారగాని, ప్రతిష్ఠీకుఁడుగాని లేడు. ఆయనసొమ్ము తృణమో, ఫణమో తిననివాఁడు లేడు. ఆయన కనువిప్పి చూచినచో గడగడలాడనివాఁడు లేడు. అయిన వాఁడు, కానివాఁడు, దూరమువాఁడు, దగ్గఱవాఁడని లేకుండ నాకాసిపోకాసి వారందఱు నాయనమీఁదఁ బడి తినువారే. వారందఱకు నిప్పుడు రామేశ్వరశాస్త్రీయనిన నపండితుఁడు. వ్యవహార జ్ఞానము లేనివాఁడు. ముందువెనుక లరయనివాఁడు. ఆయనకు మేన మామకొడుకు లున్నారు. వారందఱు శాస్త్రీగారింటిలోఁ బెరిగిన వారే. వారి దీపారాధనలు శాస్త్రీగారు వెలిగించినవే. వారిప్పుడు శాస్త్రీగారియింటికే రారు.

రామేశ్వరశాస్త్రీ బావమఱఁది గంగాధర సోమయాజులు. 'సోమయాజులు' యజ్ఞముచేయుటవలన వచ్చిన బిరుదే. గంగన్న

సోమయాజి యనికూడఁ బిలుతురు. గంగన్న పూర్వులందఱు నాహితాగ్నులు. ఆయనతండ్రి సోమన్నగారు మాత్రమే వైశ్వదేవము మాత్రము చేసినవాఁడు. తత్పూర్వులందఱుఁ బండితులు. ఇష్టి చేసిన వారు. సోమన్నగారి ముత్తాఁ బ్రహ్మీభూతుఁడనకూడదు. కాని సోమన్నగారినాటికి వారు దరిద్రులై, తిండికి లేక యిబ్బందిపడవలసి వచ్చెను. సోమన్నగారిది సుబ్బన్న పేటకు మూఁడు నాలుఁగుమైళ్ళ దూరములో నున్న రంగాపురము.

ఒకరోజున సోమన్నగారు దూరపుటూరునకు సంభావనకుఁ బోయి ప్రొద్దెక్కి సుబ్బన్న పేటమీఁదుగా స్వగ్రామమునకుఁ బోవుచుండెను. బ్రాహ్మణునకు ఊత్తు బాధించుచుండెను. ఇంటికిబోయిన తరువాతఁ గూరయు దొరకదేమో యనుకొనుచుఁ బోవుచుండెను. దారిలోఁ బండిన జొన్న చేనుదగ్గఱ మంచెమీఁద రామేశ్వరశాస్త్రి కూర్చుండి వ్రాసికొనుచుండెను. సోమన్న “అబ్బాయీ! మీ చేలో రెండు దోసకాయలు కోసికొందునా?” యని యడిగెను. రామేశ్వరశాస్త్రి “అయ్యా! ఎమరు పెద్దలు. నేను కోసిపెట్టెదనులెండి” యని మంచె దిగి యాయన మోయలేనన్నికాయలు కోసి మూటకట్టి యిచ్చెను. సోమన్నకుఁ బట్టరానంత సంతోషమయ్యెను. ఊరడగి పేరడగి నారాయణశాస్త్రిగారి కుమారుఁ డని తెలిసికొని, యధ్యయనము శాస్త్రము చదివె నని తెలిసి, చానికిఁదోడతని చక్కని దస్తూరి చూచి సంతసించి స్వగ్రామమునకుఁ బోయెను. పోయి దోసపండ్లమూట దించి దించుచునే భార్యతో “ఏమేవు! అమ్మాయికి సంబంధము కుదుర్చుకొని వచ్చితిని” అనెను. ఆమె తొందరతో “నెవ” రని యడిగెను. “ఎవ రేమిటి! సుబ్బన్న పేట నారాయణశాస్త్రిగారి కుమారుఁడు. పేరు రామేశ్వరశాస్త్రియట. పిల్లవాఁడు ముత్యమువలె నున్నాఁడు. చక్కఁగా నధ్యయనము చెప్పకొన్నాఁడు. కావ్యపరిచయముకూడఁ గలదట ఏమి దస్తూరి! అక్షరాలు ముత్యాలకోవవలె వ్రాయును. ‘నాయనా! రెండుదోసకాయలు కోసిపెట్టవోయి’ యన్నాను. తట్టెఁడుకోసి నా నెత్తిన పెట్టినాఁడు. ఇంతకు మన సావిత్రి యదృష్టము. బంగారపు తండ్రి” యనెను. సోమన్నగారి భార్య పెదవివిటిచి “బాగున్నది.

వారెక్కడ; మన మెక్కడ? బీదవాండ్రమగు మనపిల్లలను వారు చేసికొందురా? చాలులెండి” యన్నది. “అదేమిమాట! ఎందుకు చేసికోరు? కూటికిఁ దక్కువైనఁ గులమునకుఁ దక్కువా? యన్నారు. పోయి మాపిల్ల నిత్తుమనఁగా వద్దందురా యేమి” యని సోమన్న భోజనముచేసి ప్రాద్దువాటారనిచ్చి, సుబ్బన్నపేట పోయి నారాయణశాస్త్రిగారింటికి వెళ్ళెను. అప్పుడు నారాయణశాస్త్రిగారింటి వద్ద లేరు. వారి తమ్ముడు శంకరయ్యగారుండెను. సోమన్నగారి రాక చూచి శంకరయ్య, బ్రాహ్మణుడు సంచారార్థము వచ్చినాడనుకొని యొకరూపాయి తెచ్చి యాయఁబోగా సోమన్న తనకథ చెప్పెను. శంకరయ్య “అయ్యా! మా అన్నగారూరిలోలేరు. వచ్చిన వెంటనే చెప్పి తమకుఁ గబురు పంపించెద” నని యాయవను బంపించి యూరిలో నొక సిద్ధాంతిదగ్గఱకుఁ బోయి లగ్నము పెట్టించెను. ఆ లగ్నము పదిరోజులలోనే కుదిరెను. పెండ్లి కెడములేదని యా మఱునాఁడేపోయి తాళ్యలోఁ దాటియాకులు కొట్టించి తెప్పించి వాకిటనుంచెను. ఇంటిలో నాఁడువాండ్రందఱతోఁ బెండ్లిపనులు చేయవలసినదని చెప్పెను. మూడవనాఁడు వారాయణశాస్త్రిగారు వచ్చి వాకిట నున్న తాటియాకులమోపులు చూచి యింటిలోని వారి నివి యెందుకని యడిగెను. వారును “రంగాపురమునుంచి సోమన్న గారట, వచ్చినారు. వారి కుమార్తె పేరు సావిత్రియట, మన రామేశాని కిత్తుమన్నారట. శంకరం లగ్నము కుదిర్చెను. ఇంకఁ బదిరోజులున్న దట” యని చెప్పిరి. ఆయనయు సరే నని పెండ్లికి సిద్ధమాయెను.

రామేశ్వరశాస్త్రిగారివివాహ మిట్లు జరిగెను. ఆ నాటివివాహములు, వారి మంచితనము నట్టివి. వారి కార్వేయపౌరుషేయములే కావలెను గాని, ధనము లక్కఱలేదు కాఁబోలు!

ఈ సంబంధమైనతర్వాత సోమన్న సంసారానికి చెడ్డదినములు వెనుకఁబట్టినవి. ఆయనకుమారుడు గంగాధరంగారికిఁ గృష్ణమనాయఁడుగారు కొంత యీనా మొసంగిరి. మనుష్యులు సహజముగాఁ బొదుపుగలవారుగానఁ క్రమముగాఁ బచ్చపడిరి. ఆయన తర్వాత యజ్ఞమగూడఁ జేసెను. ధానితో వారిమీఁద నూరిలోఁ

గొంత యభిమాన మేర్పరడెను. కొద్దిగోఁ బాఁకియుఁ, బంటయుఁ గలిగి గంగాధరసోమయాజులుగాను సంసారియమ్యెను.

ఈ పచ్చదనమంతయు రామేశ్వరశాస్త్రిగారి సంబంధము వలనఁ గలిగినదే యయ్యును, గంగాధరముగా రిపుడు రామేశ్వర శాస్త్రిగారివంకనై నను జూడఁడు. తన బావమఱిది పిల్లలకేమియు లేకుండఁజేసె ననియు, వట్టి యప్రయోజకుఁ డనియు నందఱతోఁ జెప్పును. గంగాధరముగారి పిసివిగొట్టుదనమును, రామేశ్వరశాస్త్రిగారి వితరణగుణమును నెఱిగిన జనులు మనస్సులలో నతనినిఁ గూర్చి నిందించుకొందురు.

చివరకు రామేశ్వరశాస్త్రిగారి కిల్లు గడవని దినములుకూడ వచ్చెను. భార్యను, బిల్లవానిని. గంగాధరముగారింటికి తానే తీసికొనిపోయి యాయన యచటనే యుండవలసివచ్చెను. కాని గంగాధరముగానును, నాయనభార్యయు వీరి ననరానిమాట లని చాల నీచముగాఁ జూడ మొదలుపెట్టిరి. రామేశ్వరశాస్త్రిగారికిఁ దలకొట్టుకొన్నట్టు లయ్యెను. ఏమి చేయవలయును? కొన్నా శృచ్ఛటనుండి యాబాధ పడలేక మఱి సుబ్బన్న పేటకే వచ్చిరి.

రామేశ్వరశాస్త్రిగారికిఁ దమ్ము లుండిరి. నాగు చనిపోయి వారి పుత్రులు నారి నారి సంసారములు వారు చేసికొను చుండుట చేత శాస్త్రిగారికి నారు సాయము చేయలేదు.

శాస్త్రిగారిజీవితకాలమంతయు నాయన కెదురాడని యాయన ధర్మపత్నికిఁగూడ నాయన చివరకు పోవువయ్యెను. పిల్లలకు నేమియు లేకుండఁజేసెనని యామెకు దుఃఖముగలిగెను. ఆ దుఃఖ మప్పుడప్పుడు భర్తమీఁదఁ గోపముగాఁ బరిణమించుచుండెను.

ఇంత చెడికూడ శాస్త్రిగారికి వితరణబుద్ధి పోలేదు. అప్పుడు శాస్త్రిగారికిఁ గట్టుకొనుటకు దోపితి యొక్కఁటే యుండెను. పై నుత్తరీయముకూడలేదు. అంగవస్త్రముకలదు. అవి రెండే యాయనకుఁగల సర్వవస్త్రములు. అవి ధరించి దూరపుబజారులో నొకాయనను నాల్గురూపాయ లిచ్చునేమో యడిగి వచ్చుటకు వెళ్ళెను. దారిలో నొక ముసలి బీడమాదిగవాఁడు కనపడి “దొరా! నీరోజు లయిపోయినవి నేను నీయండను ఇంత కూడు గుడ్డ గలిగి బ్రతికితిని.

ఇదిగో యిప్పుడు నాకును చెడ్డరోజులు వచ్చినవి. కట్టుకొనుటకు గుడ్డ లేదు. గోచితోఁ దిరుగుమన్నాను. చెట్టువంటివాఁడవు. నీ విట్లు యినావు. కాకులవంటివాండ్రము మే మిట్లు చెల్లాచెదరయినాము” అన్నాడు. శాస్త్రి) పైయంగవస్త్రము ధరించి, దోవతి వానికిచ్చి యింటికి వచ్చెను.

ఇట్లు నిప్పచ్చరము నిరామయముగ నున్నది. దారిద్ర్యదేవత హస్తములతో దశసహస్రాంగులు విచ్చి మీఁదఁబడి పీడి నట్లయ్యెను.

శాస్త్రి యది యోర్వలేక తనకన్న దరిద్రుడైన నాగేశ్వర స్వామి దర్శనార్థము వెళ్ళెను. స్వామి దర్శనముచేసి, సందీశ్వరుని శృంగముల మధ్యనుండి స్వామిని జూచి, ముఖమంటపమునందు విశ్రమించెను. ఆనాఁడు శుక్ల విదియ. చంద్రున కుదయాస్తమయములు రెండు నొక్కసారియే యయినవి. శాస్త్రి ముఖమంటపము వదలి వచ్చి యావరణము వెలుపలనున్న కళ్యాణమంటపమునందుఁ గూర్చుండెను. కనపడి కనపడని నూలుపోగువంటి చంద్రునకు నూలు పోగు వేయుదమని చూచెను. పైన బట్టలేదు. కట్టుకొనిన యంగ వస్త్రమునఁ పోగు రాలేదు. శాస్త్రి నిర్విణ్ణు డయ్యెను.

ఆ నూలుపోగువంటి చంద్రుఁడు మాయమయ్యెను. ఉండి లేనట్లుండిన చంద్రుని యా ప్రథమదర్శనమునకే చీకటు లేమో తెల్లపోయినట్లు, వెనుక వెనుకకుఁ దగ్గినట్లు, ముగ్ధములై లజ్జావ్యాకులి తములై నట్లు తోఁచెను. చీకట్లుదళములై, వెలుగులకు దూరములై కృశించుచున్న బహిష్కృతిస్సుకలశాస్త్రిగారి కన్నులను జొచ్చి లోతులదాఁక వ్యాపించెను.

భగవంతుని కల్యాణమంటపములో శాస్త్రిగారు లయమందె నని యెవరికిని బ్రాద్దుపోయిన తరువాతఁగాని తెలియలేదు. ఆయన మృతితో నాయన గొప్పతనము హఠాత్తుగా నందఱకును మఱల గోచరించెను. ఆ యర్ధరాత్రమున జనులందఱు మండపమునఁ బ్రోగు పడి శాస్త్రిగారికథలే తడవఁజొచ్చిరి. ఆయనవలన నుపకారము పొందినవారందఱు కన్నీరు గార్చిరి.

శాస్త్రీగారి భార్యపుత్రులువచ్చి శవము నింటికిఁ గొని పోయిరి. ఆయనకు బోలెడంత బలగమున్నది. బ్రతికియున్నపుడు, చేవెలితిపడియున్నపుడు వాకిలి తొంగిచూడని వారందఱు నేఁడు బంధువులై కాకులఱ్ఱు గుమిగూడిరి. తెల్లనాఱువఱకుఁగొంప యంతయుఁ జుట్టములన్న వారితోఁ గిటకిటలాడిపోయెను.

ఆనాఁడు ధర్మార్థావు కన్ను తెరిచెను. అతని కప్పటికి పదు నాఱేండ్లు. తండ్రి చనిపోవుట తనకు లాభమో, నష్టమో యతనికిఁ దెలియదు. సంస్కారము జరుగవలసియున్నది. కాలు కదిపినచో ధన ముతోఁబని. తల్లి యీ సంగతి విచారించకుండ భర్తృశవముపైఁబడి రోదించుచునే యున్నది. వచ్చిన బంధువులు శుష్కప్రియులు, శూన్యహస్తములు నని విచారముఖములు గాక యింకొకభావము లేనివారుగా నుండిరి. పసివాఁ డయినను సర్వవిషయములు తెలిసిన ధర్మార్థావునకు ముందుచూచిన నూయియు, వెనుకఁజూచిన గోయియుఁగా నున్నది.

కొంచెము ప్రొద్దెక్కినది. ఈ నిరాధారస్థితిలో ధర్మార్థావు నకు బట్టుకొయ్య యొకఁడు దొరకెను.

శాస్త్రీగారి మఃణనార్త కృష్ణమనాయనికిఁ దెలిసెను. ఆ ముసలివాఁడు కూర్చున్నవాఁడు కూర్చున్నట్లు క్రుంగిపోయెను. ఒక్క సారిగా నాయనకు శాస్త్రీగారి యుచ్చదినములు, నాయన మహా వ్యక్తిత్వము, నతని యశాదార్యము గోచరించెను. జమీందారు బయలుదేటి శాస్త్రీగారింటికి వచ్చెను. శాస్త్రీగారి శవము చూచి నంతనే నాయఁడు మఱి కరఁగిపోయెను. ఆయన ధర్మార్థావును జాల సమాదరించి, కొంతసేపయినను వాత కర్మజరుగుటకుఁ బ్రయత్న ములు చేయరేమని బంధువులను మందలించెను. వారును భారము తమమీఁదలేదని తెలిసికొనినంతనే సర్వకార్యములు నిర్వర్తించుటకు ముందంజ వేసిరి.

దారిద్ర్యము శాస్త్రీగారితోనే పోయిన ట్లయ్యెను. దేవిడిలో నుండి బియ్యము. పప్పు, ఉప్పు మొదలుగా సర్వసంభారములు వచ్చెను. నాయఁడు రెండువందల రూపాయలుకూడ పంపించెను.

ధర్మారావు మేనమామయ్య, మామగారు నయిన గాంగాధరసోమ
యాజులుగారు పెత్తనము వహించిరి.

సోమయాజులుగారు ఆత్మగుణములకన్న చత్వారింశత్సం
స్కారములకే యెక్కువప్రాధాన్య మిచ్చెడువాఁడు. దయాదాక్షిణ్య
ములకు, నాయనకు మిక్కిలి మారము. కర్మ యథావిధిగ జరుగ
వలయు ననుటతో మొదటివాఁడు. అందుచేత సర్వసమృద్ధిగల
శాస్త్రిగారియింట సోమయాజులుగారి యాజమాన్యముక్రింద నపర
కర్మ సుష్టుగా జరిగెను. పదునొకండు, పదిరెండు దినములతో
శాస్త్రిగారి కర్మ స్వయముగా జరిపించిరి. గోదానము, వృషో
త్సర్జనము, షోడశదానములు, బ్రాహ్మణ సంతర్పణము, సంభా
వనయు జమిందారుగారి దయవలన లోపములేకుండ జరిగిపోయెను.
కడుపునిండఁ దిని గరుజ త్రేచిన బ్రాహ్మణులు “ఆయన కేమి,
మహారాజు! చివర రోజులలో నేదో కొంచెము లోపము జరిగెనే
కాని, యాయన కేమి? బ్రతికినపుడు మహారాజే, చచ్చియు
మహారాజే”యని దీవించిరి.

ధర్మారావుబంధువు లీ పదుమూఁడు దినములు జమిందారు
పంపించిన సంభారములు విచ్చలవిడిగాఁ దిని ఖర్చుపెట్టిరి. తినినంత
తినిరి. పాటవేసినంత పాటవేసిరి. దేనికిఁబడిన వానికి సామగ్రి యథే
చ్ఛముగా వాడిరి. కర్మకుఁదెచ్చిన వస్తువులు మిగులరాదనికాబోలు
బంధువు లయిన కొందఱు మసలమ్మలు కొంతసామగ్రి తమయిం
టికిఁ జాటుగాఁ బట్టించుకొనిపోయిరి. కర్మతో మునిగియున్న ధర్మా
రావుగాని, దుఃఖములో మునిగియున్న యతని తల్లిగాని యీసంగతి
గుర్తించలేదు. ధర్మారాయని యప్పగార్లుకూడఁ దల్లి వెంటనే
యుండిరి.

పదుమూఁడవనాఁ డెవరిదారిని వారు పోయిరి. సావిత్రమ్మగా
రింటిలోఁ జూచుకొనెను. మిగిలిన వియ్యము పదిరోజులకు వచ్చును.
నెయ్యి మొదలైన వేమియులేవు. చివరదినములలోఁ గట్టము లకు
భవించినను శాస్త్రిగారికర్మ సరిగా జరిగిపోయినది. ఆ యదృష్టము
గూడ నాయనదే. దురదృష్టవంతులు మిగిలిరి. బంధువు లెవరిదారిని
వారు పోయినను ధర్మారావు, నప్పగార్లద్దఱు, వారిపిల్లలు, బావ

మఱియు వెళ్ళలేదు. వారు తల్లి నోదార్పుటకు నిండే యుండిరి. తండ్రియాస్తి కొడుకునకు సంక్రమించుట న్యాయమేగనుక, యాయన యాస్తి దారిద్ర్యమేగనుక నది ధర్మారావునకు వెంటనే సంక్రమించెను.

ధర్మారావు పడుచున్న యిబ్బందులన్నియుఁ బ్రతినివేషము సువ్యక్తమగుచున్నచు, నతని బావమఱియు గృహమునుండి నిష్క్రమించరు. రోజురోజెల్ల రామేశ్వరశాస్త్రిగా రాస్తిపాడుచేసి రని సణగుచుందురు. ఆ దోషమంతయు ధర్మారావుచే యన్నట్లతనిని నిందించుచుందురు. ఇంటఁదమకు సరిగా జరుగుటలేదని కూడఁ దగవులాడుచుందురు.

ధర్మారావు పెద్దక్క-గారి పేరు మైమనతి. రెండవయామె పేరు నాంచారమ్మ. పెద్దబావగారిపేరు సూర్యనారాయణ. రెండవ యాయన రాజేశ్వరుఁడు. పెద్దబావగారికి ముగ్గురు కూతుండ్రు. రెండవయాయన కొక కుమారుఁడు పెద్దాయన యన్నవస్త్రములకు గలవాఁడు. అందుకని యింటిలో నల్లరియే యాయనది. వైగా నాయన మొనకసురుమనిసి.

ఒకనాఁడు కూరలేదని సూర్యనారాయణగారు 'ఆములు ధూములు' చేయుచుండఁగా ధర్మారావునకుఁ బట్టరానంత కోపము వచ్చి "ఏమిటి? ఎవరి అమ్మమగనిసాక్షాత్తు యిచట నున్నట్లు పగులఁ బడి పోయెదను? తిండిలేక మా నాయనగారు 'నానా'యిబ్బందులు' పడుచుండఁగాఁ దిరిగిచూచిన దిక్కులేదు. వీరందరు నిపుడువచ్చి నా నెత్తిన నెక్కిరి. వీరి కెక్కడనుండి తెచ్చి పెట్టవలె"నని గుంజ కొనెను. "తిండిలేని వెధవ కింత యదరుపాటు ఏల" నని యాయన విదలించెను. "ఏ వెధవయు నాకుఁ బెట్టలే"దని ధర్మారా వనెను. దానితో సూర్యనారాయణ నిప్పులుతొక్కిన క్రోతియయి, నిలు వెల్ల మండిపోయి, చచ్చినవారిని బ్రతికియున్నవారిని వందలు తిట్టి యా సాయంతనము పిల్లలతో సుబ్బన్న పేట వదలివెళ్ళెను.

తేపు త్రైపక్షికము పెట్టవలయును. అంతవఱకుఁ బినతండ్రి కొడుకుల వద్దను, నచ్చటచ్చట బదులుతెచ్చిన వస్తువులతో నిల్లు గడచెను. తర్వాత దమ్మిడి పుట్టలేదు. త్రైపక్షిక మెట్లుజరుగునో

ధర్మారావునకుఁ దోచినదికాదు. కర్మకుఁ బంపించిన దేమో తప్ప జమిందారుగారు మఱల మాటాడలేదు. ఋణదాతలు తండ్రిని వదిలి కొడుకును బట్టిరి.

ధర్మారావు మఱల జమిందారును జూడవలె ననుకొనెను. అతనికిఁ బదుముఁడేండ్లు వచ్చువఱకు మహారాజువలెఁ బెరిగెను. చిన్నప్పటినుండి తాను ధనవంతుఁడ నను నూహతోనే పెరిగెను. తండ్రి స్వాతంత్ర్యము, గౌరవము, ఉదారత, వితరణము, కోపము, అహంకారము, సర్వగుణములు ధర్మారావుతో నచ్చుగ్రుద్దినట్లు ప్రతిబింబించెను. ఒకరిని బోయి నోరువిడిచి యడుగలేడు. ఇప్పటి తన యసమర్థత తలఁచుకొని తన్నుఁదానే నిందించుకొనును. ఇంట నవి లే వివి లే వరు తల్లిమీఁద నాగ్రహపడును.

చివరకుఁ బ్రాణములు త్రొక్కుకొని యానాఁడు సాయంవేళ జమిందారుగారి దర్శనముచేయుటకు వెళ్ళెను. కోటలోనికిఁ బోయి నంతనే ముందుగల పెద్దహాలులో రంగారావుగారు పెద్దసోఫామీఁదఁ గూర్చుండియుండెను. ఆయన ధర్మారావును జూచినంతనే మొగము గంటుపెట్టుకొని మొగ మతనిచుండి వేటుదిక్కునకుఁ ద్రిప్పెను. ధర్మారావునకుఁ గౌరవంతో చుట్టున నంటించినట్లయ్యెను. వెంటనే వెనుకకుఁ దిరిగిపో బుద్ధిపూటెను.

కాని యింటికిఁ బోయి యేమిచేయును? ధనవంతులు తమ పిల్లలను జాలచెడ్డగాఁ బెంచెదరు. చిన్నపుడు ధర్మారావు నెవరి నైనను దరిద్రుఁడా యని తిట్టినచో నతఁ డాపూట నన్నమే తినెడి వాఁడుకాఁడు. అంత యాగర్భశ్రీనుంతుని బిడ్డ యట్టిమాటపడునా! రామేశ్వరశాస్త్రిగారి కీ మాత్ర మూహ యున్నచో, ధర్మారావున కంత మిధ్యాగౌరవము ప్రబలెడిది కాదు. వారి సంపద చెడకపోయినచో నట్లు పెరుగుటవలన నష్టమును గనంబడెడిదికాదు. కాని యోడలు బండ్లై యసంభవమైనది సంభవమయ్యెను.

ధర్మారా వట్టే యచట నొక రెండుగడియలు నిలువఁబడి యుండెను. అతని సేమిపనిమీఁద వచ్చితి వని యడిగినవారు లేరు. ఇంతలో నతనియదృష్టమువలనఁ గృష్ణమనాయఁడుగా రచటికి కేదో పనిమీఁద వచ్చెను. ధర్మారా వాయన కెమరుగాఁ బోయెను.

నాయుడు ధర్మారావు నేమిపనిమీఁద వచ్చితి వని ప్రశ్నించెను. ఏమి పనిమీఁద వచ్చును! జమిందారునకుఁ దెలియదా! ధనవంతులకుఁ జేదవారిసంగతు లన్నియుఁ దెలియును. కాని తెలియవు. ధర్మారా వేమియు మాటాడలేదు. మఱిలఁ గొంత యాఁగి నాయుడు 'పని యేమిటి' అని యడిగెను. ధర్మారావు సగము చచ్చి 'తేపు నాయనగారి మాసికము' అనెను. నాయుడు గుమాస్తాను పిలిచి ధర్మారావునకుఁ బదిరూపాయ లిమ్మని చెప్పి తాను చనెను. రంగారావుగా రిది యంతయు విచుచునే యూరకుండెను. గుమాస్తా పదిరూపాయలు తెచ్చి యీబోగా రంగారావుగారు "ఏమయ్యా! మాసికానికిఁ బదిరూపాయల ఖర్చున్నదా" యనెను. గుమాస్తా 'అక్కఱలేదండీ' యని జవాబుచెప్పెను. ధర్మారావుచేతి గోనికిఁ జివరకు వచ్చినది యాఱురూపాయలు. అవి కూడఁ బుచ్చుకొనకుండఁ బోవలె నని ధర్మారా వకుకొనెను. తానైన మాఁడును. తండ్రిమాసికము చెడిపోవును. కొడుకై పుట్టినందుకుఁ దా నిదా తండ్రికిఁ జేసిన యుపకారము. తన యభిమానము నష్టమైనను తండ్రి కర్మకు లోపము జరుగరాదని యాఱురూపాయలు గ్రహించి గంటకు ముందు వచ్చిన తనలోదాను సగమై యింటికి నడచెను.

త్రైపక్షికము గడచినది. మాసికముగడచినది. ఇల్లు గడచుట లేదు. ఋణబాధ యెక్కువైనది. తెగఁబడి యేమి చేయుటకును జిన్నఁదనము. ఒకనాఁడు కూర్చుండి నలపోసివలపోసి ధర్మారావు తన కథయంతయు నొక పెద్ద యుత్తరము వ్రాసి కృష్ణమనాయనికిఁ బంపించెను.

“మహారాజరాజశ్రీ మన్నెసుల్తాన్ సుబ్బన్న పేట పరగణా జమిందారులు, మహాప్రభువులు, కృష్ణమనాయనింగారు జమిందారుగారి సమ్మఖమునకు రామేశ్వరశాస్త్రిగారి కుమారుడు ధర్మారావు వ్రాసికొన్న విన్నపములు.
అయ్యా!

మా నాయనగారికిని దమకుచు గల స్నేహము, ప్రేమయుఁ బ్రత్యక్షముగాఁ గాకపోయినను గథారూపమాగనైన నేను వినియుండుటచే మాయందు మీకుఁ బక్షపాతము తప్పక యుండునని తలఁచి

యిదో వ్రాయుచుంటిని. మా నాయనగారు మరణించినపుడు తమరు చేసిన సాహాయ్యమును, తమరి యాదార్యమును నే నెన్నటికిని మఱవజాలను. మా నాయనగారి యశస్సుగాని, వారి దివ్యగుణములుగాని నే నిచ్చట వ్రాసి యేమియు లాభములేదు. అది యంతయు గతజలసేతుబంధనము. అట్టివారే వారు చివరదినము లలో నెన్నో కష్టములు పడఁగా నేను పడుటలో నాశ్చర్యములేదు. ఆయనచేసిన ఋణములవలన నే నేల బాధపడవలయునో తెలియరాదు. అవును. వారు ధనము సంపాదించిపోయినచో నే నది యనుభవించియుండనా? అట్లే వారి ఋణముల ననుభవించవలయును. కాని నేను చిన్నవాఁడను. వారు వా రనుకొనినమాటలనుండి చూచినను, మాకుఁగల యాస్తికిని, నప్పునకును సరిపోవునట్లు తోచుచున్నది. ఋణదాత లొకఁ డేటికిఁదీసిన నొకఁడు కోటికిఁ దీయుచున్నారే కాని న న్నీ ఋణమునుండి బయటఁబడనిచ్చునట్లు లేదు.

ఒకవేళ బయటఁబడినను తరువాత బ్రతుకుతెఱ వేదియుఁగాన్పించుటలేదు. బ్రతికినన్నాళ్లు మహాసంపద ననుభవించి యీ రోజులలో నిర్దయవిధిచేఁ గష్టజలధి ముంపఁబడిన మజ్జననీదుఃఖము కనులారఁ జూచి భరించుటకు నాది తాతిగుండెయేమోమా! ఈ కష్టములకుఁ దుది యెప్పుడో!

ఈ యూరికి మీరును, మేమును బూర్వుల మని చెప్పుదురు. మా పూర్వులే మిమ్ముఁడెచ్చి యిచ్చట నిలిపిరినికూడఁ బలుకుదురు. అదియెంతవఱకు నిజమో తెలియదు. అది నిజమే యయినయెడల మీ వంశమునకును మా వంశమునకును ద్రెంచరాని బంధ మొకఁడు కలదు. అందుచేత నయినను మీరు నాయందు దయ చూపించవచ్చును.

నాకుఁ దెలిసినంతవఱకు మా పూర్వులు మిమ్ము యాచించలేదు. ఆ దుర్దశ నాకుఁ బట్టినది. ఇదికూడ మీకు దయాహేతువు కావచ్చునని మనవి."

ఈ యుత్తరము వ్రాసి కోటలో నొకకాసావాని కిచ్చి పంపించెను. కాని యా నాటిరాత్రియంతయు ధర్మారావు చెప్పరానంత చిత్తసంకోభము పడెను. "ఛీ! వారి యంతవారు వారు. మాయంత

వారము మేము. వారికి నే నేల ప్రాధేయపడవలె! రాచున్నకష్టములు రాకమానవు. చచ్చినవోడత్తును. సాటివారికడ నీ నైచ్యమున కేలఁ జొరఁబడవలయు” అని యొకసారి; “కానిరోజులలో గర్వపడరాదు. పడి యెవరిని సాధింతుము? ఒక వేళఁ దిండిలేక చచ్చి యేమి చేయుదుము? శరీర మున్నఁగదా యేదైనను చేయుట” అని యొకసారి; “కృష్ణమనాయనియొద్ద తాను మనవి చేసుకొనుట కిది మొదటి సారియా? మొన్న నాటురూపాయలు తేలేదా? తండ్రికర్మకు ధనమాయన వద్ద పుచ్చుకొనలేదా” అనియు; “తండ్రికర్మ కాయనయే యిచ్చెను. నేను యాచించలేదు. మాసికమునకు యాచించితివా? లేదు. పోయి మూరకే చెప్పితిని. ఆయనయే యిచ్చెను” అనియుఁ బరివరివిధముల నాలోచించెను. చివర కెట్లయినను తనయుత్తరము న్నాయుట చేయరాదనియే నిర్ణయించి, తన యట్టియుత్తరమువలన దన పూర్వుల గౌరవము పోవుననియే నిశ్చయించెను. ఎప్పుడు తెల్లవాటునా, యెప్పుడుపోయి యా కాసావాని నడిగి యాయుత్తరము తీసికొందునా యని మిగిలినరాత్రి కడపెను. ఆరాత్రియే యతఁడు త్తరముః రాజునకిచ్చునేమో యని దిగులుపడెను.

ఈ యాలోచనాపరంపరలోఁ గోఝు కూసెను. మెడలు నిక్కించి దేహములు దీర్ఘీకరించి, కనులలో ధార్మ్యము గోచరించఁగా గర్వోక్తి వోనికూతలు కుక్కుటములు కూసెను. ఎందుకులే యింతగర్వమని తమలోదామె యవియు సచుకొన్నట్లు టెక్కలు తపతప కొట్టుకొనెను. గర్వము లహంకారములు, సుఖములు దుఃఖములు, నంపదలు లేములు-సర్వమునకు యుగములుగా సాక్షీభూతురాలు సనాతని యుషస్సు ప్రజ్వలించెను.

ధర్మారావు లేచి కాల్యకృత్యములు నిర్వర్తించి యాకాసావాని యింటికిఁబోయి ‘యుత్తరమిచ్చితివా’ యని యడిగెను. వాఁడీయలే దనెను. ఒకసారి యిటుతెమ్మని యడిగి పుచ్చుకొని ధర్మారావు వది వాఁడు చూడుచుండఁగనే చింపివేసెను. కాసావాఁడు నివ్వెఱపడెను. ‘ఏల నట్లు చింపివేసితి’ రని యడిగెను. ధర్మారావు ‘గోపా! కృష్ణమనాయఁడుగారు చాల యుదారులు. నిజమే. నా పూర్వు లెవరు నాయనను యాచించలేదు. నే నేల యాచించవల

యును?' అనెను. గోపన్న మాటాడలేదు. తిరిగి యింటికిఁబోవు ధర్మారావు తన్నుజూచి ప్రతివారు నవ్వుచున్నారనుకొనెను.

ఆనాఁ డంతయు ధర్మారాయని ప్రవర్తన చిత్రవిచిత్రముగా నుండెను. తనయాపద గట్టెక్కఁచోయినట్లును, దానిని తానే వలద న్నట్లును, దానికిఁ దాను చాల చింతించుచున్నట్లును, కాదు-తాను చెప్పినది బాగుగానేయున్నదని సమాధానము చెప్పుకొనుచున్నట్లును బరిపరివిధములఁ దనలోఁదాను గుడుసులువడుచున్న యతని నతని తల్లి చూచి కారణము తెలియక గగ్గోలుపడెను.

మఱలఁ బదిరోజులు గడచెను. ఇంటికి వచ్చును. తల్లి 'నాయనా బియ్యము లేవురా' యనును. దారిద్ర్యదేవత యతని యభిమానమునుజూచి పరిహసించిన ట్లుండును. ఎవరినోపోయి రెండు రూక లప్పడుగును. వారు తేవుమాపని త్రిప్పి చివరకు లేదందురు. దారిద్ర్యదేవత యతనిని జూచి వికృతహాసముచేసిన ట్లుండును. తల్లి యీబాధ పడలేక 'తండ్రీ! పోయి జమిందారుగారి నడుగుము. వదైన నిచ్చునేమో' యనును. దారిద్ర్యదేవత పకాలునఁ బగులఁ బడి నవ్వును. ధర్మారావునకుఁ దనగుండెలోఁ బెద్ద యేడుపు వినఁ బడును. అది యెవరికి వినఁబడలే దని తెలిసికొని సంతోషించును.

గోపన్న కఱువదియేండ్లు. ముప్పదియేండ్లకుఁబూర్వ మొక సారి రాణిగారున్నానముచేయుచు మెడలోఁ జంద్రహారము స్నానపు గది గోడవంకెకుఁ దగిలించెను. గోపన్న దారినిబోవుచు నాశచేతఁ దొట్రుపడి యది సంగ్రహించెను. వస్తువు పోయిన దని దాసీవాం ద్రును, కాసావాండ్రును విచారించఁగా గోపన్న పట్టుపడెను. కృష్ణ మనాయఁడు గోపన్నను కోట వెడలనడచెను. వాఁడు వచ్చి రామేశ్వరశాస్త్రిగారిని ఆశ్రయించఁగా శాస్త్రిగారు వానిని మఱలఁ గోటలోఁ బ్రవేశపెట్టించిరి. వాఁ డప్పటినుండియు శాస్త్రిగారి యెడలఁ గృతజ్ఞత కలిగియుండును. అప్పుడప్పుడు శాస్త్రిగారివద్దకు వెళ్ళి కొన్నికొన్ని మంచినంగతులు నేర్చుకొని పోవుచుండును. మనిషి సహజముగా మంచివాఁ డగుటవేతఁ గ్రమమ గా వానికి భక్తిప్రపత్తులు బలిసినవి. వాఁడు నిత్యము రెండు దేవాలయములకును పోయి భగవద్దర్శనము చేయను. కృష్ణమనాయఁడు పెద్దవాఁడయిన

తరువాత నాయనకు గోపన్నమీఁద ననురాగము మెండయ్యెను. వాఁ డెప్పుడును పురాణకథలు, భక్తిమాటలు చెప్పుచుంచును.

ఒకరోజున ముసలిజమిందారు స్నానముచేసిన తరువాత గోపన్న యాయనకుఁ దిలకము దిద్దుచుఁ ధర్మారావుత్తరము దెచ్చుట, మఱునాఁడు వచ్చి తానే యది చింపివేయుట, యేల చింపితి వనఁగా నతఁడు చెప్పిన సమాధానములన్నియు జమిందారుతోఁజెప్పి 'యెంతవారి కెంతయిక్కట్టు వచ్చినది? ఇంగువకట్టిన గుడ్డనాసన యెక్కడికిఁ బోవును? పులికడుపున మేక పుట్టునా! వారి వంశములోఁ దక్కువవాఁ డేల పుట్టును?' అని వ్యాఖ్యానము చేసెను.

జమిందారుగారు భోజనము చేయుచుండెను. వడ్డన గోపన్న. ఆ రోజునఁ బదార్థము లన్నియు మిక్కిలి రుచ్యములుగా నుండెను. రాజు ఆప్యాయముగా భోజనముచేయుచుండెను. గోపన్న జమిందారునింగితిము గ్రహించి వడ్డించుచు మధ్యమధ్య ధర్మారాయని ప్రస్తావన చేయుచుండెను. "అవును. పాపము. రామేశ్వరశాస్త్రిగా రేమి దుర్వ్యయము చేసిరా! అడుగనివానిది పాపము; అ ట్లిచ్చిరి. ఆయనసొమ్ము తిరువారే ఆయనకుఁ జేదైరి. 'త్రాగిన తొమ్మె గుడ్డుమురా' యన్న ట్లున్నది. నాగన్న సెట్టి శాస్త్రిగారిసొమ్మెఱుఁ గఁడా! శ్రీరాము లసలే యెఱుఁగడు పాపము. నేటి కందఱును మొనగాండ్రయి యూయన సంసారమును కడుటఁబడనీయుట లేదు."

జమిందారుగారు చేయి కడిగి, తన కట్టుబట్టతోఁ దుడిచి వెనుక వసారాలో గుర్చిమీఁద జమిందారుగారు కూర్చుండఁగా దమలపాకు లందిచ్చుచు గోపన్న మఱల సాగించెను: "తమరు ధర్మారావుగారి కేదో దారి చూపించకపోయినచో నా కుజ్ఞాయన యే మగును? ఆయన చెడిపోవుట మనకు మాత్రము క్షేమమా? మీరు, వారు, సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామి, గణాచారి మీ రందఱు నొకటే నని జనము చెప్పుకొందురు. మీలో మీకుఁ దగాదాలు రారాదు. ఇందులోఁ గొందఱకుఁ జెడిపోయినచోఁ దక్కినవారికిఁ బొత్తు కలసియుండునా? వారికి మీరు సాయపడుట భగవంతునకుఁ గూడ నిష్పమైన సంగతి."

జమిందారుగారు తూగుటుయ్యెలమీఁదఁ బండుకొనిరి. గోపన్న యూఁచుచుండెను. జమిందారుగారు “గోపా! ధర్మయ్య చాల యందమైనవాఁడు రా!” యనెను. గోపన్న మొదలిడెను. “అంద మేమిటి బాబుగారు! ఆయన మొగము చూచినచో నిత్య మల్లెలు అక్కవిడిచిన ట్లుండును. నాకుమాత్రము సుబ్రహ్మణ్యేశ్వర స్వామి యాయనఁగా నవతరించె ననిపించును. ఆ బక్కపలుచని మనిషి, నిగనిగలాడు శరీరము, కోసలైన కన్నులు, తెలివి కొట్ట వచ్చిన ట్లుండు మొగము - నంద మనఁగా నాయన దే యందము. ఏ మయిన నేమి? సముద్రా లెండిపోయి చెఱువులయినట్లు నేటికి పరిస్థితి యిట్లు వచ్చినది. ఒకరికిఁబెట్టినవారేగాని లేదన్నవారు కాదు.”

అది మాఘమాసము. నాగన్న సెట్టి కుమారుని పెండ్లి తల పెట్టెను. ‘సన్యాసివానిపెండ్లికి జుట్టువద్దనుంచి యటవే’ యన్నట్లు నెలజీతమువాఁడును, వర్తకుఁడును సర్వము భూస్వామినుండియే తెచ్చుకోవలెను. పెండ్లిపందిరికి తాటియాకులు, ఊరేగుటకు నేనుఁగు, నింక నెన్నో సెట్టి జమిందారుగారి నడిగి తెచ్చుకోవలసివచ్చెను. దశమినాఁడు పెండ్లి. విదియనాఁడు సెట్టి ప్రభువువద్దకుఁ జనెను. సాయంతనము ప్రౌద్ధవాటారి నవేళ కృష్ణమనాయఁడు లొట్టిపిట్టలను, నేనుఁగులను తనిఖీ చూచుచుండెను. సెట్టి వెళ్ళి నమస్కరించి నాయఁడు త న్నేమి పనిమీఁద వచ్చితి వని యడుగునేమో యని యెదురుచూచుచుండెను. నాయఁడు “సెట్టిగారూ ! చూచితిరా ! ఈ లొట్టిపిట్టలు నా కెన్నాళ్ళు చూచినను వింతగా నుండును. మృగ ములలో నివియు, పురుగులలో గడ్డిపురుగులును విచిత్రమైన సృష్టి. తలకు మొండెమునకు సంబంధములేనట్లు పొడుగైనకాళ్ళు, మొండె మునకుఁ దలకు సంబంధము లేనట్లు పొడుగైన మెడ!

సెట్టి—చి త్తము, చి త్తము.

ప్రభు వే మన్నాఁడో సెట్టికిఁ దెలియలేదు. సెట్టికి నధికమాస ములు, తిరుగువడ్డీలు, తిథిద్వయాలు తెలిసినంత యింక మ తేమియుఁ దెలియవు. నాయని మనస్సులో నున్న సౌకుమార్యము సెట్టికిఁ గొన్ని తరములుగా లేనిది యెచటినుండి వచ్చును ? అందుకని ‘చి త్తము’తో సరిపెట్టెను.

నాయఁడు—రామేశ్వరశాస్త్రిగారు నీ కెంత బాకీ అయ్యా!

సెట్టి—పాతికవేలండి.

నాయఁడు—వారి యిల్లు, దొడ్లు వెల యెంతచేయును?

సెట్టి—చిత్తము. చిత్తము.

నాయఁడు—శాస్త్రిగారికి మిగతబాకీ లేమాత్ర ముండును?

సెట్టి—ఇంకొక పాతికవేలయిన నుండునండి.

నాయఁడు—సరేగాని తక్కివారందరిని తేపు నాదగ్గఱకు తీసికొనిరా! ఏదోవిధముగా తీర్మానము చేయవలె. పాపమాకుజ్ఞా యన చాల బాధపడుచున్నాఁడు.

సెట్టి—చిత్తము. చిత్తము.

జమీందారుగారు కొంతసేపు గుఱ్ఱాలసాల దగ్గఱకూడ నిలుచుండి యంతఃపురములోనికిఁ ద్రోవఁదీసెను. ఇంక దొర మఱలబయటకురాఁడని సెట్టికిఁ దెలియును. అందుచేతఁ జేతులు నలుపుకొనుచు ‘దమతోఁ బనియుండి వచ్చితి’నని మనవిచేసెను. దొర ‘తేపు వారిని తీసికొనిరండి. లరువాతఁ బనియేమో చూడవచ్చు’ ననెను. సెట్టికి గృష్ణమనాయని తత్త్వము బాగుగాఁ దెలియును. ఆయన పెట్టినపట్టు నెగ్గినఁగాని వేతేపని యాయనచేతఁ జేయించరాదు. తన కుమారుని పెండ్లికి నేనుఁగుమీఁద నూరేగింపు తప్పకుండ జరుగవలెనని యింట నందఱికి బట్టింపుగా నున్నది. ఈ పనిచేయకుండ రాజెల్లును ఏనుఁగు నీయఁడు. పైఁగా బాధపెట్టినందువలన శాస్త్రిగారి యాస్తినుండి ఎక్కువ వచ్చునదియు నేమియు లేదు. అందుచేత నా మఱునాఁడు తక్కిన ఋణదాతల నందఱను గలుపుకొని నాయనివద్దకుఁ జనెను. తక్కినవారును నెక్కువయప్పుపెట్టినసెట్టియే యొప్పుకొనఁగా దమ కేమనియు, జమీందారునకుఁ గోపమురావచ్చుననియు నొప్పుకొనిరి.

నాయఁ డూరికరణమును బిలిపించి శాస్త్రిగారి యాస్తివయన మంతయుఁ గనుఁగొని ఋణదాతల కందఱకు నాస్తిని విభాగించి మూఁడుదినములలో వ్యవహార మంతయు కుదిర్చెను. బాకీక్రింద నాస్తియంతయు సరిపోయెను. కాని జమీందారుగారికి ధర్మారావున కిల్లు మిగుల్చువలెనని యున్నది. అందులో నొక ఋణదాత దానికి నొప్పుకొన్నాఁడు కాదు. జమీందారు దానికే యొప్పుకొనక తప్పి

నది కాదు. కాగితములు వ్రాసి మఱునాఁడు రిజిష్టరు చేయవలసినదిగా నిర్ణయించువఱకును ధర్మారావున కీ సంగతి తెలియదు. నాయఁ డతనికి మఱునాఁడు రిజిష్టరు చేయవలెననియుఁ, గచేరీకి ధర్మారావు వెళ్ళవలెననియుఁ గబురంపెను.

ధర్మారావున కీ వార్త యెడారిలోఁ దృషితుఁడైనవానికి నారికేళాంబువులు లభించిన ట్లయ్యెను. ఆరాత్రి తల్లియు, గొడుగును కృష్ణమనాయని పొగడుటతోడనే సరిపోయినది. రాత్రి నిదురించు వేళకు ధర్మారావునకు నిదురపట్టలేదు. మాటిమాటికి మనస్సు జమిందారుగారి యాదార్యముమీఁదికే పోవును. పోఁగాఁబోఁగా, నూహోహోపానములు కట్టఁగాకట్టఁగా నొకహోపానముమీఁద గోపన్న గోచరించెను. అతనినిజూచినవెంటనే రాజుమీఁదఁగల గౌరవ మంతయుఁ బోయి యతనిమీఁద వ్రాలెను. ధర్మారావు గోపన్న చుట్టును కథయంతయుఁ జక్కఁగా నతికెను. అది సరిపోయినది. గోపన్నయెడల నతనిమనస్సు కృతజ్ఞతావయమైపోయెను. నాల్గు నెలల కా నాఁడు ధర్మారావు సుఖముగా నిద్రించెను. మఱునాఁడు తెల్లవారినది. తెల్లవారకముందే ధర్మారావు గోపన్నయింటికిఁ బోయి యరుగుమీఁద గూర్చుండెను. గోపన్న నిద్రలేచివచ్చి యతనినిజూచి “యేమిబాబు! ఇంత పెందలకడ వచ్చితి”వని యడిగెను.

ధర్మారావు “గోపా! నీబుణము నేను తీర్చుకొనలేదు. నిజముగా నీవు చేసినంతపని నా యుత్తరము చేయలేదు. నీకు నా కృతజ్ఞతఁ దెలుపుటకు వచ్చినా” ననెను. గోపన్న “అయ్యా! మీరు గొప్పయింటి బిడ్డలు. నన్ను గుఱించి యల్లనరాదు. నేను మీ కేమైనను చేసినను మీనాయనగారు నాకుఁ జేసినదానిలో నిది యేమూల” నని చెప్పెను.

తరువాత నది యిది మాటాడి ధర్మారావు గృహభిముఖుఁ డయ్యెను. ఆ వేళకు సూర్యోదయ మయ్యెను.

దినలక్ష్మి మొగమున మందహాస మంకురించినట్లు, లేత యెండలు జ్యోతిరేఖాలవాభిరామముగ నలికినయింట మ్రుగ్గులు పెట్టి నట్లు, కలంకారియద్దకము చీర కెక్కించిన కరక్కాయరంగు విఱచి నట్లు, హృదయమునఁ దోచిన యానందము విచిత్రముగా ముఖరేఖ

లావరించినట్లు, సుబ్బన్నపేట వీధులందు రోదోభాగమున విస్తరిల్లెను. దేవిడిముందర నగరామ్రోతలు చెవులకు మనోహరముగా వినవచ్చెను. కోటలోపలి పెంపుడు నెమిలి పురివిప్పి పిచ్చిది, నగరామ్రోతలు మొయిళ్ళ లేతయురుము లనుకొన్నది కాఁబోలు, తాండవించుచున్నది. ద్వారబంధమున కాపుండు పెద్దకాపు నీరుకావి ధోవతులు కట్టుకొని మొగమునఁ దిగుమణి తిరుచూర్ణము పెట్టుకొని రాజు ప్రసన్నతవలెఁ దోచెను. నాటిరాత్రికృష్ణమనాయనికిఁ గల వచ్చెను. కలలో సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామి ప్రసన్నదృక్కులతోఁ దన్నుఁజూచుచుఁ దనమంచమువద్ద తోకమీఁద నిలఁబడియుండెను. రాజు మెలకువవచ్చినతిరువాతఁ గలనుగూర్చి విచారించెను.

భగవంతునకుఁ బ్రియమైన పనిచేసినప్పుడు ప్రసన్నాకృతి తోడను, నతని కప్రియమైన పనిచేసినచో బుస్సలు కొట్టుచుఁ, బరవళ్ళు త్రొక్కుచుచు సుబ్రహ్మణ్యస్వామి కలలోఁ గనఁబడుట నారికి వంశపారంపర్యమున వచ్చుచున్నదే. కృష్ణమనాయని కీ రీతి ప్రసన్నాకృతితో స్వామి కన్పించుట కిది కెండవసారి. మొదటిసారి యాతేండ్లు రామేశ్వరశాస్త్రియుఁ దానును మాటాడకుండ చివరకుఁ గలసిన రోజున. నాయుడును మనసులోఁ జాల సంతసించెను.

మఱునాఁడు సాయంకాలమునఁ గృష్ణమనాయఁడు దేవాలయములకు స్వామిదర్శనమునకు వెళ్ళెను. అచ్చట ధర్మారావు కనఁబడెను. ఇద్దఱుచుగలసి స్వామిదర్శనముచేసిరి. నాగేశ్వరస్వామి యాలయములోనికి మొదటఁబోయిరి. ఆలయము ప్రదక్షిణముచేసి గుడిలోనికిఁ బోయి గంటవాయించి నిలఁబడిరి. లింగమూర్తి బంగారపుఁ బానపట్టమలో నర్చనచేసిన మారేడుదళములు మాళిపై మరకతకాంతులు వెదఁజల్లఁగాఁ దనంత ధనవంతుడు లేనట్లు కలకలలాడెను. 'అబ్బో! యీస్వామి కత యెవరికిఁ దెలియదు? నిన్నదాక గర్భదరిదుఁడు. నేఁడు సుబ్బన్నపేట జమీందారల యాశ్రయమున, రామేశ్వరశాస్త్రి యిచ్చినయలంకారములతో ముగియుచున్నాఁడు గాని.' దేవీదర్శనముకూడఁ జేసినతిరువాత నర్చకుండు పుద్రీపాదములు తెచ్చెను. తెచ్చి మొదట ప్రభువున కీయఁబోయెను. ప్రభువు పుచ్చుకొనక తోలఁగి యర్చకునివంకఁ గొంచెము తీక్షణ

ముగాఁ జూచెను. అర్చకుఁడు వినయముతో ధర్మారావునకు రుద్ర పాదము లిచ్చెను. తరువాతఁ బ్రభువు స్వీకరించెను. శుక్రవారపుఁ గుంతుమపూజ కొద్దిగా జాతీ యమ్మవారు మందహాసము చేసినట్లు కనిపించెను. విభూతియు, మారేడుదళమును నందీశ్వరుని శిరస్సున నుంచి, ముఖమంటపమునఁ గొంత విశ్రమించి ధ్వజస్తంభముకడకు వచ్చిరి.

శుక్లాష్టమి వెన్నెల. శివజటాటవీనటన్మందాకినీనవస్మేరవీచీ రామణీయకమువలె, నంబికాప్రసన్నాపాంగరేఖాప్రసారమువోలె, విఘ్ననాయకుని యేకదంతసితచ్ఛటాస్వచ్ఛతంబోలె శైవమాహా త్స్యమయమై విరిసెను.

ఆ వెన్నెలలో ధ్వజస్తంభమునకున్న బంగారపు తొడుగు దగదగలాడి శివసన్నిధానమునఁ బ్రజ్వలించుచున్న రామేశ్వర శాస్త్రి భక్తివలెఁ గృష్ణమనాయనికి మనస్సులో నాడి పులకెత్తిం చెను.

తరువాత సుబహుజ్యేష్ఠశ్వర స్వామివారి యాలయమునకుఁ బోయిరి. రాజునకు స్వామి రాత్రికలలోఁగన్పించినటుగానే తోఁచెను. ఒక ధర్మముమీఁద వేయిసంస్థలు వెలసినట్లు స్వామి యేకశరీరముపై సహశ్రశిరస్సులు ప్రకాశించెను. నిర్వీచియైన క్షీరసాగరమున శయ నించిన యాదినారాయణుని యోయుచున్నట్లు స్వామి శిరస్సులు నిశ్చలము లయ్యును, గించిచ్చలితములట్లుగాఁ దన్మయత్వములోని సుఖచాలనము సూచించుచుండెను.

ధర్మము తదాచరణ ప్రచారములు మూఁడును నొకటిగానై యభేదతాదాత్మ్యము పొందునటులు స్వామియుఁ, బ్రభువును, ధర్మారావును నేకదేశగతులై ప్రకాశించిరి. అదియేమో తరములనాఁటి త్రైచరానిసంబంధము మువ్వరును మనసా యనుభవించిరి. ఆ నాఁటితో వారి యా సంబంధము క్రొత్తముల్లువేసికొన్న ట్లయినది.

ప్రతినిమేషము ప్రభువున కీ యనుభూతి కలుగుచు నేయున్నది. ఆయన యాత్మలో నొక యనిర్వచనీయమైన విజ్ఞానతరంగ మూఁగు లాడుచు నాఁటి సాయంకాలమున నతని కేదో యొక క్రొత్తజన్మ యెత్తినట్లు తోచినది. ఆ యనుభూతి యాయన హృదయాంత

రాష్ట్రములఁ జొచ్చి యందుఁ దనకు స్వామికి, ధర్మారావునకు నెడములేని యొకకలయిక భాసించి నిమిలితనేత్రుడై యాయన యట్లే నిలఁబడెను.

అచ్చటనుండి వేణుగోపాలస్వామివారియాలయమునకుఁ జనిరి. తొలుతఁ బాదప్రక్షాళనమునకై యాలయసరఃప్రదేశమునకుఁబోయిరి. చలువతాతిమెట్లు దిగుచున్న నాయనికి రామేశ్వరశాస్త్రి యశః ప్రత్యగ్రత మనసులోనికిఁ దఱుముకొనివచ్చెను. ప్రదక్షిణీకరించి ఆలయములోనికిఁబోయి గంట వాయించిరి. ఆ యూరి జమిందారు లకు వేణుగోపాలస్వామి యిలవేల్పు. స్వామిగూడ గొన్ని ప్రత్యేక ప్రార్థనాశ్లోకములు వా రందఱకును వచ్చును. రా జవి యన్నియు నేకరుపు పెట్టెను. స్వామిసన్నిధి నదివఱకు మిచుకు మిచుకు మను చున్న దీపముచు అర్చకుఁడు వత్తియెగసనఁద్రోసి ప్రజ్వలింపఁజేసెను. స్వామి బంగారపు మైమఱుపు ధగధగలాడిపోయెను. ఆహా! రామేశ్వరశాస్త్రి బంగారపు మైమఱుపు నాకృతిఁ దాల్చి స్వామిశరీరము నంటియే యుండెను. తానే భగవంతునిచుండి వేతైయున్నది. ధర్మారావు 'మందం మందం' పఠించెను.

స్వామి విగ్రహము మనిసియంత యెత్తు గలది. నిత్యము నర్చకుఁడు రాయుచున్న నూనెచేతఁ దడిసి మైమఱు వెడమిచ్చిన తావుల స్వామిశరీరము ప్రావృషేణ్యనీలజలదన్నిధచ్ఛాయాముగ్ధమై క్రొత్తకాటుకకాంతులు విరియఁజల్లుచుండెను. స్వామి ముఖకమల మున నంటించిన రజతమాణిక్యమయమైన యూర్ధ్వపుండ్రములు గోలోకద్వారమువలె స్వామివంక బొమలుముడిచి పరిహాసముగాఁ జూచుచున్న రాధికాదేవి ద్విభూమధ్యగతతీరేఖాకృతి భక్తలోక మున ఆహ్లాదిని యయ్యెను. వ్యత్యస్తపాదారవిందుడై వేణువు వాయించుచున్నట్లు చేయించిన దామూర్తి. ప్రక్కను సత్యభామా దేవి శృంగారమయమూర్తి కుడిచేత విలాసకమలము ధరించి పొండి కగా స్వామి నత్తుకొనియుండెను.

ధర్మారావు గొంతుక వీణానిక్వణమువంటిది. నిశ యరజాము గడచి వేళ శాంతమై యుండెను.

‘మందం మందం మధురనినదై : వేణు మాపూరయంతం’
అతని గొంతుకలోని మధురనినాదములచేతనే స్వామి వేణువు
పూరించుచున్నట్లుండెను. ధర్మారావునుండి నిర్గతములైన యా
మధురస్వనములు స్వామివేణువునుండి వినిర్గమించినట్లు నిస్తబ్ధవాయు
వీచీనిశ్చలడోలాగగతుడై సుఖనిద్ర చందుపసిపాపనిశ్వాసపవనము
వలె ననచుమీయమానచలనములై యుండెను. స్వామి వేణువు
పూరించుచుండెను.

‘బృందం బృందావనభువి గవాం చారయంతం చరంతం’
వేణుగానప్రవాహమధ్యమునఁ దండి భక్తలోకము నూఁగిం
చుటయే కాదు, తానుకూడ నూఁగిపోవుచుండెను.

“చందోభాగే శతమఖమఖద్వంసినాం దానవానాంహంతారం”
ఓహో! ఏమి వేణునిస్వాసములు, వేదశిఖి లూఁడుచున్నవి.
వేదమయమైన యా ధ్వని బృందాచతురాశాపరివ్యాప్తిచే గోపికా
సతీచతురాశాపరివ్యాప్తిహేతు వయ్యెను.

‘తం కథయ రసనే! గోపకన్యాభుజంగం’

ఏమి లీలామానుషవిగ్రహుడు! వేదములమధ్య నిష్పడేకదా
శతమఖమఖద్వంసులైన దానవవధ చేయుచున్నది. అప్పుడే
యెప్పుడు వచ్చెను? ఎప్పుడు గోపకన్యావిటమూర్తియయ్యెను? అవు
నవును, భుజంగుడే! అందుకనియే వేణునిస్వనము లన్న మిషచేత
బుస్సలు కొట్టుచున్నాడు. రామేశ్వరశాస్త్రి చేయించిన యడ్డబాస
చాటునుండి స్వామిచాపల్యమునకు సత్యభామాదేవి మందహాసములు
చేయుచున్నది.

ధ్యానశ్లోకము పూర్తియయినంతనే ధర్మారావున కొడలు
తెలిసెను. ప్రభువు తన్ను రెండుచేతులతోఁబట్టుకొని, కన్నులయందు
నభామమైన యొకానొకదీధిలి వెలుగుచుండఁగా స్వామివంక నట్లే
చూచుచుండెను. ధర్మారావు ‘బాబుగారూ’ యనెను. అతఁడు
జమీందారు నట్లేపుడును బిలువలేదు. జమీందారు కుట్టవానిని
దగ్గరకు దీసికొని ‘బాబూ’యనెను. అర్చకుఁడు శతగోపమునిచ్చెను.
భగవంతుని నాసికాగ్రనిశ్వాసములనుండి యపహరించిన సువాసన
లతో నాలయమంతయు గుప్పుమనిపించుచున్న రెండుసంవెంగపూవు

అర్చకుఁడు వారి యిర్వరకుఁ జెరియొకటి నిచ్చెను. అది తమభక్తికి మెచ్చి స్వామియిచ్చిన ప్రసాదమువలె నిర్వరు చూడాలంకారములుగాఁ జేసి బహిరంగణమునకు విచ్చేసిరి. ప్రభువు తన చేతులు ధర్మారావుమీఁదినుంచి తీయనే లేదు. ఇర్వరు విశ్రమించిరి. అర్చకుఁడు పటికబెల్లము ముక్కలు, రెండుకొబ్బరి ముక్కలు కలిపి ప్రసాదమిచ్చెను. ఇర్వరు నారగించిరి. నాగన్నసెట్టి యింట వినా హము చాలవైభవముతో జరిగెను. పెండ్లి నాలుగవ దినమునఁ బెద్దసంగీతసభ జరిగెను. దానికి జమిందారుగారి నాహ్వానించిరి. కృష్ణమనాయఁడు, ధర్మారావును గలసిపోయిరి. ఇప్పుడు వారిద్దఱు విడిగా నుండుటయే లేదు. సభాంతమున సెట్టి గంధతాంబూలములు తెచ్చి ధర్మారావున కిచ్చి తరువాత జమిందారున కీఁబోయెను. రాజు ఛలోక్తిగా 'నాకు పట్టితాంబూల మెందుకయ్యా!' అనెను. సెట్టి తమరి కేది కావలసిన నదే యిత్తు ననెను. రాజు 'మాటమీఁద నిలచెదనా' యని బిగియలాగెను. ఉత్సాహముతో నున్న సెట్టి ముందుకుఁదూఁగెను. నాయఁడు రామేశ్వరశాస్త్రిగారి యిల్లు వదలి పెట్టు మనెను. సెట్టి నివ్వెఱిపోయెను. నాయఁడు సెట్టిశటపటాయిం చుట చూచి 'ఎట్లయినను గోమటిబిడ్డ' వనెను. సెట్టికి మఱిలఁ బొరుషము తలచూపి, 'వెనుకకుఁ దీయుట లే' దనెను. నాయఁడు 'ఊరకే యీవలదులే. న్యాయమైన ధర యిచ్చెద' ననెను. బాకీ తీర్చుటలో శాస్త్రిగారి గృహము సెట్టికి వచ్చెను. ధర్మారావును, నతని తల్లియు నింకను నా యింటనే నివసించు చున్నను కొఁదిదిన ములలో వదలిపోవలసియున్నది. ధర్మారావున కిప్పటి యీ జమిందారునిమాట లచ్చెరువు తెచ్చెను. ధర్మారావుపేర జమిందారు సెట్టిచేత నిల్లు వ్రాయించి పుచ్చుకొని యైదువేలరూపాయ లిచ్చెను.

ధర్మారావు స్థూలుఫైనలుబరీక్షకు వెళ్ళి యొకసారి తప్పెను. కుఱ్ఱనాయు చాల తెలివిగలవాడగుటచేఁ బదునేనేండ్లకే యాటవఘారము నకు వచ్చెను. వయసు చాలకపోయినను నుపాధ్యాయ లనుమతి తేప్పించి యతనిని బరీక్షకుఁబంపించిరి. ఇంతలో శాస్త్రిగారివ్యవహారములు చెడెను. ఇంటివద్దనుంచి డబ్బు దసకము సరిగా నందకపోవుట చేతను, శరీరములోఁ గొంచెము జబ్బుచేయుటచేతను ధర్మారావు

పరీక్షలో గెలుపొందలేదు. ఈ సంవత్సరము చదువుటకే వీలులేక పోయెను. మఱిలఁ బాఠశాలలు తెఱచినవెంటనే ధర్మారావు చదువఁ బోయెను. సుబ్బన్న పేటలో వారు వారియింటనే కాలపురముచేయు చుండిరి. నెలకుఁ గావలసినదంతయుఁ గృష్ణమనాయఁడు పంపించు చుండెను. రోజును నుదయముననే లేచి నాయఁడు ధర్మారావుగారిం టికి వచ్చును. ఇద్దఱును గలసి తోటకుఁబోదురు. తిరిగి భోజనవేళకు వత్తురు. ధర్మారావు భోజనముచేసి తోటకుఁ బోవును. భారతముగాని, భాగవతముగాని ధర్మారావు చదువును. నాయఁడు శ్రద్ధతో విచును. 'నల్లనివాఁడు పద్మనయనంబులవాఁడు' ఈ పద్యముతోఁ బ్రతిరోజును బ్రార్థన జరుగును. బ్రతిదినమును నాయఁడు 'ఆ పద్యములోని వర్ణన వలె నుండునుగాదా, మనవేణుగోపాలస్వామి' యనును. 'అవును, అవును, అచ్చగా నట్లేయుండును' అని ధర్మారావు వచును. గోపన్న పగలబడి నవ్వును. నాయఁడు 'ఎందుకు నవ్వెదవు' అనును. గోపన్న మఱి నవ్వును.

ఇది ప్రతిరోజును జరుగును. రంగారావుగారి కిది తలనొప్పిగా నుండును. ఒక్కొక్కప్పుడు గోపన్న నవ్వునకు రంగారావుగారు కోపించును. 'కాసాముండకొడుకుకుఁ బాగరెక్కవయినదే' యనును. గోపన్న నవ్వుమానును. ధర్మారావు నాయనివంకఁ జూచును. నాయఁడు గోపన్నవంకఁ జూచును. గోపన్న ధర్మారావువంకఁ జూచును. ధర్మారావు చదువుట ప్రారంభించును. రంగారావు వీరి నందఱిని ముసలివారికింద లెక్కకట్టును. పదునాఱేండ్ల ధర్మారావును ముసలివాఁడే. పాఠశాలలు తెఱచువఱకు నిట్లు జరిగినది. తెఱచినంతనే నాయఁడు ధర్మారావును బడికిఁ బంపించెను. సుబ్బన్న పేటకు బెజవాడ దగ్గఱయినను ధర్మారావును బందరుగోఁ జదివించెను. ఇది వఱకు ధర్మారావు చదివినది బందరులోననే. ధర్మారావు సెలవులకు నింటికి వచ్చును. మఱిలఁ బూర్వమునకుంబలెనే ప్రోద్దునఁ దోటలకుం బోవుట; మధ్యాహ్నమునఁ బురాణము; సాయంకాలమున దేవాలయములందు స్వామిదర్శనము. మఱిలఁ బాఠశాలలు వెట్టుదురు. ధర్మారావు బందరుపోవును. కృష్ణమనాయఁడు తోటలకు వెళ్ళఁడు.

ఎవరిచేతను బురాణము వినఁడు. సాయంవేళ దేవాలయములకుఁ దరలఁడు.

ఈరీతిగా నాలుగేండ్లు గడచినవి. ధర్మారావు స్కూలుపైసలు పరీక్షయిచ్చి, యఫ్. ఏ. పరీక్ష యిచ్చి, బి.ఏ. మొదటిసంవత్సరము చదువుచుండెను. ఇంకఁ బాఠశాలలు రెండునెలలకు మూయుదు రనఁగాఁ బత్రికలలో సుబ్బన్న పేట జమీందారు కృష్ణమనాయఁడు గారు పరలోకగతులై రని వార్త వచ్చెను. ధర్మారావు నిర్విణ్ణుఁ డయ్యెను. చదువుచున్నపత్రిక వదలిపెట్టి ధర్మారా వేడ్వనారంభించెను. అతని సహాధ్యాయులందఱికిని ధర్మారావునకు, జమీందారు నకుఁ గల సంబంధము తెలియును. అందఱు నోదార్చిరి. దొరగారును వచ్చి యాదరించెను.

దానితో ధర్మారావు సుబ్బన్న పేటకుఁ బోవలసివచ్చెను. దుఃఖదీనమైన ముఖముతో ధర్మారావు కోటలోనికిఁ బోయెను. అతని నచట నెవరును బలుకరించలేదు. గోపన్నకోస మతఁడు వెదకెను. గోపన్న రాజు చనిపోయినంతసే పిచ్చియైతి లేచిపోయెను. శూన్యమైన కోట ధర్మారావు దుఃఖమును ద్విగుణీకరించెను. ధర్మారావు సుబ్రహ్మణ్యేశ్వర స్వామి యాలయమునకుఁ బోయెను. స్వామివిగ్రహము బాధచేతఁ దిరుగుళ్ళుపడుచున్నట్లుండెను ఓయీ! సర్పరాజా! నీ స్థితి మొంతకు వచ్చినది!

వేణుగోపాలుని జూచెను. పులికాపు పెట్టుట కర్చకుండు విగ్రహములను నిరలంకారములుగా నుంచెను. ధర్మారావు స్వామినిఁ జూచి యావురు మనెను.

చివర కింటికిఁ బోయెను. తల్లి గొల్లుమనెను. ధర్మారావు చదు వంతటితో నాఁగిపోయెను. నాయఁడు పరలోకగతుడై మూఁడు నెలలు కడచెను. వేసఁగి సర్వథా విజృంభించెను. ఈ మూఁడు నెలలు ధర్మారా వింటివద్దనే యుండెను. మఱిలఁ బూర్వపు రోజులు వచ్చెను. కాని ఋణబాధ లేదు. తెల దాచుకో నిల్ల యిన నున్నది.

ఈ ధర్మారావునకు గణాచారి యెదుగువచ్చినది.

మూడవ అధ్యాయము

ధర్మారావు నిలచి గణాచారి కనులలోఁ జూచెను. గణాచారి నిలఁబడి “ఏ మట్లు చూచెదవు? రాజు చెడిపోయినాఁడు. వేయిశిరసులనాగు రాజును గలలో స్పృశించినది” అనెను.

ధర్మారావు మాటాడకుండ నాలయాభిముఖుడై చనెను. గణాచారి యతని ననుసరించెను. గణాచారి వచ్చినపుడెల్ల నర్చకుఁడు సుబ్రహ్మణ్యాలయము తలుపు తీయవలెను. గనుకఁ దీసెను. అర్చకుఁడు విభూతి తేచ్చుటకు ముక్కా-లిపీటవద్దకుఁ జనెను. ఆ ముక్కా-లి పీటమీఁద స్వామియంత మున్నది. ఆయంత్రమునకుఁ బూజచేయుదురు. అర్చకుఁడు విభూతి తీయుచుండఁగా ముక్కా-లిపీట యొరగెను. ధర్మారా ‘వ దేల’ నని యడిగెను. అర్చకుఁడు “రాత్రి యొక కాలు విడిగెను. అంటు పెట్టితి” ననెను. విభూతి పుచ్చుకొని యిద్దఱును వెలికివచ్చిరి. ధర్మారావు తనయింటికిఁబోఁబోవుచు గణాచారి వంకకుఁ జూచెను. గణాచారి “సరిపోయినదా! ఒకకోడూడినది. నీవును, నేనును మిగిలియున్నాము” అనెను. ధర్మారావునకుఁ గృష్ణమ్మనాయఁడు కనులలో నాడెను. నాయఁ డమృతమూర్తి యగుటచేత ధర్మారాయని కన్నులు నీళ్ళతో నిండెను.

ధర్మారావు గణాచారిని వదలి యా వీధివెంటఁ బోయెను. తలవంచుకొని యతఁడు పోవుచుండఁగా, “నాయనా! యిట్లు రమ్ము” అన్న పిలుపు వినఁబడెను. అతఁడు తలయెత్తి చూచెను. పిలచినది రంగాజమ్మగారు. ఆమెయే రామేశ్వరశాస్త్రిగారు పెండ్లాడిన క్షత్రియస్త్రీ. ధర్మారావు లోనికిఁబోయెను. ఆమె చాపవేసి కుమారుని గూర్చుండు మనెను. రంగాజమ్మకు నలువదియేండ్లుండును. పసుపుపచ్చని మనిసి. ఆకర్ణాంతములైన నేత్రములు. కాని యామెకు వైధవ్యము ప్రాప్తించినతరువాత నామెసౌందర్య మైపోయెను. రాజు పోయి శిథిలమైనరాజధానివలె నామెయందుఁ బూర్వశ్రీచిహ్నములు మాత్రమే యుండెను.

రంగాజమ్మ కొకకుమారుఁ డుండెను. ఆయనపేరు రామ చంద్రరాజు. అతని కిప్పుడు ముప్పదియేండ్లవయ సుండును. రామ చంద్రరాజు పదియేండ్లకింద నెచటికో లేచిపోయెను. అప్పుడప్పుడు తల్లికి మాత్ర ముత్తరములు వ్రాయుచుండును. రామేశ్వరశాస్త్రి వివాహమాడినపుడే పదియెకరములు రంగాజమ్మపేర వ్రాసెను. ఆమెకుఁగాని, యామె సంతానమునకుఁగాని మిగిలినయా స్తితోఁ బని లేదను నియామకముమీఁదనే యీ వివాహము జరిగెను. మిగిలిన వైశ్య, శూద్ర స్త్రీలను నిట్లే వివాహమాడెను. రంగాజమ్మగారు తన పదియెకరములమీఁద వచ్చు పంటతో సుఖముగా జీవించుచుండెను. రామేశ్వరశాస్త్రిగారు కష్టకాలములో నున్నపుడు రంగాజమ్మగారు తన యాస్తికూడ శాస్త్రిగారిదే, వాడుకొమ్మని యెంతచెప్పినను శాస్త్రిగారు వినలేదు. అప్పుడప్పుడు చాటుగా నామె యుప్పు పప్పు మొదలయిన వస్తువులు సావిత్రమ్మగారికిఁ బంపించుచునే యుండెను. అది శాస్త్రిగారికిఁగాని, ధర్మారావునకుఁగాని తెలియదు. తెలిసినచో వా రూరకుండ రని సావిత్రమ్మగారికిని దెలియును.

రంగాజమ్మగారు ధర్మారావుతో నదివఱ కెన్నఁడును మాటాడలేదు. కాని తా నన్నచో నాయమకుఁ జాలప్రేమ యున్నదని సావిత్రమ్మగారి ప్రసంగముద్వారా యతనికిఁ దెలియుచు. నేడు హఠాత్తుగా నామె తన్నుఁ బిలచుట కూడ నతని కాశ్చర్యము వేసెను.

ధర్మారావును జూచినంతనే రంగాజమ్మగారికిఁ దనకుమారుని జూచినట్లే యుండెను. తన హృదయములో నున్నప్రేమ యెట్లు వెలి పలుపవలయునో ఆమెకుఁ దెలియలేదు. అందుచే గదిగుమ్మము నానుకొని నిల్చుండెను. ధర్మారావే మాట్లాడెను: “అన్నగారివద్ద నుండి యేమయిన నుత్తరము వచ్చినదా?” రంగాజమ్మగారు జవాబిచ్చెను: “నాయనా! ఉత్తరమువచ్చి నెలనాళ్ళయినది. తూర్పు దేశములో నిల్లు, స్థలము తొని సంసారము చేయుచున్నాడట. అది మారాజు లెక్కువగా నున్నచోటు” అని యేదో చెప్పఁబోయి యాఁగెను.

ధర్మారావు గ్రహించి “వివాహమాడెనా” యని ప్రశ్నించెను.

రంగా—అదేనాయనా! మొదట నెవరును పిల్లనిచ్చటకు సమ్మతించలేదట. తరువాత నెవరో యొకవృద్ధుడు ధర్మశాస్త్రములు అవియుఁ జదివినవాఁడు తన మరుమరాళి నిచ్చెనట. కాని పిల్లవాని కిచ్చటకీ రావలయుననియే యున్నది. మఱల నచ్చు రమ్మని వ్రాయును.

ధర్మా—మీ రచ్చటకీ వెళ్ళిననే బాగుండును.

రంగా—నా కచ్చట నే యున్నది? అత్తవారియిల్లు వదలి పెట్టి యా పరదేశములకు నే నేలఁ బోవలయును? మీ నాయనగారు చచ్చినచోటనే నేనును జచ్చిపోదును.

ధర్మారావునకు గుండెలో నావేగము తోఁచెను. ఆమె శ్రీముఖకు మనస్సులో నానందపడి తన తండ్రి ధన్యుఁ డనుకొనెను.

రంగా—నాయనా! నేను వానిని రమ్మనియే వ్రాయించితిని. మీ అన్నదమ్ములందఱు నొకచోట నుండవచ్చును. చేదోడువాదోడుగానుందురు? ఆ దూరదేశములో ‘మన’ యన్నవారులేక యేమి యిబ్బందులు పడుచుండెనో. అతనికి రావలయు ననియే యున్నది. కాని భార్య యొప్పుకొనునట్లు తోచదు.

ధర్మా—ఆయన కేమయినను సంతానమా?

రంగా—ఒక కుమారుఁడు కలిగి పోయినాఁడట.

ధర్మారావు మరికొంచెముసేపు కూర్చుండి ‘అమ్మా! వచ్చెదను’ అని సెలవు తీసికొనెను. దారివెంటఁ బోవుచు నాలోచనా తరంగములపై నూఁగులాడుచుండెను. ఇది యొకవిచిత్రమైన సృష్టి. ప్రేమ విచిత్రమైనది. తా నెవ్వరు? ఆమె యెవ్వరు? వారి యనుబంధమే చమత్కారముగ నున్నది.

అతనియూహ తనతండ్రివివాహములమీఁదికే బ్రాఁకెను.

ఒకప్పుడు రామేశ్వరశాస్త్రి పాతికయేండ్ల వయసప్పుడు తీర్థయాత్రకుఁ బోయెను. అప్పటికి సావిత్రమ్మగారు కాలపురమునకు రాలేదు. శాస్త్రిగారికి పదునెన్నిదేండ్లపుడు సోమన్నగారు తనమూఁడేండ్లకూఁతునిచ్చి పెండ్లిచేసెను. శాస్త్రిగారి కిరువదియేండ్లపుడు తండ్రి చనిపోయెను. చనిపోయిన మఱు సంవత్సరమే రంగాజమ్మగారిని బెండ్లాడెను. రంగాజమ్మతండ్రి సుక్షత్రియులు. వారిది గంజాం

జిల్లా. శాస్త్రీగారు జమీందారుగారి పనిమీఁద నా ప్రాంతము లకుఁ బోయినపుడు రంగజమ్మగారి తండ్రి రంగరాజుగారికిని, రామేశ్వరశాస్త్రీగారికిని బరిచయము గలిగెను. ఒకరోజునఁ ప్రసంగపఱ మున నర్జునుఁడు-రాముఁడు-ధనుర్విద్య వీనినిగుఱించి మాటాడుచు రంగరాజుగారు “ఆ విద్యలన్నియుఁ జచ్చిపోయిన” వనెను. రామేశ్వరశాస్త్రీ తన కా విద్యలోనున్న శక్తినిగుఱించి ప్రస్తావించెను. రంగరాజుగారికిఁగూడ నందు చాలసామర్థ్యము కలదు. ఇద్దఱు నొకరి నొకరు పరీక్షించుకొనిరి. ఈ పరీక్షలలో రంగజమ్మగారు రామేశ్వరశాస్త్రీని బ్రేమించి యతనితో లేచివచ్చెను. రంగరాజు గారు మొదటఁ గోపించినను, తరువాత శాస్త్రీయముగా వీరిద్దరు వివాహమాడిరని తెలిసి యూరకుండెను. తరువాత నాలుఁగేండ్లకు శాస్త్రీగారు తీర్థయాత్రకు జనిరి. వెంటనే రంగజమ్మగారుగూడ వెళ్ళిరి. దారిలో నొకవైశ్యకుటుంబము వారికిఁ గలసెను. వారనా దిలోఁ దెలుఁగువారేనట. అప్పుడుమాత్రము మహారాష్ట్రదేశ ములోఁ గాపుర ముండిరి. అదొకయాసతో వారు తెలుఁగు మాటా డుట, తెలుఁగువారన్నచో ప్రాణములు విడుచుట, తామును దెలుఁ గువార మని చెప్పకొని గర్వపడుట-ఈ కారణములవలన వారికి వీరికిఁ బరిచయము గలిగెను. ఆ వైశ్యశిఖామాణిపేరు రామకృష్ణా రావు. చూచుటకు మహారాష్ట్ర బ్రాహ్మణునివలె నుండెను. ఆయ నయు నాయన భార్యయుఁ బదునాలుఁగేండ్ల కుమార్తెయుఁ దీర్థ యాత్ర చేయుచుండిరి. ఆ పిల్లకు బెండ్లి కాలేదు.

ప్రతిమజలీలోను శాస్త్రీగారు వండుటయుఁ, దాను భోజనము చేసి రంగజమ్మగారికిఁ బెట్టుటయుఁ జూచి రామకృష్ణారావుగారు కొంత సందేహించి చివరకు శాస్త్రీగారిని వారిసంబంధమునుగూర్చి ప్రశ్నించెను. శాస్త్రీ యామె తనభార్యయనియుఁ, క్షత్రియయనియుఁ, దాను క్రమముగా బ్రాహ్మణ క్షత్రియ స్త్రీలను చేసికొంటిననియు, వైశ్య శూద్ర స్త్రీలనుగూడఁ జేసికొనవలె నని యున్నదనియుఁ జెప్పెను. రావు మందహాసముచేసి యూరకుండెను.

తీర్థయాత్రను సేవించుచు సేవించుచు వారు నర్మదానదిని జేరఁబోయిరి. స్నానము చేయుచు హైమవతి కాలుజాటి ప్రవాహ

మునఁ బడెను. రావు మఃఖావేశముచేత “నయ్యా! ఆ పిల్లను బ్రతికించుము. నీ కా పిల్ల నిచ్చి వివాహము చేయుదు” ననెను. శాస్త్రి ప్రవాహమున దూకి కన్యను దెచ్చెను.

రామకృష్ణారావునకుఁ దరువాతఁ బిల్ల నిచ్చుట యన్నంత తేలికగాఁ గన్పించలేదు. హైమవతి చక్కని చుక్క. మహారాష్ట్ర దేశమున నుండుటవలన సంతవయసు వచ్చువఱ కవివాహితగా నుండెనుగాని, తెలుఁగుదేశములోనైనచో నుండదు. ఆమెకు శాస్త్రిని, శాస్త్రిభార్యను జూచినప్పటినుండియు మనస్సులో నొక క్రొత్త పోకడ కలిగెను. శాస్త్రి యాజానుబాహువు. ఎఱ్ఱనివాఁడు. సుందరమైన మొగము. నిత్యవ్యాయామముచేతఁ గండలుదేటి నిగనిగలాడు శరీరము. అతనినిజూచి యే స్త్రీ మోహించదన్న ట్లుండెను. “నిన్ను నే కన్యలే కోరరు, కోరదే మును రమాకాంతాలలామంబు” అన్నట్లు రంగాజమ్మగారు ప్రబలసాక్ష్య మిచ్చుచుండెను. పైఁగాఁ దండ్రుగారి వాగ్దానమువలనఁ దా నదివఱకే శాస్త్రిగారి భార్యనైతి ననుకొనెను. కాని తండ్రునుండి వదలించుకొనుట యెట్లు? రంగాజమ్మగారి కప్పటి కిరువదియేండ్లు. ఆమెయు, హైమవతియుఁ గలసి కుట్ర చేసిరి. శాస్త్రిగారికిఁ జెప్పిరి. రంగాజమ్మగారికిఁ గోపమువచ్చునేమో యన్న శాస్త్రిగారికి మబ్బువిచ్చిన టయ్యెను. అయోధ్యలో నొక నాఁడు రామకృష్ణారావుగారు నిద్రలేచి చూచుకొనుసరికి హైమవతి భర్తతోఁ గలసి యిరువదియేండ్లదూరమునం దున్నది. రావు వ్యవహారము నడపెడివాఁడే. భార్య వారించినది. నిజమే. అతనిభార్య సతఁడు తీసికొని వెళ్ళె నన్నది.

శాస్త్రిగా రింటికి వచ్చి వివాహము చేసికొనెను. తరువాత నాలుగేండ్లకు భార్యభర్త లిద్దఱు మహారాష్ట్రదేశమునకుఁ బోయి, హైమవతితల్లిదండ్రులను దర్శించివచ్చిరి. రామకృష్ణారావు అల్లునితో సరిగా మాటాడలేదుగాని యత్తగారును, బావమఱుదులు నాదరించిరి. హైమవతి కిద్దఱు కుమార్తెలు, నొక కుమారుడును కలిగిరి. శాస్త్రిగారు కూతుండ కిద్దఱకు మహావై భవముతోఁ బండ్లి చేసెను. తరువాత వా రిద్దఱును గాపురమునకుఁ బోయిరి. హైమవతి శాస్త్రిగారికి నలుబదియవయేట చనిపోయెను. కుమారుఁడు శ్రీధరము లన

పొల మమ్ముకొని వర్తకముచేయుట కని యే దేశమో పోయెను. రామేశ్వరశాస్త్రిగారు రామచంద్రరాజును గొప్ప ధనుర్విద్యాపారంగతుని, శ్రీధరముచు వర్తకసార్యభాముని జేయవలెనని యూహించెను. కాని వారిద్దఱును తండ్రికిఁ జెప్పకుండఁగనే దేశాంతరగతులయిరి. తన కుమారుఁడయిన ధర్మారావునకు వేదవిద్య చెప్పించవలయు ననుకొనెను. కాని బావమఱఁదియు, భార్యయుఁ జేసిన పోరాటము వలన నతఁ డాంగిలేయ మభ్యసించెను. ఈ రీతిగా నాయన యీ మూఁడార్యములును ఫలమునకు రాకపోయెను. ఊరిలోననే యొక పేదకాఁపునకు మంగ యను కూతురుండెను. మంగ విచిత్రమైన పిల్ల. నల్లనిది. కోలమొగము. ఎన్నఁడును జుట్టు దువ్వుకొనెడిదికాదు. చిన్నప్పటినుండి రామేశ్వరశాస్త్రితోఁ బరిహాసములాడుచుండెడిది. చిన్నపుడు పరాచికమునకు శాస్త్రి 'మంగా! నిన్ను నేను పెండ్లాడెదను; చూడు' అనెడివాఁడు. మంగ "నన్ను పెండ్లిచేసుకొని యేమి బాగుపడెదవు! నాచేతఁ దన్నులు తినుటకా?" అనెడిది. శాస్త్రి "సరే! తన్నుదువుగానిగా" యచుచు. మంగ నవ్వును. ఆ పేదకాఁపు కూతునకుఁ బెండ్లిచేయలేకపోయెను. ఆతనిభార్య మంగ పసితనములోనే చనిపోయెను. మంగకుఁ బదునెన్నిదేండ్లు వచ్చెను. పెండ్లి కాలేదు. కాఁపు పాపము మనోవ్యాధితోడను, ఉబ్బసముతోను తీసికొని చనిపోయెను. మంగ బ్రతుకు నిరాధారమయ్యెను. వయసులోనివారు మంగను దుశ్శీలనుగాఁజేయఁ బ్రయత్నించిరి. ఈ తిప్పలుపడలేక మంగ యొకరోజున శాస్త్రివద్దకు వచ్చి "నన్ను పెండ్లి చేసికొందునంటివికదా! చేసికొనుము. నాకుఁ దిండి జరుగుటలేదు. అదిగాక దుర్మాస్తులతో బాధపడలేకున్నాను. తెల్లవాటలు నా యింటిమీఁద గడ్డలు వేయుచున్నారు. నాకు దిక్కులేదు. నన్ను పెండ్లి చేసుకొందువా, పాడయి పొమ్మందువా?" అనెను.

శాస్త్రి మంగను దనయింట నుండిపొమ్మనెను. అప్పటికి సావిత్రమ్మగారు కాపురమునకు వచ్చెను. హైమవతి యామె పెద్ద కూతురు, ఏడాదిపిల్ల. ఆమెకు శాస్త్రిగారి యీ పెండ్లిండ్లు నచ్చలేదు. మంగ నింట నిలువనిచ్చినది కాదు. మంగ పదుబాధలు చూడలేక శాస్త్రిగారు వేతే యామెకు నిల్లువేసి, యన్యాయమేలయని యామె

పదియెకరము లామెకు వ్రాసియిచ్చెను. అప్పటినుండి మంగ సుఖముగా జీవించెను. మంగబలవంతముమీఁద శాస్త్రిగా రామెకుఁ బుస్తె కట్టెను. తరువాత నాలుఁగై దేండ్లకు మంగకడుపున నొక కాయకాచెను. ఆకాయ మగశిశువు! పురిటిలోనే యా శిశువునుజూచి మంగ మూర్ఛపోయెను. అది ఏమి శిశువు! ఈనకట్టపుల్లకన్న సన్నము. ఆకుపచ్చని గుఱు. జాత్తు బూడిదరంగు. అందఱు 'నేమొ పాముపిల్ల పుట్టె' ననుకొన్నారు. కాని రెండు కాళ్లు, రెండు చేతులు, మొగము, కన్నులు, నాలుక యిన్నియు నుండఁగాఁ బా మనుకొనుట యెట్లు! సాటికాఁపు పడుచులు చూచి నవ్వుకొనిరి. మఱికొందరు కులాభిమానముగల కాఁపుపడుచులు 'కులముచెడిన దీనికి మంచి పరాభవము జరిగిన' దనుకొన్నారు. మంగ మూర్ఛదేటి శిశువు నెదుటొమ్మత్తుకొన్నది. శిశువు కదలాడెను. పాము మెలికలుతిరిగిన ట్లుండెను. మంగ పొత్తి శ్శ్శ్శ్ నదిమిపట్టుకొనెను. శిశు వేడ్చెను, పాముకూసిన ట్లున్నది. మంగ సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరుని దలఁచి పాప కాముదము పెట్టెను. జనము విచిత్రముగా గుంపులుగుంపులై వచ్చి శిశువును జూచి పోదొడఁగిరి. మఱికొన్నాళ్ళకు మంగ కభిమానమువేసి శిశువును దాచుకొనుచు వచ్చినది. నెలపురుడు వెళ్ళినది. శాస్త్రి శిశువును జూచుటకు వెళ్ళెను. శిశు వప్పుడే తండ్రినిగుర్తుపట్టెనేమో, తండ్రిచేతిలోనికిఁ బోవుచునే ఏమవుమానెను. శాస్త్రి శిశువువంకఁజూచెను. శాస్త్రి తీక్షణలోచనాపరుడయ్యెను. మంగచెక్కిళ్లులమీఁదఁ జేయివైచి "మంగా! నీ వదృష్టవంతురాలవు. సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామికి నీయందుఁ జాలదయ వచ్చినది. నీయందు ధర్మ మింకను చెడిపోలేదు. ఈ ధర్మమును రక్షించుకొనుము" అనెను. మంగకు శాస్త్రి భగవంతుఁడు. పొరుగమ్మల పెదవివిలుపులతోఁ దనశిశువుమీఁదఁ గొంత నిరాదరణ యిదివఱకుఁ గలిగినను, మంగ కిప్పుడు తనశిశువు మీఁదఁగల ప్రేమ యిబ్బడిముబ్బడి యయ్యెను. శిశువున కేడాది యీడు వచ్చెను. ఉన్నచోట నుండఁడు. ప్రాకి యెక్కడకుఁ బోవునో తెలియదు. దొడ్డిలోఁ బొట్లపాదులు, బీరపాదులు పెట్టి మంగ యెప్పుడును గాపించును. శిశువుపోయి యా పాదులలోఁ గూర్చుండును. మంగ కతఁడు కనపడఁడు. పైఁగా పురుగు పుట్ర

యుండు నేమో యని మంగ భయము. ఒకసారి యిట్లే ఒకపొరుగ మ్మతో నన్నది మంగ- “పురుగో పుటో తల్లి! ఎప్పుడును పోయి యా పాదులలోఁగాని కూర్చుండఁడు.” ఆమె యన్నది: “పురుగో పుటోనా అమ్మా! నీ కొడుకే పురుగు, నీకొడుకే పుట.” మంగకుఁ గోపమువచ్చినది. కాని కోప మెట్లు చూపించవలయునో యామెకుఁ దెలియదు. శిశువున కై దేండ్లు వచ్చినవి. బిడ్డ యీదురుగాలికొట్టినచో నోరు తెఱచుకొని యా గాలిని బీల్చుకొనును. తల్లికిఁ దెలియకుండఁ బోయి యే చేనిలోనికో చొచ్చును. జొన్నచేలు, పెసరకాడలు, వంగతోటలు, నాకుమడులు వీనిలోనికిఁబోయి యామధ్య నెచటనో పండుకొనును. మంగ వెదుకలేక, వెదుకలేక విసివిపోవును. పాప మెక్కడ నని వెదకును? అందఱు నతనిని ‘పసిరిక’ యని పిలువఁ జొచ్చిరి. పసిరికకుఁ బిట్టలు, పాములు ఎక్కువమిత్రులు. పక్షులు వానిదగ్గఱనే యీడును. వానితో నతఁ డేమో మాటలాడుచున్నట్లుండును. పాములతనితో నాడుటయేకాదు, అతనిశరీరమునందుమెలి వేసికొనును. ఆకుమడులలో నతఁడు పండుకొని నిద్రించును. పసిరిక పాములతనిచుట్టును దిరుగుచుండును. మనుష్యులను జూచినచో నవి పాటిపోవును. పసిరికకుఁ బదేండ్లు వచ్చినవి. పచ్చనిపాము తోఁక మీఁద నిలుచున్నట్లే యుండు నతఁడు నిలుచున్నపుడు. పెద్దగాలి వేసినచోఁ ‘బసిరిక’ తూలిపోవును. అతనినవ్వు, అతని మాటలు, అతనినడక - అది యొక చిత్రము. పసిరిక గ్రామములో నున్నపుడు పిల్లలతనిని విచిత్రముగాఁ జూచుచుందురు. ఊరిలో నందఱకు నతఁ డన్నచోఁ బ్రేమ. అతని నెవరు నేమియు ననరు. అతనిని నవ్వింతురు. కొందఱతనితోఁ బరాచికము లాడుదురు. పసిరిక యెక్కువ మాట్లాడఁడు. ఊరకే ప్రతిదానికిని నవ్వును. ఎక్కువ పొలములలోనే యుండును. ఇంటిదగ్గఱ సక్పత్తు. క్రమముగా మంగకుఁ గొడుకు మీఁద నాదుర్దా తీరెను. “వాఁడంతే. పైరుపచ్చవాఁడుగా బుట్టెను. వానికిఁ బైరునకు సంబంధము. వాఁడేపైరు, పైరేవాఁడు. వాడింటి వద్ద నేల యుండును?” అని యామె నిర్ధారణ చేసికొన్నది. అతఁ డెప్పుడైన నింటికి వచ్చెనా యింత యన్నము పెట్టును. అతని కన్నముకూడ నక్కఱలేదేమో? పొలాలమీఁద నతఁ డేదిపడిన నదే

తినును. అన్నియుఁ బచ్చివస్తువులే తినును. 'పసిరిక' యెవరితోడను ఎక్కువకలియఁడు. ఒక్కఁ ధర్మారావుతోడనే కలియును. ధర్మారావు కనంబడెనా అతనిని వదలిపెట్టిపోఁడు. ధర్మారావును 'అన్నా' యని పిలుచును. ఆతనికివచ్చిన దా యొక్కటియే మాట. ధర్మారావు నకుఁగూడ బసిరికయన్నచోఁ బ్రాణము. ధర్మారావునకు రాజుపోయి ననుసరే, విద్యలు నశించిననుసరే పసిరిక యున్నచోఁ జాలును. కఁబడినచో పసిరిక ధర్మారావును వదలఁడు. ఇద్దఱునుబోయిపొలాల వెంటఁదిరిగితిరిగి పచ్చవైరులో విశ్రమించి ప్రొద్దుక్రుంగిగాని యింటికిరారు. ధర్మారావున్నచోఁ బసిరిక దగ్గఱకుఁ బడ్లు, సర్ప ములు రావు. అవియేమో అతనిమీఁదఁ గోపమువచ్చినట్లు చూచుచుఁజూచుచు బోవుచు. తరువాతరెన్నాళ్ళదాఁక నతనిని సమీపించవు. పసిరిక వానిని గొట్టి తిట్టి మఱల వానితోఁ జెలిమి చేయవలయును.

ధర్మారావు రంగాజమ్మగారి యింటినుండి వచ్చుచు నీ యూహితరంగములలో నొడలు తెలియక నడచుచుండెను. అప్పటికిఁ బ్రొద్దు తిరిగినది. దూరమునఁ బసిరిక ధర్మారావును జూచెను. పసిరిక 'అన్నా' యని కేకవేసెను. ధర్మారా వతనినిగుఱించియే యూహించుచుండెను. పసిరిక వచ్చి ధర్మారావును గొగలించుకొనెను. తమల పాకుతీఁగ వచ్చి యవిసెమొక్కమీఁద వ్రాలినట్లున్నది. ధర్మారావు "నాయనా! నీకు వేయేండ్లు ఆయుర్దాయ" మనెను. రెండుజాములపు డాకాశమున నెచటనుండి వచ్చినదో, తీతువుపిట్ట కూసెను. ధర్మారావు హృదయములో నేదో కొట్టినట్లయ్యెను. పసిరిక ధర్మారావును తనవెంటఁ బొలాలకు రమ్మనెను. ధర్మారావుయొక్క కలుక్కుమన్న గుండె. "నాయనా! అన్నము తినలేదు" అని అభ్యంతరపెట్టెను. పసిరిక ధర్మారావును వెనుదిరిగిచూచుచుఁ జూచుచునేపోయెను. ధర్మారావుమరల నడుచుచుండెను. ధర్మారావున కీ యపశకునమువలన మనోవ్యధ కలిగెను. ఆ దెబ్బకూడనాయమునఁ దగిలెను. అయ్యో! పసిరిక కే భంగమా! ధర్మారావుశరీరముకూడ నశించెననుకొన్నాఁడు. ధర్మారావు మఱలనాలోచనానిమగ్నుడయ్యెను. దారివెంట నడచుచుండెను. అతను తన్నుఁదా నెఱుఁగఁడు. మఱికొంతదూరము

నడచినతరువాత నెవరో తన్ను వెనుకనుండి తాకినట్లయ్యెను. వెను
దిరిగి చూచెను. అతనికన్నులలోనికి వెన్నెలలు చిమ్మనగ్రోవితోఁ
గొట్టినట్లయ్యెను. అవి నవ్వులు. ఆ నవ్వి నది పన్నెండేండ్లపిల్ల. దాని
యొడలిపైకిఁ దెలియకుండ మనస్సుఁడు వచ్చుచున్నాఁడు. దాని
తెల్లనిపలువరుస సుదర్శనాయుధపు టంచులవలెఁ బదునుబెట్టిన
ట్లుండెను. దానిచెవులు శ్రీకారములై పాంచజన్యముల ట్లుండెను.
దానికన్నులు కమలములు. దానినాసిక కౌమోదకి. దానిఘ్రా
యుగము శార్ఙ్గముద్విధా విభక్తమైన ట్లుండెను. దానిమూర్తి వికుం
ఠమై మనోజ్ఞమయ్యెను. దానిపేరు దేవదాసి. అది రామేశ్వర
శాస్త్రిగా రుంచుకొన్న భోగాంగన రత్నగిరికూతురు. దేవదాసి
ధర్మారావుచు “అన్నా! ఎచ్చటికి?” అనెను. ధర్మారావువకొకసారిగఁ
దనతండ్రిమూర్తి గోచరించెను. ఆయన వర్ణాశ్రమ ధర్మములన్నియు
ముద్దకట్టినమూర్తి. ఆయన భారతదేశముయొక్కయాత్మ. ఆయన
త్రయీవిద్య కొక వ్యాఖ్యానము.

52

నాల్గవ ఆధ్యాయము

రంగారావుగారికిఁ బట్టాభిషేకము నిర్ణయింపఁబడెను. పరగణాయేకాక రాజధానియంతయు నుత్సాహముతో నిండిపోయెను. రంగారావుగారికి ముప్పదియైదేండ్లు. ఆయన యింగ్లీషువిద్యలోఁ బట్టిభద్రుఁడు, ఆధునికమైన సంస్కారముకలవాఁడగుటచేత నాయన పరిపాలనము రాజ్యములోఁ జాల మార్పులు కలుగునని, ప్రజాక్షేమము వృద్ధిపొందు నని లోక మనుకొనుచుండెను. పూర్వమార్గము లన్నియు మంచివి కావు. పాశ్చాత్యదర్శనములతో సాగించిన యే కార్యమైనను నభివృద్ధిసూచక మని సర్వత్ర యభిప్రాయములు గోచరించెను. ముసలిరాజు దేశము ముందునకుఁబోవుచున్నను దాను పూర్వాచారములే పరిగణించెను. అందుచే దేశములో ననేకులైన యువకులకు జీవితములందుఁ దమశక్తులు ప్రకటించుటకు వీలులేక పోయెను. ప్రభువు నూతనసంస్థలను ప్రబలించవలెను యువకులు వానికిఁ దేజస్సు తీసికొనిరావలయును.

కృష్ణమనాయఁడు తనపూర్వులు చన్నమార్గముననేపోయెను. కడచిన పదేండ్లు రంగారావుగారే వ్యవహారములన్నియుఁ జూచుచున్నను నాయనిమాటయే సాగెను. ఇప్పుడు రంగారావుగారు సర్వ శక్తిమంతుఁడగుట దేశము నోచుకొన్ననోము ఫలించుట యని యందఱు నభిప్రాయపడిరి.

రంగారావుగారు రాజ్యమునకు వచ్చినంతనే బ్రధానముగాఁ గొన్నిమార్పులు చేసిరి. నాయనికాలములో నేపనియుఁ దొందరగాఁ దేలెడిది కాదు. ఎవరైన జమీందారుగారితోఁ బనియుండి వచ్చెడి వారు. వారికి దర్శనమే యయ్యెడిది కాదు. దొరగారితోఁ బనియనుటతోడనే సత్రములో భోజనము. వారు నెలనాళ్ళు, రెండునెలలు పడియుండి ప్రభుదర్శనముచేయుదురు. చేసి యేమి లాభము? ప్రభువు గ్రామమడుగును, పేరడుగును. సత్రములో భోజనము సదుపాయముగా నున్నదా యని పరామర్శించును. వారు 'చిత్త'మందురు. దొర 'యేమి పనిమీఁద వచ్చితి'రని యడుగఁడు. వారు తామే చెప్పుటకుఁ గొంకు

దురు. ఇట్లు మఱల నొకనెల జరిగినతరువాతఁ దెగించి వారు తమ వచ్చినపని చెప్పదురు. ఉద్యోగముకొఱకు వచ్చెనా? 'సరే పోయి, భార్యను బిల్లలచు తీసుకురండి' యనును. అతఁడుపోయి సంసారము తెచ్చును. జీత మింతయని ప్రభువు చెప్పెడు. వారు నోరువిడచి యడుగలేరు. సర్వపదార్థములు దేవిడిలోనుంచి తెచ్చుకొనుటయు, దినుటయు. ఇంటిలోఁ 'గార్యకరామతులు' వచ్చినచోఁ బ్రభువుతోఁ బోయి చెప్పకొనుట మాత్రమే. దొర దగ్గరనున్న పెత్తనదారుతో 'ఫలానావారియింట వివాహమట. కావలసినవన్నియుఁ బంపించుము' అని చెప్పను. ఇట్లు సర్వకార్యములు గడచిపోవును.

దివాను వచ్చి "అయ్యా! శిస్తు వసూలుకాలేదు" అనును.

ప్రభువు—ఏమియు వసూలు కాలేదుటయ్యా!

దివాను—కాదండి, చాల బకాయిపడినది.

ప్రభువు—ఏ మాత్రము?

దివాను—ఈ గ్రామములోఁ బదివేలకు తొమ్మిది వేలయినది. వేయిరూపాయలు బకాయి. మరియొకచోట నెనిమిది వేలు; ఆరు వేలే జమ— ఇట్లున్నది.

ప్రభువు—ముందు సంవత్సరము వసూలు చేయవచ్చునులే. వాండ్రకు సరిగాఁ బండినదో, లేదో అది కనుగొంటివా? వారును పేదవారు. వారిమీఁదఁబడి పీకుకొని తినినచో మనకుమాత్ర మేమి శుభము? పదిమంది తిన్నదే మంచిది. నాలుఁగులక్షలలో రెండు లక్షలు వసూలయినచో మనకుఁ జాలదా? ఏ మందువు?

దివాను మఱలమాటాడఁడు. నాలుఁగయిదేండ్లు బకాయాలు పేరుకొన్నతరువాత నా గ్రామస్థులు వచ్చి జమిందారుగారి దర్శనము చేయుదురు. ప్రభువుతోఁ దమ యిక్కట్లులు చెప్పకొందురు. నాయఁడు బకాయాలు రద్దుచేసి వచ్చినవారికి సువారములోఁ గడుపు నిండ మేపి సాగనంపును.

ఒకసారి జమిందారుగారి మామిడితోట విలుగఁగాచి యుండెను. గ్రామములోనున్న పదిమంది పిల్లలు తోటలోఁ జొరబడి పిందెకూడ లేకుండ దులిపివేసిరి. తోటమాలిపోయి, ప్రభువుతోఁ జెప్పి వారుఫలానాఫలానావారిపిల్లలని రూపించెను. ఆ పిల్లలతోఁజాల

నిబ్బందిగానున్నది, వారి నెట్లయినను దండించవలె నని పెత్తన దారులకు, దివానునకుఁగూడఁ బట్టుదలగా నుండెను. దొర వారినిఁ బిలిపించెను. వారు వచ్చిరి. వారి గుండెలలో దడదడగా నుండెను. నాయఁడు వారినిఁ జూచి 'మామిడికాయలు మీఁలో నెవరు దొంగి లించిరి?' యనెను. దివాను "అందఱును దొంగిలించిరి. ఒక రేమిటి? అందఱిని శిక్షించవలయును" అనెను. ఏమి శిక్ష యీవలెనని రా జడిగెను. కొయ్యబండ వేయవలె నని దివాను చెప్పెను. సరే నని కొయ్యబండఁ దెప్పించిరి.

నాయఁ డనెను, 'ఏమయ్యా! ఉన్న దొక్క కొయ్యబండ. వీరు పదిమంది. ఎవరికి వేయవలెను' అనెను. 'ఒకరి తరువాత నొకరి' కని దివానుగారు చెప్పిరి. ప్రభువు వంటవానిని బిలిచి, యేదో రహస్య ముగాఁజెప్పి 'సరే! వేయుదములే' యని యందఱిని కూర్చుండు డని చెప్పి యేదో వ్యవహారము మాటలాడఁ జొచ్చెను. గంటసేప యినది. పిల్లలు కదలుటకు వీలులేదు. చివరకు వంటవాఁడు లడ్లును, జలేబియు వేడివేడివి పెద్దపళ్ళెమునిండఁ జేసి తెచ్చెను. నాయఁడు పళ్ళెము పిల్లలముందు బెట్టించి "ఎవరు ఎక్కువతిందురో వారికిఁ గొయ్యబండ వేయించెదను" అనెను. కుట్టవాండ్రు ఆశ్చర్యపడిరి. తరువాత నొకరిమొగమొకరు చూచుచుఁ దిసఁగలిగినన్ని తినిరి. పళ్ళెములో నింకసగము మిగిలెను. నాయఁడుచూచి 'ఏమిరా ! ఈమాత్రమునకేనా తోటలలోఁ జొరఁబడి పండ్లు కోసికొనుట ? లేక్క పదిజలేబులు తినలేరు. ఏమి పిల్లలు! ఛీ! పొండి. ఆ మిగిలినవి కూడఁ దీసికొనిపొండి' యనెను. పిల్ల లవికూడఁ దీసికొని యింటికిఁ బరువులెత్తిరి. తోటమాలియు, దివానును తెల్లమొగము వేసిరి. దొర 'పొనిండయ్యా! అల్లరి పిల్లలు చేయకపోయినచో నెవ్వరు చేయుదురు? పిల్లలు భగవత్స్వరూపులు. వారి నేమియు ననరాదు' అని దివానును సముదాయించెను.

దొర యొకసారి 'దేవిడిలోఁ గూర్చుండియుండెను. ఊరిలో జోగీశ్వరవధాను లను నొక బ్రాహ్మణుని భార్యకుఁ బ్రసూతివ్యాధి వచ్చెను. వైద్యుఁడు 'సూతికాభరణము వాడవలయును' అనెను. మంచి సూతికాభరణము ఒమిందారుగారివద్ద నున్నది. జోగయ్య

గారు రాజదద్దనము చేయవెళ్ళిరి. నాయఁడు జోగయ్యను జూచి మొగ మటుత్రిప్పకొనెను. జమిందారుగారు తనవైపునకుఁ దిరుగుదు రేమోయని జోగయ్యగారు ఎదురుచూచిచూచి యా వైపునకుఁ దిరిగివచ్చిరి. నాయఁడు మొగ మీవైపునకుఁ ద్రిప్పెను. జోగయ్య చాలసేపు నిలుచుండి యింటికిఁబోయెను. కొంతసేపటికి నాయఁడు జోగయ్య వెళ్ళిపోయెనని గ్రహించి, సేవకుని బిలిచి 'ఓరీ! ఎందుకో జోగయ్యగారు వచ్చిరి. పోయి కనుగొనిరమ్ము' అనెను. వాఁడును పోయి కనుగొనివచ్చి చెప్పెను. దొర 'అయ్యో! పాపము! మఱి చెప్పకుండ వెళ్ళినా డేమి'యని యొక చిన్న సంచినిండ సూతికాభరణపుఁగుప్పెలు వేసి పంపించెను. అసలన్ని యెందుకు? జోగయ్య తనపబ్బము గడుపుకొని యా యశాషధమును గాణాచివలె దాచుకొన్నాడు.

సుబ్బన్న పేట జమిందారు లాయుర్వేదాషధములు నికార సైనవి వండించియుండురు. అంత ఖరీదులుగల యశాషధము లితరులు వండించలేరు. సంస్థానవైద్యుఁడు పరగణాకంతయు వైద్యుఁడే. సర్వ రోగములకు నాయన చికిత్సచేయును. గొప్ప మందులు కావలసి యున్నచోఁ గోటలోనుండివచ్చును. పేదవారలు వ్యాధులకు ధనము పోయకుండఁ బ్రభువులు పాలించుచు వచ్చిరి.

నాయఁ డంతయుదారుఁడు. అంతటిదర్జాగలప్రభువు. జమిందారుగారి బీళ్ళలోఁబడి దేశముగొడ్లన్నియుఁదినును. బీదవారందఱు పుల్లపుడక లా బీళ్ళలో నేరుకొనిపోయి కూడు వండుకొందురు. జమిందారుగారి చింతలతోఁపులతోఁ జింతగాయ విఱుఁగఁగాయును. గ్రామమంతయు యధేచ్ఛముగాఁ గొట్టుకొనిపోయి పచ్చడి పెట్టుకొందురు. పరగణాయంతయు జమిందారుగారి పొరంబోకలలోనున్న చెట్లు చేమలమీఁదఁ జాలవఱకు బ్రదుకును. జమిందారుగారి మిఱపతోటలు, వంగతోటలు, అఱిటితోటలు గ్రామములో నెవరి యింట నక్కఱవచ్చినను రక్షించును. జమిందారుగారి తాడిచెట్లు ప్రతివారికిని నారయ, నాకులును తెచ్చియిచ్చును. ఈరీతిగా కృష్ణము నాయఁడు, నతని పూర్వులును దేశమునకుఁ ప్రభువులైయుండిరి.

సుబ్బన్నపేట జమిందారు వ్యక్తులకే కాదు, సంస్థలకుఁ గూడఁ బెన్నిధులు. సాలున కొకసారి తోలుబొమ్మలవాండ్రు, వీధి నాటకములవాండ్రు, పరగణాలోనున్న ప్రతిగ్రామమున నాడుటకు రాజులు వారికి సాలీయనా నజరానా లిచ్చుచుండిరి. పగటివేషముల వారు, గొట్టెపాతేళ్ళ నాడించువారు, దొమ్మరవాండ్రు, గారడి వాండ్రు వీరిని వారి ననక యందఱిని ప్రభువులు పోషించుచుండిరి. వారిని జమిందారులనరు. ప్రభువులనియే యెల్లరును వ్యవహరింతురు.

నాయఁడు మిక్కిలి నూత్నబుద్ధి. రసజ్ఞఁడు. రంగారావుగారికిఁ బుత్రోదయమైనపుడు నాయఁడు పెద్దయుత్సవము చేసెను. గుంటూరు నుండి యెవరో నాటకసమాజమువారు వచ్చి తాము నాటకమాడుదు మని ప్రభువుతో విన్నవించుకొనిరి. అందులో నొకాయన గొప్ప నటకుడనియు, స్త్రీపాత్ర ధరించుననియుఁ జూపించిరి. నాయఁడు వానినిజూచి “నీవు స్త్రీపాత్ర ధరింతువా? ‘అభిసారికాలక్షణములేమి చెప్పుము’” అనెను. అభిసారికయో, వాసవసజ్జికయో యతని కేమి తెలియును. పాపము మీఁదుగ్రుడ్లు వేసెను. నాయఁడు ‘చాల తెలివి గలవారె, ఇంక వెళ్ళుఁడు. నాటకములు వేయుదు మని బయలుదేటి పాపము భాగవతులవృత్తి చెడగొట్టుచున్నారటయ్యా! మీరందఱు బ్రాహ్మణులవలె గన్పించెదరు. చాల బాగున్నది. ఆ బీదముండ కొడుకుల నోటిదగ్గరకూడు చెడగొట్టెదరా? పైన మీ కేమైనను ఆ విద్య వచ్చునా? చచ్చునా? ఇందులో నొక్కనికి డొక్కశుద్ధి యయి నట్లు లేదే! మీలోఁ బురుషవేషము వేయున దెవ్వరు? శృంగార నాయకు లెంతమందియో చెప్పి వారిలక్షణములు చెప్పుఁడు. మీరు నాటకమాడనక్కఱలేదు. మీరు కోరిన దిచ్చి పంపింతు’ ననెను. ఒక్కఁడు మాటాడలేదు. ప్రతివాఁడును పప్పుజాతినట్లు జాతీరి.

నాయఁడు మంచిబలశాలి. శౌర్యముగలవాఁడు. నాయఁడేమి, యాయన పూర్వులేమి గొప్పవేటగాండ్రు. వేటాడుటకు వారు ప్రత్యేకముగా నడపులు పెంచిరి. నక్కలు, జింకలు, నెలుగుబంట్లు మొదలయిన జంతువులను దెచ్చి యాయడపులలో వదలిపెట్టిరి. నైజామువారియడపులలో వారికి వేటాడుటకు ననుమతికలదు. బాకును, డాలును బుచ్చుకొని పెద్దపులి కెదురేగిరి. కాని తుపాకితో

వారెపుడును గొట్టలేదు. కృష్ణమనాయనితండ్రి హరప్పనాయఁడు 'తుపాకితోఁ బులిని గొట్టుట యేమిరా? అది యాడదిచేయవలసిన పని' యనెడువాఁడట. ఒకసారి యాయన యడవిలోఁ బోవుచుండఁగా మనిషినితినుట కలవాటుపడిన యొకవులి యాయన వెనుకనుండి దూఁకి మెడఁబట్టుకొనెనట. రెండుచేతులెత్తి వెనుకనుంచి దానిమెడ నదిమిపట్టి పేచీతో దానినిబట్టి బాకుతోఁ గ్రుమ్మి చంపెనట. ఆయనచనిపోవువఱకు నాయనమెడమీఁద దానిగాటులు కనఁబడు చునే యుండెడి పని చెప్పుదురు వారు మనుష్యులు సాలప్రాంశులు, మహాభుజులు, వృషస్కంధులు, కవాటవక్షులు.

కృష్ణమనాయనింగారి దగ్గఱ కొకపుడు పొట్టేళ్ళ నాడించు రాజులు వచ్చిరి. అందులో నొకరాజుగారు పొట్టేలును వెనుకకుఁ ద్రోసి దండయిచ్చెను. రాజుదండ వణికిపోయెను. నాయఁడు “దండ కాదయ్యా చేతిని” మృనెను. రాజుగా “రయ్యా! చేయిబెణికిన”దనెను. నాయఁడు తానిచ్చెదనని లేచి పొట్టేలును రెచ్చగొట్టి దెబ్బకుఁజేయి పట్టెను. పొట్టేలు రివ్వుమనివచ్చి నాయనిచేతిని దాఁకెను. పొట్టేలు నకుఁ జేతినిచ్చుటలో నొకయొడు పున్నది. ప్రక్కకొరిగి నిలుచుండి, పొట్టేలుతలకు చేయిచ్చి, యెడమచేతితోఁ బొట్టేలునుత్రోసి మెడఁ బట్టుకొన్నచో దెబ్బతగులదు. నాయఁ డట్లుగాక మహాద్రవివలె స్థిరుడై నిలుచుండెను. రాజు లాశ్చర్యపోయిరి. ‘అయ్యా! తమ కనుభవ మున్నది, మాకు లేదు’ అనిరి. నాయఁడు వారికి రెండువందలరూపాయ లిచ్చి పంపించెను.

కుస్తీపట్టుట, కత్తితిప్పట, కఱ్ఱతిప్పట యీ విద్యలయందుఁ బ్రభువు లద్వితీయులు. కృష్ణమనాయఁడు కత్తిసాములో నారిలేరిన జోదు. ఒకసారి రెండువందలమందిని కఱ్ఱలతోఁ దనమీఁదికి రమ్మని తాను కత్తియు, డాలునుగొని మొగమోటమిలేకుండ నెవరైనను సరే తననుగొట్టినచో వేయినూటపదాలులు బహుమానమిచ్చెదనని సాముచేసెను. గంటసేపు ఒక్కఁడును రాజును దాఁకలేకపోయెను. చివరకు వారందఱకు బహుమానములిచ్చి, “అవునోయీ! యీ విద్య యెందుకుఁ బనికివచ్చును? ఒక్క తుపాకిముందర నిది యెందుకుఁ

బనికిరాదు. ఒకవేళఁ బనికివచ్చినను చేసెడిదేమి" యని యున్ను రనెను. దేశమున కింక నే విద్యయు నక్కఱలేదు.

నాయఁ డేబదివేలుపెట్టి కాశ్మీరమునుండి యొకయేనుఁగును దెచ్చెను. అది తాళవృక్షప్రమాణమున నుండెను. దాని రెండు దంతములును దీర్ఘములై శత్రువుల నందుకొని నలిపివేయుటకుఁ జూచిన బాహువులవలె భయంకరములై యుండెను. పదిమంది మావటీండ్లు దానిని గొలుసులతోఁగట్టి బహుపయత్నముమీఁద దేవిడికిఁ దెచ్చిరి. కోటలో నాలుగువందలయేండ్లనాటి రావిచెట్టు కలదు. తక్కినయేనుఁగుల నటనుండి తొలగించి యీ గజరాజునకు నది తావుచేసిరి. దీర్ఘప్రయాణములచేత, నిరంతరబంధనముచేత దానికి స్వాస్థ్యము చెడి యారాత్రి మదించి గొలుసులు త్రెంచుకొని యడవినిఁ బడెను. దాని నెవరును బట్టి తేలేకపోయిరి. నాయఁడు స్వయముగా లక్ష్మణస్వామి యను తన పెద్దయేనుఁగు నెక్కి యడవికిఁ బోయి, యాయేనుఁగున కెదురునడచెను. లక్ష్మణస్వామి బెదరెను. కాని పైని నాయఁడున్నంతసే పతఁడు చెప్పినట్లు నడువవలసినదే. మదించినయేనుఁగు రివ్వుమని నారసమువలె నాయనినై పుదూసికొవి వచ్చెను. నాయఁడు బొంయి మని యొక ధ్వని చేసెను. ఏనుఁగు దగ్గఱకువచ్చి యాఁగెను. కాని తొండమెత్తి లక్ష్మణస్వామితోఁ బోరాటమునకు సిద్ధపడెను. నాయఁడు లక్ష్మణస్వామి దంతముల మీఁదికి దిగి; మదపుటేనుఁగు తొండము చిక్కఁబట్టెను. దాని దంతములు బలముగాఁ జేతులతోఁ గుద్దాలించెను. ఏనుఁగు కెవ్వుమని వెనుదిరిగెను. కాని నాయఁడు దాని వెనుదరిమి మాలిమిచేసి లక్ష్మణస్వామిపైనుండి దాని కుంభస్థలముమీఁదికి దూకి యింటికి నడిపించి తెచ్చెను. లక్ష్మణస్వామి వెనుకనే వచ్చెను. ఇనుపమేకులు వేసిన యినుపసిలువ నిరంతరము నెలనాళ్ళు దానిమెడకింద వ్రేలాడ వేసిరి. ఎంతమంది మావటీండ్లకు నది లొంగలేదు. నాయఁడు రావలయు, నది మాటవివలయు. నాయని కిది క్రొత్తవిద్య కాదు; కులక్రమాగతవిద్య.

ఈ ప్రభువులయడవులమీఁద నా ప్రాంతమునందలి జనులందఱు బ్రదుకుదురు. నానాఫలములు కోసికొనిపోదురు. ఎండిన

మోడులన్నియు నటకుకొనిపోదురు కుందేళ్ళు మొదలయిన చిన్న జంతువులను జంపి యాహారమునకుఁ దెచ్చుకొందురు పశువుల నడవిలో మేపుకొందురు పిల్లయు, మేకయుఁ బ్రొద్దున లేచినది మొదలు సాయంత్రము వఱకువఱకు నచటనే యుండును. చెట్లగుంజలు, నాకులు, పుల్లలు వీనితో బ్రదుకుదురు. జమీందారున కీవలసిన సుంకము పైసాలేదు. రాజు పొలమున కధికారియైన రైతువద్దనుండి శిస్తుతప్ప వేతే చిల్లిగవ్వ ప్రజలనుండి యాహారించఁడు. ఇట్లు మూఁగువందలయేండ్లు జరిగెను.

నాయలువిద్యాపాషకులు.సాంగ వేదాధ్యయనపరులకు, జ్యోతిష పండితులకు సగ్రహారము లిచ్చిరి. ఆంధ్రకవులను, సంస్కృత పండితులను బోషించిరి. వ్రాయును జదువను వా రెవ్వరికిఁ జేత గాదుగాని యందఱును నిత్యపండితగోష్ఠివలన, బహుపరిచయము వలన సర్వవిషయములు నెఱిగియే యుండిరి. ఒకప్పుడు హరప్ప నాయనియొద్దకు నొక భాష్యాంతనైయాకరణులు వచ్చిరి. అప్పుడే యొక తెలుఁగుకవియు వచ్చెను. కవి రాజును బొగడుచుఁ బద్యములు చెప్పెను. అందులో 'సౌదామని' యనుశబ్దము వచ్చెను. పండితుఁడు "అబ్బో" చాల ప్రౌఢప్రయోగము చేయుచున్నాఁడు కవి. 'తేనైకదిక్' అన్న సూత్రముచేత సౌదామనీశబ్దము సిద్ధించుచున్నది. కవి చక్కఁగా వ్యాకరణముకూడ నభ్యసించిన ట్లున్నది" యనెను. కవి కీ గోడేమియుఁ దెలియదు. నాయఁడు నవ్వి "శాస్త్రులు గారూ! సౌదామని అన్న మెఱపుతీగ యని యెవరికిఁ దెలియదు? అది వ్రాయుటకు మీ వ్యాకరణము రానక్కఱలేదు" అనెను. ప్రభువులు చక్కని ప్రపంచజ్ఞానమును, వివేచనాశక్తియును గలవారు.

భట్రాజులు, తెలుఁగులు చక్కఁగాఁజదివి ధారాళముగాఁ గవిత్వముచెప్పఁగలవారు - కైవారముచేయుటకుఁగాను జమీందారుల చేతఁ బోషింపఁబడుచు వచ్చిరి. భారత భాగవత రామాయణాది సంస్కృతాంధ్రగ్రంథములు, తాటియాకులమీఁద వ్రాసినవి, దేవిడీలో భాండాగార ముండెడిది. వ్రాలెగ్రంథములు తిరిగి వ్రాయుటకు నిడ్డఱు వ్రాయనగాం ద్రేవుడు నుండెడివారు.

దేవిడిముందఱిసావడిలోఁ బూర్వకాలపుచిత్రము లమర్పఁబడి యుండెను. గోడలయందుఁ గత్తులు, కఠారులు, బాకులు, బల్లెములు, డాలులు మొదలైన యుద్ధమునకు, వేటకు నుపయుక్తమయిన యాయుధము లమర్పఁబడియుండెను.

కోటకు సింహద్వార మొకటి, వెనుకద్వార మొకటి యుండెను. కోట యాంగిలేయులకుఁ బూర్తిగా దేశము స్వాధీనము కానపుడు కట్టినది గాన కోటగోడ కొండఱాతితోఁ గట్టఁబడి యొక శకటము సునాయాసముగఁబోవుటకు వీలయినంత యెడము కలదై కందకమునుగూడ కలిగియుండెను. కందకము పాడువడియున్నది. ఊరున్నవైపులఁ గందకము పూడఁబడియున్నది. కొన్నియెడలఁ గోటగోడ శిథిలమైపోయెను. అది మఱిల మరమ్మతుచేయుటకు దొర తనమువారి యనుమతి లేక యట్లే యున్నది.

కోట విశాలమై పదివేలమంది జనులు సుఖముగా నివసించుటకు వీలయినదిగా నుండెను కోటలో నెల్లెడ నున్నతములైన వృక్షములు, దిగుడుబావులు, ఫలవృక్షములు, బహుజాతులు గల తీవలు గలవు. కోటలో దక్షిణదిశయందుఁ బెద్దసావడిలో బోనులలో నమర్పఁబడి పులులు, చిఱుతలు, సివంగులు, కొరనాసిగండ్లు, కోతులు మొదలయిన యపూర్వజంతువులును, నానాజాతిపక్షులును పెంచఁబడుచుండెను. వానిని జూచుటకుఁ క్రొత్తనా రెప్పుడును వచ్చుచునే యుందురు. కోటయే వస్తుప్రదర్శనశాల. కోటయే పుస్తకభాండాగారము. కోటయే విద్యాపోషణసంస్థ. కోటయే తల్లి. కోటయే తండ్రి, కోటయే సర్వముగా నుండెడిది.

ఆస్థానకవులు, పండితులు, వస్తాదులు, సాముచేయువారు, గరిడీలు నేర్పువారు, రాజబంధువులు, బ్రాహ్మణోత్తములు, గాయకులు - వారు వీగననేల యెల్లరకుఁ గోట ముంగిటనున్న పెన్ని ధానమై యుండెడిది.

ఈ శోభలోఁ గృష్ణమనాయని చివరిరోజులలోఁ గొంత తగ్గి పోయెను. రామేశ్వరశాస్త్రిగారి తండ్రి నారాయణశాస్త్రిగారివఱకు నీ జమిందారులకు వారే మంత్రులుగా నుండిరి. తరువాత రామేశ్వరశాస్త్రిగారు చాలకాలము మంత్రితవ్వముచేసెను. వారు మంత్రు

లుగా నున్నన్నిదినములు సర్వవిషయములందును వారి మాటయే సాగినది. జీతము బత్తెములేని మంత్రులు.

రామేశ్వరశాస్త్రిగారు బహువ్యాపృతుఁడగుటచేతఁ గృష్ణమనాయఁడుగారు చాలభాగము తమపనులు తామే చూచుకొనుచుండెడివారు. చివరిరోజులలో శాస్త్రిగారిపని సన్నవడినతరువాత వారికి, వీరికిఁ బాత్రే కుదురలేదు. కృష్ణమనాయఁడు నెలకు రెండువందలరూపాయలు జీతమిచ్చి హరిహరనాథరావుగా రను నొకాయనను దివానుగా వేసెను. హరిహరనాథుఁడు బి. ఏ. ప్యాసయి డిప్యూటీ కలెక్టరు చేయుచు నీ యుద్యోగములోనికి బదిలీ వచ్చెను. జిల్లాకలెక్టరు దివాను తప్పక యుండవలెనని యాయనను నాయనిపైకి జారీ చేసెను. నాయఁడు కాదనలేక యూరకుండెను.

కాని నాయఁడు బ్రతికియున్నన్నినాళ్లు దివానుచేత నేపనియుఁ జేయించలేదు. ఆయన మాట యెప్పుడును వినలేదు. ఆయన తెచ్చిన సిఫార్సులు చేయలేదు. ప్రతిదియు నాయనకు వ్యతిరేకమే చేసెను. దివా ననిన నాయనికిఁ గోపముకూడను. జీతముమాత్ర మూరకే యిచ్చుచుండెను. నాయఁడు వృద్ధుఁడైన పడేండ్లలోఁ గోటలోఁ జాలమార్పులు జరిగెను. వృక్షములు కొన్ని పడిపోయెను. అడవి జంతువులు గొన్ని చనిపోయెను. చివరకుఁ గోట సగమునకు సగ మయ్యెను.

ఈ స్థితిలోఁ గోట రంగారావుగారి చేతిలోనికి వచ్చెను. కృష్ణమనాయఁడుగారు పోవువఱకు శిస్తులో లక్షరూపాయలు బకాయి పడియుండెను. రావుగారు దివానును బిలచి బకాయి ప్రతిపైసయు వసూలుచేయవలయునని చెప్పెను. రెండు నెలలలో నొక వేయి జప్తులు జరిగెను. ప్రజలు ఘోషించిపోయిరి. 'రాజు మునుపటివలెఁ గాదు. మంచి నిక్కచ్చి మనిసి' యని ప్రజలందరు చెప్పుకొనిరి.

జమీందారీశిస్తు గవర్నమెంటుశిస్తువలె వసూలుకాఁ జొచ్చెను. రంగారావుగారు హరిహరనాథరావుగారిని దొలఁగించి నాగేశ్వరరావుగా రను నొకాయనను దివానుగా నియమించిరి. ఈ నాగేశ్వరరావుగారు కాపు; జమీందారుగారికి సహాధ్యాయి. నాగేశ్వరరావుగారికి నెలకు నాలుగువందలరూపాయలు వేతనము.

నాగేశ్వరరావుగారు గుడివాడసీమవాడు. సుబ్బన్న పేటలో నాయన యెవరో యెవరు నెఱుంగరు. ఉద్యోగ మయినతరువాత దివానుగారు బెజవాడవద్ద రైలుదిగి, మోటారుమీద సుబ్బన్న పేటకు వచ్చుచుచుండెను? పేటకు దగ్గరలో జమీందారీ బీడులలో బుల్లలేరుకొనువారినందఱుచుబట్టి జరిమానాను వేసెను.

ఈ వార్త పరగణాయంతయు వ్యాపించెను. 'క్రొత్తదివాను గారురాజుగారికన్నఁ జండప్రచండుడు. ఒడళ్లు దగ్గరపెట్టుక మన వలె' నని సర్వజనులకుఁ దెలిసిపోయెను. దివానుగారు కోటలోని యుద్యోగుల నందరిని బరిశీలించెను? అనవసరమైనవారి నందఱును దొలగించెను. కోటలో నఱువదిమంది గుమాస్తా లుండిరి. వారిలోఁ బాతికమంది నుంచి మిగిలినవారిని విడుదలచేసెను. ఇంచుమించుగా నిరువదిమంది కాసావాండనుగూడఁ దొలగించెడివాడే కాని, రాణి వాసమునుండి యభ్యంతరములు వచ్చెను. అడవిజంతువులు చాల చచ్చిపోయినవి. గనుక నచటనున్న పదిమంది సేవకులలో నిద్దఱిని మాత్రమే యుంచి మిగిలినవారిని బంపివేసెను. ఈరీతిగాఁ బంపివేయఁ బడిన చిన్న ఉద్యోగస్థులవలన నెలకుఁ బదునేనువంద లాదా కనబడెను. కోటలోనున్న పాతికమందిగుమాస్తాలును బ్రాహ్మణులే. వారిలోఁ బదునేనుమందిని దొలగించి యా యుద్యోగములను బ్రాహ్మణేతరుల కొసంగెను.

బీళ్ళలోనుండి యొకపుల్ల పోకుండ, నడవులనుండి జను లే మియు నెత్తుకొనిపోకుండఁ గట్టుదిట్టములు చేసెను. అడవులమీదఁ గొందఱు ఉద్యోగస్థుల నియమించి యెవరైన నడవులనుండి యేమైనఁ దీసికొనిపోయిరేని 'పుల్లరి' వసూలుచేయించెను. కృష్ణమనాయకుడు పోయిన మూడు నెలలలో నెక్కడి కక్కడికి వ్యవహారము శుభ్రమయ్యెను. ప్రాంతబాకీలు లక్షరూపాయలు వసూలయ్యెను. ఆ ధనముతోఁ బట్టాభిషేకము జరుగవచ్చును.

పట్టాభిషేకము వచ్చెను. ఇంటివద్ద బ్రయత్నములన్నియు దివానుగారే చేయుచుండిరి. రంగారావుగారు నెలనాళ్ళయినది పోయి చెన్నపురికి. అచ్చట గవర్నరు మొదలయినవారికి నజరానాలు పంపించుచు, వారిదర్శనము చేయుచుండెను. వారును యువకుడు,

నూతనాభిప్రాయములుకలవాఁడు నయిన రంగారావుగారికాలములో రాజ్యము చక్క-ఁగా వృద్ధికిఁవచ్చు నని యాయనను మెచ్చుకొనిరి. చెన్నపురిలోఁ దక్కినజమీందారు లనేకు లుండిరి. వారందఱిలోఁ గలసికొనుట, దేశవిషయములు విచారించుట మొదలగు నున్నతాళయములతో రంగారావుగారు రాజ్యము భవిష్యత్తున వృద్ధిపొందుటకుఁ దగిన మార్గము లప్పుడే యనుసరించ మొదలుపెట్టెను.

రంగారావుగారికిఁ బెదతల్లికుమార్తెకుపురు గలరు. మేనత్తకుమారుఁ డొకఁడు. పెదతల్లికుమార్తె రాధాకృష్ణయ్యగారును, రామేశ్వరముగారును. మేనత్తకుమారునిపేరు సర్వారాయఁడుగారు. వీరి ముగ్గురికిని రంగారావుగారికిని చిన్నప్పటినుండియుఁ జెలిమి. కృష్ణమనాయఁడు బ్రతికియున్నన్నినాళ్ళు వీ రెవరికిని రాజ్యవ్యవహారములలోఁ బాల్గొన వీలులేకపోయినది. ఇప్పుడు వీరే సర్వాధికారులు. రంగారావుగారు చెన్ననగరములోననే నివాసము. ఇంటివద్ద వ్యవహారములు వీరు మువ్వరు, దివానుగారును చూచునది. సర్వారాయఁడుగారిది పెత్తనము. పట్టాభిషేకమునకుఁ బ్రయత్నములు విశేషముగాసాఁగెను. వచ్చినజనులు నివసించుటకు, భోజనములు చేయుటకుఁ బందిళ్లు వేయించిరి. పదివేలరూపాయలు పెట్టి పంపులు పెట్టించి పట్టాభిషేకనగరమంతయుఁ గుళాయిలు నిర్మించిరి. పదివేలుపెట్టి ఎలక్ట్రిసిటీ ప్లాంటు తెప్పించి యుంచిరి. ఆహ్వానముల కాగితము లచ్చువేయుటకే రెండువేలరూపాయ లయ్యెను. జనము బెజవాడనుంచి సుబ్బన్నపేటకు రానుపోను పది క్రొత్తబస్సులుకొనిరి. వెయ్యి షెల్ పెట్రోలుడబ్బాలు కొని సగము సుబ్బన్నపేటలోను, సగము బెజవాడలోను నిలువఁజేసిరి. దేశములోనున్న పెద్దపెద్ద కవుల కందఱకు నాహ్వానములు వెళ్ళెను. తక్కినకవు లాహ్వానము లేకనే వత్తురుగదా! దేశములోఁ బేరువడిన నాటకసమాజములచేత నాటకము లాడించుటకూడ కార్యక్రమములో ముద్రింపఁబడెను. తెలుఁగు దేశపుగాయకు లెవరు చెప్పఁదగినవారు లేరు. కనుక అరవదేశపు వారివి నాలుఁగు పెద్ద సంగీతసభ లేర్పాటుచేయఁబడెను. గ్రాండ్ ఇండియన్ సర్క్యు వారిచే రెండుప్రదర్శనము లేర్పాటుచేయఁ

బడెను. విజయనగరమునుండి గొప్ప మ్యాజిక్ చేయు ప్రాఫెసరుగారిని బిలిపించిరి.

రంగారావుగారి రెండవమేనత్త నాగమ్మగారు. ఆమె బాల వితంతువు. ఏఁబదియేండ్లది. ఆమె చిన్నప్పటినుండియు సుబ్బన్న పేటకోటలోనే పెరిగెను. అందే యుండెను. కృష్ణమనాయనిదగ్గఱ నామె మాటయుఁ గొంత సాగుచుండెను. ఆమె చిన్నతనమంతయు హరప్పనాయఁడుగారి రోజులలోఁ గడచుటచేత నామెకు నాటకము లన్న వీధినాటకములే నాటకములు; పగటివేమాలవారే విద్యా వంతులు; తోలుబొమ్మలే చూడఁడగినవి. ఆమె సర్వారాయఁడుగారి నడిగెను. 'కూచిపూడివారిని బిలిపించుచున్నారా' యని. ఆయన నవ్వి 'కూచిపూడివారు మోటమ్మా! బెజవాడనుంచి గుంటూరు నుంచి గొప్పనటకులు వచ్చుచున్నారు' అనెను. నాగమ్మగారు పెదవి విఱచెను. ఇతరగ్రామములనుండి పది భోగముమేళములు రప్పింపఁబడెను. ఊరిలో నున్న మేళమును బిలువలేదు. ఊరిలో మేళమునకు రత్నగిరి నాయకురాలు. ఆమెకుఁ గూచిపూడివారు విద్యాగురువులు. భామకలాపము చెప్పటలో, భరతములో, క్షేత్రయ పదములు నధ్యాత్మరామాయణకీర్తనలు పాడి యభినయించుటలో నామె పేరుమోసెను. స్వప్నమైన యుచ్చారణ, భావాభిరామమైన యభినయము రత్నగిరిసొమ్ము. కష్టపడి చెప్పుకొన్నచదువు. "పిలువకపోయిననుసరే వారియుప్పు తిన్నాము గనుక నావేళకు మేళము కట్టుటయే" యని రత్నగిరి నిర్ణయించి తక్కినవారిని సజ్జీకరించెను.

రామేశ్వరశాస్త్రి యుంపుడుకత్తె యయినప్పటినుండి రత్నగిరి మేళములు మానివేసెను. శాస్త్రి యామె నైదేండ్లుమాత్రమే తనయొద్దికలో నుంచుకొనెను. తరువాత నామెను వదలివేసెను. ఆమెయు నాతరువాత వృత్తి పరిత్యజించి, శాస్త్రిగారిచ్చిన యాస్తి మీఁదనే బ్రదుకుచుండెను. రత్నగిరి మేళము కట్టుట దేవదాసి కిష్టములేదు. దేవదాసి పసిపిల్ల. రత్నగిరి దానిమాట త్రోసివేసెను. పట్టాభిషేకము నాలుగుదినము లున్నదనఁగాఁ జెన్నపురినుండి రంగారావుగా రరుదెంచిరి.

నాయఁడు చనిపోయినప్పటినుండి లక్ష్మణస్వామి సరిగా రావి యాకులు మేయదు. నీరు త్రాగదు. గడ్డితోఁ జుట్టి నల్లనుందిచ్చినవోఁ దొండముసాఁచి గ్రహించదు. రావిచెట్టుక్రింద నిలుచుండి తపస్సు చేయుచు. మావటీఁడు దివానుగారితోఁ జెప్పెను. ఆయన పనితోందరలో వినిపించుకొనలేదు. లక్ష్మణస్వామికి నెచుఁబడేండ్లు. మిక్కిలి వృద్ధమైనదంతయు అన్నాళ్ళు బ్రదికిన యేనుఁగులేదు. రంగాగావు గారు చెన్నపురినుండివత్తు రన్నరోజున లక్ష్మణస్వామి నీరుత్రాగి, మేత తిని, దొడ్డియంతయుఁ బరవళ్ళుత్రొక్కెను. మావటీఁడు స్వామి మార్గము తెఱిగినవాడు. హౌదాతెచ్చి స్వామిపైఁ బఱచి ప్రభువు వచ్చుమార్గమునఁ గ్రోశముదూరముపోయి యెదురుకాచెను. దివాను గారుగాని, పెత్తనదార్లుగాని యెదురుకని యడుగలేదు. మావటీఁడు చెప్పలేదు. దారిలో నొకజా మెదురుచూచినతరువాత దూరమునుండి జమిందారుగారి కా రెదురువచ్చుచుండెను. కారు కూసెను. లక్ష్మణ స్వామి దానితోలఁగలేదు. వృద్ధమైన లక్ష్మణస్వామియొడలు ముడు తలుపడెను. కృష్ణమనాయని పట్టపుటేనుఁగు నేఁడు చిక్కి శల్య మయ్యెను. కాని దాని చూపునందు తీవిపోలేదు.

చివరకు జమిందారుగారు మోటారు నాపించిరి. మావటీ నాని నదలించిరి: వాఁడు 'దొరా! ఏనుఁగు కదులుటలేదు. నాలుఁగు నెలలనుండి మేతతినని స్వామి ఈనాఁడు తిన్నాఁడు. దొడ్డియంతయుఁ బరవళ్ళుత్రొక్కినాఁడు. ఈనాఁడు హౌదా మెత్తనిచో స్వామికి బిచ్చియెక్కునని తెలియును. అందుచేత హౌదాయెత్తి ప్రభువునకు నెదురుతెచ్చితిని' అనెను. ప్రభువు చిట్టుబుస్సులాడి కారును తొలఁ గించి తోలుకొనిపోయెను.

పగతీరినదన్న పాపతేఁడు ప్రక్క లొరయుచు నాసారంద్రము నెక్కి మెదడుతోఁ బీఠమువెట్టఁగా శ్రీకాళహస్తీశ్వరుఁడు మల్లి కార్జునదేవుని మహాభక్తుఁడు త్రేతాద్వాపరసంధినాటి గజరాజు బాధచేఁబెట్టిన ఘీంకారములవంటి హృదయవిదారకమైన ఘీంకృతి వెనుకనుండి పటాపటాలు మని మిన్నులువిఱిగి పగిలి నేలఁబడిన ప్రళయమేఘగర్జనానినాదమువలె వినవచ్చెను. వెనుక నద్దములోనుండి రాజు వెనుదిరిగి చూచెను. ఆహారార్థము కశ్యపునిచే ననుమతిఁగొని

వైనతేయునిచే నతిరంహఃస్ఫూర్తిచే నఖాగ్రముల నొడిసిపట్టుకొనఁ బడిన గజకచ్ఛపములయందలి గజమువోలె లక్ష్మణస్వామి మహా బాధాసహ్యమైన శరీరమునందు మెలికలుతిరిగిపోవుచుండెను. మావటి వాఁడు క్రిందఁబడి లేచి సమీపతరుసన్నిధికిఁ బోయెను. మోటారు వాయువేగముతోఁ బోయెను. స్వామి బాటప్రక్కఁ బడి ప్రాణములు వదలెను. రాజుబాటనే కాదుగదా, రాజకీయలబాటకూడ నడ్డగించ నెంచలేదు. పాపము మావటీఁడు ఏఁబదియేండ్ల తన ప్రాణబంధు వును విడలేక తన్నుతకలేదరముమీఁదఁబడి ప్రొద్దుకుంకువఱకు విల పించెను. ప్రొద్దుకుంకినతరువాత హౌదాత్రాఘృడతీసి, యంకుశము చేతఁగొని, పెద్దకుమారునికిఁ దహనసంస్కారముచేసి యింటికిఁ దిరిగివచ్చు దండ్రీవలెఁ గోటకుఁ దిరిగివచ్చెను. ఏనుఁగుచావు శుభ సూచకముకాదని ముసలమ్మలనిరి. ముసలమ్మ లట్లే చత్తురని నూతను లనిరి. మఱునాఁడు హౌదా కోటకుఁ దెప్పించిరి. బాటకు దూర ముగా జరీబులో స్వామిని పాతిపెట్టించిరి. మావటీఁ డా నాఁడే మం చముపట్టెను. ఈ మహోత్సవములో మావటివానిసంగతి యెవరు కనుగొనిరి? వానికి 'విపరీతమైన జ్వరము' వచ్చి, జ్వరములో స్వామి తన్ను తొండముతో లాగుచున్నట్లు, దంతములతోఁబొడుచుచున్నట్లు కలలు కని కని మూడవనాఁడు చనిపోయెను.

నాలుఁగవనాఁడు రంగారావుగారికిఁ బట్టాభిషేకముజరిగెను. ముహూర్త ముదయమున. రాజు రాధాకృష్ణయ్యగారును, సర్వారా యఁడుగారును గూర్చుండుమనినఁ గూర్చుండును. లెమ్మనినలేచును. అంతయు వారిమీఁదుగా జరిగిపోయెను. పట్టాభిషేకవేళ గవులు పద్యములుచదివిరి. కొందఱికిచదువుటకువీలులేకపోయెను. హడావిడిలో భట్రాజులకై వారములు వినిపించనే లేదు. పెద్ద పెద్దయవ్వోగస్థులు వచ్చుచుండిరి. వారికి స్వాగతమిచ్చుటకై పెద్దలందఱునియోజితులైరి.

రంగారావుగారు బంగారపుఁబనిచేసిన దంతపుగద్దెమీఁద నాసీ నులయిరి. శిరస్సుమీఁద నాగన్ననాయఁడుగారు చేయించిన కిరీటము ధరించిరి. ఆ కిరీటమున వడ్ర వైదూర్య గోమేధిక పుష్యరాగ మకరత మాణిక్యములు ఆఱువరుసలుగాఁ బొదిగినారు. అది ధగధగ లాడి పోవుచుండెను. చేతిలోఁ గటారియుండెను. కత్తిపిడి రత్నమయము.

ఒక పొడుగున మాణిక్యములు చూడవలయుగాఁ బొదుగఁబడి యుండెను. రాజు మధ్యాహ్నమాహ్లాంతండునినలెఁ దేజోదుర్నిరీక్ష్యుఁ డయ్యెను. సభలో నందఱుచు గలరు. ధర్మారావుమాత్రము లేడు. అతనిని బిలిచినవాడు లేడు, అతఁడు వచ్చినది లేదు. సుబ్బన్నపేట జమీందారులలో నెవ్వరికిని ధర్మారావువంశీకులు లేకుండఁ బట్టాభిషేకము జరుగలేదు.

సరిగా రాజుశిరస్సున నభిషేకోదకములు పురోహితుఁడు చల్లుచుండెను. సభలో నెవరో 'పాము, పాము' అని గగ్గోలుపడి లేచిరి. సభయంతయుఁ గల్లోలమైపోయెను. పాముకోసము నెదకిరి. ఎచ్చటను గన్పించలేదు. రాజుగారి సింహాసనమువద్దనుండి బయలుదేరిన దని కొందఱును, బయటికి వెళ్ళిపోయినదని కొందఱును ననిరి. చెదరిపోయిన జనులను గూర్చుండఁబెట్టుట దుర్ఘట మైపోయెను. అభిషేకమైనతరువాత బ్రాహ్మణు లాశీర్వాదపుఁబనసలు చదివిరి. అప్పటికే రెండుజాములయినది. కొందఱు పెద్దకవులకును, పెత్తనదారు లెఱిగిన కవులకును సమ్మానములు జరిగెను. సభ యాపూటకు జాలించిరి. భోజన మైనతరువాత రంగారావుగారు దంతపుగద్దెమీఁదనే మేడపై సావడిలోఁ గూర్చుండిరి. చుట్టును దివానుగారును, రాధాకృష్ణయ్య రామేశ్వరం సర్వారాయఁడుగార్లును గూర్చుండిరి. 'రంగారావుగారు 'మధ్య నెవ రది పాముపామని యల్లరిచేసినది' యనెను. రామేశ్వరం గారు చాలసమయస్ఫూర్తి కలవాఁడు. "ధర్మారావు పట్టాభిషేకము నకు వచ్చెనా?" యని యడిగెను. 'అతడే ఈ యల్లరి చేసియుండు' నని దివానుగా రనెను. దినానుగా రింతవఱకు ధర్మారావు నెఱుఁగడు. రంగారావుగారికి రామేశ్వరంగారి మాటలయందు విశ్వాసము లేదు. ధర్మారావును జమీందా రెఱుఁగును. అతఁడుగాని పిలువఁబడకుండ రాఁడు. సర్వారాయఁడుగా 'రతఁ డసలు రానే లే' దనెను.

రంగా—అవునులే. అతఁ డెందుకు వచ్చును? మా సొమ్ము చేదై నది. అబ్బో! అంత గర్విష్టి. అతఁ డేల వచ్చును?

రాధా—ఆయన కాహ్వనము వెళ్ళినదా?

రామే—కాహ్వన మెందుకండీ? ఆశ్రయించుకు బ్రదికెడువారి కాహ్వనములు కావలయును కాబోలు!

జమీందారుగారి కీమాటలు చక్కగా నచ్చెను. ఇదివఱకే ధర్మారావుమీఁద నాయనకుఁ గావలసినంత వైమనస్యము కలదు. ఈ మాటలు బాగుగాఁ బురియెక్కించెను. ఇంతలో సర్వారాయఁడుగా రేవో చెప్పవచ్చినట్లు వచ్చి మానివేసెను. జమీందా 'రేమిటి చెప్పవచ్చితి' వని బలవంతపెట్టెను. సర్వారాయఁడు "గణాచారి యీ మధ్య నొకపాట పాడుచు నూరివెంటఁ దిరిగెను. వేయితలల పాము కలలో రాజును కఱచిన దనుచుఁ బాడెను. నేడు మఱలఁ 'బాము పా'మన్నారు. ఈ రెంటి కేమి సంబంధము" అనెను. రంగారావుగారు 'ఆ' అని యాశ్చర్యపోయెను. నలుగురు 'నదే'మని ప్రశ్నవేసిరి. జమీందా రిట్లు చెప్పెను "ఆవును. నాకు సరిగాఁ గల యట్లే వచ్చెను. సుమారు రెండునెల లయినది. ఆ దినముననే ప్రాతః దివానుగారిని దొలఁగించి నాగేశ్వరరావున కార్డరువాసి టపాలోఁ బంపించితిని. ఆ రాత్రి నిద్రయే పట్టలేదు. నిదురపట్టువఱకుఁ దెల్ల వాటుకడ రెండుగంట లయ్యెను. ఆ నిద్రలోఁ గలవచ్చెను. వేయితలల పాము వచ్చి నా మంచమువద్దఁ దోకమీఁద నిలుచుండెను. నేను దానివంకఁ జూచుచు నూరకుంటిని. మా నాయనగారికి, మా పూర్వులకుఁ గలలలో నిట్లు పాము వచ్చుట; దూరముననుండి చూచుట యున్న దని మా వాండ్లు చెప్పెడివారు. కాని నే నది నమ్మలేదు. నాకును నట్లే జరిగెను. ఆ పా మట్లే నిలుచుండి నావంకఁ జూచుచుండెను. దాని కన్నులనుండి, చాచిన నాలుకలనుండి విషములు క్రక్కుచుండెను. నా కెందుచేతనో యా సర్పమునుజూడఁగా నవ్వు వచ్చినది. నేను పరిహసించుచుంటి నని కోపమువచ్చి న న్నది వేయితలలతో వేయిచోట్ల కాటువేసెను. అబ్బా! నాశరీరమునఁ దాని కాటుతగులని తావే లేదు. నాకు భయమయ్యెను. భయమగుటయు, మెలకువ వచ్చుటయు నొక్కసారియే యయినది. కన్ను విప్పుసరికిఁ దెల్లవాటుచుండెను. మఱల నిద్రయుఁ బట్టినది కాదు. తరువాత నింతవఱకు మఱల నట్టి కలగాని, యేమిగాని రాలేదు."

సర్వా—ఇది చిత్రముగానే యున్నది. ఆ కలమాట గణాచారి కెట్లు తెలిసినది? మీ రెవరితోను జెప్పలేదు కదా!

రంగా—ఎవరితోడను జెప్పలేదు. చెప్పటంకందు నే మున్నది!

సర్వా—ఏమో యున్నట్లే యున్నది. అసలు మీ యూరే పాములయూరు, మీ రందఱుఁ బాములవాండ్రు.

జమీందారు మేనత్తకొడుకు వరుస లాడిన ట్లనుకొనెను. దివానుగారు 'పిచ్చినమ్మకములు' అని నవ్వెను.

రంగారావుగారు తలయెత్తెను. జరీమెలివెట్టి తోరణములుగా వ్రేలాడఁ గట్టఁబడియుండెను. ప్రతితోరణముచివరఁ దెల్లనిపట్టు మల్లెపూచెండులవలెఁ గట్టి ఆ మల్లెచెండులచివర నెట్టని డాగురేకు లతో గులాబిపూవులవలె నదుకఁ బడియుండెను. మేడ వై భాగ మంతయు నట్టి తోరణాలే వ్రేలాడుచుండెను. తోరణము లన్నియుఁ బాములై, చెండులన్నియు పడగలై, డాగురేకు లన్నియు నెత్తు రుమియుచున్నతలలై మఱిలఁ దనకల సాక్షాత్కరించినట్లురంగారావు గారు దిగ్భ్రాంతి పొందెను. కాని యా ప్రసంగమేమియుఁ జేయలేదు.

ఆ సాయంతనమున పాటకచేరి జరిగెను పాటకుఁడు నాగేశ్వరయ్యరు. మృదంగముభుజంగము. కంజిరా సుబ్రహ్మణ్యపిళ్ళ. ఫిడేలు శేషుఅయ్యరు. జమీందారుగారు సభలోనికి వచ్చి కూర్చుండి కార్య క్రమమువంకఁ జూచెను. అంతయు నేమో సర్పమయముగా నున్నది. రంగారావుగారు పాట వినుచుండెను. నాగేశ్వరయ్యరు రాగాలాపన చేయుచుండెను. జమీందారు రాగము పే రడిగెను. అయ్యరు 'శంక రాభరణ'మని చెప్పెను. జమీందారుగారు దివానును జూచి "ఏమయ్యా! శంకరాభరణ మనఁగాఁ బాముకదా" అనెను. దివాను "అవునుకాఁబోలు" ననెను. జమీందారు నేఁడు సభచేయు వారందఱిపేళ్లు చదువుము. "ప్రతివారిపేరును 'పాము' అన్న యర్థమే యిచ్చుచున్నది" యనెను. దివాను 'మఱి నా పేరో' యనెను. జమీందారు పకాలున నవ్వెను. ఆ నవ్వులోఁ దేజ స్సేమియు లేదు. కాగితపుపూలవలె వాసనలేని నవ్వు. సభ జరుగుచుండఁగనే రంగారావుగారు లేచివెళ్ళిరి. వారివెంట దివాను ప్రభృతులును వెళ్ళిరి. పాటకుఁ డుత్సవము చూడవచ్చినవారికిఁ దనపాట రకరకాలుగాఁ బాడి వినిపించెను. తెలిసినవారు తెలియనివారు సమానముగాఁ దల లూఁచిరి. ద్రావిడులు చాల సంతోషించిరి. నాగేశ్వరయ్యరు పాడి

నంతసేపు చేతులు దొన్నెలవలెఁబెట్టి పాముపడగలవలెఁ ద్రిప్పుచు వచ్చెను. రంగారావుగారి కది మఱియు నసహ్యము వేసెను.

రాత్రి నాటకమాడిరి. జమీందారుగారుగాని, దివానుగారుగాని, పెత్తనదారులుగాని నాటకమునకుఁ బోలేదు. నటకులలోఁ బెద్దలువచ్చి రాజుగారిని రమ్మని చాలసాష్ట్ర కోరిరి. 'రాజుగారికి శిరోభారముగా నున్నది. శ్రమపడిరికదా పగలెల్ల. రాలేకు, వచ్చినను గూర్చుండలేరని సమాధానముచెప్పి దివానుగారు వారిని బంపించిరి. దివానుగారినయినను రమ్మని వారు ప్రాధేయపడిరి. దివానుగారు కూడఁ దనకు మనస్స్వస్థ్యము లేదనియు, దెల్లవాటిన లక్షపనులున్న వనియుఁ జెప్పి పంపించెను. చూడవచ్చినవారి కందఱకు వారు నాటకమాడిరి. ఆ నాటకములోనికిఁ బాము లేనియు రాలేదు. వెనుకఁ గూర్చున్న జనమునకు నేల తేమగా నుండుటచేతఁ గప్పలు వచ్చెను. నాటక ముత్సాహముగా లేదు.

ఇద్దరు పేరుమోసిన కవీశ్వరులు పైన సేలువలు కప్పకొని, కాగితములకట్టలు పుచ్చుకొని, మఱునాఁ డుదయముననే రాజదర్శనార్థముపోయిరి. రంగారావుగా రవుడే లేచి ముఖమార్జనముచేసిరి. కాఫీ త్రాగుచుండిరి. కృష్ణమనాయఁ డున్నంతవఱకుఁ గోటలోఁ గాఫీప్రసక్తి లేదు. పూర్వపు జమీందారులు ప్రొద్దున కేలేచుటయుఁ, గాల్యకృత్యములుతీర్చిఁ దిరుమణితిరుచూర్ణములుధరించిపనియేదైనను జూచుకొనుటయు. బాగుగాప్రాద్దెక్కినంతవఱకు నేమియుఁ దినరు. అప్పుడు మాత్రము భోజనము చేయుదురు. భోజనాత్పూర్వమేమియుఁ దినరు. అది యారోగ్యశాస్త్రమునకు విరుద్ధము. రంగారావుగారు చదివెడి రోజులలో నతనికిఁ గాఫీ యలవాటయినది. తండ్రి బ్రదికి యుండఁగా గోటలో దానికి వీలులేకుండెను. పొరుగుగూరువెళ్ళినప్పు డెల్లఁ గాఫీత్రాగుచునేయుండెను. చెన్నపురిలోనున్న రెండునెలలును గాఫీమీఁదనే బ్రతికినది. కవులువచ్చి రాజుగారిమీఁదఁ బద్యములు చదివిరి. వా రదివఱకు జమీందారుమీఁదఁ జెప్పిన పద్యములు విని పించిరి. వారు కీర్తిమంతులు—పండితులు—వాగ్ములు. ఇద్దఱికిఁ చెరి మూఁడు వండలును నిచ్చి రాజు వారిని సాగనంపవలసివచ్చెను.

తరువాత వారాంగనానృత్యము. వచ్చిన పదిమేళములుగాక రత్నగిరికూడఁ దనమేళముతోఁ దయారమ్యెను. ఎవరిని బిలిచినది, యెవరిని బిలువనిది రంగారావుగారికిఁ దెలియదు. తక్కిన నలుగురికిఁ దెలియును. రత్నగిరిని దివానుగాను తక్కఁ దక్కినముగ్గురు నెఱుఁగుదురు. రాధాకృష్ణయ్యగాను రత్నగిరి 'నేల వచ్చితివి? నిన్నుఁ బిలువ లేదే' యనెను. రత్నగిరి 'ప్రభువులు! ఈ సంస్థానము నాది. నేను రాకుండ నింకొకరికి వచ్చుటకు నధికారమే లేకు. నన్ను పిలచినను పిలువకున్నను నేను రావలసినదే' యనెను. రామేశ్వరము నెమ్మదిగా 'ఈమాత్రము జ్ఞానము నీ కొడుకునకుఁగూడ నుండిన బాగుండును' అనెను. తక్కినవారు నవ్విరి. రత్నగిరి కామాట వినిపించ లేదు. 'ప్రభువు లేమో యరుచున్నాను' అని యామె విన నడిగెను. రామేశ్వర "మేముయే లే"దని చెప్పెను. ఆపూటకు వారాంగనానృత్యములు జరుపఁబడెను సాయంకాలమున మ్యాజిక్కు చేయఁబడును. రాత్రికి సర్కసు.

ఈ ప్రదర్శనములకు వేతే పందిరివేయించి, చుట్టు నడ్డుకట్టిరి. లోపలఁ గుర్చీలు, బెంచీలు తెప్పించివేసిరి. చూడవచ్చిన యుద్యోగులు, రాజబాధువులు వాని నలంకరింతురు. వెరుకనున్న సామాన్య ప్రజ కేమియుఁ గనపడదు. వినపడదు. పందిరి ద్వారమువద్ద రక్షక భటులును, గొండలు పెత్తనదారులు నిలుచుండి, గౌరవనీయు లని వారనుకొన్నవారి నే లోనికిఁ బోనిత్తురు. పట్టాభిషేకమునకుఁ బరగణాలోనున్న పెద్దరైతులు కొండలు వచ్చిరి. వారు నీరుకావి ధోవతలు, బొందుచొక్కాలు, కోరతలపాగలు, పట్టెవర్ధనాలతో జగన్మోహనమూర్తులుగా వచ్చిరి. వచ్చిననాగరకులకు వారి వేషములు పల్లెటూరివిగాఁ కనిపించెను. వారును సగ్రస్థానములే యలంకరించిరి మ్యాజిక్కు జరిగెను. మధ్యమధ్య ప్రతివారును గరతాళధ్వనులు చేసిరి. ప్రాధెనరుగారిని స్తుతించిరి. పెద్దరైతులలో నొకాయన పేరు కుటుంబరాయఁడు. ఆయన ప్రదర్శనమంతయుఁ జూచి 'యిదియేమి టయ్యా! నే నేమో ననుకొన్నాను. ఈయన కోటు, సూటు తీసివేసి నచో మన యాస్థానమునకు వచ్చు గారడీవాండ్రకన్న నేమి గొప్ప? అసలు వాండ్రు చేసినట్లు ఈయన చేయనే లేడు' అనెను. మఱొ

కాయన “అట్లు కాదు. ఇదే బాగున్నది. ఏమియు లేకపోయినచో నంతంతపెద్దలు దాని నేల మెచ్చుకొందురు” అనెను.

సర్కసువారు ప్రత్యేకముగా వేతే డేరా వేసికొనిరి. పట్టాభి షేకదినములలో నల్లరులు జరుగకుండఁ గాపాడుటకు రక్షకభటులు వచ్చిరి. వారు వచ్చుట దేవిడిలోని పరిచారకులకందఱకుఁ గవ్వముగా నుండెను. ఉత్సవసమయములందు జనమును సర్దికూర్చుండఁబెట్టుట వారిపని. అది వారికి గౌరవము. ఇప్పు డీ యెఱ్ఱతోపీలవారు వచ్చి తమకోటలోఁ తమమీఁదనే యధికారముచేయుట కాసావారికిఁ, దదితరఁపరిచారకులకు రుచించలేదు. కాని యేమి చేయుదురు? వారికిఁ దమగౌరవముకన్న నా వంశపు జమీందారులమీఁదనే యెక్కువభి మానము. బాబయ్యగారు తమ కేమిచేసినను బాబయ్యగారిని వా రేమియు ననరు. బాబయ్యగారిమీఁద మాటపడనీయరు.

రాత్రికి సర్క సాడ మొదలుపెట్టిరి. బ్యాండుమేళము మ్రోయ జొచ్చెను. అదివఱకు సుబ్బన్నపేటలో సన్నాయి నెఱుఁగుదురు గాని యీ మేళము నెఱుఁగరు. ఐదుగురును వరుసగాఁ గుర్చీల మీఁదఁ గూర్చుండి, యొకఁడు దీపము వెలుఁగున నొక కాగితము మీఁద నేదో వ్రాయఁబడినదానిని జూచుచుఁ గట్టితో గాలిలో విస రుట, తక్కినవారు పాడుట సామాన్యప్రజలకుఁ జాల చిత్రముగా నుండెను. జనము వారిచుట్టును మూఁగి చూచుచుండిరి.

డేరా ద్వారమువద్ద రక్షకభటులు కాపుండిరి. అందఱిని లోనికిఁ బోనీయలేదు. చుట్టుప్రక్కల యూళ్ళలోనుండి జనము వేలకు వేలు వచ్చిరి. వారందఱు బయటనే యుండి, బ్యాండు చూచుట తోడనేమాత్రము తృప్తిచెందవలసివచ్చెను. జన మొత్తుకొని వచ్చి నపుడు రక్షకభటులు లాటీలతో మోఁదుట మొదలుపెట్టిరి. ఈ క్రొత్త యనుభవముచేత జనులు చెల్లాచెదరైరి. పెద్దరైతులందఱు నుద్యోగులతోఁబాటు పోయి కుర్చీ లాక్రమించిరి. తక్కిన జనులు గ్యాలరీ నలంకరించిరి. పరిచారకులును మిగతవారును నేలపైఁ గూర్చుండిరి. ప్రదర్శన మారంభించిరి. విద్యాధికు లందఱు ప్రద ర్శకులఁ గరతాశధ్వనులచే గౌరవించిరి.

రాత్రి పన్నెండుగంటలకుఁ ప్రదర్శన మైపోయెను. కుటుంబ
 రాయఁడుగారి కీ ప్రదర్శనము నచ్చలేదు. పులుల నాడించినవాఁ
 డన్నచో మఱికోపము వచ్చెను. వాఁడేమి హరప్పనాయఁడా?
 కృష్ణప్పనాయఁడా! వెనుకఁ గుపాకితో నొకమనిసి నిలుచుండఁగాఁ
 దిండిలేక మలమల మాఁడుచున్నవి, అరణ్యసంచారమే యెఱుగనివి,
 మనుష్యులను జూచుట కలవాటుపడినవి- యీ మృగముల నాడించు
 టలో నతని కేమియు గొప్పతనముగాని, మెచ్చఁదగినదిగాని
 యేమియుఁ గనఁబడలేదు. తక్కినపరు లసలు నచ్చలేదు. దొమ్మరివాం
 డ్రింతకన్న బాగుగాఁ జేయుదు రని యాయనయూహ. “రానుపోను
 ఖర్చులిచ్చి, వేయిరూపాయీలు వీరి మొగమునఁ బోయుటకన్న
 నిందులో సగ మిచ్చినచో దొమ్మరివాండ్రు వచ్చి యింతకన్న
 బాగుగా నాచుదురే! వారి కిచ్చినడబ్బు పేదవారైన నచుభవించిన
 ట్లగును. వీరందఱు పటాటోప మెక్కువచేసి ధనమాకర్షించుటతప్ప
 మఱేమియు లే”దని కుటుంబరాయఁడుగా రనిరి.

ప్రదర్శన మైపోవునఱకును దెబ్బలు తినికూడ జనము డేరా
 బయటనే నిలచియుండిరి. పల్లెటూరిజనులు ప్రదర్శనము తెల్లవాఱు
 లుండు ననుకొనిరి. రాత్రి రెండుజాములకే యయిపోయిన దని తెలి
 యఁగానే “ఇశో, ఇంతేనా?” యనిరి. అప్పుడు జనము తమపల్లెలకుఁ
 బోవ బయలుదేరిరి. సుబ్బన్న పేట యూరు వెలుపలికిఁ బోవువఱకు
 దీపాలవెలుతు రంతరించెను. ఆనాఁడు శుక్లవస్థి. అపుడే చంద్రు
 న్తమయమయ్యెను. డేరాలోనికిఁ బ్రదర్శనముచూచుటకు నతనిని
 గూడ రానీయలేదు కాబోలు, నస్తమించుచున్న యా చంద్రుని
 మొగముగూడ కంది యెఱ్ఱనై కందగడ్డనలె నయ్యెను. ఎట్లయినను
 రాజుకదా, తిరస్కారము సహించలేడు. సామాన్యజనుల కేమున్నది?
 వారునవ్వుచు, ద్రుళ్ళుచు స్వగ్రామముల దారిఁ బట్టిరి.

వెనువెంటనే చీకట్లు తఱుముకొని వచ్చెను. ఆకాశము నల్లని
 మహాసముద్రము తరంగములు తరంగములుగా లేచి భూమి యను
 తీరమునకుఁ గొట్టుకొనునట్లు, రాత్రించరులయిన భూతప్రేతాదినానా
 పిశాచవికటభూపరివర్తనచ్చటాసంతానము దిశ లావరించినట్లు,
 తిరోహితసూర్య తేఽస్కమై కాలము సహజాకృతి పొందినట్లు, దిక్కు

లను నెలుగుబంట్లు స్వశరీరలంబమానబహుదీర్ఘ కేశములతో సంచరించుచున్నట్లు, అజ్ఞానము వీలుచిక్కి జ్ఞానము నెడత్రోసి మనస్సు లోతుల కెల్లఁ బ్రాకినట్లు, కాలసర్పము లొకదాని నొకటి యొఱసి కొనుచు లెక్కలేనన్ని సంచరించుచున్నట్లు చీకటులువిజృంభించెను.

మఱునాఁడు బోగముమేళములనే యాడించిరి. రామేశ్వరము గారు వీనికిఁ బెద్ద డబ్బిచ్చి పిలిపించినవారందఱి నట్టిపెట్టి రత్నగిరి మేళమునే యాడించ నారంభించెను. రత్నగిరికి నలుబదియాతేండ్లు. వార్ధకము నెమ్మదిగా నామె శరీరముపైకిఁ బ్రాకెను. దేహము స్థూలమై పూర్వమువలె నభినయాదులు చేయలేకుండెను. రామేశ్వరముగా రామనే గజ్జెకట్టు మనిరి. గజ్జెకట్టి యిరువదియేండ్లయినను రత్నగిరి 'ప్రభువులున్నారు, తనవిద్య మెత్తు' రని యంగీకరించెను. పైని తానే యనాహూతగ మేళమునకు వచ్చెనాయెను. చేయక తప్పినది కాదు.

ప్రార్థనాదికము లయినతరువాత నామె యధ్యాత్మము పాడ నారంభించెను. "అవికాదు, జావళీలు పాడు" మనిరి. ఆమె క్షేత్రయ పదమునొక డందుకొని యభినయము ప్రారంభించెను. ఆమె మొగమున నంతలోఁ గండరములన్నియు విచిత్రముగాఁ గదలాడి యొక క్రొత్తదనము వచ్చెను.

"అదరెనే మోవి—తనకుఁదానె వదలెనే నీవి—పల్లవి.

మదిలోన వాఁ డేమొ మంత్రించెఁ గాబోలు

సుదతి మువ్వగోపాలు చూచినది మొదలు—అదరెనే"

పల్లవి యందుకొనునప్పటికే యేబదియేండ్ల రత్నగిరి పదు నాతేండ్లకన్యవలె లఘుశరీరయై, నూతనయావనావిర్భావవేళ నాయకుని ప్రథమసందర్శనముపొందిన నాయికవలె ముగ్ధముఖరేఖాంచలమై మాటిపోయెను. "అదరెనే మోవి" యని మోవియదరినట్లు గదలించెను. ఆ కదలిక హఠాత్తుగాఁ దామరరేకుమీఁదఁగాని, గులాబి పూవు మీఁదఁగాని మంచుబిందువు పడినచో నవి యెట్లుకదలునో అట్లు కదలెను. ముఖమంతయు నిశ్చలమై యుండఁగా నధరము నది యెట్లు ఆరీతిఁ గదల్చెనో బ్రహ్మదేవునికెఱుక. ఆ యధర మట్లు కదల్చు గలుగుట కెంత పరిశ్రమచేసెనో?

సుందరాతిసుందరముగ నెడమచేతితో నీవిభాగమును బూని నృత్యము చేయుచు, మఱిలఁ బల్లవియందుకొనుచు రత్నగిరిబాంగ రమువలెఁ గదలిపోయెను.

“మదిలోన వాఁడేమొ మంత్రించెఁ గాబోలు” నని శృంగార రసముయొక్క స్థాయిభావమయిన రతియొక్క దశావస్థలలోఁ బ్రథమావస్థయైన దర్శనము విస్తరింపఁబడిన నేత్రములతో, లజ్జాను రాగములు మిళితములైన ముఖభావములతో, గించిదంకురితపులకములైన కపోలములతో ముగ్ధానాయికాలక్షణములు ముమ్మాఱులఁ దనకు సరిపోఁగా నామెయున్నపుడు రసప్రపంచములు పులకరించెను. అనుపల్లవి యని, మఱిలఁ బల్లవి యన్నపు డామె ప్రకటించిన లయ జ్ఞానమునకు నాదమయప్రపంచములు ఛందోగమనముఁ బొందెను.

ఒకసారి ‘మువ్వ గోపాలుఁ’ డని, యొకసారి ‘వేణుగోపాలుఁ’ డని రత్నగిరి యాపాదమును రెండుసార్లు చెప్పెను. మువ్వగోపాలుని పదములు సుబ్బన్నపేట వారాంగనలందఱు నట్లే యందురు. జమిందారుల యిలవేల్పుపైన వేణుగోపాలుని నామమే వారా పదముల తుద నుంచుదురు. కాని యసలు మువ్వగోపాలుని పేరుగూడ నొకసారి యందురు.

“వేణుగోపాలుని చూచునది మొదలు” అని భగవంతుని వేణు గానవైఖరు లనేకవిధముల. వ్యత్యస్తపాదారవిందముగ, ముఖిసన్ని హితన్యస్తోభయహస్తాభిరామముల దాపలిభుజమును జెక్కుగీలించి భూవిక్షేపసహితముగ, మృదువించలితాంగులీప్రసారముగ, పర్యా యోస్మిలితనిమిలితపక్షులాభిరామాపాంగరేఖాసుందరముగఁ బ్రద ర్శించెను. బృందావనము, గోపికలు, గోవులు, యమున - సర్వము నామె తనూవిన్యాసములందు, రాగమునందు, తాళమునందు, ముఖాంచలములందుఁ బ్రత్యక్షము లయ్యెను. రత్నగిరియొడలు తెలిసిన స్థితిలో లేదు. సభలోనివా రనేకులు వారిదారిని వారు మాటాడు కొనుచుండిరి. కొందఱు రత్నగిరివంకనే చూచుట లేదు. ఎక్కడో వారి నేత్రముల కందమైనచోట వారు చూచుచుండిరి. అభినయించుచు నభినయించుచున్న రత్నగిరిని రామేశ్వరముగారు ‘ఆగుము’ అని యాదేశించిరి. రత్నగిరి నిపుడు భగవంతుఁ డాపలేడు. రామేశ్వ

రముగారు 'అవునుగాని, నీకూతురు రాలే దేమి' యనెను. రత్నగిరి 'అది రాదు' అనెను.

రామే—ఎందుకు రాదు! బోగముది కాదా?

రత్నగిరి నిను త్తర యయ్యెను. రామేశ్వరముగారు కాసావాని నొకని బిలిచి, రత్నగిరికూతురును బిలచుకొనిరమ్మని పంపెను. "అది రాదు. పంపవల" దని రత్నగిరి చెప్పుచున్నను రామేశ్వరము గారు వానిని బంపించెను. వాడు తిరిగివచ్చి "అది రానన్నది" యని చెప్పెను. "ఎందుకు రాదోయి! బలవంతముగ లాగుకొనిరమ్మ" అని యాయన వానిని మఱలఁ బంపించెను. 'పసిపిల్ల, అది యెందుకు' అని రత్నగిరి బ్రతిమాలినట్లు చెప్పెను. రామేశ్వరముగారు వినిపించు కొనలేదు. జమిందారుగారు గాని, దివానుగారు గాని కలిపించుకొన లేదు. కాసావాడు పోయి దేవదాసిని రమ్మనెను. ఆమె రా ననెను. 'నిన్ను బలవంతముగా లాగుకొనిరమ్మని చెప్పిరి' అని వాఁ డామె మీఁదికిఁ బోయెను. దేవదాసి భయపడి వాకిలిలోనికిఁ బరుగెత్తు కొనిపోయెను. వాడు వెంటఁబడెను. ఆమె పరువెత్తి ధర్మారావు గారింటికిఁ జేరెను. వాడును నచ్చటికి వెంబడించెను. గుండెలు పగులఁ బరువెత్తికొని వచ్చిన దేవదాసిని జూచి ధర్మారావు "ఏమే గిరికా! ఇట్లు వచ్చితి"వనెను. అతఁడు దేవదాసిని "గిరికా"యని పిలుచును. గిరిక ధర్మారావువెనుకకుఁబోయి నిలుచుండెను. కాసా వాడు ధర్మారావుగారిని జూచి యాఁగెను. ధర్మారా వడుగఁగా వాడు జరిగిన కథయంతయుఁ జెప్పెను. ధర్మారావు "వీలులేదుపా" మ్మని చెప్పెను. వాడును చేయునదిలేక వెళ్ళి సభలో నీ కథ యంతయు విన్నవించెను. సభలోఁ గొత్తవా రనేకులు గలరు. పట్టణములనుండి వచ్చిన విద్యాధికులు, నుద్యోగస్థులును, వారంద టికి నీ కథయేమో యుత్సాహము కలిగించెను. ప్రతివారును 'ధర్మారావుగా రెవరు? రాజాగారి యభిమతమునకు వ్యతిరేకముగా నిట్లు చేయుటకు నాయనకు గుండె యెట్లున్నది' యని తనలోఁ దాము వితర్కించుకొనఁజొచ్చిరి.

రామేశ్వరముగారికిఁ దలకొట్టినట్లయ్యెను. రంగారావుగారి వంకఁజూచెను, ఆయన పెద్దతల్లికుమారునివంకఁ జూచుట లేదు,

రామేశ్వరముగారికి నేమిచేయవలయునో తెలియలేదు. కాని యెట్లో గౌరవము కాపాడుకోనెంచి, “యేమే రత్నగిరీ, బాగున్నది! మీ దేవదాసిని ధర్మారా వుంచుకొనెనా యేమి? తండ్రికొడుకులిద్దఱు తల్లికూతుండ్రనిద్దఱ నుంచుకొనుట సరే. మీకు వరుసయేమి, వాని యేమి” యని పెద్దగా నవ్వి యల్లరిచేసెను.

రత్నగిరికిఁ గోపమువచ్చెను. “అయ్యా! మన మెంతవార మయినను మాటలాడుట తెలిసియుండవలయును. ప్రతిదానికి హద్దు కలదు. ధర్మారావుగారును దేవదాసియు నన్నయుఁ జెల్లెలును. మేము కులముతక్కువవార మని నోటికివచ్చినట్లెల్ల మాటాడరాదు. మీరు దమ్మిడియిత్తురని రాలేదు. రామేశ్వరశాస్త్రిగా రిచ్చిన పది యెకరాలసుక్షేత్ర మున్నది నాకు. నాకుఁ బొట్ట జరుగకపోదు. ఈ గడ్డమీఁదఁ బుట్టితిమి. ఈగడ్డమీఁదఁ బెరిగితిమి. తరతరములనుండి యీ ప్రభువులయుష్స తిన్నాముగనుక బాబయ్యగారి షట్పాభిషేకము నకు నావిద్య చూపించుటకు వచ్చితినిగాని, తమరిచేత నిట్లు మాటలు పడుటకు రాలేదు. నావిద్య మీకుఁ దెలియలేదు. తుచ్చములైన కీర్తనలు నేర్చుకొని, యేకోశమున నభినయమన్నది యెఱుఁగని వయసుకత్తెలు మీకు నచ్చినట్లు నేను నచ్చుదునా! మనదేశమునుండి యీ భరతము నశించి యెన్నాళ్ళయినది? బాబయ్యగారుకూడ వెళ్ళి పొమ్మన్నచో వెళ్ళిపోదును. మాకును గౌరవము కలదు” అని పెద్దగా విదలించెను.

అప్పుడు ప్రభువుగా రేమియు మాటాడలేదు. రామేశ్వరము గా రింత యయినతరువాతఁ దా నూరకుండినచోఁ దమగౌరవభంగ మనుకొని జమిందారుగారు చెప్పినట్లే, ‘నిన్నసలెవరు పిలిచిరి? పొ’మ్మని గద్దించిరి. రత్నగిరి ప్రభువువంకఁ జూచెను. ప్రభువు పెద్ద తల్లికొడుకుపక్షమున నభిమానపడి రత్నగిరిని పొమ్మనెను. రత్నగిరి యండఱకు నమస్కారములుచేసి తనమేళముతో సభనుండి నిష్క్రమించెను. పోవుచుండఁగాఁ దొందరలో నామె కాలియందె సీల వదలుగానున్నది కాబోలు, జాటి క్రిందఁబడెను. ఆమె యందె తీసి కొనుటకైన నాఁగలేదు. ఓకపరిచారకుఁ డది దీసి యామె కీఁ

బోయెను. ఆమె వానితో మాటాడక యందె పుచ్చుకొనకయే చర చర నడచిపోయెను.

తరువాత సభలోఁ గలవరముపుట్టెను. సభికులు తెగ గుసగుసలాడ మొదలుపెట్టిరి. కొందఱు 'భోగముదాని కంతపొగ రేమి? ప్రభువునెదుట యాయనబంధువును బెదతల్లికుమారుని పెత్తనదారు నట్లు విదలించునా? రాజు మంచివాఁడు గనుక సంతలో సరిపోయినది!' అనియు; మఱి కొందఱు 'ఎవరి గౌరవమువారిది. భోగమువాండ్రయిన మాత్రమున వారికి వరుసలేదా, వావిలేదా! సభలో నట్లు పరాభ వించినచో నెవ రూరకుందురు?' అనియు; వేటొకతెగవారు 'ఈ ధర్మారా వెవరయ్యా! ప్రభువునకుఁగూడ నెదురు నడువఁజాలిన వాఁడు! ఆయనను రాజుగారుకూడ నేమియు ననలేదు. ఆయన యంత గొప్పవాఁడు కాఁబోలు' ననియు సనేకవిధముల జన మన్నది యనకుండఁ బెద్దరొదచేసిరి.

ఆ నాఁ డంతటితో సభ ముగించఁబడెను. దొరలందఱు మొగములందు లజ్జాభిమానములు, నసూయాకోపములు కనరాఁగా మానముద్ర వహించిరి. రంగారావుగారు మేడమీఁదికిఁ బోయిరి. దివానుగారును, తక్కిన మువ్వరును సమావేశమైరి. జమీందారు గారు రామేశ్వరముగారిమీఁద "నీవు సర్వమును పాడుచేసితివి. ఏమి టీ గోల తెచ్చితివి? ఇవ్వేళ మన కెంత పరువునవ్వమైనది! ఆ భోగము దానిని జీల్చినను పాపము లేదు. అది యెన్నెన్నిమాట లన్నది ! ఇంతకు దాని దేమి తప్పు? తప్పంతయు నీది. ఛీ! ఛీ! నలుగురిలో నవ్వుబాటుపని. దానిని మన మేమి చేయగలము? ఈ ధర్మారావుతో వచ్చినది! వీని కేమి పని? అది పోయి వీని మఱుగుచొచ్చుట యేల? వానిది గుండెయా, చెఱువా? దాని నెట్లు రాసియలేదు? సర్వవిధముల నా కీ నాఁడు తలకొట్టుకొన్న ట్లయినది. రామేశ్వరమా! ఇంతయు నీవు చేసితివి. ఆ పిల్ల నేమయినను నీవు కామించితివా యేమి, కర్మము! నేను నీ వైపు మాట్లాడనా, వారివైపు మాట్లాడనా! నిజమున కిందులో వారి దేమియు తప్పు కన్నడలేదు. గ్రామములో నున్నవారి మేళమును మీ రెందుకు మాట్లాడలేదు? ఛీ! ఛీ! ఛీ!" అని యొక పెద్దవాన కురిపించింది.

అది యాపాథశుద్ధ సప్తమి. వర్షాకాలము వచ్చెను. నెలనాళ్ళ నుంచి కొంచెము కొంచెము జల్లులు పడుచున్నను, నానాటి సాయంతనము చచ్చిపోయిన లక్ష్మణస్వామిసహస్రాకారములు తాల్చివచ్చినట్లాకాశమంతయు నల్లని మేఘముచేతఁ బిహితమై కాలులుక్రిమ్ముకొని వచ్చెను. స్వామి తన తొండములతోఁ మందాకినిని బీల్చి, తపించిపోవుచున్న భూమిని చల్లపఱచుటకుఁ దజ్జలములు ధారారూపమున వదలినట్లు మేఘములు సంతతధారగా వర్షించెను. ఉన్నప్రాణియున్నచోటుచుండి కదలకుండ నష్టదిగ్బంధనముచేసినట్లు వర్షములు విజృంభించెను. నగారాలు, మద్దెలలు, డోళ్లు మొదలయిన సర్వచర్మమయవాద్యములు దమ్ముకొనిపోయెను. వానిధ్వనియంతయు పోయి తననే యాశ్రయించినట్లు వానమ్రోతలే యెక్కువయయ్యెను. ఈ చెవినుండి యా చెవికి, యీ పెడనుండి యీ పెడకు హోరుమని పిచ్చిగాలి విసరి, పందిళ్ళు, పాకలు సర్వము నేలఁగూలెను. సర్కసుడేరా చిరిగి జీర్ణమై, స్తంభములు, తక్కిన సామాను విటిగి సర్వము శిథిలమైపోయెను. ఉలుములు, మెలుములు భయంకరమై యాకాశమంతయు శబ్దమయము, తేజోమయము, జలమయ మన్నట్లు నీరంధ్రమై దశదిక్కులను గబళించెను. ఉత్సవము లంతతో నాఁగి పోయెను. ఇతరగ్రామజనులు బహుకష్టముమీఁదఁ దమస్థానములు చేరుకొనిరి. ఆ ముసురుముసురు పదిరోజులదాఁక వదలలేదు.

ఐ ద వ అ ధ్యా య ము

వౌనలు సరిగాఁ దెలిపి యాయకమునుపే రంగారావుగారు చెన్నపురి చేరిరి. సుబ్బన్నపేట చెన్నపురివలె సుఖనివాసభూమి కాదు. దొరలు, దొరసానులు, సినిమాలు, టీపార్టీలు, గవర్నరు, మహాధికారులు, తారురోడ్లు, సముద్రతీర విహారములు, చల్లని గాలులు-చెన్నపురి యన్నఁ జెన్నపురిమా! రంగారావుగారిని తన వానిని జేసికొనెను. పల్లెయయిన పేట యేడ్చి యేమి లాభము?

అచ్చటికిఁబోయిన పదిరోజులలో రాజధానిలోని సమస్తోద్యోగులకు, దొరలయినవారికిఁ దమపట్టాభిషేకసందర్భమున గొప్పవిందు జరిపిరి. విందయిన మఱునాఁడు 'డాంబజీసు' హోటలు వారికి, 'స్పెన్సరు' కంపెనీవారికిని నేఁబదివేల రూపాయలు బిల్లులక్రింద రంగారావుగారు చెల్లించిరి. ఇదిగాక గవర్నరుగారికిని, వారిపత్నికిని నిద్దఱకు చెరియొక లక్షరూపాయల వెలగల రత్నహారములు కానుకగా నిచ్చిరి.

చివఱకు లెక్కచూచునప్పటికిఁ బట్టాభిషేకమున కాఱు లక్షలును, చెన్నపురిలోని మూఁడులక్షలును తొమ్మిదిలక్షలు వ్యయమయ్యెను. ఇందులో శ్రాంతబాకీలు వసూలయినవి లక్షపోగా నెనిమిదిలక్షలు వ్యయము కనఁబడెను. హరప్పనాయఁడు చనిపోవునప్పటికిఁ గోటలోఁ బదిలక్షలు నిలవయుండెను. కృష్ణమనాయఁడు గారు వాని నిరువదిలక్షలు చేసిరి. వారు యథేచ్ఛముగా ఖర్చుపెట్టిరి. పరగణా సామంతయుఁ బ్రజలేతినిరి. అంత ధన మెట్లు కూడఁ బెట్టిరో తెలియలేదు. వారు నిలువఁజేసియుంచిన యిరువదిలక్షలలో రంగారావుగా రప్పుడే మెనిమిది లక్షలు వ్యయపఱచిరి. రాజ్యమునకు వచ్చి యాఱునెలలు కాలేదు.

యథార్థమైనదేమో తెలియదు కాని, టివానుగారును పెత్తనదారులును తలాయొక యేఁబదివేల నీ డెబ్బలో మూటకట్టి రని వదంతి బయలుదేఱెను. మొత్తముమీఁద దుబారాఖర్చు మిక్కిలిగా జరిగెను. పదార్థములు సర్వము నెక్కడివక్కడ మాయమయ్యెను.

పండిళ్ళకుఁ, బాకలకు వేసిన గుంజలదగ్గఱనుండి యదృశ్యమై పోయెను. వానలు వెలిసినతరువాత దివానుగారుకూడఁ జెన్నపురి కేఁగిరి. రాధాకృష్ణయ్య, సర్వారాయఁడుగార్లు తమ స్వగ్రామము లకుఁ బోయిరి. కోటలో రామేశ్వరముగా రొకరు. వారు వారి పనులేవో చూచుకొన మొదలిడిరి, కావున మిగిలిన సదార్థములు, సామానులు నేమయినవో వాని యజ చూచువారు లేకపోయిరి.

వానలు వెలిసి, కోటకుఁ దామే సర్వాధికారులయిన తరువాత రామేశ్వరముగారు ప్రాంతపగలు తీర్చుకొనవలయు నని గాఢముగా వాంఛించిరి. తన కిపు డిద్దఱు శత్రువులు-రత్నగిరి, ధర్మారావు. వీరిని సాధించుటకుఁ బ్రయత్నములు సాగించిరి. భోగముదానికేమి, అది వంటయింటి కుండేలు! ధర్మారావుపని పట్టవలెను. ధర్మారావును బిలిపించి, కోటలోనే యొక తడి పట్టవలెనని యూహించి, యొకసేవకుని బిలిచి ధర్మారావును దాను బిలుచు చుంటిని రమ్మని కబురంపెను. ధర్మారావు 'ఇతఁ డెవరోయీ నన్నుఁ బిలుచుటకు? నేను రా నన్నా నని చెప్పము' అని కబు రంపెను. రామేశ్వరమునకు నాభిదగ్గఱ నొక కోద్రవీచిక బయలు దేటి గుండెలో నొకతాఁపు తాచి మొగమున కెగదన్ని భూయుగ మధ్య ప్రదేశము కన్నులతోఁ గలసినచోట నల్లనై నెత్తురు గూడు కట్టెను. ధర్మారావుగారి పూర్వులసంగతి, వారి కూరిలో నున్న గౌరవప్రపత్తులు రామేశ్వరముగారికి సమగ్రముగాఁదెలియును. పోయి వారి యింటివద్దనే ధర్మారావు నేదైన చేసినచో నల్లరియగును. గ్రామస్థులందఱును ధర్మారావు పక్షమునే యవలంబింతురు. అందు చేతఁ గోపముపట్టలేక తనకుఁ దోచినన్ని యబద్ధములు కల్పించి ధర్మారావునుగూర్చి చెన్నపురిలో నున్న రంగారావుగారికిఁ గొండె ములు పెద్దయు త్తరమువ్రాసి పంపించెను. కొంతకోపము తగ్గినది.

రామేశ్వరము కాసావాని నొకని బిలిచి మఱునాఁడు రత్నగిరి నెట్లయినను పరాభవించవలెనని చెప్పెను. కాసావాఁడు 'చిత్తము' అని యాసాయంతనము పోయి యీ సంగతి రత్నగిరితోఁ జెప్పెను. దాసీవాండ్రుచు, భోగమువాండ్రును నా గ్రామములో నొకటి. రత్న గిరికిఁ దమ్ముఁ డొక డుండెను. వాని పేరు కబీరు. కబీరు మహా బల

శాలి. పచ్చిపోకిరీ. బండిమీఁద రెండుపుల్లువేసి రోజాలడ్డకు భుజము మోపి సునాయాసముగ లేవనెత్తగలఁడు. కత్తిసాము, కట్టసాములలో నద్వితీయుఁడు. వాని వయస్సు నలుఁబదియేండ్లుండును. రంగారావు గారి చిన్నతనములో వాఁడు కృష్ణమనాయనివద్ద నీ విద్య నేర్చుకొని రంగారావుగారికిఁగూడఁ జెప్పుచుండెను. కాని రంగారావుగారి కది యుంటలేదు. కబీరు రంగారావును సరిగా నేర్చుకొనలే దని కొన్ని సార్లు తాడించెను. రంగారావుగారు తండ్రితోఁ జెప్పిరి. కృష్ణమనాయఁడు పూర్వపుభావములు కలవాఁడు. 'దొరకోడుకైనను తొడ పాశములుపెట్టి బుగ్గలునలుపక బుద్ధిరాదు' అని చెప్పి, 'అవును. నేర్చుకొనవలెను. కత్తిపట్టలేకపోయిన దొర యేమిటి' యనెను. అప్పటినుండి కబీ రన్న రంగారావుగారికి గోపము—'వెధవ! జమిందారుబిడ్డను తన్నుఁ గొట్టునా' యని. కాసావాండకుఁ, దక్కిన యలుపపుమనుష్యులకుఁ గబీ రన్నచో నెక్కువ యభిమానము. వారందఱును వాఁడెంత చెప్పిన నంత. వారిలో వారి కెక్కువ చెలిమి. వాని యప్పగారిని గుఱించి రామేశ్వరముగా రిట్లు చెప్పఁగా వానిమిత్రుఁ డోర్చునా? ఓర్చకపోయి దానితోనే చెప్పి వచ్చెను.

కృష్ణమనాయఁడుగారిభార్య రుక్మిణమ్మారావుగారు. ఆబిడ యలువదియేండ్ల వృద్ధురాలు. రత్నగిరి యా సాయంవేళ నామె దర్శనమునకుఁ బోయి, పట్టాభిషేకవేళ జరిగిన వ్యవహారమంతయుఁ జెప్పి, రామేశ్వరముగారు తన కేదో యపకారముచేయుచున్నాఁడనియు, నా కాసావాఁడు తన కట్లు చెప్పిననియు విన్నవించెను. పెద్దరాణి యీశధ పట్టాభిషేకమునాఁడే కొద్దికొద్దిగా వినెను. ఇప్పుడు సమగ్రముగాఁ దెలిసికొని, యా కాసావానిని బిలిపించి, 'రామేశ్వరముగా రట్లన్నది నిజమేనా' యని యడిగెను. వాఁడు 'అమ్మగారూ! నిజమేనండి. నాతోనే చెప్పెను' అనెను. రుక్మిణమ్మారావుగారు రత్నగిరిని బంపించి, రామేశ్వరమును బిలిచి తలవాచునట్లు చీవాట్లు పెట్టెను. చివరకు 'మా యక్కగారి కడుపున నీ వెట్లు పుట్టితివిరా' యనెను. రామేశ్వరముగారు తలవంచుకొని, యా కాసావానిమీఁద గూడఁ గారములు, మిరియములు నూరఁజొచ్చెను. కాని గోప

మంతయు డొక్క-లో నుంచుకొని, తరువాతఁ బైకిఁ జక్కఁగనే మెలఁగఁజొచ్చెను.

నాయఁడు చనిపోయినప్పటినుండియు రుక్మిణమ్మారావుగారు తమ గదిలోనే యుండెను. గది వదలి బయటకు రాలేదు. ముసలి తనమున విధి తన కీ వ్రాతవ్రాసెనేమోయని యామె దిగులుపడెను. “దొరగారికన్న నేను యిందు పోయియుండరాదా? పుంస్త్రీచావు కెంతనోచుకొనవలయును” అని యామె ప్రక్కనున్న దాసీలతో ననుచుండును.

ఆమె ప్రతియేకాదశియు, ద్వాదశియు వేణుగోపాలస్వామివారి యాలయమునకుఁబోయి, యా రెండుదినము లేకభుక్త ముండి చాల నియమములు పాటించును. నాయఁడు పోయిన యా యాఁనెలలు ఆమె స్వామిదర్శనమే చేయలేదు. రామేశ్వరముగారిని గోపఁబడిన రోజు శ్రావణశుద్ధదశమి. ఆనాఁడు రాత్రి రుక్మిణమ్మారావుగారి కలలో స్వామి కనఁబడెను.

యాదవులు ధరించు కోరతలపాగ, శిరోవేష్టనము, మెడలో తులసిమాల, సూర్యహారములు, చంద్రహారములు, భుజములందు బాహుపురులు, బొడ్డున చింతామణి, పీతాంబరము కుచ్చెలలు దిగ జార్చి నీలమండలమీఁదికి వ్రేలాడునట్లు ధరించెను. జరీపనిచేసిన యెఱ్ఱని కాశ్మీరరత్న సేలువ బుజములమీఁదఁ గప్పుకొనెను. హస్తములయందుఁ గంకణములు, సింహతలాటపుమురుగులు. బదివ్రేళ్ళకు వజ్రవైడూర్యములు పొదిగిన యంగరములు. మెలికలు తిరుగుచున్న దండలయందు బాజుబొందులు, దక్షిణపాదమున నష్టాపదమయమైన గండ పెండారము. కుడిచేతి వ్రేళ్ళసందున షురకతమయమైన వేణువు. పెదవులమీఁదఁ జరునవ్వు, కనులలో భక్తజనరక్షాశీలమైనప్రసన్నత, మొగమునఁ దీర్చిదిద్దిన పంగనామములతో వయసులోనున్న కృష్ణమ నాయనివలె స్వామి రాణిగారికి స్వప్నమునందు సాక్షాత్కరించెను. ఎంత యోగాభ్యాసమునను స్వామిసంపూర్ణమూర్తి సాక్షాత్కరించెను. ఏ యంగమునందును బుద్ధి నిలువదు. ఒకవేళ నిలచెనా, అంతలో మఱలఁ జెదిరిపోవును. రుక్మిణమ్మారావుగారి పూర్వపుణ్య మెంతయో? ఆమె యింద్రియముల నెంత యదువులోఁ బెట్టెనో? ఆ

తపోమహిమ యెట్టిదో? లీలాశుకుని కైన ప్రత్యక్షముకన్న స్వామి రాణిగారికి నెక్కువమనోహరాకారమును గనఁబఱచెను. అందులోఁ దాను కృష్ణమనాయనివోలే వచ్చి రుక్మిణమ్మారావుగారి పాతి వ్రత్యము భగవంతునియందు ఫలించె నన్నట్లు న్యాఖ్యానము చేసెను.

వచ్చినస్వామి పెదవుల మృదువుగాఁ గదల్చి యేమో నునెను. రాణికి వినఁబడలేదు. కాని పెదవులకదలికనుబట్టి “తే పేకా దశి” యన్నట్లు తోఁచెను. రాణిగుండె యొక్క-సారి పశ్చాత్తాపా నందదుఃఖావేశముచేత నులికిపోయెను. అంతలో నామెకు మెలఁకు వయు వచ్చెను. తెల్లవాఱుచున్నది. సౌఖశాయనికములు సాయం ప్రాతికములైన వాద్యములు మ్రోయుచుండెను. సన్నాయి శ్రవణ సుఖోపేతముగాఁ బ్రాతర్మందానిఁబీచికాగ్రములపై నూఁగిన మధుర నినాదములచే రాణిమనస్సు నానందనిమగ్నము చేసెను.

“హేరామ! హేకృష్ణ! ఇహ సముత్తిష్ఠ!

హేరామ! హేకృష్ణ! హేజగత్త్రయగురో!

హే పుండరీకాక్ష రక్ష నిజపక్షం—హేరామ.”

ఈ కృష్ణలీలాతరంగమును మంగలి రంగనాయకులు-ద్రావిడ దేశమునఁగూడఁ బేరుమ్రోగినవాఁడు - సన్నాయిమీఁద సను చుండెను. ఆ సావేరి నిశ్చలములై, నిశ్శబ్దములైన వాయుతరంగము లపై ననుకూలవాయువువేళ నదీతరంగములపైఁ జిన్నితెప్పలు జట్టునఁ బ్రాకినట్లు ప్రాకిపోవుచుండెను. రంగనాయకులు కాలమును రాగముతోఁగలిపి నృత్యము చేయించెను. రుక్మిణమ్మారావుగారికి సావేరి, మలయమారుతము, చక్రవాకము నీ రాగములమీఁద నెక్కువయిష్టము. భగవంతుఁడు మేల్కనియే యున్నాఁడు, ఇంకను మేల్కొలుపుట యేలనని యామె యూహించెను.

ఆమె యంతట లేచి, శిరస్సొనముచేసి నాఁ డేకాదశి నుప వాసముండెను. ఆనాఁడు భాగవతము వినవలెనని ననిపించినది. ధర్మారావు నామె యెఱుఁగును. అతనికిఁ గబు రంపించెను. ధర్మారావునకు వెళ్ళుటయో, మానుటయో తెలియలేదు. కోటలో నంతయుఁ దనకు వ్యతిరేకము. అయినను రామేశ్వరము తప్ప మఱి యెవ్వరును లేరు. అతఁడే యేదైన నత్యాచారము చేయునేమో యని

పించెను. వాఁడేమి చేయఁగల డని నిర్ధారణచేసి కోటలోనికి బయలుదేరెను. దారిలో నతనికిఁ గబీరు కనఁబడెను. కబీ రతనితో నెన్నఁడును మాటాడఁడు. ధర్మారా వెప్పుడు కనఁబడినను నతఁడు తల వంచుకొనిపోవును. నేఁడేమోకో 'బాబుగా రెక్కడికిఁ బోవుచున్నా' రని యడిగెను. ధర్మారా వచ్చెనువుపడి 'కోటలోని' కని చెప్పెను. కబీరు "కోటలోనికా! కోటలోనికా!" యని రెండుసార్లు "నేను గూడ వచ్చెదను. పదండి" అని వెంటనడిచెను. ఇద్దఱును గోట వద్దకుఁ బోయిరి. ధర్మారావుగారిని రాణిగారు కబురంపినదని తక్కిన వారెవ్వరికిఁ దెలియదుగాన నందఱు నతనిని విచిత్రముగాఁ జూచిరి.

అంతఃపురమునందు రామేశ్వరముగారు కనఁబడిరి. వెంట నున్న కబీరుచుజూచి యేమియు ననలేదు. ధర్మారావు వచ్చితి నని రాణిగారికి కబురంపఁగా, నామె లోనికిరమ్మని కబురంపెను. కబీరు తా నచ్చట దిగఁబడిపోయెను. ధర్మారావు లోనికిఁ బోయెను. కోటకుఁ బ్రబలశత్రువని యచుకొన్న ధర్మారావు రాణిచేతఁ బిలిపించఁబడుటకు రామేశ్వరముగారిహృదయ ముడికిపోయెను. ఆ యుడుకుపట్టలేక యానాఁడు మఱొక చాడీలయుత్తరము చెన్నపురికిఁ బంపించెను.

వచ్చిన ధర్మారావు నాదరించి, రాణి యతని నాసనమునఁ గూర్చుండఁ జేసి, "బాబూ! నేఁడేకాదశి. నీవు భారతభాగవతములు చక్కఁగాఁ జదివెదవు. ఏమైనా వినిపించువేమోయని పిలిపించితిని" అనెను. రాణి భాగవతము తెప్పించి సిద్ధముగానే యుంచెను. ధర్మారావు 'నల్లనివాఁడుతో' బ్రార్థనఁ జేసెను. వెంటనే యతనికిఁ గృష్ణమనాయఁడు, గోపన్నయు జ్ఞాపకమునకు వచ్చిరి. వెంటనే యతనికిఁ గన్నీళ్లు గిట్టునఁదిరిగెను. రాణి 'ఎందుకు నాయనా! కన్నీరుపెట్టుకొందువు' అని యడిగెను. "ఏమియు లేదు" అని చెప్పి ధర్మారావు చదువనారంభించెను. తీయఁగనే రుక్మిణీకళ్యాణము వచ్చెను. "కల్యాణాత్మకమైన విష్ణుకథ లాకర్ణించుచున్, అవి వినంగాఁ గ్రొత్తతొచుండు" రాణిగారు చిన్నపుడు రుక్మిణీకళ్యాణము చదువుకొనిరి. ఆమె కా పద్యములన్నియు నోటికి వచ్చును. "అవి వినంగాఁ గ్రొత్తతొచుండు" ననఁగనే, రాణి "నాయనా! పోతన్న

గారు ఏమన్నారయ్యా! నిజముగా నెప్పటికప్పుడు విష్ణుకథలు క్రొత్తలుగానే కనబడునుసుమా! అరువది యేండ్లనుండి వినుచుంటిని. ఆ పద్య మిప్పటికి నాకుఁ గ్రొత్తగానే యున్నది” అనెను. ధర్మారావు “ముక్తవైకల్యం డెవ్వఁడు తృప్తుఁడౌ”ననెను. రాణి ధర్మారావువివేకమునకు సంతోషించెను.

● ఏ నీ గుణములు కర్ణేంద్రియంబులుసోఁక దేహతాపములుతీటిపోవు”

ఈ పద్యము చదువుచు ధర్మారావు గద్గదకంఠుడై యొక యుద్వేగమును బొందెను. అతని నేత్రములు బాష్పపూరితము లయ్యెను. తద్భక్తిభావాకృష్టయై రాణియును బాష్పపూరితలోచన యయ్యెను. పురాణమైపోయినతరువాత మఱికొంతసేపు భగవత్ప్రసంగముచేసి, రాణి “బాబూ! చదువు మానితివేమి” అని యడిగెను. ధర్మారావు మాటుపలుకలేదు. రాణి గ్రహించెను. ఆ సాయంవేళ నద్దాలబండిమీఁద రాణి దేవాలయమునకుఁ బోయెను. దేవాలయాంత ర్భాగమునుండి పురుషులందఱు వెడలిపోయిరి. దేవాలయము వెనుక నున్న యొక పురుషుని నర్చకులు చూడలేదు. అందుచే నతఁ డందే యుండెను. వెనుక నిర్వరు దాసీలు రాఁగా రాణి ప్రదక్షిణము చేయుచుండెను. వెనుకవచ్చుచున్న దాసీల యందెలు మ్రోగు చుండెను. నాయఁడు చనిపోయినతరువాత రుక్మిణమ్మారావుగారి పాదములందు నూపురసౌభాగ్యము తక్కిన సౌభాగ్యములతోఁబాటు లుప్తమయ్యెను. రాణికి దేవాలయము వెనుకనున్న సరస్వీపానముల మీఁద నొక పురుషుఁడు, నొక స్త్రీయుఁ గనిపించిరి. పురుషుని రాణి ధర్మారావుగా గుర్తుపట్టి, యామెమనస్సు కలుక్కుమన్నది. దాసీలను వెనుకనే నిలుపుడని, తా నొక్కతెయే నెమ్మదిగాఁ జప్పుడు గాకుండఁబోయి యా ప్రక్కనున్న సంపెఁగ మొక్క చాటుగా నిలుచుండెను. ప్రక్కనున్నపిల్ల యెవరో రాణిగారికిఁ దెలియదు.

పురు—భక్తి వేఱు, జ్ఞానము వేఱు. జ్ఞాన మందఱకిని గలుగదు. భక్తి సులభమైన మార్గము.

స్త్రీ—శివుఁడు సేవనీయుఁడా, విష్ణువు సేవనీయుఁడా?

రాణి యీ మాటలు విన్నంతనే కొంత శాంతించినది. ధర్మారావునుగూర్చి యామె భావము కొంత మాటినది. కాని యసలు తత్త్వము తెలియలేదు. ఆ పిల్ల యెవరు?

పురు—అది లీలాశుకులు పాడిరి. ‘సంసారే కిం సారం ? కంసారే శ్చరణ కమల పరిభజనం, జ్యోతిః కి మంధకారే? య దంధ కారే రనుస్మరణమ్.’ భక్తియోగులకుఁ కృష్ణస్వామి సులభుఁడు. జ్ఞానయోగులకు శివుఁడు సేవనీయుఁడు.

స్త్రీ—సేవనీయుఁ డందువేమి? సులభుఁడు కాదా!

పురు—తల్లీ ! జ్ఞానయోగము సులభము కాదు.

రాణిగారి కా పిల్ల వివేచనాశక్తి కబ్బురమైనది. ధర్మారావు ‘తల్లీ’ యని పిలచుటతో వారిద్దరిసంబంధము తెలిసినది కాదు. ధర్మారావునకుఁ జెల్లెండు లేరు. తండ్రి చేసుకొన్న యితర వివాహములకును నా వయసులోనున్న పిల్లలు లేరు. ఈమె యెవరు ? రత్నగిరికూతురా! అయినచో నది వారాంగన. వారాంగన యన్న రాణిగారికిఁ గల దురభిప్రాయమునకు వీరి సంబంధమునకు నామె మనసులో లగించలేదు.

స్త్రీ—భక్తి యనఁగా నేమి, జ్ఞాన మనఁగా నేమి?

పురు—సర్వము బ్రహ్మము. బ్రహ్మ మనఁగా బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులలో బ్రహ్మ కాదు. ఈ త్రిమూర్తులకు నతీతమైన యొక శక్తి. అది నిర్గుణము. సచ్చిదానంద స్వరూపము. అది నీకుఁ దెలియదు. దానిసంగతి తరువాతఁ జెప్పెదను. ఇంద్రియములు, వాని విషయములు, తద్గుణములు సర్వము నబద్ధము. అబద్ధ మన్న జ్ఞానము బహుజన్మపరీపాకముచేత సహజమైనచో నతఁడు జ్ఞానియై, సంసార బంధమునుండి విముక్తుఁ డగును. ఈ సంగతి నేనును మఱికొంత చదివి తెలిసికొనవలయును. భక్తి యన్నఁ బోతన్న గారు చెప్పిరిగదా: ‘తనుహృద్భాషలసఖ్యమున్’ అని. ఆ పద్యము నీకు వచ్చునుగదా? ఏదీ, చదువుము.

దేవదాసి యా పద్యమును జదివెను. ధర్మారావు ‘తాత్పర్యము చెప్పు’ మనెను. ఆమె చెప్పెను.

పురు—ప్రహ్లాదుని భక్తి యెఱుఁగుదువుగదా? అట్టి భక్తి పురుషులకుఁ దగినది. స్త్రీలకు గోపికలభక్తివంటి దాచరణీయము.

దేవదాసి సరస్సులోనున్న స్వచ్ఛమైన నీటివంకఁ జూచెను. అప్పటికి సూర్యాస్తమయమై యెంతోసేపు కాలేదు. ప్రక్కనున్న పొన్న చెట్టు నీటిలోఁ బ్రతిఫలించెను.

దేవ—అన్నా! భగవంతుఁడు గోపికల వస్త్రము లెత్తుకొని పోయి యే పొన్న చెట్టో యెక్కెను. నా చీరకూడ నెత్తుకొనిపోఁడు కదా! అయినను నేను గొల్లకులములోఁ బుట్టలేదుకదా!

ధర్మా—గోపిక లనఁగా భగవంతునియందు బద్ధానురాగ లయిన స్త్రీ మూర్తు లనికాని, గొల్లవా రని కాదు. నీవుగూడ గోపికవే. “అదే నందనందనుం డంతర్హితం డయ్యెఁ బాటలీతరులార పట్టరమ్మ” అన్నంత యొడలు తెలియనితనము వచ్చుటయే గోపికా లక్షణము.

దేవ—ఆ పద్యము గోపికాగీతలలోనిది కాదా?

రాణి యానందము పట్టలేకపోయినది. పిల్ల చూచినచోఁ బన్నెందు పదుమూఁడేండ్లకన్న నెక్కువ లేవు. రత్నపుమొలకలా గున్నది. నెమ్మదిగా వారిదగ్గరకు వెళ్ళెను. కాలియలుకుడుతగిలి ధర్మారావు తిరిగిచూచెను. రాణిగారు కనఁబడినంతనే లేచి నిలుచుండెను. దేవదాసి యేమో ఆలోచించుచుండెను. ధర్మారావు ‘గిరికా’ యనెను. ఆమె తలయెత్తిచూచి, యెవరో తెలియక ధర్మారావు లేచి నిలుచుండెనుగనుక తానుగూడ నిలుచుండెను.

ధర్మా—వీరు రాణిగారు, పెద్దరాణిగారు.

రాణి—ఈ పిల్ల యెవరు?

ధర్మారావు మాటాడలేదు.

దేవ—రత్నగిరి మా అమ్మండీ!

రాణి—మీ రిద్ద టేవో మాట్లాడుచున్నారు. మాట్లాడుఁడు.

ఇద్దరును సిగ్గుపడిరి. అది పసియెడలుపడు సిగ్గు.

రాణి—మీ రేవో సత్ప్రసంగము చేయుచున్నారు. మీరు కానిండు. నేను దైవదర్శనము చేసెదను.

వారు 'మేముకూడ వత్తు' మని యామెవెంట నడచిరి. రాణి వెంటనే దేవదాసి నడచెను. ధర్మారావు కొంచె మెడముగా వచ్చుచుండెను. ఎందుకో జననాంతరసౌహృదము కాఁబోలు, రాణి యన్నచో దేవదాసికి భయముకలుగ లేదు. చనవుకూడ నామె యవయవచాలసమున గోచరించెను. మొదట ధర్మారావు, నతని వెంట వారిద్వగు నాలయాంతిర్భాగమునకుఁ బోయిరి. ధర్మారావెప్పుడును దేవతాదర్శనమువేళఁ బ్రార్థనాశ్లోకములు పఠించును. నాఁడు రాణి యున్న దని చదువలేదు. అర్చకుఁడు ధర్మారావుచు జూచి భయపడెను. పురుషుల నందఱు బయటకుఁ బంపించినాఁడు. ఇతఁ డెక్కడనుండి వచ్చెను? కాని యతని యునికి రాణిగారు పాటించినట్లు కనఁబడలేదు. కాన నతఁడును గుండె నిలువఁ ద్రొక్కుకొనెను. విష్ణుపాదములు స్వీకరించిరి అర్చకుఁ డిచ్చిన మందార పుష్పములు తిసికొనిరి. రాణి బయలుదేఱెను. దేవదాసి కదలలేదు. రాణి 'ఏమి, రా వేమి?' యనెను.

దేవ—కృష్ణ దేవునకు రుక్మిణియందుకన్న సత్యభామయందే యెక్కువ ప్రేమ. స్వామి భామనే తనవద్ద నుంచుకొనెను.

రాణి ప్రాణములం దుస్సుర నెను.

ధర్మా—సత్యభామయందుకన్న గోపీలయందు స్వామి ప్రేమ చెప్పటకే వీలులేదు.

దేవ—అవు నవును. భ్రమరగీత లందుకనియే కదా?

రాణి మనసా యీలోకమున లేదు. దేవాలయమునుండి వెలికి వచ్చిరి. స్వామిప్రసాదము గొని, కొంచెము విశ్రమించినతరువాత దాసీవాండ్రతోఁ గలిసికొని రాణి వెడలఁబోయెను. ధర్మారావు సెలవుతీసికొనెను. దేవదాసి రాణివంక సమాయకపుకన్నులతోఁ జూచెను. రాణి చిన్నగా నన్వెను. అన్నాసెల్లెం డ్రిద్దఱుఁ గలసి యింటిదారిపట్టిరి. గిరిక నింటికాక దిగఁబెట్టి ధర్మారావు వెనుదిరిగెను. గిరిక యతనిని లోనికి రమ్మనుచు. అతఁ డెన్నఁడును బోఁడు. ఇంటికిఁ బోయినంతనే తల్లి చింతపండుపచ్చడితో నన్నము పెట్టెను. ఇదివఱకే చుట్టుపట్ల నేతియప్పులు బోలెఁ డున్నవి. ఈ పూట నప్పెవ్వరు నిచ్చిరి కాదు. ధర్మారా వట్లే నాల్గుమెతుకులు గతికి,

చల్లపోయి మనెను. తల్లి మఱికొంచెము కలుపుకొనుమనెను. ధర్మారావుకు నేయిలేక సయించలేదు. తల్లి చల్లపోసెను. ధర్మారావు తినుచుండెను.

తల్లి—నాయనా! నేడు రంగారావురమునుండి మనిసివచ్చెను. పిల్ల పెద్దమనిసియై సంవత్సరము కావచ్చుచుండెను కార్యమునకు లగ్నము పెట్టించి, కబు రంపించు మని మామయ్య చెప్పినాడట.

ధర్మారావు తలవంచుకొని తినుచు 'బాగున్నది. లంకణాలలో మనుగుడుపు ఇదే కాబోలును' అనెను.

తల్లి—సరే తండ్రీ! అందుకని మానివేయుదుమా? అప్పులో సప్పు. ఎట్లాగో చేసికొనవలయుచుగాని, యదనుతప్పినపిల్ల నట్లుంచి, నచో నీలాపనిందలు పుట్టునుగదా!

ధర్మారావు మాటాడక భోజనముచేసి లేచిపోయెను. సావ డిలో మంచమువేసికొని పడుకొనెను. ధర్మారావుతాత సోమన్న గారు తనకుమానకుఁ బెండ్లికాదేమో యని మొదట దిగులుపడు చుండెను. రామేశ్వరశాస్త్రిగారు దేశములన్నియుఁ దిరిగి పలనాటి నీమనుండి యొక సంబంధము తెచ్చి యెట్లయిన నేమి పెండ్లిచేసెను. తరువాత చాలనాళ్ళదాక సంతానము కలిగినదికాదు. దానికొఱకు కొడుకుకన్నఁ దండ్రియే యెక్కువతపించెను. గంగాధరముగారి భార్య పేరు నాగమ్మ. ఆమె నాయకురాలంతది. మనిసి మోటు. ఆజాను జాహువయిసమనిసి. నల్లని దేహచ్ఛాయ. నాగరకత యన్నది లేదు. నువ్వుగింజ బయటకుఁ బోసెను. ఆమె కారావురమునకు వచ్చినతరు వాతఁ బదియేండ్లకు నొక యాడశిశువు కలిగెను. సోమన్నగారు మగశిశువు కానందుకుఁ జాలదుఃఖించెను. ఆ శిశువునకు మూడేండ్లు వచ్చెను. తరువాత మఱిల నింకొక యాడశిశువు కలిగెను. సోమన్న యీసారియైన మగశిశువు గలుగలేదనుదుఃఖముచేతఁ బిట్టిన పసిపిల్లలను వాకిటఁ గూర్చుండి తెగఁదిట్టిపోసెనట. సోమన్న మిక్కిలి వృద్ధుడయ్యెను. పెద్దపిల్లకు నాలుఁగేండ్లువెళ్ళి యయిదవయేడువచ్చి నంతనే ధర్మారావునకు జేసికొమ్మని రామేశ్వరశాస్త్రిగారిప్రాణములు తీసెను. 'నేను ముసలివాడనయినాను. మరుమడు కలుగుటయు వానినిజూచి శాంతముగాఁ జచ్చిపోవుటయు దేవుడు నామొగమున

వ్రాసేడు సరే. ఈపిల్లకై నను ముడిపెట్టి చూచి చచ్చిపోవలెనని యున్న'దని రాపాడెను. 'నీ కొడుకున కెక్కడో గొప్ప సంబంధము చేయవలయునని యున్నది కాబోలు. నీకువలెనే లక్షాధికారిని దెచ్చి నను గలిసిన సంబంధమువంటిది యెప్పుడును కాదు' అని సాధించెను. 'ముసలి ముండకొడుకుమీఁద నామీఁద నీకు దయలేనందుకుఁ జెప్ప వలయును. ఏమో నీకును గంగాయికిని భేదములేదనుకొన్నాను. ఇక నీయిష్టము' అని బ్రతిమాలెను. ఇంట సావిత్రమ్మగారుకూడ బలవంతపెట్టిరి. చివరకు రామేశ్వరశాస్త్రిగారు ఒప్పుకొని పదునొకండు సంవత్సరముల వయసుగలిగిన ధర్మారావునకు నై దేండ్ల యరుంధతికిని వివాహముచేసిరి. పెండ్లి యఖండముగా జరిగెను. కృష్ణచునాయఁడు స్వయముగా రంగారావురముపోయి వధూవరులకు వేయిరూపాయలు కట్నము చదివించిరి. శాస్త్రిగారు పెండ్లికి నయిదాటువేల రూపాయలు వ్యయముచేసిరి బ్రాహ్మణసంభావన యమోఘముగా జరిగెను. అధ్యయనము పూర్తిగాఁ జేసినవారికి నవరసు లిచ్చెను. రూపాయ చచ్చుసంభావన. పెండ్లిపీటలమీఁద నరుంధతి కూర్చుండలేకపోయినది. ఆర్భాణాకారపుపిల్ల. చూచుటకు మూఁడేండ్ల పాపవలె నుండెను. ఎఱ్ఱతేలువలె నెక్కడఁ గూర్చుండఁబెట్టిన నక్కడే యత్తుకొనిపోయెను. మధుపర్కములు మోయలేక పిల్ల యేడువఁగాఁ బీటలమీఁదఁ గూర్చున్నంతసేపే యవి కట్టి తరువాతఁ దీసివేసిరి. చాలసారులు పెండ్లికూఁతురు లేకుండఁగనే హోమములు నవియు జరిపిరి. ఒకరోజున సాయంహోమవేళ నరుంధతి 'బావా! నిద్దర నత్తోంది' యనెను. ధర్మారావు తనతోడమీఁదఁ బరుండఁబట్టుకొనెను. పిల్ల నిదురపోయెను. పసివాఁడైన ధర్మారావునకు నావులిం తలు వచ్చుచుండెను. ఇంతలో నమ్మలక్క లరుంధతి ధర్మారావు తోడమీఁద నిద్రించుట చూచి యెంతయిన ముచ్చటపడిరి. సోమన్నకుఁ దాను తరించినట్లే యుండెను. తరువాత రెండుమూఁడేండ్లకే రామేశ్వరశాస్త్రివ్యవహారము వ్యవహారములదాక వచ్చెను. పిల్లకు శ్రావణపట్టీలు పంపించలేదని, నడవదులు సరిగా జరుగలేదని నాగమ్మ సాధింపులు, దెప్పలు పడలేక సావిత్రమ్మగారి యెముకలు చిట్టెముకట్టినవి. దానికితోడు గంగాధరముగారుకూడ నగ్నికి సమిధయయి

నాఁడు. కాని, యొకప్పుడు భావమఱిది పక్షముగాని, యక్కఱి పక్షముగాని యవలంబించలేదు. అరుంధతి వ్యక్తురాలయిన తరువాత బంతికి మంచిచీర పంపించలేదని యదియొక 'యాగి.' మొత్తము మీఁద మేనమామకు ధర్మారావునకుఁ బనుటలేదు. వియ్యపురాండ్రకుఁ బచ్చగడ్డివేసిన భగ్గుమనును. అంత యిబ్బందులు పడుచున్నను మేనమామ ధర్మారావున కొకదమ్మిడి పంపించిన పాపానఁబోలేదు. ఒక బస్తాబియ్యము తోలిన కలుషానఁ బట్టలేదు. ఇప్పుడు కార్యము చేసినచోఁ గావలసిన సంభార మెక్కడనుండి వచ్చును? మేనమామ చిల్లిగవ్వ రానియ్యఁడు.

ధర్మారావు సావడిలోఁ బండుకొని యింటివంకఁ జూచెను. దేవిడియంత కొంప! ఇంటఁ దానుచు, దన తల్లియు, దన భార్య కూడ వచ్చినచో నింటిలో ముగ్గు మందురు. తల్లింతభావురమనదు. అరుంధతిని జూచి తా నప్పుడే నాలుఁగేండ్లయినది. తనతండ్రి పోయినపుడు వారందఱు సుబ్బన్నపేట వచ్చిరి. అప్పటికిఁ బదేండ్లపిల్ల. అటు నిటు గిలకవలెఁ దిరుగుచుండెను. మగనికి సిగ్గుపడెను. అతఁడును పితృదుఃఖము, దారిద్ర్యభాధలలో నామెనంతగాఁబరిశీలించలేదు. అప్పటికిఁ దానుకూడఁ బసినాఁడే. ఇప్పటివఱకు మఱల నరుంధతి కనిపించలేదు. ఇప్పు డెట్లున్నదో? బక్కపలుచని యెఱ్ఱని మొగమున సౌందర్యము తాండవించుచున్న యరుంధతి యిప్పు డెంత బాగుండునో! మఱునిముసములో నరుంధతి, యొయ్యారముల ప్రోవు, పాతివ్రత్యమునకుఁ బెన్నిధి, మందహాసముల పేటిక తనవద్ద నున్నట్లు తా నామెఁ గొఁగిట బూనినట్లు, నామె వచ్చినంతనే తనయిల్లు లక్ష్మీతోఁ గలకలలాడినట్లు, ధర్మారావు భావసోసానముల కట్టెను. కార్యముచేసినచో డబ్బు కావలయును. అది యెచ్చటినుండి వచ్చును? ఏ మార్గము తోఁచలేదు. ఒక యుపాయ మున్నది. అది యిదివఱకే నాలుఁగైదుసారులు తన మనసులోనికి వచ్చినను ధర్మారావు దానిని మనసులోనికి రాకుండఁ బరిహరించుచు. ఆ యూహ యిది — తనయిల్లు తాకట్టు పెట్టినచో నప్పు పుట్టవచ్చునని. ఆ పని కృష్ణమనాయని దయను తిరస్కరించినట్లగునని యతఁడు చాల భాధపడెను. “గొడ్డునచ్చినవేళ కొమ్మ

వచ్చినవేళ” యన్నాడు. తన భార్యవచ్చినవేళావిశేషముచేతఁ దాను బాగుపడునెమో! ఒక వందరూపాయ లింటిమీఁదఁ దెచ్చినవో నది క్రమముగాఁ దీర్చవచ్చును. సంకల్ప వికల్పములమధ్యఁ గతా గతకారి యయిన యతని మనస్సు చివరకు గృహముమీఁద డబ్బు తెచ్చుటకే నిశ్చయపఱచెను. మనసులో భావజుఁడు పొడసూపిన యతనికి నిద్రపట్టినది కాదు. కోడికూసినవేళ నిద్రపట్టువల కరుంధతీ పరిష్కంగములు మనసా సహస్రమయినవి. నిద్ర పట్టినది. అతఁడఁ ప్రొద్దెక్కి లేచెను. తెల్లవాలుటతో నతని మనసు మఱల మాత్రెను. ఇల్లు తాకట్టుపెట్ట మనసొప్పలేదు. ఆ మహారాజుభార్య త న్నంత గౌరవించెను. ఆయన యాత్మ త న్ననుచరించుచునేయుండెను. ఆయన యెడల ద్రోహముచేయుటయా? రెండు మూన్నా శ్శయినతరువాత నూరిలో నొకసిద్ధాంతిదగ్గఱకు యాదాలాపముగఁ బోయి తన కార్య మునకు లగ్నము పెట్టు మనెను. ఆయనయుఁ బదిరోజులలో లగ్నము కుదిర్చెను. మాఘమువఱకు నాఁగినను బాగుండెడిది. లగ్నము శ్రావణశుద్ధ దశమియయ్యెను. ఇంటికివచ్చి తల్లితో లగ్నముపెట్టించితి నని చెప్పి “అమ్మా! మాఘమాసముదాక నాఁగరాదా?” యనెను. తల్లి నవ్వి యప్పటి కూరకుండి సాయంతనమున రంగాపురమునకుఁ గబురంపెను. మఱునాఁడు కబురుపంపించితి నని ధర్మారావుతోఁ జెప్పెను. ధర్మారా వాశ్చర్యపడి “వద్దంటినిగదా” యనెను. “నీ వెప్పుడు వద్దన్నావు” అని తల్లి యనెను. మఱల మాఘముదాక నాఁగుమని ధర్మారావు కబురంపెనా, మామగారు మండిపోవును. ధర్మారావు మానము వహించెను. ఆనాఁడుసాయంతనము ధర్మారావు నాగన్న సెట్టి యింటికిఁబోయెను. సెట్టికుమారుఁడు వెంకట రత్నము పెద్దవాఁడై వ్యవహారములు తానేచూచుచుండెను. పల్లెయుఁ గాక బస్తీయుఁగాకనున్న సుబ్బన్న పేటలో వారు వర్తకమంతయు గుత్తగొనిరి. ధర్మారావుగారు వెళ్ళునప్పటికిఁ దండ్రికొడుకులిద్దఱు బయట దుకాణములోననే యుండిరి. ధర్మారావునుజూచి వారిద్దఱిలో నొకరును మాటాడలేదు. కృష్ణమనాయఁడు బ్రచికియున్న చివరి నాఁఁగేండ్లును నాగన్న సెట్టి ధర్మారావునకు వంగివంగి నమ స్కారములు చేయుచుండెను. తరువాత రాజాశ్రయముపోయినంతనే

ధర్మారావునెడల నతనికిఁ వృణీకారభావమే వృద్ధిపొందెను. తన రాక పరిగణించకపోయినను కార్యావసరముకొలది ధర్మారావు పోయి యచటఁ గూర్చుండి “సెట్టిగారూ! మీతోఁ బనియుండివచ్చితి” ననెను. సెట్టి యేదోపని చూచుకొనుచు నామాటయే వినిపించనట్లు నటించి మఱికొంచెముసేపటికి “ఏమి పని” యనెను. ధర్మారావు ఒక వందరూపాయలు కావలయును, అప్పిప్పించెదరా” యనెను.

సెట్టి—మీ అప్పుతోనే సగము చెడినాము. సగానికి సగము వచ్చినది. అయినను మీ కేమి యున్న దని చూచి యిమ్మందువు?

ధర్మా—అయిదువేల రూపాయల వెలచేయు నిల్లున్నది కదయ్యా!

సెట్టి కాశపుట్టెను. పదివేల రూపాయల ఖరీదుచేయు నిల్లు నాయఁడు సరియైన ధరయని యయిదువేలకే కాఁజేసెను. ఇప్పుడు మఱల నా గృహము తనవంకఁ జూచుచున్న ట్లున్నదయ్యెను. ఇంత యూహ మనసులోదాఁచి ‘అయినను మావద్ద నిపుడు ధనములేదు. వందరూపాయల కిల్లు తాకట్టుపెట్టెదనా’ అనెను.

ధర్మారావు కోమటిజిత్తులకు నొడలుమండిపోయి, ‘తాకట్టు పెట్టెదనని నే నంటినా’ యని మనసులో ననుకొని, ఆమాట బయటి కన్నచో నీ కొంచెము పొసఁగుట యెక్కడ చెడిపోవునో యనుకొని మానము వహించెను. కొంతసే పాగి సెట్టి ‘తేపుప్రొద్దున రండి’ యనెను. ఇల్లుతాకట్టుతో ‘నీవు’ పోయి ‘రండి’ యను గౌరవపదము వచ్చినదని గ్రహించి, డబ్బువచ్చినట్లే ధర్మారావు తలఁచి ‘తేపు ప్రొద్దుననా’ యని, సెట్టి ‘ఊ’ యనఁగా నింటికిఁ జనెను. మఱువాఁ డుదయమునఁ జనెను. సెట్టి యింటివద్ద లేడు. వెంకటరత్నము ‘మా బాబు ఎక్కడికో వెళ్ళెను. అయినను ప్రస్తుతము దొరకదు’ అనెను. ఆ మాట తండ్రిచేతనే యనిపించుకొనవలయునని ధర్మారా వచటనే యొకటి రెండుగడియలు కూర్చుండి సెట్టి యెంతకు రాలేదని వెడలి పోయెను.

సాయంవేళ రంగాజమ్మగారు సావిత్రమ్మగారిని జూడఁబో యెను. సావిత్రమ్మగారికి మొదటిరోజులలో రంగాజమ్మగా రనినచోఁ బడెడిదికాదు. ఆమె లేచిపచ్చెననియు, బాంసుల యనియు నామె

యనుచుండెను. అట్లన్నపుడెల్ల శాస్త్రీగా రామెను శిక్షించుచు వచ్చిరి. తరువాత సఁసారము చిక్కి రంగాజమ్మగారు చిన్నచిన్న విషయములలో సాయపడుచునచ్చినప్పటిచుండియు నామెకు రంగాజమ్మగారిమీఁద నానుకూల్యముతోఁచెను. ఇప్పుడు సనతులిద్దఱుకలసి నపుడెల్ల పిచ్చపాటి మాట్లాడుకొనుచుండును. ఇప్పుడు సావిత్రమ్మగారు పరులతో రంగాజమ్మగారినిగూర్చి మాటాడవలసివచ్చినచో 'మా యింటి పెద్దకోడలు' అనియు, 'మా రంగాజమ్మ' యనియుఁజెప్పుచు. ఈ వేళ సావిత్రమ్మగారు రంగాజమ్మగారితో ధర్మారావు కార్యమనియు, లగ్నము పదిరోజులున్నదనియుఁ గుఱ్ఱవానికి డబ్బుందలేదనియు, సెట్టివద్ద కేమో వెళ్ళెను ఏమయినదో యనియు ననెను. రంగాజమ్మగారు మాటాడ కూరకుండెను. ప్రొద్దు క్రుంకవచ్చిన వేళకు రంగాజమ్మగారు వెడలిపోయెను. సరాసరి సెట్టియింటికి నడచి సెట్టిని బిలచెను. సెట్టి 'అమ్మా! యింత ప్రొద్దుక్రుంకి వచ్చితి రేమి' యని యడిగెను. అసలు రంగాజమ్మగా రన్నచో నూరిలో నందఱకు గౌరవము. అందులోఁ బదియెకరముల యాసామి. రంగాజమ్మగారు సెట్టితో 'ధర్మారావు మీ వద్దకు డబ్బుకోసము వచ్చెనటకదా' అనెను. 'అవును.' 'ఎంత యడిగెను?' 'వందరూపాయలు.' 'ఆ డబ్బు క్రొత్తధాన్యము వచ్చినతరువాత నే నిచ్చెదను. కావలసినచో నోటు వ్రాసియిచ్చెదను. తేపుప్రొద్దున నాయనకు డబ్బు ఇప్పించండి.' సెట్టి 'చిత్తము, చిత్తము' అనెను. రంగాజమ్మగారు వెళ్ళిపోయెను. మఱునాఁడు ధర్మారావు మఱల సెట్టియింటికిఁ బోయెను. తండ్రి కొడుకులిద్దరు నతనిని చాలగౌరవముచేసి కూర్చుండఁబెట్టిరి. ధర్మారావున కీ మార్పులో నర్థము తెలియలేదు. ఇంటిమీఁద నాశపుట్టిన దనిమాత్రము తలఁచెను. సెట్టి కొడుకుతో 'ఒరేయి! ముందు శాస్త్రులుగారిపని చూడరా' యనెను. నో టదివఱకే వ్రాయించియుంచిరి. బిళ్ళకూడ నంటించిరి. ధర్మారావును దస్కతుచేయుమనిరి. అతఁడు చేసెను. వెంకటరత్నము బిళ్ళ యణా మినహాయించి, తొంబదితొమ్మిది రూపాయల పదునేనణాలు చేతిలోఁ బెట్టెను. ధర్మారావు 'మఱి తాకట్టు బదులు చేయు తరమైనను దీసికొ'మ్మనెను. సెట్టి 'చిత్తము, చిత్తము అక్కఱలేదండి. శాస్త్రీగారికుమారులు-తమరు

మాటతభావతుమనుష్యులాయనెను. ధర్మారావునకుఁ బ్రతిపదమున నాశ్చర్యమే తోఁచెను. ఇది యేదో సెట్టిగొప్ప యెత్తేయెత్తెను. ఏమిటో తెలియలేదు. ఇంటికి వచ్చినతోడనే ధర్మారావు పదిరూ పాయలు కర్చుపెట్టి యుప్పులు, పప్పులు, నేయియుఁ దెచ్చెను. తల్లి యీ పదిదినములు కొడుకునకుఁ జక్కని పోషణచేసెను. ఈ పది నాళ్ళలో ధర్మారావు చెక్కిళ్ళు కొంచెము బయటికి వచ్చెను. తేవు కార్యమనఁగా ధర్మారావు వీధిలోనికిఁ బోయెను. ఆయూరనున్న ముసలికమ్మవారికి, ముసలికాపులకు, ముసలి రెడ్లకు ధర్మారా వన్నచోఁ జాల నాదరము, శాస్త్రిసంతాన మని. ఒక ముసలిరెడ్డి పదునేనెకరముల యాసామి, తొంబది యేండ్లవాఁడు ధర్మారావును జూచి 'మనుమఁడు కార్యానికిఁ దయారవుచున్నాఁడే' యనెను. ధర్మారావు కొంచెము సిగ్గుపడెను. ఆ కాలపు ముసలివాండ్ర పరా చిక మొక చిత్రము. మోటుగాఁ గూడ నుండును. ఆ ముసలి యిట్ల నెను: 'ఈ కాలపువారికి ఒడలిలో సత్తువయేది? తినను లేరు; అతి గించుకొనను లేరు. నేను నా చిన్నపుడు మణుఁగుమణుఁగు బెల్ల పచ్చు లెత్తుకపోయి ఒక్కసారిగాఁ దినెడివాఁడను. ఊచబియ్యము రెండుశేర్లు, మూడుశేర్లు ఒకబుగ్గకు వచ్చెడివికావు. నాఁగలి దున్నుట మొదలు పెట్టినచోఁ బ్రొద్దున మొదలు సాయంకాలము వఱకుఁ గాడిదించకుండ దున్నెడివాఁడను. ఈ వైపునుండి యానై పుకు గుండేరు అలాకగా దూకెడివాఁడను.' ఇట్లతఁ డనుచుండఁగాఁ గబీ రాత్రోవ నేఁగుచుండెను. ముసలి 'ఇదిగో చూడు. వీఁడు పెద్దవస్తాడుకదా! నా చేతికిఁ జేయి యిమ్మను'మని చేయి చాచెను. ఇదివఱకు నాల్గుదొడ్లు కబీ రా ముసలివానికిఁ జేయియిచ్చుట, గిలగిలలాడుట యైనది. అందుచేతఁ గబీరునవ్వుచు దూరదూరముగఁ బోయెను. ముసలి "అదిగో! నలుబదియేండ్ల పడుచువాఁడు. నేను తొంబదియేండ్ల తొక్కుచు. చూచితివా" యనెను. ధర్మారావు "తాతా! మీకాలపు పుష్టి మా కెక్కడనుండి వచ్చును? జొన్న న్నము, మొక్కజొన్నన్నము, రాగులు తిన్నవారు మీరు, వరి బియ్యము తినెడివారము మేము. అసలు మేము మీయీడు వచ్చు దాకే బ్రదుకుదుమా" యనెను. ధర్మారా వచటనుండి సెట్టిదుకాణము

నకు వెడలి, మఱునాటికిఁ గావలసిన గుడ్డలు, వక్కలు, లవంగాలు, చిల్లరయన్నియుఁ దీసికొనెను. ఇంటిలోనికి మఱికొంతసామాను కూడఁ దెచ్చెను. సావితమ్మగారు 'ఆదివారమునాఁ డందలము, సోమ వారమునాఁడు జోలె'మనిసి. ఈ పదినాళ్ళలో ధర్మారావు తెచ్చిన వన్నియుఁ గర్చుపెట్టెను. ధర్మారావు కొందఱు బందుగులను రమ్మని యుత్తములు వ్రాసెను. వారును వత్తురు. కనుక నింటిలోనికి మూఁడువీసెలనేయి. తక్కినసామగ్రియుఁ గొనెను. అంతయుఁ గలిపి పెట్టి కలువదిరూపాయీ లయ్యెను. ఇంకఁ జేతిలో నిరువదితొమ్మిది రూక లుండెను. పదునాలుగురూపాయలు పెట్టి యొక నరసను కొనెను. ఇంకఁ బదునేనురూకలు. రెండురూపాయల చిల్లర.. రంగా పురము దగ్గఱనే గనుక మఱునాఁడే పోవుటకు నిశ్చయించిరి. ఆరా త్రికి ధర్మారావు అక్కలు, బావలు, పిల్లలు నందఱుకూడ వత్తురు. బంధుత్వములో నంతియ. వట్టియపుడు తలలు బద్దలు కొట్టుకొని నను నక్కఱవేళఁ జక్కగాఁ గలసివత్తురు.

ప్రాద్దుక్రుంకవచ్చినది. అస్తమయవేళనైన సూర్యదేవు నంతటివాని రాగము వదలలేదు. పక్షులు శ్రేణులు కట్టి నభోంత రాళమున బరువు లెత్తెను. వాకిటనున్న యశ్వత్థాగ్రభాగము పశ్చి మాచలమువెనుక కొదిగిన సూర్యుని జరతాతపముచే నదియు రాగమే ప్రకటించెను. దేవదాసి ధర్మారావును జూడవచ్చెను. ఆమెను దూరమునుండి చూచియే ధర్మారావు పైయుత్తరీయమును వేసికొని వచ్చెను. ఇద్దఱును దేవాలయములవైపు నడచిరి. దారిలో ధర్మారావును మంగచూచెను. ప్రక్కనున్న సాలె రామితో "చూచితివా మా బాబును? దొర" యనెను. మంగ తనవంకనే చూచుచున్నదని ధర్మారావునకు తెలియును. కాని యామె యతనితో నెప్పుడును మాటాడలేదు. ఇద్దఱును శివసన్నిధికి నడచిరి. అన్న లోనికిఁబోయెను. చెల్లెలు ముఖమంటపముననే నిలచెను. స్వామి ధర్మారావు బుజము మీఁదినుండి దేవదాసివంకఁ జూచెను. తనకన్న గృష్ణుఁడే యదృష్ట వంతుఁ డనుకొనెను.

ధర్మారావు సగము విరాగి కాని, యతనికి వైరాగ్యమొత్తయో లాలసత యంతి. స్వామివద్దనున్న పార్వతీదేవిని జూచి 'యూ

సంసారము భగవంతునికే తప్పలేదు, నాకా?' యనుకొనెను. అర్చకుఁడు రుద్రపాదములు తీయుటతోఁ బళ్ళెము మ్రోఁగెను. ధర్మారావు తన యూహకు భ్రూగిరిటుఁడు నవ్వెనేమో యని తిరిగిచూచెను. తరువాత వేణుగోపాలునిదర్శనము జేసిరి. ఆలయమునం దున్నంత సేపు స్వామి దేవదాసివంకనే చూచుచున్నట్లుండెను. స్వామికిఁ గనయందు దృష్టియేలేదు. కొద్దిగాఁ జీకటిపడినది. ఇర్వురు నింటికి మఱిరి. గిరిక నింటిదాఁక తెచ్చి ధర్మారావు వెనుదిరిగెను. గిరిక 'అన్నా' యని పిలచెను. ధర్మారావు వెనుకకుఁ దిరిగెను. గిరిక 'తేపు నీ కార్యమటకదా! వదినె వచ్చిన తరువాత మాతో మాట్లాడవు కాఁబోలు' ననెను. ధర్మారావు 'పిచ్చిపిల్లవు' అనెను. గిరిక చేతి యంగరముతీసి 'యిది వదినెగారికి నే నిచ్చితినని యిమ్ము' అని యిచ్చెను.

ఆటవ ఆధ్యామము

మఱునాఁడు 'ప్రొద్దున రంగాజమ్మగారిపొలముచేయుచున్న కాపు కట్టిన సవారిబండి యెక్కి, ధర్మారావు తల్లితో నక్కగార్లతో రంగాపురము చేరెను. బావమఱిదుఁలు, తానును నడచిపోయిరి. పెత్తనమంతయుఁ బెద్దబావగారు సూర్యనారాయణగారు చేసిరి. ధర్మారావు డబ్బుమిగిలినది అతనిచేతిలోఁబెట్టి నడుపు మనెను. మధ్యాహ్నపుఁబీటలమీదఁగూర్చుండువఱకు రెండుజాములయ్యెను. గంగాధర సోమయాజులుగారి జ్ఞాతు లాయూర నుండిరి. వారిలో వారికిఁ బడదు. పిలుపులో సాగలాగించుకొనుటలతోఁ బ్రొద్దెక్కిను. చివరకు నెట్లో పొసఁగెను. మధ్యాహ్నపుఁజీర పదునేను రూకలు పెట్టికొన్నది. కాని యా చీర నాగమ్మగారికి నచ్చలేదు. ధర్మారావునకుఁ బెట్టిన బట్టలు నాల్గురూపాయలుచేయవు. 'మాపిల్ల యొక నాఁ డెఱిగినదా? ఒక పట్టుచీరయిసనుతే గతిలేదు. ఇంతకును వల దన్నకొలఁది అప్పకొడుకని యిచ్చి దాని గొంతుకపిసికి' అని నాగమ్మ తనదుష్టతనము వెడలఁగఁజెను. సావిత్రమ్మగా రూరకొనలేదు. "మాకు గతిలేక మీపిల్లను చేసికొనలేదు. కావలెనని మీ రేడ్చిననే చేసికొన్నాము. బంగారమువంటి చీర తెచ్చినను తృప్తిలేదు. సుబ్బన్నపేటలో నందఱుచూచి చీర బాగున్నదమ్మాలన్నారు." పొగ రాఁజిరాఁజి మండినది. సోమయాజులుగారు నటునిటు చెప్పక యూరకుండిరి. సావిత్రమ్మ చివరకుఁ గొడుకును బిలచి 'రారా! నాయనా! పోదము. కార్యము నక్కఱలేదు. గీర్యము నక్కఱలేదు. ఈ వెధవమాట లెవరు పడెదరు?' అని కుమారుని బ్రయాణసన్నాహము చేసెను వారు వీరు కలిపించుకొని "అట్లు పోయినచో బాగుండునా? మీలో మీరు కావలసినవారు" అని సర్ది చెప్పి ప్రయాణ మాఁపించిరి. సూర్యనారాయణగారు నాగమ్మగారి దేమియుఁ దప్పు లేదనియు, దన యత్తగారిదే తప్పనియు వాదించిరి. దానితో ధర్మారావునకుఁ గష్టమువేసెను. 'అవునయ్యా! పదియెకరము లున్నవారి యెడలఁ దప్పు లుండునా?' యనెను. ఎట్లయిననేమి ప్రొద్దుకుంకినది.

జాముప్రొద్దుపోవునరకు ముహూర్తము సమీపించిన దని పీటల మీఁద గూర్చుండఁబెట్టిరి. పగలు జరిగిన పోరాటముతో నందఱకు నెవరికిఁ గావలసినవి వారికయ్యెను. సద్దుమణఁగి, యుండిరి. పానుపు మీఁద భార్యాభర్తలను గూర్చుండఁబెట్టి ముత్తైదువలు పాటలు పాడిరి. ఆ పాటలకు, నా హాస్యములకు, నా పరాచికములకు, నా పువ్వులకు మితి లేకపోయెను. రాతిరి రెండుజాములైనది. గదిలో నుండి ముత్తైదువులు కదలరు. తములపాకులు చుట్టి ధర్మారావు చేతఁ గొటికించి, యరుంధతిని గొలుకు మనిరి. అమె కొరుకలేదు. 'పెంకెతనముపనికిరా'దనివారువీరుకోపపడిరి. అరుంధతియేడ్వనారంభించెను. బంతులాడించిరి. అరుంధతి సరిగాఁ గాసులపేరు మఱల ధర్మారావుచేతిలోకి విసరలేదు. ఎంతచెప్పినను వినలేదు. గంధము పూయించిరి. ధర్మారా వామెచేతులకు మెడకు గంధముఘాసెను. ఆమె మొగము త్రిప్పుకొనెను. ఎవరు నరుంధతిచేత ధర్మారావునకు గంధమే పూయించలేకపోయిరి. నాగమ్మగారు మధ్యాహ్నము పోట్లాడియుండుటచే నామె యాచాలునకే రాలేదు. సావిత్రమ్మగారు వచ్చియుఁ బ్రయోజనము లేదు. అందులో నొక ముత్తైదువ 'అ! ఇవ్వేళ నీ పెండ్లికూతురు పెండ్లికొడుకునెముకలు కొటికినదే?' అనెను. చివరకు మగవారు కోపపడి స్త్రీలందఱను బయటకుఁబంపించు వఱకు రెండుజాములు దాఁటెను. అరుంధతి పానుపుపై ని ప్రవర్తనతో ధర్మారావునకు సగ ముత్సాహము చచ్చిపోయెను. తలుపు వేసినంతనే యరుంధతిపోయి తలుపుదగ్గఱ నిలుచుండెను. ధర్మారావు కొంతసేపుండి రమ్మని పిలచెను. రాలేదు. మఱికొంతసేపటికిఁ దానేపోయి యామెతెక్క పట్టుకొనెను. ఆమె విదల్చుకొని యేడ్వనారంభించెను. ఇట్లు గడియ రెండు గడియలు ప్రాయత్నించి ధర్మారావు మఱలఁబోయి తాను శయనించెను. కానినిద్దురపట్టలేదు. అరుంధతికి వివాహమయినతరువాత రెండవయేటనే శాస్త్రీగారిపని సన్నవడినది. అప్పటినుండియు వారికిని వీరికిని, స్వమచంద్రుఁడు నై ధనతారగా నుండెను. పిల్లకు బుద్ధితెలిసినప్పటినుండియు నామె తనభర్తనుగూర్చిన మంచిమాట తనయింట వినలేదు. తన యత్తగారి గూర్చియు, (చనిపోయిన తరువాతఁగూడ) మామగారిని గూర్చియు,

భర్తనుగూర్చియు నిందావాక్యములే యామె వినెను. పసిపిల్లలకుః
తమ తలిదండ్రులనుండే సహజాభిమానమగుటవలన వారి కిష్టములేని
వారు తన కిష్టములేనివారుగా నయ్యెను. అందుతోఁ దనకేమియు
యత్తవారు పెట్టలేదని నిశ్చయము తల్లి యామెచెవిలో నూరిపోసెను.
శాస్త్రీగారు పెండ్లివేళః బసిపిల్లయగుటచేఁ గోడలికి నగ లేమియుఁ
జేయించలేదు. నగలక్రింద వేయిరూపాయ లిచ్చెను. ఆ డబ్బు
సోమయాజులుగారు వడ్డీకిః ద్రిప్పుచుండెను. దానితోఁ బాలముకొన
వలెనని యాయన యూహ. కూతునకు నగలేమియుః జేయించ
లేదు. అరుంధతి కీ సంగతియే తెలియదు. తన యొడల నగలు లేక
పోవుటయే తెలియును. అత్తవారు తన కేమియుఁ బెట్టలే దన్నఁ బెట్టనే
లేదనుకొన్నది. దీని కంతము ఋజువుగా నత్తవారి లేమి యందఱ
కును దెలిసినదే అంతటితో నయిపోలేదు 'ధర్మారావు నిష్ప్రయో
జకుః డనియు దౌర్భాగ్యుఁ డనియు' నామె తండ్రియు; నిరుగమ్మ
లతో మాట్లాడుచు "మాకున్నాఁడుగా వరహాలరాశి మాయల్లుఁడు,
మా యమ్మాయియదృష్టముకొలఁది దొరికినాఁడు" అని తల్లియు
సర్వథా యామెకు నా భర్తయందనిష్టమే పెంపొందించిరి. ఈరీతిగా
నామె మనస్సు ధర్మారావునెడలఁ గలుషితమైపోయినది. రాత్రి
మూఁడుజాము లయ్యెను. ధర్మారావు మఱిలఁ జని, యామెను చేతు
లలోఁబూని బ్రతిమాలెను: "ఈ రోజు వచ్చునని పదిరోజులనుండి
యెదురుచూచు చుంటిని. నా ధర్మపత్ని, నా యిల్లాలు, నా భాగ్య
దేవతవృక్షైః నీవు వచ్చినచో నా యింట మఱిల లక్ష్మీ తాండవించు
నని యనుకొంటిని. నే నన్నచో నీ కంత కోపమెందుకు? నే నేమి
తప్పుచేసితిని?" మఱికొంతసేపు కోపపడెను: "నా మాట వినకపోతివా,
తేపే నేను నూయూరు పోయెదను. నిన్న వదలిపెట్టెదను. లోక
ములో మగనిని వదలినవారు లేరా! వారి కేమి? అపనిందకాక మఱే
మియు లేదు. ఈ బుద్ధులు నీకే పుట్టినవా? ఎవరైత నేర్పిరా? నా
యదృష్టముకొలఁది దొరికితివి!" కొంతసేపు విసుగుపడెను: "ఇంతకు
నా యదృష్ట మిట్టిది. రత్నాలరాశివంటిదానవు. నీవు నాదాన వను
కొన్నాను. ఏప్పుచు నేఱువాక సాగిఁ గాడిమోకులు దొంగ లెత్తు
కొనిపోయినారట. అట్లున్నది నాస్థితి." కొంపసేపు బెదరించెను:

“నా చేతిలో దెబ్బలు తినెదవు. నే నసలు చెడ్డవాడను. నాకుఁ గోపమువచ్చినదా నా యొడలే నాకుఁ దెలియదు. ఇంతకు మంచిగా నామాట వినుము. లేకపోయినఁ జెడిపోయెదవు. జాగ్రత్త” కొంతసే పామెను తిరస్కరించెను: “మీ తల్లిదండ్రులబుద్ధు లెచటికిఁబోవును. మా నాయనగారు వీరిని బాగుచేసినందుకు వీరు మామీఁద నేఁడు కక్షలు కట్టిరి. బిచ్చమెత్తుకొనుచున్న వీరితో మా తాతగారు సంబంధముచేసి వీరిని పైకిఁ దెచ్చినందుకు వీరు మాకు నేఁడు మేకులయి నారు. నీవు వారికడుపునఁ బుట్టలేదా? అవు చేనిలో మేసిన దూడ గట్టున మేయునా?” ఈ మాటల కరుంధతికిఁ గోపమువచ్చెను. కాని చాల క్రొత్తవిషయములుగా నుండెను. తన తల్లిదండ్రులు బాగు పడినది తన మామగారివలనా? ధర్మారావు మఱిల నారంభించెను: “మా యమ్మతండ్రి సోమన్నగారు బ్రతిమాలి పసిపిల్లనయిన నిన్ను నాకుఁ గట్టఁబెట్టిరి. లేకపోయిన నా కెక్కడయిన మంచినంబంధము వచ్చెడిది. నాకుఁ గష్టములు వచ్చిన నాదుకొనువారేమో, యింకె వరైననైనచో! ఇప్పుడు సర్వథా చెడినాము. ఏది యెట్లయినను సరే యనుకొన్నచో మొదటికే మోసము వచ్చినది. నేను కొఱికిన తమలపాకు నీవు కొఱుకరాదేమి? పూలచెండు నాచేతికి విసరరాదేమి? గంధము పూయరాదేమి? నేను నీకుఁ జేసినవేకదా యవి? సామాన్య మైన మర్యాద యెఱిగినను చేసిన మర్యాద మఱిల చేయుదురు. మర్యాద యెచటనుండి వచ్చును? రక్తమునం దుండవలయును. పలనాఁటిమోటుమనుసులకు, సంభావనలకుఁ దిరుగువారికి గౌరవము తెలియునా!” అరుంధతి కొక సంగతి తెలిసినది-ఆ యూరి కీ యూ రెంతయో యీ యూరి కా యూ రంత యని. కాని గోపముగల పిల్ల యగుటచేఁ దల్లిదండ్రులకుఁగూర్చిన యీ ప్రసంగ మామెకు రుచించలేదు. గోపము వచ్చినది. ధర్మారావు మఱిల ననెను: “నే నిట్లనుచున్నానని నీకుఁ గోపముకాఁబోలు? ఇన్నాళ్ళుగా నీ భర్త నైన నన్ను నీ యెదుట నీ తలిదండ్రు లెన్నో యనియుందురు. వారి మీఁదఁ గోపములేదుగాని నామీఁద నీ రెండుమాట లన్నందుకే యింతా! స్త్రీకి భర్త శాశ్వతమా, తలిదండ్రులు శాశ్వతమా? నీ జీవితము నాజీవితము ముడినడి సుఖదుఃఖములు మనయిద్దఱికి,

నొకటిగాని నీ తల్లికిఁగాని, నీ తండ్రికిఁగాని యేమియు సంబంధము లేదే? లోకములో నెవరైనను శాశ్వతముగాఁ బుట్టినింటనుండెడివారు కలరా? చూడుము.” మఱల బ్రతిమాలెను: “అన్ని ప్రాణములు నీమీఁదఁ బెట్టుకొన్న నన్ను మన్నించవా? సరే! నేను బ్రతికి యెందుకు? తండ్రియా! ఆ స్తి యంతయు పాడుచేసెను. నా యం దభి మానము గల రాజా? చనిపోయెను. ఏ భార్యవచ్చి నా యింటఁ గలకలలాడి నన్ను స్వర్గవీధులలోఁ ద్రిప్పు నచుకొంటినో ఆమె యిట్ల యినది. ఛీ! నేను బ్రతికియెందుకు?” తన భర్తకుఁ దనమీఁద నింత ప్రేమయుండఁగా నతఁడు చెడ్డవాడని చెప్పిరేమో! కాని పెంకె తనము సడలలేదు. ధర్మారావు ‘ఇంక రాకతప్పదు. రా! సరే. ఊరక వచ్చి మంచముమీఁదఁ బండుకొనుము’ అని చేయిపట్టుకొని లాగెను. అరుంధతి చేయి లాగుకొనెను. లాగుకొనుటలోఁ గ్రిందఁబడెను. ఆమె లేవలేదు ధర్మారావు లేవఁదీయలేదు. అతఁడుపోయి పండుకొనెను. తెల్ల వాఱవచ్చిఁజ్లున్నది. అతఁ డేదోయాలోచించుచుండఁగ నేనిదుఁ పట్టెను. అరుంధతి యట్లే నేలఁ బరుండి, కునుకుపట్టినదో లేదో తెల్ల వాఱుచుండఁగాఁ దల్లి తలుపుతట్టిఁది. లేచి తలుపుతీసిపోయెను. మఱునాఁడు మధ్యాహ్న మూరిలోఁ బారిగింటికి వచ్చిన యెవరో ముసలమ్మ వీరింటికి వచ్చెను. సోమిదేవమ్మగారు తనకూతున కత్తవా రేమియుఁ బెట్టలే దనియు నట్లనియు నిట్లనియు లక్ష చెప్పి, నిన్న పెట్టినచీరఁ జూపి, ఆమె ‘బాగున్నదమ్మా’ యనఁగా ‘నేమిబాగమ్మా ఆఱురూపాయలఁట’ అని, ‘రాత్రి కొంగునఁగూడ నేమియుఁ గట్టించు టకు మా యాడబిడ్డకుఁ జేతులు రాలే’దనిజెప్పి, ‘నా కెందుకమ్మా! వారును వారు నొకటే నేనే పరాయిదానను నిన్న చీర బాగులేదని యేమో సామాన్యముగా నన్నందుకు మీఁదఁబడి కఱచినది’ అని తన యాదార్యము, వియ్యపురాలి తాగతనము నుపన్యసించెను. కొంగు కేమియుఁ గట్టలే దన్నకబురు సావిత్రమ్మగారివద్దకు వచ్చెను. ఆమె కుమారు నడిగెను. అతఁడు “కట్టితిని. జాతిపోయె నేమో, లేకపోయినచో వారు కాజేసి బొంకుచున్నారేమో” యని తన కోపము ప్రకటించెను. తల్లి నిజమే యనుకొనెను. కొంగుకు నవరసు కట్టితి మని వీరును, కట్టలే దని వారును మఱల ‘రవధ’ బయలుదే

తెను. కాని మిక్కిలిగాఁ బ్రజ్వలించక కొద్దిలోనే తేలిపోయెను. సూర్యనారాయణగారు ధర్మారావుతో “ఏమిరా! నిజముగాఁ గట్టి తివా?” యనెను. ధర్మారావు “నిజమే” యని మఱల నా యబద్ధమే గట్టిగాఁ జెప్పెను. ధర్మారా వబద్ధమాడఁడని సూర్యనారాయణగారి నమ్మకము. అందుచే నాయనయు నత్తగారివై పే వాదించెను. సూర్య నారాయణగారు కలిపించుకొన్నతరువాత నాగమ్మ సోమిదేవమ్మ గారు వెనుకకుఁ దగ్గి “ఏమో నాయనా! కావచ్చును జాతిపోయిన దేమో” యని యిల్లంతయు వెదకెను. ఆ రాత్రి మఱల బానుపు వేసిరి. ముత్తైదువలు వచ్చిరి. పాటలు పాడిరి. కాసులపేరు తీసి బంతులాడ మనిరి. ధర్మారావు మొగము గంటుపెట్టుకొని కూర్చుండెను. ఇద్దటిలో నెవరును విసరరు. గంధము పూయుమనిరి. ధర్మారావు మానమే వహించెను. అరుంధతిమాత్రము చివరకు మగని చేతులకు గంధము పూసినట్లే పూసెను. తమలపాకులు భర్తకొఱకునే లేదు. ఎవరి వేడుక వారిది. ముత్తైదువలుమాత్రము వారి నవ్వులు, వారి పాటలు వారు కానిచ్చిరి. కొంతసేపటి కెవరిదారిని వారు పోయిరి. ధర్మారావు ప్రక్కమీఁద నొడిఁగి పరుండెను. అరుంధతి మఱలఁ దలుపుదగ్గఱ చేరెను. ధర్మారావు నిద్రపోయెను. అరుంధతి యట్లే నిలుచుండి నిలుచుండి, కొంతసేపు దుఃఖించి యోదార్చు వారు లేక బ్రతిమాలువారు లేక తలుపే తీసికొని బయటకుఁబోవుద మని పోఁబోయెను. బయట గొల్గెము వేసియుండెను. అనఁగాఁ దనకుఁ దగిన స్థానము లోన నున్నది కాని బయట లేదనికాఁబోలు. క్రిందఁ బండుకొనవలయునని యూహించెను. ఒకసారి ధర్మారావునకు మెలఁ కువ వచ్చి చూచెను. అరుంధతి యట్లే నిలుచుండెను. మఱల నతనికి నిద్రపట్టెను. కొంత ప్రొద్దువేళ కరుంధతిపోయి, యతనిశరీరము తాఁక కుండ నొడ్డిగిలి యా సెజ్జమీఁదనే పరున్నది కాఁబోలు. తెల్లవాఱు వేళ ధర్మారావునకు మెలకువవచ్చి చూడఁగా నామె యం దున్నది. అతనియెడలో మఱలఁ గామముతేకెత్తెను కాని బహు ప్రయత్నము మీఁద దానిని జయించి యటు తిరిగి పండుకొనెను. ఎంతసేపటికి నిద్ర పట్టలేదు. తెల్లవాఱ వచ్చినది కాఁబోలు! తల్లివచ్చి తలుపుతట్టఁగా నరుంధతిమేల్కొని తలుపుతీసి వెడలిపోయెను. ధర్మారావునకుఁ దరు

వాత నిదురపట్టెను. ఆనాఁడెల్ల నరుంధతి యుత్సాహముగ లేడు. తల్లి గ్రుచ్చిగ్రుచ్చి యడిగెను. ఆమె యేమియు బదులుచెప్పలేదు. తండ్రికి జ్ఞాతులై వరుసకుఁ దనకుఁ బినతండ్రులై నవారిభార్యలువచ్చి “ఏమమ్మా అట్లున్నావు? అతఁడు ని న్నేమైనఁ గోపపడెనా? కొట్టెనా? పలుక రించలేదా?” యని ప్రశ్నించిరి. మాఱుమాటలేదు. “అమ్మా! మగ వాం డొకవేళఁ గోపపడినరు మనమే స్వగొనిపోవలయును. భర్త తనమాట వినునట్లు భార్యయే చేయవలయును. అతఁడు నిన్నుఁ గోపించినచో నతని బ్రతిమాలుము. పలుకరించనిచో నీవే పలుకరించుము. అమ్మా! అన్నియు మగనితగువాతనే కదా” అని వారు చెప్పిరి. సావిత్రమ్మగా రా దారినిపోవుచు “అట్లా చెప్పండి. అమ్మా! తల్లి చెప్పకపోయినను మీరైనను చెప్పవచ్చును. పిల్ల లేమున్నది? పెద్దవాండ్రేది చెప్పిన నదియే విజమచుకొందురు. మగనిమీఁదఁ దల్లి దండు) లేమికొండెములు చెప్పిరో? యిది నాఁడు చెప్పినమాట వినెనోవినలేనో? లేకపోయిన నాని కేలఁ గోపమువచ్చును? మాతండ్రి గంగిగోవువంటి బిడ్డ” యనెను. అరుంధతికి వా రనిన ప్రతిమాటయుఁ గ్రొత్తగానే తోఁచెను. ప్రతిపలుకులో నేదియో క్రొత్తభావమే స్ఫురించెను. ఆయూరిలో బ్రాహ్మణులలో ధనవంతుఁ డొకఁ డున్నాఁడు. ఆయన చిన్నపుడు వలఁచి యొక చదువుకొన్న కన్యను బెండ్లాడెను. ఆమె మహాసౌందర్యవతి వయసు నలుఁబదియేండ్లుండును. ఆ భార్యాభర్తలు సీతారాము లని చెప్పుకొందురు. ఆమె కామ శాస్త్రముకూడఁ జదివినదని చెప్పుకొందురు. ఆమెపేరు రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు. పెండ్లి కూతున కా నాఁడు జడవేయుట కామెను బిలిచిరి. అది యానందనామ సంవత్సరము. అప్పటికి ధనవంతులు స్త్రీలు కాని పురుషులుకాని ధనవ్యవహారములలో నెట్లున్నను సామాన్య సాంసారిక విషయములందు బిగింపులు పోవుటయు, లేని గొప్పతన ములు నటించుటయు నంతగా లేవు. అందుచే రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు పెండ్లి కూతునకు జడవేయుటకు వచ్చిరి. మొగలిపూలు తేచ్చిరి. ఆమె తాను జడవేయునపు డెవరు నుండరాదని యందఱిని బంపి వేసెను. ఆమె బయట నెంత గంభీరురాలో యేకాంతమున నంత సరసురాలు, మిక్కిలి మాటకారి. ఆమె ‘పిల్లా! జడవేయు మందునా’

యనెను. అరుంధతి బదులుపలుకలేదు. 'అంత సి గ్గెందుకే? నేనును కాసేపు మగఁడనే యనుకొనుము. నన్నును నీ వేమిచేసినను చేయ వచ్చును' అన్న దామె. అరుంధతి కనులెత్తి యామెవంకఁజూచి తెప్పవాలెచ్చెను. రాజ్యలక్ష్మమ్మ 'ఓసి పిచ్చిపిల్లా! మగఁ డే మున్నదే? నీ వెట్లుచెప్పిన నట్లు వినెనువాఁడు. చెప్పెడి నేర్పులోనున్నది కాని. రా, జడవేయుదును' అని యామె తలదువ్వి పాయలు తీసెను. జడ వేయుచు 'అరుంధతీ! జడ యెందుకే? జడతో మగని నేమి చేసెదవు' అనెను. అరుంధతికిఁ దెలియలేదు. రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు పిల్లగడ్డము పూని మొగము వెనుకకుఁ ద్రిప్పి, చెక్కిలిపై నూనెచేతితోఁ గొట్టెను. చికిలినవ్వు నవ్వెను. అరుంధతి కేదో విచిత్రము, సపూర్వ మైన యనుభూతి కలిగెనుగాని మనస్సునకు స్పష్టపడలేదు. 'జడతో మగని. నేమి చేయుదురు' అని యడుగవలెనన్న సి గ్గడుగనీయలేదు. రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు చివర కుప్పెలుముడివేయుచు 'పిల్లా! ఈకుప్పెలు ప్రాతవిలా గున్నవి. పట్టు మొద్దుబాటినది. దీనితో నతనిని గొట్టె దవుసుమా! ఎఱ్ఱని కుర్రవానియొడలు కందిపోవును' అనెను. అరుంధతికిఁ బకాలున నవ్వువచ్చునది. రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు 'అమ్మా! ఆరితేటినదానవే! ఏమో యనుకొన్నాను' అని వీపుమీఁదఁ జిన్నగాఁ జఱచెను. ఒక్క జడవేయుటయు, నీ నాలుఁగుమాటలు మాట్లాడుటయుఁ గాదు. ఏమి చేసెనో తెలియదు లేచునప్పటి కరుంధతి యొడలు పులకలతో నిండియుండెను. ఆమె యొడలెల్ల సిగ్గుముసుఁ గావరించెను.

అద్దకమువేయువారు మొదలఁదీసికొనువేళఁ జించి కుప్పగావేసి నట్టివి, అంతరించిన డక్కా మస్తినుతానులు సహస్రములుగాఁ బెరిగి నట్లు కొంచెము ప్రొద్దుపోవువఱకు ద్వాదశీజ్యోత్స్నాతరంగము లుబుకుకొని వచ్చెను. సన్నని, తెల్లని వలిపపుచీర కట్టుకొని, తెల్లని మొగిలిపూవులు జడలో వెన్నలలకులేని తావులు సమకూర్చుచుండఁగా శ్వేతద్వీపమునుండివచ్చిన యచ్చరవలె నరుంధతి దొడ్డిలో నా వెన్నలలో చంద్రికాదేవతవోలె దిరుగుచుండెను. ధర్మారావు పని యేదోకలిగి బయటకుఁబోవుట తటస్థించి యామెవంకఁ జూచెను. అతనికిఁ దల తిరిగిపోయెను. తనకొఱకే నింపఁబడిన దా నవ్యహేమ

మధుకలశము. కాని తన్నుఁడున్నర్ప నతనియధరబింబ మెఱుంగడు. ఆ రాత్రి మఱల బానుపువేసిరి. ఆనాఁడు రాజ్యలక్ష్మమ్మగారుకూడ వచ్చిరి. ధర్మారా వామె నెఱుంగఁడు. ఆమె యతని నెఱుంగును. మఱలఁ బాటలు పాడిరి. పూలఁచెండ్లాడించు మనిరి. స్త్రీలందరు 'ఎందుకమ్మా! ఆ సాబగు రెండురాతు' లయినది' అని ముగించిరి. రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు పిల్లకు జడవేయునపుడు చెండొకఁడు కుట్టెను. అది తనవద్దనేయుంచుకొని యపుడు తెచ్చెను. ఆమె యా చెండు తీసి యరుంధతిచేతిలో నుంచి, 'ముందు నీవు వేయుముతల్లీ!' యనెను. ధర్మారావు చేయిపట్టలేదు. ఆమె 'చేయి పట్టవయ్యా!' యనెను. రాణివంటి యామెమొగము, ఆకర్ణాంతములైన యామెనేత్రములు, వివేకముతిరుముకొనివచ్చు నామె మొగము, నధికారము మార్దవము కలిసిన యామె గొంతుక- వీని కాఁగలేక ధర్మారావు చేయిపట్టెను. అరుంధతి చెండువిసరెను. సరిగా భర్తచేతిలోఁ బడెను. అతఁ డామె విసరు నని యనుకొనలేదు. దిగ్భాఁతుఁడైపోయి యచేతనుఁ డయ్యెను. నలుగురు 'అయ్యో! మఱలఁ వేయఁ డేమి! నేఁ డీయన బిగింపా' యనిరి. ఆ మాటలకు నొడలు తెలిసి మఱల విసరెను. చెండ్లాట చక్కఁగా సాఁగెను. గంధము పూయించిరి. అరుంధతి మగనిమెడకు రాయఁబోయి మూతికి రాచెనేమో తెలియదు. నలుగురమ్మలు 'ఇది మొన్న నే చేసిన నెంతబాగుండెడిదే' యనిరి. స్త్రీ లెవరిదారినివారుపోవువేళ నందరు రాజ్యలక్ష్మమ్మగారిని 'ఈ వేళ నీమాహాత్మ్యమమ్మా! నీ వేదో గారడీచేసితి' వనిరి. మఱల సరుంధతి ద్వారమువద్ద నిలుచుండెను. ధర్మారావు చూచెను. ఆ నిలుచుండుటకూడఁ దనవంకకు నడచుచున్నట్లే యుండెను. ధర్మారాయనిహృదయములో సముద్రమథనవేళ క్షీరసాగరగర్భగతతరంగములనుండి చంద్రుఁ డావిర్భవించినట్లు ఒక మహానందరేఖ పొడ చూపెను. అతఁడామెవంకనే చూచుచుండెను. ఆమె తలయెత్తి యతనిని జూచెను. వ్యాకరణదోషము లెఱుంగని యా కన్నులలోనిభాష యేమో యపండితులగు వారిద్దఱకుఁ జక్కఁగానర్థమైఁ బ్రతిచేతులు చాఁచి నెమ్మదిగ నెదురునడచుట, భార్య వేగముగా నాకొంగింటఁ జేరుట జరిగెను. ప్రశ్నోత్తరములు, రహస్యములు, చెవులలో నేదో

యూదుకొనుటలు, 'పిచ్చు, పాటి', దెప్పుకొనుటలు, మెచ్చుకొనుటలు, 'నీవే నా' కనుటలు వాగ్విషయమైనదంతయు వారే గుత్త కొన్న ట్లయ్యెను. మాటాడుచు మాటాడుచు ధర్మారావు 'అదిగో! కోడికూసినది' అనెను. అరుంధతి నవ్వెను. ధర్మారావు మధురాధరము తన యెలనాగకన్నులమీఁద, ముంగురులమీఁద, నధరముమీఁద, యెడమీఁద, బాదములమీఁద, చుబుకముమీఁద, మెడమీఁద దాండ వించెను. అరుంధతికిఁ దనయెడఁగల నెత్తుబావులన్నిటికి ధర్మారావు తనస్పర్శతో నేతాము లెత్తిన ట్లయ్యెను. 'రాత్రి రేవ.వ్యరంసీత్' తెల్లవాటి యిర్వురు విడివడినతరువాత ధర్మారా వొక్కటియడుగుట మఱచితి ననుకొనెను-ఆ యాజ్ఞాపించినయామెయెవ్వరో, ఆ మంత్ర గత్తె! అరుంధతి యొకటిచేయట మఱచితి ననుకొన్నది - జడతో భర్తను దాచినై న లేదే! అంతలో నామె సిగ్గుపడినది.

ఆ ప్రొద్దున వీధిలో ధర్మారావుతోఁగలసి ఎఫ్. ఏ. చదువు కొన్నవాఁడు ఒకఁడు హఠాత్తుగాఁ గనఁబడి ధర్మారావును జూచి చూచుటతోడనే 'ఏమోయి! ఈ యారా యేమి మీది? అదేమోయి యాలాగు నున్నావు? ఈ కోస్తాకోస్తా గెలిచిన ట్లున్నావు' అనెను. ఆ నాఁడు సాయంకాలము బయలుదేటి సుబ్బన్న వేట పోయిరి. పెండ్లి కూతును జూచుట కిరుగమ్మలు. పొరుగమ్మలు వచ్చిరి. రంగా బమ్మగారు వచ్చి, కోడలి నొడిలోఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొని 'అమ్మా! నీ వెంత యందగత్తెవయినను మా అబ్బాయితోఁ బోలవు. మా తండ్రి రతనాలమొలక కాదూ. అంద మెందుకు మా బాబుబుద్ధి చూడవలె. ధర్మమే అతఁడు. అతని చెట్టబట్టి యదృష్టవంతురాల వయినావు' అనెను. అరుంధతి 'యిదా రహస్యము? ఎవరివారికి వారు మంచివారు' అనుకొన్నది. ఎన్నఁడును రాని మంగ వచ్చి చూచెను. 'రావే చెల్లెలా! రా!' అని సావిత్రమ్మగారు కోడలిని జూపించెను. మంగ చూచి సంతోషించి 'ఏమైనను మా బాబుకుఁ దగినపిల్ల కాదమ్మా! అయినను ఫరవాలేదు. పెద్దకనులు, కనుముక్కుతీరు. నింటికిఁదగిన కోడలే' అన్నది. అని, మఱి 'అయినను నాకన్నఁ జెడిపోయిన దటలే' అనెను. రత్నగిరి వచ్చి చూచెను. 'అమ్మా! అరుంధతి యను వేరు పెట్టుకొన్నందుకు బాబయ్యకుఁ బేరు తేవలెను.

నీకు మీ తండ్రిగారు రత్నమువంటిపేరు పెట్టినందులకు దానికిఁ దగి నట్లు నడచుకోవలయును' అనెను. మఱల 'బాబయ్యగారు దేవతా పురుషుఁడు. ఆ బాబున కొకశోలియు, నొకసొంటియు నక్కఱలేదు. తనదారిని దాను పోవుచు. తనదారిని దాను వచ్చుచు. మఱి యాయన పేరు నిలుపవలెను' అన్నది. అచ్చట నెవరువచ్చినను తనధర్మను మెచ్చుకొనుటే. ఆ యూరికి నీ యూరికి నింతభేదమా? తనపుట్టినింటికి నత్తింటికి నింతదూరమా? అరుంధతి ప్రొద్దువంకఁజూచెను. క్రుంక వచ్చుచున్నది. రెండుపక్షులు కలసి యాకాశమున గూఁటికిఁ బరు వెత్తుచున్నవి. భార్యాభర్తలు తేయిజామువేళకు మఱలఁ గలసికొనిరి. అరుంధతి శిశువువలె మగని యెదురొమ్ము నత్తుకొనెను. ధర్మారావు నకుఁ దనప్రేమమంతయుఁ దన పెదవియందు, హస్తములయందే నిలచినట్లు తోఁచెను. ఆనాఁడు తనయింట ముక్కోటిదేవతలువచ్చి నిలచినట్లు తోఁచిన దాయనకు. అవిరళితకపోలోరువక్షస్కు లయిన వారక్రమముగాను, క్రమముగాను నిలచినదానిమీఁద నిలువక జల్పించ నారంభించిరి.

ధర్మా—నీ కొకరహస్యము చెప్పుదునా? ఆ నాఁడు నీ కొంగు నకు నేను ఏమియుఁ గట్టలేదు. అబద్ధమే చెప్పితిని.

అరుం—ధర్మమూర్తులే మీరట. అబద్ధము, ధర్మము నొక టియేకాఁబోలు! అసలు మీ రేది చేసినను నదియే ధర్మము!

అని సిగ్గుపడి మగనిమెడక్రిందఁ దలఁ జేర్చెను. ధర్మారా వంతలో నామెను నవ్వించెను. ఆమె చేతులతో నతనిని దూరము త్రోసెను.

అరుం—ఆ రహస్య మేమిటో చెప్పుఁడు.

ధర్మా విదిగో యని నవర సామె కొంగున మూటఁగట్టెను. అరుంధతి యా మూట విప్పి, నవరసు తీసి, భర్తకుచ్చెలకొంగు లాఁగి యఁడు మఱలమూటఁగట్టెను. అశఁడు మఱల నూడఁదీయుచు నామెకు లజ్జాపులకమందహాసోదయహేతువులైన పలుకులతోఁ 'గాదు తీసుకొ'మ్మని బ్రతిమాలెను. ఆమె 'నే నేమి చేయుదును దానితో' ననఁగాఁ 'జేగోడిలు కొనుక్కొను' మనియెను.

అరుం—అవును. దీనితో నంతే. ఒక గాజులజతగూడా రాదుగా.

ధర్మా—అవి మీ నాన్న చేయించలేదుగా మఱి.

అరుం—పుట్టింటివారు సొమ్ము పెట్టుదురా? వారికి మగ పిల్లవాఁడున్నాఁడు. పెళ్ళికావలసినపిల్ల యింకొకతె యున్నది.

ధర్మా—వారి సొమ్మెవరు పెట్టుచున్నారు?

అరుం—ఎక్కడనైన దొంగిలించుకొని రమ్మన్నారా?

ధర్మా—నే ననలే దామాట. ఇతరుల సొమ్ము దొంగిలించ వద్దన్నాను.

ఆమె కర్థము తెలియలేదు. లేచి చీర సద్దుకొని పన్నీరు, గంధము, వక్క-లాకు లుంచిన బల్ల వద్దకుఁబోయి నిలుచుండి తముల పాకులతోఁ జలుకలు చుట్టుచుండెను. 'ఇతి కొంచెము మంచితీర్థ మి' మ్మనెను. ఆమె యాయలేదు. 'కొంచెము నీరు తెచ్చినచో నరిగి పోవు. పుక్కిలించి యుమియవలయు' ననెను. అరుంధతి కదలలేదు. అతఁడే లేచిపోయి వెండిగిన్నెలోనున్న పన్నీరు నోటిలోఁ బోసి కొనెను. అరుంధతి 'అది పన్నీరు' అనెను. అతఁడు భార్యమీఁద నవియెల్ల నుమిసి నవ్వమొదలుపెట్టెను. ఆమె చీరకొంగుతో మొగము చేతులు తుడుచుకొని, 'యిట్లయినచో నేను మాయూరు వెడలి పోయెద' ననెను.

ధర్మా—మీ దే యూరు?

అరుం—(రంగపుర మనవచ్చి) సుబ్బన్న పేట.

ధర్మా—సుబ్బన్న పేటలో మీయిల్లెక్కడ; రావిచెట్టు ముందరా?

అరుంధతికిఁ గోపమువచ్చెను, నవ్వును వచ్చెను. ధర్మారా వామెను దగ్గఱకుఁదీసి 'నీ పెండ్లివాఁడు మా నాయనగారు నగలకు వేయిరూపాయ లిచ్చెను. నీ వప్పటికి లింగి వాయెను. వ్రేలెఁ డంత లేవు. నీ కే నగలును చేయించుటకు వీలులేకపోయినది. అవి మీ నాన్న వడ్డికిఁ ద్రిప్పుచున్నాఁడు. ఇంటిలో నెప్పుడు నీ మాటయు ననుకొనలేదా? నే నడిగినచో నామీఁదఁబడి కఱచును. ఈసారి నీవు

పోయినపుడు మీనాన్న నడిగి నగలు చేయించుకొనుము' అని దేవదాసి యిచ్చిన యుంగర మామెచేతికిఁ బెట్టెను.

అరుం—ఇది మీరు చేయించితిరా?

ధర్మా—కాదు, నాచెల్లెలు నీ కిమ్మని యిచ్చినది.

అరుం—మీ చెల్లె లెవరు?

ధర్మా—ఇందాక రత్నగిరి యరునామె నిన్నుఁ జూచుటకు వచ్చినదే, ఆమెసూతురు.

అరుం—వాండు భోగమువాండుకదా?

ధర్మా—అవును.

అరుం—ఈ యుంగరము నా కక్కటలేదు, భోగముదాని చేతిది నేను పెట్టుకొందునా?

అని తీసి భర్త కీయఁబోయి యతఁడు పుచ్చుకొనకుండుటచే బల్లమీఁద నుంచెను. ధర్మారావు తానే యా యుంగరముతీసికొని తనకొనవ్రేల నుంచుకొని పోయి పన్నుండెను. అరుంధతి కొంతసేపటికిఁబోయి భర్తకుఁ గోపమువచ్చినదని తెలిసికొని యతనియొద్దోఁ గూర్చుండి 'మఱల మొదలా' యనెను. అతనికిఁ గోపములో నవ్వు రాలేదు. 'అంతకోప మెందుకు? అయిన నిటు తెండు' అని యుంగర మతని చేతినుండి తీయఁబోయి యతఁడు పెనఁగులాడఁగా బలవంత ముగాఁదీసి తనచేత నుంచుకొనెను. అప్పటికిని ధర్మారావు బిగువు సడలలేదు.

అరుం—ఇంకను గోప మెందుకు? అవును. పాటయాపిన తరువాతఁగూడ శ్రుతి మఱికొంచెము సేపటిదాక. నుండునుగదా? అందు కనియే కాఁబోలు! అవునుకాదూ!

అని ఆమె భర్తకపోలముపైఁ గపోలము చేర్చెను. ధర్మారావుమనస్సు వర్షానదివలె నుద్వేగమును, శరత్కాల నదివోలె గలక తేరుటను బొందెను. ఇంకఁ బ్రవహించెను.

ధర్మా—నీవు సంగీతము నేర్చుకొంటివా?

అరుం—నాకు రాదు. రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు పాడుచుండఁగా నెప్పుడును వినుచుందును. ఆమె చక్కగాఁ బాడును.

ధర్మా—ఆమె యెవరు?

అరుం—ఎవరా? చేసినమే లంతలోనే మఱచిపోవలెనా?

ధర్మారా 'వింతమాటకారితన మెచ్చట నేర్చితివే' యనుట లోనే అరుంధతిచెంప ఛటీలుమనెను. అరుంధతికి దెబ్బ చుటుకుగాఁ దగిలి, కపోల మెఱపడెను. ధర్మారావు వెంటనే కౌఁగిలించుకొని 'పొకపాటునఁ బెద్దదెబ్బ తగిలింది. అయినను ఆటలలో దెబ్బ అరటి పండు. మంత్రము పెట్టనా' యని యూఁని, చేతితో నిమిటి 'కంది కుంకమరాచిన ట్లున్నదినుమా' యని చమత్కరించెను. ఆమెయు మూతివిఱచి మఱల నతనికౌఁగిటికే చేరెను. కొంతసేపటికి మఱల నిద్దఱుచు శయ్యాగతులైరి.

అరుం—అయిన భోగమువాండ్రు మంచివారేనా యేమి?

ధర్మా—భోగమువాండ్రు వేఱు; వారాంగనలు వేఱు. భోగమువాండ్రు భగవంతుని సన్నిధానమున నృత్యగానములుచే యుట కేర్పడినవారు. వారాంగనలు వారిలోఁ గులము చెసినవారు. భగవంతునకు దేవాలయములో నుత్సవములు చేయుటయు, రాజో పచారములు నెఱపుటయు భోగ ముదురు. 'స్వామికి నేఁడు భోగము జరిగినది' యనుట వినలేదా? అందుకని వారికి 'భోగాంగన'లని పేరు వచ్చెను. భాషలో ననేకశబ్దములవలె నిదియు దురర్థమును గాలము ననుసరించి యిచ్చుచుండెను. ప్రపంచమునఁ గ్రామక్రోధాదులుబలిసి దేవునికై బ్రత్యేకింపఁబడిన యీ స్త్రీలు దుర్వృత్తిలోనికి దిగిరి. ధనవంతులు వారిని దించిరి. వారు సుఖముగా జీవించుట కేర్పడిన భూములను భోగము లనియే యందురు. వారు నిత్యము భగత్సేవ చేయవలసినదే కాని ఇంకొకదుర్వృత్తియందుఁ దిరుగరాదు.

అరుం—పెండ్లిచేసికొనకుండ వారి కెట్లు జరుగును?

ధర్మా—నిన్న రాజ్యలక్ష్మీదేవిగారు జడవేయుట తటస్థించ నిచోఁ దమ కెట్లు జరిగెడిది?

అరుంధతి సిగ్గుపడెను.

ధర్మా—దేశమున నందఱకు వివాహము లగుచున్నవా? మనదేశము గనుక స్త్రీలకు సరే! పురుషులకు వివాహముకానివారు వేయిమంది యుందురు. వారిగతి యేమి? బాల్యముననే భర్తచనిపో వును. ఆ స్త్రీగతి యేమి? తేలిసినచోఁ దనిజీవితమును భగవంతుని

కర్పించుటయం దున్నంత తృప్తి దుఃఖభూయిష్టమయిన యీ సంసారములో లేదు. నా కిరువదియేండ్లు వచ్చినవి. నాకు బుద్ధి తెలిసినప్పటినుండియు నేను సుఖ మన్నది యెఱుంగను. సుఖపడిన దింత వఱకు రెండురాత్రులు. రెండు చేతిలోనికి వచ్చి చెడిపోయినవి. భగవంతుడు మన సుఖమును దుష్టప్రభువు తనసేవకుని వేతనము వలె నెక్కడి కక్కడనే విఱుగఁ గోయును. అరుంధతికి ధర్మారావునో నొకకొత్తఛాయ గోచరించినది. అతనిలో నేదో యగ్నియున్నది. ఆతఁడు మాటాడుచుండఁగా నామె యతనివంకఁ జూడ లేకపోయెను. ఇంతకుముందే యామె యతని కెంతో సన్నిహితురాలై యింతలో నతనికిఁ దనకుఁ నెంతోదూర మున్నట్లు తలంచెను. తనచేయి మాటాడుచున్న యతనిబుజముమీఁద వేయవలయు ననుకొన్నది కాని, యట్లు చేయుట కామెకు గుండె యానలేదు.

అరుం—ఆమె పే రేమి?

ధర్మా—అందఱును ‘దేవదాసి’ యందురు. నేనుమాత్రము ‘గిరిక’ యని పిలుతును.

అరుం—ఆమె మన యింటికి వచ్చునా?

ధర్మా—సామాన్యముగాఁ బ్రతిదినమునను వచ్చుచుండును. ఈ నాఁ డేల రాలేదో తెలియను. ఆమెకు నీమీఁదఁ జాల నభిమానము.

అరుం—ఆమె మఱి వృత్తిచేయునా? పెండ్లి చేసికొనునా?

ధర్మా—ఆమెనుగూర్చి యట్లన రాదు. పాపము ఆమె వేణుగోపాలస్వామివారియందుఁ దనసర్వస్వ మర్పింపఁబోవుచున్నది. భగవంతుడుఁ డామెను స్వీకరించినాఁడు. పడిపోయిన వారికులము నుద్ధరించుట కామె యవతారమై తిన మూర్తి. అప్పటికిఁ గోడికూసినది. నా రా ప్రసంగమును మానిరి. మఱునాఁడు రంగాజమ్మగారు పదిరూపాయలు పెట్టి చీరయొకటికొని పసుపు కుంకుమలు, పటిక బెల్లము, కొబ్బరిచిప్పలు తెచ్చి యరుంధతికిఁ గానుకయిచ్చెను. సావిత్రమ్మగారు వలదనెను. ఆమెకోపపడి ‘అట్లనరాదు, నాముచ్చట కొలఁది నేను పిల్ల కేదో తెచ్చియిచ్చినపుడు మీరు వలదనరాదు’ అని యరుంధతి కా చీర చదివించి “అమ్మా! కట్టుకొనుము. చూచి

పోయెదను" అని యామెచేతఁ గట్టించెను. అది నల్లని యుప్పాడ జరీచీర, ఎఱ్ఱని యరుంధతి బక్కపలుచనిదగుటచేత నా సొగసైన చీరలో మివులఁ బ్రకాశించెను. నేఁడు తెల్లవాలువఱకు నీ చీర విప్ప రాదు సుమా! ఆ చీరలో నీవు చాల నందముగ నున్నావు. నలిగి పోవు నని చూడకుము" అన్న దామె. ఆనాఁ డంతయు నెఁడ ఫెళ్లునఁ గాచెను. చీర ఫెళ ఫెళ మనెను. రంగాజమ్మగారికి వయసుగిగినను నామె సుగంధద్రవ్యము లుపయోగించుచు. ఆ యుపయోగించుట యామెకు ప్రకృతినహజమైనగుణమేకాని వేఱుకాదు. ఆమె తనవద్ద నున్న యుత్తమజాతి మృగమదమును. చిన్నడబ్బిలోఁ బెట్టి పంపించెను. అరుంధతి దానిని చేతిని రాచుకొని చీరకుఁ బులిమెను. చీర గుప్పకొని సువాసనలు చిమ్మెరు. ఆవాసన అరుంధతి పోయినంత మేఱ బ్రవహించుటచేత నామెయే కస్తూరిలేడి కాఁబోలు ననిపించినది. సాయంవేళఁ జూడవచ్చిన యొకకమ్మవారిముసలమ్మ'తల్లీ! చీర బాగు న్నది. చిన్నపుడు రంగాజమ్మ యిట్లే యుండెడిది' అనెను. అంతలో నెఱ్ఱయెండలు వచ్చెను. కాలపురుషుఁ డన్న భార్గవరాముఁడు సూర్య బింబ మన్న పరశువుతో శత్రుసంహారముచేసి, పశ్చిమదిశ యను తటాకము నిర్మించి, యందుఁ దనపరశువును పరిత్యజించి పోఁగా నా తటాకముకాంతులు దేశమంతయుఁ గ్రమ్మకొన్న ట్లుండెను. పొలమున మేయఁబోయిన పశువులఁ దోలుకొని కాపుకట్టవాండ్రు తిరిగి వచ్చుచుండఁగాఁ బదిరోజు లెండలు కాచి యెండిన సుబ్బన్నపేట వీధులలో నలిగిన దుమ్ము పశువుల కాలిగిట్టల చీలికల నడుమనుండి యవి నడచుచుండఁగాఁ బొగవలె వచ్చుచుండెను. పశువులు తల లాడించుకొనుచు నొకవిధమైన వేగముతో నదొక శోభగా నడచుచుండెను. ఇంటివద్ద లేఁగలున్నయావులు గృహముదగ్గఱకు వచ్చిన కొలఁది తొందరగా నడచుచు 'నంభా' యని యఱచుచుండెను. పోరంబోకలలో గుండేలుగట్టునఁ జినికినదిమొదలు దట్టముగా మొలచి మోకాటియెత్తున నున్న గడ్డి సమృద్ధిగా మేసి కడుపులుబి్బి ప్రొద్దు జాతినవేళ చెట్లక్రింద నిఁబడి నెమరువేసినతరువాత నవక్షీరములు పొదుగుల కెక్కి చన్నులు బిగిసి పొదుగులు గర్భగతక్షీరధారా స్వచ్ఛతచేత గోదుమనన్నెలక్కఁగాఁగుండోధ్నులయిన యాల్లులు

వెనుకకాళ్ళు ముందుకాళ్ళతో సమానవేగమునఁ దీయలేక కన్నుల
యందు లేఁగలఁ జూడవలెనన్న గోరికయేతక్క వేటొకటి లేకుండఁగాఁ
జిలుపరువు లెత్తెను. నూత్నాంకురితయశావనులకు పసికాముకులకు
లోనున్న ప్రేమ యను మహాజలపాతములో నున్న నీరు లోకాను
భవ ము చెలువు కట్టుకొని, యందునుండి బోదెలు త్రవ్వకొని
సావకాశముగా ననుభవించలేక యొడలినిండఁ బట్టుకొని యుక్కిరి
బిక్కిరిగాఁ గ్రమ్మకొనియున్నట్లు ఎఱ్ఱయెండలు క్రమక్రమముగా
నల్లవడి లేతచీకటులు కాఁజొచ్చెను. అంతలో నొక్కకళ మిగుల్చు
కొన్న చంద్రుఁడు చీకటుల 'నుఫ్' అని యూదినట్లు పురిటిలోనే
సంకుకొట్టిన పసిపిల్లవలె సంఘకారము పుట్టుమనే చచ్చిపోయెను.
నచ్చినవెన్నెలలు వర్షావదుల యొండునీటిచేతఁ, బొలాలపచ్చదనము
చేత, వానకురిసిన తొక్కుడులచేతఁ, బశువులకాళ్ళగిట్టలు గుర్తులు
చెడనంతమాత్రమే కాసిన యెండవలన నల్లనైన డొంకలచేత, పూవు
లన్నియు నపహరించుకొనిపోఁబడి నాలుకలు చాచినట్లున్న మొగిలి
పొదలచేత, నరుంధతి ధరించిన - నీలమసృణచ్చాయారమ్యమైన చీర
చేతను జీకటులకు లొంగిపోయినట్లే యయ్యెను. రాతిరై మఱల
భార్యాభర్తలకుఁ గలసికొనువేళ యయి యింటిలోఁ జివరకు నద్దచున్న
పాత్రసామగ్రిమోతలే మన్మథునిజ్యాటంకారమువలె ధ్వనించెను.
ఆ నాఁడు పవలెల్ల నరుంధతి కనఁబడలేదు. రాతిరి కీ నల్లనిచీరతో
శాంబరీవిద్యవలెఁ దోచినంతనే ముగ్ధుడైన ధర్మారావు కనులతో
నూరకే చూచుచుఁ బండుకొనెను. అరుంధతి చిలుకలు చుట్టు
చుండెను. క్రొత్తకస్తూరివాసన తరఁగలు తరఁగలుగా గదియెల్లఁ
దారాడి, వెలుగుచున్న యగురువత్తులను వట్టి నిర్గంధధూమముగాఁ
జేసి, కడచినరాత్రిదైన తమశయ్యాగతమైన పరిభోగసూచకమైన
స్వకీయప్రేమభావనిర్గతమో యన్నట్టిదైన పరిమళమునుగూడ
జయించి, ధర్మారావునాసారంధ్రము నంటఁబొడిచెను. ఉన్మాదినియైన
యాచిక్కనితావికి ధర్మారావు దక్షిణానిలప్రచారమువలన సన్నసన్న
పొరలుపొరలుగా వచ్చిన పటీరతరువాసనలు తగిలి, నిద్రామాం
ద్యమునుండి చుట్టలుచుట్టుకొన్న యెడలు దీర్ఘీకరించి, తత్పటీర
వృక్షాభిముఖముగాఁ ద్రాచులు మందచుందముగఁ జనుచున్నట్లుగా

నరుంధతివంకకు నడచెను. దగ్గఱకువచ్చిన పతికి నరుంధతి పోకచెక్క నోటి కందించెను. అతఁడు వ్రేలుకూడఁ గొటికెను.

అరుం—వ్రేలుకొటికిన నొప్పిపెట్టదా?

ధర్మా—నేనా కొటికినది? ఆ చిలుకలు కొటికెను కాఁబోలు!

అరుంధతి మఱుఁచిలుకలుచుట్టి, తనవ్రేళ్ళతని నోటి కంద నుండు నందిచ్చుచుండెను. అతఁడును బల్లనానుకొని నమలుచుండెను.

ధర్మా—ఈ చీర యెచ్చటిది? ఈ కస్తూరి యెచ్చటిది?

అరుం—రంగాజమ్మగారట, ఆమె యిచ్చినది. నా రెవరు?

ధర్మా—క్షత్రియులు.

అరుం—ఆమెకు మీరన్నచో నెంతయపేక్ష యనుకొన్నారు? మీరట ధర్మమూర్తు లట; దేవతాస్వరూపు లట!

ధర్మా—తల్లికి బిడ్డలమీఁదఁ బ్రేమయుండదా మఱి?

అరుం—ఆమె మీకు తల్లియా? ఆమె యీ యూరిరాణియా యేని !

ధర్మా—కాదు, కాదు. ఆమెనుగూడ మా నాయనగారు వివాహమాడిరి.

అరుంధతి పకాలున నవ్వెను. 'ఎందుకు నవ్వెదవు' అని ధర్మారా వడిగెను. అరుంధతి 'మామగారు' అని తరువాతఁ జెప్పట నాఁపెను. ధర్మారావు ఆమె యూహ గ్రహించి తనతండ్రియెడల నామెకుఁగలిగిన తేలికభావమునకుఁగోపించి 'మాతండ్రి యే మనుకొంటివి? ఆయన లోకసామాన్యుఁడుగాఁడు. ఆయనగొప్పతనము దౌర్భాగ్యుల కెట్లు తెలియును!' అని నమలుచున్న తాంబూల ముమిసి పోయి పరుండెను. పసిపిల్లయైన యరుంధతి కీ గోల తెలిసినది కాదు. 'ఈయనకు ప్రతిచిన్న విషయమునకుఁ గోపమువచ్చును. నిన్న దేవదాసి నేమో యన్నందుకు - నేఁడు తండ్రి నేమియు ననలేదు, అందుకు - నింత కోపమైనచో బ్రతుకుట యెట్లు?' ఆమె యచటనే నిలుచుండి యాలోచించ నారంభించెను. తనభర్త యొకచిత్రమైన మనిసి. అతఁడు చాలప్రేమకలవాఁడే. కాని ప్రేమ నంతలో జంపును గూడ. చాల మృదువయినవాఁడు. మఱల నంత కఠినుఁడు. ఆయనతోఁ బ్రతివిషయమునఁ బరిహాసములు పనికిరావు. తండ్రి, దైవము వారిసంబంధము

నివన్నియు నతనికి బవిత్రములు. వానినిగూర్చి పెదవి కదల్చరాదు. ప్రతిమూటలోనను, ప్రతిపనిలోనను హృదయగాఢత యుండవలయునుగాని తేలికతనము గూడదు. ఆయనకుఁ దానే స్వర్గము. అంత స్వర్గమును గాలిబూటనప్రేలితో విదలించఁగలఁడు. అతనికిఁ దాను లొంగవలయునే కాని, యతఁడు తన్నుఁ బ్రసన్నును చేసికొనుటకు ప్రేలయినఁ గదల్చఁడు. ఈ విషయములలోఁ దప్ప శృంగారవిషయమునఁ దానే యధికారిణి! అచటఁ దనయధికారము సాగుట కెన్నెన్ని రాజ్యములైన జయించునన్న ట్లున్నది. ఇంకఁ జిలుకలు చుట్టుట కాకులులేవు. చుట్టినచిలుకలు ఏమియుఁదోచక గంధములో ముంచెను. మఱలఁ గొంగుతో నవి యద్ది బల్లమీఁద నుంచెను. తరువాత నక్కలుతీసి గంధములో ముంచుట, పైటతో నద్దుట, బల్లపై నుంచుటయుఁ జేయుచుండెను.

అరుంధతి యాదాలాపముగఁ దల యెత్తెను. తలుపుదగ్గఱ నొకపాము తిరుగుండెను. ఆమెకు గుండె చెదరిపోయెను. ఒక్క గంతులో భర్తవద్దకుఁ బోయి యతనితో నెమ్మదిగా “పాము, పాము” అని చెప్పెను. అతఁడు లేచి కూర్చుండి చూచెను. సహస్ర ఫణామండితుఁడు సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామి గోచరించెను. ధర్మారావు దిగి నమస్కరించెను. అరుంధతిని నమస్కరింపు మనెను. ఆమెయు భయపడుచు నమస్కరించెను. ధర్మారావు స్వామిని మనసా ధ్యానించెను. “వేయిపడగలతో నేలఁదాల్చినవాఁడు, రెండు పడగలతో దంపతులఁ బాలించువాఁడు, ఒక్కపడగవిప్పి పైరుపచ్చకు గొడుగు పట్టినవాఁడు, త్రిమూర్త్యాకృతి, శూలము నాలుకయందు శంఖచక్రములు ఫణాగ్రములయందుఁ దాల్చినదేవుఁడు, ధర్మమయతనువు, కరుణాతరంగితాంతరంగుడై తన్నుఁగూడఁ దనపితరులనువలెనే సంప్రదాయమునకుఁ దూరము కాకుండఁ గాపాడువాఁడు నాకుఁ బ్రసన్నుడగుఁగాక! నన్ను సర్వథా రక్షించుఁగాక! స్వామి” యదృశ్యుడయ్యెను. అరుంధతి పతిని రెండుచేతులతో నదిమి కొరిగిలించుకొనెను. ధర్మారావు ‘భయమెందుకు? అది పాముకాదు. పామైనచో వేయితల లుండునా?’ అనెను.

అరుం—వేయితల లెక్కడ? రెండు తలలేకదా?

ధర్మా—అవు నవును, పామునకు రెండుతల లుండునా? ఉన్నను నవి మనయిండ్లకు వచ్చునా? మనకుఁ గనబడునా?

అరుం—మఱి యీ వచ్చిన దెవరు?

ధర్మా—మా యిలువేల్పు. ఈ గ్రామమునకుఁ బ్రభువు. మా కులమున కాశ్రయము, సుబహ్మణ్యేశ్వరస్వామి.

అరుం—అందుకనియే మనము నమస్కరించుటతోడనే మఱిలఁ గనిపించకుండ దయతలఁచి వెళ్ళినాఁడు.

ధర్మా—ఆ ప్రభువు దీనదయాపరుఁడు. ఒక కాలు విడిగి కూడ నింకను నన్నే పట్టుకు వ్రేలాడుచున్నాఁడు.

అరుంధతి భర్తనఁకఁ జూచెను. అతనికిఁ గన్నులలో నీళ్ళు నిలచెను. స్వామి కనబడిన స్థలమునందే బద్ధలక్ష్యఁడై యావేశించిన వానివలెఁ జూచుచుండెను. ఆమెకు భీతికలిగెను. పసిపిల్ల యగుటచేత నావురు మనెను. ధర్మారా వేకాగ్రతనుండి వెలికివచ్చి భార్య నోదార్చుకొనెను. ధైర్యము చెప్పెను. బుజ్జగించెను.

అరుం—మీకు స్వామి యెప్పుడును గనిపించుచుండునా?

ధర్మా—ఎప్పుడు నా కిదివఱకుఁగనిపించలేదు. ఇదే మొదటి సారి కనబడుట. ఆయన నామసులోనే యుండెను. వేతే కనిపించుట యెందులకు! నాకుఁ గనిపించవలసిన యవసర మిదివఱకు రాలేదు.

అరుం—ఇప్పు డా యవసర మేమి వచ్చినది?

ధర్మా—నీవు మా నాయనగారినిగూర్చి యట్లనుకొటవలస. మా నాయనగారు స్వామి కపరాంశము. నీవు నాభార్యవై, ఆయన యింటికోడలవై యట్లనరాదు. తండ్రిమనసులో చాలనొచ్చు కొన్నాఁడు కాబోలు! నీకుఁ దనతత్త్వము చెప్పుటకు వచ్చినాఁడు. ఇప్పుడైన తెలిసినదా? మా నాయనగారి నేమియు ననరాదు. ఆయన యొక మహాపురుషుఁడు. ఆయన గర్భమున నే నుడయించుటయే నా యదృష్టము. నీయదృష్టమువలననే నీ వా స్వామిపాల్యవర్గములోఁ బడినావు.

అరుం—మా నాన్నయు, నమ్మయు మామగారి నప్పుడప్పు డేమైన ననచుండురు. వారి కెప్పుడును గనబడ లేదేమి?

ధర్మా—మనపిల్లవాండ్రు తప్పుచేసిననే మనము కోపపడెదము. కొట్టి బుద్ధిచెప్పెదము. ఎనుటివారిపిల్లలు తప్పు చేసినచో మనము కొట్టుదుమా? కొట్టినచో వారితలదండ్రులతోఁ దగాదాకాదా? మన పిల్లలబుద్ధి మనము చూచుకొందుము.

అరుం—నన్నుఁగూడ స్వామి తన పిల్లలలోఁ జేర్చుకొన్నారా?

ధర్మా—అవును. నీవు నాభార్యవైనప్పుడే అట్లు జరిగినది.

అరుం—ఇందాక నెవరో ముసలమ్మ నే నీ చీర కట్టుకొన్నచోఁ జిన్నప్పటి రంగాజమ్మగారివలె నున్నా నన్నది.

ధర్మా—అట్లనా? అయినచో నాయనగారు మా తల్లిని ప్రేయోమూర్తిని జ్ఞాపకముచేసికొనుటకు వచ్చెనుగాఁబోలు. మఱిలఁ గనులార నా యాకృతిఁ దిలకించ నేతెంచెనుగాఁబోలు.

అరుంధతి పసియెద. యీ సంవిధానభార మోర్వలేక పతిపరిష్కంగముననే నిద్రించెను. అతఁ డామెను నెమ్మదిగా శయ్యపైఁ జేర్చి పవిత్రము, స్పృహనీయము, హస్తగతమునైన యామెసౌందర్యమును గనులతోఁ జూరాడియాడి అట్లే తానును నిద్రించెను. మఱునాఁడు పూర్ణిమ. పట్టపగలే వెన్నెలలు కాసినట్లే తెల్లమబ్బులు క్రమ్మి, సూర్యమండలము విహితమై తపింపఁజేయనివి, ప్రసన్నతానిధానములైనవి యెండలు కాచెను. శ్రావణశుద్ధపూర్ణిమయగుట చేతఁ బవిత్రదిన మని రుక్మిణమ్మారావుగారు స్నానముచేసి జాము జామున్నర యైనతరువాత వేణుగోపాలస్వామివారి దర్శనము నకు బయలుదేరెను. అదివఱకే యర్చకులకుఁ గబురంపఁబడుటచేత వారును స్వామి కలంకారములుచేసి కనిపెట్టుకొనియుండిరి. రాణిగారాలయమునకుఁ బ్రదక్షిణము చేయుచుండెను. దేవదాసి తనకన్న ముందుఁ దిరుగుచుండెను. రాణిగారు తన్నామె చూడవలెనని ప్రక్కనున్నదాసీలతో నేదో మాటాడెను. దేవదాసి తిరిగిచూడలేదు. అదివఱకే దేవదాసి యొకప్రదక్షిణము పూర్తిచేయుటచేత నామె వెనుదిరిగియైన చూడకుండుటచేతఁ దానే ముందు ముఖమండపము నందు నిలిచి యెగిరి గంటమ్రోయించి లోనికిఁ బోయెను. అర్చకుఁడు 'రాణిగారు వచ్చుచున్నారు ఆఁగవే' యనెను. లోన నేదో

పడిన చప్పుడై, పోయిచూడఁగా స్వామిశిరస్సు నెమలిపింఛములోఁ బొదవినమాణిక్యము క్రిందఁ బడియుండెను. అర్చకుఁ డటు నిలుచానిని బరీక్షించెను. దానియబ్బపుణ్యమా యని పగులలేదు. దానియబ్బయైన సముద్రనిపుణ్యముబాగున్నది. లేకున్న నతని కింకొక మాణిక్యము నష్టము. అర్చకుఁడు తనలోఁ దాను సంతోషించెను. దేవదాసి 'ఏమిటి స్వామి?' యని యడిగెను. అర్చకుఁడు మణి బాగుగానున్నదన్న సంతోషముతో 'ఏమియు లేదమ్మా! స్వామిచూడా మణి క్రిందఁబడెను. పగిలె ననుకొన్నాను. పగులలేదు. ఇట్లు రా, చూదువుగాని, చూడామణి బలిపీఠమును దాటించరాదు' అనెను. దేవదాసిపోయెను. చూచెను. ఆమాణిక్యము సముద్రుఁడు స్వామికిఁ గూతు నిచ్చుచు నామెగుండెలోని ప్రేమయంతయుఁగూడఁ బిండి యాకారముగా నాయనకుఁ గానుకగా నిచ్చిన ట్లున్నది. ఆహా! మాణిక్యము చేతులలో గ్రహించి తనయెదకు హత్తుకొన్న నెంత బాగుండును! అర్చకుఁడు తా నడిగిన నిచ్చునా? ఈయఁడు. తన కా భాగ్య మెక్కడిది? ఇంతలో రాణిగా రాలయములోనికి వచ్చెను. దేవదాసి యామెను జూడలేదు. ఏమో యూహించుచుండెను. స్వామినే చూచుచుండెను. స్వామికిని తనకును మధ్య నింకేమియు నామెకు గోచరించుటలేదు. ఆహా! ఆ మణి దెంతభాగ్యము! దానిని భగవంతుడు శిరస్సున ధరించెనే! అది యెన్నినోములు నోచినదో! దేవదాసి బలిపీఠమువద్ద నున్నది. రాణి వెనుక నున్నది. అర్చకుఁడు మాణిక్యమును మఱల నమర్చి నెమ్మదిగా 'రాణిగారు వచ్చిరి, వెనుకకుఁ బద' యనెను. దేవదాసి రాణిగారిని జూచి యేలకో సిగ్గుపడెను. రాణిగా రామెను జూచి మందహాసము చేసెను. కాని యామె సిగ్గు పడుట యెందులకో తెలియదు. రాణి యామెదగ్గరగా నిలుచుండెను. చెంగు తాకుచుండెను.

రాణి—మరచిపోయితిని నీ పేరేమిటి?

దేవ—దేవదాసి, కాని అన్న 'గిరిక' యనును.

రాణి—నేనును గిరికయే యందును.

దేవదాసికి "చిత్తము" అనవలయు నని తెలియదు.

దర్శనమైనతరువాత నిర్వరును బయటికివచ్చిరి. రాణి యెట్టిని జరీచీరఁదాల్చి తలముడివేసికొనియుండెను. మొగమున బొట్టులేదు. మెడలో రత్నహారములు రెండుండెను. దేవదాసి తెల్లని చీరకట్టు కొన్నది. చీర దానియీడునకుఁ బెద్దదగుటచేత నామె యందులో మునిగిపోయినది! తడితల యారఁబెట్టుటకుఁగూడ చివర గొనలు ముడివేసెను. మెడలో నాను, కాసులపేరు కలవు. మొగమున నెట్టినికుంకుమబొట్టుండెను. ముఖమంటపమునందు దనకెదురుగా గంట వాయించుటకు నిలుచున్న వారిద్దఱివంక స్వామి చూచెను. దేవదాసి సిగ్గుపడెను. రాణిగారికన్నఁ దానే యందముగా నుండెను కాబోలు! తెల్లచీర కట్టుకొనిన బాగుండు నని ధర్మారావు చాలసారు లనెను. స్వామికిఁగూడ నదియే యిష్టమా? స్వామికిఁ బాలసముద్రము జ్ఞాపకమువచ్చుఁ గాబోలు. పాలసముద్ర మెంత యుండునో? తనచీరయంతయేనా? ఈ పోలిక యేమిటి? స్వామికిఁ గోపము వచ్చునో! రాణిగారు 'గిరికా' యన్నది. గిరిక యిలికిపడ్డది. రాణి 'ఏమిటి అట్లు ఉలికిపడ్డావు? ఊరకే యిం దాఁకటిరుండి సిగ్గు పడుచున్నావు' అనెను. దేవదాసి తనలో నేదో చదువుకొనుచున్నది. రాణి 'పైకి జదువు'మనెను. గిరిక పై కనెను. 'నీ చరణపద్మము చన్నులమీఁద మోపి' మఱల సిగ్గుపడెను. గిరికకన్నులలో నీళ్ళు నిలచెను. 'బాధ పారింపు వరింపు మాధవా!' రాణి తనజన్మ తాను నిందించుకొనెను. దేవదాసిని గాఁగిలించుకొని ముద్దుపెట్టుకొనెను. దూరముననుండి చూచుచున్న దాసీలకు, నర్చకునకు విడ్డూరమయి పోయెను ఇద్దఱును గలసి కూర్చుండిరి.

రాణి—నీకు భాగవత మెవరు చెప్పిరి?

దేవ—మా అన్న చెప్పినాఁడు. ఆయన సెలవుల కిక్కడికి వచ్చినపుడెల్ల గోజును రాత్రులందుఁ బోయి నేను చదువుకొనెడు దానను. ఆపద్యములన్నియుఁ గంతతఃరాకపోయినచోఁ గొట్టెడివాఁడు. మా బాబుగారు నన్ను మా యన్న కొట్టినపుడెల్లఁ గోపపడుచుండెడి వారు. బాబుగారుపోయినతరువాత నాపద్యములన్నింటికి నర్థముచెప్పినాఁడు మాయన్న. మా యన్న యర్థము చెప్పట యనఁగా నేమి?

అట్లాగున భగవంతునియెదుటఁ గూర్చున్నట్లే. మాయన్న భగవంతుని మీఁదఁ గొన్ని పద్యములు వ్రాసెను. అవి యెంత బాగున్నవి!

రాణి—ఆయన కవీశ్వరులా? ఎవరికిఁ దెలియదే!

దేవ—ఆయన యెవరికిని జూపించఁడు. చూపించఁదగినవేళ యెప్పుడో వచ్చునట. అప్పుడుగాని బయటపెట్టఁ డట.

● రాణి—ఆయన నేఁడు దేవాలయమునకు రాలేదేమి?

దేవ—మా వదినగారు వచ్చినారు. ఆయనను జూచి నే నింత వఱ కాటురోజు లయినది. ఆఱునా శృయినది కార్యమై.

రాణి—నీ వెందుకుఁ బోయి చూడలేదు?

దేవ—మా అమ్మ పోయిచూచినది. నేనుపోయి యాయనకు గనఁబడినచో నావెంట దేవాలయమునకు వచ్చును. మా అమ్మ అన్నది 'నీవు పోయి వదినెగారు పుట్టినింటికిఁ బోవుదాక నన్న గారిని జూడకుము. ఆయన నీతో సోదె పెట్టుకొని కూర్చుండును. ఆ వచ్చిన క్రొత్తకోడలుగా రే మనుకొందురో' అని.

రాణి—మఱి ఆయనయే నిన్నుఁ జూచుటకు రాఁడా?

దేవ—రాఁడు. నేనే ఆయనను జూడఁబోవలయును. తరువాత నన్ను వదిలి నిముస ముండఁడు. చివరకు రాత్రియైనతరువాత నన్ను మా యింటిదాకఁ బంపించి తిరిగిపోవును. ఇంటిలోనికి రాఁడు.

రాణి—మీ అమ్మ లోకకు రమ్మని పిలువదా?

దేవ—మాయమ్మ అన్నతో మాటాడదుగా! అసలు దానికి అన్న అన్నచో నొకవిధమయిన భయము- గౌరవము- ప్రేమ- ఏమిటో చెప్పలేము. ఆయనతో మాటాడదు. ఆయన కన్నెత్తి మా అమ్మవంకఁ జూడఁడు. ఎవరివంకను జూడఁడు.

● రాణి—శాస్త్రీగా రాత్రి యంతయుఁ బాడుచేసిరికదా ! ఇప్పుడు వారికి జీవనాధార మేమున్నది? కష్టములు పడుచున్నారా?

దేవదాసి యూరకుండెను. అప్పటికి రెండుజాము లయ్యెను. క్రమ్మిన మబ్బులు కొంచెముతోలఁగి యెండ జలపాతమువలెఁ జను దెంచెను. గరుడపక్షి వ్రాలుటచేత నాగేశ్వరస్వామియాలయస్వజాగ్ర భాగమున గంటలు మ్రోగెను. రాణి తలయెత్తి చూచెను. దూరమున

నా బంగరుగంట లెండలో ధగధగ మెరిసెను. సూదులవలెఁ గన్నులలోఁ బొడిచెను.

రాణి—గిరికా? నీ కా కర్ణామృతము వచ్చునా? 'కింకిణికిణికిణి రభసైః' అని మొదలుపెట్టెనే, అది.

దేవ—నాకు మా అన్న కర్ణామృతము చెప్పలేదు. నేను చెప్పు మని యడుగఁగా 'నది నీ కక్కటలేదులే' యన్నాఁడు.

అప్పటికి భోజనమునకు వేళతప్పి గిరిక మొగము సకనకలాడుచున్నది. అప్పు డామె మఱియందక తైగాఁ గనిపించెను.

రాణి—నీ కాకలియగుచున్నట్లున్నది. పోదమా?

అని లేచెను. ఇద్దఱును విడివడిపోయిరి.

ఆ నాఁడు పొద్దు కొంచెము దిగజాటి రుక్మిణమ్మారావుగారి యద్దాలబండి : ధర్మారావుగారియింటికి వచ్చెను. తనవాకిటనాఁగిన బండి యెందుకు వచ్చెనో యని సావిత్రమ్మగారు తొందరగాఁబోయి వాకిట నిలచెను. రాణి బండి దిగి లోనికి వచ్చుచుండెను. తా నెఱిగియున్నంతవఱకు రాణిగా రెపుడును తనయింటికి రాలేదు. నేఁ డింత యకారణహఠాద్దయ యేలవచ్చెనో సావిత్రమ్మగారికిఁ దెలియ లేదు! ఆమెకుఁ గూర్చుండుటకుఁ బ్రాతఃతత్పరకంబళము పైనుండితీసి పఱచిరి. అది శాస్త్రీగారు మంచిరోజులనాఁటి చిలుకు. రాణి యాసీన యయ్యెను. సావిత్రమ్మగారు 'మామీఁద నమ్మగారికి దయకలిగిన దేలకో! మే మింత నోచుకొన్నామా! తమరు వచ్చిన మా యింట మరియాదచేయుటకుఁగూడ నేమియు లేదే' యనెను.

రాణి—మీకోడలుగారిని జూచుటకు వచ్చితిని.

అభ్యంగముచేసి, తల్లివి రెండుమూఁడు సగలు పెట్టుకొని, నలిగి మఱి సాగసుగానున్న రంగామ్మగారిచ్చినచీర కట్టుకొని, కనులకుఁగాటుక మొగమునఁ జక్కమీఁద నద్దిన కుంకుమతో బాలవలె నరుంధతి చనుదెంచెను. రాణి యామెను జూచి యామె సౌందర్యమున కచ్చెరువుపడెను. ఈమె యే జమిందారులింట నైన నున్నచో నంతయైశ్వర్యవంతురా లయ్యెడిదో! ఈ లక్ష్మీదేవి యీ యింటికి శాస్త్రీగారిలక్ష్మీ తొలఁగిపోయినతరువాత వచ్చినదేమో! ఆ సౌందర్య మొక విలక్షణమైనది. పొంగి వలదలుకట్టి, మేనఁ

దాల్చిన నగలు చీరయనునొడ్డులు చాలక వానిని ద్రోసి పొంత పొలాలపైకి దూకి వానిని ముంచుట లేదు. అంత సౌందర్యవాహినియుఁ గూలంకషమయ్యు కూలచ్ఛేదహేతువుగాక, మహావిస్తారతయందే యొకవినయ మవలంబించి గట్టు లొదిగి ప్రవహించుచున్నది. అరుంధతి వచ్చి కూర్చున్నది. రాణి 'నీ పే రేమమ్మా' యనెను.

●అరుంధతి చెప్పెను.

రాణి—మీ యాయన పే రేమిటి?

అరుంధతి సిగ్గుపడెను.

రాణి—అంతటి వివేకము గల పురుషునకు భార్యవైతివి. అదృష్టవంతురాలవు! ఆయన యెట్లుచెప్పిన నట్లు వినవలయునుసుమా! లేకపోయినఁ జెడిపోయెదవు. విన్నచోఁ జెప్పవలయునా? గిరిక చూడుము. మహాభక్తురా లయినది. ఆమెముందుఁ బూర్వభక్తులు చాలరేమో యనిపించుచున్నది. గిరిక, యేమి గిరిక!

సావి—గిరిక యెవరండీ?

రాణి—రత్నగిరి కూతురు.

అరుంధతికి మొన్న తనభర్త చెప్పినదానికి, నీమె నేఁ డన్నదానికి సరిపోయినది. కాని దేవదాసి యంత భక్తురాలా! ఆమెను జూడవలయును. ఆమె బాగుపడుటకుఁ దనభర్త కేమి సంబంధము?

రాణి—తులసితోఁటలో గఁజాయిమొక్క పుట్టదు. కాని నీ కొకమాట చెప్పెదను. ధర్మారావు బంగారపుఁదండ్రు. ఆయన నీవు నోఁచుకొన్ననోము పంట. నీ వరుంధతి, వాయన వసిష్ఠులుగా మెలఁగవలయును. అవుడు గిరికకన్న నీవే యదృష్టవంతురాలవు కావచ్చును.

రాణి తనమెడలో నున్న చంద్రహారము తీసి చేతిలోఁ బుచ్చుకొని యుండెను. మఱల నేమో మాటాడుచుండెను. ఎచ్చటి నుండియో ధర్మారా వింతలో నింటికి వచ్చి, రాణిని జూచి యాశ్చర్యపడి 'అమ్మా! నేఁడు మీరు మాయింటికి వచ్చితిరి. భాగీరథి పిచ్చుకగూఁటిమీఁదికిఁ బ్రవహించెను. బాబుగారు పోయినతరువాత మా కీ యదృష్టము గలుగుట కిదే మొదటిసారి. అమ్మా! నా పేదయింటికి వచ్చితిరి. మీకుఁ గూర్చుండుటకుఁ దగినపీఠమైన

నుంచలేము. క్షమించవలయును' అని యందే నిలబడెను. యరుంధతియు లేచి నిలుచుండెను. రాణి యిద్దఱును గూర్చుండఁబెట్టెను.

రాణి—మీ యిల్లాలిని జూచిపోవుటకు వచ్చితిని. గిరిక చెప్పినది.

ధర్మ—గిరిక మూర్ఖాశ్శచుండి యిచ్చటికి వచ్చుటలేదు.

రాణి—వచ్చుటలేదనియూమెయే చెప్పినది. క్రొత్తలో మీ దంపతులసుఖమును దాను చెఱుచుట కిష్టములేక వచ్చుట లేదట.

ధర్మ—(నవ్వుచు) తమదంపతులసుఖము క్రొత్తలో నేను చెఱుపుదునని వచ్చుటలేదుకాబోలు! అది వట్టిదొంగ.

రాణి—దేవదాసికిఁ బెండ్లి యయినదా? అవును. వారిలోఁ గొందఱు పెండ్లిండ్లు చేసికొనుచుండిరి. నాకుఁ జెప్పలేదే!

ధర్మ—అదికాదు. అదికాదు.

ధర్మారా వచటినుండి లేచి 'అమ్మా! ఇప్పుడే వచ్చెదను' అని గదిలోనికిఁ బోయెను. అరుంధతియు లేచి మగఁడు చనినవైపు చూచెను. మగఁడు రమ్మని చేసన్నఁ బిలచెను. ధర్మారా వామెతో 'నాలుఁగు పువ్వులును, ఫలములును రాణిగారి' కిమ్మనిచెప్పి తాను లోనికిఁబోయెను. అరుంధతి మందారమును, చేమంతులు, మొగలి రేకులు కలిపి, చక్రకేళీలు గెలలో మిగిలినవి పది తీసికొనిపోయి రాణిగారిముందర నుంచెను. రాణినవ్వి తనచేతిలోనిహారము నరుంధతి కీఁబోయెను. అరుంధతి గ్రహించుటకు సంశయించెను. రాణి 'ఫరవా లేదమ్మా! నా యానందముకొలఁది నే నొసఁగుచుంటిని. తీసికొమ్ము' అనెను. అరుంధతి సిగ్గుపడుచున్నదిగాని చేసాఁచలేదు. రాణి 'ఓహో! భర్తగారియనుమతి కావలయును గాబోలు.' బాబూ! అని రాణి ధర్మారావును బిలచెను. ధర్మారావు వచ్చెను. 'బాబూ! నీ భార్య నేనీ కానుక యిచ్చుచుండఁగాఁ బుచ్చుకొనుటలేదు. నేను నీ భార్య కీయఁదగదా? నీభార్య నావద్దనుండి పుచ్చుకొనఁదగదా? చెప్పము' అనెను. ఆ భార్యభర్తలచూపు లెవరికిఁ దెలియకుండ, గలసికొని మాటాడినవి. అరుంధతి చేసాచెను. రాణి 'నేను నీ కీయ నమ్మా! మా బాబుతీసికొని నీమెడలో వేయవలయును' అని ధర్మారావుచేతి కా హార మిచ్చెను. అతఁడునుతీసికొని సిగ్గుపడెను.

రాణి—నేనును మీ యమ్మనంటిదాననే. నీ మీ యమ్మ గార్లమధ్య సృష్టికర్త యున్నాడు. నీ నా మధ్య వేణుగోపాల స్వామి యున్నాడు. నేనును నీ తల్లి వంటిదానను. పెద్దవాండ్రము చూచి సంతోషింతుము. అంతియే; మే మింకేమి చేయగలము?

ధర్మారావు చంద్రహాసమువంకజూచెను. దాని కయిదుపేటలున్నవి. వెల యయిదునూటయేబదులు చేయవచ్చును. కొత్తగా మెఱుగుపెట్టిన ట్లున్నది. అతని వ్రేళ్ళు వణకెనవి.

సావిత్రి—నాయనా! పిల్ల మెడలో వేయుము. ఆమెకు చూడవలెనని యున్నది. ధర్మారావు హాసమును భార్యమెడనలంకరించెను. ఇద్దఱును సిగ్గులే సిగ్గులు; చిఱునవ్వులే చిఱునవ్వులు!

రాణి—బాబూ! పాఠశాలలు తెరిచి యెన్నాళ్ళయినది?

ధర్మ—(ఆలోచనతో) నెల నెలాపదిరోజులయినది.

రాణి—మూడురాత్రులనిద్దర లిచటగూడ నయినవికదా! రెండు మూడు రోజులలో బయలుదేరిపోయి కళాశాలలోఁ బ్రవేశించుము. ప్రవేశించుట కెంత డబ్బు కావలసి యుండును?

ధర్మారావు దిగ్భాంతుడైపోయెను. ఈ యకాలసంపద్వర్షము కురియునని యతనికిఁ దోచలేదు. అతఁడు మానము వహించెను.

రాణి—వంద రూపాయలు కావలయునా?

ధర్మ—అక్కఱలేదండి. ఏబదిరూపాయలు చాలును,

రాణి—వందరూపాయలు తేపు పంపించెదను. మంచిరోజు చూచి బయలుదేరిపోమ్ము, బి. ఏ. పరీక్ష యయినతరువాత చూచుకొనవచ్చును. నీవు స్వామిమీఁదఁ బద్యములు వ్రాసితివఁటే! గిరిక చెప్పినది. అవి తరువాతఁ జూపింతువు కానిలే.

ధర్మారావున కాశ్చర్యముమీఁద నాశ్చర్యము. తరువాతఁ గొంతసేపటికి రాణిగారు వెడలిపోయిరి. చంద్రోదయ మగుచున్నది.

రాత్రికి గాలితేక బిగించినది. గదిలో నుండలేక దొడ్డిలో మంచమువేసికొని నూతనదంపతులు శయనించిరి. తెగయుక్కపోసి యరుంధతి తైకయూడఁ దీసివేసెను. ధర్మారావు పయ్యెడ యుండ నీయలేదు. భార్య పైఁటవేసికొనుట, భర్త తీసివేయుట పదిసారులయినతరువాత నామె యట్లే యుంచినది. వంపుతిరిగిన చక్కనిమెడ

మీఁదఁ జంద్రహారము నదీపై కతములఁ గోడత్రాఁచువలె నందములు చిమ్మినది. పూర్ణ చంద్రునిపదునాఱుకళలుచిమ్మినవెన్నెలలు హారము బిళ్ళలమీఁద బడి చింది కాంతులు ధర్మారావుకనులలోఁ గొట్టెను. ధర్మారా వా కాంతులను చేతులతో మఱియుఁ జిమ్మఁగొట్టెను. అరుంధతి యతనిజేతులు పట్టుకొనెను. అతఁడు వంగి హారమును ముద్దుపెట్టుకొనెను. హారవ్యాజమున నతఁడు తనయెడఁద సర్వస్వముఁ జూఱగొనుచుండెను. అరుంధతి హృదయగ్రంథి యామె యెఱుఁగ కుండ సంపూర్ణముగా శిథిలమై పైని వెన్నెలలుకాయుచందిరునివలె సర్వకళాశ్రుతిఁ బొందెను. పోసిన చెమ్మట విసరుటకు నరుంధతీచీర చాలలేదు. ఆమెకుఁ జేతులు నొప్పిపెట్టివె. ధర్మారావు సంవాహ నముచేసెను. ఆమె పరిహరించెను. ధర్మారావు మంచముదిగి యరుంధతివంకఁ జూచుచుండెను.

అరుం—ఏమిటి అట్లు చూచెదరు?

ధర్మా—పై నా చంద్రుడు; క్రింద నీ చంద్రుఁడు. ఇద్దఱును పదాఱుకళలు నిండినవారే. వానికి మచ్చయున్నది, నీనికి లేదు. నీవు కళంకరహితవు, సర్వకళాశోభితువు. పున్నమనాఁటి చందమా మువు.

ఒక చిన్నగాలివెర సన్నఁగాఁ దారాడెను.

అరుం—దేవదాసికిఁ బెండ్లియయినదా? ఆ రహస్యమేమిటి?

ధర్మారా వేమో రహస్యముగ నామెచెవిలోఁ జెప్పెను. ఆమె వెంటనే లేచి, చీరధరించి, పాదప్రక్షాళనముచేసి. కనులు తుడుచుకొని, స్వామి యాలయాభిముఖముగఁ దిరిగి నరస్కారముచేసెను. ఇక్కడఁగూడ మూఁడురాత్రులగుటచేత మఱురాఁడే తనతండ్రి తన్నుఁ దీసికొనిపోవును. దేవదాసిని జూచుట యెట్లు? తనభర్తను వదిలిపోవుట యెట్లు? ప్రాణములు నిల్పుట యెట్లు?

అరుం—మీరు మఱలఁ జదువులకుఁ బోయెదరా?

ధర్మా—నాఁలుఁగయిదు రోజులలోఁ బోయెదను.

అరుం—నన్నుఁ దీసికొని పోరా?

ధర్మా—లేవఁదీసికొనియా?

అరుం—ఇంచుమించుగా నట్లే యయినదికదా ! విచార మెందుకు? ఏ యూరిలోఁ జదివెదరు? బి. ఏ. సగ మిదివఱకే చదివి రఁటకదా మీరు?

ధర్మా—ఆ సగమును మఱలఁ జదువవలయును. బందరై నచో నెఱిఁగియున్నచోటు. గుంటూరు దగ్గఱ యని చూచుచున్నాను.

● అరుం—నన్ను వదలిపోయినచో నే నొప్పుకొనను.

ధర్మా—ఒప్పుకొనక యేమిచేసెదవు? గొంతుకమీఁద నెక్కి త్రొక్కిదవా? శిరస్సున నెక్కి నృత్యము చేయుదువా?

అరుంధతి పోయి యతనిమెడఁ గాఁగిలించుకొని మొగములో మొగ ముంచెను. తన్నిశ్వాసపరిమళతరంగము చెక్కి-లిపై నాడెను. చేమంతికా కేతకీ కస్తూరీ ప్రియాశరీర పరిమళములు, సన్ననిగాలులు, పండువెన్నెలలు ముప్పేటలు వడెను.

ఏ డ ప అ ధ్యా య ము

ధర్మారావు గుంటూరులోఁ జదువుచుండెను. హాస్టలులో భోజనము గుంటూరు వెళ్ళినప్పటినుండియు ధర్మారావు తెలుఁగులు చదువనారంభించెను. కళాశాలలో సంస్కృతశాఖఁ దీసికొనెను. అదివఱ కతనికి భాగవతముమీఁదఁ బ్రీతి. ఇప్పుడు భారతము చదువ మొదలు పెట్టెను. ఒకనాఁడురాత్రి భోజనముచేసి పండుకొని, లాంతరు తలగడవద్దనుంచి, యరణ్యపర్వములోఁ జివర సావిత్రు పాఖ్యానము చదువుచుండెను. చదివినకొలందియు నతని కెఱ్ఱాప్రిగ్గడ పోకడ కొత్తరుచులు చవిచూపెను. పోతన్నగారి మార్గము వేఱు, నిది వేఱు. పోతన్నగారు కథచెప్పతీరు వేఱు. చంద్రవంశపురాజుల యితిహాసములోఁ దారాశశాంకులకథ, పురూరవశ్చక్రవర్తికథ యివి చదివినకొలంది నతని కానందముగా నుండెడిది. 'ఒక వేయితలలతో నుండు జగన్నాథుబొడ్డుతమ్మిని బ్రహ్మ పుట్టె మొదల' నని యారంభించిన హస్త మమృతము మనిపించెను. కథలో నొకచోటినుండి యొకచోటికి దూకుట, చమత్కారములతోడ మాటలాడించుట, బ్రహ్మ యన్న మాటలు, బుధుఁ డన్నవి, పురూరవసుని యూర్వశీ సంవరణము, వారి కేళి, ఆమె నింద, అతని విరహము పూర్వము ధర్మారావునకు సారస్వత శిరోరత్నము లనిపించెను. ఇప్పుడు కాక పోలేదు. ఇది యొక క్రొత్తగా నున్నది. కథ దాటించుటలేదు. నెమ్మదిగా నన్నివిషయములను పరుసగాఁ ద్రిప్పుటయే. చెప్పటలో గుదించి చెప్పుట. ఈ సమాసములకూర్పు వేఱు. ఈయన యేఱు కొను శబ్దములే వేఱు. ఎక్కడినో సన్ననిమాట లేటి కూర్చిన ట్లున్నది. చివరకుఁ బోనుపోను సావిత్రి యమధర్మరాజుల సంభాషణము రమ్యాతిరమ్యముగ నుండెను. ఆమె పొగ డ్దులు విచిత్రముగ నుండెను. 'యముఁ డండు' నిన్ను నార్యులు, యమింతు భూతములఁ గాన నట్లచుటఁ దగున్, శమనుండవైతి కల్మషశమనంబునఁ జేసి నీవు జలజాప్తసుతా' వేదముక్కువలె నున్నది యీ పద్య భావము. నామరూపాదులన్నియుఁ గ్రియాజన్యములు. అందులో సర్వదేవతలకును వారి వారి క్రియాహేతువులై యా మహాత్ముల

యధికారములు, నామములు గలిగెను. ఇది పూర్వములు దర్శించిరి. అవి గుంఫించిరి. మఱల నీ నాఁడు సావిత్రీ యా తత్త్వ మెఱిగిన దయ్యెను. సృష్టిరహస్యమంతయు బీజరూపముగ నామెమనస్సునందు నిలచెను. ధర్మారా వేల సంతోషించకుండును? క్రమక్రమముగా నామెమీఁద ధర్మరాజున కెట్లు ప్రేమ పుట్టినదో, అది యెట్లు వ్యక్తపఱచెనో, ఆమె భగవంతుడైన యతఁ డిచ్చిన చర నెంత సాగసుగా నుపయోగించుకొనెనో, ఒకసారికన్న నొకసారి యామె మాటాడిన మాటలలో నది యెంత కనఁబడెనో చదివినకొలఁదియు నతనిని వివశుని జేసెను. ఇట్టిరచన యతఁ డదివఱకుఁ జూడలేదు. ఆహా! కవిత యతఁగ నొకపద్యము వ్రాయుట గో లేదు. ప్రతిపద్యమునంత సాగసుగా వ్రాసి కావ్యమునంతయు నొక విచిత్ర సూత్ర వ్యాప్తిగాఁ, దత్సూత్ర మనేక పుష్పకోభితము చేయుటయుః గావ్యము నిట్టిదని నిర్ణయించ లేక మనసుగో నుయ్యెల లూఁగుచుండెను. క్రొత్తగా నతని మనోభావము విస్తరించుచుండెను ఆ విస్తరింపు నతఁ డొదిఁగించు ననేక త్రిప్పలు పడుచుండెను. కాలము కడచినఁగాని యా భావము లతనిహృదయములో స్థిరపడి యొందుఁగవు. ఆ కళాశాలలో నొక యుపాధ్యాయుఁడుండెను. ఆయన రంగువేసిన యడ్డనిలువుచారలుగలగుడ్డతలపాఁగచుట్టి, యొక నల్లని కోటు తొడిగి వచ్చుచుండెను. మనిసి పొడుగుగానుండును. పిల్ల లతనిని 'పాములవా'డని వేళాకోళము చేయుచుందురు ఒకనాఁడు తరఁగతిలోఁ గూర్చుండఁగా నొకకుఱ్ఱవాఁ డల్లరిచేసెను. ఆయన 'బుడబుక్క-లవానివలె నేమిటి యాయల్లరి' యనెను. వాఁడు 'మఱి పాములవాండ్రకు బుడబుక్క-లవారికి సరిపోయినది' యనెను. ఆయనకుఁ గోపమువచ్చి 'యీ క్లాసంతయు పూల్సు, గాడిదలు, బుద్ధి లేనివారు' అని విజృంభించెను. దానితోఁ దక్కినవారందఱు నెదురు తిరిగిరి. వారందఱు నాయన క్లాసునకుఁ బోరాదని కట్టుకట్టిరి. ఇది బి. ఏ. మొదటితరఁగతిలో జరిగెను. ఆ కాలేజీలో బి. ఏ. నపుడు క్రొత్తగాఁ బెట్టిరి. కట్టుకట్టినను గొందఱు క్రైస్తవ విద్యార్థులును, కొందఱు పకారవేతనము గ్రహించుచున్నవారును కళాశాలకు రానే వచ్చిరి. ఆ యుపాధ్యాయుఁ డధ్యక్షునితో ఫిర్యాదుచేయఁగా

నాయన రానివారందఱకు శిక్షవిధించెను. వారు తక్కిన స్లాసులకుఁ గూడఁ బోకుండఁ గట్టుకట్టిరి. అట్లు మూఁడుదివములు కడచెను. ప్రిన్సుపాలు వీరిని మఱియు శిక్షించు మార్గములు తక్కిన యుపాధ్యాయులతోఁగలసి యాలోచించుచుండెను. విద్యార్థులకు ముందు మార్గ మేమియుఁ దోచలేదు. ధర్మారావున కిందులో నెక్కువ జోక్యము లేకపోయినను దక్కినవారితో సతఁడుకూడఁ బాఠశాల మానెను. తాను రాణిగారిభవముతోఁ జదువుచు వామె యచు మతిలేకుండ మానవచ్చునా యని ధర్మారావు విచారించుకొనెను. మాననిచోఁ దోడివా రతనిని బిఱికివాఁడని, ద్రోహి యని యెత్తి పొడుతురు. తక్కిన విద్యార్థులవైపునుండి చూచినచో మానకుండుట శోచనీయము. కళాశాలాశిక్షాపద్ధతినుండి చూచినచో మారుట మంచిది కాదు. 'కళాశాలావిద్యార్థులు పెద్దమనుష్యులు. వారి నేమియు ననరా' దని యధికారులు నూత్రించినదేకదా! . ఆ సూత్రములు పదిచోట్ల పదిరకములుగా నున్న వేల? ఈ పాఠశాలలో శిక్షాపద్ధతి యన్న పేరే చిత్రము. దానియర్థ మిదమిత్థమని నిర్ణయించరాకున్నది. అది యధికారులనుబట్టి మాలుచుండును. ఒకచోట నూపిరిపీల్చుట తప్ప. ఒకచోట నేదియు తప్పకాదు. విద్యార్థుల బ్రతుకు లుపన్యాసకులచేతులలో నున్నవి. ఆ మఱునాఁడు పాఠశాలకుఁ బోవుట మానిరి. ఇంతలోఁ గళాశాలాధ్యక్షుఁడు మాట్లాడుటకు రమ్మని జట్టునాయకులకుఁ గబురంపెను. వారు వెళ్ళిరి. రెండు నాళ్ళు రాయబారములు జరిగినవి. సంధి కుదిరినది. యథాప్రకారముగ గదులు నిండినవి. ధర్మారావున కీ చదువులు, నీ నాటకములు పరిహాసాస్పదములుగ నుండును. కాన జీవనోపాధి కీ రోజులలో వేరొకమార్గము తోచలేదు. చదువుచుండెను.

మఱునాఁడు ప్రభావతీప్రదన్నమ్యము తెచ్చెను. ఆ రాత్రి యది పఠించెను. అదివఱకుఁ గళాపూర్ణోదయ మన్నఁ జెప్పరానంత గౌరవ ముండెడిది. ప్రభావతి చదివిన తరువాతఁ గళాపూర్ణోదయము మీఁదఁ జాలగౌరవము తగ్గెను. కల్పన కళాపూర్ణనికథలోనిదే చాల కష్టమైనది. కాని శయ్యయు, బద్ధరచనానైపుణియు, శబ్దము లేఱు కొనుశక్తియు, బలుకుబడియుః ప్రభావతిలోఁ బరమోత్కృష్ట

దశయం దున్నవి. పూర్ణమునఁ బద్యములు ధారాశుద్ధిగా నడచును. ధారాశుద్ధి కళాప్రాధమికులయిన కవులయందు గోచరించును. కవి శయ్య పరిపక్వమైనకొలఁది పద్యమందుఁ గురింపు హెచ్చుచు. పెద్ద భావము కొద్దిచూటలతోఁ జెప్పటకుఁ బ్రయత్నించుచు. శక్తిమంతములయిన మాట లేఱుకొనుచు. ఉపశ్రుతి విక్షేపించుట, కథ దాని మీఁద నిర్మించుట, శుచిముఖసృష్టియు నద్భుతరామణీయకముగా నున్నవి. శుచిముఖచూటనేర్పు ప్రాశస్త్యమైనది. 'సవతిపోరు ఘటించుట కంకుర్పాణం బిది,' 'ఓహోహో! మా బంధువ్యూహం బంతయు వచ్చియున్నట్లయ్యెను,' 'తామ్రేఁ గొంతమే ల్నారాయణ నీమనసు కంఠే.' ఇట్టి ముద్దారుపలుకుబడులన్నియు శుచిముఖపలుకుబడియుందు దివిటీముందు దీపము లట్లయ్యెను. ప్రభావతీప్రద్యముల ప్రణయ కోపము, గోత్రస్థలనచూ, ప్రమ్యముని రసజ్ఞత ధర్మారావునకు రసమును పుక్కిలింతలకుఁ దెచ్చెను. అట్టిభాగములు నేటి కసభ్యములుగా నగుచున్నవి. గాఢమైనశీలము చచ్చినకొలఁది ప్రాణములు ప్రతిసంగతిలో లోతులు నాంఛించవు. పైపై మెఱుఁగులతోఁ దృప్తిచెందును. అదియే నాగరకత యని విజ్ఞవీఁగుచు. అతని మనస్సులోఁ ప్రభావతికి నాంధ్రసారస్వతమునఁ బట్టాభిషేకమయినది. నాల్గునాళ్ళు ప్రభావతి యతని నెన్నాడెను.

ఆశీర్వాద మను క్రైస్తవవిద్యార్థి తనసహపాఠి "షేక్స్పియరు కన్న సృష్టిలో గొప్పవాఁ డుండఁడు" అని యొకనాఁడు వాదించెను. ధర్మారావు పింగళివారితరపున వాదించెను. అతఁ డొప్పుకొనలేదు.

ధర్మా—సృష్టిలో లేఁ డేమిటి? సృష్టిలో నీ కే మూలఁ దెలియును? కాళిదాసుకన్నఁ గవితేఁ డని మీ పాశ్చాత్యులు నొప్పి కొనినదే. అంతసులువుగా సృష్టిలో లేఁడని, ప్రపంచములో లేఁడని యనుట యింగ్లీషుతో వచ్చినగోల. ప్రతికలలోఁ జూడలేదా? ఎవరో పెద్ద యీతగానిని, వస్తాదును, కవిని తీసుకొని వారు పాశ్చాత్యదేశములలోఁ బెద్దవారయిరా? ప్రపంచమంతలో వీరే ననునది. యూరపే కాక ప్రపంచమున్నది. అచ్చట నే విద్యలోనైననధికాధికులు కలరు. యూరపే ప్రపంచము కాదు అట్లనుట విశాలభావము లేకపోవుట యేమో యనిపించుచున్నది. తరువాత నీ యిష్టము.

అతఁడు “మన మిద్దఱ మీ విషయమునఁ గలియము. అసలు ప్రధానాంశమందే మనయిద్దఱకుఁ గలియలే” దని వెడలిపోయెను. ఇట్టి మఱికొన్ని ప్రసంగములచేత ధర్మారావునకుఁ బూర్వార్థాచార పరాయణుఁ డనియు, దర్శ మునకు నిలువఁడనియు సాటివారలలోఁ బేరువచ్చెను. అతఁ డేమి చేయును? ఒక పాఠ్యగ్రంథములోఁ బాఞ్చశ్యనాగరికతనుగూర్చి వివేకానందస్వామియో యెవరో వ్యతిరేకముగ వ్రాసిన దున్నది. అది బోధించువేళఁ క్రైస్తవవిద్యార్థు లందఱకుఁ గోపమువచ్చి యా పుస్తకము చించి కాళ్ళతో మట్టిం చిరి. అది హైందవులకుఁ గోపహేతు వయ్యెను. వారికి వీరికి బెడిసి పోయి యధికారులవఱకుఁ జోయెను. హైందవవిద్యార్థులు మఱలఁ గట్టుగట్టిరి. అధ్యక్షుఁడు వారినందఱను శిక్షించెను. వారందఱు వచ్చి ధర్మారావుచు సలహా యడిగిరి. ధర్మారా విట్లు చెప్పెను: “మనము వారికళాశాలలోఁ జదువుకొనుచున్నాము. కాన వారియిష్ట ప్రకారమే నడవవలయును. జరిమానా లిచ్చి తేపటిచుండి కళాశా లకు నడుపుఁడు. చదువు మానరుకదా మఱి?”

ఒకడు—ఏమండీ! వారు ప్రతిదినము మనమతమునుగూర్చి నిందించుటలేదా? మన యాచారములు బాగుండుటలేదని వారు మాత్రము వాదించుటలేదా?

ధర్మా—ఇక్కడ నెవరి నడిగెదవు? మనయాచారములు చెడ్డవని మనవారే నిందించుచుండఁగా, మన మందఱము వారినే ప్రతివిషయ మున ననుకరించుచుండఁగా వారియాచారములే గొప్పవని ఋజువగు చున్నది. అయినను నీ చేతిలో నధికారమున్నచో నీమాట సాగును. అధికారము వారిచేత నుంచి నీవు వృథా వాగ్వ్యయము చేసినచో నేమి లాభము? నీ కుద్యోగము కావలసినన్నాళ్ళు వారి ననుసరించ నే వలయును. ఆలోచించుము. ఎదిరించి నీ వేమైనను జేయఁగలవా? కలిగినచో తేపు వారు నీమాటయే విందురు. మీరందఱు తేపటి నుండి చదువు మానెదరా? అప్పుడు వారు నీదగ్గఱకు వచ్చి బ్రతి మాలుదురు. చెప్పుఁడు.

ఎవరును ఊటాడలేదు. ‘అవును. ఆయువుపట్టుచూచి నొక్కు చున్నా’రని తలచి యెవరిదారిని వారు పోయిరి. ఒకనాఁడు ప్రొద్దు

ననే లేచి ధర్మారావు స్నానముచేసి, యుదికినదుస్తులు తాల్చి, జేబులో నొకరూపాయ వేసికొని రైలుస్టేషనుకు వెళ్ళెను. అచ్చట నొక పొట్టివాఁడు, నల్లనివాఁడు, ఒక్కపలుచనివాఁడు, వివేకవంత మైనమొగముగలవాఁడు అసిస్టెంట్ యెదురుచూచుచుండెను. అతఁడు “రైలువచ్చినది, టిక్కెట్టు నేను కొన్నాను, నా పోద” మనఁగా నిద్దఱును రైలెక్కిరి. రైలు ఫిరంగిపురమువద్ద దిగి కొండవీడుఖిల్లాకు మార్గమడిగి యా దారి పట్టిరి. అంతవఱకు ధర్మారావు మాటాడ లేదు. పైరుగాలితగిలినంతనే యతనియాత్మ సహజప్రకృతి నవలంబించెను. అతఁడు పసివానివలె జేనిగట్లవెంటఁ బరువెత్తుటయు, నేమొక్క కనఁబడిన నామొక్క కొఱకుటయు, మన్ను యధేచ్ఛముగాఁ దీసికొని చేతులతో నుంచుకొని పాటవేయుటయుఁ జేయుచుండెను. అమితోత్సాహమున నుండెను. దారివెంటఁ బద్యములు పాడుచుండెను. జాచుప్రొద్దెక్కెను.

రాఘవరావు—ఒయ్యోయి ధర్మా! మన కివ్వేళ కూటి ప్లాప్తి లేదు.

ధర్మా—ఈ పల్లెలో సెనగపప్పు, బెల్లము కొనుము. తినుఁ బోదము. కొండమీఁదఁ జెలువున్నదన్నారకదా!

రాఘ—మనవాండ్రిద్దఱుకూడ నుండినచో నెంతబాగుండెడిది? వారు లేకపోవుటవల్ల సగము సరదా చచ్చిపోయినది.

చిన్నప్పుడు ధర్మారావు, రాఘవరావు, కిరీటిరావు, సూర్యపతియును గలసి బందరులోఁ జదువుకొనిరి. సూర్యపతి ధనవంతుల యింటిబిడ్డ. వారు కమ్మవారు. కిరీటి రెడ్డి, వారిది పేదసంసారము. కాని యతఁడు చాల తెలివికలవాఁడు. కిరీటి బందరులో బి. ఏ. కువుచుండెను. రాఘవరావును బందరులోనే చదువుచు ధర్మారావుచట నున్నాఁడని డిసెంబరు నెలవులయింతరువాత గుంటూరు వచ్చెను. వీరు నలుగురు బందరులో నున్నప్పు డల్లరియేకాని చదువన్నది చేయలేదు. గొడుగుపేటలో నొకమేడ చుద్దెకుఁ దీసికొని దానిలో బస. ప్రొద్దుననే లేచి నిక్కినీలిగి నలుగురును గలసి సుబహ్మణ్యముచెలుపువద్దకుఁబోయి కాల్యకృత్యములు తీర్చుదురు. మొగము కడిగికడిగి గంట. ఇందులో నొకని మొగముపుల్ల యొకఁ

జెగురఁగొట్టును. ఒకరినొకరు తఱుముకొందురు. పరాచికములాడు
కొందురు. రెండుపక్షములై చీలిపోదురు. పక్షములుపడెనా యధ్యా
హ్నముదాక సంతే. అంతయు సవ్యులలోనే. ఈ సవ్యులలోనే పోరా
టము. “అబ్బాయి, మనమిద్దఱము నొకటి. వారితో మాటాడరాదు”
అని చీలఁదీసికొనుటలు, నడచుటలు. రోడ్డుకు వారొకప్రక్క, వీరొక
ప్రక్క; ఒకరివంక నొకరు చూడనురాదు చూచినచో “నావంక
నెందుకుఁ జూచితివి” అని తగాదా. “నేను నీవంకఁ జూడలేదు. ఆ
చెట్టువంకఁ జూచితిని” జవాబు. జాముప్రొద్దెక్కినతరువాతఁ జేతు
వులో స్నానము. ఒకరితో నొకరు జల్లుపోరాటలు. తక్కినస్నానము
చేయువారితో వీరు పోరాటలు; వారందఱు వీండ్ల నెఱుఁగుదురు.
వారిదారిని వారు తొలగిపోదురు. అందఱు చమత్కారముగానే
మాట్లాడుదురు. ఇతరు లెవరైనఁ గోపపడినచో వీరు సవ్యుచునే
వారిని పరాచికము లెక్కువయాడుదురు. అది యట్లు సాగిపోవలసి
నదే. చివరకుఁ గలువపువ్వు లొకటియో రెంఱో లాగి, యొడఘ్ను
తుడుచుకొని, తడిగుడ్డలే పిండి కట్టుకొని యింటిత్రోవ పట్టుదురు.
ధర్మారావు కొంచెము మడి. కిరీటి ధర్మారావు నేమియు నడఁచు.
సూర్యపతి “నేను మడి. నన్ను ముట్టుకొనవ”ద్దనును. రాఘవరావు
వచ్చి తాఁకును. సూర్యపతి “నీవు బ్రాహ్మణుడవేగా” యనును.

కిరీటి—ధర్మారావు కాదా?

రాఘ—అయినచో సూర్యమును ముట్టుకో మచుము.

ధర్మా—నోరు మూయుమురా.

సూర్యపతి “నాకు మడిపోయినదిలే” యని ధర్మారావును
తాఁకును. ధర్మారావుసరేననిపెదవులాడించుట మానివేసి సూర్యపతి
బుజాన చేయివేయఁబోవును. ఇంక ముగ్గురును మడియే. ధర్మారావు
వారిని దాకరాదు; తాఁకినచో జిల్లాయిలు పెట్టుకొందురు. ఒక్కొక్క
ప్రక్క కిరీటి మడికట్టును. రాఘవరావు మడికట్టినచో దక్కిన
ముగ్గురును దాఁకుదురు. అతఁడు “నామడి అసలు చెడదుగా! నా
జిల్లాయిలు దేవుని కిచ్చివేసితి” ననును.

సూర్యపతిఖర్చుతోఁ గొట్టునిండఁ దలనూనెలు, సత్తరులు,
నగరువత్తులు నుండును. నలుగురు దొరలు నూనెలు రాచి జుత్తులు

దువ్వుదురు. క్రొపింగు లేనిది ధర్మారావున కొక్కనికే. నలుగురు నుదికిన దుస్తులు వేసెదరు. బట్టలన్నియు సూర్యపతివే. రెండు పెద్ద ట్రంకులనిండ సూర్యపతివస్త్రము లుండెడివి. కలకత్తాపంచెలు నలు వది సిల్కు-చొక్కాలు ముప్పది. బనియనులు ఏబది. పట్టుత్తరీ యాలు, ఖంజువాలు, అత్తాగోడశ్శంచువి నలుబది. ఈరీతిగా నెలకుఁ జాకలివానికి నాలుగురూపాయలిచ్చి యుండుకొంటురు. ఇందులో నెవని కిష్టమువచ్చినది వాడు కట్టుకొనెడిదే. తరువాత నత్తరులురాచి పూటకూళ్ళింటికిఁ బ్రయాణము. ప్రయాణము కాకముందు ఆ రోజు నకుఁ గావలసిన పుస్తకములు సర్దుకొందురు. సూర్యపతికి వెదుకు చున్న పుస్తకము దొరకదు.

సూర్య—రాఘవా! నా పుస్తకము తీసినావా?

రాఘ—ఏమి పుస్తకము? నీతలకాయ! స్థూలుకుఁ బుస్తక మెందుకోయి! మహాచదివిచచ్చెడివానికివలె. ఒకనోటుబుక్కు పుచ్చు కొని బయలుదేలు. చాలులే, అది మన చదువుకి.

పూటకూళ్ళబస బుట్టయ్యపేటలో. రాఘవరా వా బసలోఁ జిన్నప్పటినుండియు నుండెను. ‘ఏమమ్మోవు! వేళ యయినది. అన్నముపెట్టుము’ అని రాఘవరావు తొందరచేయును. ‘చదివి నావులే అయ్యా! చదివిన నిన్నిసార్లు తప్పుట మెందుకు’ అని యామె యనును. “ఓసీ! నీ దుంపతెగ. నా సొమ్ము తిని నాకే మెదురుతిరుగుచున్నావు” అని రాఘవరావు. ఆమె “చూడు అయ్యా! చూడు! ఈయనసొమ్ము నేను తిన్నానట. నా కింతవలకు నెనుబది రూపాయీలు ఈయవలె. దమ్మిడీ యాయఁడు నాయనా! చంపు కొని తినును” అనును.

రాఘ—నీకు నే నేమిటి? ఎనుబదిరూపాయలా! ఏదీ, నోటు చూపించు. అబ్బో! నీవా! ఎనుబదిగవ్వలు బాకీ యుంచుదువా? ‘వట్టి పిసినిగొట్టుముండ మెవ్వరురా’ అని యడుగు. లక్షిందేవి అందురు. నీ మొగానికి నెనుబది రూపాయలే!

లక్షిం—ఇదిగో అబ్బాయి! “ముండా” అనకు.

రాఘ—ముండావుకావా? అయిన నీ కుంకుమ పెట్టుకో.

అని కుంకుమబరణి తెచ్చి యామె మొగమున మెత్తును. ఆమె మొగము తుడుచుకొని, “నీవు నా బసలోనంచి లేచిపో! గోల” యనుచు. “బస నాది. నీవు పో” అని రాఘవరా వనుచు. తక్కిన ముగ్గురు పకాలున నవ్వుదురు. ఈ సంఘటనలు రోజున కొకటి వాటిద్దరిమధ్య. భోజనము చేయుచుందురు లక్ష్మిందేవి నేయి వడ్డించుచుండుచు. రాఘవరావు ‘ఇంకఁ గొంచెమువేయుము’ అనును. ఆమె వేయదు. రాఘవరావు ‘వేయుచువా, వేయవా?’ అని యామెచేయి పట్టుకొని నేయి బోర్లించుకొనును. ఆమె ‘నా సొమ్మంతయు పాడు చేయుచున్నాఁ’డని గోలపెట్టుచు. రాఘవరావు ‘మొదటనే న్యాయముగా వేసినచో నీ కంఠ నష్టము లేదుకదా! నీ రోగము కుదిరినదా? ఇంక నెపుడయిన నడిగినచో వేయకుండ నుండుము’ అని భోజనము చేయును.

భోజన మయినతరువాతఁ బాఠశాలలలోనికిఁ బోదురు. సూర్యపతియు, రాఘవరావును స్కూలుపై నలు చదువుచుండిరి. కిరీటియు, ధర్మారావును ఎఫ్. ఏ. చదువుచుండిరి. మొదటి పీరియ డయినంతనే సూర్యపతివచ్చి మేఁడమీఁది ధర్మారావును రమ్మని చేయి విసరును. అతఁడు నెమ్మదిగా లేచివచ్చును. కిరీటి యతని ననుసరించును. రాఘవరా వెదురుచూచుచుండును. నలుగురు గలసి తక్కినరోజంతయు నెగఁగొట్టి గొడుగుపేటకు బయలుదేలుదురు. దారిలో నొకరి నొకరు వెక్కిరించుకొనుట, యెవరినో ఆడిపోసికొనుట యుండప్ప వేతే పని లేదు.

కిరీటి—ప్రతిరోజును ఈ యెగఁగొట్టుట యేమిటి?

సూర్య—అబ్బో! మహా చదివినావు లేవోయి!

రాఘ—చదువకేమి, చదువకేమి? ఆయన చదివిన చదువేగా మా బత్తెమాడకు వచ్చినది.

ధర్మా—మీ బత్తెమాడకుఁ బాగుగా చదువువచ్చునా?

రాఘ—ఆయన కెంతవచ్చునో అంతవచ్చును.

వారిలో నెవరును స్కూలునెగఁగొట్టితి మని యననురాదు. అన్నచోఁ దక్కిన ముగ్గురును గలసి వానిభరతము పట్టిరే.

గదికిఁబోయి చొక్కా లూడఁదీసి పలుపులు పలుచి శయ నింతరు. ఇందులో నెవరు నిద్రపోరాదు. పోవుట కెవరైనఁ బ్రయత్నించినచోఁ దక్కిన ముగ్గురును వానిని బోసీయరు ఆ పోసీయక పోవుటలో మూఁడువరుస లున్నవి. మొదటివరుస యిది—అతనిని వందసార్లు పలుకరించుట. అతనిని గదపుచు వందసార్లు ‘సూర్యం, సూర్యం, సూర్యం, సూర్యం, సూర్యం’ అనుటయే— దీని కంతులేదు. దీనితో వాఁడు నిద్ర మానును. మానఁడు? తక్కిన ముగ్గురుకలసి వానిని వెక్కిరించుట. వాఁడు దేనికో సమాధానము చెప్పను. ‘మేలుకొనియే యున్నావు. నిద్రపోయినా ననుకొన్నామే’ యని వానిని లేపి కూర్చుండఁబెట్టుట - ఇది రెండవవరుస. మూడవ వరుస - దిండ్లు చేఁబుచ్చుకొని మోఁడుట. అంతటితో వానికిఁ గోపమువచ్చి మఱల దిండుతోఁ గొట్టును. అంతట మఱలఁ బార్టీలు పడి దిండ్లతో యుద్ధముచేయుదురు. కొట్టిన వానినే కొట్టవలెనని లేదు. ఊరకున్న వానినిగూడఁ గొట్టవచ్చును. చివర కీ దిండ్లు విసరుకొనుట వీధిలోనికిఁగూడఁ బోవును. ఇంతలో మూఁడుగంట లగును.

నలుగురును దుస్తులు వేసికొని బయలుదేటి, కాఫీహోటలులో నల్లరిచేయుచునే యింత యిని చివరిపీరియడునకుఁ గాలేజీకి ముఱల దయారు. కీరీటియు, ధర్మారావును తెలుఁగు సంస్కృతము లాజిక్కు గ్రూపువారు. శాస్త్రులుగారు తెమ్మచుచున్నారని తెచ్చి హాజరు పట్టిలో హాజరు వేసికొని తిరిగివత్తురు. సూర్యపతి ధనవంతుడగుట, ప్రధానోపాధ్యాయుఁ డెరిగినవాఁడుగాన నతనికి దగాదాలేదు. అతని ద్వారా రాఘవరావునకు లేదు. ఇద్దఱును మొగముచూపించివత్తురు.

అటునిటు తిరిగి మఱల హోటలునకుఁ జేరుకుని భోజనముచేసి గదికిఁబోయి దీపము వెలిగించి చదువ నారంభింతురు. రాఘవరావు తన లాంత రార్పి తాను పండుకొని “ఏమిటోయి, వెధవచదువులు! ఈ మొగాలు ప్యాసయి చచ్చినట్లే” అనును.

సూర్య—శోరు మూయవోయి, తాఁజెడ్డకోతి వనమెల్ల చెటి చినదట.

రాఘవ—ధర్మారావు! నీవు కావోయి చదువునూనివేసి. వారిద్దఱు మొద్దులులే. చదువుకోనీ.

ధర్మారావు చమస్తమాని వచ్చును. ఇద్దఱుఁ బండుకొని వారికిఁ దోచకుండఁగా పిగ్గరగా మాటలాడుదురు. అక్కడనుంచి తగాదా. పుస్తకములతో దండ్రుతో యుద్ధము. మానివేసి నలుగురు వరుసగాఁ బండుకొని ముచ్చట లాడుదురు. ఒకరికిఁ గల నొకరు పండు కొనవలయు నని తనవఱువు వాసికగ్గఱగావేయును. ఇంకొకఁడు వారి యిద్దరిమధ్య వచ్చి పరుగును. ఇంకొకఁడు వారి యిద్దరిమధ్య వచ్చును. ఇట్లొకరిమీఁద నొకరు పడిపోదురు. చివరకుఁ గాదని దూరదూరముగఁ బండుకొందురు వారు ముఖ్యముగాఁ జెప్పుకొను నవి దయ్యాలకథలు, పాములకథలు, దొంగలకథలు, పెద్దపులుల కథలు. రాతిరి కొంతదూరమైనతరువాత నందఱు గలసిరా, నిద్ర పోదురు. ఒక్కఁడే నిద్రపోవలె ననుకొనెనా, వరుస లున్నవిగా, అవి జరుగును. ఆ వరుసలు జరిగినతరువాత నలుగురు లేచి గదికిఁ దాళము పెట్టి కాలేజీనాఁకా పోయి తిరిగివత్తురు. పని యేమియు లేదు. తెల్ల వాఱుకడ నిదురపోదురు. మఱునాఁ డెనిమిదింటికి లేతురు. ఇది వారి దినచర్య.

ఒకానొకనాఁడు నాటకమునకుఁ బోవలె ననిపించును. అందఱి దగ్గఱ డబ్బును లెక్కచూడఁగా నొక రూపాయి తక్కువగును.

సూర్య—మానివేయుదములే.

కిరీ—నీవు ముసుగు పెట్టుకొని పండుకో. మేము పోదుము.

సూర్య—నేనును వత్తును. ఎక్కడనైన నప్పు తెచ్చెదము.

ధర్మా—ఇంకెవరున్నారు? రాఘవరావు పెంపుడు తల్లి యున్నదిగా?

రాఘ—ఛీ! వెధవముండ, నాకుఁ బెంపుడుతల్లి యేమిటి? పూటకూళ్ళది!

కిరీ—దాని సొమ్ము తినవచ్చుఁగాని, అది పెంపుడుతల్లి యనరా డేమి?

నలుగురు గలసి లక్షిందేవియింటికిఁబోయి లలుపు తట్టుదురు. ఆమె తలుపుతీసి వీరినిజూచి 'ఎందుకు నాయనా? అర్ధరాత్రివేళ వచ్చి నారు? నాదగ్గఱ డబ్బులేదు బాబూ!' అనుచు.

రాఘ—ఒక్కరూపాయే నమ్మా!

లక్ష్మి—రూపాయి కాదుకదా, దమ్మిడికూడా లేదు.

రాఘ—రూపాయకే చచ్చిపోదువా? గుటుక్కు మందువా? నీకు తేపటికిఁ గట్టలు చేరవేయవలసిన దేనా?

లక్ష్మి—నీవు లక్షతిట్టు, వెయ్యితిట్టు. నాదగ్గట పై సాలేదు.

రాఘ—ఇప్పుడు నీ తలకాయ బ్రద్దలుకొట్టి యా చేతుల గాఢ లెఱ్ఱకపోయిన నేమి చేసెదవు? డబ్బునిలువచేసి యేమి కొందువు? ఎలుకలు, పందికొక్కులు తినుటకా? ఇత్తువా, యాయవా? చెప్ప. నాటకానికి వేళయగుచున్నది.

కిరీ—ఇంటిలో వెదకి రావోయి !

లక్ష్మి—ఇంటిలో నెక్కడచున్నది? నాకొంగుననే యున్నది.

రాఘవరా వూడఁదీయఁబోయెను. ఆమె యూడఁదీయ నీయదు.

రాఘ—ధర్మారావూ! నేను దీనిచేతులు పట్టుకొందునుగాని, నీ వూడదీయవోయి!

చివర కెట్లయిన నేమి రాఘవరా వూడఁదీసి డబ్బుతీసికొనును. అందులో రూపాయి అణా యుండును.

రాఘ—ఇదిగో! నీఅణా నా కెందుకు? వెధవఅణా తీసిగో!

లక్ష్మి—ఈ అణాతో నేమి చేసిగోను?

రాఘ—బుట్ట గొటిగించుకో.

లక్ష్మి—తేపటికి నెయ్యితేదు, ఏమి వేసికొని తినెదవు? గడ్డి తిందువా? నేయి లేకపోయిన మఱల ముద్ద యెత్తవు.

రాఘ—అక్కడికి రోజును నేయివేసి చచ్చుచున్నట్లు!

ఒక్కొక్కప్పుడు గృహములోనికిఁబోయి యా మూడు లీ మూడులు వెదకి డబ్బు తెచ్చును. నాటకమునకుఁ బోదురు. అక్కడను సరిగఁ గూర్చుండరు. సూర్యపతి వారందఱు తఱుమును. ఇట్లు సం వత్సరమున్నర జరిగెను. మొదటియేడే కనుక నెట్లో దాటిరి. సెలవు లయినతరువాత మఱల జదువులకు వచ్చిరి. సగము సంవత్సరము కడచినది. సూర్యపతితండ్రి పోవుటచేత నతఁడు చదువుమానెను. చివరి మూడు నెలలు తక్కినవారు ముగ్గురే యయిరి. ఒకకళ తక్కు వయినను ఆ మూడు నెలలు నట్లే జరిగెను. కిరీటి పరీక్ష తప్పెను.

రాఘవరా వాయేడు స్కూలుపైనలు పరీక్షయయ్యెను. సెలవు లిచ్చినతరువాత రాఘవరా వింటికిఁ బోవుచుండెను. లక్ష్మిందేవితోఁ జెప్పి 'ఇంక రా నమ్మోవ్' అనెను.

లక్ష్మి—నా డబ్బుమాట యేమి చెప్పినావు?

రాఘ—నీడబ్బా! డ బేబిమిటి! నేను నీకు దమ్మిడియయిన నీయనక్కఱలేదు. సాక్ష్యమేమయినఁ గావలసినచోఁ గిరీటిని చెప్పి మనుము. అతఁడు పెద్దమనిసికదా!

లక్ష్మి—పిల్లికి నెలుక సాక్ష్యమన్నట్లున్నది.

రాఘ—ఏమమ్మోయ్, ఒడలుదగ్గఱపెట్టుకొని మాట్లాడుము. నోటికివచ్చినట్లెల్ల ప్రేలుచున్నావే, పెద్దమనిసిని. రేపు ఎఫ్. ఎ. ప్యాసుకాఁబోవుచున్నవానిని బట్టుకొని యెలుక యందువా?

లక్ష్మి—సరేకాని, ఏమిటో చెప్పు. రైలుఖర్చుకు డబ్బులు లేవా? ఎంతకావలె? పదిఅణాలుకాదూ?

రాఘ—రూపాయి చావు. వట్టిచేతులతోఁ బోనా?

ఆమె రూపాయి యిచ్చెను. లక్ష్మిందేవికి నేఁబదియేండ్లుండును. తలవెండ్రుకల విధవకాలు. రాఘరావుమీఁద నామె కెందుకో అంత యపేక్ష యుండెడిది. రాఘవరావు ఎఫ్. ఎ. మొదటియేడే బందరులోఁ దప్పి మఱలఁ జదువుచుఁ జిన్నతనముతో గుంటూరునకు వచ్చెను. వచ్చి నెలయయినది. హాస్టలులో నతనికి నీటు లేకపోయెను. ఊరిలో గదిపుచ్చుకొనియుండెను. అతనికి సూర్యపతి చాల సహాయపడుచుండెను. ధర్మారావు రాఘవరావులు నేఁడు కొండ వీటికిఁ బోవుచుఁ దమమిత్రుల లేమికిఁ జాలపిచారపడుచు సెనగపప్పు, బెల్లము కొని బయలుదేరిరి. రాఘవరావు తనయుత్తరీయమున మూటగట్టుకొనెను. ధర్మారావు తనకుఁ గొంచె మిమ్మనెను.

రాఘ—కొండమీఁద నే తినవలయును, ఇక్కడ నీకు గింజ యాయను.

ధర్మ—ఏడ్చినావు. తన్ని లాగుకొందును.

రాఘ—తిరిగి వెళ్ళులోపుగా నాచేత నీవు తన్నులు తినకున్న చాలును.

ధర్మారావు, రాఘవరావు లిద్దఱు జంటకవులు. వారిద్దఱి లోను రాఘవరావుపోకడ చాల మెత్తనిది. రాఘవరావు నియోగి. చారిది గుడివాడవద్ద నొకయూరు. ఇద్దఱును యూఁగు నాలుఁగై దాఱు ఫారములు కలసి చదువుకొనిరి. ఇద్దఱును జాలస్నేహ మున్నది. కలసి యేవోపద్యములు వ్రాసెనునారు. ధర్మారావునకు రాఘవ రావుకవిత్వమున్నచో నెంతో యిష్టము. ఒకనాఁడు రాఘవరావు తండ్రి బంధునచ్చి ధర్మారావును జూచి 'మీ దేయూరు నాయనా' యనెను. ధర్మారావు 'సుబ్బన్న పేట' యనెను. 'ఎవరి అబ్బాయివి?' అనగా 'రామేశ్వరశాస్త్రిగారి అబ్బాయివి' అనెను. రాఘవరావు తండ్రిపేరు వేంకటాచలపతి. ఆయన ధర్మారావును గౌఁగి లించుకొని 'రామేశ్వరశాస్త్రిగారి కుమారుడవా? నాయనా! మీ నాన్నయు, నేనును బ్రాణస్నేహితులము. మీ నాయన యెక్కడ తండ్రి, నిరతాన్నదాత! మహాపురుషుఁడు!!' అని మెచ్చుకొనెను. అప్పటినుండి ధర్మారావు రాఘవరావుల స్నేహము మఱియు వృద్ధి పొందెను. ఆ నలుగురి స్నేహములోఁ బొరపె లేదు. అందులో వీరి యెడల నసలులేదు. ఏయిద్దఱునుధ్యను లేదు వారునలుగురు నాలుఁగు దిక్కుల చివరల నుండనిట్లు, వారిహృదయములు కలసియే యుండును. ఇద్దఱును గలసి కొండ యెక్కిరి. ఎక్కుచు ధర్మారావు 'సూర్యపతివచ్చినచో మనమంప తెగును. ఈ కొండ యెక్కులోపుగా వందనాస్తు కూర్చుండు మనెడినాఁడు. రాతేవో బ్రతికినాము' అనెను.

రాఘ—పొన్న కాయవలె గుట్టపుబండిలోఁగూర్చుండుమన్నఁ గూర్చుండును. కొంచెము దూరము నడచినచో నాయాసము. సుతి మెత్తని ప్రాణము. పాపము! లేతవంకాయ.

ఇద్దఱును నవ్వుకొనిరి. 'ఉత్తరము వ్రాసినచో వచ్చెడివాఁడే సునూ' యనుకొనిరి. 'ఈసారి శని, అదివారములలో బెజవాడ పోదము. అతనిని జూచివత్తము' అనుకొనిరి. మాఘమాసమువచ్చి యెండలు మండిపోవుమండెను. కొండమీఁదఁ బచ్చని మాకంతయుఁ మాఁడిపోఁజొచ్చెను. వారు కొండ పడమటినుండి యెక్కి పడమటి ద్వారము దాటి పెద్ద మైదానములోనికిఁ బోయిరి. ఇద్దఱిమేనులు గగురుపొడిచెను. 'ఇచ్చట మనపూర్వపురెడ్లు గుట్టాలుమాఁకించిరో,

వసుగుల నెక్కికో? మన మయోగ్యుల మిచటఁ దిరుగుచుంటి'మను
కొనిరి. 'కిరీటిరావునైనఁ దెచ్చితిమికాదు. అతఁ డెంతపోంగిపోయెడి
వాఁడో' యనుకొనిరి. తారాబురుజు పోయి చూచిరి. మిరియాల
తఖతు దచ్చించిరి. నేతికొట్టు చూచిరి. అచట శుఱ్ఱాలు నిలచెడివోట
గుఱ్ఱపుడెక్కల గుర్తులు నిరీక్షించిరి. వారిస్వరును పూర్వచరిత్రకథా
స్మృతిచేత వివశాంశులై ప్రతినెత్తురాశయున వేడినెత్తురులలో నడ
చిరి. ఒక పూర్వసాభాగ్యము తెలుపు ప్రదేశము చూచినా, ఇద్దఱు
నొకరివంక నొకరు చూచుకొందురు. ఇక మాటాడనక్కఱలేదు.
ఇద్దఱును బరిస్సర మర్థము చేసికొందురు. వారియాత్మలు కనితా
విషయమున, రసజ్ఞతావిషయమున నంతసన్నిహితములై యుండెను.
వా రిద్దఱుగాని యొకఁడే. మధ్యాహ్నముదాఁటి వెనుశ్చ చెలువు
వద్దకుఁ బోయి సెనగపప్పుతిని నీరుత్రాగి గఱ్ఱునఁద్రేచిరి. అచ్చటఁ
గొంతసేపు విశ్రమించిరి. ఆ దుర్గనిర్మాణకౌశల మాశ్చర్యముగ
నున్నది; కోట కట్టుట కెట్టి చక్కనిస్థలము కనిపెట్టిరి? చక్కని జల
సమృద్ధిగలచోటు, లక్షలాదిగ జనము నివసింపఁదగినచోటు, కొండ
లకుఁ గొండలకుఁ గలిసికట్టిన గోడచేత ననిర్భేద్యమైనచోటు - ఆ
రెడ్లు, వారిపరాక్రమము, వారి యాదార్యము, వారు పోషించిన
కన్యలు - వారిశౌరయము లానందభరితములయ్యెను. ప్రొద్దుక్రమకు
వేళకుఁ దూర్పుద్వారమున దిగి కత్తులబాని చూచిరి. ఆ ఘోర
వృత్తాంతముపంకి తిరిగి వచ్చిరి. అచ్చటఁ బెద్దతాతిబండయుండెను.
దానితో రెడ్లు క్రీడించి రని చెప్పిరి. అది యిప్పుడు మువ్వరు గలిసి
కాని యెత్తలేదు. ఆ బండతో వారు బంతులాడిరా? వారి బలపరా
క్రమము లెట్టివో!

రాఘ—'సార్వభౌముని భుజాస్తంభమెక్కెచుగదా నగరి
వాకిటనుండు నల్లగుండడు.' ఇదే అది యేమో!

ధర్మా—కావచ్చును. అది యొక పుణ్యసమయము. మన
మఘడైన బ్రతికియున్నాము కాదు.

రాఘ—పిన్నచో కేసు బ్రదుకు? కాఫీహోటలులా? ఇంగ్లీషు
చదువులా! నీవు బి. ఏ. చదువుచువా? ఏ బుడిచెంబో పుచ్చుకొని
సంభావన కే. గెడివాడవు. పెనవ వై దికివి!

ధర్మా—నీవు మంత్రిగా నుండెడివాడవు. స్నేహితుడను వచ్చి యడిగినచో నన్ను గొంచె మాదరించెడువాడవు కాదా?

రాఘ—అప్పు డసలు నీమొగమే నే నెఱుంగను.

ఇద్దఱుచు గలసి రైలుస్టేషనువైపు నడచిరి. అచ్చటికి స్టేషను దూరమగుటవలనను, జీక్షటి పడుటవలనను వేగముగ నడచుచుండిరి.

● దారిలోఁ గొండవీటిరెడ్లు నప్పటి శోభయు, వాని ప్రస్తావనయే జరుగుచుండెను. సగముదూరము నడచిరి.

రాఘ—వారు కవిత్వ మెంత పోషించిరి! కవిసార్వభౌముడయిన శ్రీనాథుని వారు పోషించుటయే, వారు సారస్వతమునకు మఱవరాని మహోపకారముచేయుట.

ధర్మా—ఎఱ్ఱాప్రగ్గడనుమాత్రము పోషించలేదా?

రాఘ—తెలుఁగులోఁ దక్కినయందఱుకవులును శ్రీనాథుని తరువాతివారే. శ్రీనాథునకుఁ బోలికయే లేదు.

ధర్మా—అ దేమిమాట? ఎఱ్ఱాప్రగ్గడ శిల్పము? ఆయన భారతారణ్యపర్వశేషము పూరించెనన్న సామాన్యమా? సావిత్రి పాఖ్యానము, యక్షప్రశ్నలు న జ్ఞానాంధ్ర వ్రాయఁగలఁడు? తరువాత పింగళి సూరన. ఆయన ప్రభావతి-ఓహోహో; ఏమి రచన! ఆయనతోఁ బోల్పఁదగినవారు మనభాషలో నొకఁగోయిద్యతో? అంతయు.

రాఘ—శ్రీనాథునితో నెవ్వరును బోలలేదు. తక్కినవారయినట్టె పెట్టుము. నీసపద్యము నాయన యెంత బాగుచేసెను?

ధర్మా—నీసపద్య మతనిమూలముననే అసలు పాడయినది.

రాఘవరావు ముందునడచుచున్నవాఁ డాఁగి ‘ఛీ! నోరు మూయుము’ అనెను. ధర్మారావు ‘వాగక నడువుము. శ్రీనాథుఁడు లేకపోయినచో నీస మంతదౌర్భాగ్యదశకు రానే రాదు’ అనెను. రాఘవరావునకుఁ గోపము మితిమీరిపోయెను. లాగి ధర్మారావును చెంపకాయకొట్టెను. దెబ్బ చుట్టునఁ దగిలెను. ఎఱ్ఱుని యతనికపోలము నెత్తురులు క్రమ్మెను. ధర్మారావు ‘అబ్బా’ యని చేతితోఁ జెక్కిలి యదుముకొని కోపముతో రాఘవరావువంకఁ జూచెను. రాఘవరావు మొగములోఁ గ త్తివేసిన నెత్తురుచుక్క లేదు. మొగము వివర్ణమై పోయెను. ధర్మారా వాలోచించెను. అతనిని మఱుఁ గొట్టవలయు

నన్నంత వచ్చినది. కాని యాఁగెను. ధర్మారావు దారి తొలఁగి ముందుకువచ్చి నడువసాగెను. రాఘవరా వనుసరించెను. ఒకరితో నొకరు మాటాడుటలేదు. నడచుచుండిరి. రాఘవరావు మంత్రమువలె నతని ననుసరించెనేకాని యతనిమేనిలోఁ బ్రాణములు శేవు. ఆహా! కొంతదూరము పోయినతరువాత నతని కాలోచనాపరంపర పుట్టెను. ధర్మారా వెంత మంచివాఁడు! అతఁడే తిరిగి కొట్టినచోఁ దా నేమగును? ధర్మారావును, దారును సమవయస్కులయ్యును ధర్మారావునెడల నితరులకున్న మర్యాదనుబట్టి యతఁడే గౌరవనీయుఁడు. తనమిత్రులలో ధర్మారా వట్లుండునుగాని పరుల కతని జూచినచో భయమువేయును. అతఁ డంత తేజశ్శాలి. అంత గంభీరుఁడు. అతఁ డన్నచోఁ దన కెంత గౌరవము? చివరికిదా తానుచేసిన పని? ధర్మారావు చాలబుద్ధిమంతుఁడు. శ్రీనాథునిసీసమునుగూర్చి యట్లన్నచో నతఁ డేల యనెనో! అతనివలెఁ దా నాలోచించలేఁ డాయెను. ఛీ! ఛీ! తనకన్న ధూర్తుఁ డుండఁడు. తేపు కిరీటిసూర్యపతులతో నేమని చెప్పవలయును? తనతండ్రి కిది తెలిసినచోఁ దన్ను బ్రదుకనిచ్చునా? అతనికన్న దా నేమి తెలివికలవాఁడు? ధర్మారావు ప్రతితరగతియుఁ గ్రమముగాఁ బరీక్షయిచ్చుచుండఁగాఁ, దాను ప్రతిదియుఁ దప్పటయే నాయెను. ఒక యరమైలుదూరము నడచిరి. బాగుగాఁ జీకటిపడినది. రై లందునో, అందదో యని ధర్మారావు తొందరగా నడచుచుండెను. రాఘవరా వతనితో నడువలేక మధ్యమధ్యఁ జిన్నపరువు లెత్తుచుండెను. దారి యది యవునో కాదో! రాఘవరావు పరుగెత్తి ధర్మారావుకన్న ముందు నడవఁజొచ్చెను. కాని ధర్మారావు నాలుఁ గైదుసారు లతనిమడమలు త్రొక్కవలసి వచ్చెను. రాఘవరావు 'మడమలు త్రొక్కెద వేమి' యనెను. ధర్మారావునకుఁ గోపము తగ్గలేదు. ధర్మారావు ముందు నడచెను. రాఘవరావు మఱల ముందుకుఁ బరుగెత్తి 'నాకు భయము వేయుచున్నది. నీతో నేను నడువలేకున్నాను' అనెను. ధర్మారావు కోపముతో ముందు నడవఁ బోయెను. రాఘవరావునకు దుఃఖము తఱుముకొనివచ్చెను. అతని దుఃఖ మాఁగక బిగ్గరగా నేడ్చి ధర్మారావును గాఁగిలించుకొనెను. ధర్మారా వేమి చేయును? నిలువెల్ల నీరయ్యెను. అట్లే నిలఁబడి

పోయెను. అట్లు పదినిముసము లున్నతరువాత నిద్దఱకు నుద్వేగము తగ్గెను. ఎవ్వరును మాటాడలేదు. చీకటిలో నొకరి మొగ్గ మొకరు చూచుకొనిరి. ఏమియుఁ గనిపించలేదు. కాని స్వర్ణచేతనే ధర్మారావుకోపము పోయిన దని రాఘవుఁడు గ్రహించెను. రాఘవుని పశ్చాత్తాపము ప్రమాణము దాటిన దని ధర్మారావు గ్రహించెను. తన యుత్తరీయముతో రాఘవరావు కనులు తుడిచి ధర్మారా వతనిని ముందు నడవమనెను. కాని రాఘవరావు కొంతదూర మతని ప్రక్కగాఁ గొంగిలించుకొనియే నడచి తరువాత నట్లు నడచుట కష్టమయి ముందునడచెను. స్టేషను దగ్గఱకు వెళ్ళునప్పటికి రైలు దాటి పోయెను. దగ్గఱలో సత్ర మున్నదని తెలిసికొని యటకుఁ జనిరి. అచట సత్రములో నొక ముసలిది డబ్బుతీసికొని యన్నము పెట్టును. కాని మనుష్యులు వచ్చినతరువాత వారు కావలయునన్నచో వంట మొదలుపెట్టును. వీ రిద్దఱు ప్రొద్దుటినుండి తిండిలేక మలమల మాఁడుచు నామె యప్పుడు వంట మొదలుపెట్టెద ననఁగా మనసులో సగము చచ్చిరి. వంటయై భోజనమగువఱకు రాత్రి రెండుజాము లయినది. సత్రములో బయటఁ బండుకొనిరి. ప్రక్కలు లేవు. ఉత్తరీయములే కొంత సేపు పలుపులు, కొంత సేపు దుప్పటులుగాఁ దెల్ల వాటినది. హృదయమును నిద్ర కుదుటపఱచునట్లు మఱొకఁడు చేయ లేదు. రాత్రియంతయు వారు సరిగా మాటాడనే లేదు. తెల్లవాఱు సరికి నిద్దఱకు యథాపూర్వముగఁ బ్రసంగము సాగెను.

రాఘ—ధర్మన్నా! లేవోయి. ఈపూటఁగూడ రైలు చెడఁ గొట్టెదవా?

ధర్మ—నిన్న నేనేచెడఁగొట్టినది! వెధవ తెలివిపోవుచున్నావు!

రాఘ—‘నోటికి సరిగా రానీ. మఱలఁ జెంపకాయలుతినెదవు. అప్పుడే మఱచిపోయియినావా! నిన్నప్రొద్దునఁ గొండ యెక్కుచు నన్నానుకదా, తిరిగి వెళ్ళులోపుగా నాచేత నీవు తన్నులుతినకున్న నంతేచాలు నని. అది నిజమా, అబద్ధమా?’ అని లేవకున్న ధర్మారావుమీఁదఁబడి ప్రేమ వెడలఁగఁకుచుఁ గొంగిలించుకొని యొక్కటే నన్వేను. ధర్మారావు ‘మీఁదనుంచి లే’ అనెను. రాఘవరావు లేవకుండ ‘ఇంకను గోపము పోలేదా? కొట్టు మయిన’ నని ధర్మారావుచేయి

తనచెంపమీదఁ బెట్టుకొనెను. ధర్మారా వతనిచేయి నొక్కెను. రాఘవ రావు గిలగిలలాడి వదలించుకొని 'అబ్బా! అక్కడికిఁ గసితీసినది కావలయును' అని సర్దుకొనెను. తరువాత రైలుకుఁబోయి యింటికిఁ జేరిరి. అది యాదినారము. ధర్మారావు పాండురంగమాహాత్మ్యము తెచ్చి చదువుచుండెను. ఆ నార మెల్ల నదియే చదివెను. తనకుఁ గష్టమై క్రింద లఘువాఖ్య చూచినపుడెల్లఁ దన కెచట సంశయమో వ్యాఖ్యాకారునకుఁగూడ నచటనే సంశయము. పుస్తకము పూర్తి యయ్యెను. ఈసారితో ధర్మారావు తనకవితాభిప్రాయములన్నియు మార్చుకొనెను. ఇది యేమి గ్రంథము! తెలుఁగువాఙ్మయమున నా గ్రంథమునకున్న మర్యాదయు, గౌరవమును ధర్మారావు మొగమున వచ్చి కొట్టెను. ఇదివఱకు ధర్మారావు కవిత్వ మనఁగా మెత్తని మాటలుతెచ్చి పొదుఁగుటయనుకొనెను. ఒత్తుఅత్తురములులేక అదొక విధమైన ప్రవాహముగాఁ బోవునవి, లోకమున మనము బహుశః ఉపయోగించునవి, ఒయ్యారమైన యర్థము కలివి శబ్దములే కవితకు బనికిఁ బచ్చును. తక్కినవి చెవి కింపు గావు. పద్యమును సాఫీగా నడువ నీయవు. పద్యము తేలికగా నుండవలయును. ధారాళముగఁ బోవల యును. యతిప్రాసములు వానియంతట నవి యతికినట్లే యుండవల యును. ఈ పూర్వభావ నిందివఱకే కొంత మాతీనది. ఇప్పుడు పూర్తిగా మాటిపోయెను. ప్రతిశబ్దమునందును సొగ సున్నది. కవి చూడఁగలిగియుండవలయును. ఇతరులకుఁ బాండురంగనికి లక్ష వ్యత్యాసము కన్నడెను. అతనిభావములే వేఱు. ఆయన చెప్పెడి వైఖరియే వేఱు. ప్రతిపద్యము జాత్యశ్వము ఖిదనువోయినట్లే యుండును. ధర్మారావునకుఁ దక్కినవైఖరి పేలవ మనిపించెను. కవిత్వ మనినచోఁ బాండురంగనిదే కవిత్వము. పింగళి నూరన్న గారును మహానుభావుఁడే. కాని తెనాలికవికూర్పు బ్రహ్మభేద్యము. అతని కతఁడే సాటి. మఱలఁ జూడఁగా నెవరితోవ వారిదే. అన్నింటిలోనను మాధుర్యము కలదు. జిహ్వకు రుచి వేయిరీతులు. మరగఁ గాఁచిన పాలరుచి వేఱు; పంచదార కలిపిన పాలరుచి వేఱు. తేనె పాకమురుచి వేఱు; తేనెరుచి వేఱు. చెఱుకుపాకమురుచి వేఱు. అందులో మఱల పలురకములు. పరబత్తురుచివేఱు. ఇం దేది కాదం

దుము? కాని స్వచ్ఛమైన క్షీరము, మధువు, చెఱుకుపానకము తక్కిన వానికన్న శ్రేష్ఠములు. మధువు దోసెఁ డెవరైనఁ ద్రాఁగఁగలరా? అడవిలోనున్న కోయవాండ్రు త్రావుదురు. ఇప్పపూవు తిని తేనె త్రాఁగువారిరుచి యెట్టిదో? మనకైనచో నాలుగుబొట్టులు త్రాగు వటకే మొగముమొత్తును. అసలురుచి యట్లేయుండవలయునేమో?

- అచ్చముగాఁ బాలుత్రాగఁలేక మనము పంచదారకలుపుకొం దుము. మనరుచి చెడిపోయినది. ఉప్పు కారములు తిని జిహ్వాచెడి యచ్చమైన క్షీరములు, తేనె వీనియందు వైరస్యము పుట్టినది ఇది యొక వ్యాధియేమో? అడవిలోనివారికి సహజరుచి పోలేదు. వారికి వెగటులేదు. అప్పుడే కొండకొమ్మునుండి పట్టుదులిపి తేచ్చిన పచ్చి తేనెవలె నున్నది తేనాలికవి గ్రంథము. ఇంకను గొన్నిపురుగులు గూడ బ్రతికియే యున్నవి. ఆ దశాతారవర్ణన మేమిటి? అందులోఁ గుర్మావతార వర్ణనము! కవిత హృదయమునకుఁ దాఁకవలయును గాని, మనస్సునకు దాఁకరా దందురు. మనస్సుద్వారాకాక యిం ద్రియవిషయములకు హృదయప్రవేశ మెట్లుకలుగును? 'అన్యదాలోచ నామృతం' అన్న వారుకూడ మనసా చర్చితమైనకొలఁది నానందము కలుగునదియే కవిత్య మనిరి. అట్లు వినినవెంటనే తెలియవలయునేని, చూచినంతనే కనుల కింపయిన వస్తువువలెఁ గవిత్యమును శీఘ్రపరి త్యాజ్యద్రవ్యగణములోననే చేరును. ఆలోచించినకొలఁది రమ్యముగా నుండవలయును. అనఁగా నాలోచించినకొలఁది నందు విశేషముగాఁ దెలిసికొనవలసిన యంశము లుండవలయు నన్నమాట. అర్థము శాఖోపశాఖలుగా నుండి, తదనుగుణమైన శబ్దప్రయోగము, తద్వై ర్వి త్పరస్పరసంబంధము, చివరకు సర్వమును గలసి రసమునందుఁ బుచ్చుట-యింత జరగవలయును. రసమునందుఁ బర్యవసించుట రసజ్ఞుడైనవానికి. ప్రతివిషయము నెవఁడు హృదయము చేచ్చుకొనఁగలుగునో వాఁడు రసజ్ఞుఁడు. ప్రతివాఁడు నట్లు ఁడు. ప్రతివిషయమునం దంతశక్తి లేదు. భగవంతుఁ డెంత లోఁతైన విషయము. ఆ లోతు మహాపరిపక్వదశయందున్న 'సిమనస్సునకే' దెలియచున్నది. భాగవతములోని పద్యము ల్లే దానే చెప్పినది. ఆమె వాని యర్థములు హృదయము

దాక నెఱిగినది. అందుకనియే వానియందు లీన మగుచున్నది. ఏ సంగతియైన నంతదాక తెలిసినదే తెలిసినట్లు. తనకు భాగవతము లోని పద్యములయందలి భాగవతార్థముకన్న సారస్వతార్థమే యెక్కువ తెలిసినది. అందువలన నచటి నుడికారపుసొంపు, అక్షరములకూడిక, పద్యమునడక వీనిని జూచి తాను సంతోషించుచు న్నాడు. తెలియుటలో నున్న తరతమభావము లనంతములై యిది మిథ్యమని నిర్ణయించరాకపోయినది. ఒకనికిఁ దెలిసిన దింకొకనికిఁ దెలియదు. అందుచే జగత్తు బహుసహస్రభా విభక్తమై పోయినది. పాపము! వా రొకరి నొకరు తెలిసికొనవలయు ననియుఁ బ్రయత్నించరు. సర్వస్పృష్టి నావరించిన మాయ యనెడు సహంకారము వివేకమును జేరకట్టనీయదు; ఎదుటవాని యూహ యూహించనీయదు. ఈ యూహాపరంపరవేళ రాఘవరావు వచ్చెను. ఇద్దఱురుగలసి వాహ్యళి బయలుదేరిరి. సాయంకాలమయినను వేడి తగ్గలేదు. కలసి నల్ల చేఱువునకుఁ బోయి, యచటఁ గూర్చుండిరి.

రాఘ—మొన్న శ్రీనాథుఁడు నీపద్యము పాడుచేసె నంటివే! ఆ సంగతి కొంచెము చెప్పుము. 'వినఁ గుఱూపాల మయ్యెడిన్.'

ధర్మా—నీతో నా సంగతి యింక మాటాడనుపో.

రాఘ—మఱలఁ గొట్టరులే, ఇది ఫిరంగిపురము కాదుగా.

ధర్మా—నీ మొగము పోదూ.

అని యూరకుండెను. రాఘవరావుబ్రతిమాలెను. ధర్మారావు మెత్తఁబడలేదు.

రాఘ—శ్రీనాథునకుఁ దెలియని దేమిటి? నీకుఁదెలిసిన దేమిటి?

ధర్మా—అంతే. నీకును శ్రీనాథునకును దెలియును.

రాఘ—సూర్యపతి తేవు మనల నిద్దఱను రమ్మని కబురు పంపించెను.

ధర్మా—ఎందుకు? ఊరువెంటఁ దిరుగుటకుఁ గాఁబోలు!

రాఘ—తేవు శకుంతలనాటక మంట. మనము మువ్వరము కలసిగాని యా నాటకము చూడరాదంట. ఇదివరకే నాలుఁగుసార్లు కబురులు పంపించఁగా మనము పోలేదు. నీ విచటనుండి కదలలేదు,

నేను బందరునుండి పోలేదు. ఈసారి తప్పక రమ్మనియు, రాక పోయిన నింక మనతో మాట్లాడననియుఁ గబురంపెరు.

ధర్మా—నా కీ నాటకములు చూచినచో నొడలు మండి పోవును. ఈ పిచ్చివానికిఁ బ్రతివాఁడును నటకుఁడే. మనముకూడ నతఁడు మెచ్చుకొన్నవానిని మెచ్చుకొనకపోయినచో మన ప్రాణములు తీయును. లక్ష చెప్పి యొప్పించినఁగాని నిదురపోనీయఁడుగా.

రాఘ—తేపు పోవుదమా మఱి? తేపు శనివారము.

ధర్మా—తేపు ప్రొద్దుననే పోదము.

మఱునాఁడు నలుగురు స్నేహితులును గలసిరి. దినము చాల భాగము యథాపూర్వముగానే సాగెను. కృష్ణాస్నానము చేసిరి. సూర్యపతి మేడమీఁదఁ బఱువులుపఱచినమంచములమీఁద శయనించిరి. ఎవ్వరును విద్దురపోలేదు. రాత్రికి నాటకము చూడవలయును. పగలు కొంచెము నిదురపోద మని యొకరు. సరేనని మఱియొకరు. కాని నిద్రపోవువేళకు నలుగురు నల్లరియేచేయుదురు. రెండు గంటలైనది బత్తాయితొనలు, కమలాఫలముతొనలు, చక్రకేళిముక్కలతో నిండివ పళ్ళెములు మేడమీఁదికి వచ్చినవి. అవి ఫలహారములు చేసి, నిమ్మకాయ పిండిన పలుచని మజ్జిగ దాహము త్రావి, మఱలఁ గొంచెముసేపు మాటాడి పికారు బయలుదేరిరి. హాలు వద్దకుఁ బోయి టిక్కెట్లు కొనిరి. రాత్రికిఁ బెందలకడ భోజనములు కానిచ్చి నాటకమువేళకు హాలులోఁ బోయి కూర్చుండిరి. మధ్య సూర్యపతి. అతనికి రెండువైపుల ధర్మారావు, రాఘవరావులు. ధర్మారావు ప్రక్కన కిరీటి. హాలు కొత్తతెరలతో, జెమికీపనిచేసిన ప్రక్కతెరలతో విద్యుద్దీపముల వెలుగునఁ గనులకు మిఱుమిట్లు కొలుపుచుండెను. సూర్యపతి హాలును దెగమెచ్చుకొనుచుండెను. 'లక్షరూపాయలు వ్యయముచేసి యీ హాలు కట్టించిరి. ఏమి తెరలు, ఏమి తెరలు!' అని.

ధర్మా—నోరు మూసికొనుము. ఏమిటి, దుర్వ్యయముగా నున్నది!

సూర్య—నీవు ప్రతిదానిని విమర్శించుటయే తప్ప మెచ్చుకొనవయ్యా?

ధర్మా—సరేకాని, ఆ తెరమీద బొమ్మ యెవరిది?

సూర్య—ఎవరో చూరసానిది. గ్రీసుదేశపుదేవత యట.

ధర్మా—ఇచ్చట నాడునాటకములు మనసంప్రదాయముతోఁ గూడినవికదా! మననాటకము లాయెచు. సరస్వతీదేవిదో, లక్ష్మీదేవిదో వేయరాదా? కట్టించినవారి కీ వ్యామోహ మెందుకు? గ్రీసుదేశపువిద్యాధిదేవతలు మననాటకములు, చిత్రకళలను పాలించవలయును గాఁబోలు. ఇంక నట్లే జరుగునులే.

సూర్యపతికి దోషము తెలిసెను. ఇన్నాళ్ళ మెచ్చుదల యొక్క నిముసములో నదృశ్య మయ్యెను. 'అవునయ్యా! వారికిఁ దోచదు. నీవు పోయి వారితోఁ జెప్పరాదూ' అనెను. 'మూర్ఖులకుఁ జెప్పటకు మూర్ఖులే కావలయును. నీవు వెళ్ళుము' అని రాఘరావనెను. ముగ్గురు నవ్విరి. అంతలో హాఝనీ మ్రోగుట, తెరయెత్తుటయు జరిగెను.

సూర్య—అదుగోనయ్యా! దుష్కర్మములు వచ్చుచున్నాఁడు. చూడుము, చూడుము. ఆహాహా! ఏమి పాడునయ్యా! జనము దిగ్భ్రాంత మయిపోవును.

దుష్కర్మములు వచ్చెను. జనులు కరతాళధ్వనులుచేసి మెచ్చుకొనిరి. ఆయన రంగమునుండియే శరీరోర్ధ్వకాయము వంచి దొరవలె గౌరవము ప్రకటించెను. తరువాత 'గ్రీవాభంగాభిరామం' పాడెను. మఱలఁ దెలుగుపద్యము పాడెను. అట్టలతోఁగట్టిన రథము, గుఱ్ఱములు, దానివెనుక దుష్కర్మ పాత్రధారి. పద్యము లతఁ డందఱకు వినఁబడుటకు రంగముముందునకు వచ్చి చదువును. దుష్కర్మముని యందు శరీరలాఘవముగాని ముఖవిన్యాసముగాని యేమియు లేదు. మృగయానుగుణమైన దుస్తులు లేవు. అంత వెలగలదుస్తు లేందుకు? తరువాత శకుంతల గనఁబడినపుడు అసంస్కృతమైనబుద్ధిగలవాఁడు నీచనాయికాదర్శనమునఁ దొంగితొంగి చూచినట్లు, కన్నుకొట్టినట్లు నటింప నారంభించెను. సభికులు దానిని మెచ్చిమెచ్చి కరతాళములు మ్రోగించుచు వచ్చిరి.

సూర్యపతి 'యెట్లున్న'దని తఱచితఱచి ధర్మారావు నడిగెను. శంఖముతోఁబోసినఁగాని తీర్థముకాదన్నట్లు ధర్మారావుమెచ్చి

నఁగాని యతనికిఁ దృష్టిలేదు. ధర్మారావు 'కానీ! చెప్పెదను' అనెను. ద్వితీయాంకము ప్రారంభించెను. నాయకుఁడు, నర్మసఖుఁడు ప్రవేశించిరి. వెనుక తెఱమీఁద యూరపుగోని పల్లెటూరుచర్చి చిత్రంపఁబడియుండెను. ధర్మారావు 'చూడవయ్యా! ఆ వెనుక తెర. అదిగో మునిపల్లె. అదే కణ్ణమహామునిమాశ్రమము' అనెను. నలుగురు పకాలున నవ్విరి. చుట్టుననున్నవారికి వీరు మొదటినుండియు నల్లరియే చేయుచున్నట్లు తోచెను. కాని చాలమంది సూర్యపతి ధనవంతుఁడని యెఱుఁగుదురు. కొందఱు ధర్మారావు కవీశ్వరుఁడని, బుద్ధిమంతుఁడని యెఱుఁగుదురు. అందుచే దాటిపోయినది. దుష్యంత పాత్రధారి వెకలినవ్వులు. తననాయకినుగూర్చి చెప్పుచు దురర్థము దుర్భావము స్ఫురించునట్లు కనుగీటుటలు, శరీరమువంచుటలు చూచినకొలది ధర్మారావునకు మనస్సు కలఁతపోందెను. చివరకు నాయకుఁడు 'చరణమున గ్రుచ్చుకొనెఁ గుశాంకుర మటంచు' నని చదివి తనకు దర్భ కాలిలో గ్రుచ్చుకొన్నట్లు కుంటుట మొదలు పెట్టెను. నాయిక తిరిగిచూచినట్లు తిరిగిచూచెను. వైచున్న పెద్ద ముఖములు అంగీ ప్రక్కనున్న పూలమొక్కపై నైచి యట్లు నాయిక చేసినదని తా నభినయించెను. ధర్మారావు ఛీ! ఛీ! యని బిగ్గరగా ననెను. అది యెంతో యభినయ మచుకొన్న చుట్టుప్రక్కలవారందఱు తనివంకనే చూచిరి.

సూర్య—అంత బాగున్నచో నట్లందు వేమి?

ధర్మ—మీరందఱు తెలివిమాలినవారైన నది బాగుండదా?

సూర్య—మఱి దోష మేమిటో చెప్పుము.

ధర్మ—ఇప్పుడు చెప్పనది కాదు, మన మింటికిఁబోయిన తరువాతఁ జెప్పెదను. ఇది చెప్పవలయునన్నఁ జాలసేపు పట్టును.

తరువాత ధర్మారావు వెడలిపోయి హాలుబయటఁ దిరుగుచుండెను.

సూర్య—రాఘవరావు! నీకును బాగుండలేదుటోయి?

రాఘ—నేను ధర్మారావు చూచినట్లు చూడను. నేను వీనిని గుఱించి విచారించను. నాకు బాగులేదు, ఓగులేదు.

రాత్రి యింటికిఁ దిరిగిపోవుచు నూర్యపతి సగముచచ్చిన యుత్సాహముతో ధర్మారావువద్దకుఁ బోయి 'ఏమయ్యా! ఏమియు బాగుగాలేదా' యనెను.

ధర్మా—జా గేమిటి? వాండ్రు విచారించినవారు కాదా యెను. తెలిసినవారు కాదాయెను. పెద్దల నడిగి తెలిసికొనినవారు కాదాయెను. చూడు! అభినయము నృత్యము, వృత్తము, నాట్యము నని మూఁడురకములు. శబ్దము యొక్క యర్థమునభినయించుటనృత్యము. ఇది వీధినాటకమువారు చేయుదురు. గానములేకుండఁ జేయునట్టి నృత్యము నృత్తము. ఇది వారాంగన లపుడపుడు చేయునది. నాట్య మనఁగాఁబద్యభావము నభినయించునది. ఈ నాటకములలోఁ జేయఁ దగినది యది. ఆ పద్యము చనువుచు దానిభావము సామాజికుల కర్థమగుచున్న నటించవలయును. ఇప్పు డా పద్య మున్నది. అది శకుంతలయొక్క యొక శృంగారభావవిశేషలీలను జెప్పుచున్నది. ఆ లీల వలన దుష్యంతుఁ డామెకు దనయందుఁ బ్రేమయున్న దని యచు కొనెను. ఆ శకుంతలచేసిన తిరిగిచూచుట సామాజికులు వెనుకటి యంకమునఁ జూచినదే. నర్కసఖునితో నది నచ్చఁజెప్పుటకు దుష్యంతుని నేత్రములయందు నతనికి విశ్వాసముపుట్టించఁగలట్టి తీక్షణదృష్టి ప్రేమజ్యోతి వెలుఁగవలయుచుగాని, దానివలె నాడినచో నది కలుగునా? అదియుఁగాక వేటకువచ్చిన దుష్యంతునకు గాడిద మోయు నంత యా బరు వెందుకు? వేటకు వెళ్ళునపుడు పైని మైసూరు మహారాజుగారివలె పెద్ద వ్రేలాడుకోటు వేసికొందురా యేమి? అభినయము నాల్గువిధములు. అందులో మొదటి దాహర్యకము. ఆహర్యక మనఁగా బాత్ర కనుగుణమైన వేషమును ధరించుట. దుష్యంతుఁడెట్టివాఁడు అని విచారణచేయుము. రాజర్షి, నిత్యాగ్ని హోత్ర). ధర్మమైన యూహతప్ప నతనికి వేతే యూహయే రాదు. మహాయోధుఁడు. ఇంద్రునకు రాక్షసులజయించువేళ నుపయోగ పడినవాఁడు. అట్టిక్షత్రియమూర్తి యెట్లుండునో మన మూహించనే లేము. దుష్క-ల మా రోజులకు మనకు నంతరితమై మన కా పూర్వ గాజర్వులమూర్తి గోచరింపించుట లేదు. శిల్పమునం దాకృతి నిర్మాణమునకు రెం డాధారములు. ఒకటిసంప్రదాయము; అది లేనప్పు

ఊహ. సంప్రదాయము చచ్చిపోయినది. ఊహచేత దుష్ట్యంతుని వేషమును భావించుము. మహాధానుష్కుఁడు గాన నిత్యవ్యాయామముచేత గట్టిపడినయొడలుగలవాఁడు. అది యే పాత్రధారికిని లేదు. నిత్యాగ్నిహోత్ర, ధర్మిగనుక మొగమున బ్రహ్మవర్చస్సు తాండవించును. చెవులకుఁ గుండలము లుండవచ్చును. కర్ణిష్ఠి కనుక నుత్తరీయము లేకుండ నుండఁడు. నున రాజవేషధారులందఱు నుత్తరీయముప్రసక్తియే చేయరు. వారికి రాజవేషమనఁగానేఁటిమహారాజుల బొమ్మలవలెనుండుటయే యని. మనపాతశాలలోనింగ్లీషునాటకములు సాంవత్సరికోత్సవములకుఁబ్రవర్తించుదురు. అపుడు వేషములు యూరపు దుస్తులు ధరించుటకు, వారికివలెనే యుండుటకు నెంత ప్రయత్నించుదురు? కళాశాలలో విద్యార్థు లా నాటకములు వేయుట కంత శ్రద్ధవహించినపుడు కళాసంస్థలయిన యీ సమాజములవారి కా మాత్రముశ్రద్ధ లేనందు కనుకొనవలయును. ఎంతవఱకు నెలగల దుస్తులు, రంగురంగుల తెరలు, సామాన్యజనలహృదయాకర్షకములయిన నీచభావప్రకటనలు-వీనితోడనే కాలక్షేపము జరుగుచున్నదిగాని కళాసర్వస్వతిని జక్కఁగా నుపాసించవలయునన్న భావము లేదు. లోకము సర్వము నట్లే యున్నది.

సూర్య—నీవు చదువుకొని వీనిని గుఱించి యాలోచించినావు గావున నీకు వీనినిండఁ దప్పలు కనఁబడుచున్నవి. తక్కినవారి కానందముగానే యున్నదికదా!

ధర్మా—నీవు మనిసివై పుట్టితివిగాన మనస్సున నాలోచన చేసి నీతియు ననీతియు, ధర్మము నధర్మము వివేచనచేసి ధర్మాచరణము చేయుచున్నావు. మనస్సులేని పశ్వాదులు చేయుట లేదు. వాని కా స్థితి సుఖముగానే యున్న దందువా?

అందఱు నింటికిఁబోయి నిద్రించిరి. మఱునాఁడు ప్రొద్దెక్కి లేచిరి. సూర్యపతికి నాటకముమీఁదనున్న వ్యామోహము నశించినది. ఆ నాఁ డంతయు బెజవాడలోననే కడపిరి. ధర్మారావునకుఁ గొండ యెక్కుటయే పని. కొండ యెక్కుదమని తక్కినవారి ప్రాణములు తీయును. వారు నతనిపోరుపడలేక పోదురు. మఱునాఁడు రాఘవరావు ధర్మారావులు గుంటూరికిని, కిరీటి బందరునకును వెళ్ళిరి. ఇంతలో

వేసఁగిసెలవులు వచ్చెను. తేపు సుబ్బన్న పేటకుఁ బోవును. ఆ రాత్రి మనస్సంతయు నరుంధతివైపునకే మఱలినది. ఆ కార్యమయిన యాజురాత్రులే, మఱల నామెను జూడలేదు. ఆమెనుజూచి యేడు నెలలయినది. రాణిగారు ప్రతినెలయు నేబదిరూపాయలు పంపించు చుండెను. తల్లికిఁ బది పంపించి, తాను నలుఁబదిరూపాయలతోఁ గడుపుకొనుచుండెను. సెలవులకుఁగూడ నింటికిఁ బోలేదు. ఏ ధ్యాస పడిన నదే రమ్మని తల్లి పదియ త్తరములు చ్చాయించెను. ఇతఁడు సమాధానముగూడ వ్రాయలేదు. పిల్లను తీసికొనిపోయి, గుంటూరులోఁ గాపురము పెట్టుమని తల్లి వ్రాయించెను. అతఁడు దేనికిని బ్రతిలేదు. మఱల నరుంధతి వచ్చును. ఈ యేడునెలలలో నామె మాటియుండును. ముచుపటికన్న నెదిగియుండును. నాల్గురాత్రుల యా దివ్యసౌఖ్య మతనియూత్మలో నిశ్చలమై పాతుకొనిపోయి తుపానులకుఁగూడఁ గదలని. దీపస్తంభమువలె జీవితయాత్రలో నొక పెద్దగుర్తుగా నుండెను. ఎప్పుడు సుబ్బన్న పేట పోవుట, యెప్పు డామెను గలిసికొనుట. ఆమె తనమధ్య నేలదూరమేకాని యింకొ కఁకు లేదు. తనకో తెక్కలు లేవు, తెల్ల వాటినఁగాని రైలులేదు. తెల్ల వాటి నాలుగుగంటలకు రైలు. మొన్న బెజవాడపోయినపు డట్లింటికైన వెళ్ళివచ్చినాఁడు కాదు. బెజవాడలో మోటారెక్కెను. తనతోబాటు ముప్పదియేండ్ల రాజుగా రొకరు, భార్యయు, నొక కుమారుఁడును మోటారులోఁ గూర్చుండిరి. ధర్మారావు వారిని జూచెనుగాని యరుంధతిలగ్నబుద్ధియై వారినిగూర్చి విచారించలేదు. కొంతదూరముపోయినతరువాత రాజుగారు ధర్మారావును 'మీ దే యూరండి' యని పలుకరించెను. ధర్మారావు 'సుబ్బన్న పేట' యనెను. ఆయన 'సుబ్బన్న పేట' యని, 'ధర్మారావు నెఱుఁగుదురా' యనెను. ధర్మారా వాశ్చర్యపోయెను. తన నాయన యెఱుఁగఁడు, తన్నుగూర్చి యట్లు మాటాడు నేమి? ధర్మారావు 'మీ రాయన నెఱుఁగుదురా' యనెను. ఆయన 'ఎఱుఁగుదును, అతఁడు మా తమ్ముడేనండి. కాని నే నతని జాలచిన్నవుడు చూచితిని. ఇప్పుడు గుర్తుపట్టలే నేమో' యనెను. ధర్మారావునకుఁ దెలిసినది. ధర్మారావు నవ్వెను. రామచంద్రరాజు గ్రహించెను. 'నీవేనా

ధర్మారావు. నేను గుర్తుపట్టలేకపోతినిసుమా! నీ వింతవాడవు. నేను ని న్నెత్తుకొని తిరిగెడివాడను. 'అన్నా! అన్నా' యని నీవు నావెంటనే పడి తిరిగెడివాడవు. నీవు పెద్దవాడవయినా వని యమ్మ గారు వ్రాయుచునే యున్నది. కాని యిట్లుందు వని యనుకొనలేదు సుమా!' యని రాజతనిని గొంగిలించుకొని, 'అబ్బా! ని న్నెన్నా శృకుఁ జూచితిని! నాయనగారిమృతివేళకు రాలేకపోయితిని. కర్మ నేను విడిగాఁ జేసినాను. ధర్మశాస్త్ర మెవరుచు జెప్పలేదు. తరువాత నేనే స్మృతులు చదివితిని. నాయనగారి యాబ్దికము పదిగోజులున్నది కదా' యనెను. ధర్మారావునకు విచిత్ర మయ్యెను. తలవనితలంపుగా నతని గలసికొనుట - యితఁడు తన్ను మఱచిపోకపోవుటయే కాదు. తన తండ్రిమీఁద సంత యనురాగము, సంత కర్మయందలి విశ్వాసము కలిగియుండుట-యివి చూచి ధర్మారావున కానందమయ్యెను. రామచంద్రరాజతని దసభార్యకుఁ జూపించెను. కుమారుఁ డేడాది వాఁడు. ధర్మారావు కుమారు నెత్తుకొనెను. పసిపిల్ల వాఁడు క్రొత్త లేకుండఁ బినతండ్రివద్దకుఁ బోయెను. రామచంద్రరాజు 'వానికిని దెలియును, నీవు బాబాయి వని. దూరాన నుండిన నేమి? నెత్తురులో నున్నది' అని, 'మొదట నొకపిల్ల నాఁడు పుట్టి పోయినాఁడు' అని విచారించెను.

ధర్మారా 'వింత యకస్మాత్తుగా నేల వచ్చుచుండిరి' యని యడిగెను.

రామ—అమ్మగారికిఁ జాల జబ్బుగా నున్న దట!

ధర్మా—ఎవరికి? రంగాజమ్మగారికా? పెద్దజబ్బే? ఏమి జబ్బు? నాకు ఉత్తరమైనను వ్రాయలేదే?

రంగారావు గొంతుకలో గద్గదిక చూచి రామచంద్రరాజు తనతల్లియెడల నాతనికిఁగల గౌరవమును, బ్రేమయఁ దెలిసికొనెను!

రామ—నాకును దెలియదు. మొన్న నుత్తరము వచ్చిన వెంటనే యాలస్యముచేయక బయలుదేటి వచ్చితిని. ఎట్లున్నదో?

మోటారు చాల నెమ్మదిగా నడచిన ట్లుండెను. ఇంటికిఁ బోయినతరువాత నిద్దఱును రంగాజమ్మగారియింటికి పోయిరి. ఆమె మంచమునందే యుండెను. ప్రక్కను సావిత్రిమ్మగారు కూర్చుండి

యున్నది. సావిత్రమ్మగారే వండిపెట్టుట. మంగ వచ్చి పరిచర్యచేయుచున్నది. అందఱు నొక్కసారి హఠాత్తుగాఁ గలసికొనిరి. వారి యానందమునకు మితితేకపోయెను. శ్రీధర మొక్కఁడే లేనిది. సావిత్రమ్మగారు రామచంద్రరాజును జూచి 'నాయనా! ఎన్నాళ్ళకు వచ్చితివి! ఇప్పటికయినను వచ్చితివి. ఆమె యదృష్టము. ఇంక నెట్లయినను ఫరచాలేదు' అనెను. రంగాజమ్మగారు కొడుకును, గోడలిని, మరుమని జూచి కన్నులలోనికి నీరు తెచ్చుకొని 'నాయనా! వామీఁద దయయున్నది గనుక వచ్చితివి. నీచేతిమీఁదుగాఁ బోవలెనని తపించిపోయినాను' అని మనుమని ప్రక్కలో నుంచుకొని ముద్దాడెను. రంగాజమ్మగారు గోడలికిఁ బిన్నత్తగార్ల నిద్దఱును జూపించెను. ఆమెయు, వారును నేదియో మాటాడుకొనిరి. సావిత్రమ్మగారును, ధర్మారావును స్వగృహమునకుఁ జనిరి. రంగాజమ్మగారు మంగతోఁ జెల్లెలా, నీ ఋణము తీర్చుకోలేనమ్మా! ఇంక నీవు పొమ్ము. నాకోడలు వచ్చినదికదా! ఇంక నామె చేయును లెమ్ము' అని ఆమెను బంపించెను. మంగ మనుమనిముద్దాడి యింటికిఁ బోయెను. రామచంద్రరాజు తల్లిదగ్గఁ గూర్చుండి యామెకుఁ బాదసంవాహన చేయుచుండెను. తల్లి కొడుకులకిద్దఱకు నెదలనిండ ప్రేమ పొంగారుచుండెను. కన్నులలో నీరు తాండవించుచుండెను. తల్లి కుమారునియొడలు నిమురుచుండెను. ధర్మారావు భోజనము చేయుచు నత్తవారిప్రసంగము తెచ్చెను. తల్లి తాను నాలుఁగైదు సార్లు కబుర్లు పంపించినను వారు పిల్లను బంపించలేదనియు, పిల్లను గాఁపురమునకుఁ బంపించుఁ డనిన బ్రత్యుత్తరముకూడఁ జెప్పరనియుఁ జెప్పెను. ధర్మారావు లేచినతరువాత రామచంద్రరాజును జూడఁబోయెను. ఇద్దఱును బ్రాద్దువాటారువఱకును సర్వవిషయములును మాటాడిరి. సుబ్బన్న పేటనుగూర్చి సగము వర్తమానము రామచంద్రరాజునకుఁ దెలిసెను. అపుడు ధర్మారావు పనియున్నదని యెచ్చటికో పోయెను. అతఁడు రంగాపురమునకుఁ ద్రోవతీసెను. అత్తవారింటికిఁబోవుసరికి నరుంధతి వాకిలికనవూపుచు మగనిని జూచి లోనికిఁ బోయెను. అతఁ డరుసరిండెను.

ధర్మా—ఇంట నెవ్వరును లేరా?

అరుం—‘లేదు. ఎచ్చటికో పోయిరి. మాచెల్లెలున్నది’ అని కాళ్ళుకడుగుకొనుటకు నీరు తెచ్చియిచ్చెను.

ధర్మారావు పోయి భార్యవద్ద నిలుచుండి యామెచేయి చేతిలోఁ బూనెను. అరుంధతి యేడ్చుచుండెను. అతఁ డామెశిరస్సు నెదమీఁద హత్తుకొని ‘ఎందుకు ఎందుకు’ అనెను. అరుంధతి ‘అమ్మ వచ్చునేమో’ యనెను. అతఁడు ‘రాదులే’ యనిచెప్పి, యామెను గాటముగాఁ గొఁగిటఁబట్టి వదలినాఁడు కాదు. ఆమె కుక్కిరి బిక్కిరై నది.

అరుం—నన్ను దీసికొని వెళ్ళుటకు వచ్చినారా?

ధర్మ—మీవాండ్రు పంపింతురా? మా అమ్మ యెన్ని కబురులు పంపించినను జవాబయినను నిచ్చిరి కాదట.

అరుం—వారు పంపించున దేమిటి? మానాన్న యూరిలో లేడు. అమ్మ వచ్చును. మీ రామెతోఁ చెప్పుడు. కలసిపోదము.

ధర్మారావున కేమియుఁ దోచినదికాదు. ఈ సన్నివేశమేమిటి? లోకమునకు విడ్డూరముగ నుండునేమో! అది తరువాతమాట. ఇద్దఱుకలసి సుబ్బన్న పేటకు నడచిపోయినచో నెట్లుండునో? ప్రొద్దుక్రంక వచ్చినది. నాగమ్మగారు వచ్చెను. అల్లుడు ‘భార్యను తీసికొని పోవుటకు వచ్చితి’ ననెను. ఆమె కర్థముకాలేదు. ధర్మారావు భార్యను లేచి రమ్మనెను. ఆమె వచ్చెను. ఇద్దఱును గలసి సుబ్బన్న పేటత్రోవఁ బట్టిరి. నాగమ్మ దిగ్రాభింతురా లయ్యెను. మరొకసం దర్భములో నైనచో నామె యఱచి యూరిలోనివారందఱను బిలిచి పెద్దరభసచేసి యుండును. ఇప్పు డామె కేమిచేయుటకుఁ దోచలేదు. అతఁ డట్లు వచ్చుట యేమి? ఆ యడుగుట యేమి? ఆ రమ్మనుట యేమి? ఆ వెళ్ళుట యేమి?

చీకటులు సన్నఁగాఁ బ్రవేశించెను. దూరపుమనుష్యు లెవరును గన్పించుట లేదు. సుబ్బన్న పేట పరుగుమార మున్నది. దాడొంక. భార్యాభర్త లిద్దఱును గొఁగిలించుకొనియే నడచుచుండిరి. అరుంధతియడుగులు నేలమీఁద నానుటయే లేదు. ధర్మారా వామెను సగముమోయచునే యుండెను! ఇద్దఱిలో నెవరును మాటాడుట లేదు. అరుంధతి కేవలము విహ్వలమున నున్నది. వధ్యవధ్యఁ

బతి తనయధరము నధరముతోఁదాఁకుటమాత్రము తెలియుచున్నది. దారి కిరుప్రక్కలఁ గీచురాళ్ళు కూయుచున్నవి. ఒకరిద్దఱు బాట సాకు నెవరో దూరపుటూళ్ళవారు వారినిబరకాయించి చూచిపోవుచు వచ్చిరి. చీకటి తమాలతరుకిసాలయమును నూరిదిక్కులకుఁ బట్టు వేసినట్లు చిక్కనై విజృంభించెను. తానుచేసినపని ముందు వెనుకలు ధర్మారావు విచారించలేదు. అతనికి రెండే కనఁబడుచున్నవి. ఒకటి ప్రక్కనున్న ప్రియురాలు, రెండు దారి. ఊరకే నడచుచుండెను. అరుంధతివక్షస్థలము తనపార్శ్వమునానుకొనెను. ఆమె నిశ్వాసములు తనచెక్కిలిపైని, మెడమీఁదను, బుడముమీఁదను బడుచుండెను. ఆమెచేతులు తనమెడచుట్టు బిగింపఁబడి యుండెను. తనచేతు లామె శరీరమెల్లయెడల నుండెను. నడచుచున్నను దారి దీర్ఘమయ్యెను. ఒకపాము దారి కడ్డముగాఁ బోయెను. అతఁ డాగి దానిని బోనిచ్చి మఱల నడచెను. అరుంధతి కా సంగతియే తెలియదు. ధర్మారావు కొడలు తెలియుటలేదు. అదియేమిస్థితిలో నుండెనో యతని కేమియు దెలియలేదు. అది స్తంభమా? కాదే! నడచుచుండెను. దారియన్న జ్ఞాన ముండెను. రోమాంచమా? అదియుఁ గాదు. అప్పు డతఁడున్న స్థితి కలంకారశాస్త్రములోఁ బేరులేదు. ఇంక నరుంధతి మగనిచంకనే యుండెను. అతఁడు నడచుచుండెను. సుబ్బన్న పేట దగ్గఱకువచ్చెను. సహజముగా జంతువులకుఁ దమనెలవులందుఁ గల జ్ఞానముతోఁ గనులుమూసికొనిపోయినట్లు ధర్మారావు పోవుచుండెను. ఊరిబయట నెవరో కనఁబడిరి. వా రతనిని బలుకరించలేదు. అతఁ డిల్లు సమీపించెను. వారిద్దఱకు నొడళ్ళు తెలియుటలేదు. అతఁడు లోనికిఁబోయెను. సావిత్రమ్మగారు కొడుకుకోండనిద్దఱ నాస్థితిలోఁజూచి నిలువునఁ గొయ్యబొమ్మ యయ్యెను. తెఱచిననోరు తెఱచినట్లే యుంచి 'హా!' యనెను. ధర్మారావు సావిడిదాఁటి పడమటింటిలోనికిఁ బోఁబోవు చుండెను. అతనితలకు ద్వారబంధము తగిలెను. దెబ్బతగిలి యొడలు తెలిసెను. ఎదురుగాఁ దల్లి నిలుచుండెను. అరుంధతి కన్నులుమూసి కొని తనబుజాలమీఁద నుండెను. ధర్మారావు "అమ్మా! కొంచెము నీరు తెమ్ము" అని తొందరపడెను. చల్లని నీ రరుంధతిమొగమునఁ జిలుకఁగా నామెకు స్మృతివచ్చి మగనినివదలి యత్తగారిని జూచి

కొంత తెల్లపోయెను, కొంత సిగ్గుపడెను. మఱల మగనినే హత్తుకొనెను. తల్లి గాబరాపడి “యేమి నాయనా” యనెను. ధర్మారావు “ఏమియు లేదు. నీవు వంట చేయుము” అనెను. ఆమె “వంటయైనది. నీకోస మెదురుచూచుచున్నాను. పిల్ల సొమ్ముసిలిన ట్లున్నది. కొంచెము మరుగుచారు తీసెద” నని లోనికిఁబోయెను. ధర్మారావు వరుంధతిని గదిలోనికిఁ గొనిపోయెను. అచ్చట నెనిమిది నెలలక్రిందఁ దనకార్యమునాఁ డెట్లున్నదో యట్లే యున్నది. తనతల్లి గదియంతయునూడ్చి దులిపి బాగుచేసెను కాఁబోలు. అరుంధతిని బ్రక్కమీఁదఁ బరుండఁబెట్టి తాను స్రక్కను గూర్చుండి, యామె యెదురుఱొమ్ముమీఁద నానుకొని “ఏమి అట్లుంటివి? మాటాడవా? ఇంటికివచ్చినాము. నీ కొడలు తెలిసినదా?” యని చెవిలోనూఁదెను. ఆమెకొంతసేపటికి ‘తెలిసినది’ యనెను. అతఁడు పన్నీరుబుడ్డి చూడఁగా నందులో నింకను బన్నీరున్నది. అది యామె మొగమునఁ జిలుకరించెను. ఆమె వణకి లేచి కూర్చుండెను. కన్నులు తుడుచుకొని పతిమెడ మఱలఁ బట్టుకొని యేడ్వనారంభించెను. ధర్మారావు మఱల నోదార్చెను. ‘నే నిదిగో! నీ వద్దనేయున్నానుగదా! భయ మెందులకు? ఇంటికి వచ్చినాము. అమ్మ చారు పెట్టుచున్నది. దారిప్రయాణమునకు బడలిపోయితివి. అందుకనియే చాలదూరము నేనే యెత్తుకొని నడచితిని. ఎందు కేడ్చెదవు? నే నిన్నాళ్ళు నిన్నుఁజూడ రా లేదనియా? తప్పు చేసితిని. అరుంధతీ! నీ విటువంటిదాన వని తెలియలేదు. లోకసామాన్యముగా నిన్ను గుఱించి యూహించితిని. క్షమించుము’ అని, మంటిచే బురదయయిన యామెపాదములు చేతులలోఁబూని శిరసున నుంచుకొనెను. ఆమె కాళ్ళు లాగుకొని యతనిమెడమీఁదఁ బడి వెక్కి వెక్కి మఱల నేడ్వనారంభించెను. అతనికిఁ గారణము తెలియలేదు. అతఁడు మఱలమఱల నామె చుబుకము, చెక్కిలి, నేత్రములు, ఫాలము, బుజములు, వక్షస్సు, నడుము, చేతులు ముద్దుపెట్టుకొనుటయే. ఆమె నోదార్పుట యెట్లొ తెలియక యూరకే యుద్వేగముపొందుచుండెను. ఇద్దఱు నంటగట్టఁబడి గాలికి నటునిటు నూఁగిపోవు రెండుతీరగెలవలెఁ గదలిపోయిరి.

కొంత సేపటికి ధర్మారావునెదలో 'దాను దూరముగా నుండు టొక్కటియే యింతదుఃఖమునకు హేతువు కానేరదు. వేతే యేదియో హేతు వుండవలె'నని తోచినది. 'అది యొక్కసారిగాఁ దెలియ రాదు. క్రమముగాఁ దెలియవలె'నని, 'నాయనా! ఎందుకోయి అంత దుఃఖించెదవు? ఏదో కారణ మున్నదని నాకుఁ దెలియును. గుండె చిక్కఁబట్టుకొనుము. నేను బ్రదికియున్నంతవఱకు నీమీఁద నీఁగ వ్రాలనీయును. చీ! వా రేమి చేయఁగలరు?' అని పునఃపునఃకృత గాఢాలింగనములచేత నామెదేహమును నలిపివేసెను. బిగిసియున్న యామెనరము లా సంవాహనముచేత సడలి, యామెకు గుండెలోని భయము తగ్గి బాధకు 'అబ్బా!' యని కౌఁగిలి వారించి దూర ముగాఁ గూర్చుండెను. ఇంతలోఁ దల్లి భోజనమునకు లెమ్మ నెను. ధర్మారావు భార్యను దొడ్డిలోనికిఁ దీసికొనిపోయెను. ఇద్దఱును వేడినీళ్ళు స్నానముచేసిరి. ఇద్దఱు నొక్కసారియే భోజనముచేసిరి. మఱల నిద్దఱును గదిలోనికిఁ బోయి పన్నుం డిరి. ధర్మారావు భార్యను మఱలఁ బ్రశ్నించెను. ఆమె చెప్ప టకుఁ గొంతుచున్నట్లుతోఁచెను. అతడు 'భయము లేదులే. నేను వారి నేమియు ననను. ని న్నేమియుఁ గోపించను. చెప్పము' అని వేవిధముల నోదార్చినతరువాత నామె యిట్లు చెప్పెను: 'ఆ నాఁడు నే నిచ్చటినుండి వెళ్ళినంతనే మీ రేమిపెట్టిరి, యేమి చేసి రని యడి గిరి. నేను రాణిగారిచ్చిన చంద్రహారము మీరు చేయించితి రని చూపినాను. వారు నమ్మలేదు. రంగాజమ్మగారిచీర చూపించినాను. వారు మి మ్మారక వెక్కిరించ మొదలుపెట్టిరి.'

ధర్మా—వా రనఁగా నెవరు? మీనాయనయు, నమ్మయునా?

అరుం—కాదు. మాపినతల్లి, మేనమామకుమారుఁడు, మా అమ్మ. వీరుమువ్వురును మీకుఁ దినఁదిండిలేదట. మీరు నిష్ప్ర యోజకులట. వెలివారట. నా నాదుష్టవాక్యము లనిరి. నాకుఁ గోపము వచ్చి నేను వారిని మఱలఁ దిట్టితిని. దానితో వారు 'అబ్బా! నాలుఁగురోజులు సంసారము చేసినందులకే మమ్ము బ్రదుకనిచ్చు చున్నావు కాదు. కావునమునకు వెళ్ళినతరువాత వారిమీఁద నీఁగ వ్రాలనీయవు కాఁబోలు' ననియు, "అప్పుడే మే మంతచే దయితి

మఱే? చిల్లిగవ్వపెట్టనిమగనిమీఁదనే యింత ప్రేమయ్యినచోఁ జిన్న ప్పటినుండి పెంచి పెద్దచేసిన మామీఁద నెంత యుండవలయు” ననియు దెప్ప నారంభించిరి. నేను ‘చిల్లిగవ్వపెట్టకపోవుట యేమి? పెండ్లినాఁడు మా మామగారు నా నగలక్రింద వేయిరూపాయ లిచ్చిరటకదా! ఆ మాట మీరు నాతో నొకసారియైనఁ జెప్పక

● యపహరింపఁజూచుచున్నారా’ యంటిని. మా అమ్మ ‘వేయిరూపాయలే! ఆ మొగాలకుఁదోడు వేయిరూపాయలే! ఎక్కడనుంచి తెచ్చి యిచ్చినారే? ‘మింగ మెతుకు లేదు, మీసాలకు సంపెంగనూనె’ యట. నీ కేదో మందుపెట్టినారే! లేకపోయిన నాల్గురోజులలో నింత వారిపక్ష మవలంబింతువా?’ యని నన్నును, మిమ్మును రాల్చిపో సెను. తరువాత నింతలో వారు మువ్వరునుగలిసి యేదో గుసగుస లాడుకొనుచుండుటయు నేనుపోయిసంతనే మానివేయుటయు నిట్లు జరుగుచువచ్చెను. నన్ను నానాబాధలు పెట్టుచుండిరి. ఒకనాఁడు మా నాన్నను నగలమాట యడిగితిని ఆయన యేమియు మాటాడ లేదు. నాకుఁ గోపమువచ్చి ‘ఏమయ్య! నా సొమ్ము తినదలఁచు కొన్నావా యేమి? ఇన్నాళ్ళుగా నాకు నాడ బుబ్బన్నదనియైనఁ దెలి నిచ్చితివి గాదు’ అనినిందించితిని. ఆయన కోపపడి ‘నే నెఱుఁగనుపో, మీ యమ్మ నడుగు’ మనెను. నా కేమిచేయుటకును దోచినది కాదు. నా కేడుపు వచ్చినది. న నోదార్చినవా రెవరును గనిపించ లేదు. చివరకు నేనే యేడుపుమాని యన్నమునకుఁ బోయితిని. అన్నము సరిగఁ బెట్టలేదు. నేయి విదల్చుట, చేసికొన్నకూరలు వేయకుండుట-యట్లు మొదలుపెట్టిరి. మీకుఁ గబురంపవలె నను కొంటిని. ఎవరిద్వారా చేయను? ఒకనాఁడు స్నానముచేయుచుఁ జంద్ర హారముతీసి గదిలోనుంచితిని. స్నానముచేసి వచ్చునప్పటికి హారము కనిపించలేదు. ఎవరి నడిగినను ‘మాకుఁ దెలియ దన్నచో మాకుఁ దెలియ’ దన్నారు. రాత్రికి మా తండ్రిరాఁగా నాయనతోఁ జెప్పితిని. ఆయన ‘యెవరు తీసి’ రని యడిగెను. అందఱు ‘మాకుఁ దెలియ దన్న మాకుఁ దెలియ’ దనిరి. ఆయన యేమో వస్తువే పోన ట్లూర కుండెను. ఆవెనుక మా చెల్లెలిజడకుప్పె లెవరో యెత్తుకొనిపోయిరి. అవి నాల్గురూపాయల ఖరీదుచేయవు. దానికై యిల్లంతయు నాల

గోలు, బాలగోలు నయినది. వేయిరూపాయల ఈ సొమ్ము పోయినచో నెవరికిని బోయినట్లే లేదే యని నాకు విచారమువేసెను. క్రమముగా నా యింట నేను నిరాధార నయినట్లు తోచినది. ఒకరోజున మా మేనమామకుమారుడు... .. అరుంధతి పెదవికొఱుకుకొని చెప్పట మానెను. ధర్మారావు “చెప్పుము, చెప్పుము; నే నేదో అటు వంటిదికూడ జరిగెనని యనుమానపడుచున్నానులే; దాచుటయెందుకు?” అని యుద్ఘాటన చేసెను.

అరుం—నాతో మోటసరాగమాడెను. నాకును వానికిని బడుటలేదు. అందులో ‘గోరుచుట్టుపై రోకటిపోఁటన్న’ ట్టిది వచ్చెను.

ధర్మారావు— ‘ఏమిచేసినాడో చెప్పుము’ అని బలవంత పెట్టెను. ఆమె యేమో చెప్పటయు. ధర్మారావుగ్రుఁడగుటయు సంభవించెను.

అరుం—అతనిని గరిటెకాడ పెట్టి పొడితిని. అది డొక్కలోఁ గ్రుచ్చుకొని గాయమయ్యెను. ఆ నాడు నన్నిల్లంతయు రాలి పోసిరి. తల్లియే విరోధముకాఁగా నింకఁ జెప్పనది యేమి? నాపని యీయింట నీచమైపోయినది. నే నిచ్చటికి రా నెన్నిసారు లూహించినను తీసికొనివచ్చువారు లేకపోయిరి. పైఁగా మీ రీ యూరిలో లేరామెను. నాకొకటి తోచినది - పెట్టెలన్నియు వెదకి చంద్ర హార మెచ్చటనున్నదో కనుగొనవలయునని. ఒకరోజున నందఱును నిద్రపోవుచుండఁగా వారియందఱిపెట్టెలు వెదకితిని. మా పినతల్లి పెట్టెయడుగున నున్నది. అది తీసికొని పెట్టె సరిగా సర్దితిని. చంద్ర హార మేమి చేయవలయునో తోచినది కాదు. నాదగ్గఱనున్న వారు మఱల నెట్లును గాఁజేయక మానరు. ఏమిచేయవలయునా యని యూహించి, యొకపొట్లముకట్టి, మా నాయన యగ్నిహోత్రము చేయు బూడిదరాశిక్రింద నుంచితిని. మఱునాడు లేచి యది రహస్యముగాఁ దీసి, రాజ్యలక్ష్మమ్మగారింటికిఁ బోయి యీ సంగతులన్నియుఁ జెప్పి యది యామెవద్ద దాచుననించితిని. మా మేనమామకు నాస్తి యేమియు లేదు. పలనాటి వురోహితుడు. కొన్నాళ్ళు పోయి సరసారావుపేటలోఁ బూటకుళ్ళు పెట్టెనట. తరువాత

నచ్చట గిట్టక మఱల నిల్లు చేరెను. మాయంటనున్న సర్వము మాయమ్మ యమ్మి వుట్టినింటికిఁ జేర్చుచున్నది. ఊరిలోనున్న శూద్రస్త్రీలకు నింటిలోనికిఁ దెచ్చిన పెసలు, కందులు, బియ్యము సగానికి సగము తక్కువధరల కమ్మ మేనల్లుని కిచ్చి పంపించును. ఈ రీతిగాఁ గొంప గుల్ల చేయుచున్నది. తరువాతఁ జంద్రహారము పోయిన దని వారు తెలిసికొని నన్నడిగిరి. 'ఏమమ్మా! చంద్రహారము నాదాయెను. మీరు తీయలేదనిరి కదా! అది మీ దగ్గఱనుంచి యెట్లు పోయినది?' అని నే ననఁగా మాయమ్మ 'ఎంత తాఁగవే! ఎంతకొంపలు ముంచుదానవే' యని నన్ను మీఁదఁబడి కొట్టినది. ఆమె యేమి? ముగ్గురును మీఁదఁబడి కొట్టిరి. మా నాన్న చూచుచు నూరకొన్నాఁడుగాని పెదవివిప్పలేదు. నేను రాజ్యలక్ష్మమ్మగారింటికిఁ బోయి రెన్నాళ్లు గడపి మఱల నింటికి వచ్చితిని. నగలడబ్బు వారి చుప్పనట్లు లేదు.

ధర్మారావున కరుంధతి సగముచెప్పి మానివేసినట్లున్నది.

ధర్మా—అ దేమి యట్లు మానివేసితివి? కథయంతయుఁ గాలేదే?

అరుం—ఏమియు లేదు. చారు నాకు విషముపెట్టి చంపవలయునని యూహ చేయుచున్నారట.

ధర్మా—మీ యమ్మకూడ నందులో నున్నదా?

అరుం—అమ్మ లేదు. మా మేనమామకొడుకును మాపిన తల్లి పంపించినదట, విషము తెమ్మని. నాకు మాయూరిలో మంగలి రత్తి చెప్పినది. దానిమగఁ డూరిలో వైద్యముచేయుచుండును. దానిదగ్గఱకు వెళ్ళి యడిగినాఁడట.

ధర్మా—మీపినతల్లియు, మేనమామకొడుకును నిపు డెచట నున్నారు?

అరుం—వారియూరు పోయిరి. ఇంక నాలుఁగైదు రోజులలో వత్తురు.

ధర్మా—వచ్చి నీవు కనఁబడక యేడ్చెదగు కాఁబోలును. నీకు విషముపెట్టి యేమి తీసికొందు మని? నీవద్ద నే మున్నది?

అరుం—నన్ను బెదరించి హారము తీసికొందుమని కాఁబోలు!

ధర్మా—అది కాదు. నా కిప్పు డంతయును దెలిసినది. నీకుఁ బెట్టుదమునుకొనినది విషము కాదు, మందు. అది నీవు వారి మాట వినుటకుఁ బెట్టు మందు. ఇటువంటి మందులు, మూఁకులు కల వందురు. ఎలులయిన నేమి? ఇంక నీ వచ్చటికిఁ బోవునదియు లేదు, వారు నీకు మందు పెట్టునదియు లేదు. ఎందుకుఁగాదుఁగాని, నాకు లోకమున నిట్టి తలిదండ్రులున్నందు కాశ్చర్యముగా నున్నది. రాక్షసులనిన నెచ్చటనో యుందురా? పీఠే రాక్షసులు. మనుష్యుల లోననే రక్షోగుణములు కలిగినవారే రాక్షసులు! ఆహా! ఏమి తలిదండ్రులు! తలిదండ్రు లిట్లుచేసిరని చెప్పిన నమ్ముటకైన వీలులే కుండ నున్నది. సరేకాని చంద్రహారము రాజ్యలక్ష్మణుగారివద్దనే యున్నదా, యింతవఱకు? మఱలఁ దెచ్చితినా?

అరుం—ఆమెయొద్దనే యున్నది. మీరు తేపు పోయి తేవ చ్చును.

మన్మథుఁడు, పూర్విజ్ఞోఁడు గదిచాల్లుమూలలఁ బరవళ్ళు త్రొక్కెను. ఏ నాఁడో శివుఁడు తనస్సుచేయువేళ నా యాశ్రమమున నొదిగి ప్రత్యాశీఢపాదుడై అనినదితజ్యావల్లిఁ గర్ణగతముఁజేసిన వాఁడు నేటికి విచ్చలవిడిగా సంచరించఁజొచ్చెను. పౌదయము లొక్కటైన సతీపతులే యుండవలయును. గాని వారికిఁ కష్టకథ లభ్యంతరములు లేవు. వారి శృంగారరసమునకు కష్టములుకూడ నుద్దీపనవిభావములే యగును. ఎనిమిది నెలల పణయగాధ మఱలఁ ద్రవ్వి పోసికొనిరి. వారిర్వురకు నిన్ననే కలసికొన్న ట్లున్నది. ఇంతటి దీర్ఘప్రవాసము నప్రవాసత నందెను. సంయోగసౌఖ్యము చిత్తమైనది. తత్పూర్వకష్టము లన్నింటికి నది చికిత్సాలేపము. ఒక్కవ్యక్తికేమిటి? ఒకజాతి పదివేలేండ్లు పారతింత్ర్యబాధ ననుభవించవచ్చును. మఱల శత్రుజయము ఘటిల్లిననాఁడు దాని కీ వేయేండ్లకష్టములు తృణప్రాయములై పోవును. లోక మాదరించుటయు సంతియే ఆ నిన్నటి దిన మువఱకు నప్రయోజకమైన యాజాతి సగ్రస్థానమున నుంచి ప్రపంచకమంతయుఁ బూజించును. ఇది వ్యక్తియందును సరిపోవును. లక్షణ శాస్త్రములు మనస్సును సరిగా రూపించలేవు. ధర్మారావున కా నాఁడగుంధతి వట్టిస్త్రీవలె నొచరించలేదు. పూర్వజన్మమునఁ దాను

జేసినసుకృతము మనోజ్ఞాకృతిఁ దాల్చి పంటచేనివలె తనవైపున
కొరిగెను. వేలయేండ్లు తపస్సు చేసినది భగీరథుఁడఁ-మందాకినివచ్చి
తాండవించినది తనశిరస్సున-శివున కీ యదృష్టము హఠాత్సంభ
వము. అదృష్టము తోసికొనివచ్చుమార్గములే యల్లుండెను. ధర్మ
రావునకుఁ దన కరుంధతీపాపి యల్లు తోఁచినది. ఉన్నట్లుగానుండి
●మతఁడు రెండుచేతులతో నరుంధతిని లేవనెత్తి తలమీఁదఁబెట్టుకొ
నెను. ఆమె పకాలున నవ్విచది. ధర్మారావుగంగానదితనవీచీహస్తము
లతోఁ గొట్టుకొని ధ్వనిచేసిన ట్లున్న దనుకొనెను.

అరుం—ఇంత ప్రేమకలవాను సంవత్సరము విడిచి యె
ట్లుండిరి?

ధర్మారా 'వి ట్లుంటి' నని కన్నులు మూసికొనెను. ప్రతి
నిమేషము వారియాత్మలలో దేవతలు తాండవించిరి. వేదఋక్కులు
వారి క్రీడలలో నర్థవంతము లయ్యెను. కులదేవతలు వారిలీలాపాంగ
ములయందు భావ్యాశలు త్రవ్వకొనిరి. పితృదేవతలకు వారిశృంగార
లీలలందుఁ నర్పణము లందినవి. ధర్మారావున కామె తనువే, తద్వి
లాసమే, తన్నైగనిగ్యమే, తదంచలరేఖామార్దవమే చక్షుర్విషయము.
ఆమె పేదమాటలు, పిన్ననవ్వులు శ్రోత్రవిషయము. తదధరము,
తదురఃప్రసారితాగ్రము చుంబనవిషయము. లిప్తము, నిమేషములు,
గడియలు, యామములు మృగయు బాణపాతభయత్రస్యద్భావదటవీ
మృగములవడువున నూడనిబాడెను. ఎదుగుచున్న సస్యమున కాకాశ
మెడమిచ్చినట్లు పతిచేతి కామె సన్ననినడు మెడమిచ్చెను. ప్రవ
హించుచున్న నదీజలమయయాకృతికి సైకతము సిక్తమై, యావరించిన
జలమూర్తిగతప్రాణికోటి పరితృప్తిపొందినట్లే యావరింపఁబడి తాను
గూడ తృప్తియే పొందును. సృష్టి విచిత్రమైనది. ఆక్రమణలో
నెంత తృప్తియున్నదో యొదుఁగుటలో నెంత తృప్తియున్నది. ఒకటి
పురుషుఁడు; ఒకటి ప్రకృతి. జ్యోత్స్నాంధకారములవలె, సూర్య
చంద్రులవలె, భూమ్యాకాశములవలె నొకదాని కొకటి పరిపోష
కము. రెండు నొకటే. దాని రెండుసగములు ఒకటే. దాని రెండు
సగములన్న జ్ఞానము దీపించినచోటు తదైక్యభావపరిస్ఫుటసూచకమై
బ్రహ్మనందము తాండవించినచోటు. ఈ మహాభావముచేతఁ బ్రకా

శింపలేని తారాశశాంకవిజయము, బిల్వణీయము మొదలయిన మహా కథలు పచ్చిబూతులై యీ నాటికి హేయము లగును. వీని యన్నింటికి శిరోరత్నము రాధాకృష్ణసంయోగము. ప్రతినీచసంయోగమున నీ తత్త్వమున్నదని మిథ్యాయోగులు వాదించవచ్చును. అట్లు వాదించుట చెఱువునకు సముద్రమునకు భేదములేదని వాదించుట. అనంతగ్రీష్మముల కెండనిది, నానామహాజంతునివాసభూమియైనది, నానాద్రవ్యగుణమయమైనది యసంతజలమూర్తికే సాగరత్వసిద్ధి. కించిదూనములకు గావచ్చును. అందుకనియే యరుంధతీధర్మారావులసంయోగము బ్రహ్మానందసబ్రహ్మచారి యయ్యెను.

యుగయుగములు సృష్టిలీలావిలాసమున నలసి ప్రళయవేళ క్షీరపాథోధివీచీనుధ్య శేషతల్పమున మాయాసహితుడయిన నారాయణుడు శయనించినట్లు ధర్మారా వరుంధతిని బాదములతోఁ, జేతులతోఁ, దనసర్వశరీరముతోఁ గప్పి తెల్లని యా పానువుపై సుఖ నిద్ర పొందెను. చల్లనివాయువులు వీచెను. మల్లికాప్రసూనకింజల్క సితగరున్మార్పులు, మధుకరకునూరులు, ద్రాక్షాప్రతాపతితహిమానీ బిందుపరిషిక్తదేహులు బొంగురువోయిన గొంతులతో సోమెక్కి కదలనే లేకపోయెను. తెల్లవాటెను. తెల్లవాటుచున్నదనఁగా వృక్షా గ్రములనుండి లోకముకన్న ముందుగాఁ బ్రత్యూషరథము కదలికలు చూచిన ద్విజకులము కూసెను. పైడిగంటలు తపతపమని టెక్కలు కొట్టి కిచకిచమని కూసి జంటలైకదలి సౌఖశాయనికు లయ్యెను. తూర్పుకొండ నునుపైన చఱియలమీఁదఁ గాలిగిట్టలుజాటి సూర్య హయములు పరువెత్తలేనిచో ననూసుఁడు కొరడాచివళ్ళు మ్రోగించి యదలించి తోలెనుగాఁబోలు, వానిమూఁటలఁగట్టిననురుసుల ట్లుషః కాంతి యుండలుండలుగాఁ దూర్పుసీమ చిందిపోయెను. జంటగా వెడలివచ్చిన కొడుకుకోడండ్రు సావిత్రమ్మగారు చూచి తన కబ్బినభాగ్యము రామేశ్వరశాస్త్రిగారికి లే దనుకొన్నది. ఎంత మైశ్వర్య ముభవించి యేమి? ఎంతకీర్తి పొందియేమి? ఎంత భోగ శాలియైయేమి? అట్టి కొడుకుకోడండ్రు గనలారఁజూచినదే జన్మము! కొంచెము పొద్దెక్కినతరువాత రామచంద్రరాజు తమ్మునికై పచ్చెను. ధర్మారావు వీధిలోనికి రాజుతోఁ గలసిపోయెను. ఊరిలో నందఱు

రామచంద్రరాజును గ్రొత్తగాఁ జూచిరి. కొందఱు వయసుమీఱిన వా రామచంద్రరాజు తన కిటువదియేండ్ల పుడు తుని పాటిపోయెను. తునిదగ్గఱ నొకపల్లెటూరిలో నొక ధన వంతుఁడయిన రాజుగా రామచంద్రరాజును జూచి యతని తెలివి తేటలు గ్రహించి యతనిని దనవద్ద నుంచుకొనెను. ఆయూరిలో నితఁ డన్న నందఱికిని బ్రేమగా నుండెడిది. రామచంద్రరాజు తండ్రివద్దఁ గొంత ధనుర్విద్య నేర్చినవాఁడు. కట్టసాము, కత్తిసాముకూడఁ గొంత నేర్చెను. కాని యా విద్య అతనికిఁ బూర్తిగా నంటలేదు ఇంతలో నతనికిఁ దన వర్ణస్థు లున్నచోటున నైనచోఁ దనకుఁ బైకివచ్చుటకు వీలుండునని తోచి యచటికిఁ బోయెను. వారును నతనిధనుర్విద్యాదులకు మెచ్చు కొని గౌరవించిరి. అతనితో భోజనము కలసిచేయుదురు. అతనిని సర్వవ్యవహారములందును స్వవర్ణస్థునివలెనే చూతురు. కాని యెవ రును పిల్లనీయరు. అతనికి సుబ్బన్న పేటలో నాస్తియున్నదనియుఁ దెలియును. ఇట్టిస్థితిలో నొక వృద్ధక్షత్రియుఁడు సంస్కృతము, ధర్మ శాస్త్రములు చదివినవాఁడు తనకుమారులిద్దఱును జనిపోఁగాఁ బెద్ద వాని కూతురు పదునేనేండ్లపిల్లకుఁ బేదతనముచే సంబంధము కుదు రక బాధపడుచు నితనిని జేరఁదీసి పిల్లనిచ్చి పెండ్లిచేసెను. పెండ్లి యయిననాఁటినుండియు రామచంద్రరాజున కై శ్వర్యమెత్తుకొనెను. ఆమె పేరు రథంతరి. అతనికి భార్యవలన నొక చిన్నయిల్లు వచ్చెను. తరువాత రామచంద్రరాజు ధాన్యవర్తకము సాగించెను. మొదటి యేడాదిలో నతనికి నాల్గువేలు లాభించెను. ధాన్య మా వెనుకటి యేటఁ బుట్టి ముప్పదిరూపాయ లమ్మి మఱుసంవత్సరమే యెనుఁ బది యమ్మెను! ఆ మఱుసంవత్సరము పసుపు నిలువచేసెను. దాని మీఁద రెండువేలు లాభము తీసెను. తరువాత వడ్డీలకుఁ దనడబ్బు నొసఁగి యది పెంచెను. ఇదిగాక వ్రాయును, జదువను నేర్చినవాఁ డగుటచే నా యూరిలో వ్యవహారములన్నియు నితఁడే చేయుచుండెను. అట్లు మఱికొంత సంపాదించెను. తనకు మొదటఁ బిల్ల నీయనన్న వారిమీదఁ గోపముగలిగి వారిని సాధించవలయు నని పుట్టెను. తన భార్యతాతగారివద్ద స్నేహులన్నియుఁ జదువుచు, వానిద్వారా కొంత సంస్కృతభాషాపరిచయమును, గావ్యపరిచయమును గలిగించు

కొనెను. ఇంతలో ముసలిరాజుగారు చనిపోగాఁ దానే సర్వాధికారియై, పండక ముసలిరాజుగారు వదలిన భూములు తాను సేవ్యము చేసెను. ఒకనికిఁ దన్ని యింకొకనికిఁ జేపి పాలిచ్చిన బట్టెవలె నా భూమి యితని సేవ్యముక్రింద సమృద్ధిగా ఫలించెను. వందయెకరముల మెట్ట యిరీతిగాఁ బదురుకువచ్చి జొన్న, మొక్కజొన్నయుఁ గలిపి యా యేఁ డెరుఁబనిపుట్లు పండించెను. రామచంద్రరాజు పొలము త్రొక్కినఁజాలును. అది కామధేరువువలె నడిగినదెల్ల నిచ్చుచుండెను. ఆతేండ్లలో రాజు డెబ్బది యెనుబదివేల యాసామి యయ్యెను. అతఁ డచట ధనవంతుడైనప్పటినుండియు సుబ్బన్న పేటకు వచ్చి తల్లిని, బంధువులను జూడవలెనను కోర్కె యతనిలోఁ జెలరేఁగెను. కాని తండ్రి చనిపోయినాఁ డన్నతరువాత నుత్సాహము కొంత తగ్గెను. తాను ప్రయోజకుడైతి నని తండ్రిచేత ననిసించు కొనవలయు నని యతఁడు తలఁచెను. ఆ కోర్కె సాఁగలేదు. రామచంద్రరాజు ఒకసారి గంజాంజిల్లాపోయి యక్కడఁ దన తల్లితరపు వారినందఱును జూచినచ్చెను. వారును నితఁడు ధనవంతుఁ డని తెలిసి మఱల క్షత్రియసంప్రదాయములో నున్నాఁడనియుఁ దమవారందఱు నతనిని గౌరవించుచున్నారనియు నితనిని గౌరవించిరి. రంగాజమ్మ గారి యన్నదమ్ము లందఱును జనిపోయిరి. వారి పుత్రులున్నారు. ఆమె పినతండ్రి కుమారు లున్నారు. వారందఱును రామచంద్రరాజుతోఁ గలిసిమెలసి బంధువులవలెఁ దిరిగినారు. రామచంద్రరాజు ధనవంతుఁడని తెలిసినంతనే సుబ్బన్న పేటప్రజ యతనిని జాలగౌరవించెను. అందఱును 'ఓహో! రాజుగారు దయచేయుఁడు. మఱల రామేశ్వరశాస్త్రిగారికిఁ బేరుతెచ్చితి' రని యాయనను బొగడిరి. 'శాస్త్రిగారి కేమి! చివరిరోజులలోఁ గొంచెము చెడిపోయెనుగాని, మహారాజు. దాని కేమి, చంద్రునివంతవానికి మచ్చపోలేదు' అనిరి. అన్నదమ్ము లిద్దఱయన్యోన్యమును జూచి ధర్మారావును జనులు మఱియు గౌరవించిరి. అతని కేమి! లక్షాధికారి యన్నగారఱును గలిసి రంగాజమ్మగారివద్దకుఁ బోయిరి. ఆమెకు నిఁ చెక్కువచేసెను. శ్లేష్మము గుండెల కెగఁదన్ని యామె చుండెను. జ్వరము తగ్గలేదు. ధారక మంతగా లేదు.

రామ—ఈమెకు మంచివైద్యము చేయించవలయును. ఎట్లు?

ధర్మా—ఆస్థానవైద్యులు రెండేండ్లయినది పోయి. ఆయన ఘనవైద్యులు. ఆయన బ్రతికియుండఁగా నీ చుట్టుపట్లజనులకు వెదకుకొన నక్కఱలేకుండ నుండెడిది. ఇప్పుడు దిక్కులేదు. మంచిమందులే లేవు. ఉన్నను నవి కోటలో నెక్కడనుండెనో యెనరికిని దెలియదు. సరియైనవైద్యము కావలయునన్నచో నింగ్లీషువైద్యము చేయించవలయును. దానికి బెజవాడ తీసికొనిపోవలయును.

రంగా—నేను బెజవాడకు రాను, గిజవాడకు రాను. నన్నిచటనే తగులబెట్టవలయును. మీరు నన్ను బెజవాడకుఁ గొనిపోదురు. నే నచట గుటుక్కుమన్నచో నన్నక్కడఁ దగులవేయుటకా? నా శవము సుబ్బన్నపేటలోనే తగులబడవలయును. అయినను నాకు వైద్య మెందుకు?

ధర్మా—అ దేమి మాట? చూచుచుఁ జూచుచుఁ బ్రాణములు తీసికొందుమా? ప్రాణము లున్నంతవఱకుఁ జికిత్సచేయవలసినదే. అట్లు చేయనిచో నాత్మహత్యకిందకు వచ్చును.

రామ—నీవు బి. ఏ. మొదటియేఁడు పరీక్ష నిచ్చితివా?

ధర్మా—అవును. ఇప్పుడా ప్రసక్తి యేమి?

రామ—చక్కఁగా మాటాడితివి. ఎట్లయినను చదువుకొన్నదారి వేటు.

ధర్మా—ఇంగ్లీషు చదువుకొనుటవలనఁ గాదు, నే నిట్లు మాటాడునది.

రామ—సరేకాని, బెజవాడకుండి డాక్టరును బిలిపించినచో?

రంగా—బాబూ! అది యనవసరపు ఖర్చు. మొన్న చందా రెడ్డిభార్యకు జబ్బుచేసివచ్చుడు చూచినాను. అదేమి యాన, అదేమి డబ్బు? ఆయనకు నెలకు వేయిరూపాయలజీత ముట. సొంతమోటారు మీఁద వచ్చినాఁడు, వెళ్ళినాఁడు. ఆ డాక్టరు వచ్చి యేదో మందెచ్చినాఁడు, నాలుగువందలు పుచ్చుకొన్నాఁడట. ఈలాగయినచో మన మందఱము దివాలాలు తీయవలసినదే.

ధర్మా—అవును. ఈ వ్యవహార మింతే రంగా—అయినఁ గావచ్చును. కాని నా భర్త యిచ్చిన ప్రతిసెంటుభూమియు నా

కుమారుఁ డనుభవించవలయునే కాని నే నందులో నేమియు ఖర్చు పెట్టను. నేను చచ్చిపోయినను సరే. రామ—ఏమిటమ్మా యీ పిచ్చి! ధనము ప్రాణాపద కడ్డువచ్చుటకుఁగాకపోయినచో దేనికి? పాతర వేసిన చివరి కెవరి కగును? రంగ—అందుకని సముద్రములోఁ బోయిదుమా? రామ—వైద్యునకిచ్చుట సముద్రములోఁ బోయిటా? రంగ—ఆ వైద్యునకు వేయిరూపాయలు జీతమాయెను. సాలునకుఁ బన్నెండువేలు. నా ఆస్తిమీఁద సాలునకు వెయ్యిరాదు. ఇప్పటి ధరలలో నెనిమిదివందలు వచ్చుచున్నది. శిస్తులు, ఖర్చులుపోను నాలుగువందలే మిగులును. అందులోఁ దిండి కెంత? వైద్యాని కెంత? వైద్యుని మూలచ్ఛేదము చేసికొందువా? సాలున కంత యాదా యమువచ్చువానికి మనము మనభుక్తికై న పొల మమ్మి యిచ్చుటలో నా కర్థము కనిపించుటలేదు. తీసికొనుట కాయనకుమాత్రము మన సెట్లాప్పుచున్నదో? ధర్మా—అమ్మా! వారు నీయంతగా విచారింపరుకదా!

ధర్మారా 'వమ్మా' యని పిలుచుటతో రంగరాజమ్మగారికి నానందమయ్యెను. ఇంతవఱకుఁ దనతో సరిగమాటాడనైన మాటాడనివాఁడు త న్నిప్పు'డమ్మా' యని పిలుచునంత ప్రేమ యేల కలిగెనో? రామచంద్రరా జూరకుండెను. భోజనమువేళ యయినదని ధర్మారా వింటికిఁ బోయెను. రంగరాజమ్మగారి వివేకమున కతఁడు నివ్వెటపోయెను. ఏమియుఁ జదువుకోని యామె కంత యర్థశాస్త్ర పరిజ్ఞాన మెట్లున్నది? పాతశాలలలోని యర్థశాస్త్రములో నీ సంగతులే యుండవుకాబోలు. అతఁడు రెట్టింపుడత్యాహముతో నింటికి గాలితెరలమీఁద నూఁగుచుబోయెను. మేనత్త వలదన్న కొలఁదియు నరుంధతి మడికట్టుకొని వంటచేసెను. ధర్మారావు పోయినవెంటనే నీళ్ళతోడి, సున్నిపిండి యుంచి, స్నానము చేయుటకు రమ్మనెను. అతనికి నీ శృందించెను. వీపుతోమెను. వీపుతోమువేళ ధర్మారావు ప్రక్కలకుఁ జేతులతో నామెచేతులు నొక్కి పట్టుకొనెను. ఆమె నవ్వెను. చేతికి నీశృందించువేళ, తడుచుకొనుటకుఁ దువాలు నిచ్చువేళ, మడిబట్ట యందించువేళ, హస్తాగ్రస్పర్శము పతి చేయక మానఁడు; ఆమె సిగ్గుపడకమానదు. అతఁ డూరక నవ్వింపకమానఁడు.

ఆమె కిలకిలలాడకమానదు. సావిత్రిమ్మగారి మొగములోఁ గన్నులు, ముక్కు, నోరు సర్వము పోయినవి ఆనందమే యున్నది. భోజనము చేయువేళ సావిత్రిమ్మగారు పోయి వీధియరుగుమీదఁ గూర్చున్నది. అరుంధతి విస్తరివేసినది. ధర్మారావు బీటమీదఁగూర్చుండి విస్తరి వేయుటకువచ్చిన యామెను తనవద్దఁ బీటమీదఁ గూర్చుండఁ బెట్టెను. ఆమె 'అయ్యో! అన్నము వడ్డించవలదా?' యనెను. 'ఇదిగో అన్నము తినుచున్నాను' అని యతఁ డామె నొడలెల్లఁ గొఱికెను. అరుంధతి చక్కిలిగింతలకుఁ బకపకాలున నవ్వెను. చక్రమువలె నతని చేతిలోఁ దిరిగిపోవును. చివరకు వదలించుకొని దూరమునుండి యామె విస్తరిమీద నీళ్ళు చల్లి యభిఘరించెను. ధర్మారావు 'అంతదూరాన నిలుచున్న నేను దగ్గటకు రాలేనా?' అనెను. అరుంధతి 'అవును. ఎనిమిదినెలలయినఁ బట్టదా అని దిలాసా' అనెను. ధర్మారావు అప్పు డంతే. ఇప్పుడు - అని లేచి యామెచుబుకము బూని 'అంతకోప మెందుకు? నీవు పుట్టినింట సుఖపడుచున్నా వను కొన్నానుగాని కష్టపడుచుంటి వని తెలిసినచోఁ గన్నుమూసి గన్నుఁ దెరిచువటకు నీదగ్గట నుండెడివాడనుగానా! ఎనిమిదినెలలు కాదు, ఎనిమిది లిప్త లింక నీవియోగము సహించఁజాలను' అని మఱలఁ బీటమీదఁ గూర్చుండెను. ఆమె యన్నము వడ్డిండెను. పప్పు, పొట్లకాయకూర, యొక పచ్చడి-ఇవి పదార్థములు. సావిత్రిమ్మగారు జాగ్రత్తగా నీళ్ళుపోసి దొడ్డిలోఁ బొట్ల బీరపాదులు వేసఁగిలోఁ గూడఁ గాయించుచుండెను.

ధర్మా—ఈపచ్చడి దేమిటి? అరుం—తెలుసుకొండు. ధర్మా—నాకుఁ దెలియదబ్బా! నాకుఁ దెలిసిన దొక్కటియే. మఱియే మియుఁ దెలియవు. అరుం—ఆ తెలిసిన దేమిటి? ధర్మా—చెప్పు దునా? మా యూరికి దగ్గటగా రంగాపురమని యున్నది. ఆ యూరిలో నొకపిల్ల యున్నది. దాని పే రేమిటో మఱచిపోయినాను. ఆపిల్ల మగనితో లేచిపోయినదట. ఇది నాకుఁ దెలిసినసంగతి. ఆపిల్ల పేరు నీకుఁ దెలియునా? అరుం—తెలియును! ఆ పిల్ల పేరా? ధర్మారావు.

ఇద్దఱును నవ్విసవ్వి యాయాసమువచ్చువటకు నవ్విరి. ఇంతలో దల్లి వాకిటచుండి వచ్చెను. ధర్మారావు ఏమియు నెఱుంగ

నట్లు ఆమెతో నిండాకటి నుండియు మాట్లాడనేలే దన్నట్లు 'అమ్మా మజ్జిగ' యనెను. ఆబిడ 'నాయనా! మడిగట్టుకొన్నది నేనా' యనెను. ధర్మారావు 'అయినచోఁ బోయుమను' అనెను. అరుంధతి మజ్జిగ పోయుచుండెను. ధర్మారావు ఆమెమీఁదఁ జేతిలోని చల్ల చిలుక రించెను. అది ఆమెమీఁదఁబడి యొడలెల్ల నెంగిలియయ్యెను. ఇంతలో సావిత్రమ్మగారు దొడ్డిగోసికిఁ జనెను.

అరుం—ఇంక నేను మఱల స్నానముచేయవలెను. ఆ రోజున నెంగిలి పన్నీరు; ఈరోజున నెంగిలిచల్ల. ధర్మా—నీయొడలంతా యెంగిలయినది, అసలు. అరుంధతి కొడలెల్ల నెంగిలయినట్లు లేదు; అమృతమయమై నట్లున్నది.

అరుం—నేను స్నానము చేయను. ఇట్లే యుందును. ధర్మా—అనఁగా నెప్పుడును పుంస్త్రీగానే యుందువా? అరుం—అవును. ఇద్దఱునొకరివంక నొకరు చూచుకొంచునే యుండిరి. ధర్మారావు చివర రెండుముద్ద లున్నవి. అవితినుట యెఱుఁగడు. అరుంధతి చల్లతప్పెల క్రిందనుంచుట యెఱుఁగదు. ఇద్దఱు నేదో పరస్పరాక్షి కోణముల గూఢార్థములు చదువుకొనుచున్నారు. ధర్మారావు కనులలో నీరు నిలచెను. అతఁడు చేయికడుగుకొని గదిలోనికిఁ బోయెను. అరుంధతి చేతులు, కాళ్ళు, మొగము కడుగుకొని తానుగూడ గదిలోనికిఁ బోయెను. ధర్మా—పోయి భోజనముచేయుము. ఇప్పుడెందుకు వచ్చితివి? అరుం—మీకుఁ దాంబూల మిచ్చిపోయెదను. ధర్మా—తములపాకు లెక్కడివి? అరుం—ఇందాఁక నమ్మవచ్చినవి. ధర్మా—అరుంధతివెంటనే యవికూడ నూఁటిలోనికివచ్చినవికాబోలు!

అరుంధతి మొగమునందు మధురలజ్జ విచిత్రముగాఁ గనఁబడును. ఆ రేఖ కొన్నిజన్మములుగా నభ్యసించిన యొకయభినయ విశేషమువలె నామె మొగముమీఁది కంతలో వచ్చును. వచ్చినంతనే యా ముఖము మేఘముచాటున నస్తమించు సూర్యురొచిస్సు లెఁగఁదన్ని పశ్చిమాశకుఁ బైభాగమునఁగల తెల్లమొగిలుచివట్లు బంగారపుజరీవలె ధగధగమెఱసిపోవువేళ నా మొగిలి కడ్డముగా బెగ్గురుపక్షి తన తెల్లనితెక్కతో గీచినట్లు మెఱసిపోవును. ధర్మారావు మొదటి యాఱునాళ్ళలో దానిని లీలఁగాఁ జూచెను. రాత్రి రహా

మధురదుఃఖకథనగాథలో నట్టిది జరుగనే లేదు. ఇపుడా రేఖ యరుంధతీలీలాముగ్ధతపామధురవదనసరోజముపైని కట్లు వచ్చి యల్లుపోయెను. ధర్మారావు నిలుచున్నవాఁడు నిలుచున్నట్లు ముగ్ధుడై పోయెను. పతిపోందిన తన్మయత్వమున కేమిహేతువో సతికిఁ దెలియదు. తాను తనభర్తకు సంతప్రేమాస్పదురా లగుట యామె ప్రాణమార్గములో నమృతప్రవాహములు సుల్లతిరుగుచుండెను. ఆమెకుఁ బోయి భర్తను తానుగాఁ గాఁగిలించుకొనవలయు నని పించును. కాని స్త్రీసహజమైన లజ్జ యడ్డమువచ్చుచున్నది. ధర్మా—నే నిపుడు తాంబూలము వేసికొనను. నీవుకూడ భోజనము చేసి రమ్ము. ఇద్దఱుఁ కలసి యపుడు వేసికొందము. అరుం—నాకు రోజును సాయంకాలపుఁ బ్రాద్దుతిరిగినతరువాతఁగాని తిండి యలవాటులేదు, మా నాయన యిష్టిపూర్తిఅయినతర్వాత. ధర్మా—ఇఁక నా యలవాటు మాటిపోవునుగదా! దానికి నేఁడే మొదలు. పోయి రమ్ము. అరుం—అంతవఱకుఁ దాంబూలము లేకుండ నుందురా? ధర్మా—ఇంతకాలము నీవు లేకుండ లేనా?

ఆమెపోయి భోజనముచేసి వచ్చెను. తములపాకులకు సున్నము రాచుచుండెను. ధర్మారావు సున్నముతీసి యామె బుగ్గకు రాచెను. ఆమె తుడుచుకొనలేదు. ధర్మారావు 'తుడుచుకొన వేమి?' అనెను. అరుం—నా కేమియు నవసరము లేదు. నామొగము నా కెట్లున్నను సరే.

ధర్మా—నాకు సంతే. అరుం—నిజముగానా? ధర్మా—నిజముగానే.

ధర్మారావు తమ్మ సమలి యరుంధతి కందీయఁబోయెను. అరుంధతి గ్రహించలేదు. అరుం—నా కీ యెంగిలి వద్దు. ధర్మా—వద్దని నిన్ననాయంకాలము చెప్పవలసినది. ఇప్పుడు నే నొప్పుకోను. అరుం—ఒప్పుకొనక యేమి చేసెదరు? గోడమీఁద నొకపటము చూపి, ధర్మారావు 'అది' అనెను. అరుంధతిమొగముమీఁదికి మఱల మధురలజ్జారేఖ వచ్చెను. ధర్మారా వారేఖను దిగ్భ్రాంతుడై చూచెను. అరుంధతి మఱలఁ గలవరపడెను.

ధర్మా—హేమరేఖా! అది, అది.

ప్రొద్దు వాటారెను. దేవదాసి వచ్చెను. సావడిలోనుండి 'అన్నా' యన్న పిలుపు వినఁబడెను. ధర్మారా వృత్తరీయమును వేసికొని బయలుదేఱెను. అరుంధతి యింతటినుందువఱకుఁ దానే గాక ప్రపంచము లేదన్నట్లున్న పతి యింతలో నిట్లు లేచిపోవుచున్నందుల కచ్చెరువుపడి 'ఎవ రామె?' యన్నది.

ధర్మా—గిరిక.

అరుంధతికి జ్ఞాపకము వచ్చెను. తనయుంగరమువంకఁ జూచుకొనెను. ఉంగరముతోనిది నీలపుతాయి. భార్యాభర్తలిద్వరును బయటికి వచ్చిరి. దేవదాసి అరుంధతి నదే చూచుట.

దేవ—వదినెగారికి నమస్కారము.

అరుంధతి కేమియుఁ దోచలేదు. తా నెక్కడ? ఆమె యెక్కడ? ఆ నమస్కారమునకుఁ దాను తగుదునా యచుకొన్నది. అనుకొని యుంగరమువంకఁ జూచెను. ఉంగరము తమాలవృక్ష చ్ఛాయవలె, యమునాతరంగమువలెఁ గపిల శరీరకాంతివలె. యశోదాశిశువువలె నల్లనికాంతులు వెదజల్లుచుండెను. అరుంధతి గదిలోనికిఁ బోయి రెండుతాంబూలములు తెచ్చి దేవదాసి చేతిలో నుంచెను. దేవదాసి చూచుకొన్నది. రెం డెందు కనలేదు. మఱల గుప్పిలిమూసెను. అన్నా సెల్లెండ్రెద్దఱును నడచిపోయిరి. అరుంధతి వారివంకకే చూచెను. ఇద్దఱునుబోయి తండ్రికట్టించిన చలువతాతి మెట్లపైఁ గూర్చుండిరి. గిరిక పాదములు నీళ్ళలోఁ బడునట్లు గూర్చుండెను.

ధర్మా—నాకొఱకు నీవు నిన్నఁగూడ వచ్చితివా? గిరిక—రా లేదు. నీవు రంగాపురము వెళ్ళితివిగా! ధర్మా—అది నీ కెవరు చెప్పిరి? గిరిక—నీవు వెళ్లుచుండఁగా నేను చూచితిని. ఇక్కడనుండి చూడుము. రంగాపురము తోవ కనఁబడుటలేదా? దూరాన నిన్ను జూచి గ్రహించితిని. ధర్మా—ఈ యెనిమిది నెలలు నేమి చేయుచున్నావు? గిరిక—చదువు లేదు, సంధ్య లేదు. నీవు నీదారి చూచుకొనుచున్నావుగాని, నాదారి చూచిపెట్టుటలేదుకదా! ధర్మా—నాదారి తేలిక, నీదారి కష్టము. నీదారి నీవే యెక్కువ చూచుకొనవలయును, ఆ దారి మా కనుభవముతో లేనిది. గిరిక—అది యేమి,

అట్లందువు? నీ వున్నావని నేను ధైర్యముపడుచుండగా నీ వట్లన్న నే నేమి కావలయును? అన్నా! నీవు చెప్పినట్లుగా రోజును రాత్రి నిద్రపోవువఱకును బ్రాణాయామము చేయుచు స్వామినే ధ్యానించుచు బడుకొందును. స్వామిమూర్తి నాకు ముందు నిలువదు. రెండు మూడుసార్లు నిలచినది. కాని అంతలో మాయమైనది.

- అన్నా! గుడిలో ప్రభువునకెదురుగ నిల్చున్నపు డున్నంతసుఖము నా. కింటివద్దఁ గలుగుట లేదు. ధర్మా—తల్లీ! ఇది యెనిమిది నెలల లోనే సిద్ధించెడివిద్య యయినచో ఋషులకు యుగములు పట్టుటేల? నీవు నన్ను మఱచిపోవలయును. నేను లేను. నీ వేమిచేయుదువు? చేసినదే చేసి, చేసినదే చేసి నీప్రాణము విసుగవలయును. అప్పు డతని ప్రాణములు విసుగును అప్పుడుగాని యా దొంగగుండె కర్కగదు. ప్రాణములు వేధించుటలో నతఁడే మొనగాడు. గిరిక—బావగారి నెన్నయిన ననుము. ఆయన పడవలసినవాఁడును, నీ వనవలసినవాఁడవును. ధర్మా—గిరికా! ఈ సరాగముల కేమి; యీ నవ్వులకేమి? ఆయన యెంతదూరము వచ్చినాఁడు? మఱల స్వప్నమేమయిన వచ్చెనా? గిరిక—నీవు వెళ్ళినతరువాత నెలనాళ్ళక్రిందట వచ్చినది. ధర్మా—అందులో నేమి జరిగినది? గిరిక—స్వామి వేణు న్రూఁదుచు న్నాఁడు. గోవులన్నియు మెడలెత్తుకొని యాయనవంకఁ జూచుచున్నవి. దూరమున యనునానది ప్రవహించుచున్నది. తమాలవృక్షములు గాలి కూఁగుచున్నవి. స్వామి నల్లనిదేహకాంతులు నామీఁదికి వచ్చినది. నే నా నీడలలో, నక్కీనక్కీ స్వామిదగ్గఱకుఁ బోయితిని. అదివఱకు నన్నుఁ గనినంతనే యాయన పాటిపోయినారుకదా! అందుచేత నాయనకుఁ గనఁబడకుండ నేను సరూపించితిని. వెరుకనుండి వెళ్ళుటచేత నే నాయనకుఁ గనఁబడలేదు. దగ్గరకుఁబోయి వ్రేలాడుచున్న ప్రభువు నుత్తరీయమును దాకితిని. ఇంతలో నాకు మహానందమయినది. నాగుండె కొట్టుకొన్నది. నా దేహములోనున్న రక్తమంతయు వేగతివేగముగఁ బ్రవహించెను. అంతలో మెలకువ వచ్చినది. లేచి చూచితిని. స్వామి లేడు; ఏమి లేదు. ఇంతసే పేడ్చితిని. మఱల నిదుర రాలేదు. ధర్మా—ఓపికపట్టుము. ఇంక నాలస్యముపట్టును. అది యేండ్లు కావచ్చును. ఇదివఱకుఁ జెప్పినదే మార్గము.

స్వామి నీతో మాట్లాడవలయును. అది కలలలోనను గాదు: నీవు మెలకువతో నుండగనే వచ్చి నీతోఁ బ్రసంగించవలయును.

గిరిక దిగాలఁబడి పోయెను. ఆమె యేడ్చుచుండెను. ధర్మారా వామెవంకనే చూచెను. ఆమె తాను కూర్చున్న తాతిమీఁదఁ బడి “అన్నా! నాథుఁ డెప్పటికయిన నన్నట్లు మన్నించునా? నే నెన్ని రాత్రులు నిద్రించలేదో! ఆయనకైనఁ దెలియదా? నేను పడుచున్న కష్టములు చాలవు కాఁబోలును. ఏకాదశులు, ద్వాదశులు ఒక్క పూటయే తినుచున్నాను. అష్టమి నవములు ఒక్కపూటయే. ఇంక నా రోజులలో నన్నమే మానివేసెదను. అన్నా! ఇంకను నేమి చేయవలెనో చెప్పుము. ఒక్కసారిగా మెడ నరకుకొనుమందునా? అది సులభముగాఁ జేసెదను. స్వామికి దయలేని యీ మొండి బ్రదుకు బ్రదికి యెందుకు? ఇందాక వదినెఁగారిని జూచితిని. ఆమెకు నీవు ప్రత్యక్షముగా నున్నావు. ఈర్ష్యకాదునుమా! నా కట్లులేదా యెను. పతిదయ చూచుటెప్పుడో తెలియలేదు.

ధర్మా—ఇంక నెన్నిక్షేత్రయపదములు నేర్చుకొంటివి? గిరిక—మా అమ్మకు వచ్చినవన్నియు నేర్పినది. ధర్మా—నీ కా చిన్నపు స్తక మిచ్చితిని, అందు నాయికలు, వారి స్వభావములు, వారి లక్షణములు నున్నవని. అవి చదివితివా? గిరిక—చదివితిని గాని సరిగాఁ దెలియలేదు. తేపు రాత్రికి వత్తునా? చెప్పుదువుగాని. నీకు వీలుండదా? ధర్మా—ప్రతిరోజున నొకగంట చదువుదము. తేపటి నుండి రమ్మ. ఈ మూఁడునెలలు నే నిందే యుండెదను. నీకు వచ్చినపదాలలోఁగూడ నాయికావిభాగము చెప్పెదను. ఈ మూఁడు నెలలగువఱకు నీవు చదువఁదగినది యేమియు నుండరాదు. గిరిక—ఇంక లెక్క పదిరోజులలో స్వామి నాతోఁ గనీసము కలలోనైనను సరే, మాటాడెనా మాటాడెను; లేదా యేరాత్రివేళనో వచ్చి యీ చెఱువుతోఁ బడెదను. నాతో స్వామికిఁ దెప్పయుత్సవము జరుగును. చివరకు నే నంతేలే.

గిరిక యూరక యేడ్వ నారంభించెను. ధర్మారావు ‘ఆలయ ములోనికిఁ బోయి కనుగొందము రా’ అని ఆమెను లేవఁదీసి యాల యములోనికిఁ బోయిరి. పోయినది మొదలు గిరికకు స్మృతిలేదు,

ధర్మారావు తన్నయడైపోయెను. ఆలయముబయటి కిర్వరును గల సియే వచ్చిరి. ఇంటికిఁ బోవోవుచుండిరి. గిరిక 'అడుగ్ లేదేమి?' అనెను. ధర్మారావు 'మఱచిపోయితి' ననెను. రాత్రి ప్రొద్దుపోయినది. గిరిక నింటివద్ద దిగవిడిచి ధర్మారా వింటికి నచ్చెను, అరుంధతి వీధి గుమ్మమునొద్ద నిలుచుండి యెదురుచూచుచుండెను. అతఁ డామెను చేతులలో నెత్తుకొని లోనికిఁ దీసికొనిపోయెను. చీకటులు దట్టమై క్రమ్ముకొనెను.

మఱునాఁడు రంగాజమ్మగారి కెక్కువచేసెను. తెల్ల వారులు నిదురపట్టలేదు. జ్వరము జూచుచుగూడ లేదు. ఊరిలోని మంగలియు నర్చకులిద్దఱును వచ్చి చూచిరి. ఏవోమందులు నడుపుచుండిరి. ఒక వారము గడచినఁగాని రోగస్వభావము చెప్పలేమనిరి. రామచంద్ర రాజుగారు రంగాజమ్మగారికిఁ దెలియకుండఁ బోయి పెద్దడాక్టరును దీసికొనివచ్చెను. ఆయన చూచి కొన్ని మందులపేర్లు చెప్పి యవి కొనితెమ్మని చెప్పి తా నేదో యింజక్ష నిచ్చివెళ్ళెను. తరువాతఁ బ్రతిగంటకు జ్వరము చూచుట, వ్రాసియుంచుట. గంటగంటకు మందిచ్చుట—యొక మనిషి ప్రత్యేకముగా నామెయొద్ద నుండవలసి వచ్చెను. నీళ్ళుకలిపిన యే మందయినను త్రాగనని రంగాజమ్మగారు పట్టుపట్టెను. అందుచేఁ బొడులు, బిళ్ళలే యిచ్చుచుండిరి. ఆ మఱు నాఁడు మధ్యాహ్నమున ధర్మారావును, రామచంద్రరాజును రంగా జమ్మగారిమంచమువద్ద గూర్చుండిరి.

రంగా—నాయనా! ఈ డాక్ట రేమిటి? అంత పెద్దవాఁడు లాగు తొడుగు నేమిటి? మనిసి అసహ్యముగా లేడా? రామ—అమ్మా! నీవు మాటాడలేని స్థితిలో నున్నావు. డాక్టరు మాటాడ వద్దని చెప్పినాఁడు, మాటాడకుండఁ బండుకొనుము. రంగా—ఆ నోటిలో సిగరెట్టుతో నావద్దకు వచ్చినాఁడు. మీరు దానిని పాతి వేయుమనియైనఁ జెప్పినారు కాదు. రామ—వారు గొప్పవారు. అంతే. దొరలవలె నుందురు. రంగా—నే నేమి దొరలమొగ మెఱుఁ గనా? కృష్ణమనాయఁడుగా రెప్పుడయిన నిట్టి యపభ్రంశపుఁబనులు చేసిరా? వారికన్న వీరు గొప్పవారా? అయిన యెంత భక్తిగలవారు!

ధర్మారావున కామెప్రతిమాటయు నెంతో యర్థవంతముగాఁ

గనబడెను. అతి హేయమైన ధూమపానము గౌరవనీయమైపోయెను. గొప్పదొర లచఁగా మహాగుణసంపన్ను లగు యర్థముపోయి పెద్ద జీతగాండ్రును యర్థమువచ్చెను.

రంగా—ఆయన నాడియే చూడఁడేమి? అది యెట్లున్నది, ఇది యెట్లున్నది యని యడిగినచో రోగ మెట్లు తెలియును? నాడి పరిశీలించి, తత్త్వము తెలసికొని తత్త్వానుగుణముగా మందు నడప వలయునుగాని యిట్లు పైచిహ్నములు చూచి నడిపినచో నేటికిఁ దీసిన గోటికిఁ దీయు నేమోకదా! రామ—అమ్మా! వీరి వైద్యమే వేఱు. వీరికి సర్వమును నాడి చూడకుండఁగనే తెలియును.

రంగాజమ్మగారు 'కాఁబోలు'నని యూరకున్నది. అదియుఁ గాక తరువాత మాటాడలేకపోయినది. రామచంద్రరాజు తనకుమారునకు రామేశ్వరశాస్త్రిరాజుని పేరుపెట్టెను. ఆ పిల్లవాఁడు నాయనమ్మ మంచమువద్దకు వచ్చెను. అతనికి 'అత్త, అమ్మ, నాన్న' అన్న మూఁడుమాటలు వచ్చెను. సుబ్బన్న పేట వచ్చినతరువాత 'మామ్మ' అన్నమాటకూడ వచ్చినది. రంగాజమ్మగారికి మనుమనిచేత నీ మాట లనిపించుటయే పనియైనది. ఆమె మనుమనితోఁ 'మామ్మ' యనఁబోయి యాయాసముచేత మానివేసెను. పిల్లవానిని దగ్గరకుఁ దీసికొనెను.

ఆనాఁడు సాయంకాలము ధర్మారావు రంగాజమ్మగారియింటి వద్ద నుండఁగా దేవదాసి యతనిని జూడఁబోయెను. ధర్మారావు రామచంద్రరాజుతో మాటాడుచు మాటాడుచు హఠాత్తుగా లేచి పోయి యామెతోఁ గలసి దేవాలయమునకుఁ బోయెను. రామచంద్రరాజు శ్చర్యపోయెను. రంగాజమ్మగారు దేవదాసిని జూచెను. ఆమె కుమారునితో 'ఆశ్చర్యపోయెద వెందులకు? ఆ పిల్ల యెవరనుకొన్నావు? మీ నాయనగా రుంచుకొన్నారే, రత్నగిరి, యెఱుఁగుదువా? ఆమె కూతురు' అనెను. రాజు ధర్మారావు వట్లు లేచిపోయెనేమి? యనెను. రంగాజమ్మగారు 'వారిద్దఱిది యొక చిత్రము. అది యెవరికిని దెలియుట లేదు. ఇద్దఱును నన్నయుఁ జెల్లెలును. వెనుక నిప్పటిజమిందారుగారి పట్టాభిషేకమున నొకచిత్రము జరిగినది. వారు సృత్యముచేయుటకు దేవదాసిని రమ్మన్నారు. ఆమెపేరు దేవ

దాసిలే. ఆమె రా నన్నది. వారు బలవంతముగఁ దీసికొనిపోఁ బ్రయత్నము చేసిరి. ధర్మారావు ప్రాణములుపోయినను అట్లుజరుగ దని ప్రతిఘటించెను. వా రూరకున్నారు, అనెను.

రామ—ధర్మారావు చాల చుంచివాఁడే, దేవదాసి! యెట్టిది?

రంగా—నేను దేవదాసిని జాలసాగ్లు పలుకరించి చూచితిని.

● ఆమెకు భాగవతమంతయుఁ గంతతః వచ్చుచు. మాట్లాడుచు మాట్లాడుచుఁ దనయొడలు తానే యెఱుఁగదు. ధర్మారావును గూర్చి మాట్లాడుచు 'నన్న' యనును. ఆమె చాల భక్తురాలు. నా యుద్దేశ మేమనఁగాఁ గొలఁదిదిసములలో నామెగోపాల—

రంగాజమ్మగారింక మాట్లాడలేపోయెను. అంతవఱకే యాయాసపడుచు మాట్లాడఁగలిగెను. ఆ రాత్రి ప్రొద్దుపోయి గిరికను వెంటఁబెట్టుకొని ధర్మారా వింటికిఁ బోవుచున్నవేళ రామచంద్ర రాజు కనిపించెను. ధర్మారా వాఁగి 'అన్నా! ఈమె యెవ్వరో? అమ్మగారు చెప్పినదికదా! యీమెపేరు గిరిక' అనెను. దేవదాసి నిలుచుండెను.

ధర్మా—గిరికా! యీయన రంగాజమ్మగారి కుమారుఁడు. మన యందఱిలోఁ బెద్దవాఁడు. రామచంద్రరాజుగారు.

గిరిక రాజును జూచెను. రాజు—“దేవదాసి యటకదా!” అనెను. గిరిక—అన్న నన్ను గిరికయే యనును. రామ—అన్న కాదు. అన్నలు నన్ను గిరికయే యందు రనుము.

గిరికయు, ధర్మారావును నవ్విరి. తరువాత వా రిద్దఱునగలిసి వెళ్ళిరి. నాటిరాత్రి రామచంద్రరాజు రథంతరితో 'రథంతరీ! ఒక మాట! ఈ యూరిలో మా నాయనగా రుంచుకొన్నయామెకూతురు దేవదాసి యను పిల్ల కలదు. తే పామె యిచ్చటికి వచ్చును. నీవు మన మిచ్చట నున్న ప్రతిదిసమును ఆమెకు వచ్చినపుడెల్ల నేదో పువ్వులు, ఫలహారము నొసంగవలయును. చాల భక్తితో సేవలయును' అని చెప్పెను.

ఆ మఱువాఁడు రామేశ్వరశాస్త్రిగారి యాబ్ధికము. ధర్మారావు రంగాపురమ. పోయి బ్రాహ్మణులను గుదిర్చిదెచ్చెను. రాజ్య

లక్ష్మమ్మగారి యింటికిఁ బోయెను. ఆమె యితనినిజూచి చాప తెచ్చి వేసెను.

ధర్మారావు—మీ చేతికి అరుంధతి చంద్రహార మిచ్చినదట ! మఱలఁ దీసికొని రమ్మన్నది. రాజ్య—ఆమె యిప్పుడు మీచేతఁ బనులు చేయించుచుఁగూడ నుండెనా యేమి? ఎంత గడుసుపిల్ల !

ధర్మారావు నవ్వెను.

రాజ్య—‘నాయనా! నీ యత్తగారును, మామగారును రాక్షసులు. దానిని బహుకష్టములు పెట్టిరి. నీవు మంచిపని చేసితివి. పిల్ల సుఖపడుచుండఁగా, మీ యిద్దఱును కాపురము చేయుచుండఁగా నే నొకసారి వచ్చి చూడవలయునని యున్నది’ అని తెచ్చి చంద్రహార మిచ్చెను. అతఁ డది మెడలో వేసికొనెను.

రాజ్య—మెడదగ్గఱ నతు కూడిపోయెను. నేను మఱలఁ గమ సాలితో జెప్పి యతికించితిని. ఆమెతో జెప్పుము.

ధర్మారావు వెళ్ళుటకు లేచెను. ఆమె యాఁగు మని దొడ్డిలోనికిఁబోయి నాలుఁగుపొట్లకాయలు కోసి తెచ్చియిచ్చెను. అతఁడు ‘నూ దొడ్డిలో నున్నవండీ’ యనినను, కాదని బలవంతముచేసి పంపించెను. ఇంటికిఁ బోయినతరువాత రామచంద్రరాజు తనకుఁ గూడ బ్రాహ్మణులను బిలుచుకొనివచ్చితివా యనెను. ధర్మారావు “నీ వామశ్రాద్ధమేకదా చేయునది. ఊరిలో బురోహితు డున్నాఁడనెను. రాజు—ఛీఛీ! నేను వానికి బెట్టుదునా? ‘న భోజయేత్ స్తేన తక్లీబపతితనా స్తికతద్వృత్తి వీరహాచేధిధిషూపతి ధిధిషుస్త్రీ గ్రామ యాజకాజాపాలోతతస్సృష్టాగ్ని మధ్యపకుచరకూటసాక్షిప్రాహారికాన్’ అన్నాడు. గ్రామయాజకునకు నేను పెట్టను. నీవు రంగాపురము వెడలితివికదా, నాకొంటకుఁగూడా బ్రాహ్మణులను బిలుచుకొని వత్తు వనుకొన్నాను.

ధర్మారావు—ఇంటికి వెళ్ళి వచ్చెదను. అయినచో మఱలఁ బోదము.

రాజు—నేను వెళ్ళివత్తునులే, నీవుకూడ నెందుకు?

రాజు వెళ్ళెను. బ్రాహ్మణులను దెచ్చెను. ధర్మారావు భోక్తలను స్నానము చేయుఁడని, తాను స్నానముచేసి సంధ్యావంద

నాదికములుచేసి కూర్చుండెను. బ్రాహ్మణులు వచ్చిరి. ఇన్నాళ్ళకుఁ బితృయజ్ఞమువేళ భార్య యగ్నితెచ్చట సంభవించినందులకు ధర్మారావు సంతోషించెను. ఇచ్చట నర్చన యయినతరువాతఁ గబురు తెలిసికొని రామచంద్రరాజు తాను బ్రాహ్మణుల నర్పించెను. రాజుగారు బ్రాహ్మణులకిద్దఱకును జెరి రెండురూపాయ లిచ్చెను. ఆనాఁడు సాయంకాలము రంగాపురములో రామచంద్రరాజుగారి పేరు మ్రోఁగిపోయెను. ఇంటిలో నానాఁడు క్షీరాన్నము, గారెలు జేసిరి. రంగాజమ్మగారు వలదన్నకొలఁదియు గోడ లామెకుఁ గొంచెము రెండును రుచిచూపించెను. ధర్మారావు నింటిలోనుండి పితృశేషము తీసికొనిపోయి రాజుగారియింటిలో నందఱును తినిరి. రంగాజమ్మగారు పితృశేషమని మఱల క్షీరాన్నమును, సగము గారెయును దినిరి. ఆనాఁ డేమో యామెకు బహుసంతోషమయ్యెను. రత్నగిరియుఁ బ్రతియాబ్ధికమునాఁడును బ్రాహ్మణుని బిలిచి బియ్యము, పప్పు కూరయు నిచ్చును. ఆనాఁడు రత్నగిరియు, దేవదాసియు ధర్మారావుగారియింటిలో భోజనములయిన వని తెలిసికొని భోజనము చేయుదురు. అందుచే భోజనము లగువఱకుఁ బ్రోద్దుక్రుంకును. ఆనాఁడు దేవదాసి దేవాలయమునకుఁ బోదు. అందుచే నా నాఁ డామె యింటికి రాలేదు.

పసిరిక ప్రతియాబ్ధికమురోజున నెటఁకుండివచ్చునో ధర్మారావు నింటికి సాయంకాల మగువరికి వచ్చును. సావిత్రిమ్మగా రాతని కొక్కగారె యిచ్చును. అది యతఁడు కూర్చుండి తిని యింకొక టడిగి తీసికొనిపోయి తల్లి కిచ్చును. ఆ నాఁడు పసిరిక ప్రోద్దుక్రుంకు వేళకు వచ్చెను. ధర్మారావును, రామచంద్రరాజును వీధియరుగు మీఁదఁ గూర్చుండిరి. పసిరిక కొత్తవానిని జూచి ధర్మారావుతో మాటాడక యింటిలోనికిఁ బోయెను. అరుంధతి వాకిట నిలుచుండి యతనినిజూచి భయపడి లోనికిఁ బరువెత్తి యత్తగారితో 'అత్తయ్యా! అది యేమిటి! అది యేమిటి' యనెను. పసిరికపాము గాలి కూఁగు లాడుచు వచ్చుచున్నట్లుండెను. సావిత్రిమ్మగా రాతనిని జూచి నవ్వి 'భయములేదు. అతఁడు మంగకొడుకు. నీ కొకమఱఁది' యనెను. అరుంధతి యతనినే పరిశీలించి చూచుచుండెను. రామచంద్రరాజు

పసిరిక యింటిగోనికిఁ బోవుట చూచెను. మొదట నాశ్చర్యపడెను. కాని వెంటనే జ్ఞాపకము వచ్చెను. రామచంద్రరాజు తుని లేచిపోవు నాటికి నయిదాతేండ్ల వాఁడు. పసిరిక పొడుగెదిగెనేకాని యేమియు మాన్పులేదు. గారె తిని పసిరిక వచ్చి ధర్మారావునకఁ జూచిపోవు చుండెను. ధర్మారావు ఈలవేసెను. ధర్మారా వతనిని బిలుచునది యట్లు. పసిరిక వెనుకకుఁ దిరిగిచూచి పోబోవుచుండెను. ధర్మారావు మఱల నీలవేసి రమ్మనెను. రామచంద్రరాజుపోయి పట్టుకు రమ్మనెను. ధర్మారావు 'అందఁడు. అతనితో నెవరును పరుగెత్త లేరు. పైని బట్టులరు జూచుమఁ బరువెత్తును' అనెను. పసిరిక వచ్చెను. ధర్మారావు 'ఈయన నెఱుఁగునువా?' యనెను. పసిరిక 'యెఱుఁగ' నని తల యాశించెను. 'రంగాజమ్మగారి కుమారుఁడు. మన కిద్దఱకు నన్నగారు' అని సంజ్ఞ చేసి చెప్పెను. పసిరిక కనులు పెద్దవిచేసి 'ఉప్' అని యూఁదెను. అది తెలిసిన దన్నమాట. 'అన్న' యనెను. ధర్మారావు తలయాశించెను. పసిరిక యొక్కపరువు తీసెను.

అన్నదమ్ములిద్దఱును గూర్చుండి రాత్రి ప్రొద్దుపోవువఱకును దండ్రి గాథలే చెప్పకొనిరి. తండ్రి యనిన ధర్మారావున కెంత గౌరవమో రామచంద్రరాజున కంత గౌరవము. అట్లే రాత్రి ప్రొద్దుపోవు వఱకుఁ గూర్చుండిరి. కబీరు దేవదాసిని వెంటఁబెట్టుకొని వచ్చెను. ధర్మారావు "అన్నా! చెల్లెలికిఁ జదువు చెప్పవలయును. ఇంకఁ బోదము" అనెను. రామచంద్రరాజు గిరికచేయి పట్టుకొని 'అమ్మా' యనెను. గిరిక 'అన్నా' యనెను.

అరుంధతీయు, గిరికయు సహపాఠికు లయిరి. కాని అరుంధతి గిరిక ననుసరించలేకుండెను. ఆ నాఁడు వాసకసజ్జికాలక్షణములు చెప్పెను. చదువుచున్న గ్రంథము భానుమిత్రుని రసమంజరి ఆ లక్షణములు చెప్పుచుండఁగా గిరిక కనుదోయి విప్పారి దివ్యజ్యోతిస్సులు వెలుఁగుచుండెను. అరుంధతి ఆమెనకనే చూచుచుండెను.

రాత్రి రెండుజాము లయినది. గిరిక "స్వామి యింక నెపుడు వచ్చును?" అనెను. ఆమె తన్మయత్వమును జూచి ధర్మారావు పుస్తకము కట్టిపెట్టి, కొన్ని ప్రార్థనాశ్లోకములు చదివి యుపసంహరించెను. ఇంక గిరికను దీసికొని పొమ్మని ధర్మారావు కబీరుతోఁ జెప్పఁగా

నతఁడు తన్నయ్యరాలి నామె నాచుకొని నెమ్మదిగా నడిపించుచుఁ గొనిపోయెను. అరుంధతి యామెను వీధిగుమ్మముదాక ననుసరించి యామె కనిపించినంతమేఱ యట్లే నిలుచుండి యందే నిశ్చలయై గుమ్మము నానుకొని కదలలేదు. ధర్మారా వరుంధతి యెంతసేపటి వఱకును రాకుండుట చూచి తానేపోయి యామె నట్టిస్థితిలోఁజూచి

- నవ్వుకొని యామెను పిలచుకొని యింటిలోనికిఁ దెచ్చెను. అది పితృ దినము. ఇద్దఱును జెరియొకచోటఁ బండుకొనిరి. ధర్మారావు చాప వేసికొని బయట నిద్రించెను. అరుంధతికి నిద్రపట్టలేదు. రాత్రి మూఁడుజాము లయ్యెను. 'గోపాలా జరకర్దమే విచారసే విప్రాధ్వరే లజ్జసే' కర్మలుచేసిచేసి యొడలెల్ల చెమటపట్టినవారివంక గోపాల దేవుఁడు తొంగిచూచుట లేదు. ఈ భోగమువారిపిల్ల మనస్సులో వచ్చి నిలుచుండెను. ఆహా! ఏమి యదృష్టము! అరుంధతికి గిరిక భగవంతునికొర కెదురుచూచుచు మేలుకొనియేయున్నట్లు తోఁచెను. భర్తను మేల్కొలిపి 'గిరిక యేమి చేయుచున్నదో చూచివత్తమా?' యనెను. అతఁడు 'మన నిపుడు పోయి తలుపు తట్టరాదు. ఆమె నిజముగా స్వామియే వచ్చె ననుకొనును. ఆ ప్రతీక్ష ప్రతీక్షయట్లే యుండవలెను గాని, యవాంతరములు కలిగినచో నామెగుండె చెదరి పోవచ్చును' అనెను.

అరుం—గిరిక యదృష్టవంతురాలు. జన్మ మనఁగా నామెదే జన్మము.

ధర్మా—నీవుమాత్రము తక్కువదానవా? ఆమెయట్టిస్థితిలో నున్నదని యూహించుటకే నీ విట్టిస్థితిలో నున్నావే! అరుం—నా మనస్సు మీమీఁదనే యున్నది. మిమ్మును వదలిపోవుట లేదు. ధర్మా—అందుకు విచారముగా నున్నదా? అరుం—ఈ రాత్రి మిమ్ముఁ దాఁకరాదు. ఆ మా టన్నందుకు—

ధర్మారావునకు మఱల నిద్దురపట్టెను. అరుంధతి తనపతి గిరిక నట్లు భగవంతునకు నై వేద్య మిచ్చెనని తలఁచి యతనిని జూచిచూచి యాశ్చర్యపోయెను. అది యేమి శక్తి!

మఱునాటికి రంగాజమ్మగారికిఁ బ్రాణముమీఁదికి వచ్చెను. అమ్మలక్కలందఱుచు బ్రోవయిరి. 'అయ్యో! అంతజబ్బుగానున్న

యావిడకు గారెలు పెట్టుకొందురా? అదే కొంపకుఁ దెచ్చినది, యనిరి. ఏమయిననేమి? ఎగశ్వాసపుట్టెను. మాట పలుకు లేదు. డాక్టరు వచ్చెను. పరీక్షించెను. మఱల నింజక్షను లిచ్చెను. తేపు వచ్చెద నని వెడలిపోయెను. రామచంద్రరాజుగారు మూఁడువందల రూపాయ లిల్పెను. మూఁడురూపాయలవలె నాయన జేబులో వేసి కొనెను. కారు మఱి నిలువలేదు. ఎగిరిపోయెను. రోగి ప్రొద్దుకుంకు వేళకు మాటాడ మొదలుపెట్టెను. గుణము తిరిగిన దనుకొన్నారు. పది నిమిషములు సరిగానే మాట్లాడెను. తరువాత చేతు లూరకే కదపుట, ఏదో పట్టుకొనుచున్నట్లు చేతులు త్రిప్పుట, ఎవ్వరును లేనిచోట నెవరో యున్నట్లు చూచుట, పలుకరించుట యివి ప్రారంభించెను.

సంధి పుట్టిన దనిరి. ఏదైన మంచితెలుఁగుమందులు పోయ వలయునుగాని, యింక నింగ్లీషుమందులు పనిచేయ వనిరి. సావిత్రమ్మ గారు చేతులు, కాళ్ళు చూచెను. కొద్దిగాఁ జలువలు క్రిమ్మినట్ల య్యెను. మంచి సింహాక్షతిపాలనము దొరికినచో బాగుండును. వెంటనే శరీరము మఱల నుష్ణమునకుఁ దిరుగుననెను. అర్చకుఁడు వచ్చి కుప్పె లఱుఁగదీసి పోసెను. పోసినమందు సెలవులవెంటనే తిరిగి వచ్చెను. చూపులోఁగూడ వికార మేర్పడెను. రాత్రి ప్రొద్దుపోయెను. చీకటులొత్తుడు గ్రమ్ముకొనెను. రామేశ్వరశాస్త్రి నిద్ర పోయినవాఁడు మేల్కని పోరుపెట్టెను. రథంతరి పసివాని నూరడించుచుండెను. ధర్మారావు, సమంధతియు, సావిత్రమ్మగారు, మంగయు, రత్నగిరియు నందఱు నింటినిండ నుండిరి.

రంగాజమ్మగారు లేచికూర్చుండఁబోయెను. కుమారుఁడానుకొని కూర్చుండఁబెట్టెను. అందఱును వలదనిరి. అంతలో నామెకుఁ దెలివి వచ్చెను. సంధిపోయినది. చక్కఁగా నున్నది. ఎవరికి నేమియుఁ దెలిసినది కాదు. అంతవ్యాధిలో నిట్లు లేచి కూర్చుండి సరిగ మాటాడుచున్నందుల కందఱకు నాశ్చర్యమయ్యెను.

రంగాజమ్మగారు తనకుఁగట్టినగుడ్డ తీసివేయు మనెను. తీసి వేసిరి. పెట్టెలో మంచిచీర యున్నది. అది తెచ్చి కట్టుమనెను. ఆ చీర వెలగలది. చాల పురాతనపుచీర. ఆ చీర రామేశ్వరశాస్త్రి

గారున్నపు డామె కట్టుకొనుచుండెను. ఆ చీరకట్టినపుడెల్ల శాస్త్రీ గారు 'రంగాజమ్మగారు చాల నందముగా నున్న'దని యనెడివారు. ఆ చీర యిప్పుడు కట్టుమనఁగా నందఱును తటాపటాయించిరి. రామ చంద్రరాజుగారు 'ఆచీర మిగిలి మన కేమి చేయును? ఆమె చివరి కోర్కె యది కావలయును. కట్టు'మనిరి. 'చివరికోర్కె- యేమిటి? మఱల బ్రదుకును' అని యొకరనిరి. చీర కట్టిరి. పెట్టెలోఁ గస్తూరి తీసి చీరకు పట్టించు మనెను. పట్టించిరి. ఒడలెల్ల సుగంధద్రవ్యములు రాయించుకొనెను. ప్రక్కఁదీయించి యుదికిన వస్త్రములు పఱపించెను. అందఱకు నచ్చెరువుగా నుండెను. అంతయు నైన తరువాత దాను పరుండి, యందఱును దూరముగాఁ బొమ్మని యొక్కనవ్వు నవ్వెను. ఆ నవ్వులో నేమో మృత్యుదేవత తాండవించెను. ఆనవ్వు వినిసంతనే యందఱకు నది యొకరీతिसంధి యని తెలిసెను.

మఱల నామెకు సంధి యథాప్రకార మయ్యెను. గదియంతయు సువాసనాభరితమై పోయెను. ఎవ్వరికిని జాపు మంచముదగ్గఱ నున్నట్లు లేదు. ధర్మారావు పెట్టె తీయుచుండగా నం దగరువత్తులు చూచెను. అవి తీసికొని వెలిగించెను. రాత్రి రెండుజాములయ్యెను. కోటలో నౌబత్తులు వాయించుచుండిరి. చల్లనిగాలులు తిరిగి; యింటిలోనికి రివ్వుమని పోసికొనెను. అందఱకుఁ బ్రాణములు హాయి యనిపించెను.

రంగాజమ్మగారు వణకెడు కంఠస్వరముతో 'చూచితివా?' యనెను. కుమారుఁడు వద్ద కేగి 'యేమిటి?' యని ప్రశ్నించెను. తల్లి పిచ్చిచూపుతో 'చూచితివా?' యని మఱల ననెను. కొడుకు 'ఏమిటి చూడవలయును? అక్కడ నే మున్నది?' యనెను. ఆమె పిచ్చినవ్వు నవ్వి మఱల చీర సవరించుకొనెను. కోడలువచ్చి దగ్గఱఁ గూర్చుండి బిగ్గఱగా 'ఏమిటి చూడు మందురు?' అనెను. అత్తగారు 'వారు—వారు వచ్చినారు' అనెను. రామచంద్రరాజు తల్లిదగ్గఱకుఁ బోయి 'అమ్మా! వచ్చినది యెవరు?' అనెను. ఆమె మఱలఁ బిచ్చిగా నవ్వెను. అంతలో లేచి కూర్చుండఁబోయెను. కుమారుఁడు పోయి లేవఁదీయబోయెను. ఆమె 'కూర్చుండుమనుము. కూర్చుండఁబెట్టుము' అనెను. కుమారుఁడు 'ఎవరిని' యని ప్రశ్నించెను. ఆమె మఱలనవ్వి

ప్రక్కపైఁ బరుండెను. కుమారుఁ దొడ్డిగిలి దూరముగాఁ బోయెను. ఆమె యంతలో మఱల లేవఁబోయెను. మఱలఁ గొడుగు పోయి పట్టు కొనెను. ఆమె 'అరుగో వచ్చిరి. వచ్చిరి' అని నవ్వెను. కుమారుఁడు 'అమ్మా! ఎవరమ్మా వచ్చినది? అని యఱచెను. ఆమె యతనిని నిదానించి చూచి'ఁజేరి, ఎవరా? వారు, మీ నాయనగారు, అరుగో' యని నిలువలేక మంచముపై శయనించెను.

రామచంద్రరాజునకుఁ దనకు జ్ఞానమువచ్చినప్పటినుండియుఁ దనతల్లిదండ్రు లన్న నొక విచిత్రభావ ముండెడిది. వా రిద్దఱును రతీమన్మథు లనియు, శృంగారరసాధిదేవత లనియుఁ, బ్రేమ యనిన నట్లుండవలయు ననియు నూహించెడివాఁడు. చిన్నపుడు తా ననిన దనదండ్రు ప్రాణములువదలెడివాఁడు 'రామచంద్రా' యని తన్నుఁ బిలిచెడివాఁడు. 'క్షత్రియప్రభుత్వము లోకమునుండి పోయినది. మఱల మావానికి ధనుర్విద్యనేర్పి, యథర్వవేదము చెప్పించి, బ్రహ్మవిద్యస్త్రముల ప్రయోగోపసంహారములు చెప్పి పెద్దధాను ఘ్కుని జేయవలయును. మఱలఁ గృతయుగధర్మములు నడి పించవలయు' నని యుబలాటపడెడివాఁడు. తండ్రితోడమీఁదఁ గూర్చుండి తాను పురాణకథలన్నియు నాయన చెప్పఁగా విని తానుగూడ క్షత్రియుఁడే కనుక నట్టి సాహసకార్యములు తనకుఁగూడ సాధ్యములే యని తలఁచెడివాఁడు. వయసువచ్చినతరువాతఁ దన తల్లి యనేకములయినసార్లు తాను తనభర్తను బెండ్లిచేసికొన్నవిధము రక రకములుగాఁ గల్పించి కథలుగాఁ జెప్పెడిది. రామచంద్రరాజు తన తల్లిదండ్రులిద్దఱును ఉదయనవాసవదత్తులవలె లోకారాధనీయ దాంపత్యశోభితు లని నిరంతరము వారిని దనమనస్సులో నారా ధించెడివాఁడు. తాను గృహమునుండి లేచిపోయినదిగూడ దేశమును జయించి రాజ్యము నేలవలయు నన్న యూహతోనే. కాని యిల్లు వదలిపోయినతరువాతఁ దనయూహలోని యర్థము తెలిసినది: నేటి ప్రపంచమునకుఁ, దనకుఁ, దనతండ్రులచెప్పిన పురాణకాలపుకథలకును నేమియు సంబంధములేదు. క్రమముగా నాయనకు లోకమనఁగా నిపు డెల్లున్నదో తెలిసెను. కాని మనసులోమాత్రము తలిదండ్రుల యందుఁ దనకుఁగల భావమునకుఁ జేయిపులేదు. అతని మనస్సులోఁ

దనతల్లిని తనతండ్రి వివాహముచేసికొనుట హరధనుర్భంగముచేసి రామచంద్రుఁడు సీతను జేపట్టినంత మహోత్కృష్టకార్యముగా నుండెను. ఆ వివాహముయొక్క ప్రత్యగ్రత యతనిమనస్సునుండి యెన్నడును బోలేదు. తనతల్లి యాయనదృష్టిలో సీతాదేవికిఁ దీసి పోలేదు. ఇప్పుడు తనతల్లిమరణవేళ సీస్థితియందున్నప్పు డతని కుద్వే

● గము హృదయమునఁదోచి మాతాపితలయందుఁ దనకుఁగల సర్వభావములు నొక్కసారిగా నతనిహృదయకవాటమును భేదించెను. ఓహో! ఆమె మరణవేళ నామెకుఁ దనతండ్రియే గోచరించెను. నిత్యవధువు వలె నామెమరణశయ్యపై సుగంధద్రవ్యపరిశోభితయై తనతండ్రి కిష్టమైన చీరదాల్చి యున్నదనుట యాయనహృదయమునకు మధుర భావపరంపరామిలనము కలిగెను. అతఁ డొక యనిర్వాచ్యమైన పవిత్ర భావజగత్తున నూఁగులాడుచుండెను. రంగాజమ్మగారు పతిని గౌఁగి లించుకొన్నట్లు చేతులుచాచి, మఱల నెదపైఁజేర్చి చిటువప్పు పెదవిమీఁదఁ దాండవింపఁగా గనులు మూసెను. మరణలక్షణములు దెలిసిన యొక ముసలమ్మ 'అయ్యో! క్రిందికి దింపుడు, దింపుడు' అనెను. దింపుటకు రామచంద్రరాజుపోగా ధర్మారావుకూడ వెళ్లెను. రాజు 'నీవు వల' దనెను. ధర్మారావు కాదని యిద్దఱుచు రంగాజమ్మ గారిని దించి క్రిందఁబెట్టిరి. రాజుగారు తులసినీళ్ళుపోసెను. రంగాజమ్మ గారు గుటకవేసెను. 'నారాయణ' స్మరణ యామెచెవిలోఁ గుమారుఁడు సంతతముగా నుత్కృమణవేళ దాటిపోవువఱకును జేసెను. ఇంటిలో నామెకొరకు బిగ్గరగా నేడ్చువా రెవరును లేరైరి. ఆమె యాత్మ శాంతముగాఁ దరువాత నేమైనను సరే. ఆమె యేవాఁడు తనతండ్రియిల్లు వదిలివచ్చెనో నాటినుండియు పతిని దైవముగాఁ గొలిచినది. పతికిఁ జెడ్డదినములలోఁగూడ నతనినే యారాధించినది. కొడుకు పరదేశములకేగినను మగనియొద్దనే యున్నది. భర్తచనిపోయిన తరువాతఁగూడ నాయననే మనస్సునందుఁ గట్టివేసినది, చివరకు మరణవేళ సంధిచే నపస్మారమైనవేళ నామెమనస్సులో రామేశ్వరశాస్త్రియేనిలచెను. నాభిగతయజ్ఞోపవీతి; గాఢవక్షస్కుఁడు మందహాసపరిలిప్తాధరుఁడు, ధనుష్పాణి - సీతాదేవియు నామెయు నొకరీతి మూర్తినే ధ్యానించిరి.

ధర్మారావు రంగాజమ్మగారిని దించి బయటకు వచ్చెను. నాఁడు కృష్ణాష్టమి. చంద్రోదయ మగుచుండెను. సగము మొరిక పోయిన చంద్రుఁడు సగమువాడబడిన పునుగుబిళ్ళవలె నుదయించుచుండెను. రంగాజమ్మ, రామేశ్వరశాస్త్రిగారలు సహస్రథాయుపయోగించిన యీ భోగద్రవ్యము మఱల వారిసమాగమమువేళ రాకుండ లేకపోయెను. చీకలులును వెన్నెలలును సగమవి సగమివి సమపాళముగా నుండి గోరువెచ్చనినీటివలె సేవసేయము లయ్యెను. ఒకానొకచావు చావువలె నేయుండదు. ఆ యిల్లునిశ్శబ్దముగానున్నను ఆయింట మరణము జరిగినట్లు లేదు.

రామచంద్రరాజుగారు కూర్చుండి కూర్చుండి పకాలున నవ్వెను. రథంతరి 'ఎందుకు నవ్వెదరు?' అనెను. రాజు 'మా నాయనను బెండ్లియాడుటచేత నీమె యదృష్టవంతురాలా? మాతల్లిని పెండ్లియాడుటచేత నాయన యదృష్టవంతుఁడా' యనెను. అరుంధతిని ధర్మారావును గృహమునకుఁ బొమ్మని సావిత్రమ్మగారు పంపించెను. ధర్మారావు పో ననగా రామచంద్రరాజు పంపించెను. ఇద్దఱు నింటికిఁబోయి స్నానముచేసిరి. ధర్మారావు విడిగాఁ బరుండెను. అరుంధతి 'ఏమి! తాఁకరాదా?' యనగా 'ధర్మశాస్త్రము కనుగొనవలయును. నాకు మైలయేమో' యనెను. 'తల సరిగాఁదుడుచుకొనుము. తేపటికి జలుబుచేసి జబ్బుచేయునేమో? అర్ధరాత్రివేళ స్నానము' అని పతి చెప్పఁగా నరుంధతి చీరయంతయుఁ బెట్టి యరగంటసేపు దీర్ఘశిరోదములు తుడుచుకొనెను.

తెల్ల వాఱువఱకు రంగాజమ్మగారి మృతి యారంతయుఁ బొక్కెను. జనము తీర్థప్రజ యయిరి. 'ఆహా! అమె చచ్చిపోయినట్లే లేదు. చావుతోఁగూడ చిఱునవ్వు నవ్వుచునే చచ్చెను. ఏమిబ్రదుకు బ్రదికినది! రాజాబ్రదుకు! మహారాణివలె చచ్చిన' దనిరి. అందఱును జూచుటకు పచ్చినట్లే నాగన్న సెట్టియు వచ్చి విచారించి పోవుచు పోవుచు, ధర్మారావుతో 'బాబూ! ఒకమాట!' యనెను. ధర్మారావు వెళ్ళగా 'మాయింటిదాఁక నొకసారి వత్తువా?' యని తీసికొని పోయి నోటుమీఁద వసూలువేసియిచ్చెను. ధర్మారా 'విడి యేమి' టనెను. సెట్టి 'అయ్యా! నీసొమ్ము నాకెందుకు? చచ్చి స్వర్గానికి

వెళ్ళినది రంగజమ్మగారు. ఈ నోటుబాకీ నా కిచ్చి యాటునెల
లయినది. ఆ నాఁడు సాయంకాల మావిడయే వచ్చి యప్పు వంద
రూపాయలు మీ కిమ్మనియుఁ దాను దీర్చెదననియుఁ జెప్పఁగా
నిచ్చితిమి. ఇదిగో నీనోటు' అని తెలియఁజెప్పెను. ధర్మారావునకు
దుఃఖ మాకంతముగ నయ్యెను. తలచింపిన కాగితము జేబులోఁబెట్టు
కొని, యుబుకుచున్న దుఃఖము నదిమి వైకిరానీయక మఱల నచ్చ
టికే పోయెను. రంగపురమునుండి ధర్మశాస్త్రవేత్త యొక శాస్త్రీ
గారు చనుదెంచి దహనసంస్కారములు జరిపించెను. అచ్చముగా
గంధపుచెక్కలమీఁదనే దహనమయ్యెను. దహనవేళ నూరు రూపా
యల గోవును గొని రాజు దానమిచ్చెను. దహనమున కయిదువందలు
వ్యయమయ్యెను. అపరకర్మ విరివిగాఁజేయునన్న స్తున్నది. నాల్గు
వైపుల బ్రాహ్మణులకును వార్తలు పోయెను. ఆ కబురు గాలియే
యూఁదెను.

చివరిరోజుల కర్మలు వైభవముగా జరిగెను. రామచంద్రరాజు
పదివేలు వెచ్చించెను. గోదాన మన్నచోటనెల్లఁ బ్రత్యక్షగోదానమే
కాని ప్రత్యామ్నాయము లేదు. తెచ్చిన చెంబులు పీటలవద్దనుండి
విరివిగానే జరిపెను. రాజుగారు సంస్కృతభాషాపరిచయము, స్మృతి
జ్ఞానముకలవాఁ డగుటచేతఁ గర్మలో లోపము జరుగనీయలేదు.
ధర్మారావుగారి యక్కలు, బావలును వచ్చిరి. హైమవతీ సూర్య
నారాయణులు రామచంద్రరాజును బాగుగా నెఱుఁగుదురు. వారు
రాజును పరామర్శచేసిరి. రాజుగారు రెండుహరికథలు చెప్పించెను.
వీధినాటక మాడించెను. జనము 'జమిందారుగారిపట్టాభిషేకముకన్న
రంగజమ్మగారి మృతియే దివ్యముగా నున్న' దనిరి.

కర్మయయిన చివరిరోజున రామచంద్రరాజుగారును, ధర్మ
రావును గూర్చుండిరి. రాజు ఇన్నా భృతాహముగా నవ్వచుఁ
బ్రేలుచు నున్నవాఁడు కర్మయంతయు సయినతరువాత ధర్మారావును
గౌఁగిలించుకొని యేడ్వ నారంభించెను. ధర్మారా వతని నోదా
ర్చెను. రాజు 'నాయనా! ఈ సంవిధానము చిత్రముగా లేదా?
ఎక్కడి గంజాంజిల్లా. ఎక్కడి సుబ్బన్నపేట? నాయనగా రక్కడికిఁ
బోవుట యేమి? ఈమె యాయనను బ్రేమించుట యేమిటి? నేను కలు

గుట యేమిటి? భిన్నవర్ణములవారము మనమిద్దఱము సన్నదమ్ముల
మేమిటి? ఇంతదూరము వచ్చి, నాతల్లి వర్ణముచెడకుండ నిట్లు
రక్షింపఁబడుట యేమిటి? ఆ యను యా శీలము, ఆ దివ్యమైన మర
ణము, ఆ పాత్రివత్యము చూడుము - అవతారచరిత్రమువలె
నున్నదికాదా? యని దీర్ఘనిశ్వాసము వదలెను. అది రాత్రివేళ.
శుక్లపక్షము మొదటిరోజులు. పంచమియో, షష్ఠియో. ధర్మారా
వాకాశమువంకఁ జూచెను. చంద్రాస్తమయ మగుచుండెను. అస్త
మించుచున్న చంద్రునిపై నల్లనిమేఘ మావరించియుండెను. పశ్చిమ
దిక్కున నల్లనిమేఘము లెడమెడముగాఁ బదిపడునొకండు నిశ్చల
ములై యుండెను. అస్తమించుచున్న చంద్రుంకాంతిచేత నామేఘ
ముల నడిమిభాగమెల్ల దీప్తమై యా మేఘము లున్నతావు నల్లనై
యాటువేళ నుప్పుకాలువ సముద్రముతోఁ గలసినచోటు చిన్నిచిన్ని
పడెలుగా నల్లని మట్టిదిబ్బలుగా చున్నట్లు పశ్చిమదిక్కుంతయుఁ
బ్రకాశించెను. అదొక మధురమై వెన్నెలయుఁగాని చీకటియుఁగాని
యొకకాల మంతరించుచున్నట్లు తోఁచెను. అనువాతఁ జీకట్లు పులు
ముకొనెను. లోకమున రసజ్ఞుల నిశ్శేషముగా నంతరించెనా యన్నట్లు
పశ్చిమమున మిగిలిన వెలుఁగురేకలుకూడ మాయమయ్యెను.

ఆరాత్రి ప్రౌద్ధవోయి యింటికివచ్చిన ధర్మారావు నరుంధతి
సాదించెను: 'మే మిద్దఱము నింట బిక్కుబిక్కు మనుచుఁ గూర్చుం
డవలయును. మీరు ప్రౌద్ధపోవువఱకును షికారులుకొట్టివత్తురు.
వదినెలు, అన్నలుచు ప్రౌద్ధున వెళ్ళిపోయినప్పటినుండియు నిల్లు
బావురు మనుచున్నది' యని. ధర్మారావు 'ఇది క్రొత్త సంగతియే.
ఈ పోరిదివఱ కెఱుఁగను. నీవు సుఖమొక్కటియే తెచ్చితి వనుకొ
న్నాను. కొంతగ్రంథము చంకనుబెట్టుకొవి వచ్చితివి' అని యెత్తి
పోడిచెను. ధర్మారావునకు రంగాజమ్మగారిమృతి యొకచిత్రమైన
యనుభూతిని దెచ్చెను. రామచంద్రరాజన్నమాట అతనిమనస్సులో
సుడులు తిరుగుచుండెను. రంగాజమ్మగారు తనకార్యమన కొంత
సాయముచేయుట, యామెకుఁ దనయం దంతప్రేమ-తా నామెకుఁ
జేసిన దేనియు లేదు. హృదయానుభూతియే చిత్రమైనది. అది
యేమో యెట్లో అనుభవించును. ఒక్కొక్క యల్పానుభూతి ఇద

మిత్రమని నిర్ణయించుటకు వచ్చును. ఒక్కొక్క మహానుభూతి మనో
వీధికి నందకయే యింద్రియమునకు వచ్చును. సన్నిహితమై సువ్య
క్తముకాక హృదయమునందే యేదో తెలియరాని చక్కిలిగింతపెట్టి
నయ ట్లుండును. అది హృదయమునందే సన్నని తరంగముగ లేచి
యింద్రియములదాకవచ్చి, వెనుకకుఁ బోవుచున్న సముద్రపు
● కెరటమువచ్చి యొడ్డునందుఁ దాకియుఁ బిల్లకాలువలోనికి రాసీయక
నీ రుపసంహరించుకొన్నట్లు తదనుభూతరంగము నింద్రియకుల్యుల
కెక్కనీయక దానిచివళ్ళుమాత్రమే తాకి మఱల నాతరంగఁ దన
యందే లయింపఁజేయును. అట్టి యొకయనుభూతిని ధర్మారావు
పొందుచుండెను.

అరుంధతీధర్మారావు లేకశయ్యాగతులై యుండిరి.

అరుం—ఏమో యాలోచించుచున్నట్లున్నది. ధర్మా—
రంగాజమ్మగారిని గుఱించి. అరుం—ఏ మని? ధర్మా—మన కార్య
మునకు నే నీ యూరిలో నున్న నాగన్నసెట్టి నప్పడిగితిని. అతఁ
డీయ నని మఱునాఁ డిచ్చెను. నా కప్పుడే యాశ్చర్యమయినది. ఆ
డబ్బు రంగాజమ్మగా రిప్పించినదట! సెట్టి బాకీవసూలువేసి నోటు
నాకుఁ దిరిగి మొన్న నిచ్చివేసెను. ఇదే గుప్తదాన మందురు. ఇట్టి
గుప్తదానములుచేసినవారు మహాలోకము లేవో పొందుదురట. ఆ
లోకముల సౌభాగ్యము చెప్పలేము. అరుం—మీరందఱును నాకుఁ
జూడఁగాఁజూడఁగా మనుష్యులవలెఁ దోచుట లేదు. రంగాజమ్మగారు
మఱీను. ఆమె యెవరో అప్పరఃస్త్రీ. లేకపోయిన నా యత్తరు
లేమిటి? ఆ కస్తూరివాసన లేమిటి? ఆ వెలగల చీర లేమిటి? బ్రదికి
నన్నాళ్ళు నా భోగ మేమిటి? చనిపోవుచుఁ గూడ నట్లే! ఏదో
శాశము పొంది యీ భూలోకమునకు వచ్చినది. మఱలఁ దనదారి
నామె పోయినది. ఆమె స్వర్గమే చేరియుండును.

ధర్మారా వరుంధతిని తనివిదీర ముద్దాడెను. అది యేమో
చిత్రభావము. తన యానాటి ప్రియాసమాగమము రంగాజమ్మగారి
కాత్మతర్పణముచేయుటగా నతఁ డనుకొనెను.

రామచంద్రరాజు సుబ్బన్నపేటలో నుండిపోవుటకే స్థిరపఱ
చెను. తుని వైపునకుఁ బోయిన్నపుడు పోవచ్చును; రావచ్చును.

వలయునేని సచట రెండు మూడునెల లుండి వ్యవసాయముచూచు
కొని పంటలయినతరువాత రావచ్చును. కాని యసలు నివాసము
సుబ్బన్న పేటయే చేసెను. ఇదివఱకు నిచటికి వచ్చుటకు రథంతరి
యడ్డంకిగా నుండెడిది. ఇప్పు డామెయే సుబ్బన్న పేట వదలి వెడలు
నట్లు లేదు. ఆమెకు నిచ్చటి బంధువులమీఁద మమకార మెక్కు-
వయినది. మంగ యొక్కతె చిత్రమైన మనిషి. ఆమె రథంతరితోఁ
జమత్కారముగ మాట్లాడును. తోడికోడలరుంధతి రతనాలసామ్ము.
ఆమె తన్నుఁ జూచినపుడెల్లఁ బ్రాణము నిచ్చుచుండెను. ఆచుబిడ్డ
గిరిక. ఆ పెండ్లికూతు రొక ముద్దరాలు. దానితో మాటలాడుటతో
రథంతరికి భోజనమైన నక్కటలేకుండెను. రామేశ్వరశాస్త్రిరాజు
మంగనుగాని, యరుంధతినిగాని. దేవదాసినిగాని వదలియుండఁడు.
వారిమీఁదికి దూకును. వారిదగ్గఱనుండి తల్లిదగ్గరకైన రాఁడు.
సావిత్రమ్మగారిదగ్గర మఱి చనవు. ఆయమ మనుమని ముద్దాడియాడి
యింటికిబోయి స్నానముచేయుచు. రోజున కొకసారియైనచంక నెత్తనే
వలయును. అరుంధతీ గిరికా రథంతరుల సమాగమములు విచిత్ర
సన్నివేశములు కాఁజొచ్చెను. ప్రొద్దువాటారును. దేవదాసి రామ
చంద్రరాజుగారియింటికిఁ బోవును. అరుంధతికూడ పోవును. దేవదాసి
'వదినెగారూ! జడవేయుదురా?' యనును. 'నాకు మీయిద్దరిలో నెవరు
వేసినను సరే' యను నామె. రథంతరి 'పిల్లా! నీకు జడవేసిన నేమి
యిచ్చెదవు?' యనును. అరుంధతి 'ఏ మిచ్చును? ఒక ముద్దిచ్చును'
అనును. రథంతరి 'దీని ముద్దులు నాకు వలదమ్మా! మన మేమి
గొల్లవాండ్రమా? గోడివాండ్రమా?' యనును. గిరిక మొగముముడుచు
కొనును. అరుం—రావే పిల్లా! నేను వేసెదను. అ దేమి నీ ముద్దు
మొన్న వెన్నవాసన వేసినది? రథం—అరుంధతీ! ఇది బాగులేదు. ని
న్నాపిల్లను ముద్దుపెట్టుకొమ్మన్న దెవరు? నీవు దానితప్పులు వెద
కుట యెందుకు? దాని ముద్దు వెన్నవాసనయో, మీగడ వాసనయో?
వెన్న తిని యెవఁడు దానిని ముద్దాడెనో మన కేమి తెలియును?
అరుం—ఎక్కడనైన తాంబూలము వేసికొనిననోట ముద్దాడుదురు.
మా మఱఁదలుపిల్ల నట్లు గాదమ్మా! ఇది వేఱు.

గిరికకుఁ గోపమువచ్చి లేచిపోవును. రథంతరి యామెను బోకుండఁబట్టుకొని చెంపపైఁ జిటికెవేసి 'మొత్తాని కాఁడుబిడ్డతనము పోనిచ్చితివి కావు. నిన్ను మే మేమైన నన్నామా? ఎవరైన మాత్రము నాలుఁగుమాట లనకుండ జడవేసెదరా? ఎక్కడికిఁ బోదువే; రేపల్లెపోదువా, జెజవాడ పోదువా? ఉన్నయూరిలో నుండ రాదా? ఇచ్చటమాత్రము గొల్లకొంపలు లేవా?' యనును. అక్కా సెల్లెండ్రెద్దఱును విఱుఁగఁబడి నవ్వుదురు. గిరిక తప్పించుకొని పోఁబోవును. రథంతరి 'ఒసేపు దీని నిట్లు కాదే! ఆత్రాఁడుతెచ్చి యీ స్తంభమునకుఁ గట్టివేయుము. ఆ దశ దీనికిఁకూడ జరుగవలయును. రా' యనును. అరుం—పోదులే వమ్మా! పసిపిల్ల నెంత యారడి పెట్టెదవు. రావమ్మా! గిరి కా! నేను జడవేసెదను. నాజడ నీకు బాగుండునా?' తరువాత గిరిక మాట్లాడదు. అరుంధతియో, రథంతరియో చివరకు జడ వేయుదురు. వేసిసంతసేపును బరాచకములే యాడెదరు. అరుంధతి యొకనాఁడు జడవేయుచుఁ దనకు రాజ్యలక్ష్మణుగారు నేర్పిన విద్య మఱఁదలిమీఁడఁ బ్రయోగించెను. అరుంధతి యన్నది కదా: 'పిల్లా! జాగ్రత్త! నీ వసలు ప్రేమబెత్తమవంటిదానవు. నీ జడ కూడ బెత్తమువలెనున్నది ఒడలుతెలియక స్వామిని దీనితోమోఁదె దవు సుమా?' అని. ఆ మాటయన్నంతనేగిరికతలఁచుకొని, తలఁచుకొని యేడ్వ నారంభించెను. అక్కా సెల్లెండ్రెద్దఱును భయపడి యామెను బుజ్జగించి యోదార్చి 'ఎందుకే యేడ్చెదవు?' అని బతిమాలి యడిగిరి. గిరిక చివరకు 'స్వామి యొకనాఁడైనను నాకు దర్శనమీయ లేదు. మీ రేమో నన్ను యెత్తిపొడవకుండ నొకమాటయు ననరు. నా కీ యప్రతిష్ఠ యెందుకు?' అని పరిదేవనము చేసెను. ఇద్దఱు పెదవులు కొరుకుకొని యూరకుండిరి.

దేవదాసి యంతకుఁ బదినాళ్ళకుముందునుండి తీవ్రముగా నుపవాసాదులు ప్రారంభించెను. ఉషవాసమున్నన్నాళ్ళు కగలెల్ల భజనలేచేయును. ఈ భజనలతో రత్నగిరియిల్లు వైకుంఠమైపోయెను. ఎవ్వరును నామె నెంతబలవంతముచేసినను నన్నము తినిపించలేదు. తినిపించఁగలవాఁ డొక్కఁడే. అతఁడు ధర్మారావు. 'అతఁడు తిను

మని చెప్పును. అతనికి ననుమానమే; తనమాటయు నా విషయమున సాగునో, సాగదో యని.

నిజమునకు వెచుక గుమ్మటములాగుండు దేవదాసి నెల కెని మిదిదాక నెగ్రబాకిన యీ యుపవాసములతోఁ జిక్కి సగ మయ్యెను. ఆమెయొడ లుష్ణమెక్కి శైత్యోపచారము లెక్కువ వాంఛించుచుండెను. కాని, యామెమొగము రోజురోజుకు వేసఁగి నదివోలె యొకశోభ పెంచుకొనెను.

ఆ నాఁ డేకాదశి. దేవదాసియు, నరుంధతీ రథంతరులును గలసి దేవాలయమునకుఁ బోయిరి. రుక్మిణమ్మారావుగారుకూడ వచ్చిరి. ఆమె యరుంధతి నెఱుఁగును. రథంతరి నెవ రని యడిగెను. 'రంగాజమ్మగారి కోడ' లని యరుంధతి చెప్పెను. దేవదాసి యెప్పు డుపవాసము లున్నదినములలో నాలయములో నెవరితోడను మాటా డదు. ఆమె శరీరమునందు సంపూర్ణయశావనోదయమైనది. తెల్లనిచీరె దాల్చి జుట్టుదూముడివేసి యుపవాసములచేత సన్ననైన శరీరము నందు గతినములైనయరోజములు మఱియు విస్పష్టముగా నెదురు తొమ్ముబికినట్లు చిక్కియున్నసదుముమాలమున మఱియు శోభ తేగా నర్థనిమిలితనేత్రములతో దేవదాసి రాణివఁక చూడనట్లేచూచెను. రుక్మిణమ్మారావుగారు మనసులోఁ 'గృష్టా! కృష్ట' యనుకొనెను. అరుంధతీరథంతరులుకూడ నుడికట్టుకొని యామె కిరునైపుల నడచు చుండిరి. రాణి వారి వెచుకనే పోవుచుండెను.

అందఱు నాలయములోనికిఁ బోయిరి. ఈ రోజులలో వేణు గోపాలస్వామి గుడి ప్రత్యేకముగా దేవదాసికొఱకే తెఱువఁబడు చుండెను. అర్చకుఁడు స్వామిచూడఁమణి క్రిందఁబడినప్పటినుండియు మఱికొన్నిసంఘటనలచేత దేవదాసిమహత్తు తెలిసికొని యామె వచ్చినదనఁగానే ద్వారబంధము తీయును. ఆమె 'నమ్మా' యని పిలుచును. యనసులో నతనికిఁగూడ నొకవిధమైన మార్పు కలిగెను. ఆలయములో నున్నంతవఱకు నతఁడు రాణిగారికన్నను దేవదాసినే యెక్కువ గౌరవించును.

అందఱు నాలయాంతర్భాగమునకుఁ జేరినంతనే దేవదాసి చేతులు మొగిడ్చి నమస్కరించి స్వామిపాదములవంకఁ జూచి, 'ఈ

చరణమ్ములే యిందునిభానన! సనకాదిమునియోగసరణి నొప్పు, ఈ పాదములె యెలనాగ! శ్రుతివధూసీమంతవీధులఁ జెన్నుమిగులు' అని చదువుచుఁ బాప్పులోచనయై యూరక వెక్కివెక్కి యేడ్వఁదొడఁ గెను. తోడికోడండ్రులును వివర్ణవదనలై యామెను జెరియొక వైపుననుండి పడకుండఁజూచుచుండిరి. రాణి నిశ్చేష్టురాలై పోయెను. ఆలయములోనున్న సామి తొందరపడుచున్నట్లు తోఁచెను. క్రిందఁ బడినను పట్టుకొనువా రున్నారకదా యని స్వామి ధైర్యమందెను. కాని లేకపోయిన నేమి నిలువఁగలఁడు? ఆయనకుఁ గా శ్శాడుటలేదు!

దేవదాసి మఱల నాఁగి “కిటియై కౌఁగిటఁ జేర్చెను, వటుండై పర్థిల్లి కొలిచె, వడిఁ గృష్ణుండై యిటఁ బదచిహ్నము లిడఁ, గ్రిందటి బామున నేమి నోచితిమ్మ ధరిత్రీ!” యని నేలపై కొఱిగెను. ఇద్దఱును బట్టుకొని యామెను నెమ్మదిగా బలిపీటముండుచోటఁ బరుండఁ బెట్టిరి. దేవదాసికిఁ జాలసేపటివఱకును స్మృతిరాలేదు. కొంతసేపటి కామె కనులుతెఱవఁగా వారిద్దఱు నామెను లేవఁదీసి నిలుచుండఁ బెట్టిరి. అర్చకుఁడు శతగోపమిచ్చెను. అందఱును దీసికొనిరి. అందఱు నాలయమునుండి వెలికివచ్చిరి. అర్చకుఁ డిచ్చిన ప్రసాదము స్వీకరించి యందఱును గృహభిముఖులైరి.

రాణి—అమ్మా! సెలవు. గిరికను జాగ్రత్తగాఁ దీసికొని పోవుఁడు. పూర్వజన్మసుకృత మొక్కొక్కరికి యొక్కొక్కరీతి. ఆమెకు మీ రిట్లు తోడునీడ లగు సుకృతము మీఁది.

మఱునాఁడు రాణిగారు ధర్మారావును జూచిపొమ్మని కబురంపెను. ధర్మారావు కోటలోనికిఁ బోయెను. రాణిగారు ధర్మారావు నకు డబ్బిచ్చి చదివించుచున్న దని యిప్పు డందఱకుఁ దెలియును. కనుక నతఁడు కోటలోనికిఁ బోవుట యెవరికిని వింతగాలేదు. ఈ సంగతి రామేశ్వరంగారు మొదలయినవారికిని దెలియును. జమీందారుగారే తెలిసి యూరకుండిరి. అందుచేత మిగిలినవారు నూరకుండిరి.

ధర్మారావు రాణిగారిని జూచినంతనే యామె లేచి నిలుచుండెను. ధర్మారావు కొంచెము కలఁతపడి ‘అమ్మా! అది యేమిటి?

నాకు మీ యీ గౌరవ మేమిటి? నేను మీ బిడ్డఁడను. మీ రిట్లు చేయరాదు' అనెను.

రాణి—బాబూ! నేను నీ బిడ్డను. నీవు గిరికను రక్షించినట్లు నన్నుఁగూడ రక్షించవలయును. ధర్మా—తల్లీ! అది నాచేతిలో నున్నదా? నాచేతిలో నున్నచో నన్ను నేను రక్షించుకోలేనా? ఎవరిపూర్వజన్మసంస్కార మెట్టిదో వారి కట్టిమార్గమున నడచును. గిరికను నేను చేసినదేమియు లేదు. ఆమె దేవదాసీత్వభావమంతయు గూఁడుకట్టిన మూర్తి. నందలయొద్దుగా మనదేశమున నున్న యీ సంస్థ నశించిపోవు నీ వాళ్ళలో నామె యొక్కసారిగాఁ దసమాహాత్మ్య మంతయుఁ జూపుటకు వెలసిన మూర్తి. తల్లీ! ప్రాంతదంతయుఁ బోవుచున్నది. క్రొత్తదంతయు వచ్చుచున్నది. రంగాజమ్మగారిని జూడుఁడు. ఆమె పూర్వపుభావోన్మాదము, పాతివ్రత్యము వర్ణస్వచ్ఛ తకుఁ జిహ్నమైనమూర్తి. అవియన్నియు నామెతో నంతరించినవి. కృష్ణమరాయఁడుగారు పూర్వరాజవిహ్నము. ఆయనతో నది పోయి నది. దేవదాసితో దేవదాసీత్వమే నశించిపోవును. మీతో మా రాజ్ఞీత్యము నశించును. తెలుఁగుసంప్రదాయ మెఱిగిన రాణి మీతోనే యాశిరు. నేను మీ యందఱును నశించిపోవుచుండఁగాఁ జూచుటకుమాత్రము పుట్టినమూర్తిని. నేనును నీ కాలమునకుఁ దగిన వాఁడను గాను. ఇవియన్నియుఁ జచ్చిపోవుచున్న యొకజాతి చివరి మెఱుపులు.

ఎ ని మి ద వ అ ధ్యా య ము

అపాథశుద్ధపాడ్యమినాఁడు ధర్మారావు రాత్రిపదిగంటలవేళఁ గూర్చుండి యేదో వ్రాసికొనుచుండఁగాఁ గనులు మిఱుమిట్లుకొనెను. తలయెత్తి పడమటిదిక్కుఁ జూచెను. తనకన్నులలో నాడిన క్రొక్కారు మెఱుఁగుపోయి దూరమున నుత్తరములో దట్టముగాఁ గ్రమ్మిన మబ్బువెనుకఁ జీల్చుకొని యంతవిస్పష్టముగాఁ గన్పించలేని వర్షా లక్ష్మీ కన్నుఁదెఱచి మఱల మూసినట్లు కొంచెముతెల్లనై మఱలఁ ముసుఁగు పడెను. తూర్పుదక్షిణములనెల్ల నాకాశము నిర్మేళముగ నుండి తారకలు ప్రకాశించుచుండెను.

మఱలఁ పాఠశాలలు తెఱచిరి. భార్యతోఁ దల్లితో ధర్మారావు గుంటూరు చేరెను. రథంతరి తొడిగోడలిని, నత్తగారిని దిగ విడచిపోమ్మనెను గాని, యరుంధతి యేకాంతమున మగనివెంటనే పోవుటకుఁ బోరాడెను. దేవదాసిని ధర్మారావు రథంతరి కప్పఁ జెప్పెను.

క్రొత్తభార్యతో సంసారము. ధర్మారావునకు రాణిగారు పంపించు నేఁబది రూకలు జీతములుకట్టుటకు, నింటియద్దెకు, సంసారము సాగించుటకుఁ జాలినది కాదు. అవి బియ్యపుకంట్రోలుదినములు. రూపాయిబియ్యము దొరకునప్పటికిఁ దలప్రాణము తోఁకకు వచ్చుచుండెను. అమెరికానుండి కిరసనాయిలు వచ్చుటలేదు. పదిరూపాయ లింటియద్దె. ధర్మారావునకుఁ గాళ్ళుచేతులాడలేదు. ఇన్ ఫ్లూయంజా జ్వరములు దేశములో కప్పుడే క్రొత్తఁగా దిగుమతియయినవి. ధర్మారావున కా జ్వరమువచ్చి వారమురోజులు మంచమున నుండెను. ఇంతలో నా యూరఁ గలరా పెల్లురేఁగెను. జనము రోజునకు నలుఁబది యేఁబదిగా మరణించుచుండిరి. పాఠశాలలు నెలరోజులుచూసిరి. మొదటినెలలో రాణిగారినుండి దెచ్చిన డబ్బంతయు సంసారము మొదలుపెట్టుటకు, జీతముకట్టి పాఠశాలలోఁ జేరుటకు నైనది. తరువాత నామె పంపించిన డబ్బు డాక్టరుబిల్లులకు, నింటియద్దెకు, బాలకు, బండ్లకు నైనది. సెలవులీయఁగా నింటికిఁబోవుటకు వీలులేక

పోయినది. ఊరిబయటఁ బాకలువేసి పురపాలకసంఘమునా రందు లోనికిఁ బొమ్మని జనుల నొత్తిడిచేయ నారంభించిరి. అదివఱ కెట్లు న్నను బాకలలోనికిఁ జేరినతరువాతఁ బయటపడుట వట్టిది. ప్రతి చిన్నసంగతికిఁ జంద్రహారము 'నన్నమ్ముము, నన్నమ్ముము' అని హెచ్చరించును. చచ్చిన కృష్ణమాయఁకు, బ్రదికి దూరము నున్న రుక్మిణమ్మారావుగారును దీనముగాఁ జూతురు. ధర్మారావు ప్రాణములు మెలికలు తిరుగుచు.

పురపాలకాధ్యక్షునకు ధర్మారావునకు మొగమెఱుక. ధర్మారావు కవియని యాయన యెఱుఁగును. దానితో నీబెడఁద యట్లట్లు త్రోసికొనిపోయినది. ఇంతలో నీ మహావ్యాధియుఁ బురమునందలి దుర్వాసనయుఁ జాలచన్నట్లు వానలు లంకించుకొన్నవి. చునిసి బయటకుఁ బోవుటకు వీలులేనట్లు వీధు లన్నియు జలమయ మయ్యెను. సందులన్నియు బురదలయ్యెను.

ఒక నెలనాళ్ళు చాలగడ్డుగాఁ గడచెను. మఱలఁ బాఠశాలలు తెరచిరి. కలరాయుచు వెనుకఁబట్టెను. వర్షములు కొంచెముతగ్గెను. సుబ్బన్న పేటనుండి డబ్బు రాలేను. జ్వరముపడినతరువాత ధర్మారావు మఱల సరిగాఁ గోలుకోలేను. ఊరిలో నన్నియెడల నప్పులు. కంట్రోలు, కిరసనాయిలు కలుపు గోజురోజుకు మితిమీటిపోవుచుండెను.

దారిద్ర్యమంతయు మఱల ధర్మారావు నాశ్రయించెను. ఆహా! అదృష్టమన్న నతనిదే యదృష్టము! ఇదుగూఁడేండ్లు రాకముందు, అతనికి బుద్ధి తెలియకముందు సుఖమేమిపడెనో తరువాత నిప్పటి కిర్వదినాలుఁగేండ్లు వచ్చెను. సుఖమన్నది యెఱుఁగఁడు. అరుంధతి తోడఁ గొన్నిరాత్రులుమాత్రము స్వర్గసుఖము చూచుకొనెనుగాని సంసారములోనికిఁ దిగినతరువాత నామెను సుఖపెట్టలేదు, తాను సుఖపడలేదు. ఇంతకును ధనప్రాప్తిలేదు. 'ధనమూల మిదం జగత్' అన్న లోకోక్తి బహుప్రయోగముచేతఁ దాఁజెప్పనర్థమునుగూడ విస్పష్టముగాఁ జెప్పలేక త్రతప్రయోగము జరిగినట్లు జరగనట్లును గాక యుండెను. లోకమునందలిశబ్దప్రయోగ మే కాదు, మహాకఠినములైన యాపదలు నంతయు. మొఁట మనము వానినిజూచినప్పు డున్నంత

మనఃకష్టము తరువాత నుండదు. ప్రతిరోజును గనులార ననుభవించ రానిదుఃఖము లనుభవించుచున్న పేదవారిని భిక్షుకులను జూచుచునే యున్నాము. వారినిగుఱించి మనమూహించుటగూడ మానివేసితిమి. మానిసిహృదయమునకుఁగూడ సర్వవేశల బాధననుభవించు శక్తి లేదు. దుఃఖముగూడ నావేశముగా వచ్చుచు. మఱల నదే తగ్గిపోవుచు.

ఒకఁడు దారిద్ర్య మనుభవించుచుండును. వానితో 'మనకుఁ ప్రథమసమావేశవేశ 'నయ్యో పాపము' అని జాలిపడెదము. ప్రతి దిన మతని గలిసికొనుటయే, యతని దీనకథలు వినుటయే, క్రమ ముగా నది యలవాటైపోవును. మహావ్యాధిచే బాధపడువానిని జూచి యూరకున్నట్లే, దరిద్రుని గాంచియు నూరకుందుము. ఊర కుండక చేయునదియు నేమియులేదు. ఒకానొకధనవంతుఁడు పేదగుండె వాఁడు దరిద్రున కొకనికి సాయపడును. తక్కినవారందఱు నేమి కావలయును? ఎంతమంది కని సాయపడును? దారిద్ర్యముగూడఁ బూర్వజన్మకృతకర్మఫలము. అనుభవించనే వలయును. అనుభూతిచేఁ గాని కర్మ నశించదు. ఏనాఁడో యెవనికో పెట్టలేదు, ఈనాఁడు దొరకలేదు- ఇది తత్త్వము. ఒక బ్రాహ్మణుఁ డొకనాఁడు పంచా దిలోఁ గూర్చుండి భోజనముచేయుటకు విస్తరాకు లంటఁబొడుచు కొనుచుండఁగా నిం కొకబ్రాహ్మణుఁ డుపాదానమునకు వచ్చెనట. గృహస్థు 'మూఁడుజన్మలదరిద్రుఁడు వచ్చెను, కొంచెము ముష్టి వేయవే' యనెనట! ఆ యుపాదానమునకు వచ్చినవానికిఁ గోపము వచ్చి గృహస్థును గోపించెను. గృహస్థు 'అవునయ్యా! పూర్వజన్మ ములో నీకు లేదు; ఎవరికిఁ బెట్టలేదు. అందుచే నీజన్మలో దరిద్రుఁడ వైతివి. ఈ జన్మలో దరిద్రుఁడ వెవరికిఁ బెట్టలేవు. ముందు జన్మలో నిందుచేత దరిద్రుఁడవు. మూఁడు జన్మలయందు దరిద్రుఁడ వగుచా, కాదా?' యనెనట. కావున నెప్పటికైన నెవనికైనఁ బెట్టనే వల యును. పెట్టనిరోజులలో రానే రాదు. ఉన్నంతలోఁ దనకన్న లేని వాని కిచ్చుచుండనే వలయును.

ధర్మారావున కింత కష్టముగా నుండెడిది కాదు. బిచ్చములో బిచ్చ మన్న ట్లతఁడు తనకన్నఁ బేదవారి నేటి వారికి దానములు చేయుచుండును. తనయింట నిర్వురు పేదబాలురకు వారము లిచ్చెను.

ఒక స్కూలుఫైనల్ విద్యార్థి మఱి నిలుపేద-యతనికి నెలకుఁ బది రూపాయలుగాఁ గడచిన యేడాదియంతయు నిచ్చెను. అతఁడు పరీక్షతప్పి మఱలఁ జదువుటకు రాఁగా వానికి జీతముకట్టెను. ఇది యొక హేతువై యతని కిబ్బందియయ్యెను. మఱల రెండు నెలలు గడచెను. రాణిగారు డబ్బుసంపాదలేదు. పాఠశాలలోఁ జీతములు పెరుగుచుండెను. వారు పేరుతీసివేసెద మనుచుండిరి. నిలుపేద విద్యార్థి యింటిచుట్టు తిరుగుచుండెను.

ఒకనాఁడు ప్రొద్దునలేచెను. తల్లి 'యింటిలో బియ్యములే'వని చెప్పెను. అతఁడుపోయి యేమిత్తుండయిన రెండురూక లప్పిచ్చు నేమో యని తిరిగి తిరిగి యింటికి వచ్చెను. తల్లి యతఁడు బియ్యము తెచ్చునని కూర్చుండి కూర్చుండి, వట్టిచేతులతో నింటికివచ్చిన యతనిని జూచి, యుస్సు రని కొంగుపుచ్చుకొని పొరుగుగిళ్ళ కప్పునకుఁ బోయెను. ఇదివఱకే యందఱకు నప్పులు. ఎవ్వరు నిచ్చిరి కాదు. చివర కూరకే యింటికి వచ్చెను. ఏమి చేయవలయునో దోచలేదు. ధర్మారావు బియ్యపుకొట్లవద్దకుఁ బోయి యప్పడిగెను. ఇదివఱకు వారికిని నప్పు లున్నవి. చివరి కొకఁడు వందదెప్పులు దెప్పి యొక రూపాయబియ్యము కొలిచెను. అవి యింటికి వచ్చువఱకు రెండు జాము లయ్యెను. 'ఈ లోపుగా వంటచేయుము. నేను పాఠశాలకు వెళ్ళెన' నని తల్లితోఁజెప్పి యతఁడు నకనకలాడుమొగముతో బడికిఁ బోయెను. జీతములు ప్రాతఃబాకీలున్నవారి పేరులు హాజరుపట్టిలోఁ గొట్టివేసి వారందఱ నింటికి బంపించిరి. ధర్మారావు పోయినకాళ్ళ తోనే యింటికిఁ దిరిగివచ్చెను. తల్లి యన్నము వండెను. అన్నము లోనికిఁ బదార్థములేవియు లేవు. ఆమె చింతపండు పచ్చడినూత్రము చేసెను. ధర్మారావు భోజనముముందుఁ గూర్చుండెను. చేతిమీఁదికి నేతిబాట్టు లేదు. ఆ యొక్కపచ్చడితోఁ దినలేకపోయెను. అతనికిఁ గన్నులవెంట నీరువచ్చెను. రెండు నెలలనుండి బాకీయయినను దాని యమ్మకడుపు చల్లగా మజ్జిగపోయునది మజ్జిగపోయుచునే యుండెను. అతఁడు చల్లపోసికొని లేచెను. ఆకలి తీటలేదు. తల్లియు భార్యయు నట్లే భుజించి లేచిరి.

తల్లి కొక్కండే ధోవతి, భార్య కొక్కండే చీర. అరుంధతిచీర యొడవేసికొని దుప్పటిచుట్టుకొని చీర యొడువకుఁ గూర్చుండెను. ధర్మారావు పోయి చూచెను అతనికి దుఃఖము పొంగిపొరలినచ్చెను. అరుంధతి చూచి 'బాగున్నది. నాచీరలన్నియు రంగాపురములో నున్నవి. మీరు పోయి తీసికొని వచ్చితిరి కా దాయెను. ఇదికూడ దారిద్ర్యముతోనే లెక్కయా! చాలు లెండు' అని యోదార్చెను. అతఁడు పోయి గదిలోఁ బండుకొనెను. వారు కాపురమున్నవారి దొడ్డిలో బాదముచెట్టన్నది. సావిత్రమ్మగా రా యాకులు వాసముతోఁ గొట్టి యవి విస్తరికుట్టును. ఆ యింటియజమాని పరమలోభి. అతఁడామెతో నాకులు కొట్టిచందుకుఁ బోట్లాడును. ఈ పోట్లాట యొకటి ధర్మారావు మంచముమీఁదఁ బరుండఁగా వినవచ్చెను. అయ్యో! అన్నివిధముల నతనికి దుఃఖమే పొడసూపుచుండెను.

అరుంధతి భోజనముచేసి గదిలోనికి వచ్చెను. ఆమెవంకఁ జూచుటకుఁగూడ మనసొల్లక ధర్మారా వా వైపు మొగమిడి పండుకొనెను. అరుంధతి యీయూఁడునెలలుగాఁ దిండి ససిలేక కృశించి పోయెను. ఆమె యెట్టిని శరీరము కప్పవేసిపోయెను. ఆమె దేహమున లావణ్యముపోయెను. చిక్కి సగమునకు సగమైపోయెను. కాని మొగమున సౌందర్యము లేశమును దగ్గలేదు. ఆమె పతి తనవైపు చూచుటకుఁగూడ శంకించుచుండె నని తెలిసికొని పోయి యతని భార్య శాయినియై కౌఁగిలించుకొని 'ఇ దేమి! సంపదలు మనము గొనితెచ్చితిమా! ఇందు మీదోస మేమి కలదు? నాయందు మీ రేమో యపచారము చేసినట్లు మొగ మావలకుఁ దిప్పుట నాకు రుచిగాలేదు. నాకన్న మీరే యా గర్భశ్రీమంతులు. మీ కన్న నేను సుకుమారురాలను గాదు. కష్టముల కేమి? అవి మీరు చెప్పినట్లు హరిశ్చంద్రాదులకుఁ దప్పలేదు. నామాట విన్నారా! ఇదిగో నవ్వుఁడు. నా వైపునకుఁ దిరుగుఁడు. నవ్వుకున్న నామీఁద నొట్టు' అని యతనిని బలవంతముగాఁ దనవైపునకుఁ ద్రిప్పుకొన యతనికిఁ జక్కిలిగింత పెట్టి గదియంతయు నవ్వలారఁబోయించెను. దానితో ధర్మారావు నానాఁటిమనోదైన్యము మాయమయ్యెను.

ప్రతిదినము రెండుపూటలకుఁ బ్రాద్దుననే యొక్కసారియే యన్నమువండుదురు. వంటచెఱ కాదాచేయుటకు నిది యొక మార్గము. కిరసనాయిలు దొరకక సూర్యాస్తమయము కాకముందే భోజనముచేసి శయనింతురు. సావిత్రమ్మగారు పిండిచేసికొనలేక ప్రతి దిన మేకభుక్తముండి యట్లే నిద్రించును. ప్రాద్దుకుంకినంతనే చీకటి టిటిలో నేమి తోచును? రాత్రి ప్రాద్దుపోవువఱకు దొడ్డిలోఁ గూర్చుండి కాలయాపన చేయుదురు. ధర్మారావు పురాణకథలు, పిట్టకథలు చెప్పి కాలక్షేపము జరుపుచు. సావిత్రమ్మగారు తన చిన్న నాఁటికథలు తనసంసారముచేయునాఁటి రామేశ్వరశాస్త్రిగారి విచిత్ర వృత్తాంతములు-నివిచెప్పును. అరుంధతి యెప్పుడును శ్రోతయే. వాన యుండెనా, మొద్దుదుప్పలు లున్నవి: అవి యన్నికథలు తామే చెప్పును.

కడుపులోఁ దగినంత యాధారములేక నిద్ర వెంటనే రాదు. వచ్చెనా, యొకటియే నిద్ర! ధర్మారావునకు మఱునాఁటిసంగతి యేమి యని మనసులో మథన ప్రారంభించెను. అరుంధతి యతని ప్రక్క సుఖముగా నలసిదుఃఖము పంచుకోని దానివలె నిద్రించెను.

మఱునాఁటికి రోజుగడచుతెఱచు కన్పించలేదు. బియ్యము మఱల నాలుగురోజులకు వచ్చును. తక్కినసంబారము లెక్కడ? అప్పు లఱువది యెరుబది రూకలదాక పెరిగియుండెను. అవి తీర్చుట యెట్లు? ఇంకఁ దనకు గుంటూరులోనుండు ప్రసక్తియే లేదు. సుబ్బన్న పేటఁకుఁ బోవుదమా? పోదమన్నను దారిఖర్చు లేదు. రాణిగారు డబ్బెల పంపించదు? పోయి కనుఁగొనివత్త మన్న జేతఁ గాసులేదు. నాలుగురూపాయలు చేబదులుకొరకు మార్గమైనఁ గనిపించలేదు. ఊహాసోపానములమీఁద, నతనిచేయి చంద్రహారముమీఁదఁ బడెను. ఇది చిత్రముగా నున్నది.

పరమదరిదు) నింటఁ బూర్వు లిచ్చిన పూజామాణిక్య మున్నది. అది దేవతాప్రసాదము. దాని నమ్మినచో దారిద్ర్యము పటాపంచ లగును. కాని పూర్వులశాపమున్నది? అది పూజించఁ దగినదే కాని యమ్ముకొని తివరాదు. అమ్మినచోఁ బూర్వుల కందఱకు నరకలోకప్రాప్తి. చంద్రహార మిట్టివస్తువుగాఁ గన్పించెను.

దారిద్ర్య మున్నున్నిదినములు తనచేయి చంద్రహారమును దగులరాదని ధర్మారావు నిర్ణయించెను. కాశికీబోయి ప్రియమైన వస్తువు పరిత్యజించివచ్చిన ట్లతనికిఁ బ్రియావక్షస్స్పర్శయే దీనితోఁ బరిత్యాజ్యమైనది. ఆ సంగతి యతనికి మరునిముసముఁగాని విస్పష్టముగఁ దెలియలేదు. సగము నిద్రలో నరుంధతి పతివైపు మఱలి, యతనిచేతులు తనయెదుటొమ్ముపైకిఁ దీసికొనఁబోయెను. ధర్మారావు తద్గతచంద్రహారస్పర్శకీతిఁ జేతులు వెనుకకులాగిఁకొనెను. అరుంధతికి వెంటనే మెలకువ వచ్చెను. ఇతి మేల్కనియే యున్నాఁడు. తన చేతులు వెనుకకు లాగుకొనుట బుద్ధిపూర్వకముగ నాచరించినపనియే. తా నేమి తప్పు చేసెను? సహవాసము చాల చెడ్డది. ధనముతోఁ గాని, ధనవంతులతోఁగాని చెలిమి పాఁపచెలిమి. అది ధన మున్నంత వఱకే యుండును. ధనము తా నున్నచోట స్నేహమును జేరనీయదు. ధనమున క దేమి రోగమో? స్నేహము, మౌనము, దయ మొదలయిన సర్వదేవతాగుణములను తనవి కా వనును. అరుంధతీదేవి యంతర్హృదయముతో నేమియు సంబంధములేని యీ చంద్రహారము తనస్థితిదోషముచేతనే యామెకు విరోధియయ్యెను. ఈ బంగారము హేయము.

అరుంధతి దీనములై నకనులతో భర్తముఖమువంకఁ జూచెను. ఆతఁ డామెచెక్కిళ్ళు రెండుచేతులతోఁ జూచి, యాచేతులు ముద్దిడుకొనెను. ఆమె యతనిని గౌఁగిలించుకొనఁబోయెను. అతఁడు దూరముగాఁ బోయెను. అరుంధతి కర్థము కాలేదు.

ధర్మా—ప్రియా! ఏటి కంత గగ్గోలు పడెదవు? ఆ చంద్రహారమును నేను స్పృశించను. దానికిని నాకును సంబంధ మేమి? హేయమైనధనమును నేను స్పృశించను. అందులో నది నాది కాదు. తద్గతలోభమును నాకుఁ బోలేదు. ఇంద్రియములను దడవినంతసేపు నింద్రియములు చేయు దురాకర్షణకు మనమనస్సులు లొంగుచునే యుండును. వానిని జయించవలయునన్న వాని ప్రసక్తియే యుండు గాదు. అట్లే యీ చంద్రహారమునుగూడఁ దాఁకరాదు. అది నా యొడలికిఁ దగిలినంతసేపు నాకు దానిమీఁద వ్యామోహముఁబ్రేలునట్లు లేదు. అది నాకుఁ బరిగ్రహ్యము కాదు. కానపుడు నేను దానిని

స్పృశించను. ఇది నీమీఁదఁ గోపము కాదు' అని యామెచెక్కిలి మఱల స్పృశించెను. అరుంధతి యాలోచనలో దిగెను. తనకు భూషణమైనది దూషణమైనది.

అరు—'ఇనుముతోఁగూడిన యిగ్నికి సమ్మెటపెట్టన్నట్లు చంద్రహారము ధరించినంతమాత్రమున నా కీ యనాదర మేల? నిజమునకు నా కిది యలంకారముగాఁగూడ లేదు. చేతులకు నేమియు లేవు; నడుమునకు లేదు; చెవులకు లేదు; పాదములకు నాపకడియములుమాత్రమున్నవి. మెడలో నిది యలంకార ముండియు నిరలంకారముగానే యున్నది. దీనియునికి నా కిన్నాళ్ళుగా. శుశ్రూషదాయినిగానే యున్నది. ఈ నాటి కిది దానిసహజగుణము. సంపూర్ణముగా బయటపెట్టినది. చెడ్డవారితోఁ జెలిమి యెన్నటికైన చెఱుపు తేకమానదు. అయినను నేయి యని త్రాగుటకును, నూనె యని తలకుఁ బోసికొనుటకునుగాని యీ చంద్రహారము మనయింట నెందులకు? అరువుతెచ్చుకున్న నగవలె నిది హృదయబాధాహేతువే యగుచున్నది. దీనిని మఱల రాణిగారికిఁ బంపించివేయుదుము. గాడిదకు హాదా యెత్తినట్లు నా కిది తగినట్లు లేదు.'

అని యామె చంద్రహారమును దీసి గదిలో నేలమీఁద విసరి వేసి పతిని గాఁగిలించుకొనెను. పుణ్యదంపతులు వారిద్దఱు తన్ను నిరాకరించినందులకు ధనలక్ష్మి దుఃఖపడి మూర్ఛినట్లు చంద్రహారము నేలమీఁద జఱ్ఱున జాటి ధ్వనిచేసెను. అట్లు చంద్రహారము నేలపై విసరివేయుచున్నపుడు ధర్మారావునకు వస్తు వట్లు పాటవేయుట మనస్సునకుఁ గష్టమే యనిపించెనుగాని ప్రియావక్షస్స్పర్శసుఖముతో నా యూహ యెగిరిపోయెను. ప్రేమ చాల చిత్రమైనది. దాని కన్న మక్కఱలేదు; నీళ్లు లక్కఱలేదు. ఎడారిలోఁ దిండిలేక యొంటరిగాఁ జచ్చుచున్న రెండుపక్షులుకూడఁ గ్రమక్రమముగా మేనులయందు శక్తి క్షీణించుచుఁ జూపు నిశ్చయమైనవేళయందు నేత్రములలోఁ బ్రేమతోనే చచ్చును. ఆ రాత్రి ధర్మారావున కరుంధతి తనతో లేచివచ్చిన రాత్రిటికన్నఁగూడ నెక్కువప్రియురాలయ్యెను. అంత ప్రేమ యతనిది. పూర్వ మెఱిఁగియున్న యరుంధతియు నానాఁడతఁడు తనకుఁ దనసర్వస్వ మిచ్చిన ట్లూహించుకొనెను.

అరుంధతీ ధర్మారావులు ప్రొద్దెక్కిగాని లేవరు. సావిత్రమ్మ గారు తెల్లవారకముందే నిద్ర మేల్కొనును. దంపతులకు గదిలో గడియ వేసికొను నలవాటు లేదు. ప్రతిదినము వారిద్దఱు నొకరి కొఁగి శృలో నొక రుండఁగానే యామె గదిలోనికిఁ బోయి గది యూడ్చి తనకు గదిలో నేమైనఁ గావలసియున్నచోఁ దెచ్చుకొనును.

ఆనాఁడు గదియూడ్చుచుండఁగా నామెకంటికి మెఱసి, యామె మొదటఁ బామేమో యునుకొని, యాఁగి నెమ్మదిగాఁజూచి చంద్ర హార మని గ్రహించి 'ఇదేమో! ఇటు పారవేసి' రని తీసి మఱలఁ గోడలిమెడలో నమర్చి తనఁగి తాను చూచుకొనఁబోయెను. నెమ్మదిగా తెల్లవారి వెలుతురు గదిలోనికి వచ్చెను. ధర్మారావు కనులు తెఱచిచూచెను. అరుంధతిమెడలోఁ జంద్రహారము మెఱయుచుండెను. తనను నిద్రపోనిచ్చి మఱల నామె యా నగ తెచ్చి ధరించినది. ధన వాంఛ ఎంతఁజెడ్డది! నిద్రలో నది తనకుఁ దగిలెనేమో? ధర్మారావు ప్రక్కమీఁదినుండి లేచిపోయెను.

అరుంధతికి మెలఁకువ వచ్చెను. తనమెడలో నేమో బరువుగా నుండెను. ఏమిటా యని చూచుకొన్నది. మెడలో హార మున్నది. తనఁగి తెచ్చి యా హారము తనమెడలో వేసెను గాఁబోలు! యా హారము నేల ముట్టుకొనెను? ఏమో! తనమెడ బోసిగా నున్నదని చేసియుండవచ్చును. ఆమె లేచి పని చూచుకొనఁబోయెను.

ధర్మారావునకు భార్యమీఁదఁ గోపమువచ్చెను. ఇంటిలో నున్న నామెతో మాటాడవలసివచ్చు నని యారోజంతయు నా స్నేహితునియింట, నా స్నేహితునియింటఁ గడపెను. భోజనమునకు మాత్రము వచ్చెను. ఆ మెతుకులే తినెను. ఇంటనున్న రెండుగడియ అరుంధతిని బల్కరించలేదు. ఆమె తాను గదిలో నుండఁగా దాకినంత దగ్గరగా వచ్చెను. తాను దూరముగాఁ బోయెను. భోజనముచేసి తనదారిని దాను బోయినభర్త యేదో పనిచూచుకొనఁ బోయె ననుకొనెనుగాని, తన్నుఁ బరిహరించుటకు వెళ్ళినాఁ డని యునుకొనలేదు. రోజు గడచెను. ధర్మారావునకు సుబ్బన్నపేట పోయిరావలెనని వుట్టెను. పోవుటకు రెండురూపాయలు కావలయును. ఎవ రిచ్చెదరు? కొందఱి నడిగి లేదనిపించుకొనెను. కొంద

అనుజూచి యడుగుటకు మొగముచెల్లక మానివేసెను. ప్రొద్దుక్రంకు
 వఱ కడిగినను నకుగకున్నను మిగిలిన దొక్కఁడు. అతని నడుగుటా?
 యడుగ కుండుటా యని పట్టినది. అడిగినచో నతనిదగ్గఱ నున్నచోఁ
 దప్పకుండ నిచ్చును. అడుగుట నీచ మేమో? తనస్థితి కతని నడుగ
 రాదేమో? నీచత యెచ్చట! గుణవంతులయిన ధనవంతులకన్న
 గుణవంతులయినపేదవారే యసకులు. వారే గౌరవనీయులు. ధర్మ
 రావతనితో నెప్పుడు మాటాడనైనలేదు. అతఁడే ధర్మారావునకు
 రెండుమూఁడుసార్లు నమస్కరించెను. ధర్మారా వన్నచో నతనికిఁ
 జాలగౌరవము. ఇంకొకమార్గము లేదు. ధర్మారావు చివర కతని
 నడుగుటకే నిశ్చయపఱచెను. ధర్మారా వతనికొట్టుదాఁక రెండుమా
 టులు పోయి మఱల వెనుదిరిగివచ్చెను. 'భీ! అతని నడుగుట యేమి?
 అసమానునియొద్దఁ దన కీ దైన్య మెందుకు? ధర్మారావు మఱలఁ
 బోయెను. నాయరు తన దుకాణముమీఁదఁ గూర్చుండెను. ధర్మ
 రావునుజూచి యతఁడు మందహాసము చేసెను. ధర్మారా వెపుడును
 తన దుకాణముదగ్గఱకు రాఁడు. నీల వచ్చెనో?

నాయరునకు ముప్పదియైదేం డ్లుండును. అతఁడు మలయాళి.
 అతనిది గుంటూరులోఁ దమలపాకులకిల్లీ దుకాణము. సోడాలుకూడ
 నమ్ముచుండును. నాయరు మొగ మెప్పుడును మందహాససుందరము.
 ఎప్పుడును ప్రసన్నతా గోచిస్తులే యతనిమొగమునఁ దాండవిం
 చును. అతనికన్నులు నవ్వుచునే యుండును. అతఁడు విచారముఖ
 ముతో నున్నపు డతని నెవరును జూడలేదు.

నాయరు ప్రతిదినము ప్రొద్దుననే లేచును. హరినామస్మరణ
 చేయును. తరువాత స్నానముచేసి విభూతిఁదాల్చి కాఫీహోటలునకుఁ
 బోయి యొకగిన్నెఁడు కాఫీత్రావి తన దుకాణమువద్దకు వచ్చును.
 ప్రతిదిన మొక వృద్ధబ్రాహ్మణుఁ డెనిమిది గంటల కతనిదుకాణము
 నకు వచ్చును. ఆయనచేతిలో నొక కాని యిచ్చికాని యమ్మకము
 చేయఁడు. పన్నెండుగంటల కూరిచివరనున్న తనయద్దెయింటికిఁబోయి
 వండుకొని తిని కొంతవిశ్రమించి మఱల దుకాణమునకు వచ్చును.

అతని దుకాణముందే విద్యార్థులందఱుఁ డమలపాకులకిల్లీలు
 సోడాలుకొందురు. అతనివద్ద కాతాపుస్తక మున్నది. ఎవఁడుకొనునో

వాడే యందులో వ్రాసికొనుచు. అతఁ డొకప్పుడుగాని 'యీ పద్ధతి వ్రాయుడు. ఇది మఱచిపోయినారు' అనఁడు. చాలమంది విద్యార్థులు పద్ధతులు వ్రాయరు. డబ్బెగఁగొట్టుదురు కూడను. అతఁ డెవరి నేమియు ననఁడు. కొందఱు డబ్బు తెచ్చియిత్తురు. అతఁడు పుచ్చుకొనును. కొందఱు పదిరూపాయలదాక నప్పుచేసి, తరువాత నతని దుకాణమువద్దకే రారు. అది వారిభయమేకాని యతఁడు వారిని డబ్బుడుగఁడు.

ఇదికాక విద్యార్థు లతనివద్ద చేబదుళ్ళు తీసికొనుటయు, నిచ్చుటయుఁగూడ కలదు. ఎవరైన నతనిని 'ఏమోయి! ఇట్లందఱు డబ్బెగఁబెట్టినచో నీ కెట్లు సాగు' నని యడిగినచో 'నా దొకపొట్ట. నాకు నెల కయిదురూపాయలు చాలునండి. ప్రొద్దున నింతయన్నము తిందును. రాత్రి కొక గోఁఁగుమరొట్టె. ప్రొద్దున కొక గిన్నెఁను కాఫీ. నాకుఁ జాలదా!' యుచు. చాలమంది యతనిని పిచ్చియుండకొడు కనుకొందురు; మఱికొందఱు సత్పురుషుఁ డనుకొందురు.

ఒకసారి యొకకవి యతని కిరఁపదిరూపాయలదాక నీవలసివచ్చెను. అతఁడు సగముడబ్బు సిగరెట్లకే యీయవలయును. ఇంతలో నతఁడు మతాంతరవివాహము చేసికొనెను. కులము బ్రాహ్మణుఁడు. అతనిభార్య యాధునికురాలు. అతనిజీతము తినుటకుఁ జాలలేదు సరిగదా యతని ప్రాణములుకూడఁ జాలలేదు. నాయరు నెవరో యడిగిరి: 'ఏమయ్యా! ఆయన డబ్బిచ్చెనా'యని. నాయరు 'బాబూ! ఆయనయే పేదవాఁడు. ఆ వచ్చినభార్య యతనిని దిని వేయుచు న్నది. పాప మాయన యే మిచ్చుచులెండి! ఆయన కొకకొడుకు పుట్టిన నాడబ్బిచ్చినంత సంతోషించెద' అని యనెను.

నాయరు ప్రతిదినము సాయంకాలమైనంతనే యాంజనేయ స్వామిగుడికిఁ బోవును. ఈ లోపుగా దుకాణముమీఁద నెవరుపడిన వారే కూర్చుందురు. కూర్చున్నవాని 'నిజాయితీ' మీఁదనే దుకాణము సాగును. అతఁడు వచ్చి యచటఁగూర్చున్నవానిని యజపఠయడుగఁడు. 'ఇట్లయినచో బేర మెట్లు సాగును' అని నీ వనుచు. 'ఎవరి పాపము వారిది. నా కేమి? నేను ఇతరులసొమ్ము తినుటలేదు కదా! నాకుఁ బాపము లేదు' అనును. చిల్లర యెచ్చటను దొరకదు.

నాయరుదుకాణముమీఁదఁ దప్పకుండ దొరకును. క్రొత్తయూరి వారు వత్తురు. ఏదో కొందురు. వారివద్దఁ జిల్లర యుండదు. నాయరు వద్దకు దొరకదు. నాయరు “స్వామీ! వద్దు లెండి. ఆ డబ్బు నాకు బ్రాప్తిలేదు పొండి” యని నమస్కరించును. వా రాశ్చర్యపోయి మార్చి వారే తెచ్చి యిత్తురు. అతఁడు కొన్ని బాకీలు మఱచి పోవును. కొందఁ జిచ్చి తెచ్చియిత్తురు. వారు ‘నాయరూ! నీకు నే నెంత యాయవలయును’ అందురు. ‘నాకు జ్ఞాపకము లేదు. బాబూ! మీ దయ వచ్చినంత యిండు.’ వారు సరిగా నీవలసినంత యిత్తురు. వారు కొంత తగ్గించి యిత్తురు. వారు మఱికొంత యెక్కువే యిత్తురు. వారిగో నెవ రెవరో భగవంతునికే తెలియును. నాయరు రాత్రి పదియయినతరువాత దుకాణ ముంచఁడు. అతనియింటికిఁ బోవును. కొందఁ రతనిని యోగాభ్యాసి యందురు. కొందఱు రాత్రి రెండుగంటలవఱకు నేనోజపము చేసికొను నందురు. నిజ మెవరికిఁ దెలియదు. మనిషిమాత్రము వస్తాడువలె నుండును. అతనికిఁ బడిసె ముపట్టినదికూడ నెవరు నెఱుంగరు. ఎవరైన ‘నాయరూ! పెండ్లి చేసికొనరాదా’ యందురు. అతఁడు ‘అమ్మో! నాకు భయమండి. ‘సంసారం సాగరం దుఃఖం తస్మాత్ జాగ్రత! జాగ్రత!’ అన్నారు. హాయిగా బ్రదుకుచున్నాను. నా కాగోల యెందుకు స్వామి! అప్పటి నుంచి దురాశపుట్టును. దొంగవేషా లెక్కువగును. ఇప్పుడు రూపా యిక్కిఁబావలాలాభము చాలును. అప్పుడు రూపాయికి రూపాయి లాభము కావలెనండి’ అనును. నాయరు బీడి కాల్చుఁడు. సోడా త్రాఁగఁడు. తమలపాకులు వేయఁడు. ఎంత చలివేసినను చొక్కా తొడుగఁడు.

ప్రతిదినము రాత్రి యెనిమిదిగంటల కతని దుకాణమువద్దకు నిద్దఱు ముసలివాండు) వత్తురు. వారు గొల్లవాఁడొకఁడు; కాఁ పొకఁడు. గొల్ల తఁడు వయసులోఁ బోలీసుపని చేసెను. అతనికిఁ బది రూపాయలు పింఛను వచ్చును. కాపునకుఁ బనిలేదు. అతనియన్న గారు రంగములో నేదో రెండువందల జీతము తెచ్చెడివాఁడట. అతఁ డితనికి నెలకుఁ బదిరూపాయలు పంపించెడివాఁడు. అట్లతని జీవితములో నిరువదియేండ్లుజరిగెను. ఆ యన్న చనిపోయి యీ కాపు

బ్రతుకు బయటపడెను. ఇప్పుడెట్లు బ్రదుకుచున్నాడో యెవరికిఁ దెలియదు.

ఈ యిద్దఱు వచ్చి నాయరుతో వేదాంతము వేయుదురు. నాయ రిద్దఱికి జుట్టలిచ్చును. వారు కాల్పుచు వేదాంతము మాట్లాడుదురు. అయిపోయినతరువాత వారిద్దఱికిఁ జెరియొక సోడాయు నిచ్చును. వారు పుక్కిలించియుమిసి మిగిలినది త్రావుదురు. త్రాగిన తరువాత 'సోడా పుల్లగా నున్నదయ్యా' అని యొకఁడు, 'ఇవ్వేళ నిన్నటివలె లేదు' అని యొకఁడు నాయరునొదార్యమును వారిమార్గములో వారు భూషింతురు. తరువాత వక్కపోడి యింత నమలుదురు. ఇంతలో వేదాంతము చివరకు వచ్చును. ఇద్దఱుచు 'రాం రాం' చెప్పి వెడలిపోదురు. ఎవరో యొకరు నాయరుతో వారినిగూర్చి వెక్కిరింతురు. నాయరు "అయ్యా! అట్లు మనమనరాదు. ఎవ్వరిలో నేమున్నదో! త్యాగరాజుగారు ఏమన్నారు? 'ఎండతో మహానుభావు లందఱికిని వందనములు' అని అనలేదా?" యనును. నాయరు తెలుఁగుదేశములోఁ బదిపదు నేండ్లనుండి యున్నను నతఁడు తెలుఁ గదొకయాసగా మాట్లాడుచు. ఒత్తులు కలచోట దేల్చియు, 'చ'లు 'స'లుగాను, దీర్ఘములు కొన్ని హ్రస్వములుగాను పలుకును. అందఱు నతని బలుకుబడికి నవ్వుదురు. అట్లయ్యు నతఁడు మాటాడుచుండఁగా నందఱు కాకర్షకముగానుండును. ఆ యాకర్షణశక్తి యతనివ్యక్తియందున్నదిగాని మాటాడుటలో లేదని కొందఱు.

ఎవరై నఁ జనిపోయి వాహకులులేనిచో నాయరు సిద్ధము. అట్లు మోసిననాఁడెల్ల నాయ రుపవాసముండి రాత్రి నక్షత్రదర్శన మైనతరువాత భోజనముచేయును. 'నీ కెందుకు వచ్చినది నాయరూ! వారితిప్పలు వారు పడరా' యనుము. 'తప్పు తప్పు. అయ్యా! అట్లు మోయుట పుణ్యము. మనము నెప్పుడో చచ్చెడిదే. నే నున్నాను. చూడుబాబూ! తేపు చచ్చిపోయెదను. నీవంటిబాబు, నీవంటిబాబు తీసికొనిపోయి తగులవేయవలసినదేకదా? నే నిప్పు డిట్లుచేసినచో నా కప్పు డెవరో దొరకుదురు. లేకపోయినచోఁ గుక్కలు నక్కలు పీఁకు కొని తినవలసినదేగా' యని సమాధానము చెప్పును.

ఊరిలోఁ గలరా చెలరేగినపుడు ప్రతిజనుఁడు శవములకు దూర దూరముగాఁ బరువెత్తి పుడు నాయకు సహస్రధా యుపయోగ పడెను. చివర కతని కొక రావుబహద రయినను రాలేదు. స్కూలు పిల్లలకుఁ గొందఱి కతఁడు జీతములు కట్టు నని చెప్పుదురు. ఎంత వఱకు నిజమో యెవ రెఱుఁగుదురు?

ధర్మారావు పోయి కట్టెడుగలయు సచుకొన్నది యీ మనిసిని. 'యూహా యోహా వర మధిగుణే నాథమే బ్రహ్మకామీ' ధర్మారావు నాయకు సభగుణునిక్రిందనే లెక్కపెట్టెను. కాని రెండేడ్లమండి నాయకు ధర్మారావుసొమ్ము దమ్ముడి తినలేదు. అతనివద్ద తమలసాకు కిల్లీ కొనలేదు. అతనితో నెన్నఁడును మాఁగాడలేదు. ఏమని పోయి యడుగును ?

ధర్మారావు పోయి దుకాణమువద్ద నిలుచుండెను. ఏమని యడుగవలయునో తెలియలేదు. ఎవరో వచ్చుచుఁ బోవుచుండెరి. వారందఱున్నపు డడుగుట కతని కిష్ట ములేదు. చివర కెవ్వరులేకుండఁ బోయిరి. అడుగుట కదే వేళ. నాయ రతనివంకఁ జూచి 'ఏమి కావలయు బాబూ!' యనెను. ధర్మారావు నాలుకకు మాట రాలేదు. 'ఏమియు నక్కఱలేదు' అని ధర్మారావు వెడలిపోయెను.

ప్రొద్దుకుంక వచ్చుచున్నది. తల్లి 'నాయనా! నీవు, నరుంధతియు నన్నము పెట్టుకొని తినుఁడు. నేను దేవాలయమునకుఁబోయి వత్తును' అని యేఁగెను. ధర్మారావు 'నా కన్న మక్కఱలే' దని పోఁబోయెను. అత్తగా రదివఱకే గడప దాటిపోయెను. ధర్మారావు వడుగు ముందువేయఁబోవుచుండెను. వెనుకనుండి యతని నెవరో యింటిలోనికి లాగి తలుపువేసిరి. ఇంటిలోనున్నది యొక్క యరుంధతియే. అరుంధతికిఁ బతికోపము తెలిసినది. అతనికోపమున కొకటే గుర్తు. అతఁ డిల్లుపట్టకుండఁ దిరుగుటయే. కోపములేనపు డరుంధతి యన్నము, అరుంధతి నీరు, అరుంధతి నిద్ర. ఈ మనిసి యరుంధతి మీఁదఁ గోపము వచ్చినగాని యూరు పట్టఁడు. ఇంటిలోనికి లాగి యరుంధతి 'ఎందుకయ్యా కోపము' అనెను. ధర్మారావునకు నవ్వు వచ్చి 'అయ్యా, ఏమిటి?' అనెను.

అరుం—ఈ చిట్టిచిట్టికొపా లేమిటి? నేను రంగాపురము పోయెదను. మన కెవ్వరికి నక్కటలేని చంద్రహారము కావలసివా రక్కడ నున్నారు. ఇచ్చి వచ్చెదను. ధర్మా—అక్కటలేకపోవుట యేమిటి? రాత్రి నన్ను నిద్రపోనిచ్చితేచ్చి మెడలో వేసికొంటివికదా? అరుం—అబద్ధము లాడకుండు. ఆడపిల్లలు పుట్టెవరు. ధర్మారావు నవ్వి యరుంధతిని జెంపమీఁదఁ గొట్టెను. అరుం—మీరుకదా, తెచ్చినా మెడలో వేసినది? ధర్మా—ఛీ ఛీ! నేను మఱల దానితో నవసరము లే దనువఱకు నా నగ తాఁకనని ప్రతిజ్ఞ చేసెతిని. మఱల ముట్టుకొందునా? అరుం—భగవత్సాక్షిగా నీ హారము నా మెడలోనికి మఱల నెట్లు వచ్చినదో నాకుఁ దెలియదు. మీరు వేసితి రనియే ప్రొద్దుటిరుండియు మెడలో నుంచుకొంటిని. ఇదిగో తీసివేయుచున్నాను అని తీసి పెట్టెలోఁ బెట్టెను.

దంపతు లిద్దఱు సంధిపత్రములు వ్రాసికొనిరి. రాజ్యముల మధ్య సంధిపత్రములు చెడినంతతొందరగా నమాయకులయిన యా దంపతులమధ్యఁ జెడవు. ధర్మారావున కా సందేహము లేదు. కాని హార మామెమెడలోని కెట్లు వచ్చెను?

సావిత్రమ్మగారు నేయి యెక్కడనో యప్పుతెచ్చెను. ప్రక్కవారి దొడ్డిలోఁ బొట్లకాయలు కాచి, వారు రెం డిచ్చిపోయిరి. అవి కూర వండెను. ప్రొద్దుటి యన్నమే భార్యాభర్త లిద్దఱు కూర్చుండి వడ్డించుకొనిరి. వీధితులుపు వేసిరి.

అరుం—నేను మీ నోటిలో నన్నము పెట్టునట్లు, మీరు తినునట్లు, వ్రేలుమాత్రము కొఱుకరాదు. ధర్మా—నీవు నా ప్రాణములుమాత్రము కొఱుకరాదు. అరుం—మీరు కవులు కాదు, మీది యదౌకకత్తు.

అరుంధతి ముద్ద ధర్మారావునోటి కందిచ్చెను. ఆతనికన్ను దేవదాసి యిచ్చిన యుంగరముపైఁ బడెను. ఆ పడుట అరుంధతి తెలిసికొనెను. ఆమె వెంటనే యుంగరముతీసి 'అన్నట్లుగా మఱచిపోయితిమి. ఈ యుంగర మమ్మి పదిరూపాయలు తేరాదా' యనెను. ధర్మారావు 'నేను దానివంక నందుకుఁ జూడలేదు. నాచూపు దాని మీఁద యాదృచ్ఛికముగాఁ బడినది. దుర్మార్గురాలా! ఆ నా చూపు

నకు దురర్థము చేసితివి. ఒకవేళ నమ్మినచో హారమైన నమ్మవచ్చుఁ గాని యుంగరము తాఁకనే రాదు' అనెను. ఇద్దఱియూహ లొక్కసారిగా దేవదాసిమీఁదికి జనెను.

సంపద్దారిద్ర్యములు సుఖదుఃఖములు, సంయోగవియోగము లన్నియు దాఁటి వాయుపథమునఁ బోవు మహాజ్యోతిస్సువలె దేవదాసి వారికిఁ దోఁచెను. తరువాత నిద్దఱును మాటాడకుండ భోజనము చేసిరి. ఇంతలోఁ దల్లి వచ్చెను.

రాత్రి జాము ప్రొద్దుపోయెను. ధర్మారావున కింకను నిదుర పట్టలేదు. ఎవరోవచ్చి తలుపుతట్టిరి. ధర్మారావు పోయి తలుపు తీసెను. వచ్చినది నాయకు. 'బాబుగారూ! మీ యిల్లు కనుగొని నాను. ఆ నల్లని యాయన మీతో దిరుగుచుండును. ఆయన చెప్పి నాఁడు. ఇందాఁక మీరు నా దుకాణమున కెందుకు వచ్చినారు?' అని యతఁ డడిగెను. ధర్మారావున కచ్చెరు వయ్యెను. అతఁడు 'ఊరకే వచ్చితిని' యనెను. 'కాదుబాబూ! ఏమైనా డబ్బు కావలసియా' యని యతఁడు తరిమెను. 'ఊ' యని ధర్మారావు నోటినుండి యతనికిఁ దెలియకుండఁగనే వచ్చెను. నాయకు త్తరీయము కొంగు నుండి యూడఁదీసి రెండురూపాయలు ధర్మారావున కిచ్చి 'బాబూ! ఇవిగో రెండురూపాయలు. ఇవ్వేళఁ బెట్టెలో చివరకివియే యున్నవి. చాలునా' యనెను. ధర్మారావునకు "చాలునా" యన్నమాట నిందించుటయో, పొగడుటయో, యాదరించుటయో, తిరస్కరించుటయో తెలియలేదు. తేపు ప్రయాణము స్థిరమైనది. లక్షాధికారుల బిడ్డ, భగవంతునికి బావమఱిది, జమిందారుల కాదరణీయుఁడు, మహామేధావి-యంతటి ధర్మారావును నాయకుఁడు వినయముచే గుదించుకొనిపోయిన యొకరేణు వైపోయెను. ఇచ్చుట, పుచ్చుకొనుట—ఒకటి యుచ్చైశ్శృవము; రెండవది చెవులువ్రేలాడుచున్న గాడిద. అడుగవలసి వచ్చువఱకు, చేసాఁచవలసి వచ్చువఱకు జగత్ప్రభువు వామనుఁ డై పోయెను. పరిదీనమూర్తియో, విషాదమూర్తియో, యానందమూర్తియో యరుంధతికొఁగిటనున్న ధర్మారావు మసకలాడుచున్న పామువలె నయ్యెను. పరమశిశువువలె నరుంధతిడొక్కలోఁ గొంతసేపు చేరును. హృషీకేశునివలె నామె ప్రాణము లొకసారి

యాకర్షించును. విస్తరించిన గరుత్మంతునితెక్కలవలె నొక్కసారి యామె శరీరమంతయుఁ దనలో నిమగ్నకొనును.

అరుంధతికి ధర్మారావుశృంగార మొక్కొక్కనాఁ డొక్కొక్కరీతిగాఁ దోచుచు. అతఁ డెదో యొకమహాగసమూర్తి. అవ్యక్తములై యతనియందు దాఁగియున్న నూత్న వినూత్నభావములు వేలకొలంది బహిర్గతము లగుచుండెను.

ఒక విషాదభావము వచ్చి యతనిబుద్ధి కృశించిపోవలయును. ఆ విషాదరేఖ పోయి మఱల సహజవిస్తృతి వచ్చినపుడు మఱొక క్రొత్తవికాసము కలుగును. ఈ వికాసములన్నియుఁ దాండవించు చోటు అరుంధతి.

సావి తమ్మగారు వచ్చి 'రా తి చందహారము నేలమీఁద నున్న దేమే?' యనెను. గాఢపఁష్వంగమున నున్న సతీపత్రులు లేచి నిలుచుండిరి. ఆమె 'నేను తెల్ల నాటువేళ నూడ్గబోయితిని. నేల మీఁద బడియున్నది. నేనుతీసి నీమెడలో మఱల వేసితిని. జాగ్రత్త! అదికూడ బోయెనా, చెప్పితివా మనదశ' యనెను. అరుంధతి వెనుక నుండి చీకటిలో ధర్మారావును స్పృశించెను. అది తనమీఁద యప నిందపోయినందుకు సంతోషము. అతఁ డామెను జేయ్యిపట్టుకొని లాగెను. తల్లి 'మఱల హార మేమి చేసితివి?' యనెను. అరుంధతి 'పెట్టెలోఁ బెట్టితిని' అనెను. సావిత్రమ్మగారు 'మంచిపని చేసితివి! దొంగవానికిఁ జేతి కిచ్చినట్లా యని తనపెడలో వేసికొనిపోయి పండు కొనెను. తల్లి పోయి తలుపు వేసికొనెను. ధర్మారా వరుంధతిని గరుడి త్రాచుపాము నొడిసిపట్టినట్లు పట్టెను. ఆమె కిలారుమని నవ్వెను.

మఱునాఁడు ధర్మారావు బెజవాడపోయి సూర్యపతిని గలసి కొనెను. సూర్యపతి యీ వృత్తాంతమంతయు విని 'సుబ్బన్న పేట పోయి రా' యనెను. ధర్మారావు సుబ్బన్న పేట పోయెను.

ధర్మారావు సుబ్బన్న పేట వర్తమానములు తెలిసికొనెను. రాణిగారికి మూఁడు నెలలన ఁడియు బబ్బుగానుండెను. ప్రాణముమీఁ దికి వచ్చినదని రంగ రావుగారికి మూఁడుసార్లు తంతినిచ్చిరి. మూఁడుసారు లాయన చెన్నపురినుండి వచ్చి రెండుమూఁడుదినము లుండి వెడలిపోయెను. రాధాకృష్ణయ్యగారు, రామేశ్వరముగారు,

సర్వారాయఁడుగారు మువ్వరును సుబ్బన్న పేటలో మకాముగా నుండిరి. ఆ దివానుగారు మదరాసు సుబ్బన్న పేటలమధ్యఁ దిరుగు చుండెను. నెలకు నాలుగుపందలు దివానుగారికి రైలుఖర్చులక్రింద వ్యయమగు చుండెను. రాణిగారికి వైద్యము చేయించుటకుఁ జెన్న పురికిఁ దీసికొనిపోవలయు ననిరి. రాణిగారు పోలేదు. చెన్నపురినుండి ఘనవైద్యులు వచ్చి చికిత్సచేయుచుండిరి. ఒక్కొక్కప్పుడు వచ్చి నప్పుడెల్ల పదివేలు, పదునేనువేలు నగుచుండెను.

రంగారావు సంవత్సరాంతమున నాదాయము వ్యయము లెక్క చూచెనట. శిస్తులు మునుపటికన్న నెక్కువగా వసూలగుచుండెను. రైతు జమీందారున కీ వలసినది రూపాయ మిగులలేదు. అడవుల మీఁద సాలుకుఁ బదివేలు ఆదాయము వచ్చుచుండెను. లక్షరూపాయలకు జమాఖర్చులు తేలవు. రంగారావు చివరకు గుమాస్తాలనందఱను దొలఁగించి మఱల బ్రాహ్మణులనే గుమాస్తాలుగా నియమించెను. ఒక్క లెక్క సరిగాలేదు. 'పెద్దపెద్ద యుద్యోగములకేతప్ప మనవాండ్రు గుమాస్తాలపనికిఁ బనికిరా'రని దివానుగారు నొప్పుకొని రఁట. కోటలో నాటువేళల నొబత్తు లక్కఱలేదని రంగారావుగారు వారిని దీసివేసిరి. కోటలో నొక్క యేరుఁగుగాని, గుఱ్ఱముగాని మిగులలేదు. ప్రాతమోటారులు విఱిగిపోయినవి కోటలోనాలుగైదు పడియుండెను. సుబ్బన్న పేట యూనియన్ చేసిరి. చంద్రారెడ్డి యూనియన్ చేరుమను.

ఆ యూరిలోఁ గృష్ణమనాయఁ డుండగనే సెకండరీస్కూలు పెట్టవలెనని యూహించిరి. కృష్ణమనాయఁడు 'ఈ యింగ్లీషుచదువు నా యూరిలో నెందుకయ్యా! ఇంకఁ బిలఁచిన పలుకు దిక్కయిన లేకుండ చేయుటకా' యని దానిని రానీయలేదు. ఇప్పుడు సెకండరీ స్కూలు పెట్టిరి. దానికి మాస్టరులు, వారును వచ్చి యూరు క్రొత్త గానుండెను. 'సెలవులలో నేమియు నచుకొనలేదు. అప్పుడే యిన్ని మార్పు లెట్లు జరిగెనా' యని ధర్మారా వాశ్చర్యపోయెను. 'రాజు తలఁచిన దెబ్బలకుఁ గొడువయా?'

ధర్మారావు రాణిగారిని బోయి చూత మనుకొనెను. మార్గ మేమియుఁ దోచినదికాదు. అమె యేస్థితిలో నున్నదో తెలియలేదు.

కోటలోనికిఁ బోయిన నేమగునో! అయినను సాహసించి పోవుదమా యని యూహించెను. సరేనని బయలుదేఱెను. సింహద్వారమువద్దకుఁ బోయెను. అచట రామేశ్వరముగా రుండిరి. 'లోపలికిఁ బోవునది యెవరు?' అని యాయన గద్దించెను. ధర్మారావు మాటాడకుండఁ బోవుచుండెను. రామేశ్వరముగారికిఁ తరువాత నేమిచేయవలయునో తెలియక యూరకుండిరి. ధర్మారావు సౌధమువద్దకుఁ బోయెను. ఒక కాసావానిని బిలిచి 'తాను వచ్చితిని రాణిగారితోఁ జెప్పు'మనెను. వాడు నటునిటుచూచి 'అయ్యా! రాణిగారు మాటయుఁబలుకును లేదు!' అనెను. ఇంతలో సర్వారాయఁడుగా రచటికివచ్చి ధర్మారావు వంకనయినను జూడక కాసావానితో 'నేమిటిరా' యనెను. కాసా వాడు 'అమ్మగారిదర్శనమునకు వచ్చినారు' అనెను. సర్వారాయఁడుగారు 'అమ్మగారిసొమ్ము నింకఁ దినుటకు వీలులేదని చెప్పు' మని తాను లోనికిఁ బోయిరి. ధర్మారావు సమాధానముమాత్ర మెవ రితోఁ జెప్పును! అతఁడు వంచినతలతో వచ్చినదారినే మఱలఁ బట్టెను.

కోటబైటకు వచ్చి వెనుతిరిగి చూచెను. నౌబత్తులుమోఁగు బురు జొకపెడ విటిగిపోయెను. అదేనా కృష్ణమనాయని సౌధము?

ఊరిలో నిరుకక్షలు: చైరుమన్ పక్షమువారు, తదితరులు. చైరుమన్ పక్షమువారు జమీందారుగారి యాశితులు. తదితరులు రెండుపక్షము లెందుకుఁ బడినవో తెలియలేదు. ఎందుకు బడిన వని ధర్మారా వెవరినో యడిగెను. 'చైరుమన్ అతడే యేల కావలె? ఇంకొకఁ డేల కాకూడదు' నని సమాధానము. ఒకఁడు 'అసలు యూనియను ఎందుకు' అనెను. ఇంకొకడు 'జమీందారుగా రూరకే యదొకటి కలిపించిరి' అనెను.

ధర్మారావు బయలుదేటి కోటచుట్టు నొకసారి తిరిగివచ్చెను. ఊరును, ఆలయములును గోటకు తూర్పుదక్షిణములం దుండెను. పశ్చిమోత్తరములయందు నేమియు లేదు. తోటలు, దొడ్లు, పొల ములు. కోటయు తర భాగమెల్లఁ బడిపోయెను. ఆ వైపుననున్న కోట గోడరాళ్ళు చాలమంది యెత్తుకొనిపోయిరి. పశ్చిమదిశనున్న కోట గోడ యచ్చటచ్చట శిథిలమై యుండెను. కోటకు సింహద్వారము

తూర్పుదేశ. దక్షిణదిశయం దొక చిన్న ద్వారమున్నది. ఊరంతయు నెక్కువభాగము తూర్పుదిశయందే యున్నది. దేవాలయాదు లీశాన్యభాగమందున్నవి. ఆలయములకుఁ దూర్పునందుఁ బెద్దచెరువు కలదు. ధర్మారావు తూర్పుదేశనున్న సింహద్వారమువద్ద బయలుదేఱెను. సింహద్వారమునకుఁ బూర్వ మినుపబొడుపులతోడి పెద్ద కొయ్యతలు వుండెడిది. అది కృష్ణమనాయఁడు తెచ్చిన పెద్దకాశ్మీరపు లేనుఁగు రాత్రిపూటఁ ద్రెంచుకొని యడవిని బడినపుడు పగులగొట్టెను. అదే యతుకుఁబెట్టి తరువాతఁగూడ నుండెను. కొన్నాళ్ళు రాత్రులందుఁ దలుపులే వేయలేదు. పట్టాభిషేకమయిన తరువాత రంగారావుగా రా తలుపు తీసివేసి పెద్ద యినుపతలుపు చేయించెను. తాతా అయిరన్ వర్క్సులోనుండి వేయిరూపాయల కొక యినుపతలుపు తెప్పించి యమర్పించెను. అవి యొక్కటే బల్లగాదు. ఇనుపకమ్మలలో నడ్డముగా, నిలువుగా నమర్చబడినది. దానితోఁ గోటకుఁ గోటయాకృతిపోయి యొక పెద్ద ధనవంతుని యింటియాకారము పడినది. దక్షిణదిక్కునందు గోడదాక పోయెను. ఆ వైపునఁ గోడలో రావిమొక్కలు మట్టిమొక్కలు మొలచి యుండెను. దాసీలు, చాకలులు, మంగలులు నందఱు నావైపున వాసము చేయుచుండిరి. ధర్మారావు కడచి పశ్చిమదిక్కునకుఁ జనెను. గోడ చక్కగా శిథిలమైయుండెను. అతఁ డొక తాతిమీదఁ గూర్చుండెను. దూరమున శిథిలమైనగోడలో నొకచోట రెండుపిట్టలు గూడుకట్టుకొని నివసించుచుండెను. అందులో నొకపిట్ట మేతకై యెగిరిపోయెను. రెండవది గూటియందే యుండెను. ఒక కాలసర్పము నెమ్మదిగాఁ బ్రాకుచుఁ నా గూటివద్దకుఁ బోవుచుండెను. ధర్మారావు దానిని తోలుద మనుకొన్నాఁడు. అతనికి భయమయినది. తా నొంటరిగ నున్నాఁడు. సర్పము తిరిగివచ్చి తన్నుఁ గాటువేసినచో? అతఁడు బ్రాణములు గుప్పిటలో నుంచుకొని యట్లే చూచుచుండెను. పాము నెమ్మదిగాఁ బోయి ప్రమత్తురాలై యున్న యా యాడుపిట్టను నోటఁ గఱచుకొనెను. పిట్ట యీ రీతి హఠాత్సంభవమునకు వెఱగుపొందెనో యేమో కూయనై నలేదు. సర్పము నోటి కమరినమధ్యవలెఁ గుయికుమనకుండ నాహారమయ్యెను? పాము తిరిగి తనదారిని దాఁ బోయెను.

ధర్మారావు తన కచ్చోట నెందుకని యాయెడకు దూరదూరముగఁ దొలఁగిపోయెను. పశ్చిమదిశ చివరిదాక నడచి చనెను. అచ్చట గోడ మఱి శిథిలమై యానవాలయిన బట్టరాకుండ నుండెను. ఉత్తర దిశయంతయుఁ బడిపోయినగోడ నానుకొనియే మాగాని యుండెను. అందుచే నతఁడు వెనుదిరిగి వచ్చినదారి నే యూరిలోనికిఁ బోయెను.

● రామచంద్రరాజును జూడక, దేవదాసిని జూడక మఱల మోటారునెక్కి రాత్రికి బెజవాడ చేరెను. సూర్యపతి నిద్రపోవు చుండెను. ఎవరో తలుపుతీసిరి. పోయి యతిథులు నిద్రించు మేడ మీఁదిగదిలో ముసుఁగుపెట్టుకొని యాలోచించినంతసే పాలోచించి తరువాత నిద్రపోయెను.

సూర్యపతి ప్రక్కలోఁ గూర్చుండి 'లేవయ్యా! ఇంక నిద్రలే' అని చక్కిలిగింతలు పెట్టుచుండఁగా నిద్ర మేల్కొని 'అబ్బా! రాత్రి నిద్రలేదు. ఇంకఁ గొంచెము నిద్రపోనిమ్ము' అని బతిమా లియు నతఁడు చేసినయల్లరికి విధిలేక లేచికూర్చున్న ధర్మారావును సూర్యపతి 'అప్పుడే తిరిగివచ్చినావేమి'యని ప్రశ్నించెను. ధర్మా—రాణిగారికి మూఁడునెలలనుండి జబ్బుట. నే నామెను దర్శనమయిన చేయుటకు వీలులేకపోయినది. రాక్షసులు స్వర్గము నావరించిరనఁగా మును పేమిటో తెలిసినది కాదు. సూర్య—ఇంక జరుగవలసిన పని యేమిటి? ధర్మా—నీవు నా కొక యిరువది రూపాయ లీవలయును. నేనుపోయి గుంటూరులో నున్న చిన్న యప్పులు వదలించుకొని మా యమ్మను, నా భార్యను దీసికొని సుబ్బన్నపేటకు మఱలఁ జేరెదను. ఇల్లున్నదికదా నాయని పుణ్యమున! సూర్య—మఱి చదు వేమి చేసెదవు? ధర్మా—చదువా? అది రాణిగారితోనే పోయినది. సూర్య—గుంటూరులో నప్పులన్నియు నేమాత్రమున్నవి? ధర్మా—నీవు తీర్చెదవా? ఎనుఁబదిరూపాయ లున్నవి? జీతము నలుఁబది కట్ట వలయును, మఱలఁ బాఠశాలలోఁ జేరినచో. సూర్య—సరేకాని, నేఁడు పెద్ద సంగీతసభ. ఎవరో మహారాష్ట్రులు. రాత్రి సంగీతము విని, గుంటూరు తేపు వెళ్ళెదవుగాని. ధర్మా—ఊరకే వెళ్ళి చేయు నది యేమియు లేదు. నీ విర్వదిరూపాయ లిచ్చినచో వెళ్ళెదను. మఱల దీర్చెదనులే.

సూర్యపతి ధర్మారావును బుగ్గమీఁద ఛటీలునఁ జఱచెను. ధర్మారావునకు మంచిదెబ్బ తగిలెను. సూర్యపతి నవ్వుచు, 'మఱల నిచ్చెదవా? ముందర నీ దెబ్బ యిమ్ము' అనెను. ధర్మారావు మంచి బొమికబలము కలవాఁడు. నవ్వులాడుచు నాడెడు దెబ్బలాటలో నెప్పుడును ధర్మారావే గెలుచును. కాని వారిలో వారు మఱలఁ గొట్టుకొనుటలు లేవు.

సూర్య—ఆరోజున రాఘవరావుచేత దెబ్బతినానవు. నేఁడు నాచేత దెబ్బతినానవు. నీ కర్మము దెబ్బల వ్రాతయే! ధర్మా—ఛీ! దుర్మార్గుఁడా! నొరుమూయుము. ఎంతదెబ్బ కొట్టినావు, ప్రొద్దుననే? మళ్ళీ చెయ్యిపట్టుకొన్న నేడ్చెనవు! సూర్య—లేకపోయిన మఱల నిచ్చునట! ఇంక నెపుడు ననవుకద? ధర్మా—సరే! అయిన ఊర కనే యిమ్ము. నాసా మేమే మయినఁ జోయినదా? ఏడ్చిపోదు వని మఱల నిత్తు నన్నాను.

తరువాత నిద్దఱును గృష్ణాస్నానము చేసిరి. రాత్రికి సంగీత సభకుఁ బోయిరి. ఒకకుఱ్ఱవాఁడు - పదియేండ్లవాఁడు బహుయంత్ర ములమీఁద గానముచేసెను. అదఱును మెచ్చుకొనిరి. కొందఱు "వానితండ్రి కొన్నికీర్తనలు మాత్రమే యా యంత్రములమీఁద వాయించుట నేర్పెను. కుఱ్ఱవాఁడు వా రన్నట్లుగాఁ బెద్దసంగీత జ్ఞానము కలవాఁడు కా"దనిరి. కాని మెత్తనిమనస్సులుకల స్నేహితు లిద్దఱికి వాఁడనిన నెంతో మెచ్చదల యయ్యెను. ఆ కుఱ్ఱవాడు సాగరసంగీత మని యొక బూరగుండ నొక మధురధ్వని చేసెను. ఆ ధ్వని సుమనోహరమై తన్నిశాసఃకుయప్రశాంతశ్రుతితో మేళ వముపొంది సభ్యులనందఱును సమ్మోహితులను జేసెను. మిత్రులిద్దఱు కు నొడఱు తెలియనే లేదు. తరువాత నతని యక్కగారు వచ్చి సంగీతము పాడెను. మహారాష్ట్రీస్త్రీల సౌందర్యమంతయు నా బాలిక యందే గోచరించెను. కొంచెము వెడల్పుయిన దవడలు, విశాల ఫాలము, ఫాలమునఁ బెద్దదియుఁ జిన్నదియుఁగాని కుంకుమబొట్టు, చొళ్ళెముగాఁ జుట్టిన శిరోజములు, ముంగురులు మెట్లుమెట్లుగా నమర్చి యచటనుండి తీసిన ప్రక్క పాపట, తెల్లని చీర, మహారాష్ట్రీలు కట్టినట్లు గోచిపోసి గోవి, జీరాడఁ గట్టినకట్టు మోహినీదేవత

వలె నామె రంగమున కవతరించి సన్ననై హృదయకుహరమునఁ
బ్రేమభావమువలెఁ జొరబారిన కంఠస్వరముతో హంసధ్వనిరాగమును
గొంచె మాలాపించి 'రఘునాయకా! నీపాదయుగము' అన్న త్యాగ
రాజకృతి నందుకొని యామె చేసిన గానమునకు సభ్యులందఱును
సమ్మోహితులైరి ఆ నాఁడు సభకు రెండువేలరూపాయలు వసూ
లయ్యెను.

ధర్మారావు సూర్యపతు లిద్దఱు నింటికి బయలుదేరిరి. అది
మొదలు రాత్రి నిద్రపోవువఱకు నా యవతీగానప్రశంసయేతక్కు
వీ రింకొకటి చేయలేదు. అతఁ డహాహా! ఇతఁ డాహాహా!

ధర్మా—రెండు గంటలయినది. పోయి పండుకొనుము.
సూర్య—నే నివ్వేళ నిచ్చటనే పండుకొందును. ధర్మా—ఇవ్వేళ
నేకాదశియా! అన్నట్లుగా నా గాయకిమీఁది మనస్సుతో నింటిలోఁ
బోయిపరుండిమాత్ర మేమి లాభములే! సూర్య—నీవో, భీష్మాచార్యులు
దిగి వచ్చినాఁడురా, అబ్బా! ధర్మా—కాదు కాని, ఏమి
మాధుర్యమోయి! ఆమె యస్సరసకాని మనుష్యస్త్రీ కాదు. ఏమి
పెదవులోయి అవి! సూర్య—అంతటితోనాఁగు, తేవు గుంటూరులో
నింకొకమోస్తరు పెదవు లున్నవి. చెడిపోయెదవు. ధర్మా—మాట
మాట బదులుతీర్చుదాక పాణ మొప్పదు. రాత్రియు నిద్రలేదు.
పండుకొందము పట్టు. సూర్య—ఎప్పుడును నిద్రయేమయ్యా నీకు?
కుంభకర్ణుడవు మఱల నీ యుగములోఁ బుట్టినావు. సరేకాని, సంగీ
తము పాడుచుండఁగా మన కెందు కంఠ యానందము? పాడెడివారు
సంగతులు వేయుచుండఁగా నవి మనకును వచ్చినట్లే యుండును.
మఱల నది చేతఁగాదు. నా కిది యెప్పుడును చిత్రముగానుండును.
ధర్మా—నాకు నిద్రవచ్చుచున్నది. నిద్రపోనీ! సూర్య—ఇవి
యేమిటో యెందుకో చెప్పి నిద్రపో! లేకపోయిన నివ్వేళ నిద్రపోయి
నావే! న న్నెఱుఁగుదువుగా! ధర్మా—గోల నీతోను. లోకమంతయు
నైదుభూతములు. అయిదు తద్గుణమును. ఐదింద్రియములు. ఆ
యయిదు భూతగుణములు నీ యింద్రియములకు విషయములు.
ప్రపంచమంతయి నీ యింద్రియ తద్విషయములలో నిమిడియున్నది.
ప్రతిమనిసియుఁ బంచభూతములయుఁ దద్గుణములయుఁ బ్రతిబింబించు

స్థలము. అనఁగా నితనియందు సూక్ష్మరూపమున నవియున్నియు నున్న వన్నమాట. కాని మానిసియుజ్ఞానముచేత నావరింపఁబడినవాఁడై యీ సర్వము తానే ననితెలిసికొనలేడు. చాయగా నీ సంగతి యతనికిఁ దెలియును. దానినే తెలిసీ తెలియనిస్థితి యందుము. ఈ తెలియక పోవుటలోఁ దెలియుటయుఁ గలదు. మనిసి సామాన్యముగఁ బ్రపంచమునందున్న సర్వభోగపదార్థములు వాంఛించును. అంతయు ననుభవించగలశక్తి యతనియందున్నది. కనుకనే యట్లు వాంఛించును. కాని యాశక్తిని విజృంభింపఁజేయవలయును. అచ్చటనే పూర్వజన్మ కృతకర్మ మడ్డువచ్చును. అట్లే ప్రతికృత్యయందును సృష్టిలోనున్న సర్వశబ్దము బీజరూపమున సన్నిహితమై యుండును. తచ్చబానుభవ మతనికి సూక్ష్మశరీరికిఁ గలదు. కాని స్థూలశరీరికి లేదు. సంగీతము వినుచుండు తన్మయత్వస్థితిలో మనమందఱ మా సూక్ష్మశరీరికి దగ్గఱగానుండి యతఁ డెఱిగిన సర్వశబ్దానుభవము పొందుచుండుము. ఆనంద మా సూక్ష్మశరీరి లక్షణములలో నొకటి. ఈ దేహమున కానందము లేదు. దేహగతాత్మకును లేదు. తదతీతమైన యాత్మకుఁ గలదు. తదతీతాత్మకు సన్నిహితముగా నుండుటయే కళ లానందించు నపుడు మన ముండునట్టి స్థితి. కళలు దైవికములని చెప్పుటకూడ నిందు కనియే. తెలిసినదా? నాకుఁ గన్నులు మూసికొని వచ్చుచున్నవి. నే నింక నాఁగలే నబ్బా! నాకు మఱల జబ్బుకూడ జేయును.”

మఱునాఁ డిద్దఱును బ్రొద్దెక్కిలేచిరి. కృష్ణాస్నానముచేసిరి. సూర్యపతి నాఁడుకూడ నుండు మనెను. ధర్మారావు ‘ఇంటిదగ్గఱఁ దినుటకుఁగూడ నేమియు లేదు. నేచు లేకున్నచో మాఅమ్మ మఱియు దిగులుపడును. పోవలయు ననెను.’

ఆ మధ్యాహ్నము సూర్యపతి వందరూపాయలు తెచ్చి ధర్మారావు కిచ్చి ‘ముందర జీతముకట్టి చిన్నయప్పులు తీర్చుము. మఱల నెలనాఁటికిఁ దక్కిన దిచ్చెదను’ అనెను. ధర్మారా వాశ్చర్యపోయి మఱలఁ జదువు మందువా’ యనెను. సూర్యపతి ‘ఊ’ యని వెక్కిరించెను. ధర్మారావు ‘ఇదికాక నాల్గువందలకుఁ దక్కువకాదు. తెలియునా’ యనెను.

నూర్య—శోవమ్యా! పిచ్చి బ్రాహ్మణుడా! ధర్మ—నేను పిచ్చి బ్రాహ్మణుడను గాను! నీవు పిచ్చి కమ్మవాడవు!

ధర్మారావు తిరిగి గుంటూరు వచ్చెను. వచ్చుచునే నాయకు దుకాణమునకుఁ బోయెను. అతని దుకాణము మూసియున్నది. వచ్చుటతోడనే యతనిడ బృహని కిచ్చి వేయవలయునని తహతహపడుచున్న ధర్మారావున కొడలంతయుఁ జెట్టులు పాకినట్లయ్యెను. నాయరిల్లు తెలిసికొని యచటికిఁ బోవలయు నని ప్రక్కనున్న దుకాణదారు నతని యిల్లడిగెను. అతఁడు 'అయ్యా, నాయకు గ్రామములో లేడండి. రామేశ్వరయాత్రకుఁ బోయెను' అని చెప్పెను. ధర్మారావు ప్రాణము నీరసించిపోయెను.

'మఱల నెన్నాళ్ళలో వచ్చును?' 'అతనిచేతికి రెండువందల రూపాయలు వచ్చెను. అవి ఖర్చుపడువఱకుఁ దీర్థచూత్రను సేవించి తరువాత వచ్చునండి. ఎప్పుడువచ్చునో తెలియదు ఎప్పు డతని చేతిలో రెండువందలు మిగులునో అప్పుడెల్ల నిదే పని. సుమారు రెండునెలలో రావచ్చును.'

ధర్మారా వింటికిఁ బోయెను. అచ్చట రాఘవరావు కూర్చుండి యుండెను. ఇద్దఱును గలసి సందర్భములన్నియుఁ బ్రసంగించుకొనిరి. ఇదివఱకే నూర్యపతి రాఘవరావునకు సాహాయ్యము చేయుచుండెను. మఱల నిప్పుడు ధర్మారావునకుఁగూడఁ జేయుట. తామిద్దఱునుగలసి తనమిత్రుని మంచితనమును జూపగొనుట యేమో నని విచారించిరి. కాని యేమి చేయుదురు? గత్యంతరము తోచలేదు.

ధర్మారావు మఱలఁ గొంచెము వెసులుబాటుచిక్కి తనబుద్ధి చదువుమీఁద మఱలెచ్చెను. ఆనాఁడుసాయంత్రన 'మాము క్తమాల్యద' తెచ్చి యది చదువుట ప్రారంభించెను.

అరుంధతి కాపురమునకు వచ్చినతరువాత ధర్మారా వేమియుఁ జదువలేదు. అతనికాలము సంసారపు చిక్కులతోడను, నరుంధతీప్రణయకథలతోడనే కడచినది. ధర్మారావు ప్రతిదినము రాత్రులందు భోజనముచేసి తలవైపున బ్రక్కపద్ద దీపముపెట్టి చదువుట కారంభించును. ఆ చదువుట చదువుట తెల్లవాటి కోడికూయ వఱకు పట్టే చదువును ఈరీతిగా నతఁ డింగ్లీషునవలలు, తెలుఁగు

నవలలు తెగఁజదివెను. చిన్నపుడు తెలుఁగునవలలే యెక్కువగాఁ జదివెడివాఁడు. కాని దినములు కడచినకొలది యాపుస్తకములన్నియు నెందుకుఁగొఱగానివని యతనికిఁదెలిసెను. వంగభాషనుండియు మహా రాష్ట్రభాషనుండియు సహస్రములు ననువదింపఁబడిన యీ నవలలు క్రమక్రమముగా నతనికి దుష్టములై తనచూతృభాషామూర్తికి స్త్రీపద వ్యాధిని గలిపించినట్లే తోఁచెను. అతనిబుద్ధి సరిగా వికసించని యారోజులలో నవి చవివెను గాని యిపు డతనికి వాని పేరు చెప్పి ననే యొడలు మండుచుండెను.

తరువాత నతఁ డింగ్లీషునవలలు చదువ నారంభించెను. తెలుఁగువానికన్న నవి చాల బాగున్నవని యతఁ డూహించెను. స్కాటు, డిక్సెన్సు. థాకరీ వీరి నవలలు కొన్ని పాఠ్యగ్రంథము లుగాఁ జదివి వారి తక్కిన నవలలుకూడఁ దెచ్చి చదివి వారే పర మోత్తము లని యూహించుచుండెను.

ఆ మధ్యమధ్యఁ దెలుఁగు ప్రబంధములు చదువుచుండెను. అతనికిఁ దెలుఁగు ప్రబంధములయం దున్నరుచి తక్కిన వేనిమీఁదను గుదురలేదు. ఇంగ్లీషుచదివినను నా గ్రంథములలోని భావములే యతనికిఁ దెలియుచుండెను. కాని యా భాషలోని మార్దవము, తేజస్సు, ఓజస్సు, ప్రసాదము మొదలయిన కావ్యగుణము లతనికిఁ దెలియుటయే లేదు. షెల్లీ, కీట్సు మొదలయినవారి కవిత్వము చదువును. కాని వారి శయ్యాపాకాదు లెట్టివో బుద్ధి కందుటలేదు. శ్రీనాథుఁడు పెద్దన - వీరి శయ్యల సామ్యము మఱల నందులోని వైలక్షణ్యము, ప్రభావతి భారతము వీనిలోని సామ్యవైలక్షణ్యము, నిట్లే తక్కిన తెలుఁగుకవుల సర్వప్రబంధములయందలి శయ్యారీతుల లోని భేదములు సూక్ష్మతరముగా నతనిహృదయమున కచ్చుగుద్ది నట్లు తోచుచుండెను గాని, యీ యింగ్లీషు కవులరచనలలోని శయ్యారీతులభేదము లతనిహృదయ మందుకొనలేకుండెను.

అతని కింకొక యూహ—తత్తద్భాషలయందలి యా యా వై చిత్ర్యములసమగ్రత యర్థమగుటకు నా దేశమునందు జన్మించి యాభాష చిన్నప్పటినుండి మాటాడినఁగాని తెలియదని. ఒకజాతి గుణములు మతాభిప్రాయములు తజ్జాతిరక్తమునం దెట్లుండునో ఆ

జాతి మాట్లాడుభాషలోని సమగ్రమైన రసభావాదు లర్థముచేసికొనుటకుఁగూడ శరీరములోని తద్రక్తమువలననే సంభవించునని. అతిపరిచయమువలన జరుగదా యనిన నాపరిచయము సమగ్రతపోందదు. ఎచ్చటనో లోపము గోచరించుచునే యుండును.

అతనిమిత్రులు చాలమంది యాంధ్రసారస్వత మాంగ్లసారస్వతము ముందు చాలదని యతనితో వాదించును. అతని కా యభిప్రాయము నచ్చదు. తెలుఁగులో నున్న సాగసు యితరభాషలలో నుండదని యతఁడు వాదించును. ఇంగ్లీషుచదువుకొనువారికిఁ దెలుఁగుపరిచయమే తక్కువ. పాఠ్యగ్రంథములే ముక్కుకొసను బెట్టుకొని పరీక్షార్థము చదువుదురు. వారు తెలియని తెలుఁగువాఙ్మయ విమర్శయేల చేయవలయు ననియు నతనికిఁ గోపము:

ధర్మారావు తెల్లవాఱులు చదువుట యరుంధతి యెఱుఁగదు! ఎఱిగినది తనతోఁ దెల్లవాఱులు మాటాడుట.

ఈనాఁడు ధర్మారా 'వాముక్తి'ను దెచ్చి యింటిలోఁగాని తన సెజ్జమందుఁగాని యరుంధతియే లేనట్లు దీపమమర్చి పండుకొని పుస్తకముతీసి చదువ నారంభించెను. అరుంధతి భోజనముచేసివచ్చి యతనివద్దఁ బరుండెను. అతఁడు తనను బలకరించునని యెదురుచూచెను. అతఁడు పుస్తకమువంకనే చూచుచుండెను. ఆమె కీ క్రొత్త యనుభవములేదు. చేతిలోనుండి పుస్తకము లాగికొనెను. లాగికొని యతనివంకఁ జూచెను. అప్పు డరుంధతి కొకసంగతి తెలిసెను. ఆసంగతి యామె పూర్వ మెఱుఁగదు. పూర్వ మామెయెఱిగిన సంగతి తా నాతనిహృదయముపై సర్వాధికారిణి నని. ఇదివఱ కతనికిఁగోపము వచ్చుట, వచ్చిన గోపమును దాను ఛలోక్తిగా వారించుట జరుగుచునేయుండెను. తన యొక నవ్వు, ఒకవిలాసము. ఒకకుపితభ్రుకుటియు నతనిగోపమును విఱుచుచుండెను. కాని యిప్పటి యతనిముఖమును జూచినంతనే యామె కదలాడిపోయి, యా ముఖవైఖరి తన కపరిచితమగుటచే నేమిచేయుటకుఁ దోచక పొత్తము మఱల నతనిచేతిలో నుంచెను. అతఁడు మఱలఁ జదువుచుండెను. అరుంధతి ప్రక్కకొదిగి తాను బ్రదికియున్నట్లే లేకుండఁ దనశరీర మతనియొడలికిఁ దాఁకకుండ నెడముగాఁ బండుకొని యేమో యూహించుచుండెను. తానే

యతనిమనస్సునకు, హృదయమునకు రాణి ననుకొన్నది. ఈమె యెవరు? దీనికిఁ బరిక్రియ కానరాకున్నది. ఈ క్రొత్తసవతియుందుఁ గోపించవలయునో, ప్రసన్నతఁ దాల్చవలయునో తెలియలేదు. బహుశః ఈమె తాను రాకముందే తనభర్తను వశముచేసికొన్నది కావలయును. అందుకనియే యాతని కామేశ్వర నంకప్రేమ ఆ సవతియుందుఁ దాను లొంగిపోయెను. ఈర్ష్యాదుఃఖికోపములనుగూడ రాసీయకుండఁ దనపతిని వశ్యునిజేసికొన్న యా సవతి నూహించు చునే యామె నిదురవోయెను. ధర్మారావు చదువుచుండెను.

ఈ సృష్టి తక్కినసృష్టికన్న భిన్నముగా నుండెను. రామకృష్ణుని మార్గము వేఱు, ఈయనమార్గము వేఱు. కథ నడుపుచోటిపదజాలము వేఱు వర్ణనలునడుపుచోటి పదజాలము వేఱు. పదజాలమేకాదు — వాక్యవిన్యాసము, అన్వయము, శబ్దములకూర్పు, కుదింపు-సర్వము భిన్నములుగా నుండెను. వర్ణనలు ఏమి వర్ణనలు! విల్లిపుత్తూరులోని యిండ్లు, ముంగిళ్ళు, దిగుడుబావులు, దేవాలయము, రథములు, అచటిజనులు తద్వర్ణనమునందలి సూక్ష్మవిషయములు చూచిచూచి ధర్మారా వింతకన్న సమగ్రమైనశిల్పము తెలుఁగునో లేదని నిర్ణయించెను.

ప్రక్కనున్నవారింటిలో గడియారము గంటలుకొట్టుచుండెను. ధర్మారావు చెవియిచ్చి వినెను. మూడు కొట్టెను. 'అబ్బో! చాల సేపయిన' దని పుస్తకము మూసెను. దీపము తగ్గించి పొత్తము దూరమునం దుంచి చూచెను. అరుంధతి తనకు దూరముగాఁ బండు కొని నిద్రించుచున్నది. అప్పు డతని కామె తనచేతిలోనిపొత్తము తీసికొనుట, తాను తిరస్కరించుటయు మనస్సునకుఁ దెలిసెను. ఆమె వచ్చిన యీ యేడెనిమిది నెలలుగా నామెను దా నట్లని యెఱుఁ గఁడు. తా నే మన్నాఁడు? అతనిమనస్సున కేమో యన్నట్లే యున్నది.

అరుంధతి నిన్నఁ దాను తెచ్చిన తెల్లనిచీరఁ దాల్చినది. కను లకుఁ గాటుక పెట్టినది. మెడలోఁ జంద్రహారము తాల్చినది. వ్రేలియం దుంగర మున్నది. మొగమునఁ గుంకుమబొట్టు మెఱయుచున్నది: అతఁ డామెను దగ్గఱకుఁ దీసికొనెను. అంతలో నామెకు మెలకువ

వచ్చెను. పతి తన్ను దగ్గఱకు లాగుకొనుచుండెను. ఆమె లాగఁ బడెను. ఆ లాగఁబడుటలోఁ బరిచితి యపరిచితి, సన్నిహితత్వము, దూరత్వము, అంగీకాశము ననంగీకారము, కోపముప్రసన్నత మొనలగు పరస్పర వ్యతిరేకభావములు విచిత్రముగా గోచరించెను. పతికొఁగిటఁ జేరినతరువాత నామకునొకయచుమానము తగిలినది. తారుపారపాటు

పడెను. ఆ సవతికన్నఁ దనభర్తకుఁ దానే యెక్కువప్రేయసియేమో!

ధర్మారా, వాముక్తయాల్యద చారమురోజులు చదివెను ఆ గ్రంథమువంటి గ్రంథము మఱలఁ దెలుఁగులో లేదు. ఏభాషలోనను లేకపోవచ్చును. అది పెద్దనగారే వ్రాసిరేని యాచున కాంధ్రకవితా పితామహబిరుదము బిరుదమే కాదు. కాని యెంతసేపటికి నతనికిఁ గృష్ణరాయలే యది వ్రాసె నని. షెల్లీకి రెండాత్మ లున్న వన్నారట. ఆముక్తయాల్యదకర్త కా లెక్కను పదియాత్మ లున్నవేమో? ధర్మారావునకు సహజముగాఁ బూర్వాంధ్రరాజులన్నను, ప్రస్తుతాంధ్రదేశపుజమిందారులన్నను గౌరవము మెండు. అతని కాముక్త కృష్ణరాయలు వ్రాసెనన్నదానిలో నున్నయాష్టోదము పెద్దనగారు వ్రాసిరనుటలోఁ గన్పించలేదు. ఆముక్తయాల్యదలో నున్నన్నిభిన్న శయ్యలు వ్రాయఁగలఁడని పెద్దనగారు మనుచరిత్రలో నేల వ్రాయ లేదు? ఆ గ్రంథమున నీ ఛాయలేని గోచరించలేదు. 'కాదు. మనుచరిత్రము బాల్యమున వ్రాసి, యాముక్త ప్రౌఢవయస్సులో నిర్మించె' నందమా? రెండును నిద్దఱు ప్రత్యేకవ్యక్తులు ప్రౌఢవయస్సులందుఁ బొందఁదగిన రెండుమహోత్కృష్టమైన కవితాపద్ధతులు గాని వేఱు గాదు. కావ్యమునందుఁ గవి మూఁడుకథలు వ్రాసెను. మూఁటి యందు మూఁడు భిన్నశయ్య లున్నవి: విష్ణుగుప్తుని కథలో మాధుర్యము కలదు. కేశిధ్వజ ఖండిక్యుల కథయందు భారతరచనాపద్ధతి తిక్కన్నగారు కథ నడిపించురీతి యున్నది. మాలదాసరికథలో శ్రీకృష్ణదేవరాయలే యున్నారు దానికి సాటువ తెలుఁగులో మఱొకచోట లేనేలేదు. ప్రౌఢిమలో దానినిమించి తెలుఁగుభాష పోదగినంతశక్తి యాభాషకే లేదు. అది గౌరీశంకరశృంగమువంటిది. కథలనడుమ నున్నదీర్ఘములైన ఋతువర్ణనములచేతఁ గథారచనా శిల్పమునకుఁ గొఱత వాటిల్లె నను దోషమును ధర్మారావు

పూర్వము విన్నదానినిగూర్చి విచారించెను. మఱల విచారించుట యేల? చదువుచున్నపుడు తన దీర్ఘవర్ణనలు వినుఁగుకలిగించెనా!

ఒక మహాకావ్యమును విమర్శించుట యెట్లు? అది చదివిన తరువాత సంమఁగల భిన్నవిషయములు పరస్పరము లగించినవా, లేనా యని విచారించుట సరియైన విమర్శగా నతనికిఁ దోచలేదు. కావ్యమును జదివినతరువాత విమర్శించుట కాదు. చదువుచుండఁగనే విమర్శించుట. చదువుచుండఁగనే యానందము కలుగును. చదివిన తరువాతఁ గలుగునది తదానందస్మృతి, తదానంద పరామర్శ. ఆ పరామర్శచేయుటలోఁ గావ్యముచదువు వేళ మనముసొందిన యానందమునే విచారించక తత్కావ్యగతభిన్నవిషయములనుగూడ మనస్సుతో విచారించి యానందమునకు భిన్నమైన యొకసంగతిని జర్పింతుము. 'ఆముక్తము' చదువువేళ నే కథనుగాని యీ వర్ణన లడ్డుతగిలి సాగనీయన ట్లతనికిఁ దోచలేదు. ఆ తోచకపోవుటయే తత్కావ్యగతశిల్పపరమోత్కృష్టతాప్రమాణము.

అదియుఁగాక పురాణము, కావ్యము, ప్రబంధము - వీనికిఁగల భేదములు చూడవలయును. ఒకఁడు చెప్పఁగా మనము వినుకథలో మధ్యఁ గథావిచ్ఛేదక విషయములు కలిగించినంత మనోవ్యధ, మనముచదువుగ్రంథమందుఁ గలిగెనేని కలిగించవు. ప్రబంధము వర్ణనాప్రధానమైనది. కావునఁ బ్రబంధమున కా విమర్శసూత్రమే పట్టదు. వీధినాటకము వేటు, రూపకాభినయము వేటు. వీధినాటకము భావాశ్రయమైనది, రూపకము రసాశ్రయమైనది. రెండును రెండు భిన్న సంస్థలు. ఇతర కావ్యమును జూచినట్లు ప్రబంధమును జూడనేరాదు.

ఒక మహారచనయందుఁ బ్రధానవస్తువుతోఁ దదంగవిషయములు చక్కఁగా నతుకుట శిల్పమే. అదేవని పెట్టుకొని యంగవిషయములు స్వల్పపరిమాణము కలవిగాఁజేసి మహావిషయముతోఁ బొందుపఱచుట యొక విలక్షణమైన సృష్టి కావచ్చును. కాని యదే సృష్టికాదు. అంగమైన వస్తువును విస్తరింపించి దానియందును బ్రత్యేకానందము కలుగునట్లు సృష్టించుట యింకొకరీతిశిల్పము. మహామేధావి యింతమాత్రముచేతఁ బ్రధానకథ యందుకోలేకపోడు. ఒకా

నొకని మొగమందు సునిశితములై తేజస్వంతములయిన నేత్రములుండును. అని తమ దీధితిచేత నితరముఖావయవములను దిరస్కరించును. వానిసొగసు వానిది: వానిచేతనే మొగముకూడఁ బ్రజ్వలించును? 'ఎబ్బే! ఇవి ప్రధానమైన ముఖమున కొదిగిలేవు!' అని వాని నెవరు తిరస్కరించరు. పైఁగా 'వాని మొగములో నున్న సొగసంతయు వానికన్నులలో నున్నదిరా' యని మెత్తురు. అట్లే కృష్ణరాయల గొప్పతనమంతయు నాయనవర్ణనలలో నున్నది. అవి తీసివేసినచో నాయుక్తమాల్యదయే లేదు. అప్పు డా గ్రంథముయొక్క ప్రత్యేకతయే పోయినది.

ఆ మఱునాఁడు రాఘవరావు వచ్చి, సూర్యపతి యుత్తరము వ్రాసెననియు, బెజవాడ తా మిద్దఱును గలసిపోవలయుననియుఁ జెప్పెను. నాఁడు శనివారమగుటచే నిద్దఱును బెజవాడకుఁ జనిరి. బంధరునుండి కిరీటిరావును వచ్చెను. నలుగురుమిత్రులు సమావేశమయిరి. మఱలఁ బూర్వపుదినచర్య జరిగెను. ఆరాత్రి మఱల మహారాష్ట్రుల సంగీతసభ. అందఱు పోవలె ననిరి. అస లందుకనియే సూర్యపతి కబురంపినది.

ఆ సాయంకాలమున నలువురు కృష్ణయొడ్డునకు వాహ్యాళికఁ జనిరి. అచట గిరీటియెఱిగిన యొకయువకుఁ డుండెను. కిరీటియతనిని తన తక్కిన ముగ్గురు స్నేహితులకుఁ బరిచితుని గావించుచు నిట్లు చెప్పెను.

కిరీ—వీరిపేరు రాధాపతిగారు. వీరు బి. ఏ. పరీక్ష యిచ్చినారు. వీరు కవులు. హిందీ వంగభాషలుకూడఁ జదివిరి.

నూత్నపరిచితులందఱు నొకరి నొకరు గౌరవించుకొనిరి. ప్రొద్దుకుంకు వేళకు వీరు నలువ్రరింటికి వచ్చిరి.

ధర్మా—కిరీట్! రాధాపతి చాల నవనాగరికునివలెనున్నాఁడే? కిరీ—అవును! అతఁడు నున దేశాచారమున్నయు నభివృద్ధి భంగకరములనియు, మనసారస్వతముగూడ నితర దేశసారస్వతములతోఁ దులనాఁగ దనియు నభిప్రాయము కలవాఁడు. అందుకనియే యాయన వంగభాష నుండి కొన్ని గ్రంథములు తెలుఁగుచేసినాఁడు. వాఙ్మయ మనుగూర్చి మంజువిమర్శ తెలిసినవాఁడు. సంస్కృతమునుజదివెనట.

ధర్మా—మనిసికొంచెము వేషభాషలలో నూతనుడు. కిరీ—బాహి
రసౌందర్యము హృదయసౌందర్యమునకుఁ జిహ్వా మని యతని
యూహ. క్రాపింగు చెఱుగనీయఁడు. కట్టినబట్ట మాయనీయఁడు.
ఎప్పుడును బూవువలె నుండుటకే ప్రయత్నించును. మనిసికూడ
నందమైనవాఁడుకదా! ధర్మా—ఏమైన నా స్తికలవాఁడా? కిరీ—
సాలుకు మూఁడు నాలుగువేలు వచ్చును. ధర్మా—అట్లుచెప్పుము
అందుకనియే యాడినయాట సాగుచున్నది. ఏదియో వచ్చెడు
వీలున్నఁగదా, యుఫరి.

సంగీతసభనుండి తిరిగివచ్చునపుడు మఱల రాధాపతి కనఁబ
డెను. కిరీటి పలుకరించెను. 'సంగీత మెట్లున్న' దనెను. రాధా—
ఆహాహా! ఆ అమ్మాయి గొంతు యేమి గొంతుక! ఆమె యప్పురస
వలె నున్నది. ఆమెసౌందర్యము నాహృదయము నాహరించినది.
ఆపిల్ల పే రేమో?

కిరీటి ముందు నడచెను. రాధాపతి వెనుక వెనుక దాగాడెను.
కిరీటి 'రారా' అని యడిగెను. రాధాపతి 'యాపిల్ల తండ్రిని గలసికొని
మాటాడి వచ్చెద'ననెను. ధర్మారావునకుఁగూడ నా గాయకులతోఁ
బ్రసంగించవలె నని యున్నది. అందుచే నతఁడుగూడ 'సరే. పోయి
మాట్లాడుద' మనెను. అందఱును గలసి లోనికిఁబోయి యాపిల్ల తం
డ్రిని జూచి యొకరొకరు తమ్ముఁ దామే యాయనతోఁదెలుపుకొనిరి.
ఆయన 'అయ్యా! ఇప్పుడు కొంచెము పని యొత్తిడిగా నున్నది.
తమరు తేపు మధ్యాహ్నము మాబసకు వచ్చినచో మాటాడుద'
మనెను.

మఱునాఁడు మధ్యాహ్నము వీరందఱు వారిబసకుఁ బోయిరి.
మహారాష్ట్రగాయకునిపేరు కేల్కారు. ఆయన వీరిని గౌరవించి తీసి
కొనిపోయి కూర్చుండఁబెట్టి తన గానకళా విశేషములను వారికిఁ
దెలిపెను. వారిలో నెవ్వరు సంగీతశాస్త్రపరిచయములేనివారు. అతఁడు
చెప్పినప్రతిదానికిఁ దలయూచిరి. కేల్కారు ప్రాతపుస్తక మొకఁడుదీసి
దానియందుంచిన కొన్ని మామిడాకులు వడిలిపోయినవి చూపించి,
యందు సన్ననివి పుటియు సన్ననివి యందున యీనెలు ప్రదర్శించి
'ఈ ఆకంతయు నీనెలతోనే చేయఁబడినది. ఈ యీనెలు

మఱియు మఱియు సన్నమై మనయక్షి రూపించలేనంత సన్నదనము కలచోట్ల మనకుఁ బ్రతమన్న ట్లున్నది. కాని నిజమున కిందు నీనెలు కానిది లేదు. చూడుఁడు. ఒక్క యీనెనుండి యీ పత్రమంతయు నైనట్లు పత్రమునం దున్న యీనెలే శాఖయందు చున్నవి. వృక్ష మంతయు నీ యీనెలే యన్నమాట. సృష్టియంతయు నింతియ.

- ఒకటేగుణము బహువ్యాప్తి చెంది యున్నది. సంగీతము చూడుఁడు. ఒక్కటేశబ్దము బహువిధా విస్తృతమైనట్లు గోచరించును. నిజమైన శిల్పి యీ పరమరహస్యమును గుర్తించి ప్రధానమైన శబ్దమునకుఁ దద్వికారమునకుఁ గల పరస్పరసంబంధమును గుర్తించి గానముచేయ వలయును. ఏదో కొంచెముచెప్పుకొని ప్రతివాఁడును నేఁడు గాయకుఁ డగుచున్నాఁడు' అని ఏకధాటిగా నుపన్యసించెను. అందఱు నతఁడు గొప్పగాయకుఁ డని నిర్ణయించిరి. రాధాపతి కాయన మఱియు నచ్చెను.

ఇంతలో నాయనకూతురు వచ్చెను. రాధాపతి 'యామెచేత నేమైన పాడించెదరా' యని తండ్రికి మనవిచేసెను. ఆయన 'మఱల తేపురాత్రికి సభ. తమరు దయచేయుఁడు' అని యా మాటలోని గడుసుదనము మొగమునందుఁగనరాకుండ, నూటలయందుఁ దోచ కుండఁ జెప్పెను.

రాధా—ఆమెపే రేమండి?—సమాధానము లేదు.

తిరిగి యింటికిఁబోవుచు ధర్మారావు కిరీటితో 'ఏమోయి! మీమిత్రుఁడు కొంచెము ప్రణయివలె నున్నాఁ డేమి? అతఁడు కూర్చున్నంతసేపు నామెవచ్చినవంక, పోయినవంకనే చూచుచుం డెను. ఆమెతండ్రి యేమయిన ననుకొనునేమో యని యయిన లేదు. చాలా చమత్కారిగా నున్నాఁడు!' అనెను.

కిరీ—వారి దొక ప్రేమతత్త్వము. ఆ మనుష్యులే యంత. వారొక కొందఱు మిత్రబృందము కలరు. వారు బెల్లియము, స్విడ్జర్లండు, రష్యా యీ దేశపుకవుల గ్రంథములు చదువుచు వారిధర్మములకుఁ దత్సూత్రములకుఁ బాఠాన్యమిచ్చుచుందురు. వారికిఁ ప్రేమ సర్వోత్త మము. ప్రేమతత్త్వముమందుఁ బ్రపంచమంతయు నెందుకుఁ గా దందురు. దానికోసమై సర్వమును బరిత్యజింతు మందురు.

ఆ రాత్రి నలువురు పండుకొనిరి. సూర్యపతి, రాఘవరావులు నిద్రపోయిరి. కిరీటి యేదో చెప్పుచుండెను.

ధర్మా—నీ వీ రెండువాళ్ళనుండియుఁ జూచుచున్నాను. ఏదోమోస్తరుగా నున్నావు. రాధాపతి యన్నచో నాతనితత్త్వ మన్నచోఁ జాల నాదర మున్నట్లు చెప్పుచుంటివి. కథ యేమిటి? కిరీ—ఏ మున్నది? ఏమియు లేదు. ధర్మా—కాదులే, చెప్పు, నీవు కూడ నెవరినో ప్రేమించిన ట్లున్నది. నేనుచు విని సంతోషించెదను.

కిరీటి కొంతసేపు మానమువహించి 'ధర్మన్నా' అనెను. ధర్మారావు కిరీటి యీ పిలుపు విని యంతఃసుముందు పరిహాసముగాఁ బోయిన తనమనస్సు త్రిప్పుకొని కిరీటియెడఁద తా ననుకొన్నదాని కన్న నిగూఢతరమైన యేదోభావముచేతఁ దపించుచునట్లు గ్రహించి, యతని దీర్ఘనిశ్వాసముచేత నతని యా భావముతృణీకరించరాదనియుఁ దెలిసికొని యిట్లనెను: 'కిరీటీ! ఏమో చెప్పుము. నీ ప్రకృతి నే నెఱుఁ గుదును. ప్రతి చిన్నసంగతియు నీకు హృదయదఘ్నముగానే యుండును. ఎవరిని ప్రేమించితివి? నీ రహస్యము నేను దాఁచఁగల్గు దుచుకదా!'

కిరీ—అన్నా! నిన్నుఁగాక మఱి యెవరిని విశ్వసించును! రాఘవరావుతోఁజెప్పినచో నతఁడు మూర్ఖుఁడు. పరిహాసమే చేయును. సూర్యపతి యతనితో జట్టకట్టును. నూ మేనమామ యున్నాఁడు. ఆయన డిప్యూటీకలెక్టరు. మాకును వారికిని రాకపోకలు లేవు. మేము బీదవార మని వారు మాయింటికేరారు. ఆయన మొన్న సెలవులలో దనకుమారుని బెండ్లిచేసెను. మమ్ముఁబిలచెను. మేము వెళ్ళితిమి. మా నాయనగారు రాలేదు. నేనుచు, మాయమ్మగారుచు బోయితిమి. ధర్మా—వారు సరిగా మి మ్మాదరించలేదు కాబోలు! కిరీ—అవును. మామామ యేదో ముభావముగా నున్నాఁడు. తక్కినవారికి మే మసలు వెళ్ళినట్లే లేదు. కాని యంతదూరముపోయి యేమని తిరిగివత్తుము? అచ్చటనే యాసూన్నాళ్ళున్నాము. ఒకరోజునమధ్యాహ్నము... ధర్మా—మధ్యాహ్నము ఏమి జరిగినది? చెప్పుము. కిరీ—వారియింటిలో వెనుకభాగమం దొకగది యున్నది. నే నచటికి దేనికో పోయితిని. అచ్చట నెవ్వరును లేరు. లోనికిఁ బోవువఱకు

మామామకూతు రచట నొక మంచముమీఁద నిద్రించుచున్నది. అదివఱకు నే నామె నెప్పుడును జూడలేదు. ఆ వెనుకటిరోజుననే చూచితిని. చిన్నప్పు డెప్పుడో యొకసారి చూచితిని. అది మఱలఁ జూచుట. చిన్నప్పుడు మానాయనయుద్యోగముతోనున్నప్పుడు నా కాపిల్ల నిత్తు మని మాయత్తయు, మామయు ననుచుండెడివారు. నా చిన్నతనమంతయు నా కా భావమే వృద్ధిపొందెను. మా పని చెడిపోయినతరువాత వారు మామాటయే తలఁచలేదు. కాని యా పిల్లకుఁగూడ నా మీఁదనే ప్రేమయున్న దని నే నెఱుఁగుదును. ఆమె పెద్దమనిషియయి రెండేడ్లయినది. అప్పటివఱకు 'నేను భావనే పెండ్లియాడెద' ననుచుండెడిదట. అన్నపుడెల్ల వాండ్రఅమ్మకోపపడు చుండెడిదట. ధర్మా—గదిలో నామెయున్నది. తరువాత నే మయినది? కిరీ—ఆమె నదివఱకు నేను పరకాయించి చూడలేదు. ఆమెను జూచినంతనే నేను దిగ్భాంతుఁడ నై పోతిని. చిన్నపు డెఱుఁగుదును. సన్ననిపిల్ల, ఎఱ్ఱనిది, అంతమాత్రమే. అన్నా! ఆ నిద్రాసౌందర్యము నాయెడందఱోతులుదాక నాచికొన్నది. సన్నని యెఱ్ఱని గాగరా ధరించి, యాపైని తెల్లని వలిపఁపుబైట వేసెను. నిద్రలో నా పయ్యెద కొంతతొలఁగి యామెవత్తోభాగము కూడఁ గొంత కానవచ్చుచుండెను. ఆమె శిరోజములు - తలంటు కున్నది కాఁబోలు-ముడువలేదు. గాజువారి పొడిపొడిగా నుదురుపై నూఁగుచుండెను. నమ్ముము, నమ్మకుము. నే నొక దేవతామూర్తి యెదుట నున్నట్లయినది. ఆమె సర్వమునాపసినాటనుండినాదియన్న భావముతోనే పెరిగితిని. అప్పు డామె నాయెదుటనుండి నేను తక్కిన ప్రపంచమంతయు విస్మరించి, యామె నా యధీనురాలే యని తలఁచి తిని. ఆమెసౌందర్యజ్యోతిస్సులు గదియంతయు నావరించి వచ్చి నా కను లంటఁబొడిచెను. నా మనస్సులోనికిఁ జొచ్చెను. నాహృదయ మెల్ల నావరించెను. నాయొడలు నాకుఁదెలియలేదు. ఆమెవంక నట్లే చూచుచు నిలుచుంటినికాఁబోలు. ధర్మా—ఆమెకు మెలకువయయి నను రాలేదా? కిరీ—ఇంకలో నామెతల్లి యచటికి వచ్చెను. వచ్చి నన్నుఁజూచి, నిదురించుచున్నయామెను జూచి మొగము చిట్లించు కొని, యామెను బోయి నిద్రలేపెను. శశి నిద్రలేచినది. నన్నుఁ

జూచినది. మొదట నావంకఁ జూచినచూపు నేను మఱువఁజాలను. అలభ్యమైనది లభ్యమైనట్లు, ఇంకఁజూడ నచుకొన్నదానిని జూచినట్లు, తనకు దక్కదన్నది దక్కినట్లు మహానందరేఖనిరిసిన యాచూపు నాహృదయములో నప్పు డెంత చల్లదనము సమకూర్చెనో యది తలఁచుకొన్నకొలది నిప్పు డంత వెచ్చఁదనము సమకూర్చుచున్నది. అంతలో మఱల నామెకుఁ దనచూచినచూవము, తల్లి దగ్గఱనుండుటయుఁ దోచినది కాఁబోలు. వెంటనే యెచ్చటనుంచి వచ్చెనో చెప్పరానంత సిగ్గు వచ్చినది. ఇది చెప్పుట కింతసేపు పట్టినదికాని జరుగుటకుఁ గన్నుమూసి కన్ను తెఱచునంతనేపయినఁ బట్టలేదు. వెంటనే యామెతల్లి యామెను దిట్టి నీరుసిగ్గులేదు. మగనాండున్నచోట నొడలుతెలియక యెట్లు నిదురపోవుమంటివి? యని యేవో మఱికొన్నియసభ్యపుకూతలు కూసి యామెను జేఁబూని లాగుకొనిపోయెను. ఆ సమయమున నన్నఁగూడ నేవో మాటలన్నట్లే జ్ఞాపకము. కాని నాకు సరిగా వినిపించలేదు. నేను నిలుచున్నవాడను నిలుచున్నట్లు నీరసించిపోయితిని. ఆహా! అప్పుటి నాస్థితి యేమని చెప్పదును? మునిచూపున నన్ననివెన్నెలవెలుగురేఖలు దిశలెల్లనలమి సుంతపొద్దునోయినంత యొత్తిగిలిన శుక్లపక్షపు రాతిరివోలె నాలో నేనే గాఢాంధకారము లలసుకొంటిని. కొంత సేపటికి నాకు స్మృతివచ్చినది. చూచితినిగదా, నాకన్నులవెంట నీరు జాతెరుకాఁబోలు, నా చెక్కిళ్ళన్నియుఁ దడిసియున్నవి. గుండెలోనుండి యెందుకో యుబికియుబికి దుఃఖము వచ్చుచుండెను. కనులు నెక్కదిగాఁ దుడుచుకొని యుబికివచ్చు దుఃఖమును బ్రయత్నముతోఁ గంతమందుఁ గుదించిపట్టుకొని గదివెలుపలికి వచ్చితిని. నామనసులో నేమో మెఱుపుమెఱసి మఱల, జీత ట్లావరించిన ట్లయ్యెను. ధర్మా—ఆ పిల్లపేరు శశిమా? కిరీ—శశిరేఖ. ధర్మా—తరువాత నేమయినది? నిన్ను వా రేమియు ననలేదుకా! కిరీ—తరువాత రెన్నా ళ్ళుంటిమి. ఆమె యెప్పుడును మాలమ్మనే యంటిపెట్టుకొని తిరిగినదట. ఆ తిరుగుట యామెతల్లికిఁ గంటకింపుగానే యున్నదట. కాని యేమి చేయఁగలను? ధర్మా—మీ అమ్మగారామెతో నేమియు మఱటాడలేదా? కిరీ—మాటాడినది. ఆ మఱు

నాఁడు సాయంవేళ మా అమ్మయ్య, శశియు నిద్దతె యుండిరట. అమ్మ 'శశీ! చిన్నవును బావనే పెండ్లాడెద ననెడిదానవు. ఇప్పుడు మతెవరినో పెండ్లాడెదవుకాబోలు. అన్న నిన్ను వాని కిప్పు డీమఁడుకదా' యన్నది. శశి 'అత్తా! నేను నా గొంతులోఁ బ్రాణ ముండఁగా నింకొకని పెండ్లాడను. నాకు వీరు సంబంధములు కుదుర్చు చునే యుండిరి. నే నొప్పుకొనుట లేదు. అందుచేత నా కింటిలో సుఖములేదు. పోరులేకుండ నాకు నిముసము గడచుటలేదు. బలవంత ముగామాత్రము వీరు నాకుఁ బెండ్లిచేయలేరు. నేను బావనే పెండ్లి యాడెదను' అని చెప్పినదట. మాఅమ్మ శశిచుంచు దువ్వి ముద్దా డితి నని చెప్పినది. మేము తిరిగి వచ్చితిమి. అన్నా! అప్పటినుండి నాశరీర మిచ్చట, నాయాత్మ నాపియురాలివద్ద నున్నది. ఏమి చేయుటకును దోఁచుటలేదు. మామామ నా కెల్లురు శశినిచ్చట కంగీకరించఁడు. మాఅమ్మ బంధువులద్వారా మామామకుఁ గబు రంపినది. 'చిన్నప్పటినుండి యుకొన్నమాట. పేదవారమైనను బంధువులము కాకపోము. పిల్లనాఁడు బి. ఏ. చదువు చున్నాఁడు' అని బంధువులచేతఁ జెప్పించినది. ఆయన మామాట వివలేదట. ఆయన రాక్షసుఁడు. ధర్మా—నుటల నాపిల్ల కబు రేమైనఁ దెలిసినదా? కిరీ—తెలియుట కేమాన్నది? ఆమె యింటిలోఁ బెద్దపట్టు పట్టినదట. తల్లిదండ్రు లేవో సంబంధములు చెప్పెదరు. ఆమె నిరాకరించును. వా రామెను దూషింతురు. ఆమె యేడ్చును. వారు దండింతురు. ఆమె భోజనము చేయదు. ఈ రీతిగా జరుగుచున్నదట.

సూర్యపతికి మెలకువవచ్చి 'ఏమిటి మాటాడుచున్నారు? నిన్నను నిద్రలేదు. పండుకొనుఁడు' అని మఱల నిదురఁబోయెను. వారికిని నిద్రవచ్చెను. అప్పటికే రెండుగంటలయ్యెను.

మఱునాఁడు రాధాపతి వీధిలోఁ గనఁబడెను. కిరీటి 'మీబస యెచ్చటనండి' యనెను. రాధాపతి 'నిన్నటినుండి మహారాష్ట్రుల వద్దనే. నాసామానులు కొనిపోయి వారివద్దనే యుంచితిని' అని, అచ్చటినుండి యింగ్లీషులో 'నే నామెను ప్రేమించుచున్నాను. హృదయపూర్వకముగాఁ బ్రేమించుచున్నాను. నే నామెను వదలి యుండ లేను. నేను వారితోఁ బడి పోయెదను. బిజిలీకిఁ బెండ్లి

కాలేదు. మన తెలుగువారికిని మహారాష్ట్రీలకును సంబంధము లున్నవి. నాయూ స్త్రీయంతయు నా పిల్లపేర వ్రాసెదను. వారు నా కా పిల్ల నిచ్చెదరేమో కనుగొందును. నే నామెను బ్రేమించుచున్నాను. హృదయపూర్వకముగాఁ బ్రేమించుచున్నాను. నే నామెను వదలి యుండలేను. ఆమెకొండ యొప్పుకొనఁ డందురా! ఇప్పుడు వారితోఁ గలసియుండుట కనుమతించెను కదా! ఆయనకు నాయూహ యర్థమై యుండె ననుకొందును. నే నామెను బ్రేమించుచున్నాను. హృదయ పూర్వకముగాఁ బ్రేమించుచున్నాను. నే నామెను వదలియుండలేను' అని యొకధోరణి కురిపించెను. రాత్రికి ధర్మారావు సూర్యపతితోఁ గిరీటికథ చెప్పెను.

సూర్య—అతనిమామ పిల్ల నేలయాయఁడు? ధర్మా—ఇతఁడు పేదవాఁడు కనుక. సూర్య—ఆయన కేమి యుద్యోగము? డిప్యూటీ కలెక్టరా? ధర్మా—అవునట. సూర్య—అవునవును. డిప్యూటీ కలెక్టరు లకు డబ్బున కేమికొఱత? పేదవారు తిండిలేక చచ్చుచున్నారు. ఈ శవముమీఁదకూడు వీరికెట్లు రుచించునో? ఇది యింతే నయ్యా! పేదవారినెత్తురు త్రావి ధనవంతుఁడు ధనవంతుఁడు కావలె. ఎపని నెత్తురు త్రావి తాను బలిసెనో ఆపేదవానిశిరసుననే యెక్కి తాను సవారిచేయవలె, మఱల. ఇదే చిత్రము!

తొమ్మిదవ అధ్యాయము

ధర్మారావు పరీక్షలై వేసఁగిసెలవుల కింటికి వచ్చెను. వచ్చిన నాలుఁగవనాఁడు గణాచారి మఱల బయలుదేఱెను. గణాచారి యేవో విశేషము లున్నఁగాని బయలుదేఱెను. ఆమె యెప్పుడు నింటివద్దనే యుండును. ప్రతిదినము ప్రాతఃకాలమున లేచి, కాలకృత్యములు దీర్చుకొని, స్నానముచేసి, యదికిన తెల్లని చీరఁ దాల్చి, భోజన మగువఱకు నేమో జపముచేసికొనుచుండును. భోజనమైన తరువాత రాటముమీఁద దారముతీయును. ఇంటిలో నేవైనఁ బనులు చేయును సాయంవేళకు దేవాలయమునకుఁ బోవును. అచ్చట సుబ్రహ్మణ్య శ్వరస్వామి కెదురుగ నిలుచుండి కనులుమూసికొని ధ్యానించును. రాత్రి ప్రొద్దుపోయి యింటికి వచ్చును. రాత్రిలందు భోజనము చేయదు. ఇది యామె నిత్యచర్య. ఆమె స్వప్నములు గనుచుండును. స్వప్నములో నామెకు రాజాజీవు వర్తమానములు తెలియును. ఆ మఱునాఁడు ప్రొద్దున స్నానముచేసి, భగవద్ధ్యానముచేసి బయలుదేలును. గ్రామమున కంతకుఁ దగిలివచ్చు వార్తయైనచో వేషమండ పుచ్చుకొని తలవిరియఁబోసికొని తిరుగును; ఒక వ్యక్తికి సంబంధించినదైనచో జుట్టు ముడివేసికొని రావిమండ పుచ్చుకొని బయలుదేలును. శుభమైనచో నెట్లనిచీర కట్టుకొని మామిడిమండ పుచ్చుకొని బయలుదేలును; అశుభమైనచోఁ దెల్లని చీరనే తాల్చును.

ఆరోజునఁ దెల్లనిచీరఁ దాల్చి, రావిమండ పుచ్చుకొని జుట్టు ముడివేసికొని మొగమునఁ గుంకుమబొట్టు దాల్చి బయలుదేఱెను. ఆమె బయలుదేరిన దనిసంతనే పదిపదునాఁడేండ్లు లోఁబడిన బాలకు లందఱు నామె ననుసరింతురు. ఆమె యట్లు పోయిపోయి కోటముందర నిలుచుండెను. ఆమె యట్లువచ్చి యె యింటిముందు నిలుచుండునో యా యింటియిల్లాలు పోయి 'యోహి తల్లీ!' యని యడుగును. ఆమె 'యిట్లు జరుగు'నని చెప్పును. చెప్పినతరువాత నామండ యచటనే వదలి యింటికిఁబోయి స్నానముచేసి, మఱల జపము చేసికొనును. ఇది యాచారము.

అట్లు గణాచారిపోయి కోటముందు నిలుచుండఁగా 'ఏనుమ్మా, సమాచార మేమి' యని యడిగినవారు లేరు. ఆమె యట్లే నిలఁబడి యుండెను. లోకలిరుండి యొకసారి రామేశ్వరఃసుగారు వచ్చి 'యీ పిచ్చిముండ వచ్చిన దెందుల' కని, మఱల లోనికిఁ బోయెను. పరిచారకు లెవరును మాటాడలేదు.

రుక్మిణమ్మారావుగారికి జబ్బుచేసినదిమొదలు పెత్తనదారులు మృగ్గుఱును గోటలోననే యుండిరి. రంగారావుగారు చెన్ననగరము నందే నివసించుచుండెను. దివాను చెన్నపురి సుబ్బన్న పేటలసుధ్యుఁ దిరుగుచుండెను. వ్యయము యథాప్రకారముగ నగుచుండెను. రుక్మిణమ్మారావుగారు మాటపలుకు లేదు. శదినెలలక్రిందట ధర్మారావు పోయి చూచిఁప్పు డెట్లుండెనో యిప్పుడు నట్లే యుండెను. ఈ దీర్ఘ వ్యాధిచేత నందఱును విసిగిపోయిరి. కాసావాండ్రు పరిచర్య చేయు చుందురు. తక్కినవాం డ్రామెవద్దకుఁ బోవుటఁగూడ మానివేసిరి. నూటికిఁ గోటికిఁ బోదురు. ఆమె తెలివిలేని, గుర్తుపట్టలేని కనులతో తెప్పవేయకుండఁ జూచును. పరిచారకులే యామెను లేవదీసి కూర్చుండఁబెట్టి, ప్రక్కదులిపి మఱలవేసి మఱొకక్రొత్తచీరఁ గట్టి పరుండఁబెట్టవలయును.

రంగారావుగారి భార్య సరోజినీదేవి. ఆమె గోదావరిజిల్లాలోని యొక జమీందారుని కూతురు. ఆ జమీందారులు వంగసంప్ర దాయములు బలిపించుకొనినవారు. సనాతనమతమునందు నిరాదరులు. సరోజినీదేవిగారు కాపురమునకు వచ్చినతరువాత నామెపుట్టినింట మఱియు విడ్డూరములు జరిగెను. అంతమార్పు జరిగియు సరోజినీ దేవిగారి తల్లిమాత్రము వంగసంప్రదాయము లంటక, మతాంతర బుద్ధి ప్రబలించుకొనక స్వచ్ఛముగా నున్నది. ఆమెకుమా రైయైన సరోజినీదేవియుఁ దల్లిగుణములే పెంచుకొన్నది. ఈమె కాపురము నకు వచ్చిననాఁటనుండియు భర్తయొక్కమార్గముల నంగీకరించలేదు. మొదటిరోజులలో సేమియు మాటాడెడిదికాదు. అసలు జమీందారుల యిండ్లలో భార్యాభర్తలకు సన్నిహితత్వ ముండదు. అంతః పురములోనికిఁ బోవలయునన్నచో దాసివాండ్రద్వారా కబురుచేసి గాని పోరాదు. భార్యాభర్తలకుఁ బరిస్పరగౌరవము చేసికొనుటతోనే

సరిపోవును. మధ్య 'నీవు' ఉపయోగించరాదు. ఏ కొంచెము మాట మాటవచ్చినను వారికి వీరికి బాసంగదు. అట్టి సందర్భములో సామాన్యసంసారములోవలె భార్యచెప్పుట, భర్తవిచుట మొదలైనవి జరుగవు. ఎవరిమార్గము వారిది. సరోజినీదేవికి రంగారావుగారు చెన్న నగరములో నుండుట కిష్టము కలుగలేదు. కాని చాలదినములు భర్తతో నచ్చటనే యుండెను. అత్తగారికి జబ్బుచేసినతరువాత సరోజినీదేవి సుబ్బన్నపేట వదిలిపోలేదు. అందుచేతఁ గుమారుడైన హరప్పనాయఁడు తల్లివద్దనే యుండెను. రంగారావుగారును దివాను గారును జెన్ననగరములో నుందురు. చిన్న హరప్పనాయని కిప్పుడు పదియేండ్లు. ఆయనతరువాత మఱల సంతానము లేదు. సరోజినీదేవి పూర్వసాంప్రదాయముల కనువైన మనిసి. సుబ్బన్నపేట వచ్చిన తరువాత పూర్వ మత్తగా రెట్లు జరిపెనో యట్లు జరుప నారంభించెను. ప్రాతఃకాలముననే నిద్ర లేచును. స్నానముచేసి పరిశుభ్రమైన వస్త్రములు ధరించును. ఇంటిలోనున్న కృష్ణవిగ్రహమునకుఁ బూజ గావించును. చెన్నపురిలో నున్నప్పుడు త్రాగుచున్న కాఫీ మానివేసి పదునొకండు గంటలవఱకు నేమియు భుజించదు. ఏకాదశు లుపవాస ముండును. ఆ నాఁడు సాయంకాలమున వేణుగోపాలస్వామిదర్శన మునకుఁ బోవును. మఱునాఁడు ప్రౌద్ధున బ్రాహ్మణునిబిలిచి స్వయం పాకమిచ్చి, యాయన భోజనముచేసెనని వార్త తెలిసికొని భుజించును. ఈ వర్తమానము నూచనగా రంగారావుగారికిఁ దెలియును. కాని యాయన జోక్యము కలిగించుకొనలేదు. భార్యభర్తలమార్గములు రెండును సంతకంతకు దూరమై పోవుచుండెను. ఆయన పూర్తిగా హిందూమతమునందు విశ్వాసముపోయినవాఁ డయ్యెను. చాతుర్వర్ణ్యమునకు వ్యతిరేకి. ఏకాదశులు, ఉపవాసములు మొదలైనవి వ్యర్థాభిప్రాయములు.

ఆ నాఁడు గణాచారి కోటముందు నిలుచుండెను. నిలుచున్న దని సరోజినీదేవికిఁ దెలియలేదు. పదిగంటలవేళ పోయి యెవరో యామెతోఁ జెప్పిరి. ఆమె గణాచారిని లోనికిఁ దీసికొని రమ్మని కబు రంపెను. ఒకదాసి వచ్చి 'యమ్మగారు పిలుచుచున్నది' యని గణాచారితోఁ జెప్పెను. గణాచారి నిలుచున్నది నిలుచున్నట్లు కంపించి

పోయి బిగ్గటగా నేడ్వ నారంభించెను. ఎవరికి నర్థముకాలేదు. గణాచారి కావేశము పెరిగెను. ఆమె గంతులువేయుచు 'నయ్యో! రాణి చచ్చిపోవును, చచ్చిపోవును' అని యటచి చేతిలోనున్న రావిమండ సగము తుగ్గించి యచ్చటఁ బాటవైచి తక్కిన సగము చేతఁబుచ్చుకొని తాను బరుగెత్తెను. ఆ పరుగెత్తుట పరుగెత్తుట వేణుగోపాల స్వామిమూలయములోనికిఁ బరుగెత్తెను. వేణుగోపాలస్వామిమూలయములోనికి మూఁడునందలయెడలగా సుబ్రహ్మణ్యస్వామి గణాచారి పోలేడు. గణాచారి యచ్చటికిఁ బోయిన దనఁగా జను లందఱును నివ్వెఱపోయిరి. విశ్వసించినవారు భయపడిరి. తక్కినవారు 'చూచితిరా! గణాచారి వేణుగోపాలస్వామిగుడిలోనికిఁ బో దందురు. మఱి యెట్లు వెడలినది? దుర్మార్గు లన్నియుఁ గల్పించి లేనిపోనిసిద్ధాంతము లేర్పఱింతురు' అని నాదించిరి.

గణాచారి మిగిలినరావిమండ ముఖమంటపమునందు స్వామి కెదురుగా గంటక్రిందఁ బడవేసి, తనదారిని దారు బోయెను. సుబ్బన్న పేట యైదేండ్లక్రిందటికన్నఁ బెద్దయూరయ్యెను. అయిదేండ్లక్రింద నది పల్లెటూరు. రంగారావుగారి పట్టాభిషేకముచాటిమండి గ్రామము వృద్ధిబొందెను. మోటారులు నడుపుచారు, ఆ పనిచాండ్రు చాలమంది యూరినోఁ జేరిరి. స్కూలు పెట్టినంత నే యుపాధ్యాయులు, వారిసంసారములు చేరెను. కొందరు మిషనరీలు కొన్నిస్థలములు కొని యిండ్లుకట్టించి గూడెమువారందఱిని మతములోఁ గలుపుకొని యచట నివాసము లేర్పఱిచుకొనిరి. ఊరు చిన్న పట్టణమంత యైనది. క్రొత్తఁగా వచ్చిన జనమునకు గణాచారివ్యవహారము తెలియదు. ఊరెల్ల గగ్గోలుపడుచుండఁగా నీ యూరికథ కొంతకొంత తక్కిన వారికిని దెలిసెను.

గణాచారి రాణి చచ్చిపోవు నని చెప్పిపోఁగా దాసీవాండ్రును, బరిచారకులును బోయి కోటలోఁ జెప్పిరి. దానివలన నెవ్వరును విచారించలేదు. రాధాకృష్ణయ్యగారు రనుకొనిరి: 'సంవత్సరమునుండి మంచమునఁబడి తీసుకొనుచున్నది. పోయిననే బాగుగనుండును' అని. సామాన్య లనుకొనునట్లు జమీందారులయిండ్లలో ననుకొనరు. పైకి మాత్రము 'అయ్యో! పెదతిల్లిగారు చనిపోదురా?' యని రాధా

కృష్ణయ్యగారు విచారమే ప్రకటించిరి. రామేశ్వరముగారు 'పిచ్చి ముండ! అది చెప్పట, మీరందఱును నమ్ముట? చాలబాగున్నది. సంవత్సరముచుండి తీసుకొనుచున్న పెద్దమ్మగారు చచ్చిపోవు నని గొప్పజోస్యముచెప్పినది. ఆ ముండకుఁ దలపోయినదో, వీరికిఁ దలపోయినదో తెలియలేదు' అని పరిహసించెను. గణాచారి యింటికిఁ బోవుచుండఁగా దారిలోఁ బసిరిక కనఁబడెను. పసిరిక గణాచారి కెప్పుడును నెదురు రాఁడు. గణాచారి కనఁబడినంతనే పసిరిక పాటి పోవును. ఇంతవఱకు వా రెప్పుడు నెదురుబడలేదు. దూరముగా గణాచారిని జూచును. పసిరిక పాటిపోవును. గణాచారి యెప్పుడును బయటికేరాదు. ఇట్టి సంఘటనలు జరిగినపుడే వచ్చును. అవి సకృత్తుగా జరుగును. ఈ నాఁడు గణాచారి బహుసమీపములోఁ బసిరికకుఁ గనఁబడెను. పసిరిక నిలువెల్ల వణకపోయెను. గణాచారి యతనివంకఁ జూచెను. కాని వెంటనే తనదృష్టిమఱల్చుకొని తొందరగా నడచి పోయెను. పసిరిక పెద్దయూర్పు తీసికొనెను. ఈ సంయోగము ధర్మారావు దూరముననుండి చూచుచుండెను. ధర్మారావు పసిరికదగ్గఱకు వచ్చువఱకు గణాచారి చాలదూరము పోయెను. పసిరిక తలయెత్తి ధర్మారావును జూచి 'అన్నా' యని కౌగలించుకొనెను. ధర్మారావు 'నాయనా! అప్పుడే భయములేదు. గణాచారి చాలదూరముపోయినది. నాకును గొంచెము ధైర్యము కలిగినది' అనెను.

గణాచారికథయంతయు ధర్మారావు గ్రామములో వినెను. అతఁడు చాల విచారించెను. రంగారా వెంత దుర్మార్గుఁడైనను నతనికి రావలసిన యాపద కాదనుకొనెను. పసిరిక ధర్మారావును గౌగలించుకొని వదలలేదు. అతనిచేతులు వదలించుకొనుటకు ధర్మారావు ప్రయత్నించెను. మానువు సన్ననిదారములవలెనుండెడి యతనిచేతులు కొంచెము బలినట్లుతోఁచెను. దొంద మెక్కుచున్నాఁడా యనిపించెను. ఇద్దఱును నిలుచున్నది కోటకును దేవాలయమునకును మధ్య స్థానము. ఊరికి నుత్తరదిక్కు-ంతయు నచట నిండ్లులేకపోవుటవలన బయలుగాఁ గనిపించుచుండెను. ధర్మారా వటు చూచెను. మాగాని యొత్తుకొని యూరి నానుకొని యుండెను. నిటుటిదాఁక నవన్నియు మెట్టచేలు.

ధర్మారావు పసిరికనుబోయి చేలలో నాడుకొనుమనెను. పసిరిక యర్థములేనికనులతో ధర్మారావువంకఁ జూచెను. అతఁడు ఉత్సర్జనితమైన వృషభమువలె మెట్టచేలలోఁ బూర్వము నాలుఁగు దిక్కుల యధేచ్ఛముగ సంచరించెడివాఁడు. ఇప్పుడు మాగాని బలిసి యెచటికిని గదులుటకు వీలులేకుండెను. కాని తూరుపువైపున పూర్తిగా మాగానికాలేదు. పడమటకున్న కాలువనీరు తూర్పు మెట్టపొలాల కెక్కుట లేదు. తూర్పునుండి మఱొకకాలువ తెప్పించ వలయు నని జమీందారుగారిప్రయత్నము. ధర్మారావు పసిరికను దూర్పునకుఁ బొమ్మని, తాను తనగృహభిముఖుఁ డయ్యెను.

ఆ మఱువాఁడు రంగారావుగారు చెన్నసగరమునుండి వచ్చిరి. ఆనాఁడు శుక్లాక్షుని. వెన్నెలలు విరియఁ గాయుచుండెను. రాత్రిరి అరజాముప్రొద్దుపోవువఱకును గాలిచల్లఁబడలేదు. మాగాని కోసిన పొలములన్నియు నెఱియలుపడి వెచ్చని యావిరి వదలుచుండెను. ఊరి తూరుపువైపుననున్న మెట్టమీఁద పైరుపచ్చ లీ వెచ్చనన మును దగ్గించలేకుండెను. రంగారావుగారు మేఁదపై భాగమునఁ గూర్చుండి సరోజినీదేవిగారినిగూర్చి యాలోచించెను. ఆమెకుఁ దనకు నేమో దూరదూర మగుచున్నట్లు తోఁచెను. తన కామమీఁద పూర్వమున్నంతప్రేమ లేదేమో? ఆమె సూతనాభిప్రాయముల కను గుణముగా నుండవలయునని యతని యుద్దేశ్యము. ఆమె పూర్వ చారపరాయణురాలు. ఒకసారి చెన్నపురిలో గవర్నరుగారికి టీపార్టీ యిచ్చినపుడు రంగారావుగారు తనభార్యచుగూడ రమ్మనెను. ఆమె రాలేదు. గవర్నరుగా రడిగెను. ఆయనభార్య ప్రశ్నించెను. 'మీ దేశమున నింతే. స్త్రీలకు స్వాతంత్ర్య మీయరు. మేము సూతనాభి ప్రాయములు కలవార మందురు. మీ భార్యలకుమాత్రము ఘోషా వదలలేదు' అని గవర్నరుభార్య యెత్తిపొడిచెను. ఆనాఁడు రంగారావుగారు భార్యతో నిదియంతయుఁ జెప్పిరి. ఆమె 'తాఁజెడ్డకోతి వన మెల్లఁ జెఱచిన' దని యన్నది. రంగారావుగారికిఁ జాలకోపము వచ్చెను. అదివఱకు వారిద్దఱమధ్యనున్నయెడము నీ సందర్భము మఱియెడముజేసెను. తరువాత భార్యభర్తలిద్దఱును సరిగా మాటాడనే లేదు. సుబ్బన్నపేట వచ్చినతరువాత రాణిగారు తన

త్రోవ తానేతప్ప రంగారావుగారు వచ్చినను పోయినను విచారణయే చేయుటలేదు. రంగారావుగా రా రాత్రి కూర్చుండికూర్చుండి, పరిచారికునిబిలిచి రాణిగారికిఁ గబురఁపించెను. సరోజినీదేవి 'రావచ్చు' నని యరుజ్జయిచ్చెను. రంగారావుగారు వెళ్ళిరి. గదిలో దీపమువెలుగుచుండెను. రాణి మొగమునఁ బెద్దకుంకుమబొట్టు పెట్టి, మెట్టపి జరీచీరఁ దాల్చి సోఫాలోఁ గూర్చుండియుండెను. రంగారావుగారు లోనికిఁ బోవుట తోడనే ఆమె లేచి నిలుచుండెను. అదివఱ కట్లు లేను. రావుగా 'రది యేమి' టనెను. ఆమె 'యేది' యనెను. రావుగారు 'నేను వచ్చినచో నీవు నిలుచుండ వలయురా?' అనెను. ఆమె 'సతికిఁ బతి దైవము. వేణుగోపాలస్వామికిని, నాభర్తకును భేరము లేదు' అన్నది. రంగారావు పరిహాసముగా నవ్వెను. ప్రక్కనున్న బల్లమీఁద రంగారావుగారిఛాయాపటము దంతపుఁగై వారమున దిరుద్చుఁబడి యుండెను. దానిపైనఁ బూవులు పూజచేయుఁబడియుండెను. రంగారావు నదిచూచెను. అఁడు సరోజినీదేవిని జూచి 'ఇది మీరేనా చేసినది' యనెను. దేవి 'అట్లనరాదు. మీరు నన్నింక 'నీవు అనియే యనవలెను' అనెను. రంగారావునకు మనసులోఁ దళజమీందారీఛాయామంతయు పోయివట్లు తోఁచెను. అతఁ డేదో యాలోచనచేసి, మఱియి తిరిగి వెళ్ళిపోయెను. వెడలిపోవుచుండఁగా సరోజిని యతని యుత్తరీయము పట్టుకొని లాగెను. అతని కదియుఁ క్రొత్తగాఁ దోచి విదలించుకొని పోయెను. మఱునాఁడు రంగారావు చెన్నపురిఁ జేరెను. దశమివాఁ డుదయమున స్నానముచేసి సరోజిని పూవులుకోసి భర్తఛాయాపటమును బూజచేయుటకుఁ బోయెను. ఛాయాపట మచ్చట లేదు. దానీవాండ్రను బిలిచి ప్రశ్నించెను. వారు మాకుఁ దెలియ దనిరి. ఒకదానిని గోపపడఁగా 'బాబయ్యగారు తెచ్చిపెట్టు మనిరి. నేను కొనిపోయి యిచ్చితిని. వారు దానిని చెన్నపురి తీసుకొనిపోయి' రని చెప్పెను. ఒకానొకదుఃఖవీచిక దేవినాభిలోనుండి రెండుప్రక్కలకు మోచేతులలోఁ బొడిచినట్లు పొడిచి, హృదయమున కెగఁదట్టి, కంఠమున ధ్వనియున్నచో గాద్గద్గమనకు సన్నిహితస్థితి తెచ్చి, ప్రయత్నముచేత నణఁచఁబడుటచే ముఖమునందు రక్తఛాయ లుబికి, కన్నులలో నెత్తురు లుమిసెను. దానివెంటఁ

గోపము తలుముకొని వచ్చెను. నేత్రపద్మములు నిమిలనముచేసి యామె వచ్చిన గోపమును గొంతుకలోనుండి క్రిందికిఁ ద్రొక్కెను. అరగడియమైనతరువాత నామెయొక్కతెయె గదిలోఁ గూర్చుండి పరిచారకలనందఱు బంపివేసెను. తనమీఁద పిడుగువచ్చిపడు ననుకొన్న యాదాసి రాణిగారి యా నిగ్రహము చూచి బేహరై పోయెను.

రాణి యానాఁడు భోజనముచేయలేదు. బోనాముపెట్టెలోఁ బెట్టి యన్న మామెగదిలోనికిఁ దెచ్చి దాసీనాం ద్రెమరుచూచిరి. ఆమె రాలేదు. పోయి మనవి చేయుట కెవ్వరికిని ధైర్యము చాల లేదు. రెండుజాములకల్ల భోజనముచేయు రాణి ప్రొద్దుకుంకిసూడ భోజనము చేయలేదు. ఆమె కిష్టురాలైన ఒకదాసి యున్నది. అది పోయి బతిమాలెను, అది పుట్టినింటినుండి వచ్చినదాసి. రాణి చివరకు పాలుత్రావుట కంగీకరించెను. దాసి పరమాన్నముచేసి యిచ్చెను. రాణి కోపగించెను. కాని దాసీయొత్తిసి కారగించెను. మఱునాఁడొక బలవంతముచేసినను నేకావశి యగుటవలన రాణి యుపవాసమే యనెను. రోజురోజెల్ల నెండలు తీక్షణముగాఁ గాసి పోసెను. నాగేశ్వరస్వామిఫాలనేత్రమునుండి నిప్పుకలుమిసెనోయన నెండలు వాయువీచికలమధ్య నెట్లనై తరఁగలుతరఁగలుగా కనులు మిఱుమిల్లు గొలిపెను. ఎండలోఁ దిరిగిన పక్షి శవము మాత్రమే మిగిలెను. అంభా యని యడలినగొడ్డునకు బయటికివచ్చి కాపు నీరు పెట్టలేదు. ఇంతకుముం దాకుపచ్చన, మఱి యింతలో నెండి వఱదై పోయినది; ప్రతి పచ్చియాకును. గజముతోఁతు త్రవ్విన జలుపుట్టు సుబ్బన్న పేటబావులు దాహమెత్తిన శేషుఁడు వేయినోళ్ళతో భూమిలోనున్న యంతర్జలప్రవాహముల నాకర్షించినట్లు నీరు లోతుకు పీకుకొనిపోయెను. సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామి ద్విసహస్రనేత్రముల నెత్తురు లుమిసి, ద్విసహస్రజిహ్వలనుండి రక్తములు ప్రవహింపించినట్లు తెల్లనియెండలు పోయి యెఱ్ఱనియెండ లయ్యెను. పచ్చని యాకన్నది లేకుండుటచేత చూచినంతమేఱ తగులఁబడిపోయెను. రెండుజాములు దాటి ప్రొద్దునాటారెను. నాటారిన ప్రొద్దుతో నెండ యెఱ్ఱనితనములు తగ్గినేకాని వెచ్చదనములు హెచ్చినే

హెచ్చెను. శోషపడినప్రాణము చెవులు రింగుమన్నట్లు హోరుగాలి యీ చెవినుండి యాచెవి కూడిపోసెను. మనిసి కదలలేదు. పిట్ట యాడలేదు.

ప్రొద్దు స్రుంకవచ్చెను. కొద్దిగాఁ జల్లఁబడినట్లే తోచెను. రాణిగారు అద్దాలబండి నెక్కి దేవాలయమునకుఁ బోయెను. దేవాలయమునందుండి పురుషులందఱును బంపివేయబడిరి. రాణి దిగి చెలువులోఁ బాదప్రక్షాళనము చేసికొనుటకుఁ బోయెను. అచట మువ్వరుస్త్రీలుండిరి. రాణి యందులో నొకర్తుక నెఱుఁగును. ఎఱుఁగునుగాని యామె యెవ్వరో యెఱుఁగదు. ప్రతి యేకాదశినాఁడు దేవాలయములో నామెను జూచుచుండెను. తక్కిన యిద్దఱును జూడలేదు. రాణిగారు వచ్చుచున్నప్పుడు దేవాలయాంతర్భాగముగ నర్చకులు పురుషులనే కాదు, స్త్రీలను నుండనీయరు. కాని దేవదాసిని బొమ్మనరు. దేవదాసి రాణి దేవాలయమున నున్నంతసేపును ముఖమండపము నందుఁ గూర్చుండును. ఆమె యొడలు తెలియనిస్థితిలో నుండి యేయో యాలోచించుచున్నట్లుండును. రాణి యామెతో నెన్నఁడును మాటాడలేదు. రాణి కామె యెవరోకూడఁ దెలియలేదు. నేడు మువ్వరు స్త్రీ లామెకుఁ గనఁబడినంతనే యామెలో నున్న భమిందారీతనము బయటికి వచ్చెను. ప్రక్కనున్న దాసితో 'వీరెవరు? వీరిని బయటి కేల పంపించలేదు?' అనెను.

దాసి వారిని బిలిచి బయటికిఁబొమ్మని చెప్పఁబోవుచుండెను. రాణి యే మచుకొన్నదో - వలదని వారించి, వారివద్దకుఁ బోయెను. దేవదాసికాక తక్కినయిద్దఱును నరుంధతీ రథంతరులు. వారు మువ్వరు నేదో ప్రసంగించుకొనుచుండిరి.

రథం — చెల్లెలా! అరుంధతి! ఊరిలో నీవు సంవత్సరము లేవు. గిరిక నీమీఁద బెంగపెట్టుకొన్నది. అరుం—బెంగ నామీఁద నెందుకమ్మా? గుడిలో స్వామి యున్నాఁడు. స్వామితరువాత స్వామి చెల్లెలు సుభద్రయంతదానవు నీవున్నావు. స్వామి యప్రత్యక్షమైన భర్త; నీవు ప్రత్యక్షభర్తవు. మఱిదివంటిదానను నే నుండి యేమి, ఉండకేమి? దేవ—వదినా! నిజము చెప్పితివి. నా కీమేయు నాయనయు నొక్కటిగానే యుండిరి. నీవు వెళ్ళినతరువాత పెద్దవదినగారు

నావంకనైనఁ జూడలేదు. ప్రభు వంతకుముందే చూడలేదు. అన్న లేడు. స్వామికి నామీఁద దయ తప్పినది. ఉపవాసములచేత నా యొడలు కృశించుచున్నదిగాని, స్వామి కాలిగోరు నా యెదలోఁ దాఁకలేదు. అన్న మూఁన్నాశ్శకుండి నన్ను పరిహరించుచున్నాఁడు. ఆయనకు నామీఁద దయపోయినది. ఆయన చెప్పిన పనులే చేయు చుంటిని. స్వామికి దయవచ్చినట్లు లేదు.

ఇంతలో రాణి దగ్గఱకు వచ్చెను. ఆమె దేవదాసి యనిన మాటలన్నియు విన్నది. ఆమె కేమియు నర్థము కాలేదు. వారు మువ్వకును రాణివంకఁ జూచిరి; ప్రక్కనున్న దాసివలన నెవరును జెప్పకయ యామె రాణియని తెలిసినది. రాణినిశ్చలముగా దేవదాసి వంకఁజూచెను. ఆమె సిగ్గుచేత తాఁబేలువలెఁ దనలోఁదానుకుదించు కొనెను. రాణి తక్కిన యిద్వారను జూచి 'ఈమె యెవరు?' అని యడిగెను. రథంతరి 'ఈమె గోపిక' యన్నది. దేవదాసి నిలువెల్ల వణకి, మెట్లపైఁ గాలుజాఱి నీటిలోఁ బడెను. అరుంధతి యామెను బట్టుకొని బయటికి లాగి, తడిసిన గాగరాయంచులు పిండెను. రాణి నివ్వెఱపోయెను. రాణి 'యీమె యెవ్వ' రనెను. 'ధర్మారావుభార్య' యని రథంతరి చెప్పెను. ధర్మారావుపేరు రాణి రెండుమూఁడుసార్లు విన్నది. తనమామగారికిఁ బురాణముచెప్పుట, కొన్నా శృత్తగారికి గూడఁ జెప్పుట యామె యెఱుఁగును. గోపిక యెవరో తెలియలేదు. 'గోపిక యనఁగా నేమి?' యని మఱలఁ బ్రశ్నించెను. దేవదాసి మొగము దీనముగాఁబెట్టి, రథంతరిని గాఁగిలించుకొని, 'యేమున్నది? ఏమి లేదు, ఏమీ లేదు' అనెను. రాణి కేదోసందేహము కలిగెను. ఆ సందేహముకూడ నిదమిత్థ మని నిరూపింప రాకుండెను. 'గోపిక యనఁగా నేమిగూర్చు?' యని మఱల రాణి ప్రశ్నించెను. దేవదాసి రథంతరినోటిపైఁ జేయివైచి 'ఏమున్నది, ఏమున్నది? ఏమిలేదు, ఏమీలేదు' అని యేడ్వ నారంభించెను. ఈ దుఃఖముచూచి రాణి చలితయై పాదప్రక్షాళనముచేసి దేవాలయములోనికిఁ బోవుచుండెను. వెంటనే వీరుమువ్వకును వెళ్ళిరి. వెళ్ళుట దేవదాసి కిష్టములేదుకాని వెళ్ళెను. నలుగురును భగవంతునియెదుట నిలుచుండిరి. రాణి వేణు

గోపాలస్వామివంక నిశ్చలముగాఁ జూచుచుండెను. రాణికిఁ దన సంసారమంతయు స్మృతికి వచ్చెను. రంగారావుగారి ప్రస్తుతస్థితికిని, బస్తుతభావములకును దాను భార్యగానుండుట తగనట్లు తోచెను. ఉన్న దున్నట్లు హేతువే లేకుండ 'ప్రభూ! నన్ను నీలోఁ గలుపు కొనుము నేను బ్రదికి యేయు లాభములేదు' అని మనసులో ననుకొనెను. స్వామి కనులు విప్పి రాణివంకఁ జూచెను. రాణికి భగవంతుని యొక నేత్రము దేదీప్యమానమై ప్రకాశించుచు, మఱియొకఁడు చీకట్లు చిమ్మినట్లు తోచెను, దేవదాసి భగవంతునిపాదములవంక నేచూచుచుండెను. పాదములకు బంగారుతొడుగుండెను. సఖప్రదేశములయందు దిండ్రదీపములు పొదిగిరి. తన్నఖకాంతులు భగవత్ప్రసాదముపైఁ గన్నులు విచ్చిన తారకలవలె నీలరోచిస్సులు ప్రసరించుచుండెను. అరమోడ్చిన కనులతో దేవదాసి యాకాంతులను తెప్పలక్రిందినుండి లాగి తనలోనాశమునకును బ్రసరింపఁజేసికొనెను. అర్చకుఁడు శతకోపము తెచ్చెను, ముందు దేవదాసి కిచ్చెను. రాణికిఁ దెలియలేదు. మఱియొక పృథ్వీనచో రాణికిఁ గోపమువచ్చియుండు నేమో? పథ్యస్థానమునకుఁ గొనిపోఁబడుచున్న గొట్టెపిల్లవలె రాణి కనులయందు దైన్యమే ప్రకటించెను. స్వామి నిత్యసన్నిధానవర్తి యర్చకునకు స్వామియాగ్రహానుగ్రహములు తెలియును. ప్రభువున కెవ్వ రెక్కువదగ్గఱవారో యర్చకునకుఁ దెలిసినంత తన కేమి తెలియును? రాణి దేవదాసివంకఁ జూచెను. దేవదాసికంతము శంఖమువలె, నడుము చక్రమువలె, కనులు పద్మములవలెఁ బ్రకాశించెను. రాణి కనులుమూసికొనెను. దేవదాసివద్ద స్వామివచ్చి నిలుచుండెను. ప్రభు వామేశ్వరస్సుపై చేయివైచెను. దేవదాసి యాతనిపాదములు తాఁకెను. రాణి కనులు దెఱచి 'అన్నట్లుగా నీమె గోపికకాదూ!' అనెను. తోడికోడండ్రిద్దఱును మఱిదలి నానుకొని నిలుచుండిరి. నుఱునిముసమున వాటిద్దఱిచేతులలో దేవదాసి వ్రేలాడుచుండెను.

అందఱును గలిసి ముఖమండపమునకు వచ్చిరి. రాణి యెండిన యాకుమీఁద దేనిమీఁదనో కాలువేసెను. ఆమె కాలిలో నేదో పుడక గుచ్చుకొనెను. ఆమె 'అబ్బా' యని తొలఁగి పరిశీలించి చూచెను. అది యెండిపోయిన రావిమండ. రాణి యాఁగుటయుఁ బరి

శీలించుటయుఁ జూచిన యర్చకుఁడు దగ్గరకు వచ్చి యా రావిమండనుజూచి కదలాడిపోయెను. అర్చకుఁడగు మనస్సులో నేవో తళుక్కుమనెను. ఆ భావము వచ్చినందుకుఁ దనలోఁ దానే నిందించుకొనెను. అరుంధతి రావిమండఁ జూచినంతనే 'అశ్మ్యా! దైవము' అని కూలఁబడెను. తక్కినవారి కేమియుఁ దెలియలేదు. రాణి 'యేమిటమ్మా' యని ప్రశ్నించెను. అరుంధతి రాణిగారిచేతలోని రావిమండను తీసి చూచెను. అది సగము త్రుంచిన ట్లుండెను.

ఎవరిదారిని వాగు పోయిరి. ఎన్నఁకను లేనిది యా నాఁడేలకో యద్దాఁబండి తూర్పుగుమ్మమువెంటఁ బోయినది. కోట వీధిగుమ్మము తలుపుమూసియుండెను. ఇంక పరలుపులు బిగించిరి. బండి తోలువాఁడు తలుపుతీయుట కెవరినో పిలుచుచుండెను. రాణిగారి బండి కోటముం దాఁగుటచేత పిల్లలందఱును చుట్టను మూఁగిరి. రాణి తలుపుతీసిచూచెను. ఒకపిల్లవాఁడు దేనినో పుచ్చుకొని బండిని గొట్టుచుండెను. తలుపు తెఱచుటలో రాణి కది తాఁకెను. రాణి యది తీసికొనెను. అది యెండిన రావిమండ. రాణి పరధ్యానముగా నుండి గుడిలోని రావిమండ వెంటనే తెచ్చెను. దానిని, దీసిని గలిపి చూచెను. రెండు నొక్కటే మండ.

ఆ రాత్రి రాణి దాసి నడిగెను: 'ఏమే! ఆ రోజున గణాచారి యేమి చెప్పినది?' దాసి 'అమ్మా! రాణిగారు చనిపోవు నన్నది' యని చెప్పెను. సరోజినీ దేవికి రెన్నాళ్ళుగాఁ దిండిలేక కనులు గుంటలు పట్టెను. ఒడలెల్లయుఁ దపించిపోవుచుండెను. మనిసి పడలిపోయిన రావియాకువలె నయ్యెను.

రాణి యారాత్రి నిద్దురపట్టక యర్ధరాత్రివేళ స్నానముచేసెను. ప్రాథమమరీచాలసదృశమైన యామె శిరోజభార మెండలేదు. ఇష్టురాలైన దాసి పొడిబట్ట తలవెంట్రుకలకుదుళ్ళలోదాక పోనిచ్చి తుడిచెను. అగురుసాఁబ్రాణి పొగఁబట్టెను. కొన లొడిలో వేసికొని రెండుచేతులతో బట్టనడుమ వడివెట్టెను. బలవంతముమీఁద రాణి మఱల పాలు ద్రావెను. తెల్లనారువఱకు రాణికి జలుబుచేసి జ్వరము వచ్చెను. దాసి వలదనెను. ఆమె మఱల స్నానము చేసెను. బ్రాహ్మణుని బిలిచి యాయనకు స్వయంపాక మిచ్చెను. దాసి యాయనతో

‘అయ్యా! రెండురోజులనుండి యమ్మగారికి భోజనము లేదు. ఒక గంటలో మీరు భోజనము చేసి కబురంపించవలెను’ అని చెప్పెను. గంటలో బ్రాహ్మణుడు భోజనము చేసె నని కబురు వచ్చెను. రాణి భోజనముచేసెను ఆమెకుఁ దలనొప్పి యెక్కువ యయ్యెను. దాసి ‘యమ్మా! వైద్యుల దెప్పింతునా?’ యనెను. రాణి ‘యెవరితోఁ జెప్పి?’ యనెను. దాసి తటఁటాయించి ‘సర్వా... ..’ యనెను. రాణి ‘ఛీ’ యని దానిలో నదిమెను. రాణి మొగమునఁ గొంచెము కోపము గూడఁ గనబడెను.

తరువాత మూడునాళ్ళకు రంగారావుగారు వచ్చిరి. ఈ మూడురోజులును రాణికి జ్వరమే కాచినది. ఆనాడు రాత్రి రంగారావుగారిని రమ్మని రాణి కబురంపించెను. అట్టి దదివట కెన్నఁడును జరుగలేదు. రంగారావుగారు “సరే వత్తునని” కబురంపించి యిట్లాహించెను: “ఈమె నన్ను దైవముగా నారాధించుచున్నది. ఈ దేశమున నిది యొకపిచ్చి. దంపతులు లోకమునఁ బరస్పరసుఖము కోస మేర్పడుదురు. మనుష్యుని దైవముగా భావించుటయే దోషము. భార్య భర్తలిద్దఱును గలిసి లోకమున సుఖమును బొందవచ్చును గాని, యొకరి నొకరు దైవముగా నారాధించి యేమి లాభమో దెలియుట లేదు. ఇట్టి ప్రాతయభిప్రాయములు నా గేశ్వరరావునకు గిట్టవు. నా గేశ్వరరావు మహామేధావి. మతములన్నియుఁ జదివి, యందులోని నిగ్గు తెలిసికొన్నవాఁడు. భార్య భర్తను దైవముగా నారాధించునేని భర్త వాంఛించుచున్న శారీరకసుఖమే యతనికి లభించదు. గుడిలోని తాతివిగ్రహమునకును బూజించువానికిని నెంత సంబంధమో భార్యకు భర్తకు నంతయే సంబంధము. నా గేశ్వరరావు చెప్పినట్లే దేశములోని సర్వసంస్థలు స్వాతంత్ర్యభావవిరహితములై పోయెను. ప్రధానమైన దాంపత్యమే యిట్లుండగాఁ దక్కినవానివిషయము చెప్పవలెనా?”

ప్రొద్దుపోయినది. రంగారావు వెళ్ళలేదు. మఱునాఁడు ప్రొద్దున దాసివచ్చి “అమ్మగారికి జబ్బుగావున్నది. మిమ్ము రమ్మను చున్నా”రని చెప్పెను. అతఁడా రోజంతయు వెళ్ళలేదు మఱునాఁడు ప్రొద్దున మఱిల దాసి వచ్చి “మీరు మఱిలఁ జెన్నపురికిఁ బోకముం

దమ్మగారు వచ్చి యొకసారి చూచిపోమ్మన్నా” రని చెప్పెను. ఆ సాయంకాలమే రంగారావుగారు చెన్నపురి వెళ్ళిరి.

కోటలో రామేశ్వరముగారిభార్య యున్నది. ఆమెపోయి రాణిని జూచెను. రాణి ప్రతిదినము ప్రార్థననే లేచును. కంఠ స్నానము చేయును. ఓపికలేక మంచములోననే పరుండి, భగవద్ధ్యానము చేయుచుండును. పండ్లెండు గంటలకుఁగాని భోజనము చేయదు. చేసినను సరిగా నయించుటలేదు. రాతిరులందు పాలు త్రాగుచుండును. రామేశ్వరముగారి భార్య పరామర్శించి పోయెను. రాణి శుష్కించిపోయెను. దాని తల్లడిలిపోయెను.

ఆనాఁడు పూర్ణిమ. వెన్నెలలు పాలిపోయినరోగి దేహచ్ఛాయ వలెఁ దెల్లనై, యష్టరోగిశరీరమువలె వేసఁగికాఁకలకు వెచ్చనై తెల తెల్లపోయెను. కోటలోఁ బూర్వమువలె నానావృక్షములు లేవు. చాలచెట్లు పడిపోయి కోటయంతయు బంజరుబయలయ్యెను. కృష్ణమనాయనిదినములలోఁ బచ్చసిపోకచెట్లు, తమలపాకు తీఁగలు, ద్రాక్ష వల్లులు, మామిడి, బత్తాయి, పనస మొదలగు ఫలవృక్షములు నిత్యము నీటిచేతఁ దడుపఁబడి పచ్చనై కోటలోని కెండను జేరఁ గట్టనిచ్చెడివి కావు. ఇప్పుడో వేసఁగివెన్నెలకే దిక్కులేదు.

మఱునాఁడు రాణి హరప్పనాయని బిలిపించెను. పదియేండ్ల కుట్టినాఁడు. దొరవలె వేషమువేసి, దొరటోపీపెట్టి తీసుకరాఁబడెను. రాణి కతని జూచినంతనే యసహ్యుఁడయ్యెను. ఆనమామగారితండ్రి హరప్పనాయనిచిత్రము పెద్దగదిలో నున్నది. బొందు చొక్కా, కంగులుదీర్చికట్టిన పంచె, మెడలో రత్నహారములు, చేతులకు సింహ తలాటపు మురుగులు, దండలయందు బాహుపురులు, శిరసున కుడి వైపున కొరగిన వంకర పాగా, పైనఁ గలికితురాయి, కాలికి గండ పెండారము, ప్రక్కప్రేలాడుచున్న కత్తి, బొడ్డున చిన్ని బాకు - హరప్పనాయఁడు శౌర్యమెల్ల గూడుకట్టినమూర్తివలెఁ గన్పించెను. కొడుకైన హరప్పనాయని జూచెను. లాగు, చొక్కా, కోటు, బూడ్పు, దొరటోపీ. ఆమె మనస్సులో—నొకశతాబ్దియాచివర నా హరప్పనాయఁడు—నీ చివర నీ హరప్పనాయఁడు—తలక్రిందులైనట్లు తోఁచెను. తల్లి కుమారుని దగ్గఁజూచిదీసికొన్నది. దొరటోపీ తీసి

వేసినది. జరీసన్ననిపట్టుత్తరీయమును దెమ్మన్నది. కోటలో వెతకినను నట్టిది కన్పించలేదు. జవాహిరీల గదిలో నుండవచ్చును. అచ్చటనే రాజుల పట్టాభిషేకదవ్యాదు లుంచబడును. కిరీటము, రత్నహారములు, పూర్వపుజౌక్కాలు, రాజులు ధరించు సెల్లాలు. ఇవన్నియు ప్రాతవడ్డ జవాహిరీకింద నుత్సనములప్పుడు, పట్టాభిషేకములప్పుడు ధరించనై నవిగా దాచబడియుండును. ఆకొట్టుతాళపుజెవి పెద్దకాసా వానిదగ్గఱ నుండును. అతనిపేరు వెంకటాద్రి. వెంకటాద్రికై కబురంపెను. వెంకటాద్రి రాజుగారియనుమతిలేక యవి తీయుటకు వీలు లేదని మనవిచేసెను. రాణి యేబదిరూపాయ లిచ్చి యట్టి యుత్తరీయమును బజారునుండి కొనితెమ్మని పంపించెను. ఒక్క యర గంటలో నవి వచ్చెను. రాణి పరిచారికలందఱును బంపించి కుమారుని నొద్దఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొని, లేనియోపిక తెచ్చుకొని లేచి కూర్చుండి, కొడుకునకుఁ దలపాగఁ జుట్టెను. ఎన్నఁడు నే పని చేయనిది-యామెకు చేతులు నొప్పివెట్టెను. తల్లి 'నాయనా! చదువు కొనవా?' యని యడిగెను. హరప్పనాయఁడు 'చదువు వలదు, పికారుపోయెద' ననెను. తల్లి 'కాదు నాయనా! చదువుకోవలయును. ఈ యూరిలో ధర్మారా వని యున్నాడట, నీ వెఱుఁగుదువా?' అనెను. కుట్టివాఁ 'ఁజెఱుఁగ' ననెను. రాణి 'బాబూ! ఆయన చాల మంచివాఁడు. మన దేవుఁడు వేణుగోపాలస్వామి. కేణుగోపాలస్వామి కిని ధర్మారావునకును జుట్టటికమున్నది. నీ వాయనదగ్గఱఁ జదువు కొనవలయును. ఆయన నిన్ను భక్తికలవానినిగాఁ జేయును. మీ తాతగా రాయనవద్ద చదువుకొనిరి' అనెను. హరప్పనాయనికిఁ తాతగా రన్నచో నెందులకో ప్రేమ. ఏదేండ్లప్పుడు తాతగారి యొడిలోఁ గూర్చుండెడివాఁడు. ప్రక్కను బరిచారకులు లేనప్పుడు కృష్ణమనాయఁడు వనుమని దలమీఁది కెక్కించుకొనెడివాఁడు. మనుమఁడు తాతమీసాలు గుంజెడివాఁడు. తాత వేటాడిన పులులు, సివంగులు, కిత్తులు, కటారులు మనుమనికిఁ బ్రదర్శించెడివాఁడు. తాతమనుమలమధ్య నొక విచిత్రమైన యనురాగ ముండెడిది. పసి తనమైనను హరప్పనాయనికిఁ దాతగారి చెయువులు గాటమగా మనుమన నాటకొని, తత్స్మృతి పోలేదు. అందుచేత నతనికిఁ దాతగా

రన్నచో నభిమాన మెక్కువ. అతఁడు 'అట్లనా! తాత చదువు కొనెనా? అయినచో ధర్మారావువద్ద నేనును జదువుకొందు' ననెను.

మఱునాఁడు రంగారావుగారు మఱలఁ జెన్నపురినుండి వచ్చిరి. రాణి మఱలఁ గబురంపెను. రంగారావు వెళ్ళలేదు. తదియ, చవితి, పంచమి, ఈ మూఁడురోజులును రంగారావుగారు సుబ్బన్న పేటలో నుండెను. పంచమినాఁడు సాయంకాలమున దాసిపోయి రాజుతోఁ జెప్పెను: 'రాణి రమ్మన్న' దని. రాతిరి జాము జామున్నర పొద్దు పోయెను. రంగారావు పోవుదమా, వలదా యని విచారించెను! 'జబ్బుగా ఉన్నదట. ఏమిజబ్బో! ఎక్కువచేసినదని వర్తమానము లేదే! నెమ్మదించియే యుండుచు.' మఱల మనమతము, మనసంఘము, ఇతరుల మతములు, ఇతరుల సంఘములు - దీనినిగూర్చి విచారణ ప్రారంభమయ్యెను. రంగారావునకు నిదురపట్టలేదు. అప్పుడే చంద్రోదయమగుచుండెను. ఐదురోజు లైదురెండ్లు పదికళలు వదలిపెట్టిన చంద్రుఁడు పంచప్రాణములు వదలివచ్చిన జీవచ్ఛమువలె సువిస్పృష్టముగాఁ గనపడుచున్న తఱిగినకళలతో బియ్యపు దారపు రంగుతో నప్పుడే యుదయించుచుండెను. రంగారా వేమనుకొనెనో రాణియింటికి నడచెను. భర్త వచ్చుట చూచి రాణి లేచి నిలువఁబడెను. నిలుచుండఁ బోయి పడఁబోగా దాసి పట్టుకొనెను. రంగారావు భార్యను బరిశీలించి చూచెను. ఆమె యొడలిలోఁ బ్రాణము లేదు. పదిరోజులలోఁ జిక్కి బొమికల ప్రోవై మంచమున కంటఁకొని యుండెను. మొగమునందు సౌందర్యము కొట్టవచ్చుచుండెను. ఆమె యంతసౌందర్యవతి యని రంగారావుగా రెప్పుడు ననుకొనలేదు. అతఁడు ముగ్ధుడై పోయెను. దగ్గఱ కూర్చుండి యామెశరీరమును స్పృశించి పరామర్శించెను. సరోజినీ దేవి యొకసారి కనులరమోడ్చి నిట్లు రుప్ప విడచెను. రంగారావు 'బాధగా నుండెనా?' యనెను. ఆమె 'లే' దనెను. రంగారావు దీర్ఘ నిశ్వాసము వదలెను. మఱునాఁ డాయన చెన్నపురి కేగెను. ఆనాఁ డంతయు రాణికి స్మృతిలేదు. దాసీవాండ్లు త్రొక్కటఁబడిరి. 'వచ్చి నవాఁ డాయెను, ప్రభువు మందిప్పించకయే పోయె నేమి?' వారి కేమియుఁ దోచినది కాదు.

దశమినాఁడు సాయంకాలమున హరప్పనాయఁడు తన్నుఁ బెంచుచున్న కాసావానిని జూచి 'ధర్మారా వెవరురా?' యని యడిగెను. వాఁడు 'ఎందుకు బాబయ్యగారూ?' అని ప్రశ్నించెను. కుఱ్ఱ వాఁడు మఱల మాటాడలేదు. నల్లనిమేఘమొకఁడు విస్తరించి సంధ్యారాగము నాక్రమించుచుండెను. అంతవేసఁగిలో నా మొగి లెక్కడిదో! గాలి ఘోషము మని ప్రాగ్దిక్పతీకపోలమునఁ జపేటము నమ ర్చెను. ఆ మొగిలు చిదుఁపలై మఱల సంధ్యారాగ మంకురించెను.

మఱునాఁ డేకాదశి. రాణి భోజనము చేయలేదు. దాసి బతి మాఱెను. లాభము లేకపోయెను. సాయంవేళఁ గొడుగును వెంటఁ బెట్టుకొని రాణి దేవాలయమునకు బయలుదేఱెను. రాణి నిలుచుండ లేదు. కూర్చుండ లేదు. మఱియిద్దఱు దాసీలు వెంట వెళ్ళిరి. వారు మువ్వరును రాణిని బట్టుకొని దేవాలయములోనికిఁ గొనిపోయిరి. ఆలయములో గిరికారుంధతీరథంతరులు కనిపించిరి. రాణికి జ్వరము చేతఁ గన్నులు తిరిగిపోవుచుండెను. ఆమె దేవదాసివంకఁ జూచెను. వీరుమువ్వరును దాశప్రమాణవ్యక్తులవలె గోచరించిరి. ప్రక్కనున్న దాసీలవంక నామె చూడనే లేదు. రాణి యేమో యూహించెను. అరుంధతీ రథంతరులచేత సేవింపఁబడుచున్న గిరిక వాణీపార్వతుల చేతఁ గొలువఁబడుచున్న లక్ష్మీదేవివలెఁ గనఁబడెను. రాణి చేయెత్తి గిరికకు నమస్కరించెను. అందఱు నాశ్చర్యపోయిరి. స్మృతిలేనిరాణిని మఱల బండిలోఁ గూర్చుండఁబెట్టి కోటలోనికిఁ దీసికొనిపోయిరి. రాణికి సంధించినది. కోటలో నున్న స్త్రీలందఱును బోగైరి. ఎవ్వరు నేమియుఁ జేయలేరు. ఊరిలోని డాక్టరును బిలుచుటకుఁ బోయిరి. అతఁ డేదో పొరుగుూరుపోయెను. రాతిరి మూఁడుజాము లయ్యెను.

కోటలో నందఱుచు మేల్కనియే యుండిరి. చెన్నపురికిఁ దంతి పోయెను. రాణి 'అడుగో! గోపాలస్వామి!.... రావిమండ....గణాచారి....హరప్ప....' ఈమాటలు మధ్యమధ్య నుచ్చరించుచుండును. ఒకసారి ప్రక్కనున్న దాసిని జూచి 'చెన్నపురినుండి వచ్చెనా!' యనెను. నిద్రపోవుచున్నదాసివానిని లేపి తెచ్చిరి. అతఁడు నిద్ర కళతోఁ దల్లిదగ్గఁ బరుండెను. తల్లి కాసంగతి తెలియదు. దాసీ వాండు) షిల్లవానిని లేవఁదీసి తీసికొనిపోయిరి.

అంతలోఁ జంద్రోదయము కాఁజొచ్చెను. చెఱిగిపోయిన కుంకుమబొట్టువలె నెఱ్ఱని సగమైన యతఁడు తూర్పునం దంకురించి గోటపడమటివైపుననున్న తాటిచెట్లతలలలోఁ బలుచని నెత్తురులు పోసెను. ఆ సమయమున గణాచారి నిదురమేల్కొని, యన్నగారిని బిలిచి 'రాణి పోయినది. చంద్రారెడ్డిని, రామచంద్రరాజును గోట లోనికిఁ దీసికొనిపో' అని చెప్పెను. అందఱును గోటలోనికిఁ గలసి పోవుచుండిరి. ధర్మారావుగారియింటి ముందుగాఁ బోవుచుండిరి. ధర్మారావు వరుగుమీఁదఁ గూర్చుండెను. గణాచారియన్న ధర్మారావును బలుకరించెను. ధర్మారావు 'గోటలోనికా పోవుచున్నా?' రనెను. వారు మువ్వరు నాశ్చర్యపడిరి. మువ్వరును గోటలోనికిఁ బోయినతరువాత రాధాకృష్ణయ్య, రామేశ్వరము, సర్వారాయఁడు గార్లు వారిని బరామర్శించిరి. 'రాణిగారి కెట్లున్న' దని వారడిగిరి. అంతలో నొకదాసివచ్చి 'అయ్యా! రాణి యన్నది లేకుండబోయెను' అని చెప్పెను. రాధాకృష్ణయ్య 'యేమి టేమిటి' అని యడిగెను. 'అయ్యా! పెద్దరాణియు, జిన్నరాణియు నిద్దఱును జనిపోయి' రని చెప్పెను. అందఱును దిగ్భ్రాంతులైరి. దాసి యన్నది - 'చిన్నమ్మ గారు 'వేణుగోపాలస్వామి యడుగో! నాకోసము వచ్చె' నని లేచి నిలుచుండి విటుచుకొని మఱలఁ బడిపోయెను. తరువాత నామెను జూచినంతనే యామెలోఁ బ్రాణములు లేవు.' ఇంతలోఁ బెద్దరాణి గారి దగ్గఱనున్న దాసి వచ్చి 'పెద్దరాణిగారు చనిపోయినది. ఇన్నాళ్ళుగఁ గన్ను తెఱవని మాటాడని యామె యింకొకనిముసమునకు జచ్చిపోవు ననఁగాఁ గన్ను తెఱచి 'నా తపస్సు ఫలించినది. సంవత్సరముచేసిన తపస్సునకు స్వామి సంతోషించినాఁ డమగో! అమగో!' నని లేచి నిలుచుండి, విటుచుకొని పడిపోయెను. మఱలఁ జూచితిని గదా ప్రాణము లే' దని చెప్పెను.

చంద్రుఁడు బార్మపైకెక్కెను. పగిలిపోయిన గాజముక్కవలె సగమువిఱిగికూడ తళతళ మానలేదు. మహాసాగరతరంగపరిధూతమై, ప్రత్యక్షమైన తీరమున నెండినమువ్వుచిప్పగుల్లవలెఁ దూర్పు నముద్రతీరమైన ప్రాగ్గాకాశమున నఁడును వెల్లకిలఁబడెను. మొఱికముడివలె నుండెను

ఆ మఱువాఁడు రంగారావుగారు చెన్నపురినుండి విచ్చేసిరి. ఆయనకుఁ దనభార్య మృతిహేతువు తెలియలేదు. దహనసంస్కారము లైనతరువాత నాయన మఱలఁ జెన్నపురి పట్టెను. కర్మ పనునేను రోజులు చేయవలయు నని బ్రాహ్మణులు చెప్పిరి. తల్లికిఁగాని, భార్యకుఁగాని యాయన కర్మచేయుట కిచ్చగించలేదు. ఇందులో నే మున్నదని యాయన నిరాకరించెను. పైఁగా నిదియంతయు 'బ్రాహ్మణుల కుత్సితవృత్తి' యని నిందించెను. చెన్నపురిలో నాయన నల్లని కోటువేసికొని తిరుగుచుండఁగా సుబ్బన్న పేటవా రెవరో చూచిరి. దుఃఖమున కది చిహ్న మట.

తల్లి చనిపోయినతర్వాత హరప్పనాయని మదరాసునకుఁ దీసికొనిపోదమా వలదా యని రంగారావు విచారించెను. పిల్లవానికిఁ జిన్నప్పటినుండియుఁ దండ్రివద్దఁ జనువులేదు; పెంచిన దాసివద్దను, తల్లివద్దనే చన వెక్కువ. అందుచేత పెంచినదాసికి, మఱి యిద్దఱు కాసావాండ్రకు సతనిపోషణభార మప్పగించి, రంగారావు చెన్నపురి పోయెను. హరప్పనాయని బ్రతిదినము సాయంకాలమున మోటారుపై పికారు తీసుకొనిపోమ్మనియు నాజ్ఞ యిచ్చెను. తల్లి చనిపోయినమూఁడవనాఁడు పిల్లవాఁడు తల్లినిగూర్చి యడిగెను. నాయన గారును అమ్మగారును జెన్నపురి కేగిరి. మఱలఁ బదిరోజులలో వత్తురని దాసి మఱపించెను.

ఒకనాఁడు సాయంకాలమున హరప్పనాయని మోటారు మీఁద నెక్కించుకొని రంగన్నయు, బుల్లమయు వాహ్యళి తీసికొని పోయిరి. బెజవాడ పోయిరి. బెజవాడపోవుమార్గమునఁ బేటకు మైలు దూరమున నొకవంతెన యుండెను. ఆ వంతెనవద్దఁ గారాపి పిల్లవానిని దింపి యాడుకొనుమనిరి. కొంతసేపటికి ధర్మారా వొక్కడు వాహ్యళి వచ్చుచుండెను. పిల్లవాఁడు మోటారునకు వెనుకభాగమున రంగన్నకుఁ గనబడకుండ నొక చెట్టుకొమ్మ నేలకుఁ దాకుచుండఁగా నది పట్టుకొని వచ్చుచుండెను. ధర్మారావు చూచి కుట్టజమిందారును దెలిసికొనెను. చాల దగ్గఱకు వచ్చినతరువాత ధర్మారావు నిలఁబడి యతనివంకఁ జూచుచుండెను. ధర్మారావు తనవంకఁ జూచుచుండుట హరప్పనాయనిలోని జమిందారు నెత్తుటికి గిట్టలేదు. కుట్టవాఁడు

‘ఎవరు నీ’ వని గద్దించెను. ధర్మారావు బదులుచెప్పక తనదారిని బోవుచుండెను. కేక విని రంగన్న వెనుకకుఁజూచి, సంగతి గ్రహించెను. కుఱ్ఱవాఁడు రంగన్నతో “ఎవ రతఁడు?” అనెను. రంగన్న “ధర్మారావుగా రాయనే” అనెను. కుఱ్ఱవాఁ “డాయనను బిలువు” మనెను. రంగన్న పిలిచెను. ధర్మారావు వచ్చెను. హర—తమ పేరు ధర్మారావుగారా అండీ? ధర్మా—చిత్తము. హర—తమరు నాకుఁ జదువు చెప్పెదరా? మా యమ్మగారు చున్నఁ దమవద్దఁ జదువు కొమ్మన్నది. ఆమె చెన్నపురి కేఁగినది. నేను మీదగ్గఱ చదువు కొనుచుండఁగా నామెవచ్చి చూచి సంతోషించఁగలదు.

సేవకులు కుఱ్ఱవానికిఁ దల్లియ్యతి తెలియనీయలే దని ధర్మారావునకుఁ దెలిసెను. కాని తాను చదువుచెప్పుట యెట్లు తటస్థించును? తా నన్నచోఁ గోటగో నేనికిని గిట్టదాయెను. పోవుచుఁబోవుచు కుఱ్ఱవానిమనస్సులో రాణి యీ బీజ మేల వేసిపోయెను?

ధర్మా—చిత్తము. అట్లే చెప్పెదను. హర—ఎప్పటినుండి మొదలుపెట్టెదరు? ధర్మా—జేపటినుండి.

ఈ మాట ధర్మారావు తప్పించుకొనుట కనెను. తరువాత సెలవు తీసుకొని వెడలిపోయెను. కుఱ్ఱవాఁడు తెల్లవాఱులు రంగన్నను వేధించెను—చదువుకొనుట కే మేమి కావలయు నని. పలకయు, బలపయు, పేర్ల పుస్తకమును గొనుదాక హరప్పనాయఁడు రంగన్నను వేధించెను. వాఁ డవి తెచ్చిన తరువాత నాయఁడు కూర్చుండెను. భోజనమునకు రమ్మనిరి. ‘ధర్మారావుగారు వచ్చును. చదువు కొన్నతరువాత భోజనము చేసెద’ నని కుఱ్ఱవాఁడు చెప్పెను. ఎంత చెప్పినను భోజనమునకు రాలేదు. రంగన్నపోయి యీ సంగతి పెత్తన దారులకు మనవిచేసెను. వారు వచ్చి బతిమాలిరి. హరప్ప వినలేదు. చివరకు వారును ధర్మారావును బిలుచుకొని రమ్మనిరి. ధర్మారావు వచ్చెను. ఆశ్చర్యముతోఁ జదువు చెప్పెను. వెడలిపోవుచుండగా హరప్ప ‘మఱల నెప్పుడు వత్తు?’ రనెను. ధర్మారావు మూటాడలేదు. ‘జేపు రండి. మా తాతగారికిఁ జెప్పినట్లే నాకును జెప్పవలయును’ అని కుఱ్ఱవాఁ డనెను. ధర్మారావు వెడలిపోయెను. మఱువాఁడును కుఱ్ఱవానిపట్టుదలమీఁద ధర్మారావు కోటకుఁ బోవలసివచ్చెను

రామేశ్వరముగా రీ సంగతి చెన్నపురి కు త్తరము వ్రాసిరి. రంగారావు గారు 'సరే. కుట్టవాఁడు సంతోషముగా నుండుట కావలసినది. అతని యిష్టము వచ్చినట్లు చేయవలసినది' అని జవాబు వ్రాసెను. రామేశ్వరము నిస్సహాయుఁ డయ్యెను.

ఈ రీతిగా ధర్మారావునకుఁ గోటకు మఱిల సంబంధ మేర్పడెను. అతని రాకకు సంతసించువా రెవ్వరును లేరు. హరప్పనా యఁడు పసివాఁడు. సంతోషమో కాదో తెలియదు. ప్రతిదినమున నెనిమిదిగంట లగువేళకుఁ బొత్తములు పుచ్చుకొని కూర్చుండును. ధర్మారావుపోయి పదిగంటలదాక నేదిమో చెప్పును. పిల్లవాఁడు చక్కఁగాఁ జదువుకొనును. చెప్పినసంగతి మఱవఁడు. రాతిరిపూట 'చదువుకొనెదను, దీపముతె'మ్మని కొంతసేపు పుస్తకమువంకఁ జూచును. 'నాకు పదేండ్లు వచ్చినవి! బాబయ్యగారు నా కేల చదువు చెప్పించలేదు?' అని రంగన్నను బ్రశ్నవేయును.

ఒకరోజున ధర్మారావు పాఠముచెప్పుటకు వచ్చెను. హరప్ప 'అయ్యా! మీకు నెల కెంతజీతము కావలయు'ననియడిగెను. ధర్మారా 'వేమియు వల'దనెను. హరప్ప 'యట్లుకాదు. మాయమ్మగారు చెన్నపురినుండివచ్చినతరువాతనిర్ణయించెద'ననెను. ధర్మారావుకనులవెంట నీరు గిట్టుకఁదిరిగెను. కుట్టవాఁడు చూచిపోవు నేమోయని యుత్తరీయముతోఁదుడుచుకొని మఱిల తేవువచ్చెద'నని సెలవుతీసికొనిపోయెను.

ఒకనాఁడు రంగారావుగారు చెన్నపురిలో గవర్నరుతో మాటాడుచుఁ దనభాగ్యమృతియుఁ, దన కొక కుట్టవాఁ డుండుటయుఁ జెప్పెను. గవర్నరుగారు విచారించి సాచుభూతిఁ జూపి కుట్టవానికి ట్యూటరు నొకని నేర్పఱుపుమని బోధించెను. రంగారావు 'ధర్మారావని బి. ఏ. చదివినయతఁ డొకఁ డుండెను. ప్రస్తుత మతనియొద్దఁ జదువుచున్నాఁ' డని చెప్పెను. గవర్నరుగారు 'తెలుఁ గతనిచేతఁ జెప్పించవచ్చును. ప్రవర్తన బాగుపడుటకును, బ్రిటిషురాజ్యపోరుఁడు కాఁదగుటకును శిక్షవడయుటకు దొర నొకని నియమించుట మంచి'దని, 'ఈట్సన్' అను నొకయాంగ్లేయుని నెలకు పన్నెండువందల రూపాయలజీతముమీఁద నియమించు'మని చెప్పెను. ఈట్సన్ కొలఁదిదినములలో సుబ్బన్నపేటఁ జేరెను. ఊరిచివరనున్న మిషన

నీలబంగాళాలో నివాసమేర్పరచుకొని హరప్పనాయని మోటారు మీద దనయింటికే తెప్పించుకొని యక్కడ నతనికి శిక్ష గజపు చుండెను. ఈటస్ సాయంకాలములయందు గుట్టవానిని వెంటదీసి కొని పోవును.

ఒకనాడు ధర్మారావు పాఠముచెప్పుచుండగా హరిశ్చంద్రుడు చాల సత్పురుషుడు డని వచ్చెను. హరప్పనాయడు 'ఏసు క్రీస్తుకన్న మంచివాడా?' యని ప్రశ్న వేసెను. ధర్మారావు 'హరి శ్చంద్రుడున్నప్పుడు క్రీస్తు లేచేలేడు. ఇద్దఱు నొకప్పుడున్న గదా యెవరికన్న నెవరు మంచివారో చెప్పట! ఆయన బ్రతికిన కాలము వేఱు, ఈయన బ్రతికిన కాలము వేఱు' అని చమత్కరించెను. గుట్టవాని కీ సంగతి తెలియలేదు.

మఱునాడు హరప్పనాయనితో ఈటసు ఏసుక్రీస్తునుగూర్చి మఱిలఁజెప్పెను. నాయడు 'మా హరిశ్చంద్రుడున్నాడు. ఆయన గూడ మీ క్రీస్తుంత గొప్పవాడట' అని చెప్పెను. ఈటసు 'హరి శ్చంద్రుడు కాదు; మఱి యెవ్వరును గారు. క్రీస్తుంత గొప్పవాడు క్రీస్తే' యని బోధించెను. మఱునాడు ధర్మారావు పాఠము చెప్పుటకు రాగా హరప్ప 'క్రీస్తుంత గొప్పవాడు మఱెవ్వరును లేట గదండీ' యని ప్రశ్న వేసెను. ధర్మారావు 'నేను చెప్పినది తెలుగు; దొరగారు చెప్పినది ఇంగ్లీషు. తెలుగులో హరిశ్చంద్రుడు, రాముడు, కృష్ణుడు వీరుగొప్ప. ఇంగ్లీషులో ఏసుక్రీస్తు మొదలయినవారు గొప్ప. మీరు నేను చెప్పిన చదువు పోవువారితోఁ జెప్పరాదు. వారు చెప్పినది నాతోఁ జెప్పవద్దు. ఏ చదువు కా చదువుగా, విడిగాఁ జదువుకొన వలయు' నని చెప్పెను. హరప్పయు సంగీకరించెను.

వై శాఖిమాసము వచ్చెను. రంగారావుగారు ఇంగ్లండుపోయి రని వార్త వచ్చెను. భార్యావియోగముసహింపలేక పరదేశమున దుఃఖ మపనయించుకొనుటకుఁ బోయి రని సుబ్బన్న పేట జరులను కొనిరి.

వై శాఖిపూర్ణిమనాడు వెన్నెలలు విరియఁగాసెను. తీర్థ సూర్యునిపేర సుదర్శనాయుధము వేయియంచులతోఁ బరిభ్రమించగా, దానినుండి వినిర్గతములైన కాంతులు చంద్రబింబమిషచేత

నాల్గుదెసల నావరించినట్లు, భక్తులయెడఁ బ్రసన్నుడై శ్రీవేణు
 గోపాలస్వామి మందహాసదీధితులు గాలిపొరలపై నుయ్యెల లూఁగి
 నట్లు వెన్నెలలు విరిసెను. చిక్కిపోయిన శరీరముపైఁ దెల్లనిచీరఁగట్టి,
 యాకర్ణాంతములైన నేత్రాంచలములఁ బచ్చకప్పురపుఁ గాటుక
 నలఁది పాపటలోవటకు సింఘారపుఁదిలకం బమర్చి, యల్పభరణ
 ములచేతఁ దనూవల్లి యక్కడక్కడఁ బూచిన వెన్నెలతీగవలెఁ
 బ్రకాశించఁగా నల్లనితొక తెల్లనిచీరతో సాగసునకు మచ్చరించఁగా
 దేవదాసి దేవాలయోన్ముఖయై నడచెను. దారిలో నానాఁడు రామే
 శ్వరముగా రామె కెదురువడెను. ఇద్దఱురుగలసినచోట మాటవినఁ
 బడునంతమారమున మనుజు లెవరును లేరు. రామేశ్వరము నెమ్మ
 దిగా 'పిల్లా! ఎచ్చటికే పోవుచున్నా?' వనెను. దేవదాసియెడఁదలో
 శూలము దిగఁబొడిచిన ట్లయ్యెను. తనకుఁ బడునేనేడులు వచ్చినవి.
 అంతమాట సుబ్బన్న పేటలోఁ దనచెవిని బడలేదు. ఆమె కనులు
 విప్పి రామేశ్వరమువంకఁ జూచెను. రెండు సుదర్శనచక్రములు గిరగిర
 త్రిప్పిన ట్లయ్యెను. రామేశ్వరమునకు రెండుతామరపూవులు విడిసించిన
 ట్లండెను. త్రాఁచు గాలికి దూసికొన్నట్లు దేవదాసి బిరబిరనడచెను.
 రామేశ్వరమునకుఁ దెల్లని మన్మథఃతాక రివ్వనవిసరినట్లు తోఁచెను.
 ధర్మారావు దూరమునుండి వా రిద్దఱురు సమీపగతు లగుట,
 దూసిన బాణమువలె దేవదాసి నడచుట చూచెను. అతనిగుం
 డెలో నెత్తురులు గూడుకట్టెను. రామేశ్వరమునుండి దేవదాసి
 యెంతవేగముగ దూరముగఁ బోయెనో ధర్మారా వంతవేగముగ
 దేవదాసిసమీపముగఁ బోయెను. ధర్మారా వేమి టని యడిగెను.
 గిరిక 'యన్నా! నైవేద్యమిడినవస్తువు మట్టుకొనఁగూడ దని
 శునకమున కేమి జేలియును?' అనెను. ధర్మారావు మాటు
 పలుకక యథోముఖుడై యింటికిఁబోయి స్నానముచేసి యేదో
 జపించుచుండెను. దేవదాసి స్వామిగుడిలోనికిఁ బోయెను. కాని
 యామెయొడలంతముఁ దేళ్ళు, జెఱులు ప్రాకిన ట్లుండెను. ఆ శరీర
 ముతో దేవునియెదుటికిఁ బోవుటకుఁ బ్రాణమొప్పలేదు. మఱలఁ
 దిరిగి యింటికిఁబోయెను. ఎంతయో శ్రద్ధగా నిలుపుటద్దమున కెదురుగా
 నిలుచుండి తీర్చకట్టిన చీర, తీర్చిదిద్దిన తిలకము, తీర్చి పెట్టుకొన్న

కాటుక యొక్క డొక్కఁడు తీసివేయుచుండెను. శ్వస్పృష్టమైన పురో
దాశము యాజ్ఞకుఁడు పరిహరించినట్లు, పరాభిలషితమైన భార్యమన
స్సుచు వివేకియైన పురుషుఁడు పరిత్యజించినట్లు తనయలంకారములను
దేవదాసి పరిహరించెను. పోయి స్నానమాడి యెఱ్ఱనితైకఁ దొడిగి,
నల్లనిచీరఁ దాల్చి, ముగయున కుంకుమబొట్టు పెట్టుకొని మఱుల
స్వామి సన్నిధానమునకు బయలుదేఱెను. ధర్మారావు వాకిలివద్దకు
వచ్చెను. అరుంధతియు గిరికయు బయలుదేటి యాలయమునకుఁ
బోయిరి. అరుంధతి 'యే మఝా! ఇంతప్రొద్దుగురికి బయలుదేటి
తివి?' యనెను. గిరిక కన్నులవెంట నీకు పెట్టుకొనెను? వెన్నెల లామె
కన్నీటివైఁబడి ధగధగ మెఱసెను. అరుంధతి కామె కనుఁగొలుకులు
కొలఁకులై నీకు తోఁచెను. ఆమె స్వామి ప్రత్యక్షముకాలేదని గిరిక
దుఃఖించుచున్న దనుకొనెను. 'అఝా! ఏల యేడ్చెదవు? ప్రభువు
నందు నీ కెంత యనురాగమో, నీయం దాయనకు నంతియే యను
రాగము. ఆయన వచ్చి నిన్నుఁ గౌఁగిలించుకొనలే దందువుగాని,
నీవుపోయి యాయన నెప్పుడైనఁ గౌఁగిలించుకొంటివా? అది చెప్పుము'
అనెను. గిరిక మనసులో ననుకొన్నది: 'అవునవును, నేను స్వామి
నెప్పుడును గౌఁగిలించుకొనలేదు. అట్లు చేసినచో నర్చకుఁ డూర
కుండఁడేమో! ఆలయములో స్వామికి నాకు నేమి సంబంధము?
ఆయన మాయంతికివచ్చినఁగదా నావాఁడగుట. ఈనాఁడు స్వామికి
మఱింతదగ్గఱకుఁ బోయెదను స్వామివద్దకుఁ బోవుదమన్న నే నా
యెడలు పులకరించుచున్నదే! నే నాయన కెంతదగ్గఱకుఁ బోగలను?
ఇన్నాళ్ళుగా శ్రమపడి యింతదగ్గఱకైనఁ బోలేకున్నాను. మఱి
యాయనను గౌఁగిలించుకొనుట యెప్పుడు? ఆయనయే నే నగుట
యెప్పుడు? ఏమి చేయుదును?' ఇద్వరును దేవాలయమునకుఁ జేరిరి
దేవదాసి ప్రభువున కెదురుగా నిలుచుండలేకపోయెను. స్వామికొఱకుఁ
దా నెంతో సొగసుచేసుకొని వచ్చినది. ఇప్పు డీ వేషము ప్రాణ
నాథునకు నచ్చునో, నచ్చదో! అరుంధతి యన్నది: 'నీవుకూడ
స్వామివలె నల్లగా నుండవలె ననియూ నల్లచీర దాల్చితివి?' గిరిక
మనసులో సంతోషించెను. దుష్టులయపకారముకూడ భగద్విషయ
మున నుపకారముగనే పరిణమించును. వాఁడేమో కీఁడు చేసెను.

తన కది మేలే యయ్యెను. స్వామికూడ మేలుగానే భావించెనేమో! ఆయనకనులయందు ప్రేమారుణిమే కాని కోపారుణిమము తోచలేదు. అయినచు నా పరమసాత్త్వికున కిది పట్టినదా! కాలయవనుడు వెంటఁదఱిమినఁ బాఠిపోయిన రాచకొడుకు, ఒడలి నెత్తురు చీము లేనివాఁడు తనను రామేశ్వర మేమిచేసిన నింతియే కాఁబోలుచు !

● స్వామి కీ సంగతియే తెలియవా? సర్వజ్ఞుఁ డీ మాత్రము తెలిసికొనలేడా? తనమీఁద ప్రభువునకు నిజముగా నభిమానమున్నదా? తా నింత పట్టుకొని దేవులాడుటయే కాని, ప్రభువున కేమి? పదియాలు వేలలో నిది యొకతె. దేవదాసి కన్నులలో నీరు నిలచెను.

ఆషాఢశుద్ధ పాడ్యమినాఁడు తూర్పులో చిన్న మేఘముతోచి వామనమూర్తి పాదత్రయముచే మూఁడులోకము లావరించినట్లు విజృంభించి ప్రాగీశాన్యాగ్నేయభాగములను జిక్కని కాటుకపూసినట్లులమెను. భగవంతుఁడు పాంచజన్యము పూరించిన ట్లుఱిమెను. నందకము దూసినట్లు మెఱసెను. దేవదాసి బలాకాపక్షివలె నాలయమునకుఁ బోయెను. ఆ నాటికి రామేశ్వరముచేసిన ద్రోహము దేవదాసిమనస్సునందు విఠిగిపోయెను. స్వామి యానాఁడు దేవదాసిని జూచి విహసించెను. దేవదాసి సిగ్గులో దాఁగుకొనిను. మహానంద పరవశయై యింటికిఁ దిరిగివచ్చుచున్న దేవదాసిని మేఘుఁడు పై నుండి క్రిందికి నీటిలో ముంచియెత్తెను.

రంగారావుగారు ఇంగ్లాండునుండి తిరిగివచ్చిరి. ఆయన యొక మూంగిలేయకన్యకు వెంటఁగొని వచ్చెను. ఆమెను బెండ్లిచేసికొనుట కుద్దేశించెను. అందుకై యామె తనవృత్తమును వదలి హిందూమతములోఁ జేరెను. ఇద్దఱును వచ్చి కోటలో నివాసముండిరి. కాసావాండ్రకుఁ బరిచారకులకు నేమిచేయుటకును దోచలేదు. వారు చీరలెవరికి సిగారించెదరు? ఒడళ్ళు తోమి యెవరికి నీళ్ళుపోసెదరు? ఎవరి కాళ్ళు కడిగెదరు? సేవామూర్తులైన వారిశరీరములకు వినియోగ మేమిటి? నిరుపయోగులైనవారందఱును కోటనుండి తొలఁగింపఁబడినచోఁ దరములుగా వచ్చుచున్న వారిజీవనాధారముమాట యేమి? ఈ క్రొత్తరాణి తనపనులు సర్వము తానే చేసికొనును. టీ తానే కాఁచుకొనును. ఆమెకు లడ్డువు లక్కఱలేదు. జిలేబి.లక్కఱ

లేదు. పూర్వపు రాణులవద్దవలె వీరీమె కుషకరించబోయినచో నామె తెల్లమొగము వేసికొని చూచును. ఏదోవిచిత్రముగా నవ్వును. ఆ పల్లెటూరివాండ్ర కామె నవ్వు మానుషముగా లేదు. ఆ దేశములలోను నున్నతకుటుంబములయందు మహాసౌందర్యవతులుందురు. కాని యిచటనుండిపోయినవారికి వారు లభించరు. ఈ క్రొత్తరాణి గారా దేశమున నెట్టిదో తెలియదు.

ఇచట నాల్గురోజు లుండి దండతులిద్దఱును జెన్నఘరి పోయిరి. ఆమె 'సుసానీ' అన్న తన పేరు మార్చుకొని 'శశిని' యని పెట్టుకొనెను. వినాహమైన తరువాత వారిర్వురును మఱల నొకసారి సుబ్బన్నపేట వచ్చిరి. కోటమంతయు నీ విచిత్రసంఘటనకుఁ దెల్ల పోయిరి. ఊరంతయు వెలతెలపోయెను. ఆలయములో స్వామి మాత్రము కారునలు పెక్కెను. స్వామి యనుకొనెను: తన ధర్మ కర్త తెల్లనివాఁడు, తాను నల్లవాఁడు. అతఁడు లొకికుఁడు, తాను వైదికుఁడు. అతఁడు నాగరకుఁడు, తాను పల్లెటూరివాఁడు. అతఁడు శ్వేతద్వీపవాసి, తానును శ్వేతద్వీపవాసియే. కాని యీ నల్లని వాఁడు శ్వేతద్వీపవాసి యని యెవరు నమ్ముదురు? ఎంత విచారించినను స్వామికొమ్మే పడిపోయినది రాణి యన్న శబ్దము లేకుండఁ దనకడుపునఁ బెట్టుకొన్నాఁడు, వేణుగోపాలస్వామి. ఇప్పు డీమె నేమి చేయఁగలఁడు? ఆమె పెట్టు పంగనామము లిదివఱకే మొగమున నున్నవి.

ఒకనాఁడు శశిని హరప్పనాయనికిఁ గనపడెను. నాయఁడు తెల్లపోయెను. రంగన్న 'వారే మీయమ్మగారనెను. నాయఁడు చేతిలోనున్న కఱ్ఱపెట్టి రంగనిమొగముపై విసరెను. రంగన్న కనులకు దెబ్బతగిలి యవి మూతపడెను. 'కన్నులు కనఁబడుట లేదు. నీకు!' అన్నాడు హరప్ప. శశిని వచ్చినది! రంగారావునకు భార్యయే భార్యయా! కోటకు రాణియా? హరప్పకుఁ దల్లియా? స్వామి కేకాదళు లుండునా?

ప ది య వ అ ధ్యాయ ము

శృశని యొకనాఁ డొంటరిగానడచి పికారుపోయి పొలాల మీఁద రాతిరి వెన్నెలలోఁ గొంతసేపు విశ్రమించెను. పొలా ల్నియు దుక్కిదున్నిరి. కొన్ని చేలకు నీరుపెట్టి ముంజేత నూచ్చిరి. చేలకు నీరెక్కినంతనే యెచ్చటనుండి వచ్చెనో కుళీరములు, భేక ములు, కాళ్ళజెఱులు నేలయూనిన ట్లయ్యెను ఆమె రాణి యగుట వలనఁ బరిచారకు లామె ననుసరించఁబోదురు. ఆమె వలదని నివారించుచు. ప్రొద్దుపోయి యామె తిరిగి వచ్చువేళకు వీధులలో యూనియను దీపములు సరిగా వెలుగుటలేదు. విద్యుద్దీపములు లేక పోవుట యామెకుఁ గంటగింపయ్యెను. పొలములమీఁదఁ జీకటిలో నడచినను, నూరిలోనికి వచ్చునటకు దీపము లేకపోవుట కష్ట మయ్యెను

మఱునాఁడు చెన్నపురినుండి రంగారావుగారు వచ్చిరి ఆ సాయంకాలముననే సుబ్బన్నపేటలోఁ బురపాలకసంఘ మేర్పాట్లు చేయుటకుఁ బ్రయత్నములు సాగెను. గ్రామము గూడెము, మిషన రీలపేట, ఆలయమలపేట, దేవదాసీలపేట, బ్రాహ్మణవీధి, మిగిలిన భాగములుగా విభజింపఁబడెను ఒక్కొక్క భాగమునుంచి సభ కొక యభ్యర్థి నియమింపఁబడెను. చంద్రారెడ్డిని సభాధిపతిగ రాచరికమువారు పేర్కొనిరి. రామేశ్వరముగారు, ముగ్గురు మిషన రీలు, గూడెముతరపుననలుగురు ప్రైమరీస్కూలైనవలయు సభలో రాచరికమువారితరపున సభ్యులుగాఁ జేయఁబడిరి. ఎన్నికలు ప్రారంభ మయ్యెను. సుబ్బన్నపేట ప్రజలకు దీనివిషయములోఁ గ్రొత్త యత్సాహము ప్రబలెను. ఇదివరకు బ్రిటిషప్రభుత్వమున్నను వా రెఱిఁగినరాజు జమీందారే. ఇప్పుడు ప్రభుత్వముతోడనే ప్రత్యక్ష సంబంధము కలిగిన ట్లయ్యెను. తమ జమీందారుకూడా లోఁబడిన యొక పెద్ద అధికారి, వ్యక్తివలెఁగాక సంస్థవలె గోచరింప నారంభించెను. ఈ యెన్నికలతోఁ బూర్వపురీవిపోయిన కోటకు రీవిపోయినట్లే కన్పించలేదు. దాని కసలు రీవి యన్నట్లే కన్పించ

లేదు. జమీందారు ప్రభువువలెగాక పెద్ద రయితువలె భాసించెను. ప్రతివ్యక్తి యు స్వతంత్రుడను, హక్కుదారుడుగుగాఁ గనబడెను. ధనము సంఘోషించిరి తమకుఁ దామె పాలకుల మనుకొనిరి. తమ మేలుకీళ్ళకుఁ దామె కర్తల మనుకొనిరి. రాచరికమువారై నఁ ద మ్మ న్యాయము చేయలేరనుకొనిరి. తమ ముచిచెడ్డలు తమ అభ్యర్థులు సభాముఖమున వాడింతురు. ఇంక నేది కావలసిన నది యజచేతి లోని వైకుంఠ మన్న ట్లుండెను.

క్రొత్తసభ్యులకు నాకాశమునుండి యూడిపడినట్లు క్రొత్త పదవులు వచ్చెను. చదువులేక, ధనములేక యిట్టిపదవులు ప్రాప్తించి నంతనే వారును సంతసించిరి.

ఒకనాఁడు గణాచారి ప్రొద్దువనే లేచి స్నానముచేసి యేవో ధ్యాననిమగ్నయై నాలుగువేఁడమండలుపుచ్చుకొని బయలుదేఱెను. పిల్ల లామెవెంటఁ బడిరి. ఆమె యూరినాల్లువెపుల సంచరించెను. కోటముం దొకసారి నిలుచుండి యొక వేఁడమండ యచట వదలెను. పురపాలకసంఘముకొఱకు జమీందారుగారు యొక మేడ యూరిబయట నున్నది యుపయోగపడుచుండెను. అక్కడ నొక మండ వదలెను. పురపాలకసంఘము నకు జమీందారుగారు నలువది యెకరముల మాగాని యిచ్చిరి. అది మెలక చేసి యందులో మేడ కట్టుదురు. అందు సభ యుండును. ఆ స్థలమువద్దకుఁబోయి యింకొక మండ వదలెను. చంద్రారెడ్డియింటిముందు నాలుగవమండ వదలెను. గణాచారి పిచ్చిదని గ్రామములో చెప్పుకొనుట యారంభమై పడేండ్లయినది. రోజుగడచినకొలఁదియు నామె పిచ్చిదన్న విశ్వాసమే బహుళమయ్యెను. ఈ గణాచారి నేటిసేత యం యభిప్రాయమును వృద్ధిపఱచెను. కొందఱు దీనిని లెక్కయే చేయలేదు.

ఒకనాఁడు సభ జరుగుచుండెను. పదునేనుగురు సభ్యులును సమావేశమైరి. సభకొఱకు నూత్న సౌధమును నిర్మించుటకు రెండు లక్షలు వసూలుకావలయు ననియు, నా ధనము గ్రామముమీఁదఁ బన్నులద్వారా వసూలుచేయవలయు ననియు రాచరికపు సభ్యుఁ డొకఁడు తీర్మానము తెచ్చెను. గ్రామములోనిసభ్యులు దీనికిఁ బ్రతిగా నిలుచుండిరి. అంతధనము సుబ్బన్న పేట యెంత పెరిగినను వసూ

లగుట కష్టమని వాచియూహ. ఆ ధనము కొంత జమిందారుగారును,
 గొంత రాచరికమువారును విరాళముగా నొసంగినచో బాగుండునని
 వా రూహించిరి. సభలో వాదోపవాదములు జరిగెను. ఎంతకును
 దెగక చివరకు ఓటింగుకుఁ బెట్టిరి. రాచరికపుఁ బక్షమే గెలిచెను.
 తరువాత ధనమువసూలుచేయుట యెట్లని ప్రశ్నవచ్చెను. సుబ్బన్న
 ● పేటలో నింటింటికి నెక్కువబర్స వేయవలయును. నెజీతముల
 వారినుండి రూపాయ కణాచొప్పున వసూలుచేసి సాలున కెనిమిది
 వేలు వసూలుచేయవలయును. ముప్పది సంవత్సరములలోఁ గావని
 సినడబ్బు వడ్డీతోసహా సమకూలును ప్రస్తుత మీ డబ్బు రాచరి
 కమువారివద్దనుండి యప్పుదెచ్చి సౌధనిర్మాణము, తక్కినపనులు
 నారంభింపవలయును. తీర్మానము లన్నియు నగువఱకు సరిగా నా
 నాఁడు పగలుపన్నెండుగంట లయ్యెను. ఎండ మిటమిటలాడిపోయెను.
 ఎండలు వీధులవెంట నెండమావులవలె, ఊరియాగుడ్డవలెఁ దెల్లని
 గీతలు గీసినట్లు ప్రసరించెను. సభ్యులందఱు సౌధమువదలి బయటికి
 వచ్చిరి. ఆ వేళకుఁ బసిరిక యొడలెల్ల వానలేక ముదిరి యెలుపునకుఁ
 బెరిగిన లేతజొన్నాకులు చేతిలోఁ బుచ్చుకొని వారిముందరగాఁ
 బోవుచుండెను. వారందఱు నొక్కసారిగా సౌధమునుండి బయటకి
 వచ్చుటచేత వారినిజూచి భయపడెనో యేమో— వెనుకమనిసిని
 జూచుచు భయపడి పాటిపోవు పామువలెఁ గ్రిందఁబడుచు లేచుచు,
 నడ్డదిడ్డముగాఁ దిరుగుచు, మెలికలుపడుచు, దలయెత్తి మాటిమాటి
 కిని జూచుచు, బరువెత్తనారంభించెను. వారు నీ వికృతస్వరూపుని
 జూచుచునే నిలఁబడిరి. అందులో నొకదొర యితనిని దీసికొనిపోయి
 లండనులో వస్తుప్రదర్శనశాలలో నుంచిన లోకోపకారము జేసిన
 ట్లగునని యూహించెను. సృష్టిలోఁ గల సర్వవిత్త వస్తువులును
 జూడఁదగిన మహాస్థల మదియేగదా! ఆ దొరపేరు గార్డినరు. ఆతఁ
 డిదివఱకే పసిరికను నాలుఁగైదుసార్లుచూచి యీ యూహపడెను.
 కాని యతని వర్తమానమేమియు దెలిసికొనలేదు. అతఁడు గాలిగాఁ
 దిరుగువాఁడైనచో నే యిబ్బందియు లేదు. తల్లిదండ్రులు గలిగి,
 యతఁ డొకరియొద్దికలోనివాఁడైనచో వారికిఁ గొంత ధన మీయ
 వలసియుండును. ఇచ్చినను నష్టములేదు. దానికి వందరె ట్లిచ్చి

లండనులోని వస్తుప్రదర్శనశాలవారు కొందురు. పుణ్యము, పురుషార్థము రెండును సమకూరును.

ముప్పదియేండ్లవఱకు నూరిమీఁదఁబడిన శిస్తువిషయము గ్రామములో వ్యాపించెను. రయితుల కందఱకుఁ గష్టమనిపించెను. తద్దినము కొనితెచ్చుకొన్న ట్లయినది. మేలని పురపాలకసంఘముఁ తెచ్చుకొంటిమి. ప్రథమముననే ముప్పదియేండ్లవఱకుఁ బొలములు బోగుబందా కౌలు కిచ్చుకొన్న ట్లయినది. ఆ యూరిలోనున్న యుద్యోగస్థులలోఁ బద్దజీతము ముప్పది. నేటినుండి ప్రతివారికిని జేతిలోఁ బడునది యిరువదియెనిమిది. ఇదికాక జీవనపుఁబన్ను, మఱి కొన్ని చిల్లరపన్నులు - మిగులునది పాతికరూపాయలు. కఱవులో నధికమాస మన్నట్లు పదిరూపాయల జీతమువారికిఁ, బన్నెండురూపాయలజీతమువారికి నీ పన్ను మఱియు బాధాకరమైనది. పూర్వము కృష్ణమనాయనిపద్దఁ బదిరూపాయలజీతగానికి దారిద్ర్య మనిపించ లేదు. గ్రామ మందఱును నాయనిసొమ్మే తినిరి. నాయనిశ్రీ తఱుఁగు వోలేదు. నేఁడు జమిందారుసొమ్ము దమ్మిడి యెవరికిని ముట్టుటలేదు. అందఱును దరిదురిలవలె నుండిరి. జమిందారుశ్రీ తఱుఁగువోవు చుండెను. కలిగిన మే లొకటి. పూర్వము గ్రామములోని ప్రతి చీమయు జమిందారు నాశ్రయించియుండెను. ఇప్పుడు ప్రతిచీమయు స్వతంత్రము, వ్యక్తివికాసము, జాతివికాసమునకు హేతు వనుట నిర్వివాదాంశముగదా!

సుబ్బన్న పేటకు దక్షిణమున గుండేలు ప్రవహించుచున్నది. దానివెడల్పు రెండుగజములకు మించి యుండదు. దానికి గట్లు లేవు. అది యెప్పుడును తొడలలోతుకన్న నెక్కువ యుండదు. అది నిజము రాష్ట్రములో నెచటనో పుట్టినదట. దాని పుట్టుక యెవ్వరు నెఱుఁ గరు. ఎక్కడో కొన్ని రేవులలోఁదప్ప నే అంతయు దొంగయాబి. లోతుఁ దక్కువైనను నందుచేత దానిని దాటుటకు ప్రజలు భయ పడుచునే యుందురు. పదియేండ్ల కొకసారి, యైదేండ్లకొకసారి- యెప్పుడో తెలియదు, దానియిష్టము వచ్చినప్పు డదపొంగి వఱదలు కట్టును. దాని మూలముగా సుబ్బన్న పేటనుండి బెజవాడకుఁ బోవు టయే కష్టము. కృష్ణమనాయఁడు దానికి వంతెన కట్టించెను. ఈయేలు

సుబ్బన్న పేటకు మైలుదూరమున నున్నది. ఏటిపడలువచ్చెనా నీరూరికి నాల్గువైపుల తూయించును. చుట్టునున్న పొలములన్నియు నాయేడు నిర్మానుధామము. కాని పూర్వమునేలయంతయు మెట్ట పొలాలైనప్పటికి వడలు దేశమునకు లాభకారులే యయ్యెను. ఒక యేడాది గుండేలు వచ్చి, యాయేడునకు సస్యమంతయుఁ బాడు చేసినను, నొండుమట్టి యడుగెత్తునఁ బేర్చిపోవును. తరువాత పదేండ్ల దాకనో, యాతేండ్లదాకనో మఱల వడలు వచ్చువఱకు నా నేల పండినదే పంట. మిరప, జొన్న, మొక్కజొన్న, రాగులు, తవిదలు, పొగాకు, పసుపు, నీలి - సస్యమునకు బదులు ధనమే పండును. గుండేలు కోపమువచ్చినప్పుడు కొట్టినను దరువాత నెత్తికొని చనిచ్చి సముదాయించిన తల్లివలె నా చుట్టుపట్ల జనమునకుఁ బ్రాణ దాత్రి, యన్నదాత్రియు నయ్యెను. మాగాని కడచిన పదేండ్లుగా నాచుట్టుపట్లఁ గ్రమక్రమముగా వృద్ధిపొందెను. పదేండ్లయినది గుండేలుపోడిచి. క్రొత్తపంటల కలవాటుపడిన క్రొత్తప్రజలకు గుండేటిపొడుపు తెలియదు. సుబ్బన్న పేటచుట్టుపట్ల నెండలు మాడి పోవుచుండెను. ఒకనాడు తెల్లవాలువఱకు గుండేలు పుట్టినచోట నెంతవర్షించెనో తెలియదు. గుండేలు వడలమీఁద నుండెను. నేడు తీయును, తేపు తీయు నన్న ప్రవాహము నేట తేపట నిబ్బడి ముబ్బడిగాఁబొంగి, యిదికి పొలాలమీఁదఁ బరువెత్తెను మొదట నొడ్డున నున్న పైరును బుక్కిటఁబట్టెను. కొంతపైరునకుఁ దలమునక, కొంతపైరునకు నడుముదాక, మఱికొంతకు మూలస్పర్శ. ఇది మొదటినాటికథ. రెండవనాడు దక్షిణపుఁబొలమంతయు పైరే కనఁ బడలేదు. గుంపులు గుంపులై కొంగలు జలోపరిభాగమునఁ జాళ్ళు కట్టి పరువులెత్తెను. దుబ్బులెదిగి పోరంబోక లున్న చోటఁ జుట్టు పట్ల నీరు లోఁతైనను నచ్చటమాత్రమునీ రందుచుండుటచేతఁ గృష్ణా జనము పరచినట్లు బకధ్యానము సాగెన. చేపలు మాటిమాటికిని దలలెత్తి నీలు వీత నీడబోయినట్లు తికమకలుపడెను. నీరు సుబ్బన్న పేటచుట్టుపట్లనున్న పేడకొంపలను మట్టడివేసెను. వారు వాకిళ్లల ముందు మట్టితోఁగట్టలు వేసికొని, తెల్లవాలులు దీపములు పెట్టుకొని, గట్లు తెగిపోకుండఁ జూచుకొనుచుండిరి. పేటకుఁ బడమటివైపునఁ

బ్రవహించు కాలువకు నేటిసర్దు పొడిచి, పశ్చిమోత్తరదిక్కులందును వజ్రద విజృంభించెను వంతెన విఠిగిపోయెను. బెజవాడ సుబ్బన్న పేటలమధ్య రహదారిలేదు. అంతకు మూడునాళ్ళకుఁ బూర్వము రంగారావుగారు, శశినియు. బేటకు వచ్చిరి. వా రీ యేటివజ్రదల మూలమునఁ జెన్నపురికి సాగిపో వీలులేకుండెను. మోటారు నడువదు.

శశిని పూర్వపురాణులవలె పేటసంప్రదాయములకొఱకైతను చీరగట్టవలెనని, ఘోషాసాగించవలె నని రంగారావుగారి హృదయ గుహకుహరములోని మనస్సువాఁకరాని యొక యూహకురము. దాని నాయనమనస్సెప్పుడును బరామర్శించలేదు. స్పృష్టమనస్కమే కాని దానికి స్పృష్టవాక్య మెక్కడిది? శశిని కట్టి భావస్థితినిగూర్చి కూడ సందేహము లేదు. ఆమె యొకస్వతంత్రదేశమునఁ బుట్టినది. అచ్చటి మరియాదలకు, నలవాటులకుఁ బరదేశములవారు వచ్చి భిన్నముగా నడచినచో నామె మనస్సు చాల బాధపడియుండును. కాని తన యీ భిన్నప్రవర్తన యిచ్చటి దేశప్రజలకు బాధ కలిగించునని యామె కూహయే కలుగలేదు. కలుగవలసిన యవసరము లేదు. ఈ దేశప్రజలు వచ్చినకష్టములు దైవికములని వాని నోర్పుతో నహింతురు. తమ కష్టములేమిసూచించరు. ఒకవిషయమున, నొక కార్యాచరణమునఁ దమకష్టములేమిని ప్రతిఘటించి తెలుపుట శశిని పుట్టినదేశమునఁ బ్రధానధర్మము. తత్ప్రకృతులకుఁ ప్రతిఘటించక పోవుట యంగీకారముక్రిందనే లెక్క.

వజ్రద మూడవనాడు శశిని ప్రాతఃకాలమున లేచి, దక్షిణపు దిక్కుగాఁబోయి, యందొంతమ్మకు జలములోఁ దిగెను. ఒక పంచముని యింటివెనుకఁ బొంచి తుపాకితో నొక కొంగను చంపెను. ఇద్దఱు మాలకుఱువాండ్రు పోయి చచ్చిన కొంగను దెచ్చిరి. తుపాకి మోత విని తుంగలమీఁద, కాడిగట్టుల, నీరులోఁతు లేనియెడలఁ గూర్చున్న జలక్షుణ్ణియు బెరుకన్నులతో, నిక్కించినమెడలతో, అక్కలు నీటిలోఁ గొట్టుకొని, ముందునకుఁ దూలిపోవుచు నెగిరి, వజ్రద లోఁతైనయెడలకుఁ బరువెత్తి యచ్చట నిలుచుటకు నీడలేక, మఱల నొకయరగడియలోఁ దిగివచ్చి యథాస్థానములందే కూర్చుండెను. ఆ కొంగలు తమలోఁ దాము లెక్కిచూచుకొనలేదు.

చచ్చినకొంగ జమకు రాలేదు. నీటిమీఁన సందందు కాజపూలు
 తెల్లనై పైఁకిఁ గనఁబడుచుండెను. కొందఱు మాలెత లాపూవులను
 గోసి తెల్లని రేకలు త్రుంచి, వానిని గొలుసులుగా నమర్చి కొప్పలో
 నుండి చెవులవఱకును శిరోలంకారములుగా నమర్చికొనిరి. ఆ
 యల్లికకు నా యలంకార ప్రయత్నమునకు శశిని చాల ముచ్చటపడెను.
 అనాగరకులైన యీ ప్రజలకు నింతరసజ్ఞత్వ మెచ్చటిదో! వారి
 మనస్సులు సహజముగా మెత్తనివి కావలయును. కాని వారి నల్లని
 దేహచ్ఛాయలు వారి బుద్ధిలో మార్పుతేలేదు. ఆమె పడమటి
 దిక్కుగా నడచెను. ఆ వైపునఁ గొన్ని పొలములు మునిగిపోలేదు.
 ఎరువుతోలిన కొన్ని చోట్ల పైరుదుబ్బకట్టి కొద్దిగా వచ్చిననీటిని
 పరిహసించుచుండెను. కలుపుతీయని యా పొలములో నమ్మపూలు
 పైని దేలియాడుచుండెను. ఆ యాదారంగుపూలనుజూచి, యది
 పూవో కాయయో శశినికిఁ దెలియలేదు. ఆమె యొక పూవువద్దకుఁ
 బోయి మాలపిల్లల 'నదియేమి' టని యడిగెను. ఇచటనున్న యీ
 రెండు నెలలలో నామె తెలుఁగులోఁ బది పదునొకండు మాటలు
 నేర్చినది. ఆ పిల్ల లవి నమ్మపూవు లని చెప్పి, 'వానికింద దుంప
 లుండును. అవి యుడుకఁబెట్టితినినచో రుచిగానుండు' నని చెప్పి,
 నీటిలోఁదిగి యొకదోసెడుదుంపలు తెచ్చి యామె కిచ్చిరి. శశినిరాక
 గూఢములకు, విషనరీపేటకు మహాదశఁబట్టిన ట్లున్నది. వా రంద
 ఱును మనసా యూరికన్నఁ గోటకు దగ్గఱవారైరి. అందుచే శశిని
 యన్న వారియందఱకును బ్రాణమైపోయెను. ఆమె చంపిన కొంగను
 గోటకుఁ దెచ్చెద నని యొకమాలపిల్లవాఁడు వెంట రాఁగా నామె
 వానిని వారించి, చేతిరుమాలులో నమ్మదుంపలు కట్టుకొని, తుపాకి
 చఁకను బెట్టుకొని, కొంగ నెడమచేతఁ బుచ్చుకొని, వస్త్రముల
 న్నియు నొండుమట్టి కొట్టుకొని యామెగోటకు నడచివచ్చెను. ఏ
 ఆఘికాదేశముననో, యూరిపియనులతుపాకిమోత శబ్దించని యాకా
 శము కలయే దక్షిణపులమెరికామహారణ్యములమధ్యనో నూత్న
 జాతులు, నూత్నాచారములు కనుఁగొనుటకుఁ బోయిన సాహసుల
 గుంపులో నొకర్తుకవోలె నావేశమున నున్న తన్నుఁ దా నామె
 యూహించుకొనెను. జనులందఱు నామెవంక నివ్వెఱపోయి చూచిరి.

స్వతంత్రభావసంస్కృతులు కాని కొందఱు కామయెడల జుగుప్స కలిగెను. అనూహమానమతులు, సమాయకులు సగువారికి నామెవేసము రమణీయుముగ, నూత్న భావాభిరామముగ, స్వతంత్రతాచిహ్నముగ గోచరించెను. ఆమె గోటకు వచ్చెను.

స్నానముచేసి, మంచదుస్తులు ధరించి జమిందారుతోఁ గలసికొనెను. అతఁ డామెను గౌరవించి యేగో మాట్లాడి చివరకు 'నీ విట్లు తిరిగినచో నీ యూర బాగుండదు. చెన్నపురిలో మనము యథేష్టముగ నుండవచ్చును. మఱియొకచోట నుండవచ్చును. కాని యిచ్చట బాగుండదు' అని చెప్పెను. శశిని కొంతసేపు వాదించి, 'సరే! నీ కిష్టము లేనిచోఁ జేయుచులే' యని వాగ్దానమొసఁగెను.

భోజనముముందుఁ గూర్చుండిరి. దాసీవాంఁడు కొంగను వండలేదు. ఆమె 'కొంగమాంస మేది' యని యడిగెను. 'అది పొలముకొంగ. కొక్కిరాయి. దానిని నీచజాతులు తిందురుగాని రాజులు తిన' రని చెప్పిరి. ఆమె మఱియొకప్పుడైనచో నన్వేషిదే. ఇంతకుముందే రంగారావు కొంత యా విషయము ప్రస్తావన చేయుట వలన నూరకున్నది. మఱల నమ్మదుంపలకొఱ కడిగెను. దానికి సమాధానము రాలేదు. పరిచారకు లదే సమాధానము మఱలఁ జెప్పుటకు జంకి యూరకుండిరి.

వఱద నాల్గురోజులకుఁ దీసెను. ఏఱుమాత్రము విజృంభించియే ప్రవహించుచుండెను. తరువాత వారమురోజుల కేఱు తనపరిమాణమును దాను పొందెను. రంగారావుగారికిఁ బేటలో నన్నాళ్ళు కదలకుండుట సుఖహేతువుగా లేదు. శశిని ప్రతిదినమునను మేడపై భాగమునందే పోయి కూర్చుండి జలావృతమైన ధారుణీశోభఁ దిలకించుచుండెను. ఏఱుతీసినను దారియంతయు బురదయమ్యెను. తాతిబాటపై నడుగెత్తున నొండు పేరుకొని రోడ్డుకొఱకు దారి త్రవ్వవలసియుండెను. ఆరోడ్డు జమిందారుగారిదే. దానిని మఱల బాగుచేయుటకుఁ బ్రయత్నము లాగంభింపఁబడెను.

ధర్మారావు ప్రతిదినమును హరప్పనాయనికిఁ జదువుచెప్పుటకుఁ గోటలోనికి వచ్చుచుండెను, పోవుచుండెను. ఒక్కనాఁడైన నతనికి రంగారావునకును సమావేశము జరగ లేదు. సెప్పెంబరుమొదటి

తారీఖున ఈట్టచుగారు మోటారుమీఁద వచ్చి, రంగారావుగారిని గలసికొని రెండువెలల జీతము రెండువేలనాలుగువందలు పుచ్చుకొనిరి. ఆయన హరప్పను బలుకరించి, నా స్తస్సర్పచేసి సెలవు తీసికొనెను. హరప్పనాయనికి ధర్మారావుజీతము జ్ఞాపకము వచ్చెను. నాయనగారితోఁ జెప్పవలయు ననుకొన్నాఁడు. ఇప్పుడే - వేడిలో వేడి-ధర్మారావుగారికిఁగూడ నతని రెండువేలనాలుగువందలు నతనికిచ్చినచో బాగుండు ననుకొన్నాఁడు. కాని తండ్రివద్ద కొడుకునకు మిక్కిలి పరిచయము లేదు. ఒక వేళ పోయి కలసికొంద మన్నను, శశిని యాతనికి నిత్యసమీపవర్తిని. శశిని యన్నచో హరప్పనాయనికిఁ జాల విచిత్రముగా నుండును. అతని యా భావము జుగుప్సయో, యీర్ష్యయో, భయమో, ప్రేమమో, యేదియుఁగానో యేమియుఁ దెలియదు. గణాచారి జూచి పసిరికవలె, శశినిని జూచి హరప్ప పాటి పోవుచు. కాని పసిరికయందు గణాచారియూహ యెట్టిదో, హరప్ప యందు శశిని యూహ యట్టి దవునో, కాదో!

హరప్ప బక్కపలుచనివాఁడు, అబ్బినాకారి పదియేండ్ల వాఁడు నెనిమిదేండ్లనానివలె నుండును. తండ్రి కాఫీలు పోసి పెంచెను. ఇతర దేశములనుండివచ్చుడబ్బాచాలతోఁ బెంచెను. కృష్ణమనాయుఁడు చనిపోయినప్పటినుండియుఁ బిల్లవానిని మోటారుమీఁదనే త్రిప్పిరి. ఆ వంశమున నాయలందఱు నాతోడ్లనాటికే గుఱ్ఱపుస్వారి చేసిరి. గుఱ్ఱమున గుఱ్ఱ మొకఁ డున్నది. దానిటూఁద రంగారావుగారే యాతోడ్లనాఁడు స్వారిచేసెను. ఆ స్వారీహరప్ప యెఱుఁగఁడు. హరప్ప సహజముగా నుద్విగ్నమైన ప్రకృతి గలవాఁడు. మనోలక్షణము లన్నియు తాతగారివి. ఆయన రసజ్ఞత, యాయన యుదారత యాయన వివేచనాశక్తి కుఱ్ఱవానియం దుండెను. ఆయనశరీరపుష్టి లేదు. నదో బలహీనపుగాలి మనదేశముమీఁదికి వినరెను! ఆహనుబాహువులై, విశాలవక్షులై, యేనుఁగుతొండము పూని విఱువఁగలజాతికి గుఱ్ఱులై, బక్కపలుచనై తెల్ల చాటి లేచినంతనే యేదయో యాహారము లేక పోయినచోఁ దపతపలాడిపోవు జనులు పుట్టిరి. హరప్ప మనోవైశాల్యమునకుఁ దగినంత శరీరదార్ధ్యము లేక, మనశ్శరీరముల మధ్య విసంధి కలిగెను. మనస్సు సముద్రమువలె విస్తారమైనది. శరీరము

కాలువవలె గట్టు లదుముకొన్నది. అంతనీరు పడఁబోసికొని యీ కాలువ గట్టులు పొర్లి పోవును. తెపకలు కొట్టుకొని యొడ్లు కోసికొని పోవును. హరప్ప శరీరమంతయు నణఁకిపోవును. చూచినవారు 'పిల్ల వాఁడు బలహీనుఁ' డందును. అది మనస్సు నుహాబలవంత మగుట చేత వచ్చిన దోసము. ఈ రహస్య మెప్పుఁకిని దెలియదు.

మఱుగాఁకు రంగారావుగారు మేఁడపై సావడిలో నొంటరిగాఁ దిరుగుచుండిరి. శశిని సౌధాగ్రభాగమునుండి కట్టఁబడుమన్న వం తెన వద్ద జనులు గుంపులు గుంపులు కూడియుండుట, నారు చీమల బారులవలెఁ గనఁబడుట, వారియంతయు నొండు త్రవ్వఁబడి ప్రక్కను బోయుటచేత పాడుపడినపొలములు తుంగపెట్టిఁగి పచ్చనై యా బాట తీసినవలెవలె సుమనోహరముగా గుండుట-ఈశోభ నామె తిలకించుచుండెను. అందుచేఁ రంగారావున కేకాంతము లభించెను. అది మధ్యాహ్నము. హరప్ప తండ్రి యొంటరిగా నుండె నని రంగన్నద్వారా తెలిసికొని, తండ్రికిఁ గబురంపించి తాను దర్బనముచేయఁబోయెను. రంగారావుగారు కుమారుని ప్రక్కనున్న సోఫామీఁదఁ గూర్చుండ నియుంచి 'బాగుగాఁ జదువుకొనుచు న్నారా?' యని యడిగిరి. నారు 'చిత్త' మనిరి. 'ఏమిపనిమీఁద వచ్చితి?' రని తండ్రి ప్రశ్నించెను. కుమారుఁడు మాటాడలేదు. చెప్పద మనుకొనిన యాయన నోటికి మాట రాలేదు. మఱలఁ గొంచెముసే పుండి తండ్రి 'ధర్మారావు పచ్చమన్నాఁడా' యని యడిగెను. హరప్ప మనస్సు 'ధర్మారావుగా' రనినయందుకు రేఖా మాత్రము కదలెను అతఁడు 'చిత్త' మని మఱికొంతసే పాగి, 'వారి జీ... ..' యని యాఁచెను. రంగారావుగారు కొంతసే పూరకుండి 'జీత మేమి కావలయు?' ననిరి. హరప్పనాయని కీ ప్రశ్న యర్థము కాలేదు. మఱల రంగారావుగారు 'నెలకు బదునేరురూకలు చాలునా?' యనిరి. వంగి కూర్చున్న హరప్ప శరీరోర్ధ్వభాగమును దీర్ఘీకరించి, మొగమెత్తి, యెత్తిన మొగమంతయు లజ్జ. కోపము, విస్మయము నై పోయెను. ఎక్కువభాగమం దర్థముకాకపోవుటయే తోఁచెను. తండ్రి కొడుకునొకసే చూచుటలేదు. సముస్తమైనతరువాత హరప్ప యథాస్థితికి వచ్చెను. తండ్రి హరప్పవంక నప్పుడు చూచెను. 'సరే.

రెండు నెలలకుఁగలసి ముప్పదియు నిమ్మని ఖజానాదారునకుఁ గలు రంపించు' మని రంగారావుగారు చెప్పి, తాము సౌధోపరిభాగము నకుఁ బోయిరి. హరప్ప కూర్చున్నవాఁడల్ల కుంగిపోయి కనుఁ గొలుకులను వచ్చిన నీరు నెమరుకణతలవెరుకదాఁక నదిమి, యెద పగిలిపోవునేమో యని గుండెపైఁ జేయాఁచి పట్టుకొని తలవంచి కూర్చుండెను. భావనకన్న శూన్యతయే యతనిమనస్సునఁ దాండ వించెను. పసిగుండె యొచ్చుకొనలేకపోయెను. ఒక గడియలో హరప్ప నిదురపోవుచుండెను. ఎవరుచు నిద్ర మేల్కొలుపలేదు. సాయంకాల మగుసరికిఁ దనంత తానే లేచి నెమ్మదిగా మెట్లు దిగి వచ్చి తనగదిలోఁ దాను గూర్చుండెను.

ధర్మారావునకును, హరప్పనాయనికిని మిక్కిలి పరిచయ మేర్పడెను. చదువు చెప్పుటకేకాక యూరకయు నిదివఱకే ధర్మారావు రెండు మూఁడుసార్లు వచ్చెను. ఈ మూడు సాయంకాలమున మఱల వచ్చెను. హరప్పనునస్సు గుండెలు పొంగి పొలములన్నియు తుడిచివేసినతరువాత బీరుపడ్డ మాగాని యెట్లుండెనో యట్లుండెను. ధర్మారావు రాక మఱల నెచ్చటినుండియో తెచ్చిన నారూఢ్చినట్లు అకాలపుఁబసిమి కనిపించెను. ధర్మారావు వచ్చినంతనే హరప్ప లేచి నిలుచుంచును. ధర్మారావు కూర్చున్నతరువాత హరప్ప వచ్చినచో ధర్మారావును లేచి నిలుచుండును. పదియేడ్ల పసివాఁడు, తల్లి చనిపోయినవాఁడు, తండ్రి కంత సమాదరణీయుఁడుకానివాఁడు హరప్ప నెట్లు చూచినను జూడవచ్చును. కాని ధర్మారావునకు హరప్ప వీరన్ననాయఁడు, నాగన్ననాయఁడు, హరిహరనాయఁడు, గోపాలస్వామినాయఁడు, హరప్పనాయఁడు, కృష్ణమనాయఁడు వీరి రక్తబిందువులు నివసించు తేజోలేశముగనే కన్పించుచు. ఉప్పనినఁ గొట్టుకొనిపోవునంత యీ బలశాలి శత్రుశిరఃకలితకోటీరములు కత్తిపదునుతో రాచిన జోదుల బిడ్డగా భాసించును. ఈ పరిత్యక్త జీవి పరిదీనముఖుఁడయ్యును బూర్వాంధ్రదేశపరిపాలనాపిశునరావర్చ స్విగా గోచరించుచు. అతఁ డతనిని జూచినపుడు సుమంత్రునకు రానుచుండఁడు కనిపించినట్లే యుండును. హరప్పకు ధర్మారావును జూచినప్పుడెల్ల నానందముగా నుండును. ఆ యానంద మెట్టిదో

యతఁడు విమర్శించుకొనలేదు. విమర్శించుకొనుటకుఁ బరిచయము చాలదు. ఆయువు చాలదు. కాలము గడువవలయును.

కొంతసేపు కూర్చున్నతరువాత ననలేక ననలేక 'తమకు జీత మెంత కావలయు?' నని హరప్ప యడిగెను. ధర్మారావు తన కేమియు నక్కఱలేదని, తనవంశమునకు వారివంశమునకుఁ గల సంబంధము కథగా హరప్పతోఁ జెప్పెను. హరప్ప మనస్సులో ధర్మారావు చెప్పిన కథయంతయు స్వర్గకథవలెఁ దోచెను. ధర్మారావు చివరకు 'మీరు వేణుగోపాలస్వామికి ధర్మకర్తలు. మీ రా ధర్మకర్తలుగ నుండినచో నా కది యిచ్చినట్లే. నేను బి. ఎ. పరీక్ష యిచ్చితిని. ఎచ్చటనైన నలువది రూపాయల జీతము తెచ్చుకొన గలను' అనియెను. హరప్ప 'యింతేనా' యనెను. రోజంతయు జెప్పిన నెలకు నలువది రూపాయలేనా? నాకు మా దొరగారు రోజునకు గంటయైన జెప్పఁడు. చాలభాగము నా కావస్తువులు నీ వస్తువులు చూపించుటతోడనే కడపుచు. ఆయనకు నెలకుఁ బన్నెండువందల రూపాయల జీతమిచ్చుచున్నాముకదా? రోజెల్లఁ జెప్పినందుకు మీ కంతయైన నీయరా?' యనెను. ధర్మారావు నవ్వి 'తమకుఁ జిన్నతనము. పెద్దయైనతరువాతఁ దెలియు' ననెను.

తరువాత మరల ధర్మారావుజీతమును గుఱించి ప్రస్తావన రాలేదు. హరప్ప యతనితో సంభాషణమాత్రమే చేయుచు. ధర్మారావు బలవంతముగాఁ జదువు చేప్పును. హరప్ప నానాటికిఁ బరమకుశాగ్రబుద్ధివలెఁ గన్పించెను. తరువాత నెలనాళ్ళకు ఈటసను దొరగారు హరప్పను వట్టి మందమతి యనుకొనెను. ధర్మారావు హరప్పను గొప్పమేధావి యనుకొనెను. హరప్ప దొరను జీతగాఁ డనుకొనెను, ఉపాధ్యాయుఁ డనుకొనెను; ధర్మారావును మిత్రుఁ డనుకొనెను, మహోదారుఁ డనుకొనెను.

వంతెన మఱలఁ గట్టబడి శశిని రంగారావులు చెన్నపురికిఁ జేరిరి. గుడివాడసీమనుండి క్రొత్తనారు తెచ్చి, బీడువడ్డ పొలాలు మఱల దమ్ముచేసి యూడ్చిరి. ఆ పైరును మూర్ఖుడైన ధనవంతుఁడు పెండ్లిపీటలమీఁదవలె వెలతెలఁబోయెను-అది పండిననాఁడు; గల్లా కుంచాలతోఁ గొలిచిననాఁడు!

పురసాలకసంఘసభ ముల సమావేశమయ్యెను. రయితుల పక్షపు సభ్యుడు 'పైరంతయు యథాయథ లయ్యెను. ఈసంవత్సరమున మట్టి పోగుచేసికొనవలసినదే! ఈ యేటిపన్నుగూడ ముందు నాటికే నసూలు చేయవలయు' నని తీర్మానముపెట్టెను. రాచరికపు సభ్యులు కాదని వాదించిరి. 'మొదటి యేటనే వాయిదా తీర్చక పోయినచో రాచరికమువారికి మనమీద విశ్వాసము కుదురదు. ఎట్లయి ట్లిచ్చియే తీరవలె' ననిరి. కాని వోలుకుఁ బెట్టుగాఁ బ్రజాపక్షమే గెలిచెను. గ్రామమంతయు సంతోషించెను.

చంద్రారెడ్డికి సభాధ్యక్షుడుగాఁ దా ననుకొనినంత స్వతంత్రుడు గాదని తెలిసెను. ఏల యనగా నొక మిషనరీసభ్యుడు తాను ప్రజాభిప్రాయమునకు వ్యతిరేకముగా వాదించినను వోలు మాత్రము ప్రజానుకూలముగానే యిత్తుననియు, చంద్రారెడ్డిగారిని గూడ నట్లే యిమ్మనియుఁ జెప్పెను. చంద్రారెడ్డి 'నాకు నీ హితము చెప్పుట యెందుకు? నే నెట్లును ప్రజ కనుకూలముగానే యిత్తు'ననెను. మిషనరీ 'మిమ్ము రాచరికమునా రేర్పాటుచేసిరి. మీరు వారియందే గౌరవము చూపవలయును. వాగు చెప్పినట్లే నడువవలయు' ననుట ధ్రువపడెను.

పసిరికకుఁ బదునాతేండ్లు. అతఁ డదివఱ కెన్నడును జిట్టున చీది యెఱుఁగఁడు. వఱద వచ్చిననాఁ డతనికి జ్వరమువచ్చెను. మంగ డాక్టరును దీసికొనివచ్చెను. డాక్టరు చేయిచూచి, నీసాయెకటి పుచ్చుకొని యాసుపత్రికి రమ్మని మంగతోఁజెప్పి తాను బోయెను. మంగ వెళ్ళి మందు తెచ్చెను. పసిరికను త్రాగు మనెను. పసిరిక మందు పాఱబోసి చిట్టుబుస్సులాడెను. కొడుకు పుట్టినప్పటినుండి పాముభయమెఱుగనిమంగ కది మొదలు పసిరికజ్వరము తగ్గువరకు పా మన్నచో భయముపుట్టెను. మందులేకుండనే పదిరోజులలో జ్వరము తగ్గెను. తగ్గెనుగాని పసిరికబలిసెను జ్వరమువచ్చిన చిక్కిపోదురు. పసిరిక బలిసెను. అతనికిఁ బూర్వము శరీరరేఖలు కనబడెడివి కావు. అవురుగడ్డికాఁడ నడచుచున్నట్లుండెడివాఁడు. ఇప్పు డతఁడు నడచు వేళ పచ్చివాసము నడచుచున్నట్లుండెను. బలమో, దౌందమో!మనిసి నిలచి నడచుచుండెను.

ధర్మారావు కోటకు వచ్చెను. హరప్పయు, నతడును గలసి సాయంవాహ్యాళికై బోయిరి. తక్కిన రాజబంధువుల కిది యిష్టము లేదు. కాసావాండ్రకు నిష్టము లేదు. కాని శశినిరాకమొన లెల్ల రకును నాచారములయందు సడలుట కొద్దిగా నలవాటయ్యెను. అందుచే నారి సాయంవాహ్యాళి యెవరిమనస్సునుండియు బయటకు రాలేదు.

హర—మన స్వామిని నే నెప్పుడును జూడలేదు. ఆయన యెట్లుండును? కాదు, కాదు - చూచితిని. మాయమ్మగారివెంట నొక సారిపోయి చూచితిని. మా తాతగారివలె నుండును.

ధర్మ—పూర్వము స్వామికిఁ బ్రతిసంవత్సరమును గల్యాణములు జరిగెడివి. కృష్ణమనాయకుగారు ప్రతికియుండఁగా చివరి నాలుగేడ్లు కల్యాణములు చేయలేదు. ఐదనయేట వారు చేయించవలయు ననుకొనిరి. వైశాఖమాసములోఁ గల్యాణము. వారు మాఘమాసములోనే పోయిరి.

హర—నేను పెద్దవాడ నైనతరువాత మఱలఁ జేయించెదను.

ధర్మారావునకు హరప్పను ముద్దాడవలె ననిపించినది. అతని యొడలిలో రాచనెత్తురున్నది. అతనిని దాను స్పృశించరాదుకనుక మనసులోనే ముద్దాడెను.

ధర్మ—నేను నాలుగైదురోజు లూరిలో నుండను. కృష్ణా పుష్కరములు వచ్చినవి. బెజవాడకుఁ బోయి పుష్కరములు పెట్టుకొని రావలయును. సెలవిప్పించవలయును. హర—పుష్కరములు పెట్టుటనఁగా నేమి? ధర్మ—బృహస్పతి పన్నెండు సంవత్సరముల కొకసారిగా నొకానొక నదీజలమును సమాకర్షించును. తత్సంయోగముచేత నా నదీజలమునం దితరసమములందు లేనిశక్తు లుద్భవిల్లును. సర్వదేవత లా జలమున నన్నిహితులై యుండును. ఆ సమయమునఁ బితృదేవతలకుఁ దర్పణాదికములు వదలినచో నదియెక్కువ ఫలమునఁబుచ్చును మానాయనగారు చనిపోయిరి గనుక, నే నాయనకుఁ బుష్కరములు పెట్టవలయును. హర—మా యమ్మగారు చనిపోయిరి గదా! నేనుచు బెట్టవలయునా? అయినచో నేనుకూడ వత్తును. ధర్మ—మీ నాయనగారు కర్మలమీద నమ్మకములేనివారు. మీ

రట్లు చేసినచో వారికిఁ నోపముపచ్చునేమో! పైఁగా నేను మీచేత నా యిష్టమువచ్చినట్లు చేయించుచుంటి నని యనుకొనవచ్చును. అదియుఁగాక రాణిగార్లకు మాసికములే లేవు. పదునేనురోజుల కర్మయే జరుగలేదు. శాస్త్రప్రకార మైనచోఁ దమ కాశౌచమే వదలలేదు. మీ రీసమ నుమునఁ బుష్కరములు పెట్టరాదు. హర—

● అయినచో నే నిప్పు డేమి చేయవలయును? ధర్మా—ముందు కర్మ చేయవలయును. చనిపోయినవారు ప్రేతము లగుదురు. అనఁగా నది యొక యాకారము. మఱకుఁ గనఁబడరు. వారు నల్లని గుఱ్ఱరూపులై యా శరీరములలో నుండులేక చాల బాధపడుచుఁ బుత్రులు తిలో దకములు పదలి తమ కా రూపము తీసివేయుదు రని యెదురుచూచు చుందురు. మనము కర్మచేయనిచోఁ బ్రేతత్వవిరుక్తి లేక వారు గాలిలో భూతములై యల్లాడుచుందురు. హర—నన్ను మాదొరగా రేదియో యడిగిరి. ఇంత విస్పష్టముగాఁగాకపోయినను జచ్చిపోయిన వానినిగుఱించి యాయనతో నే నేదో చెప్పితిని. మే మీరీతిగా నమ్మెదమంటిని. ఆయన 'యివన్నియు పిచ్చియాహాలు. బ్రాహ్మణులు ధనము దీసికొనుట కివి యేర్పఱచిరి. చచ్చినవారు ప్రేతములై యుందు రని మన కెట్లు తెలియును?' అని యన్నాడు. అవును, చచ్చినవా రిట్లుండురని మన మెట్లు చెప్పగలము? ఉంకిరో, లేరో! ధర్మా—బాబుగారూ! అట్లుగాదు. అట్లయినఁ బ్రతిమతములోను ప్రత్యక్షము కానివి చాల నుండును. అప్పు డేనుతములోనను దేనిని నమ్మ నక్కఱలేదు. ఒకఁ డొకదానిని విశ్వసించినచో మఱొకఁ డొకొకదానిని విశ్వసించును. చనిపోయిన జీవాత్మల నన్ని టిని ఏసుక్రీస్తు ఎప్పుడో భవిష్యత్కాలమున మఱల లేవఁదీయునని క్రైస్తవులు విశ్వసించును. అట్లే మఱొన్నియో విషయములను విశ్వ సించును. మన పూర్వరులు చెప్పినవానిని మనము విశ్వసించుము.

మఱునాఁడు ధర్మారావు బెజవాడ పోయెను. పుష్కరములు పెట్టెను. పెట్టిన మఱునాఁడు సూర్యపతియు, ధర్మారావును గలసి యూరెవెంటఁ దిరుగుచుండఁగా సూర్యపతి యెఱిఁగిన యొక పెద్ద మనిసి కనఁబడెను. ఆయనపేరు పశుపతి. పశుపతికి సూర్యపతి ధర్మారావును జూపించి 'యీయనేనండి ధర్మారా' వని చెప్పెను. పశుపతి

నమస్కారముచేసి 'అయ్యా! తమ పేరు వినుటయేకాని, చూచినది లేదు. మీ కవిత్వము పత్రికలలోఁ జూచుచునే యున్నాను. మీ రచన నాకుఁ జాల బాగుండు' ననెను.

రాత్రిపడువఱకును మువ్వరును గలసియే తిరిగిరి. పశుపతి, ధర్మారావు లిద్వరును నేదో ఫలహారముచేసి యారాత్రికి భోజనము మానివేసిరి. మువ్వరును సూర్యపతి మేడమీఁద శయనించిరి. నాటక ప్రదర్శనములు, కవిత్వము-కాలమంతయు వీని విమర్శతోనే సరిపోయినది. రాత్రి నిద్రపోవువేళకుఁ బశుపతి ధర్మారావుతో 'నీ వింక నిద్రపోమ్ము. నాకు నిద్ర వచ్చుచున్న' దనెను. అని వెంటనే 'క్షమించవలెను, క్షమించవలెను నోరు జాటి 'నీ' వని వచ్చినది.' అని యనఁగా ధర్మారావు 'కాదు, కాదు. మన మిద్దఱుము నింక నీ వనియే యచుకొనవలయు' అని, మిగిలిన నాలుఁగు మాటలును తాను 'నీ' వనుచునే యాడెను. ఇద్దఱును నిద్రించిరి. మఱునాఁడు మేల్కనిరి. ధర్మారావు నొడిలో పశుపతి కూర్చుండి 'యింక నిద్రలే' యనుచుండఁగా ధర్మారావునకు మెలకువ వచ్చి మేల్కొలుపుచున్నది సూర్యపతి యనుకొనెను. కన్నులు తెరిచి పశుపతిని జూచి కౌఁగిలించుకొనెను. పశుపతి కిరువదిరెండేండ్ల వయస్సు. ధర్మారావు న కిటువదినాలుగేండ్లు. వారి యా తొలి కౌఁగిలింత పురానుభూతమై, పాతికయేండ్ల వ్యవధి కలిగిన దానివలె పునఃప్రాప్తిలో వ్యవధిగతమహాశాపరిపూర్తికృతసౌఖ్య మంతయు సాంద్రముగా గోచరించినది. కౌఁగిలివదలి యా బాల్య మిత్రులవలె వా రొకరివంక నొకరు చూచుకొనిరి. మఱునిముసము నుండి వారి పరస్పరప్రవర్తనములోఁ గ్రొత్తదనముగాని, తద్గత భావముగాని, తత్స్మృతిగాని లేకుండఁబోయెను. ఆ సాయంకాల మునఁ బశుపతి ధర్మారావును దమయూరు రమ్మని యడిగెను. అతఁ డంగీకరించెను.

మువ్వరును గలసి తాడేపల్లిగూడెము దగ్గఱ రైలుదిగి మోటారుమీద 'ఉండి' పోయిరి. 'ఉండి' చేరినంతనే ధర్మారావు 'నీ ఉండిలోనా యుండి, నా కిన్నాళ్ళనుండి కనిపించితివి కా'దనెను. ఇద్దఱును జేతులుపుచ్చుకొని నడచుచుండిరి. పశుపతి ధర్మారావు

చేయి స్నేహసూచకముగా నలిపెను. పశుపతి ధనవంతుఁడు. సూక్ష్మలుప్తైనలుప్త్యాపై యూరకేయుండెను. అతనికి సాలునకు నాలుగువేలు వచ్చును. వారియిల్లు రాజభవంతి. వారి పూర్వులు కొద్దిలో జమిందారులు. అది క్షత్రియుఁడేశము. అచ్చటనున్న పశుపతి పూర్వులుగూడ సగ్రహారీకులగుటచే రాజులవలెనే యుండును. వారియింటిలో రాచమర్యాదలన్నియు సాగుచుండెను. సూర్యపతి ధర్మారావు లిద్దఱును బశుపతియింటిలో సంతయింటిలోకన్న నెక్కువగా నుండును. వారచట మూడురోజులుండును. ధర్మారావు తనపద్యములన్నియు వినిపించెను. పశుపతి ప్రతిదానికిని సంతోషించెను. ఒకనాడు రాత్రి ధర్మారావు భాగవతములోని ప్రహ్లాద చరిత్ర చదివెను. పశుపతి 'ఆహా! యెంతచక్కగాఁ జదివెదవు! తెలుగుపద్యము నీవలెఁ జదువువాఁడు దేశములోలేడు' అనిమెచ్చుకొనెను. పశుపతి యాడిన ప్రతిచూటయు ధర్మారావు హృదయమునకు సంతోషమే కల్పించుచుండెను. ధర్మారావుచేసిన ప్రతిపనియుఁ బశుపతికి మెచ్చుదలనే కల్పించెను.

ఆ మూడురోజులలో నొకనాడు ధర్మారావు నూతిదగ్గర స్నానము చేయుచుండెను. స్నానములగదిలోఁ బెద్ద జాతితొట్టి నిండఁ జనీళ్ళు తోడియున్నవి. ప్రక్కనే పెద్దకాఁగుతో వేడి నీళ్ళు కాఁగుచున్నవి. సబ్బులు, సీకాయ, నున్నిపిండి ప్రక్కబల్ల మీదఁ గలవు. దణ్ణముమీద తువాలులు, ధోవతులు నుదికినవి వేలిలాడుచుండెను. ధర్మారా వేదియోయూహించుచు వేనీళ్ళును చనీళ్ళును నన్నియుఁ బోసుకొనెను. మడికట్టుకొని పశుపతి యితఁడు వచ్చునని యెదురుచూచుచుండెను. ఇతఁడేమో రాలేదు. వాకిట నొకగదిలో సూర్యపతి కన్నము వడ్డించిరి. అతఁడు భోజనము చేయుచుండెను. వంటయింటికిని, స్నానాల గదికిని గొంచెము దూరము. ధర్మారావును పిలిచి రమ్మని పశుపతి చెప్పెను. అందఱును మడికట్టుకొనిరి. అందుచే పశుపతిభార్య పోవలసివచ్చెను. ఆమె పేరనసూయ. ఆమె స్నానాలగదివద్దకుఁ బోయి చూచెను. ధర్మారావు నీళ్ళయిపోయి చేతిలోఁ జెంబువుచ్చుకొని గోడవంకఁ జూచుచు నూరకే కూర్చుండెను. అనసూయ క్రొత్తవాఁడగుటచేత

మాటాడుటకుఁ గొంకి, యతనికిఁ గనుపడునట్లు ముందుగాఁబోయెను. ఆమె తారాడుట తా నాలస్యముచేయుటచేఁ బిలుచుటకు వచ్చుటగా గ్రహించి ధర్మారావు 'అమ్మా! వచ్చుచున్నా' ననెను. అతని సౌమ్యమైన వాక్కునకును, బలికినరీతికిని నామెకు ధైర్యము కలిగి, 'మీ కోస మెదురుచూచుచున్నాను' అనెను. ధర్మారావు సవ్వుచు 'మీయాయన కాకలి యెక్కు వమ్మా!' యనెను. అనసూయ నవ్వెను.

ఆ నాఁడు సాయంకాలము మువ్వరును పిఠాకుపోయిరి. పశుపతి సూర్యపతులు కాలువవెంటఁ బైదాఁక పోయిరి. ధర్మారావు కొంచెము సుస్తీగానుండి కూర్చుండలేక, వారివెంటఁ బోక, పండు కొందమని యింటికి వచ్చెను. ఇంటినద్ద నెవ్వరును బరిచారకులు లేరు. పశువులను గట్టివేయుటకుఁ గొందఱు, పాలను దీయుటకుఁ గొందఱు పోయిరి. ప్రక్కలు వేయు చాకలి లాంతరులతోఁ జమురు పోయుచుండెను. సావడిలో నుయ్యెలబల్లమీఁద ధర్మారావునుండెను. తలక్రింద దిండులేక యతనికి పండుకొనుట సుఖ మనిపించలేదు. 'అనసూయ యప్పు డచ్చటికి వచ్చెను. ఆమె యతనిని జూచి లోనికిఁ బోఁబోయెను. ధర్మారావు 'అమ్మా! దిండాకటి తెప్పించి యిత్తువా!' యనెను. అనసూయ తానే తెచ్చియిచ్చెను. దిండుపుచ్చుకొనుచు శిరోబాధచేత ధర్మారావు 'అబ్బా' యనెను. అనసూయ 'అన్నా! తలనొప్పియా' యనెను. ధర్మారావు 'అవునమ్మా' యనెను. మూడవ రోజున ధర్మారావు వెడలిపోవుచు నింటిలోనికిఁ జోయి యనసూయతో 'తల్లీ! వచ్చెద' నని చెప్పెను. ఆమె 'వదినెగారి నడిగినానని చెప్పవలయును. మీ రిద్దఱును మాయింటి కెప్పుడైన రావలయును' అన్నది. పశుపతి ప్రక్కనే నిలుచుండెను. అతఁడు 'అవును, మీరిద్దఱును రావలయును. ఎప్పుడు వచ్చెదవు, చెప్పుము' అని బలవంతపెట్టెను. ధర్మారావు 'వచ్చెదములే' యని యెలయించఁ జూచెను. కాని పశుపతి బలవంతపెట్టెను. అనసూయ గర్భిణి ఆమె కాటవనెల. ఆమె కది తొలిచూలు. ధర్మారావు 'నీకు కొడుకుపుట్టినతరువాత వచ్చెద' మనెను. పశుపతి 'కాదోయి! నాకు కూతురే పుట్టును. ఎవరో జ్యోతిష్కుఁడు చెప్పినాఁ'

డనెను. అనసూయ నిలువెల్ల సిగ్గయిపోయెను. పశుపతి 'యది యింక నాలుగు నెలలమాట. ఈ లోపుగనే రావలయు' ననెను. సిగ్గుపడిన యనసూయనుండి బలవంతము రాలేదు. స్నేహితు లిద్దఱును నవ్వుచు బయటికి వచ్చిరి. మువ్వరును మోటారువద్దకు నడచి పోయిరి. కొంచెముసేపటికి మోటారురాఁగా సూర్యపతి ధర్మారావు లిద్దఱును మోటా రెక్కిరి. పశుపతి దిగఁబడెను. మూన్నాళ్ళ నుండి యనుభవించిన యొక యశ్యవహితమైన, యనిర్వచనీయమైన యానందరేఖ యెడమిచ్చిన ట్లయ్యెను.

పశుపతి రాత్రి యింటికిఁబోయి, స్నానముచేసి పరుండెను. అనసూయవద్దకు వచ్చెను. పశుపతి 'ధర్మారావు నీతోఁ జెప్పుటకు వచ్చెనే, మీరిద్దఱు టెప్పుడు మాట్లాడితి' రనెను. అనసూయ 'నిన్న భోజనమువేళకు నెంతసేపటికి రాలే దని నే నతనిని బిలుచుటకుఁ బోయితిని. అప్పు డొకసారి; నిన్నఁ దలనొప్పితో నుండి మీకన్న ముందు వచ్చెను. అప్పు డొకసారి' అనెను.

పశు—అతఁ డెంత మంచివాఁడు! ఇన్నాళ్ళుగా నే నతని నెఱుఁగకపోవుటయే చాల చిత్రముగా నున్నది. అతఁడు నా కేల కనఁబడలేదో యింతవఱకు ? అతఁడు కవిత్వ మెంత సాగసుగా వ్రాయు ననుకొన్నావు ? అతఁడు పద్యము చదువుట మొన్న వింటివి కదా!

అన—వీని యన్ని టికన్న నతనిమంచిదనమే నా కాశ్చర్య ముగా నున్నది.

సూర్యపతి ధర్మారావులు బెజవాడ స్టేషనులో దిగిరి. రాత్రి రెండు జాము లయ్యెను. స్నేహితు లిద్దఱును బుష్కరములు పెట్టుట చేఁ మీసములు గొటిగించుకొనిరి. ధర్మారావునకు క్రాపింగే లేదు. సూర్యపతి క్రాపింగు తీయించెను. ఇద్దఱును జేటీయొక జత బట్టలతో ఉండికిఁ బోయిరి. రోజువారీచాకలి యొందుకాలువలో నుదికిన వారిబట్టలు నీరుకావి యెక్కెను. చొక్కాలు ముడుతలు వడి యుండెను. కాలువలో నుదుకుటలో నిస్త్రీబిగువు పోయెను. ఉండి నుండి తాడేపల్లిగూడెమఁవఱకును మోటారులో వచ్చుటచేత మూఁడురోజులు సరిగానిద్రలేకపోవుటచేత నిరువురి మొగములును

వాడియుండెను. టిక్కెట్లొచ్చుచోటికి వచ్చునటకుఁ బుష్కరములు పెట్టివచ్చిన కొందఱుఁడధులమధ్య వీరిర్వరును జేరిరి. వీరిని పల్లెటూరివా రనుకొని టిక్కెట్టుకలెక్టరు టిక్కెట్టు లటు నిటు త్రిప్పి 'యీ టిక్కెట్టుమీఁద నేఁటితారీఖు లేదు మీ రచట నిలుచుండుఁ' డనెను. ధర్మారావునకుఁ గోపము వచ్చెను కాని యేమిచేయును? నిలుచుండ నే వలయును. అందఱును వెళ్ళిపోయినతరువాత టిక్కెట్టు కలెక్టరు వీరి నిర్వరిని తనగదిలోనికిఁ దీసికొనిపోయి రాజమహేంద్ర వరమునుండి రెట్టింపుచార్జి చేసెను. ఇద్దఱును బోయి స్టేషనుమాస్టరుతో ఫిర్యాదుచేసిరి: 'తమ టిక్కెట్లు మంచివే. టిక్కెట్టుకలెక్టరే దుర్మార్గము చేసె' నని చెప్పిరి. స్టేషనుమాస్టరు వీరిమాటలు నమ్మలేదు. ధర్మారావు సూర్యపతితో 'నిదియంతయు నొక దొంగలమఠా. వీరిలో వీరికి భాగములు కలవుకాఁబోలు! మనమాట యేల నమ్ము' ననెను. మాస్టరునకుఁ గోపము వచ్చెను. తరువాత పోట్లాడుకొనిరి. 'మావద్ద డబ్బులేదు. మీ రేమి చేసినచు సరే' యని ధర్మారావు మొండికెత్తెను. చాలసేపటికి ధర్మారావు బి. ఏ. పరీక్ష యైఁదనియు, సూర్యపతి ధనవంతుఁడనియు మాటలసందర్భమునఁ దెలిసికొని వారిని వదలిరి. ధర్మారావు 'బాటసారుల నిట్లు బాధపెట్టుట న్యాయముకా' దనియు, 'బ్రజల సొమ్ముతో బ్రతుకుచుఁ బ్రజల నిట్లు బాధపెట్టుట యీ దేశమునందు నీ కాలమునందే సరిపోయిన' దనియు, 'బెద్దపెద్దస్టేషనులలో నీ టిక్కెట్టుకలెక్టర్లు చేయునాగడములకు మితిలే' దనియు నోటికివచ్చినట్లెల్ల విదలించెను. ఇదియంతయు వారిమీఁద దున్నపోతుమీఁద వానకరిసిన ట్లయ్యెను. మనిసి నోరుకలవాఁడు, చదువుకొన్నవాఁడు, పైకి ఫిర్యాదుచేయగలవాఁడని తెలిసినంతనే దురధికారుల పెంకెఁతనము సడలును. తక్కిన వారిని వారు పెట్టుబాధలకు మితిలేదు. బాటసారులు సరిగాఁబోవుటకు వీలులేకుండ దారియంతయు వంకర టింకరులుగా నినుపకమ్ములు పాతి జానపదులకు గండరగోళముగాఁ జేసిరి. ప్రతిచోటును రక్షకభటులు జులుముచేయుటలోఁ దక్కువతిన్నవాఁ డెవడును లేడు. తరువాత నిర్వరునుగఱిసి వంతెన దాటిరి. గుఱ్ఱపుబండ్లు నిలుచుచోటికిఁబోవుటకుముందు మఱల నినుకటకటాలు దాటువలసి

వచ్చెను. అచటఁ బ్రత్యేకముగా వేసిన యొకపాకలో మువ్వలు మనుష్యులు నిలుచుండిరి. అందులో నొకఁడు 'ఏయ్, ఇటురా' యని ధర్మారావును బిలిచెను. అతఁడు 'ఏనితో నే' మని పోవుచుండెను. కటకటాలతో వదగ్గఱనున్న రక్షకభటుఁడు 'వెళ్ళ వేమి' యని యదలిం చెను ఇద్దఱకును నిదురవచ్చుచున్నది. ప్రకృతి సహజముగా సాత్త్వికము. అందుచేత 'నీ దౌర్భాగ్యులతో నే' మని యా మొదటివాఁడు పిలిచినచోటికి వెళ్ళెను. సూర్యుని యనుసరించెను. అక్కడ నొక బల్లమీఁద నొక పుస్తక ముండెను. కలరాటీకాలుపొడుచు సాధనము లమర్చఁబడి యుండెను. పిలిచినవాఁడు వా రిద్వారను జూచి 'టీకాలు వేయించుకొని పొండు' అనెను. ధర్మారావు 'పుష్కరములన్నియు నయిపోయినతరువాత నిష్పా డేమి టీకాలు? ఈ టీకాలు వేయించు కొనినందువలన జ్వరమువచ్చి నేను బాధపడవలయునా? అసలు నాకు వ్యాధివచ్చినను రాకపోయినను నీ టీకాలు వేసుకొనుటమూలమున వచ్చినచోఁ దప్పక రావచ్చును. నేను వేసికొన' ననెను. ప్రక్క నున్న యింకొకఁ డేదో పత్రిక చదువుచు 'వేసుకొని తీరవలయు' ననెను. ధర్మారావు తీక్షణముగా వానివంకఁ జూచెను. వాఁడు తలయే మెత్తలేదు. మొదటివాఁడు ధర్మారావుతీక్షణదృష్టి, వాణ్నిశ్చలత్వము జూచి మెత్తబడి 'అయ్యా! కాదు, వేసికొనుఁ' డని బతిమాలినట్లనెను. ధర్మారావు 'దారిఁబోవు బాటసారుల నిట్టిబబ్బందిపెట్టుట యోగ్యముగా లేదు. ఆహా! దైవ మెంత వక్రించెనో కాని, యీ దేశ మునఁ బ్రతిపదమ్ముననుభయత్రయే దుర్ఘటమ్ముగా నున్నది'యనెను. అతఁడు 'చిత్తము. పొండు పొం'డని పంపించెను. కటకటాలు దాటి పోవువేళకు రక్షకభటుఁడు 'ఏయూరు నీది? ఎవరు నీ' వనెను. ధర్మారావు 'ఒడలు దగ్గఱఁబెట్టుకొని మాటలాడుము' అనెను. వాఁడు 'బాబయ్యా! చిత్తము, చిత్త' మనెను. ఇంటికిఁబోయి పండుకొను వఱకు మూఁడుగంటలయ్యెను.

మఱునాఁడు ధర్మారావు సుబ్బన్న పేట చేరెను. ఇంటిలో మఱలఁ బూర్వపురీతియే కనఁబడెను. ఇల్లు జరుగుట యిబ్బడిగాఁ దోచెను. ఇంకొకవఱకు సూర్యుని యిచ్చిన ధనముతోనే సంసారము సాగించెను. హరిప్పనాయనికిఁ జదువుచెప్పినందువలన నేమైన వచ్చు

నేమో యని యాశపడెను. కాని సమయమున కౌదార్య మడ్డువచ్చి యటనుండి పదిపదిహేయరూకలైన వచ్చువీలు చెడిపోయెను. సుబ్బన్నపేట పూర్వమువలె గాదు. బస్తీకిళ్ళ పడినంతనే ప్రతి వస్తువు ప్రియమైపోయెను. మానువు పదునేయరూకలతో సాగవలసిన సంసారమున కిప్పుడు పాతికరూపాయలు కావలసివచ్చుచుండెను. బియ్యము బస్తా యిరువదిరూపాయ లమ్ముచుండెను. రోజు గడుచుట దుర్లభ మగుచుండెను. ప్రాతబంధారములో మిగిలినపదిరూపాయలు పుష్కరమున కప్పజెప్పివచ్చెను. ఇట్లు ఏపూట కాపూట చేతప్పల మీఁదఁ గడచుచుండెను. మార్గ మేదియుఁ దోచినది కాదు. ఆరోజు ప్రొద్దుగుంకెను.

మఱురాఁడు జాముప్రొద్దెక్కి హరప్పనాయనివద్దకుఁ బోయెను. నాయఁడు తనగదిలోఁ గూర్చుండెను! ఉప్పు, పప్పు, బెల్లము, బియ్యము, తక్కినసామగ్రియుఁ బెద్దపళ్ళికలలోఁ బెట్టబడి నాయని సమీపమున నుండెను. ధర్మారావు పోయినంతనే హరప్ప లేచి నిలుచుండి 'యెప్పుడు దయచేసితి' రనెను. ధర్మారావు 'నిన్న' నని చెప్పి, యా సామగ్రియంతయు దేని కని యడిగెను. హరప్ప సమాధానము చెప్పలేదు. ఇరువురు నేదో మాటాడుచుండిరి. ఇంతలో నిద్దఱుబ్రాహ్మణులు వచ్చిరి. హరప్ప 'అయ్యా! నేఁ డేకాదశి. మాయమ్మగా రేకాదశినాఁడేకదా పోయినది. నేఁడు మాసికమగుటవలన బ్రాహ్మణుల కీ సంభారము లిప్పించెదను. తమవద్ద సెలవు తీసికొందు' ననెను. ధర్మారావు నివ్వెఱబోయి నిష్క్రమించెను. హరప్ప గదిలో బ్రాహ్మణులు మంత్రములుచదివి మాసికము పెట్టించిరి. స్వయం పాకములు, సంభావనయుఁ గొనిపోయిరి. కొటలోనికి బ్రాహ్మణులు వచ్చుట, హరప్పనాయనిగదిలోనికిఁ బోవుట రాధాకృష్ణయ్యగారు చూచిరి. రంగన్న నడిగి వ్యవహారము తెలిసికొని, తనపినతల్లిమనుమఁడైన నీ మాత్రము బుద్ధిమంతుడైనాఁ డని సంతోషించెను. రంగారావుగారి నైష్కర్మ్యసిద్ధితత్వము తక్కినవారికి నచ్చలేదు. కాని జమిందారున కెదురాడలేక యందఱు నతనినే యనుసరించిరి. హరప్ప మాసికములు పెట్టుచున్నాఁడన్న కబురు కొటలో నానోట నానోట పొక్కి రంగారావుగారిచేవిని బడెను. ఆయనయు నిది

ధర్మారావు చదువుచెప్పుటచే వచ్చిన ఫలిత మని గ్రహించెను. కాని యేమియు ననలేదు.

ఆనాఁడు సాయంకాలము హరప్ప, ధర్మారావులు కలసి వాహ్యశివోయిరి. కొత్తగాఁ గట్టిన వంతెనపైఁ గూర్చుండిరి. హరప్ప యనెను: 'నేను మాతల్లికర్మ చేయలేదు సరికదా, యీ యేడేనిమిది నెలలనుండి మాసికమైనఁ బెట్టలేదు. మీదయవలన నీ నాఁడు మాసికము పెట్టితిని. కర్మచేయకుండ మాసికము పెట్టరా దేమో? అయినను నే నసమర్థుడను గనుకఁ జేతనైన పని చేసితిని. పెద్దనైన తరువాత కర్మ చేసెదను.'

ధర్మా—పెద్దయినతరువాత నెన్ని చేసెదరు? అటు దేవుని కళ్యాణము చేయవలయును. ఇటు తల్లిగారికి, నాయనమ్మగారికిఁ గర్మలు చేయవలయును. పేదవారిని బోషించవలయును. రాజ్య మేలుకొనవలయును. చెడిపోయినది ప్రతిదినమును బాగుచేసికొనవల యును. ఎంత కష్టము! హర—మీ రుద్యోగము కుదుర్చుకొందు నంటిరిగదా! ఎప్పుడు? ధర్మా—ఎచ్చటనో కుదుర్చుకొనవలయును. ఇంటిలోఁ జాలబాధగా నున్నది. ఏపూట కాపుట యిక్కట్టు గానే యున్నది. ఇద్దఱును రాత్రి ప్రొద్దుపోవువఱకు మానులై కూర్చుండి యింటికి బయలుదేరిరి. రంగన్న యద్దాలబండితో నెదురు వచ్చెను. ఇద్దఱును దానిలో నెక్కిపోయిరి. ధర్మారావు కోటవద్ద దిగి తనయింటిదారి పట్టెను.

హరప్ప మఱునాఁ డుదయమునఁ దండ్రిని జూడఁబోయెను. తండ్రి చెన్నపురినుండి వచ్చి మూన్నా శ్యయినది. శశిని రాజేదు; ఆయన యొక్కఁడే వచ్చెను. వచ్చినకుమారుని దండ్రిపరామర్శించి వార్త లేమి టని యడిగెను. హరప్ప 'దివాణములోనుండి ధర్మారావు గారియింటికిఁ గావలసిన సంభారము లేనల కానల పంపించుచుండ వలె' నని మనవిచేసెను. తండ్రి యూరకొనెను. హరప్ప తనగదికి వచ్చెను. ఆనాఁడు ధర్మారావు కోటకు రాలేదు. మఱునాఁ డుదయ మున వచ్చెను.

ధర్మా—తమరికిఁ జదువు చెప్పినందుకు నే నేమియుఁ బుచ్చు కొన నని చెప్పితినికదా! మఱల మీ రిది యేమిటి? హర—ఏ

మున్నది? ఇందు విశేష మేమియును లేదు. ఇది మీ కొక యిచ్చుట కాదు, నేను బ్రదికి యున్నంతవఱకు మీరు నాకు నిది త్రేంచరాని బంధము. మీరు కా దనరాదు.

ధర్మారావు హరప్పనూటలు వినినపుడెల్ల నాశ్చర్యపోవును. కుఱ్ఱనానికిఁ బనునొకంకవయ్యేడు వచ్చినది. లోకజ్ఞునివలె, హృదయ కష్టము లెఱిగిన జీవినలె, సమార్థచిత్తునివలె మాటాడును. అహో! సంస్కారబలము!

ధర్మ—మనయూరిలోఁ గాలేజి బెట్టెదరఁట. నాకు అందులో నేదైన నుద్యోగము నొరకినచో బాగుండును.

హర—అది యీ సంవత్సరము జరుగదు. ముందువాఁటికి గదా! దివానుగారికిని మీకును బరిచయము కలదా?

ధర్మారావు మాటాడలేదు. రంగారావుగారు చెన్నపురిలో నుండగానే కళాశాలయూహ తోఁచినది దానికి నాగేశ్వరరావుగారి పోద్బలము. నాగేశ్వరరావుగారు మొదట ఎ. టి. చదివి, తప్పి, తరువాత బి. యల్. ప్యాసైరి. ఆయన విద్యార్థిదశలో బహుమేధావి, మెట్రిక్యులేషను, ఎఫ్. ఏ., బి. ఏ. లు మూఁడును దరగతులలోఁ బరీక్ష నిచ్చెను. మెకాలే, కార్టెలు, షేక్సుపియరు, మిల్టను లాయ నకుఁ గంతపాఠము. ఇంగ్లీషుభాష యమోఘముగా వ్రాయును. విద్యార్థిదశలో రంగారావుగారి కందుచేతనే నాగేశ్వరరావుగారి మీఁద సదభిప్రాయ మేర్పడినది. అందులో స్వకులుఁడు. నాగేశ్వర రావుగారినిగుఱించి చాలనుంది మిథ్యావాదము లాడెదరు. ఆయన తల్లి నెవరో వెలమదొర యుంచుకొనెననియు, నీయన కలిగెననియు ననుకొందురు. విద్యాధిక్యముచే నాగేశ్వరరా వెట్టి లోపములనైనఁ నణఁచివేయగలఁడు. అతఁడు చిన్నప్పటినుండియు దయార్ద్రహృద యుఁడు. కాని దయయంతయుఁ దనకు నచ్చినవారియెడలనే చూపించును. అతని విశాలహృదయమున కది యొక్కటే లోపము. అతనికిఁ జిన్నప్పటినుండియుఁ దాను పెద్దవాఁడైనతరువాత గాలేజి యొకటి స్థాపించి, యది తాను నడుపవలయు నని యొక గొప్పవాంఛ. ఇంగ్లీషుభాషలో మహాకవు లున్నారు. వారి సారస్వత మంతయు

స్వతంత్రవాయు పరిపూరితము. తత్సారస్వతనిష్ఠాతులకు స్వేచ్ఛా భావము లుగ్గుతోఁ బెట్టినపాలు. ఉన్న కళాశాలలలో నింగ్లీషుపరీక్షలకొఱకు, నుద్యోగములకొఱకుఁ జదువుచుండిరి గాని తద్దతమహర్థము లలవఱచుకొని యధీతి బోధాచరణ ప్రచారములచేతఁ, దా మాదర్శకపురుషులై దేశమున సంస్కారము తెచ్చి ప్రాతవశి త్రుప్పు పుట్టి పాక్షికములై న యీ హిందూమతసంప్రదాయములను నిర్మూలనము చేసి దేశము నభివృద్ధికిఁ దెచ్చును దేశముతోఁ జదువుట లేదు. తాను పెద్దవాఁడై నతరువాత నట్లు చేయవలయు ననియచుకొనెను. సిద్ధి సంకల్పించుగనుక నచుకొన్నట్లే కలసివచ్చెను. వచ్చిన క్రొత్తలోనే యీ మార్గ మవలంబించిన బాగుగా నుండదు. జమీందారు సర్వథా తనమాటయొద్దికలోనివాఁడు. విశాలమైన బుద్ధికలవాఁడు. ఏకజాతి ప్రవృద్ధి వాంఛించువాఁడు గాక, బహుజాతులమధ్య సామరస్య ముండవలయునన్నయూహ కలవాఁడు. దాని కుదాహరణముగా శశినినే పెండ్లాడెను. అట్టిరాజు తఁ కండగా నుండఁగా దా నిప్పుడు కళాశాల స్థాపించుట దుర్బుటమైనపని కాదు. సుబ్బన్న పేటలో బురపాలకసంఘ మేర్పడనే యేర్పడినది. అందుఁ గళాశాలనుగూడ స్థాపించినచో నూరు సర్వవిధముల నాంధ్రదేశమున బ్రధాననగరములలో నొకటి యగును. కాని సుబ్బన్న పేటకు రైలు లేకపోయినచో విద్యార్థు లెక్కరు. ఆ ప్రయత్నముచేయుట కొంచెము కష్టమైనపని. ప్రయాణీకుల యొత్తిడిగలిగి తగినంత లాభమువచ్చు నని తెలిసినఁ గాని కంపెనీవారు రైలు వేయరు. కాలేజి పెట్టినచో లాభమున కేమియు లోపముండదు. రైలుపడుటకును గాలేజి పెట్టుటకును దగిన యేర్పాటులన్నియు నాగేశ్వరరావుగారు చేసిరి. కాలేజికి రంగారావుగారు లక్షరూపాయలు విరాళమొసఁగి ప్రస్తుతము పురపాలసంఘ సభయున్న తమసౌధమును గళాశాలయంచుట కిచ్చివేసిరి. అధ్యక్షునికొఱకుఁ దక్కిన యుపన్యాసకులకొఱకు నర్జీలుపెట్టుకొనుఁ డని పత్రికలలోఁ బ్రకటనలు చేసిరి.

క్రిష్ణమసుపండుగలు వచ్చెను. గ్రామములోని క్రైస్తవులు మిషనరీలు పెద్ద యుత్సవము చేసిరి.

మార్గశీర్ష కృష్ణైకాదశి వచ్చెను. పెత్తనదారులు ముగ్గురును, దివానుగారును, శశినియు, రంగారావుగారు నందరును సుబ్బన్న పేటలోనే యుండిరి. ఉత్తరధ్రువ ప్రాంతమునం దున్నట్లు, ఆకాశ మునం దమర్చిన యగోచరమైన యొక కేళకుళినుండి సన్నిని నీటి తుంపురలు జలజల రాలినట్లు, శరదాతపములకు శ్రమపడిన గోదొంత రాళ మను పురుషునిశరీరమంతయు ముత్తైములవంటి చెనుట పోసి నట్లు, చంద్రమండలార్గతసుధావలయికంబులలోని సుళ్ళు తిరిగి పురుగుతొలిచిన దూలమునుండి పొడివలె, నిఖిలదేవతాపరిభుక్త శేషామృతబిందుసంతానములు నెమ్మది నెమ్మదిగా జాటివట్లు, మార్గ శీర్ష మాసాధిదేవత తెల్లనిపట్టువలిపము మేలిముసుగు దాల్చినట్లు, శక్తియుడిగిన వర్షామేఘపటలి ధారాపాతముగా భూమిని దడుపఁగల సామర్థ్యము పోయి చిలుపచిలుపగాఁ బుష్పాశివోని గాలిదుమారము వోని యల్పజలరేణువులను పడలినట్లు సన్ననిమంచు కురిసెను. మంగదొడ్డిలో గుమ్మరిపాదు పూచి, లోన బంకారుమలాముచేసిన భోజనపాత్రలవలె గుమ్మరిపూలు తత్కాలశోభయంతయుఁ దామె యాహరించెను. గుమ్మరిపూఁదేనె కొసరికొసరి తుమ్మెదలు విజృంభించి ముగ్గుంకారపరిలీయమానప్రాతర్మందానిఁతరంగమర్మర ములై పరవళ్ళుతొక్కెను. గణాచారి యన్నగారి దొడ్డిలోఁ బోక బంతిపూలు, ముద్దబంతిపూలు, అక్కబంతిపూలు వరుసలువరుస లుగాఁ బూఁచెను. ఆ వాసన గుమ్ముమని కొట్టి గూడెములోఁ బెండ్లిండ్లై నట్లుండెను. రత్నగిరిదొడ్డిలోఁ జంద్రకాంతములు సీతా రత్నములు చెలువు గులికెను. భగవంతుని కాదొడ్డి బృందావ నాధిక మరోజ్జమై, నాసాగ్రము లంటఁబొడిచి ఘ్రాణేంద్రియ ప్రవృత్తివల్ల నాచికొన సుమనోభిరామముగఁ దోచెను. గోపాల స్వామిగుడిలో వేళపాళయెఱుంగని సంపెగ పూవుపూచి యాకు చాటున నెచ్చటనో పూజార్థ మరిగిన యర్చకుని మిక్కిలియల యించెను. మిక్కిలి మంచుపట్టిన పైరు నామువేసిపోవు నేమో యని జనులు భయపడిరి.

శశినికి మాత్ర మీ హేమంతముతువు మనఃప్రలోభనకారి
యయ్యెను. గగనమున శశికిఁ దేజఃప్రతారణకారి యయ్యెను.
హరప్పనాయనికి మార్గశీర్ష కృష్ణైకాదశి పరిదేవనకారి యయ్యెను.

ఆ నాఁ డుదయమున మఱల బ్రాహ్మణులు వచ్చిరి. మఱల మంత్ర
ములు చదువఁబడుచుండెను. అవి నాగేశ్వరరావుగారి శ్రవోగోచ
రము లయ్యెను. అసంపిహితోర్ధ్వకాయులు, అప్రవర్ధమానకేశ
భారులు, వస్త్రాంచలాపరిక్ష్ప్తజంఘులు, ఆపాదూపాదులు, విభూతి
రేఖావిభూషిత వక్షోహస్తులు, కక్షగతదర్భాంకురులు, శ్రవశ్శ
ఘ్నలికాపరిలంబమానగుండలులు బ్రాహ్మణులు శశిని కక్షిగోచరు
లైరి. దివా నే మచుకొనెనో, దొరసాని యే మచుకొనెనో! ఆనాఁడు
సాయంకాలమున హరప్ప ధర్మారావులు కలసి కోటవదలి పోవు
చుండిరి. రాజు, దొరసాని, దివానులు పోవుచున్న యా యిద్దటి
వంకఁ జూచుచుండిరి. దివాను నేత్రములయందు సునిశితత్వము,
నా యిద్దటిలో నొకనియందుఁ బరాజ్ఞుభిత్వము గోచరించెను. దొర
సాని నేత్రములయందుఁ బరిహాసము, నిరాదరణ కనఁబడెను. రాజు
నేత్రములయందు శూన్యభావమే గోచరించెను. తచ్ఛూన్యతలోఁ
గొంచెము జాలియున్న దేమో తెలియరాదు.

మఱునాఁడు తెల్లవాటినది. హిందువులుకల వీధులన్నియు
సంక్రాంతిముగ్గులతో నిండిపోయెను. పురపాలకసంఘము లేనప్పుడు
గ్రామబహిఃప్రదేశమంతయు మెరక యైనప్పుడు సుబ్బన్న పేట
వీధులన్నియుఁ బరిశుభ్రముగా నుండెడివి. మెట్టనేల యగుట
నీ రెచ్చటి దచ్చట నింకిపోవుచుండెను. వర్షపు నీరంతయుఁ
బొలాల మీఁదికే పోవుచుండెను. వీధియంతయు సమానమై నిమ్నో
న్నతములు లేక, నీరు వాకిళ్ళులముందు నిలిచెడిది కాదు. పురపాల
కులు ప్రతివీధివెంటఁ గంకరపోయించిరి. వీధిమధ్య మెరక తేలెను.
ఇండ్లముందరనుండి కాలువలు తీయించిరి. నీరంతయు నా కాలువల
లోననే మిగిలియుండెను. ఊరిలో నందందు కాఫీహోటళ్ళు బయలు
దేతెను. పూటకూళ్ళ బస లేర్పడెను. అచ్చటి దుర్వాసన చెప్పు
టకు వీలులేదు. వాకిళ్ళులయందు ముగ్గులు సరిగాఁ బెట్టుటకు లేక

పోయినను, వధువు లక్ష్మీ ముగ్గులు తీర్చిరి. జాలిక లక్ష్మీ గొబ్బిళ్ళు పెట్టిరి. మంగ పొరిగింటయూడపిల్ల నొకదానిని బెంచుచుండెను. పసిరిక యింట నుండును, ఉండఁడు. రామేశ్వరశాస్త్రిగారు చని పోయినతరువాత నెనిమిదేండ్లొంటరితన మనుభవించి, యేబది యవసడిలోఁ బడి, తోడులేక యింట బ్రతుకలే ననుకొన్నది. ఆ పిల్ల పేరు కాచి. కామాక్షి యన్నమాట కిది వికృతి. కాచి యా నాఁడు ప్రొద్దున లేచి, పొరుగింటనుండి యావుపేడ తెచ్చి, గొబ్బిళ్ళు జేసి, తల్లిగొబ్బెమ్మను నమసుచుంచి, పిల్లగొబ్బెమ్మలఁ జుట్టునుంచి, యటునిటు ముగ్గుచారలు వేసి, కుంకుమయుఁ బసుపు నద్ది, తల్లి గొబ్బెమ్మకు గుమ్మడిపూవు పిల్లగొబ్బెమ్మలకు సొరపూవులు నలంకరించి, యక్షతలు పూలు చేబూని, 'సుబ్బీగొబ్బెమ్మా! చేమంతి పువ్వంటి చెల్లెల్ని వ్వావే, తామరపువ్వంటి తమ్ముణ్ణి వ్వావే' యని తిరుగుచుండెను. ధర్మారావునకుఁ గాచియన్నచోఁ జాలప్రేమ. అతనికిఁ జెల్లెఁబ్బడిద్దఱుఁ దేవదాసియుఁ గాచియు. దేవదాసితో ధర్మారావు పరాచికములే యాడఁడు. అందుచేత నతనిచెల్లెలు ముద్దంతయు కాచిమీఁదకు వచ్చెను. ధర్మారావు వచ్చినంతనే 'అబ్బాయి! నా గొబ్బిళ్ళు త్రొక్కకు' అని కాచి చేతులు అడ్డముపెట్టినది. ధర్మారావు 'నా కదేపనియా?' యని దూరముగా నిలుచుండెను. కాచి మఱి 'సుబ్బీగొబ్బెమ్మా' యని పాడుచు 'మొగలీపువ్వంటి మొగుణ్ణి వ్వావే' యన్నది. ధర్మారావు 'ఒసేవు పిచ్చిదానా, మగఁడు మొగలిపువ్వువలె నున్నచో ముండ్లతో గీరును. అప్పుడు నీ సంసార మేడ్చినట్లే యుండు' ననెను. కాచి 'హా నీకెందుకు' అని, 'మల్లీపువ్వంటి మఱఁది నివ్వావే' యని పాడెను. ధర్మారావు 'ఏమిపాట, నీ మొగముపాట. చీచీ' అనెను. కాచి యేడ్చెను. మంగ వచ్చి సముదాయించెను. ధర్మారావు తనదారిని దాను పోయెను. పొలములకుఁ దోలుకొనిపోవుచున్న గొడ్డువచ్చి గొబ్బిళ్ళులన్నియుఁ ద్రొక్కి పోయెను. కాచి మిగిలినగొబ్బిళ్ళే గోడకుఁ గొట్టుకొనెను. ఎండలు కాచి గాలివీచి గొడ్డుతాచి వీధిలోనిముగ్గులన్నియుఁ జెఱిగిపోయెను. ఆ సాయంకాలమున దేవదాసియు, ధర్మారావును గలిసికొని గోపాల స్వామిగుడిలోనికిఁ బోయిరి. గుడిముందు స్వామియూఁబోతు పండు

కొనియుండెను. అది చిక్కి సగమై యుండెను. “దేవబ్రాహ్మణ
క్షేత్రాన్ విహాయ యథేచ్ఛంవిహార”యని తనకుఁజెప్పిన బ్రాహ్మణ
హిత మాఁబోతుడెస నహిత మయ్యెను. ఆయన తిరుగుటకుఁ బ్రాగ్ద
క్షిణపశ్చిమోత్తరములు వీలీయలేదు. ఎచ్చటికిఁబోయినను గాఁపులు
కఱ్ఱలతోఁ దఱిమికొట్టిరి. మాగానిదిక్కునకే పో రాకుండెను. మెట్ట
వైపున కపుడపుడు పోయినను కాఁపులు కఱ్ఱలతోఁ దఱిమిరి. ఈరీతిగా
జిక్కియున్న యాయన స్వామి కెదురుగాఁ బరుండి తనదుఃఖముచే
నెమరు వేయుచుండెను. అన్న సెల్లెండ్రొద్దఱు దేవాలయములోనికిఁ
బోయిరి. సాంవత్సరికకల్యాణములకుఁగాని, నిత్యభోగములకుఁగాని
మొగమువాచిన సత్యభామాహృదయేశుఁడు గోపికాధవుఁడు పేద
చీరఁదాల్చి ప్రక్కనున్న సత్యభామవంకకేనా కరాగ్రము ప్రసారింప
లేదు; ఎదురుగా నున్న గిరికమీఁద దయావృష్టి కురిపించలేదు.
స్వామి యీదుస్థితిఁ జూచి, యిద్దఱును గన్నీరు గార్చిరి.

పదునొకండవ అధ్యాయము

అప్పటికి మహాత్ముడైన గాంధీ సహాయనిరాకరణోద్యమ మారంభించి రెండేండ్లైనది. జనులు గాంధీ దేవుడై యవతరించె నన్నారు. ఆయనయే కృష్ణుడు, రాటము వేణువు, తన్మధురధ్వని వంశీనినాదము, భారతదేశము బృందావనము, ప్రజలు గోపికలై యాయనచెప్పినట్లే కోట్లకుఁగోట్లు జనులు గుమిగూడి యవలంబించఁ జొచ్చిరి. దేశమున యుద్ధముకానియుద్ధమొకఁడు ప్రారంభమయ్యెను. ఈ మహాచలనముచూచి ఖండఖండాంతరవాసు లాశ్చర్యపోయిరి. దేశమునం దింగ్లీషు చదువన్నను, బాశ్చాత్యసంప్రదాయానుసరణ మన్నను నిరాదరణ కలిగెను. ఇంగ్లీషుచదువు భారతీయులను వ్యామోహితులఁజేసి పారతంత్ర్యశృంఖలానిబద్ధులను జేసి. దాస్యభావ పూరితులను జేయుచున్నదని యతివాదులు విశ్వసింపఁజొచ్చిరి. రంగాపురములోఁ గేశవ రావు నొక ముప్పదియేండ్ల యువకుఁడు ఎమ్. ఏ., బి. యల్. ప్యాసై చెన్ననగరములో న్యాయవాద వృత్తియం దుండెను. ఈయన రాజ్యలక్ష్మమ్మగారి కుమారుఁడు. గాంధీగారియుద్యమము బయలుదేతినంతనే యాయన తనన్యాయ వాదవృత్తిఁ బరిత్యజించి యుద్యమమునఁ జొరఁబాటెను. 'ఇంగ్లీషు చదువు చెప్పఁబడుచున్న కళాశాలలయందుఁ బిల్లలు చదువరా' దని వాదించిన దేశభక్తులతోఁ 'జదువు లేక పిల్లలు చెడిపోరా' యని తండ్రిలు వాదించిరి. ప్రతిచోటను జాతీయకళాశాలలు స్థాపించి యింగ్లీషుచదువు మానివేసిన విద్యార్థులకుఁ దోడ్పాటి విద్యాభ్యాసమునకుఁగూడ వీలుకలిగించుటకు దేశమున ననేకులు బ్రయత్నించిరి. కేశవరావుగారు సుబ్బన్నపేటలో జాతీయ కళాశాల పెట్టెను. అచట రాటము వడకుట, హిందీ, తెలుగు, సంస్కృతములు నేర్పుదురు. కేశవరావు చెన్నపురిలోఁ బ్రశస్తి పొందినన్యాయవాది యగుటచేత దేశమున నాయన కెక్కువ పలుకుబడి గలదు. జమీందారులనద్దకు, ధనాధికులవద్దకుఁ బోయి భూరివిరాళములు తెచ్చెను. రెండేండ్లలో సుబ్బన్నపేట జాతీయ

కళాశాల నిలుకడగల సంస్థయయ్యెను. చంద్రదారెడ్డి యేబదియెకర ముల మెట్టభూమి కళాశాల కిచ్చివేసెను. అచటనే తదాలయనిర్మాణములు జరిగెను. కేశవరావు సునూ రఱువదివేల రూపాయలు వసూలుచేసి, కళాశాలకు మూలనిధిగా బ్యాంకులో వేసెను. ఏబది ఎకరముల పొల మున్నది. సాలున కైదువేలు వడ్డీవచ్చును. కళాశాల యవ్యవహితముగా సాగనారంభించెను. దేశమునందుఁ గళలు, విద్యలు నశించిపోవుచున్నవనియు, వాని నన్నిటిని సముద్ధరించుట జాతీయవిద్యాశాలలవిధి యనియుఁ గేశవరావు తలఁచెను. అందుచే నా కళాశాలలో దేశీయవ్యాయామము నేర్పఁబడుచుండెను. సంగీతము చెప్పట కొక గాయకుఁ డేర్పఱుపఁబడెను. ఒక వంగదేశ చిత్ర కారుని బిలిపించి ప్రాచ్యశిల్పశాఖ స్థాపించి తదధికారిగా నాయ నను నియమించెను. ప్రతిసంవత్సరమును దసరాపండుగలలోఁ గళాశాలలో మహోత్సవములు జరుగును. పెద్దపెద్ద వస్త్రాదులను బిలిపించి, కుస్తీలుపట్టించి శాలిచినవారికి నూటపదార్లు బహుమాన మిత్తురు. పెద్దగాయకులను బిలిపించి సభలుచేసి సమ్మానింతురు. కవులను బిలిపించి గారవింతురు. కళాశాలయాదర్శములు చూచి నచో గృష్ణమనాయఁడు బ్రతికివచ్చె ననిపించెను. కృష్ణమనాయని స్మృతికలిగిన జనలందరును కేశవరావును దైవముగాఁ బూజింపఁ జొచ్చిరి. ధర్మారావునకుఁ గేశవరా వన్నచో వేయితలల యాది శేషుఁడు మఱల నవతరించినట్లే యుండెను. రెండుసంవత్సరముల నుండియు ధర్మారావునకుఁ దనచదువు మాని యీ కళాశాలలోఁ జేరుదమని తలంపు. కాని కళాశాలలో నుపాధ్యాయులకు జీతములు లేవు. అందరు నూరకే పనిచేయుచుండిరి. ధర్మారావునకు సంసార భారము శిరస్సున నుండటచేతఁ జదివి సంపాదించవలసిన యవసర మున్నది. అభిమానమంతయుఁ గేశరావుగారిమీఁద నున్నను ధర్మారావు తనదారియే తాను ద్రొక్కెను. అదియుఁగాక ప్రథ ముగా జాతీయకళాశాలమీఁద నెక్కువమోజు లేదు. ఉద్యమము వృద్ధి నొందినకొలఁది కళాశాలపై సభిమానము వృద్ధికాఁజొచ్చెను. ఇంగ్లీషుకళాశాల సుబ్బన్న పేటలో నుండుట బద్ధివృద్ధికిఁ గొంత యాటంకము జరిగెను. సుబ్బన్న పేటప్రజలకుఁ గోటమీఁద

నున్నంతయాదరము, గౌరవము మఱింక దేనిమీఁదను లేదు. రంగారావుగారు సువిస్పష్టముగాఁ దత్కళాశాలస్థితికిఁ బ్రతిఘటించిన వారు. నాగేశ్వరరావుగారు దానికి వ్యతిరేకులు. ఈ సందర్భముల చేతఁ గళాశాలకు సుబ్బన్నపేటలోఁ బ్రఖ్యాతి లేకపోయెను. చంద్రారెడ్డి యేఁబదియేకరము లిచ్చెనేగాని పురపాలకసంఘము, రాజరికమున కనుకూలమైన మార్గములందే యెక్కువ యిచ్చకలవాఁడు. రెండుమూఁడేండ్లదురుగాలికి నిలఁబడినతరువాత కేశవరావునకుఁ గాలునిలువఁదొక్కకొన వీలైనది.

ప్రతిసంవత్సరమును గడచినచూఁడేండ్లు దసరాపండుగలకుఁ గళాశాలోత్సవములు జరిగెను. ఆయేఁగు ధనలోపముచేత నుత్సవములు వాయిదాపడెను. కేశవరావుగారు చెన్నపురికిఁ బోయి మూఁడువేలును, బాంబాయికిఁబోయి యైదువేలును విరాళములు తెచ్చెను. పండుగ పదిరోజులున్నదనఁగా నింటికి వచ్చెను. తలవని తలంపుగాఁ గళాశాలోత్సవములు సంక్రాంతిపండుగ కని నిర్ణయింపఁబడెను. పత్రికలనిండ నాహ్వానములు ప్రచురింపఁబడెను. బందరునుండి జంగము కోటయ్యగారిని, హరి నాగభూషణంగారిని, విజయనగరమునుండి ద్వారం వెంకటస్వామినాయఁడుగారిని, పితాపురంనుండి సంగమేశ్వరశాస్త్రిగారిని సంగీతసభలకుఁ బిలిచిరి. కేశవరావుగారి కాంధగాయకులనే పోషించవలయునని యభిప్రాయము. ఆంధ్రులను వదలిపెట్టి ద్రావిడగాయకులను బోషించువారిని, మెచ్చుకొనువారిని జూచినచో నాయన కొడలుమంట. 'అవునయ్యా! ద్రావిడు లెక్కువ సంగీతపాటకు లేమో నాకుఁ దెలియదు. కాని వారు త్యాగయ్యగారికృతులను బాడునప్పుడు వారి కర్థము తెలియదు. నాకు బాగుండదు. అవును; కాదు. నేను తెలుఁగువాఁడను. నాకుఁ దెలుఁగువారిమీద నభిమానము. ఇదిగో మీ వంగీయులున్నారకదా! వారికిఁ బ్రాంతీయాభిమాన మెంత! దానికి వారు బెట్టినది పేరు. ఇప్పుడు గాంధీగారియుద్యమము మూలమున ప్రాంతీయాభిమానములు చాల చచ్చినమాట నిజమే. అది రాజకీయ విషయమయఁదు; గళావిషయములందు గాదు. నా కాంధుల గానమే యిష్టము' అని యాయన వాదించెను.

దేశమునందు సుప్రసిద్ధులైన కవులను సమాహ్వించిరి. కుస్తీలకు రాదలంచుకొన్న వస్త్రాదులు ప్రవేశముగా రుసుము పది రూపాయలు చెల్లించవలయును. నాల్గురోజులలో నలువదివంది వస్త్రాదులు వచ్చిరి. కూచిపూడివారిచేత ప్రహ్లాదనాటక మాడించఁ బడుట కేర్పాటుచేసిరి. కాకినాడనుండి ముప్పిడి జగ్గరాజుగారు వచ్చి దమయంతివేషము ధరించునట్లు, పలనాటిలో నెవరో బ్రాహ్మణులు తోలుబొమ్మలు కట్టెదరట— వారికొఱకుఁ గేశవరావు మనిసిని బంపించెను. కడచిన రేండేండ్లుగాఁ గళాశాలడబ్బు రుచి మఱిగినవాండ్రు చుట్టుప్రక్కలనున్న పగటివేషాలవారు, గొట్టె పొతుళ్ళచాళ్ళు, ఎలుగుఁగొడ్ల నాడించువారు, దొమ్మరవాండ్రు గారడివాండ్రు, పాములవాండ్రు సుబ్బన్నపేటచుట్టు మూఁగిరి. పండుగలనాటికిఁ బైరంతయుఁ గోసివేసిరి. పైరు కోయకముందుఁ దొరాలుతొక్కి చల్లిన జరుము తలలు బైటఁబెట్టెను. గుండేటి వఱదకుఁ దుడుచుకొనిపోయినచేలలో మఱల నాటిన ముదురు పైరు నాటక యీచుకొనిపోయెను. పొలములన్నియు సరిగా నెండలేదు. ఈ వచ్చిన బిచ్చగాం ద్రందరును తడిపొలాలమీఁదనే గుడిసెలు వేసికొనిరి. ఎంతమంది బిచ్చగాండ్రు! వేసఁగిలో నెటియలువడ్డ పొలాలలో నడుగున నెచ్చటనో దాఁగియుండి వానచినకు పడి సంతనే బొణుగురు బొణుగు రని కూయు కప్పలు లక్షోపలక్షలై వెలికురికినట్లు, త మ్మాదరించు ప్రభువు దొరికినంతనే వారందరును నేల యీనినట్లు వచ్చిరి. ఆహా! ఆశ్రయమిచ్చినవాఁడు దొరకినచో నాశితులు పదివేలమంది యుందురు. ఆశ్రయ మిచ్చువాఁడు లేనిచో వారందరును మండువేసఁగియందు గాకులవోలె మలమల మాడి చత్తురు.

భోగిపండుగనాఁ దుత్సవములు ప్రారంభమయ్యెను. కూచి పూడివారు వచ్చి పగటివేషములు వేసిరి. మొదటనే యర్ధనారీశ్వర వేషమును సంతరించి గ్రామమంతయుఁ దిరిగిరి. జాతీయకళాశాల యూరికిఁ దూర్పుల మెట్టచేలలో నన్నది. ఊరునకుఁ బడమర కోట యున్నది. వేషము కోటనైరృతిమూలయందు బయలుదేటి దక్షిణపు గోడవెంటనే వచ్చి స్వామియాయమాలనుందు నిలుచుండి తన

వీద్య ప్రదర్శించుచుండెను. జనము వాచిచుట్టును మూఁగిపోయిరి. అర్థ
 నారీశ్వరుని వేషమువేసినయాయన మొగమునకు సగమునందు
 సన్నని తెరవేసెను. అది కుడివైపునకుఁ దీయును- గిరిజాకృతి, శిర
 సునఁ జంద్రవంక, గౌరీకల్యాణపుబ్బాట్టు, ముక్కర, మహాదేవుని
 భార్యవలె నొంటికన్నులొ జ్యోతిస్సులు వెలుఁగుచుండెను. అర్థనిమి
 లితనేత్రము గౌరీకటాక్షామృతమునే ప్రసరింపఁజేసెను. తక్కినశరీర
 మంతయు స్త్రీదేహమువలెనే భాసించెను. పార్వతీనైభవప్రిస్తావనా
 కీర్తనలు పాడి మఱు తెర నెడమవైపునకు లాగును. అంతఁగో
 విచిత్రమై మహాదేవాకృతి గోచరించును. జటాజూటమునందుఁ జంద్ర
 రేఖ, ఫాలభాగమున గంధాక్షతలు, విప్పారిననేత్రమునందు సర్వజగ
 న్నాథత్వమును. సాలప్రాంశువై స మనిషి. అతఁడు నవ్వును; పెడి
 కొండ తెల్లనికాంతులు చిమ్ములు. అతఁడు కుపితభ్రువు చూపిం
 చును; ఫాలమునందు సిందూరముతోఁ జేసిన చూడవకంటిరుండి
 నిప్పులు గ్రక్కచున్నట్లే కనిపించును. ఇంతకుముందు గిరిజార్థఃసుఖము
 ప్రదర్శించినవేళ చీరతాల్చినట్లు, రైకతాల్చినట్లున్న యతనిశరీరము
 పురుషార్థఃసుఖము ప్రదర్శించినంతనే యది యేమిచిత్రమో శివుడు
 ధోవతికట్టినట్లు, పై నుత్తరీయము తాల్చినట్లే కనిపించెను. అట్లు
 వేషమువేయుట యెట్టి విద్యయో? అతనిని జూచి నాగేశ్వరస్వామి
 తనప్రితిబింబ మచుకొనెనేమో! దేవాలయములు దాఁటి, బ్రాహ్మణ
 వీధి దాఁటి యూరిచివర కళాశాలవద్దకుఁ బోయెను. కేశవరావు
 గారు కనిపించెను. పగటివేషగాండ్రొందఱును నమస్కరించిరి. కేశవ
 రావు దేశీయవిద్యలకు గొప్ప వ్యాఖ్యాత. వీరన్న యాడినంతసేపు,
 కేశవరా వేదో వ్యాఖ్యానమే చేయుచుండెను. 'అదిగోనయ్యా!
 చదువు. అర్థనారీశ్వరునివైభవము, కైలాసముసాగసు, ప్రమథులలో
 భేదములు, వారిపేరులు, అనేకములైన గౌరీదేవతలవైభవ విస్తారతలు,
 మహాభక్తులైన శైవుల కథాసంవిధానములు. సప్తమాతృకలచరి
 త్రాలు, త్రిపురాసురసంహారములు, బాణాసురునికథ-ఒకటి యననేల,
 శైవాగమములన్నియు నతనిజిహ్వోగ్రముననే యున్నవి. చూడ
 వయ్యా! చూడుము! ఇగ్గిఁనుచదువులు వచ్చి యీ మహాసంస్థను
 బాడుచేసినవి. పాశ్చాత్యనాగరకత వచ్చి ఈ పేదవారి నోళ్ళమీఁదఁ

గొట్టినది. పిడికెడుబిచ్చముతోఁ దృప్తిపడి తీరికూర్చున్న వేళలందు సునామూసముగ సుఖతరముగ విద్యలు దేశమునందు వ్యాపింపఁజేయు చుండెడి యిట్టి మహాసంస్థ లెన్ని నాశనము పొందినవి? వీరినందఱను పూర్వము మహారాజులు, ధనవంతులు నాదరించిరి, నేటి కివి కూటికి మాలిన విద్యలైనవి. అసలు వీనికి విద్యాత్వమే పోయినది.

ఆనాఁడు సాయంకాలమునఁ గొందఱు చిన్నవస్త్రాదులకుఁ గుస్తీలు జరిగెను. ఒక యురకకుఱ్ఱవాఁడును, నొకకాఁపును కుస్తీ పట్టిరి. కాఁపుకుఱ్ఱవాఁడు సన్నగానుండి మిక్కిలిచుఱ్ఱుకై యుండెను. మహమ్మదీయుఁడు కొంచెము బలసి కచ్చులందు గ్రూరత్వమున్నట్లు కనఁబడెను. కాఁపుకుఱ్ఱవాఁడు ఏలూరు తములపాకుల వీరవెంకయ్య గారి తాలింఖానాలో మనిసి. ఆయన వస్త్రాదులలో మరియాద నెఱిఁగినవారు. కృష్ణాజిల్లాలో నాయనకీర్తియుఁ జక్కఁగా వ్యాపించియుండెను వారి తాలింఖానాలోనికుఱ్ఱవాండ్రు రాడీలవలెఁగాక పెద్ద మనిసితరహాలు తెలిసినవారు. పేచీలు తెలిసికొని సులువుగాఁ జఱుకుగాఁ బోట్లాడెదరు ఇద్దఱును జేయిచేయిఁకలుపనే లేదు. కాఁపుకుఱ్ఱవాఁడు 'దస్తీ' తో నెదుటవానిని బీటీమన్ను చేసెను. అందఱకు నాశ్చర్యమైనది. చేయిచేయి కలుపుటలోననే బాటనవ్రేలితోఁ గలిపి చేతినిబట్టుకొని, యెడమవైపునకు చేయివిఱిచి కన్నుమూసి కన్ను తెఱచినంతలో వేగముగా లాగివేసెను. దానితో నెదుటమనిసి యెడమపార్శ్వమును దలయును దూలిపోయి క్రిందఁబడిపోవును. అది వేగముగా లాగుటలోనున్న యొడుపు. మంచిచుఱ్ఱుకైనవాఁడుగాని యట్లు చేయలేడు తరువాత మఱియిద్దఱు కుస్తీపట్టిరి. వారికుస్తీ యెంతసేపటికిని దెగలేదు. అది లాలోచీ యని విడఁబఱచి పంపిరి.

రాతిరికిఁ బ్రహ్లాదనాటక మాడఁబడెను. కూచిపూడివారు పూర్వము ప్రహ్లాదనాటకమును మూఁడురాత్రు లాడెడివారు. జనుల కోపితగ్గి యది క్రమముగా రెండురాత్రులకే యాడఁబడుచుండెను. వ్యవధి లేకపోవుటచేత రెండురాత్రులకథయుఁ గలిపి యొక్కరాత్రియే యాడు మనిరి.

ధర్మారావునకుఁ గేశవరా వన్నచోఁ జాలగౌరవము. కేశవరావు ధర్మారావు నతనివినాహమునాటినుండి కొద్దిగా నెఱుఁగును.

కడచిన రెండేండ్లనుండి బాగుగ నెఱుఁగును. రాజ్యలక్ష్మమ్మగారికి నరుంధతిమీఁది ప్రేమవలన, ధర్మారావునకు రాజ్యలక్ష్మమ్మగారి యెడల గౌరవమువలన ధర్మారావు, కేశవరావుల పరస్పర గౌరవ మచ్చముగా మనస్సంబంధియే కాక కించిద్ధృదయసంబంధికూడ నయ్యెను. ఈ యుత్సవములు చూచుటకు రంగారావురమునుండి రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు వచ్చి ధర్మారావుగారియింటనే యుండెను. అరుంధతి విచిత్రమైన వ్యక్తి. ఆమె లోకములో నెవరిని గౌరవించదు అట్లని యవినయవతి కాదు. మనసులో నామె కెవరిమీఁద మహాభిప్రాయ ముండదు. పైకి మర్యాదోల్లంఘనము చేయదు. ఆమె లోకములో గౌరవించు స్త్రీవ్యక్తి రాజ్యలక్ష్మమ్మగారి రొక్కతెయే. తనకుఁ దన భర్తకుఁ బాసఁగించిన దామె యనియో, రాజ్యలక్ష్మమ్మగారిముఖము నందలి తేజస్సు చూచియో తెలియదు. ఆమెకు వేడినీళ్ళు కాచి యిచ్చును. ఆమెవచ్చె నని ప్రతిపూటయు రెండుమూఁడు కూరలు వండును. ఆమె నే పనియు ముట్టుకోనీయదు రాజ్యలక్ష్మమ్మగారిప్పటికి వృద్ధురాలై దగ్గఱ దగ్గఱ నేబదియేండ్ల వయసుకలది యయ్యెను. ఆమెశిరోజములు సగమునకుసగము నరసెను. ఆమె యొడలు దొందముపాటి మునుపటివలె రమణీయముగా లేదు. అరుంధతీధర్మారావుల కామె పరమేశ్వరివలెఁ గనఁబడును. ఈ దంపతులకుఁ దనయుదుఁగల గౌరవ మామెకును దెలియును. రాజ్యలక్ష్మమ్మగారికిఁ గూచిపూఁడిభాగవతు లన్నచోఁ బ్రాణము. ప్రహ్లాద నాటక మొక్కరాత్రియే యాడుదు రనఁగా నామె చీచీ యన్నది. కొడుకు కనఁబడునేమో రెండురాత్రు లాడించు మని చెప్పద మను కొన్నది. బహువ్యాపృతుఁడైనకొడుకు కనుపించలేదు. సావిత్రమ్మగారు, అరుంధతీరథంతరులు, రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు కలసి నాటకము నకుఁ బోయిరి. దేవదాసియు రత్నగిరియు వచ్చి దూరముగా నిలుచుండిరి. రథంతరిపోయి గిరికను దెచ్చి తమవద్దఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొనెను.

ధర్మారావు హరప్పనాయనితో నాటకమునకుఁ గలసివచ్చెను. హరప్పనాయఁ డీ నాటకమునకు వచ్చుటకుఁ దండిగారివద్ద ననుజ్ఞ మిక్కిలి బలవంతముగాఁ దెచ్చుకొనెను. ధర్మారావునందు రంగా

రావుగారి కీ విషయమున వైమనస్యము కలిగెను. కాని తల్లి లేని నాయఁడు ధర్మారావు సంతిపెట్టుకొని తిరుగుచుండెను. వారి నిద్దఱును విడఁదీయుట జమిందారుని కందుచే నిష్టయులేదు. కోటలోనుండి నాటకమునుజూచుట కేఁగిన దొక్క హరప్పయే. సభ్యులందఱి కన్న ముందు పెద్దతివాచీవేసి, దానిపైని పఱపువేసి, బాలీ సమర్చిరి. దానిపై హరప్పనాయఁడు కూర్చుండెను. ధర్మారావు ప్రక్కనే కూర్చుండెను. నాటక మారంభించువఱకు జామున్నరప్రొద్దువోయి నది. ఇంతసేపును హంగు జరుగుచుండెను. తొందరగా మొదలుపెట్ట వలయు నని కేశవరావుగా రెన్నిసార్లు చెప్పినను వారివేళకే వారు ప్రారంభించిరి. చోవుదారి వచ్చి హిరణ్యకశిపుమహారాజుగారిరాకను దెలిపెను. తెర యడ్డము పట్టిరి. వెనుక హిరణ్యకశిపుఁడు వచ్చి యుండెను. తాళము, చుద్దెలలు, కాలిగజ్జెలమోత, ఫెళఫెళారావము చేత రాక్షసుఁ డనశరించినట్లే యుండెను. రెండుకాగడాలు దగ్గఱ పెట్టి గుగ్గిలముచల్లి కలిగిన తళతళలోఁ దెరతీసిరి. వెనుక నున్నరాజు కిరీటము, భుజకీర్తులు - వీనియందుగల తళుకురేకులు ధగధగలాడి పోయెను. తండ్రిపట్టాభిషేకవేళమందు హరప్ప కాతేం డ్లయినను నాటకాదులు సరిగాఁ జూడలేదు ఆయన యింతవఱకును వీధినాట కమే యెఱుఁగఁడు. హరప్ప కీ నాటకమహోత్సవము మనోభిరామ ముగ నుండెను. హిరణ్యకశిపుఁడు తపస్సునకుఁబోవుచు గర్భవతియైన లీలావతి నింటివద్ద నుంచిపోయెను. ఆమెగర్భస్థ శిశువు తన కపకారి కాఁగలఁ డని యింద్రుఁ డామెను గొంచుఁబోవుచుండ నారదు లవత రించిరి. నాటకు లప్పు డేదో యొకకీర్తన పాడిరి. ఆరాగము, ఆతాళము ఆ లయచేత నాకాశమునుండి దేవర్షి భూమికవతరించినట్లే తోఁచెను. ధర్మారావున కాశ్చర్యమయ్యెను. కంపెనీలవారు వేయు నాటకముల యందట్టిభావము కలుగుటకే వీలులేదు. వారు భావానుగుణమైన రాగముగాని, రాగానుగుణమైన లయగాని పాటించిన కీర్తనలే యెఱుఁగరు. బొంబాయినుండి దిగుమతియైన పారశీమెట్లు, చేతఁ గాని తెరుఁగుకవులచేత రచింపఁబడిన కీర్తనలు, గాయకుని కంఠ ధ్వని మ్రుంగివేయు హార్మనీ, తబలాధ్వనులతో నపరిఃకర్షమనస్కులు, అనాగరకహృదయులునయిన యవివేకసామాజికులఁ గొల్లగొట్టుటయే

యెఱుఁగుదురుగాని విద్యలోని సాగుశత్యమే యెఱుఁగరు. వేషము వేరుట యెట్లొ, యే భావమునం దే రాగమున్నదో, యే తాళమునం దే భావము సృష్టించవచ్చునో, భిన్నతాళగతులవలన భిన్న భావము లెట్లుదయించునో యీ రహస్యములు సంప్రదాయవేత్తలైన కూచిపూడివారికే తెలియును. ఈ కింనటకులు వారివద్ద నీ విద్యలు నేర్చుకొననైన నేర్చుకొనరు నాటకము కొంతదూరము నడచినది. రెండురాత్రుల కథ యొకరాత్రియే జరుపవలసివచ్చుటచేత కథ తొందరగాజరుగుచుండెను ప్రహ్లాదుఁడు తండ్రిమాట వినలేదు. హిరణ్యకశిపుఁడు పుత్రునిమీఁదఁ గోపించుచుండెను. లీలావతి కొడుకును జేరఁదీసి 'వలదురా యన్న, తండ్రితో వైరమువలదురా యన్న! నిన్నుఁ జంపుదు రనఁగ వింటిని, కన్నకడు పెటు లోర్చురా, వలదురా యన్న' యని బోధించెను. హరప్పనాయఁడు తత్కీర్తనలోని భావము తనహృదయాంతరాళమున నెక్కడఁదగిలెనో పరిచీనవదనుఁడయ్యెను. ధర్మారా వతనిని సమాదరించెను. లోకోక్తి నట్లు చక్కఁగా సంగ్రహించి భావానుగుణమైన రాగముతోఁ బాదిగి నూనవహృదయమునందలి మూలభావములను బెల్లగించు శిల్పమే శిల్పము. అందు కనియే నాటక మన్నచో రచయితయైనకవి తెలుఁగుదేశము పలుకు వడియంతయు దోచుకొన్నవాడై యుండవలయును. నటకుఁడు గాంధర్వము, భరతము సార మెఱింగినవాఁడు కావలయును. తక్కిన నాటకములు దేశమునకు వేరుపుర్వవంటివి. హరప్ప సృష్టియంతయుఁ గదలిపోయెను.

ప్రహ్లాదుని గఱపించుటకుఁ బాములతో రమ్మని పాములవాని కొఱకు హేమకశిపుఁడు కబురంపించెను. వాఁడు వచ్చెను. వచ్చుచునే వాఁడు పదివేల సర్పముల పేరులు, వాని యాకృతివిశేషములు వాని విషములలో నున్న భేదములు, వానికిఁ బ్రతిక్రియలైన మందులు రెండుగడియలసే పుష్కలమిచ్చెను. వానివేషముగట్టుట గొప్ప చిత్రముగా నున్నది. రాజపోషణలో నుండి రాజువద్దనుండి బహు బహుమానములు పుచ్చుకొన్నవాఁడది విద్యగా, నది పరిశోధనగాఁ దన పూర్వ లాభించిన బహుసర్పగతజ్ఞానము తననూత్నపరిశోధనతోఁ గలిపి యొకకెద్దసంస్థగానున్న పురుషునివలె నుండెను.

కనుబొమ్మలు, కన్నులక్రింద కండరములు రెండును దగ్గఱకుఁదీసి
 కనులు మూసికొనిపోవునట్లు నవ్వును; వాని యెడలోని క్రౌర్యమంతయు
 గోచరించును. సెలవు లెడమునకు లాగి వికృతహాసముచేయును; వాని
 యెడదలోని యనాగరకతయంతయు వెలికివచ్చును. ఎఱ్ఱనిచుక్కలు
 కలిగిననల్లనిగుడ్డ, బుట్టంతతలపాగ చుట్టి వెనుక నడుగుపొడుగునజాతి
 ●విడిచి, కొస మలచి పాగాలో చోపి, వేయిరకముల పూసలు మెడ
 యందు చేతులందు ధరించి యాఱుబుట్టలనిండ పాముఁ దెచ్చెను.
 ఉత్సవములకు వచ్చిన పాములవాండ్రు పాములవానివేషమును జూచి
 భయపడిరి. అందులో నొకఁడు చాలసమీపమునకు వచ్చి దిగాలఁబడి
 చూచుచు నిలుచుండెను. కేశవరావు 'ఏరా! నీ విట్లుంటివా?' యని
 యడిగెను. వాఁడు 'హిరణ్యకశిపుమహారాజుగారు వానికి డబ్బిచ్చి
 పోషణ చేయుచున్నాఁడు. అందుచేత వాఁ డట్లుండెను. నాకును ధన
 మిచ్చి యాదరించెడుదొర యన్నచో నట్లే యుందు' ననెను. కేశవ
 రావు మొగమున నొక విషాదపురీవి యుదయించెను. బ్రాహ్మ
 ణుఁడు పాములను దీసి యాడించెను. ఆడించుచు నభకు నమస్కా
 రముచేసి 'బాబూ! ఎవరైన మంత్రగాం ద్రున్నచో గట్లు విప్ప
 కుఁడు. విప్పినచో మఱల నే నేదైన జేయవలసివచ్చు' ననియెను.
 కూచిపూడివారు గొప్పమంత్రశాస్త్రజ్ఞులు. వారు నాటక మాడఁ
 బోవునపుడే యష్టదిగ్బంధనము చేయుదురట. తమవిద్య కనూయ
 పడినవారు చిలిపిప్రయోగములుచేసి పూర్వము వారి నలయించఁగా,
 వారు ప్రయోగములకు మాఱుప్రయోగములుచేయుట నేర్చుకొని
 యుందురు. వలసినచో వారు మోడికూడఁ గట్టఁగలరు. ధర్మారావు
 పాములవానివేషమునకుఁ దత్ప్రదర్శితవిద్యావిశేషమునకును నుగ్ధుడై
 పోయెను. ఆఘ్రికా దేశమునందును, తదితర దేశములందునుగల సర్ప
 జాతులను గుఱించి వ్రాసి, వాని చిత్రములతోఁ బ్రకటింపఁబడిన
 యింగ్లీషుపుస్తకము లతఁడు చూచెను. ఆ పుస్తకము లెవరో కొద్ది
 మంది చదువుదురు. నాటకరూపమున బోధింపఁబడుచున్న యీ మహా
 విషయము దానికన్న నెంత యుత్తమమైనది! ఈ విద్య ధూపదీప
 నైవేద్యములు లేక నవసిపోయినది.

కథ యెంతతఱిమినను కాలము చాలలేదు. తూర్పురేకలు తోచినవి. నృసింహావతారము రా వేళయైనది. నరసింహమూర్తి వేషము వేయునతఁడు నృసింహమంత్రోపాసకుఁడు. అతఁడు రెన్నాళ్ళచుండి భోజనముచేయఁడు. ఈ రెండుదినములు మంత్రము జపించుచునే యుండును. రంగమునకు వెనుక భూమియందున్న బల్లపై నాయనకు వేషమువేసి, తలకు సింగపుదలవంటి యొకగూఁడమర్చి కుర్చీలోఁ గూర్చుండఁబెట్టెదరు. రెన్నాళ్ళచుండి తిండిలేక యతని మేనెల్ల నకనకలాకుచుండెను. అతనిచేతులకుఁ గొలుసులుకట్టి వెనుకకు బిగించి ముగ్గురు పట్టుకొనిరి. నృసింహావతారోదయ మైనంతనే హిరణ్యకశిపువేషధారి పిల్లివలె నైపోయెను. ఇతఁడు విజృంభించెనాయా మహాపాసకునియుగ్రత విజృంభించును. కిరీటము, భుజకీర్తు లిదివఱకే తీసివేసి పరిదీనమూర్తియై నాటకముకొఱకుమాత్రము హరిలేడని ప్రహ్లాదుని కెదురుకీర్తనలు పాడుచు నృత్యము చేయుచుండెను. తెరతీసినంతనే పదికొబ్బరికాయలు కొట్టిరి. రెన్నాళ్ళచుండి తిండిలేని ముసలిసిఃహము హుమ్మని గర్జించినది. సభయంతయు భయగ్రస్తమైపోయెను. ఇంతవఱకును దన్నయత్వములోనున్న గిరిక లేచినిలుచుండి చేతులుజోడించి తూలిపోవుచుండెను. అరుంధతీ రథంతరులు పట్టుకొని కూర్చుండఁబెట్టిరి. నృసింహమూర్తి హిరణ్యకశిపునిమీఁదికి దూకవచ్చెను. సమీపముదాక రానిచ్చి హంగుదారు లతనిని వెనుకకు లాగిరి. అంతలోఁ దెరదించిరి. హారతులిచ్చి స్వామియుగత్ర నుపశమించిరి. వెనుక నొకసారి తండ్రికొడుకులు నృసింహ హిరణ్యకశిపు వేషములను దాల్చిరట. నృసింహమూర్తి కినుపగోళ్ళు వెట్టిరట. ఉపవాస మున్నయుగ్రతలో, మంత్రపునశ్చరణచేయు నావేశములోఁ దండ్రి యొడలుతెలియక హిరణ్యకశిపు వేషమువేసిన తనకుమారుని నిజముగానే చీల్చెనట. నాఁటినుండియుఁ గూచిపూఁడివారిగొటకములలో నృసింహహిరణ్యకశిపులకు సన్నిహితత్వము కలిగించును. ఒకాయన యన్నాఁడు: 'వేషమువేయువాఁడుపవాస ముండుట యెందుకు? మంత్రపునశ్చరణచేయుట యెందులకు? ఆలంకారికులనుబాత్రధారికి వేషముతోఁ దాదాత్మ్య ముండరాదని చెప్పుదురు' అని. కాని కూచిపూఁడివారు తక్కినవేషములయం

దంతే. నృసింహావతారవిషయముననే వారి కనుశ్రుతముగా నీ యాచారము వచ్చుచున్నది. వారి భావములో నాటకమన్నచో సర్వదేవతానివాసభూమియైన శిల్ప మని. నాటకము వారికులవృత్తి. భరతిమునకు వారు పుట్టినిండ్లు భక్తిప్రతులకు వారు నిధానములు. లోకమునందు రసముతోఁబాటు దైవభక్తిగూడ వారు వెదకల్లిరి.

కూచిపూడివారు నాటక ప్రాసంతనే ప్రోద్బుధుననే బయలుదేరి వేషములతోడనే యూరిలో ధనవంతులకడకు యాచనకుఁ బోవుదురు. పూర్వ మిది యాచారము. దేశము నననాగరికత తెచ్చుకొన్నకొలది వారును దానిని మానివేసిరి. కాని యూరూప్య ప్రోద్బుధుననే 'రాత్రి యువరాజుగారు నాటకము చూవడచ్చిరి కదా' యన్న యాశచేత వేష మూడఁదీయని లీలావతి ప్రహ్లాదులతో హంగుతోఁ గోటలోనికిఁ బోయిరి. దివానుగారు వీరిరాకచూచి వారిని వారింఁచఁ బోయిరి. హరప్పనాయఁడు దాను కప్పకొనుచున్న పట్టుసేలువ తెచ్చి వారిమీఁద విసరెను. దివాను దిగ్భాంతుఁడై పోయెను. వారు శారదరామాయణములోని రెండుచరణము లనిరి. నృత్యము కిలకిల లాడెను. తాళము కంగుకంగుమనెను. హరహరనాయనిదగ్గఱనుండి స్తోత్రపాఠములు వసంతర్తువునందు కోకిలాలాపమువలె సుమధుర దీర్ఘము లయ్యెను. హరప్పనాయనిగుండెలో నానందము సోటువేళ నదికి సముద్ర మెదురుపొడిచినట్లు పొంగెను. ఒక సంప్రదాయము చచ్చిపోవుచుఁ జావులోఁగూడ దానిలక్ష్యమే యైన మహాదార్య శ్రీనే ప్రకటించెను. మఱియొక సంప్రదాయము తాను నూత్నాభ్యుయము పొందుచు నభ్యుదయములోఁగూడ దానిలక్షణమైన వెలతెల పోవుటయే ప్రకటించెను. వేసఁగినాఁటి యస్తమయముకూడఁ దేజోవంతమే. దుర్దినములలోని యుదయముకూడ మేఘాచ్ఛాదితమే.

తరువాత వారు ధర్మారావుగారి యింటికిఁ బోయిరి. రామేశ్వరశాస్త్రిగారికీర్తిప్రసార లానాఁడు త్రవ్వబడెను. ఢిల్లీభోగాలు, రాజనాలు, పాలాట్రగడమలు పుట్లకుఁబుట్లు వెలికివచ్చెను. ధర్మారావుచేతిలో దమ్మిడిలేదు, తండ్రికీర్తిదశదిశాపరిపూజిత మయ్యెను. ధర్మారా వింటిలో వేడకెను. ఈ దగినంత వేగల వస్తువేదియుఁ గనపించలేదు. అరుంధతి వేగలచీర యొక్కటయే యున్నది. అది

పదిరూపాయలఖరీదు. కొని యేడాదియైనది. అరుంధతి యొకపా
రియో, రెండుసార్లొ కట్టుకొన్నది. సహాయనిరాకరణోద్యమము
వచ్చినతరువాత నామె యాచీర కట్టుకొనలేదు. ధర్మారా వది తెచ్చి
యిచ్చెను. క్రొత్తచీర చూచి భాగవతులు పరిశుష్టికొందిరి. శారద
రామాయణములొని మఱిరెండు చరణములు గలగలలాడెను. మేళము
నకు సభ్యుడై వేంకటనారాయణగా రెగిరి గంతువేసి మడమ
లతోఁ బిఱుందుచు గొట్టెను. ధర్మారావుదగ్గరకు వచ్చి 'నాయనా?
మీ నాయనగారు శిబి, దధీచి. నీవుమాత్రము తక్కువా? బంగారు
తండ్రి' వని చిబుకముచు రెండువేళ్ళతోఁబూని ముందునకు
లాగెను. ముగ్ధిబాహ్మణుని యీ ముద్దునకు ధర్మారావు సిగ్గుపడెను.

ఊరిలో సగము నిద్రమేల్కొనునఱుకు బ్రొద్దుకాటారినది.
అప్పుడు పెద్దకుస్తీ. ఒకవైపున ఇషాకు, మఱొకడు పూజారి. ఇషాకు
పేరుమీసినవాడు, మహమ్మదీయుఁడు. మనిషి పెద్దపులివలె
నుండును. పూజారి పొట్టివాడు, పోతబోసిన యిరుపవిగ్రహము.
అరగంటసేపు పోరాడిరి. పూజారి ఇషాకుచుట్టుకు గిరికీలుకొట్టుచు.
చేతికిఁ జేయి యందిచ్చును. మఱుల విదల్చి దూరముపోవును.
నాలుగుసార్లుగిట్లుచేసి యైదవసారి మెడమీఁద చేయివేయును. తలకుఁ
దలానించి యిషాకు గుండెమీఁద చేయివైచి యతనిని దూరము
నకుఁ ద్రోసి, మఱుల దారు వెరుకకుఁ బోవును. ఇషాకునకుఁ గోపము
వచ్చెను. 'అరే సువర్, మై బైత్ తాహు, తు ఆనో' అని కూర్చుం
డెను. వచ్చి పూజారిని బట్టుకొమ్మనుచు. పూజారి 'ఉరోరే ఉరో'
అని తిరస్కరించుచు. ప్రేక్షకుల ప్రాణములు విసిగినవి. పూజారి
'చేతనైనచో నీవే వచ్చి పట్టుకొ' మ్మనును. కలియఁబడినచో గొప్ప
వస్త్రాదుగనుక ఇషాకు కొట్టునేమో తెలియదు. శరీరబలమునందుఁ
బూజారి తక్కువవాఁడు కాఁడు. కావున నతని నే పేచీకిని లొంగఁ
దీయలేకపోయెను. పొద్దుగుఱికినతరువాత గెలిచినవారి కీయఁదగిన
నూటపదార్లు కేశవరావుగారు చెటియేఁబదియెనిమిదియు నిచ్చిరి.
రాతిరికి జగ్గరాజుగారు దయమయంతివేషము వేసిరి. అప్పటికే ఆయన
పెద్దవాఁ డయ్యెను. నలువదియేండ్లుదాటిన యాయనవేషము-
కొంచెము స్థూలకాయుఁడగుటచేత మాదిరిన ట్లుండెను. అతని యొద్దిక,

నిలుచుండుట వినయము నొచిత్యమునే క్రుమ్మరించెను. రసదృష్టి లేక రంగముమీఁదఁ బరవశ్యతొక్క రాలుఁగాయవలెఁగాక యతని యాంగికము భావమున కొదిగియుండెను. పంచనశీభ్రాంతి భారతిచేతఁ బరిహరింపఁబడినంతనే యతని మొగమున నొకవిచిత్రాభి నయము కనఁబడెను. అభినయ మరునది దివ్యమైన గుణము. రంగా రోహణముచేయు ప్రతివానికి నది చేతకాదు. శోపమో, ప్రసన్న తయో, యానందమో, యీర్ష్యయో యేదో యొకభావమునే విశిష్ట ముగా మొగమునందుఁ గనఁబరచుటయే దుర్బటమైనకార్యము. రెండు మూఁడుభాగములు సమ్మి శితములుచేసి యొకసారిగా వానిని గనఁబరు చుట దేవతాసాధ్యమైనవిషయము. 'భారతి తనయందుఁ బ్రసన్నురాలైన' దన్న యానందము, 'నలుఁడు తెలియఁబడెను. అతనిని నరించ వచ్చు'నని యుద్వేగము, నూత్నవధూసహజమైన లజ్జ, దేవతలు తన్నంత గాసివెట్టిరన్న మచ్చరము మొగమునం చొక్కసారి విజృంభించి తఱిమెను. ధర్మారావునాత్మ జగ్గరాజశిల్పమునకు విధేయమై పోయెను. వెంకటనారాయణగారు ధర్మారావుప్రక్కనే కూర్చుండిరి. ధర్మారా వతనివంకఁ జూచెను. 'అవును, బాబూ! చెప్పకొన్నవిద్య కాదు. ఆ మహాపురుషున కది పూర్వజన్మచంఢి వచ్చినది. భరతాచార్యులుగూడ సరిగా నట్లే చెప్పెను' అని వేంకటనారాయణగారు రనిరి. జగ్గరాజుగారు కూడుకట్టిన శోకరసమయ్యెను చివరకు ద్వితీయ స్వయంవరము చాటఁబంచినతరువాత బాహుకుండైన నలుని గుర్తించి దమయంతి యతనితోఁ జ్రసంగించుచుండెను. నలుఁడు 'ద్వితీయస్వయంవరమునకుఁ జాటఁబంచితివికదా! నీయిష్టమువచ్చిన వానిని వరించుము. వికృతుని న న్నేల' యనిన, జగ్గరాజు సగమై పోయి, మొగమున విషాదరేఖ సహస్రధా విజృంభించఁగా నెడమ చేయి కుడిమోచేతికిందఁ బెట్టి, తలవంచి, కుడి యటచేతితో శిరోగ్రభాగమును దాడించుకొనెను. శోకరసము పరమావధిని బొందెను. కేశవరావుగారు జగ్గరాజునకు 'నటకావతంసుఁ' డని బిరుదొసంగిరి.

మూఁడురోజులు గారడీవాండు, తక్కినవారు తమవిద్యలను బ్రదర్శించుచునే యుండిరి. పాములవాండు) మోళీకట్టిరి. దొమ్మర

వాండ్రు గడకేసిరి. తాడియెత్తున రెండుమూడువాసము లొక దానిపై నొకఁ డంటఁగట్టినగడచివరకుఁబోయి నిలుచుండి, యా గడచివర పశ్యేముంచి దానిపై దొమ్మరవాఁ డెక్కి యాడెను. మిషనరీ లీ విద్య నదివఱకుఁ జూచియెఱుఁగరు. వారు ద్విగ్భాంశులై పోయిరి. వాట్లను అను నొక దొర యుండెను. అతనికి హిందువుల యాచారములమీఁద జాల పీతి. అతఁ డనెను: “ఇట్టి మహా విద్యలు దేశమునం నుండఁగా మీరు చంపుకొని మా పాశ్చాత్య పద్ధతులవెంటఁ బనుమన్నారు” అని. కేశవరావుగారనెను: ‘మీరు గింటి పుల్లకూర రుచి దొడ్డిలోఁ గాచిన కాకరకాయ చేదు’

కళాశాలోత్సవము లయ్యెను. వేముమంది పేదబిచ్చగాండ్రు సంతోషించిరి. తెచ్చిన యెనిమిదివేలరూపాయలును కేశవరావుగారు విరజిమ్మిరి. అవి డబ్బులేని రోజులు పుట్టియెనుఁబడి తొంబది యమ్ముచుండెను. ధనవంతులకుఁ గనులు కనవచ్చుట లేదు. పేద వాండ్రు వరిగింజ కనవచ్చుట లేదు. తాను పండినచోట ధాన్య లక్ష్మీ జనులెల్లరను గూడ్చి, రైళ్ళమీఁదఁబడి మఱి యెఱిగో యాఁకలి తీర్చుటకుఁ బనువెస్తుచుండెను. వేసవికాలపు తెండలు క్రమక్రమముగా ముదిరెను. ఫాల్గుణము చివరకు వచ్చెను. సంవత్సరాదిపండుగ నాలుఁగైనురోజు లున్నది. క్రొత్త సంవత్సరము వచ్చును. జనులు యదృష్టములు మాటిపోవు ననుకొనిరి. కేశవరావుగారికి జబ్బుచేసెను. కళాశాలలో నీ సంవత్సరములోఁ జాల మార్పులు జరిగెను. తాను నిత్యము కాదు. కళాశాల తనయొక్కని మీఁదఁ గాకుండ పదిమందిసంఘముమీఁద నడిపించినచో బాగుండునని, యప్పుడు కళాశాలలోనున్న యుపాధ్యాయులందఱిని నధికృత సంఘ మని పేరుపెట్టి యేర్పాటుచేసెను. వీరికిఁ బైని పాలనాసంఘ మొకటి యేర్పఱచెను. పాలనాసంఘములో సభ్యు లైదుగురు. జమీందారుగాను, చందారెడ్డి, రామచంద్రరాజు, కేశవరావుగారు, అధికృతసంఘమువారి ప్రతినిధి యొకఁడు. పాలనాసంఘములో నెప్పుడు నైదుగురుండవలయును. సర్వాధికారములును పాలనాసంఘమువారివి. తేపు సంవత్సరాది యనఁగా వ్యాధియనునది లేకుండ హృదయకోశము భిన్నమై కేశవరావుగారు చనిపోయిరి.

అతనిచనిపోవుట దేశమునకుఁ జెడ్డరోజు లని పెద్దలందరును భావించిరి. వారమురోజుల వఱకును దేశములో దుఃఖము తగ్గలేదు. మొదలునఱికిన వృక్షమువోలె చేతి కెదిగిన కొడుకు, కీర్తిమంతుడు చనిపోవుటవలనఁ దలిచుండు లిద్దరును గూలిపోయిరి. రాజ్యలక్ష్మమ్మగారి దుఃఖమునకు మితిలేదు. నాలుగవనాడు అరుంధతీధర్మారావులు పోయి యామెకు జూచివచ్చిరి. కర్మలు రంగపురము లోనే జరుపఁబడెను. అతనితోఁ గళాశాలపనియైన దనియే జనులందరును భావించిరి. తగినసాధుడు పోయినతరువాత నే సంస్థయు నంతే. ఆయన చనిపోయిన నెలరోజులలోనే కళాశాలలో నంతః కలహములు బయలుదేఱెను కళాశాలకు సాలునకుఁ బదివేలు కావలసియుండును. నిలువయున్న డబ్బుమీఁద నాలుగువేల పైచిల్లర వచ్చును. తక్కిన యెదున్నర వేలును వచ్చుచూర్గము పోయినది. దేశముమీఁదికిఁ బోగలవాఁ డెవ్వడు? తేగలవాఁ డెవ్వడు? మహావ్యక్తియైన కేశవరావునకుఁ గళాశాలార్థము యాచనచేయుటభూషణముగా నుండెను. తక్కినవాఁడెవఁడుపోయినను దేశములో లెక్క పెట్టువాఁడెవ్వడు? క్రమముగాఁ గళాశాల పిండికిఁదగినరొట్టెయన్నట్లు వచ్చెడు నాల్గువేలలో సరిపోవునట్లే తగ్గించఁబడెను. శిల్పశాఖతగ్గించవలె ననుకొనిరి. కాని యది కేశవరావుగారికిఁ బ్రియతమాతిప్రియతమము. అందుచేత నది తీసివేయరాదనిరి. ఏ భాగము తగ్గించవలయునో తెలియలేదు.

మొదటి రెండేండ్లును సామాన్యవిద్యాశాఖలోని యుపాధ్యాయులు జీతములు పుచ్చుకొనకపోయినను గడచినయేఁడు జీతములు పుచ్చుకొనిరి. కేశవరావు పినతల్లి కుమారుఁడు నారాయణరావునకు నాతఁడు కళాశాలకుఁ బ్రధానోపాధ్యాయుఁడుగా నుండెను. ఆయన కడచినయేఁడు నెల కేబదిరూపాయలుగా జీతముతీసికొనెను. ఇప్పుడు తనకు వందరూపాయలైనఁగాని చాల దనెను. సంస్కృతము చెప్పుటకు బి. ఏ. సంస్కృతముతో ప్యాసైన యొక వైష్ణవుఁడు కలఁడు. ఆయనపేరు శరణోపాచారి. కడచినయేఁడు డాయనగూడ నేబదిరూపాయల జీతము తీసికొనెను. తెలుఁగు చెప్పుటకు రామశాస్త్రి యని యొక పండితుఁడు. అతనికి ముప్పదిరూపాయల జీతము. పసిపిల్లలకుఁ

బాతముచెప్పటకు సూర్యనారాయణ యని యొకఁడు. అతనికిఁ బాతికరూపాయలు జీతము. ఇద్దఱు గుమస్తాలు. ఇద్దఱు బంట్రాకులు. సంగీతోపాధ్యాయుఁడు. ప్రతిశాఖయందును ముప్పది నలువదిమంది విద్యార్థులున్నారు. మొత్తము విద్యార్థులు మూడువందలగుంది. ఎవరిపద్దను జీతములు పుచ్చుకొనరు. బీదవిద్యార్థులకు వసతిగృహములో నూరకే భోజనములు పెట్టుదునికి. దీనికంతయుఁ గేశవరావు గారు ద్రవ్యము దేశములలో ద్రవ్వి తెచ్చెను. పెద్దగుమస్తాపేరు సంగయ్య. సంగయ్యయు, నారాయణరావును జిన్నప్పకు కలసిచదువుకొనిరి. అందుచేత వారిద్దఱకు నన్యోన్యము. చంద్రారెడ్డి సమర్థుఁడు. కాని బహువ్యాప్తుఁ డగుటచేఁ గళాశాలకుఁ దనశ్రద్ధయంతయు ధారపోయలేకపోయెను. చైత్రమాస మారంభమైన వెంటనే వేసఁగి వచ్చిన దనుకొను మండఁగా మూడునాళ్ళు బ్రహ్మాండమైన ముసురు పట్టెను. వర్షములు ధారగాఁ గ్రుమ్మరించెను. ఊరు మట్టుపట్ల జలమయమై గుండ్రలు మఱలసాఁగెను. దేశమంతయుఁ గురిసిన యీ వర్షమువేత నకాలమున వేల్చుపొంగి రైళ్ళునడచుటగూడ లేదని ప్రతికావార్తలు వచ్చెను. మూడవనోజున రెండుజాములవేళ వర్షము విద్రుంభించెను. నెమ్మదిగ గాలి సాఁగెను. సాఁగినగాలి క్రమక్రమముగా వృద్ధిపొంది ఝంఝామారుత మయ్యెను. అది సాఁగిసాఁగి ప్రళయమారుతమయ్యెను. మహావాయువు వేగపరిఘూర్ణమానవీచికా పరంపరలతో సుడులుతిరిగి మదపుటేరుఁగువలె వృక్షశాఖాగ్రముల హోరుమని తాఁకును. ఫెళఫెళామని శాఖలు విఱుచుకొనిపడుచు. మహావేగపరాక్రాంతగృధ్రరాజువలె గ్రామములమీఁదనుండి దూసికొనిపోవును. ఇండ్లపై కప్పులు లేచిపోయి యూళ్ళన్నియు దివంగముల నివాసభూములవలె శిథిలత వెళ్ళఁబెట్టెను. ఆకాశమునుండి క్రిందికిదూఁకు జలపాతమువలె రంఝుమని వచ్చి జలప్రవాహముల నణఁచుచు. ప్రవాహములు ఘూర్ణిల్లిపోవును. హోరుమని గాలి కత్తి విసిరినట్లు బయలిపొలాలమీఁద రివ్వమని లాఁగుకొనును. చలిచేత భూదేవియొడలెల్ల ముడుచుకొని రోమాంచముకలిగినట్లు పచ్చని యాకెల్ల నలిగిపోయి మఱల నిలువఁద్రొక్కుకొనును. రోదోంతరాళమంతయు మంచులుపట్టినట్లు, ఎడారులలో నిసుకగాలులు వీచినట్లు

దద్దరిల్లిపోయెను. వందయేండ్లనాటి మహావృక్షములుకూడ కూకటి
 వ్రేళ్ళతోఁబెల్లగింపఁబడెను. సౌధములు నిర్మూలములయ్యెను. పట్టాలు
 తొలఁగి రైలుపెట్టెలు పడిపోయెను. కలకత్తానుండికాని చెన్నపురి
 నుండి కాని మెయిలులే రాలేదు. ఏ దేశములో నే ఘోరము జరి
 గెనో తెలియలేదు. అటువదియేండ్లక్రిందటవచ్చిన యుప్పెనవలె
 నుప్పెన వచ్చి తీరదేశము సముద్రముచేతఁ బరిలీఢమైన దని జనులు
 చెప్పుకొనఁ జొచ్చిరి. పేదవారిగుడిసెలన్నియుఁ బడిపోయెను. మట్టి
 గోడలు కూలిపోయెను. కట్టుకొనుటకుఁ బాడిగుడ్డలేక, తలదాఁచు
 కొనుటకుఁ జెట్టుక్రిందికిఁ బోద మనిన నదివిటిగిపడి చచ్చిపోదుమేమో
 యను భయముతో నా మహావాయువులో నొకచోటునుండి మఱొక
 చోటికిఁ బోవుటకైనఁ గాళ్ళు నిలువక పేదజను లల్లాడిపోయిరి.
 పక్షులు, జంతువులు, పసిపిల్లలు మరణించిరి. ఆ పగలెల్ల నీ వాయువు
 వీచెను. రాత్రియంతయు విసరెను. మహాసౌధములలోఁ బ్రభువులు
 లోలిష్టార్థగులు ముసుఁగులు పెట్టుకొని మెత్తనిపటుపులమీఁదఁ దలు
 పులుబిగించుకొని సుఖముగా నిద్రించుచుండిరి కాఁబోలు! పేద
 లుహూహూ యని నడచుచుఁ బడిపోయినగోడలమధ్య దాఁగుకొనిరి.
 తాటియాకులు నెత్తిన నైచుకొని ముడుచుకొని బురదలోఁ గూర్చుం
 డిరి. చూరువంగిన యే గోడవద్దనో పసిపిల్లలను గోడవైపునుంచి
 తాము రెండవవైపునబండుకొన్న పేదతల్లులవీపులమీఁద శిశిరవాయు
 వులు నిర్దయముగావీచి తదాభిగములకుఁ జైతన్యములేకుండఁ జేసెను.
 చలి చర్మదప్పుమై, రక్తదప్పుమై, యస్థిదప్పుమై పేదలను మిక్కిలి
 బాధపెట్టెను. అది ప్రాణదప్పుమై చాలమంది చచ్చిరి. మఱునాఁడు
 తెల్లచాటువఱకు గాలితగ్గెను. నూత్న పతివీరహితమువలె, నిటువది
 యొక్కసార్లు భార్గవునిచే నికృతరాజస్యమైన యార్యావర్తమువలెఁ,
 బరశురామ ప్రీతియైన గ్రామములమీఁద వానగురిసినట్లు గ్రామ
 మెచ్చటఁజూచినను విశ్లేధమైయుండెను. కళాశాలలో వేసిన పాఠాలు,
 పందిళ్లు, కట్టినసావడులు కూలిపోయెను. నారాయణరావుగా రవి
 యన్నియు మఱల వేయించిరి. అన్నియు మరమ్మతులు జరి
 గెను. ఆషాఢమాసమునాటికి దేశమునఁ గళాశాలలతోఁబాటు
 జాతీయకళాశాలయుఁ దెలువఁబడెను. ఇంగ్లీషుపాఠశాలలోఁ బదువ

రాదని ప్రచారకులు నిర్బంధింపజొచ్చిరి. అందుచేతఁ గళాశాల కెక్కువమంది విద్యార్థులు వత్తురేమో యని యాశపుట్టెను. కేశవ రావుగారు చనిపోవుటచేతఁ గళాశాలపనియైన దని చాలమందికిఁ దెలిసి విద్యార్థులెవరును రాలేదు. సుబ్బన్నపేటలో జమీందారుగారి కాలేజి తెలువఁబడెను. ఊరిలో నున్న హైస్కూలు లోనివిద్యార్థులందఱు నందులోఁ బోయిచేరిరి. అచ్చటనున్న హైస్కూలును రాజాగారిదే. ఉపకారవేతనములు జమీందారుగారు కొన్ని యేర్పఱచెను. వాని కాశపడి కొందఱువిద్యార్థులు వచ్చిరి. బెజవాడనుండి సుబ్బన్నపేటకు రైలుమార్గము వేయబడెను. రైలు రాజాగారి సొంతఖర్చుమీఁద పసికొనిరి. ఎం. ఎస్. ఎం. వారు వీరి కా పనియంతయుఁ జేసిపెట్టినందులకు రెండులక్షలు తీసికొనిరి. రైలు పెట్టెలు, సామానులు మొదలైన వన్నియు వీరే కొనిరి. లాభనష్టము లన్నియు జమీందారువే. కొత్తగా రైలుపడుటచేత కాలేజీకి జనము వచ్చిరి. ఈ యుబ్బులో జాతీయకళాశాల పండుకొనెను. పాలనా సంఘములోఁ గేశవరావుగారిబదులు నాగేశ్వరరావుగారిని వేయుటకై చంద్రారెడ్డిగా రూపొందిరి. రామచంద్రరాజుగా రిష్టపడలేదు. అధికృతసంఘప్రతినిధి శరణోపాచారి యిష్టపడెను. శరణోపాచారి యేయెండ కా గొడుగుపట్టువాఁడు. అతఁడు సంస్కృతముతో బి.ఏ. ప్యాసైనను, జాతీయవిద్యావాదియైనను నింగ్లీషునందే యభిమానము కలవాఁడు. పాశ్చాత్యులు పదార్థవిజ్ఞానశాస్త్రమున మహాప్రతిభులైరి. వారిజ్ఞానమంతయు నింగ్లీషుభాషలో నున్నది. ఇంగ్లీషుభాష చదవకుండ మనకు సాగ దని వాదించును. పాలనాసంఘములో జమీందారుగారు సభ్యుడేకాని యాయన యే సమావేశమునకు వచ్చిన పాపానఁ జాలేదు. అందుచేత నింకొక క్రొత్తసభ్యునిగూడ వేసికొనుటకును, జమీందారుగారిని జోషకులుగా నుంచుటకును శరణోపాచారి, చంద్రారెడ్డులు నిర్ణయించి యొక ప్రణాళిక వ్రాసి, దానిని రిజిష్టరుచేయించి, రాజుగారు పోషకుడు, రాధాకృష్ణయ్యగారు, చంద్రారెడ్డి, రామచంద్రరావు, నాగేశ్వరరావుగారు, అధికృతసంఘప్రతినిధి - ఇది పాలనాసంఘము. కళాశాలలో సంగీతము, వ్రడంగము, కలంకారీ, నేత - ఈ శాఖలు తీసివేయఁబడెను. నారాయణరావుగారికి

దెబ్బదిరూపాయలజీతముచేసిరి. పసిపిల్లలు గ్రామములోనున్నపైమరీ
స్కూలులో జదువుకొందు రని సూర్యనారాయణను తగ్గించిరి. ఇవి
చేసిన క్రొత్తమార్పులు.

- చైత్రమాసములో వీచిన గాలులకుఁ బడిపోయిన పాకలు
కట్టించుటకు చూడువేలరూపాయల ఖర్చు చూపించిరి. సాలునకు
వచ్చు నాదాయము తక్కిన యన్నిశాఖలును తీసివేసినను నీ సంవ
త్సరము చాలునటు లేదు. ప్రతియేట దసరాపండుగలకు దేశములో
జాతీయభిక్షకుఁ బోవుటకుఁ గేశవరావుగా రేర్పాటుచేసిరి. దసరా
భిక్షలమీఁద వచ్చు నాదాయముతో నీ సంవత్సరము గడుపవల
యును. దసరాకొఱ కెదురుమాచుచుండిరి.

రామశాస్త్రిగారిది గోదావరి జిల్లా. ఆయన తెలుఁగులోఁ
జక్కని నాహిత్యము కలవాఁడు. వారిపూర్వులు పెద్దాపురమునాఁటి
నుండి పండితులే. వారి వంశమున కావైపునఁ జాలపే రున్నది. ఆ
రాజ్యము చ్యుతియై తుని, పిఠాపురము, లక్ష్మీనరసాపురము మొదలగు
చిన్న రాజ్యములు వృద్ధి నొందినను రామశాస్త్రిగారి వంశమర్యాద
మార్పులుపొందలేదు. పెద్దాపురము శాఖయైన తుని మఱలఁ దద్వం
శ్యుడైన రామశాస్త్రిగారిని గౌరవించనెంచి యాయనను బిలిపించు
కొనెను. రామశాస్త్రి వదలలేకవదలలేక జాతీయకళాశాలను వదలి
పోయెను. రామశాస్త్రికి బదు లెవరిని వేయుట యని ప్రశ్నరాఁగా
రామచంద్రరాజు ధర్మారావు పేరెత్తెను. చంద్రారెడ్డికి ధర్మారా
వన్నచోఁ దగనియభిమానము. ధాధాకృష్ణయ్యగారికి మాధ్యస్థము.
నాగేశ్వరరావు మాన మవలంబించెను. శతగోపాచారికి యథార్థ
స్వరూపము తెలియదుకాని కోటలోనికి వచ్చుట, పోవుటచేత ధర్మ
రావున కచ్చట పలుకుబడియున్న దనుకొని యతఁడు నంగీకరించెను.
ధర్మారావు జాతీయకళాశాలలో ముప్పదిరూపాయలమీఁద తెలుఁగు
పండితుఁడుగా నేర్పాటుయ్యెను. ధర్మారావున కింగ్లీషుపాఠశాలలలో
కన్న నిచటఁ బనిచేయుటయే యెక్కువ రుచించెను. అతఁ డింగ్లీషు
చదివినను, చదువుచున్నప్పుడుమాడ దానిపై నతనికి ద్వేషమే.
బ్రదుకవలయునుకనుక, నేటికాలమున బ్రదు కింగ్లీషుచదువువలన
దేలికనుక నది చదివెను. హరిప్పనాయనిపుణ్యమా యని కోటలో

నుండి సర్వసంభారములును ముంగిటికి వచ్చుచుండెను. తాను నెలకొక్క ముప్పదిరూకలు తెచ్చెనా చిన్నచిన్న యప్పులు తీర్చివేసి సుఖముగా బ్రదుకవచ్చు ననుకొనెను. ధర్మారావు ప్రవేశించినతరువాత నెలగడచెను.

అది సెప్టెంబరుమాసము. గడచిన యేడాది లెక్కలు సరిచూచుటకు నాడిటరు వచ్చెను. పురపాలకసంఘములెక్కలు సరిచూడఁబడెను. కళాశాల పాలనాసంఘము రిజిష్టరుచేయఁబడుటచే జాతీయకళాశాలలెక్కలుగూడ నతనికే యియఁబడెను. ఆడిటరు లెక్కలన్నియు సరిచూచి నాల్గవరోజున లెక్కలు సరిగాలేవనియు, ధనము చాలభాగ మన్యాయక్రాంతము చేయఁబడెననియుఁ జంద్రారెడ్డితోఁ జెప్పెను. చంద్రారెడ్డి పాలనసంఘాధ్యక్షుఁడు. చంద్రారెడ్డి విచారించలేదు. దసరాలు సమీపించెను.

దసరాచందాలకు ధర్మారావు గుంటూరుజిల్లాకుఁ బోయెను. రాఘవరావు నరసరావుపేట కాపురస్థుడు. ధర్మారా వచటకేఁ బోయెను. రాఘవరావు చదువు మాని వేసి రెండేండ్లనుండి సహాయ నిరాకరణోద్యమములో నుండెను. మనిసి గొప్పవివేకశాలి యగుట చేత నా చుట్టుపట్లనున్న జాతీయనాయకులలో నితఁడు నొక్కఁడుగాఁ బరిగణింపఁబడుచుండెను. అదివర కే యతనికిఁ గారాగృహప్రాప్తి జరుగవలసిదేగాని రాఘవరావుతండ్రి యధికారులతోఁ బలుకుబడి కల వాఁడగుటచేత నట్టి దింకను జరుగలేదు. రాఘవరావు తీక్షణవాది. ఉపన్యాసములలో రాచరికమువారిమీఁద నిప్పులు గురిపించును. అన్నియు నమోజై యున్నవి. రాఘవరావు తాళి దెప్పుడు పడిన నప్పుడే వచ్చునని యెదురుచూచు చుండెను. అతనిభార్య కొత్తగాఁ గాపురమునకు వచ్చెను. ధర్మారావు 'నీకుఁ గార్యమైన సంగతియే నాకుఁ దెలియనీయలేదే' యనెను. రాఘవరావు తన కార్యపుసంగతు లన్నియు మిత్రునితోఁజెప్పెను: 'మా నాయనగారు చనిపోయి యాటునెలలైనది. నాకు మా యాస్తివైన మేమియుఁ దెలియదు. ఆస్తియంతయు నాయనే చూచుచుండెను. నే నుద్యమములోఁ దిరుగుచున్నాను. మా యత్తవారిది బాపట్ల. నీ వెఱుఁగుదువుగదా! పిల్ల వ్యక్తురాలై యేడాది కావచ్చినదని వారు

తొందరపెట్టిరి. నే నుద్యమములోఁ దిరుగుచున్నందుకు మామామ
 గారికిఁ గోపము. కాని పిల్లను దళయింటిలో నుంచుకొనఁడుగదా!
 నే నుద్యమ మేదో తేలికఁగాని కార్యముచేసుకొన నన్నాను. గాంధి
 గారు స్వరాజ్యము సంవత్సరములో వచ్చునని చెప్పిరి. దేశములో
 నాయన యేమో మాంత్రీకుఁ డని, మనప్రయత్నములు లేకుండనే
 స్వరాజ్యము తెచ్చి మనచేతులలోఁ బెట్టునని యనుకొనిరి. ఆయన
 చెప్పిన కార్యక్రమము సరిగా దేశమంతయు నాచరించిన వచ్చునని
 యాయన యుద్దేశ్యము. దేశమంతయు నట్లనుకొనలేదు. ఇంగ్లీషు
 విద్యాశాలలయందు మానినవాఁ డెవ్వఁడును లేడు. మానినవాఁడు
 తిండిలేక చెడుచున్నాఁడు. న్యాయస్థానములు యథాప్రకారముగా
 సాగుచున్నవి. స్వరాజ్య మెట్లు వచ్చును? దేశమందఱు స్వలాభ
 పరాయణులైనతరువాత దేశమునకు విముక్తి యెచ్చటిది? గాంధి
 గారు పెట్టిన గడువైనంతనే దేశమున నందరకును విరక్తి జనించెను.
 విముఖులందఱును 'తెచ్చినారయ్యా స్వరాజ్య' మని యెగతాళి
 చేయుచున్నారు. నేనును గార్యముచేసికొనట కనుమతించవలసి
 వచ్చినది. కార్యమునకుఁ దరలి వెళ్ళితిమి. మామామగారు పీటల
 మీద నాకు విలాయితీగుడ్డలు పెట్టెను. నే నవి కట్టుకొనలేదు. బంధు
 వులలోఁ గలవరము జయలు దేతెను. చివరకుఁ జేయనదిలేక యప్పుడు
 బజారునకుఁబోయి ఖద్దరుబట్టలు తెచ్చిరి. మామామగారు గ్రామ
 కరణము. అందుచేత నాయన కుద్యోగము పోవునేమోయని భయము.
 కృష్ణాజిల్లాలోఁ గైకలూరుతాలూకాకరణములందఱును రాజీనామా
 లిచ్చిరి. అట్లుండవలయును దేశభక్తియన్నచో. నాభార్యకుఁ బీటల
 మీఁదికి మేము ఖద్దరుచీరలు కొనిపోతిమి. వా రాచీర లట్టిపెట్టి
 యేవో విదేశీచీరలు కట్టించిరి. రాత్రి గదిలోనికి నాభార్య విదేశీ
 చీరతోనే వచ్చెను. నే నామెతో మాట్లాడలేదు. తెల్లవాలులు
 సంతే. రెండవరోజున ఖద్దరుచీరగట్టి పంపించిరి. దానితో మామ
 గారికి నా పెంకితనమంతయుఁ దెలిసినది. మేము కొంచెము పేదవా
 రముగదా! అందుచేత నన్న లొంగఁదీయవలయు నని మామామ
 గారి యూహ. కాని యది యేదియు సాగలేదు. మాకు నాలుఁగెక
 రముల పొల మున్నవి. అది మెట్ట. పండినప్పుడు పండును. లేదా

పండదు. మాయన్న కోటలో గుమాస్తా. ఆయన కిరువదిరూపాయ లిత్తురు. నేను సంపాదించినఁగాని సాఁగదు. మాతల్లి బ్రదికియున్నది గావున నెట్లో సాఁగుచున్నది. లేనిచో నాభార్య యేమి కావల యునో, తెలియదు" అని తనకథయంతయుఁ జెప్పెను. ధర్మారావు నకు, రాఘవరావునకుఁ బ్రాణస్నేహ మని యింటిలోనివారందఱు కును దెలియును. ధర్మారావు వారియింటనే యొకనాఁడుండి మఱు నాఁడు గుంటూరునకుఁ బోయి, యచ్చటఁగూడ వసూళ్ళు జరిపెను. ప్రతివారుచు 'సుబ్బన్న పేట జాతీయకళాశాలయంతయు మార్చిరఁట గదా! ముచపున్న శాఖలన్నియుఁ దీసివేసి రఁట. ఇంకను చందా లెందుకయ్యా! దొంగదోపిడిగా నున్నదే వ్యవహారము' అనిరి. కొందఱు చందా లిచ్చిరి.

ధర్మారావు మఱునాఁడు బాపట్లకుఁ బోయెను. బాపట్లలోఁ గిరీటి మేనమామ డిప్యూటీ కలెక్టరు. ధర్మారావునకుఁ గిరీటిప్రియు రాలిని జూత మనిపించినది. ఒకరోజున సాయంకాలమున వెళ్లెను. వాకిట నొక పదునాల్గేండ్ల బాలిక, యెఱ్ఱనిది, బక్కపలుచనిది, విషాదభావాచ్చాదితముఖమఁడల యొకకన్య గోచరించెను. ఆతఁ డామెయే శశిరేఖ యనుకొనెను. ఏల యనఁగా 'వసనే పరిధూసరే వసానా నియమమౌమముఖి ధృతైకవేణీ, అపినిష్కరుణస్య శుద్ధశీలా మమదీర్ఘం విరహవ్రతం బిభర్తి' అని కిరీటి యనుకోదగినంత విరహి ణిగా గోచరించినది. ధర్మారావు తనలో మిత్రుని జన్మసార్థకతను గూర్చి మిక్కిలియు సంతోషించెను. ఏకాదశినాటికి మఱల సుబ్బన్నపేట చేరుకొనెను. ద్వాదశినాటికిఁ గళాశాలకుఁ దదితరు లెవ్వరును రాలేదు. ఒక్క తానే కనఁబడెను. తరువాత నైదురోజుల వఱకు నితరోపాధ్యాయులు రాకపోవుటచేత ధర్మారావు నిర్వాహ పారుఁడుగా నుండెను.

కోటలో ధర్మారావునెడల యత్కించితౌమనస్య మేర్ప డెను. చంద్రారెడ్డికి, రాధాప్రస్థయ్యగారికిఁ జక్కనిస్నేహ ముండెను. చంద్రారెడ్డి ధర్మారావునుగూర్చి యెపుడు ప్రసంగించినను సగౌరవ ముగాఁ బ్రసంగించుటవలనను, గడచిన పదేండ్లుగా నతని సౌజన్యము ధర్మరక్షణపాతము సిర్బయత్వము నెఱిగి యుండుటచేతను, ధర్మా

రావు మంచికవి యని వారువీరు చెప్పకొనుచుండుటచేతను రాధా కృష్ణయ్య కతనిమీఁద గౌరవమే యేర్పడెను. రామేశ్వరముగారికి మనసులో ధర్మారావునెడ విరోధభావమే యుండెను. కాని యన్న గారి భావమున కెదురు చెప్పలేదు. సర్వారాయఁ డెప్పుడోకాని సుబ్బన్నపేటకే రాఁడు. దివానుగారు ధర్మారావు ప్రస్తావనయే చేయఁడు.

ప్రహ్లాదనాటకమునకు హరప్పనాయని దీసికొనిపోయిన తరువాత ధర్మారావును మఱలఁ గోటలోనికి రానీయకుండుటకుఁ బ్రియత్నములు జరిగెను. ఈసారి ధర్మారావు వచ్చినప్పుడు లోనికిరానీయవలదని గోటద్వారపాలకులకు రంగారావుగారు చెప్పెను. తరువాత నాలుఁగురోజులవఱకు ధర్మారావు గోటకే రాలేదు. అయిదవనాఁడు హరప్పనాయఁడే ధర్మారావునింటికిఁ బోయి తీసికొనివచ్చెను. నాయనితోఁగలసివచ్చు ధర్మారావును వలఁదనవలెనో, యూరకొనివలెనో ద్వారపాలకునకుఁ దెలియలేదు. లోని కేల రానిచ్చితి వని మఱుఁనాఁడు ప్రశ్నించిన రంగారావుగారికి వాఁడదే సమాధానము చెప్పెను. తనకొడుకే ధర్మారావునింటికిఁ బోయెను. అది జమీందారులకు లాయకీ కాదు. కొడుకును గోపించవలె ననుకొన్నాఁడు. రంగారావు గారు రెండవయంతస్తున సావడిలో గూర్చుండెను. గోట ముందుభాగమంతయుఁ గనఁబడుచుండెను. దూరముచండి దివానుగారును, కళినియుఁ గలసివచ్చుచుండిరి. రంగారావుగారి కొకచిత్రమైన యూహతోఁచెను. హరప్పనాయఁడు ధర్మారావునింటికిఁ బోవుట లాయకీ కాదు. తనభార్య దివానుతోఁగలసి నడచివచ్చుట లాయకీయేనా? ఆ మఱునాఁటినుండి ధర్మారావు గోటలోనికివచ్చుట కెవ్వరు నడ్డంకి కలిగించలేదు.

ఈట్లును హరప్పకు సంవత్సరమున్నర చదువుచెప్పిన తరువాత నతని కొకసంగతి తెలిసెను. హరప్ప తనవద్ద నింగ్లీషుమాటల కర్థముమాత్రమే నేర్చుకొనుచుండెను. ఆ భాషలో మాటాడుటకు నామర్థ్యముమాత్రమే గడించుచుండెను. హరప్ప యిప్పటికిఁ దప్పలతో నింగ్లీషుమాటాడఁగలడు. ఒక్కొక్కచోటఁ గావలసినమాట దొరకిక తెలుఁగుమాటనే యుపయోగించును. అచ్చటఁ గావలసిన

యింగ్లీషుమాట ఈట్సుచు చెప్పును. ఆమాటను వెంటనే హరప్ప తనపుస్తకములో వ్రాసికొనును. తరువాత నెన్నిసార్లు చూచినచు నొక్కసారి విన్నమాట మఱచిపోయినట్లు కనిపించదు. ఈట్సు నెన్ని సార్లు క్రీస్తుమతమునుగుఱించి ప్రస్తావించినను హరప్ప బదులు చెప్పఁడు. కాదనఁడవుననఁడు. అతని మొగమున నేభావము నుండదు.

హరప్ప మొగమున సహజముగ విషాద రేఖ యొక్క డుండును. అది యిప్పుడు రెట్టింపుగాఁ గనిపించఁజొచ్చెను ఒకనాఁటి సాయం కాలమున ధర్మారా వడిగెను. 'అయ్యా! తమరు మఱి దిగులుగా నుండుచుండిరి. కారణ మేమి?'

హరప్ప — మాయమ్మగారికి, నాయనమ్మగారికి గర్భము సరిగాఁ జరుగ లేదు. వారికిఁ బ్రేతత్వవిముక్తి లేదు. నాకు నాశౌచ నివృత్తి కలుగలేదు. ఈ యాశౌచముతో మావంశముఖ్యుడై వచ్చిన వేణుగోపాలస్వామివారిని దర్శించుటకైన వీలులేకున్నది. మాతండ్రితో నీ విషయము మాటలాడుదమన్న నాకు భయముగా నున్నది. వారివద్ద నాకుఁ జనపు తక్కువ. ఈహృదయభారము తగ్గుటెప్పుడో?

హరప్ప మనసులోని దెప్పుడును జెప్పఁడు. ఆ గుణ మతని నెత్తురులో నున్నది. ఇతరులయెడ మహాగంభీరుడైన యా కుఱ్ఱ వాఁడు ధర్మారావునెడల స్నిగ్ధుడై తనతీవియే మఱచిపోవును. కుఱ్ఱ వానికిఁ బదుమూఁడేండ్లు లేవు. దివానుగాని రాధాకృష్ణయ్యగాని యతనియెదుట నేమియు ననరు. హరప్ప బక్కపలుచనివాఁడై బలహీనుడైనను నాయన మొగమున న్యరాజవర్చస్సు కొట్టవచ్చుచుండును. ఆవర్చస్సుముందరఁ జాలమంది నిలువలేరు. హరప్ప రోజునకుఁ బది మాటలకన్న నెక్కువమాటాడఁడు. అందులో సగము ధర్మారావుతో, సగమింగ్లీషు నేర్చుకొనునప్పుడు. కాసావాండ్రితో నొక్కపలుకును లేదు. కావలసినదానిని గన్నతోనే కనఁబఱచును. అక్కఱలేని దానిని మొగముతోనే చెప్పును. పదుమూఁడేండ్లకుఱ్ఱవానికిఁ బరిచారకులందఱును గడగడలాడుదురు. కృష్ణమనాయనిముందుఁగూడనట్లు లేదు. కృష్ణమనాయని తండ్రియైన హరప్పనాయని జూచినచో జనులందఱు నట్లు గడగడలాడఁడివారట. ముత్తాత యవతరించెనని షుసలిదాసీనాండ్లనిరి. తల్లిపోకముందు హరప్ప యింతలేదు. పోయి

ననాటనుండి రోజురోజున కాయనలోఁ బ్రభులక్షణములు ప్రబలుచుండెను. రంగారావుగారితోనే ప్రతివాఁడును బోయి మనవి చెప్పుకొనుటకు వెనుతీయఁడు. ఏ మనవియైనను శశినితో మిక్కిలితేలికగాఁ జెప్పుకొనవచ్చును. ఆమెకుఁ జక్కఁగాఁ దెలుఁగువచ్చును. ఆమె యెంతచెప్పిన రంగారా వంత. పరిచారకు లేదైన మనవిచేసిరేని వారి పనిచేయుటయే శశికిష్టము. మొదటఁ గ్రొత్తరాణి యెట్లున్నను తరువాత తరువాత పరిచారకులకందఱకు నామె యన్నచోఁ బ్రేమయే బలిసెను. ఆమెకుఁ దాము చేయవలసినపని లేదు. తమ కేది కావలసిన నామె చేసిపెట్టును. సేవకులందఱామెను దొరసాని యందురు. రాణిగా రనరు, అమ్మగా రనరు. ఆమెమూలమున రంగారావుగారు జమిందారుగా గనిపించుట మానివేసెను. రంగారావుగారి ప్రస్తావనయే పరిచారకు లెవ్వరును జేయరు. ఎప్పుడైనను బాబయ్యగారు, దొరగా రన్నమాటలు పరిచారకులనోట వచ్చినచో హరప్పనాయఁ డని యర్థము.

హరప్పకుఁ దెలుఁగు వ్రాయను, జదువను వచ్చెను. ధర్మారావు సుమతీశతకము కృష్ణశతకము, రుక్మిణీకళ్యాణము, గజేంద్రమోక్షము నన్నియుఁ జదివి వినిపించి, వినిపించుచు మాటల కర్థములు చెప్పెను. హరప్ప చదువను, వ్రాయను నేర్చుకొనుట వేఱు, విషయు మెఱింగికొనుట వేఱుగా నేర్చుకొనెను. ధర్మారావు వీలుకుదిరినప్పుడెల్ల పురాణగాథలు చెప్పెను; మతవిషయములు చెప్పెను. హరప్ప చదివినది తక్కువ; తెలిసికొన్నది యెక్కువ. సంవత్సరమున్నర ధర్మారాయనిస్నేహ మెఱిగిన హరప్పకు హృదయమును బిండుచున్న విషయములు రెండు: ఒకటి తల్లికిఁ గర్మచేయవలయునని; రెండు గోపాలస్వామికిఁ గల్యాణములు చేయించవలయు నని.

వారమురోజు లైన తరువాత జాతీయకళాశాలోపాధ్యాయులందఱు వచ్చిరి. సెలవు లేకాదనితోనే యెపోయెను? అందఱును బున్నమదాఁటిన తరువాత వచ్చిరి. ఇన్నాళ్ళు సెలవు లెవరిచ్చిరో తెలియదు. ధర్మారావునకు వారిప్రవర్తన చూచిఁచో 'స్వయం రాజా స్వయం మంత్రీ' గా నున్నది.

పం ద్రెం డ వ అ ధ్యా య ము

పురపాలకసంఘసౌధసాక్షాత్కాణము పూర్తియయ్యెను. కోటకు దేవాలయములకు మధ్యనున్న వీధి కెదురుగా నుత్తరపుదిక్కున నున్న పొలాలలో నిర్మింపఁబడిన యా సౌధము గ్రామమునంతయుఁ జూచునట్లుండెను. కడచినసంవత్సర మొందివేలును రాచరికము వారికిఁ జెల్లించలేదుగనుక నీ యేడు రెండెనిమిదులు పదునాఱువే లొక్కసారిగాఁ జెల్లించవలయు నని చంద్రారెడ్డిగారికి లేఖవచ్చెను. వ్యవహారములకన్న సౌధప్రవేశోత్సవము ముందుగా విచారిలచవలసి వచ్చెను. ఆ యుత్సవమువేళ ఖర్చునకుఁగాను నాలుగువేలు నిలువ యుంచఁబడెను. ఆ యుత్సవమువేళ గవర్నరుగారు వచ్చి సౌధమును దెలుతురు. సుబ్బన్నపేట రైలుస్టేషను గుండేటికి దగ్గఱగా నుండెను. క్రమముగా నూరు గుండేటికిదగ్గఱగా వ్యాపించుచుండెను. గుండేలు పటనలువచ్చినచో నిరుడు పొలాలన్నియుఁ బోయినవి. మఱలఁ బడేండ్లకు పటనలు వచ్చెనా, కొన్నియిండ్లు చుట్టబెట్టుకొని పోవునేమో?

రైలుస్టేషనునుండి యెఱ్ఱకాగితముల తోరణాలు, గొలుసులు నూత్న సౌధమువఱకును వ్రేలాడఁదీయఁబడియుండెను. రక్షకభటులు ప్రతిగజ మెడమెడమున కాపలా నిలుచుండిరి. కాలేజీ, హైస్కూలు, కోట, పోలీసుస్టేషను, పురపాలకసంఘసౌధము నన్నిచోట్ల స్వాగతములు వ్రాసి ద్వారములయందుఁ గాగితములతో నార్చులు కట్టఁ బడెను. బెజవాడనుండి యాహ్వానములమీఁదఁ బెద్దయద్యోగస్థు లందఱుచు వచ్చిరి. జిల్లాబోర్డుసంఘసభ్యులు, తాలూకాబోర్డు సభ్యులు విచ్చేసిరి. పెద్దయుత్సవము జరిగెను. రెండు బ్యాండుమేళాలు కుదర్పఁబడెను. గవర్నరుగారు విచ్చేసిరి. వారికి స్వాగతపత్రము చదువఁబడెను. వారు నూత్న సౌధమును దెలిచిరి. ఆ సమయమున నొకయుపన్యాసము గావించిరి. రాజధానిలో నెచ్చటను బురపాలక సంఘమున కంత సౌధము లేదనియు, గార్పొరేషనుకుఁ దగినంత సౌధమనియు, సుబ్బన్నపేట మహానగరము కాగలందుల కిది

సూచకమనియు ననిరి. అందఱు సుబ్బన్నపేట మహానగరమైచక్లే
కరతాశధ్వనులు చేసిరి. పేట నాల్గువైపులఁ బదిమైశు పెరుగుచు.
రాజధాని యగుచు. ఆంధ్రులకుఁ బ్రత్యేకరాష్ట్రమువచ్చినప్పుడు
సుబ్బన్నపేటలో నాంధ్రదేశపుగవర్నరు నివాస ముండు ననెను.
సభ్యులందఱును గరతాశధ్వనులచేత మిచ్చుపగిలింపిరి. భవిష్యత్తులో
● సుబ్బన్నపేటలో ట్రాములు తిరుగుచు, సోల్జర్లు తిరుగుదురు. ఎల్లి
ట్టరువారిసినిమాలు ప్రబలును. మ్యూజియము లుండును. ఆంధ్ర
దేశమునఁ బ్రధాననగరమగు నని చమత్కృతిగా నుపన్యసించెను.
సభ్యులందఱు నన్నియు నైనట్లే సంతసించిరి. జమీందారుగారిసాహాయ్యమువలన నగరములోఁ గళాశాల యేర్పడినట్లే వారే సుబ్బన్న
పేటను సర్వవిధముల మహానగరముచేయుటకు హేతుభూతులు
కాఁగలరని ప్రసంగించెను. చేతులతో బిల్లలమీఁదఁగొట్టినప్రమోతకు
గ్రొత్తబిల్లులు పూసినవార్షికు కొంతచెఱుపుకొన్నవి. సభ యగు
వఱకుఁ బ్రొద్దునఁదొమ్మిదిన్నర యయ్యెను. చంద్రారెడ్డిగారును,
రంగారావుగారును జెఱియొకవైపున నడువఁగా గవర్నరుగారును,
శశినియుఁ గలసి పురపాలకసంఘములోనుండి బయటికి వచ్చుచుండిరి.

గణాచారి తల ముడివేసికొని, మొగమునఁ బెద్ద కుంకును
బొట్టు పెట్టుకొని, పసపుపచ్చగంగుచీరఁ గట్టుకొని యెఱ్ఱనిరైకఁ
దాల్చి, నిరాభరణసుందరమైన శరీరముతో, చేనతామహిమ ప్రకా
శించు ముఖరేఖలతో, ననార్తవము, నమానుషభోగ్యమైన యావ
నముతో, మహాశిల్పి చెక్కిన పార్వతీవిగ్రహమువోని కఠినవక్ష
ముతో, సన్ననినడుము మందహాససుందరవదనారవిందముతోఁ,
జిక్కనిచేతులు కదలించినపుడు దండములవలె నుండుటతో నడచిన
నడక రాజహంసీవిలాససుందరమంధరయానసాదృశ్యములు తఱుము
కొనుటతో వారి కడ్డముగావచ్చి వేపమండ సాధద్వారమున కెదు
రుగావదలి, యెంత నిశ్చలముగావచ్చెనో యంతమందియున్నను నంతే
నిశ్చలముగా వెనుకకుఁ దిరిగిపోయెను. రక్షకభటుల కాజ్ఞ యేమనగా
నెవ్వరిని గవర్నరుగారి త్రోవయందు రానీయవలదని. గణాచారి
యెల్లు వచ్చినదో యెవరు జూడలేదు. ఆమెరు జూచి చంద్రారెడ్డి
కలఁవడెను. జమీందారు భూయుగము మెలిపెట్టెను.

గవర్నరుగా రామె యునికిని గమనించలేదు. ఆయన శశి నితో నేదియో మాటాడుచుండెను. గణాచారి వచ్చుటయు, మఱిల వెళ్ళుటయు రెండు నిమేషములతో జరిగెను. చంద్రారెడ్డి రెండడు గులు ముందువేసి, వేపమండ కాలితోఁ ద్రోసివేసెను. అతనికిఁ గాలిలో నేదియో గ్రుచ్చుకొనెను. ఏమిగ్రుచ్చుకొన్నదో విచారించు టకు వేళ కాదు.

గవర్నరుగారు సుబ్బిన్న పేట కదివల కెన్నఁమను రాలేదు. కోటయంతయుఁ దిరిగి చూచిరి. శశిని వచ్చినతరువాతఁ గోటఁగోట జాలమార్పులు జరిగెను. అన్నియు యూరపుదేశస్థులమనస్సునకు నచ్చిన ట్లుండెను. గవర్నరుగారు చాల సంతోషించెను. హరప్ప నాయని గుమారరాజాని చూపించిరి. హరప్ప సన్ననిదోవతి కట్టి గులాబిరంగు గల పట్టుజరీ యుత్తరీయము వెనుకకొంగు విడిచి తల పాగా చుట్టెను. చేతులయందు జరీపనిచేసినకోటు తొడిగెను. మెడలో రతనాలహార మొకటి వేసికొనెను. ఈ దుస్తులు హరప్ప తనకుఁ దా నిర్ణయించుకొనినవే. హరప్పచూచి గవర్నరు చాలసంతోషించెను. ఈట్సనుదొరతో 'నీర మంచి చుట్టుకైన విద్యార్థి దొరకె' నని ప్రశంసించెను. గవర్నరుగారికి నంగి సలాముచేయవలయు నని హరప్పకుఁ దండ్రు చెప్పెను. హరప్ప సలాముమాత్రమే చేసెను. హరప్ప యెట్లుచేసినను గవర్నరుగారి కశని జూచినచో నానందమేయైనది.

గవర్నరుగారు కళాశాలకుఁ బోయెను. ఎఫ్. ఏ. రెండవసంవత్సరముగూడ జరుగుచుండెను. 'ముందునాటికి బి. ఏ. క్లాసుగూడఁ బెట్టెదము' అని నాగేశ్వరరావుగారు చెప్పిరి. గవర్నరుగారు ప్రశంశించిరి. విద్యార్థులకు హితముచెప్పిరి.

గవర్నరుగారు వెళ్ళిపోయినతరువాత మఱునాఁడు చంద్రారెడ్డికిఁ గాలిలోఁ గ్రుచ్చుకొన్న దేదో మోపుచేసెను. వైద్యులకు బిలిపించి చూపెను. వారి కేమియుఁ దెలిసినది కాదు. ఎవరినో పిలిచి మంత్రములు వేయించెను. తగ్గినది కాదు. మూన్నాళ్ళు మంచము నుండి లేవలేదు.

చంద్రారెడ్డి కాలితోఁ ద్రోసిన వేపమండ నాలుగురోజుల నుండి యెండి నూత్న పురపాలకసంఘసాధబహిర్ద్వారసమీపమున

గోడ కానుకొనియుండెను. అయిదవనాఁడు పొద్దున చంద్రారెడ్డికి మఱియు బఱువుచేసెను. గణాచారి తెల్లనికోకఁదాల్చి, సన్ననిబొట్టు వెట్టి, పయ్యెదకొంగు నడుమునకుబిగించి, యింటినుండి కోటముందుగా నడచివచ్చి యెండినవేఁపమండ తీసికొని మఱొకరావిమండఁతోఁ గలిపి కట్టి తెచ్చి చంద్రారెడ్డివాఁకిట నుంచెను. చంద్రారెడ్డికి మనసులో

● గణాచారి యన్న భయమును, గోపమునుగా నున్నది. అతఁ డా యూరి నాఁడే. ఆ యూరి సంప్రదాయములు తెలియును. విశ్వాసము లేకపోలేదు. తిరస్కృతి హృదయముతో లేదు. పైకి సాటివారితో వాక్కునందుమాత్రమే తిరస్కృతి ప్రదర్శించును. తనవాకిలిదాఁక వచ్చి, గణాచారి వెళ్ళుచున్న దని యెవరో చెప్పఁగా నామెరు లోనికి రమ్మని కబురంపించెను. గణాచారి సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామి గుడిలోపల యెఱుఁగును. తతయన్నగారి యింటిలోపల యెఱుఁగును. తక్కిన గ్రామములోని యింటిగడపలేగాని, గడపలోపల నేమున్నదో యెఱుఁగదు. ఆమె యెవ్వరియింటికిఁ బోదు. ఎవ్వరు నామెరు రమ్మ నరు. ఆమె చంద్రారెడ్డియింటిలోనికిఁ బోక యింటికే పోయెను. గణాచారి యనవసరముగ నన్నతోఁగాని, వదినెగారితోఁగాని మాటా డదు. వా రామె నొక్క చెదరుమాట యనరు. ఆమె యెప్పుడో, యెందుకో మాటాడును. ఆ యింటిలో నామె మాట్లాడినట్లే జరుగవలయును. ఆమెయొడలు దాఁచుకొనదు. వదినెగారితోఁ బాటుగా నింటిలో పనియంతయుఁ దానుచేయును. రాటముమీఁద దారముతీసి తన కూడుగుడ్డలకుఁ దాను సంపాదించును. అన్నగారి కిద్దఱుకొడుకు లున్నారు. వారిపోషణ తానే చేయును. అన్నగారి పేరు రంగయ్య. వదినగారి పేరు రంగమ్మ. గణాచారికి గణాచారి యనియే పేరు. మొదటి గణాచారి పేరు నాగమ్మ. అప్పటినుండి యిప్పటి వరకు మఱల గణాచారికిఁ బేరులేదు. ప్రతిగణాచారిని దండ్రీ మాత్రము నాగమ్మ యని పిలుచును. వారి వంశములోఁ బ్రతివారి కిని బ్రథమసంతానము స్త్రీ, తక్కినవారు పురుషులు. పెద్ద గణాచారి చచ్చిపోవువఱకు నీ పిల్లపేరు నాగమ్మ. తరువాత నీమె గణాచారి. రంగయ్యకుమాత్రము ప్రథమసంతానము స్త్రీ సంతానము కాదు. మఱి యింతవరకు నతనికి స్త్రీ సంతానములేదు. ఇదిచూచి

కొందరు సంప్రదాయమును నిరసించిరి. కొంద టీమేయే చివరి గణాచారి యనిరి. కొంద టీమేతో సుబ్బన్న పేట నిశించుపోవుననిరి. పదిమంది సదిరీతుల నాడిరి.

ఆ నాడు సాయంకాలము చంద్రారెడ్డికిఁ గాలు తేలిక యిచ్చెను. అతనికి భయమును దగ్గెను. మఱుగాఁడు సాయంకాలము పొలమునకుఁ బోయెను. జాతీయ కళాలవెనుక, కళాశాల కిచ్చినది గాక యెనుఁబది యెకరములమెట్ట యాయనకుఁ గలదు. మెట్టలో జొన్న, మొక్కజొన్న పెరిగియుండెను. కొంతమేఱ కంది వేసెను. మఱికొంత మిరపవేసెను. మిరపచేను సన్నని తెల్లని పూలతో నిండి యుండెను. పసపాకు పొట్లములవలె విచ్చియుండెను. మొక్కజొన్న పసపుపొట్లలమీఁద నుండెను. జొన్న ప్రతిదినమును గోసి పశువులకు వేయుమండుటవలన సగముకోయఁబడి తక్కినసగము గాలికి వెనుకకువ్రాలి జుట్టెగదువ్వుకొన్న స్థితియందుండెను. రెడ్డి పైరు నాలుగువైపులఁ దిరిగి మిరప పసపు చేల మధ్యగట్టున నడచుచుండెను. ఎడమవైపున మెరపతోటలో నేదో గలగలలాడెను. రెడ్డి పరిశీలించి చూచెను. ఏమియును లేదు. రెడ్డి నాలుఁగడుగులు వేసెను. కుడివైపున బసపుతోటలో నేదో ప్రాకిన ట్లయ్యెను. రెడ్డి నిలిచి చూచెను. ఏమియును లేదు. రెడ్డి మఱల రెండడుగులు వేసెను. ఏదో తనమెట వచ్చుచున్నట్లు తోచెను. తాను నడచి నచో గలగలలాడును. నిలుచున్నచోఁ జప్పుడు లేదు. రెడ్డి మఱల నడచెను. చప్పుడు పోయినది. రెడ్డి వందగజములు నడచెను. ఎడమవైపునఁగాని, కుడివైపునఁగాని గలగల వినిపించలేదు. రెడ్డి యేదో యూహించ మొదలు పెట్టెను. 'గణాచారి వేఁపమండలో రావిమండ కలిపి నావాకిలియందు వదలెను, నాకు నెమ్మనించెను. మాపూర్వులెల్ల నీ యూరికిఁ బెత్తనదారులు. నేను పురపాలక సంఘాధ్యక్షుడను... ఈపదవి నే నచుకొన్నంత స్వతంత్రము కాదు... రెండులక్షలు పెట్టి యింతపెద్ద సౌధనిర్మాణ మెందుకు? ఇట్టి సంఘము లేక పేటలో మూడువందలయేండ్లు జరిగిన నష్టమేమి?... పూర్వము పేటలో స్వామికి నుత్సవములు జరిగెడివి. ఇప్పుడు మానివేసిరి... జమీందారుగారు ఇంగ్లీషుస్త్రీని వివాహము చేసికొనిరి. పూర్వపు

రాణుల తరహా వేటు... దేశము వృద్ధిపొందుచున్నది. కేశవరావు గారిది వృద్ధి కా దనెనువాడు... ప్రతినానికి నువ్వోగాభిలాష, ధనాభిలాష, యధికారాభిలాష వృద్ధిపొందుచున్నవి. నాకే చూడరాదా? పురపాలక సంఘాస్యక్షపదవి నేను వదలిబెట్టలేను... నా కుమారుడు క్రొత్తమేడలు వేయించును. తోటలు వేయించును. రెండువేల యకరముల భూమి కొందుము. మావంటి ధనవంతులుండరు. జిల్లాయంతయు మేము చెప్పునట్లు విరును. తరువాత నేమి జరుగును? తరువాత నతనికి గుమారుడు పుట్టును. అతడు బెద్దవాడై గొప్పయుద్యోగము చేయును. అతడును సంపాదించును... నే నెంతసేపు తలంచినను ధనము నధికారమును గూర్చియే తలంచుచుంటిని. దైవమును గూర్చియే విచారించు... తెలుగుచదువుల నిండ భక్తియు, దేవుడు నుందురు. ఇంగ్లీషు చదువులో నది లేదేమో... తెలుగు చదువులలో నాల్గువర్ణములు, వారిధర్మములు తెలుపబడును. ఇంగ్లీషుచదువులో సర్వమానవులు నొకటే అందు చేత దయ మొదలగువిశాలగుణములే యందు బోధింపబడుచున్నవి. మనదేశపుచదువులలో దయలేదా?... మునుపు పదేండ్లక్రింద నింత యూరే లేదు. ఇంత మాగాని లేదు. ఇంత నాగరకత లేదు. పేద వారు నింతమంది లేరేమో... ఇన్నిపన్నులు లేవు. ఇన్ని సుఖములు లే వేమో?

నడచుచున్న రెడ్డికి మఱల గలగల వినబడెను. రెడ్డి నిలుచుండెను. నిలుచున్నరెడ్డితో నీసారి చప్పు డాగలేదు. తనదారి కడ్డముగా నేదో వెళ్ళినట్లు తోచెను. రెడ్డి నిదానించి చూచెను. పాము తనదారి కడ్డముగా బోవుచున్నది. తల కనబడలేదు. తోచ మాత్రము దారి కడ్డముగా నున్నది. రెడ్డియొకడుగు వేనుకకువేసెను. పసపుచేనిలోనుండి పాము మెడవంచి త్రోవలోనికి దిరిగెను. రెడ్డి కొకతల కనబడెను. రెడ్డిచేతిలో కట్టలేదు. అటునిటుచూచెను. కనుచూపుమేఱలో మనిసి కనబడలేదు. పాటిపోవుటకు బుద్ధి పుట్టలేదు. కాళ్ళు వడకుచుండెను. కన్నులు నిర్నిమేషముగ జేసి రెడ్డి కదలుచున్న పామువంకనే నిదానించి చూచెను. పాము నల్లగా నుండెను. తల యొకటి రెండు, మూడు, నాలుగుగా గోచరించెను.

నాల్గుతలలపామురు జూచినంతనే రెడ్డి దానిని దివ్యసర్ప మనుకొనెను. అనుకొన్నవాడు తలగుడ్డదీసి సమస్కరించ నూహించ లేదు. అట్లే దిగ్భ్రాంతుడై చూచుచుండెను. సర్పము తోకమీఁద లేచి నిలుచుండెను. అటు పసపు, ఇటు మెరపమొక్కలు గజమెత్తునఁ బెరిగి యుండెను. సర్పరాజుకూడా సంతియయెత్తున లేచెను. రెడ్డి కరులు మూసుకొని మఱుఁ దెచ్చి సర్పమును బరిశీలించెను. స్వామి నాల్గు తలుపులు జతుకఁ బొడిచిన ట్లుండెను. నాల్గు నోళ్ళనుండి జిహ్వో, నెత్తురుచారికలో! పాముకదా చంపవలయు నని యూహ రెడ్డికి వచ్చెను. దివ్యసర్పముకదా, మనము చంపఁగలుగుదుమా యని యూహించెను. అస లీ పాముచేతఁ గఱవఁబడకుండ బయటపడినప్పుడుగదా యన్న యూహయు వచ్చెను. అప్పుడే నిలుచుండి రెండుమూఁడునిముసము లయ్యెను. ముందుకు సాగిపోవుదమా? సర్ప మెదురుగా నిలుచున్నది. వెనుకకుఁ దిరిగిపోదమా? వెంటఁబడి కఱచునేమో! కొంతసేపై నతరువాత రెడ్డి కొకయూహ తోచినది. వెనుక వెనుకగా జరిగిపోవలయు నని. కాని యొడలంతయు వణఁకి పోవుచుండెను. అయినచు బ్రయత్నించి వెనుక కడుగులు వేసెను. నాలుఁగడుగులు వేసినతరువాతఁ దనతో సర్పముకూడ ముందునకు సాగుచున్న ట్లుహించెను. చంద్రారెడ్డికి గుండెలో ధైర్య మాఁగ లేదు. బిగ్గరగాఁ గేకవేయుటకు నోట మాటరా లేదు. రెడ్డి నిలుచున్న వాడు నిలుచున్నట్లే స్తంభభూతుఁ డయ్యెను. ఇంతలో దూరమున నుండి యెవరిదోమాట వినఁబడెను. సర్పరాజు నాల్గువేళ్లు దగ్గఱకుఁ బెట్టినట్లు తలలునాల్గును ముడుచుకొని పడగవోలెఁబట్టుకొని, తలవంచి పసపుతోటలోనుండి మిరపతోటలోనికిఁ బోయెను. రెడ్డి చూచుచుండెను. కాని కదలలేదు. దూరమునుండి వచ్చినమనిసి రెడ్డిని బలుకరించెను. రెడ్డికి మాట రా లేదు. అరగంటసేపటికి మాట్లాడి యెందుకో చెప్పకుండ నతనిని వెంటఁబెట్టుకొని మిరపతోటయంతయుఁ దిరిగెను. ఎంతవెదకినను జిన్నపురుగుకూడఁ గన్పించలేదు. చిక్కినది, పచ్చనిది, కల్యాణహేతువు, వెడల్పైన యాకులు కలది, అప్పుడే తడివినది, పసపుతోట వదలి - సర్పరాజు ఎడమెడముగా నున్నది, దుమ్ముకొట్టుకన్నది, శోభనహేతువు కానిది, దున్నిన

చాళ్ళలో నెండినది, తేలికగాఁ దా నెచ్చటికిఁబోయెనో తెలియఁ జేయునది, నోరు మండించునదైన యీ మిరపతోఁటలోనికిఁ బోయె నేమో! మాట పలుకు లేకుండ రెడ్డి యింటికిఁ బోయెను. ఆనాఁడు భోజనములేకుండఁ 'దన్నెవరుచు నిద్రమేల్కొలుపవల'దని చెప్పి పోయి పండుకొనెను. ప్రాణము లే మూలకుఁ బోయెనో?

- రామేశ్వరముగారికిఁ ధర్మారా వన్నచో నెందుకో భయమైనది. తన ప్రతియూహకుచు ధర్మారావు పరిశంధిగాఁ దోచెను. ధర్మారావు పసివాఁడుగానున్నపుడే తా నతని నేమియుఁజేయలేకపోయెను. ఆతఁడు బి.ఏ.పరీక్ష యిచ్చి, జీత మొత్తెననేమి - యొకకళాశాలలో నుపాధ్యాయుడై, కవియని పేరువడిసినవాఁడు-తన కితఁడు సాధ్యుఁడు కాఁడు. అయిదేండ్లనుండి తనమనస్సులోనున్న యూహకు ధర్మారా వడ్డు వచ్చుచుండును. ఆతఁడేమి యడ్డు వచ్చెను? అతనినిజూచి తానే భయపడుచుండెను. రామేశ్వరమునకు భయమువదలి వ్యవహారింత మని యున్నది. కాని యూహావచ్చినపుడెల్ల భయమే యావరించుచున్నది. ఇంతలో వర్షర్తువు నచ్చెను. మందారతరువులు పూచి మేఘచ్ఛాదితాకాలమున నవ్యక్తసంధ్యారాగచ్ఛటలకు బదులు రక్తినులుకల్పించెను. దుర్దినముల గృహంతరదీపికలు సూర్య కిరణములబనులు ప్రజ్వలించెను. మధ్యాహ్నమువఱకు నర్షము కురిసి వెలిసెను. వీధులన్నియు జలమయములై పంకసమ్మర్దితము లయ్యెను. కోటముందు రోడ్డుమాత్రము పొడిగానుండెను. దేవదాసి తలదువ్వుకొని, చొళ్ళెనుచుట్టి, మూఁడుమందారపూవులు తలలోఁ దుటిమి, ఫాలమున విభూతిపైఁ గుంకుమతోడి యెఱ్ఱనినిలువబొట్టు పెట్టుకొని కనుతెప్పలయందు సన్ననిరేకగాఁ గాటుక నలఁది, కొలుకులయందు గండోరిపరిభాగమువఱకును సన్ననికాటుకరేక గీసి, దక్షిణకపోలమున నీనకట్టపుల్లతో సన్ననికాటుకబొట్టు శృంగారభూమిగా నద్ది. శాంబూలరక్తచ్ఛాయ లధరాధరపరివ్యాప్తములై తొంగలింపఁగాఁ దెల్లనిపట్టుచీరఁ దాల్చి, నడుమునకు బంగారు ములనూలు నల్లనిరైకపైఁ గట్టకాసులదండ విచిత్ర సభాభాసమానమై యెసంగ స్వామిసన్నిధికి బయలుదేరెను. గిరిక దాసివంకఁ జూచెను. తదపాంగ రేఖాపటలియే సితాసితకాంతులు ప్రబలించుకొని మేఘములు తటిల్ల

తలు పెనగొనినట్లు వర్షాశోభకు బాహుళ్యములు ఘటించెను. ఆమె వక్షోమండలము నల్లనిరైకచే గప్పబడి బంగారపుఁగాసులపేరుచే నలంకరింపఁబడియుండుటచేత సౌదామనీసహితసీలస్నిగ్ధమేఘు షరి చ్చన్నగిరిశృంగద్వయోషరిభాగమువలెఁగొట్టవచ్చెను. ఆమెతాల్చిన తెల్లనిచీర వర్షపు నమముకొనివచ్చినశరత్కాలమువలె తెల్లు తెల్లదనములు, ఆతిపభావశ్యములు వెల్లివిరిసెను. ఆమె నడచినది. మేఘములకు ముందుపోయినయింద్రురథమువలె మంజీరధ్వని నినాదముతోఁజేలాంచలఁతాకలతో నామెయింద్రునిరథమేయనిపించెను. పాగాణిచేత ద్విపార్శ్వములయందు మధురారుణచ్ఛపు లీనుచున్న యామెపాదపద్మములు నడుచుచున్నట్లు లేవు. సిద్ధిలేపముపూయఁ బడుటచేత నామె నక్షయత్నముగాఁ దీసికొనిపోవుచున్న ట్లుండెను. దేవదాసి కోటమలుపు తిరిగెను. గోటముందుచుంకి దేవాలయమునకుఁ బోవలయును. దూరముననుండి రామేశ్వర మామెను జూచెను. చూచినచూపు త్రిప్పకయచూచినరాసరిబయలు దేరియెదురుగావచ్చు చుండెను. దేవదాసి యతనివంకజూచుటయేలేదు. ఈమెదుర్గప్రాక్రా కారమునకు సగము నడచెను. అతఁడాసగము వచ్చెను. దేవదాసి తలయెత్తి యెవ్వరిని జూడదు. ఆమె యెవరో పురుషు లెదురుగా వచ్చుచున్నారని తొలఁగఁబోయెను. రామేశ్వరము వెనుకముందులు పరిశీలించెను. అటునిటు కొంతదూరమువఱకు నెవరును లేరు. దేవదాసికి వచ్చినపురుషుఁడే మఱల నడ్డమువచ్చుచున్నట్లు తోఁచెను. ఆమె తలయెత్తి యతని జూచి, తన్నిదివఱకే యవమానించిన యతనియెదుట నుండుటచే భయపడి, మఱల స్వామి నెదలోనికిఁ దెచ్చుకొని నిలఁబడెను. రామేశ్వరము 'పిల్లా! నీకుఁ బనునేడేండ్లు వచ్చినవి. కన్నెటికమెవరు పెట్టిర?' అని యడిగెను. గిరికనమస్కారము చేసి, కనులుమూసుకొని 'శ్రీ వేణుగోపాలస్వామివారు' అని ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను. రామేశ్వరము పకపకాలుమని నవ్వెను. ఆకాశ మావరించియున్న మహానీలమేఘమునుండి పటపటాలు మని పగిలి దిగ్దిగంతములు దద్దరిల్లిపోవునట్లు మహాశనివాతముజరిగెను. రామేశ్వరము కంగారుపడి పరవళ్లు త్రొక్కెను. గిరిక నిశ్చలయై తనదారిని దాను పోవుచుండెను. గిరిక కోటముందునుండి యడ్లుతిరిగి దేవా

లయములవంకకుఁ జనుచుండెను. శ్రీవేణుగోపాలస్వామియాలయము ముందు నిలుచుండెను. హరప్ప కాలినడకతో జాతీయకళాశాలకుఁ బోయి, ధర్మారావుతోమాట్లాడి తిరిగి మఱల నడచివచ్చుచుండెను. వెనుకబరిచారకుఁ డొకఁడు నడచివచ్చుచుండెను. గిరికయెందుకు నిలుచున్నదో తెలియదు ఇంతలో హరప్ప సమీపించెను. హరప్పకుఁ బదునుఁడేండ్లు. పూర్వముకన్నఁ గొంచె మొడలుచేసెను. మనిసి యందుఁ బురుషాకృతి యేర్పడుచుండెను. అతనిదృష్టి దేవదాసి మీఁదఁ బడెను. హరప్ప యెన్నఁడు కోటవదలి యెఱుఁగఁడు. దేవదాసి నెప్పుడును జూడలేదు. దేవదాసి సంపూర్ణయావనవతియై యుండెను. ఆమె మహారాణివలె భూనేత్రగోళములయందు తీవియు, మూఁపులయందు నిక్కును, శరీరమునందుఁ దగినంత స్థౌల్యమును, నుడుపులయం దైశ్వర్యమును గలిగి నేత్రములు కలిగినందుకుఁ జూడఁదగిన వ్యక్తిగా నుండెను. ఆమె మొగమునఁబెట్టిన నిలుపు బొట్టునెఱ్ఱవియని చెప్పెను. యాదృచ్ఛికముగా నామె హరప్పవంకఁ జూచెను. ఇద్దఱకన్నులు గలసెను. హరప్పకు దేవదాసికి నమస్కరించవలెనని తోఁచెను. ఆమెకన్నులలో భగవంతుఁ డాడుచుండెను. దేవదాసి హరప్పను గుర్తించెను. ఆయన జమిందారుగారికుమారుఁడు కావలయును. స్వామి కుత్సవములు మానివేసిరి. ఈయనయైనఁ బెద్దవాఁడైనతరువాతఁ జేయునేమో! గిరిక యాలయములోనికిఁ బోయెను. హరప్ప కోటవైపునకు నడిచిపోయెను.

ఆ సాయంకాలమున మఱల మేఘములు పట్టలేదు. అంత పిడుగుపడిన ట్లుఱిమిన మేఘము దక్షిణదిగాయాతతీవ్రమారుతతరంగములచేత చిద్రుపదులుచిద్రులై పోయెను. పోయి పశ్చిమసంధ్య నావరించెను. అచ్చట మఱలఁ జెదరిపోయిన పైన్యమునుగూర్చు కొన్నరాజువలెఁ బుంజీభవించి నల్లనై వెనుదిరిగిన పశ్చిమదిక్కాంతా శిరోజభారమువలె, నొరిగిన యంజనాచలమువలె ధగద్ధగన్నీలరోచిః ప్రసారమున రాఁబోవురాత్రికిఁ బూర్వారేశమట్లు విజృంభించెను.

మఱల దసరాపండుగలు వచ్చెను. జాతీయకళాశాలలోపాధ్యాయులు మఱలఁజందావసూళ్ళకుఁ బోయిరి. అంగఱును సెలవులైన తరువాత వారమురోజులదాక తిరిగి రాలేదు. అధికృతసంఘసనూ

వేశ మయ్యెను. వ్యయము పూర్వమువలెనే యుండెను. ధర్మారా
వభ్యంతరపెట్టెను. తక్కినవారికిఁ గోపమువచ్చెను. అటుగురిలో ధర్మ
రావు తనవోటు వ్యతిరేకమని నమోజుచేసెను. శరగోపాచారికి,
నారాయణరావుకు ధర్మారావుమీఁద పట్టరానంతగోపము వచ్చెను.

పాలనాసంఘములో నీవిషయము చర్చనీయాంశ మయ్యెను.
నాగేశ్వరరావుగారు ధనవిషయమునఁ జాలనీతిశాలి-అనినచో జమీం
దారుగారిధనము నపహరించఁ డని కాదు. అపహరించుటలో మార్గ
మున్నది. తాను జెన్నపురికి రైలులో రెండవతరగతిలోఁ బ్రయా
ణముచేయును. మొదటితరగతికి రెట్టింపు వసూలుచేయును. తాను
గవర్నమెంటులో నేదైన మహోన్యోగములోనున్నచోఁ దన కట్లే
గదా గిట్టవలయును. పెద్దలెవరికి నిట్టికబ్బురాబడి యన్యాయముగాఁ
గనిపించకపోవుట యెవరికివాఁకిఁ బ్రత్యక్షవేద్యమే. కాని నిజముగా
నన్యాయముగా ధనమునపహరించుట యాయన యొప్పుకొనఁడు.
అదియుఁగాక, లోకమంతయు నితకులవిషయమున న్యాయ మాచ
రించవలయునని చూచునుగదా! నాగేశ్వరరావు గొప్ప నీతిశాలి
యని పేర్వశినవాఁడు. అందుచేత నీ విషయములో న్యాయమే చేయ
వలయు ననెను. నెలకు వేయిరూపాయలు జీతముతెచ్చువాఁడు
మొదటితరగతికి రెట్టింపు రైలుచార్జివసూలుచేయవచ్చును. అది
యతనిపదవికిఁ దగినపని. అట్లిచ్చుటకు రాచరికమువారే నిర్ణ
యించిరి. అది పుచ్చుకొనుటలో దోషము లేదు. తక్కువ జీతము
వాఁడు మూడవతరగతిలోనే ప్రయాణముచేయవలయును. అంతియే
తీసికొనవలయును. ఆసారి దసరావసూళ్ళకుఁ బోయినవారి ప్రయాణ
ఖర్చులలో సగమునకుసగము విలుగఁగోయఁబడెను. పాలనాసంఘ
మువా రట్లే చేసిరి. ఈ సంవర్ధములో నాగేశ్వరరావు, రాధాకృ
ష్ణయ్య, చంద్రారెడ్డిగార్లకు ధర్మారావునెడల చాల నాదరమును,
దక్కిన యుపాధ్యాయులకు నితఁడన్న మంటయు బయలుదేఱెను. ఒక
నాఁడు ధర్మారావు తరగతిలోఁ గూర్చుండి పాఠముచెప్పుచుండెను.
బాలురకు హృదయాకర్షకముగా నుండవలయునని పద్యములు సంగీత
ముతో బిగ్గరగాఁ బాడుచుండెను. నారాయణరావుగారు వచ్చి 'మీ
రట్లు సంగీతములుతీసినచో వీలులేదు. తక్కినపాఠములు సాఁగవల

యునా, వలదా' యని మందలించెను. సరే యని ధర్మారా వూరకుం
డెను. మఱియొకనాఁడు ధర్మారావు కళాశాలకాలస్యముగా వెళ్ళెను.
ఆరోజు ధర్మారావును గైరుహాజరుగాగుర్తుపెట్టి యాఘాటకు జీత
ములో విఱుగఁగోయించెను. హృదయములలో నొకరియం దొకరికిఁ
దీక్ష్యక్రోధములు బలిసెను. ధర్మారావు నారాయణరావుతో నొకనాఁ
డిట్లనెను: 'నే నాలస్యముగా వచ్చితి నని యా ఘాటంతయు జీతము
విఱుగఁగోయించితిరిగదా! శతగోపాచారిగారు కళాశాల కాలస్యము
లేకుండ వచ్చిన దెప్పుడు? ప్రతిరోజును మొదటిగంటయైనతరువాత
వచ్చును. ఒకగంట గుమాస్తాలగదిలోఁ గూర్చుండి యధికారము
చలాయించును. మూడవగంట కాళ్ళు బల్లమీఁద జాఁపి పిల్లలతోఁ
గబుద్ధుమాత్రమే చెప్పును. పదిగంటలకుఁ గాల్యకృత్యములునిర్వర్తిం
చుటకుఁ బోవును. మధ్యాహ్నమునైత మాలస్యముగానే వచ్చును.
ఆయనచదువుచెప్పిన దెప్పుడు? తమకుఁ గోపమురాకున్నచో నొకటి
మనవిచేసెదను. ఆచార్యులుగారు చదువువచ్చి పిల్లలకుఁ జెప్పఁడు.
వారికివచ్చినది రాదన్నమాట యట్లుంచి మీరుమాత్రము శ్రద్ధగాఁ
జెప్పెదరు. నే నొకఘాట రానందుకు జీతము విఱుగఁగోయుట
న్యాయమేయైనయెడల శతగోపాచారిగానికి ననలు జీతమే యీయ
రాదు.' నారాయణరావుగాఁకనఁగలఁగాఁ ధర్మారా విట్లనుచుండఁగాఁ
బ్రసన్నతతాండవిం చెను. అతఁడు నెమ్మదిగా 'శతగోపాచారియారీతిఁ
టండీ! నాకుఁ దెలియదు' అనెను. ధర్మారావు కీ కుత్సితము చూచినం
తనేయొడలు మండెను. అతఁ డన్యాయమ నెదుట, మోసము నెదుట,
కృత్రిమము నెదుట నిలువలేడు. అతని మంచితనమంతయుఁ దద్దుప
గుణసంఘర్షణసమయమునఁటాపంచలై యతఁడుక్రోధమూర్తియగును.
అట్లు కోపమున బ్రకటించుట లోకము కాదు. అతఁడు హృదయ
మలో లోకము కాదు. అతఁడు ప్రకృతిచేత నెవ్వలృప్తముఁడు. మన
స్సులో నెంతయన్న నెంతయు జయటఁజెట్టును. అది లోకమునకుఁ
గిట్టదు. అతఁడు విద్యార్థిదశలో నున్ననాళ్ళు వాని యీ గుణము
తెచ్చిన నెప్పుములేదు. కాని యద్యోగమలోఁ జేరినంతనే యీ గుణ
మొక నొకకృత్రిమమర్గమన నడచుచున్న లోకమన కనకులించు
ననినదిచేత. ప్రతివాఁడను స్వలభిషరాయణుఁడే. చివరకు

న్యాయమైన మార్గమునఁ బోవువానిది తప్పగుచున్నది. దేశము మీఁద నొక యాదర్శము నుద్ధరించుటకై ప్రోఁగుచేసితెచ్చినధనము అది న్యాయముగా వ్యయపెట్టవలయుననుట తప్పయ్యెను. మొగము నెదుట తిట్లముగాఁ బ్రసంగించుచున్నను నాయనకుఁ గోపమేరాదట. లోకమునందు సచ్చీలుఁ డచఁగా నిట్లుండవలయును గాఁబోలు! ఇది యంతయు లోక్యమో!

ధర్మారా వన్నగారితో నీ సంగతియంతయుఁ బ్రస్తావించెను. అతఁడు 'నే నేమిచేసినను బాగుండదు? నీవుపోయి చంద్రారెడ్డితోఁ జెప్పు' మనెను. ధర్మారావు చంద్రారెడ్డితోఁ జెప్పెను. అతఁడు 'అవును, మీకుఁ దెలియదు. లోకమార్గ మంతే. నే నెవరితోఁ జెప్పుదును? నేనుచు, మీ యన్నగారు నిద్దఱమే. తక్కిన ముగ్గురు నొకటి. రాధాకృష్ణయ్యగారు మనవైపుచేరినచోఁ గళాశాల బాగుపడుప్రయత్నములు కొన్ని చేయవచ్చును' అనెను. ధర్మారావు కళాశాలను గుఱించి దీర్ఘముగా యోజించ నారంభించెను.

మఱల సంవత్సరము తిరిగివచ్చెను. పురపాలకసంఘము నెన్నికలు జరిగెను. ఎన్నికలు వ్యాధివంటివి. ఒక తేవ్యాధివచ్చి మఱొకని కే చికిత్స చేయించిరో, రెండవవాఁడు 'వానిని విచారించి యదే చికిత్స చేయించుకొనును. బెజవాడ, గుంటూరు మొదలైన షట్టణముల నీ యెన్నికలసందర్భములన్నియుఁ జంద్రారెడ్డిప్రభృతు లెఱుంగుదురు. చంద్రారెడ్డికిఁ బ్రత్యర్థిగా రామేశ్వరము నిలువఁబడెను. ఎన్నికలు పదిరోజు లున్నవనఁగానే ప్రతియింటికినిబోయి మువ్వురును బీదవిద్యార్థులు వారములు చెప్పకొనునట్లు చెప్పకొనివచ్చిరి. ఎన్నికలు నాల్గరోజు లున్న వనఁగా రెడ్డియు, రామేశ్వరముగారును మోటాకులమీఁదఁ దిరిగినవారు తిరిగినట్లే యుండిరి. జమీందారుగారికి రామేశ్వరముగారు గెలువవలయునని యున్నది. గ్రామములోఁ బురపాలకసంఘముతో మార్పువచ్చినది. కోటకు మును పున్న గౌరవము లేదు. జనులందఱును దాము పూర్వము జమీందారునకు నాశ్రితుల మనుకొనుచుండిరి. పురపాలకసంఘము వచ్చినంతనే జనులు స్వతంత్రుల మైతి మనుకొని చంద్రారెడ్డినే యెక్కువ గౌరవించుచుండిరి. అందుచేతఁ దనపెదతల్లికొడుకే తదధ్యక్షుడైనచో జమీం

దారీగౌరవము మఱికొంత నిలుచును. అందుచేత నెట్లయినను రామేశ్వరమును గెలిపించ వలయునని యొకనాఁడు రాత్రి పేటపేటకు స్వయముగాఁబోయి ప్రతియింటను జెప్పివచ్చెను. జమీందారు తమయిండ్ల కిట్లువచ్చుట ప్రజలందఱకు నేదో పెద్దగౌరవముజరిగినట్లుండి రామేశ్వరమునెడల సదభిప్రాయము చాలమందికి లేకపోయినను నతనికే నిచ్చుటకు నిశ్చయించిరి. చంద్రారెడ్డి చూచెను. తనకుఁ బరాజయము నిశ్చయమన్నట్లు తోచెను. గొంగళిలోఁదినుచు వెండ్రుకలు లెక్కపెట్టుకొనుట యేల యన్నట్లు ఎన్నికల కెక్కనే రాదు. ఎక్కినతరువాత జయమునకుఁ గావలసిన సర్వప్రయత్నములను జేయనేవలయును. వెనుక తీయరాదు చంద్రారెడ్డి చక్కని మేధావి. ఓటునకు నెన్నిరూపాయలయినను వెచ్చింప నిశ్చయించెను. కూలి నాలి చేసుకొని బ్రదుకువారికిఁ గొంతసహాయము చేసినట్లు నగును. అధ్యక్షతయన్న మృగతృష్టికాప్రవాహమునకై పరుగెత్తుచున్నరెడ్డికి సదసత్తులు, లాభనష్టములు తెలియలేదు. అట్లే యని పదివేల రూపాయలు క్రుమ్మరించెను. నాల్గవనాఁడు చంద్రారెడ్డియే యెన్నుకొనఁ బడెను. రామేశ్వరము తన కది పరాభవముగాఁ దలంచి, రెడ్డి తనకు విరోధిగా భావించి యతనితో మాటాడుట మానివేసెను. మఱల గొన్నాళ్ళలో నధ్యక్షుని యెన్నికలు జరిగెను. చంద్రారెడ్డి మఱలఁ బదివేలు క్రుమ్మరించెను.

క్రిష్ణమసు పండుగలు వచ్చెను. శశిని రంగారావులు చెన్నపురి చేరిరి. చెన్నపురిలో నీ జమీందారుకొన్న పెద్దసౌధము నానుకొని వందయెకరముల స్థలము నెరానా యమ్మోమునకు రాఁగాఁ గడచినయేఁడు రంగారావుగారు దానిని లక్షరూపాయలిచ్చి కొనెను. చాల చవుకగా వచ్చినది. ఆ స్థలములో సావడులు వేయించి గుట్టములను బెంచుచుండెను. గుట్టములు రాజరీవి నెఱపుటకుఁ గాదు; గిండిపందెములకొరకు. గుట్టములమీఁద లక్షరూపాయలు వ్యయము చేసెను. అరేబియానుండి యేబదివేల కైదుగుట్టములను గొని, నాలుగువేలు బజనా యిచ్చి తెప్పించెను. అవి చెన్నపురి హార్బరు లోనికి వచ్చెను. ఆ సంగతి రాచరికమువారికిఁ దెలిసెను, వారు దానిని నిషేధించిరి. రంగారావుగారు తనబజానా వదలుకొని గుట్ట

ములను సొంతఖర్చులమీఁద అరేబియా చేర్చవలసివచ్చెను. గిండి పందెములకుఁ బది యింగ్లీషుగుఱ్ఱములను గొని సాగించెను. సాకు వాఁడు నొక యాంగ్లేయుఁడు. అతనికిఁ బందెములు నాలుగునెలలున్నవనఁగా నాలుగునెలలు నాల్గురెండువేలుజీత మిచ్చి యుంచుకొనవలెను. మొదటి సవత్సరము రంగారావుగారికి గిండిపందెములలో రెండులక్షలు లాభము వచ్చెను. ఆయన చాల సంతోషించెను.

శశివి క్రమక్రమముగా సుబ్బన్న పేటలో నుండుటకే యిచ్చగించెను. ఆమెకు రంగారావు వన్నచో బహిఃప్రాణముగ నుండెను. మొదట నతనిబెండ్లియాడునపుడు ధనముకొరకే బెండ్లియాడెను. హిందూదేశముపోయి చూడవచ్చునుగదా యని పెండ్లియాడెను. తన తలిదండ్రులు పేదవారు. వారికిఁ దనభారము తగ్గుచు. వారికిఁ దృణమో, పణమో పంపించుచుండనచ్చునని పెండ్లియాడెను. రంగారావుగారు లండనులోఁ బెద్దహోటలులో విడిసెను. సుసానీ పరువుగల యింటఁ బుట్టినది. లండను కొకపానుదూరములో నున్న యొకపల్లెటూరిలో నామెతలిదండ్రులుండిరి. వారు పూర్వము తమకుఁగల కొద్దిపొలములో బంగాళాదుంపలు ఓట్సుధాన్యమును బండించుకొని యమ్మి జీవించుచుండిరి. సుసానీకి అన్నగారలిద్దరున్నారు. వారిద్దరు నాకుసఫర్డులోఁ జదువుటకు వారికున్నయాస్తి కొంచెము నైపోయినది. అన్నలు విద్యాధికులై వారి బ్రతులు వారు బ్రతుకుచుండిరి. తలిదండ్రులు వృద్ధులై, సుసానీ వారికిఁ బోషణ చేయవలసివచ్చెను. వారికి మిగిలిన దొకయిల్లు. నొక యావుచు. ఆ యావుపా లమ్మి యెట్లోయొకల్లు బ్రతుకుచుండుఁ డని, తాను లండనుకుఁ బోయి యార్జించి తెత్తు నని బయలుదేఱెను. లండనున్నచో నామె స్వర్గమునుకొన్నది. లండనులో నడిగినమాత్రనే ప్రతి వారు వారమునకు నూరుపౌండ్లు జీతమిత్తు రనుకొన్నది. పొరుగువారి వద్ద నాలుగుపౌండ్లుప్పోతీసి, రెండున్నర పౌండులు ఖర్చుపెట్టుకొని లండను చేరెను. స్టేషనులోదిగి యెచ్చటికిఁబోవలెనో తెలియలేదు. ప్రొద్దుగుంకువఱకు ట్రాములమీఁద నాకలికిమిగిలిన యరపౌండును ఖర్చయ్యెను. రాతిరికి నిద్దర యెచ్చటఁ బోవలయునో తెలియలేదు. ఒక పెద్దసాధము జూచి యది యేమి టని రోడ్డుప్రక్క నిలుచున్న

రక్షకభటు నడిగెను అతఁడు పైనుండి క్రింది కామెను బరిశీలించి చూచి యదిపెద్దహోట లని చెప్పెను. ఆమె యటు పోవుచుండెను. అప్పటికిఁ గొంచెము ప్రొద్దుపోయి నగరముచివరిభాగమున నున్న యాస్థలమున జనుల రాకపోకలు తగ్గెను. అందుచే రక్షకభటునకుఁ దనవీధియం దెక్కువశ్రద్ధ యక్కరలేకపోయెను. అతఁ డామె పల్లె, టూరిదిగాఁ గనిపించుటచేత వెచుకకుఁబిలిచి నేత్రములతో 'సివు పల్లె టూరిపిల్ల వా' యనెను. సుసానీ. మంచిసుకుమారమైన హృదయము గల స్త్రీ. ఆమె యతనిపలుకరించినరీతికి దేహచాలనమునఁ దిరస్కరణ కనఁబరచి హోటలులోనికిఁ బోయెను. ఒకగది తీసుకొని భోజనముచేసి యామె రాత్రియంతయు నచట నిద్రించెను. భోజనమునకు, నిద్రకు' మఱునాఁడుదయమున చేసిన భోజనమునకునైన ఖర్చుకాఁగా నామెచేతిలోఁ గొన్ని పెన్నీలుమాత్రమే మిగిలెను. ఆమె హోటలధికారిని గలసికొని 'నే నీయూరు ధనము సంపాదించుటకు వచ్చితిని. నా కేమైననుద్యోగము సంపాదించిపెట్టగలవా'యనియడిగెను. అతఁడు బుజము లెగురవేసి, వెడల్పొక్క-వయఁ బొడుగుతొక్క-వయు నైన మొగమునం దరగజమువెడల్పున్ననోరు నవ్వి నట్లు రెండుపెదవులుదగ్గఁ జుక్కనొక్కి గజముపొడుగున దీర్ఘీకరించి తలయెత్తిచూచెను. ప్రక్క నెవరో యిద్దఱుయువకులు నిలచి యామెవంకఁ జూచుచుండిరి. ఆమె హోటలధికారిమాటాడకపోవుటచేత నెడలిపోఁబోవుచుండెను. అతఁడు కడిచేతితెర్జనితో రమ్మనిబిలిచి, దూరముగానొకగది చూపించి యచ్చటకిఁబొమ్మని తలయూఁచెను. ఆమె వెనుకముందాడియతఁడుచూపించిన గదివద్దకుఁబోయి తలపుతట్టెను. 'లోనికి రా' యని స్త్రీ కంఠధ్వని యొకటి వినిపించెను. ఆమె లోనికిఁ బోయెను. ఒకనలుఁబదియైదేండ్ల స్త్రీ ఒడలంతయు నెట్టగానున్నది. మఱిను నం దున్నత జాతిసంభవ లక్షణములు లేవు. చంకలవజ్రకు బనియ నొకటి తొడిగెను. జుట్టు కత్తిరించి యుండెను. ఒక నిలువుటద్దములోఁ జూచి జుట్టుదువ్వు కొనుచుండెను. సుసానీని జూచినంతనే 'యనంగుశిల్లా! ఏమి కావలయు'నని యడిగెను. ఆమె 'యీ యూర ధనము సంపాదించుటకు వచ్చితిని. ఏదైన నుద్యోగము వాఁగించుచున్నాను హోటలధికారి మిమ్మును జూపించె' ననెను. ఆమె మొగముపొడుగుచేసి, కనుతెప్పలు

పైకెత్తి, నోరు గుండముగాఁబెట్టి 'హూ'యని కీచుగొంతుతోఁ బెద్ద కూతకూసి, మఱి నేదో దురర్థమువచ్చునట్లు కన్ను గిలిపెరు. సుసానీప్రాణము నీరసించిపోయెను. ఆమె పరిదీనయై 'నే నందుకు రాలే' దనెను. వృద్ధురా లిట్టిసమాధాన మెన్నఁడును వినలేదు. ఆ సమాధానముతో నంత పరిదీనముఖ మెన్నఁడును గనలేదు. అందుచే నామెహృదయములోఁ గలఁగిపోయెను. కనుబొమలు వంచి, తెప్పల క్రిందుగా నామెవంకఁ జూచుచు వృద్ధురా 'లేమి కావలె' నన్నది. 'మర్యాదగా సంపాదించవలయు' నన్నది సుసానీ. వృద్ధురాలి యన్నగా రొకఁడు ఐలింగ్బులో పెద్దహోటలు నడుపుచుండెను. అతనిహోటలులో నానాదేశములనుండి ధనవంతులు వచ్చి దిగు చుందురు. మంచిశీలముకలిగినపరిచారిక యొక ర్తతనికిఁ గావలయు నట లండనులోనున్న కన్య లొకరో జుందురు. రెండవరో జుడాయించుదురు. వారికి మనస్సు నిలుకడ లేదు. ఆ వృద్ధురాలు త్తరము వ్రాసి, తనయన్నగారికిఁ జూపించు మని సుసానీని బంపించెను. ఐలింగ్బులోవుంట కెంత యగునని సుసానీ ప్రశ్నించెను. వృద్ధురాలు రెండుపెన్నీ లగునని చెప్పెను. సుసానీదగ్గర డబ్బు చాలును. ఆమె పోయి హోటలుదారు కాయుత్తరము చూపఁగా నతఁడు వారమునకు పొండువొప్పనజీతమిచ్చెనని నుండునా' యనెను. సుసానీ కేమియుఁ దోచలేదు. తా నింతదూరము వచ్చినది నెలకు నాలుగుపొండ్లు సంపాదించుటకా? నాలుగుపొండు లప్పుతెచ్చినే? రాత్రి యిండు మించుగా నొక పొండు ఖర్చయ్యెను. తా నొకరాత్రి ఖర్చుచేసినంత యొక వారమునకు సంపాదించునా? సుసానీ దిగాలఁబడి చూచెను. యజమాని 'యే మట్లు చూచెద' వనెను. సుసానీ 'నేను నాలుగు పొండ్లప్పుతెచ్చితిని. రెండున్నర పొండ్లు రైలుచార్జి యయ్యెను. మిగిలినపోయి రాత్రి మీ చెల్లెలున్నహోటలులో ఖర్చైనది. నేను నెలకు నాల్గుపొనులు సంపాదించినచో నాయ పెప్పడు దీరును? నాతలిదండ్రుల కేమి పంపితును? నే నేమి తిందును?' అనెను. యజమాని 'యంత పేదదానవు రాత్రి హోటలులో నేల దిగితివి? పది పెన్నీల కెవ్వరైన భోజనము పెట్టియుండురే' యనెను. ఆమె 'నాకుఁ దెలియ' దనెను. యజమాని 'నీకు నాల్గుపొండ్లకు- వన్నమాట.

లండనులో సామాన్యముగా రెండుపౌనులే యిచ్చెదరు. నీవు పల్లె టూరిపిల్లవు. అమాయకురాలవు. దుశ్శీలవలే లేవు. అందుచే నింత యిత్తు నంటిని. భోజనమునకు నీకు ఖర్చుండదు. నీ యిష్టమైనచో నుండుము. లేనిచో లే' దనెను. సుసానీ విచారించి చేయునది లేక యొప్పుకొనెను.

● సుసానీ ప్రవేశించినమఱునాడే రంగారావు లండనుపోయి, యా హోటలునందే దినెను. ఆమె ప్రత్యేకముగా నతనిపరిచర్య కొఱకే నియమింపబడెను. ఆయన తన కట్లాకపరిచారిక నిచ్చినచో వారమున కొకపౌం డెక్కువ యిచ్చెద ననెను. సుసానీమీఁద నకారణదయ గలిగిన యా హోటలుయజమాని యందులో సగము సుసానీకే యిత్తునని చెప్పెను. నూతనాతిధి హిందూ దేశస్థుడనియు, జమిందా రనియుఁ దెలిసినంతనే సుసానీమనస్సులో నొకచిత్రమైన మార్పుజరిగెను. హిందూ దేశములో నడచుచున్నప్పుడుగూడ వీధు లలోఁ గాళ్ళకు నవరసులు, రత్నములు తగులు నని యామె వినెను. అచ్చటిరాజులు, జమిందారులు మేడలు బంగారముతోఁగట్టెదరని వినెను. అట్టిధనవంతులలో నొకనికిఁ దాను దైవికముగాఁ బరిచారి కగా నేర్పడుట తనభావిభాగ్యోదయసూచక మనుకొనెను. చాల మంది హిందువులు ఇంగ్లాండు వచ్చి యింగ్లీషుకన్యలను వివాహ మాడిరని, తన్నూలమున నా కన్యలు ధనవంతులై రని యామె పూర్వము వినియుండెను. మఱునాడు ప్రొద్దున సుసానీ రంగారావు గదిలోనికిఁ బోయెను. రంగారా వామెను జూచెను. ఓడలోఁగాని రైలులోఁగాని తానుజూచిన యూరపియనుస్త్రీలవలెఁ గాక సుసానీ భిన్నముగాఁ గనఁబడెను. ఆమె ధరించిన యుడుపులు, ఆమె ముఖ లక్షణములు, నామెవినయము కొంత హైందవత్వమును ధ్వనించెను. సుసానీ యధునాతననాగరకత సంపూర్ణముగా వికసించని ఇంగ్లీషుపల్లె టూరిపిల్ల. ఈ నాగరకత విజృంభించకమునుపాంగిలేయ స్త్రీలును గొంత వఱకు భారతదేశపుస్త్రీలవలెనే ముగ్ధలు, వినయవతులు కాఁబోలు! రంగారావు జేన్ ఆస్టెనువ్రాసిన 'పెర్సువషను' అన్న నవల చదివెను. అందులోని కథానాయికకు భారతదేశములోని యొకమహాకావ్య నాయికకుఁ దత్వములో నేమి భేద మున్నది? రంగారావునకు సుసానీని

యెడల సమాదరణ గలిగెను. నాలు గైరురోజులు సుసాని రంగారావు మాటాడలేదు. అయిదవనాఁడు సుసానీ 'టీ' కలుపుచుండెను. రంగారావు 'రోజును టీలో పాలువేయుట లేదు. మేము పాలు లేకుండఁ ద్రాగలే' మనెను. సుసానీ 'పంచదారకూడ నెక్కువయే కావలయు' ననెను. అని, పరిచారికామర్యాదోల్లంఘనము జరిగిన దేమో యని సిగ్గుపడెను. రంగారా వా మాటకు నొచ్చుకొనక యొకవిలాసాపాంగము సుసానీమీఁదఁ బ్రసరింపఁజేసెను సుసానీ నిలువెల్ల సిగ్గయ్యెను. వారమురోజులు గడచుసరికి వా రిరువురు పరిహాసములాడుకొనుట, చమత్కారముగాఁ బ్రసరించుట యారంభించిరి. ఆమె పరిచారికగానేయున్నది. దైవికముగా నొకనాఁడు గదిలో బయటకు వచ్చుచున్న సుసానీయు, లోనికిఁబోవుచున్న రంగారావు గారును బరిష్వంగమునకుఁ దగినంతసమీపమునకు వచ్చిరి. సుసానీ వెనుకకుఁ దగ్గెను. రంగారావు లోనికిఁబోయి తలుపు దగ్గటగా వేసెను. సుసానీమొగములో గాంభీర్యరేఖ తఱుముకొనివచ్చి రంగారావునకు దిగ్భ్రాంతి కల్పించెను. ఆమెదారి నామె పోయెను. మఱు నాఁడు సుసానీ మఱల టీ కలుపుచుండెను. రంగారావు 'అది నాకు వల' దనెను. సుసానీ 'ఎందుచేత' ననెను. రంగారావు మొగము వంచెను. సుసానీ ప్రక్కగా నతనివంకఁ జూచెను ఇద్దఱకనులును గలసినవి సుసానీమందహాసము చేసెను. అతఁడును మందహాసము చేసెను. ఆనాఁడు సాయంకాలమున సుసానీ ప్రక్కదులిసివేయుచుండఁగా రంగారావు 'ఈ దేశమునుండి నే నొకస్త్రీని భార్యగా నా దేశమునకుఁ దీసికొనిపోయెదను' అనెను. సుసానీ తలయెత్తి రంగారావువంకఁజూచెను. ఇద్దఱు నొకరివంకనొకరు గంభీరముగఁ జూచుకొనిరి. చూచుచుఁజూచుచు సుసానీ పకాలు మని నవ్వెను. రంగారావును బకాలు మని నవ్వెను. ఆ మఱునాఁడు రాత్రికి వంద పౌండులు సుసానీతల్లిదండ్రులకు తంతిద్వారా పంపించెను. ఎవరి మతమువారు నిలుపుకొనునట్లు పరస్పర మంగీకరించి, సివిలుమ్యారేజి చేసికొనుటకు నిశ్చయించిరి. తనవెంట హిందూదేశమునకు వచ్చి యచటనుండిననే తాను వివాహమున కంగీకరింతునని రంగారావు గారు పట్టుపట్టుటచే సుసానీ యంగీకరించెను. వచ్చిన రెండువారముల

లోనే నూత్న పరిచారిక తన్ను వదలిపోవుచున్నందులకు హోటలు
 యజమాని విచారపడెనుగాని, పేదపిల్లకు సుసానీ కదృష్టముపట్టిన
 దని సంతోషించెను. సుసానీ యొకవారము లండనులోనుండి, తరు
 వాతఁ దన గ్రామముపోయి, తల్లిదండ్రులకు వర్తమానముచెప్పి
 యొప్పించి ప్రతియేడాదియు సాలునకు మూడువందలపౌండ్లు వా
 రిద్దరికిఁ బంపింతునని చెప్పి మఱికొంతధనమిచ్చి, మఱల మూడేం
 డ్లకుఁ దల్లిదండ్రులను దర్శించుటకు వత్తునని వాగ్దానముచేసి, రెండు
 వారములలో వచ్చి రంగారావును గలసికొనెను. ఇద్దఱును హిందూ
 దేశమునకుఁ గదలివచ్చిరి. వచ్చినతోడనే రంగారావుగారికిఁ జెన్న
 నగరములో యూరపియరుసంఘమునందు గౌరవము హెచ్చయ్యెను.
 పెద్దపెద్దయధికారులందఱు సుసానీద్వారా రంగారావునందు గౌర
 వముకలవారైరి. సుసానీకిఁ బల్లెటూరునందున్నంత ప్రేమ పట్టణము
 లం దుండదు. పెద్దపెద్ద యధికారులందఱును సుసానీతో వచ్చి
 మాటాడుదురు. ఆమెకు వారందఱు నెప్పుడు వదలిపోవుదురా యని
 యుండును. ఆమె సహజముగా నేకాంత మభిలషించుచు. సుబ్బన్న
 పేటలోఁ దానును, తనభర్తయు. చెన్నపురిలో నిత్యమతిథులరాకచే,
 టీపార్టీలచే శాంతి యనునది యుండదు. సుబ్బన్న పేటలోఁ గోటలోఁ
 దానే దొరసాని. రంగారావును, దానే—పరిచారకులుగూడ రారు.
 సాధాగ్రభాగమున నెక్కి యూరు నాల్గువైపులఁ జూచుచు. ఈ దేశము
 నందలి సూర్యోదయములు, సూర్యాస్తమయములు నామె కమితా
 నందకరములుగా నుండెను. సుసానీ చిత్రకాశిణి. ఆమె గీచిన చిత్రము
 లన్నింటిలో సూర్యచంద్రోదయాస్తమయములే యెక్కువ. ఆమె
 పియానోమీదఁ గొంతరమ్యముగానే వాయింఁచఁగలదు గోటలో
 పియానో కొనిపెట్టెను. దానిమీదఁ దానే వాయింఁచుకొనును; తానే
 సంతోషించుకొనును. చెన్నపురిపోవుటయందలి యాకర్షణ యిది
 యొక్కటియే యామెకు. టీపార్టీలలోఁ దాను వాయింఁచినప్పుడెల్ల
 చెన్నపురిలోని దొరలందఱు మెచ్చిరి. ఆ మెచ్చుదల యామెహృద
 యమున కాష్టదకారిగా నుండెను. చెన్నపురిలో నామెహృదయా
 ష్టదహేతు విది యొక్కటియే. సుబ్బన్న పేటలో నామె కానంద
 కారణములు చాల నున్నవి. ఏకాంతము, దొరసానితనము, తన

భర్తయుఁ దాను స్వేచ్ఛగా నుండఁగలుగుట, బహుశనులచేత కొలువు, సాధాగ్రభాగము సుబ్బన్నపేట యామెహృదయాదర్శమును ఫలింపఁజేసినది.

ఆమె సర్వకాలములయందు రంగారావుతోఁ గలసియుండుటయే వాంఛించును. అతః డామెకుఁ బ్రాణములకన్నఁ బ్రాణమైనాఁడు. తాను దారిద్ర్యమహాసాగరమునఁ గొట్టుకొనిపోవుచుండఁగా నుద్ధరించి శ్రీగిరి నెక్కించినవాడతఁడు. ఆమె కృతజ్ఞతామయమూర్తి.

రంగారావు నాదర్శములన్నియు సుసానీలో ఫలించెను. ఆమె హిందూదేశమునందలి భార్యలవలె సేవకురాలు, భర్తకు దైవముగాఁ గొలుచుచుదియుఁ గాదు. ఇతరదేశములయందలి కొందఱు భార్యలవలె భర్తకు భర్తయుఁ గాదు. యురపియనుసంఘమునందుఁ గూడ నామె ప్రవర్తన మైందవుడైన తన కసూయాజనకముగా నుండదు. త న్నామె మిక్కిలి ప్రేమించును. తనదేశాచారములకు విరుద్ధముగ నున్నను రంగారా వామె నొకపని చేయవద్దనునా, ఆమె చేయదు. వజ్రదలువచ్చినపు డామెపోయి పిట్టనుగొట్టి దెచ్చినపుడు తనమర్యాద కది భంగకరమని రంగారావు వారించెను. ఆమె యంతే. మఱుల సుబ్బన్నపేటలోఁ దా నట్లు చేయలేదు. అతఁడును నామెయిష్టప్రకారమే నడచును. సుసానీ రాకముందు నిత్యము చెన్నపురి వదలనివాఁడు సుసానీవచ్చినతరువాత సుబ్బన్నపేటలోనే యెక్కువకాలము నివసించుట యామెమూలముననే.

ఈ దేశమువచ్చినతరువాత నామెకుఁ జాలసంగతులు తెలిసినవి. రంగారావు రాజ్యమునకు నధికారియైన కుమారుఁ డున్నాఁడు. అతఁడు విచిత్రమైన పురుషుఁడు. సుబ్బన్నపేటమంటిగడ్డలోఁ బుట్టినవాఁడు. తనభర్త తనవ్యవహారములు తాను చూచుకొనక దివానునకును బంధువులకును వదలిపెట్టును. చెన్నపురిలో నధికారులప్రాప్తకముకొఱకుఁ జాలధనము వ్యయపఱచును. గిండిపందెములు నేత్రానందకరముగానున్నను ధనవ్యయ మామెకుఁ గిట్టలేదు. అందుచేత నామె యెంతసేపటికి సుబ్బన్నపేటలో నుండుటకే వాంఛించెను. పందెములైన మఱునాఁడే యిర్వరును సుబ్బన్నపేటకు వచ్చిరి. కోటలోఁ గాలుపెట్టినప్రతిసారియుఁ జెన్నపురినుండివచ్చిన మొదటి

రోజున నామెవలన రంగారావు మహానంద మనుభవించుచుండెను. రంగారావుతో నామె గిడిపందెములు వలదని చెప్పెను. అతడు రెండులక్షలలాభము చూపించి, యామెవాక్యమునకుఁ బ్రతివాక్యము చెప్పెను. పేటకు వచ్చినంతనే యామె ప్రాతఃకాలమునఁ జిత్రములు వేయును. పన్నెండుగంటలకు భోజనముచేసి, కొంతసేపు విశ్రమించి, కొంతసేపు పియానో వాయిచి, సాయంవేళ పికారుపోయి, రాత్రి యగుసరికి మఱల నింటికి వచ్చును. ఆమె హరప్ప నెప్పుడును గలసి కొనుటకుఁ బ్రయత్నించదు. అతనిని దూరముగాఁ జూచి తాను దూరముగాఁ బోవును. హరప్పప్రస్తావన యెన్నఁడును జేయదు.

సుసానీకిఁ బల్లెటూరిజీవనమునందే యెక్కువయభిమానమైనను బాశ్చాత్య నాగరికతయందు దభిలాష మొడు. దుస్తులు వేసికొనుటలో మత సంఘ విషయములలోఁ బాశ్చాత్యపద్ధతులే నాగరిక పద్ధతు లని యామె యభిప్రాయము. హరప్పయందలి వైముఖ్యమునకు హరప్పపోవు తెలుఁగుపోకడలే సగము కారణము. సంక్రాంతిపండుగ వచ్చెను. ఊరిలో సంస్థలలెక్కల తనిఖీలు మఱల జరిగెను. జాతీయకళాశాలలెక్కలు మఱల దోషసహితములుగానే యుండెను. ఏదో పాక చెడిపోయినదని మరమ్మతు చేయింతురు. మఱొకచోటఁ జేయించినచో నూటయేబదిరూపాయ లగును. దానికే కళాశాలలో నైదువందలగును. వాసములు వంద బజారులో నాలుగురూపాయ కిత్తురు. పదునారురూపాయ కని వ్రాసియుండును. కొన్ని కొన్ని చోట్ల జనుకు, ఖర్చులకు లగించదు. చిల్లరఖర్చు నూటరూపాయ లని యుండును. చిల్లరఖ రేపిమిటి, నూటరూపాయ లేమి టని యడుగగా సంగయ్య 'యేదో యైనదండీ. ఇప్పుడు జ్ఞాపకమా' యనును. ఆడిటరు విడిచీటు లున్నచోఁ జూపించు మనుషు. అతడు 'ఇప్పుడు కనఁబడున టండీ, ఎక్కడ పోయిననో' యనును.

క్రొత్త యధ్యక్షుని దెచ్చినఁగాని యీ వ్యవహారము కుదుటఁ బడ దని చంద్రారెడ్డి విచారించెను. రామచంద్రరాజు తనపక్షము. రాధాకృష్ణయ్యను గూడఁ గలుపుకొనవలయునని యూహించెను. ఎన్నికలలో రామేశ్వరమునకుఁ దాను ప్రత్యర్థినని రాధాకృష్ణయ్య తనయందు విముఖుడేమో యని తలఁచెను. ఒకనాఁడు రాధా

కృష్ణయ్యతోఁ జంద్రారెడ్డి 'జాతీయకళాశాలావ్యవహారము బాగుగా లేదు' అనెను. రాధాకృష్ణయ్య 'అవునండీ! కళాశాలలో ధర్మారావు గారిని బాధపెట్టుచున్నారట' యనును. రాధాకృష్ణయ్యగారిసాము ఖ్యము తెలిసికొని చంద్రారెడ్డి పాలనాసంఘములోఁ గ్రొత్తవానిని దెచ్చుటకుఁ దీర్మానము గెలిపించవచ్చు నని యూహించెను.

మార్చిలో పాలనాసంఘసమావేశము జరిగెను. చంద్రారెడ్డి ప్రస్తుతము చెప్పబడుచున్న యింగ్లీషుకన్న నెక్కువయింగ్లీషు పిల్లలకుఁ గావలయుననియు, జరిత్ర యార్థికశాస్త్రము రాజకీయము చక్కఁగాఁ జెప్పినఁగాని కళాశాలలోనివిద్యార్థులు సరియైనలాభము పొందలేరనియు, నందుచేఁ జరిత్రతో ఎమ్. ఎ. ప్యాసైన నొకనూతనోపాధ్యాయుని దీసికొని రావలయుననియు, నట్టివాఁడు వందరూపాయలైన నీయనిచో రాఁడనియు, కళాశాలలోనున్న యుపాధ్యాయులందఱికన్న నెక్కువజీత మిచ్చుచు నధ్యక్షపదవి యీయకున్న శోభలేదనియుఁ జెప్పి తీర్మానముపెట్టి మఱుసంవత్సరమున కట్టి వానిని దెచ్చునట్లు తీర్మానముచేసి పాలనాసంఘసభలో గెలిపించెను. దీనికి వ్యతిరేక మొక్క శరణోపాచారియే. అతఁ డొక్కఁడు కాదన్నను దక్కినమువ్వురు నవు ననిరి. నాగేశ్వరరావుగారు సమావేశమునకు రాలేదు. ఈ వార్త విని నారాయణరావుగారు మహోగ్రిఁడైపోయెను. ఆయనయుగ్రత పైకి రాదు. గుండెలోననే యుంచును. 'రానీయండి, కళాశాల బాగుపడవలసినదే. ఏదైనను బాగుపడుట మంచిదేకదా!' అనెను. అందఱు నది సాధుత్వమే యనుకొనిరి. ధర్మారా వితఁ డేదో కుతంత్రములకెత్తుచున్నాఁ డని యూహించెను.

ఆ వేసఁగిలోఁ దాలూకాబోర్డు నధ్యక్షపదవి కెన్నికలు జరిగెను. రామేశ్వరముగా రొక యభ్యర్థి. అతనికి దమ్మిడి వ్యయములేదు. వ్యయమంతయు జమీందారుగారు పెట్టుకొనును. గెలుపోటములే తనవి. లాభము తనది; నష్టమువచ్చెనా జమీందారుగారిది. నెలనాళ్ళు తాలూకాయంతయు, న్యాయార్కులో నాకాశమున వాయువిమానములు తిరిగినట్లు సుబ్బన్న పేటతాలూకాలో భూమిమీఁద మోటారులు తిరిగెను. పేటలోఁ దాలూకాఫీసు కట్టి, రిజిష్ట్రారు ఆఫీసు పెట్టి నాలుగేండ్లయ్యెను. మ్యాజిస్ట్రేటు, తహసీల్దారు,

సబ్ ఇన్ స్పెక్టరు, సబ్ రిజిస్ట్రారు, రాజాగారి కళాశాలాధ్యక్షుడు, మైసూరు హెడ్ క్వార్టర్లు, చంద్రారెడ్డి - వీరందఱున్నతోద్యోగులు. పేట గణాచారి 'వేయిపడగలపాము' పాడినప్పటిది కాదు; నాల్గు పడగలపాము చంద్రారెడ్డిని మెట్టచేలో నిలువ వేసినప్పటిది.

మోటారులు తాలూకాయంతయుఁ గుక్కలవలెఁ దిరిగెను.

● నెలనాళ్ళయినతర్వాత రామేశ్వరముగా రెన్నికలలోఁ గలుపొందెను. ఆయన గౌరవార్థము చంద్రారెడ్డిగారు టీపార్టీ చేసెను. రామేశ్వరమునకుఁ జంద్రారెడ్డియం దున్న వైషమ్యము నాఁటితోఁ బోయెను. చంద్రారెడ్డి వేసినయెత్తు రామేశ్వరమున కందలేదు. గ్రామస్థు లతనికి స్వాగతప్రత మిచ్చిరి.

'మీరు విద్యావంతులు. మీ విద్యాఫలము తాలూకా ప్రజలనుభవించి సుఖింతురుగాక' యని ప్రతములో నొక వాక్యము— రామేశ్వరముగారు ప్రైమరీయైనను బరీక్ష యాయలేదు.

'మీరు ప్రభువులు, మీ చల్లనిపాలనములో ప్రజలు సుఖింతురని మే మాశించుచున్నాము' అని మఱియొక వాక్యము— రామేశ్వరముగా రొక సామాన్యమైన రయితుబిడ్డ. రంగారావుగారి పెదతల్లి కుమారుఁ డగుటచేనైనచోఁ బ్రభువు కావలయును. అది యిప్పటి ప్రభుత్వమేమో!

'తమరు రూపజితమన్నధులు. మహాపరాక్రమశాలులు' అని రెండు వాక్యములు— ఇది కావ్యధోరణి.

ఇట్టి వినతిప్రతములకు, స్వాగతప్రతములకు దేశమున బాలకవులుందురు. వారిని బోయి యే పెత్తదారుఁడో మిక్కిలివినయముతో వ్రాయించితెచ్చును. అవి చదువుదురు. ఆ వ్రాసినతనికి వ్రాయించుకొన్నవారు స్తోత్రముతప్ప మఱొక్కఁడు చేయఁగూడ దని తెలిపి యట్లే వ్రాయించుకొని వత్తురు. తహసీల్దారులు, కలెక్టరులు, మునసబులు, ఇన్స్పెక్టరులు బదిలీచెయఁబడి పోవువారు పోదురు; వచ్చువారు వత్తురు. అజాగ్రత్తనప్రతిమానగౌరవప్రపత్తిగలిగిన పద్యరత్నములు, వాక్యవిన్యాసములు తెలుఁగులోఁ బరిచయముకలిగినకుఱ్ఱవాండ్రీప్రాణములుతీయఁబడి వ్రాయించఁబడి, వారికి గౌరవము సేయసభలోఁ జదువఁబడును. ఆ పద్యములు చదువుచుండఁగా నందు

నొక్కమాటకైన నర్థము తెలియని సభాసదులు రేగుచెట్టు కింద గుడ్డి వానివలె దల లాడింతురు. చదివినవాడు సంగీతముతో జదివెనా కరతాళధ్వనులు చేతురు. చదివినవాడు తప్పులు లేకుండ నెన్నడును జదువడు. బద్యములు వ్రాయించి తెచ్చినవారు పద్యము లర్థ మగునట్లు పరు చదువుదురా యని విచారించరు ఎవడో సంగీతము పాడు ననుకొన్నవానిని దెచ్చి వానిచేత నిట్టిపద్యములు చదివింతురు. వినతిపత్రములు చదివింతురు. ఈ పత్రములో నీ బద్యములో బ్రతి కతోరుడును మృదువు; ప్రతిరావణాసురుడును రాముడు; హిరణ్య కశిపుడు ప్రహ్లాదుడు. దుఃఖయైన జనము సుఖ.

ఒకయి ల్లద్దెకుఁబుచ్చుకొని యందుఁ దాలూకాబోర్డు ఆఫీసు పెట్టిరి. వేతే దానికి సాధనిర్మాణము చేయవలయునని ప్రయత్నమును సాగుచుండెను. రామేశ్వరముగారు తదధ్యక్షపదవి సంపాదించుటకుఁ బాతికవేలు ఖర్చుపెట్టిరి. అది మఱల సంపాదించుట యెట్లా యని విచారించ నారంభించెను. మొదటపాతిక వేలూరకే యిత్తునన్న జమీందారుగారు గెలిచినతరువాత తనడబ్బు తన కిమ్మనెను. ఇది సుసానీచేసినపని యని రామేశ్వరముగారి యాహ.

పట్టాభిషేకమునకుఁ దెచ్చిన ఎలెక్ట్రిసిటీస్లాంటు ఎండ కెండి, వానకుఁ దడిసి కోటశిథిలభాగమునం దొకచిన్నయింటిలో నుండెను. పోయినదంతయుఁబోగా నందులోఁ గొంత పనికివచ్చునని యాహ తోచినది. సిసీమా పెట్టినచో ధనము కొంత రావచ్చును. దీనిమూల మునఁ బెట్టుబడిలోఁ గొంత తగ్గవచ్చును. రామేశ్వరముగారు చెన్న పురిచుట్టునుదిరిగి సిసీమా పెట్టుటకుఁ గావలసినప్రయత్నములన్నియుఁ జేసెను. ఊరికి దక్షిణమున రేకులతోఁ బెద్దహాలు వేయించెను. మూడు నెలలలో సిసీమాకుఁ దగినప్రయత్నములన్నియు జరిగెను. పుర పాలకసంఘమువారియనఁజ్జ వచ్చినఁగాని సిసీమాలాడుటకు వీలులేదు.

వేసఁగికాలము విజృంభించి యెండలు కాసెను. పొలాలు నెటి యలుపడి ప్రొద్దుత్రంకు వేళకు వెచ్చనిపొగ లుమియసఁగెను. ఊరిలో నున్న పచ్చనిమొక్కలుగాక యూరుచుట్టుపట్ల నెచ్చటను బచ్చని మొక్క లేదు. పూర్వ మంతయు బీళ్ళయిన యా నేల నేడు మాగానిగ ల్లయ్యెను. నేల యెండి తెల్లపడెను.

ఒకనాఁడు ప్రొద్దున గణాచారి మేల్కొని, స్నానముచేసి, ధ్యాచించుకొని, వేఁపమండలు రావిమండలు కలిపి నాలుగుపుచ్చుకొని బయలుదేఱెను. పిల్ల లామెవెంట బయలుదేటిరి. ఆమెచుట్టును మూఁగినపిల్లలసంఖ్యతగ్గిపోయెను. గణాచారి నల్లనిచీరఁ దాల్చెను. మొగమున బొట్టులేదు. విభూతి ధరించెను. ఈ యమంగళాకృతితో బయలుదేటి తాలూకాబోర్డుఆఫీసుముం దొకరావిమండయు, వేఁపమండయు వదలిపెట్టెను. ఆవేళకు రామేశ్వరము లోనుండి బయటికి వచ్చుచుండెను. ఆమెనుజూచి యతఁడు తిట్టనారంభించెను. ఆమె క్రిందవదలిన వేఁపమండమీఁద కాలువేసి రాచెను. రామేశ్వరము గణాచారిని గొట్టఁబోయెను. ఆమె వేఁపమండ చేతితో రెండుగాఁ జీల్చఁబోయెను. అతఁ డామెను గొట్టలేదు. ఆమె మండ చీల్చలేదు. ఆమె బయలుదేటి క్రొత్తగా గట్టిన సినిమాహాలువద్దకు నడచెను. మిగిలిన రావిమండయు, వేఁపమండయు నచ్చట వదలిపెట్టి యామె యెన్నఁడులేనిది సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామియాలయములోనికి వెళ్ళెను. మండ వదలినరోజున గణాచారి యాలయములోనికిఁ బోదు. ఆ నాఁ డేల వెళ్ళెనో?

ఆలయములోని సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామివిగ్రహము విగ్రహము కాదు; ఒక పెద్ద తాతిమీదఁ బామువలెఁ జెక్కఁబడియున్నది. ఆ తాయి నిలువఁబెట్టఁబడియున్నది. మూఁడువందలయేండ్లు వాడుటచేత కాఁబోలు చెక్కినపాఁపతేఁడు చేతిగిపోవుచున్నట్లుండెను. గణాచారి స్వామికెదురుగా నిలుచుండెను. స్వామి రెండు పడగలతోమాత్రమే దేవాలయమున నున్నట్లు తోఁచెను. తొమ్మిది వందల తొంబదియెనిమిది పడగలు గ్రామముమీఁదికిఁ బోయెను. గాఁబోలు. స్వామిపడగలన్నింటిని కుదించుకొని తచ్చాయలే దేశము మీఁద పాఱనిచ్చెను. కాని తద్విషజ్వాలలు ప్రసరించలేదు. గణాచారిదృష్టికి స్వామితలలన్నియు విడివిడిగా దేశముమీఁదఁ బ్రాకి పోయిన విషజ్వాల లువియచున్నట్లుండెను. మిగిలినవి రెండే శిరస్సులు.

గణాచారి బయలుదేటి మఱల నింటికిఁ బోవుచుండెను. దారిలో నొకమలుపు తిరిగి వచ్చిన పసిరికయ, నామెయు మిక్కిలి

దగ్గరగా వచ్చిరి. పసిరిక స్థూలశరీరియై యుండెను. సన్నని త్రాచు వలె నుండు పసిరిక జెట్టిగొడ్డువలె గదలలేకపోయెను. అతనికాళ్ళు చేతులు సామాన్యముగ మరుఘ్యన కున్నట్లేయుండెను. మనిసియొడ లిలో నాకుపచ్చదనము తగ్గిన ట్లుండెను. అతనికన్నులు పూర్వము సూక్ష్మములై సునిశితములై యుండెను. ఇప్పుడు వానియందు నిశితత్వ మంతగా గనిపించలేదు. పూర్వ మతనివి పాముచెవులు; ఇప్పుడతనికి జాలమారమునుండి మాట వినిపించదు. వేసగి యైపోయి నారుమడులు వేసినప్పుడే యతడు పోయి వానియందు గూర్చుండును. ఎక్కువపాములు వచ్చుట యతనిచ్చుచేరుట యిప్పుడు లేదు. గ్రామమునకుఁ దూర్పుననున్న మెట్టచేలుగూడ దూరమునుండి పల్ల మగుచు వచ్చుచుండెను ఆ వచ్చుట పసిరికను బాలాలమీఁదినుండి గ్రామములోనికి గదిమిన ట్లుండెను. అతడు చాలభాగ మిప్పుడు గ్రామము గోనే నివసించుచుండును. భోజనముచేయుట, దొడ్డిలోఁ బాదులున్నచో నవియన్నియు గూడుగా నమర్చి యందుఁగూర్చుండుట, యింటిలో గదిలో చాగుకొనియుండుట యతనికి గాల మీరీతి గడచుచున్నది. ఎప్పుడో పిచ్చిపుట్టి మెట్టచేలమీఁదికి బరువెత్తును. అచట గిరగిర తిరుగును. జేనెఁడె త్రేదిగిన జొన్నచేలమీఁదఁ బడి పొరలాడును. పసపుతోటలలో దూరి పండుకొనును. మిరపతోటలమధ్యఁ గూర్చుండి పచ్చిమిరపకాయ లెన్నియైనఁ గోసికొని తినును. పొగాకుతోటలనడుమ పండుకొని రెండుజాముల వేళ సూర్యునివంక నిశ్చలముగాఁ జూచుచుండును. సాయంకాలముల సంధ్యారాగములు వచ్చును. ఆ యెఱ్ఱనికాంతు లతనిమీఁదఁ బడి, యతడు పండిన పచ్చిమిరపతోటవలె నుండును. ప్రొద్దుపోయి చీకటిలో నింటికి వచ్చును - ఇది యతని పూర్వపు నిత్యచర్య. ఇప్పుడది నెలకొకసారి, పక్షమున కొకసారి. చేలు పచ్చిగానుండెనా వారమున కొకసారి. జాతీయకళాశాలవెనుక చేలలో త్రాచుపాములు తిరుగుచుండును. అవి జనులకందఱకుఁ గనఁబడుచుండును. పసిరిక వానిని ద్రొక్కును. అవి బుస్సుమని లేచి ప్రక్కవాటుగా గాలిని కసిగాట్లు కొఱుకును. పూర్వ మతడు త్రొక్కినత్రాచు గాలినైనఁ గఱవలేదు.

గణాచారిని జూచినంతనే పసిరిక పరువెత్తుద మరుకొనెను. పరువెత్తెను. ఉత్తమజాత్యశ్వముకన్న వేగముగాఁ బరుగెత్తెనేమో! కాని గాలివలెఁ బరుగెత్తెనా? లేడివలెఁ బరుగెత్తెనా? మావిజాతిని దూడవలె, గిట్టగిట్లని దూడవలెఁ దొట్టువడుచుఁ బరువెత్తెను. గాలి తరఁగమీఁద తేలిపోలేదు; నేలమీఁద దాట్లువేసికొనిపోయెను. గణాచారి పోవుచున్న పసిరికవంక నివానించి చూచెను. అట్లెప్పుడును జూడదు.

గణాచారి బయలుదేఱెను. ధర్మారావు వేసఁగిసెలవు లగుట చేత, పనిలేకపోవుటచేత, గ్రామమంతయుఁ దనమీఁద బరువుగా నుండుటచేత, గాలిపీల్చుకొనుటకు వాయవ్యదిశగాఁ బొలాలమీఁదకుఁ జాలమారము పోయి తిరిగి వచ్చుచుండెను. గణాచారి యతనిని జూచెను. వందగజములు యెడమునుండి యొకరినొకరు చూచుకొనుచు స్రుక్కువములవలెఁ దమసంయోగములచేతఁగాని హవిస్సు హోమము జరుగదన్న ట్లిద్దఱును నెమ్మది నెమ్మదిగా దగ్గఱదగ్గఱకు వచ్చిరి. ఇరువురు ఒకరినొకరు సమీపించుట కోట కాగ్నేయదిగ్భాగమున నైనది; ఇద్దఱు నొకరినొకరు నిలుచుండి కన్నులలోఁ గన్నులుంచి చూచుకొనిరి. ధర్మారావునకుఁ గన్నులవెంట నీళ్ళు గిట్టునఁ దిరిగెను. అతఁడు గుడ్లనీరు గుడ్లఁ గుక్కుకొనెను. అంతలో గణాచారికన్నులయందు నీళ్లు నిలచెను. ఆమె కన్నులనీరు తర్జనితోఁ దీసి నేలమీఁద విసరెను. కాసావాండ్రపేటచివర నేదో యిల్లంటుకొని మండిపోవుచుండెను. జనులెల్లరు గుమిగూడి యచటికి బరువెత్తిరి. ఒక్కనిమేషములో నగ్ని చల్లార్పఁబడెను. 'ని పెట్లంటుకొనె' నన్నారు. ఒకపేదకలాలీదొడ్డిలోఁ బాలదాలి రాఁజేసినది. దానిపైని జూచుమీఁద నొకగుడ్డ యెండవేసినది. గుడ్డ యెండి నిప్పంటుకొని జ్వాలలు చూరుకంటెను. ధర్మారా వింటికిఁ బోయెను. అరుంధతి 'నాలుగేండ్లయినది, రంగాపురముపోయి నాచీర లున్నపెట్టె దీసికొనిరారా' యనెను. ధర్మారావు నివ్వెఱవోయి 'యిది యెన్నఁటి మాట? నాలుగేండ్లనుండి లేనిమాట యీ నాఁడేలవచ్చినది? ఆచీర లింక నున్నవా?' యనెను.

మధ్యాహ్నము రెండుజాములయ్యెను. ధర్మారావు గగనము వంకఁ జూచెను. ఆకాశమున నెండలో నేనో తెల్లనిపురుగులవలెఁ దిరుగుచుండెను. మెతుకున్న యన్నము దించి, పదరువచ్చుటకుఁ బల్లెముమీఁద నిప్పులు వేసినట్లు ఎండపైనిగాలి నేలను పనుచుచేయు చున్నదా యన్న ట్లుండెను. దంచిన బియ్యము, ముత్తమజాతివడ్ల బియ్యము వండినచో మెతుకుండదు. మరబియ్యము నార్చుటకు రావు. అత్తెనరుకు రావు. పచనమునకు రావు. ఆరోగ్యమునకు రావు. కూడేడ్లుగా మరబియ్యము దినుచుండిరి. అరుంధతికి మర బియ్యము పడలేదు. ఆమె క్రమముగా శుష్కించిపోవుచుండెను. ఆమె శరీరమున నుష్ణత విజృంభించెను. ఎచ్చటికైనను దీపికొనిపోయి యామెకు మందిప్పించవలయునని ధర్మారావు కూహ. పూర్వము సుబ్బన్నపేటలోఁ బుట్టుటయే, యందు నివసించుటయే చరకా చార్యుని మూషధాలయముగో నున్న ట్లుండెను. నేడు విచిత్రమై సర్వము విపరీతమై యనారోగ్యము సర్వధాబలిసి యూరు బలిసినది. జనులు చిక్కిరి. ఉద్యోగములు ప్రబలినవి; పంటలు తగ్గినవి. ఉద్యోగ గర్వము విజృంభించెను; వినయము తుడిచిపెట్టుకొనిపోయినది.

అరుంధతి వంటఁజేసినది. ఎంతసేపటికిని ధర్మారావు భోజనము నకు రాలేదు. అరుంధతి రమ్మని నాల్గుసారులు పిలిచినది. ధర్మారావు పరధ్యానముగాఁ గూర్చున్నాఁడు. అరుంధతి 'నా కాఁకలి మండిపోవుచున్నది. మీరు రారాయె' ననెను. ధర్మారావు 'అవును. మండిపోవుచున్నది. ఆర్పివేయుటకు జ్వాలలు కనిపించుటలేదు. కనిపించి యొకచోటనున్న జ్వాలయైనచో నార్పవచ్చును. నిరూపించరాక సర్వత్ర దహించుచున్న జ్వాల నార్చుట యెట్లు? అదిగో జ్వాల యన్నఁ గనఁబడనిదానిని జూడలేనిజనము కన్నులుగల యంధులై యది జ్వాల యేమిటి? రోదోంతరాళమునఁ బూసిన కాశ్మీరార్ద్రావ లేపన మని, వాయువీచికలలోఁ దారాడుచున్న యరుణనీరేజకింజల్క రేణునిశ్రేణి యని చెప్పెదరు అదిగో యెడలు దహించుటలేదా యచుము. చల్లఁదనమెఱుఁగనివీరికి శిఖిశిఖాదాహమే చల్లగానున్నట్లని పించుచున్నది. అహో! భాగధేయము! నన్నన్నమునకులెమ్మందునా? అన్నములోని కేమి చేసితివి? పచ్చడియా, కూరయా? అన్నములోఁ బలుకులేదుగదా!' అని పలికి, పోయి, స్నానముచేసిమడికట్టుకొనెను

పదుమూఁడవ అధ్యాయము

క్రొత్తసంవత్సరముతో జాతీయకళాశాలకుఁ గ్రొత్తయధ్యక్షుఁడు వచ్చెను. ఆయనపేరు శివరావు. ఆయన స్వగ్రామము నెల్లూరు. ఆయనతండ్రి నెల్లూరిలోఁ బూర్వము న్యాయనాదిగా నుండి కొంత మరియాదయుఁ, గొంతధనము నార్జించెను. సహాయ నిరాకరణోద్యమము ప్రారంభించినప్పుడు శివరావు వెంకటగిరిరాజు వారి కాలేజీలోఁ జరిగ్గోపన్యాసకుఁడుగా నుండి రెండువందలరూపాయలజీతముతెచ్చుచు నాయుద్యోగము పరిత్యజించి యుద్యమములోఁ బ్రవేశించెను. సంవత్సరమున్నర కారాగృహమునందుండి మఱల బయటికి వచ్చెను వచ్చి యేడాదియైనది. నిరాకరణోద్యమమున జీవనోపాధులు వదలుకొన్నవారికి దేశమునఁ జాలకష్టముగానుండెను. నిరాధారులై వారల్లాడుచుండిరి. ఉద్యమమువలన నావగింజలో నటభాగమైనను లాభము కలుగలేదు. దేశములో నపరిమితమైన ప్రబోధము కలిగినది. అది యొక్కటియే లాభము.

శివరావు బక్కపలుచనిమనిసి. పొయగైననుపిసి. ఎట్టనిమనిసి. అతఁడు క్రాపింగుపెంచి మీసములు, గడ్డములు తీసివేయును. మనిసి చాల సుందరుఁడు. పొందూరుబట్టలుగాని కట్టఁడు. పేటంచు జరీఖద్దరు త్తరీయనులనుగాని పైనివేయఁడు. ఎప్పుడును మల్లెపూవు వలెఁ నుండును. అతని తలిదండ్రులు చనిపోయిరి. అతనికి సంతానము లేదు. ఒక్క భార్యయుఁ దాను నిద్దఱు. జాతీయకళాశాలలో నాయన కొఱ కొకప్రత్యేకపర్ణశాల నిర్మించిరి. దాని కాటువందలైనది. ఆయన దానికి పదిరూపాయ లద్దె యిచ్చుచు. శివరావుగారు వచ్చి కళాశాలలోఁ బ్రవేశించెను. చంద్రారెడ్డిగారు కళాశాలాధికార మంతయు శివరావుగారి కిమ్మని నారాయణరావుగారికిఁ గాగితము వ్రాసి పంపించెను. వారము రోజులైనది. నారాయణరావుగా రీయ లేదు. వచ్చిన శివరా వింటికడ భోజనము సేయును. కళాశాలావిశాల భూములలో సంచరించును. రోజున కొకసారి వచ్చి నారాయణరావు గారిని కాగితము లొప్పజెప్పు మనును. ఆయన 'నేడుకాదు, ప్రే'

పని జరుపును. శివరావు పోయి చంద్రారెడ్డితో మనవిచేయును. చంద్రారెడ్డి పండ్లు కొఱుకును.

వారమురోజు లైనతరువాత చంద్రారెడ్డి మఱుఁ గాగితము వ్రాసెను. నారాయణరావు 'పాలనాసంఘము మఱుల సమావేశమై యధికారము శివరావుగారికి నొసంగవలయు నని తీర్మానించిన కాని తా నట్లు చేయ' నని చెప్పెను. చంద్రారెడ్డికిఁ బట్టరాసంతకోపము వచ్చెను. కాని యేమిచేయవలయునో తెలియలేదు. 'సరే, సంఘ సమావేశము చేయింతు' ననెను.

శివరావు వచ్చినప్పటినుండియు ధర్మారావునకు, శివరావు నకు మైత్రియయ్యెను. శివరావు వూరకేయుండుట యేల యని ప్రతి దినము కళాశాలకుఁ బోయి కొందఱుపిల్లలను గూర్చుకొని తాను చదువుచెప్పెను. నారాయణరావు పిల్లల నెవ్వరి నాయనయొద్దకుఁ బోనీయలేదు. నెల్లూరికళాశాలలో నున్నపుడు శివరావు మంచియుప న్యాసకుఁడుగాఁ గీర్తిపొందెను. ఉద్యమములోఁ జదువుమానివేసిన కొందఱువిద్యార్థు లతనికిర్తియెఱిగినవారు జాతీయకళాశాలలోఁ జదువుటకు వచ్చిరి. వారు చరిత్రము, రాజకీయము, ఆర్థికశాస్త్రము చదువు విద్యార్థులుగాఁ జేరిరి. వారు శివరావువద్ద చదువుకొందురు. దినములోఁ గొంతభాగము ధర్మారావునొద్ద తెలుఁ గభ్యసించుదురు. శివరావు వచ్చినంతసే చరిత్రగ్రంథములు నాలుఁగువందలరూపాయల కార్డరిచ్చెను. పదిరోజులలో నవివచ్చి రైలుస్టేషనులో బంగీలు పడి యుండెను. పాలనాసంఘసమావేశము జరుగవలయును. ఆ ధనము మంజూరు కావలయును.

సంఘసమావేశమునకై మూఁడుసారులు చంద్రారెడ్డి ప్రయ త్నించెను. రాధాకృష్ణయ్యగారును, నాగేశ్వరరావుగారును రారు. శతగోపాచారి పోఁడు. చంద్రారెడ్డియు రామచంద్రరాజును వత్తురు. 'కోరము' చాలలేదని సమావేశము జరుగదు. మూఁడునెలలు గడచెను.

సమావేశమైనతరువాత ధనముమంజూరుచేయించి యీవచ్చు నని శివరావు నెల్లూరులోఁ దనపొలముమమ్మనడబ్బు బ్యాంకులో నుండఁగా నది తెప్పించి పుస్తకములు తీసికొని, మఱి వందరూకలతో

బీరువాలుకొని, కళాశాలలోఁ బుస్తకబాండాగార మేర్పఱచెను. చంద్రారెడ్డి 'సమావేశము జరిగినతరువాత నీ ధనమంతయు నిప్పింతు' ననెను. మఱల రెండునెలలు కడచెను. కేశవరావున కీ యెదునెలలకు జీతమురా లేదు. శివరావు నెల్లూరునుండి తెచ్చి తినుచుండెను. నారాయణరావు కోటలోనికి రాకపోకలు ప్రబలించెను. చంద్రారెడ్డిమీఁద, రామచంద్రరాజుమీఁద, ధర్మారావుమీఁద, శివరావుమీఁద లేనిపోని కొండెములు రాధాకృష్ణయ్యతోను, నాగేశ్వరరావుతోను జెప్పును. వారు చెవియొగ్గి విందురు. క్రొత్తయధ్యక్షుడు కావలెనని తీర్మానించిన వారిలో రాధాకృష్ణయ్యగారుగూడ నున్నను దరువాత నాయన తిరిగి పోయెను. ఎప్పుడు సమావేశము జరిపినను నారాయణరావు పుడకలు వేయును. రాధాకృష్ణయ్య సమావేశమునకు రాడు.

ఒకనాఁడు చంద్రారెడ్డి స్వయముగాఁ గళాశాలకు వచ్చెను. రెడ్డి వచ్చి కాగితములన్నియు నదలించి బెదరించి నారాయణరావువద్దనుండి తీసికొని శివరావున కిచ్చి శివరావు నధికారిగా నియమించి సంగయ్యను శివరావు చెప్పినట్లు చేయకపోయినచో నుద్యోగమునుండి తొలగించెద నని బెదరించి, యెదునెలలజీతము చరిత్ర గ్రంథములు బీరువాలుకొనుటకైన యెదువందలు-వేయిరూపాయలు బ్యాంకునుండి తెప్పించి శివరావున కిచ్చి తనదారిని బోయెను. ఈ పని రెండురోజులు జరిగెను. ఆనాటినుండి శివరావు కళాశాలాధికారి యయ్యెను. అధికారము మఱల సంపాదించవలెనని నారాయణరా వెంత ప్రయత్నించినను సాగలేదు. కళాశాలలోఁ జదువు సంధ్యలు లేవు. రెండుపక్షము లేర్పడెను. ధర్మారావు, శివరావు లొకటి; తక్కినవా రందఱు నొకటి.

రాజాగారికళాశాలలో బి.ఏ రెండవసంవత్సరముకూడఁ బెట్టిరి. కళాశాల యమోఘముగా సాగుచుండెను. కళాశాలాప్రధమాధ్యక్షుఁడు రామారావుగా రనునొకయాంధ్రుఁడు. కాలేజీలో బి. ఏ. పెట్టినతరువాత నాయనను దొలగించి యొకయూరపియను నధికారిగా వేయవలయునని నాగేశ్వరరావుగా రూహించిరి. 'తగిన యాంధ్రులు లేకయా యిట్లు చేయుట' యని కృష్ణాంధ్రప్రతికలు వ్రాసెను. ఈ సంవత్సరాదినే రామారావుగారిని దొలగించి ఈట్నుదొరను గాలేజీ

ప్రిన్సిపాలుగా వేసిరి. హరప్ప ఈట్సునుదొరవద్ద చదువుట మాని
వేసెను. హరప్పకుఁ బదునేనవయేఁడు వచ్చెను. అతనికి నాంగిలేయ
మునం చే గ్రంథమైనను జదివి యర్థముచేసికొనునంత భాష వచ్చెను.
శివరావునకు, హరప్పకు స్నేహము ధర్మారావుద్వారా జరిగెను.
హరప్ప జాతీయకళాశాలకుఁబోయి శివరావునద్దఁ జరిత్రయు, నార్థిక
శాస్త్రము చదువుచుండెను. ఈట్సునుదొరకు హరప్ప ట్యూటరుగా
ముట్టుచున్న పన్నెండువందలు కాలేజీప్రిన్సిపాలుగా ముట్టుచుండెను.
ఈ నాలుగేడ్లలో నే కళాశాల కొకసంప్రదాయ మేర్పడెను. అచ్చట
నింగ్లీషు నూరిపోసెదరు. విద్యార్థులకు స్వాతంత్ర్యము లేదు. ఉప
న్యాసకులును స్వాతంత్ర్య మవలంబించరాదు. ఉపన్యాసకులు విద్యార్థులతోఁ
గలసిమెలసి యుండరాదు ఒక యుపన్యాసకుఁడు విద్యార్థులతోఁ
జనవుగానున్నాఁ డని యాయనను దొలఁగించిరి. కొద్దిలోఁ
గళాశాలాపాలకవర్గము బ్రిటిషురాజరికమువలెఁ దయారయ్యెను.
ఉపన్యాసకు లేమేమి చెప్పుకొనుచుండిరో యని వారిమీఁద కొందఱు
విద్యార్థులను గూఢచారులుగా నియమించిరి. పాఠములు చెప్పు
నప్పుడు ప్రతియుపన్యాసకుఁడు నేమేమి చెప్పినో యదియంతయుఁ బ్రిన్సి
పాలుద్వారా నాగేశ్వరరావునకు, జమీందారునకుఁ దెలియుచుండెను.
ఉపన్యాసకులకుఁ గాలేజీలోఁ బనిచేయుట కష్టమైపోయెను. క్షుధార్తు
లేమి చేయుదురు? ప్రత్యక్షముగా 'నిచ్చుఁ దీసివేసితి' మని చెప్పు
వటకు నగటిపెట్టుకొనియే యుండుచుండిరి. కాలేజీలో నాగేశ్వరరావు
తన నూత్నమతమును వెదచల్లుచుండెను. తన్నతకర్త యొక వంగ
దేశీయుఁడు. ఆయన పేరు శ్రీ కేషబ్జీ. కేషబ్జీ చైతన్యనియపరావ
తార మఁట. అది నూతనమతము కాదు; బ్రహ్మసమాజము కాదు;
హరనాథబాబామతము కాదు; చైతన్యనియపతార మనుటయేకాని
కేషబ్జీమతానుయాయులు కృష్ణభగవాను నారాధించరు; చైతన్యని
మతము స్వీకరించరు. వారికిఁ గేషబ్జీ షరమాత్మ. ఆయనహస్తములు
శంఖచక్రగదాచిహ్నకలితములు. వారు కర్మము నంగీకరించరు.
నీతికిఁ బ్రధానమిచ్చెదరు. స్త్రీపురుషులకు సృష్టిలో సమానములైన
హక్కు లున్నవి. విగ్రహారాధనకు మహమ్మదీయులకన్న, క్రైస్త
వులకన్న నెక్కువ విరోధులు. ప్రార్థనలలోఁగూడ భగవంతుఁడు

దయామయుఁ డనరు; 'కేవలబ్రీ దయామయుఁ' డందురు. అది యొక మతము. కళాశాలలోని యుపాధ్యాయులందఱు నా మతమునుగూర్చి యేమియు ననరాదు. ఒకసారి సంస్కృతపండితుఁడు 'ఏమిటోయి, యీ కుక్కగొడుగు మతములు! ఈ మతమివచేత నాగేశ్వరరావు జమిందారు నాడించుచున్నాఁ' డనెను. గూఢచారుని తింతిలేని వార్త నాగేశ్వరరావుచెవిలో ఖంగుమని మ్రోఁగెను. ఆ సంస్కృత పండితుఁడు మహాసాహిత్యవేత్త. తర్కవ్యాకరణములలో సమగ్రుఁడు. సంవత్సరము కాకముందే యాయనకు 'యత్తే యజ్ఞము' చెప్పిరి. ఆయనబదులు విద్యాన్ పరీక్ష నిచ్చిన యొకయాచార్యులను దెచ్చిరి. ఆయన యాశ్రయించుటలో నాటితేటినవాఁడు. ఆయన వచ్చిన మొదటిదినముననే విద్యార్థు లాయనకు 'బూడిదగుమ్మడికాయ'యని పేరుపెట్టిరి. అతఁడు వట్టి యలొకికుఁడు. ఒకరోజున క్లాసులో నొక విద్యార్థి లేచి 'ఆచార్యులుగారూ! బూడిదగుమ్మడికాయ దేనికి పనికివచ్చునండీ' యనెను. ఆచార్యునకుఁ దెలియును, త న్ననుచు న్నాఁ డని. లేచి యడిగినవాఁడు గడుసుకుట్టవాఁడు. అందుచేత నతఁడు 'బూడిదగుమ్మడికాయమాత్రము చెడిపోయిన దనుకొన్నా వేమోయీ! దానిరుచి వడియాలలోఁ దెలియవలయు'ననెను. తక్కిన పిల్ల లందఱును వడియాలు, వడియా లని కేకవేసిరి. ఆనాటినుండి యతనికి వడియ మనియు, గుమ్మడికాయ యనియు రెండును బేర్లే యయ్యెను.

ఆ కళాశాలలో స్త్రీవిద్యార్థులుకూడఁ గలరు. విద్యార్థినులకు, మఱికొందఱు విద్యార్థులకు స్నేహము కలదు. అది యెట్టిస్నేహమో విచారించఁ యే స్నేహితులన్నవిద్యార్థులనెల్ల జరిమానాలువేసియుఁ, గొందఱిని గళాశాలనుండి వెడలనడఁచియు నధికారులు కఠినముగాఁ బ్రవర్తించిరి. సుబ్బన్న పేట కాలేజీ సర్వవిధముల యమలోకమువలె నున్న దని విద్యార్థులు చెప్పుకొనఁజొచ్చిరి.

చంద్రారెడ్డి గడచినసంవత్సరమే రాచరికమువారికిఁ బుర పాలకసఁఘమువారియవలసిన యప్పులోఁ బ్రతిసంవత్సరము జెల్లింప వలసినది సరిగాఁ జెల్లించలేదు. తామ గవర్నరుగారిని బిలుచుకొని వచ్చి పెద్దగౌరవముచేసినందుకుఁ దమయందు వారికిఁ గొంత యభి

మాన ముండకపోవునా యని యూహించెను. ఆహార మాహారమే, వ్యవహారము వ్యవహారమే యన్నట్లు రాజ్యకార్య వ్యవహారముల యందు మొగమోటములు చెల్లలేదు. పురపాలక సంఘమువారు ప్రతి సంవత్సరము నప్పులుచేయవలసినవచ్చుచుండెను. వాఁకిఁజేయూడలేదు.

రామేశ్వరముగారి సినిమా నడుచుటకు ననుజ్ఞకొఱకు దరఖాస్తువచ్చెను. పురపాలకసంఘసభ్యులసమావేశ మయ్యెను. గార్డినరు దొర యచుకూలముగ వాదించెను. కబీరు లేచి చెప్పెను: 'రాచరికమువారికి మనము చెల్లించవలసినది చెల్లించలేకున్నాము. పట్టణమంతయు దరిదుర్లైయుండిరి. ధరలన్నియు నెక్కువయ్యెను. పట్టణముగో ధనము లేదు. సినిమా పెట్టినచో జనులు వ్యామోహితులై, యింటిగో భార్యాబిడ్డ లేచ్చుచుండఁగాఁ దక్కినజాతివారలు కల్లుదుకాణములకు బరువెత్తినట్లే బ్రతిరోజును సినిమాకు బయలుదేఱెదరు. రోజున కెంతచెడినను రెండువందలరూపాయలై నను సినిమాకుఁ జెల్లుబడియైనచో నెల కాఱువేలరూపాయలు వసూలగును. ఈసొమ్ము పట్టణముమీఁదనుండిపోయి జనులు దరిదుర్లగుదురు. ఇదివఱకే ధనవంతులైనవారు మఱికొంత ధన నూర్జింతురు. పనియుఁబాటయు లేనివారికి జీతములు వచ్చును. హాల్ లో నధికారముచేయుటకుఁ గొందఱు పోకిరీలు తయారవుదురు. సినిమామాడుట కనుజ్ఞ యిచ్చినచో నెల కాఱువేలుచొప్పున సాలునకు డెబ్బదియెనుబదివేలకు గ్రామము దర్రిదము కావలసినవచ్చును. పట్టణమంతయు గలిసి పురపాలకసంఘమునకుఁ జెల్లించుపన్ను లంక లేవు. ఆలోచించి చేయవలయు' నని కబీరు కూర్చుండెను.

అతనియుపన్యాసము నచ్చినవాఁడొక్కడే. అతఁడు చంద్రారెడ్డి. చంద్రారెడ్డి గామేశ్వరమున కెదురుగాఁ జేయుటకు ముందు నకుఁ దూఁగక విషయము ఓటునకుఁ బెట్టెను. కబీరు పక్షమునకు రెండేటట్లు నచ్చినవి కబీరుదొకటి, రామచంద్రరాజు దొకటి. మఱునాఁడే సినిమా ప్రారంభింపఁబడెను. ఆ నాఁడు రామేశ్వరము గారు గ్రామమునకంతకు లంకాదహనమన్న ఫిలిముదెప్పించి యూరకే ప్రదర్శించిరి. జనము గుంపులుగుంపులై వచ్చి చూచిరి. అందఱు నానందించిరి. రామేశ్వరముగారు హాల్ లోఁ బెద్ద టీపార్టీ చేసిరి.

తహసీల్దారు మొదలైన పెద్దయ్యవోగస్థులందఱును వచ్చి టీపార్టీలో నారగించి, సినిమాచూచి పోయిరి. నాలుగునెలలు గడచువఱకు రామేశ్వరముగారికిఁ బెట్టుబడియంతయు వచ్చెను. కబీరు వేసిన లెక్కలు తప్పు. రోజునకు రెండాట లాడెదరు. రెండు నాల్గువంద లెనిమిదివందలు వచ్చును. మొదటి నెల యిరువదివేలు, తక్కిన మూడునెలలు పన్నెండు, పదుకాఱువేల మధ్యయు వచ్చెను.

రామేశ్వరముగారి కిదికాక తాలూకాబోర్డుప్రసిడెంటుగాఁ బ్రయాణపుఖర్చులు వచ్చుచుండెను. ఆయన నెలకు ముప్పదిరోజులు బోర్డుపాఠశాలల తనిఖయే చేయుచుండెను. నెల కాఱువందలు, ఏడు వందలు బిల్లు చేయుచుండును. తక్కినసభ్యులకు దానిలో మోసము తెలిసియు వారు పైకి మాట్లాడరు.

అతఁడు బోర్డులోని యుపాధ్యాయులకు బీడించుకొని తినఁ జూచెను. తాను వచ్చిన లేచి నిలుచుండలేదని, తనకు సమస్కారముచేయలేదని వారికి జరిమానాలు వేయును; సస్పెండుచేయును. ఒక యుపాధ్యాయుఁడు 'పేనుకుపెత్తనమిచ్చినఁ దెల్లవాఱులు తెగఁ గుట్టినట్లు బాగుగా నున్నది' అనెనట. అతఁ డుద్యోగమునుండి తొలఁగించఁబడెను. రామేశ్వరమునధికారగర్వము మితిమీరిపోయెను. పదునాఱు పదునెన్నిది రూకలు జీతము తెచ్చుకొను నుపాధ్యాయు లందఱు నతనిదయాప్రసాదముకొఱకు తహతహలాడిపోయిరి. గుంటూరులో నొకభీమాకంసీపెయేజం టొకఁ డుండెను. అతఁడును ధర్మారావును సహపాఠకులు. అతఁడు సెకండుఫారము మూడుసంవత్సరములు, ధర్మఫారము మూడుసంవత్సరములు, ఫోర్టుఫారము నాల్గు సంవత్సరములు తప్పి, తనకుఁ జదువుకుఁ బ్రబలవిరోధమని దెలిసికొని భీమాకంపెనీయేజంటుగాఁ జేరెను. వాఁడు నాలుగై డేండ్లలో పదిలక్షలరూపాయలకు భీమాలు చేయించి కంపెనీవారిచేతఁ జాల ప్రశంసపొంది వారివద్దనుండి నెలకు మూడువందలరూపాయలజీతము పుచ్చుకొనుచుండెను. వానిపేరు నిరంజనరావు. అతఁడు వచ్చి రామేశ్వరముగారి నాశ్రయించెను. తాలూకాబోర్డులో నున్న యందఱుపాధ్యాయులచేతను వేయివేయిరూపాయలచొప్పున భీమాచేయించి నచో రామేశ్వరముగారికి వేయిరూపాయల బహుమాన మిచ్చెద

ననెను. ప్రెసిడెంటుగారు డబ్బు చేతిలో వేసికొని యుపాధ్యాయులను బలవంతపెట్టి భీమాచేయించ నారంభించెను. తాలూకాలో నొకరిద్ద యుపాధ్యాయులు రామేశ్వరముగారిమీఁదఁ గలెక్కరు కర్జీ పెట్టిరి. కలెక్కరుగారు జిల్లాబోర్డుప్రెసిడెంటును విచారించిరి. వారికిని రామేశ్వరముగారికిని జెలిమియగుటచేత వారు కలెక్కరుగారితో సర్ది చెప్పిరి. అర్జీపెట్టిన యిద్దయుపాధ్యాయులకు నుద్యోగభ్రంశము మెట్టనే ప్రాప్తించెను.

రామేశ్వరముగారు సినిమాతోఁబాటు నాటకములకంపెనీ గూడ నొకటి పెట్టినచో లాభదాయకముగా నుండునని యూహించిరి. హాటు కట్టనక్కఱలేదు. నటకులను దీసికొనివచ్చుటతప్ప వేతన వ్యయము లేదు. బోర్డుఉపాధ్యాయులతోఁ గొందఱు చక్కఁగా సంగీతము పాడఁగలరు వారిచేత వేషములు వేయించవచ్చును. వారి కేమియు నీయనక్కఱలేదు. పెద్దవేషములకుమాత్రమే తేవలెను.

జాతీయకళాశాలలో నుపాధ్యాయు లెంత వికృతప్రకృతులొ విద్యార్థులు సంత వికృతప్రకృతులు. చదు నక్కఱ లేనివాఁడు, తిండి లేక కాలముగడుపుకొనవలచినవాడు, తలిదండ్రుల నెదిరించివచ్చిన వాఁడు, ఆగమ్మకాకి, దేశద్రిమ్మరి వీ రెక్కువమంది విద్యార్థులు. శివరావు దివ్యజ్ఞానసమాజమువాఁడు. ఆయన అనిబిసెంటమ్మగారి శిష్యుడు. శిష్యత్వ మేకలవ్యసంప్రవాసుము. లెడ్ బీటరు, బిసెంటమ్మ, కృష్ణాజీ ప్రభృతులన్నచో నతని ప్రకృతిలో నావేశతరంగములు లేచుచుండెను. శివరా వెప్పుడును ధర్మారావుతో దివ్యజ్ఞానసభావర్తమానములే చెప్పును. ధర్మారావున కిష్టముగా నుండదు. కాని వృధాగా మిత్రినిమనసు కష్టపెట్టుట యెందు కని యూరకుండును.

శివరావునకు మనసులోఁ గొన్నియాదర్శములు కలవు. వానిని జాతీయకళాశాలలో ఫలమునకుః దేవలెనని యాయన యుద్దేశ్యము, అతని చుట్టుననున్న విద్యార్థులను బ్రతిదినము తనవలెనే ప్రార్థనలు మొదలైనవి చేయునట్లు చేసెను. అందులోఁ బ్రధానులు నలుగురు: ఒకఁడు బలరామయ్య, ఒకఁడు నరేంద్రరావు, ఒకఁడు సీతాపతి, ఒకఁడు కృష్ణరావు. బలరామయ్య గోదావరిజిల్లావాఁడు. కాకినాడలో ఎఫ్. ఎ. చదివి, యుద్యమములో మానివేసి, జాతీయకళాశాలకు

వచ్చినవాడు. అతడు కొంచె మాస్తిపరుడు. ప్రతివానితో వినయముగా మాట్లాడును. సరేంద్రరావు ఎట్టుని బక్కపలుచని మనిసి. అతడొకవనాడు. కాని తెలుగుదేశములోఁ జాలకాల ముండుటచేతఁ దెలుగునందే వాని కెక్కవ యభిమానము. వానికిఁ దలిదండ్రులు లేరు. పేరు తెలుగుపేరు పెట్టుకొనెను. అతని యన్నగారు భుజంగయ్యరు. విశాఖపట్టణములో ఓవరుసీయరు. సీతాపతి బెజవాడవాడు. ధనవంతులబిడ్డ. సాధువైన మనిసి. అతనికి శివరా వన్నను ధర్మారా వన్నను సమానమైన ప్రేమ. కృష్ణరావు కృష్ణాజిల్లావాడు. అతడు శాంతిని కేతనమునకుఁ బోయి గొన్నా ఖండివచ్చెను.

శరదృతువు వచ్చెను. నిర్మేళమైనయాకాశమునుండి సూర్యుఁడొడలు కరిపించెను. చంద్రుఁడు వెన్నెలలను గురిపించెను. తెల్ల పూవులు వికాసించెను. గుండ్రటిసీరు వట్టిపోయెను. ఊరిపడమటనున్న కాలువలో నీరు నలుపువీటిగెను. తెల్లనిమేఘములు దూదిపింజలవలె గాలి యుప్పనియూడఁగాఁ గొట్టుకొనిపోవుచుండెను. వరిచేలన్నియుఁ గంకులమీఁద నుండెను. బోదెలలో రెండువైపులఁ బేరియున్న యొండు పైని దేరి తెల్లని సన్నిని నీటిజాలులు ప్రవహించుచుండెను. కాడి గట్టులవేసినమినుపకాడ బలిసి పెరిగి మనుసుల నడువనిచ్చుటలేదు. వెన్నెలలు కాసెను. మెట్టచేలమీఁద దూరపుఁజీకటులతోఁ గలసి నువ్వులు, బియ్యము కలిపిపోసిన ట్లుండెను. కళాశాలలో పలియావరణములో వెన్నెలలు పిండియారఁబోసిన ట్లుండెను. పట్టణములో నిండ్ల చాటునఁబడి యా తెల్లని వెన్నెలలే కొంచెమునల్లనై యున్నట్లుతోఁచెను. ఒకనాటిరాత్రి ధర్మారావు నిదురపోవుచుండఁగా ఒలరామయ్యయు, శివరావును, సీతాపతియు ముగ్గురు వచ్చి ధర్మారావును లేపిరి. 'ఇంతరాత్రి పో నేల వచ్చితి'రని ధర్మారా వడిగెను. వారు 'ఎనియున్నది. నేఁ డొక మహావిషయము జరిగినది. మీ కది చెప్పవచ్చితిమి. కళాశాలలోఁ జెప్పెదము. పోవుదము రండి'యనిరి. ధర్మారా వరుంధతిని దలుపువేసికొమ్మని తానువారి వెంటఁబోయెను. కళాశాలలోఁ గ్రీడార్థముంచఁబడిన విశాలసమప్రదేశమున నందఱును గూర్చుండిరి. సుందరుడై, యెట్టనై, బక్కపలుచనై యున్న శివరావు వెన్నెలలో మొగలిపూవువలెఁ దళతళలాడెను. ధర్మారావుగాక

తక్కిన ముగ్గురు నతనివంక భగవంతునివలెఁ జూచుచుండిరి. ధర్మారావు 'విశేషమేమి చెప్పఁ' డనెను. వారిలో వారు నీవు చెప్పునున్న నీవు చెప్పు మనుకొనిరి. తక్కిన ముగ్గురును శివరావునే చెప్పుమనిరి. శివరావు మాటలాడునప్పుడుకూడ నొకవిధమైన తన్మయస్వము నటించును. కన్నులెత్తి యెప్పుడు నేదో యూర్ధ్వగతవిషయమునే విచారించుచున్నట్లుండును. మొగమునందు మందహాసము రాసీ యుండు. అతఁడు 'సరే, నేనే చెప్పెద' నని, ధర్మారావు నొక కృష్ణ కర్ణామృతములోని శ్లోకమును జదువుమనెను. ధర్మారావు—

“అపి జనుషి పరస్మి న్నాత్తపుణ్యో భవేయం
తలభువియమునాయా స్తద్దృశో వంశనాథః
అనుభవతి య ఏష శ్రీమదాభీరసూనో
రధరమణిసమీపన్యాసధన్యా మవస్థామ్.”

అని బేగడ రాగముమీఁద నాలపించెను.

ధర్మారావునకు నిద్దురమత్తు సరిగా వదలలేదు. కొంత విశ్రమించుటచేత నతనికంఠము చక్కఁగా జీర సాఁగెను. శరజ్జ్యోత్స్నాత రంగనిశ్శ్రేణిపై నతనికంఠస్వరము తద్గతభావము స్వర్గవీధీవిహారము సల్ప నెక్కుచున్నట్లు గాలిలో సుమధురమై వినిపించెను. తక్కిన నలువురును నతనికంఠమాధుర్యమునకు, భావానుగుణరాగాలాపనకు, నర్థద్యోతకమైన చదువుఫణితికి నానందించిరి. శివరావునకు సంస్కృతమురాకపోయినను గర్ణామృతము తెలుఁగుతాత్పర్యముతోఁ జదివెను. కర్ణామృతములోని యే శ్లోకమైనను నతనికిఁ బరిచితమే. ఈ శ్లోకము వినినంతనే యతఁడు ధర్మారావును 'అహా! మీరు మహాభక్తులు. మీగానమాధుర్యముచేత నాకర్షింపఁబడి భగవంతుఁడు మీసమీపముననే యున్నాఁడు' అని యద్విగ్నమూర్తియయ్యెను. ధర్మారావు 'విశేష మేమో చెప్పఁ' డనెను. శివరావు విద్యార్థులు ముగ్గురివంకఁ జూచెను. వారు 'మేము వెళ్ళెదము. మీరుచెప్పఁ'డని యచటినుండి లేచిపోయిరి.

శివరా వారంభించెను: “నేను నాల్గురోజులనుండి మనస్సులో గొప్ప పరివర్తనము పొందుచున్నాను. మీరుకూడ నా యుద్వేగము గుర్తుపట్టియే యుందురు. నాకుఁ జాలదినములనుండి 'మన మేల కృష్ణ

నిలో లీనము కాఁగూడఁ' దని యుండెడిది. తత్త్వయత్నము లెప్పుడును జేయుచునే యుంటిని. పొడుము, చుట్ట, బీడి, సిగరెట్టు మొదలైనవి నాజన్మలో నేను త్రాఁగలేదు. అతిపవిత్రమైన జీవితము గడపితిని" అని శరీరోర్ధ్వభాగము దీర్ఘీకరించి, మొగమునందుఁ దీక్షణతఁ దెచ్చుకొని కన్ను విస్తరించి చూచెను. వెన్నెలలు కొంచెము నల్లఁబడెను. చంద్రుఁడు పశ్చిమదిశయందు జాతిపోవుచుండెను. శివరావు మఱల నారంభించెను: "సృష్టిలో నున్న జీవాత్మలన్నియు నొక్కటియేకదా! ఈ మాయ తెలిసికొనినచో జీవాత్మ పరమాత్మ యగునని యద్వైతులు చెప్పుదురు. భక్తిచేత భగవంతుని మనము ధ్యానించితిమేని నదిగూడఁ బరమాత్మతోఁ గలియుటయే. రెండును రెండు బిన్నమార్గములు. నేను ప్రతియుదయమున లేచి శ్రీకృష్ణదేవుని ధ్యానించుచుందును. రాత్రులందు ధ్యానింతును. ఇది కడచిన పది పదునే నేండ్లనుండి చేయుచుంటిని. భగవంతుఁడు వచ్చి నాలో నుండుటకు నా శరీర మను దేవాలయమును శుభ్రపఱచి యుంచితిని." శివరా విదియంతయు నింగ్లీషుభాషలోఁ జెప్పుచుండెను. ఆ నాఁడు శుక్లదశని. రాత్రిసుమారు రెండుగంటలు కావచ్చెను. చంద్రుఁడు పశ్చిమదిక్కున దిగెను. దిగినకొలఁది జంద్రుఁడెఱునగుచుండెను. వెన్నెలలు బియ్యపుగింజలరంగునకుఁ దిరిగెను. శివరావు మఱల నారంభించెను: "నాల్గునాళ్ళనుండి నేను తిరుగుళ్ళు పడిపోయితిని. భగవంతుఁడు నాకుఁ గనిపించకపోయినచో నే నాత్మహత్యచేసికొందు ననకొంటిని. నేను కూర్చుండి తెల్లవాఱులును దీర్ఘముగా విచారించుచుంటిని. మూఁసురోజులక్రింద రాత్రి నేను కూర్చుండి ధ్యానించుచుండఁగా నాకంటిముందఱ మహాజ్యోతి కన్పించెను. ఆ జ్యోతి వెలుఁగు భరించలేక నేను కన్ను తెఱచితిని. మూఁడు రాత్రులు సరుసగా నట్లేయయ్యెను. నేటిరాత్రి మఱలధ్యానమునకుఁ గూర్చుండఁగా నాలో నాకే యొకయూహ వచ్చెను-భగవంతుని ధ్యానించుట యెందులకు? అతఁడు మనకుఁ బ్రసన్నుడగుట యెందులకు? మహాతపస్సుచేసినచో మనమే భగవంతులము కావచ్చు నని. నేటిరాత్రి భోజనమునేయకుండ నట్లే కూర్చుంటిని. నాభార్య తాను వండుకొని తిని నిదురపోయెను. నేను మనసా కృష్ణుడ నైనట్లే

యూహించ మొదలుపెట్టితిని. ఒక్కగంటలో మనసా దశావతారము లెత్తితిని. చివరకుఁ గృష్ణావతారము వచ్చినది. ఈ సంగతులన్నియు నా యనుభవములోనికి వచ్చెను. కా దనుటకు వీలులేదు. ధర్మారావుగారూ! మనకు మంచిరోజులు వచ్చినవి. క్రమముగా దేవుఁడు ప్రసన్నుఁడైనతరువాత లోప మేమున్నది? సర్వార్థములును జేతిలో సమకూరినట్లే. కూర్చుండి యాగాచించుచుండఁగా నేను కామక్రోధాదులనన్నిటిని జయించినట్లే తోచినది. బుద్ధదేవుడు పొందిన పరీక్షవంటి పరీక్ష నేను పొందినట్లు తోచినది. ఏదో యొక సల్లనిభూతము నన్ను లొంగఁదీయవలె నని ప్రయత్నించినది. నేను దానికి లొంగలేదు. సైతాను క్రీస్తుమహాత్ముని కాశపెట్టినట్లు నాకుఁ గూడ నాశగొలిపెను—‘నీవు మహానుభావుఁడ నే యైనచో జాతీయ కళాశాలయంతయు విచ్చిన్నదశలో నున్నది, యొక్కసారి బాగు చేయరాదా’ యని—కొండకొమ్మునకుఁ బోయి క్రిందికి దూకుమని సైతాను క్రీస్తుకు బోధించినట్లే. నేను ప్రేమచేత సర్వప్రపంచము నావరించితిని. నాకు శారీరకములైన మహాత్ములతో నేమిపని? కృష్ణుఁడు, బుద్ధుఁడు, క్రీస్తు మువ్వురునుగలసి నాలోవచ్చి నివసించునట్లే నూహించితిని. ఇప్పుడు నాకు విరోధులు లేరు. నారాయణ రావుగారినిగూడ నేను విచారములేకుండ, మనస్సులో నేదియు మార్పులేకుండఁ గాఁగిలించుకొనఁగలను. ఇట్టి యుత్తమానుభవమును నాలో నే నిముచ్చుకొనలేకపోయి నరేంద్రరావు, బలరామయ్య, సీతాపతులతోఁ జెప్పితిని. వారు మూఁడుదినములనుండి నేను పొందుచున్న హృదయవేదన యెఱుఁగుదురు. నే నెప్పటికప్పుడు వారితో నా యనుభవరహస్యమును జెప్పుచునే యుంటిని. నాకు దివ్యజ్ఞాన సభవారి గ్రంథములు చదివినప్పటినుండియు నేదో నా మనస్సులో నిట్టిప్రత్యక్షము నాకు జరుగునని మనసునకుఁ దోచుచునే యుండెను. కాలము పరిపక్వమైనది. మహావతార మొకఁడు కలుగునని బీసెంటు, లెడ్ బీటరులు చెప్పుచునే యుండిరి. వారు పరమాత్మ జిడ్డు కృష్ణ మూర్తిగారిలోని కవతరించు నని యనుకొనుచుండిరి” అని శివరావు నవ్వి, మఱి “నది నాలో నవతరించినది. నేను పొందిన హృదయ శిక్ష కృష్ణమూర్తి పొందలేను. కృష్ణమూర్తి మెత్తనిపటుపులపై

నెదిగెను. బాల్యమునుండి బిసెంటమ్మ యతనికి సుఖములే సమ కూర్చెను. నేను బాల్యమునందేమో, బుద్ధియెఱిగిననాటనుండి కష్టములే యనుభవించితిని. నాకు బుద్ధి తెలిసినప్పుడే మా నాయన గారు చనిపోయిరి. అప్పటినుండి నేను షడ్కష్టములకు మితిలేదు. నా యనుభవము చాల విశాలమైనది. నేను ఖైదులోగూడ నుండి వచ్చితిని కృష్ణమూర్తి కీ యనుభవ మేది? నే నిప్పుడు పొందిన యనుభవము నా యవతారములోఁ బ్రథమదశ. నాకు సర్వజనులయందు వసించుజీవాత్మ నేనే యన్న స్మృతి మాత్రమే యిపుడు కల్గినది.” శివరావు కనుబొమలు పైకెత్తి మొగమునందు గంభీరభావమును దెచ్చుకొని, ‘ధర్మారావుగారూ! ఈ యవతారమును జాలగొప్పది బుద్ధుఁడును, క్రీస్తును ఖడ్గవాదులు కాదు. వారు హృదయరాజ్యాధిపతులు. నేను కృష్ణుని శక్తిగూడ సన్నిహితత్వముపొందినవాఁడనగుటచేత ఖడ్గవాదిని గూడను. నా యధికారము హృదయముమీఁదనే లేదు. శరీరముమీఁదఁగూడఁ గలదు’ అని యాకాశమువంకఁ జూచెను. చంద్రుఁడ సమించు చుండెను. ఎఱ్ఱనై యర్థాధికచంద్రబింబము వృక్షమలచాటునఁ గుంకఁబోవుసమయమున పక్షులు కూయ నారంభించెను. శోకాధి దేవత యరుణమూర్తియై షక్తికూజితము లను మార్గములచేత దుఃఖ పడుచున్న ట్లుండెను శోకాధిదేవత యమంగళమైన శన మొగమును లోకమునకుఁ జూపించు నిచ్చలేక వృక్షశాఖ లన్న చేతులతోఁ దన మొగము కప్పకొనిన ట్లుండెను. శివరా వనెను: ‘అదిగో చూచితిరా! నే నవతరించినంతనే ప్రాతవడిన సంస్థలకు, జీర్ణములైన శక్తులకు న స్తమయ మారంభించినది’ యని యొకవికృతహాసముచేసెను. ఆ హాసము నం దున్నతత గోచరించెను. శివరావు ‘నేను వెళ్ళెదను. నాకుఁ గలిగిన యీ వ హనుభవమును బలరామయ్య మొదలగు మగ్గురను విశ్వసించిరి. వారిని బిలిచి కనుగొనుఁ’ డని తాను దూర ముగాఁబోయి బలరామయ్యను బంపించెను. ఒకరివెంటనొకరు మువ్వురును వచ్చి తాము శివరావుగారి యవతారమును నమ్మితి మని చెప్పిరి. ‘నాల్గునాళ్ళనుండి శివరావుగా రేమియావేశములోనుండిరి! యీ యావేశము లోనుండిరి! వారిలోఁ బడునాల్గుఁగులొకములు గిర

గిర తిరిగిపోయెను. నా రెప్పటియనుభవము నప్పుడే మాకుఁ జెప్పుచుండిరి. మనకళాశాలకు, హిందూదేశమునకు, సకలజగత్తునకుఁ గల్యాణము సమకూరుదినములు సమీపించినవి' యని వాగు చెప్పిరి. ధర్మారావున కేమియుఁ దోచినది కాదు. చమత్కారమున కనిరనుకొనునా? అట్లు లేదు. దివ్యజ్ఞానసభపిచ్చి శివరావునకు మిక్కిలి కలదు. తద్విషయములన్నియు నతఁడుపవిత్రముగా నెంచుచు. నానితో నతఁడు పరిహాసములాడఁడు. శివరావునకుఁ బిచ్చియెక్కెననుకొనునా? తక్కినమాటలన్నియుఁ జక్కఁగా మాటాడుచుండెను. శివరావు మోసముచేయుచుండె ననుకొనునా? ధర్మారావునకుఁ దెలిసినంత వఱకు శివరావు చాలసాధువైనమనిసి ఎదుటివారిని మోసముచేయువాఁడు కాఁడు. అంతఃకరణ ప్రవృత్తిప్రమాణముగ నడచుకొనువాఁడు. బుద్ధిపూర్వకముగ నిట్టి పంచననాటక మాడఁడు.

ధర్మారావు స్వగృహమునకుఁబోయి మఱలఁ బనుండెను. తెల్లవాఱుటకుఁ ప్రొద్దెంతయో లేదు. ప్రక్కను వచ్చి పండుకొన్న భర్తకదలికలచేత నరుంధతికి మెలకువ వచ్చెను. ఆమె 'యిప్పుడే వచ్చితిరా?' యని యడిగెను. ధర్మారావు 'అవు' ననెను. అరుంధతి 'ఏదో రాచకార్యముచేసివచ్చినట్లున్నదే. జాతీయకళాశాలగాని మీ యుద్యోగమునకుఁ బవళ్యు రాత్రు లొకటే కొలువై పోయినది. వసిష్ఠుల కరుంధతికాని, మీ కరుంధతి యెందులకు? ఇంటిలో నా కొక్కతెకు భయమువేయదా?' యనెను. సావిత్రమ్మగారు లేచి సందెకస వూడ్వ నారంభించెను అరుంధతి లేచి తానుగూడ పోబోయెను? ధర్మారావు మెచు బట్టుకొని 'నీ యుద్దేశ్యము నే నెచ్చటికిఁ బోతి నని' యని యడిగెను. ఆమె 'మీ రెచ్చటికిఁ బోయిన నా కేమి? నాకు నిద్రకట్టదా?' యనెను. ధర్మారావు 'భయమంటివిగదా' యనెను. అరుంధతి 'యసలు మీ రన్న నే భయ' మనెను. ధర్మారావు 'నేను బూచివాడనా?' యనెను. అరుంధతి 'మీ రందఱు నవతారపురుషులు. నాకు భయముకాదా?' యనెను. ధర్మారావు తెల్లపోయి చూచెను. అరుంధతి మొగములో ధర్మారావు వనుకొన్నవిజ్ఞాన చ్ఛాయ గోచరించలేదు. ఆమె గిరికావృత్తాంతమును దడపుచుండెను. ధర్మారావునకు శివరావువృత్తాంత మనిపించెను. ధర్మారావు

- తెల్లబోవుట చూచి, యరుంధతి 'ఏకోకథ యున్నది. ఎందు కట్లు దిగాలపడి చూచెద?' రనెను. ధర్మారావు 'నే నే యవతారము?' అరుంధతి 'కనఁబడుచునే యున్నదిగదా, ధర్మవతారము' అనెను. మగనిపేరు చెప్పినందుకు సిగ్గుపడి యామె భర్తృపరిష్కంగమున నొదిగెను. ధర్మారా వామెను ముహుర్ముహుశ్చుంబనము గావించి
- 'నే నింత కామప్రవృత్తిని, ధర్మవతారము నేమిటి' యనెను. అరుంధతి 'కామము ధర్మములో భాగమే' యనెను.

రామేశ్వరముగారు పాఠశాలల తనిఖీలకుఁ దిరుగుచుండెను. రంగాపురములో నొక యుపాధ్యాయుఁ డుండెను. అతఁడు బోర్డు పాఠశాలాధ్యక్షుఁడు. ఆయన యే యెండ కా గొడుగుపట్టు మనిసి. తాలూకాలోని యితరోపాధ్యాయులందఱును రామేశ్వరముగారి యధికారాతపమున మలమలచూఁడిపోవుచుండఁగా నతఁడుమాత్రము తదధికారజ్యోత్స్నలోఁ జకోరమువలె నానంద మనుభవించుచుండెను. అతనిపేరు జోస్యులు. ఆయన సుబ్బన్న పేటకుఁ జాలదూరమున నున్న యూరిలోఁ బూర్వ ముండెడివాఁడు. అతఁడు పేటకుదగ్గరగా నుండవలయు నని రామేశ్వరముగా రతనిని రంగాపురము తెచ్చిరి. జోస్యులు 'రామేశ్వరము సాక్షాన్మాంధాత్మచక్రవర్తి యవతరించె' ననును. ధర్మమంతయు రామేశ్వరముగారే. రామేశ్వరము దయా పయోధి. ఆశ్రితపక్షపాతి. రూపజిత మన్మథుఁడు. రామేశ్వరమునకుఁ దాలూకాలోనున్న ఉపాధ్యాయులందఱకన్న జోస్యులు పరమవివేకి. పిల్లలకుఁ జదువుచెప్పటయనునది జోస్యులే యెఱుఁగును.

ప్రెసిడెంటుగారు రంగాపురము మకామువేసిరి. పూర్వము రామేశ్వరముగారి నెప్పుడును జోస్యులు భోజనమునకుఁ బిలువలేదు. తనకు వేతనాభివృద్ధి నిచ్చు సర్వవిషయములయందును దనసలహా తీసికొనుచుఁ దన్ను దగ్గఱకు బిలిపించుకొన్న తాలూకాపతియందుఁ దన గౌరవము ప్రకటించుటకు రామేశ్వరమును భోజనమునకుఁ బిలిచెను. రామేశ్వరముగారు సరే యనిరి. జోస్యులు భార్యయుఁ, దాను నిద్దఱే. రాజ్యలక్ష్మమ్మగారియింటిలో నొకభాగమందు నివసించుచుండిరి. కుమారుఁడు చనిపోయినతరువాత రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు దుఃఖించిదుఃఖించి మంచముపట్టెను. ఏదో దీర్ఘవ్యాధి యామెకు సంక్రమించి, యామె

చిక్కి శల్యమై యూర్వశివలె స్వసౌందర్య ప్రవాహ సమాకాంత స్వర్గరోచిస్కయైన యామె నేడు నిరంతబాధాపరిధూతతేజస్కయై బల్లివలె మంచము నంటుకొని యుండెను. ఆమెకుఁ గేశవరావుగా రొక్కఁడే కొడుకు. ఆ కొడు కెదిగియెదిగి మహావృక్షమువలె నాకా శమునంటి పెనుగాలికిఁ గూకటివేళ్ళతోఁ బెల్లగించుకొని పడి పోయెను. కేశవరావుగానికి సంతానము లేదు. అతనిభార్య పుట్టినింటికిఁ బోయెను. గాజ్యలక్ష్మణునిభర్త వృద్ధున నింత వండును. తాను తిని భార్యకుఁ బెట్టును. భోజనమైనతరువాతఁ బోయి 'గ్రామ చావడి'లో కూర్చుండి చీట్లపేక యాడుచుండును. భార్యకు మందు లిప్పించియిప్పించి యతని ప్రాణము విసివెను. అంత కుమారుఁడు పోగా, భార్య యిట్లుండఁగా నితఁ డిట్లు చీట్లపేకయాడుచు గాలము గడుపుట లోకమునకు విడ్డూరముగా నున్నది. ఆ వృద్ధునిమనస్సులో నగ్నిపర్వతము లున్నవి. లోపలఁ దిరుగుళ్ళు తిరుగుచు మన్ను లోహములు కలసి మహాగ్నిచేతఁ గరగి మహావేగముగ గర్భగోళమున ఘోరాకృతిఁ దాల్చియున్న మగ్నిపర్వతము పటాలు మని పగిలి, తన్నిస్సృతి కాకముందు నామాన్యపర్వతమువలెనే కనిపించును. ఆ వృద్ధుఁడు నట్లే. అతనిముందు కేశరావు పేరు చెప్పము. 'ఆ దౌ ర్భాగ్యునిపేరు, ఆ యల్పాయుష్కునిపేరు నాముందు తేకుము, తేకుము. నాచెవిని వేయకుము, వేయకు' మని యా ముసలవాఁడు దూరదూరముగాఁ బోవును. పోయినతరువాత నెవ్వరును లేని యే చెట్టుకిందనో కూర్చుండి, యే పొలముగట్టుననో కూలఁబడి త్రవ్వ కొనిత్రవ్వకొని దుఃఖించును. ఎన్నిచందలసాగులో యాత్మహత్య చేసికొనవలె ననుకొన్నాఁడు. తాను చనిపోయినచో రాజ్యలక్ష్మణుకుఁ జేయు దిక్కులేదు. ఆయూర్వశి త నొకనాఁడు పూరూరవశ్చక్రవర్తిని జేసి తనకు యయాతిమహారాజును సమర్పించినది. ఆ యయాతి తన దారిని దాను పోయెను. ఈ యూర్వశి మఱల నారాయణాంక భాగమున లీన మగుదాఁక నామెను బరిత్యజించుట కతని కిష్టములేదు. శిథిలమైన రాజధానివలె నున్న రాజ్యలక్ష్మణు కెదురుగా సర్వ కాలము కూర్చుండ లేకపోయి 'గ్రామచావడి'లో నుండెను. దొడ్డిలో వేతేపాక యున్నది. రాజ్యలక్ష్మణుగా రొక కుక్కిమంచములోఁ

బవలెల్ల నా పాకలోఁ బండుకొనియుండును. గృహమంతయు జోస్యులు మగఁడు పెండ్ల మిద్దతే వాడుకొనుచుండిరి. అదివఱకు బడి యుదయ మేడు గంటలనుండి పదిగంటలవఱకును, సాయంకాలము రెండునుండి యైదున్నరవఱకు నుండెడిది. రామేశ్వరముగారు ప్రాతః కాలము మార్చి పదినుండి యొంటిగంటవఱకుఁ జేసిరి. అందుచేత జోస్యులు భోజనముచేసి బడికిఁ బోయి సతకువాత సాయంకాల మగు వఱకును జోస్యలభార్య మంగమ్మ యింట నొక్కతియే యుండును. అప్పుడప్పుడు పోయి రాజ్యలక్ష్మమ్మగారితో మాట్లాడినను, దక్కిన కాలమంతయు బిక్కుబిక్కు మనుచు నొంటరిగ నింటనే యుండును. జోస్యలభార్య పురోహితులయింటిపిల్ల. ఆమెకు నాగరకలక్షణములు తెలియవు. ఎక్కువ లజ్జపడుట, పురుషులతో మాటాడకుండుట, మాటిమాటికిఁ బయ్యెదపట్టుకొనుట, విలాసముగ లజ్జ నభియించుట యీ మార్గములు తెలియని పల్లెటూరిది. బుద్ధికన్న, వివేకముకన్న ధనమునందే యెక్కువ యభిమానము కలది. మనిసియెఱ్ఱనిది. మొగమునందు సౌందర్యము లేకపోయినను పెద్దకన్నులు చూచిన వారి కందకతై యనిపించును. జోస్యులు నల్లనివాఁడు మశూచ. కము పదియేండ్లక్రింద విచ్చఁబోసి మొగమంతయు బాడెలు బాడె లయ్యెను. మనిసి వికారముగ నుండును. ఊహలయం దెంతవక్రత యున్నదో మనిషియాకృత్యమందు సంత వక్రత. వారికి వారికిని గల సిన సంబంధము. జోస్యలతండ్రియఁ బురోహితుఁడే. జోస్యులు ధర్మ ఫారముదాఁక చదివి, బ్రతియినింగై యుపాధ్యాయుఁడుగా వచ్చెను. మంగమ్మ యొంటిమీఁద నగలు లేవు. అందుచేత నామెకు భర్తను జూచినచో నిరాదరణ. జోస్య లానాఁడు రామేశ్వరముగారు వచ్చు నని పచ్చిమిరపకాయలు, నల్లమువేయించి గారెలు వండించెను. సగ్గుబియ్యపుఁ బరమాన్నము చేయించెను. అందులో గుంకుమపూవు జేడిపప్పువేయించెను. కొబ్బరికోరి పోయించెను. బంగాళాదుంపలు మసాలాపెట్టి కూర. రంగాపురములోఁ గమ్మనితోడుపెట్టి పెరుగు దొరకును.

జోస్యులు ప్రధానోపాధ్యాయుఁడు గనుక గంట యాలస్య ముగా వత్తునని తోడియొజ్జతోఁ జెప్పి, రామేశ్వరముగారికి మర్యాద

చేయుట కాలస్యముచేసెను. రామేశ్వరముగారు బ్రాహ్మణగృహ భోజన మదివఱకుఁ జేయలేదు. అందులో జోస్యులు దగ్గఱఁ గూర్చుండి పదార్థములన్నియు జాగ్రత్తగాఁ జేయించెను. ముందర రామేశ్వరముగారికే వడ్డించిరి. రామేశ్వరముగారికి భోజన మమృతాయమానముగా నున్నది. అతఁడు విస్తరిలో పదార్థములవంకఁ జూచును. మంగమ్మవంకఁ జూచును. మంగమ్మవంకఁ జూచుచుండె నని జోస్యులకుఁ దెలియును. కాని యతఁ డధికారి. ఏ మనఁగలఁడు? ఐనను నూరకే చూడరాదా? భోజనము చేసినంతసేపును రామేశ్వరముగారు పదార్థములు మెచ్చుకొనుచునే యుండెను. మంగమ్మ యెదుట జోస్యులతో 'మీభార్య వంట చాలబాగుగాఁ జేయునండీ' యనెను. జోస్యులు పదార్థములరుచికిఁ దాను హేతువని చెప్పుకొన లేదు. మంగమ్మ సంతోషపడెను. రామేశ్వరమునకు విస్తరిలోఁదినుట యలవాటులేక భోజనమగువఱకు విస్తరియంతయుఁ బాడైపోయెను. గారె లేమి, పరమాన్న మేమి, కూర లేమి, పెరుఁ గేమి యొకదాని కన్న నొకఁడు రుచ్యముగానుండెను. మంగమ్మ తలుపుచాటున నిలుచుండి యేమి కావలయునో యని యెరుగుచూచుచుండెను రామేశ్వర మామెవంకఁ జూచియే తనకుఁ గావలసినది చెప్పెను.

భోజనమైపోయినతరువాత ముందుగదిలోఁ బ్రక్క వేయించెను. దానిమీఁద రామేశ్వరముగారిని విశ్రమించుఁ డని చెప్పి, జోస్యు లాదరాబాదరా రెండుమెతుకులు గతికి బడికిఁబోయెను. మంగమ్మ భోజనము చేసెను. ఎప్పుడైనను దమయింట గారెలుచేసికొనినను క్షీరాన్నముచేసికొనినను నిట్లుండదు. ఆమెయు సుఖముగా భుజించెను. భుజించి, గొల్లదానిచేత రామేశ్వరముగారు తిన్న విస్తరి తీయించి, తాను వెనుకగదిలో మంచముమీఁదఁ బరుండెను. రామేశ్వరముగారు పరున్న గదికిని, దాను పరున్నగదికిని గోడ యడ్డము. తలుపు వేసియున్నది.

పగలు రెండుజాము లైనది. ప్రక్కగదిలో రామేశ్వరము నిద్రమేల్కొన్నట్లు ధ్వనిచేసి, 'మంచితీర్థము కొంచె మిప్పింతురా' యనెను. మంగమ్మ లోనికిఁ బోయి కంచుచెంబుతో నీరు తెచ్చి తలుపుతీసి వాకిటిలో చెంబుంచి తా నొడ్డిగిలి నిలుచుండెను. రామే

శ్వరముగారు చెంబుతీసికొనుచు నామెవంకఁ జూచెను. ఆమె తలుపు చాటునకుఁ బోయెను. రామేశ్వర మా నీటితోఁ జేతులు ముఖమును గడిగికొని 'యింకఁ గొంచెమునీరు తెచ్చిపెట్టు' డనెను. ఆమె తీసికొనివచ్చెను. రామేశ్వరముగారు చెంబుపట్టెను. ఆమె చెంబులో నీరు వడ్డించెను. ఆయన మంగమ్మచేయి పట్టుకొనెను. మంగమ్మ బెడలిపోయెను. చెం బచ్చట వదలిపెట్టి లోనికిఁ బరువెత్తెను. రామేశ్వరము పదిరూపాయలనోటుతీసి, యామె నిలుచున్నచోటికి విసరెను. ఆమె యా నోటు పరిశీలించి చూచి కొంచెముసే పాఁగి యానోటు మఱల రామేశ్వర మున్నగదిలో గుమ్మమువద్దనుంచి తాను తలుపు వేసికొనెను. రామేశ్వరమునకు భయమయ్యెను. జోస్యులతో నామె చెప్పినేమో? అయినను జోస్యులు త న్నేమిచేయఁగలఁడు? అయినను రామేశ్వరముహృదయములో దడ తగ్గలేదు. ఆయన బడికిఁబోయి పరీక్ష చేసి యంతయు బాగున్న దని వ్రాసెను.. పిల్లవాఁ దొకఁడు వ్యాసము వ్రాయుచు 'స్తానము' అని వ్రాసెను. రామేశ్వరముగారు దానిని గొట్టివేసి 'స్తాన' మని దిద్దిరి. ఆయన వెడలిపోయినతరువాత నలుగురుపాఠ్యాయులు నవ్వుకొనిరి. వెళ్ళిపోవుచు జోస్యులుగారి యాతిధ్యమును బునఃపునః పశంసచేసిరి. జోస్యులును దనకు గొప్ప యాశ్రయము దొరికిన దని సంతోషించెను.

ధర్మారావు ప్రతిదినము కళాశాలకుఁ బోవుచు. శివరావు తన యవతార కథాప్రస్తావనలతో నతనిని ముంచియెత్తుచు. రోజురోజున కా యవతారప్రసంగము వృద్ధి నొందుచున్నట్లేకాని తఱుగుచున్నట్లు లేదు. ఈ యవతారకథ యీ యైదుగురి మధ్యనేకాని యాఱవ వానికిఁ దెలియదు. ఒకనాఁడు ప్రౌద్ధున ధర్మారావు కళాశాలకుఁ బోయెను. శివరావు 'ధర్మారావుగారూ! ఇంకొక నూత్నవిషయము జరిగినది. మీ కది చెప్పవలయును. మీరు కళాశాల వదలిపెట్టిన తరువాత నింటికిఁ బోవలదు. మాయింటికిఁ బోదము' అని చెప్పెను. ధర్మారా వంగీకరించెను. పదునొకండుగంటలకు భోజనమైనది. మఱల రెండుగంటలవఱకుఁ గళాశాల లేదు. శివరావు రహస్యముగా ధర్మారావుతోఁ జెప్ప నారంభించెను. "నేటి తెల్లవాఱుజామున యథా ప్రకారముగా లేచి, మే మందరమును భజనచేయుచుంటిమి. పాటలు

పాడుచు పాడుచునే నరేంద్రుఁడు మూర్ఛపోయెను. అతనిని మేము దూరముగాఁ దీసికొనిపోయి మొగముమీఁద నీళ్లుచల్లి మూర్ఛ తేర్చితిమి. అతఁడు కన్నులు తెరిచి దివ్యజ్యోతిస్సులు వెలుఁగు నేత్ర పద్మములతో నావంకఁ జూచెను. నే నాకన్నులలో రాధికను గుర్తు పట్టితిని. 'నీవు రాధవా' యంటిని. నరేంద్రుఁడు చేతులు చాచి 'హా! వాసుదేవా!' యనెను. ఇద్దఱుమును మఱునిముసముస నొకరి గాఢాలింగనమునం దున్నాము" శివరావు గన్నులు పైకెత్తి తల యాడించుచు 'నా కొఱకు రాధ మచుష్య జన్మ మెత్తినది. నరేంద్రుని జూచినప్పటినుండియు నా కనుమానమే. అతనిమొగ ములోఁ జూడుఁడు. స్వర్ణసౌందర్య మున్నది' అనెను. అంతలోఁ గళాశాల యావులు నాలుఁగు పర్ణశాల ముందు నిలబడి యున్నవి. నరేంద్రుఁడు శివరావునింటికి వచ్చుచు నా యావులమధ్య నిలుచుండెను. శివరా 'నటు జూడుఁడు, అటుచూడుఁ' డనెను. ధర్మారావు చూచెను. శివరావు 'చూచితిరా, చూచితిరా గోలో కమువదలి నన్నుఁ బొందవచ్చిన రాధికను గోవులు సేవించుచున్నవి. నాది సంపూర్ణావతార మని నేను చెప్పలేదా? ప్రతిచిన్నవిషయము నుండు నవతారసాదృశ్యము నాకుఁ గనిపించుచునేయున్న' డనెను. ధర్మారావు శివరావుపురాణకథావిజ్ఞానమునకు సంతోషించెను. పది మందికిఁ బదిరకాల వెట్టులు; తనకు దానితో జ్యోక్యములేదని శివ రావు చెప్పిన ప్రతిదానికి నతఁ డూకొట్టును.

ఈ నాటకములో బలరామయ్య యభిన్యుడు; సీతాపతి పమ్యముఁడు; ధర్మారావు బలరాముఁడు. కథ పెరిగిపోవుచున్నది.

మఱునాఁడు కిరీటిపశుపతులు ధర్మారావును జూచిపోవుటకు వచ్చిరి. పశుపతి ధర్మారావుతో 'సత్యహరిశ్చంద్రుఁడ వనఁగా నీవు. భార్యతోఁ గలసి మూఁడు నెలలు తిరుగకముందు మా యింటికి వచ్చి తివి. అనసూయకు నీమీఁద వచ్చినంతకోపము మఱియెవ్వరి మీఁదను రాలేదు. మాయమ్మాయి పుట్టుకలకు వత్తునంటివి. ఎన్ని యుత్తరములు వ్రాసినను రావు. ఆ నాఁడు కనుపించుటయేకనిపించుట' యని సాదించెను. ధర్మారావు 'మాయమ్మాయి కిప్పు డెన్ని యేండ్లు?' అనెను. కిరీటి 'యెన్నియేండ్లమిటి! మగఁడు కావలయు

ననుచున్నది' అనెను. పశుపతి నవ్వి 'నాలుగేండ్లు. కిరీటికి మామ పిల్ల నిచ్చునా! కిరీటి కిచ్చి పెండ్లిచేసెద' ననెను. కిరీటి 'అరుంధతిపేరు పెట్టి నా కేల యిత్తువు? ఇద్దఱును గలసియేయుందురు. ధర్మారావున కి'మ్మనెను. ధర్మారావు 'మా ఆవిడ మొన్న కృష్ణావతారము చూచుటకుఁ బోయినప్పుడే యరుమానపడినది. నా కెందు కీ గోల?' యనెను. కిరీటి 'కృష్ణావతార మేమిటి?' యనెను. ధర్మారావు కథ యంతయుఁ జెప్పెను. సాయంకాలమున మువ్వగురు గలసి కళాశాలకుఁ బోయిరి. ధర్మారావునకుఁ గిరీటి పశుపతులకు గాటఁజెలిమి యగుట వారితో శివరావునకుఁగూడ చెలిమికలిగెను. కిరీటి శివరావు నదివఱకే యెఱుఁగును. ఇద్దఱును నెల్లూరివాసులే. కిరీటి సహజముగ ముగ్ధుఁడు; మెత్తని మనసుకలవాఁడు. ధర్మారావువలె దురుసుగా మాటాడఁడు. కిరీటిమొగము చూచినంతనే యతఁడు మంచినాఁ డని పించుచు. అతనియాకృతికిఁ ద్రుత్వేమకథ మెఱుఁగుతెచ్చును. శివ రావు కిరీటి యన్నచోఁ బ్రాణములు నదలెను.

నా రిద్దఱును బేటలో మూఁడురోజు లుండిరి. శివరావు విడి విడిగాఁ బిలచి యిద్దరికిఁ దనయవతారకథ చెప్పెను. వారిరువురు నూరకుండిరి. తరువాత ధర్మారావుచు, వారును కూడఁబలుకుకొనిరి. 'ఈయన కీ పిచ్చి పట్టినది. వదలుటయెట్లు?' మూడవనాఁడు సాయం కాలము పశుపతి శివరావులిద్దఱును దివ్యజ్ఞానసభావిషయములు ప్రస్తావించుకొనుచుండిరి. పశుపతి కే మతమునందును నిశ్చయబుద్ధి లేదు. అతఁడు నూత్నవిషయములను దెలిసికొనుటకే యాతురపడు చుండును.

కిరీటి ధర్మారావులు కలసి కళాశాలవెరుకనున్న మెట్టచేలలో కిని వాహ్యభిపోయిరి. చంద్రారెడ్డి యాయేఁడు పసపుతోట, మిరప తోటయు వేయలేదు. అదివఱకుఁ బ్రతిసంవత్సరము నారెండు పంటలు నతఁడు పండించెడివాఁడు. 'ఏమండీ; రెడ్డిగారూ! ఈ యేఁడు పసపుతోట వేయ లేదేమి? మిరపనారు పోయ లేదేమి?' యని యెవరైన నడుగుదురు. 'అబ్బా! వానినిండ పాములండీ! వానితోఁ బడలేక యవి తీసివేసితిని' అని జవాబుచెప్పెను. మెట్ట యంతయుఁ గందిచేలే యెక్కువవేసెను. పసపుతోటలై నచోఁ

గన్నుల కానందముగానుండి మాటిమాటికిని నీరుపెట్టుటచేత నేల తడిసి కాలిక్రింద మెత్తఁగా నుండెడిది. ఇప్పుడు చేలుచూచుటకుఁ బచ్చఁగాలేవు. కాలిక్రింద నేల గట్టిగా నున్నది. స్నేహితు లిర్వురును బోయి యొకచోటఁ గూర్చుండిరి

కిరీటి—జైలులోనుండి సూర్యపతి మఱి యింకెన్నాళ్ళకు వచ్చును?

ధర్మా—రాఘవరావు నతఁడు నొకసారియే వెళ్ళిరి. ఇక నైదాఱునెలలో రావచ్చును. కడలూరి జైలులో నున్నారట. సూర్యపతి యుత్తరమున్రాసెను. మొదట నెలనాళ్ళు రాజమహేంద్ర వరములో నున్నారట. ఆ నెలనాళ్లు తిండిసయించక చాల నిబ్బంది పడిరట. అన్నములో మేకులు రాళ్లు, వీనితోఁ దినలేక పోయిరట! ఇతర దేశములలోఁ గారాగృహములు బహుసుఖముగ నుండునట. మనదేశముగో నిట్లున్నవి. ఆగర్భశ్రీమంతుఁడు సూర్యపతి, అబ్బనా కారుఁడు రాఘవరావు - ఇద్దఱును నచ్చిన దీ దురపథ. తరువాత బల్లారి తీసికొనిపోయిరి. అచ్చట కారాగృహాధికారి చాలమంచివాఁ డట. చాల బాగుగ నే యున్న దని తెలిసినది. సూర్యపతి మొదటి మూఁడు నెలలైన తరువాత బిక్లాసులోఁ జేర్చబడెను. ఇప్పుడు బాగుగ నే యున్న దట.

కిరీ—మొన్న బెజవాడలో సూర్యపతికూతుండను జూచి వచ్చితిని. ధర్మా—పిల్లలు సుఖముగా నున్నారా?

కిరీటి—‘సుఖముగా నున్న’ రనెను. ధర్మారావు—‘నీప్రేమ కథ యెంతదూరమువచ్చినది!’ ప్రేమకథ యనినంతనే కిరీటి మొగము వ్రేలవేసెను. ‘అన్నా’ మామామ యిదివఱకే నాకు కూతు నీయ ననెను. నేను నాలుఁగేండ్లనుండి యుద్యమములోఁ జదువుమానినతరు వాతఁ ‘దినుటకుఁ దిండిలేదు. వానికిఁ బిల్ల నెవ రిత్తు’ రని యన్నఁ డట. పిల్లమాట యెట్లున్నను స్వరాజ్యమువచ్చునని చదువు మాని తిని. వచ్చు ననుకొన్న స్వరాజ్యము రాలేదు. రాదనుకొన్న శశి మఱి రానట్లున్నది. శశిరేఖ నిద్రాహారములు మానినదట. ధర్మా—మూఁడేండ్లక్రింద నే నామెను మీమామ బాపట్లలో నుండఁగాఁ జూచితిని. నే నామె నదివఱ కెఱుఁగకపోయినను జూచి గుర్తుపట్టి

తిని. నాయనా! నీకై యామె ధృతవ్రతగాఁ గనుపడినది.

కిరీటి ధర్మారావుపై నొఱగెను. ధర్మారా వతనిని రెండుచేతులతోఁ గాఁగిలించి యాదరించెను. ఆ కౌఁగిలింతతోఁ గిరీటి విరహాబాధసగ ముపశమిల్లిన ట్లుండెను.

ధర్మా—ఈ త్రిప్ప లేనిటి? నీ మేనమామకూతు రాయెను; ఆమెను లేవదీసికొని రారాదా? నీమీఁద నేమి వ్యవహారము. జరుపఁ గలదా? అంతగా నైనచో నామె నీతరపుననే యున్నది! కిరీ—
“ఇప్పుడు మామామ గుంటూరిలో నున్నాఁడు. వారు అరండేలు పేటలో శివాలయమువద్దఁ గాపురమున్నారు. నేను శశిని జూచుట కాఱునెలలక్రిందట పోయితిని. మేము వారింటికిఁ బోము. వీధివెంటఁ బోయినచో నామె కనిపించునేమో యని చూచితిని. మఱి యితరులు కనిపించరా దామెమాత్రమే కనిపించవలయు. అందుచేతఁ బ్రొద్దుక్రుంకి పోవుచుంటిని. మూడవనాఁడుసాయంకాలము శశి కనఁ బడెను. నన్ను దూరమునఁ జూచి గుర్తుపట్టెను. మేమిరువురము నొకరినొకరు చూచుకొనుచు నట్లే నిలువఁబడియుంటిమి. ఇంతలోఁ దల్లి లోపలనుండి యామెను బిలిచెను. ఆమె లోనికిఁబోయెను. నేను మఱునాఁడు ప్రక్క శివాలయములోఁగూర్చుండి యామె కనిపించు నేమో యని యెదురుచూచుచుంటిని. ఇంతలో నచటి కొక ముసలి యవ్వ వచ్చెను. ఆమె పూజారి. ఆమె నన్నుఁజూచి ‘నాయనా! ఇచ్చటఁ గూర్చుంటివేమి’ యనెను. ఆమెను జూచినంతనే నాకుఁ బరమసాధువువలెఁ దోచెను పిచ్చివానివలె నాకథయంతయు నామెకుఁ జెప్పితిని. ఆమె చాల జాలిపడినది. ఆమె ‘నేను వారి యింటికి వచ్చుచుఁ బోవుచుందును. నీ వేమైనఁ గబురుచెప్పినచోఁ బోయి చెప్పెదను’ అనెను. నే నొక యుత్తరము వ్రాసి యామెచేతి కిచ్చితిని. శశి మఱల నొకయుత్తరము వ్రాసి నాకుఁ బంపెను. ఇదిగో యుత్తరము’ అని కిరీటి లోపలివొక్కాజేబులో దాచి యున్న యుత్తరమును ధర్మారావుచేతి కిచ్చెను. అప్పటికే ప్రొద్దు గ్రుంకినది. అక్షరములు కనిపించలేదు. కిరీటిజేబులో నిప్పుపెట్టె తీసి యొక్కొక్కపుల్లయే వెలిగించుటయు, ధర్మారావువెలుగున్నంతలో నాలుగైదుమాటలు చదివి యాఁగుటయుఁగా నుత్తరము పూర్తియగు

వఱకు నిష్పవృత్తిలో మిగిలిన పుల్లలును బూర్తియయ్యెను. ఉత్తర మిట్లుండెను: “బావా! నీయుత్తరము వచ్చినది. నేను కారాగృహములో నున్నాను. ఇచ్చటనుండి యేమివాసిన నేమి లాభము? మానాయన నా కెవరినో సంబంధము కుదిరెన్నను. అతఁడు బి. ఏ. బి. ఎల్. ప్యాసాయెనఁట. చాల ధనవంతుఁడఁట. నన్ను బెండ్లి చేసి కొమ్మని గాచి అంపమునఁ బెట్టుమన్నాడు. ఈ బాధపడలేక నేను నల్లమందు తిని, నూనెఁ ద్రావి చచ్చిపోవుద మనుకొన్నాను. నాయీ ప్రయత్నము మానాయన గ్రహించి నన్నప్పటినుండి కాపలాకాయుచున్నారు. నేను విడిగాఁ గూర్చుండి నాఘోష నే నాలోచించు కొనుటకును వీలులేదు. నా హృదయములో నున్న సిన్న నన్నుఁ జంపియు లాగికొనలేరుకదా!—నీ దుఃఖదాసి—శశి.”

ఈ యుత్తరముచదివి ధర్మారావు కన్నుల వెంట నీరువచ్చెను. కిరీటి వెక్కివెక్కి యేడ్వనారంభించెను. ధర్మారావు తన యుత్తరము పుఁగొంగుతోఁ గిరీటికన్నులు తుడిచి యోదార్చి, ‘తరువాత నేమి జరిగె’ నని యడిగెను.

కిరీ—పూజారి ముసలమ్మ ‘నాయనా! నీ భార్య ప్రతిశుక్రవారమును నమ్మవారిపూజ చేయుచు’ అన్నది. నేను ‘అవ్వా! నీ భార్య యచుచుంటివి. నీవు చేసినచో నగు’ నంటిని. ‘నే నేమి చేయఁగల’ నన్నది యామె. నేను ‘తేపు సాయంకాలమునకు మీ యింటికిఁ దీసికొనిరమ్ము. నే నామెతో మీయింటిలో మాటాడి యామె యొప్పుకొనెనేని రైలుకుఁ దీసికొనిపోయెదను. పెండ్లి యాడినతరువాత మా మామకు జాబు వ్రాసెదను. ఏమిచేయఁగలఁదో చూతును’ అంటిని. అవ్వ ‘బాబూ! నాకుత్తుకమీఁదికి రాదా?’ యనెను. నేను ‘నీయిష్టము. ఈమేలుచేసినచో చేసిపెట్టుము. గారీదేవివలె నున్నావు. నాశశిప్రతి శుక్రవారము గారీపూజచేయునంటివి. నీవీ సాహాయ్యము చేసినచో గారియేసీవై వచ్చిపూజాఫలితమిచ్చిన దనుకొందు’నంటిని. అవ్వకొంత విచారించి ‘సరేలే తండ్రీ! ముసలిదానను నన్ను వా రేమియైనను జేసి మాత్రమేమిచేయుదురు? మీ ఇద్దఱకుఁ బెండ్లిచేసిన ఫలమైనదక్కును. సరే, తేపుసాయంకాలమున నీ విచ్చటికి రావలసిన’దనిచెప్పెను. నేను మఱునాఁడు పోయితిని. పోవువరకు అవ్వనన్నుఁజూచి దీనమైన మొగము

తో 'నాయనా! నీ విచ్చటికి వచ్చుటయు, నేను నీతోమాట్లాడుటయు నిదియంతయు మీయత్తగారు చూచుచునే యున్నదట. ఉత్తరము నీకుఁ దెచ్చియిచ్చితి నన్న విషయము తెలియలేదు. బ్రతికిపోయితిని. నేఁడు ప్రొద్దున వారియింటికిఁ బోయినంతనే వారునలుపురు నన్ను దూయబట్టిరి. మీ బావచుటది నన్నుఁ గొట్టనే వచ్చెను. చావుతప్పి కన్నులొట్టవోయి బయటఁ బడితిని. ఏమి చేయుమందు' వనెను. నే నేమి చేయగలను? ప్రాణములన్నియు నవ్వ కొప్పగించి "ఇదిగో ప్రాణము లిచ్చటనే పెట్టిపోయినాఁ" డని శశికిఁ జూపించు చుండు మన్నట్లు కట్టవలె నేను బయటికి వచ్చితిని. మఱల నింటికిఁ బోయి తిని. నా యీస్థితి మాయమ్మ గాగుగా గ్రహించినది. ఆమె గుంటూరుపోయి కటాపెటిగా మామను 'బిల్లనిత్తువా, యాయవా'యని యడిగివత్తునని బయలు దేతెను. ఆమె వెళ్ళఁగా వారెవరును గౌర వించలేదట. ఆమె యేమైనను సరేనని నాల్గురోజు లుండి, మా మామను గదలించి, వెంటఁబడి తఱిమి సాధించె నట: 'చిన్నప్పుడు కిరీటికి శశిరేఖ నిత్తు నంటివి. అభము శుభము నెఱుఁగని యీపిల్ల లిద్దఱు నిజమే యనుకొనిరి. పిల్ల పెద్దమనిషియై యైదేండ్లయినది. నాబిడ్డ యీ పెండ్లి కాకపోయినచో బ్రదుకునట్లు లేదు. నీ వన్నవై నాకుఁ గడుపుదుఃఖము తెచ్చిపెట్టవలయునా?' యన్నదట. ధర్మ రావు 'కంసునివలెనా' యనెను. కిరీటి మందహాసముచేసి, మఱల నారంభించెను: "మామాను నాల్గురోజులై నతరువాత మా యమ్మతో 'నీ కొడుకు గాంధిగారియుద్యమములోఁ జేరి చదువు గూడ మానివేసెనాయెను. నీకొడుకును జేసికొని మాలమ్మాయి ఏమిసుఖపడు? బి. ఏ. యయినను వ్యాసై నాఁడు గనుకనా!' అన్నా డట. మాయమ్మ 'వానిని మఱల బి. ఏ. చదివింతును. వాఁ డింకొక్క యేఁడే చదువవలయును. వాఁడు బి. ఏ. పరీక్ష ప్యాసై నచో నీవు కూతురు నిత్తువుకదా' యని, సరేననిపించి వచ్చినది. ఇది రెండునెలలక్రింద వార్త. ఉద్యమములో నే నుండి యెక్కువ చేయునదియు లేదు. నే నుద్యమములోఁ జేరినందుకు మావాండ్ర కందఱకుఁ గోపముగా నున్నది. నేను శశిని బరిత్యజించలేను. మఱలఁ జదువుద మనుకొంటిని. చదువు మందువా?"

ధర్మా—నాకుఁజూచినకొలది దేశమందఱు నుద్యమములొఁ జేరినచో స్వరాజ్యము తేపేవచ్చును. కాని యెవరికివారు స్వార్థపరా యణులై యున్నారు. అట్టిసమయములొ మఱియు నిబ్బందులలోనున్న వారు తమజీవితమార్గములను జెడఁగొట్టుకొని సంకటపడినందువలన నాకు లాభము కల్పించలేదు. కావునరావువంటి మహోద్దిక్తహృద యులు నీవు నేను చెప్పినచో నాఁగరు. మొన్న గాంధిగా రన్నట్లు 'నారు నిత్యము బాధపడుటకే జన్మించిరి.' బాధపడుటలోని తత్వము వారిముక్కులలోని యూపిఁవంటిది. నీవు ముందునాఁటికిఁ జదివినచో వచ్చి సుబ్బన్నపేటలో జదువుము. కిరీ—ఇక్కడనే చదివెదను. అన్నా! నిన్ను వదలిపెట్టి నే నుండలేను. నీవద్దనే యుండెదను. ఇక్కడనే చదివెదను.

అప్పటికిఁ బ్రొద్దువోయినది. ఇద్దఱును గలసి కళాశాలలోనికి వచ్చిరి. అందఱు శివరావునింట భోజనముచేసిరి. కిరీటికిఁ బశుపతికిఁ గళాశాలవిద్యార్థులతో నీ మూఁడురోజులలోఁ బరిచయముకలిగెను. సీతాపతి యందఱిలోఁ గుఱ్ఱవాఁడు. అతనికిఁ గిరీటి యన్నచో మిక్కిలిప్రేమ కలిగెను. ఈ మూఁడునాళ్ళలోనే కిరీటిచేతులు పుచ్చు కొని వేల్రాడును. కిరీటిబుజముమీఁదఁ జేతులువైచి నడచును. కిరీటి కిని సీతాపతి యన్న ప్రేమకలిగెను. మఱునాఁడు కిరీటిపశుపతులు సుబ్బన్నపేటనుండి వెడలిరి.

మఱునాఁడు శివరావు ధర్మారావును గలసికొని 'చూచితిరా! కిరీటియే యగ్జునుఁడు, పశుపతియే శివుఁడు. కైలాసమునం దున్న నా మిత్రుఁడు మఱల నాకొఱకై యవతరించెను. పశుపతియు నేనును నిన్న సాయంకాలము చాలసేపు ప్రసంగించితిమి. పశుపతి నేనుచెప్పిన దంతయు నమ్మెను. నీవే శివుఁడవని చెప్పితిని. అతఁ దొప్పకొనెను. నాకుఁ గ్రమక్రమముగాఁ జూచినచో నీ సంగతి బిసెటమ్మకును, లెడ్ బీటరుకును వ్రాయవలయును. వారిచేత నొప్పించవలయును. నేను వారి నెవ్వరి నెఱుఁగను. ఎవరైన నెఱిఁగియున్న వారచేత వ్రాయించవలయును. ఈ యూరిలో నున్న తహసీల్దారు రంగయ్య గారు దివ్యజ్ఞానసమాజ సభ్యుఁడు. ఆయనతో జేపు కలసికొని మాట లాడుదము' అనెను.

రంగయ్యగా రేబదినాలుఁగేడుల వయసుకలవాఁడు. ఇంకొక సంవత్సరములో నుద్యోగము మానివేసి పింఛను పుచ్చుకొనును. చాల సాధువై నమనిసి. దివ్యజ్ఞానసభకుఁ జెందినవాఁడైనను సనాతన మతమునందు నిరాదరణకాని, కర్మములు మానివేయుటగాని చేయ లేదు. అన్నిమతములకు నదొకరీతిగా ముడిపెట్టుట, అన్నిమతము లందును యాథార్థ్యమున్నదనుట, ఎచ్చటమంచియున్నదో యచ్చట గ్రహించవలయు ననుట, దేనియందును నిశ్చయజ్ఞానము లేక 'ఇతో భ్రష్టస్తతో భ్రష్ట'యగుట బ్రతుకు తెరువునకు ముఖ్యధర్మము. ఈకాల మున నది యవశ్యాచరణీయము. సామాన్యముగ నున్నతోద్యోగులు, ఉద్యోగరీత్యా యభివృద్ధికి రా నిచ్చగించినవారు చెప్పెడి సిద్ధాంతము లివి. రంగయ్యగా రీ సిద్ధాంతవాది. శివరావు ధర్మారావులు కలసిపోయి, శివరావు రంగయ్యగారితోఁ దనయాధ్యాత్మికానుభవము చెప్పి తానే ఆల్సియాను అనియు, జిష్టు కృష్ణమూర్తిగారు కాదనియు, నీ విషయము చెన్నపురికి వ్రాయవలయు ననియుఁ గోరెను. రంగయ్యగారు 'నిజమే కావచ్చు' నని చెన్నపురికి వ్రాసిరి. మూఁడు రోజులలోఁ జెన్నపురినుండి ప్రత్యుత్తరము వచ్చెను. లెడ్ బీటరుదొర ఆస్ట్రేలియా లో నుండెనట. ఆయనకుఁ జెన్నపురిదివ్యజ్ఞానసభవా రీవర్తమానము తెలియజేయుదురట. లెడ్ బీటరు సమాధిగతుఁడై వారిభాషలో 'యాస్టరల్ ప్లేను' లోనికిఁ బోయి, ఆల్సియాను కృష్ణమూర్తియో, శివరావో తెలిసికొని యప్పు డీ విషయము తెలియఁజేయుదు మని వ్రాసిరి. లెడ్ బీటరునుండి యుత్తరము వచ్చువఱకు శివరావుగారి యవతారము నిలువలో నుంచఁబడెను.

మఱలఁ గ్రీస్టమస్ పండుగలు వచ్చెను. శశినీ రంగారావులు చెన్నపురి కేగిరి. మఱలఁ గ్రొత్తగుట్టములు కొనుట, మఱలఁ వాసిని బోషించుట జరిగెను. ఆ సంవత్సరము గిండిపందెములవలన దేశమునకుఁ జాలనష్టముగా నున్నదని చెన్నపురిపత్రిక లన్నియు ఘోషించెను. ఘోషించినందువలన నేమో పందెము లా యేట వఱకు విరివిగా జరిగెను. రంగారావుగారిగుట్టము లన్నియు నోడి పోయెను. లాభము గూబలలోనికిఁ దీసి నన్నట్లు నిరుట్ రెండులక్షలు నెండు పోయెను. శశినీ తలిదండ్రులకు మూఁడుపందలపౌండ్లు పంపించె

వలసివచ్చెను. రంగారావుగారిచేతిలో ధనము లేకపోయెను. కృష్ణమ నాయఁడు ఖజానాలో నిలువఁచుంచిపోయిన యిరువదిలక్షలలోఁ బన్నెండులక్షలు పట్టాభిషేకమునకే యయ్యెను. కాలేజీ కిచ్చినది, యిగ్గండు వెళ్ళి ఖర్చుపెట్టినది, యీ పచేండ్లుగా నాగేశ్వరరావుగారి కేమి తదితరులకేమి జీతము లిచ్చినది, ప్రతిసంవత్సరము వచ్చుచున్న యాదాయము చాలక ఖజానాలో మిగిలిన యెనిమిదిలక్షలును వ్యయ మయ్యెను. నిరుడు రెండులక్షలు లాభము వచ్చె నన్నచో నీయేఁ డదిపోయెను. శశిని తలిదండ్రులకుఁ బంపించుటకు నైదువేలరూపాయలు లేక రంగారావుగా రిబ్బందిపడవలసివచ్చెను. ఆ యేఁడు దివానుగారిద్వారా యొకమార్వాడీదగ్గఱనుండి లక్షరూపాయ లప్పు చేసిరి. శశిని డబ్బుపంపించెను. ఇంగ్లాండునుండి యుత్తరమువచ్చెను. మూఁడేండ్లకే యామె తిరిగి వత్తు నన్నది. నాలుగేండ్లు కావచ్చినది- ఆమెతండ్రికి జబ్బుగానున్నదట. ఒకసారి తప్పక రమ్మని. శశిని భర్తతో 'నిద్దఱము పోయివత్త' మన్నది. రంగారావు కాదనలేదు; అవుననియు ననలేదు. క్రిష్ణమసు నవ్వుమైపోయెను.

రామేశ్వరముగారు నెలనా శృయినతరువాత మఱల రంగా పురము పోయిరి. మంగమ్మ జోస్యులతోఁ జెప్పియుండెనేమో! తాను వెళ్ళినచో నతఁ డేమనునో? సందిగ్ధమనస్కుఁ డై పోయిన రామేశ్వరమునకు స్కూలుపరీక్షచేసినంతసేపు జోస్యులప్రవర్తననుబట్టి యతనిభార్య యతనితో నా ప్రసంగమే చేయలేదని ధైర్యము కలిగెను. అయినను గడలించి చూతమని 'జోస్యులుగారూ! ఆరోజున మీ యింటిలోని భోజనము స్వర్గతుల్యముగా నున్నదండీ' యని మాటలలో మాటగా ననెను. జోస్యులు మఱల 'మీరు మాయింటికి దయచేయ వలయు' ననెను. రామేశ్వరము 'నాలుఁగు మైళ్ళలో సుబ్బన్నపేట వెట్టుకొని యెందుకండి? ఆ రోజున నన్నచోఁ బ్రొద్దు ననే వచ్చితి గనుక నట్లు జరిగినది' అనెను. జోస్యులు 'అట్లుకాదు. మీరు మఱల మాయింటికి భోజనమునకు రావలయు'నని బలవంతము చేసెను. రామేశ్వర 'మీసారి వచ్చినప్పుడు లెండి' యని యా ప్రసంగ ముపసంహరించెను. ఆనాఁడు జోస్యు లింటికిఁబోయి మంగమ్మతో 'ప్రసిడెంటుగారు మఱల మనయింటికి భోజనమునకు వత్తురు.

రెండుమూడురోజులలో మఱల వత్తురు. అప్పుడు వంట యానాడు కూడఁ జక్కఁగాఁ జేయవలెనుసుమా' యనెను. మంగమ్మ 'జమీందారుగారి కాయన యేమగును?' అని అడిగెను. జోస్యులు 'సాక్షాత్తు పెదతల్లి కమారుడు' అనెను. మంగమ్మ 'ఆయన చాల ధనవంతుడా' అనెను. జోస్యులు 'సుబ్బన్న పేటలో సినీమా యున్నది. దాని మీఁద నెలకు నాలుగైదువేలు వచ్చును. ప్రసిడెంటుగా ప్రయాణపుఖర్చులే సాలున కొకటి రెండువేలు వచ్చును. ఆయన కేమి? జమీందారులరువాత జమీందారంతవాడు. జమీందారుగా రీయన యెంత చెప్పిన నంత యట' అనెను.

మఱల వారము రోజులలో రామేశ్వరముగారు వచ్చిరి. జోస్యులు భోజనమునకుఁ బిలచి మఱల నంతప్రయత్నము చేసెను. వెనుకటిసారివలె రామేశ్వరము వడ్డించుచున్నంతసేపు మంగమ్మవంకఁ జూడలేదు. జోస్యుల కది మనస్సున కాహ్లాదకారిగా నుండెను. అతని హృదయకుపారములో రామేశ్వరమునుగూర్చి సందేహ మేదైన నున్నచో నది యానాటితోఁ బోయెను. జోస్యులు భోజనముచేసి పాఠశాలకు నడచెను. పన్నెండుగంటలైనది. మంగమ్మ మునుపటి వలెనే ప్రక్క గదిలో శయనించెను; రామేశ్వరము నిద్రలేచినట్లు నటించి మంచితీర్థ మడిగెను. ఆమె తెచ్చి మునుపటివలెనే వాకిటిలో నుంచెను. అతఁడు మొగము చేతులుకడుగుకొని, మఱల నీళ్లు తెమ్మని తానుపండు కొన్నమంచముమీఁదగూర్చుండెను. అతఁడు చెంబువట్టెను. నీరుపోయుటకు మంగమ్మ గదిలోనికిఁ బోవలయును. ఆమె మంచమువద్దకుఁ నడచి, చెంబులో నీరు పోసెను. రామేశ్వరము చెంబు వదలిపెట్టి, యామెచేయిపట్టుకొనెను. ఆమె వదలించుకొనుటకుఁ బ్రయత్నించెను. అతడు వదలలేదు. ఎడమచేతితో జేబులోనుండి తీసి రెండు పదిరూపాయలనోట్లామెచేతి కందించెను. ఆమె యెడమచేతితోఁ బుచ్చుకొనెను. జోస్యు లొంటిగంటన్నట కింటికి వచ్చెను. దొడ్డిలో రాజ్యలక్ష్మమ్మగారితో మాట్లాడుచున్న మంగమ్మతోఁ 'ప్రెసిడెంటుగారికి ఫలహార మేమియుఁ జేయవా?' యనెను. మంగమ్మ 'యిందాఁకటి గారె లున్నవిగదా?' యనెను. జోస్యులు 'కాఫీ కావలయును' అనెను.

జోస్యులు తనకు కాఫీ త్రాగు నలవాటులేకపోయినను సుబ్బ
న్నపేటనుండి పోల్సన్న కాఫీ డబ్బా యొకటి తెచ్చి యింట
నుంచెను. ఆ కాఫీపొడి ప్రాతది. కాఫీ జోస్యులకు బాగుండలేదు.
రామేశ్వరము బాగుండలే దని యనలేదు. ఆ నాఁడు సాయంకాలము
ప్రొద్దు కుంకి రామేశ్వరము సుబ్బన్నపేట వచ్చుచుండెను. అతఁడు
గణాచారి యింటిముందుగా రావలసియుండెను. గణాచారి వారి
యింటివాకిట నిలుచున్నది. రామేశ్వరమును దూరమునుండి చూచి
యామె లోనికిఁబోయెను. రామేశ్వరమువచ్చి వీధిగుమ్మమున కెదు
రుగా నిలుచుండెను. గణాచారి యాతనియూహలు చదివెను. ఆమె
లోనికిఁబోయి పసపు తెచ్చి వాకిటలోనికి వచ్చెను రామేశ్వరము
కడలలేదు. రామేశ్వరము చూచుచుండఁగా పసపు చేతిలోఁబోసి
కొని గణాచారి నలిపెను. పసపురంగుపోయి దుమ్మువలె నయ్యెను.
ఆమెను రామేశ్వరము కన్నులలో దులిపెను. అతఁడు కన్నులు
మిఱమిఱలాడి తనదారిని దాఁబోయెను. గణాచారిబోయి స్నానము
చేసెను.

ఆనాఁడు ప్రొద్దుక్రుంకెను. యుగయుగములనుండి క్రుంకిన
యాప్రొద్దు తా నేమి క్రుంకినట్లు! ప్రాతఃకాలములో సాయంవేళ
యున్నది. ఉదయముగో నస్తమయ మున్నది. అస్తమయములో
నుదయ మున్నది. ఉదయాస్తమయములు రెండును ద్వంద్వము.
సుఖదుఃఖములవంటిదే. పుణ్యము పాపము ద్వంద్వము. ఆ యస్తమ
యమును దాత్కాలికమే నిత్యమైనది కాదు. అది శోచనీయము.

రెండు వారములు గడచెను. లెడ్ బీటరువద్దనుండి యుత్తరము
వచ్చెను ఆయన సమాధిలోనికి వెళ్ళి యాధ్యాత్మికలోకమునంతయు
వెదకివెదకి చూచెనట. అచ్చట శివరావుపొడయైనను గానరాలే
దట. ధర్మారావు మఱునాఁడు పాఠశాలకుఁ బోఁగా దీనవదనుడై
శివరావు లేఖసంగతి ప్రస్తావించెను. ధర్మారావు 'మీకు మహాను
భూతి కలుగుట యేమి? వాఁ డెవఁడో కాదనుట యేమి? మీ రవత
రించి రని మీకు విశ్వాసమున్నచో నవతారముగాఁ బ్రకటించుకొని
మహాకార్యములు చేయవలసినదే' యనెను. శివరావు 'అట్లు గాదు.
అతఁ డొప్పుకొన్నచో లోకముగూడ నొప్పుకొనును. ఇప్పుడు వ్యవ

హారము చెడిపోయినది' అనెను. ధర్మా—లోక మనఁగా నైదుఖండములయం దున్న దివ్యజ్ఞానసభవా రని యర్థము. లోకమునందుఁ గ్రైస్తవులసంఖ్య యెక్కువ. వా రొప్పుకొనినచో దేవుఁడగుటకు నెక్కువ వీలున్నది. తక్కినవా రెవ రొప్పుకొనియు లాభములేదు. శివ—అవును. ఇతఁడు కాదన్నచో నేను గాకపోదునా? మీ రన్నట్లు

● నా కింత యరుభూతి వృథాగా నేల కలుగును?

అప్పటినుండి శివరావు తనయవతారము పరిపక్వమగుటకు మార్గము లూహించ నారంభించెను. ఒకనాఁడు శివరా విట్లు చెప్పెను. 'ఇది పందొమ్మిదివందల యిరువదినాలగవ సంవత్సరము. ముప్పదినాల్గునాఁటికి నేను సంపూర్ణావతారము నగుదును. ఈలోపుగా సంస్కృతము, లాటికు గ్రీకు, ఫ్రెంచిభాషలు నేర్చుకొందును. సర్వదేశరాజకీయ వ్యవహారములు చదువుదును. ఈలోపుగా తుపాకి నుపయోగించుట, కత్తిసాముజేయుట మొదలైనవన్నియు నేర్తును. ఈ లోపుగనే నే నేదో మహారాజు నాస్థానములో మంత్రిని గావలయును. లేనిచోఁ గొన్ని జరుగవలసిన ప్రయత్నములు జరుగవు. అప్పటికి మనదేశమునకు స్వరాజ్యము వచ్చును. భారతదేశప్రజాస్వామికమునకు నేను ప్రెసిడెంటు నగుదును. నానారాజ్యసమితికి నధిపతి విల్సను కాదు, శివరావు. ముప్పదిమూఁడుకోట్ల జనసంఖ్యగల భారతదేశమును జూచి లోకమెల్ల గడగడలాడిపోవును నేను మీతోఁజెప్పితినిగదా—నేను కార్యవాదినే కాదు, ఖడ్గవాదినిగూడ నని. గాంధీ గారివలె నేను హృదయ పరివర్తనముచేసి నానాజాతులమధ్య మైత్రి భావము కుదుర్చుటకుఁ బ్రయత్నింతు నని కాదు. వలసినచో ఖడ్గము గూడ నుపయోగించెదను. శివరావు రెండుచేతులును బైకెత్తి, మొగమదియొకవిధముగాఁ బెట్టి 'అప్పుడు నేను తెల్లని గుట్టమెక్కి, ఖడ్గము చేతిలోఁబూనితిరుగుచుందును. అదియేకల్పవతారము. హుం' అనెను. ధర్మారావున. కే మనుటకును దోచలేదు. అతఁ డిదియంతయు బయటపెట్టెనా కళాశాల పాఠశాలలో. కళాశాలలోఁ దా మిద్దఱును గలసి యొకపక్షముగా నున్నారు. ఇప్పుడు శివరావుకథ యిట్టిదని తెలిసినచో నతనిని శత్రువులు సహాయ మగుటవలనఁ గళాశాలనుండి పంపించివేయుటకుఁ బ్రయత్నించి కృతార్థు లగుదురు శివరావు మత

విషయకోన్నాదము కళాశాలావ్యవహారములందు లేదు. అందుచేత నెవరికిని గలిగిన యుపద్రవము లేదు. ధర్మారావునకు శివరావుమైత్రీ పరిత్యజించఁదగినంత దోషము కనిపించలేదు. ధర్మారావు శివరావు చెప్పమాటలు కావని నిరాకరించి యుండవచ్చును. ఆ విషయము నందలి శివరావుతీవ్రత, ధర్మారా వవిశ్వాసము ప్రకటించినను వారి ద్దటిచెలిమి భంగమగునేమో యన్నంతగా నున్నది. ధర్మారావు పర ప్రయోజనార్థమై యీ విషయమున శివరావును కాదనలేదు.

నెల తిరుగకముందే జోస్యులకు సుబ్బన్న పేటకుఁ బెరివీ వచ్చెను. 'ప్రెసిడెంటుగారియనుగ్రహముతోఁ బడినాఁడు. అతనికేమి? మహారాజు' అని యితరోపాధ్యాయు లనిరి. మఱికొందఱు 'గారె లతోఁ, బరమాన్నముతోఁబెట్టినభోజన మూరకేపోవునా?' యనిరి. జోస్యులు సుబ్బన్న పేట వచ్చిన తరువాత రామేశ్వర మాతనికి రెండుట్యాషనులు కుదిర్చెను రెండుచోట్లరెండయిదులు పదిరూపాయలును, జీతము పాతికయు, ముప్పదియైదురూక లాదాయము కనఁ బడుచుండెను. జోస్యులసంసారము యునుపటికన్న బాగుగా జరుగు చుండెను.

ట్యాషనులతోఁ బ్రొద్దున నొకటి, సాయంకాలమున నొకటి. జోస్యులు ప్రొద్దున మొదలు సాయంకాలమువఱకు నింటివద్దనే యుండఁడు. భోజనమునకుమాత్రము వచ్చును. శనివారము నాది వారముమాత్ర మింటివద్ద నుండుట. ఒకనాఁడు మంగమ్మచేతి నొక యుంగరము కనిపించెను. జోస్యు 'లా యుంగర మెచ్చటి'దనెను. ఆమె 'దొరకె' ననెను. అతఁ డంత మంచియుంగరము పాతివేసి కొనువా రెవరు? పైఁగా నుంగరము కొత్తదివలె నున్నదే'యనెను. కొంత తర్జుమా యగునతరువాత నా ప్రస్తావన యాఁగిపోయెను.

మఱొకనాఁడు మంగమ్మ వంటచేయుచున్నది. జోస్యులు తన యుత్తరీయ మొకటి కనిపించలేదని యిల్లంతయు వెదకెను? 'నీ పెట్టెలో నున్నదా?' యని మంగమ్మ నడిగెను. ఆమె 'నా పెట్టెలో నేల యుండును?' అన్నది. 'ఒకవేళఁ బడినదేమో? తాళపుఁజెవి యిటు తే. చూచెద'నని యతఁ డనఁగా నామె 'నా పెట్టెలో లేదు.' అని యుద్వేగముతో ననెను. 'నీ పెట్టెలో నున్న బంగారమేమియు

నా కక్కటలేదులే. నాయుత్తరీయముమాత్రమే నాకుఁగావలయును.' అని జోస్యులు తాళపుఁజెవికొఱకు వెదకెను. మంగమ్మ నిత్యమును దాళముజెవి తనకొంగుననే కట్టుకొనును. ఆ నాఁడుమాత్రము స్నానముచేయుచుఁ గొంగునందుండి విప్పి గోడచున్న వంకెకుఁ దగి లించెను. ఆనాఁడు శుక్రవారము. జోస్యులకు బడియున్నది. అందుచే నామె యశ్రద్ధవహించెను. అతఁడు తొందరగావచ్చి తొందరగా భోజనముచేసిపోవుచు. పాఠశాలయున్న నాళ్లలో నెక్కువశ్రద్ధగా నుండుట యలవాటులేదు.

అమె వలదన్నకొలఁది జోస్యులు పెట్టెతీసి చూచెను. పెట్టెలో నాలుగైదు మంచిచీరలు, పట్టుజరీచీర, కొరనాటిచీరయుఁగనిపించెను. అత్తరుసీసాలు అగురువత్తులు పెట్టెయంతయుఁ బెళపెళగా నుండెను. ఒకచీర మడతలోనుండి యేబదిరూపాయలు జాతి క్రిందఁబడెను. జోస్యుల కర్థము కాలేదు. మంగమ్మ పడమటింటిగుమ్మములో నిలుచుండి యొడలిలోఁ బ్రాణములులేనట్లు శూన్యదృక్కులతోఁ జూచుచుండెను. జోస్యులు 'ఇవియన్నియు నెచ్చటివి?' అనెను. అమె 'నావే' అనెను. జోస్యులు 'నీవేనా? సంపాదించితివా?' అనెను. ఆమె 'మాయమ్మ కొని పంపించినది' అనెను. జోస్యులు 'నా కెప్పుడును జెప్పినావు కాదు' అనెను. జోస్య లామె 'నవియన్నియు నెచటి నుండి వచ్చినవో చెప్పు' మని నిర్బంధించెను. ఆమె యదే సమాధానము చెప్పెను. అతఁ డామె ననేక దుర్భాషలాడి చివరకుఁ గోపముఁబట్టలేక యామెను దండించెను. ఆమె యేడ్చుచుండెను. జోస్య లానాఁడు భోజనముచేయకయే పాఠశాల కేగెను. తక్కిన యుపాధ్యాయు లతనివాలకము చూచి, యింటివద్ద నేదో రగడ జరిగిన దని గ్రహించి, తమలోఁ దాము నవ్వుకొనిరి. జోస్య లది కనిపెట్టెను. వారందఱు తన్నుఁజూచి యట్లు నవ్వుకొనుట యెందు లకో తెలియలేదు.

అతఁడు పాఠశాల యగువఱకు ముండ్లమీఁద నున్న ట్లుండి యొంటిగంటన్నఱ కింటికిఁ బోయెను. జీవున కాకలియగుచున్నది. అన్నముపెట్టినచోఁ దిందుమని పోయెను. మంగమ్మ చెఱఁగుపఱచు కొని పండుకొని నిద్రించుచుండెను. పడమటింటిలోనికిఁ బోయి

చూచెను. కడిగినబియ్యము కడిగిన ట్లున్నవి. ప్రొయ్యిలోఁ గట్టెలు మండిమండి కొంతదూరము కాలి యారిపోయియుండెను. అతని కన్నులు పెట్టెమీఁదఁ బడెను. పెట్టెలోఁజేరలు లేవు. అతఁ డామెను లేపి 'చీర లేమైనవి?' యనెను. 'అవి యెవనికో బీదవాని కిచ్చి వేసి తిని' అన్న దామె. 'డబ్బుకూడ నిచ్చితివా' అనెను 'అ' అని మంగమ్మ బదులు చెప్పెను. 'ఎవ రా బీదవాఁడు?' అని జోస్యులు ప్రశ్నించెను. మంగమ్మ 'ఎవరో దారివెంటఁ బోవుచుండఁగాఁ బిలచి యిచ్చితిని' అనెను. జోస్యు లాఁకలిమీఁదరుండి మఱీ కోపగించు కొని మంగమ్మ నదేపనిగాఁ దాడించెను. ఆమె యిల్లెగిరిపోయిన ట్లేడ్చెను. ఇరుగుపొరుగువారు వచ్చి కొందఱు 'కొట్టవ' ద్వనిరి. కొందఱు 'త ప్పేమి చేసిన'దనిరి. అందఱుచువన్నఁగాంచి చాటుగా నవ్వుచున్నట్లే తోఁచినది, జోస్యులమూర్త సందేహవస్థలోఁ బడినది. తా నేమి పాపము చేసెనో తెలియదు.

ట్యూషనుచెప్పి ప్రొద్దుగుంకి యింటికి వచ్చుచుండెను. ఎరు రుగా రామేశ్వరముగారు పోవుచుండిరి. జోస్యు లాయనకు నమస్కారముచేసెను. ఆయన యేటికో జోస్యులచుజూచి వెలతెలబోయెను. జోస్యులు 'అయ్యా! ప్రమాణముమీఁదఁ బోవుచున్న ట్లున్నది. ఎచ్చటికి దయచేయుచున్నాడు' అనెను. అతఁడు 'బెడవాడనుండి, రైలందునా' యనెను. జోస్యులు 'చిత్తము. ఇంకను వేళయున్నది' అనెను. జోస్యు లింటికి నచ్చెను. మంగమ్మ వంటచేసి, తానువడ్డించు కొని తిని పంపకొనెను. అతఁ డిల్లు నాల్గుమూలలు చూచెను. ఆఁకలి యయి, స్నానముచేసి యన్నముపెట్టుకొని తినెను. ఆ దినమెల్ల నతఁ డూహాపరంపరచే నుయ్యెలలూఁగుచుండెను. 'అవియెల్ల నిజముగా వాండ్రతల్లి పంపించినేమో? ఆమె యన్నిచీర లెట్లు కొనెను? ఎప్పుడు పంపించెను? అంత డబ్బెక్కడనుంచి తెచ్చెను. కాపురము నకుఁ బంపించునపుడే నల్లఘాసలతోఁ బంపింపనవారు నేఁ డీమె మొగాన నిన్ని పాటవేయవచ్చిరా? మధ్యాహ్నము మఱల నేను పోవు వేళకే యవియెల్ల బీదవారి కిచ్చెనా? ఆ బీదవా రెవరు? ఇది నిజ ముగా నా పరువు తీసియే యుండును. అందుకనియే బస్తీలలోఁ గాపు రముజేయరాదు. ఈ యూరిలో ధనవంతు లెందఱుండిరి? కాలేజీ

విద్యాధి లెంద టుండిరి? అధికారు లెంద టుండిరి? సంగతియంతయు విచారించినచో సతఁ డెవఁడో ధనవంతుఁడుగాని మఱియొకఁడుగాదు. కాకపోయినచో సంతధనమా? అటువంటి చీరలా? అత్తరులా! అవి తా నెప్పుడు వాడునో? కొన్నాళ్ళనుండి యీమె రంగురంగుగా నుండుచున్నది. నే నేమో సంతోషించితిని. ఆ శృంగారమంతయు నాకొఱకుఁ గాదు. ఆహా! జన్మ మనఁగా నావంటివానిది! నేను చని పోయిన నెంత బాగుగానుండును! నాకుఁదల్లిలేదు. తండ్రిలేడు. ఉన్న యక్కఱును, జెల్లెలుచు వారిదారిని నారు సుఖముగాఁ గాపురము చేయుచున్నారు. భగవంతుఁడు రక్షించి నా కింతవఱకుఁ బిల్లలు కలుగలేదు. అది గ్రుడ్డిలో మెల్ల. ఈమె నేమి చేయవలయును? అయినచు నేను నల్లఁగా నుండును. మొగమంతయు మశూచికపు మచ్చలే. ఆమె యందకత్తె ఆమెకు నామీఁదఁ బ్రేమ యెట్లుండును? ఇంక వికృతాకారులు పెండ్లి యే యాడరాదు కాబోలు! అందమైన పురుషుల కందమైన స్త్రీలే దొఱుకుదురా? అది యెన్నఁడును జరగదు. అట్లయినచోఁ దల్లిదండ్రులు తమపిల్లలకు ధనవంతుల సంబంధ మేల వెదుకుదురు? అది! కారణము తెలిసినది. స్త్రీలు ధన వంతుని వాంఛించుదురు. నేను నిరుపేదను. ఆమె కాపురమునకు వచ్చి మూఁడేడ్లయినను నే నొక్క నగయయినచు జేయించలేక పోయితిని. అది నాయు దామెకు నిరాదరణహేతువు. నాసంపాదన తిండికి, నింటియద్దెకు, సధికారులను మేపుటకే చాలలేదాయెను, ఈమె నేమిచేయుదురు? చంపుదునా? చంపినచో నది యొక పెద్దయల్లరి. కేసు, వ్యవహారము. నా కురిశిక్ష తప్పదేమో? ఈమెను పుట్టినింటికిఁ బంపివేసెదను. నారు మఱికొన్నాళ్ళుండి మఱలఁ బంపరా? అప్పటి మాట చూచుకొందము. ప్రస్తుత మీ పీడ వదలుగదా! ఆ పురుషుఁ డెవఁడై యుండును? రామేశ్వరము కాదుకదా! అతఁడు రంగా పురములో నున్నపుడు మాయుంటికి రెండుసార్లు భోజనమునకు వచ్చెను. అపుడు నేను పాఠశాలకుఁ బోయి యాయనను, మర్యాద కొఱ కింటివద్ద విశ్రమింపుఁ డంటిని. అవునవును. 'ఆయన ధన వంతుఁడా' యని యీమె ప్రశ్నించెను. అపుడు వారిద్దఱమధ్య నాకు ననుమానమైనఁ దగులలేదే? వా రనుమానము కలుగున స్థల

ప్రవర్తింతును? ఇంతకు వారి దేమితప్పున్నది? ఇద్దటి నింటిలో నదలి వెళ్ళిన నాది తప్పుకాని. అయినను రామేశ్వరముగా రంత మింత ద్రోహియా? నే నాయనకు మిత్రుడనా? సేవకుడను. ఇందాక రైలు నకుఁ బోవుచు నేను పలుకరించఁగా నాయన వెలతెలబోయెను. ఎందుకు? ఆహా! నాప్రాణములలో నీ యమదండఘాతము తెచ్చిన దతఁడేనా. అబ్బో! అతడు నా కాశ్రయమిచ్చి నన్ను గక్షించు చుండె ననుకొంటినే! ఈ దయకంతయు మూలకారణ మిదా? ఏమో! ఆయన యగునో కాదో? కాకపోయిన నంత ధనవంతుఁ డెవఁడు? ధనమున కేమి? బాగుండు దొంగిలించికూడా ధనముతేవ చ్చును. అత్తరులాదిగాఁజూచిన నతఁడు నిర్భయుఁడుగాఁ దోచు చున్నది. నాపై సధికారకీఁ గాకపోయిన నంతనిర్భయత యెట్లు కలు గును? ఈమెకుచూత్ర మివియన్నియుఁ బెట్టిలో నుంచుకొని నిర్భ యముగా నుండునంత గుండెనిలుకడ యెచటినుండి వచ్చును? తెలిసి నను ఫరవాలే దిన్న ధైర్య మీ కథవెనుక గోచరించుచున్నది. అసలు నా కీ కథ సూచనగాఁ దెలిసి నేనే యూరకున్నట్లుగాఁగూడ వారు భ్రాంతిపడిరేమో? ఈసంగతి నాకుమాత్రముదక్క తక్కిన వారికందఱకుఁ దెలిసినట్లే యున్నది. పాఠశాలలో నుపాధ్యాయు లెందఱునన్నఁజూచి తమలోఁదాము నవ్వుకొనుచుండి. ఇరుగు పొరుగువా రందఱును గుసగుసలు నవ్వులాటలుగా మాట్లాడిరి. నాకు ట్యూషనులుగూడఁ గుదిర్చిన దిందుకనియా?

ఆ రాత్రి రెండుమూఁడుసార్లుపోయి చెలువులోఁబడి చత్తునని జోస్యులు లేచెను. కొంతదూరము పోయి మఱిలఁ దిరిగివచ్చి పండు కొనెను. ఆహా! ప్రాణము లెంతతీపి? అసలుపాణములే తీపి. సం వత్సరములతరబడి మహావ్యాధి పీడితుఁడై యేరోజునకారోజు ప్రాద్దు కుంకుటయుఁ, దెల్లవాటుటయుఁ గష్టమైనవాఁడు చచ్చిపోవుట కిచ్చ గింపఁడు. తినుటకుఁ తిండిలేక, బిచ్చపుబద్దుకై యడుగడుగునకుఁ బరాభవధూషితమైన తన నిర్లజ్జాకాష్టమును నిత్యదరిద్రుఁడు త్యజించుటకు నంగీకరించఁడు. త్రిపదమునందుఁ బొనరించుచున్న మహా పాపములచే దగ్ధదేహుఁడై దగ్ధపరహృదయుఁడైన మహారాక్షసుఁడు తన కీ ఫలితముగా మహానరకమో, ఘోరమృత్యువో ప్రాప్తించునని

తెలిసియు నా పాపములను దాను పొనర్చుకుండ నుండలేడు, గనుకఁ దాను చనిపోవుదమని యనుకొనియుఁ జావలేడు. దురధికారులు, కుత్సితులు పన్నిన మాయానాగురలోఁ దగుల్కొని యొకజీవి తన జీవితశక్తియంతయు వృధాయయి ప్రబలశత్రువులు పైకి రానీయని తనజీవిత మంతమొందించుకొన నూహించెడు. సుఖమన్నది యెఱుంగనివాఁడు, నిర్ధనుఁడు, కుష్టవ్యాధిగతుఁడు చివరకు వాఁదయినను శరీరత్యాగమున కనుమతించెడు. ఎవ్వతె తనయెడ ననురాగవతియయిఁ తనయెడఁ బాతివ్రత్యము కలదగుటచేతఁ దనజీవితములోఁ బ్రధానమైనశాంతిసమకూరునో ఆభార్య తన్ను ద్రోహముచేసినదని తెలిసియుఁ, దనజీవిత నింకహాస్యభాజనము దుఃఖభాజనము నని తెలిసియు నా పురుషుఁడును ప్రాణములు త్యజించలేడు. ఇంతయేల? శతాబ్దములతరబడి యొకజాతి పరశృంఖములఁ గాళ్ళకుఁదగుల్చుకొని సిగ్గులేక స్వతంత్రజాతి పోయినపోకడలు పోవుట కభినయించునుగాని తన్నుఁదాఁ జంపుకొనదు. మృతియనునది జంతసహజము. సర్వజంతువు లామృతినుండి దూరముగాఁ బాటిపోఁ బ్రయత్నింతురు? మృత్యువు చాలఁచిత్రమైనది. తా నొక జంతవునుఁగ్రహించ నూహించనపుడు దాని నెంతదూరమైనను తనయొద్దనుండి పాటిపోనిచ్చును. ఆ జంతవు తాను మృత్యువునుండి యప్పుడు తప్పించుకొనె ననుకొనునేకాని మృత్యు వసలు తన్నపుడు పట్టుకొననేరాలే దని యెఱుంగదు.

జోస్యులు వీధియరుగుమీద ఒండుకొనెను. మఱల నూహాపరంపరలో లేచి చనిపోద మని వీధిలోనికిఁ బోయెను. ఒక రెండు కుక్క లతని ముందుగా నిలుచుండి తలలెత్తి యేడ్వనారంభించెను. అతని గుండెలోనుండి దుఃఖము పొంగిపొరలెను. ఏడ్చుచునే పోయి మఱల నరుగుమీద నే పండుకొనెను. ఆకాశమునఁ బరుగెత్తుచు నొక దీతువు కూసికూసి ప్రక్కచున్న రావిచెట్టుపైఁగూర్చుండి మఱలఁ గూయసాగెను. జోస్యులకుఁ జిన్నతనములోఁ దీతువుకూయుచుండగా నతనితల్లి తిట్టుచుండుట తెలియును. అట్లు కూసినయెడల నెవరయి సను జచ్చిపోవుదురని యామె చెప్పుచుండెడిది. ఇప్పు డెవరు చచ్చి పోదురు? తానా? తాను మూఁడుసారులు చావవలెనని పోయి మఱల వచ్చి పండుకొననే? తనభార్యయా? ఆమెను దాను చంపఁదగినంత

శక్తి లేదే! ఆమె తానే పోయి మరణించునేమో! ఆమె యేల మరణించును? త్రాగ లేనిపిల్లి బోరగిలఁదోసికొన్నదని యామె యెందుకుఁ జనిపోవును? సుఖపడలేకనా ?

ఇంతలోఁ గోళ్ళుకూసెను: ఓహోయి! జనులు ప్రస్తుతె యున్నారు. దొంగలో! దొరలో! దొరలును దొంగలే. వారు మీ ధనములను, మీ జాతిని నిలువనిచ్చునట్లు లేదు. అధికారులట్లు వచ్చి మీగృహములను నాశనము చేయుచున్నారు. మీ వంశక్షయము చేయుచున్నారు. అని కుక్కుటములు కూసినట్లుండెను. గుండెయంతయు నుడిగిపోయి జోస్యులవదన మెండిపోయెను. జనము నెమ్మది నెమ్మదిగా మేల్కనుచుండిరి. జోస్యులు లేచి గ్రామదక్షిణ మార్గమునఁబడి నడచుచుండెను ఊరిబయటికిఁ బోయినతరువాత సూర్యోదయ మగుచుండెను. ఎఱ్ఱని గూ సూర్యబింబము ఎవఁడో దుఃఖిజీవి తనభార్య కలుషవర్తనముచే గుండెకాలి పండి యెఱ్ఱనై యగ్నిజ్వాలవలెఁ గాఁగాఁ దానది భరింపలేక రొమ్ముచీల్చి గుండెను విసరిపుచ్చుకొని తూర్పుదిక్కున బాటవేసెనా యన్నట్లుండెను.

ప దు నా ల్గ వ అ ధ్యా య ము

వసంతకాలము వచ్చెను. మధుమాసకోకిల మాకందరిగుఱా
 ఖిఁ జూతకుసుమవేఖల ధరించి కుహుకుహు యని నిక్కవోయెను.
 • దేవదాసిబంగారపుటాడ్డాణపుగజ్జెలు గల్లుగల్లు రస మందయానము
 నెఱపెను. చూతవృక్షముల ఫలములు చెట్లనే బంగారపువన్నె తిరిగి
 ప్రేక్షకులకుఁ దమ మాధుర్యమును తినఁబడకుండఁగనే మనస్సులోఁ
 దెలియఁజేసెను. దేవదాసి యురోమండలము ప్రౌఢమై కఠిమైన
 భగవంతునిమనోవాంఛల నిక్కపొడిపించెను. షవలెల్ల బంగారు నెం
 డలు కాచెను. దేవదాసికనులలో నాంఛాలవేషత్ప్తచలిత మందకటా
 ట్టనాహిని తరఁగలుతరఁగలుగా నూఁగెను. మధువాని తుమ్మెదలు
 వనమెల్ల నున్నాదగీతములు పాడెను; భక్తిమధువాని దేవదాసి గోపీ
 కోన్న తగీతలు పఠించెను. చివురాకు లల్లలాడెను; గిరిక కెంగేలు
 కపాతాదిహస్తము లభినయించెను. నదులు శుష్కించిపోయెను;
 గిరికనడుము మివుల సన్న నయ్యెను. నదులయొడ్డుల నిసుకతిన్నలు
 విస్తరించెను. ఆనెపిటుందులు ఘోషము లయ్యెను. మాధవుడు మహా
 నందమేదురహృదయజలజాతుఁడై నట్లు గిరికానవశోభ విజృంభించెను.
 గిరిక యభినయము నేర్చుకొనుచుండెను. స్వామిని సురకేళికి రమ్మని
 పిలుచుచు, నెడమచేయి నడుమునందాన్ని కుడిచేతి నాల్గుప్రేళ్ళును
 సాఁచి బొట్టనప్రేలు నాభిస్థానమందుఁ జేర్చి త్రిభంగిగా నిలుచుండి,
 మెడ కుడినుండి యెడమకుఁ గదలించుచు కంటిచూపు ననవిశాల
 షక్షోభాగమునఁ బ్రసరింపించుచుండఁగా శరత్కాల సూర్యుడు
 ప్రాకృశ్చిమ మధ్యాచలభాగపునఃపునర్గచ్ఛద్భింబుని బోలెఁ బ్రకా
 శించెను. మల్లికాకుసుమములు విడిపోయి రేకులు వెనుకకు వంగి
 తొడిమకుఁ దాఁకు నన్నట్లుగా జాటి పొట్లపూవులువోలెఁ గనిపించి
 మధురమధుర వాసనా తరంగిమాలాపునఃపునరాహూయమాన మధు
 ప్రతప్రౌఢకుమారసాకూతదృశ్యమానస్వసౌందర్యములై సొగసెల్ల
 లవసామ్మే యన్నట్లు, నాయాతపతీడర్శనమ త్కంతావేగస్విన్న
 మూర్తులై నట్లు, మృదులఁ హిమాగ్ని బిందుసంతానసంసిక్తక్షత్రమలై

సాత్వికలజ్ఞాస్వేదమూర్తులైన ముగ్ధానాయికలవలెఁ గ్రొత్తపెండ్లి కూతుండవలెఁ గులుకసాఁగెను. వసంతకాలమెల్లయు గిరికితో సామ్యమునకై ముందునకుఁ దూఁగెను. వేణుగోపాలమూర్తి, బృందావనవిహారి, వంశీనినాదమధురితప్రవాళాధరజగన్మోహనాకృతి, తమాలపల్లవ శిఖాసందీప్త తనూచ్ఛాయాలోభనీయమూర్తి వచ్చివచ్చి మా పేటకు వచ్చెనేమి? మా కులము తన్ను మఱచిపోయి కుల టలై యిన్నాశ్శయినది? గిరికిమీఁద మనసుపడినస్వామికి భారత దేశపురాతనదేవాలయములఁ దనవసతి స్మృతికిఁ దగినట్లున్నది.

వైశాఖ పూర్ణిమ. వసంతర్తువు గ్రీష్మర్తువులోవలె తీక్షణ సూర్యాతపములచేత నేలను మండించుచు, గ్రీష్మర్తువులో వర్షములు కురియును. ఈ ఋతుసంకరము కాలానుగుణ్యమో, జ్యోతిషవిద్వాంసుల లెక్క తప్పో?

ఆ నాఁడు సాయంకాలము గిరికి స్వామియాలయమునకుఁ బోవుటకు బయలుదేరినది. రత్నగిరి పొడుగైన మల్లెవూపులజడవేసి చుట్ట చుట్టినది. చుట్టినజడఁ కుబుసపుపై పొరయూడిపోయి లోని తెల్లనిపొర మిగిలిన పాముచుట్ట చుట్టుకొన్నట్లుండెను. గిరికి నడచి యరుంధతికడకుఁ బోయెను. అరుంధతి జడచుట్టఁ జూచి 'ఏమమ్మా! జడ చాలనందముగా వేసితివే' యనెను. గిరికి 'బాగుగా నున్నదా' అనెను. అరుంధతి "నల్లత్రాచు చుట్టచుట్టుకొనిపండుకొన్నట్లున్నది" అనెను. గిరికి 'కాళియాహివలె నున్నదా?' అనెను. అరుంధతి "స్వామి విషమూర్తివైన నీతనూశ్శృంగారసరసిలో దుమికి యా కాళియాహిని మర్దించుచు లే" యనెను. గిరికి 'యేమి వదినెగారవమ్మా! అనెను. అరుంధతి 'విష మఁగా, నీ రని యర్థము.' గిరికి 'అవును. ధర్మన్న చెట్టపట్టి యంతమాత్రము తెలియదా?' అరుంధతి 'వేణుగోపాలదేవుఁడును మీయన్నగారికన్నఁ జెడిపోయినాఁడు. నీకున్నంత గడుసుదనము నా కెక్కడనుండి వచ్చును?' ఇంతలో రథంతరి వచ్చెను. అరుంధతి 'అక్కా! నీకు వేయేండ్లు! మఱదలిని జూచి తివా?' రథంతరి 'ఆ, ఆ- చూచితిని ఈచీర యెచ్చటి దమ్మా నీకు? చుక్కలుచుక్కలుగా నుండి పొడలపామువలె నున్నది. ఇప్పుడు నీవెట్లున్నావో చెప్పుదునా? కాళియమర్దనచేసినస్వామిని బ్రార్థించుచున్న

యతనిభార్యవలె నున్నావు. పతిప్రసాదముకొఱకు వారు స్వామిని బ్రార్థించిరి. అన్నట్లుగా నీవును స్వామిని పతిప్రసాద మిమ్మనియే కదా యడుగుచుండుట? గిరిక 'నే నేమోకాని మీరిద్దఱుమాత్రము నేఁడు శ్లేషమివచేత రెండునాల్కలుగలపాఁపడుచులవలె నున్నారు.' అరుంధతీరథంతరు లిద్దఱును నొకరివంకనొకరు చూచుకొని, రథంతరి 'చూచితివా? మఱఁదలు మునుపటివలెఁ గాదు. కొంచెము గడు సెక్కినది. గడుసులలో గడుసు. గోపన్న చేయి తగిలినతరువాత మనపిల్ల మనది కాదు.' గిరిక మొగమునందు దీనురా లయ్యెను. రథంతరి దగ్గఱకుఁబోయి యామెను గౌఁగిలించుకొని 'ఛలోక్తిగా నీవు నంటివి. మేము నంటిమి. కోప మెందుకమ్మా' యనెను. అరుంధతి అది కోపముకాదమ్మా! నీచేత బతిమాలించుకొనుటకే యట్లు చేసిన' దనెను. గిరిక యరుంధతివంక మొగలిముల్లువలెఁ జూచెను. అరుంధతి 'నే నేమి రాతివిగ్రహమునా, నీ చూపులకు బెదరిపోవుటకు? పోయి గుడిలోనున్నాఁ డా పిచ్చివాని నాడించుము. నీ చూపుల కతఁడు బెదురునేమో! నేను కా' దనెను. రథంతరి నవ్వెను. అరుంధతి నవ్వెను గిరిక నవ్వెను. మువ్వరును దేవాలయములోనికిఁ బోయిరి. సరోజలమునఁ బాదప్రక్షాళనముచేసి, ప్రదక్షిణీకరించి, స్వామిసన్నిధి కేఁగిరి. గిరిక కపోతముద్ర వేసెను; వేసి -

‘దేవ కురు శిక్షాం దేహి షతిభిక్షాం,

దీనపరిపాలనాయ స్వీకురు దీక్షాం’

అని ముఖారిరాగముమీఁద నాగపత్ని కా తరంగమును బాడెను.

‘జాతికులశరణ మశ్లేషజంతుతరణం

జాతం భవతా కృత మీ త్యాగమవిదితం । దేవ॥

అని దేవదాసి తన కులమాలిన్యమును గడిగివేసినట్లు గానము చేసెను.

‘సర్వజంతు సమతా, సాధు! తవ విదితా

సర్వబుద్ధిషు ప్రహితా సాచ వేదవిహితా’ దేవ॥

అని పాడి తా నెంత నీచజాతిసముత్పన్నయైనను భగవంతుఁడు సర్వజంత్రుఁడగుటచేత నది వేదవిహితముకూడ నగుటవలనఁ దన

యందు దయఁ జూపించవచ్చు నన్నట్లు దీనదృష్టియై భగవంతుని బ్రార్థించెను. ఆమె నిస్తబ్ధయై నిలుచుండెను. అరుంధతీరథంతరులు గిరికతోఁ గలసి యాలయమునకువచ్చి చాలదినములైనది. అదివఱకు గిరిక దేవాలయమునఁ బాటలుపాడుటయు నభినయముచేయుటయు లేదు. వా రప్పు డప్పుడు నృత్యసమయములయందు హస్తాభినయ ములు చూచిరి. కాని గిరికయభినయ మంతసుమనోహరముగానున్నది వారు చూడలేదు. కపోతముద్రయందు బొట్టనవ్రేలును, చివరి వ్రేలును వదలిపెట్టి, తక్కినమూఁడువ్రేళ్లు దగ్గఱగా నొక్కి, చివరి వ్రేళ్ళు దూరముగాఁదీసి, చేతులు దొన్నెలవలె నమర్చి, బొట్టన వ్రేళ్ళు దగ్గఱకులాగినమూఁడువ్రేళ్ళ మొదట నమర్చి, హస్తములను బార్యసంగ్రహముచేయుటవలన నామెచేయి నొక్కులుపడ్డ యెఱ్ఱ తామరపూవు వికసించిన ట్లుండెను. వదలిన చివరివ్రేళ్ళు రెండును గలసి యడుగుననున్న పచ్చిరేకొకఁడు జాతినట్లు కనిపించెను. ఆ చేతులు ముద్దుతనమేమని చెప్పవలయును.' చివురుజొంపమువలెఁ, బవడములకుప్పవలె, బంగారుగిన్నెవలెఁ జేయిచూచినకొలంది హృద యాభిరామ మయ్యెను. గిరిక చేతులే చిన్నవి. వ్రేళ్ళులు పొడుగై పోనుపోను చివరకు సన్ననై యుండును. అసలే యెఱ్ఱనైన చేతులకు నామె కుంకుమ మలందును. వెంపటి వేంకటనారాయణగారు భామ వేషమువేసినప్పుడు చేతులకుఁ గుంకుమ మలఁదుకొందు రట ఆయన యది రత్నగిరికి నేర్పెను. రత్నగిరి కూతునకుఁ దెల్పెను. దేవదాసి యొడలంతయుఁ బునుఁగుజవ్వాది వాసనలకుప్ప. ఆమె నడచుచున్నప్పుడు కస్తూరిమృగము నడచుచున్నట్లే; నడకమాత్రము రాయంచ నడచినట్లు.

ఇంతలో ధర్మారావు దేవాలయములోనికి వచ్చెను. అరుంధతీరథంతరు లొడ్డుకొనిరి. అతఁడు 'గిరిక యేమి చేయుచున్నది?' అన్నఁ డరుంధతిని జూచి. అరుంధతి యొదిగి సిగ్గుపడి 'పతిప్రసాద మడుగుచున్న' దనెను. గిరిక యర్ధనిమిలితనేత్రయై స్వామివిగ్రహమువంకనే చూచుచుండెను. అర్చకుఁడు శరగోపమిచ్చి ప్రసాద మిచ్చెను. అందఱును ముఖమంటపమునందు వచ్చి కూర్చుండిరి. కొంతసేపు కూర్చుండి తోడికోడండ్రులును వెడలిపోయిరి. అన్నా

సెల్లెండు పోయి సరస్వోపానములమీఁద నాసీనులైరి. వెన్నెలలు వచ్చెను. పవలెల్ల నెండగాసిన వెచ్చదనము భూదేవి బయటి కూడి వేయుచున్న దన్నట్లు వెచ్చనగాలులు వీవఁసాఁగెను. ధర్మారావు తనయుత్తరీయమును సరస్సులోఁదడిపి.పిండి యాకొనలచేత మొగము చేతు లద్దుకొనుచుండెను. దేవదాసి తన చేతులు సరస్సులోఁ గడి గెను. చేతు లుంచినమేఱ జల మెఱ్ఱఁ బడెను. వెన్నెలలో నాయెఱ్ఱని జలము హరినీలకాంతివలెఁ దోఁచెను. ధర్మారావు 'గిరికా! ఎన్నా లైనది: మన మిద్దఱమును దేవాలయములోనికి వచ్చి.' గిరిక మాటాడ లేదు. ధర్మారావు 'కోపము వచ్చినదా?' గిరిక - 'నీకు నామీఁద కన్న చిన్న జమిందారుమీఁద నెక్కువప్రేమ. నాకుఁ జదువు చెప్పుటకు నీకు వీలు చిక్కలేదు గాని హరప్పనాయనికిఁ జెప్పుటకు వీలు చిక్కినది.' ధర్మారావు 'తల్లీ! నీకు నే నేమి చెప్పవలయును? అభినయ మేమో నీకు మీయమ్మగారే చెప్పుచున్నది. అన్ని చదువులకును బర్యవసానమైనచదువు నీకు పుట్టుకతోనే వచ్చినది. హరప్పనాయనికిఁ జదువు చెప్పుచున్నది నీ కోసమేకదా!' గిరిక 'నా కోసమేమిటి? ధర్మారావు 'నీ కోస మనఁగా దేవునికోసము. దేవునికిఁ గల్యాణము కోసము.' గిరిక సిగ్గుపడెను. ధర్మారావు తనలో 'అది యీమెకుఁ గల్యాణమా?' యనుకొనెను. చందు 'డాకాశమున సాఁగి వెన్నెలలు మఱియుఁ దెల్లనయ్యెను. ధర్మారావు 'నీ చదువెంతవఱకు వచ్చినది?' గిరిక—'లీలాతరంగిణి యంతయుఁ జెప్పుకొంటిని. గీతగోవిందము పఠించుచుంటిని. అభినయము చాలదూరమైనది. హస్తముద్రలన్నియుఁ బట్టఁగలను. నాయికాభేదములన్నియు తత్తన్నియత సాత్త్విక వ్యభిచారి భావములు సమగ్రముగాఁ దెలిసికొంటిని. వానినన్నిటిని సుష్టుగా నభినయించఁగలను. ధర్మారావు 'అన్నిహస్తముద్రలకుఁ దల్లి యేది? గిరిక 'పతాక.' ధర్మారావు 'పతాకను సరిగా వివ్యాసముచేయుము. తక్కినహస్తములు నీచేతిలో నున్నట్లే. చిన్నప్పుడు నాయనగా రనుచుండెడివారు. పతాకము సరిగాఁబట్టగల వారాంగనయే నాకుఁ గన్పించలేదని. అందులో నేదియో దోష ముండునట అసలు సరిగా పతాకపట్టినచోఁ దన్ను ద్రోకుఁ దగిన హస్తమున్నఁగాని యా ముద్ర చక్కఁగా రాదట.

పద్మినీజాతి స్త్రీ మైనచో నామె యా ముద్రపట్టినచో నది యంద
ముగా నుండు నట. అప్పటి రామణీయకము మఱియొకప్పుడులేదట
కూచిపూడివారిచేత నేను చాలసార్లు పతాక పట్టించితిని. నా కది
నచ్చలేదు.' గిరిక 'యిదిగో నేను పట్టెదను చూడు'మని యామె
పతాకముద్ర పట్టెను. ధర్మారావున కది టెక్కలుచాచిన గరుత్మ
త్కిశోరమువలె నుండెను. అతఁ డాశ్చర్యపడెను. అతఁ డను
కొనెను: మాగిరిక పద్మినీజాతి స్త్రీ కాఁబోలు' నని. అతఁడు పై
కనెను. 'తల్లీ! విద్య పూర్వజన్మసంస్కారాత్తము. చెప్పినచూత్రము
వచ్చునా? గురువువిద్యను ప్రాజ్ఞనియందెట్లో జడునియందట్లేచల్లును
ఒకనికిశక్తి నియ్యడు. మఱొకనిశక్తి యపహరించఁడు. వీఁడుపండితుఁ
డగుచున్నాఁడు. వాడు మూఢుఁ డగుచున్నాఁడు. మెఱుఁగుపెట్టిన
లోహము ప్రతిబింబము నిచ్చుచున్నది. మట్టికుండలోఁ బ్రతిబింబము
కన్పించదు. గిరిక సన్ననిరేఖవలె లజ్జాభానమున గనఁబడెను. ధర్మ
రావు 'అటువది యేడు హస్తముద్రలను జక్కఁగా బట్టఁగలవన్న
మాట.' గిరిక 'అన్నా! ఈ ముద్రలు విద్యాస్వరూప మన్నమాట
నిజమే. ఇవి యెందు కేర్పఱచిరో నాకుఁ దెలియలేదు.' ధర్మారావు
గిరికప్రశ్న కానందించెను. అతఁడు సమాధానము చెప్పెను: 'మనో
భానములకు బహువిధములుగాఁ దెలియఁజేయవచ్చును. ప్రధాన
మైనది భాష; అట్లే ముఖానయవములు, శరీరవిన్యాసము, కరచరణ
ములు-వీనితోఁగూడ భావప్రకటన చేయవచ్చును. ఈ భావప్రకటన
యంతయు దోషసహితమై యుండును. మాటాడుచుండఁగా మనము
రెండురకముల దోషము చేసెదము. ఒకటి యనౌచిత్యము, రెండవ
భ్రంశము. అప్రభంశములేకుండ వాక్కును శాసించునది వ్యాకరణ
శాస్త్రము. అనుచితములేకుండ శాసించునది యలంకారశాస్త్రము.
అట్లే భరతశాస్త్రము చరణాద్యవయనవిన్యాసమును శాసించును.
ముద్రలు హస్తాభినయమును శాసించును. అనఁగా ముద్రలు దోష
రహితమైన కరకృతభావప్రకటన మన్నమాట.' గిరిక 'ఈ హస్తము
లకు వినియోగము నృత్యమునందేకాని నాట్యమునందు లేదట
కదా!' ధర్మారావు నృత్యమునం దున్నంత నాట్యమునందు లేని
మాట నిజమే. కాని వీని నెఱుఁగనివారు పూర్తిగా నాట్యమునందు

సమగ్రులు కాదు. కొన్నికొన్నిచోట్ల నాట్యమందుకోలేని చోట్లు కలవు. అచ్చట భరతశాస్త్రజ్ఞానములేనిచో సాగదు. ముద్రారాక్ష సములో 'పసాదారోహణం కృత్వా' యని యుండును. 'ప్రవేశ యభి నీయ' అని మఱియొకచోట నుండును. విక్రమోర్వశీయమున నొక యంకమంతయు భరతశాస్త్రముమీఁదనే యాధారపడి యున్నది. సంస్కృతనాటకము లన్నింటిలో నెచ్చటచోయొకచోట భరతశాస్త్ర ప్రసంగము లేకపోలేదు. మాళవి కాగ్నిమిత్రమున నాట్యపరీక్షయే కలదు. ఇప్పటివరకు లేని చేయఁగలుగుదురు? దుష్యంతునిముందు పార్శ్విదాన్సులు చేయుదురు. అయినను మనకు నాట్యముతో నేమి పని? గిరిక 'ఏల లేదు.' ధర్మారావు 'నే ననుచున్నది నేటి నాటక ములతో నేమి పని' యని. గిరిక యాకాశమువంకఁ జూచెను. చంద్రుఁడు ముత్యములు చేటలోఁబోసిచెఱుఁగుచుండెను. లేతగాలికి బుప్పొళ్లుతూలివచ్చి చెఱుఁగుచున్న ముత్యములచుట్టుచున్న మాలి న్యము మీఁదఁబడుచున్న ట్లుండెను. ఇర్వురును గలసి బయలుదేరిరి. గిరిక నింటివద్ద దిగఁబెట్టి ధర్మారావు వెనుకకుఁ దిరిగెను. గిరిక 'అన్నా! లోనికి రాఁగూడదా?' ధర్మారావు 'తల్లీ! నా కంతశక్తి లేదు.' గిరిక 'నీవే విద్యాగురువవు.' ధర్మారావు 'శ్రీ శంకరభగవ త్పాదులకు గోవింద భగవద్పాదులు గురువులు. ఇరువురితో నెవరు గొప్పవారు?' గిరిక 'గురువే' ధర్మారావు 'లోకదృష్టికి.' గిరిక లోనికిఁబోయెను. ధర్మారా వింటికి వచ్చెను. ఒడలంతయు నుక్క బోసిన ట్లున్నది. స్నానము చేయుదు ననెను. అరుంధతి యున్నది; 'ఒడలు తడిగుడ్డతోఁ దుడుచుకొనుఁడు. స్నానము సేయరాదు.' ధర్మారావు తడిగుడ్డతో నొడలు తుడుచుకొనెను. రాత్రి యారు బయట సతీపతులు శయనించిరి. సావిత్రమ్మగారు దొడ్డిలోఁ బండు కొనెను. ధర్మారావు 'స్నాన మేల చేయరా దంటివి?' అరుంధతి 'గిరిక పవిత్ర శరీరవాయువులు మీమీఁదఁ బ్రసరించినవి. అందు కని వల దంటిని.' ధర్మారా వరుంధతిని గాఢపరిష్కృంగ మాచరించెను? అరుంధతి 'మీకు వేణుగోపాలస్వామిమీఁద నెక్కువయభిమానమా? నాగేశ్వరస్వామివారిమీఁదనా?' ధర్మారావు 'నాకు సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామిమీఁద నభిమానము.' అరుంధతి 'అయినకు వేయిపడగ

లున్న వనియా?' ధర్మారావు 'అన్నియుఁ బోయినవి. మిగిలినవి రెండేపడగలు.' అరుంధతి 'అనఁగా?' ధర్మారావు 'నీ నొకపడగ, నే నొకపడగ. నీవైన పడగ చూచితివా అరుణారుణ కపోలమై, అరుణాధరమై, తాంబూలారుణితజిహ్వమై, యకారణకోపరాగ వత్స హజారుణ నేత్రాపాంగమై, కుంకుమతిలకపరివ్యాప్తరక్తచ్ఛాయమై సుతిమెత్తని దగుటవలన సర్వానయవములును బరిష్వంగమాత్రము చేత నలిగి యెఱ్ఱనగుటవలన రాగచ్ఛటాశరీరాంచలమై యంతమనో హరముగ నున్నది! ఏ డేడ్డైనది, ఈ మాణిక్యరాశి నావైపున కొఱిగి; నాతనువు పులకించినది. నాయాత్మ్యోఁ గామధేనువుపయోధారలు పితికినది. మఱింకెన్నాళ్ళో నా కీశ్మప్తి! స్వామిరెండుపడగలైనను జిరస్థాయిగా నుండునేని నా కంతియే చాలును. వేయిపడగలు రూపముచేత నశించినను బరిశోధనచేసినప్పుడైనఁ దెలియక మానవు. స్వామి నాల్గుపడగలు నిలచియే యుండెను. అవి కట్టలవలెనై నిశ్చలములై పనిచేయుకున్నవి. స్వామి యొక్కపడగతో నుండఁడు. నాకు దానియందుఁగూడ విశ్వాసము పోవుచున్నది. రెండుపడగలతో నున్న స్వామిమాత్రమే మిగులునట్లు తోఁచెడివి. నీవైనపడగయొక్క మనోహరత్వము మానదు.' వాకిటిముందు మేయుచున్న యావు కసిక్కిన తుమ్మెను. ధర్మారావు 'ఆహా! ఇది యైన నిల్చుననుకొనుచుంటినే. ఇది యేమి ముపశకునము? అట్లయినచో నేను బ్రతికి యెందులకు? ప్రక్కనున్న రావిచెట్లు మీఁద వైఁడిగంట దంపతులు గలసి కిలకిలా రావములు చేసెను. ధర్మారావు 'మఱల నీ శుభశకున మేమి? ఈపడగ నశించిపోయి మఱల నుజ్జీవము పొందునా? నశించిపోవుట యేమిటి?' ధర్మారా వరుంధతివంకఁ జూచెను. ఆమెకు నిద్రవచ్చుచున్నదికాఁబోలు! కనులు మూఁతవడెను. అతఁ డామె కపోలస్పర్శ గావించెను. చల్లనిగాలి తిరిగినది కాఁబోలు! కపోలములు చేతికిఁ జల్లఁగాఁదాఁకెను. అతఁడు తనశిరస్సు నామెహృదయముమీఁదఁ జేర్చెను. విగతకంచుకమైన యామె వక్షస్థలస్పర్శచేత నతనికపోలము లుత్పలకము లయ్యెను. రేనడుజాము గడచెను. ఆకాశమధ్యగతుఁడైన చంద్రభగవానునినుండి తెల్లనిదారములు జలకోలాటమాడుటకేర్ప

ఋషబడి వెంకిబిళ్ళ సందునుండి స్త్రీలు పుచ్చుకొనుజడపాయలవలె వేలాడసాగెను. ఒక మహారత్నమునుండి కాంతులు దశదిశా వ్యాప్తములై నట్లు చంద్రునినుండి వెన్నెలలు వెలికి రాసాగెను. వాయువీధుల సందుసందులదూతీ, వెచ్చనిగాలిని జల్లవలచి మలయ పర్వతాగతసమీరకుమారునకుఁ దెల్లనివలిపుటు త్తరీయము కప్పినట్లు వెన్నెలలసాగసు ముడుతలువడెను.

మఱునాఁడు ధర్మారా వుదయముననే లేచి సుబ్రహ్మణ్య శ్వరస్వామి యాలయమునకుఁ బోయెను. అచట గణాచారి యుండెను. గణాచారి ధర్మారావును జూచి 'మిగిలిన వెన్ని?' యనెను. ధర్మారావు 'కనఁబడుచునే యున్నవికదా, రెం' డనెను. గణాచారి 'యందులో నొకటి మాసిపోయినది. దానికి మఱల నాకృతి తేవల యును.' ధర్మారావు తనలో 'నిదియా యా యర్థ' మనుకొనెను. అతని గర్భగోళమునుండి యొకవిషాదతరంగము లేచి నాభివద్ద నూది పొడిచినట్లు పొడిచి, హృదయముదాక పొడిచి, హృదయ మావ రించి, దాని కచేతనత్వ మాపాదించి గొంతుకవట కెగఁదట్టెను. మహానుభావుడైన ధర్మారా వా దుఃఖవీచికను శివుఁడు హాలాహల మునువలె కంఠగోళమున గదించెను. అదియు నటు నిటు పోలేక యందే తిరుగుళ్ళు వడుచుండెను. గణాచారి చూచినది. 'ఇంక పది యేండ్లమాట' యన్నది. ఇరువురును స్వామివంకఁ జూచిరి; అనంతు డీ యాకారమేలఁ దాల్చినలె? ఇట్లు బాధాకటిలత లేల పొందవలె? మాయ భగవంతునకు లీల కావచ్చును. మా మాసంపిహితులైన తమకుఁ బ్రాణములమీఁద గూర్చున్నది. పిల్లికిఁ జెలగాటము నెలు కకుఁ బ్రాణసంకటమన్న ట్లున్నది. గణాచారి ధర్మారావులు కలసి దారివెంటఁ బోవుచుండిరి. ఒక పంచముఁ డెదురుగా వచ్చుచుండెను. గణాచారి తొలఁగిపోఁబోయినది. అతఁడు మఱియు సమీపమునకు రాఁబోయెను. ధర్మారావు వానితో 'ఒక్క పది యేండ్లాగుము. అప్పుడు గణాచారియే యుండదు. అప్పుడు మనమందరమును గలసి దేవాలయములోనికే పోదము. స్వామి కప్పుడు గణాచారి ప్రసక్తి యుండదు. మూలమైన బీజాక్షరపీఠమున శక్తియప్పటికి సమూల ముగా నశించును. నేను నీవాడను. పద' మనెను. అతనికి తెలియ

లేదు. ధర్మారావువంక వెట్టిమొట్టిగాఁ జూచుచు నతఁడు దూరదూరముగాఁ బోయెను. మఱల గణాచారి ధర్మారావులు కలసి పోఁజొచ్చిరి. దూరమున బసిరిక కన్పించి తొందరతొందరగా నడచిపోయెను. గణాచారి 'గ్రామములో మెట్టపొలము మిగిలినట్లు లేదు. ఊరంతయు పల్లమైనది.' ధర్మారావు 'ప్రాగ్దిగ్భాగమునఁ గొంతయున్నది. గణాచారి 'అవునతఁ డాదిక్కున నుండియేకదా వచ్చుచున్నాఁడు;' ఇద్దఱు మఱికొంతదూరము నడచిపోయిరి. దారిలో శివరావు కనఁబడెను. గణాచారి వెంటవచ్చుచున్న ధర్మారావును జూచి యతఁడు కలవరపడెను. శివరావుమనసులో 'నీ నాగరకుఁ డేమి? ఈ జానపదురా లేమి? ఈ ప్రపంచకవేత్త యేమి? మూఢవిశ్వాసము గల యా గణాచారి యేమి? నవనాగరకతలక్షణములు గల యీ పురుషుఁ డేమి? ఆటవికురాలివంటి యా స్త్రీ యేమి' యనుకొనెను. ధర్మారావు హాసించెను: 'గణాచారి దేవతాస్వరూపురాలు. నేను మనుష్యుఁడను. ఆయను లింగభేదజ్ఞానమున కతీతురాలు. నేను పురుషుఁడను. ఆమె ప్రకృతి కచ్చమైనబిడ్డ. నేను వికారమూర్తిని.' ఇరువురును గలసి మఱికొంతదూరము పోయిరి. దేవదాసి యెదురుగ వచ్చుచుండెను. దేవదాసి గణాచారికి నమస్కరించెను. గణాచారి కన్ను లరమూసి, నోరు కుదించి, పరిహాసపు సమాదరణపు వికృతపు లేతనవ్వునవ్వి తలయాడించెను. దేవదాసి సిగ్గుపడెను. ధర్మారావు 'అమ్మా యెచ్చటికి?' గిరిక 'అచ్చటికే.' ధర్మారావు 'ఎండ యెక్కినది భోజనముచేసితివా?' గణాచారి 'అచ్చటఁ బాలు పెరుఁగు దొరకవా?' గణాచారి పరియాచకమాడుట కిది మొదలు. ధర్మారావామెను నివ్వెఱవోయి చూచెను. పూర్వము గణాచారి బ్రహ్మమయమూర్తివలె నుండెడిది. ఇప్పు డామె త్రిగుణములు విభాగించుకొన్న మూర్తివలె నుండెను. ఆమెయెడమకన్ను కొంచెము నీలిమనర్ణమును పొందెను. మూఁడవగుణమే వృద్ధిపొందునట్లున్నది. ఈ పరమసాత్వికమూర్తి కీ వికృతి యేల ధర్మారావు? మఱలఁజూచెను. ఆమెయంతస్సు వినిర్మలమై రాజహంసవలెఁ బ్రకాశించుచుండెను. ఓహో! ఇవి బహిష్చిహ్నముమాత్రమే! మఱలనిరువురునుగలసి నడచుచుండిరి. హరప్ప దక్షిణదిక్కునకు వాహ్యళిపోయి నడచివచ్చుచుం

డెను. యువరాజునకుఁ బనునాతేండ్లు వచ్చినవి. ఆయనబుగ్గలు పూడి యున్నవి. శరీరచ్ఛాయపండినగేదంగిరేకుచుబరాచికములాడుచున్నది. కట్టినపంచె ముఖములుచెప్పమీఁద జరీయఁచులతో నృత్యము సేయుచున్నది. ఆయన ధర్మారావును జూచి వినయముచేత నమస్కరించి నట్లు తలయు, మూపులుచు వంచెను. ధర్మారావు వెరుకముందులు చూచెను. ఎవ్వరును లేరు. ధర్మారావు 'ప్రభువుగారూ! ప్రొద్దెక్కి వచ్చుచున్నారే' యనెను. హరప్ప 'ఆమెతో నే నెన్నడును మాటాడలేదు. ఆమెకు నానమస్కారములు చెప్పుఁడు.' గణాచారి విన్నది. ఆమె మొగము పరిదీనాకృతిఁ దాల్చినది హృదయములో నానంద రేఖ యాడుచున్నది. హరప్ప దుగ్గాభిముఖుడై పోయెను. ఇరువురఁడు మఱిఁగలసిపోవుచుండిరి. రామేశ్వర మెదురుగా వచ్చుచుండెను. షూరీచసముద్రాంతఃపతనవేళ శ్రీరామమూర్తిధనుస్సు బిట్టుగా నుభయకోటిపరామర్శమగునట్లుగా సమాకర్షింపఁబడినట్లు గణాచారి ప్రాయుగము భయదకుటిలనర్తనవికృతమై దానితోలఁగి యామె యొకసందుఁబడి పోవుచుండెను. ధర్మారావు రామేశ్వరమును నిలుచుండి చూచుచుండెను. రామేశ్వరము జరుగుచున్న దంతయుఁ జూచుచునేయుండెను. అతఁడు తన్నుగాదన్నట్లుప్రక్కగా నడిచిపోయెను. అతఁడు పోయినంతమేఱ ధర్మారావు చూచెను. ధర్మారా ననుకొనెను: 'నడచినంతమేఱ చూచితిని. ఇట్లు పోయినాఁడని చూచుటయేకాని, యతని నాఁపగలిగితివా? న న్నతఁడును జూచుచునే లెక్కలేకుండఁబోయెను. ఇప్పు డతఁడెక్కడ, నేనెక్కడ? గణాచారి కతఁ డెంతదూరముగా నున్నాడో, నే నంత దగ్గరగా నున్నాను. నేను గణాచారికి దగ్గరనుండి యేమి లాభము? గణాచారి శక్తియేమో యుగిరిపోయినది.' ధర్మారా వొక్కఁడు నెండలో నిలుచుంటిని తెలిసికొనెను. ఎండ శిరోభాగమున మలమలమాడ్చెను. కాలము వసంతము. ఆతపములకుఁ దైఱ్యము కైష్ణ్యము. ధర్మారావు తిరిగి గృహమునకుఁ బోయెను. సావిత్రమ్మగారికిఁ దలనొప్పిగా నుండి పండుకొన్నది. అరుంధతి వంటచేసినది. భర్త ప్రొద్దుననే బయలుదేరిపోయినాఁడు. ఇంతవఱకు రాలేదు. వంటయేమో చేసి తాను కూర్చున్నది. భర్త యెచ్చటికిఁ బోయియుండును? రంగ

పురము వెళ్ళెనా? రంగాపురములో నెవ్వరున్నారు? తనపెట్టె తీసి
కొని వచ్చుటకు వెళ్ళినేమో? ఆ పెట్టెలో రంగాజమ్మగారు పెట్టిన
చీర యున్నది. ఆ చీర తాల్చువలయు నని తన కెంత యున్నది!
మఱల నటువంటి చీర దొరకదా? అయినచు దా మిప్పుడు ఖద్దరే
ధరించుచుండిరిగదా! ఉప్పాడచీర నిప్పుడు కొనుమన్నచో ధర్మ
రావు కొనడే. విదేశపుచీరమీఁద తన కెంత ప్రేమ యెందులకు?
అది విదేశపుచీర కాదు. రంగాజమ్మగారు పెట్టినచీర యది. ఆ చీర
యిన్నాళ్లు పెట్టెలో చిమ్మట్టలు కొట్టక, పాడైపోక యున్నదా?
ఆహా, యేమి తల్లిదండ్రులు! తన్నుఁ జూచుటకైన రాలేదే! తన
తమ్ముఁ డెట్లున్నాఁడో! అతని కిప్పుడు పదుచూఁడు పదునాలుఁగేం
డ్లుండును. అన్నిటికన్న చిత్రము రెండుకోసులదూరములోనుండి
యొక రొక రెప్పుడును గనిపించనైనఁ గనిపించకపోవుట. కుమూ
రుఁడుపోయినతరువాత రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు మంచము పెట్టినదట.
ఆమె కెట్లున్నదో? తనకుఁ దనభర్తకు మహానురాగము కలిగించినవి
రెండు: ఒకటి రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు, రెండు రంగాజమ్మగారు పెట్టిన
చీర. ఆమె యేమో మంచానఁబడినది. చీర చిమ్మటలపాలఁ బడి
యుండవచ్చును. ఆహా! తనప్రేమ యింకెన్నాళ్లు నిలుచునో? రాజ్య
లక్ష్మమ్మగారు చనిపోవునో? పోయినతర్వాతఁ దనప్రేమ యింకను
నిలుచునా? నిలువక యేమి యగును? తాను పోయి పుట్టినింట
నుండునా? ఆ యాహలో నరుంధతికి నవ్వు వచ్చినది. నవ్వు
వచ్చినంతలో ధర్మారావు వచ్చెను. అతఁడు 'గుడ్డిదానా!
రేఁగుచెట్టు లేకుండ నవ్వెదవే'యనెను. అరుంధతి 'లేకయేమి!
మీరున్నారుకదా' యనెను. ధర్మారావు 'నీలో నీ వేమో
యచుకొని నవ్వుకొనుచుంటివి. నేను లేనప్పుడును నీకుఁ జక్కఁగాఁ
గాలముగడుచునుగదా! న న్నెప్పుడు నింటివద్ద నుండుమని
పోరుపెట్టెద వెందుకు?' అరుంధతి 'రంగాపురముబోయి పెట్టె
యెప్పుడు తెత్తురు!' ధర్మ 'ఇదియొక క్రొత్తపల్లవి మొదలుపెట్టితివి.'
అరుంధతి 'ఆమూరు మనమిద్దఱముకలసి పోదము.' ధర్మారావు
'ఇది బాదుగా నున్నది, నేను దొంగతనముగా నాభార్యను దెచ్చు
కొంటిని. నిన్ను వెంటబెట్టుకొని నే నచ్చటికిఁబోయినచో దొంగ

సొమ్ముతో సహా దొరికినాఁ డని వారు నామీఁద నభియోగముచేసి నచో నే నేమి జేయుదును?' అరుంధతి 'పరాచికములకుఁ గాదు. మూఁడేండ్ల నుండి రాజ్యలక్ష్మమ్మగారిని జూచివత్త మని యను కొనుట, చూచి రాలేకపోవుట. అన్నిరోజులు నట్లే గడచుచున్నవి.'

● ధర్మారావు 'ఒకసంగతి జరిగినది. రాజ్యలక్ష్మమ్మగారియింటిలో జోస్యు లని యొకబోర్డుస్కూలుమాస్టరు కాపుర ముండెను. రామేశ్వర మున్నాఁడే, యెఱుగుదువా?' అరుంధతి 'అవునవును, శిశుపాలుఁడా?' ధర్మారావు 'అవు నతఁడే! ఆయన తాలూకాబోర్డు పెరిసిడెంటు. ఆ జోస్యులభార్యకుఁ బ్రెసిడెంటుగారికి దుర్వృత్తి గలిగెనట. జోస్యుల నీ యూరు బదిలిచేసి శిశుపాలుఁడు తనదుర్వ్యవసాయమును సాగించుచుండఁగాఁ బాపము జోస్యుల కది తెలిసి దుఃఖించి శత్రువు నేమైనఁజేయ సామర్థ్యముచాలక భార్యను బుట్టినింటికిఁ బంపివేసెనట. ఇంకొక పదిరోజులలో సెలవులై పోవును. జోస్యులు మఱల వచ్చును. రామేశ్వరము జోస్యు లత్తవారింటికిఁ బోయిఁ దనయల్లుని నభివృద్ధిలోనికి తెచ్చినవాఁడుగా వారిచేత గౌరవింపబడి, వారి కీ సంగతి తెలియదుగనుక యేదో కొంచెము కోపము వచ్చి భార్యను దండించెనేకాని వేఱుకాదనియు, మఱలఁ బాఠశాలలు తెరచినవెంటనే మీ కెందుకు, పిల్లను దీసికొనివచ్చి దిగఁ బెట్టి మీదారిని మీ గు వచ్చివేయుఁడు. తక్కినవ్యవహారము నేను చేయుదుగదా యనియుఁ జెప్పివచ్చెనట. వీరి దుర్మార్గత యెట్లు పర్యవసించునో తెలియదు.' అరుంధతి 'అయ్యో! పాపము! ఇచ్చటికి వచ్చినతరువాత వారిసంసారము మఱియెంత గగ్గోలుచేయునో? మీరైనను బోయి యామె తలిదండ్రులతో నీ సమాచారముజెప్పి వా రిచ్చటికిఁ బంపించకుండఁ జేయరాదా?' ధర్మారావు 'ఇది బాగుగా నున్నది. నా కిదియే పనియా!' అరుంధతి 'మీ రంత నిర్దయు లేమి?' ధర్మారావు 'దయయు నిర్దయయు నెవరికి? ఇది కష్టమిది సుఖ మనుకొన్నవారికి. నా కేమి నిర్దయ?' అరుంధతి 'మీకేమియు సుఖ మక్కఱలేదు, పాపము!' ధర్మారావు 'అక్కఱలేక కాదు. తద్గతభావమునందు పరినిష్ఠ లేదు.' ధర్మారావు స్నానము చేసి భోజనము చేయుచుండెను. అరుంధతి 'నా పెట్టె నెప్పుడు తెచ్చె

దరు?' ధర్మారావు 'నీ వా ప్రశ్న వేసినప్పుడెల్ల నాకు విసుగుగా నున్నది. దానిలో వ్రజము లున్నవా, వైడూర్యము లున్నవా? నీ వెప్పుడైనసరే! ఇదిమొద లొక్క యేడాదివఱకుఁ బెట్టెసంగతి ప్రస్తావించకుండ నుంటివా! యప్పుడు తెచ్చెదను.' అరుంధతి 'నే నెప్పుడును పెట్టెవిషయమే మాటాడుచుందును.' ధర్మారావు 'అట్లయినచో నీకు వేయేండ్లాయుస్సు.' అరుంధతి 'ఏమీ టాలెక్క.' ధర్మారావు పరిహాసముగా 'నీ వడుగుచుందువు. నేను తేను. ఏ సంవత్సరము గాదు. ఏ సంవత్సరము గాకుండ మన మెట్లు చనిపోదుము? వీదో యొకసంవత్సరములోఁగదా మనము చనిపోదుము. నీ వెప్పుడు నడుగుచున్నచో నది యే సంవత్సరమును గాదు. అప్పుడు నీ వమర్త్యురాల వగుదువు' అరుంధతి నవ్వుచు 'పిల్లల కిట్టిచదువా చెప్పినది! వారందఱకుఁ దర్కశాస్త్రము వచ్చినట్లే; బాగుపడినట్టే.'

నాఁడు ప్రొద్దువాటారువేళ దేవదాసి వచ్చెను. అది కృష్ణ పాడ్యమి. ఆమె నల్లనియగచుగల తెల్లనిచీర కట్టినది. అది ఖద్దరుచీర. అరుంధతి చూచి 'యది మీబృందావనములో నేసిన చీరయా?' అవు నచ్చట రాటములు మూలఁబడలేదుకాదూ?' యనెను. గిరిక 'కృష్ణునకు—.' అరుంధతి 'ఆపేరు చెప్పుచునే యింత సిగ్గుండులకు?' గిరిక 'ఇందులో సి గ్గేమున్నది? భగవంతునిపే రెవరైనను జెప్ప వచ్చును.' అరుంధతి 'అబ్బో! గడుసుదనము' గిరిక 'ఆయన పుట్టిన తరువాతఁ బండ్రెండేండ్లకుఁగాని తల్లిదండ్రులకు బాధలు వదలలేదు. బృందావనములో నాయనపుట్టిననాఁడేమొదలు బాధలు లేకుండుటకు.' అరుంధతి 'దేవకీదేవికన్న గోపికలే పుణ్యాత్ములు.' సావిత్రమ్మగారీమాటలు వినుచున్నది. ఆమె 'దేవకీదేవియే పుణ్యాత్మురాలు. అంతకన్నఁ బుణ్యాత్మురాలు యశోదమ్మ. ఈ తల్లి కొడుకును మోసినబాధయే యెఱుఁగును. ఆ తల్లి ఈ యీ బాధ యెఱుఁగక చన్నిచ్చిన సుఖమే యెఱుఁగును.' ధర్మారావు 'అవునుగాని, యాలయములోనికి గిరిక వెంట నీవా, నేనా.' అరుంధతి 'నన్నుజూచినచో స్వామి సిగ్గుపడును. గిరికతో సరిగా నుండఁడు. చెల్లెలినమక్షమున నెవరైన భార్యతోఁ బనవుగానుందురా?' ధర్మారావు మఱి నేనైనచో సిగ్గులేదా యేమి, యాయనకు?' అరుంధతి 'అది మీకుమీకుఁ దెలియ

వలయును.' గిరికాధర్మారావులు దేవాలయాభిముఖముగఁబోయిరి. ధర్మారావుగారియింటినుండి కోటకోడ్డునఁ బోకుండ స్వామియాలయమునకుఁ బోవుమార్గ మున్నది. ధర్మారావు దారి కోటకోడ్డునకుఁ దీసెను. ధర్మారావు ముందునడచినంతనే గిరిక తనలోఁ దాను జొచ్చెను. ఆమె పాదములే నడచుచున్నవి: 'స్వామికిఁ గల్యాణమెప్పుడో? అంతవఱకు నే నిట్లే కన్యగా నుండవలయునా? రంగారావుగారు స్వామికిఁ గల్యాణములు చేయుటలేదు. ఆయన మనమతములోననే లేడు. ప్రభువునకుఁ గల్యాణమెప్పుడో! ఆ కల్యాణము నాఁడు నే నెట్లుందునో? నేను రాధను, గోపికను, రుక్మిణిని, సత్యభామను. స్వామికిఁ గల్యాణోత్సవమే జరుగవలయునగాని యాయనకు నే నేమి కాదు. ఆయన కాలిదుమ్ము నగుదును. ఆ స్వామి హస్తాంగుళులు వేణువును మోసిమోసి యలసియున్న వేమో? నే నా వేణువును దీసికొని యాయనప్రేళ్ళకు విశ్రాంతి కలిగించెదను. స్వామి కల్యాణమునాఁడు ఆలయములోనుండి కల్యాణమంటపమువఱకుఁ గదలివచ్చునా? ఆ యెట్టునితఃమరపూలవంటి పాదములు కందు నేమో? కందినచోఁ బాదములే యెట్టునివి గనుక కందినట్లు తెలియదు. ఏమి సేయవలయును? తెలిసికొనుట యెట్లు?' గిరిక యాఁగి నిలుచుండెను. ధర్మారావు వెనుకనే గిరిక వచ్చుచున్నట్లు తోచక వెనుదిరిగిచూచి కొంతదూరమున నిలిచియున్న యామెవద్దకుఁ బోయి: 'ఎట్లు తెలియునో నేను చెప్పెదను రమ్ము' అనెను. గిరిక దిగ్భ్రాంతియై చూచెను. మఱల దారివెంట సాగిపోవుచుండిరి. గిరిక మఱల తనలోఁదాను జొచ్చెను. "దీని కొక యుపాయ మున్నది నేను తెల్లని చీరకట్టుకొనిపోయి స్వామియడు గుంచినచోటనెల్ల వేతును. సన్నని తెల్లని 'వలికపుచీరమిఁద స్వామిపాదకాంతులు వ్యాపించును. ఆ వ్యాపించినకాంతులచిక్కఁదనము పలుచఁదనముల చేతఁ బాదములు కందినచో కందలేదో తెలిసికొవవచ్చును. స్వామి యడుగు వేసినచోట నెల్లఁ బుణ్యరాలైన భూమి యుండును. గని; దౌర్భాగ్యురాలైన నా హస్తము లుండరాదా? స్వామిహస్తములు నా చేతులలోఁ దాల్చి, కల్యాణమండపమునకుఁ దీసికొనిపోయి కూర్చుండఁబెట్టుకొందును. లజ్జలో

నన్ను నే నమముకొని స్వామిమొగమునంక నేను చూడలేక పోయెదను. నా హస్తములు తరచరణపద్మములకుఁ దాఁకి స్వామి కపోలములు పులకరించుచో! అతని నేత్రములయందుఁ బ్రేమామృతము వెల్లివిరియుచో! పాపసిగ్గు నన్ను చూడనీయదు కాఁబోలు! ఆయన సుప్రసన్నమందహాససుందరవదనారవిందము కనులారఁజూచు భాగ్యము నాకు లేదు కాఁబోలు. లేదే కావలయును. నేను పుట్టిన దెక్కడ! పెరిగిన దెక్కడ? వాంఛించుచున్న దెక్కడ? నా జన్మము కలుషితమైనదా? నన్ను స్వామి యంగీకరించఁడా? ఏల యంగీకరించఁడు? నా తల్లి పవిత్రమైన విద్య చమ్రుకొన్నది. కులవృత్తి జేసినది. ఆ కులవృత్తిగోఁడఁ దక్కినవారివలెఁగాక మహాగౌరవముతో మెలఁగినది. నా తండ్రి మహామభావుఁడు. వేదవేదాంగములు చదివినవాఁడు. ఆయనకున్న గౌరవము చెప్పరావంత. మఱిల నంతగౌరవముకలవాఁడు సుబ్బన్న పేటలో నెవఁడు పుట్టురు? నా జన్మ మేమంత చెడ్డది, స్వామి నన్నుఁ దిరస్కరించుటకు? నాతండ్రి సత్రాజిత్తుకన్న జెసిపోలేదే! అతనికి స్వామిమొద నొకప్పుడుగాక పోయిన నొకప్పుడైన నవిశ్వాస మున్నది. నాయన్న రుక్మిణుకన్నఁ జెసిపోలేదే! రుక్మి నాస్తికుఁడు. శిశుపాలునకు స్నేహితుఁడు. నాయన్నకు శిశుపాలునకు నేమి సంబంధము? శిశుపాలుఁడు, శిశుపాలుఁడు; పిడుగుపడి చావనైన చావలేదు సాత్త్వికగుణరాశియైన స్వామికిఁ దమోగుణరాశిని నే నెట్లు పనికివత్తును? నా మనస్సు తమోదూషితమై ప్రభుసామీప్యము చేరలేకున్నది. ఏమి చేయుదును.” గిరిక కన్నులనెట నీకు కారుచుండెను. ఇద్దఱురు దేవాలయములకుఁ బోవుటకుఁ దిరుగవలసిన వీధిదాఁక వచ్చిరి. అది దాఁటి కొంతదూరముపోయినఁగాని గోటగుమ్మము లేదు. ధర్మారా వచట నిలఁబడెను. గిరిక తానును నిలఁబడెను. ధర్మారా వచట నైదు నిమిషములదాఁక నిలుచుండెను. గిరికయు నిలుచుండెను. ధర్మారా వెవరికొఱతో యెదురుచూచుచుండెను.

సుబ్బన్న పేట పట్టణమై సర్వవిధముల బస్తీకళలు పెంచుకొన్నను బేటనుగూర్చిన పురాతనకథలు సర్వజనములకుఁ దెలియుచునే వచ్చెను. అచట నివాసమున్న మిషనరీలకుఁగూడ దేవాల

యము, కోట, గణాచారి - యీ సందర్భములన్నియుఁ దెలియుచు. వారు విశ్వసింతురు, విశ్వసించరు. అది వేఱుమాట. సామాన్యముగ సందఱకును దేవదాసి ధర్మారావులసంబంధము తెలియును. అందఱకును దేవదాసికథ తెలియుచు. ఆమె దారివెంటఁ బోవుచుండెనా యొక్కఁడును దలయెత్తి చూడఁడు. ఆ పట్టణములో విమర్శింపఁబడనివ్యక్తులు రెండు: ఒకర్తుక దేవదాసి, మఱియొర్తుక గణాచారి. క్రొత్తక్రొత్త యువ్యోగస్థులు వచ్చుచుండురు. కాలేజీకిఁ గ్రొత్తగ్రొత్త విద్యార్థులు వచ్చుచుండురు. వచ్చిన క్రొత్తవారు దేవదాసినిగూర్చి యేదైనపొల్లుమాట యనినచోఁ బ్రాంతవా రామె కథ వారికిఁ జెప్పి మఱు సట్లనకుండఁ జేయుదురు. కొందరు 'ఛీ! పో! ఇట్టి కట్టుకథలు ముసలమ్మలదగ్గఱ చెప్పుము. ఈ కాలములో నట్టి వెచ్చట నుండు?' నందురు. కొందఱు తుండు తుపాకి యెగురఁ గొట్టి యస లిట్టివిషయములసంభవమునుగూర్చియే నిరాకరింతురు. వారువా రెఱ్ఱిన నేమి? తక్కినవారు దేవదాసిని గౌరవింతురు ధర్మారావును దేవదాసియు వీధిలోఁ గలసి యట్లు నిలుచుండఁగా నందఱును దూరదూరముగాఁ బోయిరి. కొందఱు తేటిపాఱఁజూచుచు, బోయిరి. సజ్జకృతమై యొకచోట నిలువలేని యుత్తమజాత్యశ్వము వలె గిరిక నిలుచున్నచోట నిలువలేకుండెను. ఆమెపాదములు దేవాలయములవైపునకుఁ దిరిగియే యుండెను. నిలుచున్న కొంతసేపటికి హరప్పనాయఁడు కోటద్వారమునుండి వచ్చుచుండెను. అచ్చటికిఁ కోటద్వారము వందగజములదూర ముండుచు. హరప్ప సన్ననిపొందూరుబట్టలు కట్టుచు. అవి స్వదేశమో, విదేశమో తెలియనివారికిఁ దెలియదు. రంగారావును నాగేశ్వరరావును నవి విదేశవస్త్రములనియే యనుకొందురు. ఆయన తలగుడ్డలేక యెన్నఁడును బయటికి రాఁడు. తెల్లజరీ పట్టుతరీయముతప్ప నెన్నడును మఱొక్కటి తలగుడ్డ చుట్టఁడు. పంచయే కట్టుచు. షరాయి తొడుగఁడు ఏరంగు చొక్కా తొడిగినను పైని రతనాలహారము తాల్చుకుండ నుండఁడు. ధర్మారావు కంటికి హరప్పనాయఁడు బాలసూర్యుఁ డుదయించినట్లే యుండును. కృష్ణమనాయని సవయస్థునిగాఁ దనతండ్రియే యెఱుఁగును. కృష్ణమనాయని దనకన్న వృద్ధుఁడుగా, హరప్పనాయని దనకన్న బాలుఁడుగా

ధర్మారా వెలుగును. అతనికి సవయస్థుడైన నాయుడు లేడు. అతని ప్రభువు బాలుడో, వృద్ధుడో హరప్పనాయుడు దగ్గరకు వచ్చెను. దేవదాసి కనులుమూసికొని నిలుచుండెను. హరప్పకు పదునాతేండ్లు. పదునాతేండ్లకే యతని మొగమున లోకజ్ఞుడైన నానిముఖలక్షణములు కనబడుచుండెను. అతడు సర్వదా నడచునేకాని కుఱ్ఱము నెక్కడు. మోటా రతనికిఁ బడదు. రెండు మూడుసారులు మోటారెక్కి, యొకసారి తలతిరిగి పడిపోవుట, యొకసారి డోకుకొనుట తటస్థించెను. అతడు మోటారుచు జూచి ధర్మారావుతో నొకసారి యనెను: ఇది యేమి జంతువు. తలయుఁ దోకయు లేనిది. ఏనుఁగువలె నున్న దనుకొందుమా, మనము దీనికడుపులోఁ గూర్చుండవలయును. ఏనుఁగునకు వెచ్చుపైని గూర్చుందుమా. ఏనుఁగుఘీంకారము భయమో శ్రవణసుఖమోకల్పించును. వీనికూత చెవులకుఁ గఠోర మనిపించును.' హరప్ప ధర్మారావుతో రహస్యముగా 'నీమెయేనా దేవదాసి. ఈమెను కొన్నాళ్ళక్రిందట స్వామవారియాలయము ముందు చూచితిని. ఆమెయు నచ్చుఁ జూచినది. నే నామెకు నమస్కరించవలయునా?' యనెను. ధర్మారావు—'వీధిలో నెవరైనఁజూతురు, మీరట్లు చేయరాదు.' హరప్ప 'ఎవరు లేనప్పుడు చేయవచ్చునా?' ధర్మారావు 'మీరు జమిందారులు. ప్రభువులు ఎవరికిని నమస్కారమా చేయరాదు. అందఱును మీకే చేయవలయును.' హరప్ప 'ప్రతిరోజును మీకు నేను నమస్కరించుటలేదా?' ధర్మారావు నవ్వి 'నేను నమస్కరించుచుంటిని. మీరు నమస్కరించుచుంటి రని యనుకొనుచుంటిని.' హరప్ప 'యవు నవు నని తేల్లపోయెను.' హరప్ప 'దేవదాసికి నేను నిజముగా నమస్కరించెదను.' ధర్మారావు "నిజముగా నిప్పుడు కాదు." హరప్ప 'నే నామెతో మాట్లాడవచ్చునా?' "ఇప్పు డామె యేదో యూహించుచున్నది." ఇప్పుడు పలకరించినఁ బలుకదు" అని ధర్మారా వనెను. హరప్ప "ఈరాత్రి నాకు నిదుర పట్టదు." ధర్మారావు 'మితల్లిగారితోఁబా టీమెయు నొకతియ?' హరప్ప నివ్వెఱపోయి చూచి 'మీ రెవరు!'

దేవదాసి హరప్పవంకఁ జూచెను. హరప్ప దేవదాసివంకఁ జూచెను. వయస్సుచేత దేవదాసి పెద్దది. హరప్ప చిన్నవాడు,

హరప్ప బ్రహ్మచారి. హరప్ప యవినాహితుడు. హరప్పలో స్త్రీ పురుషజ్ఞాన మింకను వృద్ధికాలేదు. వట్టి పసివాడు. అట్లుచూచిన హరప్ప మనసులోఁ జిత్రముగా నెదిగిపోయి ప్రకృతినహజముకాని యొకయూహ యూహించెను. 'దేవదాసి తనకూతురువలె నున్న' దని. ప్రభుదృష్టిలోఁ బ్రసన్నత, సమాదరణము దేవదాసి చదివెను. ఆమె యేమిచుకొన్నదో మొగమున నానందమును మందహాసమును గలబజచినది. మఱువిముసములో ధర్మారావు ముందు నడచుచుండెను. దేవదాసి వెనుక నడచుచుండెను. హరప్ప యా వెనుక నడచుచుండెను. అన్నగారుచు దండ్రియు వెంటనిడుకొని యత్తింటికిఁ దీసికొనిపోవుచున్నపిల్లవలె దేవదాసి మహానందపరీవృత యయ్యెను. ఆలయద్వారమువరకుఁ బోయిరి. హరప్ప యచట నాఁగెను. వారి ద్వఱును హరప్పవంక వెనుదిరిగి చూచి లోనికిఁబోయిరి. హరప్ప కన్నుమూసి కన్ను తెరిచినంతసేపు తా నచట నిలుచుండి నెమ్మదిగా వెనకకువచ్చెను; దారివెంట నందఱు నాయనినంకఁ జూచిరి. నాయఁడు నేలనంకఁ జూచుచుండెను నాయనినేత్రములు పరాఙ్ముఖములై యున్నను వెనుకకుఁదిరిగి దేవాలయములోఁ జూచుచుండెను నాయఁడు కోట గోనికి నెమ్మదిగానడచి చనెను. అతఁడు తనగదికి ముందున్న మల్లెపందిరికిందఁ జూచెను. అచ్చటిసీడలలోఁ జీకటులు పెనగొనుట తెలిసికొని పొద్దుగుంకె నని భావించెను. హరప్ప యేనుఁగులసాలవద్దకు వెళ్ళెను అచట నొక్క యేనుఁ గున్నది. దానిని జూచెను. రంగన్నవచ్చి 'బాబయ్యగారూ! ఈ యేనుఁగుపేరు హనుమంతు. మనకోటలోఁబూర్వము లక్ష్మణస్వామి యని యొక యేనుఁ గుండెడిది. పెదబాబయ్యగారికి పట్టాభిషేక మైననాఁడే యది చనిపోయినది. అది మీ తాతగా రెక్కెడిది' అని చెప్పెను. హరప్ప దేనికిని సమాధానము చెప్పఁడు. ఊఁ అనఁడు. ఇది యేమియు ననకుండఁగ నే రంగన్నకు హరప్ప ప్రశ్న వేసెనో, ఊఁ అనెనో తెలియును. రంగన్న మఱియుఁ జెప్పనారంభించెను: 'లక్ష్మణస్వామిని నేను బాగుగా నెఱుఁగుదును. పట్టాభిషేకమునాఁడు తన్నెక్కి బాబయ్యగా రూరేఁగవలయునని లక్ష్మణస్వామియూహ. స్వామి ముసలిదై యొడలంతయు గాలుకొట్టుచుండెను, బాబయ్యగా రఁడు

చేత వద్దన్నాను. స్వామికిఁ గోపమువచ్చి చనిపోయి గాఁడు.' హరప్ప యొకచూపుచూచెను. రంగన్న 'అవును బాబూ! స్వామి గాంధిగారి వంటి గాఁడు. తరువాత బాబయ్యగారు మఱియేరుఁగురుగాని, గుఱ్ఱముగాని యెక్కలేదు, మోహరే యెక్కిరి' హరప్ప యట నుండి నడువసాగెను. రంగన్న వెంటనే నడచుచుండెను. ఒకపాత గోడ పడి రాళ్ళన్నియు గుట్టగాఁ బడియుండెను. ఆ వెనుకఁ గోట గోడ చెడిపోలేదు. ఈ రెండుగోడలకును మధ్య విశాలమైన ప్రదేశము కలదు. అది దక్షిణమునుండి యుత్తరమునకును వ్యాపించి సరిగాఁ గోటయంతపోడుగు నున్నది. ఒక్క యరమైలునకుఁ దక్కు వుండదు. ఆ స్థల మంతయుఁ బూర్వము రాజకుమారులు గుఱ్ఱముల స్వారీ నేర్చుకొనుటకును, నేరుఁగుల నడిపించుట నేర్చుకొనుట కును, సాముగరిడీలు నేర్చుకొనుటకును నియమింపఁబడినస్థలము. ఇప్పుడదియంతయుఁ గ్రూరసర్పములకు నివాసమై యున్నది. హరప్ప దాని వంకఁ జూచెను. రంగన్న 'బాబూగారూ! ఇప్పుడు మన మక్కడకుఁ బోలేము. దానినిండ వేయిపాము లున్నవి.' హరప్ప వెనుదిరిగి మఱిల తనగదిదగ్గఱకు వచ్చెను. గదిలో భోజన మురుర్చుఁ బడియుండెను. హరప్ప మాంసమును భుజించెను. శాకాహారమే చేయును. ఏకాదశినాఁ డుల్లిపాయలుకూడ ముట్టెడు. ఏకాదశులయం దేకభుక్తముండును. ఎందు కని యెవ్వ రడుగరు. అతఁడు చెప్పెడు. ధర్మారా వెప్పడో రుక్మిణమ్మారావుగా రేకాదశు లుండెడి దని చెప్పెను. ఆనాఁ డామె యేకభుక్త మని చెప్పెను. హరప్ప మనసులో, దన నాయనమ్మకును దల్లికిని భేదము లేదు. ఆమె యట్లుచేసినచో, దన తల్లియు నట్లు చేసెడిదే యని యతని నమ్మకము. అతఁడు భోజనము చేసి మల్లెపందిరివద్దఁ గొంతసేపు పచారుచేయును. చేసినతరువాత దీపమువద్దఁ గూర్చుండి చదువును. చదువు గ్రంథములలో ప్రధానమైనవి భాగవతము. భారతము, కృష్ణకర్ణామృతము, ఆంధ్రనాయక శతకము, ఇంగ్లీషు నవలలు. ధర్మారావును సంస్కృతము చెప్పు నని హరప్ప చాలసారు లడిగెను. ధర్మారావు ప్రారంభించెను. రాత్రి జాము జామున్నర ప్రొద్దు పోవువఱకును హరప్ప చదువుకొనుచుండును. తరువాత శమునించును. నిద్ర పట్టదు! ఊహించును! "మా

యమ్మగా రెట్లుండెడిదో? చిన్నతనములో నామె నేమి చూచితినో నాకు జ్ఞాపకము లేదు. ఆమె శచీదేవివలె నుండియుండును. ఆమెకు నామీఁదఁ జాలాప్రేమ కాఁబోలు! చనిపోవునప్పుడు నన్ను దగ్గఁ జూపి దీసికొని నాకుఁ దెల్లనిపట్టుజరీయు తరీయును తలకుఁ జుట్టి చినదఁట. నే నామె చెప్పినట్లే చేయుచున్నాను. నాయనమ్మయు మా యమ్మయు నొక్కసారియే చనిపోవు తేలె? మా కోటవెరుక నున్న విహారస్థలము మఱల బాగుచేయించెదను. గుఱ్ఱములను స్వారి చేయుట, ఏనుఁగులను నడపుట నేర్చుకొందును. కత్తిసాము, కట్ట సాము నేర్చుకొనవలయును. లేకపోయిన రాజులు శత్రువుల నెట్లు పరిమార్తురు? మాయమ్మగారు మహాపతివ్రత. ఆమెవంటిది చని పోయినతరువాత మా నాయనగారు మఱలఁ బెండ్లిచేసికొని రేలనో! పెండ్లి యేల చేసికొనెను? ఎవరినో తెచ్చి యంచుకొనెను. అది పెండ్లి యెట్లగును?"

ఇంతలో నొకగాలివచ్చి ప్రక్కనున్న పోకఁజెట్టును గదలించెను. "మాకోటలోఁ జెట్లన్నియు నెక్కడి వక్కడ విటిగిపోయెనవి. రంగన్న చెప్పినాఁడు, కోటయంతయు నందనోద్యానమువలె నుండెడిదఁట. నేను పెద్దయైనతరువాత మఱలఁ గోటయంతయు వృక్షములు పెంచెదను. గాలి పొన్నాకులలో దూఱి మృదువుగా జాలును. పోకఁ మొవ్వులలో దూఱి ముద్దురధ్వనులు చేయును. ఫలవృక్షాదుల మీఁదికి బరువులెత్తును. అరటియాకలమీఁదఁ బరువులెత్తి వానిని జించివేయును. మల్లెపందిరిమీఁదినుండి నాగదిలోనికి వచ్చును. నేను ముసుఁగుపెట్టుకొన్న దుప్పటిగోనికిఁ దూఱవలె నని గాలి ప్రయత్నించును. నేను దూఱనీయను. అది గిలగిల లాడినతరువాత నేను దుప్పటి తీసివేయుదును. ఇద్దఱుమును పకాలుమని నవ్వి స్నేహితులవలెఁ గాఁగిలింతుకొందుము. మాయమ్మగారు కోటలోఁ దిరుగుచున్నప్పుడు లక్ష్మీదేవి వైకుంఠములోఁ దిరుగుచున్నట్లుండియుండవలయును. ఆమెయొంటినిండ రతనములు మాఃశిక్యములు ధరించి తెల్లనిపట్టుజరీచీర తాల్చి మొగమునఁ గుంకుమ తిలకముగా ధరించి వునుగు జవ్వాజికిస్తూరివాసన లామె నెలచినచోటున నెల్ల వాసనా ప్రవాహములు కట్టగా నామె యెట్లుండి యుండును? జగన్మోహి

న్యవతారమువలె నుండియుండును. ఆ మహాపతివ్రత, సర్వపుణ్య త్కేత్రములవలెఁ బవిత్రాకృతియై యుండవలయును.

“విశాలా కల్యాణీ స్ఫుటగుచి రయోధ్యా కువలయైః

కృపాధారా ధారా కి మపి మధురా భోగవతికా,

అవంతీ దృష్టి స్తే బహుచగరనిస్తారవిజయా”

యన్నట్లు మాతల్లి మహారాణియై తనపాలించినరాష్ట్రముమీఁదఁ బరిపాలన దృష్టి యిట్లుండును. మేము వేణుగోపాలస్వామికి ధర్మకర్త లము. నాగేశ్వరస్వామికి ధర్మకర్తలము, ఈ దేవతలందఱును మా చేతఁ బ్రతిష్ఠింపఁబడిరి. ఎప్పుడో యేనాఁటి మాపూర్వులదయవల ననో వీరందఱు నిచటఁ దలఁదాఁచుకొనిరి. నేఁడు ఛీ! మీదారిని మీరు పొండనఁగా వా రెచ్చటికిఁ బోదురు? ఆశ్రయించిన కొంప వదలిపెట్టిపోవుట యంత తేలికా? మీరు బాబ్బిలి వదలిపొండనుట చేతఁగదా రావువారు కత్తులమీఁదఁ బడి చచ్చిరి! తనస్వదేశము వదలి యెవఁడు పోవును? దేవతలుమాత్ర మేమి పోదురు? వారికి ధూప దీప నైవేద్యములకు లేక. కల్యాణములకు లేక నవసిపోవు చున్నారు. మాయమ్మ బ్రదికియున్నచో మా నాయనగా రిట్లుండరు; ఆమెయేకాదశులుండి పృథియేకాదశినాఁడును స్వామిదర్శనము చేసి యుపవాస ముండెడిదట ఆమె కంత యిష్టమైన భగవంతుని నింత తిరస్కరించియుండునా మా తండ్రి? చేసియుండఁడు. ఈ నాగేశ్వ రరావుగా రొకడు. వీరికి విగ్రహారాధన గిట్టదట. వీరు కేషబ్జీని ధ్యానింతురు. విగ్రహ మనఁగా రాతితోఁ జేసిననే విగ్రహమా? కరచరణాద్యవయవములు గల మూర్తిని మనసా కల్పించుకొనిన నది విగ్రహము కాదా? విగ్రహములందు భగవద్భావమయినను గలదు. అతఁడు మనుష్యుఁడు కాఁడన్న ప్రత్యయమయినను గలదు. కేషబ్జీ మనుష్యుఁడు కాఁడనుట యెట్లు? దివ్యమైశక్తులు గలపురుషుఁడు కావచ్చును. విగ్రహారాధనలోఁ దప్పేమి? దున్నపో తీనె ననఁగా దూడను గట్టివేయుమన్న ప్లావఁడో వికృతిబుద్ధి కాద న్నాఁడు? తక్కిన వారందఱును కాదుకాదని గంతులువేయుటదక్క మతియొకఁడు కనిపించలేదు. విగ్రహారాధన మంచియో చెడ్డయో ధర్మారావుగారు వాదించును. ఎవరితో వాదించవలయును? ఎదుటికి

- వచ్చినిలఁబడెడువాఁడే లేడుకదా! ఏదైన నన్నచోఁ బరమదముల
యందు ద్వేషముకలిగించుట యన్న సూత్రము పట్టించి, శిక్షించు
టకుఁ బ్రయత్నింతురు, హిందూమతము నెన్ని తిట్టినను తప్పులేదు.
ఇతరమతములు వచ్చి మామతమును కుద్దాలించినచోఁ దప్పులేదు.
మా వేణుగోపాలస్వామి పిడికెఁడుబిచ్చముదొరకని దేవుఁడైనాఁడు.
● నాగేశ్వరస్వామియే నయము; అలవాటుపడిన బిచ్చగాఁడు. తా దూఱ
కంతలేదు, మెడ కొకడోలన్న ట్లీయనకు గతిలేదు. దేవదాసి నొక
తెను , దెచ్చుకొన్నాడు. వీరియిద్దఱికిని భుక్తిగడుచుటయెట్లు? ఈ
స్వామికిఁ గల్యాణములు జరుగుటయెట్లు? ఒక్కసారి భగవంతున
కుత్సవములుచేసినతరువాత నేను చనిపోయినను ఫరవాలేదు.'
అంతలోఁ గోళ్లుకూసినవి, భగవంతుని కల్యాణసమయమున విచిత్ర
ఫణితిగల మంగళహారతి పాడినట్లు కోళ్ళు క్రొత్తస్వరమువేసి
కొక్కొక్కోకోయనెచు. తూర్పునందు వాడిపోవుచున్న వెన్నెలలు
వాఁడి యెక్కచున్న యుషఃకిరణములు దుఃఖములో నానందము
కలిగినట్లు కలసిమెలసి యుండెను. కోళ్ళు మేలుకొండోయి జనులని
కూసెను. హరప్ప నిదురపోయెను. తక్కినవా రెవరును నిదురలేవ
లేదు. తెల్లవారుజాము కోడికూఁత వినఁబడి పాతికయేండ్లైనది. అదియు
శాస్త్రుగతవిషయమువలెనే విశ్వసించెడువారికే విశ్వసనీయమైన
విషయ మైపోయినది. సర్వజనులకుఁ బనిజేసుకొను దివావేళ పది
గంటలకు, ఎనిమిదిగంటలకు లేచినఁజాలును. ఈ పిచ్చికోడి తెల్ల
వాటినతరువాత నేడుగంటలకుఁ గూయరాదా? ఎవ్వరును వినిపించు
కొనని యీ కూఁత తెల్లవాఱుజామున కూయుట నింక నె న్నాళ్ళకు
మానివేయునో?

రంగారావుగారును శశినియు సౌభాగ్యమున శయనించిరి.
శశినితెల్లనిశరీరము జ్యోత్స్నాధిదేవతపత్ర నామెను బ్రకాశింపఁ
జేసెను. రంగారావునకామెను జూచినపుడెల్ల మోహమే యుబుకు
చుండెను. రాతిరి పండ్రెండగుంటలదాఁక పిలాసముగాఁ గాలముగడిపి
దోమతెరలలో నిరువురును విడివిడిగా శయనించిరి. శశిని నిదుర
పోయెను. రంగారావుగారికి నిదుర పట్టలేదు; పట్టకనుపోలేదు. కన్ను
మూఁత పడును. ఏదో కనిపించినట్లుగును. మఱల మెలఁకువ వచ్చును.

రాజుకన్న మూసెను. సరోజినీదేవివచ్చి యతనిపాదములవద్ద నిలుచుండెను. ఆమె మెడలోఁ బాము లున్నవి. కంకణములుగాఁ బాము లున్నవి. చెవులకుఁ కుండలములుగా. జుట్టుబాము లున్నవి. ఒక పెద్దపామును శిరోవేష్టముగాఁ జుట్టుకొన్నది. రాజు కన్న తెఱచెను. ఎవ్వరును లేరు. దగ్గఱనే వేటొక మంచముమీఁద శశిని తెల్లత్రాఁచువలె పండుకొనియుండెను ! ఏదోయూహించుచు మఱలఁగన్నమూసెను. వేటుగోపాలస్వామి కనఁబడినాఁడు. మొగమునఁ దిరుమణి తిరుచూర్ణము ధరించినాఁడు. కంఠమున హాలాహలమున్నది. మెడలోఁ బాములు హారములుగా వేసికొనెను. హారమైనపాముక్రిందఁ జింతామణి యున్నది. పీతాంబరము ధరించినాఁడు. పీతాంబరము కుచ్చెలలమీఁద నుత్తరీయమువలె నొక సర్పము బిగించినాఁడు. ఇది వేటుగోపాలస్వామి మూర్తియూ? హరిహరనాథమూర్తియూ? సగ మీయన, సగ మాయనగ లేడే? రాజు మఱలగనులు తెఱచెను. శివజటాభాగమున మందాకినీనది కిలకిలాధ్వనులతో నవ్విననురుసులో, చంద్రకళావినిర్గతమధుర చంద్రికాపూరములో ఆకాశమంతయుఁ దెల్లగానుండెను. ఆకాశములో మేఘములు తెలతెల్లనై పాములవలె ఎంకరటింకరలుగానుండెను. అవి శివజటాభాగమున నలంకరింపఁబడిన సర్పములుకాఁబోలు! గంగారా వనుకొనెను. 'నాగేశ్వరరావుచేతను బ్రబోధింపఁబడికూడ నామనస్సు పూర్వవాసన వదలిపెట్టుట లేదు. పదేండ్లుగాఁ బ్రతీపమార్గములనే నడచుచుఁటిని. ఈ స్వప్నములు నే నింగ్లాండు సోయినప్పుడును వచ్చెను. చెన్నపురిలో గిండిపందెములలోఁ బాల్గొనినప్పుడును వచ్చెను. సుబ్బన్న పేటకోటలో మేడమీఁదను పండుకొని నప్పుడు వచ్చెను. నా కీ కలలువచ్చి ప్రయోజనములేదు. ఇవి యెందుకు వచ్చును?' రంగారావు మఱలఁ గనులు మూసెను, మఱలమగతగా నిద్రవచ్చెను' కేషబ్బి దూరమునందుఁ గూర్చుండియుండెను. ఆయన మెడలో, శిరస్సున, హస్తములయందు, నడుమున సర్పములే పెనగొనియుండెను. కేషబ్బి గుణాతీతుఁడు. అచ్చమైన బ్రహ్మస్వరూపము. ఈయనకుఁగూడఁ బాములు చుట్టకొనెనేమో? ఆయనవద్ద నాగేశ్వరరావు నిలచియుండెను. నాగేశ్వరరావును బాములు పీకు

చుండెను. అతఁడు బాధచేత గొంకరలు బోవుచుండెను. రంగారావు కనులు తెరిచెను. గాలియాడుట లేదు. దాను పండుకొన్న మేడ పై భాగము పోకమాఁకులు, మామిడిచెట్లు వీనిశిఖిలకన్న నెత్తుగా నుండెను. రాజు చెట్లవంకఁ జూచెను. చెట్లయాకు లాడుచున్నవి. అంతక్రిందుభాగమున గాలియుండి యింత పైభాగమున గాలిలేదా?

● రాజు మఱలఁ గనులు మూసికొనెను. కుమారుఁడు హరప్ప కనఁ బడెను. అతని శరీరమంతయు నచ్చిన చుట్టములవలెఁ బాములు పొక్కుచుండెను. అతఁడు పాములను ముద్దుపెట్టుకొనుచుండెను. పాము లతని చొక్కాజేబులలోఁ దలలు దూర్చి మఱల బయటికి వచ్చు చుండెను. మఱలఁ జూచెను. అతఁడు పాములవాఁడై సొఱకాయ బుట్టితో వానియెదుట నూఁదుచుండెను. రాజు కనులు తెరిచెను. తెల్లవాఱువఱకును నిదుర పట్టలేదు.

ప దు నై ద వ అ ధ్యా య ము

గ్రీష్మము ప్రళయాకారము తాల్చి మహాతపము లొలుకఁ బోయిచుండెను. సర్వజంతువులు మలమల మాఁడిపోయెను. అబ్బా! యీ గ్రీష్మమునకుఁ దుదిలేదేమో యచుకొనుచుండఁగా నొకనాఁడు హఠాత్తుగ మేఘములు పట్టి కుండపోతఁగా గుమ్మరించెను. వఱు నాఁడే చల్లపడెను. కాలముమారుటయే రమ్యముగానున్నది. వెను కటిదినమున గ్రీష్మర్తువు. వఱునాఁడు వర్షర్తువు. సుఖదుఃఖములు నిట్లే. రెండునెలలు ఘోరముగా నెండలుకాసెను. తుపాకితోఁ గొట్టి నట్లు రోజు తిరుగునప్పటికిఁ జల్లనివానలు కురిసెను. కళాశాలలు మఱలఁ దెఱచిరి. కీరీటి బి. ఏ. రెండవసంవత్సరము చదువుటకు వచ్చెను. శివరావు వేసఁగి సెలవులలోఁ గొన్నాళ్ళు సుబ్బన్న పేటలో నున్నను, చివరిరోజులలో దేశసంచారము చేసివచ్చెను. ఆయన తన కెవరో మిత్రులున్నారని వారిని జూచుటను పూరీ జగన్నాథము పోయి యచటనుండి రెండు మూఁడుపనితనముగల వస్తువులు తెచ్చెను. అందులో నొకటి తాటియాకులగొడుగు అది చిన్నది. ఒక్క తాటియాకు నిప్పి యంచులు మణచి కుట్టఁబడెను. తూచుటకు రమ్యముగ నున్నది. ద్రాక్షవృక్షపత్రములతోఁ జిన్ని చిన్ని బుట్టలు, పళ్ళెములు, విసనకట్ట లల్లఁబడెను. అవియుఁ దెచ్చెను. కీరీటిని ధర్మారావు తనయింట నుండమనెను. కీరీటి కాలేజీహాస్టలులో నివసించుచుండెను. కాలేజీ పేటకు దక్షిణపుఁ జివర. జాతీయకళాశాల తూర్పుదిక్కు చివర. ధర్మారావుగృహము బ్రాహ్మణవీధియందు - అనఁగా దేవాలయములకుఁ దక్కిన గ్రామ మునకును మధ్యభాగమున. ప్రతిదినమును కీరీటి వచ్చి ధర్మారావు నింట నిద్రించును. హాస్టలధికారి రాత్రులందు హాస్టలును వదిలిపోరా దని శాసించును. కీరీటి ప్రతిదినమును నిరాకరించును. జాతీయకళా శాల ప్రొద్దుననే వేడుగంటలనుండి వదిలివెళును. కీరీటిధర్మారావు లిద్వరును ప్రొద్దుననే లేచి స్నానముచేయుదురు. జాతీయకళాశాలకుఁ బోదురు. తొమ్మిదిన్నెకుఁ గీరీటి కాలేజీహాస్టలుకుఁ బోయి భోజ

నముచేసి కళాశాలకుఁ బోవును. అక్కడ మొదటిగంటయేయుండి హాజరువేయించుకొని ధర్మారావింటికి వచ్చును. రెండు గంటల దాక కలసియుందురు. అప్పుడప్పుడు శివరావుగూడ వచ్చును. రెండుగంటలకుఁ గిరీటి కాలేజీకిఁ బోవును. ధర్మారావు కళాశాలకుఁ బోవును. కళాశాల వదలిపెట్టినంతనే ధర్మారావు మఱలఁ గాలేజీకి

- బ్రయాణము. ఇద్దఱును గలసి పొలాలమీఁదికిఁ బోదురు. గుండేటి వద్దకుఁ బోదురు. మఱలఁ గళాశాల వెనుక మెట్టచేలమీఁదికిఁ బోదురు. హాస్టలునకుఁ బోయి కిరీటి భోజనముచేయువఱకు ధర్మారావు కూర్చుండును. కలసి ధర్మారావునింటికి వత్తురు. అచ్చట రే నడిజా మగువఱకుఁ గబుర్లు అప్పుడు నిద్ర. ఇది వారి దినచర్య.

ఒకనాఁడు శివరావు ధర్మారావును జూచి “నేను జగన్నాథ మెందుకుఁ బోతిన్ తెలియునా? అక్కడ నా ఘోరకాలమిత్రుఁ దొక డున్నాఁడు. మే మిద్దఱమురు చెన్ననగరములో సహాధ్యాయు లము. చిన్నప్పు డిద్దఱమును గలసియుండెడివారము. క్లాసులో నందఱకన్న నేను తెలివిగలవాఁడను. అతనికిఁ జిన్నప్పటినుండియుఁ జదువురాదు. ఉపాధ్యాయుఁడు వాని నెప్పుడును బెంచిమీఁద నిలు సుండఁ బెట్టినవాఁడు. తల్లిదండ్రులు నా దగ్గఱకుఁబోయి చదువు కొను మని వానికిఁ జెప్పఁగా నతఁడు నావద్దకు వచ్చెడివాఁడు. వచ్చి యల్ల రిచేయుటయే కాని తాను చదివెడివాఁడుకాఁడు, నన్నుఁ జదువనిచ్చెడివాఁడు కాఁడు. పరీక్షలలో సరిగా నా వెనుక బెంచి మీఁదఁ గూర్చుండును. నే నొక కాగితము వ్రాసినంతనే ‘శివా! శివా! ఆ కాగిత మిటు తే’ యని వెనుకనుండి పోరును. ‘ఒరేయి! నేను వ్రాసినదంతయు నీ వెక్కిరించినచోఁ బట్టుకొందురు. చివరకుఁ బ్రాణముమీఁదికి వచ్చును’ అని నే నందును. అతఁడు ‘మేమును నీయంత తెలివికలవారమేనొయి. మార్చి వ్రాసికొనఁగలము. కాగిత మీయరా యనఁగా వెధవసిక్కు పోయెదవేమి!’ ప్రతి పరీక్షకు నిదియే గోల; ప్రతిపరీక్షయు వాఁడును బరీక్షయగుచుండెను. నేను నగుచుంటిని. స్కూలుపై నలులోనికి వచ్చువఱకు పల్లికుపరీక్షలో నీ యాట సాగినదికాదు. అక్కడ తిష్ఠ వేసెను. రెండు మూఁ డేండ్లు నెమరువేసి చదు విమడక మానివేసెను. తండ్రి సంపా

దించినాఁడు. గనుక చక్కఁగా సాగుచున్నది. నే నతనిని బోయి జూచి వచ్చితిని. పాతికయేండ్ల యీ మధ్య మేము మఱలఁ గలసికొనలేదు. అతఁడు నాయందుఁ బూర్వమువలెనే యుండెను. నేను కనబడినంతనే యతఁడు 'ఒరే, శివా! మన మిద్దఱము నొక యుపాధ్యాయునిమీఁదఁ గోపమువచ్చి యతినిమీఁద నేవో వ్రాసి గోడలకు కాగితము లంటించితిమి. జ్ఞాపకమున్నదా?' యనెను. అతఁడు మా బాల్యక్రీడలు మఱచిపోలేదు. నే నాయూరుకుఁ పోయి మహా నందమనుభవించితిని. నా కీ యచుభూతి కలిగినప్పటినుండియు నేను దుఃఖముచు వహించలేకున్నాను. దుఃఖము పొందువారివంకనైన జూడలేదు. నా కెప్పుడును నానందమే కావలయును. అవును? నేను భగవంతుడనై తినాయెను. భగవంతుఁడు సచ్చిదానందస్వరూపుఁడు.' ధర్మారావు 'ఆ యానంద మిది కాదు. తైత్తిరీయోపనిషత్తుచదివి నచోఁ దెలియును' అనెను. శివరావు 'అవును, నే నీపదియేండ్లలో పుగా సర్వమతగ్రంథములు చదువవలయును. ఉపనిషత్తులు, వేద ములు, కొరాను, బైబిలు, ధర్మపథము' జెండ్లవెట్టా సర్వమత గ్రంథములు నవలోడించి యన్నిమతములలోనున్నమంచియుఁ దీసి నా మతముగాఁ నిలఁబెట్టెదను. నేను వరుసగా దశావతారము లెత్తు చున్నాను. ఇప్పుడు వామనావతారమువఱకు వచ్చినది. అదిగో నా తాటియాకులగొడుగుచూచితిరా. అది నా వామనావతారచి హ్నము. నారాయణరావే బలిచక్రవర్తి. జాతీయవిద్య రాక్షసుల వశమైపోయినది. కేశవరావుగారు మహేంద్రుడు. ఆయనవద్దనుండి యీబలి యీస్వర్గమును లాగుకొనెను. నే నీబలి నడఁగఁదొక్కి యీరాజ్యము మఱల నిండ్రిహస్తగతము చేసెదను. జాతీయవిద్యా దర్శకులు నిలఁబెట్టుటయే స్వర్గమును మఱలఁ గేశవరావుగారి కిచ్చి నట్లు' అనెను. ధర్మారావు 'లెడ్ బీటరు మీ రవతారము కాద న్నాడుఁ గదా!' అనెను. శివరావు—'లెడ్ బీటరుకు చెన్నపురినుండి సరిగా నుత్తరము వ్రాసియుండరు. ఆయన యాస్ట్రేలియానుండి యీ సంవత్సరాంతమునకు దిరిగివచ్చును. అప్పు డాయనతో నేను ముఖతః మాట్లాడికాని యేసంగతియఁ చెప్పలేను. అతనికి వీరు సరిగాఁ దెలియఁజేసియుండరు' అనెను.

ధర్మారావు సాయంకాలము కిరీటినిఁ గలసికొని యిర్దురును గుండేటిపంతున దగ్గఱకుఁ బోయిరి. నేటి సుబ్బన్న పేట వంతున వఱకును వ్యాపించియున్నది. గుండేటివఱదలు మూడునాలుగేండ్లైనది వచ్చి. తరువాత సచ్చట గృహనిర్మాణము చేసినవారికి గుండేలు వఱదలుగా వచ్చుననియే తెలియదు. అచ్చట నిండ్లుకట్టిన వారందఱును సినిమాసేవకులు, మోటారునడుపువాండు. బీడీల దుకాణము పెట్టినవాండు, పనియుఁబాటయులేక తిరుగువాండ్రు. వంతునదాటి చాలదూరము పోయినఁగాని పేటలో నిప్పుడు నిర్జనముగా నుండదు. పూర్వము వంతునవద్దనే నిర్జనముగా నుండెడిది. వంతునదాటిన తరువాత నొకమైలుదూరము పోయిరి. అచ్చట నిరువురును రోడ్డుకుడిపక్కఁ గూర్చుండిరి. కిరీటి కొంచెముసేపు కూర్చుండి, లేచి, యటునిటు తిరుగుచుండెను. కనబడిన పచ్చి యాకును ద్రుంచి నోటిలో వేసికొని రుచి చూచును. మఱికొన్ని మొక్కలు పఠిశీలించును. తా నెఱుఁగని క్రొత్తమొక్క కన్పించినచో 'అన్నా! ఇదియేమి?' టని యడుగును. కొన్ని మొక్కలు చిన్న చిన్ననక్షత్రములవంటిపులు పూచి చూచుటకు నేత్రానందకరముగ నుండెను. కిరీటి మొక్కమొక్కదగ్గఱఁ గూర్చుండి యచ్చట నుండి కదలఁడు. మఱికొంతసేపటికి లేచి యిద్దరును గలసి యచ్చట నొకపెద్దకంచెయుఁడఁగా నాకంచెవెంట నడువఁజొచ్చిరి. కిరీటి యొకచోట వంగి యొకీయెముక తీసి చేతఁబుచ్చుకొనెను. 'ఇది యేమి యెముక? ఏ మృగముదో వెన్నెముక. ఇంతపెద్ద వెన్నెముకగల మృగ మేదై యుండును?' అనెను. ధర్మారావు మాటాడలేదు. కిరీటి మఱల 'పూర్వమీస్థలమంతయు నడవులుగా నుండెడి దంటివిగదా? ఈపేట పూర్వపుజమిందారులు గొప్పవేటకాం ద్రుని చెప్పితివి. ఇది పెద్దపులిదో. యేదైన మఱొక పెద్ద వన్యమృగముదో!' అనెను. ధర్మారావు 'పెద్దపులి కింతలావు వెన్నెముకపూస యుండదు.' కిరీటి 'అయినచో నేనుఁగు దేమో! ఏనుఁగులను వేటాడి చంపరు గదా! ఒకవేళ నేదైన చచ్చిన యేనుఁగును దెచ్చి యిచ్చటఁ బూడ్చిపెట్టిరేమో! కాలక్రమేణ త్వష్టాంసమజ్జాస్థలు నేల తినఁగా నీ బొమికలు విగిరియందును. నక్కలు వానిని ద్రవ్వియుండును.'

ధర్మారావు పరధ్యానముగా నుండెను. కిరీటి 'ఈయేనుఁగు పట్టపు
 టేనుఁగు కావలయును. లేకపోయిన వింతశ్రద్ధగాఁ దెచ్చి పాతిపెట్టరు.'
 ధర్మారావు కన్నులలో నీరు తిరిగెను. కిరీటి 'నీ వేల యేడ్చుచున్నా'
 వని యడిగెను. ధర్మారావు 'చీచీ! నే నేడ్చుట యేమిటి? ఈ తుమ్మ
 పూవులు చూచితివా? ఈవృక్షమున్నిటికన్న వికృష్టమైనది. ఇది కట్టె
 లకుఁదప్ప మఱి మొందులకురు బరికిరాదు. నాఁగటిదుంపలు తలుపు
 చెక్కలుగాఁగూడఁ జేయుదురుగాని వంటచెఱకునకే యెక్కువ
 వినియోగింతురు అందులో నశుభకార్యముల కీవంటచెఱకు శ్రేష్ఠ
 మైనది. దీనినిండనున్నముండ్లకుఁదోడు దీనిపూవులను జూచినచో
 దోకు వచ్చును. పసుపుపచ్చని సన్ననిదారములు చిన్నియుండగాఁ
 జుట్టిన ట్లుండి యేవో చెడ్డవాసన వేయును? ఈ పూలకుఁదోడు
 పుప్పొడి. అది వచ్చి నాకన్నులలోఁగొట్టుకొనెను.' కిరీటి 'పుప్పొడి
 నీ కన్నులలో బడినదన్నందుకు పెద్దకథ చెప్పితివి' యనెను.
 ఈ గోపుగాఁ గిరీటి యా బొమిక పాఱవేసి దాని ప్రస్తావనయే
 మఱచిపోయి మఱల నడచుచుండెను. ప్రొద్దుగుంకినది. నాలుఁ
 గైదు రోజులకుడి వర్షములేక నేల కొంచె మొడినది. కాని
 పచ్చిగానే యున్నది. ఇద్దఱు నొకచోటఁగూర్చుండ మనుకొ
 న్నారు. ఆకాశమున మేఘములు క్రమ్ముకొనియున్నవి. ఉఱుము
 చున్నవి. కిరీటి 'వానవచ్చునేమో! యింటికిఁ బోదమా!
 వానకుఁ దడిసిపోదు' మనెను. ధర్మారావు 'వానలోఁ దడి
 యుట మంచిదే. దానినే దివ్యస్నానమందురు. కూర్చుండుము.
 కాసేపు మాట్లాడుకొని పోదము.' కిరీటి 'చీకటి పడుచున్నది.' ధర్మా
 రావు కిరీటి చేయిగుంజి కూర్చుండఁబెట్టెను. ధర్మారావు 'ఇప్పుడు
 నీ ప్రణయకథ యేమాత్రముదూరము వచ్చినది?' ప్రణయకథ యనిన
 తోడనే కిరీటి సాయంకాలములందు వేసఁగినాఁటిశిరీషప్రతమువలె
 వాడిపోయెను. ధర్మారావు మఱలఁ బ్రశ్నించెను. కిరీటి 'అట్లే
 యున్నది. నే నీ సంవత్సరము పరీక్ష ప్యాసైనచో మా మామ
 యంగీకరించవచ్చును. మాతల్లి యున్నది గదా! ఆమె యిప్పుడు
 నెల కొకసారి మా మామగారింటికిఁ బోయి వచ్చుచుండును. శశితో
 మాట్లాడుచుండును. శశి ప్రతిశుక్రవారమును దేవీపూజ చేయునట.

ఎదో దేనిమంత్ర ముపదేశమై యా మంత్రము జపించుచుండునట. ఏకాదశి, యమావాస్యల నాఁడుపవాస ముండును. శనివారము నాఁటిరాత్రి భోజనము చేయదట. 'ఇన్నివ్రతములు దేనికే' యని యడిగిన 'మాబావను బెండ్లియాడుట' కని చెప్పునట. అన్నా! నాకుఁ బెండ్లియైనను గాకపోయినను సరే! అట్టి స్త్రీరత్నము నాయం దంతప్రేమ కలిగియున్న దనుటయే నాజీవితమునకు శిఖరమై తినట్లు. తరువాత నే నెన్నిసార్లో యామెకు జాబులు పంపించవలె నని చూచి తిని. అ జాబులు తీసికొని వెళ్లువా రెవరును లేకపోయిరి,' ధర్మారావు 'పూజారి ముసలమ్మ లేదా?' కిరీటి 'మామామ యిప్పుడు గుంటూరునుండి బాపట్లకు మార్చబడెను.' ధర్మారావు 'జాబు లెందుకు? ఒక్కయేడాది యాఁగినచో ముందునాఁటి కీజాబు లన్నియు నామె చెక్కిళ్ళమీఁదనే వ్రాయవచ్చును.' కిరీటి 'అన్నా! పెండ్లి యగు నందువా? నీవు న న్నాశీర్వాదించుము.' ధర్మారావు 'అమ్మ మామగారియింటికిఁ బ్రతినెల రాకపోకలు చేయుచునే యుండె నాయెను. వారుమాత్రము బంధుత్వము తెల్పించుకొని, యడవుల వెంటఁబడిపోవుదురా యేమి? అందులో తేపు బి. ఏ. ప్యాసవుకువు. మన్మథునివంటివాఁడవు. నీ కిచ్చుకొనక యాపిల్ల నెవరి కిచ్చెదరు? ఒకఁడు జాంబవంతుఁడు. ఒకఁడు నీలుఁడు. మఱియొకఁడు సుషే నుఁడు. ఈ కోఁతిగాండకు, భల్లూకపుగాండ్రకు నిచ్చి-మీ మామ యేమి బుద్ధిపోయినవాఁడా-కూతుడుఃఖాశ్రువులు చూచి మురియు టకు? ఆపిల్ల నీదే! కాలవ్యసధి కలదు.' కిరీటి యొకమహర్షి యాశీర్వా దించినట్లు సంతోషించెను. ధర్మారావంఁటి మహాకవి యనినతరు వాత నట్లుఁగాక పోవునా? కవు లమోఘవచస్కులు. వారివాక్కులు జరిగితీరును. అట్లయినచోఁ గిరీటియుఁ గవియే అలఁడు శశిరేఖా ప్రణయగీతము లని తనయనుభవమంతయుఁ దనప్రేమయంతయుఁ గవిత్వరూపమున వ్రాసెను. అతని కవితాపద్ధతి బహురమ్యతరమై యతఁడు పోయిన మార్గమున నతఁడే ప్రభు వన్నట్లు తోఁచును. ఇరువురును లేచి యూరిలోనికి బయలుదేరిరి. దూరముగా నెడమ వైపున రైలు వచ్చుచుండెను. కిరీటి 'అప్పుడే యెనిమిదిగంట లైనదే!' ధర్మారావు 'నీవు నీ ప్రణయకథ తేలనిత్తువా? చెప్పినదే

చెప్పి వునరుక్తిదోషము తెత్తువు. ఈ దోషము నీ రచనయందు లేదు. నీవు మాట్లాడుటయు దున్నది. అదియైతను దక్కిన విషయములు మాటాడునప్పు డుండదు.' ఇర్వురును గలిసి గ్రామముగోనికి బయలుదేరిరి. కొంచెము తుప్పర పడుచుండెను. కాలేజీనద్దకు వచ్చు వఱకును దుప్పరదుప్పరగానే యున్నది. 'ఇంక వాన కురిసినను ఫరవా లేదు' అని కిరీటి యనెను. ధర్మారావు 'అస లింక కురియనే కురియదు. మఱల రాతి రెప్పుడైనఁ గురియునేమో కాని.' కిరీటి 'ఒక వేళ నిప్పుడు కురిసినను పంకజమ్మగారియింటికిఁ బోవచ్చును.' ధర్మారావు 'కాలేజీయే యున్నది కదా!' కిరీటి 'పంకజమ్మగారికూఁతుకు శ్యామల చదువుచున్నదా?' ధర్మారావు 'నీవు వారి నెట్లుఁగూడువు?' కిరీటి 'వీరి దసలు నెల్లూరేకదా!' ధర్మారావు 'ఆ! చదువుచునే యున్నది. కళాశాలలోఁ గుమారస్వామి యని యొకపేద బ్రాహ్మణవిద్యార్థి యున్నాఁడు. అతఁడును, శ్యామలయు, బరస్పర ప్రణయలేఖలు వ్రాసికొనిరి. ఈలేఖలు వ్రాసికొనుట సంవత్సరము నుండి జరుగుచున్నదట. అది మొన్నబయటికి వచ్చినది. కళాశాలలో నిట్టిపని జరిగినదని కళాశాలమర్యాదకు భంగమగునేమోయని శివరావుగాను పంకజమ్మగారితో మాట్లాడిరి. పంకజమ్మగారు ప్రథమమునఁ గోపించినను దరువాత శాంతించినట్లే తోచినది. ఆమె కూఁతును గోపించి కుమారస్వామిని దమయింటికి రావలదని శాసించినదట. శ్యామల రెండు మూన్నాళ్ళు తల్లి కెదురుతిరిగి యన్నము తినలేదు. అందుచేఁ బంకజమ్మగారు మఱలఁ గుమారస్వామిని రానిచ్చుచుండెను. పంకజమ్మగారికిఁ గుమారస్వామి పేదవాఁడన్న యభ్యంతరమేకాని మఱొక యభ్యంతరములేదు. ఆమెయుఁ గూఁతునకు బ్రాహ్మణు నెవనినైనను దెచ్చి చేయవలయు ననియే యున్నది. ఇప్పుడు కుమారస్వామి వారియింటికి రాకపోకలు చేయుచుండెను.' కిరీటి 'కుమారస్వామి యనఁగా నాయెట్టిని బక్కపలుచని కుట్టవాఁడేనా? ఆ రోజున నెంకిపాటలు పాడెను.' ధర్మారావు 'అతఁడే.' కిరీటి 'పంకజమ్మగారిని నీ వెఱుఁగుదువా?' ధర్మారావు 'కొద్దిగా నెఱుఁగుదును. ఒకటి రెండుసార్లు కళాశాలకు వచ్చినది. వారి పొలములన్నియు నిందాఁక మనము కూర్చున్నస్థలమునకు బడ

మటగా నుండును. రైలురోడ్డు నానుకొని యుండును. రెండువందల యెకరము లున్నదట. అవియన్నియు నామె భర్త సముద్దాయగా నున్నపుడు లెక్క లడ్డదిడ్డముగా వ్రాసి కృష్ణమనాయని గికురించి నవే: ఆయన యైదాతేండ్లక్రిందట నా కాగితములు బయటపెట్టి పొలములు స్వాధీనపఱచుకొనుటకు వచ్చినప్పుడు నాగేశ్వరరావుగా రడ్డుతగితెను. వ్యవహారము హైకోర్టుదాక పోయి రెడి పక్షమే యయ్యెను. రామిరెడ్డి మంచి తెలివిగలవాఁడు. కిరీటి 'తెలివికలవాఁడు గనుకనే పంకజమ్మను బెండ్లాడెను. రామిరెడ్డికి మాకు దూరపు చుట్టరికములు కలవు రామిరెడ్డి మొదట నేమియు లేనివాఁడు. తరువాత మా తాతగారే రామిరెడ్డికి సముద్ధారీ వేయించిరి. నెల్లూరు వైపున మీజమీందారులకు నాలుగై దూ ఖ్యన్నవి. వానిమీఁద రామిరెడ్డికి సముద్ధారీ యిచ్చిరి. ఆయన కప్పుడు నెలకుఁ బదునేను రూపాయల జీత మట. ఆయన యప్పుడప్పుడు సుబ్బన్నపేటకు వచ్చుచుండెను. ఎప్పుడో కృష్ణమనాయని బోల్తాకొట్టించి, రాజ్యమునకుఁ దా నేదో మేలుచేసినట్లు కనఁబఱచి యీ రెండువందల యెకరములును తనపేర వ్రాయించుకొనెను. ఈ పొలమేమైన మంచి దేనా?' ధర్మారావు 'ముచుపు వట్టిబీడు కాలువనీటితోఁ గ్రమముగాఁ జుట్టుపట్లపొలము పల్లముచేసి సాగుచేయుచుండిరి. రామిరెడ్డి యీ రెండువందల యెకరములను మాగానిచేయవలయు ననియే యిచ్చటికి వచ్చెను. కాని పాప మాయుర్దాయములేక చనిపోయెను. ఇప్పుడు పంకజమ్మగారు దాని నంతయు బాగుచేయవలయు ననియే ప్రయత్నములు చేయుచున్నది.' కిరీటి 'వారికి జాల యప్పు లున్నవి. నెల్లూరిలో మఱికొంత యాస్తియున్నది. ఆ యాస్తి పంకజమగారిది. అప్పులు తీరినను మఱికొంతయాస్తి మిగులవచ్చును.' ధర్మారావు 'పంకజమ్మ యన నెవరు?' కిరీటి 'ఈమె తల్లి రోహిణమ్మగారు. తండ్రి కైలాసపతిగారు. కైలాసపతి చిన్నప్పుడే క్రైస్తవులలోఁ గలసెను. వారు పుదూరు ద్రావిడులు.' ధర్మారావు 'అల్లాడికృష్ణ స్వామయ్యగారు, వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిగారు మొదలైనవారు పుదూరు ద్రావిడులేనట. ఆ ద్రావిడులందఱును చాలబుద్ధికుశలు లటగదా!' కిరీటి "అవు నని చెప్పుమను కైలాసపతి వెంటనే

రోహిణమ్మగారును మతము పుచ్చుకొనెను. వారికిఁ బంకజమ్మగా
నొకతియే కూతురు. తరువాతఁ గైలాసపతి యేదో మంచియువ్యో
గము చేసెను. అందులోఁ గొంతభనము సంపాదించి యది కూతురు
పేర వ్రాసెను. చివరిదినములలోఁ గైలాసపతికిఁ కైస్తవమతము
మీఁద నిరావరణ కలిగెను. పైకి వారు తమలో భేదములు లేవ
నియు, నందఱును నొకటియే యనియుఁ జెప్పుదురుగాని లోనఁ జచ్చి
నన్నిశాఖలు. యూరపియనులకు నొకచర్చి. హిందూదేశస్థులైన
కైస్తవుల కొకచర్చి. వీరిని దెల్లవారు దగ్గఱకు రానీయరు. వీరు
కలసిమెలసి తిరిగినచోఁ దెల్లవారు తమజాతిగౌరవము భ్రంశము
నొందు ననుకొందురట. కైలాసపతి కిది నచ్చలేదు. పైని దివ్య
మైన తన బ్రాహ్మణమతము పోయినదని దుఃఖించ మొదలుపెట్టెను.
మఱి బ్రాహ్మణులలోనికి రావలయు నని యాయనయూహ. కాని
యట్లు జరుగుటకు వీలులేకపోయెను. అతఁడు గ్రామములోనున్న
తమబంధువులవద్దకుఁ బోయి మాటాడుచుండును. అతఁడు మాట్లా
డుచు 'మనము మనము బ్రాహ్మణులము. ఈ కైస్తవులను నమ్మ
రాదోయి' యనుచుండెడివాఁడు. 'వా రేమిదాటి తెప్పతగులవేయు
దురు. తమపనియై గంతనే మనుజులను దిరస్కరింతురు. వారి కెంత
సేపటికిని దమమతములోనికిఁ గ్రొత్తవారిని జేర్చుకొనవలయుననియే
తప్ప వారికి సమానగౌరవ మీయవలయుననికాని, యితరమతము
లలో నున్నవారుకూడ మనుష్యులే యనికాని యుండదు' అను
చుండెడివాఁడు. ఆయనకుఁ గందిపచ్చడి చాల నిష్టము. ఆయన
బ్రాహ్మణగృహములకుఁ బోయి 'అమ్మామీ! కొంచెము కంది
పచ్చడి చేసిపెట్టుము. తిని చాలరోజులై నదమ్మా!' యనెడివాఁడట.
ఆయనకు విద్యార్థులందఱు కందిపచ్చడి యని పేరుపెట్టిరి. ఆయన
బిళ్ళగోచిపెట్టిబట్టలు కట్టెడువాఁడు? శిరమున గోష్పాదమంత జుట్టు.
అచ్చముగా వైదికబ్రాహ్మణునివలె నుండెడివాఁడు. పంకజమ్మ
వారికి మతములోఁ గలిమకముందే పుట్టెను. అప్పటి
కీమె యేడాదిపిల్ల. పాపము! వారు మతములోఁ గలసినతరువాత
'అయ్యో! బ్రాహ్మణమైన వంశము-కర్మభ్రష్టతలోనికిఁ దెచ్చితిమే'
యని దుఃఖించిరి. తమకుఁ గలిగినశిశువులు కైస్తవు లైపో

మరు. వారికిఁ బెండ్లి యాడుటకు మతాంతరులైన బ్రాహ్మణులు దొరకరు. తనవంశములో నాంగిరసాది మహమ్మల రక్తముతోఁ గలసి నీచరక్తములు ప్రవహించుట కిష్టములేక యతఁడు నాట నుండి సంసారముచేయుట మానివేసెను. ఆ జీవి పాప మెంత దుఃఖం చెనో! చివరిరోజులలో నాయన క్రైస్తవమతమును బరిత్యజించి యార్యసమాజములోఁ జేరెను. అది యార్యసమాజమునందు గౌరవ ముండి కాదు. మఱియుఁ క్రైస్తవము కాకుండ నుడు నని. పంక జమ్మగారికి సంఘసంస్కారవివాహములు చేసికొనుట కిచ్చగించు బ్రాహ్మణవసుని దెత్తమని చాలప్రయత్నించెను. అది కుదురలేదు. రామిరెడ్డి మంచిధనాశాపరుఁడు ఎచ్చటనైనను ధనలాభము కలుగు చున్నదనగా నేదియైననుజేసెడివాఁడు. కైలాసపతికిఁ బది పదునైదు శేలు ధనము నిలువయున్నది. పదిపనునొకండెకరముల పొల మున్నది. అదియంతయుఁ బంకజమ్మకు వచ్చునని యతనికిఁ దెలియును. వారిపుడు క్రైస్తవులుగూడ గారు. బ్రాహ్మణస్త్రీ సర్వము బాగున్నదని రెడ్డి పాచిక వేసెను. అది పాటినది. కైలాసపతి కిష్టము లేదు. కాని పంకజమ్మకు రామిరెడ్డికిఁగల సంబంధము గ్రామమంతయుఁ దెలిసిపోయెను. ఆయన యంగీకరించక తప్పకవచ్చెను. వారికిఁ బెండ్లియైఁది. కైలాసపతి మరణించెను. రోహిణమ్మగారుకూడ నా మఱుసంవత్సరమే చనిపోయినది తరువాత వారిగ్రామము వచ్చిరి.” ధర్మారావు ‘ఉద్వేగమంతటి దేదియు గాదు. అందులోఁ బై మెఱుపులుకల ప్రతివిషయమునందును నల్పసంస్కారముకల బుద్ధి పరిభ్రాంతి పొందును మన మత మెంత కఠినమతమోకాని, యొకసారి చేసిన తప్పును సర్దుకొన నీయదు.’ కిరీటి ‘అది సృష్టి ధర్మము. కఠినముగా శాసించు రా జేమిచేయును? ఒక యుద్యోగి యెడల నొక దోషము కలిగెనే నది కారణముగా నానిని మఱు నుద్యోగమునకు రానీయకుండ శిక్షించుటలేదా? ఇదియే మతవిషయ మున జరిగెనేని కాఠిన్యమందురు.’ ధర్మారావు ‘మన మిచ్చట నిలుచుండి యెంతసేపిట్లు మాటాడుట? ఇద్దఱియును మంచి తెలివికల వారము. ఇచ్చట నిలుచుండి మాటాడుచుంటి మని యింతసేపు నీకుఁ దెలియలేదు, నాకును దెలియలేదు. అప్పుడే రాలిరి పదిగంట లైనది

‘నీవు హాస్టలులోనికిఁ బోయి యన్నము తినిరమ్ము.’ కిరీటి ‘యింక నా బ్రాహ్మణుఁ డన్నము పెట్టఁడు. అతఁడు తలుపువేసి లేచిపోవును,’ ధర్మారావు ‘మా యింటికి రాపోదము; అరుంధతి యావకాయ కారమువేసి పెట్టును. తిందువుగాని.’

జోస్యులు మఱల మంగమ్మతోఁ గాఁపురము చేయుచుండెను. లోకులందఱు నతని చీచీ యనిరి. రామేశ్వర మతనిని బెదరించెను. ‘నీ వల్లరి చేసితివా, నీ యుద్యోగము తీసివేసెదను. డి. ఇ. ఓ. తోఁ జెప్పి నీవు బ్రదికియుండఁగా మఱల నీ కుద్యోగము కుదురనట్లు చేసెదను. నెలకు నీకుఁ బాఠశాలలో నిచ్చుచున్న జీతముగాక యేఁబది రూక లిచ్చెదను’ అని కబురంపెను. జోస్యులు విచారించెను: ‘బ్రతికి నంతవఱకు డ్డున్నివారణార్థము భోజనము చేయవలయునుగదా! దేశముమీఁద లేచిపోవుద మనిన బిచ్చ మెత్తుకొనుటయే. కాని చనిపోవుదమనిన నాత్మహత్య చేసికొనుటకు మనసాప్పుట లేదు. అయినను శత్రువు బ్రతికియుండఁగా చచ్చి యెవరిని సాధింతును? నాశత్రువు నాకన్నఁ బ్రబలుఁడు. అతనిని నే నెట్లును సాధించలేను. అయినను బ్రయత్నము చేయుదును’ అని రామేశ్వరము పంపించిన రాయబారమున కంగీకరించెను. పూర్వమున్న యింటిలోననే మంగమ్మయు, జోస్యులును గాఁపుర ముండిరి. అతఁడు సిగ్గన్నది వదలి పెట్టిన ట్లుండెను. అందఱు తన్నుజూచి నవ్వుచుండి రని యతనికిఁ దెలియును. అతనికి లెక్కలేదు. అతఁ డెప్పుడును వీధి యరుఁగు మీఁదనే పండుకొనును. ప్రౌద్ధుననే లేచి స్నానముచేసి, కొంత జపముచేసికొని యన్నము తానే వండుకొని తినును. పాఠశాలకుఁ బోవుచు. ఏమియుఁ బనిచేయఁడు. అడుగువా రెవ్వరులేరు. సాయం కాల మింటికి వచ్చును. రాతురులందు భోజనముచేయఁడు. మఱల నరుఁగుమీఁద బండుకొనును. తెల్లవాఱులు నూహలోఁ జిత్రవిచిత్రములైన యుపాయములచేత రామేశ్వరమును శిక్షించును. మంగమ్మను గత్తి కొకకండగాఁగోసి కాకులకు వేయును. ఒకప్పుడు రామేశ్వరమును దా నురిదీయును. ఒకప్పుడు దుర్యోధనునిశిరస్సు భీముఁడు వోలెఁ దాను రామేశ్వరముతల తన్నును. ఒకప్పుడు పాపారాయఁడు విజయరామునివలె రామేశ్వరమునొడలినిండఁ గత్తులతోఁ బొడు

చును. మఱియొకప్పుడు విరాగియై హిమాలయప్రాంతములకుఁ బోయి
తపస్సుచేసికొనును. మఱియొకప్పుడు పిచ్చివానివలెఁదిరుగుచుండును.
పిల్లలతనిమీఁద తాలురువ్యవహరించుదురు. తెల్లవాట వచ్చును. నిదుర
పట్టదు. ప్రొద్దుననే లేచి స్నానముచేయును. ప్రాణము నిస్సార మని
పించును. ఒక్కొక్కప్పుడు జోడియుపాధ్యాయులలో నెవరియింటి
● కైనఁబోయి భోజనముచేయును. ఎవ్వరితోడను మాటాడఁడు. పాఠ
శాలలోఁ గుర్చిలోఁ బండుకొని నిదురపోవును. ఒకసారి రామేశ్వరము
తనిఁజూచి వచ్చినాఁడు. జోస్యులు నిదురపోవుచుండెను. ఎవరో జోస్యు
లను నిదుర లేపిరి. జోస్యులు కన్ను తెరిచిచూచెను. రామేశ్వర
మొదలుగా నిలుచుండెను. జోస్యులు కన్నముని మఱల నిదురపో
నారంభించెను. రామేశ్వర మింటికిఁ బోయి 'నీవు సరిగా పాఠములు
చెప్పటలేదు. నేను వచ్చినప్పుడు కుర్చిలోనుండి లేవనైన లేవక
నిదుర పోవుచుంటివి. దీని కేమి సమాధానము చెప్పెద' వని
కాగితము పంపించెను. రామేశ్వర మిట్లు చేసెడివాఁడు
కాఁడు. ఈ కథ తక్కిన యుపాధ్యాయులందఱి యెదుట
జరిగెను. ఊరకుండినచో బాగుండ దని రామేశ్వర మిట్లు చేసెను.
జోస్యులు తా నెట్లు చెప్పిన నట్లు నడచునని, తనప్రవర్తనకు నతఁ
డంగీకరించెనని రామేశ్వరము తలఁచెను. ఇట్లు కాగితమువ్రాయుట
జోస్యులను శిక్షించుటకుఁ గాదు. తాను మంగమ్మకుఁ బ్రియుఁ
డగుటలో గల శృంగారచేష్టలలో నిదియు నొకటి. దీనికి జోస్యులు
మౌనము వహించవలయు నని రామేశ్వరముగారియూహ. ఇందు
వలన జోస్యులకు శిక్షయేమియుఁ గలుగదు. కాని యా యుత్తరము
చూచినంత నే జోస్యులు మండిపోయెను. అతఁడు మఱలఁ దిరిగి సమా
ధానము వ్రాసెను. 'ప్రియమైన రామేశ్వరముగారూ! మీ కాగి
తము వచ్చినది. నేను పాఠశాల తెరిచిన రెండునెలలనుండి పనిచేయు
టయే లేదు. నిదురయేపొవుచుంటిని. నేను సరిగా నాధర్మము నేను
చేసినచో నేను పెండ్లియాడిన స్త్రీ తమ కేల యుంపుడుగతై కావ
లెను? ఇది మీ యాజ్ఞాప్రకారమే చేయుచుంటినికదా! నేను పెండ్లి
యాడిన స్త్రీతో మీరు సుఖపడునట్లు, నాకు జీతముపేర నెలకుఁ
బాతికయాపాయలును, నామెతోఁ గలసి యొకేయింట నున్నందు

కేబదిరూపాయలును నిచ్చునట్లు-ఇది మనమధ్య ఖరారు. మీరు నాకు కాగితములు, గీగితములు పంపించవలదు-ఇట్లుమీసపత్నీకుఁడు జోస్యులు' అనివ్రాసి జోస్య లాయుత్తరమును బంపెను. కిచ్చి తక్కినయుపాధ్యాయులందఱికిని జూపించి తీసికొనిపోమ్మని చెప్పెను. కొందఱుపాధ్యాయు లాయుత్తరమును జూచి జోస్యులు వట్టి నపుం సకుఁ డనిరి. అవివేకి యనిరి. కొందఱు! 'చూచితిరా, పాప మా జీవుఁ డెంత దుఃఖించుచున్నాడో!' యనిరి. మఱికొందఱు 'కొలఁది దిన ములలో రామేశ్వరముగారో, జోస్యలో యిద్దఱిలో నెవరో యొకరు చనిపోవుటకే వచ్చిన'దనిరి. రామేశ్వర మీయుత్తరమును జూచుకొనెను. ఈ యుత్తరమును దక్కినయుపాధ్యాయులుగూడఁ జూచిరని తెలిసికొనెను. క్రోధఘూర్ణితతామ్రాక్షుఁ డయ్యెను. జోస్య లునకుఁ దనమీఁద నింతకసియున్నదని యతనికిఁ దెలియలేదు. ఈ వ్యర్థుఁడైన బ్రహ్మిగాఁ డేమిచేయు నని యూరకుండెను. చిన్నపాము నైనను పెద్దకఱ్ఱతోఁ గొట్టవలయును. ఊరకుండరాదన మఱల విచారిం చెను. రెండుమూన్నాళ్లైన తరువాత నొకనాఁడు రాత్రి యరుఁగు మీఁద బండుకొన్నవాఁ డేదో యూహించియూహించి జోస్యులు హఠాత్తుగాలేచి యింటిలోనికిఁ బోయెను. ఈ రెండునెలలు వా రున్నభాగమునకు వీధిలపు మూయఁబడి యుండలేదు. అతఁడు లోనికిఁబోయి చూచెను. మంగమ్మ నిద్రపోవుచుండెను. అతఁడామెను నిద్రనుండి లేపెను. ఆమె లేచి యాశ్చర్యపడి చూచుచుండెను.

జో—“అవునుగాని, నేను వారముపదిరోజులలోఁ జచ్చిపోవు చున్నాను. నీవు దుఃఖపడుదు వని నీతోఁ జెప్పట లేదు. నీవు చెడి పోయినదాన వెట్లును జెడిపోతివి. నేను చనిపోయినతరువాత బ్రాహ్మణ విధవవై యిట్లు బ్రతుకుట యెందులకు? నీ కొక యుపాయము చెప్పె దను, చేయుము. రామేశ్వరమునకు స్థిరాస్తి వారియూరిలోగాని యిచ్చట లేదు. వా రన్నదమ్ములు విభాగముకాలేదు. ఆయన నీకు వ్రాసియిచ్చినను జెల్లదు. ఈ సంవత్సరముతో నాయన ప్రెసిడెంటు తనము పోవును. తరువాత నీ కిచ్చెడిదేమిటి, చచ్చెడిదేమిటి? నే నరుఁగుమీఁద పండుకొని యుందును' ఇంత తెలిసినదానికిఁ బగలు మాత్రమే యేమి? రాత్రిగూడ రమ్మను: రెండు సినిమాలకు గలసి

వచ్చిన డబ్బేనాటి దా నాడు నీచేతిలోఁ బెట్టవలయును. అతనివద్ద నెప్పు డేబాపతు దమ్మిడివచ్చినను నది యీ తక్కిన యెనిమిదినెల లును దీసికొనుము. అతఁడు నిన్నే మిక్కిలిగా ముఱగునట్లు కొన్ని యుపాయము నేర్పించెదను. పురుషులను వశముచేసుకొనుట యెట్లొ యది విద్యగాఁ జదివిన యొకదాసిది కలదు, కాసాపేటలో. దానితో మాట్లాడివచ్చితిని. అది తేపీపాటినుండి యిచ్చటికి వచ్చి నీ కన్నియు బోధించును. నీవు రామేశ్వరమును బుక్కాపకీరును జేయవలయును. ఇది నీ మేలుకోసమే చెప్పుచున్నాను నాపగ తీరుటకుఁ గాదు. నాపగ యిట్లు తీరదు.

నేను వదలిపోయెదను. అతఁడును వదలిపోవును. అప్పుడు నీ వెట్లు బ్రతికెదవో యాలోచించుము. నీకుఁ బదునేడేండ్లకన్న నెక్కువ లేవు. నేను చనిపోయినంతనే మీవాండ్రుకాని, మా వాండ్రుకాని వచ్చి కర్మలకు నిన్ను రమ్మందురు, నిన్ను బ్రాహ్మణవిధవకు జేయుటకు. దాని కొప్పుకొని బ్రాహ్మణ్యము పాడుచేయుకుము. దానికిఁ దగినంతమంది వేతే యున్నారు. నిన్ను దీసుకొనిపోయి రామేశ్వరము నెచ్చటనైన దాచుమనును. ఈయెనిమిదినెలలు నేను చెప్పినట్లు చేసితివా, పదిపండ్రెండువేలు నీవద్దఁ జేరును. ఈ నిర్లజ్జ మైన లోకమున నప్పుడు నీ వాడినది యాట, పాడినది పాట. ధన వంతుఁ డగుటచేతనేకదా రామేశ్వరమింతఁగని చేసినది. వానిని గొటి గించి నీవు ధనవంతురాల వగుము. సృష్టిలో వీఁడే పురుషుఁడు కాఁడు గదా! నీవు ధనవంతురాల వై నతరువాత నెంతయెంత చేసెదవో నీకే తెలియఁగలదు. రామేశ్వరమువలెఁ బ్రెసిడెంటువే కావచ్చును. నేను చెప్పినప్రతిమాటయు మనఁషము చేసికొనుము. పొరపాటు పడకుము. అనాథుఁడు, చేతగానివాఁ డేదో చెప్పె ననుకొనకుము. ఒకపేళ నేను చెప్పిన యీ సంగతులన్నియు రామేశ్వరముతోఁ జెప్పి నాకింకనుబరా భవము సమకూర్చవలయునని తలఁతువేని నీమాట లతనితోఁ బదిరో జులుదాఁటినతరువాతఁ జెప్పుము. అంతవఱకును జెప్పుకుము. అతనితోఁ జెప్పను, చెప్పినను పదిరోజులైనతరువాతఁ జెప్పెదనని నా చేతిలోఁ జేయి వేయుము.” మంగమ్మ పదినిమేషములు విచారించి యతని చేతిలోఁ జేయివైచెను. తదపవిత్రస్పర్శచేత జోస్యులశరీరమంతయు

విషద్రవములో ముంచి మానులుపెట్టి పొడిచిన ట్లయ్యెను. అతఁ డింతసేపు పిచ్చివానివలె మాటాడెను. తిరిగి బయటికిఁ బోయెను. అరుఁగుమీఁదఁ బరుండెను? బరుండుటకు బుద్ధిపుట్టలేదు. 'మంగమ్మ తాను చెప్పినట్లు చేయురా? చేయును, చేయకపోవును. దానివలన దన కేమి లాభము? ఆరాఁ డహా నాస్య. జోస్యులు గ్రామమువెంటఁ దిరుగుటకు బయలుదేఱెను అటు దేవాలయమునవైపు పోవుటయా, ఇటు సిసీనూవైపు పోవుటయా? చివర కటు నిటుగాక పశ్చిమ దిక్కుగా నడచెను. కోటకోడ్డుమీఁదికి వచ్చి వెనుదిరిగి కొంత దూరము నడచి కోటవక్షిణదిక్కుఁడ్యమువెంటనే పోవుచుండెను. కుడి వైపున సుమారు మైలుపొడుగున కోటగోడ వ్యాపించియుండెను. ఏదో పెద్దదయ్యము తాడియెత్తున నిలుచుండి తనవెంటనే వచ్చుచున్న ట్లుండెను. ఎడమవైపున బోగముపేట, కాసాపేట యనికూడ నందురు. తెల్లవారుజామున రెండుగంటలు కావచ్చెను. నిజముగా నది నడురాత్రి. ఒకటి రెండు కుక్క లతనిని జూచి మొటిగెను. మఱి కొంతదూరముపోయినతరువాత నతఁడు దేనిమీఁదనో కాలువేసెను. రెండడుగులు నేసి భయపడెను. అది పామేమో! మఱల రెండడుగులు వేసి తనకు భయ మెందుకో తెలిసినది కా దనుకొనెను. రామేశ్వరము ప్రెసిడెంటైనతరువాత కాసాపేటలో చివర మేడ వేసెను. పురపాలకసంఘపు పెన్నికలలోఁ గబీరు నోడించి కాసాపేటతరపున తాను గెలువవలయు నని యతనికిఁ బెద్దయాశ. అప్పుడు తనజీవిత ములో నతఁడు గొప్పకార్యము చేసినచో డగును. జోస్యులు వాని యింటిముందుఁ బోయి నిలుచుండెను. అతనియెడఁదలో లక్షలు కోట్లు న్యర్భుదములు ప్రయోజనముమాలిన యూహలు పేక్కుపియరు వ్రాసిన డెన్నార్కుయువరాజున నాటకము కథానాయకుని బుట్టిలో వలెఁ జెలరేఁసెను. నిరర్థకములైన యా యూహలన్నియు నినుమును త్రుప్పుతిన్న ట్లతనిహృదయమును దినుచుండెను. కోటలో నాలుగు గంటలు కొట్టిరి. అతఁ డటుపడి రైలుస్టేషనునకుఁ బోయెను. అచ్చ టికి వచ్చునవిగాని, పోవునవిగాని బండ్లు రాత్రిపూట లేవు. ఒంటి స్తంభపు మేడవలెనున్న యా స్టేషను పెద్దబంగరుబయలులో దిక్కు లేనివానివలె నొంటరిగా నిలుచుండెను. జోస్యులు స్టేషనులోనికిఁ

బోయెను: తలుపులు వేసియున్నవి. ఎవ్వరును లేరు. అత్తబంధువు నాదుకొన్న ట్లతఁ డా స్తేషనుగోడ నానుకొని కొంతసేపు నిలుచుండెను. ధ్వని కీచుఱాల స్వనము. వెలుఁగు మినుకుమినుకు మనుచున్న తారలది. గాలి తన నిశ్వాసమునది. తక్కిన ప్రపంచమంతయు నిశ్చైతన్యమైన ట్లుండెను. ఇంతలో దూర్పున నుషోరాగముతోఁచెను. జోస్యులకు వెలుఁ గనినఁ గిట్టలేను. దివాంధమువలెఁ బోయి యే యడవిలోననో దాఁగుకొంద మనుకొనిన సతనిమనుష్యావయవము లతని కాటంకము కలిగించెను. ప్రాణము లున్న వున్న ప్లేలపోరాదో? ఒకవ్యాధి యేల రావలె? ఒకయురి యేల తీయవలె? ఒకరైలుక్రింద నేల పడవలె? ఒక కత్తిదెబ్బయో తుపాకిదెబ్బయో యేల తగులవలె? జోస్యులు శరీరముచేత నుండి లేన ట్లుండలేకపోయినను, మనసుచేత మాత్రము లేనట్లే యయ్యెను. ఆ జీవి యున్నంతనివలె నా చీకటిలోఁ బరుగులెత్తెను.

తరువాత నాల్గురోజులవఱకును జోస్యులు కనిపించలేదు. ఐదవనాఁడు సాయంకాలము రామేశ్వరము సిసీమాకుఁ బోవుచుండెను. ప్రొద్దుసరిగాఁ గ్రుంకలేదు. చేతిలో నేదియో వుచ్చుకొని యెదురుగా జోస్యులు వచ్చుచుండెను; జోస్యులు పిచ్చివానివలె మలినవసనములు చింపిరిజట్టుతో నుండెను. రెండునెలలనుండి యొకపూటయు, నాల్గురోజులనుండి యసలుతిండియులేక యతఁడు గాలివలెఁ తూఁగి పోవుచుండెను. రామేశ్వరమువెంట ముగ్గురు తాలూకాబోర్డు మెంబరులు వచ్చుచుండిరి. సిసీమాహాలులోని రాడీలు ముగ్గురు వచ్చుచుండిరి. రామేశ్వరము దగ్గఱకు వచ్చినతరువాత జోస్యులు బట్ట చాటుననున్న కత్తినెత్తి రామేశ్వరమును బొడవఁబోయెను. ఓపిక లేక తూలిపోయెను. ముగ్గురురాడీలు సతనిమీఁదను పడిరి. పెద్ద మనుష్యులు వారిని విడతీసిరి. రాడీలు చావమోదుటచేత నసలే యోపికలేని జోస్యులకుఁ బ్రాణముకడఁబెట్టెను. రామేశ్వరము భయపడెను. వారును వీరు నీరు తెచ్చి చల్లిరి. గంటసేపటికతఁడు లేచి నెమ్మదిగా నడచిపోవుచుండెను. వానిని జూచి కొందరు బెదరించిరి. కొందఱు నవ్విరి. కొందఱు రాళ్లు విసరిరి. ఒక బలాధికుఁడు తూలి పోవుచుఁ బోవుచున్న యతనికిఁ కాలడ్డముపెట్టెను. జోస్యులు బొక్క

బోర్లగారి బడెను. జోస్యులుముక్కు పగిలి నెత్తురు కారుచుండెను. మొగమంతయుఁ జెక్కలూడెను. చీకటిలో నెత్తు రెవరికిని గన్పించ లేదు. జోస్యులు లేచిపోవుచుండెను. రాతిరి రెండుజాములవఱకు నతని మనస్సు పాతాళలోకమందును, శరీరము భూలోకమందును దిరుగు చుండెను. రాతిరి రెండు జాములప్పుడు గుండేటివంతెనదాటి చీకటిలోఁ బోవుచున్న యతనినడినెత్తిన యొకదండఘాతము తగిలెను. అతనిప్రాణము లదివఱకే పోయెను. అప్పుడు పోయినది శరీరము గూడను. గాంధాంధతమనము లావరించిన యా మహాకాళరాత్రి యాదెబ్బకుఁ బ్రతిధ్వని కలిగించుటకు వెఱచికాఁబోలు, టప్పు మని సరిగా ధ్వనించకయే భయనిశ్శబ్దరేఖాపరీవృత యయ్యెను.

ఒకనాఁటి సాయంకాలమున ధర్మారావు కాలేజీకి బోయెను. కిరీటి పరిదీనవదచుండై యుండెను. అతనిమొగము చూచినతోడనే ధర్మారావునకు గుండె గుభేలు మనెను. కిరీటిని దాను దివారాత్రములు పోషించుకొనుచుండెను. అతఁడు మల్లెపూవువంటివాఁడు. ఏమాత్రము బెడదగాలి వీచినచు తునిగిపోవును. ఏమి దుర్వార్త వచ్చెనో? ధర్మారావు సమీపించి కిరీటివంకఁ జూచెను. అతఁడు దుఃఖమునిండిన కనులతో జేబులోనుండి యుత్తర మొకటితీసి ధర్మారావుపైకిఁ బడవేసెను. ధర్మారావు ఉత్తరముచూడఁగా 'కిరీటికల్లికిఁ బ్రాణముమీఁదికి వచ్చినది. వెంటనే బయలుదేలి రావలయు'నని యున్నది. కిరీటిమొగముతో నెత్తురుచుక్కలేదు. ధర్మారావు 'నాయనా! భయములేదు! ఏదో కొంచె మెక్కువచేసి యుండును! నిజముగా నుత్తరములో నున్నట్లే యయినచోఁ దంతియే యిచ్చెడివారు. భయములే'దని చెప్పెను. కిరీటి 'అన్నా! మా చుమ్మకే జబ్బుచేసెనా? అని ధర్మారావును గొంగిలించుకొని యేడ్చెను. ఆ మాటలోఁ గిరీటిజీవితమంతయు ధ్వనించెను. ధర్మారావు హృదయములో సుడులు తిరిగెను? రైలాలుగంటలకు. రైలునకుఁ బోవుటకు గంటవేళ యున్నది. కిరీటి రైలెక్కువఱకు భయములేదన్న మాట ధర్మారావు వందసారు లనెను. రైలు బయలుదేఱఁ బోవుచుండెను. —కిరీటి 'అన్నా! యెన్నిసార్లన్నను భయము లేదనెదవు. అమ్మ బ్రతుకునా? బ్రతుకదా?' ధర్మారావు 'నాయనా! భయము

లేదు, భయము లేదనెను. ఆ రైలు కదలిపోయెను. ఏమి కదలుట? సుబ్బన్న పేటవఱకు దానికి సామాన్యజనులు లంకణాలబో టని పేరు పెట్టిరి. రోకలిబండవలె నెమ్మదిగా నడచుచు, దూరమునకుఁ దోఁచెను.

ధర్మారా వింటికి వచ్చెను. అరుంధతి వెక్కిరింపుగా ‘ఒక్కరే వచ్చిరి. తమ్ముఁ డేడి’ యనెను. ధర్మారావు—‘కిరీటితల్లికిఁ బ్రాణము మీఁదికి వచ్చినదట. అతఁడు నెట్లూరు వెళ్ళెను.’ అరుంధతి—‘అయ్యో! అయ్యో! తల్లికా? ఇతని పెండ్లి మాటయేమి?’ ధర్మారావు—‘అతఁడు నదియే యనుకొనుచున్నాఁడు. కిరీటితల్లి చనిపోయిన తరువాత నతనిమాను మేనల్లునిమీఁద దయకలిగిన పిల్లనిచ్చును. అరుంధతి—మఱి పదేమి లై నతరువాత నాతలిదండ్రులకును, నాకును మఱలఁ బ్రేమ యుండును. ధర్మారావు—‘ఇంకఁ బదేమిలకా?’ అరుంధతి తెల్లపోయిచూచెను. అది శరదృతువు. వెన్నెలలు కాయుచుండెను. కానిబయటఁబండుకొనుటకుచిఱుచలిగానున్నది. అయినను బ్రాద్దుపోవువఱకును జనులు బయటనే పండుకొనుచుండిరి. అరుంధతి ప్రక్క బయటవేయును. రాతిరి పన్నెండుగంటలకు లోనికిఁ బోదురు. ఇంటి ప్రహరీగోడ చాలభాగములయందుఁ బడిపోయెను. మఱలఁ గట్టింపుటకు ధర్మారావువద్ద డబ్బులేదు. అందుచే మునుపు కోటవలె నున్నయిల్లు మఱుఁగులేకపోయెను. అరుంధతి—ప్రహరీగోడ బాగు చేయించరాదా? ధర్మారావు—రాచరికము వారనుజ్ఞ యీయలేదు. అరుంధతి—మన యింటిమాట. ధర్మారావు—నే నొకరి యింటిమాట చెప్పలేదు.’ ధర్మారావు పుస్తక మేదో చదువుకొనుచుండెను. అరుంధతి—‘ఇప్పుడు నేను పలుకరించినచోఁ గోపమువచ్చుచుగాఁబోలు?’ ధర్మారావు మాటాడలేదు. అరుంధతి—ఏ పుస్తకమైనను సంత బాగుండును కాఁబోలు. ధర్మారావు నవ్వెను. అరుంధతి—అనఁగా నీపుస్తకము బాగుండలే దన్నమాట. ధర్మారావు—‘ఇవి యేవో యుపన్యాసములు. ఇవి వ్రాసినాయన ఆంధ్రడికెన్నఁట, నిజమేకాఁబోలు నని తీసితిని. ఆంగ్లేయులలో పిక్షిక్ పేపర్సు యని యున్నది. అవి చాల రమ్యముగా నుండును. ఈ యుపన్యాసములు వాని ననుసరించి వ్రాయఁబడె నని చెప్పిరి. తీసి చూచితనిగదా, దీనికి దానికి నేమియు

సంబంధములేదు. చెప్పినదే చెప్పి, చెప్పినదే చెప్పి ప్రాణములు వీయు చున్నాఁడు. పలుకుబడిలో నొదుగు ఒక చిన్నవాక్యమును జెప్పి పెద్దయర్థమును స్ఫురింపజేయుట మొదలైన మహారచయిత లక్షణములు లేవు. ఒక శయ్యలేదు. వాచ్యత యెక్కువగా నున్నది. శబ్ద ప్రయోగమునందుఁగూడ సొగసు కనిపించుటలేదు.' అరుంధతి— 'మిమ్ము సంతోషపెట్టుట కష్టము.' ధర్మారావు— 'మా మేననూమ కూతునకుగూడనా?'

ధర్మారావు మఱునాఁడు వంతెనవద్దకు వాహ్యశిపోయి తిరిగి వచ్చుచుండఁగా దారిలో శ్యామల కనిపించెను. ఆమె 'మాయుంటికి దయచేయరా' యనెను. ఆమె యదివఱకే జాలసారు లట్లు పిలుచుటయు ధర్మారావు పోకుండుటయు జరిగినది. ఆ నాఁడు ధర్మారావు వారియింటికిఁ బోయెను. అతఁడు వెళ్ళినంతనే పంకజమ్మగారును, శ్యామలయు నతని నెంతయు గౌరవించి కూర్చుండఁబెట్టి యేనో ప్రసంగము సాగించిరి. ఇంతలోఁ గుమారస్వామి వచ్చెను. అతఁడు ధర్మారావునకు నమస్కరించి కూర్చుండెను. శ్యామలా కుమారస్వాము లిద్దఱు నొక మంచముమీఁదనే కూర్చుండిరి.

కుమా—మావ్వరుగారూ! మీరు తెలుఁగు బాగుగా చెప్పవలయును. ధర్మా—నీకా? కుమా—'నాకుగాదు' అని నవ్వి, శ్యామలవై పునకుఁ దలయూఁపెను. పంకజమ్మ—'అప్పుడే చూడండి! ఎంతశ్రద్ధ పుట్టినదో!' ధర్మా—'మన్నధుఁడు కడు చెడ్డవాఁడు.'

కుమారస్వామిది చక్కని గొంతుక. అతఁడు కొంచెము సంగీతము పాడెను. శ్యామల వీణతెచ్చి రెండుకృతులు వాయించెను. కుమారస్వామి—'నాకన్న నెక్కువ సంగీతము తనకు వచ్చునని చూపించుటకు. నే నేమి చెప్పకొంటినా?' శ్యామల-సిగ్గుతో "అందుకు, కాదండీ." ధర్మారావు తిరిగి యింటికిఁ బోయెను. అతఁడు తనలో 'నిదియు బాగుగనే యున్నది. స్త్రీ పురుషదృష్టితోఁ జూచిన తప్పేమియు లేదు. వైఁగా సర్వమును సుమనోహరముగానుండుచు' అనుకొనెను.

అరుంధతి వడ్డించుచుండెను. ధర్మారావు 'నేను ని నేనెరిచేసికొంటిగా? నా చిన్నతనములో నాబుద్ధి నాకుఁ దెలియనప్పుడు

నాతండ్రి నిన్ను నాకంటఁగట్టెను. నేనే కోరికొని చేసికొన్నచో నీకన్న నందకత్తెను, విద్యావతిని జేసికొని యుందును.' అరుంధతి— 'ఆమాటమీఁదనే నిలువఁబడుఁడు! అట్లయినచో గొందఱు పురుషులకుఁ బెండ్లియే కాదు.' ధర్మారావు— 'కాకపోయిన నేమి?' అరుంధతి— 'మొన్న మీరే కదా చెప్పితిరి. జర్మనీలోనా? జన సంఖ్య వృద్ధియగుటకుఁ బ్రతివారును పెండ్లిచేసికొనవలసిన దని శాసించినారని.' ధర్మా— 'జనసంఖ్యవృద్ధి యేమి?' అరుంధతి మాటాడ లేదు. ధర్మారావు 'కూర కొంచెము వడ్డించు' మనెను. అరుంధతి "చెల్లన నాలుగు కాయ లున్నవి. కోసి నండితిని. అందులో నొకటి పుచ్చిపోయినది. తక్కిన మూఁడు మీ పంటిక్రిందికి రాలేదు." ధర్మారా వొకవిలాసపుఁజూపుఁజూచెను. అరుంధతి యొకచిత్రపుసిగ్గు పడెను ధర్మా— 'కూర కొంచెమైనచు మిక్కిలి రుచిగా నున్నది.' అరుంధతి— 'పరధ్యానముగా నున్నారు కాఁబోలు!' ధర్మారావు— 'నే నెప్పుడు ననుకూలుఁడనే.' అరుంధతి 'స్వామిగాలియైనఁ దగిలి యుండదా!' ధర్మారావు— 'మాస్వామి హైమవతీప్రణయైకజీవి.' అరుం— 'పచ్చడి వేయుదునా?' ధర్మా— 'వేయుదునా? చేయుదునా?' అరుం— 'నేఁడు మంచిగాలి వీచుటలేదు.' ధర్మా— 'ఎట్టివానికిని నుద్రే కము కలిగించుసంగతు లుద్రేకమే కలిగించును. నేఁడు నా ప్రకృతి కొంచె ముద్ర క్తమైనది.' అరుంధతి— 'అభిలాష వృద్ధిపొందవలయు ననిన విషయవిమర్శ చేయరాదు.' ధర్మారావు— "అట్లు చెప్పుము. నీ కంతప్రియమేని విమర్శచేయరు."

నాటిరాత్రి పండువెన్నెలలు బొండుమల్లెలలు విరిసినట్లు తెల్లనిమడతలు విప్పినట్లు, ప్రణయజీవితము వికసించినట్లు నాల్గు దిక్కులకుఁ జాళ్లుకట్టిప్రవహించెను. ఆ వెన్నెల మన్మథధనుర్జ్యావినిర్గత సితకల్హారకోచివలె మృదుధ్వనియు సుపరిమళమును గల వెలుఁగులు తెచ్చెను. జ్యోత్స్నా దేవి వాయునిహితఃసరీమళముచే గర్భవతి యయ్యెను.

కిరీటి తిరిగి పదునేచుదినములకు వచ్చెను. మనిసి కృశించి పోయెను. మొగమునఁ దేజస్సు లేదు. ఆనాఁడు సాయంకాలమున నిరువురును గలసి మఱల వంతెన దాటిపోయి, పూర్వముసూర్చున్న

చోటనే కూర్చుండిరి. ధర్మారావు—“కిరీటీ! చాల చిక్కిపోయి నావు. ఏమిటికథ?” కిరీటి:—“అన్నా! మాయమ్మగారు నేనుపోయి నప్పటికి మరణావస్థలో నున్నది. కడచిన రెండుమూన్నాళ్ళనుండి యామె కిరీటి, కిరీటి యనుచున్నదట. మామామకుఁగూడ నుత్తరము వ్రాయించిరట. ఆయన రాలేదు. మాయమ్మకు నేను వెళ్ళు నప్పటికి స్మృతిలేదు. నా కామెను జూచినంతనే దుఃఖము పొంగి పొరలి వచ్చినది. నేను దగ్గఱఁగూర్చుండి ‘యమ్మా’యని పిలిచితిని. ఆమె యంతస్మృతిలేకపోవుటలోనను నాగొంతుక వినిపించినంతనే కన్ను తెరిచి మాటాడుటకు శక్తిలేక కన్నులనీరుపెట్టుకొని చేయి నామీఁద వైచెను. చిన్నప్పటినుండియు నేనుమాయన్నదమ్ములలో గనిఘ్నఁడ నగుటచేత మాతల్లి నన్ను మిక్కిలిప్రేమించుచుండెడిది. అప్పుడు నేను నిత్యవ్యాధులచేత మిక్కిలిబలహీనుఁడనుగా నుండెడి వాఁడను. మా నాయన నన్ను బడికిపొమ్మని వేధించెడివాఁడు. నా కోపిక లేదు. ఆయన నన్నుఁ గొట్టుచు. మాతల్లి న న్నాదరించుచు. నాకుఁ బదునాఁజేయుటకు వచ్చువఱకు సరిగాజరువు సాగలేదు. తరువాత మాయమ్మను నేను వదలిపెట్టియుండుట చాలకష్టముగా నుండెను. నేను నెల్లూరిలోఁ జదువకుండి బందరులో జదువుటకుఁ గారణము మా నాయనగారు. ఆయన నాయుం దెప్పుడును గఠిన ముగా నుండెడివాఁడు. బందరులో మాకుఁ జుట్టము లున్నాగు. వారి యింటఁ దిని చదువుకొమ్మని న న్నచ్చట నుంచెను. వారి యింట నుండుట నాకు దుర్ఘటమైపోయి, నేను పూటకూళ్ళయింటిలోఁ జేరితిని. దానికి మాతండ్రి నన్నుఁ దిట్టికొట్టి నాప్రాణములు తీసెను. మాయమ్మ సర్వవిధముల నాకు నాధారమైనది. నాకుఁ బెండ్లికాలేదని మా నాయనకు దిగులులేదు. మా యమ్మయే యారాటపడెడిది. మిగిలినయాస్తిలేదు. చదివిన చదువు లేదు. నాకు వివాహమెట్లగును? అందులో మాతల్లి చనిపోయినతరువాత మామామ నాకుఁ బిల్ల నిచ్చుట కంగీకరించ నే యంగీకరించఁడు. మా యమ్మ చనిపోయిన దనినను రానివాఁడు మాతోఁ దానేమిసంబంధము పాటించును? ఆనాఁడు రాత్రి శ్లేష్మము క్రమమైనది. మాయమ్మ చనిపోయినది. గౌరీదేవికైలాసమునుండివచ్చినది, తిరిగిపోయినది. దౌర్భాగ్యుడనైన

నాకుఁ దల్లి యెట్లు దక్కును? నేను సర్వథా దరిద్రుఁడ నైతిని. కామధేనువో, కల్పవృక్షమో యచుకొంటిని. అట్టి మాతృవియో గము ననుభవించుచు నేను నష్టుఁడనైతిని. నాకు ది క్కెవరు? ఇంక నాకు నా శశి లభించదు. నా కౌ యాశలును దెగిపోయినవి. నేను బ్రతికి యెందులకు? ఒకనాఁడు సాయంకాలము పినాకిసే నదివద్దకుఁ బోతిని. నది కొంత యిసుకవదలిపెట్టి వేణిక దూరముగాఁబోయి యుచట శరత్కాలమువలనఁ దెల్లఁబడియుండెను. జలమే యొండు విటిగెనో, శరదాకాశము నదిలోఁ బ్రతిఫలించెనో, మాతృవిర హితుఁడనైన నన్నుఁ జూచి నది విషాదమూర్తియై తెల్లతెలవో యెనో! నీటిప్రవాహము మునుపటియంతవేగముగాలేక కొంచెము మందగించెను. ప్రవాహమునకుఁ బ్రక్కగా నిసుకలో నొకగుంట యుండి యాగుంటలో నీరు నిలిచెను. ఆ నీరు నిశ్చలముగానున్నది. శూన్యహృదయుఁడనైన నే నా జలసమీపమునఁ గూర్చుండి నీటిలోఁ జూచుచుంటిని. ఒక చిఱుకప్ప నీటిపైకి వచ్చి నన్ను జూచుచున్నది. నే నమ్మయే' దని యడిగితిని. కప్ప నీటిలో మునకవేసెను. నీటిపై ని గుండ్రగా సున్నవలెనొకజలరేఖ యేర్పడెను. ఆహా! యేమి సమాధానముచెప్పినది ! అచ్చటనుండి బయలుదేరి యొడ్డునున్న దేవాలయములోనికిఁ బోయితిని. సాయంకాలమగుటచేత వైష్ణవులు స్త్రీపురుషులు దేవాలయములోనికిఁ బ్రవాహముగా వచ్చుచుఁ బోవు చుండిరి. తల్లిపోయినవాఁడని న న్నొక్క రాదరించలేదు. సర్వజీవ లోకము నాయం దంతనిర్దయ యేలయైనదో! అప్పుడే చీకటులు పడు చుండెను. నాకు దుఃఖము తఱుముకొని వచ్చినది. ఇంటికిఁబోయితిని. మాయన్నలు, మా మప్పగార్లు, మాతండ్రియు నేవోమాటాడుకొను చునే యుండిరి. వారికి మా యమ్మ చచ్చిపోయినట్లే లేదు కాఁబోలు! నే నెవరు పిలిచిన మాటాడక నిత్య మశ్రుపూరితలోచ నుఁడనై యుండటచూచి వారు కొంచెము భయపడిరి. నా కన్నము సయించలేదు, నన్న సర్వాథా రక్షించినతల్లిని జితిమీఁదఁబట్టి కాల్చివచ్చితిని. ఆమెవై తరణి సుఖముగా దాటవలయునని గోదాన మిచ్చితిమి. ఆగోవు తోకపట్టుకొని నేన. గూడ నరకలోకమ నకు బోద మనుకొంటిని. కాని యామెపోవుచున్న త్రోవ నాకు విస్పష్ట

ముగా గనిపించలేదు. ఎన్నివిధముల మాతల్లినిఁ గలిసిగొందమన్నను
నన్నిమార్గముల నిరాశయు. నిరుత్సాహమునే గోచరించెను. చివరకు
నీ పుంటివికదా యని యిచ్చటికి వచ్చితిని. 'అన్నా! మాయమ్మ
పోయినది.' అని కిరీటి మొగమునఁజేతు లుంచుకొని యేడ్వ నారం
భించెను. ధర్మారావు కిరీటిదుఃఖ మపనయించరా దని తెలిసికొనెను.
దుఃఖావేశసమయముల నుచితానుచితములు పాటించరాదు. కిరీటిని
వేయికన్నులఁ గాచినగాని యతఁడు బ్రతుకునట్లు తోచలేదు.
ధర్మారా వతనినిఁ జేరఁదీసి గాఁగిలించుకొని 'బాబూ! చనపోయిన
తల్లిని గొనిరాలేను గాని, మీ మామవద్దకుఁబోయి యీసంబంధము
నీకుఁ దప్పకయగునట్లు చేయగలరు. శివరావున్నాఁడు. పశుపతి
యున్నాఁడు. సూర్యపతి యున్నాఁడు. హరప్పనాయనిచేతఁ జెప్పించె
దను. ఎంత కలెక్టరైనను మీమామ యిందఱిమాట వినకపోవునా?
నీకుఁదప్పకుండ శశిరేఖను సమకూర్చెదము. భయములే' దని వీఁపు
దమిడిచెప్పి యోదార్చి వెంటఁదీసికొని గ్రామములోరకి వచ్చెను.
అతఁడు భోజనముచేసినంతసేపు హాస్టలులోఁ గూర్చుండి యిద్ద
ఱునుగలసి యింటికిఁబోయిరి. కిరీటిలోఁ క్రమక్రమముగా దుఃఖము
నిలువఁద్రొక్కుకొనెను. అతఁడు పూర్వమువలె దేనినిగుఱించియు
మాటాడఁడు. నవ్వఁడు. చుట్టునున్నజనులు హాస్యరసములో మునిగి
పోవనీ, అతని పెదవిమీఁద రేఖామాత్రముగనైనను హాసము గోచ
రించదు. అతఁడుసరిగానన్నముతినఁడు. ధర్మారా వెంతచెప్పిననులాభము
లేకపోయెను. అతఁడు దారివెంటఁబోవుచుండఁగాఁ జూచినప్రతివారను
నతడుఁ మహాదుఃఖాంబురాశినిమగ్నుఁ డని వెంటనే తెలిసికొనఁ
గలరు. కిరీటి ధర్మారావునత్తుకొని పండుకొనును. ఉన్నట్లుండి
యూరకే కన్నుల నీరుపెట్టుకొనును. ధర్మారావు కన్నీరుతుడిచి
దగ్గఱకు లాగుకొని గట్టిగా గాఁగలించుకొనును. చెక్కిలిపైఁ జేయి
వైచి సమాదరించును. కిరీటి యప్పటికి శాంతించును; అతఁడు కాలే
జీకిఁ బోయినట్లే పోవును. వచ్చినట్లే వచ్చును. దివారాత్రములు
పుస్తకము నంటఁడు. అతని మనస్సులో, హృదయములో శశిరేఖ
యొక్కతియేయున్నది. తదితరస్మష్టికి, నతనికి సంబంధమే లేదు.
ఇట్లు రెండునెలలు గడచినవి. అంతకంతకు కిరీటిదుఃఖము పర్థమాన

మగుచుండెను. గాని తగ్గుటలేదు. ధర్మారావున కేమిచేయవలయునో తెలియలేదు. ఒకనాఁడియ్యరును పికాదుపోయిరి. తిరిగి వచ్చునపుడు కిరీటి నడువలేకపోయెను. ధర్మారావు 'ఒంటిలోనోపిక యెచ్చటినుండివచ్చును? సరిగానన్న మేతినవాయెను. బొమికలన్నియు బయటఁబడినవి. ఇంతదూరము నడువలేవు' అని యియ్యరును నెమ్మదిగా నడచివచ్చిరి. హాస్టలులోఁ దక్కినవారందఱును కిరీటి యీస్థితికి జాల విచారించిరి. ధర్మారావు కళాశాలకుఁ బోవును. కిరీటి వాకిట నిలుచుండును. ధర్మారా వెప్పుడు వచ్చునా యనియే యెదురుచూచుచుండును. కళాశాల వదలిపెట్టినతరువాత నిముసమైన నాఁగక ధర్మారావు వచ్చును. అతనివంకఁ కిరీటి తెప్పవేయక చూచును. రెండునెలలకుండి కిరీటి తెప్పవేయుటయే లేదు. అదే యొక పేరీతిగా కన్నులలో నున్నాదమే గోచరించునట్లు ప్రతివాని వంకను జూచును. కిరీటి యీ ప్రణయకథ విన్న ప్రతివారును నతని యెడ స్నిగ్ధులైరి. ఆహా! ఎంతప్రేమశాలి! ఇట్టిస్థితిలోనుండుట, కెంత గాఢమైన శీలముకలవాఁడు కావలయును? ఇతనిస్థితి చూచినవారందఱు నతనిమామను మాపించుచుందురు.

శరత్కాలముపోయి హేమంతర్తువు వచ్చెను. సన్ననిమంచు పగలుకూడ ప్రొద్దెక్కువఱకును, సాయంకాలము ప్రొద్దువాటారు చున్నదనఁగా మొదలు వెట్టియును నవ్యహితముగాఁ గురియుచున్నది. పడమటింటివెనుక నిర్వాయుగగనభాగమునఁ బొగచెట్టు కట్టినట్లు సన్ననిమంచు నల్లిక్కుల నావరించెను. ఆకాశమున నేదో పండికోసిన యమృతపుఁగుప్పనూర్చితూర్పారబట్టినట్లుసన్ననినూఁగువలెఁ దుషారముఁకురియఁజొచ్చెను? దిక్సతులునలుఁగురు సన్ననిమేలిముసుంగులు వైచుకొని, యదృశ్యముఖమండలలైన రాజస్త్రిలవలెఁ బ్రకాశించిరి. కాలువలు క్రమమఁగాఁ గృశించిపోయెను. పచ్చికమీఁద రెండుజాములప్పుడు నడచినను పాదములు తడియుచుండెను. చేలవెంట నడచుట కష్టముగానుండెను. పెరిగిన వరియాకులన్నియు హిమబిందుసంసిక్తములై దారివెంటఁబోవుపారిని చల్లగాఁ దాకుచుండెను. మంచు బిందువులు తామరామలమీఁదఁ బ్రబ్బల యాకులమీఁదఁ గురిసి ప్రాతఃకాలముల సెనగగింజలంత యుండి ప్రొద్దెక్కినకొలంది పరి

మాణము తగ్గుచు మినపగింజలై, పెసరగింజలై, నూపుగింజలై, చిట్టచివరకు మణిరాచిన పొడిలోని యణువువలెఁ గనిపించఁజొచ్చెను. శిరస్సున నెండ మలమలమాడ్చును, నడచుచుండఁగాఁ బ్రక్కనున్న చెట్లయాకులు తగిలి బట్టలన్నియుఁ దడసిపోవును. ఒడలు వేడి యని పించదు. ప్రాణము చల్లఁగా నుండును. తలమాత్రము మాడిపోవును. ఇది హేమంతకాలపుటెండల లక్షణము. రాత్రియంతయు స్వచ్ఛముగానున్నట్లుండును. ప్రౌద్ధక్రుంకినప్పటికి దీచావళియమావాస్య నాఁడు క్రమ్మిన పొగలవలె నెచ్చటపడిననచ్చట మంచు గుమ్ములు గుమ్ములుగాఁ గనిపించును. తెల్లవాఱును. సూర్యోదయము కనిపించదు. జాముప్రొద్దెక్కినతరువాత నచ్చటదూరమున మేఘములు వెలిగించుచుఁ గనులు మిఱుమిట్లుకొలిపి యంతలో సూర్యబింబము ఫెడేలునుని యెండలు కాయును. తక్కినరోజులలో మధ్యాహ్న సూర్యాతప మంత తాపకారి కాదు. ప్రాతఃకాలమునుండిక్రమముగా వెచ్చనగుచున్న సూర్యాతపములతో మనశరీరములను గ్రమముగా వెచ్చనగును. హేమంతమునఁ బ్రొద్దెక్కిన తీక్షణసూర్యుఁ డొక్కసారిగా మాహాష్ణములైన తనకిరణములు ప్రసరింపఁజేయునప్పటికిఁ నాఁగ లేకపోదుము. శిశిరర్తువు వచ్చుటయుఁ జలిమంటలు గాచుకొనుటయు న్యాయమే. పల్లెటూరిబసిపిల్లలకు గడ్డిదొరికినదేచాలు, చలిమంట లారంభించిరి. సుబ్బన్న పేట బలసి బస్తీయైనను ననాదులైన కొంపలకుఁ బల్లెటూరిలక్షణములు పోలేదు. పడేడులలోనూరు బలిసినది. జనులందఱకుబస్తీలక్షణములుబలియుటకష్టమైనది. మొదట గ్రామవాసులే యమాయకులు. వచ్చినవారందఱు గడుసువారు. గాలిలోఁ బొరలలోఁగూడ మహాశైత్యములు క్రమ్మకొనికప్పుకొనిన దుప్పటులసందునుండికూడఁ జలి లోనికిఁజొరఁబ్రయత్నించుచుండెను. దుప్పటికిప్పుకొని వాకిటిలోనికిఁబోయి మరలిరమ్ము. దుప్పటి యంతయుఁ జల్లబడును. ఒకనాఁడు ప్రొద్దెక్కియు సూర్యుఁడు కనిపించలేదు. దుర్దినమునకు మేఘచ్చన్నతయే యన నక్కఱలేదు. హిమచ్చన్నతయు ననవచ్చును. ఆనాఁడు కిరీటి 'నేను బడికిఁ బోను. నీవును బోవల' దని ధర్మారావును వారించెను. జాతీయకళాశాలలో నధికార మొకమార్గమున లేదు. అధిక్రతసంఘ హేతువుచే గుమా

స్తాలుగూడ నుపాధ్యాయులపై నధికారులుగా నుండిరి. రోజులుగడచిన కొలంది ధర్మారావునకుఁ గళాశాలమీఁద నసవ్యత కలిగెను. అతఁ డదివఱ కెన్నఁడును దనవిధినుండి రేఖామాత్రమైనను గదలకున్నను నానాఁడు సెలవైన పెట్టకుండఁ గళాశాల మానివేసెను. ఇరువురును ధర్మారావునింటఁ గూర్చుండిరి. ఎంతసేపు కూర్చున్నను కిరీటి మాటాడునది లేదు. పలుకరించిన నేదో యొకమాటకు సమాధానము చెప్పను, 'అన్నా! మామామ నా కింక పిల్లనీయఁడు శశికి నాకు ఋణానుబంధముతీతినది' యని కన్నులయందు ద్వైత్యమొలుకఁ బోయును. మఱియొకసారి 'నా కామెను బొందునంతటి యదృష్టము లేదు. నే నేల బ్రతికియుంటిని? మాయమ్మ బదులు నేను చని పోరాదా?' అని కన్నీరుకార్చును. బయట హిమముసాంద్రారణ్యము వలె వ్యాపించెను. కిరీటి 'అన్నా! నాకు ఉక్కపోయుచున్నది' యనెను. ధర్మారా విట్లు చూచెను. అతని యొడలంతయు స్వేద జలమయమయ్యెను. హేమంతఋతు వతని శరీరమునందుగూడ నుదయించినట్లు, వానలో నడచివచ్చినట్లు, అప్పుడే స్నాన ముచేసి నచ్చిన స్నానము తని యొడలెల్ల సంసిక్తమైపోయెను. ధర్మారావు విసనకట్ట తీసికొనివచ్చి విసరును. స్వేద ముపశమించెను. ఒకొక్కరోజున నిదుగో మంచువిచ్చిపోవు ననుకొనుచుండఁగా మఱల దట్టముగా మూసికొనివచ్చును. ఆ నాఁడట్లు జరిగెను. జాము ప్రొద్దెక్కి యుండవచ్చును. మంచుతెర విరియ లేదు. అప్పుడు మఱల నొక క్రొత్తమంచుతెర క్రమెను. కిరీటి కూర్చున్నవాఁడు కూర్చున్నట్లు నిశ్చలుడై పోయెను. ధర్మారావు 'కిరీటి'యని పిలిచెను. 'నాయనా' యని బుజముపైఁజేయివేచి కదలించెను. 'బాబూ' యని గడ్డముపుచ్చుకొని కనులలోనికిఁ జూచెను. అతఁడు నిశ్చేతనుడై యుండెను. ధర్మారావున 'కేమియుఁ దోచినది కాదు; ఏమి సేయ వలయును? అటునిటు పరుగెత్తెను. ఒకనిమేషము దాఁటెను. ధర్మారావునకు భయ మధికమయ్యెను. ఆహా! ఏమి హేమంతము. మహా శైత్యముచేతఁ గిరీటియొడలు గడ్డగట్టించెను. ఈ స్తంభము పోవు టెట్లు? ధర్మారావువాకిటికిరాబోయి కిరీటికిఁ గనుపడునట్లు నిలుచుండి వాకిలివంకఁ జూచుచు 'నదిగో శశిరేఖ వచ్చినదే! ఈమెయే కిరీటి

కొఱకు వచ్చినది. ఆహాహా! పతివ్రతయన్న నిట్లుగదా యుండవలయును! శశిరేఖ వచ్చినది. అరుంధతీ! కాళ్లుకడుగుకొనుటకు నీరు తీసికొని ర'మ్మనెను. కిరీటి కనుదెఱచి యొక్కగంతులో ధర్మారావు వద్దకు వచ్చిపడి 'ఏదీ శశిరేఖ, ఏదీ శశిరేఖ' యనెను. ధర్మారావు కిరీటిని జఱుకులగులునట్లుగా రెండువేళ్ళతోఁ జెంపమీఁదగొట్టెను. కిరీటి 'అబ్బా'యనకొనెను. ధర్మారావు నొప్పిపెట్టినదా యని నవ్వెను. కిరీటి గడ్డిఘావుపూచినట్లు నవ్వెను. అనఁగా నది నవ్వే కాదు; నవ్వుయొక్క ఛాయ. అది పూవే కాదు; పువ్వుయొక్క ఛాయ. ధర్మారావు 'ఎన్నాళ్ళకు నవ్వెను' అని మనసులో ననుకొనెను. అంతలోఁ దన సహస్రోష్ఠకిరణప్రతాపానలదగ్ధముగఁ జేసి మంచును ధర్మ మధర్మమునువలె మార్తాండదేవుఁడు నిర్జించి, దానిని బరరాష్ట్రములకుఁ బట్టించెను. ఇంతటిప్రభు పున్నాఁడుగనుక నీమంచు ప్రాబల్య - మిప్పటికైనను దీతినది. అధర్మమే ప్రబలిన పరరాష్ట్రములయందు సర్వకాలసర్వాస్థలయందును మంచే కాఁబోలును. ధర్మమూర్తియైన మార్తాండదేవుఁ డచటఁ దనసహస్రకరములు వ్యాపింపఁజేయుట లేదు. అచ్చటిగాంధాంజనప్రభారాశిహిమపాతము తఱుఁగుటయు లేదు. నూర్యుఁడు క్రొత్తగా పదనుపెట్టిన సుదర్శనాయుధమువలె గిరగిర తిరిగి తళతళ మెఱసెను. ఇద్దఱును భోజనము చేసిరి. కిరీటి భోజనము చేసినంతసేపు ధర్మారావు దగ్గఱనే కూర్చుండెను. అరుంధతి నాలుఁగై దాదరువులు చేసెను. దగ్గఱ గూర్చుండి ధర్మారా 'వది తిను, మిది తిను'మని వేధించెను. కిరీటికి దినక తప్పినదికాదు. చివరకు మెంతిమజ్జిగ పోసెను. పచ్చిమిరప కాయలు, వామును, కొతిమీరయు నలిపి యింగువ తిరుగబోత పెట్టుటచేఁ జిక్కని పుల్లనిమజ్జిగ చాల రుచిగానుండెను. కిరీటి 'మెంతిమజ్జిగ చాల రుచిగానున్న'దనెను. ధర్మారావు మనస్సులో 'మజ్జిగగూడ నెండచేసినంత పని చేసె'ననకొనెను. అతఁడు భోజనముచేసినతరువాత ధర్మా- 'నేనుగూడ రెండుమెతుకులుతినివచ్చెదను. ఈలోపుగా నాతోఁ జెప్పకుండ బాపట్ల పోకుము. ఎండ వచ్చినది కదా! స్తంభకారియైన హిమము ప్రొద్దుగుంకినగాని రాదు' అని తాను పోయెను. అతఁడు భోజనముచేసినంతసేపు అరుంధతివచ్చి

రెండుమూడుసారులు చూచిపోవుచునే యుండెను. 'కిరీటి యేదో చదువుకొనుచున్నాఁడు' అని ఆమె ధర్మారావుతోఁ జెప్పెను. ధర్మారావు 'ఆహా! కొంతదారిని బడినాఁడు' అనెను. ధర్మారావు భోజనముచేసి కిరీటిని బోవుదము లె మ్మనెను. కిరీటి యెచ్చటికని యడుగఁడు. అన్న చెప్పినట్లే ఎండకాయుచున్నది. ఇద్దఱు నుత్తరీయములు తలలకుఁ జుట్టి బయలుదేరిరి. దేవాలయము దాఁటిరి. పురపాలకసంఘ సాధము దాఁటిరి. ఊరెంత పెరిగినను దక్షిణమునఁ బశ్చిమమునఁ బెరిగెనుగాని యుత్తరమునఁ బెరుగలేదు. పొలమంతయు పైరు మీఁద నుండెను. కొంతపైరు పొట్టలమీఁద నుండెను. కాడిగట్లఁబడి పోవుచుండిరి. కొద్దిరూపములో బలిసిన దుబ్బు వేసిన వెడలైన వరి యాకుమీఁద సన్నసన్నగా గ్రుడ్డులుపోసినట్టు మంచు నిలచి, వాలుగా దానిమీఁద సూర్యకాంతిపడి మరకతపత్రముపై ని వజ్రపు పొడి చల్లిన ట్లుండెను. కిరీటికిఁ బ్రియాకపోలము సిగ్గుచేఁ జెమర్చిన ట్లుండెను. గట్టుమీఁదికి వాలినపైరు కిరీటి కట్టుకొన్నధోవతియంచు లన్నియుఁ దడిపెను. అతఁడు కొడలు చల్లనయ్యెను. దేహమంతయు నుత్పలక మయ్యెను. ఒకగట్టు తడిగా నున్నది. పై రెదిగి రెండు వైపుల గజమె త్తున్నది. కిరీటి యాగట్టుమీఁద గూర్చుండెను. ధర్మారావు 'బట్టమన్నగును. లె' మ్మనెను. నీవుగూడఁ గూర్చుండు మని కిరీటి యతనిని గూర్చుండఁబెట్టెను. ఇద్దఱురు బైరులో మునిగి పోయిరి. కిరీటి 'ఈ వరిచూచితివా? దుబ్బుకట్టి మంచియేపుమీఁద నెదిగెను. చక్కని యెఱువుతోలిరి కాఁబోలు! చేను బాగుగాఁ బండినది.' ధర్మారావు 'సరే, యింకఁబోదుములె' మ్మనెను. కిరీటి 'యేమి చెప్పితివి?' ధర్మారావు 'నాయనా! మంచిరోజులు దగ్గఱకు వచ్చినవి. మంచియెఱువు తోలితివి. నీభాగ్యపుంజేనును పండఁ గలదు.' కన్నులువిప్పి కిరీటి ధర్మారావును జూచెను. మఱల పొలాలవెంటఁ దిరిగిరి. ఒక చేనిలోని గలుపు తీయునపుడు మిగిలిపోయిన కాజదుంప ముదురువేళ నాకుఁదొడిగి, తాను గూడ పైరుతో సమానముగా నెదిగి కొసలోఁ బూవువదలెను. రెండు కాడలకు రెండుతెల్లనిపూలు వేసినవి. కిరీటి యది తెత్తు ననెను. తీసికొనివచ్చుటకు చేనిలో దిగి రెండుగజములు పోవలెను. కాళ్ళు

బురద యగుచు. కడిగికొనుటకు దగ్గఱలో నీ రున్నట్లు లేదు కిరీటి దిగఁబోయెను. పడిపోవునేమో యని ధర్మారావే దిగి యా పూవు కోసి తేచ్చెను. పెద్దకాడతో నా పుష్పము శోభాయమానముగా నుండెను. కిరీటి యది చేఁబూని 'యిందు రెండే పూవు లున్నవి.' ధర్మారావు 'ఒకటి కిరీటి, మఱియొకటి శశిరేఖ.' కిరీటి 'అవు నవుచు' రెండును దూరదూరముగానే యున్నవి' ధర్మారావు కట్టినబట్టనుండి కద్దరుదారములాగి రెండుపూవులనుగలిపి ముడివేసెను. కృతజ్ఞతా మయములైన కిరీటిచూపులు ధర్మారావుమీఁదఁ బ్రసరించెను, వారచటినుండి తూర్పుగాఁ బోయిరి. ఒక చిన్నబోడలోఁ బెద్దగుంట తీయఁబడియుండెను. క్రొత్తగాఁజేసిన పొల మగుటచేత నీ రెక్కక గూడ వేసిరికాఁబోలు ఆ గుంటలో నీరు నిలచియుండెను. ధర్మారావు పాదములు కడిగికొని చేతులును కడుగుకొనెను. చేతులు పైయుత్త రీయమునకుఁ తుడిచెను. కిరీటి మాసిపోవు ననెను. ధర్మారావు 'మన దేశమునందు పుట్టిన దేనికిని మాపులేదు. కద్దరుగుడ్డకు చూ పేమిటి? అది యెప్పుడును బవిత్రమే. ఎప్పుడును నిర్మలమే. మఱియు దూరము పోయిరి. పోయిపోయి రెండుమూఁడు మైళ్ళుపోయిరి. అచట గుండేలు వంపు తగిలెను? ఆ యేలు దూర్పునఁ బ్రవహించుచు, సుబ్బన్న పేటకుఁ దూర్పున మూఁడుమైళ్ళలో వంపు దిరిగి, యొకమై లడ్డ ముగాఁ బ్రవహించి చుటలఁ బశ్చిమమునకుఁ దిరిగెను. గుండేలుగోఁ గిరీటి దిగఁబోయెను. ధర్మారావు 'అయ్యయో? అది ఊబి. అచ్చట దిగకుము. ఈ యేటి కీవైపున నెచ్చటను గాలిమార్గము లేదు. ఒకమై లెగువ నున్నది. ఒక మైలు దిగువనున్నది.' కిరీటి 'నేను చేతులు కడుగుకొనవలయును.' ధర్మారావు 'అక్కఱలేదు. కాజ పూవు చేతఁబుచ్చుకొనిన చేయి మన్ను కాలేదు ఇంటికిఁ బోదమా?' కిరీటి 'యిప్పు డెంత వేళయైనది?' ధర్మారావు 'రెండుదాఁటిన దను కొందును. పోదము రా.' అచటినుండి వారు మెట్టచేలమీఁదికిఁ దిరిగి వచ్చిరి. గుండేలు పొడిచినంతమేఱ చవు దురికి సాగుచేయ రానిదిగా నుండెను. అచ్చట నే మొక్కవేసినను పండదు. తక్కిన నేల మఱి సారవంతమే. వారిర్వురును జాతీయకళాశాలకుఁ బోయిరి. సీతాపతి యెదుగుగా వచ్చుచుండెను. అతఁడు వచ్చి కిరీటిని గాఁగి

లించుకొనెను. కిరీటి యతనివీపుమీద నెమ్మదిగాఁ దట్టుచు “నీ పెండ్లి యెప్పుడు?” సీతాపతి—మీ పెండ్లి యైనతరువాత నా పెండ్లి ధర్మా—అంతదూర మెందుకురా; నీ పెండ్లి నే నిప్పుడు చేయుదునా? సీతాపతి—“ఊఁ చెయ్యండి!” అని దగ్గఱకు వచ్చి, ధర్మారావు చేయి పట్టుకొని వేలాడెను. ధర్మారావు ‘వట్టి పిచ్చిసర్వాసివి జాతీయకళాశాలలో విద్యార్థిగా నుండుటకుఁ బనికిరావు’ అనెను. కిరీటి మఱల సీతాపతిని దగ్గఱకుఁ దీసికొనెను. ఊరంతయు మువ్వరునుగలసి తిరిగితిరిగి యలసటపొందిరి. సీతాపతి ‘సినిమాకుఁ బోదమా?’ అనెను. ధర్మారావు ‘వాని కూరకే డబ్బిచ్చుట యెందులకు? దుష్టదత్తమైన ద్రవ్యము పలితమునందుఁ గూడ దుష్టమే యైయుండును.’ అనెను. సీతాపతి ప్రాణములు తీసెను. మువ్వరును సినిమాకుఁ బోయిరి. ధర్మారావు వచ్చుట రామేశ్వరము చూచెను. అతఁ డెప్పుడును సినిమాకు రాఁడు, రామేశ్వరము ‘ఉండఁగా నుండఁగా నెట్టివానికైనను మరనుతిరుగుచు.’ అచుకొనెను. సినిమా మొదలుపెట్టిరి. ఆ ఫిలిముపేరు ‘ప్రళయకాంతి’ యట. ఎవరో జమిందారు, వానితమ్ముఁడు తమ్ముఁడు జమిందారును జంపెను. జమిందారుకొడుకు లండను పోయెను. పినతండ్రి యతఁడు రాకుండ నడ్డంకులు కలిగించెను. జమిందారుకొడుకొక హాణిస్త్రీని వినాహమాడెను. ఆమె వచ్చి గవర్నరుజనరలుతోను, గవర్నరుతోను మాట్లాడి తనభర్త రాజ్యమును భర్త కిప్పించెను. ఫిలిమునం దామె చాల తెలివికలదిగాను, జమిందారు కుమారుఁడు వట్టి పెద్దమ్మగాను జూపింపఁబడిరి. ఒక కథవొందిక లేదు, వేషములు ధరించుటలో నౌచిత్యములేదు. ఇద్దఱు మాట్లాడినను, నిద్దఱు కొట్టుకొనినను నడవిజంతువులవలెఁగాని నాగరకత యెచ్చటను గోచరించలేదు. బొంబాయినుండి యీ దుర్మార్గపుఫిలిములు దిగుమతియగుచుండెను. ధనాశాపిశాచగ్రస్తులైన బొంబాయిఫిలిము కంపెనీలవారికి బుద్ధికి మొదలు లేదు. తృష్ణకుఁ జివర లేదు. సత్యముచచ్చినదేశీయప్రజలు ధనమువ్యయముచేసికొనుట నే లెక్కనేసుకున్నారని, జరుగుచున్న యాత్మభ్రంశము తెలిసికొనుటయే లేదు. కాఫీహోటళ్ళు సినిమాలు రెండును సమానప్రతిపత్తి కలవి. ఒకటి శరీరానారోగ్యమునకును,

రెండవది మానసికానారోగ్యమునకును దిగుమతియైన రెండుసంస్థలు
స్వదేశపుఫిలిము లనుపేర దుష్టసంస్కారము ప్రబలింపఁబడుచుండెను.
అమెరికానుండి, ఇంగ్లండునుండి ఫిలుములు వచ్చును. వానిలోఁ
గథాభాగ మెటులున్నను నభియమునఁ దాచిత్యము సంపూర్ణముగా
నుండును. బొంబాయినుండివచ్చిన ఫిలిములు మూర్ఖులను మఱియు
మూర్ఖులనుగాఁజేయుటకుతప్ప మఱియొకదమకు పనికివచ్చుటలేదు.
ఈ ఫిలింకంపెనీలలో నిరక్షరకుడులు, నసంస్కృతబుద్ధులునుబొంబాయి
లోనభినయింతురు. కంపెనీ వారుసామాజికులమనస్సులెట్టులోనాకర్షించి
ధనములాగుదుమనివికారాభినయములు, వికారసంవిధానములుకథలలో
గల్పింతురు. క్రమముగా నచభ్యస్తవిద్యులైనను గొందఱు జన్మతః
నటకులై యుండును. పురాతనసాహిత్యమైన యీ సహజనట
లక్షణము దేశము గాల్గుదిక్కులవ్యాపించియున్న యీ సినిమానట
కుల ననుకరించుటచేత మొదటికే మోసమగుచుండెను. అభినయము
భావోద్దేశమును గురించి, హస్తాద్యవయవము లూరకే విసరక,
నాగరకుఁడు వాక్కుచందునియమము చూపించునట్లునియమవంతమై
యుండవలయును. చదువవేసిన నున్నమతియుఁ బోయినట్లుబొంబాయి
సినిమాకంపెనీలు వెలసినతర్వాత దేశమున నిజమైననాట్యసంపద
యన్నది చచ్చినది. ఆంధ్రదేశమునఁ బ్రతిచోటను మహానటకులు
పూర్వముండెడివారు. గుంటూరులో హరిప్రసాదరావు, కొంపల్లె
హనుమంతరావులు, బందరులో ఇవటూరి నాగభూషణముగారు,
ఈమని లక్ష్మణస్వామిగారు, నిల్లే ప్రతిపెద్దపట్టణముననుమహానుభావు
లైన నటకు లుండెడివారు. ముప్పిడి జగ్గరాజు ముంజులూరి కృష్ణ
రావు మొదలైనవా రా ప్రాంతసంప్రదాయములోని చివరిబెళుకులు.
ఇరువదియేండ్లనుండి దేశమున నాట్యము వికారమైపోయెను. వీనికి
షేక్సుపియరు నాటకములు చదువుట ముఖ్యకారణమయ్యెను. ఒకెల్లో,
లియరు, మాకెబ్బెల్, హామెట్టు నాటకములయందు సమాదరణ మెక్కు
వయ్యెను. నాటకరచన యనఁగా నట్లుండవలయుననియు, మానసిక
ప్రళయోద్వేగములను జిత్రించుటయే నాటకరచనాశిల్పమనియుఁ,
ప్రళయోద్వేగ మభినయించుట ప్రదర్శనశిల్పమనియు నూహలు
ప్రబలెను. చిత్రనళీయము కొంతవఱ కార్యములు త్రొక్కెను.

అప్పటినుండి యది క్రమక్రమముగా విజృంభించి పఠాణీవేషము నాఁటికి మితిమీరిపోయెను. ఈనాటకపాత్రములయందును, దదభిమానమునందును వినయము, నౌచిత్యము కృశించిపోయినవి. శాకుంతలములో శకుంతలాపునస్సృతి గలిగినతరువాత రాజున కున్నాదప్రాయమైన మానసికస్థితి కలిగెను. దానిప్రకటన యెంతమాత్రము. చివు

● రాకును జూచి రాజు 'మునిసుతాప్రణయస్మృతి నడ్డగించిన తమస్సు చేత నామనస్సు విడువబడినది. వ్రేటుకాఁడైన మన్మథునిచేత ధనస్సునందు చూతశర మెక్కించఁబడినది' యనును ఉన్నాదము తావన్నాత్రయే. అది వృద్ధిపొందునేమో యని మాధవ్యుఁడు 'ఆఁగుము, దండకాష్టవ్యాధిచేత గందర్పవ్యాధిని నాశనము చేసెద' నని కఱ్ఱతోఁజూతాంకురమును గొట్టఁబోయెను. రాజు విహసించెను. ఉన్నాదమును మహాకవి విజృంభించ నీయలేను. విక్రమోర్వశీ యమునఁ బూరూరవశ్చక్రవర్తి కున్నాదవిజృంభణము జరిగినది. లియరునకు గలిగిన యున్నాదముతో, హామెట్లకుఁ గలిగిన యున్నాదముతో పురూరవసునియున్నాదము పోల్చిచూచినఁ దెలియఁగలదు. ఉన్నాదములకుఁ గలిగిన హేతువులభిన్నత్వమువలన నా యున్నాదములుచు భిన్నములుగా నున్న వనవచ్చును. పాశ్చాత్యులశిల్పము సహారాయెడారిలో నిసికతామయోన్మత్త ప్రళయవాయువులవలె విటుచుకొని మానుషకృతినున్నూలింతుటకుఁ బ్రయత్నించును. భారతీయశిల్పము భారతజాతిమతధర్మమువలెనే యింద్రియముల నదుపులోఁబెట్టి, సంఘమర్యాదల ననుసరించి నడువవలె నన్నట్లు భావోద్రేకములను నియమించి, తదంతర్గాఢత్వమును బ్రకటించుచు, బహిరున్మత్తవిస్తృతిని నియమించి చూపును. శిల్పము నిప్పులు త్రొక్కిన కోతివంటిది కాదు; మదించిన యేచుఁగువంటిది. ఉన్నాద మెక్కినకొలఁది తీవి యెక్కువ. నిదాన మెక్కువ శక్తియెక్కువ.

తక్కిన యందఱును దన్నయులై చూచుచుండిరి. వీరు మువ్వరును నసహ్యించుకొని లేచి వచ్చిరి. ఆ నాఁటిరాత్రి మువ్వరును ధర్మారావునింటనే భోజనముచేసిరి. కిరీటి ప్రస్తుతనాటకములు, నటకులు వీరినిగుఱించి నిందించుట యారంభించెను. ధర్మారావు కిరీటి మన స్సెట్ల యొకట్లు తిరిగిననే చాలునని సంతోషించెను.

మఱల సంక్రాంతిదిములు వచ్చెను. డిసెంబరు సెనపు లిచ్చిరి. సెలవులు నెలనాళ్ళు. కిరీటి నెల్లూరు పోవును ననెను. ధర్మారావు వలదనెను. 'కాదన్నా! జాగ్రత్తగానుండెదను నీ దగ్గఱ నున్నట్లే యుండెదను. మఱల నిరువదిదినములలో వత్తునుగదా!' యని కిరీటి చెప్పెను. ధర్మారావు సరే యనెను. కిరీటి వెళ్ళెను. సెలవుల కెవరిదారినివారు పోయిరి. ధర్మారావు కొక్కడే మిగిలెను. ధర్మారావునకు రెండు జగత్తులు: ఒక జగత్తులో మూకీభావము; మఱొకజగత్తులో సనియతవాగ్వాప్యపారము. ఒక జగత్తు దివ్యము; ఒకజగత్తు భౌమము. భౌమములో నతిభౌమము ఒకటి పునీతము; ఒకటి యింద్రియపరాభూతము. దివ్యముచుండి భౌమమునకు వచ్చుట యెంతకష్టమో, దీనినుండి దానికిఁ బోవుటయు నంతే కష్టముగా నున్నది. సెలవులువచ్చినచోగణాచారి, దేవదాసి, పసిరిక, అరుంధతి; సెలవులులేనిచోఁ గిరీటి, శివరావు, కళాశాల. గణాచారి పూర్వమెన్నఁడును నిల్లు వదలిపోయెడిది కాదు. పొరుగింటికిఁగూడఁ బోదు. ఇప్పు డామె యిరుగుపొరుగులకుఁ బోయి వచ్చుచుండును. పూర్వ మామె మొగము చూచినచో నల్లనిమేఘము లలమిన దిక్కులోఁ జూచినట్లు, లతా గుల్మదులు చిక్కనై యున్న యడవికోనలోఁ జూచినట్లు, బహు శిలాస్థపుటితనిర్మాచ్యుగిరివనభాగములు చూచిన ట్లుండెడిది. ఇప్పు డామె మొగము కొంతవిచిత్రముగామాత్రెను. పరిహాస మనిన యెన్నఁ డెఱుఁగనిది గిరికతో నొకప్పుడైనఁ బరిహాసమాడును. తలుపువ్రుట నెన్నఁడెఱుఁగనిది గోళ్ళతోనైనఁ జిక్కుతీసి ముడివేయును. ఎన్నఁడు నిలువెడలిపోనిది పొరుగిండ్లకుఁ బోవును. ధర్మారావున కొకరాత్రి యొకకల వచ్చెను. సుబ్బన్నపేట యున్నచోటనుండి యెగిరి యాకాశమార్గమునఁ బోవుచుండెను. అందుఁ దారుచు, గణాచారియుఁ బోవుచుండిరి. దేవాలయములు, పసిరిక, అరుంధతి యందఱును బూర్వము సుబ్బన్నపేట యున్నచోటనే యుండిరి. ధర్మారావు వన్నాఁడుకదా, "నే నీ యూరివెంటఁ బోవుచున్నాను. నీవుకూడ వచ్చుచున్నావా?" గణాచారి నవ్వి, సుబ్బన్నపేట పూర్వ మున్నయెడఁ జూపించినది. గణాచారి యచ్చట నున్నది. మఱి యీమె యెవరని ధర్మారావు తనప్రక్కకుఁ జూచెను. ప్రక్క

నెవ్వరును లేరు. ధర్మారావునకు మెలకువ వచ్చెను. ప్రక్కన అనుంధతి నిద్రపోవుచుండెను. ఆమెకచుతెప్పలు పండి యస్పృష్టమైన ంపంగితెక్కవలె వంగియుండెను. తెప్పలచివళ్ళ సన్నని వెండు కలవకున మొగలియాకుటంచున సన్ననిముండ్లవలె నుండెను. ధర్మారావు తనలో “ఇన్నాల్లెచది. ఇన్నివదలసార్లు చూచితిని. ఇప్పటికి నీమె ప్రత్యేకమవము నేను చూచి తన్నయిడ నగుటయేరా?” యరుకొనెను ఆమె చేయి తనపై నుండెను. నిమరలోగూడ నింత ప్రేమ యెందుకో? ఆ చేయి తాను పుచ్చుకొని తీయబోయెను. అర్ధ నిద్రలో నుండికూడ ననుంధతి తీయనీయలేదు. జాగ్రదవస్థ యందు రూఢమైన విషయగతభావము నిద్రావస్థలోగూడ ననుసరించుచుండు నేలనో! తననున స్వరుంధతియందు లగ్నమైనదా, కాలేదా? అయినచో నింత నిర్దయవిచారణ మేల! కానిచో నీ యనుసరణ మేల! ఒక్కొక్కప్పుడు తన్నుఁ దా విచారించుకొనును. తనకన్న మిథ్యామోగి లేడు. ఒక్కొక్కప్పుడు విచారించుకొనును. తనసూర్యము పరిభ్రష్టమైన మఱల యోగమునే యనుసరించుచున్నది. ధర్మారావు పసిరికనుగుఱించి యాగోచించెను. “పసిరిక మాగాని మీఁద కేల పోడు? ఆ రోజులఁ దానును, గిరీతియుఁబోయి వచ్చిరి. నడచుచున్న నాదముకానే యున్నదే! కాని యెచ్చటను గూర్చుండుటకు వీలులేదు దేవమాతృకలకన్న నదేవమాతృకలకే పూర్వ సంస్కృతవాఙ్మయమున మర్యాద యెక్కువ యేలనో? భారవి యదేవమాతృకలకు దుర్యోధనుఁడు వృద్ధిఁబొందించెనని చెప్పెను. దుర్యోధనుని నాగరకతయంతయుఁ గృత్రిమముగా నున్నదని యాయన ధ్వనించుచునే యుండెను. మొత్తానికి వరిపైరునందు ధన దేవత తాండవించుచుండెను. దురాశ దానియందుఁబ్రబలియుండెను. వ్యాధులన్నియు దానియందు సన్నిహితములై యుండెను. నాచిన్న నాఁడు క్షయ యన్న వ్యాధిని నేను విని యెఱుంగను. ఇప్పు డెచ్చట జూచినను నా వ్యాధియే ప్రబలియుండెను. ఈ డాక్టరులకు క్షయ వ్యాధికిఁ బ్రతిచికిత్స తెలియదు. మరబియ్యముతో బ్రాణము పోవుచున్నది. తినుచున్నవారికి నాయుర్దాయము క్షీణించుచున్నది. పేదలకు దంచినకూలిఘాకలు వచ్చుట లేదు. బస్తావడ్లు నలుగురు పేద

వాంఛ దంచెదరు. నలుగురకు నాకోజ తిండికి బియ్యముదొరకును. పెట్టుబడిపెట్టి మిల్లుపెట్టిన సానుకా రిట్టి వంద సలుగురినోళ్ళలో దుమ్ముకొట్టి తాను ధనవంతుడగుచుండెను. వానికి దిండి చాల కమా? అమితధనాభిలాష! అయ్యో! జనుల ధనముతో నేమి చేయును? దుర్వ్యవసాయములు పెంపొందించుకొనుచు. సూటిలో దొంబడితోమ్మదిమందికి దినదిండిలేకజేసి యొకడే ధనమంతయుఁ బ్రోవుచేసి మేడలు కట్టును. మోటారులు కొనును. కుక్కపిల్లలను గొనును. దుష్టవస్తువులను గొనుటకు వినియోగించును. భోగముదాని కిచ్చినడబ్బు మోటారుకొన్నదానికన్న జెడిపోయినదా? ఇది యేదో యొకపేదజీవి బ్రతుకుట కుపయోగపడినది. మోటారుకొన్నడబ్బు! అమెరికాలోని కోటీశ్వరులైన ఫోర్టు రాకెల్లరును బాగుచేయు చున్నది. ఏమి న్యాయము! ఇంటిలో బండుకొని యనుకొను చున్నానుగనుక సరిపోయినది. ధర్మారా వరుంధతివంక జూచెను. ఆమె యటునిటు మసలినది. మెలకువ వచ్చుచున్నదేమో? మసలు టలో జీవాత్మ జాగ్రదవిస్థాంచలంబులకు దగిలి స్మృత్యూహపమై యామె పతిదగ్గటకు మఱింత జరిగి మఱల జీవాత్మ తదంచలములకు దూరముగాఁబోయెను. ధర్మారావుకు మెలకువ రాఁబోయెను. మానెను. ఒకపట్టాన మెలకువ వచ్చుటయే! చలికాలములో మూసి కొన్నదుప్పటి తీయుటకే ప్రాణమొప్పుదు. ఆనరించిన యొకవిచిత్ర సంస్కారము తేలికగాఁ దొలఁగిపోదు. దేవదాసి చాలదూరమేగినది. హరప్పనాయని కిప్పుడు పదునేడు, పదునెన్నిదేండ్లు వచ్చినవి. అతఁడు పెద్దవాడై నమాత్రము రంగారావుగా రుండఁగా నతని కధికార మెచ్చటిది? ఒక్కడే కొడుకు! స్వతంత్రించిచేసినచో నేమి చేయఁ గలఁడు? అందఱును హరప్పనాయకునికి బెండ్లిచేయు మందురు. పెండ్లి యెందుకు? హరప్ప దుర్వ్యయము చేయఁడుగదా! తండ్రి యెందు కడ్డ గించును? దేవదాసి యుగయుగములుగా బ్రదుకుచున్నది. ఈమె యిన్నా ల్లాగవలసినది కాదు. హరప్ప సహజముగా బ్రజ్ఞాళువు. ఇది యింకెన్నాళ్ళు పట్టునో అనుకొనెను.

అరుంధతికి మెలకువ వచ్చినది. 'మీకు నిద్రపట్టుటలేదా?' యని యామె మఱల నిద్దురపోయినది ధర్మారావు 'ఈపడగ యింక

- బదేండ్లదాక నుండునా? అందులో నొకయేడాది యప్పుడే యైనది. అసలు పదియేండ్ల యుజ్జాయింపులెక్కయేమో! ఈమె చెక్కిళ్లు కొద్దిగాఁ జిక్కి యున్నవి. రెండుమూడునాళ్ళనుండి యన్నము సరిగా సయించుట లేదు. మాయన్ను యేమిటో యన్నది. అది విజమేనా?
- యనుకొనెను. ధర్మారావు నిముసములో నింకొకరీతిపురుషుఁడయ్యెను. అతఁ డరుంధతిని నిదురపోవుచున్నదానిని-గాఢముగా నెడ కత్తుకొ నెను. ఆమెకు మెలకువ వచ్చెను. మెలకువతోడనే యామెయాన నమున మందహాసము విరిసెను. ధర్మారావు తనభాగధేయమును దాను మెచ్చుకొనెను. అతఁడు 'నీవు' అని యేదో యనబోయి యాఁగెను. ఆమె గ్రహించి, సిగ్గుపడి, నవ్వి, తల యతనివక్షస్సు మీఁద నాన్పెను. ఆరాత్రి కృష్ణపక్షమగుటచే దశమియగుటచేఁ జంద్రోదయము రెండుజాములుదాటి యయ్యెను. వారు శయనించిన గదికి పొగ్గిక్కున గవాక్షమున్నది. అప్పటికి లాంతరులో నూనెయై పోయి దీపమాటిపోయెను. తూర్పున నెట్లని జంద్రబింబముమాత్రమే కనిపించుచుండెను. ఆ బింబము సగము ముప్పాతికల మధ్యతిగ్గి వాడి పోయిన, తునిగిపోయిన యెట్లతామరపువ్వువలెఁ గనిపించెను. ఎట్ల చీకటి యప్పుడే రజస్వలాస్నానముచేసి నిరలంకారయైన స్త్రీవలెఁ గనిపించెను. ఆ యెట్లచీకటి గవాక్షమువద్దకు వచ్చి యూచలగుండ జీర్ణమలిన వసనయైన బిచ్చపుపిల్లవలెఁ దొంగిచూచెను. లోపల దీప మాటిపోవుటవలనఁ దనకన్న శోభాయమానముగ నున్నది. తాను తొంగిచూచుటయే గదికిఁ గళతెచ్చెను. ఆ గ్రుడ్డివెన్నెలలోఁ బ్రక్కను బరుండిన యరుంధతిమెడలోని చంద్రహార మొక్కటి దక్క మెఱసినది కనిపించలేదు. 'రుక్మిణమ్మారావుగారు స్వర్గవీధి విహారము చేయుచున్నది. ఆమె చనిపోయి యాతేండ్లయినది. ఈ చంద్రహారమువలె నామె కింకేదియు యశశ్చిహ్నముగా నుండ లేదు. సరోజినీదేవిగారి నే మఱచిన లోకము రుక్మిణమ్మారావుగారిని మఱచిన దనుటలో నాశ్చర్యమే మున్నది? ఆమెయాత్మకుఁ దనకృత జ్ఞత యెట్లు చూపించవలయునో తెలియలేదు. అన్నిటికి నొక్కఁడే విధానము. స్వామికల్యాణోత్సవములతో నన్ని కృతజ్ఞతలు వెల్లడించినట్లగును. ఎవ్వరిపనులు వారి కగును.' అంతలోఁ గోడికూసి

నది. సంక్రాంతిదినము లగుటవలన సాతానిజియ్యరు వీధివెంటఁ బాడుచుఁ బోవుచుండెను. అతనికంతము మధురాతిమధురమై భగవంతుని మేల్కొలుపుచున్నట్లుండెను. ఆ గొంతులో నది యేమి చిక్కఁదనము! అతని కెన్నికీర్తనలు వచ్చును! అన్ని కీర్తనల కన్ని ఫణితు లేమి? ఆ ఫణితలన్నియుఁ దీర్తిర్తనలలోని భావానుగుణముగ నుండు లేమి? ఈ జియ్యరుపాటలు ధర్మారావు పదిపదాతేండ్లుగా వినుచుండెను. జియ్యరు వృద్ధుఁ డయ్యెను. ఇంక నెన్నాళ్ళు బ్రతుకును? అస లిదివఱకే చచ్చిపోయెనా? కాని పాపము, త్రోసికొని వచ్చుచున్నాఁడు. జియ్యరుతో సంక్రాంతిశోభ పోవు ననుకొందును. కాచి కొంచెము పెద్దపిల్లయైనది. ఇంక రెండుమూఁడేండ్లలో నది సంసారమునకుఁ బోవును. గొబ్బిళ్ళుపెట్టువా రింక నుండరు. పండుగలుకూడ దేవతలవెంటనే పడి యదృశ్యము లగుచున్నవి.

తూర్పున నుషస్సు దూరమున నావులగుంపు మేయుచున్నట్లు తోఁచెను. చంద్రుఁడు గవాక్షముపైకిఁ బోయి కనిపించుట లేదు. ఉషస్సు కనిపించుచున్నది. ఈ యుషస్సు దేనికి చిహ్నము? నిరంతరమైన. కాలమునకుఁ జిహ్నము. ప్రధానకాలమూర్తి కీమె యర్థదేహము. అల్పవికారములకు నీమె కేమి సంబంధము? కాకులు కూయుచుండెను. వీధివెంట జనులు తిరుగుచుండిరి. అరుంధతి లేచి, పతి నిదురపోవుచుండె ననుకొని, చీర సర్దుకొని, తల గోళ్ళతో దువ్వుకొని నెమ్మదిగా గదినుండి వినిర్గమించెను. పక్షులకలకలారావములు హెచ్చెను, ధర్మారావురకే కనులుతెరిచుకొని పండుకొని యుండెను. సూర్యోదయము కావచ్చుచుండెను. గదియంతయు వెలుతురు వ్యాపించెను. తన కింక నిదుర యేమి పట్టును? ధర్మారావు లేచి పోయి స్నానముచేసెను.

సూర్యుఁడు సహస్రకరములతో భూమిని బాదివి పట్టుకొనెను. ఒకపక్షము గడచినది. కిరీటివద్దనుండి యొకలేఖ వచ్చినది. అందు రెండే ముక్కలు: 'నన్ను చూడవలయు ననినచో వెంటనే రా' అని. ధర్మారావున కేమియుఁ దోచినది కాదు. దీని యర్థ మేమి? ఇప్పుడరుంధతిని వదిలిపెట్టి పోవుట యెట్లు? అరుంధతిని గాఁపురమునకుఁ

దెచ్చినతరువాత నొకటిరెండుసార్లకన్న నెక్కువ వదలియుండలేదు. ఆమె తాను పశుపతియింటికిఁ బోయినప్పుడే యెక్కువదినము లాలస్యము చేసెనని ధర్మారావును నిందించెను. నిజముగా ధర్మారావురుంధతికిఁ దల్లియుఁ, దండ్రుయు, నన్నయుఁ, దమ్ముఁడునుగా నుండెను. ఆమెకుఁ దక్కినబంధువులమీఁద నున్న ప్రేమయంతయుఁ గలిసి ధర్మారావుమీఁదనే కలదు. పతిని వదలి నిముసము నుండలేదు. అతఁడు కళాశాలకుఁ బోవును. అతని కొఱ కామె జపము చేయుచు నింటఁ గూర్చుండును. అతఁడు ప్రొద్దుపోయి యింటికి వచ్చును. “ఇవ్వేళ నిల్లు కనఁబడినది. అందుకు సంతోషించవలయు” ననును. “కాదు కాదు, నిన్నుఁ గనిపెట్టుకొని సర్వ కాల ముందును” అని ధర్మారావు. “నాకు నేదైన నుద్యోగ మిప్పించుఁడు. మీరు రాలేదన్న దిగులు నాకు నుండదు” అని యరుంధతి. “తొందరపడకు. ఆరోజులును దగ్గఱకు వచ్చుచున్నవి” యని ధర్మారావు. కిరీటి యిట్లు వాయుటకుఁ గారణ మేమో? అర్థము సందిగ్ధముగా నున్నది. అతని కేమైన జబ్బుచేసెనా? ఏమో? ధర్మారావు తహతహ లాడిపోయెను. ఆ నాఁడుసాంవేళ నరుంధతి ‘ప్రయాణము కా రేమి?’ యనెను. ధర్మారావు ‘ఎచ్చటికి?’ యనెను. అరుంధతి “యతఁ డెట్లున్నాఁడో! ఆ యుత్తర మర్థమేమిటో? పోయిపసివానిని జూచి రాక? రెండు మూఁడురోజులు నే నుండగలుగుదును లెండి. అత్తయ్య యున్నది. సంవత్సరమునుండి పిల్లవాని గనుల కాచు కొన్నాము. నేఁ డుత్తరమునకుఁగూడ పోరా” యనెను. ధర్మారావు ప్రయాణముకట్టెను. అరుంధతి మడికట్టుకొని వంటచేసెను. రైలు సుబ్బన్నపేటలోఁ బ్రొద్దుగ్రుంకి యేడింటికి బయలుదేటి బెజవాడకుఁ దొమ్మిదిన్నెకుఁ జేరును. అరుంధతి దొడ్డిలో దొండకాయలు కోసి వేయించెను. పేటలోని తక్కినదొడ్లలో కూరగాయ యనునది కాయుట మానివేసినది. రంగాపురము సుబ్బన్నపేట కుత్తరమున నాల్గుమైళ్ళలో నున్నది. సుబ్బన్నపేట పట్టణమైనప్పటినుండియు రంగాపురములోని బీదవారు బాగుపడిరి. వారు కూరలుకాయించురు. సేయిమజ్జిగలు చేయుదురు. సుబ్బన్నపేట నచ్చి యమ్ముకొందురు. పేటలో నున్న బీదవారు సినిమాహాలుచుట్టు తిరుగుచుందురు. కాఫీ

హోటళ్ళచుట్టును దిరుగుచుండును. జట్టులుకట్టి దెబ్బలాటలకుఁ దిరుగుచుండును. అప్పుడప్పుడు కూలికూలి నేముడును. వారిసంసారము లింటిలో నీఁగలమోత, బయట పల్లకీలమోత. వారియహంకారములు, వారియంతర్జాతములు 'మింగ మెతుకు లేదు, మీసాలకు సంపెంగనూనె' చున్నట్లు. గణాచారి దొడ్డిగోఁ, రత్నగిరిదొడ్డిగో, రామచంద్రరాజుదొడ్డిగో, ధర్మారావుగారిదొడ్డిగో గూరలకు దారిద్ర్యము లేదు.' దొండపాడు సాలీయానా పొడుగునఁ గాయును. ప్రతిరెండురోజుల కది కూర యిచ్చును. ప్రతినాల్గురోజులకుఁ గాకర పాడు కూర యిచ్చును. దొడ్డిగోఁ దోటకూరమను లెప్పటి కప్పుడు నూతనముగా నుండును. తీగబచ్చలి మూడేండ్లక్రిందట వేసినపాడు.

ధర్మారావు భోజనముచేసి రైలునకు బయలుదేరిపోవుచుండెను. అరుంధతి చొక్కాను గుండీలుపెట్టుచు "గిరీతి యల్లెల వ్రాసె నందుకు?" అనెను. ధర్మారావు 'తెల్లవాలువఱకుఁ జెప్పెదను' అని బయలుదేరి బోవుచుండెను.

అరుంధతి—మఱల నెన్నాళ్ళో వచ్చెదరు? ధర్మారావు—రెండుమూన్నాళ్ళలో వచ్చెదను. ఒకవేళ నాలస్యమగునేమో! అరుంధతి—వాలుఁగైదురోజులలోఁ గళాశాల తెలుసుకుగదా! ధర్మారావు—నీతోఁ జెప్పలేదు. ఇంకఁ గళాశాలకును నాకును సంబంధము లేదు. అరుంధతి—అనఁగా? ధర్మారావు—అనఁగాననఁగా నొకరాజు. రైలునకు వేళ యగుచున్నది. వచ్చినతరువాతఁ జెప్పెదను.

అరుంధతిని రాచుకొని యతఁడు బయటికివచ్చెను. అరుంధతి యతనియుత్తరీయమును లాగినది. అతఁ 'డయ్యో' యని వెనుకకుఁ దిరిగి చూచెను. అరుంధతి 'యెప్పుడు వత్తురు?' అనెను. ధర్మారావు 'వెళ్ళినఁగదా వచ్చుట' అనెను. అరుంధతి యుత్తరీయమును వదలి పెట్టెను.

రాత్రి తొమ్మిదిన్నెలకు ధర్మారావు బెజవాడ స్టేషనులో నుండెను. మెయిలు వచ్చెను. అందఱు నెక్కుచుండిరి. అఱవవాండ్రు, తోళ్ళవర్తకులు, తురకలు ఇంటర్మీడియటుబండ్లలోఁ బనాయించి పండుకొనిరి. బెజవాడలో నెక్కినవారు వారిపాదములవద్దఁ గూర్చుండ వలసివచ్చెను. మూడవశరగతిలో మనుష్యు లెక్కుటకు వీలులేదు.

కూర్చుండుటకు వీలులేదు. ధర్మారా వొక బండిలోని కెక్కెను. జనము తిడి యెక్కువగా నుండెను. ఇతరస్వతంత్ర దేశములలో రైల్వే ట్లుండవట. జన మెక్కువై రని పెట్టె లెక్కువవేయరు. ఎంతమంది కూర్చుండుటకు వీలుండునో యన్ని టికెట్లై యమ్మరాదా? జనము ధనము దోచుకొనుటగాఁ గనిపించినది. వారికిఁ గలుగు సదుపాయము లేమియు లేవు. ఇంతలో రెండవతరగతిబండ్ల దగ్గట పెద్దగోల యేదియో పుట్టెను. అందఱు నక్కడకుఁ బోయిరి, బెజవాడలోని యొక రెడ్డి స్త్రీ డరు—గ్రామములోఁ బలుకుబడి కలవాఁడు—శాసన సభలో సభ్యుఁడు—చెన్నపురికిఁ బోవుచు రెండవతరగతి టికెట్టు కొనెను ఒక రెండవతరగతిబండ్లికి లోనఁ దలుపు వేసియున్నది. కిటికీ లన్నియు మూసియున్నవి. ఈయన తలుపు తీయు మనెను. లోనున్న యూరపియను దలుపుతీయలేదు. అది పెద్ద 'రభస' యయ్యెను. స్టేషనుచూస్తరు వచ్చికూడఁ దీయించలేకపోయెను. చివరకుఁ బెట్టె బలవంతముగాఁ దెరిచిరి. లోపల నున్నవానిని నిర్బంధించుటకు హైందవులైన పోలీసుఇన్స్పెక్టరులు పనికిరారు. సార్జెంటు కావలెను. బెజవాడలో సార్జెంటు లేఁడు. చెన్నపురికిఁ దంతినిచ్చిరి. మఱునాఁడు చెన్నపురిస్టేషనునకు సార్జెంటు వచ్చి యతనిని - నిర్బంధింపవలయును. రైలు సాగిపోవుచున్నది. ధర్మారావుచూహ సాగిపోవుచున్నది? 'హైందవులు యూరపియనును నిర్బంధించుటకుఁ బనికిరా రేమి? అవును. వారు శ్వేతద్వీపవాసులు. ఇదే బాగుగా నున్నది.'

రైలులోఁ గొంతసేపటికిఁ గూర్చుండుటకు వీలైనది. తాను కూర్చుండి యేమి లాభము? తనబదులు క్రొత్తవాఁ డింకొకఁ డెక్కి నిలుచుండెను. ధర్మారావు తాను నిలుచుండి యతనిని గూర్చుండు మని యడిగెను. ఆయన 'కాదు, కాదండి. మీ రిప్పుడే కూర్చున్న ట్లున్నది. నేను మఱికొంతసేపు నిలుచుండుదును' అనెను. ధర్మారావు మఱలఁ గూర్చుండెను. పెట్టెలోఁ జిత్రముగ నున్నది. ఒకఁడు కలకత్తానుండి వచ్చుచుఁ బ్రక్కపఱచుకొని పండుకొనెను. నిద్రపోవుచుండెను. ఎవ్వరు నతనిని లెమ్మనరు. మఱియొకఁడు పండు కొని నిద్ర నభినయించుచుండెను. నిలుచుండినవా గతనిని లేపరు. బాపట్లలో నొకఁ డెక్కెను. ఒక నిద్రపోవుచున్నవానిని లేపెను.

అతఁడు లేచి కూర్చుండెను. మఱి యిద్దఱు కూర్చుండిరి. ఒకఁడు లో మఱియొకఁ డెక్కెను. ఇంకొకఁడుకొనినవానిని లెమ్మనెను. అతఁడు లేవ ననెను. ఎక్కినవాఁడు గడుసు. రాద్ధాంతము చేసెను. కేకలు, చేతులుచేతులుకలియుటదాఁక వచ్చెను. అందఱును సర్దిరి. అతఁడు లేచి కూర్చుండెను. మఱల నిద్దఱు కూర్చుండిరి. ఒకఁడు 'కన్నులు కనఁబడుటలేవా? మీఁదఁగూర్చుందువే'మనెను. ఒకతె 'ఆఁడవారిమీఁద నట్లు పక్షిపోయెద వేను? అవతలకూర్చుండలేవా?' యనెను. దూరపువాఁ డొకఁ డొనుకొని 'నీ వాఁడవా? డ పెట్టెలోఁ గూర్చుండకపోతివటమ్మా' యనెను. మఱల రైలు పోవుచుండెను. అందఱును గూర్చుండియే నినుకపోవుచుండిరి. చూడఁగాఁజూడఁగా ధర్మారావునకు నిని దేశము తత్రజలవద్దనుండి ధనముఁ గైకొని వారికిఁ దగిన జీవితముఖములు సమకూర్పఁబడుచున్నట్లు తోఁచలేదు. ఇది యేవో రైలింతవేగముగాఁబోఁగల దని ప్రదర్శించి చూపించుట కేర్పడిన యొకఁగారడివలెఁ గనిపించినది. అంతకన్న నింకొకరీతిగా నున్నచో బాగుండును. మన మేవో సొంతయుపయోగముకొఱ కొక పని చేసితిమి. ఆ యుపయోగ మెప్పుడో వచ్చును. అంతవఱ కె పని యూరకేయుండుట యెందులకు? ఈ లోపుగా దానివలనఁగొంత ధనము వచ్చుటకు వీలుండెనేని రానిమ్ము! ఈ పద్ధతిగా నున్నది. రైలు చీకటిలోఁ బడి పోవుచున్నది. బిటగుంట దాఁటినది. చిన్న స్టేషనులకు లెక్కచేయుటయే లేదు. తెల్లవాటవచ్చుచున్నది. పినా కిని దాఁటినది. నెల్లూ రాఁగినది. ఇటొకనది; అటొకనది. ఆ నది దాఁటిన బెజవాడ. ఈ నదిదాఁటిన నెల్లూరు. చమత్కారముగానే యున్నది. రైలుదిగిన వెంటనే విద్యుద్దీపములవెలుగురు గోఁ దనకుఁ బరిచితమైన యొక మొగము తనకోసము వెదకుచున్నట్లు ధర్మారావు కనిపెట్టెను. ఆ మొగ మెచ్చటనో కనఁబడెను. అతఁడు నవ్వుకుండ పరిదీనముఖముతోఁ దనవద్దకు వచ్చి చేతులుపూని 'వచ్చితివా' యనెను. ధర్మారా వింతసేపు దిగ్భ్రాంతుఁడై చూచుచుండెను. 'వచ్చితివా' యనిన కంఠస్వరము వినఁబడినంతనే ధర్మారావున కతఁ డెవరో తెలిసెను. ధర్మారావుమొగములోఁ దేజస్సుపోయెను.

కంతమునో లోకగాద్గదికము తోచెను. అతని పెదవులపై నొక్కటి మే మాట- 'ఇట్లెతి వేమి?' ఇది.

నెల్లూరు ప్లాటుఫార మెత్తు. స్టేషను పల్లము. ప్లాటుఫారము నుండి స్టేషనులోనికి దిగుటకు మెట్లున్నవి. ఇద్దఱును గలసి మెట్లు దిగుమండిరి. కిరీటి దిగలేక పడఁబోయెను. ధర్మారావు పట్టుకొని చేతులమీఁద బండ్లదగ్గఱకుఁ దీసికొనిపోయెను. కిరీటి వచ్చిన బండ్ల మీఁదనే తిరిగిపోవుచుండిరి. బండ్లలోఁ గూర్చుండలేక కిరీటి పండు కొనినను. ధర్మారావు తా నొక్కసారిగా హఠాత్తుగా నొక విశ్వసించ రాని లోకమున నున్నట్లు భావించెను. 'ఓ బేబిమి చేసినది? యి ట్లెపోయితి వేమి? ము దేదియుఁ బుచ్చుకొనుటలేనా? మీ నాన్న గారును, అన్నగారును నున్నారా? పదునేరురోజులలో నింత చిక్కి పోవుట యెట్లు? మీ మానువద్దనుండి వార్త లేమైన నచ్చెనా? ఆ పిల్లను నీ కీయ మనిరా యేమి?' ప్రశ్నపరంపర కురిసెను. కిరీటి తనచేయి ధర్మారావుమీఁద వేసెను. 'ఇంటికిఁ బోయితరు నాతఁ డెప్పెదను. బండ్ల కుదించుచున్నది. నా కేమియు నోపిక లేదు' అని కిరీటి సమాధానము చెప్పెను. ఇంటికిఁ బోయి. ఇల్లూరికిఁ చివర. రిజిస్ట్ర రాఫీసువద్ద. పెద్దదొడ్డిలో నిల్లున్నది. ఇంటికి దూరముగా నొక పాక యున్నది. ఆ పాకలోఁ దడీక లడ్డము కట్టి రెండు గదులు. ఒక గదిలోఁ దండ్రు; ఒకగదిలోఁ గిరీటి. బండ్ల దిగి కిరీటి నెమ్మదిగా 'మాటాడకుండ లోనికి రమ్ము. నాయన నేను స్టేషనుకు వచ్చితి నని కోపించును' అనెను.

ధర్మారావు—మంచి బుద్ధిమంతుడవు! కిరీటి—నీకుఁ ద్రోవ తెలియదాయెను. చీకటిలో నీ కెవరు చెప్పెదరు? ధర్మారావు— "మంచి యాలోచనాశరుడవు. సరిగాని పద " ఇర్వురును లోనికిఁ బోయి చప్పుడుగాకుండ పండుకొనిరి. ధర్మారావు—కథ యేమిటి? చెప్పవు? నాకు నిద్రొట్టుట లేదు. కిరీటి—నాయన నిద్ర లేచును. కోపించును. నిద్ర పట్టించుకొనుము. తెల్ల నాటితరు నాతఁడెప్పెదను. ఇంక భయములేదు. భయమంతయు దాటిపోయినది. ధర్మా—మీ మామ పిల్లనిచ్చుట కంగీకరించెనా? కిరీటి—ఊ? ధర్మా—పెండ్లి యెప్పుడు? కిరీటి—వారమురోజు లున్నది. ధర్మారావు కిరీటిని

గాఁగిలింనుకొనెను. కిరీటి ధర్మారావును గాటముగాఁ గవుంగిలింను
కొనెను. అతనియొడలితో శక్తిలేక ధర్మారావున కది గాఢముగా
లేదు. తమ్ముని గాటవుఁ గవుంగిలింత ధర్మారా వెఱుఁగును. కాని
యిప్పు డది గాఢముగాలేదు. ధర్మారా వచుకొనెను: “ఈ కవుంగి
లింతతోని గాటఁవుఁదనముతో నా కింక సబంధము లేదు.

ఈ పాకకు దూరముగా నింకొకపాకయున్నది. అందులో—
గిరీటియన్నగారు నకిలు—అతఁడు కచేరి పెట్టుకొనును. పదిగంటల
నుండి మఱల సాయంకాలమువఱకు నాపాక ఖాళీగా నుండును. పది
న్నఱకు నన్నదమ్ము లిరువురు నందులోఁ జేరిరి. కిరీటి యొకనుం
చముపైఁ బరుండెను ధర్మారా పాకకుర్చీలోఁ గూర్చుండెను.
కిరీటి చెప్ప నారంభించెను. ‘నే నీ యూను వచ్చిననాఁడే మామామ
కొకలేఖ వ్రాసితిని. అందులో మాయమ్మకుఁ దాను వాగ్దానము
చేసెననియు, దానిప్రకారము తను నకుచుకొనవలయుననియు,
మాయమ్మ చనిపోవుటచేత నా వాగ్దానమునకు వ్యాప్తిపోలేదనియు,
పిల్ల నిచ్చునదియు లేనిదియు నెంటనే సమాధానము వ్రాయవలయు
ననియు, నీయకున్నచో నేను చనిపోదుననియు, నీ హత్యాపాతకము
దనకుఁ జూట్టుకొనుననియు వ్రాసితిని. దానికాయన సమాధాన మీయ
లేదు. ఇచ్చటికి వచ్చినప్పటినుండియు నాకు నిద్రపట్టలేదు. అన్నము
సముంచలేదు. బాపట్లనుండి మాపినతండ్రి వచ్చెను. ఆయన చెప్పి
నాఁడు—మామామ యా యుత్తరము చూచుకొని నవ్వినాఁడట.
ఆ యుత్తరము బంధువులకుఁ జూపించి, ‘యీ పిచ్చివాని కటయ్యా
పిల్ల నిచ్చునది? వీనిని జదువు కొమ్మని సుబ్బన్న పేట పంపించుట
యెందులకు? విశాఖపట్టణము పిచ్చియాసుపత్రికిఁ బంపించరాదా?’
యనెనట. నా కా వార్త తెలిసినది. నా కొడలు మండిపోయినది.
నేను మఱల నింకొక యుత్తరము వ్రాసితిని. అది కొంచెము తీవ్ర
ముగా వ్రాసితిని: ‘నేను పిచ్చివాఁడను గాను, నీకన్నను దెలివి కల
వాఁడను. నీవు నెలకు మూడువందలు తెచ్చుచున్నావు. గనుక
నీవే వివేకవంతుఁడవు కావు. ధనముసంపాదించుట వివేకము కాదు.
ఏదో మనము బ్రాహ్మణేతరులము గనుక నెమ్మదిగా నందులోనుండి
యందులోనికి మ్యాజిస్ట్రేటును, తహశీల్దారును, నింగ్లీషు హెడ్

క్లార్కును, హుజూరుకిర స్తదారును, డిప్యూటీ కలెక్టరు నైనది. కాని ప్రత్యేకముగా మనము రాజ్యాంగ పత్రలమా? మహాకవులమా? మహా శిల్పులమా? మతకర్తలమా? ఏమని? మామా! నే నిట్లన్నానని కోపము తెచ్చుకొనకము. కోప మనునది తేలికగా వచ్చును. నెమ్మదిగా నీ వొంటరిగా నున్నప్పుడు శాంతముగా నూహించి చూడుము! నే నేమి ని న్న కార్యకరణము చేయుమనుట లేదు. నీకూతును దీసి కొనిపోయి వట్టి దౌర్భాగ్యునకుఁ గట్టిపెట్టు మనుట లేదు. దైవము రక్షించిన నేను నేదియో సంపాదించఁగలను. నీ వైదాటువేలు కట్ను మిచ్చి యేబదివేల యాస్తికలవాని కిచ్చెదవు. వానికి నీ వన్నచో గౌరవ ముండదు. నీకూతురన్నను గౌరవ ముండదు. నేను మేనల్లుఁ డను. ఆ యైదువేలు నా కిచ్చినచో నాజీవితములో నేదైన నొక వృత్తిలో నొకమార్గ మేర్పరచుకొనుటకు వీలగును. నేను ధనమా శించి చెప్పటలేదు. నాకు నీ దమ్మిడీ యక్కఱలేదు. నాకుఁ గావల సినది శశిరేఖ. దానికి బరునియం దిష్టమున్నచో నేను ని న్నట్లడు గను. ఆమె పరాసక్తహృదయ యైనచో నా ప్రేమజీవితము బ్రహ్మ దుఃఖావసానముగా వ్రాసినాఁ డని యీపాటికే వర్షాకాల పినాకినీ గర్భమున నిమిడియుందును. దానికి నాయం దున్నది. నాకు దాని యం దున్నది. ఇది యెన్నిజన్మములనాఁటి దాంపత్యమో! తండ్రివి గనుక నాకూతుమీఁద నా కధికారమున్న దని నీ వ్రూహించెద వేమో! ఆ యధికార మెంతవఱ కున్నది? శశికిఁ బదునెనిమిదేండ్లు దాఁటినవి. న్యాయముప్రకారము నీ కామెమీఁద కధికారము లేదు. మే విద్వజమును విడిగాఁబోయి వివాహముచేసికొనిన నీ వేమియుఁ జేయలేవు. అట్టిదని మనవంశమర్యాదకుఁ దగినది కాదు. కాదుగను కనే నే నిచ్చట గృహించిపోవుచుంటిని. ఇది నీయింటిలో శుష్కించి పోవుచున్నది. ఆలోచించుకొనుము. ఇదే చెప్పుచున్నాను. వారము దినములు తిరుగులాపుగా నీ యుత్తరమునకు సరియైనజవాబురందేని నీవు కీరీటిమరణవారయే విందువు. నీవు కిరీరహృదయుఁడవు. నా మరణవార్త చెప్పి నిన్న బెడఁగించుట కాదు. నేను చనిపోవుదు ననఁగా నీవుకాని భయపడవు. నే నూరికే జరుగఁబోవుచున్నవిష యము చెప్పితిని. నీ జన్మములో నీకు శశిరేఖ సుఖముగాఁ గావురము

చేయుచున్నదన్న వార్త విని సుఖపడవు. ఎవరికో బలవంతముగాఁ గట్టెదవు. దానిశవము పెండ్లిపీటలమీఁదఁ దల్లిచేతులలోననో. గర్భాదానమునాఁటిరాత్రి సూత్రము కట్టినవానిచేతులలోననో కని పించును. అది నాభార్య. దాని నింకొకని కిచ్చుటకు నీ వెవఁడవు? ఎవరిసొమ్ము వారి కిచ్చుటకు నీ కింతదిగు లెందుకు? చేతిమీఁదుగా వివాహముచేయుము. చేసిన పుణ్యము కట్టుకొనుము. వారమురోజుల వఱకు నీ యుత్తరమునకై యెదురుచూచుచుందును' అని నేను వ్రాసితిని. ఆలేఖ చూచుకొని మామూమ కొంత కదలిపోయెనట. కాని పిల్లనిచ్చుటకుమాత్ర మంగీకరించ లేదట. తరువాత రెండురోజులు గడచినవి. మూఁడవరోజు గడచినది. నే నీయుత్తరము వ్రాయుటయు నాస్థితియంతయు మాబంధువులందఱికిఁ దెలియును. ఇంకనేను బదుకు నదీ వారమురోజు లని, యాఱురోజు లని, యైదు రోజులని, నాల్గు రోజు లని చెప్పుచుంటిని. నాల్గవరోజు సాయంకాలము నే నిప్పుడున్న ట్లున్నాను. అయిదపనాఁడు మంచములోనుండి లేవలేకపోతిని. అన్నా! నాసంగతి నాకే విచిత్రముగా నున్నది. వైద్యులు వచ్చి పరీక్షించిరి. వ్యాధి యేమియు లేదనిరి. దేనికిఁ జికిత్సచేయవలయునో తెలియరా దనిరి. న న్నన్నముముందరఁ గూర్చుండఁబెట్టుదురు. నాకు మెతుకు లోనికిఁ బోదు. నే నప్పు డెట్లున్నానో నాకుఁ దెలి యదు. అందఱునుమాత్రము నే నూరకే కనుతెప్పవేయక చూచు చుంటి ననియు, నెవ్వరితోను మాటాడకుంటిననియుఁ జెప్పుచున్నారు. నా కొక్కటిమాత్రము బాగుగా జ్ఞాపక మున్నది. పదిగంటలకుఁ దపాలాఫీసునుండి యుత్తరములు వచ్చును. పోస్టువాఁడు వచ్చువేళకు నే నుత్తరమువచ్చినదా యని యడుగుదును. ఎవ్వరును సమాధానము చెప్పరు. రాలేదని నాకుఁ దెలియును. ఇంక మూఁడురోజులు. ఇంక రెండు రోజులు. అప్పటికి నాస్థితి యందఱకును సమగ్రముగాఁ దెలి సినది. అందఱును బడుచున్న తొండరయు, వా రనుకొనుచున్న మాటలును నాకుఁదెలియును. నేనువారితోమాట్లాడుటకు నాకు నోరు రాదు. నాకు మనస్సులో నేమియును లేదు. ప్రతిరోజును పదిగంట లగుట, తపాలాబంజెతు ఉత్తరమును దెచ్చుట - అదితప్ప నాబుద్ధి కిఁకొకఁడు లేదు. ఆరోజుకూడ నైపోయినది. ఇంక నొక్క దిన

మున్నది మాపినతండ్రులు, మానాయన, మాతక్కిన మేనమామలు సందఱు నీ యూరనే యుండిరి. ఆ రోజున నేను మంచములో శవమువలె నుంటినట. శవమువలె నుంటిని. అది నాకును దెలియును. మాటాడలేదు. కన్నులతో మాత్రము చూచుచుంటిని. వైద్యులు వచ్చిరి. చూచిరి. జ్వరము లేదు. నాడి చక్కగా నాడుచున్నదట. పలుకు లేదు. కన్నులలో దెలివియాడుచున్నదట. మామామకుఁ దంతియిచ్చిరట. 'కిరీటి మరణశయ్యమీఁద నున్నాఁడు. సాయం కాలపుబండిలో ర' మ్మని. తంతి యిచ్చినది మా యింకొకమేన మామ. మామామ రాత్రికి వచ్చెను. ఆ స్థితిలో నున్న నన్నుఁ జూచెను. అయోగిరివంటి యాయన కరఁగిపోయెను. నన్నుఁ గన్నులు మూసికొనియున్నవానిని, ఒకవిధముగా స్మృతిలేకయున్నవానినిఁ దట్టి 'కిరీటి! కిరీటి!' యని లేపెనట. నాకు స్మృతిలేదు. అప్పుడు మాపినతండ్రి యొకయుపాయము చెప్పెనట—'వాడు జేపు మఱల పోస్తువాఁడు వచ్చువేళకుఁ గన్నులు తెఱచి యుత్తర మనును. ఈ లోపుగా నీయుత్తరము వ్రాసియుంచుము. ఆవేళ కది వానిచేతి కిత్తము. వాఁడు బ్రతుకుట కదియొకటియే యాశ' యని. మఱి కొండఱు: 'ఇంత నీరసస్థితిలో సంతటి మంచిచార్త యతఁడు విని యానందమును పట్టలేక యేమగునో!' యని చెప్పిరి. మాపినతండ్రి 'వ్రాసెడు నుత్తరములో నతనిమనస్సు చమత్కారముగాఁ, బ్రాణ ములను జెదరిపోనీయకుండ పట్టుకొనునట్లుగా వ్రాయవలయును; నే నట్లువ్రాయుంతు' నని చెప్పి మామామచేత నొకజాబు వ్రాయించెను. మఱునాఁడు తపాలావేళకు నేను కన్ను తెఱచి 'యుత్తర' మంటిని. 'ఇదిగో ఉత్తము వచ్చిన' దని నాకిచ్చిరి. అంది ట్లున్నది. 'కిరీటి! నీవు చాలవిచిత్రమైన మనిసివి. నీవు తెలివితక్కువవాఁడవు కావు. వారమురోజులలోఁ జనిపోదు నని చెప్పిన నీకు నా కూతు నిచ్చెద ననుకొనము. అంత తీవ్రబుద్ధి వామోలో నేమి సంసారము చేసెదవు? నీప్రకృతి యలౌకికముగా నున్నది. నీవు నావద్దకు వచ్చి నాతో మాటాడుము. మాయమ్మయిని నీకే యిచ్చెదను. కాని నీవు రెండుమూఁడురోజులలో వచ్చి నాతో మాటాడవలయును - కట్లు మీ మామ.' నే నా యుత్తరము చదువుకొనినంతనే నాకు

వివేకమేయమును బోలేను. సర్వమును జక్కగాఁ దెలిసినది. నా యొడలిలో నేమియువ్యాధి లేదు. వారమురోజులు నిద్రాహార మెఱుఁ గని నీరసముమాత్ర మున్నది. నేను లేచి 'నాయనా! నేను బాపట్లకుఁ బోవలయు' నంటిని. మారాయన 'మామ యేనుగ న్రాసెనురా, యుత్తరము' అనెను. నేను 'పిల్లి విచ్చునట. కాని ముందుపోయి నేను మాటాడవలయునట. నేనిక సాహసముఁక నకుటచేత నాయన కనుమానమఁట' అని చెప్పితిని. మారాయన 'నేటి సాయంకాల మాయన యాయూరు నచ్చునట. నీవు వెళ్ళుట మొందును? అయినను ప్రొద్దుటిబొడికి వచ్చెనేమో! కనుగొనినత్తు' నని చెప్పెను. ఎవరినో పంపించి కనుగొనునట్లు నటించి యాయనవచ్చినట్లు నాకుఁ దెలియఁజేసి. నేను మాపినమామయింటికిఁ బోయితిని. నన్ను మా బావయు మానాయనయుఁ బట్టుకొని తీసికొనిపోయిరి. మాచూమ కనఁబడెను. ఆయనను జూచినంతనే కారణములేకయే నాకు దుఃఖము పొంగివచ్చి నే నేడ్చితిని. ఆయనయు నకు గవుంగిలించుకొని దుఃఖించెను. నలుగురు నాయన నోదార్చిరి ఆయన చివర కిట్లు చెప్పెను: 'ఇక్కడ వీఁ డిట్లున్నాడు. అక్కడ శశి యెట్లున్నదని? ఆమె యుపవాసములు, వ్రతములు నెలనాళ్ళ నుండి యేక భుక్తము. వారమురోజులనుండి దానికి స్మృతి లేదు. ఏదో మంత్రము నేర్చుకొన్నదట. ఎప్పుడు నా మంత్రమే జపించుచుండును. తస్మాంత్రపునశ్చరణలో మన ధ్యాసయే లేదు. ఈ దంపతుల నిర్దయ విడిగాఁ దీసి నే నేమి బాగుపడుదు?' అని చెప్పి నన్నుఁజూచి 'నాయనా! లగ్నము పెట్టింతునా?' అనెను. మా నాయనకు జ్యోతిషము బాగుగాఁ దెలియును. ఆయనయే ముహూర్తము పెట్టెను. లగ్న మింక నైదుదినములున్నది. ఇది జరిగినది మొన్న. మొన్ననే నీకు జాబు వ్రాసితిని. నీకు నిన్న నందినది. అందిన వెంటనే బయలుదేరి వచ్చితివి. ఇది నా కథ. నేను మొన్నటికన్న నేడు చాల నయము. నేను మొన్నటికన్న బలసితినినుచు!"

ధర్మారావు మరుష్యలోకములో లేడు, రసప్రపంచమున నున్నాఁడు. దశావస్థలు, సాత్త్వికవ్యభిచారభావములు - వానిని గుఱించి యూహించుచున్నాఁడు. "ఓహో! కావ్యజగత్తు కల్పితజగ

త్తునుకొంటిని. కావ్యజగత్తే యథార్థమైన జగత్తు. అపరిపక్వమైన మనస్సులు, కృత్రిమప్రకృతులు, సహజమైన మనోభావములను గలిగిన మనమే కల్పితజగత్తు. యథార్థమైన మనోభావములు, నిర్మలినమైన హృదయము, మహానాగరికత పొందిన బుద్ధింద్రియములు కలిగినిచోఁ దనస్పృష్టి, తనరక్తము కల్మషరహితమై, ధర్మగుణభూయిష్టములైనచో శీలమునం దంతగాఢత్వ ముండును. అంతయే కాగ్రత యుండును. ధర్మార్థకామమోక్షములు వారియందు వ్యభిచరించవు. వారు వానిని జక్కఁగా విభజించి యొకదాని సంశ్లేష యొకదానికిఁ గలుగకుండ వానిని సువ్యక్తముగా నాచరింతురు. పంచీకరణమువలన నైన భూతస్పృష్టికి వా రలంకారభూతులు. వర్ణసంకరములేని రక్తము స్వచ్ఛమైనది వారినాడులలోఁ బ్రవహించుచుండును. ఏవర్ణము వారైన నేమి? తాదృశనుహాప్రకృతులకు ననుష్కారము ”

కిరీటి—అన్నా! యేమి టాలోచించుచున్నావు? ధర్మా—నీ భార్య స్మృతిలో లేదటకదా! ఆమెను నీవొకసారి చూచిరారాదా? కిరీటి—ఇద్దఱునును పోదనూ? ధర్మా—వలదు. లగ్న మింకెన్నాళ్లు లున్నది? కిరీటి—నాల్గురోజులు. ధర్మా—ఈ నాల్గురోజులలో నీ వేమైన రెక్కొందువా? కిరీటి—మనసులో శశిరేఖ యున్నది. దగ్గఱ నీ వుంటివి. అన్నము కలిపి పెట్టు నన్నవు నీ వుండఁగా నే నేల బలియను? ధర్మా—వదినె నాకై యెదురుచూచుచుండును. నేనిచటి నుండి కదలిపోవుట పదినాళ్ళకుఁ దక్కువ పట్టిన ట్లున్నదే! కిరీటి—సుబ్బన్న పేట యిద్దఱుము గలసిపోడము. ధర్మా—ఇంక నిన్ను నమ్ముకొన్నచో నేను వెళ్ళినట్లే.

కిరీటి యొయ్యారమైన విలాసమైన పసిసిగ్గువెలిగక్కు చిటు నవ్వు బలహీనమైన మొగమునఁ దాండవింపఁజేసెను. చచ్చిపోవు చున్నతీగ కెరువుంచి నీరుపోయఁగామఱునాఁడునిలువఁద్రొక్కుకొని, మొండివడిన కొమ్మకణుపులో గనఁబడీకనఁబడనంత సన్ననిలేత చివురు కనిపించిన ట్లున్న దా నవ్వు. రెండురోజులలోఁ గిరీటి మఱల మనిసివలెఁ గనఁబడఁజొచ్చెను. శరీరమునందు బలహీనముగా నున్నను కొద్దిగా లేచి తిరుగుటయు, నుత్సాహమును నతనిలోఁ గనఁబడుచుండెను. స్నేహితులందఱును శుభ లేఖలువ్రాయఁబడినవి.

కిరీటి తాను స్వయముగా వ్రాసెను. పెండ్లి బాపట్లలో. వివాహము నకు బందుగులకన్న స్నేహితులే యెక్కువమంది వచ్చిరి. కిరీటి ప్రణయకథ స్నేహితులందఱెఱుఁగుదురు. చివరకు వారియిద్దఱకును బునస్సమాగమము కలుగుచున్న దనుటచే సంతోషించనియిత్తుఁడు లేఁడు, సూర్యపతి, పశుపతి, శివరావు, సీతాపతి-యెల్లరునువచ్చిరి. అందఱును బెండ్లికూమారునకుఁ గానుకలు తెచ్చిరి. ఎవరు తెచ్చిన కానుకయుఁ బెద్దవెలకలది కాదు. అన్నియు నందమైనవి. సూర్యపతి కృష్ణకర్ణామృతము, లీలాతరఙ్గిణి, గీతగోవిందకావ్యము నివి మూఁడును బహుమాన మిచ్చెను. శివరావు మంచిగంధముతోఁజేసిన ఛాయాపటములచుట్టు కొనితెచ్చెను. పశుపతి దంతపుఁబనిచేసిన మంచిగంధపుచందుకాయపెట్టె తెచ్చెను. సీతాపతి పొందూరు జరీ పంచెలును, చీరయు సతీపతులకుఁ గట్నము తెచ్చెను. వివాహ సమయముల స్నేహితులసందడి పేరంటాండ్రసందడికన్న నెక్కువై పోయెను. స్నేహితులలో గాపిరా జుండెను. అతఁడు చిత్రకారుఁడు. పరమసత్పురుషుఁడు. అతఁడు చమత్కారముగాఁ బాటలు పాడుచు. సతీపతులవరుసలనుబట్టి వరుసపాటలు పాడును. పదునెనిమిదేండ్ల పిల్లకు వివాహమగుట, వివాహములో ననేకసందర్భములు కలుగుట చేతనో యేమో బందుగు లెక్కువమంది రాలేదు. అందుచేత బంధువులైన పేరంటాండ్రే యెక్కువమంది లేరు. బాపిరాజు వారందఱును లేనిలోటు తీర్చెను. వివాహము మూఁడునాళ్ళు చేసిరి. మూన్నాళ్ళును ప్రత్యేకపువిడిదిలో స్నేహితులు పడిన యుత్సాహమునకు మేఱలేదు. కిరీటి తనప్రణయకవిత్వముచేత రసజ్ఞులైన భావకవులందఱకు సమాదరణీయుఁ డయ్యెను. అందుచే నందఱును వచ్చిరి. దినములోఁ బదునాఱుగంటలు సంగీతములు, పాటలు, పద్యములు వీనితోడనే సరిపోయెను. సుబ్బారావుగారువచ్చి తనకోకిలకంఠముతో ఎంకిపాటలు మూఁడురోజులును గొట్టిపోసెను. సుబ్బారావుగా రన్న స్నేహితులకందఱకును మహాభిమానము. పశుపతి కాయన యవతార పురుషుఁ డనియే. పెండ్లిజరిగిన మూన్నాళ్లు నెప్పుడోతప్ప కిరీటి పెండ్లియిల్లు వదలి రా వీలులేకపోయెను. ధర్మారావువిడిదిలోనుండుటకు వీలులేదు! సర్వవేశల కిరీటివద్దనే యుండవలయును. ధర్మారావు

విడిదిలోనికి భోజనముచకుఁబోవుచు. భోజనముచేసి వచ్చునంతలోనతని కొఱకు విడిదిలోనికిః బదికబురులు పోవుచు. కలెక్టరుగారికి బంఁద్రాతు లుండిరి. వారి కీ ధర్మారావుగా రెవరనియు; గలెక్టరుగారియల్లున కంత. స్నేహితుఁడా యనియు నబ్బురముతోఁచు కనులతో ధర్మారావును నచ్చి పిలుతు స! అతఁడు భోజనముచేసి పోవుచు. కిరీటి చెప్పవలసిన దేమియును లేదు. ధర్మారావురకే ప్రక్కను గూర్చుండుచు. లగ్నసమయమున శశిరేఖుడు దెచ్చిరి. ఆమెకనులెత్తి యెవరిని జూడలేదు. తెరతీసినతరువాత కిరీటి తనవేయికనులతో నామెను జూచెను. ఆమె కనులెత్తి యరనిని జూడలేదు. ఇద్దఱును తలంబ్రాలు పోసికొనిరి. కిరీటి నాలుఁగైదుసాల్లుమాత్రము పోసెను. పల్లెములోని తక్కినవిద్యుమన్నియు శశిరేఖచేతనే తల్లి పోయించెను. ప్రియురాలి హస్తాంగుళీస్పృష్టములై చల్లనివై తనశిరస్సున జాటుచున్న తలంబ్రాలు జాటుటలోని సౌఖ్య ముతఁడు నిమిలితనేత్రుఁడై యనుభవించుటయే సరిపోయెను.

మఱువాటి సా.నుంవేళ నూరేగింపు. గుట్టపుబండ్లిపై నది జరిగెను. కిరీటి బండ్లిలోఁ గూర్చుండెను. శశిరేఖుడు దల్లియు, నప్పగారుచు దీసికొనివచ్చిరి. కిరీటి యామె నందిపుచ్చుకుని ప్రక్కను గూర్చుండఁ బట్టుకొనెను. పేరఁటాండ్రకు, నిత్రులకు నేత్రానందము కలిగెను. నాకబలిసమయమున నీటికడవలో నొక వెండిమట్టెయు, బంగారపుఁగుంగరమును వేసి సతీపతులకు దీయుమనిరి. కిరీటి బుద్ధి పూర్వకముగా మట్టెయే తీసెను. పరిశేషన్యాయముచేత శశిరేఖ కుంగరమే దొరకెను. బాపిరాజు 'ఓయ్యాయి పెండ్లికొడుక! ఉంగరము మా అమ్మాయియే తీసిన' దనెను. కిరీటికి బాపిరాజునకు బావ మఱుదులవహన. కిరీటి "అవి మీ అమ్మాయి తెలివితెటలు కావు. నేనే యాయుంగరము దానిచేతిలో నుంచితిని" అనెను. అందఱును బకాలున నవ్విరి. కిరీటి సిగ్గుపడెను. శశిరేఖ నవ్వుదు. సిగ్గుపడదు. ఎవరివంకను జూడదు. ఆమె మొగమునం దేభావమును గన్పించదు. అసంభవ మనుకొన్న యీ వివాహము జరుగుటచేత నామె దిగ్భ్రాంతి యురాలై నదని కొందఱు. అనిర్వచనీయమైన యొక మహానంద మామె యనుభవించుచున్నది, తదితరజ్ఞాన మామెకు లేదని కొందఱు.

మూఁడవనాఁడు కంకణములు విప్పిరి. ఆ రాత్రీకి కార్యము. ఆ నాఁడు ప్రొద్దుగుంకఁ బోవుచున్నది. ధర్మారావును గిరీటియు గ్రామ మునకుఁ బ్రాగ్దిక్కుననున్న సరకుతోఁటలకు, మామిడితోఁటలకుఁ బోయిరి. తక్కినమిత్రు లేరితోడను జెప్పకుండ వా రట్లుపోవుటచేతఁ దక్కినవారందఱు కొంతసేపు వారిని వెదకి తలాయొక తోవ వాహ్యళి కేగిరి. నాల్గుతోటలమధ్య చిన్నచిన్నసరకుమొక్క లప్పుడే నాటఁబడిన యొకతోటలో వా రిరువురును గూర్చుండిరి.

ధర్మారావు—నాయనా! ని న్నేమని యాశీర్వదింతును? నీ యదృష్టము నాయాశీర్వచనమును దాఁటిపోవుచున్నది. నే నెప్పుడు పోదును; ఎప్పు డరుంధతి కీ సంగతులన్నియుఁ దెలియఁజేయుదు నని నాకుఁ దొందరగా నున్నది. నేను ఎచ్చి పదినాళ్ళయినది. ఇంటికి లేఖయైనను వ్రాయలేదు; నా పోకపోవుటకన్న నీ స్థితి యెట్లున్నదో యని యామె దిగులుపడుచుండును.

గిరీటిమనస్సు ధర్మారావుమాటలమీఁద లేదు. ఎప్పుడు ప్రొద్దుగుంకును? ఎప్పుడు రాత్రి పడును? ఎప్పుడు చిరతఃఫలము వలె చిరకాంక్షితార్థము తనకొఁగిటనుండును? తా మిద్దఱును గలసి కొన్నప్పు డెట్లుండునో! ఒకరికొక కొకరు మృత్యుసమీపముదాఁక పోయివచ్చిరి. కలసికొనినపు డిద్దఱును స్వర్గముదాఁక పోదురో! స్వర్గము దాఁటిపోదురో!

గిరీటి “అన్నా! లగ్నమునకుఁ బోటలమీఁదఁ గూర్చున్న పుటినుండి నా యీ శరీరరోమాంచము తగ్గలేదు. ఇది జీవితమంతయు నిట్లే నిలిచిపోవునేమో” యనెను. గిరీటి మాటాడు పద్ధతియుఁ, గూర్చుండుపద్ధతియు నేమియు బాగుగాలేవు. కంతమునందు గాద్గది కము, శరీరమునందు కంపము, స్వేదము, రోమాంచము. మాటాడుచు మాటాడును నేత్రనిమిలనముచేయును. గిరీటి‘యెంత సేపటికిని ప్రొద్దు గుంక దేమి?’యనెను. ధర్మారావు ‘నీతోందరయతనికేమి తెలియును?’ అనెను. సూర్యుఁడు పారాణిఘాసిన సూర్యవధువుపదసరోజాతము నను కరించెను. భాగ్యశాలినిదైన యాపాదమునందునుశఁఖచక్రములున్నవి. అదియు నఖచంద్రులకు దీధితి నిచ్చును. ప్రేయోహృదయసరో జాతమును వికసింపఁ జేయును. తత్సూర్యబింబ నిర్గతసంధ్యారాగ

చ్చటలు కించిదరుణములై పసపుకుంకుమలచే మాగిన మధుపర్క-
ములు కంకణములు విప్పిననాఁడు చాకలి యుదికి యారవేసిన
ట్లుండెను. సరకుతోటలు - వ్రేలెఁడు మొక్కలవి, బారెఁ డెది
గినవి. రెండు నిలువుల యెత్తున పెరిగినవి, పెరుగుట పూర్తియై
నవి - నాల్గువైపుల పచ్చనిమెట్లుకట్టిన ట్లుండెను. సూర్యనికిరణములు
పెరిగినతోటలపై సంచరించుచు నటనుండి కాలుజాటి చిన్నతోటల
మీఁదఁ బడుచుండెను. వ్రేలెఁడెదిగినచెట్లు పసిపిల్లలవలె సూర్యకర
స్పర్శకు పిల్ల నవ్వులు, పిల్ల సిగ్గులు కలియఁబోసికొని సిగ్గుచే నెఱ్ఱపడెను.
చూచుచుండఁగనే పెరిగిన సరకుజోదెల మధ్యగా దూరమున దృశ్య
మానుఁడగుచున్న జరతసూర్యబింబమూర్తి తేజోవిరహితుఁడై తైఱ్ఱ్య
ముకూడ మాసినవాఁడై పశ్చిమదిక్సతీసంయోగార్థము కాఁబోలు
కాశ్మీరమిశ్రితపటీరచర్చాసుందరమైన దేహముతోఁ దిరోహితుఁడగు
చున్నాఁడు ఆకాశమునఁ దిరిగినంతసేపు తేజోదుర్నిరీక్షుఁడై, ప్రతిభా
శాలియై, పశ్చిమదిక్సతీసంసర్గవేళ శాంతుఁడై శృంగారరసమూర్తియై
చల్లవడెను. అట్లేకదా! యంత యధికారికైనను పరులమీఁద జూపి
నంత తైఱ్ఱ్యము గృహమునందుఁ జూపరాదు. తన ప్రతాపముచే,
దనకోపముచే, దన యధికారశక్తిచే నితగులభార్యలకు నపకారము
జరుగవలయును. తమ యధికారప్రాభవ మెఱుంగనిస్వభార్యలు
సుఖముగా మనవలయును. గృహమునందున్న శాంతము, నోరిమి
బయటకూడ నుండరాదా? లోకము మేలుకూడ, లోకము సుఖము
కూడఁ గొంత పరామర్శించరాదా? మధ్యాహ్నసూర్యుఁడు మండి
పోవలయును, సాయంసూర్యుఁడు చల్లఁబడవలయును.

రాతిరి పీటలమీఁదనుండి లేచువఱకును మితులు సన్నిహి
తులే యైయుండిరి. అప్పుడు విడిదికిఁ బోయిరి. రాతిరి రెండుజాము
లయ్యెను. అందఱును నిద్రించుచుండిరి. కిరీటి వచ్చి ధర్మారావును
నిద్రలేపెను. ధర్మారావు లేచి యాశ్చర్యపోయి 'యిదియేమి' టని
యడిగెను. ఇరువురును గొంతదూరముపోయి నిర్జనమైన వీధిలోనుండి
మాటాడఁదొడంగిరి? కిరీటి "అన్నా! నేఁడు శుక్రవారముకదా!"
అనెను. ధర్మారావు 'అవును. అయిన నేమి?' అనెను. కిరీటి "నేను
గదిలోనికిఁ బోయి యామెను బిలిచితిని. కొంతసేపు పిలిచి విసిచి

నేనే యామెవద్దకు బోయితిని. పోయి యామెను బుజ్జగించితిని, లాలించితిని, కోపించితిని? ఆమె యేమియు సమాధానము చెప్పలేదు. నా కేమియు నర్థము కాలేదు. నామీఁద నామె కంత ప్రేమ యుండి చివర కిట్లు నిస్తబ్దయై, నిరుత్తరయై శిలాకృతిఁ గదలకుండుటయేమో! నే నామెను మఱియు స్పృశించఁబోతిని. ఆమె నివారించినది. దుఃఖించినది. రెండుగంటలు నేను బాధపడి నిస్సృహఁ డగువేళకు నామె 'నీవెవ్వర'నని యడిగెను. నాకు మహాదుఃఖము వచ్చినది. 'ఎవ్వరేమిటి? యెనిమిదేండ్లు నీకై ఘోరతపస్సుచేసిన నిస్సృహఁ డ' నంటిని. 'నీవు భార్య వవుటకు దివారాత్రములు నిద్రాహారములుమానిన నిర్భాగ్యుఁడ'నంటిని. 'నీ మేనత్తకుమారుఁడ' నంటిని. కను తెఱచి చకితయైనది. ఏదో స్మృతికిఁ దెచ్చుకొన్న ట్లభినయించినది. ఆమె చివరకు 'మనమిద్దఱ మిచ్చట నెట్లుంటిమి? ఇది యేయూరు?' అనెను. నేను 'నీ వన్నది నా కర్థమగుట లేదు. ఇది బాపట్లయే, మనమిద్దఱ మిచ్చట నెందుకుంటిమో, మూన్నాళ్ళనుండి నీకుఁ దెలియ లేదా' యంటిని. ఆమె వెలతెలబోయి చూచెను తన్నుఁ దాఁ బరిశీలించుకొనెను. గులాబిపూలతో, చేమంతిపూలతో, మొగలిపూలతోఁ బెద్దజడ వేసిరి. ఆమెశరీరమంతయు సువాసనాపరిమంజులమై యుండెను. కట్టినచీర యల్లిపొరవలె తిచ్చరీరకాంతిప్రవాహమును వడబోయుచున్న ట్లుండెను. ఆమె తన మూర్తిసంఘటన మంతయుఁ జూచుకొని యాశ్చర్యముపొందిన ట్లయ్యెను. కొంతవఱకు నేత్రములు తెఱచి యాలోచించి 'యట్లనా! మనకు వివాహమైనదా? అవును. లీలగా స్మృతి కలుగుచున్నది. నీవు బావవుకదా!' అన్నది. నేను మఱల సమీపగతుఁడనై పరిష్వంగాభిలాష ప్రకటించితిని. ఆమె మఱల వారించినది. ఆమె 'నేఁడు శుక్రవారము. నీవు వన్ను దాఁకరాదు. అయినను నేను పోయి స్నానముచేసివచ్చెద. నిచ్చటనే యుండు' మని తాను గదిలోనుండి వెడలినది. నేను శూన్య హృదయుఁడ నైతిని. నా భాగదేయమంతయు వ్యత్యస్తముగా నున్నట్లు తోచుచున్నది. ఇది యేమో, దారిని బడి వచ్చి వచ్చి, మహాసౌధము నారోపించఁబోవుచుంటి ననుకొని, మహారణ్యగతుఁడనై నన్ను నేను జూచుకొని నివ్వెఱవోయిన ట్లయినది. ఏమిచేయుదు'

నని కిరీటి దీర్ఘనిశ్వాసమువదలెను. కన్నులలో బాష్పములునిలిపెను. తూష్ణింభావము వహించెను. ధర్మారావు దీర్ఘాలోచనాపరుడై, “ఆమె దేవీపూజ చేయు నని మన మిదివఱకు వినియుంటిమికదా! ఆమె నీపెండ్లి నిర్ణయించిననాఁ డప్పటికి వారమురోజులనుండి తన స్మృతి తా నెఱుఁగ దని మీ మామ చెప్పెచుగదా! గుంటూరిలో పూజారి ముసలవ్వకూడ నామె దేవ్యపాసకురా లని బోధించెకదా! నేఁడు శుక్రవారము. దేవి కిష్టమైన దినము. దేవ్యపాసకుల కీనాఁడు పవిత్రమైనవారము. ఆమెకు నిజముగా నీ పదిరోజులనుండియు స్మృతి లేదేమో? నీయం దామెకు మహాప్రేమ మని విదితమైనవిషయమే కదా! ఆ విషయములో సందేహము లేదు. నీ విప్పు డెంత యానంద సముద్రమున నుంటివో, నీ కొఱకామెయు నంత యానంద మనుభవించవలసినదే. దాని కేదియో పెద్దకారణ ముండియుండవలయును. ఆమె యీపాటికి స్నానముచేసి నీకై వచ్చియుండును. నీవుపోయి యామెవచ్చిన తరువాత నే మనుకో కనుగొనుము. నీవు వెళ్ళుము” అని కిరీటిని బలవంతముగాఁ బంపించెను. కిరీటి నిస్సృహఁడై యడుగులు లెక్కబెట్టుకొనుచుఁ బోయెను. ధర్మారావుపోయి మఱలఁ బండుకొనెను. అతనికి నిదురపట్టలేదు. తెల్లవాఱుకడ మూఁడుగంటలకుఁ గిరీటి మఱలవచ్చెను. ఇరువురుచుగలసి నిర్జనవీధిలోనిలుచుండిరి. కిరీటి “ఆమెయంతజడయుఁబూలన్నియుఁదీసి వేసివిప్పి స్నానముచేసినది. ఒడలంతయు సుగంధద్రవ్యము లలందఁబడియుండుటచేత స్నానము చేసిన యామెయొడలు బహువిధపరిమళప్రవాహమనోహరమయ్యెను. ఆమెయాచీరవదలి యింకొకపట్టుచీరకట్టుకొనివచ్చెను. పట్టురైకతోడి గెను. గదిలోనికివచ్చినది. ఒడలనొక్కనగయైనను లేదు. చిన్నకుంకుమ బొట్టు పెట్టినది. నేను దగ్గఱకుఁబోయి స్పృశించబోయితిని. ఆమె ‘తాఁడవలదు. రెండుకొబ్బరికాయలును, హారతికర్పూరమును గావతె’ ననెను. నే ‘నిప్పు డెచ్చటినుండి వచ్చు’ నంటిని. అందఱును నిదురపోవుచుండిరి. ఆమెయే పోయి యిల్లంతయు వెదకి యవి తెచ్చెను. తెచ్చి యామె నన్నుఁ దనవెంట రమ్మన్నది. మే మిర్వురమును వంటయింటినానుకొనియున్న గదిలోనికిఁ బోయితిమి. అచట గోడలో నొక గూఁటిలో దేవీవిగ్రహమన్నది, ఆమె పూజచేసి,

కొబ్బరికాయలుకొట్టి, హారతికర్పూరము వెలిగించి నీరాజనమిచ్చి
 కొబ్బరిచిప్ప ముక్కలుతీసి నాకు నాలుగు పెట్టెను. ఇద్దఱును
 మఱల గదిలోనికి వచ్చితిమి. నే నామెను మఱల గవుంగిలించు
 కొనఁబోతిని. ఆమె 'నీవు వచ్చు నేను తాఁకరాదు. ఈసంగతి
 యంతయు తేపు చెప్పెదను. తల్లిదండ్రులూచి నాతపస్సు ఫలించి
 నది' అనెను. 'నాకు దానినూటలు కొంచెము కొంచెముగా నర్థము
 కావచ్చెను. నా శరీరమునందుఁ బ్రతిరక్తబిందువులొనను మన్న
 ఘని శరాఘాతమైనది, నేను పురఃస్థితచూణిక్యపేటిని జూచి, యది
 నాదియని తెలిసి, యది నాకొరకై యెరుటికి వచ్చి నిలుచున్న
 దనియుఁ దెలిసి తదచుభవమునకు దూరమైతినన్నసంగతి నాకుఁ జాల
 బాధాహేతు వయ్యెను. నేను బలవంతముగా నామెను గొంగిలించు
 కొని ముద్దాడితిని. ఆమెశిరోజభార మెండలేదు. అదియంతయుఁ
 దడిగా నున్నది. నేను దాని కేశభారమంతయు నుత్తరీయముతోఁ
 దుడిచితిని. ఆమె యటగంటసేపు నా పరిష్కంగముననే యున్నది.
 నన్ను నివారించలేదు. గంటసేపై నతరువాత నామె యిట్లన్నది:
 'ఇద్దఱును నాంఛకులొంగిపోయి దేవియెడ నపచారము చేయుచు
 న్నాము. ఈ యపచార మేమి దుష్ఫలితము నిచ్చునో! నేనును నీవు
 నాకు లభించితి వన్న యానందమున నొడలుతెలియక నిన్ను కౌఁగిలి
 నుండి నిరాకరించలేదు. బావా! ఎనిమిదిసంవత్సరము లోర్చు
 కొంటివి. ఇంక నొక్కదిన మొచ్చుకొనలేవా? నేను త్రిపురసుందరీ
 మంత్ర ముపదేశమైతిని. మా బావను పెండ్లియాడుకోరేకతోఁ బదు
 నేను దినములనుండి జపముసేయుచుంటిని. అది ఫలమునకు వచ్చెను.
 ఇప్పుడు నేను నిన్నుఁ దాఁకరాదు. నాయందుఁ గామప్రవృత్తి కలుగ
 రాదు. నేను తేపంతయు నుపవాసముండి దేవికి శాంతిచేసి జపమును
 బరిసమాప్తముచేసి యెల్లుండి నీవద్ద నుండెదను. నేడు, తేపు నా
 యందు నీవు కామించకుము. నీ వేనూత్రము వాంఛ ప్రకటించినను
 నేనును లొంగిపోదు నేమో! చూచితివా, గంటచుండి నేను నీ కౌఁగి
 టిగో నున్నాను. ఈ యపచారమునకుఁ దల్లి గోపగించునేమో!
 దీని కేదైన మఱలఁ బ్రాయశ్చిత్తముచేయవలయునేమో! అబ్బబ్బ!
 నన్ను వదలుము. నాకు భయము వేయుచున్నది. నేను మహాపచా

రము చేసితిని. తేవు డపనాస ముండి పూజచేయువతికును నా మనస్సు మనస్సులో నుండదు. రెండుదినములు న న్నూర కే చూచు చుండవలయును. అ ట్లుందువని నాకు వాగ్దానము చేయుము' అని శశి నా గడ్డముపుచ్చుకొని బతిమాలెను. నాపాదములపై శిరము మోపి మ్రొక్కెను. ఆమెయొడలంతయు గంపించిపోవుచుండెను. ఆమెకనులవెంట సంతతధారగా నీరు కారుచుండెను. నాయందు మహాగ్ని ప్రేల్చుచున్నది. హోమార్థము సంస్కృతమైన మహాగ్ని యద త్తపురోడాశమై వాంఛాలవేషత్ప్రచలిత జిహ్వగ్రములు చాచి నది. నేను విధిలేక యామెచెప్పుమాటల కంగీకరించితిని. నేను సరిగా నప్పుడు 'ముహు రంగుళిసంవృతాధరోష్ఠం ప్రతిషేధాక్షరవిక్ల బాభి రామమ్, ముఖమంసవివర్తిపక్ష్మలాక్ష్యాః, కథమ ప్యున్నతమితం న చుంబితం తు' అన్నట్టి స్థితిలోననే యుంటిని. నే నంగీకరించితిని. ఆమె దూరముగాఁబోయి చీరకొంగు పఱచి నేలఁ బండుకొనబోయి నది. 'కాదు నేను పోవుచున్నాను. నీవు ప్రక్కమీఁదనే పరుండు' మంటిని. ఆమె 'నేను మంచముపైఁ బరుండరాదు. నీవు నన్ను వదలిపెట్టి యెచ్చటికిఁ బోయెదవు? రెన్నాళ్ళు నీవు నన్ను వదలిపెట్టి యుండుట కష్ట మని నాకుఁ దెలియును. నాకుమాత్రము కష్టముకాదా! ఎంతకష్టమైనను నీ రెండుదినము లింతే' యని యామె నేలపైఁ బండు కొన్నది. నే నటగంటసే పామెవంకఁ జూచుచునే మంచముపైఁ బన్నుంటిని. ఆమె యింతలో నిద్రపోయినదో మఱల స్మృతితప్పి నదో? నేను బయలుదేటి నీదగ్గఱకు వత్తు ననుకొంటిని. మఱల నామెను స్మృశించవలె ననిపించినది. ఆమె నిద్రాసౌందర్యము నన్ను కామఃపరిదగ్ధుని జేసినది. ఏడేండ్ల క్రింద మేము వారియింటికి వివా హమునకుఁ బోయినప్పుడు నే నామె నేకాంతముగా నిద్రితురాలిని గదిలోఁ గలిసికొంటి నని చెప్పితినే! ఇంతకుముం దామెను జూచి నప్పుడు నట్లే యున్నది. ఆమె యప్పటి కిప్పటికి నిద్రించుచునే యున్నది. నే నామెను మేల్కొలుపలేకపోతిని. ఆమెను స్మృశించ బోయినంతమేఱపోయి మనస్సులో నివర్తితుండైతిని. చివరకు బయలుదేటి వచ్చితిని" అనెను. కిరీటి సర్వనాళములలోనిరక్తము కామోన్ముఖమై యీనాఁటిరాఁతి షర్యవసానము నిర్ణయించుకొని

యుండి యేతస్త్వబలావరోధమును దాఁచుకొనలేకయుండెను. అతని యంతర్హృదయములో శశిరేఖ తనదే యని తెలియును. ఆ రెండు రోజు లాఁగుట కతఁడు సమర్థుఁడు గాకయుండెను. ఎంత యుత్తామైన ప్రకృతియైనను ఫలమునందుఁ బ్రబలమౌను. మైత్రవృత్తిని మహావరోధ హేతువుచే నియచ్చించుటకు సమర్థుఁడు కాఁడు. దానికి నెంతయో ప్రయత్నము చేయవలయును.

ధర్మారా వతనిని నిబోధించెను: 'ఇటు చూచితివా? ఆమె దేవతావిషయకమైన ప్రతిబంధకము చూపించినది. ఆమె నీయందు నిరాదర కాదు. నిష్ప్రణయ కాదు. ఆమె హృదయమునకు నీవే యధినాథుఁడవు. కాని యామె యీవేశ కథినాథురాలు కాదు, ఈనాఁడైనను నీ వామెను బలవంతముగాఁ గొంగిలించియుండవలసినది కాదు."

కిరీటి—నేను బలవంతముగా గొంగిలించలేదు. ఆమె యూరకొన్నది.

ధర్మారావు—ఆమెయును దాత్తాలికముగా నీవలనఁ గామోద్రిక్తమైనది. సర్వదేవతా స్వరూపమైన మీప్రణయము దేవతా తిరస్కారము జరుపరాదు. మీ యిద్దఱి ప్రేమజీవితము మహాఫల మేదియో కలిగించవలయును. మహాపురుషుఁడెవఁడో మీసంయోగమువలన జనించవలయును. కాని యీ కించిదపచార మిదివఱకే జరిగినది. కాని మ్మిప్పటికిని మించిపోయినది లేదు. ఎల్లుండిరాత్రి వఱకు నీవు నియమముగా నుండవలయును. నీయుద్రదేకమంతయు నణఁచుకొనుము. అదియుఁగాక, యామె యత్యంతాభిముఖురాలు కానప్పటి నీయుద్రదేకము రమణీయము కాదు; మహానందకారియుఁ గాదు.

కిరీటి—అన్నా! క్రమముగా నదియే తగ్గిపోవుచున్నది. పొంగి రాని మహానది కెదురుపొడిచి నమ్మద మేమిచేయఁ గలదు? పరస్పర వీచీహస్తములే కలియవు.

తెల్లవాటినది. మిత్రులందఱును బ్రయాణములైరి. అందఱుచుపచ్చి కిరీటి కభినందనము లిచ్చిరి. ఆ పిచ్చిపిల్లవాఁడు వెలతెల బోయెను. వారు కిరీటి ముఖలక్షణముల నే భావములు గనిపించునను

కొనిరో యవి కనిపించకపోవుటచేత నలువురు బేలనోయిరి. ధర్మారావు నడిగిరి. అత 'జేమియు లేదు. తరువాతఁ జెప్పెదను లెండి' యనెను. అందఱును రైలునకు నడచిరి. ధర్మారావును వారితోఁ జనెను. వా రతనిని నొక్కినొక్కియడిగిరి. ధర్మారావు కథయంతయుఁ జెప్పెను. వారు సమ్మదపరీతహృదయు లైరి. బాపిరాజు 'నేను మూన్నాళ్ళనుండి చూచుచుంటినిగదా! ఆమెలో నాకుఁ జైతన్యమే కనిపించలేదు. ఇదా హేతువు?' అనెను. పశుపతి 'ఇతని ప్రణయకథ మొదటినుండి చివరివఱకు నాశ్చర్యకథాపరిమళితముగానే యున్నది' అనెను. శివరావు ఆంగిలేయుములో 'నతఁడు ధన్యుఁడు' అనెను. వారందఱును బాపట్ల వదలి పోయిరి. అదియేమో ధర్మారావు వెళ్ళెద ననలేదు. కిరీటి వెళ్ళుమని యెట్లరును?

ఆ దినమంతయు నిద్దఱున్నేహితులును బరస్పరము సేవించు కొనిరి. సంవత్సరము కిరీటిని సుబ్బన్న పేటయందుఁ గాచుట యొక యెత్తు. నేఁ డొక్కరోజుతని బరామర్శించుట యొకయెత్తుగాఁ దోచి నది. కిరీటికిఁ దలంటిపోసిరి. బంధువులు పరాచికములాడిరి. అతనిని జూచివపుడెల్ల మామ యచరాగమును బ్రకటించెను. ఎక్కిన యెండ లతోఁ బాటు కాలమును గడచినది. ఎట్టి దుర్ఘటవేళయందైనను బ్రాతఃకాలము గడచుటలో బాధయుండదు. సాయంకాలము స్వయముగా మాంద్యముకలిగినవేళ. అప్పుడు కష్టములో నున్న మనుష్యులను బట్టుకొనుట కష్టమగును. స్నేహితులిద్దఱును వాహ్యళి పోయిరి. ధర్మారావు పద్యములు జదివెను. భారతభాగవతములమీఁద విమర్శ చెప్పెను. సంగీతముపాడెను. ఆధునిక నాగరకత విమర్శించెను. నాటకములు, సినిమాలను బరిహసించెను. అతఁ డా సాయంవేళ చేసినంతయల్లరి యనిజన్మములోఁ జేయలేదు. కిరీటి తన్నుఁ దా మఱచి పోయెను. కిరీటికి ధర్మారావు మహామేధావి. అతఁడు చెప్పిన దతఃకి వేదము. సూర్యుడస్తమించినవేళ యాలస్య మనిపించలేదు. రాతిరికిఁ బ్రాద్దుపోయి యింటికివచ్చిరి. కిరీటి భోజనము చేసెను. విడిదిలో నొంటరిగా నేల యని ధర్మారావు వారియింటివద్దనే పందిరిలో బండుకొనెను. కిరీటి గదిలోనికిఁ బోయెను. తెల్లవారుచున్నది. ధర్మారావు కనులు దెలుచిచూచెను. కడచిన రాత్రియంతయుఁ,

బవలంతయు నిద్రలేక యతనికి గాఢనిద్ర పట్టెను. మెలకువ వచ్చు వఱకుఁ గిరీటి తనప్రక్కలోఁ బండుకొని యుండెను. ధర్మారా వనిని నిద్రలేపలేదు. రోజెల్ల వెనుకటి దినమువలెనే కడచెను. సాయం కాలమున ధర్మారా వడిగెను: 'రాత్రి నావద్ద వచ్చి పండుకొంటి వేమి?

కిరీటి—ఏమియు లేదు. పండుకొనినతోడనే నాకును నిద్ర పట్టినది. శశివచ్చి నేలపైఁ బండుకొన్నది. నిన్నంతయు నామె యుపవాసమే రాతిరిగూడ భోజనము చేయలేదు. పవలెల్లఁబూజలు, పురస్కారములతోనే సరిపోయినది. నాకు రాత్రి రెండుగూములకు నిద్ర మెలకువ వచ్చి చూచితిని. నే నామెగదిలోనికి వచ్చుటయే యెఱుఁగను. మఱు నేనామె విద్రాసాందర్యమే యెఱుఁగుదును. అప్పుడు వచ్చి నీవద్దఁ బండుకొంటిని. ధర్మా—నేఁ డామె భోజనముచేసినదా? కిరీటి—చేసినది. అన్నా! బయలుదేటివచ్చుచున్నప్పుడు చూచితిని. ఈ యైదురోజులనుండి విశేషమొకటి జరిగినది. నేను దుస్తులు ధరించి షికాగునకు బయలుదేటి వచ్చుచుంటిని. ఆమెకు, మొగలి, చేమంతి, గులాబి పూలతో జడవేసిరి: మొన్నరాత్రి యెట్లున్నదో సరిగా నట్లున్నది. నన్నుఁ జూచి సిగ్గులబరణి యైపోయినది. ఎన్నఁడులేని యీ సిగ్గు చచ్చటనుండి వచ్చినది? ధర్మా—విజయవిలాసము చదివితిని. ఉలూచి కథ చదివితిని. 'ఇంతలో నెచ్చటనుండి వచ్చె దరఖేక్షణకున్ నును సిగ్గుదొంతరల్'-నీ కిదే యాశీర్వాదము. నీ శపస్సులన్నియు ఫలించినవి. దేవి నీయెడల బ్రసన్నురాలై నది. తమ్ముడా! ఒక్క వాగ్దానము చేయుము. నన్ను మునుపటివలెనే చూచుచుండుము! మఱచిపోకుము'

ధర్మారావు పడిన సందేహములో నగ్గము లేదన్నట్లు కిరీటి చూచెను.

ధర్మారావు మఱునాఁడు రైలునకుఁ బోయెను. వెంటనే కిరీటి నడచుచుండెను. నడచినంతమేఱ నేవో రహస్యములు చెప్పుచుండెను.

"అన్నా! ఆమెను నా వక్షస్సుచేత, హస్తముల చేత, పాదములచేత, ముఖముచేతఁ గప్పివేసితిని. ఆమె నాలో నిమిషిపోయినది.

'నేను అమె పొడగరి యనుకొంటిని. మే మిద్దఱుమును పండు

కొంటిమా, ఆమెయటకాళ్ళు నా పాదములమీఁద నున్నవి. ఆమె తల నాగడ్డముక్రింద నానుచున్నది. 'ఆమెశిరస్సు, చేతులు, దేహము, పాదములు సర్వమును నేనో పారిజాతప్రసవవాసనలే క్రమ్మరించినవి. అట్టి వాసనలు నే నెన్నఁ డెఱుఁగను. అది గులాబివాసన కాదు; చేమంతితావి కాదు; గేదంగిపరిమళము కాదు; అగురు గంధముల పునుగుకస్తూరుల తావి కాదు - వీని యన్నిటి సమాహార పరిమళమో, యేమో తెలియదు. ఇదిగో యిప్పుడు నాయొడలంతయు నా వాసన వేయుచున్నది. నేను నిశ్వాసము తీసికొనినంతమేఱ, కదలినంతమేఱ నా ఊపిరితిత్తులయం దా వాసనయే ప్రయాణము చేయుచున్నది.

'అన్నా ! నాయెదుఱొమ్ముమీఁద రాతి రామెమొగము ముద్రితమైనది. అచ్చగుద్దినట్లున్న యామెమొగము రాతిరి దీపము నెఱుఁగున సువ్యక్తముగాఁ గనిపించినది. నీకుఁ జూపించవలయు నను కొంటిని. ప్రౌద్ధుననే మఱచిపోతిని.

అది న న్నడిగినది, మీ స్నేహితుఁ డెవరని? స్నేహితుఁడు కాదు. అన్న యని చెప్పితిని. నీసంగతియంతయుఁ జెప్పితిని. ఆమె యూరకే యాలించినది."

ధర్మారావు—నీవు వఱల సుబ్బన్న పేట యెప్పుడు వచ్చెదవు? కిరీటి—పదిదినములలో వచ్చెదను. ధర్మారావు—శశిరేఖ రావచ్చునా? కిరీటి—రాతిరి నన్న నీవు నీవనియే పిలువజొచ్చెను. నేను 'నీ వనుట నాకు బాగుగనే యున్నది. మీ రనవలయును. ఎవరైన విన్నచో నేమనుకొందు' రంటిని. దాని కది యర్థముకాలేదు. 'సరే నీ వను మనుచున్నావు గనుక నందు' నన్నది.

ధర్మారావు టికెట్టు కొనెను. అతఁడు రై లెక్కఁబోవు చుండెను. కిరీటి 'యెక్కమాట' యని రహస్యముగా నిట్లు చెప్పెను: 'అన్నా! నాజన్మ క్షతాక్షవైభవమిది. ఆమె పూర్వరాత్రియంతయు లజ్జారాశి. పరరాత్రియంతయు శ్రీమరాశి. ఆమె చాల చదువు కొన్నది. వాత్సల్యమున కామసూత్రములు పఠించినదట. కొన్ని కము చదివినదట. ఇవియన్నియు నాకొఱకే చదివిన దట. నేనే పసివాడను.'" ధర్మారావు కిరీటిబుగ్గఁజే: జటుకపేసెను. రైలు కూసెను. అది వాయువేగమనో వేగములతోఁ బరువెత్తుచుండెను.

ధర్మారావునకుఁ గిరీటిపొందిన స్వర్ణసౌఖ్యము మనస్సుతో నందు కొంద మన్న నందలేదు. దిగ్భ్రాంతిఁడై మహాశైలాగవినిస్సృత నిర్ఘ్రిణీఁరి వేగవత్ప్రచలిత మనఃప్రవాహము నడ్డు కట్టుకొనలేక యూరకే కనులు మనస్సున కంటించుకొని చూచుచుండెను. ప్రక్క వృక్షములు పదువులెత్తుచుండెను.

సుబ్బన్నపేట రక్షకభటాలయమునకు కలకత్తారక్షకభటాలయమునుండి రహస్యమైన యొక తంతివార్త వచ్చినది. ఆ తంతివార్త యేమో యొకరికిని తెలిసినదికాదు. రక్షకభటులు గుంపులు గూడి తిరుగుచుండిరి. తరువాత నెలనాళ్ళ కొక ప్రౌద్ధున కాసాపేట లోని యొకపురాతనగృహమునకు పోలీసువారు ముట్టడివేసిరి. ఇన్నెక్స్ కరు లోనికిఁబోయి తనిఖీచూచెను. లోన నొక పదునాలుగేండ్ల కుఱ్ఱవాఁడును, కరెన్సీనోట్లు తయారుచేయు యంత్రసామగ్రియు, నచ్చులు, రంగులు, కాగితములు దొరకెను. అవియన్నియు స్టేషను నకుఁ దెచ్చిరి. కుఱ్ఱవానిని నిర్బంధించిరి. ఇల్లొక కోమటిది. అతనిని బట్టుకొనఁగా 'బాబూ! నా కేమియుఁ దెలియదు. ఇల్లదై కిచ్చితిని' అనెను. 'ఎవరి కిచ్చితి' వనిరి. 'అయ్యా! నేను మనిసినిమాత్రమే యెఱుఁగుదును. అతఁడు సినిమాకంపెనీలో నుండును. వచ్చినచో పోయి చూపించెద' ననెను. అచటికిఁ బోయిరి. నల్లనివాఁడు, బుట్ట క్రాపింగువాఁడు. వ్యాయామముచేతఁ గఠినశరీరము కలవాఁడు. మొగమునిండ మసూచికపుమచ్చలవాఁడు. చలపతి యన్నపేరుకల వాఁడు— కోమటి చూపించినది వానిని. అతఁడు సినిమారాడీ. వాఁడు హాలులో నిలుచుండి 'పై లెన్స్' అనగానే యందఱును గుక్కిన పేనులవలెఁ గూర్చుందురు. ఒకసారి యొక్క పెద్దమును ఘ్యుఁడు హాలులో సిగరెట్టు త్రాగుచుండెను. అతఁడు పరాయి యూరివాఁడు. చలపతి దూరమునుండి 'సిగరెట్టు పాటవేయ్' అని తన యధికారమును మాటతో జూపించెను. ఆ కొత్తవాని కీ కథ తెలియదు. అతఁడు పాటవేయలేదు. మఱు నిముసములో చెంప చెడేలు మనెడు. అందఱును బెద్దలే. మాటాడినవారు లేరు. అభియోగము తెచ్చుకొనుటకు సాక్ష్యము లేదు. సినిమా హాలులో ప్రభువు రీడిఁగు ప్రభువు కాదు, చలపతి. చలపతిపేరు చెప్పినచో

నూరంతయు గడగడ, చలపతిని బట్టుకొనిరి. పోలీసుస్టేషనులోపల రాడీతనము పనికిరాదు. పదిపోలీసుచేతులు పర్యాయముగ నాడు చుండును. బొమికలసందుసందున ఉబుకని చోట్లలోని మాంసము కమలుచుండును. ప్రతిమాంసపుంగండకు హృదయమునకు సంబంధ మాయెను. హృదయము వెలికి వచ్చును. దానితో రామేశ్వరము వెలికి వచ్చెను. ఆ సాయంకాలము రామేశ్వర మరెట్టుచేయఁబడెను. నోట్లకట్టలున్నవారు, ఉన్నవని యచఘాన మున్నవారు, నాయంటి వద్దకు వచ్చుచుఁబోవుచుందు రని తెలియఁబడినవారు నేఁబదిమంది సబ్ జైలులోఁ జేరిరి. అస లచ్చవేయఁగల యజవవాఁడును బట్టు కొనఁబడెను. అతఁడు పూర్వము టంకిసాలలో నుండి యుద్యోగము చాలించుకొని దేశముమీఁదికి సంపాదనకు వచ్చినవాఁడు. వాని పేరు ఆర్కుగము.

ఆచోకి యెట్లు దొరికినదనఁగా సినిమాకంపెనీలోనున్న యొక పనివాఁడు పదివేలరూపాయలనోట్లు పట్టుకొనిపోయి కలకత్తాలో మార్చఁబోయెను. ఒక వర్తకుఁడు సందేహపడి యతనిని వ్యవహారము మాటాడుచున్నట్లు కూర్చుండఁబెట్టి పోలీసువారికిఁ దెలియఁ జేసెను. వా రతనిని బట్టుకొని తాడించిరి. వాఁడు సుబ్బన్నపేట కబురు బయటపెట్టెను. రామేశ్వరమున, జలపతియుఁ జెఱసాలయం దుంచఁబడుట చాలమందికి భగవంతుఁ డున్నాఁడనిపించినది. జమిందారుగారు జామీనుమీఁద రామేశ్వరము వదలిపెట్టఁబడెను. చలపతికి జామీనుదారు లేఁడు. అతనికిన్న జామీనుదారేజామీను మీఁద వదలి పెట్టఁబడెనాయెను. బయటికివచ్చిన రామేశ్వరము లక్షవిధములఁ దప్పించుకొనఁజూచెను. మదరాసు పరుగెత్తి పెద్ద న్యాయవాదులను దెచ్చెను. ఊరిలో మ్యాజిస్ట్రేటు వద్దకుఁ బోయి. 'మీరు కేసు కొట్టివేసినచో నిరువది వే లిత్తు'ననెను. వానిదౌష్ట్య మింతయుఁ దెలిసిన మ్యాజిస్ట్రేటు దాని కఁగీకరించలేదు. పైఁగా "నాగడపముందర కీసారి వచ్చితివా, నిన్నుఁ దుపాకితోఁ గాల్పించెద"ననెను. దశ తిరిగినది. రామేశ్వరము క్రోధమువలన ఫలితము లేకపోయెను. చలపతి రామేశ్వరముగారికి నార్తలు పంపించును. "నన్నుఁగూడ, జామీనుమీఁద వదలించుఁడు. నేను మీకుఁ జాల

సహాయముగా నుందు" నని. కాని రామేశ్వరమునకుఁ బూర్వము తనకున్న పలుకుబడియుఁ, దనయధికారమును సర్వము నశించినట్లే తోచెను. ఇదివఱకుఁ దా నన్నచో నొకటకుఁ బ్రేమయు గౌరవము ననుకొనెను. ఇదియంతయు నటన. అసలురహస్య మిప్పుడు తెలిసెను. తా నన్నచో నందఱికిని ద్వేషము, నగౌరవము. మంగమ్మ మహా పత్నివత. పతిశరీరైకవ్రత కాను; పతిచాగేకవ్రత. మూఁడక్షరముల నతఁడు చెప్పినట్లే నడచెను.

ఒకనాఁడు రామేశ్వరము మంగమ్మయింటికిఁ బోయెను. ఆ గృహము సినిమా దాఁటినతరువాత రెండుగూఁగువీధులకుఁ బై నున్నది. అచ్చటికి గుండేలు చాలదగ్గఱ. మంగమ్మ మునుపటి మంగమ్మ కాదు. ఏడాదిలో నామెలోనున్న వైదికపుచాదస్త్ర మంతయుఁ బోయి, పరమలౌకికము, గడేకారితనము, నిర్భయము కావలసిన గుణములన్నియుఁ బట్టువడెను. భర్త స్త్రీకిని ప్రపంచమున కును మధ్యఁ దెరవంటివాఁడు. దెరదీసివేసినచో లోకజ్ఞత, దొడ్డి పెట్టిన వేల్పుగిడ్డి, సర్వము పిదుకును.

రామే-నా కొకనాల్గువందలరూపాయలు కావలయును. మంగ-నాదగ్గఱ నెచ్చట నున్నవి? రామే-ఈ పదిరోజులలో సినిమామీఁద వచ్చిన పన్నెండువందల రూపాయ లేమిచేసితివి? మంగ-అది నా డబ్బా, మీఁదబ్బా! అది బ్యాంకులో వేసితిని. రామే-బ్యాంకులో నుండి తీసికొనుము. మంగ-ఒకవేళ మీమీఁద నీ కేసువచ్చినయెడల మనడబ్బు ఖర్చుగాకుండ నుండఁగలందులకేగదా, మీరంతయు నాపేర పెట్టితిరి. ఇప్పుడు డబ్బుతీసి వాడినచో నాపేర నెందులకు? మీపేరనే యుండియుండవచ్చును. రామే-ఆ స్తియు, నేనుకట్టించిన మేడయు, సినిమాయును బరాధీనముగాకుండ నీపేర వ్రాసితిని. ధన మున కేమి? ధన మనసరమైనచో నాడుకొనవలయు ననియేకదా! ఇప్పుడు నేను స్త్రీదగ్గ కీయవలయును. తక్కినఖర్చులున్నవి. నాలుగు వందలైనఁగాని తేలదు. మంగ-బ్యాంకు మూసియుందురు. జేపు పదునొకండు గంటలకుఁగదా! రామే-ఇప్పుడు నీ దగ్గఱ నేమియు లేదా? మంగ అణన్నగ యున్నది. రామేశ్వరము వెడలిపోయెను. అతనికి మంగమ్మ మాటాడిన ప్రతిమాటయు నేదో విపరీతముగాఁ

దోచెను. అదివఱ కెన్నఁడును తోచని యనుమాన మొకటి తోచెను; ఛీ! తన్ను నమ్మి తానే సర్వజగత్తుగాచున్న మంగమ్మ యట్లు చేయునా? మఱునాఁడు పన్నెండుగంటలకు రామేశ్వరము మంగమ్మయింటికిఁ బోయెను. ఇంటితలుపు తాళమువేసియున్నది. మంగమ్మ బ్యాంకుకుబోయిన దచుకొనెను. ఆమె యెప్పుడునుబోదే! సామాన్యముగఁ దానే యెప్పుడు పోవును. ఒకవేళఁ బోయినదేమో? తానును బ్యాంకువద్దకుఁ బోయెను: అచట నెవరును లేరు. అతఁడు మఱలతిరిగివచ్చి ప్రక్కనున్నవారి నడిగెను, వారు 'ఆమె యేదో చాలతొందరపనిమీఁద బెజవాడ పోయినది. రెండుమూడురోజులలో వచ్చెద నని మీతోఁ జెప్ప, మన్న' దని చెప్పిరి. సినిమాయాడుట లేను, ఫిలిము లెప్పటివాని కప్పుడు డబ్బీయవలయును. అందుచేవచ్చిన ఫిలిములు రైలుస్టేషనులోనే మిగిలియున్నవి. వానిని దీసికొనలేదు. సినిమయాడినఁగదా డబ్బువచ్చుట? సినిమాయాడుటకుఁ గావలసిన జనులందఱు జైలులోనే యుండిరి. అది మూలఁబడెను. పట్టాభి షేకమునాఁటి ఎలక్ట్రి సిటీస్లాంటు కనులపడ్డప్పటినుండియు రామేశ్వర మునకు సినిమాయాహ పుట్టెను. అది దాతేండ్లు వట్టియాహయే యైపోయెను. ఆ యాహ యాహించినన్నాళ్ళు సినిమా జరుగలేదు. కొన్నియాశలు ఫలించినట్లే ఫలించి యంతలో నిర్ధానుములై పోవును. ఇది మఱీ కొందఱకు.

రామేశ్వరము కే సంతయుఁ జలపతిమీఁదికే త్రేప్పవలయు నని ప్రయత్నము చేయుచుండెను. బయటచున్న రామేశ్వరము తన విముక్తికొఱకుఁ బ్రయత్నించు నని యా దౌర్భాగ్యుఁ డూహించు చుండెను. పోలీసువాండ్లు దొరకిన ప్రతిపిట్టను తెక్కలు విఱువ వలయు నని చూచుచుండిరి. న్యాయవాదులు 'లా పాయంట్లు' వెదకు చుండిరి. పాయంటునకుఁ బదివందలు వారిలెక్క. రామేశ్వరము ప్రేసిడెంటుగాఁ దెగసంపాదించెను. ధనమంతయు నేమికావలె? కేసు పట్టుకొన్నది జనవరి 10-వ తారీఖున. వాయిదా ఫిబ్రవరి 10.

కిరీటి మఱల కాలేజీలోఁ జదువుటకు వచ్చెను. మునుపటి కిరీటికి, నిప్పటి కిరీటికి నేమియు సంబంధము లేదు. మునుపటివాఁడు నవ్వడు. ఇప్పటివాఁడు నవ్వేమి, విఱుగఁబడి నవ్వును. మునుపటి

వాఁడు పరాచికము లాడఁడు. ఇప్పటివాని కదేపని. అతఁడు విమాద మూర్తి; ఇతఁ డానందమూర్తి. 'ఒంటరిగా వచ్చితిని. శశిరేఖను దీసికొనిరాకపోతివా? ఈ మూఁడునెల లిచ్చటనే యుండెడిది. ఇక్కడ నన్నగా రున్నాఁ డని, వాని కొక యిల్లున్నదని, వదినెఱుగు నీ భార్యను జూడలేదని నీకు జ్ఞాపక మున్నదా? నే నీ సంగతి బాపట్ల లోనే చెప్పితినిగదా?' అని ధర్మారా వనెను. కిరీటి—అన్నా! నా భార్య యైవంతనే యధికారము నా దనుకొంటివి కాఁబోలు. నేను రమ్మంటిని. 'నా రెవరియింటికో తీసికొనిపోదు నందు వే' నుని మాయ త్రమామ లదుపుపెట్టిరి. నేను 'నాతోఁ గలసి కాపుర మున్నప్పు డైనఁ దీసికొనిపోఁగలుగుదునుగదా' యంటిని. వా రప్పు డట్లే తీసికొనిపోయిరి. కార్యమై నెలనాళ్లు తిరుగనిపిల్లనుబోరు కూరికిఁ బంపించుట న్యాయము కా' దనిరి. ధర్మారావు—కార్యమై నెలనాళ్లు తిరుగని పిల్ల యేమి? ఇంత యల్లరిలేకుండు నీకార్య మాతేండ్ల కిందనే చేసినచో నీపాటి కిద్దఱు ముగ్గురు పిల్లలు పుట్టెడివారు. కిరీటి—ఆమాట నీ వన్నచో బాగున్నది. నే ననఁగలవా? ధర్మా—అనలే కేమి? నీ కెట్లైన సత్తవారు. ప్రేమ వారిమీఁద నుండక నామీఁదనా యుండును? కిరీటి—నీవు పరిహాసము లాడ నారంభించితివా, వానికిఁ జివర యుండదు.

ఇరువురును ధర్మారావునింటికిఁ బోయిరి. అరుంధతి కిరీటిని జూచెను. ఆమె యతనితో మాటాడదు. లోనికిఁ బోయెను. ధర్మారా వింటిలోనికిఁ బోయి 'మఱిది పెండ్లికొడుకై వచ్చెను. ఈ పూట నన్నములోని కేమి చేసెదవు' అనెను. అప్పటికి ప్రొద్దుగుంకి శుక్లాష్టమి యగుటవలన సగము నిండినచంద్రుఁడు గగనమధ్యభాగమునఁ దోచుచుండెను.

అరుంధతి—అన్నములోని కేమియు లేదు. ఉన్న దొండ కాయలు పిందెదగ్గఱుంచి నిన్న దులిపితిని. కాకరపాదు నా కోపిక లేక మించినీళ్ళుపోయుట లేదు. అది కాచుట లేదు. రెడ్డిదొరలు తీగబచ్చలి తిందురా? ధర్మా—ఆ! తిన కేమి? శ్రీకృష్ణరాయల వారు తిగిదు రనియే చెప్పెను. అరుం—మీ రీ బాదము చెట్టెక్కఁ

గలరా? ధర్మా—ఎక్కి? అనుం—ఎక్కి, యావాసముపెట్టి యదుగో
యాకాశమున నున్న శశిరేఖను గొట్టును. అది తరిగి వేయించెదరు.

కిరీటిరాకచే మహానందమగుచున్న ధర్మారావున
కానందము పట్టరాని దయ్యెను. అతడు చావడిలోనికి బరుగెత్తుకొని
పోయి 'కిరీటి! మీ వదినె యిట్లనుచున్నదోయి' యని చెప్పెను.
ముగ్ధుడైన పెండ్లికొడుకు ముసిముసినవ్వులు నవ్వెను. ప్రతిదినము
శశిరేఖవద్దనుండి జాబు రావలయును. కిరీటి యన్నము తినవలయును.
రాకపోవుట యనునది లేదు. ఆ యుత్తరములు చిత్రములుగా
నుండును. అందు ధర్మారావు చూడరాని దేదియు నుండదు. కిరీటి
చదువుకొని ధర్మారావుచేతి కిచ్చును.

“ముద్దుబావా! నా కీనాడు చందమామయుఁ గనపడలేదు,
మాబావయుఁ గనపడలేదు. నీవు వెళ్ళి పదిరోజులుకా లేదు. ఎప్పుడు
వత్తువు? శశి బావనోఁ గలసియుండుట తపస్సుచేసినన్నినాళ్ళు పట్ట
లేదు. ఏడాది తపస్సునకు ఫల మొకరోజు, రెండురోజులో! ఎనిమి
దేండ్లు తపస్సు చేసితిని. పదునాఱురోజులు నీవు నాదగ్గఱనుంటివో.
నీ వెంత ప్రിയమైన వస్తువు. ఇట్లు, నీదాసి—శశి.”

“బాపట్ల - మాఘ శు ౧౨.

“కిరీటి! నిన్న నుపవాసము. నేడు ప్రాద్దుననే భోజనము.
పారణచేసిన దినముననే కద మన ప్రథమసమాగమము! ఈ రాత్రి
తెల్లవాఱులును నేను కిరీటిజపము చేసెదను మీ కేమి మహా
రాజులు, అన్న యున్నాడు. మీకు గాలము చక్కఁగాఁ గడచును.
కళాశాలలోఁ దోడిమిత్రులు కలరు. నే నీ వెన్నెలలలో, నీ వా
చీకటిలో.

ఇట్లు, నీ మేనమామకూతురు.”

“బాపట్ల-మాఘ శు ౧౩.

ని నేనుమని సంబోధించవలయునో తెలియదు. భార్యపేరుతోఁ
బిలువరాదు. నేను మీకు భార్య నైనంతనే మిమ్ము ‘బావా’ యని
పిలువరాదు. ‘ప్రాణప్రియా’ మొదలయిన నీతిజాతీలేని నవలలలోని
నాయికలు వ్రాయునవి ఏమని పిలువను? ఇదివఱకుఁ గిరీటి యని
బావా యని పిలిచితిని. మఱల నట్లే సంబోధించిన సంబోధింతు

నేమో! మొన్న మీయు త్తరములో నే నేదో వ్రాసినవిషయమునకు ధర్మారావు నవ్వినాఁ డని వ్రాసితిని. నా యు త్తరము నాయనకుఁ జూపించుచున్నావా? మంచిభర్తవు. నే నేమో గోష్ఠముగా బ్రతికి బ్రతికి నాప్రేమమంతయు బాలాత్రిపురసుండిరికిఁదక్క మఱియెవ్వరి కిని దెలియకుండ రక్షించుకొంటిని. నీ వేమో యీ రహస్యమును నలుగురినోళ్ళ కెక్కించుము. నాకుఁ గోషము వచ్చుచున్నది. ఈ పూర్ణిమాచంద్రుఁడు నీయంత యందగాఁడు కాదు. నా కితినిని జూచినకొలది నొడలు మండిపోవుచున్నది. వీనికి సిగ్గుగునల్లు నీ వెప్పుడు వత్తువు?

ఇట్లు,

వెన్నెలదారులలో నీకై చూచుచున్న నీ శశి."

‘నిల్లూరు-మాఘ బ ౧౨

నా ప్రాణమా! ఈ సంబోధన లు త్తరము వ్రాయవలసివచ్చిన నాకుఁ గష్టముగా నున్నది. అసహ్యముగా నున్నది ప్రతియు త్తరము మొదట నిట్లే సంబోధించవలయునా? ఇంక ను త్తరము లిట్లు వ్రాయను. మీ యక్కగారు, వదినె నాకొక క్రొత్తనమూనా చెప్పినది. మహారాజశ్రీ ప్రాణనాథులకు-మీపాదదాసి శశి యనేక ననుస్కారములు.' పూర్వ ము త్తరము లిట్లు వ్రాసెడివారట. ఈ నమూనా మనదేశములోనుండి యేల పోయినది? అట్టి నమూనా యు త్తరమునకుఁ గిరీటమువలె నుండును. 'ప్రియమైన ఫలానా' యని మొదలు పెట్టినచో ను త్తరము బోడిగా నుండదా? నేను నీయరుజ్జ లేకుండ నీయూరు వచ్చితిని. నీవు నన్ను తుమించవా? నీవు వెళ్ళి నాలుగైదు శనియాదివారములు గడచినవి: ఇది మఱునాఁడు వత్తు ననుట కాఁబోలు. నిన్నన్న దోషమేమున్నది? నీకొఱకు నే నంత కష్టపడుట నాదే తప్పు. నేనుమాత్రము పడలేదా యందువు కాఁబోలు. పురుషులకు స్త్రీల కిదే భేదము. పురుషులకు వాంఛిత వస్తులాభ మొసతరువాత నది మనదేకదా యన్న యూహతోనే బ్రదుకుదురు. తన్నిత్యానుభవమందు వారికి నిరంతరాబిలాష యుండదు. స్త్రీ లట్లు కాదు. వస్తులాభము కలుగువఱకు పురుషు లంతప్రయత్నింపకపోవచ్చును. వారికి లాలసమెందు. లభించిన యర్థము నడఁబాసియుండలేరు. నా మన సెప్పుడు తక్కినస్త్రీలవలెఁ

గాక నీకు దాచకుండ చూటయిచ్చితిని. చేతిలోఁ జిక్కిన నన్న నీ యిష్టము, నీటనో పాలనో ముంచుము. రా; తేవు శవివారమునాడు రా. నీకొఱకు బాపట్లలో నుందును. రాకపోతివా, మానాయనగారికి మనపెండ్లినాఁడు నీవు పుత్తరము వ్రాసి యెనట్ల నే నగుదును.:

ఇట్లు,

నీకై రోజులు లెక్కపెట్టుకొనుచున్న నీశశి.”

శశిరేఖ వ్రాసిన యుత్తరములిట్లుండును. ధర్మారాజ్జీవా యుత్తరములు చూచి యామెకుఁ గిరీటియెడఁగల ప్రేమకు, వారి జగన్మోహనమైన దాంపత్యమునకు, నామె బుద్ధివైశారద్యమునకు మహానంద మనుభవించును. ఒకనాఁడు ధర్మారావు కిరీటితో నిట్లనెను. “తమ్ముఁడా! నీయుత్తరములు, నీప్రేమ, నీభార్య, నీవు నాకుఁ బ్రతిలవమును మహానందహేతువులుగా నున్నారు. నా కీ యానందము నీ వామెకొఱకుఁ బడినకష్టము లెఱిగియుండుటచేత ద్విగుణీకృతమైనది కావలయును. నాకు నీకథ యంత యానందము కలిగించవచ్చును. ఇతరులకు నాయానందము చూచినవో నొకవిధమైన యున్నాదముగాఁ దోచవచ్చును.”

రామేశ్వరముకేసు మఱల వాయిదా నాలుగైదురోజు లున్న దనఁగా మంగమ్మ స్త్రీ డరువద్దకుఁ బోయెను. రామేశ్వరమునకు శిక్ష పడునా, పడదా యని విచారించెను. “శిక్షపడకుండుటకు బ్రహ్మ దేవుఁడైనను భంగము చేయలేడు. సంగతియంతయుఁ జక్కగా ఋజువగును. చలపతికూడ రామేశ్వరమంతవాఁడైనచో కేసు చలపతిమీఁద స్థిరపడెడిది. అప్పుడు తప్పుకొనుటకు వీలుగ నుండె డిది. ఇప్పుడు తప్పుకొనుటకు దుర్లుట”మని న్యాయవాది చెప్పెను. ఆ నాఁడు వాఘ్మాహ్నము కోరి పోతేవు బ్యాంకుకుఁబోయిమంగమ్మ తనకు రావలసినధనముఁ తయఁ దీసికొనెను. ఆమె యానాఁడే దెజవాడకుఁ బోయెను. ఆ స్థియంతయు సామెపేర నదివఱకే రిజిష్టరుచేయఁబడియుండెను. ధనము పుచ్చుకొని యామె యెచ్చటికిఁ బోయెనో తెలియదు. రామేశ్వరము తరువాత నాల్గరోజులకు నుబ్బిపై పేరక వచ్చి, యామెవైరమా పము లన్నియఁ దెలిసికొని లోడలనున్న వన్నియ పడవారింపవలెనని యామె యింటఁబాశము

పశులఁగొట్టి, లోనఁ బ్రవేశించెను. లోననేమియు లేదు. కాగితములున్న యామెపెట్టెయు, నగలున్న పెట్టెయు, నామెచీరలున్న పెట్టెయు మూఁడును లేవు. పాత్రసామగ్రి పటపులు మంచముమొదలైన సంసారోపయుక్తములైన వస్తువులన్నియుఁ జెదిరిపోకుండసురక్షితముగా నున్నవి. అతఁడు సర్వముదొరకునని యనుకొనెను. ఏమియు దొరక లేదు. వాయిదా వచ్చెను. జనమందఱును కోర్టునిండ గుంపు కూడియుండిరి. సాక్ష్యములు విచారించుటకు నీ నెలనాళ్ళు పట్టెను. ఆ గూఁడు రామేశ్వరమును విచారించుట యయ్యెను. రామేశ్వరము చెప్పిన ప్రతిసంగతియు నసందర్భముగా నుండెను. ప్రతిమాటలో నతఁడు తనకట్లుత్రాళ్ళు తానే తెచ్చుకొన్నట్లుండెను. ఇట్టి దేకేసు వచ్చినను సాక్ష్యములన్నియు విచారించునప్పటికీ మూఁడు నాలుఁగు నెలలు పట్టుచు. కాని రామేశ్వరముయొక్క దుర్జనత్వముచేత మండి పోవుచున్న మాజిస్ట్రేటు తక్కినముద్దాయిలసాక్ష్యములన్నియు నీ నెలనాళ్ళలోనే ముగించెను. ప్రతిపదమున రామేశ్వరమునకుఁ జక్కఁగాఁ జెలిసివచ్చెను. తానుపోయిన యాధ్యత్వమంతయుఁ దన కింకమంది శత్రువులను గడించిపెట్టెనని. అధికారమున్నప్పు డెవ్వనికిని లోకము తన్నుఁగూర్చి యే మనుకొనుచున్నదో పట్టదు. లోకము యొక్క న్యాయము “నవ్వుచు చేసితిమి. ఏడ్చుచు ననుభవించుచుంటిమి” అని యనిపించును. మాజిస్ట్రేటు తక్కినవారందఱిని దొలఁగించి రామేశ్వరమును, చలపతిని సెషన్సుకు కమిట్ చేసెను. ఆ సాయం కాలమే యిద్దఱును బందరు తీసికొనిపోఁబడిరి.

బందరులో రామేశ్వరము చెఱసాలలో నుండఁగా రంగారావుగారు జామీనపై విడుదలకుఁ జాలప్రయత్నము చేసిరి. జడ్జి యొకదొర. ఇట్టి దొంగనొట్ల కేసులు పది షడునొకఁ డిదవఁకే యతఁడు విచారించియుండెను. ఇది లోకమునందు చాలఘోరముగా నున్నది. ఇట్టి కేసు వచ్చినప్పుడెల్ల గట్టిగా శిక్షించవలెనని యాయన యూహ. అందులో నేఁబదిమంది ముద్దాయిలలో నలుబది యెనమఁడుగారు విడుదల. ఇద్దఱు సెషన్సుకు వచ్చుట. జమీందారుగారి యన్నిప్రయత్నములును నిష్ఫలము లయ్యెను. సుసానీ యాంగిలేయ స్త్రీ. ఆమె పోయి చెప్పినచో దొర వినును. సుసానీ తాను చెప్ప

ననెను. ఆమెకుఁ గ సావాండ్లద్వారా జోస్యులకథయంతయుఁ దెలియును. ఆమె నిలువెల్ల మండిపోయినది. పైఁగా హిందువులెల్లకు మహాకాముకులు, పెళువులు, హత్యాకారు లని యామెయభిప్రాయ పడెను. సుసానీచేతఁ జెప్పించుటకు వీలులేకపోయెను. అదియుఁగాక, యామె మఱలఁ దనతల్లిదండ్రులను జూచుటకుఁబోవు ప్రయత్నములమీఁద నుండెను. మూఁడేండ్లకు వత్తు నని చెప్పినది. అట్టి మూఁడేండ్లు రెండుగడచినవేమో! అందుచేత నామె యసలే చెప్పుటకు వీలులేకపోయినది.

జిల్లాకోర్టునకుఁ బోయినతరువాత రామేశ్వరమునకుఁ దెలిసెను: ఇది తాతాచార్యులుగారిముద్ర పడిన దని. తప్పించుకొను దారి లేదు. ఆయన తానుచేసిన కార్యములన్నియు నొంటరిగాఁ జెఱసాలలోఁ గూర్చుండి తనలోఁ దాను పునశ్చరణ చేయును. ఒక నాఁడు ప్రొద్దుత్రుంకఁబోవుచున్న దనఁగా నిర్బంధితుల నందఱిని వారివారి గదులలోనికిఁ బంపించి తాళములు వేసిరి. గదికి ఒకవైపున గజము వెడల్పుగలగోడ. అది కొండరాయి. దానిపై ని గచ్చు చేసిరి. అందులోనుండి యేమియుఁ గన్పించలేదు. మూఁడువైపుల గోడలు, నాల్గవవైపున నినుపచువ్వల తలుపు. అందునుండి చూచినచో వెలుఁగుచీకట్లు కనిపించవలయును. అచ్చటి వెలుఁగునబట్టి సూర్యోదయస్తమయములు లెక్క. సూర్యుఁ డుదయించిన గంట నేపటికిఁగాని యచ్చట సూర్యోదయము కాదు. ఇంక గంట కస్తమించు ననఁగా నక్కడ నస్తమించును. చీకటిపడిన తరువాత వెలుఁగుచూచు ప్రాప్తిలేదు. ప్రొద్దువోయి యంతయు సరిగానున్నదో లేదో యని చూచుట కొక లాంతరు వచ్చును. ఆ లాంతరు వెంట వెలుఁగుకన్న ఘోరముగా దీర్ఘములైన నడచుచున్న కాళ్ళు రెండు పెద్దనీడలు వచ్చును. అవి యంతలో నంతరించిపోవును. తరువాత నేకాకిర్వము, గాఢాంధకారము. రామేశ్వరము తా నూహించ సాగెను. “మూఁడేండ్లముచ్చట కెంత ఘోరమైతి? మూఁడేండ్లలో నే నెంత సంపాదించితిని? ఒక మేడ కట్టితిని. సినిమా హాలును. స్థలమును సర్వమును జెడి యమ్మకొనినను బదివేలు వచ్చును. మేడకుఁ బదివేలైనది. పదివేలవఱకు ధనము నిల్వయున్నది. పేద

లయిన గునుస్తాల నోరుకొట్టి యుపాధ్యాయుల నోరుకొట్టి బోర్డుల నుండి ప్రమాణపుబిల్లులఖర్చు వ్రాసి, కంట్రాక్టు నిచ్చిన ప్రతివిషయములోను డబ్బుగుంజి యింత డబ్బు సంపాదించితిని. భార్యలేదు, పిల్లలు లేరు. మంగమ్మ యున్నది. మంగమ్మ కనుపించి నెలనాళ్ళయినది. అది యేమో నా కాపురా లని యాస్తియంతయు దాని పేర వ్రాసితిని. దానిభర్త చచ్చినను దానికి నేను ఔరము చేయించలేదు. అది నాకు ఔరము చేసినది. అది పూర్వ మెంతో యమాయకురాలు. నేఁ డింత గడుసైన దేమి? అసలు దానిలోని తత్వమే యిది. స్వైరణి, లోకజ్ఞానము నార్జించుట కేమి కొదువ! సినిమాలో నున్న నారందటికిని దాని నుండే యెక్కువయభిమానము. దానిని నేనేకదా చెఱిపినది; అది నన్ను మఱిలఁ జెఱిపినది. న్యాయ మైవపనియే జరిగినది. న్యాయమైవపని యేమిటి? నేను చెఱిలోనుండి వదలివచ్చినతరువాత దానిప్రాణము లేతెదను. అది నన్నింత మోసముచేయునా? న్యాయశాసుల కిచ్చుటకు నావద్ద దమ్మిడీ లేక పోయెనే. రంగారావుగారి నేమని యడుగుదును? అడిగినాత్ర మేమి లాభము? అటు దినా నీయనీయఁకు; ఇటు సుసానీ యాయనీయదు. చలపతికి నాతోఁబాటు పడేండ్లు వేసినను వానికిఁ దగినశిక్ష కాదు. నాఁడు నరహంతకుఁడు. జోస్యులను దలమీఁద బాదిచంపినాఁడు. నేను వలదుగా యుంటిని, నాఁడు వినలేదు. నీవు చేసినది పాపమురా యుంటిని. నాఁడు 'అయ్యా! మీరు చేసినదే పాపము. నేను చేసినదే పుణ్యము. మీరు చేసిన పాపమునకు న్యాయస్థానములు, న్యాయ పతులు, న్యాయశాదులు మి మ్మేమియుఁ జేయకు. న్యాయశాస్త్రపుఁ జట్టములు నిమ్ము చాలవిధములుగా సారక్షించును. ఒక మనిసిని బాధపెట్టి, నాఁడు బ్రతుకుట కష్టమైనట్లు మాయోపాయములచేత వానిని బాధించుము. వానిమీఁద నభియోగము లేదు. మిక్కిలి కోపమువచ్చి యా యావేశములో వానిని జంపుము. న్యాయస్థానములు వారి కుఁదిశిక్ష విధించును. ఇది యేమి న్యాయము బాబూ!" యనెను; నాఁడు చెప్పినదే బాగున్నది. 'ఏమిరా యతని జంపుట యుపకారము చేయుటయా?' యనఁగా, నాఁడు 'దొరలు బాధపడుచున్న గుఱ్ఱములను గుక్కలను జంపెదరట. వారు జేసినది

న్యాయమెవచో నేను చేసినదియు న్యాయమే. అతడు తనభార్య తన్ను వదలిపోయినవని మహాదుఃఖమయ్యై పిచ్చియైకి- తిండిలేక తిరుగుచుండెను. అతనికి సుఖమా? శాడా? అతడు చచ్చిపోవుటయే మంచిది' యనెను. ఆ నాడు మే మందరమును నవ్వితిని. ఆ చవుట, యాత్రుళ్ళుట నేటికి గట్టికడివినది. ఈకోర్టులో నన్నుఁ గూడ వదలిపెట్టుమరేమో! కేసు మఱి విచారించినచో నెట్లు పోయి యెట్లువచ్చునో? నన్ను వదలిపెట్టినచో నీమంగమ్మకు మ్యాజి స్ట్రీటును ఇన్స్పెక్టరును నందఱిని గడ్డి గఱిపించనా? నా యె తైంత వీ రెంత? న న్నెంత యన్యాయము చేసిరి? అన్నిటికన్న మంగమ్మ చేసినపనియే బాగున్నది. అమాయకురాలు, పల్లెటూరిది ఏదో మగనిచాటునఁ బడి సంసారముచేసికొనుచున్నది. ఇంటిలోఁ దిని యింటివాసములు లెక్క-పెట్టినట్లు దానికి ధనాశపెట్టి మహాఘోర కార్యము నాచరించితిని. అస లా చేసినపనికే తూర్పుబండి యెక్క వలసినది. పదినెల లాలస్యమైనది.”

మఱునాటియదయమున రామేశ్వరముతో మాట్లాడుట కొక స్త్రీ వచ్చినది. ఆమెకు రామేశ్వరము గదిదగ్గఱకుఁ దెచ్చిరి. అతడు చువ్వల వెనుకనుండి యామెను జూచినంతనే కోపముతోఁ గూడిన ముఖలక్షణములు ప్రకటించెను. ఆమె యిట్లనెను. “నేను పల్లెటూరి పిల్లను, నీవేమో ధనవంతుడ వనుకొని భ్రష్టురాలనై పోతిని. నన్ను నీవుచేసిన మోసమునకు నీ కి శిక్ష యైనందుకు నాకుఁ జాలసంతోష ముగా నున్నది. నీ వీ నోట్లు సృష్టించుట చేసితివిగాన నాపేర నాస్తి వ్రాసితివి. లేకపోయినచో నే నేమి కావలసినది? ఆస్తి నా యధీన మైన దని నీవు దుఃఖించకుము. ఆ యాస్తితో నీవు చేసినవానికన్న మంచిపనులు చేయుదును. నీవు పదేండ్లో, యాతేండ్లో యైనతరువాత వచ్చినప్పుడు నా మాటలలోని నిజము నీకుఁ దెలియఁగలదు. నా కిప్పుడు పదునేడేండ్లు. నేను వట్టి పసిపిల్లను. నేను బ్రతికి బట్టకట్టవల సిన దినములు చాల యున్నవి. ఎంత చెడినను నింక నలువది మూడేండ్లు బ్రతుకవచ్చును. నేను నీ కపకారము చేసితి నను కొనుము. నేను చేసినది ప్రత్యపకారము.” రామేశ్వరము రక్తా

క్షుణ్ణై కన్నులనుండి కోపము లుండును. ఆమె లెక్కలేనట్లు తిరస్కారహాసముచేసి వెడలిపోయెను.

సహాయనిరాకరణోద్యమములోనిర్బంధింపఁబడిన యొకమిత్రుఁడు బందరు సబ్ జైలులోనుండి, ధర్మారా వతనిని జూడవచ్చెను. మాజిస్ట్రేటుగారి యనుజ్ఞగైకొని ధర్మారావు చెఱిగోనికిః బ్రవేశమై మిత్రునకై వెదకుచు వచ్చుచుండెను. ఒకగదిలో నతని కొక పరిచితమైనముఖము కనఁబడెను. ధర్మారావు నిలువఁబడిచూచెను. రామేశ్వరము ధర్మారావును జూచెను. ఇద్దఱికన్నులు కలసినవి. ధర్మారావుచూపులో వైమనస్య మగపడెను. రామేశ్వరముచూపులో గ్రూరత్వ మగపడెను. ధర్మారావు తననునప్పులో 'నింక సుమా రొక పదేండ్లదాఁక గణాచారి వీఁడు కనఁబడినంతనే వీనినుండి తప్పించుకొనుటకు వీధివెంటఁ బరువెత్త నక్కఱలేదు' అనుకొనెను. రామేశ్వరము నుననుగో 'నేను మఱల వచ్చినతరువాత పనిపట్ట వలసినవారిగో వీఁడొకఁడు' అనుకొనెను. ధర్మారావునడిచిపోయెను.

తరువాత నిరువదిరోజులకు రామేశ్వరము కేసు విచారణచేసి యతని కేడేండ్లును, చలపతి కెనిమిదేండ్లును శిక్షవేసిరి. ఆ నాఁడు సాయంకాలమున నిద్దఱును దూర్పుబండి యెక్కిరి. ధర్మారావు బెడవాడపోవుటకుఁ దానుగూడ రైలెక్కెను. అతఁ డేనో పని యుండి యానాఁ డకస్మాత్తుగా బందరు వచ్చెను. రామేశ్వరము తల బోడి, చేతులకు బేడి. ధర్మారా వనుకొనెను. "వీనిమీఁద పిడుగు పడుట తప్పెను."

పదునాటవ అధ్యాయము

సంవత్సరము తిరిగి వర్షర్తువు వచ్చినది. కిరీటి పరీక్ష యయ్యెను. సుబ్బన్న పేట వదలివెళ్ళి నాల్గునెల లయ్యెను. మొదటి నెలరోజువిడిచి రోజు ధర్మారావునకు జాబులు వ్రాసెను. అవి యొక్కక్కటి నాల్గుపుటలు. రెండవనెల మూడుపుటలు. నాలుగు రోజుల కొకసారి ఇప్పుడు పదిరోజుల కొకసారి, అదియుచు కార్డు. కార్డులో సగము.

ధర్మారావున కిది న్యాయముగానే తోచెను. కాని వారి యిరువురి యంతరాత్మలలో నొకరికొకరు దూరముగాలేరు. దూర మైనది యుత్తరముల యొత్తిడి. ధర్మారావు పదియుత్తరములు వ్రాసెను. ప్రతియుత్తరములోని చివరివాక్యమిది. 'నీవును శశిరేఖయు నెప్పుడు వత్తురు? కిరీటి 'యిప్పుడు వత్తునిప్పుడు వత్తు'నని వ్రాయుచు. కిరీటి వర్షర్తువువచ్చినంతనే వత్తు నని వ్రాసెను. వర్షర్తువు వచ్చెను. వచ్చిన వర్షర్తువు దొడ్డిలోని కూరపాములు పండించెను. అతిథులు వచ్చుచున్నారు. వారికిఁగాపలయు నని కాఁబోలు దొడ్డిలోని చేమంతి మొక్క పూయించెను. హేమంతములో బూయు శామంతి కాకుసుమములు తొందరపడి వర్షావేశఁ బూచెను. ఆ మొక్కనాటి రెండేండ్లయినది. అది యింతవఱకుఁ బూచినది కాదు. శశిరేఖ వచ్చుచున్నది. ఆమెజడలోనికిఁ బూవులేవీ యన్నట్లు శామంతిక పచ్చపరికిణీకట్టిన పదియేండ్ల కన్నెవలెఁ బూనయ్యెను. ఇంకఁ బట్ట ణపు గడ్డి చేమంతిపూలు-వాసనలేనివి-తనపైకి దండయాత్ర వచ్చు చున్న వని తెలిసెఁ గాఁబోలు కుసుమించు శక్తియున్న కొంచెము వ్యర్థముగాకుండ చేసికొందుము, దీప ముండగనే యిల్లు చక్కఁ బెట్టుకొను మన్నారు, ఇంక రెండుమూడేండ్లకు మించి నా ప్రతిభ లేదు. చెన్నపురిపూలు తఱుముకొని వచ్చుచున్న వని యామె తొందరపడి పూచెను. మందారతరువు రేక మందార ముద్దమందార రెండును బూచి శామంతి కామందార పుష్పములు దొడ్డియన్న ముత్తయిదువు దాల్చిన పసపుకుంకుమలవలె, ఖండితానాయక

యొక్క యీర్వా కోధదృగంచలకాంతులవలె వికసితైను. వర్షపు పొలాలనిండ నిండిన నీళ్ళలోఁ గురిసి. పడుచున్నచిరుకు పడినచోట నెల్లను పొట్లపూలు పూయించెను. కాపుపడుచులు, మాలెతలు పొలాలమీఁద నూడ్చుచుండిరి. రం యి మ ని దూరమునంఁగి ధ్వని వచ్చును. రైలేమో యని వెనుదిరిగి చూతురు. హోరు మను గాలితో వాన వచ్చిపడును. చిన్నచిన్న మట్టిబెడ్డలతో వినరి కొట్టినట్లు వర్షపు పెద్దపెద్ద చినుకులు చెంపలకొఱకు చెడిలు మని కొట్టును. 'అబ్బో! నా మగఁడైన నింతదెబ్బ కొట్టలేదే' యని యొకతె యనఁగా, మఱియొకతె 'నిన్ను వానమగఁడు వదలిపెట్టునా. ఇంటిలోని మగఁడు వదలిపెట్టిన' ననును. ఊడ్చుచుఁ గొందఱు తల యెత్తకయే యూడ్చుచుందురు. వర్షము వారివీపులమీద స్వారిచేసి పోవును. పొలముగల యజమాని తాటియాకుల గొడుగుతోఁబొలము గట్టునఁ గూర్చుండును. లేదా, నారుకట్టలు దూరదూరాలకు విసరి వేయుచుండును. వరుసమువచ్చి తాటియాకుల గొడుగుమీఁద శ్రీకృష్ణుఁడు కాళియాహి శిరస్సునవలె సృత్యముచేయును. భగవంతుని కాలిగజ్జెలు మ్రోఁగును. ప్రణయినీమధుఁగోపమువలె రివ్వనవచ్చి రివ్వనపోయిన చిలుపవానలు కాపుల నసనములు తడిపొడిగాఁ జేయును. మఱల నెండఁబెట్టుచు. మఱలఁ దడుపును. మూఁడునెలలు కాచిన యెండలకుఁ జర్మము, మాంసము, మజ్జ, అస్థివఱకునష్టమై నేఁడు వచ్చిన నీలమేఘప్రసవద్వర్షాబిందువులకు శరీరములు చల్లనై ప్రాణములు హాయి యనిపించెను. ఊడుపుకత్తెలు రైలు వచ్చు చుండఁగా నిలుచుందురు. రైలువంకఁ జూతురు. అందులోఁగొందఱు పిల్లలు రైలులో నున్నవారిని జేతులతోఁ బిలుతురు. పిలుచుచున్న కాపుపిల్లలకు గిరీటిచూచి శశిరేఖతోఁ జెప్పెను. 'సుబ్బన్న పేట మనలఁ బిలుచుచున్నది చూచితివా' యని. ఆమె నవ్వెను. రైలు దిగినంతనే ధర్మారావును, గిరీటియుఁ గాఁగిలిండుకొనిరి. దూరమున నున్న శశిరేఖ నవ్వెను, ధర్మారావు 'చూచితివటోయి, నీ భార్య నవ్వుచున్నది' అనెను. కిరీటి శశిరేఖను దగ్గఱకుఁబిలిచి మువ్వురు నింటిదారి పట్టిరి. అరుంధతీ శశిరేఖలు వేయియేండ్ల నాటి యక్కా సెల్లెండ్రవలెఁ గలిసికొనిరి. ప్రతినిముసము నరుంధతికి శశిరేఖ దేవ

తావతార మనిపించినది. అంతవడిగాఁ బ్రేమించిన యిల్లాలుఅంత చక్కఁగా దేవీప్రసాదము వడసిన భక్తురాలు-శశిరేఖ యన్నచో నరుంధతికి నామె స్త్రీలోకమాళిరత్న మనిపించెను. శశిరేఖసౌందర్యము నవమల్లి కాకుసుమసౌభాగ్యప్రతిస్పర్ధి. అచ్చరభూలోకమున కవతరించిన ట్లున్నది. రాణివాసములో నున్న యసూర్యంపశ్య శరీర చ్ఛాయ లామెదేహమున మెఱుఁగెక్కెను. అరుంధతియు సౌందర్యవతియే. ఆమెసౌందర్యము వేఱు. ఆమెసౌందర్యము శామంతికా పుష్పమువంటిది. మనిసి యచ్చరవలె నుండదు. భూలోకమందలి యొకసౌందర్యవతివలె నుండును. ఆమెశరీరచ్ఛాయ పచ్చనిబంగారము. అందు సితచ్ఛాయలు సమ్మిళితము కాలేదు. అరుంధతి ముఖాంచలములఁ దఱుముకొని వచ్చుచున్న ప్రేమ భావము గోచరించదు. పొంగడిఁగి, సహజమయిన వినయముచే నామె మొగము విరియుటకుఁ గొంకుచున్న కింజల్కపిశంగితనవనీరేజపత్ర సదృశమై యుండును. అరుంధతి శశిరేఖ నాదరించి యిరువురు నా కథ లీ కథలు చెప్పుకొనుచుండిరి. అప్పటికిఁ బ్రొద్దు వాటారినది. శశిరేఖాకిరీటులు భోజనము బెజవాడ స్టేషనులోఁ జేసి వచ్చిరి. మధ్యాహ్న మేదో ఫలహారమైనతరువాతఁ గిరీటి ధర్మారావులు జాతీయకళాశాలవైపునకుఁ బోయిరి. రథంతరి వీరు వత్తు రని తెలిసి ధర్మారావునింటికి వచ్చెను. వారు మువ్వరు నొకరితో నొకరు మాటాడుకొనుచుండఁగా శశిరేఖ 'ఎంతమంచివదినె వమ్మా! మీ వంటి మంచివారి నిద్దఱను గలసికొంటి' ననెను.

రథంతరి—అప్పుడే యెక్కడ నైనది! అసలు జూడవలసిన యామెను జూడనే లేదు. శశిరేఖ—ఎవ రామె? రథం—తినఁబోవుచు రుచు లెందులకు? ఆమె యి పాటికి బయలుదేటి వచ్చుచుండును. శశి—పెద్దయ్య మెయ్య? నలువదియేం డ్లుండనా? రథం—నలువదియేండు లేమి? నాల్గువేలయేండ్లు. యుగయుగాలనాటి స్త్రీ.

శశిరేఖ పరాచికము లాడుచున్న దని నవ్వెను. అంతలో గిరికి వచ్చెను. గిరిక నల్లనిచీరఁ దాల్చి, తెల్లనిరైక తొడిగి, సర్వా భరణశోభియై బయలుదేఱెను. వీధియంతయు బురడయై, యామె పాదములకు రాచిన యలక్తకము ప్రక్కలవెంబడి ప్రవేశ్యవద్ద చెఱఁగి

పోయెను. ఆమె ధర్మారావునింటికి పదియడుగులదూరమున నున్న దనఁగా, నొక తొందరకత్తెయైన చిలుపవానజల్లువచ్చి యామె వస్త్రములు తడిపెను. ఆమె తొందరగా నడిచెనుగాని వాన యంత కన్నఁ దొందరగాఁ గురిసెను. తాను వాన నతిక్రమించి లేకపోతి ననుటలో నామె నవ్వుచు లోని కరుదెంచి, వచ్చుచునే యరుంధతితో 'వదినెగారూ! యీ వాన మీకన్న గడసరి. నన్న నిము సములో నింత చేసినది' యనెను. ఇంతలో సరుంధతీరథంతరులుకాక మఱియొక స్త్రీయుండుటచూచి సిగ్గుపడి ముఖమండలమునం దపరిచితి నెల్లడించెను. రథంతరి 'భయము లేదు. భయము లేదు. ఈమె యింకొక వదినెగారు ర' మృనెను. గిరిక 'చీర తడిసినది. ఇంటికిఁ బోయి ముఱలఁ బొడిచీర కట్టుకొని వచ్చెద' ననెను. రథంతరి 'ముఱలఁ దడువ దని నమ్మక మెక్కడిది? నీవు మఱి పసిపిల్లవై పోవు చున్నావు! నీయొడలిమీఁదికి వచ్చిన యావనమునైన నీ వెఱుఁ గవుకాబోలు! అంత యవిదితశ్రోణీభర మేలనే?' యనెను. గిరిక కన్నులు విస్తరించి 'అమ్మా! వదినెగా రేమో యనుకొంటిని? ఈ సారి నా శ్రోణీభరాలసతకు, వచ్చుచున్న మేఘముయొక్క వేగము నకు సరిచూచుకొందును' అనెను. అరుంధతి 'ముఱల నంతదూరము పోవుట యెందులక? నాది క్రొత్తచీర యొక్క డున్నది. కట్టుకొందువు కాని' అనెను. శశిరేఖ వారిసంభాషణకు నచ్చెరువుపోయినది: 'వీరు మువ్వరును విచిత్రస్త్రీలు. ఒకరికన్న నొకరు పవిత్రశీలలు. ఒకరి కన్న నొకరు వివేకవంతులు. కాని యొక్కరికిని నాంగ్లేయభాషా వాసన యున్నట్లు తోచలేదు. మా టలలో రసస్ఫురణ చాల నున్నది. ఈ మూడఁడఁదామె యెవరు? ఆమెకన్నులలో నేదో దివ్యజ్యోతి కనబడుచున్నది. ఎట్లనై విప్పరిన ముఖమండలము, విశాలము లయిన నేత్రములు, మిక్కిలి వెడల్పైన ఫాలము, దీర్ఘనాశిక, ఉబి కిన గండభాగములు, శరీరమంతయుఁ గరినమై, మహారోగ్యవతివలె నున్నది. పదునెన్నిదేఁడు లుండవచ్చును. అనాఘ్రాతమైన పుష్పమా. అందుకనియే రేకలు బిగిసి చీక్కనయై యున్నవి. ఎవ రామె? ఆమె శరీరాంచలములయందు దేవతాత్వము గోచరించుచున్నది. ఆమె నేత్రము లెంత నేపును సూర్యగతములేకాని, యామె నేలవంకఁ

జూచుటలేదు. ఆమె మాటాడుపద్ధతిలో సహజమైన వినయాకృతి కలదు. ఆమె యెవరై యుండును?" రథంతరి గిరికతో 'కిరీటి నెఱుఁగుదువా?' యనెను. అరుంధతి 'తడిగుడ్డలతో నెంతసే పుండెదవు? చీరకట్టుకొ' మ్మనిన రథంతరి 'నీ చీర యామెకు సరిపోవునే యనుకొందము. రైక సరిపోవలదా?' యనెను. గిరిక రథంతరివంక నొక చూపు చూచెను. అది సునిశితమై రథంతరిహృదయముదాఁక గ్రుచ్చుకొనెను. రథంతరి కనులుమూసికొని నమస్కారముచేసెను. మనసులో ననుకొన్నది: 'స్వామీ! నీయదృష్టము. నాకు దగినంత సేవ నేనును జేయుచున్నాను.' అరుంధతి 'ఏమమ్మా! గిరికా! రథంతరిమీఁద సంత కోప మెందుకు? నీలో నున్న రసాంభోధికి రథంతరి యేతాము లెత్తుచున్నది. నీవు స్వామికి మఱియు మఱియు దగ్గరదాన వగుచున్నావు' అనెను.

శశిరేఖకు వారిమాటలలోని యర్థములు తెలియలేదు. ఆమె వచ్చినప్పటినుండియు సరుంధతీరథంతరు లామెవంకనే చూచుచుండిరి. ఆమెతోనే ప్రసంగించుచుండిరి. ఇంతవఱకుఁ దన్నంత యాదరించిన వారిరువురు నామె వచ్చినతోడనే తనవంకనైనఁ జూడకుండుటకు శశిరేఖ నివ్వెఱవోయినది. అరుంధతి తనచీరఁ దెచ్చి గిరికచేత బలవంతముగా గట్టించినది. గిరిక వానిని ధరించి 'మఱల నీ కీ చీర పనికివచ్చునా?' యనెను. అరుంధతి 'నీవు వయసు చేతఁ బసిదానవు. నేను నీకు నమస్కరించరాదు' అనెను. అరుంధతి కన్న గిరిక కొన్ని నెలలు చిన్నది. బయట వర్షము మఱల విజృంభించినది. ఈసారి చిత్తజల్లులవలెఁ గాక నిలిచి కురియుచున్నది. బయట నొక మహాధ్వని కలుగుచున్నది.

రథంతరి—కిరీటి నెఱుఁగుదువా? గిరికి—ఎఱుఁగను. అరుంధతి—ఎఱుఁగ కేమి? మీ యన్నగారివెంటఁ దిరుగు కుట్టివాఁడు. నిరు డీ యూరిలో బి. ఏ. చదవుకొనలేదా? గిరిక—అవు. నొకటి రెండుసారులు చూచితిని. అరుంధతి—ఈమె యాయనభార్య. ఈమె పేరు శశిరేఖ.

అరుంధతి యిట్లు చెప్పుచునే యున్నది. గిరిక తనలోఁ దా నేదో మాటాడకొనుచున్నది. రథంతరి 'ఆ యనుకొనుచున్నది. పై కన

రాదా?' యనెను. గిరిక నవ్వి నది. ఆమె నవ్వులో నొక తన్మయ రేఖ గోచరించినది. శశిరేఖ చక్క-గా సంగీతము పాడగలదు. 'ఆమె పై కనుడు, విందు' మనెను. గిరిక శశిరేఖవంక నిజ్జీవలై జూచినది. అరుంధతి 'మాచెవు లేమి పాపము చేసినవా? ఒక్క పుణ్యపుమాట మాచెవిని పడనీయరావా' యనెను. గిరిక—ఏమో నమ్మా! మీ మాటలు నవ్వులో, నిజములో తెలియదు. ఏ మను కొనుచున్నాను? ఏమియు ననలేదు. రాతి రొకసంగతి జ్ఞాపకము వచ్చినది. అది యచుకొనుచున్నాను. అరుంధతి—దేవాలయ మునకుఁ బోదమా? రథంతరి—నాన వెలియలేదు.

శశిరేఖ గిరికవంకఁ జూచినది చూచినట్లే యుండెను. అరుంధతితో 'నీమె యెవరిభార్య' యనెను అరుంధతి నివ్వెఱపోయి శశిరేఖవంకఁ జూచెను. చూచి 'యెవరిభార్య యేమిటి? ఆమె దేవదాసి' యనెను. దేవదాసి యనఁగా తెలుఁగుదేశమున నితరస్థలముల నున్న వారి కేమి తెలియును? సుబ్బిన్న పేటలోనివారికే తెలియును. తక్కినది తెలియకపోయినను శశిరేఖ కొకటి తెలిసెను. అది యామె కులము. బయట వాన కొంచెము తగ్గెను. ఆకాశములో మెఱపులు స్వర్గమున జరుగుచున్న దేవదానవ యుద్ధసమయముల మెఱపించిన కత్తులవలె నుండెను. ఆకాశమున నుఱుము లొకటి పశ్చిమమున నుఱుమును, దాని కెరురుగా మఱల నుత్తరదిక్కున నుఱుమును. ఆలయములో బ్రాహ్మణులు రెండుబారులుతీర్చి మంత్రపుష్పము చెప్పిన ట్లున్నది. వేదములు వంతులువేసికొని గానముచేసిన ట్లున్నది. నేలనున్న గనులు వర్ష మునకుఁ పైమన్న కొట్టుకొనిపోఁగా నశాణోల్లేఖితములై వెలువడిన మహామరకతములవలె, దారి కిరుపక్కలఁ బడియున్న, పాచిపట్టి యాకుపచ్చరంగుల బావుకుకప్ప లొకదాని కొకఁ డెదురుపడి పచనలు చదువుచున్నట్లు మేఘములుకూడ నొక దాని కొకఁ డెదురుపడి యుఱుముఁజొచ్చెను. అంతవఱకు గిరిక తడి రైకతో నుండెను.

శశిరేఖ—ఆమె యింతవఱకుఁ దడిరైకతోనే యుండెను. అరుంధతి—నేను నాడని రైకలేదు. పెట్టెలోనున్నవికూడ వాడినవే! రథంతరి—నేను చెప్పలేదా? నీరైక చిటిగిపోవుట తప్ప లాభము

లేదు. గిరిక—నారైక యెండినది. రథంతరి—నేను తాకిచూడనా? అరుంధతి—నీవు స్వామికన్న ధూర్తురాలవు.

వాకిటిలో వాన వెలిసినది. గిరిక 'యాలయమునకు బోద' మనెను. నలువురును బయలుదేరిరి. వారియింటినుండి యాలయమునకు దగ్గఱత్రోవ యున్నది. ఆ త్రోవవెంట జన మెక్కువగా నుండరు. నలువురును నాల్గరకములైన స్త్రీలు. నలువురిసౌందర్యములు నాల్గరకములు. గిరికాసౌందర్యము స్వామి సమాదరణముచేత బవిత్రమైనదే కాని, తక్కిన మువ్వురిసౌందర్యము కొఱతవడినది కాదు. వారు నలువురు నడచుచుండఁగా నాలుగుమహానదీప్రవాహములు కదలినట్లు, నాల్గు ప్రభాతరశజ్యోతిస్సులు వెడలినట్లు, నాలుగు శశికళలు బయలుదేరినట్లు, వీధియంతయు దగద్గతిమైన నేల దివ్యమగుటచేత నిర్జనమైనది. శశిరేఖ నడచుచుఁ తన్నుఁ దా నెఱుఁగదు. ఆమె గిరికమీఁదఁ బెట్టినకనులు పెట్టినట్లే యున్నవి. మువ్వురునుగలసి ముందునడచుచుండిరి. ఆమెవెనుక నడచుచుండెను. ఆలయములోనికిఁ బోయిరి. సరస్సునఁ బాదప్రక్షాళనము కావించిరి. ప్రదక్షిణము చేసిరి. ఆలయములోనికిఁ జనిరి. పై నాకాశము మద్దెల వాయించినట్లు ఆఁగియాఁగి లో లో మెఱసెను. దేవదాసి యటు నిటు చూచెను. శ్రుతిపోయుటకు, దాశము వేయుటకు, మద్దెల వాయించుటకు మువ్వురు వచ్చిరి. శ్రుతిపోయుటకువచ్చినది కబీరు. దేవదాసి కబీరును జూచి నవ్వెను. కబీరు 'నేను పురపాలకసభ్యుఁడైనచోఁ గులవృత్తి చేయరాదా?' యని శ్రుతి సవరించెను. గిరిక తెచ్చిన గజ్జెలు కాళ్ళకుఁ గట్టి పాడ నారంభించెను. ఆలయములో నెవ్వరును లేరు. స్వామి యున్నాఁడు. ముగ్గురువదినె లున్నారు.

సారాష్ట్రరాగము - ఆదితాళము—పల్లవి:

“ఇద్దటివలెనే కూడి యెవ రున్నారు తెల్పరా
బద్దికతో మనవలె నున్నారా, మువ్వగోపాలా!
ఇద్దటివలెనే గూడి యెవ రున్నారు తెల్పరా!
మున్న నలరాజు నీవే ముదిత దమయంతి నేనే
చెన్నగ శ్రీకృష్ణుఁడు నీవే శ్రీకృష్ణోదేవి నేనే ॥ ఇద్దటి॥

అల రఘురాముఁడు నీవే, అయిన సీతాదేవి నేనే

నిత్యము మదనుఁడు నీవే నీకు రతీదేవి నేనే. || ఇద్దటి ||”

సంభోగ శృంగారాభినయమునందు గిరిక విచిత్రముగా, నిజముగా స్వామితో ననుభవించిన దానివలెఁ జేసినది. అరుంధతియు, శశిరేఖయు నచ్చెరువందిరి. అనభ్యస్తవిద్యలు, వారిరువురు సరిగా నిట్లే యొకానొకరాత్రివేళ భర్తలతో ననిరి. అది కీర్తన. గిరిక పాడుట. నాయకుడు మువ్వగోపాలుఁడు. ఇద్దటియొడఁగులు పులకరించినవి. రాతిరికథయిదా! గిరిక యరుంధతికి దగ్గఱగా వచ్చి ‘రాతిరి జరిగిన దిదే. దర్శనము మూఁడువిధములు. రాత్రి స్వప్నదర్శనమైవది. నా కిది చిత్రముగా నున్నది. నేను మీతోమాట్లాడుచుందురు. మాట్లాడుచున్నట్లునాకుఁదెలియదు’ అనెను. మఱల నందుకొని గిరిక “చెన్నుఁగ శ్రీకృష్ణుఁడు నీవే శ్రీ గుక్మిణీదేవి నేనే! ఇద్దరి!” యని పదార్థాభినయము చేయ నారంభించెను. శ్రీకృష్ణుఁడు పూతనచరుబాలు త్రావెను. పూతన చనిపోయెను. స్వామి కాలుసాచి శకటాసురుని దన్నెను. వాఁడు విఱిగిపోయెను. బరువైన కుమారుని యశోద తొడలనుండి క్రిందికి దించెను. తృణావర్తుఁ డెత్తుకొనిపోయెను. వానికిభగవంతుఁడు బరువెక్కి వాఁడు ఒక కొండమీఁదఁ గూలెను. వానిశిరస్సు చిదిసెను. స్వామి బృందావీధి వేణు పూఁదెచు వ్యత్యస్తపాదారవిందుడై భూవిత్తేపముతోడ దావలిభుజమునఁ జెక్కుగీలించి, మరకతమయ వేణువుపైఁ గోమలహస్తాంగుళీనఖమాణిక్యము లాడించెను. నెమరు వేయుగోవులు నెమరుమాని తలలెత్తిచూచెను. పరిత్యక్తసంసారలై యొక తె నీవిముడి వేయుచు, నొక తెవేయుచున్న రైకముడి వేయుట మఱచి, మఱియొక తె ముడువఁబోవుచున్న తల ముడువక పరుగెత్తుకొనిపోయిరి. స్వామి చిటికెనవ్రేల గోవర్ధనపర్వత మెత్తెను. ఇంద్రుని యాజ్ఞచేఁ బరాక్రమించిన పుష్కలావర్తకమేఘములు సహస్రధా విజృంభించి యేనుఁగు తొండములంత ధారలతో వర్షింపఁ బర్వతాఢోభాగమున గోగోపాలకులందఱును సుఖముగా విశ్రమించిరి. తరువాత నింద్రుఁడు వచ్చి నమస్కరించెను. స్వామి తప్పు మన్నించెను. “శ్రీగుక్మిణీదేవి నేనే.” సముద్రమథనము జరిగినది. శంఖచక్రాంకిత

యై, తొలుకాఱుమెఱుఁగుకై వడిమేచులోడి, కలుములనీనెడి చూపు
 తోడి, చెలువములమొదలిటెంకి సిరిపుట్టెను. ఆమెయుభయపార్శ్వ
 ములఁ దామరతూండ్లు తొండములధరించినయేఁగులచేతఁ బరి
 సేవింపఁబడుచుండెను. భూమిచుండి మైథిలి యుదయించెను. ఆమె
 శ్రీరామచంద్రుని యంకభాగమున మురుపు గులుకుచుండెను.
 విదర్భలో గుక్కిణీదేవి పుట్టెను. ఆమె యుత్తరమువ్రాసి బ్రాహ్మణుని
 బిలిచి స్వామికిఁ గబురుపంపించెను. దుగ్గాలయమునకు గౌరీపూజా
 రథమై చనెను. శైబ్యసుగ్రీవమేఘపుష్పవలాహకసన్నద్ధమైన మెఱుపు
 వంటి రథమెక్కి మెఱుపుమెఱసినట్లు స్వామినాలుగైదుబాణములతో
 సైన్యమునంతయుఁ జీకాకుచేసి గుక్కిణి నెత్తుకొనిపోయెను. “నిత్యము
 మదనుఁడు నీవె. నీకు రతీదేవి నేనే-పుష్పబాణుఁడైన మదను నభిన
 యించెను. గిరిక ప్రత్యాలీఢపాదయై యల్లెత్రాటిని దృఢముష్టి
 ముద్రచే లాగి, వామహస్తమునఁ గనిష్ఠికము బొట్టనవ్రేలునుసాఁచి
 తక్కినమూఁడువ్రేళ్ళు బిగించి; యిక్షుధనుర్లస్తకము బిగించి, వామ
 భుజమున వ్రేలాడుచున్న తూణీరముచుండి చేయి యమ్ముతీసినవైఖరి
 యాకాశమునఁ జంద్రమండలాకృతిగా లాగి యాకర్ణాంతపరికృష్ట
 జ్యోవల్లికి సంధించి శరవిమోచనము చేసెను. తచ్చరీరలాఘవము
 తచ్చరాకర్షణవేగము. శరసంధాననైపుణి, తత్సమయకృతభూవల్లీ
 వికటవర్తనము, ఏనాఁడో చనిపోయిన ధనుర్విద్యనంతయుఁ బ్రత్య
 ష్ఠీకరించెను. గిరికా! నీతో నీవే కాదు. మఱి యెన్నినుహావిషయ
 ములసంస్కృతియో నశింపఁబోవుచున్నది. మృదంగనిస్వానముచేతను
 గజ్జయలమ్రోతచేతను తాళపుసవ్వడిచేతను దేవాలయాంతర్భాగము
 సమావృతమైన యంధకారముచేత నుఱుముచున్న మేఘమువలెనే
 తోఁచెను. నృత్యరేఖాభిరామయైన దేవిదాసి తళుక్కుతళుక్కు మని
 మెఱయుచుండెను. పీయూషధారాసదృశ రసవర్షముకురియుచుండెను.
 గంటసేపటికి నృత్య మవసానదశ నందినది. అభినయమైపోయినది.
 గిరిక రతీదేవివలె శోష పొందెను. కడచినరాతిరి స్వప్నగతుఁడైన
 స్వామితో నేకశయ్యాగతయై స్వామిచేత సర్వతః పరిభుక్తస్వయావ
 నయైనవేళ నెట్లు రత్యంతస్వేదమనోహరమూర్తియై తా నుండెనో
 యట్లునిలిచెను. అప్పుడు గిరిక.

“వ్యాకోశః కేశపాశ స్తరళిత మలకై స్వేదమోక్షౌ కపోతా
క్లిష్టా బింబాధరశ్రీః కుచకలశరుచా హారితా హారయష్టిః
కాంచీకాంతి ర్హతాశా స్తనజఘనపదం పాణినాచ్ఛాద్య సద్యః
పశ్యంతీ సత్రపం మాం తదపి విలులితా ముగ్ధకాంతి ర్ధి నోతి.”

యన్న యర్థమున కుదాహరణముగాఁ గూర్చుండెను. ఆమె
యప్పటి విలులిత భావము దీపపువెలుగునచుండి చూచుచున్న
స్వామికే తెలియవలెను. హఁగునకై వచ్చినముగ్ధును నృత్యాంతా
వస్థ తెలిసికొని యాలయగర్భమునుండి వినిర్గమించిరి. నిగిలిన
యోదార్పు రథంతరిపాలఁ బడినది. ఆమె సుప్రీత పితాంబరునివలె
గిరికను దరిసి, జడ ముడివేసెను. ముంగురులు దిద్దెను. కపోలములు
చేలాంచలముతోఁ దుడిసెను. చిక్కువడిన హారయష్టి సరిదీసెను.
వదినెగార్లిద్దఱును జెఱియొకతెక్కయుఁ బుచ్చుకొని యామెను
నిలువఁబెట్టిరి. అర్చకుఁడు విష్ణుపాదము లిచ్చెను. సంపెంగ
పూవు దేవదాసికిఁ గానుకయు, బ్రసాదముగా నిచ్చెను.
నలుపురును ముఖమంటపమునఁ గూర్చుండిరి. శశిరేఖయొడలు
శశిరేఖకే తెలియదు. దేవదాసియొడలు దేవదాసికే తెలి
యదు. శశిరేఖకుఁ దా నొక కల్పితజగత్తున, సమానుషప్రపంచ
మునఁ దిరుగాడుచున్నట్లు తోఁచెను. ఈ సంవిధానమే చిత్రముగా
నున్నది. ధర్మారావునెడల, సుబ్బన్న పేటయొడల కిరీటి కంతప్రేమ
యెందులకో తా నిప్పుడు తెలిసికొన్నది. తక్కినప్రపంచమంతయు
నీరసించిపోయినది. ఇచ్చటనూత్రము రసప్రవాహ మట్టిట్లు మోచి
నడచుచున్నది. ఆహా! ఇచ్చట ముగ్ధుఁడుకానివాఁ డెవ్వఁడు? వీరంద
తేదో పూర్వజన్మపుణ్యవిశేషముచేత నిచట నుదయించిరి. శ్రీకృష్ణ
దేవుఁడు దేవకీదేవికడుపునఁ బడెను. సర్వదేవతలును మధురలో
బృందలో మానుషావతారము లెత్తిరి. అట్లే శ్రీకృష్ణస్వామి
సుబ్బన్న పేటలో వేణుగోపాలమూర్తి యవతరించెను. ఒకతెరుక్మిణి,
ఒకతె సుభద్ర, మఱియొకతె సత్యభామ, ఒకఁడు సాత్యకి. ఒకఁ
డర్జునుఁడు. వీరందఱు నుదయించిరి కాఁబోలు. నిజమయిన భక్తి
యెన్నియేని యూహల కెడమిచ్చును. వీరంద అవతారములు కాక
పోవచ్చును. ఒకానొకపూర్వజన్మకృతసంస్కార లేశముచేత రసస్వరూ

పము మఱచిపోని సామాన్యజనులే కావచ్చును. ఇంతమంది యొక చోట నుండుటయే యాశ్చర్యము.

ఆ రాత్రి యరుంధతీ ధర్మారావులు కిరీటిశశిరేఖలను బెండ్లి కొడుకు, పెండ్లికూతులుగా నలంకరించి పానుపువేసిరి. రథంతరి, మంగ, రత్నగిరి, మఱియు నిరుగుపొరుగు స్త్రీ లెల్లరును వచ్చిరి. కిరీటి లజ్జాశకలితమందహాసుఁ డయ్యెను. శశిరేఖ లజ్జాసంపిహిత మూర్తి యయ్యెను. అరుంధతీ ధర్మారావుల బలవంత మెక్కువయ్యెను. వారు గృహాధికారులు. వారమాట జవదాట వీలులేక పోయెను. పూలచెండ్ల డిండిరి. ముత్తయిదువులు పాటలు పాడిరి. ఆ నాఁ డందఱితోఁబాటు ధర్మారా వొక ముత్తయిదువు. పరాచి కములు కొంతహద్దుమీఁతినవి. ఎనిమిది నెలలు కాపురముచేసినభార్య భర్తలపునస్సంధాన మిం కెట్లుండును? ఇదియంతయు నరుంధతి ముచ్చట. ఎవరిదారిన వారు పోవుచు ముత్తైదువలు తాంబూల ములు, రవికగుడ్డలు తీసికొనిపోయిరి. అందఱు పదిమంది. ఆశ్చర్యములే వచ్చిరి. అందఱును వెడలిపోయిరి. మంగ వెనుక వెనుక తారాడి యరుంధతితో 'అమ్మా! చాల శోభగా నున్నది. చిలుకయు. గోరు వంకయువలె నిద్దఱును బంగరపుమొలకలవలె నున్నారు. వారు రెడ్ల? మీకుఁ దక్కినకులములతో సంబంధము నేఁడు వదలునది కాదు. నన్నుఁ బిలిచితి వెందులక?' అనెను. అరుంధతి మంగచేతిలో తాంబూల మిడెను. మంగ పుచ్చుకొనుటకు వెనుకతీసెను. సావి త్రమ్మగారు 'తీసుకోవే మంగా! నాయంటఁ దాంబూలమైనఁ దీసి కొమ్ము, తిక్కినవన్నియు మనయిద్దఱి కొకసారియే యాశలు వదలెనుగదా' యనెను. ఆమె పుచ్చుకొనిపోయెను. సావిత్రిమ్మగారు 'మంగ చిన్ననాఁ డెట్లుండెనో నేఁడు నట్లే యండెను. అప్పుడును బక్కపలుచగాఁ జూపవలె నుండెడిది. ఇప్పుడు నట్లే. తలమాత్రము నరికినది' అనెను. రత్నగిరి ధర్మారావుతో మాట్లాడఁదలఁచినట్లు పుచ్చుఁబోవుచు వెనుకొడెను. ధర్మారావు తదూహయెఱింగి దగ్గఁ జూచుచోయి 'యేమమ్మా' యనెను. రత్నగిరి యటువదవపడిలో పడి నది. అయినను సవతికొడుకువద్ద సిగ్గుపడుట మానలేదు. ఆమె 'బాబూ! గిరిక యేమాత్రము దూరము వచ్చినది' యనెను. ధర్మా

రావు 'యేమాత్రము దూరము వచ్చినది. ఏమాత్రదూరము వచ్చిన దేమిటి? నేటి సాయంకాలమున దేవాలయములోఁ జూడవలయు నామెను. కడచినరాత్రి యామెకు స్వప్నదర్శనమైనది. దర్శనము త్రివిధ మని నీకుఁ దెలియుచుగదా! అందుఁ జిత్రదర్శనములో విశేషము లేదు. అదియుఁగూడ రసహేతువేకాని భక్తిపథములఁబోవు నిటువంటినాయికలకుఁ జెప్పుకొనఁదగినది కాదు. ఇంక స్వప్నదర్శనము, సాక్షాద్దర్శనమురెండుచు భక్తిభావగత లగు నాయికలపాలిటి కల్పవృక్షములు. గిరికను స్వప్నమునందు స్వామి యంగీకరించెను. ఇట్లే ప్రతిదినమును గిరిక వెంట హంగు పోవుచుండవలయును. బహు తపస్సులు చేసికాని ఋషులకు స్వామి గోచరించలేదు. ఇదియుఁ గళాతపస్సు. ఈ తపస్సునకు ధ్యానము, రాగము, జపము, తాళము, స్నానము, నృత్యము. ఇది నిత్యము సమాచరించవలయును. దేవదాసి మనలనందఱును బునీతులఁ జేయఁబోవుచున్నది. ఆమెను సర్వధా పరిరక్షించుకొవవలయును. ఆమెచుగూర్చి నీ వంత విచారింపరాదు. ఇంకఁ గొలదినాళ్ళలో గిరిక మఱియు మాటిపోవును. అప్పుడు తొందరపడరాదు. గిరిక కేమి, బంగారుతల్లి! మాతండ్రి న న్నేమో మహావైదికుని జేయవలె ననుకొనెను. అన్నను రామచంద్రరాజును గొప్పవిలుకానిని జేసి. యతనికి బ్రహ్మోపదేశముచేసి, యథర్వణవేదము పునరుద్ధరించి బ్రహ్మస్త్రముమొదలైనవి కల్పితములు కావు యథార్థములని ఋజువుచేయించి, జగత్తు మఱల క్షత్రియులచే నేలించవలయు ననుకొన్నాఁడు. శ్రీధరముగారు వేమారెడ్డి కవచితిప్పయవలె రాజుగారికికోశాధిగారి యవు ననుకొన్నాఁడు. అన్ని యూహలును సర్వధా సంశ్యతములై పోయెను. ఆయనయూహలు రెండే-ఒకటి సగము ఫలితమునకు వచ్చినది; మఱియొకటి సంపూర్ణ ఫలితము నకు వచ్చినది. పసిరికమీఁద నాకాశలేదు. గిరిక, గిరికయా? మాతండ్రి సంఘార్ణ మనోరథ మామెయ్యే. గిరికచు జూచిన నీ కెట్లుండునో కాని నాకుమాత్రము దేవతాస్త్రీలను జూచిన ట్లుండను. కబీరు గిరికను నిత్యము నంటిపెట్టుకొని యుండవలయును. కాలము చెడ్డది. విగ్రహనాశకు లున్నారు. వారితో విగ్రహము మన కెందుకు?' అనెను. ధర్మారావుకంతము గడ్గదికతోఁ బాలించెను. మనిసి సఖిసిఖి

పర్యంతయు వణకిపోవుచుండెను. రత్నగిరితో నతఁ డదివఱ కెన్నఁ
డునుమాటాడలేదు. ఆమెయు నతని నెన్నఁడును బలుకరించలేదు.
రత్నగిరి సంతోషమో, ఊత్సాహమో నడచిపోవుచు నొకభావ
మును ప్రకటించెను. అది సహజమో, భరతశాస్త్రవై శారద్యము
వలనఁ గలిగిన ఫలితమో! సంస్కృతమైన తద్భావప్రకటన చీకటిని
జీల్చివేసెను. తటిల్లతలు సరస్వతిపురువులవలెఁ దలదళ మెఱసెను.
మేఘము లుఱిమెను. నెమ్మదిగాఁ జినుక నారంభించెను. చినికి చినికి
పెద్దవాన యయ్యెను. దానితో గాలి సాఁగెను. చలి వేసెను. శశి
రేఖాకిరీటులయు, నరుంధతీధర్మారావులయు గాఢపరిష్కృంగములు
పూర్వము సహ్యాము, పరమసహ్యాము నయ్యెను. దుప్పటి యాపాద
మస్తకము లాగి శశిరేఖాకిరీటులు నిద్రించిరి. కఠోరగర్భిణి యరుం
ధతి దూరముగానే పండుకొనెను. ఆమెకుఁ దొమ్మిదవనెల వచ్చె
నేమో! అంతచలిలో నామెకు దుప్పటి యక్కఱలేకపోయెను.

అరుంధతి—నేడు యీ రిప్పుడు నెచ్చటికిఁ బోయితిరి? ధర్మా-
శివరావుతో మాట్లాడుచుంటిమి. అరుం—నేడు మేము నలుపురము
దేవాలయములోనికిఁ బోతిమి. అచ్చట నేడు గిరిక సృత్యముచేసినది.
ఆమె యెంత విద్యానంతురాలు! ఆమె మునుపటివలెఁగాదు. నే
నెఱుంగుదునుగదా! ఆమె భక్తి వేరుగను, విద్య వేరుగను బూర్వ
ముండెడిది. ఇప్పుడు రెండును గలసిపోయినవి. విద్యాప్రదర్శనవేళ
యందే యామెభక్తిభావము విజృంభించుచున్నది. కడచిన రాత్రి
యామెకు స్వప్నమున స్వామి సాక్షాత్కరించెనట. సాక్షాత్కరించి
—అని యరుంధతి సిగ్గుపడెను. ధర్మా—సరియే. తరువాతఁ దెలిసి
నది. అరుంధతి—అది గడుసుఁదన మనఁగా! ధర్మా—నేనేమంటిని?

వ్యవహితమైన వాచికౌగిలిమనసుచేతఁదప్ప శరీరముచేతనుఖా
పాదికా లేదు. కిరీటి శశిరేఖలకు మూఁడురాత్రులు కడచినవి. నాల్గవ
నాఁడు కిరీటి ప్రయాణమయ్యెను. ధర్మారావు సరేనని యతనిని
పెంటఁబెట్టుకొని దేవాలయాభిముఖముఁగా బోయెను.

ధర్మా—నీవు దేవదాసి నెఱుంగుదువా? కిరీటి—ఔనుక నీ
వొకసారి చూపించితివి. రాత్రి శశిరేఖ చెప్పినది. ధర్మా—ఏమని?
కిరీటి—ఏమని, ఏమిటి? ఆమె మహాభక్తురాలట. మహావిద్యావంతు

రాలంట. ఆమె నంత భక్తురాలిని జేసినది నీవేనంట. శశిరేఖ ని న్నొకటే మెచ్చుకొనుట!

ధర్మా—శశిరేఖ నిల్లు చేసినది యెవరు? ఇద్దరును దేవాలయ పాఠములకుఁ బోయిరి. ధర్మా—ఇందులో నే దేవాలయ మెవ రిదో తెలియునా? కిరీటి—పై శిఖరములే తెలియఁజేయుచున్నవి గదా! ధర్మా—నిన్ని దేవాలయములు నీకుఁ గనఁబడుచున్నవి? కిరీటి—రెండు. ధర్మా—అచ్చటనున్నవి మూఁ డాలయములు. కిరీటి—మూఁడవది యెచ్చట నున్నది? ధర్మా—ఆ శివాలయముగో నొకయెడ నున్నది: మన మచ్చటికే పోవుచున్నాము. అది సుబ్ర హ్మణ్యేశ్వరస్వామి గూలయము. ఈ యూరునకు సుబ్బన్న పేట యని పే రేలవచ్చెనో నీకుఁ దెలియునా? కిరీటి—ఒకసారి హస్తలులో విద్యార్థులందఱును చెప్పకొన్నారు. నీకు, నాకధకు నేదో సంబంధ మున్నదనికూడ ననుకొన్నారు. కాని శశిరేఖావిరహవ్యధాకులిత హృదయుఁడను నే నప్పుడు ని న్నడుగ లేదు. ధర్మా—నాకు, నా స్వామికి నేమి సంబంధము? ఆయనదారి యాయనది; నాదారి నాది. నీ కొకఁడు చెప్పవలయును. మన మచ్చటికిఁ బోయినతరువాత స్వామి నీ కెట్లు కనఁబడునో తెలియదు. అనఁగా తాతివిగ్రముగానే గోచరించునో, నిజమైన పామువలెనే కనఁబడునో! కాని యొక్కఁడు మాత్రము చెప్పఁగలను. ఆయన రెండు శిరసుల నాగు.

ఇరువురు గలసి సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామియాలయాంతర్భాగ మునకుఁ బోయిరి. అది ప్రాతఃకాలము. గణాచారి గుడిలోనున్నది.

కిరీటి—ఈమెయేకదా. గణాచారి? ధర్మా—స్వామిని జూడుము. కిరీటి—విగ్రహమంటివి. విగ్రహమే లేదే!

అంతలోఁ గిరీటి సచకిత హృదయుఁడై రెండడుగులు వెనుక వేసి నిశ్చల దృష్టితో విగ్రమున్న వైపుననే చూచుచుండెను. ధర్మారావు నమస్కారము చేసెను. కిరీటియు నతని ననుసరించెను. అర్చకుడు విభూతియిచ్చెను. ఇరువురును దేవాలయము వెలుపలికి వచ్చిరి. వెడలివచ్చుచు ధర్మారావు, గణాచారు లొకరినొకరు చూచుకొనిరి. ఆమె తనవంకఁ జూడకుండఁబోవుచున్న కిరీటివంకకుఁ జేతులెత్తి

యాశీర్వాదించెను. కిరీటి, ధర్మారావులు గుడివెలికి వచ్చిరి. ధర్మారావు కిరీటి 'నేమి కనబడిన' దని యడిగెను.

కిరీటి—నాకిటువంటివనిన పూర్వమెప్పుడును నమ్మకలేదు. కాని, యన్నా! విచిత్రముగ నున్నది దేవాలయములో విగ్రహమునకు బదులు నిజముగా సర్పమే యున్న దేమి? అది యెవరినిగలువదా?"

ధర్మా—అస లాయనవి వేయిపడగలు, ఇంక మిగిలినవి రెండు. తక్కిన తొమ్మిదివందల తొంబది యెనిమిది పడగలు, దేశమును సర్వధా యిదివఱకే గ్రసించినవి. కిరీటి—ప్రతియేట నిచటికి వచ్చి నేను శశిరేఖయు స్వామికిఁ గొబ్బరికాయలు కొట్టిపోదుము. నేటిసాయంకాలమున నిద్దఱము నిచటికి వత్తుము. నేను తేవు పోయెదను. ధర్మారా 'వట్లే' యనెను. ఇరువురును గోట కెదురుగాఁ బోయిరి. దూరమునుండి హరప్పనాయుడు వచ్చుచుండెను. కిరీటి—ఈయనయేకదా జమిందారు? నీ వాయనకుఁ గొన్నాత్తు చదువు చెప్పితివటగదా? ధర్మా—“చదువు చెప్పినది నేను కాదు ఈట్నుదొర. అతనికి నెలకు పన్నెండు వందల రూపాయల జీతము. మీ కాలేజీ వచ్చినది. ఆ జీతము హరప్పచదువుకొఱ కిచ్చు చుండుట యనునది మానినది.” హరప్ప దగ్గఱకువచ్చెను. అతని రాజరీవి కిరీటివంకఁ జూడనీయలేదు. ధర్మా—ప్రభూ! ఈయనయు, నేనును స్వామి యాలయములోనికిఁ బోతిమి. సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరుఁడు రెండుతలలతో నీయనకు బ్రత్యక్షమైనాఁడు. ఈయనపేరు కిరీటి. నాకు స్నేహితుఁడు.

హరప్ప కిరీటివంకఁ జూచి మఱల తనకనులు త్రిప్పుకొనెను. హరప్ప వెనుదిరిగి పోవుచుండెను. వచ్చినవాఁ డొక్కమాటాడ లేదు. పోవుచుఁ బోవుచు ననుకొనెను. “ధర్మారావుగారు చెప్పినది నిజమే. స్వామికిఁ దక్కినతలలన్నియు నశించిపోయినవి. కాదు కాదు నశించిపోవుట కాదు. దేవాలయములోనుండి పోయినవి. కిరీటి యదృష్టవంతుఁడు. నన్ను పెండ్లి చేసికొ మ్మందురు. నే నేల చేసి కొనవలయును? నేను స్వామివేయితలలు చూడవలసినవాఁడనుగాని, రెండుతలలు చూడవలసినవాఁడను గాను. రెండుతలలకు నష్టములేదు. తక్కినతలలు నిలుపవలసినవాఁడను నేను. నే నొక యూరికిఁ బ్రభు

వును; దేశమునకుఁగాదు. పూర్వకాలమున నూరికిని దేశమునకును భేదము లేదు. దేశము నాత్మ పూర్వము గ్రామమునం దుండెడిది. అందుచే నొక గ్రామముపభువు దేశముప్రభువుగా నైనాఁడు. ఇప్పుడు గ్రామము చెడిపోయినది. ఇచ్చటి శక్తిపోయి దేశముమీఁద బడి సర్వధా వ్యభిచరించెను వెలయాలివలె నయ్యెను. నాకు వేయి పడగలు చూచు గీత లేదు. అది మా తాతనాఁటికే పోయినది.” వెనుదిరిగిపోవుచున్న హరప్పను గిరీటి, ధర్మారావులుచూచిరి. ఆయన తెల్లనిపట్టుతలపాగపైని వదలినకుచ్చ గాలికెకడలాడి జరీయంచువలన రత్నవిభ్రాజీభణామండలముతోడి; తోకపై నిలిచి పరువెత్తుచున్న, ముందుకు దూకుచున్న పామువలెఁ గనిపించెను.

గిరీటి—ఈయన - యెన్నియోసారులు చూచితిని. అదియే తలగుడ్డ, అటువంటిదే యంగీ, అటువంటిదేపంచె ధరించియుండును. నిద్రకూడ వాని తోడనే పోవునా? ధర్మా—అసలు నిద్రపోయినఁ గదా! ఆయనతల్లిగారు చనిపోవువేళ నాయన కీ దుస్తులు నియమించిపోయెనట! అందుచేత నాయన సర్వకాలములయందు నట్లే యుండును.

ఆ సాయంవేళ శశిరేఖాకిరీటులు సుబహ్మణ్యేశ్వరాలయమునకుః బోయి కొబ్బరికాయలుకొట్టి. శశిరేఖయాశ్చర్యపోయెను. ఎచ్చటను స్వామి యింత ప్రత్యక్షముగా నుండడు. ఆమె కిరీటిని ‘యీ స్వామి యెవ్వరిని గఱవఁడా?’ యని యడిగినది. కిరీటి ధర్మారావు చెప్పినసమాధానము చెప్పెను. అర్చకుఁడు నాలుగు కొబ్బరికాయలకును నాల్గుసగము లతఁడు తీసికొని, నాల్గు సగములు వీరిచేతి కిచ్చెను. వారు గృహభిముఖులైరి.

కిరీటి—వదినగార్తె న మనవెంట రావేదేమి? శశి—ఆవిడకు నొప్పులు వచ్చుచున్నట్లున్నవి. సామాన్యముగా నెలలు ముదిరిన తరువాత స్త్రీలంత యాపికగా నుండలేరు. ఆమె విచిత్రమైనమనిసి? మనమువచ్చిన మొదటిరోజున గిరికతోఁగలసి దేవాలయమునకు వచ్చినది. ఆమె కఠోరగర్భిణివలెనే యుండదు. ఈ మూఁగ్నాశ్వు నుండియు నెంటిలో నెంతపని చేసినది?

ఇరువురు నింటికి వచ్చిరి. అరుంధతి లేచి తిరుగుచుండెను. శశిరేఖ 'అక్కా! యెట్లున్న దనెను. అరుంధతి 'బిగ్గరగా మాట్లాడకుము. మగవారికి వినబడును. నీ మగనితో ననలేదు కదా!' అనెను.

మఱువఁచు కిరీటి ప్రయాణమయ్యెను. శశిరేఖ 'గిరికను జూచికొని రా' ననెను. కిరీటియు, ధర్మారావును శశిరేఖయు గిరికయింటికిఁ బోయిరి. శశిరేఖ యొక్క తెయు లోనికిఁబోయెను. ముత్రులిక్కురును బయట నిలుచుండిరి. శశిరేఖను రత్నగిరి చూచి కూతురున్నచోటికిఁ దీసికొనిపోయెను. గిరిక ప్రొద్దువకే న్నానముచేసి, మడికట్టుకొని; తనగదిలోఁ గూర్చుండి, కనులు మూసికొని ధ్యానించుచుండెను. ఎట్టయెదుటగడమెత్తుచున్న వేణుగోపాలస్వామినిగ్రహముకంచుతోఁ జేసినది - యున్నది. గిరిక బద్ధపద్మాసనస్థయై ప్రాణాయామముపట్టి దృష్టి భూమధ్యమున విగించియుండెను. శశిరేఖ నివ్వెఱపోయెను. ఆమె రత్నగిరితో నన్నది; ఆమెను నే నిప్పుడేమని పల్కరింతును? నేను చెప్పిపోవుటకువచ్చినని చెప్పుము. మేమింక నీ గ్రామమునకు వచ్చుచుఁ బోవుమనే యుందుము. ఈస్వామికినిమాకును ద్రెంచరాని బంధమేర్పడినది' అని, గిరికయున్నదిక్కున కొక నమస్కారముచేసి, యామె తాను వెలికివచ్చెను. మువ్వురును రైలునకుఁ బోయిరి. శశిరేఖాకిరీటులు రైలులోఁ గూర్చుండిరి. శశిరేఖ తన యొడలు తా నెఱుంగదు. కిరీటిమనసులో రెండుశిరస్సులనాగు మెదలుచుండెను. రైలు కదలిపోయెను. అన్నదమ్ము లొకరినొకరు వాంఛాగాఢమైన కనులతోఁ జూచుకొనిరి. రైలు నెమ్మదిగా నడచినను గొంతసేపటికి వా రొకరొకరికిఁ గన్పించలేదు. రైలుపోయినంత మేఱ ధూమమును పైకిఁజిమ్ముచునే యుండెను. ధర్మారావు తిరిగి యింటికి వచ్చెను. అరుంధతికి మఱల నొప్పులు వచ్చెను. గుంటూరిలోనున్న కుగ్గరుదొరసాని యాసుపత్రికిఁ దీసికొనిపోదు నని ధర్మారావు వెన్నిసార్లో చెప్పెను. ఆమె యన్నిసారులు నంగీకరించలేదు. 'అక్కడ బ్రసవసమయమున నిరాభరణలనుగా, నిర్వసనలనుగా నుంచుదురట. తెల్లనిగుడ్డలుమాత్రమే కప్పియుంతురట. తిలకములు లేని మొగాలతో, నాభరణములులేని యొడళ్ళతో, దెల్లనివస్త్రములతో

నమంగళాకృతిఁ దాల్చుట నా కేమికర్మము! నేను పో నన్న దామె. మఱునాఁడు ప్రొద్దున నింటివద్దనే ప్రసవించినది. మగశిశువు కలిగెను. ప్రసవసమయమునఁ జాల బాధపడినది. మంగ మెలఁకువలు తెలిసిన ప్రసవవైద్యురాలు. పూర్వము గ్రామములో నొకచాకలిమంత్రసాని యుండెడిది. ఆమె యీ చేతివిద్యలో నాటితేరినది. ఆమె చాల యరుభవశాలిని. ఎంత గడ్డయిన ప్రసవమైనను మెలఁకువతో నామె సాధించెడిది. 'ఫార్సెపుస్' మొదలైన సాధనముల యవసరములేకుండ నామె యుపాయమువలననే గర్భకోశముయొక్క సర్వంకషమయిన జ్ఞానము, తదనుకూలహస్తప్రయోగవై శారద్యము - వీనితో నామె లోకమునకు బహుపకారిణిగా నుండెను. అది యొక విద్య. ఆ విద్య చదువుకొనునది కాదు. సంప్రదాయముచేత వచ్చునది. సంప్రదాయ మునకు, చదువుకొనుటకును దేశములో మహాయుద్ధము ప్రబలి, ధనదేవత, యధికారదేవత చదువుకొనుటయొక్క పక్షమునఁ జేరి సంప్రదాయము నోడించెను. సంప్రదాయముపొందినయోటమి మఱల దానిని తలయెత్తనీయలేదు. ఈ సంప్రదాయమున కెన్నెన్ని చోటుల నైనను పరాభవమే వాటిల్లెను. చాకలిది నాలుగైదు ప్రసవములు సంబాళించుచుండఁగా మంగ చూచి కొంత గ్రహించెను. అప్పటి నుండి యాసుప్రతులకుఁబోనివారు సుబ్బన్నపేటలో మంగసాయ మపేక్షింతురు. ఆమె వచ్చి కోడలికి సహాయపడెను. బాధపడుచున్న వేళ మంగ యన్నది 'నాయనా! పిల్ల యింత బాధపడుచున్నది. గురులింగళాస్త్రిగారు లేకపోయెను. ఆయన మంత్రించి పంచ పాత్రేఁడు జల మిచ్చినచో వీసమెత్తు బాధ లేకుండ ప్రసవించి యుండును. ఆయన చనిపోయినతరువాత గ్రామములో దిక్కుపోయి నది. కొంచెము విభూతి మంత్రించియిచ్చువాఁడు లేఁడు. గాలికి ధూళికిఁ గా నైనవాఁడు లేఁడు. ప్రతివారికి నింగ్గీళ్ళు వేదమైనది. అరుంధతికిఁబుట్టినకొడుకు వ్రేలేడంత పొడుగు. వానికన్న నలుకపిల్ల నయము.' ఇవి మంగమాటలు.

మంచు కూసినట్లుకూసిన వానియేమిపు వాకిటఁ గూర్చున్న ధర్మారావుహృదయనాళములలో నున్న 'యాకాశమునందు శబ్దించి

నది. సర్వము సుఖావసాన మని తెలిసినతరువాత ధర్మారావు - తోచీతోచనివాడు - పనియు బాటలేక యూరివెంట నడుచు చుండెను. కొంతసేపటి కతడు తాను కోటగుమ్మముదాటి లోనికి బోవుచుంటి నని తెలిసికొనెను. ఇచ్చటికి వచ్చితి నేమని వెరుదిరు గఁబోయి, హరప్పనాయని జూచిపోదమచుకొని, మఱల వెరుదిరిగి పోయెను. హరప్పనాయఁ డేదో చదువుచుండెను. అతడు ధర్మారావును జూచి 'ఇది జార్జి ఇలియట్ వ్రాసిన సైలాస్ మార్నరు' అనెను. ధర్మారావు వెరుదిరిగిపోయెను. హరప్ప మఱల చదువు చుండెను. ధర్మారావు దేవాలయముముందునకు నడచెను. అప్పటికి జాము పొద్దెక్కినది. దేవదాసి యాలయము ముఖమండపమునందున్నది. తాను పురిటివాడు. ధర్మారావు లోనికిబోవుటకు వీలు లేదు. ద్వారబంధమునందుఁ గూర్చుండెను. దేవదాసి యతనివంకఁ జూచుచుండెను. ఇంతలో ధర్మారా వెందుకువచ్చినట్లో, యెందుకు పోయినట్లో తెలియక హరప్ప పుస్తకముమూసి యతని ననుసరించెను. అతడు వచ్చి యాలయమున కెదురుగా వీధిలో నిలుచుండెను. తలుపులు తీసియున్నవి. ధ్వజస్తంభము క్రిక్కునుండి దేవదాసిశిరము మీఁదుగా హరప్పదృష్టి స్వామిమీఁదఁ బడెను. హరప్పకంటికి మొదట నేదో మెరసికట్లు తోచి నిదానించి చూచినతరువాత స్వామిమొగమున నున్న తిలకముగా స్ఫురించెను. హరప్ప యెన్నఁడును మొగమునఁ దిలకము ధరించఁడు; కొందఱు 'తండ్రిమతమే కొడుకునకు, కేషబ్జీమతానుయాయీ' యనకొందురు. వారందఱును దిలకమును ధరించరు. చైతన్యఁడు తిలకము ధరించెను. తదవతార మైన కేషబ్జీ వల ధంచలేదో? హరప్ప స్వామిమొగమున నున్న వెండియార్ధపుండ్రములు చూచినంతనే భక్తినిమిలితతాక్షుండై యిట్లు ధ్యానించెను. 'ప్రభూ! నీయాలయము లోనికి వత్తునని బుద్ధిపుట్టి యేడెండై నది. నన్ను నీవు లోనికిరానిచ్చుట లేదు. నా మొగమునఁ గూడ దిలక మెప్పుడువెట్టింతువు? ఎప్పుడు నీయాలయములోనికి రప్పించుకొందువు? నాకు నీ సన్నిధి సేవ యెప్పుడు? పంచమునివలె వీధిలో నుండియే చూచుచుంటినిగాని సన్నిహితమండ నగుస్థితి నాకు లేక పోయెను. దేవదాసి హరప్పను జూచెను. అతఁ యతని వంక నే చూచు

చుండెను. కూర్చున్నచోటునుండి లేవలేదు. ధర్మారా వటు దేవ
దాసిని జూచుచు, ఇటు హరప్పను జూచుచు. తానును తన కూర్చున్న
చోటినుండి లేవలేదు. హరప్ప యట్లే నిలుచుండెను. కదల లేదు.
ప్రొద్దుబాగుగ నెక్కినది. అర్చకుఁడు స్వామికి నైవేద్యముపెట్టి, తెర
యడ్డము వేసి యిచ్చిన నీరాజనము బయటకుఁ దెచ్చి దేవదాసికిఁ
జూపించెను. ఆమె నాష్టాంగపడి నమస్కరించెను. ధర్మారావు మోక
రించి నమస్కరించెను. వీధిలో హరప్ప నిలుచుండి చేతులు పై కెత్తి
నమస్కరించెను. ఎవరి దారిని వారు పోయిరి. ధర్మారావు మరల
గ్రామమువెంటఁ దిరుగుచుండెను నాఁడతని కింటివద్దకుఁ బోయి
నచో తిండి యెవరు పెట్టుదురు? సావిత్రమ్మగారు శిశువునకు నీరు
పోసి బాలెంతరాలికి నీరుపోసి యప్పుడు మడికట్టుకోవలయును. రథం
తరియు మంగయు సాయ మున్నారు. కాని పనితేలదు. ఆనాఁడు
కూడు రెండుజాములు దాటియే. ఈ కారణము ధర్మారావు విచా
రించుకొనలేదు. విచారించుకొనకుండఁగనే యతని హృదయమునకుఁ
దెలియును. అతఁడు మఱల గ్రామమువెంట దిరుగఁజొచ్చెను. పసిరిక
గనఁబడెను. అతనికి ధర్మారావు చాలయేండ్లుగా నొంటరిగా గని
పించలేదు. నేఁ డిట్లు కఁపించినంతనే పసిరికవచ్చి యతనిమీఁద
వ్రాలెను. పసిరిక యతనిచేయి పుచ్చుకొని లాగికొనిపోదొడఁగెను.
ధర్మారావు మారుపలుకకుండ నతని ననుసరించుచుండెను. అంతవఱ
కెండలుగాచిన యా పగలు మేఘములు క్రమ్మి యప్పుడు చినుక
సాఁగెను. ధర్మారావు తలయెత్తి నాలుగుదిక్కులును జూచెను.
మేఘములు సాంద్రముగాఁ బట్టినవి. గాలి లేదు. మేఘములు తప్పక
కురియును. పసిరిక తలయెత్తడు. నడచుచుండెను. ఇరువురును
బ్రాగ్దేశనున్న మెట్టచేలకుఁ బోయిరి. జొన్నచేలు గజమెత్తునఁ బెరిగి
యుండెను. దున్నినచాళ్ళలోఁ జిన్నిచిన్నిగుంట లున్నచోట్ల వాన
నీరు నిలిచియుండెను. అది రాత్రిపడిన వాన. చిలుకలు, పొలము
పిచ్చుకలు, గోరుపంకలు చేలమీఁద నందందు కనఁబడజొచ్చెను.
ఒకటి రెండు కొంగలు దూరాన పల్లవుఁజేల్పై నెగురుచుండెను.
పికిలిపిట్ట యొకటి సన్ననియీలకొట్టుచు తెక్కలు స్నానముచేసిన
బ్రాహ్మణుఁడు పిడిచిన తనయు త్తరీయము చేతులపై వేసికొని యెండఁ

బెట్టుటకుఁ కదలించినట్లు గదలించుచు నాకాశమున రివ్వనఁ బరుగెత్తెను. పసిరిక పిట్టలకై పరువెత్తి వానిని బట్టుకొనును. కొన్ని యెగిరిపోయినను గొన్ని యతనిచేతికిఁ జిక్కును. చిక్కినపిట్ట కీచుమనును. పసిరిక కిలకిలారు మని నవ్వి దానిని వదలిపెట్టును. ఒక పొలముపిచ్చుక పసిరికభుజముపై న్రాని ధర్మారావును జూచి 'నీవున్నావా' యన్న ట్లడ్డముగా వెగిరిపోయెను. తెక్కలు కదిలించి యావేగముతోఁ గొంతదూరము పోయి, మఱల కదలించి యావేగముతో మఱిగొంత దూరముపోయి, యిట్లు పోవుచుండెను. మొదటి సారి కదలించిన వేగము మందగించువఱకు పిచ్చుకవేగము మందగించుటయే కాక యెగిరిన యెత్తుకూడ తగ్గి భూమికి దగ్గఱగా వచ్చును. మఱల తెక్కకదల్చునప్పుడు వేగమును వచ్చును. ఎత్తునకుఁ బోవును.

పసిరిక ధర్మారావును జేలచుట్టు త్రిప్పెను. ఆతిథ్యమొసంగుటకు ఊచభియ్యము లేవు. మొక్కజొన్నకండెలు లేవు. అన్నియుఁ జిన్ని మొక్కలే. జొన్న చేలలోవేసిన పెసరకాండఁ దీగెలైన సాగలేదు. లేతజొన్నాకులమీఁద వానచినుకులు నిలిచెను. గట్లవెంట నున్న పచ్చికయంతయుఁ దడిగానుండెను. చినుకుచున్నవాన కొంచెము పెద్ద దాయెను. దూరమున నేదో పరుగెత్తుచున్న ట్లుండెను. పసిరిక చిత్రముగాఁ దలత్రిప్పి యా పరుగెత్తుచున్నదానివంకఁ జూచెను. మఱల ధర్మారావువంకఁ జూచెను. నాగస్వరము పాడుచుండఁగా నాడుచున్న పాముతల చప్పున ప్రక్కకుఁ ద్రిప్పునట్లు పసిరిక తల ద్రిప్పెను. అతఁ డొక్క పరువునఁబోయి యా పరువెత్తుచున్నదానిని బట్టుకొనెను. అది యొక సర్పము. పసిరిక చేయఁబోవుచున్న గడుసు దనము దాసికిఁ దెలిసినది. అతఁడు తన్ను ధర్మారావువద్దకుఁ దీసికొనిపోఁబోవుచుండెను. అది పసిరికను వ్రేలమీఁదఁ గఱచినది. పసిరికకు వ్రేలు నొప్పిపట్టి దానిని క్రిందవదలి, పోవుచున్నదానితోఁకడైఁ గోపముతోఁ ద్రొక్కెను. అది యతనినిజూచి, నవ్విసట్లు పడగవిప్పి, నేలమీఁద వదలిన గాలిపడగవలె నటునిటు కదలుచుఁ బోయెను. పసిరిక కిలకిలారు మని నవ్వెను. అతఁడు మఱల ధర్మారావువద్దకు వచ్చెను. ధర్మారావు ముక్కుమీఁద వ్రేలుంచెను. పసి

రిక మజల నవ్వెను. వర్షము పెద్దదికాఁజొచ్చెను. ఆ వానకు వడ గండ్లుపడెను. పసిరిక వడగండ్లెఱి తానుకొన్ని తిని, ధర్మారావునకుఁ గొన్ని యిచ్చెను. ధర్మారావు తానింకను స్నానమేచేయలేదు వానిని దినలేదు. ఒకపాము వానలోఁ బరువెత్తుచుండెను. వడగండ్లు దానిశిరస్సునఁ దాడించుచుండెను. అది పడగవిప్పి బుస్సు మని లేచి ప్రక్క వాటుగా బొంయి మని వీచుచున్నగాలిని గసిగ్గాల్లు కొఱికి, కష్టము మీఁద పోవుచుండెను. పసిరికపరువెత్తి, తనచేతులు దానిపడగమీఁద నుంచి, యదిబోయినంతమేఱ వడగండ్లు దానిపడగమీఁద తెగులకుండ జేసెను. అట్లు దాని పోయినంతమేఱ నతఁడును బోయెను. ఆపామెంత తొందరగాఁ బరువెత్తెనో యతఁడు నంత తొందరగా బరువెత్తెను. ధర్మారావు వనుకొనెను: ఇచ్చటికి లక్షసార్లు మే మొంటరిగా వచ్చెదము. మా కొక్కపామైనను గనఁబడదు. ఒకపిట్టయైనను గనఁబడదు. ఇతనితో వచ్చినప్పుడన్నియుఁ బొములే, అన్నియుఁ బిట్టలే.' వర్షము విజృంభించి కురియుసాఁగెను. ధర్మారావు వానలోఁ దడిముద్ద యయ్యెను. పసిరిక గోచిమాత్రము పెట్టును. అతనిమీఁద వాన కురిసినట్లే లేదు.

ప దు నే డ వ అ ధ్యా య ము

సుబ్బన్న పేట తూర్పుదిక్కుంతయుఁ గుండేటికి దక్షిణమున నంతయుఁ దాటితోపులు. పూర్వము చుట్టుపట్లనంతయు మాగాని కానప్పుడు గ్రామము నాల్గువైపులఁ దాళవనములే శోభ తెచ్చినవి. ఆ యూరిలోఁ గలాళీ లెక్కువమంది. వారందఱు తాళ్ళు గీసి కొనియే జీవించురు. గ్రామము పట్టణమైన తరువాత మెట్టలు మాగానులైన తరువాత వారిజీవనాధారము కొంత వెనుకఁబడినది. గ్రామము పట్టణమైనతరువాత వారియిండ్లకుఁ జుట్టుపట్లనున్న నెరా బాస్థలము లన్నియి నివేశనస్థలములై, వారలు తమ కున్న కొంచెము నేలయు నమ్ముకొనిపోయిననే మేలఁగి తోచి యట్లుచేసిరి. పోయిన కొలఁది యిండ్లు గుండేటిలోఁ గట్టుకొనవలసివచ్చినది. పల్లెటూరుగా నున్నప్పుడు తాళ్ళు ప్రతివారును గీసెడివారు. అందఱకుఁ దల యొక కొంచెము గిట్టెడిది. ఇప్పు డా గ్రామము ముప్పదివేల కిజారా పాడుదురు. ఇజాదారు ముప్పదివేలు చెల్లించి తనకు మఱి యంత లాభము చూచుకొని తాళ్లుగీయువారి కేమి యొసంగఁగలఁడు? వారికి గిట్టుబడి తక్కువ యైపోయెను. జమీందారీతాళ్లు మాగాని చేసిన క్రొత్తలోఁ బొలముకలవారు చాలబోదిలు మొదలైనవి నఱికి వేసిరి. అప్పటికిఁ దాళ్ళనుగుఱించి యింత పట్టింపులేదు. ఇప్పుడు తాడి ముట్టకొనరాదు. పొలముగల కాఁపు 'నా చేనిలోనున్న తాడి నేను గీయనీయ' ననరాదు. తాడి మాగానిమధ్య నుండును. గీయుటకుఁ బైగులోనుండి గవళ్ళవాఁడు పోయినచో దాఁయేర్పడి పైరు నకు నష్టమగును. అప్పటికిని కాఁపు అటకాయించలేడు.

ఉన్నతోపులన్నియు గుండేటికి దక్షిణమునఁగనుకఁ గలాళీల యిండ్లన్నియు నావైపుననే యున్నవి. వారిలోఁజాలమఁది గ్రామము వదలి లేచిపోయిరి. మఱికొందఱిపిల్లలు సెకండుఫారము, ధర్మఫార ములవఱకుఁ జదివి, కొందఱు బ్రెమునింగుబోర్డుస్కూలుమాస్టరులు గను, కొందఱు గ్రామము వెలిసిన కచేరీలలో కళాశాలలో కో-ఆపరేటివు బ్యాంకులలోఁ బలుచోట్ల బంబ్రాతులుగాఁ జేరిరి.

ఇంతలో సహాయనిరాకరణోద్యమము తనదృష్టి మద్యపాననిషేధము వంకకు ముఱివించినది. గ్రామములోని కొండలుయువకులు దొంగ తనముగాఁ గల్లువచ్చు తాటి మొవ్వులన్నియుఁ గోసి పిసిరి. వారందఱును జెఱపాలలకుఁ బోయిరి. ఇజారాపాడరా దని నిర్బంధించిరి. ఒకటి రెండు సంవత్సరములు కల్లుమీఁదనచ్చరాఁబడి రాచరికము వారికిఁ జెడిపోయెను. దేశమున సత్యాగ్రహములు విచ్చలవిడిగా నిషేధప్రచారమును గావించుచుండిరి. ఇజారాపాకలవద్దకుఁ బోవుటయు, నచ్చట మద్యపానములతో వాదోపవాదములు, బతిమాలుటలు, గడ్డగులు పాదములు పుచ్చుకొనుటలు, వారిచేత వెచ్చ వెచ్చనిసారాయి పుక్కిలించి యునుంచుకొనుటలు, కొన్ని సమయములందు శిరస్సులపై మద్యఘటములు పగిలింపించుకొనుటలు- వీనితో వారు ధర్మవీరులైరి. రాఘవరావు చెఱపాలనుండి నిడువఁ బడి మద్యపాననిషేధోద్యమములోఁదిగుగుమండెను. అతనికి సుబ్బన్న పేట గొప్ప చెల్లుబిడ్డగామ మని తెలియుచు. నరసారావుపేటలో నతనికిఁ దానుండుటకు వీలులేకపోయినది. భార్య పుట్టినింటనున్నది. అత్తమామల కల్లునికన్న దొర్భాగ్యుఁడు లేఁ డని యాహా. అతని యన్నగారు తమసున్న నాలుగెకరములపొలముపంటయుఁ జెఱలో నున్నతమ్మువకు డమ్మికి యందకుండ ననుభవించుచుఁ, జెఱవదలి రాఘవరా వింటికి రాఁగానే మగఁడు పెండ్లము లిద్దఱునుగలసి పది రోజులలో రాఘవరావు నింటినుండి సూటిపోటిమాటలతోఁ దటి మిరి. రాఘవరా వత్తవాఁడయింటికిఁ బోయి వారముదినములుండెను. చెడి యత్తింటికిఁ బోరా దన్నట్లు రాఘవరావున కచటియునికియు నేవగింపు కలిగించెను. భార్యసంయోగ మొక్కటియే యతని కచటఁ గలిగిన మనశ్శాంతి. పోయి బెడవాడలో సూర్యపతియింటి వద్ద నుండవచ్చును. రాఘవరావు కొంత దేశోద్ధారకమైన కార్యము గూడఁ జేయవలయునని. సుబ్బన్న పేటలో ధర్మారావున్నాఁడు. అది మద్యపానము విరివిగా జరుగుచోటు. అచటి కేగినచోఁ బ్రచారము చేయవచ్చును. మిత్రునియింట నుండవచ్చును.

రాఘవరావు ధర్మారావునింటనుండుటచేతఁ బోలీసువారత నిని గూఢచారదృష్టిలోఁ జూచుచుండిరి. ధర్మారావునకు, మద్య

మమునకు బంధుత్వము ఖద్దరువలకే. ఊరిలోని యిన్నివారము, మ్యాజిస్టేటు, తహసీల్దారులు ధర్మారావు నెఱుఁగుదురు. అతఁడు కవి యనియు, గ్రామములోనివలుకుబడి యతని కొక విచిత్రమైనది కలదనియు వాఁకిఁ దెలియును. చంద్రారెడ్డి యతనికి స్నేహితుఁడు. అతఁడు దుద్యమములో నెక్కువ జోక్యమునకుఁ బోఁడు. ఎవరో మిత్రుఁడు వచ్చి యతఁడు వానియింటనుండుట-యీ హేతువులచేత ధర్మారావునందు దోషముగాఁ బరిగణింపఁబడలేదు. రాఘవరావు మిత్రునింట భోజనముమాత్రము చేయును. రాతులం దెప్పుడో వచ్చి యగుఁగుమీఁదఁ దనకై యేర్పడిన మంచముమీఁదఁ బరుండును. తక్కినయపుడెల్ల గ్రామముమీఁదనే తిరుగుచుండును. పేట పట్టణ మైనంతనే చాకలులందఱు ప్రతిదినము గుడ్డలుదుకుట మానివేసిరి. ప్రతిదిన ముదికిరబట్టలు కట్టుకొనుటకన్న జనులకు ఇస్త్రీచేసినమడ తలు కట్టుకొనుట యలవాటైనది. పూర్వదినము ధరించినవస్త్రములే మఱుదినము ధరింతురు. అవియే మాసిపోవువలకుఁ గట్టుకొందురు. విడిచినగుడ్డ మఱలఁ గట్టుకొనుట పూర్వపురోజులలో నసహ్యముగా నుండెడిది. ఈ రోజులలో నిస్త్రీచేయని బట్ట కట్టుకొనుట యసహ్యము. ధర్మారావు గృహములో మాత్రము పూర్వ చారమేయున్నది. ఇచ్చటికి వచ్చినతరువాత రాఘవరావునకుఁ బ్రాణము సుఖ మునిపించెను. నరసారావుపేటనుండి తాడిలోతు బావులవద్దనుండి సుబ్బన్నపేటకు బారలోతు బావులవద్దకు వచ్చెను. తెల్లవారకముందే సుఖముగా స్నానముచేయును. చాకలి యునికి తెచ్చిన మడతను కట్టుకొనును. పదిగంటలకుఁ జక్కఁగా భోజనము చేయును. ఒకసూర, గేదెపెరుగు ప్రతిదినమును దప్పక యుండును. రాత్రికి సుఖముగా నిద్రించును. రెండేండ్లతఁడు చెరసాల లోఁబడిన కష్టమంతయు సుబ్బన్నపేటలో రెండు నెలలలోఁదీరెను. రాఘవరావు గ్రామమువెంటఁబోవును. ప్రతియింటికిఁ బోవును. ఆ యింటిలోని సంగతులు కనుగొని, మద్యపానము లెవరై నయున్నవో వారికి బోధించును. వీధులలోఁ బెద్దపెద్దసమావేశములుచేసి పోలిసు వారి ప్రాణములకు, తన ప్రాణమునకు నలబడి తెచ్చుకొనఁడు. అడప

తడవ ధర్మారావుకూడ నతనివెంటఁ బోవును. ధర్మారావు ద్రిష్ట
మాత్రమే; వాగ్మి రాఘవరావు.

కోటయందునుండి రోడ్డు దక్షిణమున బెడవాడకుఁ బోవును. ఆ రోడ్డునకు రెండువైపులను గ్రామ మున్నది. పేదకొంపలన్నియు రెండుపేటలుగ విభజింపఁబడెను. రోడ్డునకుఁ దూర్పుననున్న భాగ మొకటి పడమరనున్న భాగ మొకటి. తూర్పుననున్న భాగమంతయు గూడెములు, మిషనరీపేట, కలాలీలయిండ్లు. పడమరనున్న భాగము నందు సినిమాహాలు, దానివెనుక పట్టణము సర్దు, బేదవారలకొంపలు రాఘవరావు పనిచేయునది యచట. ధర్మారావును, రాఘవరావును గలసి యొకనాఁటిసాయంకాలమున నచ్చటికిఁ బోయిరి. అం నొక పూరిపాక యున్నది. లోపల హార్మనీ వాయింపుచుండిరి. ఆ యిల్లు చూపించి రాఘవరావు 'ఇది యొక చిత్రమైన సంసార' మనెను. ఇద్దఱును లోనికిఁ బోయిరి. లోన నొక ముసలిది యున్నది. దాని కేబదియేండ్లుండును. ఎన్నడును నూనె రాయనితల, మాసిన చీర, విధవరాలు, చేతికి గాజులుగూడ లేవు. చూచుటకు దియ్యమువలె నున్నది. నలువదియేండ్ల స్త్రీ మఱి యొకతె. ఆమె చేతికి బిళ్ళెరు గాజులు. వారమున కొకసారి సంస్కరింపఁపడుచున్న తల. మాసిన చీరయు, రవికయు, ఆమె మఱొకచోటఁ గూర్చున్నది. పదుమూఁడేండ్లమఱొకపిల్ల. ఆమెకు యావనోదయమైనది. తెల్లని చీర, నల్లని రవిక, పక్కపాపట సొగసుకై కత్తిరించిన ముంగురులు. కాలికి పట్టా గొలుసులు, చేతుల కొకజత బంగారపుగాజులు. మఱిమూఁడుజతల బరీగాజులు. మొగముచూచినంతనే నవనాగరికతయంతయు నుట్టిపడు చున్నది. ఆమె హార్మనీ వాయింపుచున్నది. "పోయెనయ్యో ఆ పోతీ నను బాసి, పోవునపుడు, ఆపొలతి వాల్లన్నలచూపులు, చూపులు కావవి మారునెతూపులు—పోయె. పోవునపుడు ఆపొలతి పడి సంతాపము, సంతాపము కాదది నాపాపము—పోయె" ఈ పాట వాయింపుచున్నది. ఇరువురును లోనికిఁబోయినంతనే యామె పాటమాని యొకవికృతపులజ్జ ప్రకటించెను. ముసలిది 'అయ్యగారూ! నండని రాఘవరావును మఱియొకడ చేసెను. ఇద్దఱునుగూర్చుండిరి.

రాఘవ—రంగయ్య యెట్లుండును? ముసలి—రాతిరి మఱలఁ ద్రాగినాఁడు బాబూ! త్రాగివచ్చినపుడు వానివ్యవహారమంతయు మీకుఁ దెలియునుగదా! దుర్గమ్మను రాతిరి మఱలఁ జావమోది నాఁడు. మొన్న నే నేను స్త్రీ డరుగారియింటిలోఁ బనిజేయఁగావచ్చిన జీతము రూపాయన్నఱలో పావలా పెట్టి క్రొత్తగాజులు వేయించితిని. ఆగాజులు బద్దలైపోయినవి. పైగా దానిచేతికి గాజులు గుచ్చుకొని గాయమైనది. చూడుము” అని దుర్గచేయి చూపించెను. ఆ నలుబది యే-డ్ల స్త్రీ పేరే దుర్గ. ముసలిదానిపేరు మహాలక్ష్మి. దుర్గ మహాలక్ష్మి కూతురు, రంగయ్యభార్య. మహాలక్ష్మియు దుర్గయు నూరిలో ధనవంతులయిండ్లలోఁ బనులుచేయుదురు. ప్రొద్దున సాయంకాలమున బనులుచేసి మధ్యాహ్నము పదిగంటలనుండి రెండుగంటలవఱకుఁ బొగాకుఘ్యాక్టరీలోఁ బూటకూలి చేయుదురు. సుబ్బన్న పేటకు బది మైళ్ళదాటె యుత్తరమునను, బళ్ళిమను నను మెట్టగ్రామములున్నవి. అచ్చటి పొగాకంతయు సుబ్బన్న పేటకెగుమలియగును. నాగన్న సెట్టి కొడుకు వేంకటరత్నము పొగాకుఘ్యాక్టరీ పెట్టెను. నాగన్న సెట్టిచనిపోయి పడేండ్లయ్యెను. రోజుకు పదిమంద కూలివాండ్రు ఘ్యాక్టరీలోఁ బని చేయుదురు. వచ్చిన పొగాకు పెండ్లెన్నియు స్త్రీలందరు నాల్గువరు సలుగాఁ గూర్చుండి పెద్దాకుకుఁ బెద్దాకు, చిన్నాకుకుఁ జిన్నాకుగాఁ దీయుదురు. ఇట్టేదారు రకములు తీసి దేని కవి పెద్దపెద్ద బేళ్ళుగా యంత్రముతో నదిమెదరు. అది పై కెగుమతి. వేంకటరత్న మీ వర్తకములో లక్షాధికారి యయ్యెను. మునుపటి పచారీకొట్టు బట్టల కొట్టు తీసివేసెను. ఇందులోఁ జాలలాభము. పల్లెటూరినుండి వచ్చిన పొగాకును జాల తక్కువధరలకుఁ గొనును. పల్లెటూరున దిక్కులేక యా ధరలకే వాని కిచ్చి పోదును. కూలీ ది సముదకు స్త్రీకి మూడణాలు; పురమునకుఁ ఐదవలా. పూయకూలీ లణాముక్కాని. పొగాకు బర్మాకు, సిమ్లాకు, ఈ తరహా దూస్థానమునకుఁ కెగుమతి యగుచుండెను. పై కెగుమతిచేయ ధరలు కొన్న భరికన్న నాలుగైదురెట్లెక్కువ. పండించిన కాపునకు ధరతక్కువ. కట్టుండఁగా ధర్మ ఖర్చుక్రింద, కొట్టదై కింద, కోవటికయి ముక్రింద బోలెడంత విలుగకోత. దేశములో నార, పొగాకు, కేయి కు పెండ్లైన

వర్తకపుఁబంటలుబలిసి, వానికే యిచట వర్తకబాహుళ్యము జరుగుచుండెను. గోధుమలు, జొన్నలు, మొక్కజొన్నలు, తదితరధాన్యములు పరదేశములనుండి యిచటికి దిగుమతీ యగుచుండెను. ఇచటఁ బండిన పంటఁతయుఁ దిండికిఁగాక పేదవాగు వర్తకపుఁ బంటల మీఁదఁ గూలితో బ్రదుకవలసివచ్చుచుండెను. వర్తకపుఁబంటలు పండించి కాపు తక్కువవెల కమ్మకొని యాహారపదార్థములను బ్రయముగా వెలకుఁ దీసికొనవలసినవాఁ డగుచుండెను. ఇందుచే దేశము బీద యయ్యెను.

మహాలక్ష్మీయు, దుర్గయుగలసి నెలకు షుమారు పదుమూఁడు, పదునాల్గు రూకలు సంపాదింతురు. అందులో, జేఁ జిక్కినపుడు కొంత, బతిమాలి కొంత, బెదరించి కొంత, కొట్టి మఱికొంత, యెప్పు డెట్లు వీలైన నప్పుడట్లు రంగయ్య పీడించుకొని తీసికొనిపోయి త్రాగును. రంగయ్య కొక కుమారుఁడు పదునాజేండ్లవాఁడు. అతఁడు సినిమాహాలుచుట్టు తిరుగుచుండును. సినిమాలోఁ గొన్నాళ్ళ కతనికి నెలకు నాలుగురూక లిచ్చిరి. సినిమా పండుకొన్నది. ఆ రాబడి తగ్గినది. అతనిపేరు కోటేశ్వరరావు. అతఁడు బీడీలకు నెలకు రెండు రూపాయలు ఖర్చుపెట్టును. అది యాడవాండ్రసంపాదనలో నుండియే యీయవలయును. కూతురు నరసమ్మకు తలనూనెలు, పిన్నులు, డోలు, సబ్బుబిళ్ళలు మొదలైనవి కావలయును. తిండి బజారునుండి నూకిలు తెచ్చుకొందురు. ఏ రోజున కారోజు వ్యంజనములకు నంగ లార్తురు. అహంకారములు పట్టరానంత. ఇతరులతోఁ గొంచెము పొట్లాటవచ్చెనా తండ్రికొడుకులు కట్టలు పుచ్చుకొని బయలుదేరుదురు. మహాలక్ష్మీ రాఘవరావుతో నన్నది. “బాబయ్యా! వాని ద్రాగుడును, వీని బీడీలను లేకున్నచో సంసారము సుఖముగా జరుగును. మా నరసమ్మ యున్నది. దాని పెవరికైనను గొప్పవారి కీయవలయు నని యున్నది. పిల్లకు హార్మనీ పెప్పింఁచినాము. నాల్గవక్లాసు వఱకుఁ జదివినది నీవు వచ్చినతరువాత నయము. కొంచె మన్నము తినుచున్నాము. రంగయ్య పదిరోజులక్రింద నొకసారి త్రాగినాఁడు. మఱల రాత్రి త్రాగినాఁడు. నీ వన్నచో నతఁడు వెఱచుచుండెను. నీవు మఱలఁ గనఁబడి యొకసారి చివాట్లు పెట్టిపావబ్బు.” రాఘవ

రావును, ధర్మారావును బయటకు వచ్చిరి. లోపలినుండి మఱల హర్మనీమోత వినవచ్చెను.

ధర్మా—రాఘవా! ఆ కీర్తన వీంటివా? రాఘ—వినాను. ఈ పనికిమాలిన నాటకసమాజములవారు దేశమంతయు నిట్టి దౌర్భాగ్యపుఁగీర్తనలతో నింపివేసిరి అందులో నొకనీతి లేదు; సంగీతము లేదు; రసజ్ఞత లేదు. బాంబాయి పోయి పారశీమెట్లు నేర్చుకొని వత్తురు. వాని ననుసరించి యెవనిచేతనో తెలుఁగుపాటలు వ్రాయించును. హర్మనీ మోతయు, తబలా మోతయు నీ కీర్తనలకు వన్నెలు తెచ్చును. ఆ కీర్తనలు దేశముమీఁదవ్యాపించును. దేశములోఁ దిండిలేకపోయినను జక్కని రసజ్ఞులైనను గలిగి, జనులు బాగుపడెదరేమో యనఁగా మనప్రాణముల కీ నాటకసమాజములు వెలసినవి. రంగముమీఁద నెంత యప్రభంశముగాఁ బ్రవర్తించిన నంతజనాకర్షణ జరుగుచున్నది. జనాకర్షణకు రంగముమీఁదియసభ్య వేషములు హేతువు. దాని కిది హేతువు ఈరీతిగా నాటకసమాజముల వారు దోచుకొనుచుండిరి. దేశములో దమ్మిడిలేదు. ప్రతినాటకమునకు వేయిరూపాయలు చెల్లుబడి. అపూర్వనట సమ్మేళనమైనచో రెండువేలు. సంపాదించిన నటకు లేమైన బాగుపడుచుండిరా యనిన, వారిసంపాదన యంతయు దుర్వ్యయముక్రింద సరిపోవుచున్నది. ఈరీతిగా దేశమువిద్య చేతను ధనముచేతను దరిద్రమగుచున్నది. సినిమాలకుఁగాని, నాటకములకుఁగాని చక్కనిశాసనములు లేవు. ఫిలిములకు 'సెన్సార్షి' ప్పన్న దనఁగా నది దేశమునందు రాజద్రోహ మనఁబడుదానిని లేకుండజేయుటకే చేయఁబడుచున్నదిగాని దేశీయులకు రసజ్ఞత్వము, కథాచమత్కారము, నౌచిత్యము మొదలైన విషయములను బోధించుటకు సానుకూలపడుటలేదు. దుర్మార్గులైనకవులు నాటకములు వ్రాయుదురు. వారికి రెండుశబ్దములు సరిగా నతఁకుట చేతఁగాదు. వారా, నోరుమూసికొని యూరకుండరు. మనమా, శాస్త్రము కాము. ఈ వఱదమూలముగా నాంధ్రప్రహేళివుల కవిత్వములన్నియు మూలఁబడి నవి. ఏవిధమ గాఁ జూచినను దేశ మెంత దుస్థితిలో నున్నది?

తరువాత వారనిద్దఱునుగలసి మఱియొకయింటికిఁ బోయిరి. ఆదియను బూరిపాకయే. లోనికిఁ బోవువఱకు నిద్దఱుపురుషులు

రెండుపడకకుర్చీలమీద గూర్చుండియుండిరి. ఇద్దఱు జూచినచోఁ గ్రొత్తవారైనచో వారిద్దఱు చి. ఏ. పరీక్షలు ఇచ్చిరేమో యను కొనవలెను. ఇరువది యిరువదియైదుల వయస్సుండును. ఇద్దఱు బెద్ద కాపింగులు, పట్టులాల్చీలు తోడిగిరి. పైన సర్దికోట్లు కట్టినవి మాసిన గ్లాస్కోమల్లులు, పైన వత్తాకోకలంచు జరీయుత్తరీయములు. దుస్తులన్నియు మాసినవే. కోట్లుమాత్ర మెప్పటి కప్పుడే క్రొత్త. గడ్డములు మాయరాదు. ధర్మారావు, రాఘవరావును లోనికి వచ్చుటఁ జూచి వారు లేచి యిద్దఱిని గూర్చుండుఁ జూచిరి. అందులో నొకనిని రాఘవరావు “ఏమోయి! నాగభూషణము, నేను చెప్పిన మాటలు నాకే యొప్పుఁజెప్పితివివలె నున్నదే! నేను నిన్నుఁ గూలి లోనికిఁ బొమ్మంటినిగదా! నీవు మఱల వచ్చి యీగుడిసెలో నేల చేరితిని? ఈ రెండవయాతఁ డెవరు?” అని అడిగెను. రెండవవాఁడు రాఘవరావువంకఁ జూచుచు చూచెను. వానిపేరు రంగ. రంగ యనియే పిలుతురు. పాశ్చాత్యనాగరకతనృద్ధిపొందినతరువాత దేశములోఁ జాలనామములు ప్రాతిపదికములక్రిందనే చేరినవి. అది యాంగ్లేయసంప్రదాయము. ఒకనికి ‘కె. యస్. రామ్’ అని పేరు. మఱియొకనికి ‘కృష్ణ’ యని పేరు. ప్రాతిపదికములు పేర్లుగాఁ బెట్టి కొనుటలోఁ జాలయర్థమున్నది. ప్రాతిపదికమునకు వచనవిభక్తులుండవు. వీరికి నట్లే. వీరు వట్టిపూజ్యపాదులు. మఱికొందరు ధనాధ్యులు, నుద్యోగస్థులు నది యేమో గొప్ప యనియో, యాంగి లేయమునకు సన్నిహితముగా నుండుననియో తమరామములు ప్రాతిపదికములుగా వదలుదురు. తఱచుగా వారి మనస్సులురు బూర్వ పాశ్చాత్యభావముల యపరిసంస్కృతము, నపరిచ్ఛిన్నము, నవ్యక్తము నైన యొక కలయికచేత ‘పంచకోలకషాయము’ వలె నుండును. రంగయు, నాగభూషణము ధర్మారావు నెఱుఁగుదురు. ధర్మారావు లేకున్నచో రంగ రాఘవరావును గొట్టెడివాఁడే. అతనిని గొట్టినచో సభియోగముకూడ లేదని వారందఱుఁ దెలియురు. రాఘవరావిట్టి దెబ్బలు చాల పడియున్నాఁడు. రాఘవరావు ధర్మారావుతో జెప్పెను? “ఇదిగో చూడుము, వీరందఱు పాడైపోవుచున్నారు. వీరి నావరించు జరుఁడు లేఁడు. వీరికిఁ దిండిపెట్టు దాత లేఁడు. వీరికిఁ

- దినుటకుఁ దిండిలేదు. వారిని గిరురించియు, వీరిని గిరురించియు వీరు భోజనముచేసి యేకో వచ్చినప్పుడు కాఫీహోటలులోఁ దినుచుఁ బట్టణమువెంటఁ దిరుగుదురు. ఏ విధముగానైన ధనము లభించినచోఁ బోయి త్రాగుదురు. ఇట్టివారే చాలమంది యున్నారు. వీరిలో వీరికి గక్షలు. కొట్టుకొనుచుందురు. పోలీసువారు తీసికొనిపోయి వీరిని శిక్షింతురు. వీరు డబ్బెక్కడో తెచ్చుకొని కల్లు త్రాగవలయును. మత్తెక్కి యొడలు తెలియక కొట్టుకొనినచో దానికొఱకు జరిమానా లీయవలయును. ఇట్టివీరిస్థితి కాలనయుఁ బాలనయు లేదు. ఈ నాగ భూషణముతం సి ముసలివాడు. అతని కేబదియేఁడు లున్నవి. వీరు కలాలీలు. అతనికిఁ బక్షవాతమువచ్చి పడిపోయినాడు. పూర్వము తాల్లెక్కిగీసెనువాడు. ఇప్పు డితఁ డేమైనను సంపాదించి తెచ్చి పెట్టునేమోయని వానియాశ. ఇతఁడు మంచి తెలివిగలవాడు. వడ్రింగముషని బాగుగాఁ జేయఁగలవాడు. రెండురోజులు బుద్ధి కుదిరి కూర్చుండి యొకపీటయో, కుర్చీయో, యేనియో చేయును. అది తీసికొనిపోయి యమ్మును. వచ్చిఁడబ్బుతో నలువురు స్నేహితులను వెంటవేసికొని కాఫీహోటలునకో. దుకాణమునకో తయారు. ఏదైన నాటకమైనచో నచటికిఁ బోవుట, యల్లరిచేయుట, దెబ్బలాటలు-ఇట్లున్నది వీరి జీవితము. ఆ కొఱకొఱలాడు రంగను జూడుము. అతఁడెవరో నేనెఱుఁగను. కనుగొనుము. పాము బుట్టలో నుండి బయటకు వచ్చును.”

ఇద్దఱును బతిమాలి బతిమాలి రంగనిచేత నతనికథ చెప్పించిరి. అతనిది గుంటూరువద్ద నొక పల్లెటూరు. వాడు చిన్నప్పుడు కొద్దిగా రాగచ్చాయగా పద్యము చదివెడివాడు. ఎవరో నాటక సమాజమువారు వానిని దగ్గఱకుఁదీసి, వానిచేత నంబరు ౧ కృష్ణుడు నంబరు ౧ ప్రహ్లాదుఁడు వేయించిరి. రెండవ నంబరుదాక వచ్చెను. వానిపేరు చెప్పినచో డబ్బు కురిసినది. వానికి బీడీలు, సిగరెట్లు మోపైపోయినవి. ఇదునై దేక్షలు వచ్చినప్పటికిఁ గుఱ్ఱవానికి వారాంగనా గృహములు నివాసభూమిలయ్యెను. మోటారులు విహార యానము లయ్యెను. వానికి రై పదిబ స్త్రీలు పట్టలేదు. అంతలో నొక నెలతిరుగకముందు రంగముమీఁదికి వాఁ డవతరించినంతనే నలుగురు

లేవిడిలు కొట్టిరి. ఇంక వాని బతుకుదలకు మార్గముకల జేర్చెను. తన ప్రభ వెలిగినవాళ్ళలో ద న్నెఱిగిన జనము సామగ్గముగఁ దనతో సమానప్రతిపత్తిగలవాడు వారందఱు మిత్రులైరి. వారితోఁ గలసి జువ్వాయాడును. నాటకములకుఁ బోవును. నాటకములమీఁద సతఁ డొక పెద్దవినుక్కుఁడు: “చా, వాని కేమి సంగీతము వచ్చును? ఛీ. వీఁడేమి నటకుఁడు?” లోకమంతయు వానిముందు పరాభూతమై పోయెను. నాఁడు చెప్పింతసేపు వానియవివేకమునకుఁ దద్ధదము గతాహంకారమునకు వానిబేలతనమునకు రాఘవరావు సర్వగ్రావులు నవ్వుకొనిరి. జాలిపడిరి. రాఘవరావు నాగభూషణముతో ‘నీ విట్లు కాదు. వీరి నెఱుఁగుదువా?’ యనెను.

నాగ—ఎఱుగుదునండి, ధర్మారావుగారు. రాఘవ—ఇంక నీ నే పనిముట్లుచేసినను నాయన నడిగి చేయవలయును. ఆ పనిముట్లు వీరు చూచుచుండఁగా నమ్మవలయును. వచ్చిన డ బ్రాహ్మణచేతి కీయవలయును. అట్లుకాక చేయరాదు. నేఁడు రాతిరికి మీయింటికి మే మిద్దఱును వత్తుము. అచ్చట సర్వమును జెప్పెదము.

అని, రంగతో ‘నిన్ను మఱలఁ గలసికొందును’ అని చెప్పి యిరువురును వెడలిపోయిరి. అంతలోఁ బ్రాద్దుక్రుంకవచ్చెను. ఇరువురును ‘బట్టణములు ప్రబలి యిట్టిచౌర్యాగృహీవుల నొత్తమందివి దయారూచెసినవి’ యని దుఃఖించిరి. అంతలోఁ జీకటులు గ్రమ్మును. చీకటుల కేమి? కడచిన పాతికయేండ్లుగా నొకనాఁ డున్న ట్లింకొక నాఁ డుండను. ఒకచోటనున్న ట్లింకొకచోట నుండవు. కాళరాత్రికిఁ దోఁబుట్టవులై, యంజనపర్వతములోని పురుగుతొలిచి చిక్కగా రాలిన పొడియై సర్వదిక్కుల నావరించెను.

నుఱునాఁడు రాఘవరావు మఱల సరెన్బు చేయఁబడెను. ఈ రెండు నెలలలో నప్పుడప్పు డతఁ డుద్యమప్రచారముచేయుచు నుపన్యాసము లిచ్చెను. ఆ యుపన్యాసములు రాజద్రోహకరములుగా నున్నవి. ఈ వార్త ధర్మారావు బాపట్లకు, నరసారావుపేటకును దెలియఁజేసెను. అరుంధతి తమయింటనున్న యతని కిట్టి యాపద కలిగినందుకు విచారించెను. మనసులోఁ దనకుఁ దానే యోదారెను. వారమురోజులై నతరువాత నొక పెద్దమనిసి ధర్మారావును జూచుటకు

వారియింటికి వచ్చెను. ధర్మారా వతనిని గౌరవించి, 'తమ రే పని మీఁద దయచేసి' రని యడుగఁగా. నామన కొన్ని కాగితములు చూపించి 'తమరు మంచి కవులఁట. నా కీ కాగితములు తెలుఁగు లోనికిఁ జేసి పెట్టించవలయు'ననెను. ధర్మారావు కాగితములన్నియుఁ జూచెను. ఆ కాగితములన్నియు మితపాన ప్రచారమునకు సంబంధించినవి.

ధర్మా—మీ పే రేమిండి? ఆయన—రామకృష్ణయ్య. ధర్మా—తమరి దేయూరు? రామ—గుడివాడ. మేము కమ్మవారము. నా కేబది యెకరముల పొల మున్నది. పదివేల ఖాయదాయున్నది. ధర్మా—తమ రీ పని యేల చేయుచున్నారు? రామ—ఇది దొరతనమువారి పని. దొరతనమువారు మద్యపాననిషేధ ప్రచారముచేయుటకు రెండులక్షలు మంజూరు చేసిరి. అందులో మనకు నలుబదివేల రూపాయలు వచ్చెను. మనజిల్లాకు నన్నీ ప్రచారము కొరకు నియమించిరి. ధర్మా—తమకు నెల జీత మెంత? రామ—నూటయేబది రూపాయలు. ఎచ్చటకు వెళ్ళినను మొదటితరఁగతి రైలుచార్జి. ధర్మా—మీ రీ ప్రచార మెట్లు చేయుచుండిరి? రామ—నాకింద నింక నిర్దయుద్యోగు లున్నారు. వారికిఁ జెటియేబదియు జీతము. వా రూరికిఁబోయి యుపన్యాసము లిచ్చుచుందురు. కల్లుపాకలవద్దకుఁ బోయి కాదు, గ్రామములోనే యిత్తురు. శాంతి భంగకరముగాఁ గాకుండ నుపన్యాసము లిప్పింతుము. ఈ పుస్తకము లన్నియుఁ గెలుఁగుచేసి యివి పంచిపెట్టుదుము. అప్పుడు పుస్తకము ములే యక్కఱలేదు. ఈ పుస్తకము లచ్చువేయుటకు రెండుమూఁడు వేలు వ్యయమగును. ధర్మా—పుస్తకము లెన్ని వే లచ్చువేయించెదరు? నాలుఁగైదువేలు వేయించెదము. ధర్మా—ఏమవేలకు రెండు వేలరూపాయ లక్కఱలేదు. రామ—తమరు దీనిని తెలుఁగుచేయించి పెట్టుఁడు. మీరు చాల పండితులఁట. కవులఁట. మీప్రకాశ్తి విని తమదర్శనమునకు వచ్చినాఁడను. ధర్మా—అట్లే చేసెదను. నాటి చేయుటకుఁ గాలముపట్టును గదా? రామ—చిత్తము. ఒకవారము రోజులలో ముఱల వచ్చెదను.

ధర్మారావుకు రాఘవరావు రామకృష్ణయ్య ప్రచారముల లోని తారతమ్యము మనసుకు స్ఫురించెను. రాచరికమువారు చాల దయామయులు. ప్రచారమునకు నలుబదివేలరూక లిచ్చి. తనకుఁ దెలుఁగుజేసిపెట్టినందుకు రామకృష్ణయ్య యేమి యిచ్చునో? రామ కృష్ణయ్య 'విగ్రహపుష్టి, వినాయకనష్టి' వెలకు నూటయేబది రూకలు జీతము. మొదటితరఁగతిప్రయాణపు ఖర్చులు. రామ కృష్ణయ్య యబద్ధము చెప్పెనా? నిజమేనా? సగానికి సగమైన నిజమై యుండదా? దొంగలును, వొంగలును గలసి యూళ్ళుపంచుకొనిరట.

వారమైనతరువాత రామకృష్ణయ్య మఱల వచ్చెను. ధర్మారావు "ఇంకను జేయలేదండి" యనెను.

రామ—అట్లేనచో నెట్లు? మఱి యీషని తొందరగాఁ గావల యును. మీ రీషని చెసిపెట్టినచో దొరతనమువారికిఁగూడ మీ మీఁద దయగలుగును. ధర్మ—మా బావమఱఁది మోకఁకున్నాము. అతని నొక ప్రచారకునిగాఁ దీసికొందురా? రామ—ఇదివఱ కున్న యిద్దఱునే తీసివేయ నెంచుకున్నాము. పుస్తకమా లచ్చెనచో నింకఁ బ్రచారకులే యక్కఱలేదు. నేనే పోయి పుస్తకములు పంచి పెట్టెదను. ధర్మ—ఈమాత్రము తెలుఁగుచేయుటకు నే నెందుకు? తమరే చేయవచ్చును. తెలుగుమాత్రము చేయుట యెందులకు? ఈ పుస్తకములే పంచిపెట్టవచ్చును. ఇవి యిదివఱకే యచ్చెయున్నవి కదా!

ఈ మాటలు రామకృష్ణయ్య కర్థ మయ్యెను, "చిత్తము, చిత్తము. మీరు చెప్పినమాట బాగుగానున్నది. అట్లే చేయుదు" మని యా పుస్తకములు తీసికొని వెనుకకు మఱలెను.

ఒకనాఁడు ధర్మారావు వాహ్యోపాపుచుండఁగా రాధాపతి కనిపించెను. రాధాపతి ధర్మారావును బలుకరించెను. ధర్మారా వత నిని జాల యేండ్లైనదియూచి. ధర్మారావు స్మృతితెచ్చుకొని, 'యోహో! మీరా' యని 'యీ యా రెండుకు వచ్చి'రనెను. రాధాపతి 'యిచట మాకు బంధువు లుండిరి. వారిని జూచిపోవుటకు వచ్చితి' ననెను. ధర్మారావు 'ఎవరా బంధువులు?' అనెను. రాధా పతి 'ఉన్నారు తెండి!' అనెను. ధర్మారావునకు మఱల నడుగవలె

ననిపించలేదు! రాధాపతి యేదో పనియున్నట్లు వెడలిపోయెను.

మఱి నాలుగురోజులైనతరువాత రాధాపతి యింకొకసారి కనిపించెను.

ధర్మా—ఓ యి ల్లెక్కడనండి? రాధా—సినిమా వెనుక.
 ధర్మా—సినిమా వెనుకనా? అచ్చట బ్రాహ్మణు లెవరును లేరే!
 రాధా—లేరు. నే నొక్కడనే నివసించుచున్నాను. ఆ నాటి కిద్దరును విడివడిపోయిరి. మఱి రెండునాళ్ళకుఁ గలసికొనిరి. ధర్మా రావు 'మా యింటికి దయసేయుదురా?' యనెను. రాధాపతి 'నాకు గొంచెము పనియున్నది. తేవువత్తు' నని వెడలిపోయెను. రాధాపతి గొప్పకవి యని దేశములోఁ బ్రకాశి పొందినవాఁడు. అందుచేత గాలేజిలోని విద్యార్థులందఱు నతనిని గౌరవించుచుండిరి. 'మిత్ర బృంద' మని యొక కవులసభ పెట్టి, యా సభ రాధాపతి నడపుచుండెను. 'మిత్ర' యను నొకపత్రికను వారు సాగించుచుండిరి. రాధాపతి తత్పత్రికా సంపాదకుఁడు. అందుచే నతనిపేరు లోకములో నందఱికిఁ దెలియును. నాలుగేండ్లక్రిందః పేటలో నొకచిన్న ముద్రాశాల సేతుపతి యను నొకాయన స్థాపించి యూరిలోనున్న కాలేజి, జాతీయకళాశాల, పురపాలకసంఘము, కో-ఆపరేటివు బ్యాంకు పనులన్నియుఁ దానే చేయుచుఁ గొంతధనము సంపాదించెను. రెండేండ్లు గడచినతరువాత 'తాలూకాపత్రిక' యని యొక పత్రిక పెట్టెను. ముద్రాశాలమీఁదవచ్చిన లాభము పత్రికలో వెనుకకుఁ దీసెను. రెండేండ్లుగువఱకు చందాలిచ్చినవా రెవరును గన్పించ లేదు. ఊరిలోనున్నపని పూర్వమువలెఁ దనకు వచ్చుటలేదు. అచ్చు వేయుట సరిగాలేదని కాలేజివారును, పురపాలక సంఘమును దమ పని బెజవాడలోఁ జేయించుకొనుచుండిరి. సినిమావడిపోయి యీ పని చెడిపోయెను. సేతుపతి యన్నిపిధముల టిహాలా తీసెను. ముద్రాశాల యమ్మకమునకుఁజూపెను. రాధాపతి సహజముగా విద్యా వ్యావృత్తికలవాఁడు. అస్తికలవాఁడు. ఆస్తియంతయుఁ బోయెను. ఇప్పుడు బడుగుదాసరినతెనున్నాఁడు. కాని ముద్రాశాల కొనవలయు నని యాశయున్నది. దాని కెత్తులు చేయుచుండెను. కొని పత్రిక పెట్టవలయునని, 'మిత్ర'నుబృన్న పేటచుండి నదుపవలయునని,

ఒకనాఁడు ధర్మారావు రాధాపతి తన యింటికి రమ్మనెను. ధర్మారావు వెళ్ళెను. తీరా పోయి చూచునట కది పూర్వము మంగమ్మ యున్న యిల్లు. ధర్మారావు చకితుడై యంతదూరము వచ్చినతరువాత బాగుండ దని లోనికిఁ జోయెను. ఇల్లంతయుఁ బరిశ్రుభముగా నుండెను. ఇంటిలోఁ జనిగిన కాగితపుముక్కయు నెచ్చటను బడిలేదు. రెండువాసములతోఁ జేసిన యటలమీఁదఁ బుస్తకము లమర్చఁబడియుండెను. సంస్కృతాంధ్రాంగ్లేయహిందీవంగ్రంథములు విడివిడిగా నమర్చఁబడియుండెను: రెండుమూఁడు పడకకుర్చీలు, నాలుగైదురకముల పాదరక్షలు, రోజుచెక్కతోఁ జేయఁబడిన యొక బల్లయు, దానిమీఁద నద్దము, దువ్వెన, తలసూనెసీసా, మంచిగందపు ప్రేముతో నమర్చఁబడియుండిన యొకస్త్రీ ఛాయాపటమును గలవు. ఇంటి పరిశ్రుభతకు, వస్తువులన్నియు నొక క్రమముగా నమర్చఁబడి యుండుటకు ధర్మారావు చాల సంతోషించెను. అతఁడొకకుర్చీలోఁ గూర్చుండెను. 'ఆ ఛాయాపట మెవరి' దని ధర్మారా వడుగఁగా రాధాపతి దాని నతనిచేతికిచ్చెను అది నుహారాష్ట్రగాయని బిజిలీది. ధర్మారావునకు జ్ఞాపకమువచ్చెను. ధర్మా—మీ రీమెను బెండ్లి యాడుద మనుకొంటిరి. పెండ్లి యాడిరా? రాధాపతి—అదియేమియు లేదు. ఒక యేడాది వారివెంటఁ దిరిగివచ్చితిని. వారు మన మానుకొన్నంత సంగీతవిద్వాంసులు కారు. ఆ దొక దశ. ఆ పిచ్చిలో వారివెంటఁ దిరిగితిని. అపుడు ధనము చాల వ్యయపఱచితినినుమండి. మనభాష వేఱు; వారిభాష వేఱు. అట్టిదానిని బెండ్లిచేసికొని మన మేమి సుఖపడుదుము? డబ్బుమట్టుకు ఖర్చుపడ్డాను లెండి. అది యొక వేళ. "తే హి నో దివసా గతాః"

కొంతసేపుఁడి ధర్మారా వింటికి వచ్చెను. "తే హి నో దివసా గతాః" యేమిట! పరమపవిత్రమైన మాట తెచ్చి, యప్రశస్త సందర్భమున నతికినాఁడు! ఈ కథవెచుక నేదో రహస్య మున్నది. రాధాపతి దాఁచినాఁడు. ఇతఁడు మంగఃస్మృతి యింటిలో నేల రుం డెను? మంగమ్మ యితని కేమైనను జుట్టమా? అయినచో సంబంధ ముతోఁ గొంతవఱ కౌచిత్యము లేకపోలేదు."

మఱునాఁడు కుమారస్వామి వచ్చి ధర్మారావును 'దమరు
మా యింటికొకసారి రావలయు' ననెను. కుమారస్వామి యిప్పుడు
జాతీయకళాశాల వదలి అచిఘరువిశ్వవిద్యాలయములోఁ బ్రవేశపరీక్ష
గడచి, సుబ్బన్న పేట కాలేజీలో ఎఫ్. ఏ. చదువుచుండెను. శ్యామ
లయు నట్లే. వారి యిద్దఱి కింకను బెండ్లి కాలేదు. ధర్మారావు 'పని
యేమైన నున్నదా'యని యడిగెను. కుమారస్వామి 'యున్నది,
దయచేయు' డని తీసికొనిపోయెను. పంకజమ్మయు, శ్యామలయు
'ఏమండీ! ఎప్పుడును మా యింటికే రా' రని ధర్మారావును సంభా
వించిరి. శ్యామల ధర్మారావువద్దఁ దెలుగులు చదువుకొనెను.
తెలివిగల పిల్ల యగుటచేత ధర్మారావున కామెమీఁద సుంతయభి
మానము కలదు. ఆమెకు నతనియందుఁ జనవుకలదు. పంకజమ్మ
యిట్లనెను. "చూచినారా, మీ శిష్యుఁడు పెండ్లి యిప్పుడే చేయు
మని పట్టుపట్టుచున్నాఁడు. నిరుడేకదా వీరిద్దఱు ప్రవేశపరీక్ష యైనది.
ఈ యేడే ఎఫ్. ఏ. లోఁ జేరి. బి. ఏ. పరీక్ష యైనతరువాత
వివాహము తమరే చేసికొనవచ్చుఁగదా! ఇంతలోమునిగిపోయినదేమి?
ఇద్దఱును గలిసియేయుండిరాయెను" కుమారస్వామి—అది కాదండీ!
నా కెందుకో వివాహము చేసికొనవలయునని యున్నది. నేను చేసి
కొందును. పంకజమ్మ—దానికిఁ గారణము నాకుఁ దెలియును. ఇంటి
వద్దఁ దల్లియుఁ దమ్ములు నానా కష్టములు పడుచున్నారు. పెండ్లి
యైనచోఁ దనకుఁ గొంత యధికారము కలుగునుకదా! వారి కేదో
కొంత పంపించుచుండవచ్చునని. నేనుమాత్ర మప్పుడప్పుడు సాహ
య్యముచేయుటలేదా? నెలనాల్గైనది. యేబదిరూకలు పంపించి.
కుమా—ఆ యేబదిరూకలు వారి కున్న యప్పులు తీర్చుటకే
సరిపోయెను. మఱల నిల్లు గడవవలదా? పంక—నేనుమాత్రము
డబ్బు ప్రోగుపోసికొని కూర్చున్నానా? కుమార—అదిగోచూడండి!
తనకూ తనకు జీతము కట్టవలయునన్నచో నట్లనునా? పంక—ఏకు
జీతముకట్టుటకుమాత్ర మంటినా? కుమా—అదియంతయు నెందుకు?
మీరు శ్యామలను నా కిత్తు నన్నాడుగదా! ఆ మాటమీఁద నెను
కకు బోదుకదా! శ్యామల యెట్లైనను నా భార్యయేకదా! అది
యిప్పుడైనసేమి, ఇంక నాలుఁగేండ్ల కైనసేమి? పంక—పెండ్లి

యైనచో దాని నగలమ్ముద మనిచూ? కుమా—దాని నగలమ్ముద మని గాదు. హరిశ్చంద్రునివలె దానినే యమ్ముద మని.

అందఱును బకపక నవ్విరి. అంతటితో మాటలు నవ్వుల లోనికి దిగెను. అసలు పిలిచిన వ్యవహార మట్లులుంచి లోకాభి రామాచారము మొదలుపెట్టిరి. పంక—రాధాపతిగారిని మీ రెఱుఁగుదురా? ధర్మా—కొంచె మెఱుఁగుదును. శ్యామ—ఆయన యిప్పు డీ యూరనే యున్నాడు. ధర్మా—నేను రెండు మూఁడు సారులు చూచితిని. పంక—అయినచో వారికథయంతయు మీకుఁ దెలియునన్నమాటయే. ధర్మా—నాకుఁ దెలియదే! పంక—చాల కథ యున్నది. మొదటమహారాష్ట్రపుఁ బిల్ల; తరువాతనొక లేవఁదీసి కొనివచ్చిన యావిడ; ఇప్పుడు మనగ్రామదేవత. ధర్మా—అనఁగా? కుమా—[తెగనవ్వుచు] మంగమ్మండీ, మంగమ్మ, రామేశ్వరి. ధర్మా—కొంచెము వివరసంపుగానే యున్నది. చెప్పండి.” శ్యామల యచటనుండి లేచిపోయెను. కుమారస్వామియుఁ గదలిపోయెను. ధర్మారావునకుఁ బోవలె ననిపించినది. కాని పంకజమ్మ కథయారం భించుటచేత నతఁ డవు ననక, కా దనక కూర్చుండెను.

పంక—“ఏదెనిమిదేడ్లకింద మన దేశమునకుబాంబాయినుండి యెవరో సంగీతపాటకులు వచ్చిరి. వారిలో నొకపిల్ల యున్నది. ఆమెను రాధాపతిగారు వరించిరి. ఈయన వారివెంటఁబడెను. వారును జాల తెలివికలవారు. ఈరీతిగా నాపిల్ల కొఱకు వచ్చినవారు వారి కడ నిదివఱకే మువ్వకు నలుపురుండిరట. ఆమె తండ్రితొక్కముగా వీరినందఱిని గౌరవింపచు నొకరితోనొకరు మాటాడకుండఁజేయుచు వీరందఱిచేతను బరులు చేయించుకొనుచుండునట. ఆ అమ్మాయి పేరు బిజిలీ. వీరందఱును భోజనము వారియింటనే. అపు డప్పు డామెతండ్రి వీరివద్ద డబ్బుప్పూతీసికొనును. అది మఱల మామగారిని వీ రగుగుటకు నోరాడను. ఆమెతో వీ రెవ్వరును ప్రసంగించుటకే వీలులేదు. తండ్రి వీరితోఁగలసియేయుండును. సంగీతసభలు జరిపి నపు డామె సంగీతముపాడి లోని కవతరించినంతనే వీ రందఱామెకు పేక్ హాండు లిచ్చెదరు, సంగీతమును బ్రశంసించి మెచ్చుకొనుచు నుంగరములుకాని, వెలగలచీరలుకాని చదివింతురు. రాధాపతి యీ

రీతిగా వారినెంట యేడాది తిరిగినట్లు. ఈ యేడాదిలో నతడు వారికి లక్షాధికారివలె గనిపించవలెనని యోచనను వ్యయము చేసినాడట. ఎరుబది యెకరముల నిక్షేపమువంటిమాగానియెక్కడి దక్కడికి తెగనమ్మివేసెను. ఆ యొక్కయేడాదిలో బాతిక వేలు ఖర్చుపెట్టెనట నా కి సంగతియంతయుఁదెలియదు ఆయనకునాకును బరిచయముకూడ లేదు. ఆయన స్నేహితుఁడొకఁడున్నాడు-రంగావధాని యని. ఆయనది నెల్లూరు. నేను మొన్న చూపాలముమీఁదిడబ్బు తెచ్చుకొనుటకు నెల్లూరుబోగా నిదియంతయు రంగావధాని కథ వలెఁజెప్పెను. ఒకనాఁడు రాధాపతి యా పిల్లతండ్రిని యడిగెనట. అతఁడు 'మీ యాస్తియప్పులవై నమంతయు నాకు వ్రాసియి' మ్మన్నఁగా నీయన తా నొక జమీందారుననియుఁ దనకుఁ బదియూ త్కున్నవనియుఁ జెప్పెనట. ఊళ్ళవై నము వ్రాసియిచ్చుచు నూజి వీఁడు తనదే నని వ్రాసెనట. ఆమెతండ్రి వాకబుచేయుఁగా నూజి వీఁడు రాధాపతిదే నని తెలిపెను" అని పంకజమ్మ నవ్వ నారంభించెను. ధర్మారావును నవ్వెను. ధర్మా—తరువాత నే మయ్యెను. పంక—ఏ మైనది? వారివద్ద నొక వస్త్రా దున్నాడట. నాఁడొక గోజున కట్టపుచ్చుకొని రాధాపతివెంటఁబడినాడట. ఈయన 'బ్రదుకు జీవుఁడా' యని బయటపడి హైదరాబాదుబండి యెక్కెను. అప్పటికి మూన్నాళ్ళనుండి యితనికిఁ దిండిలేదట. చేతిగోఁ జల్లిగవ్వలేదట. అంత జుట్టు ముడివేయుటకుపీలులేనిది మూన్నాళ్ళు దువ్వకపోయిన నెట్లుండునో యూహించుకొనుడు." పంకజమ్మ పగలఁబడి నవ్వసాగెను. ధర్మారావు మొగము చిట్టించుకొనెను. మఱల కథ యారంభింపఁబడెను. "ఆయన యదృష్టమా చుని వాఙ్మిశ్రమములో నతని కొకయువతి కనఁబడెను. అమె యాంధ్రస్త్రీ. కాశీవిశ్వవిద్యాలయములో నామె యఫ్.ఏ. చదువుచుండెనట. ఇప్పు డామె ఏలూరులో స్త్రీల బ్రయినింగు పాఠశాలలో నుపాధ్యాయినిగా నున్నది. ఆమె యిశనిని జూచి 'మీ రెవ' రని యడిగెను. అతఁడు తనపేరు చెప్పగానే యామె యితనిపే రిదివఱకే యెఱిగియున్నది, గానఁ జాల గౌరవించి, యిద్దఱును బెడవాడకే వచ్చుచుండిరి, గాన కథా ప్రసంగములోనికి దిగిరి. రాధాపతి యెత్తులమారి. గంటసేపటిలో

పద్మావతి యాయువకు తామారుకన్న గొప్పనాఁడనుకొనెను. ఆమె కొనితెచ్చుకొన్న ఫలములన్నియుఁ బ్రభు వారగించెను. ఒక స్త్రీషనుఁ గాఢీ త్రొంగెను. ప్రాణములు చేరుకొన్నవి. మఱి రెండు స్త్రీషనులు గడచుఁగోపల పద్మావతి ప్రాణములకు రాధాపతికన్న రసికుఁడుగాని, ధనవంతుఁడుగాని, కవిగాని, పండితుఁడుగాని, పేరుమోసిన యాంధ్రుఁడుగాని మఱియొకఁడు లేఁడని యనిపించెను. ఆమెకుఁ జదువు మఱి రెండేండ్లు మిగిలెను. ఆమఱిరెండేండ్లు రాధాపతిఖర్చుమీఁదనే చదువు గడచెను. అతఁడు కాశీనగరమునకుఁ బోవుచు వచ్చుచుండెను. ఇద్దఱును రెండవతరఁగతిలోగాని ప్రయాణమే లేదట. నారు వివాహము జేసికొందు రని లోకమునందు వ్యాపించెను. పద్మావతి చాల చాల చిత్రకత్తె. రెండేండ్లు రాధాపతి చెప్పినట్లు వివేచించెను. తరువాత నామె ఎర. టి. గూడఁ బరీక్షించెను” అని పంకజమ్మ సిగ్గుభీనయించ నారంభించెను. ధర్మారావు ‘తరువాత నేమైన’ దని యడిగెను. “ఆమె గర్భము ధరించెను అప్పటినుండి పద్మావతికి భయమైనదట. రాధాపతి ‘భయ మెందులకు? మన మిద్దఱును వివాహ మెట్లును జేసికొందుముగదా! అనెను.’ పద్మావతి రాధాపతిని వివాహముచేసికొనవలె నని లేచు. కాలక్రమేణ రాధాపతి సర్వవ్యవహారము నామెకుఁ దెలిసెను. అతని కించమించుగా నప్పటి కేబదివేలయ పుష్కలము. క్రొత్తయప్పులు పుట్టుట లేదు. ఇందులోఁ బనునేచువేలు మార్వాడీ యప్పు. అన్నిటికన్న నది ముందట న్యాయస్థానమున దాఖలగునట్లు తోచెను. ఇది యాస్తివిషయము. అతఁడు పట్టభద్రుఁడైనను నున్యోగముచేయుట కభిలషించెను. ‘మొక్కయై పంగనప్పుడు చెట్టును వగునా?’ యన్నట్లు వ్యవహార మింతమారమువచ్చినతరువాత నున్యోగ మేమిచేయును? రాధాపతి సంస్కృతాంధములు పెద్దదియచదివినవాఁడుగూడఁగా దని యామెకుఁ దెలిసెను. పాండిత్యమునందు బహిరాడంబర మెక్కువ, లోతుతక్కువయు నట. అంతేనా? మీకుఁ దెలియును కదా?” అని యామె యనెను. ధర్మారావు “నా కాయనతోఁ బరిచయము చాలకొద్ది. నే నాయనను గలిసికొనుట కిది రెండవసారి. పరిచయ మన్నది యాయూరువచ్చినతరువాతనే జరిగినది. లోకము

పండితుఁ డనియే చెప్పకొందు” రనెను. ఇంతలో శ్యామల దీపము తెచ్చెను. ధర్మారావు ‘ఇంతకు నాసంబంధము చెడిపోయె నన్న మాట’ అనెను. పంకజమ్మ “అంతియే కాదండీ! ఆమె చెన్నపురి పోయి యచటఁ బ్రసవించి పిల్ల నెవరికో యమ్మివచ్చెను. ఆ సంగతి యెవరికిని దెలియదు. ఆమె తరువాత నితఁడు వివాహప్రస్తావన చేసి నప్పుడు ‘నే నాజన్మ బ్రహ్మచారిగా నుందును. వివాహమాడ’నని చెప్పెనట. ఇతఁడును జాలవిధముల నామెను బెదరించి లొంగ దీయఁజూచెను. కాని యీ కాలమున దక్కువ తిన్నవా రెవరు? చివర కిద్దఱకుఁ బెడిసిపోయెను. ఈయనయూ స్త్రీయంతయు ఋణదా తలు వేసికొనిపోయిరి. ఈయనకుఁ గొంచెమో, గొప్పయో మిగిలినదో లేదో!” అనెను. కుమారస్వామిగూడ లోనుండి వచ్చెను. పంకజమ్మ “మీకుఁ బ్రొద్దుపోవుచున్నది. తరువాత మంగమ్మ కథ లెండి, అబ్బాయి! ధర్మారావుగారికి లాంతరు చూపించుము” అనెను. మువ్వరును ధర్మారావును సాగనంపిరి. ధర్మారావు దారిమెట్ల నొంటరిగాఁ బోవుచుండెను. రాతిరి జాముప్రొద్దు పోయెను. కోడ్డుమీఁద జనము తిరుగుచున్న ను సందులన్నియు నిర్జనములుగానున్నవి. అతఁడుపోవుచు ‘మాకును నెప్పుడో విద్యుద్దీపములువచ్చును’ అనుకొనెను. సావిత్రమ్మ గారు వృద్ధురాలై నది. అరుంధతియే రెండుపూటలును వంట. అంత ప్రొద్దుపోవువఱకు వీధితలుపువేయఁబడియుండెను. ధర్మారావు తలుపు తట్టి పిలచెను. పదిపిల్లులదాఁక పిలు పందలేదు. అరుంధతివచ్చి తలుపుదీసి, కనులు నులుముకొనుచు ‘ఇంత పెందలకడ వచ్చి రేమి? యనెను. ధర్మారావు బదులుచెప్పక పోయి పాదప్రక్షాళనము చేసి కొని యతీతసంధ్యావంశన మారంభించెను. అరుంధతి—“ఇప్పుడు కాను. కోళ్ళుకూనునిండు, సంధ్యావందనము చేయవచ్చును.” విస్తరి వేయుచు “పిల్లనాఁడు బ్రదుకనిచ్చుటలేదు. ఒక్కటేయేడుపు. నే నిటు వంటచేయుదునా, అటు వానిని సర్దుకొందునా?” అన్నము వడ్డించుచు “నెప్పుడు నిల్లే పట్టరాయెను ఇటువంటివారు పెండ్లిండ్లు చేసికొనుట యెందులకు? ఇప్పుడు చాలమంది చక్కఁగా నట్లే యుండి రట. ఒకయింటికి మేలుచేయుట యెందులకు? దేశమునకే మేలు చేయవచ్చును.” నేయి వడ్డించుచు “నే నెంత మొత్తుకొనిన నేమి?

మఱుమాటయైన లేదు” అనెను. ధర్మారావునకుఁ బొట్ట చెక్క-లగు నట్లు నవ్వు వచ్చెను. “ఏమిచేయమందువే! నన్నుఁగూడ సాదింఁచు మందువా? అయినచో నిదిగో! ఎప్పుడు నీ భార్య నన్ను బ్రతుక నీయదమ్మా! వాకిలిమొగము చూడనీయదు. ప్రాణములు వేచుక తినుచున్నది. ఇతరులతో మాటాడనీయదు. నే నెప్పుడు నిల్లునదలి పోరాదు.” ధర్మారావు ధోరణి మొదలిపెట్టెను. అరుంధతి పకాలున నవ్వెను. ధర్మారావు నవ్వెను. ధర్మారావు భోజనమైలేచెను. అరుంధతికి నిద్రమత్తు వదలెను. పిల్లవాఁడు లేచి యేడ్వ నారంభించెను.

అరుం—నేను నాలుఁగు మెతుకులు తిందును. పిల్లవానిని దీసికొనుఁడు. ధర్మా—అమ్మ ఫలాహారము చేయదా? అరుం—నేఁడు శనివారము. ధర్మా—నేను పిల్లవానిని దీసికొనను. ఇందాకటినుంచి నన్నిత సాదించితివి. నేను తీసికోను పో. అరుంధతి విస్తరిలో నన్నము వడ్డించుకొనుచు వడ్డించుట యాపి, యశనినంకఁ జూచి “మీరు చాల మంచివారు. కొంచెము పిల్లవానినిసముదాయించుఁడు. ఇంక మీ మేమియుఁ ననను. మీరు పెందలకడమాత్ర మింటికి కావలయును” అనెను. ధర్మారావు “నీవు నాకుఁజేసినమే లేమో కనిపించలేదు” అని పిల్లవానిని దీసికొనివచ్చెను. వాఁ డేడ్చుచుఁ దల్లి మీఁద కుతికెను. అరుం—నేను చేసిన మేలు కనిపించలేదా? ధర్మా—కనిపించినది. మఱల నీ వద్దకే వత్తు ననుచున్నది. అరుం—నేను మడి. ధర్మా—నేను మ్రింగరాలేదు. ధర్మారావు జాతీయకళాశాలలో నుద్యోగముమానివేసి దగ్గటదగ్గట నేఁడాది కావచ్చినది. ఆ యేఁడాది గడచెను. హేమంత శిశిర వసంత గ్రీష్మములు హిమాసీ బిందు శైత్యకుసుమోద్దమతీక్షణతపము లిచ్చి జలములను, వరికిఁ బొట్ట లిచ్చి, జనుముపెంచి, మాకందతరువులు ఫలింపించి, భూమి మఱల నెండఁగట్టి నెఱియలువాటఁచేసి, మఱల బీజనిక్షేపమునకుపదనుజెచ్చి సంతోషపెట్టెను. మఱల నాషాఢమాసము క్రొక్కాఱుమొఱుఁగులతోఁ, గాటుకకన్నులవంటి మొగిళ్ళతో నాకాశమునుండి భూమి కవతరించెను. భూమి యుచ్చిలీంధ్ర యయ్యెను. ఆర్ద్రపురుగులు విరహిణీ హృదయరక్తబిందువులవలె నేలయంతయుఁ బ్రాఁకులాడెను. ప్రాతపందిరి స్తంభములకుఁ గాకిబొడ్డుపేసెను.

ధర్మారావు రాజాగారికాలేజీలో నాంధ్రపండితపదవికై
 యభ్యర్థి యయ్యెను. ఈటసుదొర ధర్మారావు నెఱుఁగును. ఇర్వు
 రును గలసి మాటాడకపోయినను, హరప్ప కతఁడు తెలుఁగుజెప్పె
 ననుట యతనికిఁ దెలిసినవిషయమే. నాగేశ్వరరావు ధర్మారావు
 నెడల నిష్ఠములేనివాఁ డనుటయు ఈటసునకుఁ దెలియుచు. ధర్మ
 • రావుయొక్క యభ్యర్థనాపత్రము దొరకు చేరినంతనే ధర్మారా వత
 నిని బోయి చూచివచ్చెను. అతనియెడల నీట్సుచభావము తెటు
 లున్నను ధర్మారా వాంధ్రమున సమర్థుఁ డని యతఁ డచుకొను
 చుండెను. అందుచే ధర్మారావుతో 'మీకుఁ దప్పక యిప్పించెద'
 నని వాగ్దానము చేసెను. ధర్మారావు కాలేజీలోఁ బ్రయత్నించు
 చున్నాఁ డని నారాయణరావునకుఁ దెలిసి కళాశాలాధ్యక్షుఁడుగా
 నతఁడు దొర కొకయుత్తరము వ్రాసెను. "ధర్మారావు తోఁడియుపా
 ధ్యాయులతోఁ బోరాడును. శిక్షాపద్ధతికి లొంగఁడు. విద్యార్థులతో
 నెక్కువచనవుగా నుండును. బిగ్గటగాఁ బద్యమును చదివి క్లాసులో
 ననే గోలచేయును. కాలేజీ బాగుపడవలయు నన్నచో నట్టివానిని
 దీసికొనరాదు." ఈ యుత్తరము చూచినంతనే ఈటసు తనయాహ
 మరల్చుకొనెను. గుఱ్ఱములఁచూచి గుఱ్ఱముసకిలించు నన్నట్లు భిన్న
 పాఠశాలాధ్యక్షు లొకరితో నొకరు షరీకు. ఈ కాలమున నిది యొక
 చిత్రమైనవ్యూహము. అధికారులు దుర్మార్గములు చేయదురు. క్రింది
 వారు వానికి పై యనిన పై యనవలయును. ఒకఁడు స్వతంత్రుఁ
 డుండి యన్యాయమున కెదురు తిరిగెనా, వాఁడు పై యధికారుల
 కెదురుతిరిగినట్లు. ఒకనివద్దనుండి యీ వార్త మఱొకనివద్దకు నడ
 చును? ఎచ్చటికిఁబోయినను తోకవలె నీ వార్తయొకఁడు వెన్నడి
 వచ్చును. ఆహా! లోకముయొక్క న్యాయము! మనిసి యొకవేళ
 దోషముచేసినను గలమువెంట మాటవచ్చునుగదా! ఒకనాఁడు
 దుష్టుడైన మఱి యెల్లకాలము దుష్టుడే కా నక్కఱలేదు. ఈమాన
 సిక విధానము సమగ్రముగాఁ దెలిసికొని యీ కఠినాధికారిలోకము
 సముద్రములోఁబడిచచ్చిన బాగుండునన్నంత కోషము వచ్చినది.
 విక్టరు యూగోకు. లోకమున జనల యపరాధములు దోషములు
 దుష్టులైనయధికారులమూలముననే వృద్ధిపొంద చున్నవి. లోకములో

మొత్తముమీఁద మంచిమార్గమునఁ బెట్టినచో సత్పురుషులు కాని వారు చాల తక్కువ. ఒకకచేరీలో నొకగుమాస్తా యొకతప్పు చేసె ననుకొందము. ఆ పైనిగల యధికారి యాతప్పును సర్ది 'నాయనా! ఇట్లు చేయరాదు అని దిద్దినచో నా దోష మంతటితోనే యంత రిందును. అట్లు నాలుగైదుసారులు దిద్దినతరువాతఁగూడ నాదోషము బుద్ధిపూర్వకముగాఁజేయఁబడుచున్నదని తెలిసినచో నప్పు డతఁడు శిక్షార్హుఁడు కావచ్చును దురధికారిలో నున్న యహంకారము సహజ క్రౌర్యము నోరిమి కలిగించదు. సూదితీసి దూలమునకుఁ గుచ్చి పరమానందయ్యశిష్యులు పదిమందియుఁ బట్టి యెత్తిరన్నట్లు, ఒక చిన్నదోషము పదిమందియధికారుల షరావాక్యములతోవ్యవహారపుఁ గట్ట పెరిగిపోయి, చివరకు వానినెత్తిన విఱచుకొని పడును. ఇది యధికారుల ప్రతాప భానూదయకథాపరిష్కరణము. ఒక్కొక్కప్పుడు దోషముకానిదే దోషమగును. వాఁడు నిజముగా తప్పుచేసెనో, చేయ లేదో తన కెందులకు? తా నేమి న్యాయాధికారియా? ఒకనినిగుఱించి యనుమానమున్నచో వాఁడు మాకక్కఱలేదందుము. ఇది యేమి బందియా? ధర్మారావు కాలేజీపండితపదవీ కభ్యర్థియైనట్లు దివాను నకు, రాజునకుఁ దెలిసెను. నారాయణరావు నుత్తరముకూడ వారు చూచిరి. వారికి ధర్మారావు నెడలఁగల యభిప్రాయమునకు, లేఖకును సరిపోయెను. దానితో ధర్మారావు కాలేజీవంకకై నఁ దిరిగిచూడ వీలులేకపోయెను. ఒక నెలనాళ్లు లాశపెరిగెను. వర్షర్తువు చక్కఁగా ముసరుకొనివచ్చునప్పటి కాశ విడిపోయెను. హరప్పఁదయవలన నింటిలోఁ దిండికి వెదకికొన నక్కఱలేకపోయినది. చేతిలోమాత్రము దమ్మిడి లేదు. 'ఊరు వదలిపోయినగదాఁ జేతిలోఁ బైసకనఁబడ వలయును. నే నూరే వదలిపోను' అన్న ట్లున్నది ధర్మారావు వ్యవహారము. అతఁ డొక్కొక్కసారి మనసులో ననుకొనెను. 'ఎవని బ్రదుకు వాఁడు బ్రదుకవలయును. లోకములోఁ జూడుము. బ్రదుక నేర్చినవా రెంత యనుసరింతురో! భగవంతుఁడే యాశ్రితపక్షపాతి యట. తనభక్తులకుఁగాని మోక్షమియఁడట. ఇతరమతములవారు నింతే. పశ్చాత్తప్తఁడైనచో, పిశ్వాసమున్నచో మోక్షము. జను లందఱికిని మోక్ష మేల యాయరాదు? ఆ మోక్ష మంత పీనాసితన

ముగా సాట్లుపరమగా వాడుకొని తుది కెవరికిఁ గట్టిపెట్టును? ఆ తండ్రికిఁ గొడు కన్వర్థమా దేవునిచేత సృష్టింపఁబడినయీమనుష్యులు నింతియే. త మ్మాశ్రయించినవారికే తలకొఱవి పెట్టుదురు. పై యధి కారులలోఁ గ్రింది సేవకులలో నెక్కువ భేదమేమున్నది? వారి కెక్కువ జీతము; వీరికిఁ దక్కువజీతము. వారు యానములమీఁద నడుతురు. వీరు పాదములమీఁద నడుతురు. వారికి పుస్తకజ్ఞానమున్నది; వీరికి లేదు. ఇవియన్నియు సప్రధానవిషయములు. ప్రధానమైనవి కామ క్రోధాదులు. మదమాత్సర్యాదులు పై వారికే యెక్కువ. ఏల యనఁగా, నవి ధనాదులవలన సమకూరినశక్తినిబట్టి వృద్ధిపొందును గనుక. ఎక్కువదుష్టుఁడు తక్కువదుష్టునిమీఁదఁ గనినిదీర్చుకొనుట వంటి దీ వ్యవహారము. తక్కువదుష్టునకు నది మంచిగుణమును గాదు; ఎక్కువవానికిఁ బ్రయోజకత్వమును గాదు. వారి భాగధేయ ములు వారి నట్టుటచేసెను.”

రాధాపతి, ధర్మారావులు మనసులు కలియకపోయినను సామాన్యమైన సారస్వతవిషయమును బురస్కరించుకొని స్నేహితు లైరి. ఒకరినొకరు గౌరవించుకొందురు. ఒకరియిండ్ల కొకరు పోదురు. సామాన్యముగాఁ గలసి తిరుగుదురు. శివరావు, జాతీయకళాశాలలోని సీతాపతి మొదలగువిద్యార్థులు, ఇటు కిరీటి, యెల్లరును పట్టణము పదలిపెట్టిపోవుటచేత, వేతే పనిలేకపోవుటచేత నింటిలోఁ జదివినంత సేపు చదువును; అరుంధతితోఁ గడిపినంతసేపు కడపును; ఆలయము వంకకుఁబోవును; హరప్పను గలసికొనును; దేవదాసిని బరామర్శించును. ఇంకను గాలము మిగిలియుండును. ఆ కాలముతో నేమి చేయవలయును? అప్పుడు రాధాపతివద్దకుఁ బోవును. ఇరువురు నొకరి నొకరు సారస్వతవిషయములలోఁబట్టి చూచుకొందురు. ఒకరిని మించ వలయు నని యొకరిప్రయత్నము. రాధాపతికిఁ దనయందుమహాప్రత్యయము - వాఙ్మయ మనినతరువాతఁ దనకుఁ దెలియని విషయము లే దని; ధర్మారావునకు మఱియొక ప్రత్యయము - తాను ప్రతివిషయముకు జక్కఁగా నాలోచించితి నని. ఇరువురు నొకనాఁడు కూర్చుండి మాటాడుచుండిరి. రాధాపతి—నాకు గునుగుసీసములు బాగుండవు. అవి వంకరగా నుండును. కవిత్వముహాయిగా, చక్కఁగా

ధారగా నడువవలయుచుకాని డొంకతిరుగుళ్ళతో రమ్యముగా నుండదు. సీసపద్యముచు శ్రీనాథుఁడు హాయిగా నడిపించినాఁడు. శ్రీనాథుఁడు మహాకవి. అతనిని మించినకవి యాంధ్రవాఙ్మయమున లేఁడు. మీ రేమందురు? ధర్మ—కే నేమియు ననను. రాధా—మీయుద్దేశము వేఱుగానున్నట్లున్నదే? చెప్పుడు, వినెదము. ధర్మ—చెప్పట కే మున్నది.? మీయుద్దేశము మీఁది. దానికి నా యభిప్రాయ మెందులకు? రాధా—మన మిర్వురము నేమి వాగ్వాదము చేయుచున్నామా? మీ యభిప్రాయమును మీరు చెప్పుఁ డంటిని. దానివలన వచ్చు పెద్దనష్ట మేమి యున్నది? ధర్మ—లోకములో విరోధ మనఁగా భిన్నాభిప్రాయమే. రాధా—నావిషయములో నట్లు కాదు. ధర్మ—మొదట ప్రతివారు నట్లే యందురు. ఈర్ష్యాభిమానములు సర్వజంతుసామాన్యములు. వానిని గెలిచినవా రెవ్వరు? రాధా—మన మింత చమత్కరింపవలసినదా నామాత్రము లేక పోయినచో నెట్లు? మఱియు నవిద్యావంతులవలె, నవివేకులవలెఁ బోట్లాడుకొందుమా? ధర్మారావు మనసులో ననుకొనెను: ‘వారే నయము. వెంటనే తేలిపోవును. వీరు నాగరకులమని, విద్యావంతులమని పేరుపెట్టుకొని, కోర్కెములు చక్కగాఁ బెంచుకొని, యొకరి జీవనోపాయము లొకరు, ఒకరి యశఃపథము లొకరు నిర్మూలించుటకుఁ బ్రయత్నించుచుందురు.? రాధా—మీరు మాటాడ కూరకున్నారు. మీ యభిప్రాయమేమో చెప్పినారు కాదు ధర్మ—శ్రీనాథుఁడే మనసీసముచు బాడుచేసినది. రాధా—మీయభిప్రాయము చాలవిషరీతముగ నున్నదే? లోకమందఱు ననుకొనుచది యొకటి; మీ రనునది యొకటి.

ధర్మారా వొక విషయము చెప్పవలసివచ్చినచో నావేశము పొందిగాని చెప్పలేఁడు. అతని నెఱుఁగనివా రది విన్నచో నతఁడు కోపముగా మాటాడుచుండె ననుకొందురు. కాని యతనిస్వభావమే యది. రాధాపతి యిట్లుడుగఁగా ధర్మారా వొక యజగంటసేపు తన వాదమును నిలబెట్టుచు నుపన్యసించెను.

ధర్మారావు చెప్పినదంతయు విని రాధాపతి యిట్లనెను. “మీవాదము నాకు రుచించలేదు. పైగా మీ కంతయావేశ మెందు

లకు? నేను నీసపద్యమును గుఱించి యడిగితిని. మీరు దానితోఁ బాటుగా నక్కఱలేని పదివిషయములు చెప్పితిరి.” ధర్మా— ఒక్కొక్కఁడు మహానదివంటివాఁడు. పొలములు ‘నాకు నీరే కావలయును. తక్కువ వేమియు నక్కఱలే దనును’ నదీనీరముల వెంట ననేకములు కొట్టుకొనినచ్చును. అది నదీవేగలక్షణము. నాకుఁ దక్కిన వక్కఱలేదనఁగా నసలు నీరే యక్కఱలే దని యర్థము.

రాధాపతి మఱల నూటాడలేదు. కొంచెముసేపటివఱ కిద్దఱును మొగములలో వివాదపడినవారివలెనే కన్పించిరి. పదివిషయములలో మఱలఁ దమాయించుకొనిరి. ఆనాటికి ధర్మారావు వెడలెను. రాధాపతి ‘జేపు దయచేయవలయును. మామిత్రుఁడు రంగావధాని యని వచ్చుచున్నాఁడు. అతనిది నెల్లూరు. కలసి కొంతకాల తేషము సేయుదము’ అనెను. ఆ నాటి సాయంకాలము ధర్మారావు మఱలఁ బంకజమ్మగారియింటికిఁ బోయెను. శ్యామల కొంచెముసేపు వీణ వాయించెను. ధర్మారావు ‘మునుపటికన్న బాగున్నది’ దని మెచ్చుకొనెను. పంకజమ్మ వచ్చి—‘ఏమండోయి! మఱల చాల నాశ్చర్యము వచ్చినారు?’ ధర్మా—ఈమధ్య నుద్యోగాశలు బలిసినవి. దానితోఁ గాలితిప్పటయైనది, పంక—అయినను నీ రోజులలో చదువుకొనినవా అక్కఱలేదు. చదువు చెప్పనక్కఱలేదు. ప్రతి యుద్యోగమునకు సిఫారసులు కావలయును కావలసినది. తెలుగుఁ పండితుఁడు ఎవరు బాగుగాఁ జదువుకొన్నారో నిర్ణయించునది తెలుగుమొగ మెఱుంగని పెద్దలు. ధర్మా—ఒకఁడు దొర, ఒకఁడు కార్తెలు కంతతః అప్పచెప్పఁగలిగినవాఁడు, మఱియొకఁడు కేషబ్బీ మతానుయాయ, రాజు. పంక—అవునండి! మన తెలుగునగుబట్టిన దీగతి చక్కినవిషయములను బోధించువారికి నూటయేబదులు, రెండువందలు జీతములు. తెలుగుపద్దకు వచ్చువఱకు ఏబదులు, అఱువదులు. ధర్మా—అడిగెడివాఁడు లేకపోయిన సరి. కళాశాలలో నుపన్యాసమునకు నే విషయము బోధించుచున్నవాఁడైనను సరే, యందఱకు సమానముగా నింతకన్నఁ దక్కువ యాయరా దనే విశ్వ విద్యాలయము నిర్ణయించరాదా? తానుచేసిన నిర్ణయము సముల్లం

ఘోషఁబడకుండ చూచుకొనలేదా? ఎవరికిఁబుట్టినబిడ్డరా వెక్కి-వెక్కి-
యేడ్చిన దన, యున్నతోద్యోగులందఱకుఁ దమ జీతములు దమకుఁ
జక్కఁగా ముట్టినచో నల్పవైచినికు లెట్లుగోయి నెవరి కేమి? పంక-
మన కెందుకు వచ్చినగోల? మీ కా యుద్యోగము వచ్చినది లేదు;
నాకు వచ్చుచున్న యాశయు లేదు. కుమార—తేపు మంగమ్మవచ్చు
నటండీ! శ్యామల—నెల్లూరునుండి వచ్చుచున్నదట. రంగవధాని
గారును, నామెయుఁ గలసి వత్తురట! పంక—ఈమధ్య నామె
పుణ్యక్షేత్రములు సేవించినదట. రామేశ్వరము వెళ్ళినదట.
కుమార—అది యిచ్చటనే వెళ్ళినదిగా! ధర్మా—తల బోడి
చేయించినదా? కుమార—ఆమె వద్దకు వచ్చినవారి కేతప్పయూమెకు
బోడి లేరండీ. ఆమె నిత్యసువాసిని, సనాతని. ధర్మా—రాధాపతి
గారికి, నామెకు నెట్లు కలసినది? పంక—ఆ కథయే నేను నెలనాళ్ళ
క్రిందఁ జెప్పరాఁగా మీ రింటికిఁ దొందరపడి పోయిరి. ధర్మా—
నేను చెప్పుదు. వారి కథ 'వినం గౌతూహలం బయ్యెడిన్.'
కుమార—ఇదియేమి రుక్మిణీకళ్యాణమా యేమండోయి? పంక—
యిచ్చటనుండి మంగమ్మగారు బ్యాంకులోనున్న డబ్బులయఁ దీసి
కొని యెకాయెకి బెజవాడ చేరినదట. బెజవాడ మిత్రబృందమునకుఁ
బీతము. అచ్చట వీరందఱును గలసి 'యనాధశరణాలయ' మొకఁ
జేర్పఱచిరి. అన్నిరకముల స్త్రీలును నచటికిఁ బోవచ్చును. ఏ స్త్రీ
యైనను నెట్టియాపదలోనున్నను మిత్రబృందమువారు తమఖర్చుల
మీఁద నా స్త్రీ వ్యవహారము చేసిపెట్టుదురు. దానినే 'విడిప్రేమ
సంఘ' మందురు. విడిప్రేమ యన 'ఫ్రీ లవ్.' భార్యాభర్తలు
గాకుండ విడివిడిగానున్నవారిమధ్య ప్రేమయే ప్రేమ యని వారు
వాదింతురు. ఈమె యచ్చటికిఁ బోయినది. రాధాపతిగారు శరణా
లయమున కధిపతి. కుమార—ఒకటి, మిత్రబృందమున కధిపతి.
రెండు, శరణాలయమున కధిపతి; మూడు, మంగమ్మాధిపతి.
శ్యామల—ఆయన నిట్లని తనయుత్తరములకు 'హెడ్సు' కొట్టించెనట.
పంక—ఆయనను జూచి మంగమ్మ తొలుత నాయేలూరుపంతు
లెట్లైనదో యట్లయైనది ఎంతచెడినను సుబ్బన్న పేట నీళ్లు లొడల
బట్టినవిగచుక యాయనయెత్తులలోఁబడలేదు. తన దగ్గఱనున్న

దమ్మిడి యాయన చేతి కీయలేదు. రామేశ్వరముగారు చెఱసాలకుఁ బోయినప్పటినుండియు నీమె మిత్రబృందముతో నేకాలక్షేపముచేయుచున్నది. రాధాపతికి నామెకు నిప్పుడు ప్రబలమైతి యట. ఇచ్చటఁ దనయింటిలో నుండుటకు రాధాపతి కనుజ్ఞ యిచ్చెను. స్త్రీ పురుషులు భార్యాభర్తలవలె నున్నను మిత్రుల మని, స్నేహితుల మని చెప్పకొనుట యిప్పు డాచారమటగదా! వారిద్దఱు నట్టి మిత్రులు. తే పామె వచ్చును మీ రింకను రాధాపతిగారి యింటికిఁ బోదురా? ధర్మా—నా కేమి నష్టము? అతనితో మాటాడుటకుఁ బోదును. నామనస్సు నావద్ద నుండఁగా నే నెచ్చట నున్న నేమి?

ధర్మారావు ప్రొద్దుపోయి యింటికిఁబోయెను. అరుంధతి వీధితలుపు వేయలేదు. ఇంటితలుపును వేయలేదు. తలుపులన్నియు దగ్గఱగా వేసియున్నవి. ధర్మారావు లోనికిఁబోయి కాళ్ళుకడుగుకొని వేసినపీటమీఁదఁ గూర్చుండెను. అన్నముతెచ్చి తానే వడ్డించుకొనుచుండెను. ఇల్లు ప్రాతదై యెలుకలు బహుధా ఇంటిలోఁ దిరుగుచుండెను. అందుచే అరుంధతి కనులుమూసికొనియే యెలుక లనుకొనియే నానిని దోలుచున్నట్లు ధ్వనిచేసెను. 'ఎలుకలు' ధ్వని కలుగకుండ నన్నము వడ్డించుకొనెను. ధ్వనిలేకుండ నేతిగిన్నె దగ్గఱ పెట్టుకొనెను. మజ్జిగ తప్పెలదగ్గఱ పెట్టుకొనెను. అన్న మంతయుఁ జప్పుడు గాకుండఁదీనను విస్తరియంతయు మతుకులేకుండఁదక్కఁగా దుడిసెను. లేచిపోయి సవ్వడి గాకుండఁ దలుపుతీసి చేయికడుగుకొని వచ్చి గదిలో రామేశ్వరశాస్త్రివద్దఁ బండుకొనెను. శాస్త్రికి రెండేండ్లు వచ్చినవో, వెళ్ళినవో! అతఁడు నాన్న, అమ్మ, అత్త, మామ్మ మొదలైన కొన్ని శబ్దములు వాచకపుస్తకములకు సిద్ధము చేసి యట్టెపెట్టెను. ఏపుస్తక ప్రకటనకర్తలైనను వెలయిచ్చి కొందురేమో యని యెదురు చూచుచుండెను. వారు 'నీవు డి.ఇ.బి. కాని, ఎల్. టి. గాన కాదు. అప్పుడు నీమాటలు వెలకుఁ దీసి కొందు' మనుచుండిరి. తండ్రిదగ్గఱ పండుకొనినంతనే కుట్టవాఁడు మెలకువ వచ్చి దేడ్వనారంభించెను. తండ్రి జోకొట్టి నిదుర బోపెను. అరుంధతి పిల్లవానియేడపునకు లేచి మఱల నతఁడు నిదుర పోవుటచేత గదిలోనికి వెళ్ళి పిల్లవానిని జూడకయే భర్త యింకను

రా లేదని మఱల నికురించఁబోయి, నిద్రపట్టక లేచి కూర్చుండెను. కూర్చుండి పైకి వినఁబడునట్లు తనలోఁ దా నారంభించెను: 'అబ్బా! ఇట్లు కాదు. తేపటినుండి వచ్చిననుసరే, రాకపోయినను సరే నేనే ముందు తిని కూర్చుందును. ఉద్యోగముపోయినతరువాత నాలస్యము మఱీ యెక్కువగుచున్నది. ఆడవాండ్రు చచ్చిరో, బ్రదికిరో విచారణ లేకు. అస లివ్వేళ వచ్చునో, రానో! అత్తయ్యను లేపి, మే మిర్వురము కానిత్తుము' అని పోయి యత్త గారిని లేపెను. ఆమె లేచి 'కొంచెము నేన్నీళ్ళు పెట్టితివా' యని యడిగెను. అరుంధతి 'పెట్టితిని. చల్లారి పోయియుండును. ఎక్కడి కేదరి. సంజవేళ ననఁగ నంటచేసితిని. ఇప్పటికి దిక్కు, దిబ్బాసు లేదాయెను. ఈ యవేళభోజనములతో నా కేరో పెద్దవ్యాధిపుట్టి నేను బ్రతుకను లెండు. అదియును దగ్గఱకు వచ్చినట్లే యున్నది' అనెను. గదిలో వినుచున్న ధర్మారావునకుఁ దనచమత్కారము లోని సగముసరదా చచ్చినది. అరుంధతి 'మఱల నిప్పు రాఁజేయు మందురా?' అనెను. సావిత్రిమ్మ—అబ్బాయి భోజనము చేసెనా? అరుం—ఇంతవఱకు వేంచేయలేదు. సావి—వాఁడు రాకుండనటే మనము తినుట? అరుం—వా రింక రాదు. వచ్చిచో నిదివఱకేవచ్చి యుండవలయును. ఊరిలో నెంతమాది బంధువులు! ఎక్కడ భోజనము చేసి పండుకొనిరో. వండపిలుపులు పిలువఁగా సావిత్రిమ్మగారు లేచి చన్నీళ్లే పోసికొని వేతెవిస్తరివేసికొని కూర్చుండెను. సంక్రాంతి పోయి నెలనాళ్ళయినది. చలి మిక్కిలిగా వేయుచున్నది. ఊహుసూయని వణకుచు సావిత్రిమ్మగారు ఫలాహారము చేసెను. అరుంధతి తాను వడ్డించుకొనుచు "నన్నము గిన్నెకు సగమైనది. పిల్లియేమైనఁ దినిపోయెనా యేమి? మూత మూతగానే యున్నదే! విస్తరి యంతయుఁ దడిగానున్నది. బ్రద్ద లూడిపోయినవి. మీ కుమారుఁడు వచ్చెనా?" అనెను. సావిత్రిమ్మగారు "నేను చూడలే"దనెను.

అరుం—నేతిగిన్నెయు, మజ్జిగతప్పెలయు నెచటనున్న పచట లేవు. వారువచ్చి యన్నముపెట్టుకొని తినిరికాబోలు! అయ్యో! నన్ను లేకరాదా? తాము పెట్టుకొనితినుట యెందులకు? నే నిచ్చట దేని కున్నది? సావిత్రిమ్మ—వానిని సాదించుచున్నావు. వాఁడు

వచ్చినాఁడో లేదో! అరుంధతి 'ఇంకను ననుమానమేనా' అని దీపము తీసికొనిపోయి గదిలోఁ జూచినది. ధర్మారావు పకాలున నవ్వెను. అరుం—నేను మడి. నన్ను ముట్టుకొనకుఁడు. ధర్మారావు తాఁకనే తాఁకెను. అరుం—అంత దొంగతన మెందులకు? మీ యిష్టము నచ్చినంత ప్రొద్దులోఁ బరంపు! ఆకలి యందలకు నొకటియే. ● మీఁకులేని యాకలి నాకా? ధర్మారావు కౌఁగిలింతలో నరుంధతి నలిగిపోయెను. అరుంధతి—అన్నిటి కొక్కటే మందు. ఏ మున్నది? ఎన్నితప్పులైనను దీనితో సమసిపోవును. బదులు చెప్పినఁగదా? ఊరికే నవ్వుటయు— తిరిగివచ్చిన అరుంధతిని సావిత్రమ్మగారు 'జాడీలో నుండి తీసి కొంచెము నిమ్మకాయవేయు' మనెను. ఆమె 'నేను మసికాదు' అనెను.

మిగిలిన శిశిరము సర్వథా విజృంభించెను. పగలు రెండు జాములప్పుడు సూర్యతపము మండిపోవుచుండెను. ప్రాణములు సేలువలు కప్పకొనుట వాంఛించును. పూర్వర్తువులయందుఁ దెలుఁగు దేశములో నేసినగుడ్డలుమాత్రమే కట్టుకొనినవారు శిశిరర్తువు రాఁగానే కాశ్మీరపుసేలువలకొఱకు, పంజాబురగ్గులకొఱకు బయలు దేటిరి. ఈ అయ్యలు వేసఁగినాఁటికి గ్లాస్గోదాఁకా పరుగెత్త రని యేమి నమ్మక? ఒడళ్ళుపగిలి నిత్యతైలసంస్కారమును వాంఛించెను. పెదవులకుఁ బేరునేయి మిక్కిలిప్రియతమమై పోయెను. పొలాలు కొన్ని పసలమీఁద నున్నవి. కొన్ని కుప్పలు వేసిరి. హేమంత ఋతువు తనదారిఁ దా వెరుకఁబట్టినను శిశిరము కొంతమంచును గురియుచునేయుండెను. వరికోసినమ్రోళ్ళు రేలఁగురిసినమంచునిండి నడచుచున్నప్పుడు కాఁపులపాలేళ్ళపాదతాడితములై జానువులవఱకుఁ బాదములు తడిపెను. కడచినయేటిధాన్యము నిలువలేని రైతులు కుప్పలుకొట్టుకొన నారంభించిరి. పచ్చినేలమీఁదఁ బాలేళ్ళకు గళ్ళముచేయుట తేలికయై మఱునాఁడే కుప్పపడఁద్రోసిరి. కుప్పఁ నూర్చి, చుట్టు కడియమువేసి, తూరుపోతఁబోసి, ధాన్యము రాశి వోసి యానాఁటికిఁ బ్రొద్దుక్రమంబుచే మఱునాఁడుగాని కోమటివచ్చి కొల్చుటకు వీలులేను. గనుక గొంగళులు కప్పకొని కాఁపులు కడియములలో దూరి పండుకొనిరి. శిశిరము సర్వజంతువులను వృద్ధ

ములుగాఁ జేసెను. ఒడళ్ళు గుడతలు తనూశిరః కంపము నాపాదిం
చెను. జనుము చక్కఁగా మొక్కయెత్తెను.

ఒకనాఁటిప్రాద్దున గణాచారి స్నానమాడి కుంకుమబొట్టు పెట్టి,
తెల్లనిచీరఁ దాల్చి, జపావసానమున నెండినవేపమండ నొకదానిని
బుద్బుకొని బయలుదేఱెను. పరిశుష్కమైన యీవేపమండ యెందు
కో! ధర్మారా వనుకొన్నట్లు గామేశ్వరము గ్రామములోలేకపోవుట
గణాచారికిఁ బ్రియమైన విషయముగానే తోచినది. కాని యామె
ప్రాణమునకు నొకటి, రెండు, మూడు, చాలుఁగు బెడఁదలయ్యెను.
ఆమె దారివెంటఁబోవుచుండఁగా రాధాపతి యెదురుగా వచ్చెను.
ఆమె దూరముగాఁ దొలఁగిపోయెను. ఎట్లనివాఁడు మల్లెపూవు వంటి
వాఁడు, బరీమళమిళితతైలసంస్కృత కేశబంధమువాఁడు, నిరంతర
హంసీ గరుచ్చటాసితవర్ణనవనములవాఁడు—తన్నుఁ జూచి యీ
పిచ్చిది దూరముగాఁ బోవు నేమి? అధ్యయనములు చేసి, వైశ్వ
దేవాదులు నెఱపి, యుభయసంధ్యల స్నానములాడి, యగ్నిహోత్ర
మును జేసిన మహానుభావులకును గాగుక్రోధాదులు మడియలేదు.
ఇతరులను నిందించుటయే కాని, సనాతనమతానుయాయులంత
ఘోరకల్మషులు సృష్టిలో లేరు. చా రన్నిసార్లు స్నానముచేసి, కట్టు
కొన్న మడికన్న పరిశుభ్రములైన వస్త్రములతోఁగి తానే యెక్కువ
శుచిగా నున్నాఁడు. ఈ పిచ్చిది తనకు దూరముపోవుట యేలనో?
అన్నిటికన్న మనస్సు ప్రధానము. మనస్సు నిష్కల్మషముగా నుం
డినఁ జాలును. తన మనస్సు నిష్కల్మషమా? ఏల కాదు? ఒక్కొ
కపుడు కామావిష్టమై, యొడలు తెలియక యేమియో చేసియుం
దుము. ఆమత్తుపోవువఱకే కాని, తరువాత తనమనస్సుకన్న నిర్దుష్ట
మైనది లేనే లేదు. అసలు కామమే గోమయమువలె సహజముగాఁ
బుసీతమైనది. దానికి నుపాధిభేదమువలన నుచ్చసీచములు కల్పించ
రాదు. గణాచారి తనదారిని దాను పోవుచుండెను. కోటముందుగాఁ
బోయి పురపాలక సంఘసౌధమునుందు నిలుమండి యెండినవేప
మంట నచ్చట వదలి, సౌధమువరక నాశ్చర్యదృక్కులతోఁ జూచు
చుండెను. చంద్రదారెడ్డి లోనుండి నచ్చుచుండెను. ఆమె నుతని
సమీపమునకురానిచ్చి వేపమండ కాలితోఁ గదపెను. చంద్రదారెడ్డి

చూచెను: “ఏమిటో, యీ ముసలదానికథ యేమియు నర్థమగుట లేదు. పురపాలకసంఘమామీఁదఁ బట్టించినదేమి? తన నేమి కాదంటి మా, యవు నంటిమా? మాగోల మేము పడుచుండఁగా నీమె కెందు లకు? ఈమె నేమైన ననినచో నేమివచ్చునో! వెనుక, పాపము! కాలు వాఁచి బాధపడుచుండఁగా నెమ్మదింపించినది. ఈ యధ్యక్షపదవి నిధ్యాగౌరవమాత్రమే కాక, యొరగించున దేమియుఁ గన్పించ లేదు. ప్రజలకు మేలుచేసినట్లు తీర్మానముపైఁ దీర్మానములు. నాకు వానివలన లాభమేమియుఁ గన్పించుట లేదు. ఇంక నాల్గుదినము లలో నిర్బంధప్రాధమిక విద్యావిధానము తీర్మానము ప్రవేశబెట్టఁ బడును. దీనివలనఁ బ్రయోజనమేమో భగవంతునకుఁ దెలియవల యును. నే నిన్నాళ్ళు లధ్యక్షుఁడుగానుండి యిప్పుడు పురపాలక సంఘములోని బోలుతనము బయటికి వెల్లడించినచో నాకే తప్పు. ఈ గణాచారి యూరిమేలంతయుఁ దనకుఁ బట్టినట్లు దేవులాడు నేను? ఇంక మఱొకయూరికి నీ యిబ్బంది లేదు. సర్వదేవతలును మమ్ము పట్టుకొని దేవులాడెద రేల? తురకవాఁడు వచ్చి గంగానమ్మనెత్తిని జేయఁబెట్టఁగాఁగాఁపువానిపైఁబడి యేడ్చినదట. శాఖోపశాఖలుగా దేశమెల్లడ నీ నాగరకత ప్రబలిపోవుచున్నది. నిర్బంధప్రాధమిక విద్యావిధానము చాల శ్రేయమైనది. గవర్నరుగారు మొదలైనవారు మెచ్చుకొనఁదగినది. పురపాలకసంఘము పట్టణమునకుఁ జేయు మేళలో నిది యొకటి. తప్పకుండ మా పురమునకు మంచిదినములు వచ్చెననియే యనుకొనవచ్చును.” ఇంతనట కూహవచ్చువఱకుఁ జంద్రారెడ్డి తన యింటిముంగిటికి వచ్చెను. వాకిట నాగన్నసెట్టి కొడుకు వేంకటరత్నము కూర్చుండియుండి రెడ్డి వచ్చుటతోడనే లేచి నమస్కరించెను. రెడ్డి యన్నాఁడు, “ఏమయ్యా! షాహుకారు! ఇదియంతయు మీకును, మాకును బట్టినది.”

వేంకట—చిత్తము, చిత్తము. రెడ్డి—ఏదో పనిమీఁదవచ్చి నావు? వేంకట—ఏమియులేదండీ! దేవాలయములముందు పందిళ్ళు వేయించఁదలఁచుకొన్నాము. సప్తాహము మొదలు పెట్టినాము. ఆల యమున కెదురుగా నున్న రామావధానిగారి పెద్దసావడిలో వంటలు. ఇంక భజనలు, నాటకములు, భోజనములు నన్నియు పందిళ్ళలో.

పందిళ్లు కోటగోడ్డువలకును వచ్చునండి. చంద్రా—ఈ రెండువందల గజములు పందిళ్ళే? వేంకట—అవునండి. నాటకములు, పగటి వేషాలు, హరికథలు, సేవమోళాలు - లక్షలు వచ్చునండి. రెడ్డి—అయినచో న్యాయకళ్యాణముకూడఁ గలుపరాదా? వేంకట—దొర గారు కలసి రావలవా అండి. వారికి దేవునిమీఁద సంఘ శ్రద్ధ లేద నెద రండి. అది యెంతమట్టుకు నిజమో తెలియదు. రెడ్డి—ఎట్లైనను కోమటిబిడ్డవు. అనఁదలఁచుకొన్నమాట యన్నావు. మెత్తగా నొక్కను నొక్కి నావు. వేంకట—చిత్తము, చిత్తము. రెడ్డి—మీ నాయనయు నిట్లే మాటిమాటికిని 'జిత్తము చిత్త' మరుచుండెడి వాఁడట, సరే పందిళ్ళు వేసికొనవచ్చును. అర్జీపెట్టినచో తేవువచ్చు సమావేశమున మంజూరుచేసెదము, అచ్చముగా నేమియు నీయ కుండసాగదు. జనసమూహముమీఁదికార్యముగనుక కొంచెము మాత్రమే పన్నీయవలయును. దినమునకుఁ బావలాకన్న నెక్కువ యుండదు.

వేంకటరత్నము సెలవుతీసికొనిపోయెను. అతనికిఁ బిల్లలు కలుగుటయుఁ బోవుటయుగా నున్నది. అంతవఱకు మువ్వ రాఁడ పిల్లలు, నిద్దఱు మగపిల్లలు పుట్టి పోయిరి. అతనిభార్య వేఁపచెట్లకుఁ బ్రదక్షిణములు, రావిచెట్లకుఁ బ్రదక్షిణములు చేసెను. ప్రతిదినము నాంజనేయస్వామికిఁ గొబ్బరికాయ కొట్టును. సోదె లడిగినారు. ఒక ప్పడు దయ్యము, ఒకప్పడు దేవర. మొక్కరాని దేవతలకెల్ల మ్రొక్కిరి. రామేశ్వముపోయి వచ్చిరి. కలిగినసంతు నిలుచుట లేదు. ఒకవృద్ధబ్రాహ్మణుని జ్యోత్య మడుగఁగా నాయన 'నీకుఁ గొన్ని గ్రహములు చాల' వని చెప్పి తద్గ్రహశాంతులు చేయించి, 'భూత తృప్తి జరుగవలె' నని చెప్పెను. అది యెట్లని వేంకటరత్న యడు గఁగా 'సప్తాహము జరిపినచో భూతతృప్తి జరుగు' ననెను. కోమటు లకుఁ బెండ్లివేళ వితరణ మన్నట్లు, అక్కఱవచ్చెనా వైశ్యులు వ్యయముచేసినట్లు మఱొకరు చేయరు. తండ్రి నిలువచేసియుంచిన లక్షలు, తాను పొగాకువర్తకముమీఁద సంపాదించిన లక్షలు నింటిలో మూఁలుగుచున్నవి. తాను చనిపోయినతరువాతఁ దినునట్టిదిక్కు కన్పించలేదు. భార్య యతనిని బ్రోత్సహించెను. అతఁడు విరివిమీఁద

సప్తాహము సాగించెను. కూచిపూడివారు వచ్చిరి. పగటివేమాల
వారు వచ్చిరి. భజనమేళములు వచ్చెను. హరికథకులు వచ్చిరి.
పట్టణమంతయుఁ గలకలలాడిపోయెను. ఏడుదినములు వచ్చినవారిఁజెల్ల
లేదనకుండ సంతర్పణచేయఁబడును. భోజనములకు బ్రాహ్మణులకు
వేలు, వైశ్యులకువేలు, తదితరులకువేలు ప్రదేశము లేర్పాటుచేయ
బడెను. గుండిగ లుడుకుచున్నవి గంగాశములు కాఁగుచున్నవి.
వండినవి వండఁగా, వార్చినవి వార్చఁగా, జాపలమీఁదికిఁ దోడినవి
తోడగా గూరలు, పప్పులు, పులుసులన్నములువంటపందిరియంతయు
గలకలలాడిపోయెను. పందిళ్ళలో భజనలు చేయుచుండిరి. పల్నాటి
నుండియు ఒంగోలునఁగియు భజనమేళములు వచ్చెను. ఒంగోలు
నుండివచ్చినవారిమేళము బహుపురాతనమైనది. రెండుమూఁడువందల
యేండ్లనుండి తెలుఁగుదేశమున వారికీర్తి నాల్గుదిక్కుల వ్యాపించెను.
వారు రామాయణమంతయు భజనకీర్తనలుగా వ్రాసిరి. భజనసంస్థలు
నశించకముందు దేశమున వాని కధ్యాత్మరామాయణమున కున్నంత
గౌరవ ముండెడిది. ఇప్పు డావంశమువా రందఱును జెవరిపోయిరి.
వారికీర్తనలును విస్మరింపఁబడినవి. 'చాఁపచెడినను చదరంత కాదా'
యన్నట్లు వాఁవంశములో నింకను భజనఖత్తు తెలిసినవారు పుట్టు
చునే యుండిరి. వారి రామాయణకీర్తనలు భావాభిరామములై
ధారాశుద్ధి కలిగి, గొప్ప భాషాపాటవమును బ్రకటించును. ఒక
నాటి మధ్యాహ్నము వారు కీర్తనలుపాడి భజన చేయుచుండిరి. ఒక
పాతికయేండ్ల తద్వంశీకుఁడు తరంగములుపాడుచు నృత్యముచేయుచు,
వారి రామాయణములోనియొకకీర్తన నందుకొని భజన మొదలు
పెట్టెను. హనుమంతుఁడు మండోదరిని జూచి, సీతాదేవి యనుకొని,
యా రామచంద్రప్రభువుభార్యయే యైనచో నిట్లు సాలంకారయై
యేలయుండునని శంకించుకొని 'నక్తంచరాధినాథురాణిగాని యామె
పెఱరాజీవాక్షి కాదురా' అనుకీర్తన పాడఁజొచ్చెను. వారు నియో
గులు. తెలుఁగుభాష ననాదినుండి పోషించినవారు. ఆంధ్రసారస్వత
మనేకముఖముల వారిప్రతిభాశక్తులచే విరాజిల్లినది. ఆ కీర్తనలోని
లయచేత పందిరి కదలాడిపోయెను. హరప్పనాయకుఁడు సప్తాహ
మారంభించినది మొదలు పందిరిలోననే యుండెను. దేవదాసి సర్వ

కాలములయందును దేవాలయమునందే కాఁపురముచేయుచుండెను. ఆమెకు తానునేర్చినవృత్త్య మీవచ్చినవిద్యాతరంగములయందే మూలకు వచ్చు ననిపించెను. ఒకరికన్ననొకరు విద్యాధికులు. వెల్లటూరిచుండి యాంజనేయులుగారు వచ్చిరి. ఆయన బాలగోపాల తరంగమును మొదలుపెట్టెను. పందిరియంతయు శబ్దముచేత జిగిచ్చినట్లయ్యెను.

[నాచానగాగము - ఆటశాశము]

“బాలగోపాల మా ముద్ధర! కృష్ణ పరమకల్యాణగుణాకర!
నీరదనీలకళేబర, కృష్ణ, నిరుపమకౌస్తుభకంధర.”

తరంగము భోజనములైనతరువాత రాతిరి పదునొకండు గంటలకు మొదలుపెట్టిరి. తెల్లవాతెను. సూర్యోదయ మగుచుండెను. తరంగము కాలేదు. మద్దెలవానికిఁ జేయియాడుట లేదు. నాయు లీనము జతకూర్చునతనికి చేయి పడిపోయి నాల్గుగంటలైనది. వెనుక నొకసారి త్యాగరాజమహాశ్నవసందర్భమున బందరుగొ శ్రీహరి నాగభూషణముగారియింట నాంజనేయులుగారు గోపాలకృష్ణతరంగ మును బాడెను. నాగభూషణముగారే ఫిడేలు వాయిచిరి. చినరకు నాగభూషణముగా రనిరి: “ఆయన యీ విద్యగ్గో బ్రహ్మవేత్త. ఎప్పు డే త్రోవ త్రొక్కునో తెలియదు. సర్వథా విషమగతితోడనే ప్రారంభించును. విషమగతులే పోవును ఎచ్చట నే మలుపు తిరు గుకో తెలియదు.” గొప్పగొప్ప మార్దంగికులు తత్కాలక్షేపమునకు వచ్చి ల మసోకడలు తెలిసికొనిపోవుచుండును. సూర్యోదయమైనది. “అన్నమయాదిషు పంచసు త్వా మంతర మాచందవిగ్రహం ఉన్నతఫల మామనంతి తే జగదుదయాదిషు లక్ష్మీతం

తద్ధి త్వమేవాసి తద్ధి త్వమేవాసి తత్సర్వమేత త్వమేవాసినూనం”

అంతవఱకు వచ్చెను. దీపములు తెల్లతెలపోయెను. కన్నులు జోతులవలెఁ బెట్టుకొని చూచుచున్నది మువ్వరే- శ్రీ వేణుగోపాల స్వామి వారును, గిరికయు, హరప్పయు.

ఆనాడు మధ్యాహ్నము రాతిరి నిద్రలేకపోవుటచేత నెలు పెక్కిన కరులతో ధర్మారావు వీధివెంటబోవుచుండఁగాఁ జంద్రా రెడ్డి కనిపించెను.

ధర్మారావు—రాతిరి మీరు వచ్చితిరా? రెడ్డి—రాలేదండి. చాలబాగుగ నున్నదట. ధర్మా—ఏమి బాగండీ! ఆయన నృసింహాపాసకుడట. అంత బక్కపలుచని మనిసి, ఆ యెడలిలో నంత యోపిక యెచ్చట నున్నదో? ఉపాసనాబలముకానిచో రాతిరిపడ్డ శ్రమకు వారమురోజులు ప్రక్కవేయవలయును. మీరు నిర్బంధ ప్రాథమికవిద్యావిధానము నమలుతో పెట్టుదురట గదా! రెడ్డి—అవునండీ! ఎల్లుండియో, ఎప్పుడో సమావేశము జరుగుచు. ధర్మా—వీరిని నెల కింత యని యిచ్చి యీ గ్రామములో నుండుడు. రెడ్డి—ప్రాథమికవిద్యకు దీనికి నేమి సంబంధము? ధర్మా—విద్య యనగా నే మని? అక్షరములు నేర్చుటయు, వంకరదస్తూరి వ్రాయించుట యునా? ప్రతివారికిని సంగీతజ్ఞానము, లయజ్ఞానముపూడ సునిశితమై యుండుట-విద్యావిధానములోఁ బ్రధానమైన విషయము. పూర్వము మన దేశములో నిట్టిభజనలు, వీధినాటకములు విరివిగా నుండుటచేత నవియన్నియు సర్వజనులకును యథేచ్ఛముగాఁ జూచుటకు వీలగు చుండుటచేత నందఱకును సంగీతజ్ఞానము, లయజ్ఞానము సహజముగాఁ గలిగెడివి. ఇప్పటి నాటకములలో శ్రుతి యుండదు, లయ యుండదు. అన్నియు తప్పుడు శ్రుతులు, పేదతాళములు. హృదయము భావౌ నృత్యముచేత బిగియట కలుగదు. అట్లు కలుగవలయుననినచో మఱల నీ సంస్థలనద్దకే పోవలయును. మనపూర్వులు చదు వనగా హృదయపరిపాకము కలిగించునది చదు వనుకొనిరిగాని, చదువుట వ్రాయుట చదు వనుకొనలేదు. పూర్వము విద్యయే యున్నది. లేనిదిప్పుడు. విద్య మోక్షపర్యవసాయిని.

ఇంతలో నెవరో పురపాలకసభ్యులు రాగాఁ జంద్రారెడ్డి నెడలిపోయెను. ఆ సాయంకాలమున అప్పన్నభొట్ల పేరిశాస్త్రిగారి పురాణకాలక్షేపము జరిగెను. ధర్మారావు పోయి కాలేజీవిద్యార్థులందఱిని రమ్మని యాహ్వానించెను. ఆ మహాపండితులు గోపికాగీతలు పురాణము చెప్పుచుండిరి. ఏమి పురాణము! గోపికాగీతలలో నుపనిషద్ధములన్నియు నిమిషియున్నవి. ఆదర్థపరిపోషణకొలుకు శాస్త్రుల వారు పూర్వమీమాంస, యత్తరమీమాంసలవద్దనుండి త్రవ్వకొని వచ్చుచుండిరి. వైదికసరస్వతి దివ్యతేజోవిరాజమానయై యాయన

ముఖమండలమున విరాజిల్లుచుండెను. వచ్చిన కాలేజివిద్యార్థులు 'ఇది యొక చాదస్తపుగోల'యని వారిదారిని వారు నిష్క్రమించిరి. మఱునాఁడు పురంజనోపాఖ్యానము పురాణము చెప్పిరి. ఏమి వాఙ్మధురిమ! ఎంత విచిత్రమైనవాఙ్మధురిమ! అద్వైతమంతయు నాయన త్రవ్విపోసిన ట్లుండెను. ఉపనిషత్తులు, పురాణములు, వేదాంగములు వీనియందుఁగల గూఢార్థములన్నియుఁ గుంభించి యనువదించుచుండెను. ధర్మారా వనుకొనెను: "ఇంత గొప్పసంస్థ యెందుకుఁ గాకుండఁ జెసిపోయినది. పురాణము కథాకల్పవల్లి. బాలుర కెన్ని గ్రంథములు చెప్పిన బురాణకథలన్నియు వారికిఁ దెలియును? తెలిసినను నింత హృదయంగమముగా నెట్లు తెలియఁగలదు? నేత్రేంద్రియముద్వారా కన్న శ్రవణేంద్రియముద్వారా విద్య చప్పున మనస్సునకుఁ బట్టును. త్వగ్విహ్వనేత్రఘ్రాణేంద్రియము" కున్నంత భావమైన స్థితి శ్రవణేంద్రియమునకు లేదు. శ్రవణేంద్రియము దివ్యభావమార్గములకు మధ్యభాగమున నున్నది. అందుకనియే పూర్వవిద్యలన్నియుఁ దదింద్రియములద్వారా బోధింపఁబడినవి. వేదము శ్రుతియైనది. పురాణములు వినినప్పుడు పురాణములు చెప్పుచారి శక్తికొలఁది పట్టి కథలుగాఁగాక మనస్సున జరుగుచున్నవీగా భాసించుచున్నవి. లోకజ్ఞుడైన పౌరాణికుఁడు పురాణము చెప్పువేళ నేభావ మెట్లు ప్రకటించవలయునో యట్లు ప్రకటించును. అదియు నొక నాట్యవిశేషము. అపరిపక్వమనోభావు లగు శ్రోతలకుఁ దచ్చవణమువలన తత్తద్భావములందలి యథార్థస్వరూపము గోచరించును. ఇది విద్యనేర్చుకొనుటకు సరియైన మార్గము. ఆ విద్యకు సార్వజనీనత్వము కలదు. ఒకసారి యొక మహాపౌరాణికుఁడు హరప్పనాయనియొద్దకు వచ్చెనట. అనేకులైన పండితులును వచ్చిరి— ఒకరు భాష్యాంతనైయాకరులు, ఒకరు బాధాంతతార్కికులు, ఒకరు పూర్వమీమాంసకులు— నిట్లుండిరి. 'అయ్యా! మీ రే శాస్త్రమునందు పండితు!' అని యా బ్రాహ్మణు నడుగఁగా నాయన 'నేను పౌరాణికుఁడ' నని చెప్పెనట. అది విని విహసించిరి. ఆయన 'నవ్వినఁ గాదు. పురాణము వినవలయు' ననెనట. సరే నని నాయఁడు కొలువుచేసెను. భారతము పురాణము చెప్పుట ప్రారంభించకముందు 'గతులన్నియుఁ దీసి యొక

గదిలో నుంచి తాళమువేసి, తాళపుఁజెవి నా కీయుఁ' డనెనట. అది యే మనఁగా 'నాపురాణము వినవలసినచో నట్లే చేయవలయు'ననెను. ప్రతివిషయము శేలికగాఁ 'బిచ్చిముండాకొడుకులే' యని నిరాకరించుచునేటివారివలెఁగాక విషయపరిజ్ఞానమునందు శ్రద్ధాభువైన నాయఁడుసర్వాయుధములు నొకచోట నుంచి, తాళపుఁజెవి యాయన బిచ్చి పురాణముచెప్పునుని యాజ్ఞయిచ్చెను. ఆయన మొదలిడి కొంత దూరముపోవువఱకుఁ గురుపాండవులపరస్పర ద్వేషాగ్ని సభ్యులలో నంటుకొని, శ్రోతలు రెండుపక్షములుగాఁ జేలి ప్రతివారును గత్తుల కోసము, కటారులకోసము వెదకిరట. తాళపుఁజెవి బ్రాహ్మణుని వద్ద నుండుటచేత సఁపోయినది. పౌరాణికు లంత గొప్పవారు. చక్కఁగా హృదయభావములను వారే పదునుపెట్టఁగలరు హృదయ భావములకుఁ బదును తెచ్చుటకుఁగాక వాని నడవిగా వర్ధిల్ల జేయుటకు సానుకూలపడుచున్న విద్యాపద్ధతి వినప్టమైనది పో! వానివెంట నా దేశమును వినప్టమైనది పో.'

దేవదాసికనులలో వత్తులువేసుకొని తరంగములు వినెడి. పురాణములు వినెడి. దివ్యార్థాత్రము లట్లే కూర్చుండియుండెను. రత్నగిరి భోజనమునకు ర మ్మనును. ఆమె కొడలు తెలియదు. ఆలయములోని నై వేద్యమిడిన చక్రపాంగలులు, దధ్యోదినములు, నారి కేళఫలశకలములు తినును భోజనమువేళపోయి యాలయములోఁ గూర్చుండును. భోజనములైనవెంటనే మఱలఁ గాలక్షేపములవద్దకు వచ్చును. అగుంధతీరధంతరులు దివ్యార్థాత్రములు దేవదాసితోనే గడుపుచుండిరి. రెన్నాళ్ళయినరరువాత వారే వంటపందిరిలోనుండి పదార్థము తెచ్చి ప్రతిపూటయు దేవదాసికిఁ బెట్టుచుండిరి. హరప్ప నాయనికి భోజనము సప్తాహములోనుండియే వెళ్ళుచుండెను. ఆయన యీ యేడుదినములు సప్తాహముభోజనముగాని చేయ నన్నారట. ఈయన యెచటనో ప్రాంతమనిసి; వందయేండ్ల క్రిందటివాఁడు.

ఒకనాటిరాత్రి యక్షగానము జరిగెను. ఏయూరో తెలియదు. ఒక జంగమాయన వచ్చి త్రిపురాసురసంహారము యక్షగానము చేసెను. ఆయనతలమీఁది గుండ్రనిపాగ, పాగచుట్టు నక్కిమడతలు, అపాదకంఠము జీరాడు పెద్దలుంగీ; లుంగీచివరి కుచ్చెలలు దట్టమై

యతఁడు సృత్యముచేసి గిరగిర తిరుగుచున్నపుడు గుడారమువలె నగుచుండి నొకవిచిత్రశోభ తెచ్చుచుండెను. నడుమునం దొక వస్త్రముబిగించుటచేత నా గుడారము ఏటవాలుగా నగుచుండెను. పై నొకయు త్తరీయము. కాళ్ళకుగజ్జెలు కుడిబుజముమీఁద తంబురా. వ్రేలితో తంతులు మీటుచు. కుడిచేతిబొట్టనవ్రేలినున్న కంచుగిల కలు మ్రోగించును. అది యొకవిద్య. భావానుగుణమైన రాగము, తదనుగుణమైన లయయు. భావమువెంటఁ గీర్తనఫణితి మాటుచు. రగడలు, కందార్థములు చమత్కారముగానుండెను. శివుఁడు విష్ణుం భించి బాణప్రయోగోపసంహారములు చేయుచున్నప్పు, డసురులు వేలకు వేలుగా మడియునప్పుడు కీర్తనతోఁ గలసి తాళము కిణకిణ లాడినది. తద్ధ్వనినుండి శత్రుసంహారము జరుగుచున్నదే యన్న భావ ముప్పతిల్లినది పూర్వము మహాసంస్థలై విద్యావ్యాపకులైన యీపురుషులందఱును నేఁడు దరిద్రులై తిండికిలేక యల్లాడుచుండిరి. ధర్మారావున కొకఁడు తోచినది. వీధినాటకములు చూచినను, భజ నలు తరంగములు యక్షగానములు చూచినను వారు పాడురాగ ములు ప్రత్యేకముగా భావము నిమిడించుకొన్న యొకయొక్కార మైన ధ్వనివిశేషములుగాఁ గనబడెను. నేఁడు దేశములో మోహన, కల్యాణి, శహన మొదలైనరాగములు పాడుచున్నారు. రాగము లవియేకాని-ఛాయలు, బాణియు. భిన్నములుగా నున్నవి. ఈకొత్త బాణి మధుర మని తెచ్చిరి. కొత్తబాణి మధురమగునో కాదో తెలియదు కాని, ప్రాతబాణియందలి భావవిస్పష్టత పోయినది. నేటి కందఱుచు బూర్వపుబాణి ననుసరించిపాడినచో జగటకాంభోజి యని, వీధినాటకముపంపిణీ యని గూఢేపించుచున్నారు. గ్రుడ్డి యెద్దుచేనిలోఁబడినట్లుగా నున్న యీ నూత్నపద్ధతి సర్వవిద్యలయందు వేరుపులుపువలెఁ దోచినది. జీవితము శిల్పమువంటిది. ప్రయోజన రహితముగా నేదియు నుండదు. శిల్పమున కొక దుర్వ్యాఖ్యానము బయలుదేఱినది - శిల్పముకొఱకే శిల్ప మని. మతములలో నాస్తిక మత మెటువంటిదో శిల్పసిద్ధాంతములలో నీ సిద్ధాంత మట్టిది. ఈ జగ త్తిట్లే యున్నది. ఇది యి ట్లుండుటయే పరమార్థమని. అందుచే సంగీతము వినుకపుడు 'నాకు మధురముగా నున్నది. కావున నేను

విచుచుంటి' ననుట యవ్యక్తపుమాట. సూక్ష్మముగాఁ జూచినచో దానియం దతఁ డొక భావమును నిరూపించుచున్నాఁడు. సంగీతము, శిల్పము, కవిత్వము—వీనియందు భావ ముట్టిపడవలయును. అదియే రసమునకు హేతువు. మొదట భావ మనఁగా నేమియో తెలియవలయునుగదా!

● సప్తాహ మేడుదినములు పూర్తియయ్యెను. పేటప్రజలందఱు నా యేడుదినములును నచ్చటనే భోజనములుచేసిరి. గ్రామములోని వృద్ధులకుఁ బూర్వపురామదండురోజులు జ్ఞాపకము వచ్చినవి.

ఒకనాఁడు ధర్మారావునింటికిఁ గబీరు వచ్చెను. ధర్మారావునకు ముప్పదియేండ్లు దాఁటినవి. కబీరు తనయింటికివచ్చుట యతఁ డెఱుఁ గఁడు. కబీరు ముచుఁగటినలె లేఁడు. అతఁడు కొంచెము వృద్ధుఁ డయ్యెను. వేష మాధునిక మయ్యెను. మనసులోమాత్రము ప్రాతః కబీరే. దేవదాసి కూలముసులలో నృత్యముసేయుచున్నప్పుడు శ్రుతిపోయుటకు వచ్చినకబీరు పురపాలకసంఘసభ్యుఁ డేమిటి? ధర్మారావు కబీరుని జూచి, రమ్మని లోనికిఁ దీసికొనిపోయి కూర్చుండఁ బెట్టెను. ఏమిపనిమీఁద వచ్చితి వని మడిగెను.

కబీరు—బాబూ! నిర్బంధప్రాధమికవిద్య యట. తేపు సంఘసమావేశము జరుగును. దానిస్వరూపము నాకుఁ గొంచెము చెప్పవలయును. నేను తేపు మాట్లాడవలసి వచ్చునేమో! అందుకని వచ్చితిని. ధర్మారావు నవ్వి 'సరే, ఏమి చెప్పు మందువు?' అనెను? కబీరు—ఈవిద్య మన కవసరమా? కూడికలు తీసివేతలు, చదువు టయు వ్రాయుటయు నందఱకు వచ్చినందువలనఁ బ్రయోజన మేమి? ధర్మా—వ్రాయుటవచ్చినచో డబ్బుప్పు తెచ్చుకొని నోట్ల మీఁద దస్కతు చేయవచ్చును. చదువుటవచ్చినచో రైలుస్టేషను వద్ద మాస్టరు టిక్కెట్లు మన మడిగినయూరి కిచ్చునో, యింకొక యూరి కిచ్చునో తెలిసికొన వచ్చును. కబీరు నవ్వెను. ధర్మా—ఈ విద్యావిధానమువలన లాభ మనునది మనకు లేదు. దేశములో వృత్తులుచెడిపోయినవి గనుక నీ విద్యవలన నేమో సంపాదించవచ్చు నని లోకమున కాశ కలుగవచ్చును. వృత్తివిద్యలోఁ జదువుకొన కుండనే సంప్రదాయమువలనఁ బ్రతివాఁడును దినయింటిలోననే నేర్చు

కొనును. పదిపదునాతేండ్రవయసు వచ్చువఱకుఁ గులవిద్యయు దారి
 తేలును. కులవిద్యయే కూడుపెట్టును. ఇప్పుడు కులవిద్యలు చెడి
 పోయి, సంపాదించుటకుఁ జదువుకొనవలసివచ్చుచున్నది. ఈ చదువు
 పూర్తియైనతరువాత నప్పుడు నేర్చుకొనవలయును, వృత్తివిద్య.
 అందఱును జదువుకొనుట, యందఱును జదువుమీఁదనే సంపాదిం
 చుట—ఇది యసంభవము. అందఱు నుక్కొగస్థులే కావలయును.
 మొదట కులములయందు ద్వేషముపుట్టించుకొని, కులవృత్తులు మాని
 వేయుటవలన నీ సంకటము ప్రాప్తించినది. సర్వజనులు నొక్కటియే.
 కులవృత్తి వదలుకొనుట యెందులకు? మనదేశమునఁ గృషికుఁడు
 విద్యరానివాఁడు. అమెరికా పోయి వ్యవసాయవృత్తి చదివినచ్చిన
 వాఁడు విద్యవచ్చినవాఁడు. ఇంటిలోనున్న వైద్యము కొడుకునేర్చు
 కొని భిన్నవస్తువుల గుణములు, నాడీపరీక్ష మొదలైనవి బహుశ్రీతి
 మై సహజముగా వైద్యుఁడైనవాఁడు విద్యరానివాఁడు. నాలుఁగొండ్లు
 చెన్ననగరములోనుండి డాక్టరుపరీక్ష చదివినవాఁడు విద్యవచ్చిన
 వాఁడు. ఈ రీతిగా విద్యవచ్చుటకు రాకపోవుటకు హద్దుగీయఁబడిన
 దెచ్చటనో తెలియుట లేదు. ఆ గీత యింగ్లీషుచదువుమీఁదనేమో
 యన్న ట్లున్నది. కబీరు—అసలు విద్యయనఁగా నేమియో చెప్పుఁడు.
 ధర్మా—విద్య ప్రధానముగా రెండు విధములు: ఒకటి వృత్తివిద్య,
 రెండవది జ్ఞానముకొఱకు చదువువిద్య. ఇవి రెండును గలుపరాదు.
 ఇప్పటి పాఠశాలలో నున్న పోషము చానిని రెంటిని గలుపుటయే.
 వృత్తివిద్య జీవనాధారమైనది; జ్ఞానముకొఱకైనవిద్య మానిసిహృద
 యమునకు సంస్కారము తెచ్చుట కేర్పడినది. ఇంక నిర్బంధప్రాధమిక
 విద్యవలన సంస్కారము కలిగించవలయునేకాని, వృత్తికలిగించవలయు
 నని లేదు. అది కలిగించు సంస్కార మెంత యని చూతము.
 వ్రాయుట, చదువుట సంస్కారమే కాదు. అక్షరమాత్రజ్ఞునకుఁ
 దనంతటఁ దాఁ జదివి సర్వవిషయములను దెలిసికొనుట యసంభవము.
 ఈ చదువు విహికమునకుఁ గాదు, ఆముష్మికమునకుఁ గాదు. వీధి
 భాగవతములు, తోలుబొమ్మలు, హరికథలు, యక్షగానములు,
 జంగముకథలు—నొకటి యేమిటి, సర్వమును విద్యాబోధకొఱకే
 యేర్పడినవి. దేశమునకు విద్యాబోధ యీ భాగవతాదు లాడువారికి

- వృత్తివిద్య. సంఘమును రెండుభాగములుగాఁ జేసి, యొకభాగ మింకొకభాగమునకు బోధకము, బోధకమైన భాగమున కది వృత్తి. ఇంతవిచిత్రమైన సంఘసృష్టి యెక్కడ నుండును? వాని నెచ్చటి వచ్చుట మూలచ్ఛేదముచేసి యిప్పుడు నిర్బంధవిద్య యనిన నేమి లాభము? కబీరు—అసలు విద్యాస్వరూపము చెప్పు మనిన చెప్పితిరి కాదు! అసలు విద్య యె ట్లుండవలయును? విద్యకుఁ బరమప్రయోజన మేది? అది కావలయును ధర్మా—విద్యకుఁ బరమప్రయోజన మైనది విస్పష్టమై స్వచ్ఛమైన భావోదయమును గలుగఁజేయుట. చదువునకుఁ బ్రధానమైనది స్వచ్ఛమైనభావము నెఱుంగుట. అట్టి భావము ఇంద్రియములయొక్క చక్కనిశిక్షచేతఁగాని యుత్పన్నము కాదు. ఇది సంస్కారముపొందుటకుఁ జెప్పఁబడు మన్నవిద్యగాన శ్రవణనేతేంద్రియములద్వారా మనస్సును బరిష్కృదశకుఁ దెచ్చుటయే దీనివిషయము. ఇంద్రియములసునిశితమైనజ్ఞానము ప్రథమమున నేర్పడవలయును. ఎట్టిచదువుచెప్పిన నట్టిభావమునకు సన్నిహితవృత్తి కలుగునో యట్టి చదువుచెప్పట ఇంద్రియములకు సునిశితత్వము తెచ్చుట. ఇంద్రియములకుఁ జక్కనిశిక్ష కలుగవలయు నన్నచో భావానుగుణమైన సంగీతము, భావాభిరామమైన కవిత్వము నేర్ప వలయును, లేదా తెలిసికొనవలయును. వీధినాటకములు మొదలైన సంస్థ లీ రీతిగా జనులకు విద్యలు చెప్పెను. వారిహృదయములు సంస్కరించెను. పుస్తకములకు, నోటుబుక్కులకు ధనము వ్యయము లేకుండ తేలికగా సంస్కారము కల్పించవచ్చునుగదా! దమ్మిడిఖర్చు లేకుండ నాటకమాలు చూడవచ్చును, సినిమాలు చూడవచ్చును. ఇప్పుడు ప్రతిదానికిని డబ్బుఖర్చేకదా! అక్షరజ్ఞానముకన్న నిట్టి చదువు ముఖ్యమైనది. నిర్బంధవిధానమని యక్షరములు నేర్పుట కన్న ప్రస్తుతమున్న యథోగతినాటకములు, దౌర్భాగ్యపు సిని మాలు మానివేసి వానిస్థానమున సర్థవంతములైన నాటకములు, సినిమాలను జూపించుమనుము. సామాన్యజనులహృదయములు పరి పాకమునకు వచ్చును. నీవు నిర్బంధవిధాన మని చదువు చెప్పినచోఁ జదువుచెప్పుచుంటి మని నీ మెహమానునకు వాచకములువ్రాసిం చిన పుస్తకప్రకటనకర్త బాగుపడుటకుఁగాక దీనివలన నింకొక లాభ

మేమియును లేదు. మీసమావేశ మెప్పుడు? కబీరు—ప్రేపు. ధర్మా—
నీకు శ్రమ యెందులకు? ఇది యొకప్రవాహముగాఁ బోవుచున్నది.
దీని నెవరు నడ్డుకొన లేరు. కబీరు—అట్లే కనబడుచున్నది నేడు
నేను వీరిని మఱలఁ బూర్వపువృత్తులన్నియు నిలువఁబెట్టుండఁగా,
బెట్టుదురా? అది వీరికి సాధ్యమగునా? ధర్మా—ఒక మహాప్రచండ
నాయువు వీచుచుండఁగా నొరిగిపోవుచున్న వృక్షమును నిందించి
యేమి లాభము?

ఒకనాఁడు సప్తాహముదగ్గఱకు రాధాపతియు, మంగమ్మయు
వచ్చిరి. దూరముననుండి ధర్మారావు వారిని జూచెను. వారి
వెంట నిద్దఱుపురుషులు నూతను లుండిరి. ఒకఁడు కొంచెముస్త్రీవలె
నటించెను. రంగావధాని వాఁడో, రెండవవాఁడో ధర్మారావునకుఁ
దెలియలేదు. అప్పుడు వారిని బలుకరించుట యతని కిష్టములేక
యూరకుండెను. ధర్మారావు కబీరుతో మాటాడిన మఱునాఁడు
రాధాపతి కనిపించి 'మాయింటికిఁ బోదము వత్తురా' యనెను.
ధర్మారావు రాధాపతివెంటఁ బోయెను. ఇంటికిఁ జేరినంతనే రాధా
పతి 'చెంగల్వారావు! కాళ్ళు కడుగుకొనుటకు కొంచెము నీరు తెచ్చి
పెట్టుము' అనెను. అతఁడు నీరు తెచ్చి గ్రొత్తమగవానిని జూచి
సిగ్గుపడి పై నున్నయుత్తరీయము పయ్యెడవలె సర్దుకొని నీరు వాకిటి
లోనుంచి గబగబ లోనికిఁ బోయెను. రాధాపతి ధర్మారావుతో
'ఇతఁడు కొంచెము తృతీయాప్రకృతి లెండి' యనెను. ధర్మారావు
'తృతీయాప్రకృతివలె లేడే, ద్వితీయాప్రకృతివలెనే యున్నాఁడు'
అనెను. ఇద్దరును లోనికిఁబోయి కూర్చుండిరి. చెంగల్వారావు తలుపు
చాటుననుండి తొంగితొంగి చూచుచుండెను. రాధా—ఏమండోయి!
మీమీఁదఁ గన్న వేసినాఁడు. ధర్మా—నామీఁద నొక్కకన్నే.
రాధా—అనఁగా తక్కినవన్నియు నామీఁదవేసినాఁ డనిమా!
ధర్మా—ఇతని దే యూరు? రాధా—అతనినే యడుగుడు.
'ఏమోయి ఇట్లు రా! నీ కథయంతయు వీరితోఁ జెప్పుము. రా వేమి!
వీనికిఁ జెడ్డసిగ్గండి. కాని మీవంటిపెద్దమనుష్యులవద్ద లేదు.
"రావోయి చెంగల్వ! వీ రెవ రనుకొన్నావు? ఈయూరికిఁ గ్రొత్తగా
డిప్యూటీకలెక్టరుగా వచ్చిరి నెలకు పాతికరూపాయ లిచ్చి వంటకుఁ

బెట్టుకొందురు.” చెంగల్రావు—“నేను మంగమ్మగారిని వదలిపెట్టి రాచుగదండీ” యని నాటకములోని నీచస్త్రీపాత్రవలె మొగము పదివంకరలు త్రిప్పుకొనెను. బలవంతముమీఁద వచ్చి, పయ్యెదసర్దుకొని, కట్టుకొన్న పంచె నీలమండలవజ్రకును ముసుఁగువేసికొని, ముసిముసినవ్వులు నవ్వుమఁ దనకథ చెప్ప నారంభించెను. “మాది, అసలండీ, గుంటూరుదగ్గఱ కొర్నిపాడు. మాకుఁ బదియెకరములు మాగాని యున్నది. అది మానాయన పాడుచేసినాఁడు.” రాధా—అబద్ధములు చెప్పకు. ఆ మాగానిమీఁద పదిపుట్లు నిలని కిప్పుడు వచ్చుచునే యుండెను. వట్టిదౌర్భాగ్యుఁడు. అబద్ధములు చెప్పటకు నిధి. చెంగల్రావు—నాకుఁ బదియెకరములు యాస్తియున్నచో మీరు చెప్పతోఁ గొట్టుఁడు, పడెదను. నా పొల మేమైన మీరు తీసికొందురా? నే నబద్ధ మేల చెప్పవలయును? తరువాతనండీ; మా నాయనగారు చనిపోయిరి. రాధా—ఓరి నీదుంపతెగ. ఆయన నిక్షేపమువలె బ్రతికియున్నాఁడు. వీని కికొకరోగ ముండి. తండ్రి చనిపోయినాఁ డని చెప్పి, తేపుమాసిక మని, యెల్లుండి తద్దిన మని రైళ్ళలో బిచ్చమడుగురు. చెంగ—మా నాయన చనిపోలేదండీ! మాయూరు రండి! నేను ఋజు విప్పింతురు. వీరిపే రేమి టండీ! రాధా—ధర్మారావుగారు.

చెంగల్రావు సిగ్గుపడి మఱల నాలుగుమెడలుత్రిప్పి కన్నులొడించి ‘ధర్మారావు బావగారూ!’ అని పిలిచి మఱల సిగ్గుపడెను. రాధాపతి—‘సి గ్గెందుకులే, యదఱురు బావ లై నప్పుడు?’ అనెను. చెంగ—నేను తిండిలేక మాయూరు వదలివచ్చి రైళ్ళలో నడుగుకొనుచుండఁగా వీరు—రాధాపతిబావగారు, పెద్దబావగారు—చూచి నన్ను బెడవాడలోని వారియనాథశరణాలయమునకుఁ దీసికొనిపోయిరి. అక్కడకు నావంటి యనాథ యింకొకతె వచ్చినది. రాధా—చీ, గాడిద! నోరు మూయుము. చెంగ—ఏమిండి! మంగమ్మ అనాథ కామా! ఆవిడకు మగఁడులేడుగదా! ధర్మా—‘కొంచె మితేనికీ తలకాయ యున్న ట్లున్నది’ రాధా—అది యుండవలసినచోట లేదు. మెడమీఁద నుండవలసినది కబంధునివలె బొట్టలో నున్నది. చెంగ—బావగారూ! మీ రేమియు ననుకొనకుఁడు. పెద్దబావగారు

నాతో వసుసలాడును లెండి. ధర్మా—ఇంతేనా? ఇం కేమైన కథ
 యున్నదా! చెంగ—ఏ మున్న దండీ! మంగమప్పను జూచినప్పటి
 నుండియు నా కామెమీఁద చెప్పవద్దూ, ప్రేమ కలిగినది. రాధా—
 ఆవిడమీఁదఁ బ్రేమ ఏమిటోయి! చెంగ—ప్రేమ యనఁగా మీ రిను
 కొననటువంటిది కాదు. ఆమెకుఁ దలచువ్యవలె నని, జడవేయనలె
 నని, ఆవిడ తిన్న విస్తరి తీయవలెనని. రాధా—ఇది గొప్పరికిపు
 ప్రేమయే. ప్రేమ యట్లుండు నని యెవ్వరును వ్రాయలేదు. ధర్మా—
 ఇది యొకరీతి ప్రేమతత్వము. ఇతనికిఁ గొంత అనుయాయులు
 దొరికిరేని యిదియు నొకమార్గ మే యగును. అప్పుడు దానిని 'చెంగ
 బ్రాహ్మణ్య' లందురు. ఆతనిప్రేమతత్వము గ్రంథరూపమున వ్రాసి
 నచో నితనియనుయాయులు పర దేశములందుఁ బుట్టుదు రేమో?
 రాధా—ఇతని కింకను బ్రజ్జలున్నవండీ. గాడిదవలెఁ గూయును.
 కుక్కవలె మొటుగును. అన్నిజంతువులధ్వనులును చేయును. . మే
 మొకినొండు నెల్లూరుపురాంతభూమికిఁ బోము యచట రాత్రిప్రొద్దు
 పోవువఱకుఁ గూర్చుంటిమి. అప్పు డితఁడు సక్కవలెఁ గూసెను.
 వెంటనే మాచుట్టుపట్ల పదిపదునొకండునక్కలు కూసి మాచుట్టును
 మూఁగినవి. వాఁడు హడలిపోయి మమ్ముఁ గొఁగిలిండుకొన నారంభిం
 చెను. మేము చుట్టునమూఁగిననక్కలతో నెట్లు పోరాడగలము? అవి
 మేము గద్దించిన పోలేదు. అదృష్టముకొలఁది చేతిలో విద్యుద్దీప
 మున్నది. దానిని జూపించువఱ కవి పాటిపోయినవి. వీనితో వచ్చి
 నందులకుఁ దగిన పరాభవమైనదిరా యని యప్పటినుండి యితనిని
 పికారు తీసికొనిపోము. ఏదీ, చెంగలాపు ఒకకూఁత కూయుము.
 ధర్మా—ఇప్పు డెందుకు లెండి! రాత్రికి కూయించుకోవచ్చును.
 ఇతని కేమైనజీత మిత్తురా? చెంగ—నాకు జీతమక్కఱలేదండీ! మా
 బాస గా రుండిన సంతియే చాలు. తిండి వారితోఁ గలసి తిందును.
 గుడ్డ కేమి? మంగప్ప చీరలు కట్టుకొందును, లేదా బావగారి
 యుత్తరీయములు పైఁట వేసికొందును. రాధా—నాబట్టలుమాత్రము
 ముట్ల కొనకు, మంగప్పచీరలు నీయిష్టమువచ్చినట్లు వాడుకొంగువు
 గాని ఇంతలో మంగమ్మ వా రున్నచోటికి వచ్చి తా నొకకుర్చీలోఁ

గూర్చుండెను. రాధా—వీరు ధర్మారావుగారని, యీ యూరే వీరిది. మంగ—నేను కొద్దిగాఁ జూచినట్లే యున్నది.

ధర్మారావునకుఁ బ్రాణములోఁ జాలఁగట్ట మయ్యెను 'స్వామీ! వచ్చివచ్చి యిచ్చటికి వచ్చితి నేమని మనసులోఁ జాల బాధపడి, నేఁడు రెండును సుదర్శనములైనవి: ఒకటి తృతీయాక్షకృతి, రెండు రాక్షసప్రకృతి ధర్మారా వేదోపనియున్న దని చెప్పి లేచెను. రాధా పతి 'యంత హఠాత్తుగా లేచితి రే' మనెను. ధర్మారావు 'పని యున్నది. మఱల వచ్చెనను లెండి' యని యదేపోక పోయెను. దారి వెంట "గ్రామమంతయుఁ జాల మారిపోయినది. లోకమే మారిపోయి నది. స్వేచ్ఛావృత్తి యెక్కవ యైనది. తినుటకుఁ దిండి యుండి నచో న్యాయస్థానమునకు లాగఁబడరాని యేదోషముచేసినను దోషము కాదు. సంఘబహిష్కృతి లేదు. ఎవరియూహ వారిది. సంఘమునకు వ్యతిరేక మని చేయ మాన నవసరము లేదు. వీ రేదో మతస్థాపకులవలె నున్నారు" అనుకొనుచుఁ బోయెను. ఇంటికిఁ బోయినంతనే యరుంధతి చావడిలోఁగూర్చుండి రాటము త్రిప్పు చుండెను.

ధర్మా—ఇన్నాళ్ళనుండి తీయచుంటివి. ఒకచీరకైనను దీసి కొన్నావా? అరుం—మీకు ధోవతియు, నుత్తరీయమును వచ్చును. మీరుకూడఁదీసినచో బాగుగా నుండును. అత్తయ్యకు బట్టలు లేవు. మీకు గ్రామసంచారముతోడనే సరిపోవునాయెను. ధర్మా—మా నాయనగారినాయనమ్మ పూర్వము దారముతీసెడిదట! గాంధిగారి పుణ్యమా యని మఱల నీవు బయలుదేఱితివి. ఆమెపేరు సరుంధతి యేనట. మే మెప్పుడును వ్యవహారములు చేసినవారమేకాని, రాట ములు వడికినవారము గాదు. అరుం—నేఁడు చేసినవ్యవహారమేమిటి? ధర్మా—ఏమిటీ! ఎంత వ్యవహారము చేసినానని!! ఇదివఱ కిద్దఱు స్త్రీలను వదలిన పురుషునకును, ఇద్దఱుపురుషులను వదలిన స్త్రీకిని సంబంధము కుదిర్చి వచ్చినాను. రాధాపతి యని యొకయెఱ్ఱని బుట్ట జుట్టాయన మనయింటికి పచ్చెనే- ఆయనయు మంగమ్మయు నిప్పుడు కలిసి సంసారము చేయుచున్నారు. అరుం—ఆయనయేమో పెద్ద చదువుకొన్నవాఁ డని చెప్పితిరే! ధర్మా—చదువుకొన్నవాఁడు

అన్నమాటకుఁ బూర్వమున్నయర్థము వేఱు. నేటియర్థము వేఱు. వేదశాస్త్రములు చదివి యందుఁగల ధర్మము లాచరించుచున్నవాఁ డని పూర్వమున్న యర్థము. ఇప్పటి యర్థమునకును, దానికిని సంబంధము లేదు. ఒక బి. ఏ. పరీక్ష యిచ్చి, తెలుఁగులలో-మఱిదేనిలో నైనను సంగతి తెలిసినవాఁ డని యర్థము. అతఁడు నీతిమంతుఁ డని కాని, ధర్మశాస్త్రవేత్త యనికాని యర్థ మిప్పుడు లేదు. అరుం—దయచేసి యా మహాపురుషుని మనయింటి కింక రానీయవలదు. ధర్మా—ఒక వేళ వత్తు నచునేమో! అరుం—వచ్చినచో వీధిమరుగు మీఁదఁ గూర్చుండఁబెట్టి మాటాడి పంపించుఁడు. దేవత లున్న యింటిలోనికిఁ బిశాచములను దీసికొని రాకుఁడు. ధర్మా—ఎవ రా దేవతలు? నీవా? అరుం—నే నని చెప్పలేదు. సుబ్రహ్మణ్యేశ్వర స్వామియైన నున్నాఁడా? ఆ రెండుశిరసులనాగును మీరు మఱచి పోదురేమో? మఱచియే పోదురు. అటువంటిస్థలమునకుఁ బోయినచో మఱచిపోక యే మగును?—ధర్మారావు . మఱల మాటాడలేదు.

కుమారస్వామి మఱల నొకనాఁడు ధర్మారావుకొఱకు వచ్చి 'యయ్యా! నాకు వివాహము తప్పక కావలయును. ఇప్పుడు కాక పోయినచోఁ దరువాత నా కీ పిల్ల నీయ రేమో యని నా కను మానముగా నున్నది. ఎఱైన మీ రీ వివాహముచేసి పుణ్యము కట్టు కొనవలయును అనెను ధర్మా—ఇప్పు డంత భయ మేమి వచ్చెను? కుమా—భయ మేమియును లేదు. మీరు నాకు సాహాయ్యముచేయ వలయును. ధర్మా—ఏదో మనసులో నున్నది, దాఁచుకొను చున్నావు. చెప్పినచో వచ్చెదను. కుమా—రెండు నెలలక్రిందట బి.ఎస్.సి. పరీక్షలుయిచ్చిన యొకనాయఁడు వారియింటికి వచ్చెను. ఆయనదీ నెల్లూరఁట. ఆయనకులగోత్రములంత మంచివి కావు. మేము కాశీలోనున్నప్పు డాయనకూడ నచట చదువుచుండెను. అతనిపేరు చక్రవర్తి. అసలుపే రది కాదు లెండి. అతఁడు ఒక యాడిగ దాని నొక యాచార్యులుగా రుంచుకొనఁగాఁ బుట్టినవాఁడు. తండ్రియుఁ దల్లియుఁ జనిపోయిరి. ఆ యాచార్యులు పదివేలరూపాయ లితనికిచ్చి చచ్చెను. అతఁడు చనిపోయినతరువాతనే యితఁడు కాశీకి వెళ్ళినది. వాఁడు చాల జిత్తులమారి. కాశీలోఁ బేదవానివలె నటించి యచ్చట

బహుమానవేతనములు; చందాలమీఁద చదువు సాగించినాఁడు. ఇక్కడ నున్నను కాఫీహోటలునకు స్నేహితులతోఁగాని పోఁడు. అందఱివస్తువులుచు దనవిగానే వాడుకొనును. మొన్న మఱల వచ్చి నాఁడు. నాగుడ్డలు బ్రదుకనీయఁడు. అతనికి శ్యామలకును, గాశీలో నున్నపుడే పరిచయము కొద్దిగాఁగలిగెను. ఇప్పుడతనికి వారణాసి హిందూవిశ్వవిద్యాలయములో డెబ్బదిరూపాయల యుపకారవేతనముతో ఎమ్. ఎస్. సి. చదువుటకు రమ్మని వార్త వచ్చినది. ముందునాటికిఁ బోవును. అతఁడు మంచి 'కాకా' పట్టును తెండి. కొద్దిగా నింగ్లీషులోఁ గవిత్వముకూడ వ్రాయును. అచ్చటఁ బ్రిన్సి పాలుమీఁదఁ బ్రొఫెసర్లమీఁదఁ బద్యములు వ్రాసెను. వారి తని కన్న మొనగాఁడు లేడనుకొనిరి. ధర్మా—శ్యామలను బెండ్లాడినచో నీ వే మగుదువు? కుమా—మంచిరోజులు వచ్చుననియే కదా యీ ప్రయత్నము. మీరు మధ్య న న్నేడిపించకుఁడు. కథ చెప్పనిండు. వీనిపే రసలు చక్కయ్య. వీఁడు చదువుకొని బాగుపడు నని యెవ రనుకొనిరి? వీఁడదృష్టజాతకుఁడు. చక్రవర్తియైనాఁడు. వీఁడిచ్చటికి వచ్చినపుడెల్ల శ్యామలవీనితోడనే మాట్లాడును. ఆమెకు నేనున్నట్లే యనిపించదు. ఇదిగాక మూన్నాళ్ళక్రిందట మాటాడుచు పంకజమ్మ గారు “నీవు బి. ఏ. ప్యాసైననే మాపిల్లదాని నిచ్చెదను. లేక పోయినచో నీయ”ననెను ఇదియంతయుఁ జూచినచోఁ జివరకు నాకు వీ రెగఁగొట్టుదురేమో యని భయముగా నున్నది నాపని'యుభయ భ్రష్టత్వము, ఉపరి సన్న్యాసు' నగునేమో? నిగమశర్మ చెప్పినట్లు “ఈ కడజాతినాతి కిహిహి మహిదేవుఁడు చిక్కెనంచు నకారాకకుఁ బోకకున్ జనపరంపర కెంపగుఁజూడ్కిఁ జూచి యంబూకృత మాచ రించుటకు బుద్ధిఁ దలంక” కాని, యసలుకే మోసము వచ్చు నేమో యని భయపడుచున్నాను. ధర్మా—నీ కీ బలవంతపుబ్రాహ్మ ణార్థ మెందులకు? కుమా—మఱల మాబంధువులు నన్ను రాసీ యరు. నేను రెంటికిని జెడుదునా? ధర్మా—మఱి న న్నిప్పు డేమి చేయమందువు? కుమా—మీ రనినచోఁ బంకజమ్మగారికిఁ జాలగౌర వము. మీమాట తీసివేయదు. మీ రీ నాఁడు సాయంకాలము రండు! వారియిద్దఱిషికార్తై నను దప్పును. ధర్మా—అబ్బయీ! అటుపంటి

సంఘములోఁ బ్రవేశించినతరువాత నిట్టియనుమానములు పెట్టుకొనరాదు. వారందఱును న్యాయముగాఁ బ్రవర్తింతు రనియే యనుకొనవలయును. చదువుకొనినవారు, వారల్లు చేయుదురా? కుమా—మీరు దయచేసి సాయంకాల మటు రండు. ఇంకొక్కటి చెప్ప మఱచితిని. ఇప్పుడు రాధాపతి మంగమ్మలకుచు, మాయింటికిని జాలస్నేహము కలిసినది. పంకజమ్మగారికి రాధాపతిగారు పెద్దపండ్లితులని, సంఘసంస్కర్త లని యూహ కలిగినది. ధర్మా—మఱి వెరుకనాతో నతనిగూర్చి పరిహాసముగా మాటాడినదే! కుమా—అప్పుడాయనను సరిగా నెఱుంగదు. ఇప్పు డెఱుంగును. ఆయనవద్ద హిందీ చదువుకొనునఁట మీరు వానిని జూచితిరా? ధర్మా—చెంగల్లావునా? కుమా—అబ్బో! వాఁ డెంతవాఁ డనుకొనుచున్నారు? పైకి నాడంగిరేకలవానివలెఁ గనిపించునుగాని, లోపలఁ జాలగుండముండకొడుకు! వాఁడు స్త్రీవలెఁ బ్రవర్తించును. అదియంతయు నభినయము. వాఁ డెందుకో మంగమ్మదగ్గఱఁ తిష్ఠవేసెను. ‘ఫలానుమేయాః ప్రారంభాః’ అని. అది మన కిప్పుడు తెలియదు. నేను నెమ్మదిగాఁ జాలుతీయుచున్నాను లెండి. మీకుఁ దరువాత చెప్పెదను అని కుమారస్వామి నెడలిపోయెను. ధర్మారావు లోనికిఁ బోయెను.

అరుం—కుమారస్వామి చక్కఁగాఁ జదువుకొన్నవాఁడాయేమి? నిగమశర్మ యనుచున్నాఁడు, ‘ఫలానుమేయాః ప్రారంభాః’ యనుచున్నాఁడు. ధర్మా—మఱి జాతీయకళాశాలలో సంస్కృతాంధ్రములయందుఁ బంచకావ్యములు చదివినాఁడుకదా! అరుం—అతనికి సంబంధముకాకపోయినచోఁ గులముకలసంబంధ మేదైనదేరాదా? ధర్మా—అతనికి దమ్మిడి యాస్తి లేదు. ఆర్థేయపౌరుషేయములు చూచి, బుద్ధిచూచి నేటిబ్రాహ్మణ్యము పిల్లనిత్తురా? అతనికి గుంటూరులో బంధువు లున్నారు. వారందఱును ధనవంతులు. ఒకాయన పెద్ద స్త్రీ డిరు. మేనమామ తహసీల్దారు. వీండ్లితిండిలేక నానాగడ్డియఁ గలచుచుండగాఁ జూచెడు దిక్కులేకపోయినది. ఈ కాలపుబ్రాహ్మణులనే చెప్పవలయును. దేశమలో బ్రాహ్మణేతరోద్యమమునకు నీ బ్రాహ్మణులదుర్వృత్తియే సగముహేతువు.

ధర్మశాస్త్రములుపోవునది యొకమార్గమున. ఈ బ్రాహ్మణులుపోవునది మఱియొకమార్గమున. వీరియందు దయాతితిక్షాదులు లేనే లేవు. బైబిలులోఁజెప్పినట్లు వీరు 'మేమను'--అనఁగా ధనాధిదేవత--వానిని బూజింతురు. ఏనో చెప్పెదరే శాస్త్రము--'మాయింటికి వచ్చుచు మా కేమి తెచ్చెదవు. మీ యింటికి వచ్చినచో మా కేమి పెట్టుదువు?' అన్నట్లుగా నుండుచు, వీరిప్రవర్తన. ఏపూట కా పూటకు గడచుట కష్టమై నీరిసంసారము గుఱుటాదునో బాధపడుచున్నది. మేనమామలు, పినతండ్రులు వీరివంకఁజూడరు. వీరి సప్రయోజకు లని, యెందుకును గొరగానివా రని నిందించుటలో లోప మేమియు లేదు. వీరియింటిలోఁ బిల్లి సమర్థయాడిన దనుకొనుము. అందఱును బెట్టెలోని వెండిచెంబులును, పట్టుతాపితాలును దీసి భోజనాలకుఁదయారగుదురు. భోజనములో లోప మేదైనఁ జరిగినచో 'చేతగాని వెధవ. ఈ మాత్రమువాఁడు భోజనమున కెందుకుఁ బిలువవలయును?' అని యల్లరిచేయుదురు. ఎచ్చటనో తల తాకట్టు బెట్టి యప్పు తెచ్చి వీ రందఱిని మేపు ననుకొనుము! అప్పుడు వాఁడు కాబట్టి యాసంసార మీఁదుచున్నాఁ' డని పొగడెదరు. పెట్టినచో పెండ్లి; పెట్టకున్న శ్రాద్ధము. ఇది యీ బ్రాహ్మణబుద్ధివుల నడత. ఏబదియేండ్లు వచ్చి పెండ్లిచేసికొనువారు. స్త్రీలయందును, దమయందునుగలదుర్మితిగోప్యముగా దాచుకొనువారు-తమయందు బ్రాహ్మణ గుణము లేదు. 'పరుఁడు వానికొంపలో భోజనము చేసినాఁడు. పంచములను ముట్టుకొన్నాఁడు. గూడెమువారితోఁ గలసియున్నాఁడు' అని వారికి వెలి. కొడుకుచేత నింగ్గీషు చదివించని యవధానులు, సోమయాజులును జూపించుము. హైకోర్టులో వకీ లనినచో, తహసీల్దార్లనినచో గొప్పమర్యాద. వారందఱును దొరలతోఁగలసి టీ త్రాగువారే- స్పెన్సరుహోటళ్ళలో కొడిగుడ్డులట్లు తినువారే. కుమారస్వామి పోయి పంకజమ్మగారియింట భోజనముచేసినఁ దప్పు వచ్చినది. ఎందుచేత ననఁగా పంకజమ్మ కధికారము లేదుగనుక. బ్రాహ్మణ జాతియంతయు నశించిపోయినది. అధికారమును, ధనమును నారాధింతురేకాని, మతధర్మములు నిలువఁద్రొక్కు-కొనవలయుననియాశ యెవరికిని లేదు. ఉత్తమగుణములు లేవు. వీరిని దడవుటకన్న వాగ్దోష

మిఁకొకఁడుండదు. వేలకువేలు కట్టుములు పుచ్చుకొనికాని కొనూ
 శ్మకుఁబెట్టిచేయును. ఇంతధనాశామాషితమైనవానికి నాత్మస్తుతియే
 ప్రాప్తి. అరుం—అయినచోఁ గురుస్వామి చేయుచున్నపనియే మంచి
 దనియూ మీయభిప్రాయము? ధర్మా—నే ననియచుట లేదు. కుమార
 స్వామి యేమి చేయును? బ్రతుకుటకు వేతేమార్గము కనిపించలేదు.
 బంధువు లెవరును నాయపడలేదు. ఆవిడ డచ్చిచ్చి చదువుచెప్పించు
 చున్నది. ఏదోయొకవిధముగా వారి సంసారమును నడుపుచున్నది.
 బ్రదుకుట సాఁగినఁగదా, ధర్మముచుగూర్చి విచారణ? జీవిక కేకష్టమై
 పోయెను. అందుచేఁ గుమారస్వామి చేయుచున్నది యాపద్ధర్మముగా
 బాగుగ నే యున్నది. అరుం—ధర్మశాస్త్రములం దాపద్ధర్మము లిట్లే
 చెప్పఁబడినవా? ధర్మా—ఆశ్రమధర్మములు నేటిబ్రాహ్మణు
 లాచరించుచున్నట్లే చెప్పఁబడినవా? అరుం—ఆఱునెలలుసావాసము
 చేసినచో వారు వీరగుదురట! ధర్మారావు (నవ్వి)—వాదించుటకు
 వచ్చితివికదే ప్రియురాలా! తోఁక మడచితివేమి? అరుం—నా
 కెవరైన డబ్బుఖర్చుపెట్టి చదువుచెప్పించిరా, నాకు మీతో
 వాదించఁగల శక్తి వచ్చుటకు?

ఆనాటిసాయంకాలమున ధర్మారావు పంకజమ్మయింటికిఁ
 బోయెను. పంకజమ్మ, శ్యామల, చక్రవర్తి, రాధాపతి, మంగమ్మ
 వీగందఱును సభ దీర్చియుండిరి. ధర్మారావుతోఁ జక్రవర్తికిఁ
 బరిచయము కలిగించిరి. శ్యామల వీణ వాయింతుటతో సభ ప్రారంభ
 మయ్యెను. టీ కాచి యందఱకు నిచ్చిరి. ధర్మారావు రెండు
 పూటలభోజనముతప్ప మఱియింక నేమియుఁ జేయఁడు. అందుచే
 నతఁడు టీ త్రాగలేదు. పంకజమ్మ 'మాయింటిలో టీకూడఁ ద్రాగ
 రాదుటండి'యనెను. ధర్మారావు 'ఎబ్బెబ్బె, నా కది పడదండి'
 యనెను. కొంతసేపటికి ధర్మారావు 'శ్యామలాకుమారస్వాముల
 వివాహ మెప్పు'డని యడిగెను. చక్రవర్తి తలయెత్తి ధర్మారావు
 వంకఁ జూచెను. ధర్మా—అట్లు చూచుచున్నా రేమి? మీకుఁ
 దెలియదా యేమి, వారిప్రేమకథ? 'జాతీయకళాశాలలో నేను
 కొన్నా శ్మపాధ్యాయుఁడను. వీ రిద్దఱును నావద్ద చదువుకొనిరి.
 అప్పుడు ప్రేమలేఖలు వ్రాసికొనిరి. పంకజమ్మగారు కుమారస్వామికి

శ్యామల నిచ్చుట కంగీకరించెను. ఇప్పు డతఁడు వివాహముచేయు మనియు, బంకజమ్మగారు పట్టభద్రుఁడవైనఁగాని. చేయననియు యాదోపవాదములుగా నున్నవి. చక్రవర్తి—అసలు వివాహసంస్థ యందు నాకు విశ్వాసము లేదండీ! ధర్మా—అయినచో, దమనోఁ మాటాడుటకు మాకు దాకత్తు చాలదు. ఎందుచేత విశ్వాసము లేదు? చక్ర—నేను వాదనకు వచ్చువాఁడను గాదు. ధర్మా—నాదన గాదు. మీయభిప్రాయ మేమో తెలిసికొంద మని. రాధా పతి—మీకు వాదించవలయు నని యున్నచో నేను వాదించెదను. నాకును వివాహసంస్థయందు విశ్వాసము లేదు. ధర్మా—కుమార స్వామీ, నీకుఁ గలదాకదా! కుమా—నాకును, శ్యామలకు నిద్దటికిని గలదు. పంకజమ్మగారికిఁగూడఁ గలదు. ధర్మా—అయినచో ఫరవా లేదు. పిల్లకుఁ బిల్లవానికిని విశ్వాసమున్నచో జాలును. లేనివారు చేసికొనరు. ఉన్నవారు చేసికొందురు. నవ్వు మేమి? చక్రవర్తికి ధర్మారావు తప్పించుకొని వెక్కిరించినట్లు మాటాడుట కోప హేతు వయ్యెను. అయి యిట్లనెను: 'మీకు విశ్వాస మున్నదా, లేదా? మీ రది చెప్ప రేమి?' ధర్మా—దేనియందు. రాధా—వంకాయకూరయందు. చక్రవర్తి—వివాహసంస్థమీద. ధర్మా—నేను వివాహితుఁడను. నా కొకకుమారుఁడుకూడఁ గలఁడు. చక్ర—వివాహము చేసికొన్నంతమాత్రముచేత నా సంస్థమీద విశ్వాస ముండ నక్కఱలేదు. ధర్మా—ప్రతివిద్యకును నాల్గుదశలు: అధీతి బోధాచరణప్రచారము లని. అవి నాల్గురు గలసినచోటనే విద్యకు సంపూర్ణమైన స్థితి కలదు నే నొకటి చదువుకొని, నే నది యితరు లకుఁ జెప్పి, దాని నాచరించి, యితరులచేతఁ జేయించుటయు నను నవి నాల్గుదశలు. తన కర్థముకానిదాని నాచరించుటయు, నర్థమైన దాని నాచరించకుండుటయు మాశాస్త్రములలో లేదు. చక్ర—మీరు చదివినవిద్య తప్పవిద్య కావచ్చును. మీ కర్థమగుటలో సరిగాఁ గాకపోవచ్చును. ధర్మా—కావచ్చును. కుమా—మీరు మాసంగతి వదలిపెట్టి మీలో మీరు వాదించుకొనుచున్నారు. ధర్మా—చక్రవర్తిగారు వాదించరట, అందుచే నేను 'వారితో' వాదించుట లేదు. రాధాపతి—నేను వాదింతు నంటినికదా! ధర్మా—

సరే, వాదించుడు. రాధా—లోకములో స్త్రీ పురుషు లందఱును కామేచ్ఛ కలవారు. ఎచ్చటఁజూచినను భర్తయు, భార్యయు నిరస్థలములయందు సంచరించుచునే యున్నారు. వివాహమననది యాచారముగాజేసికొనున్నారుగాని, 'ఇదిగో వీడు ఏకపత్నీ వ్రతుడు, ఈమె పతివ్రత' యని చూపించఁగలవారిని జెప్పుడు! ధర్మా—వీరిప్రవర్తన బాగుగా నుండలేదని మీరు చూపించుడు! రాధా—అట్లోపలక్షలు. మంచివారు నా కెచ్చటను గనుపించలేదు. ధర్మా—మంచివా రనఁగా నేకపత్నీవ్రతులు; పతివ్రతలు ననియే కదా! మీ యర్థము? అట్టివారు మంచివారైనప్పు డట్లుండుట మంచి దనియేకదా! అట్లుండుట మంచి, యిట్లుండుట చెడ్డ - ఇది మీ రన్నమాటయే. వేటే వాదన యక్కఱ లేదు. చక్ర—పండితు లందఱును జేయునది యిదియే. మాటల యర్థమును విఠిచెదరు. అది వాదన కాదు. ధర్మా—అది వాదన యగునో కానో తరువాత మీరు వాదించుడు లోకములో దాంపత్య మాదర్శప్రాయముగా లేదనుట వాదనకాదు. మనము కొన్న మామిడిపండ్లు పుచ్చువై నచో చక్కనిమామిడిపండే యుండ దని వాదించుట యెట్లు? లోకమునందేకపత్నీవ్రతు లుండరాదా? రాధా—లే రని నాయుద్దేశ్యము. ధర్మా—అమాట తప్పు నే నున్నాను. రాధా—మీకుఁ బరస్త్రీ మీఁద బుద్ధియే ప్రసరించదా? ధర్మా—మీరు సరిగా మాటాడ వలయును. 'మనస్సే ప్రసరించదా' యనవలయును. మనస్సు వేఱు; బుద్ధి వేఱు మనస్సు చంచలమైనది; బుద్ధి సిద్ధాంతరూపమైనది. పరస్త్రీసంగమము దోషము కాదనుబుద్ధి నాకు లేదు. మనస్సు ప్రసరించవచ్చును. మనస్సు నిత్యము చంచలమైనది. దానిని బ్రయత్నముచే నియమించవలయును. రాధా—ఎందుకు నియమించవలయును? దాని యిష్టమువచ్చిన ట్లది పోయినచోఁ దప్పేమి? ధర్మా—మనము విద్యకావలయు నని చదువుకొనుచున్నాము. చదువుకొని కొంతనీతిగాఁ బ్రవర్తించుచున్నాము. చదువుకొనకపోయిన నేమి, నీతిగాఁ బ్రవర్తించకపోయిననేమి అనినచో నేనమాధాన మేమియును లేదు. చదువుకోనివాఁడు జానపదునివలె నాగరకులయందుఁ జక్కఁగా నెట్లు ప్రవర్తించలేడో, యట్లే యనియమితమైన మనస్సు మహావిష

యములయం దనాగరకమై యుండును. ఆధ్యాత్మికమైన గౌరవము కలుగదు. నాగరకత యనఁగా నియమముల కొదిగియుండుట. మనము దగ్గఱస్నేహితులతో నున్నప్పుడు యథేచ్ఛముగా మాట్లాడుదుము. సభలో నున్నపు డొక్కనియమము నవలంబింతుము. దానిపేరే సభ్యత. వాఙ్మయమ మెట్టిదో, నలుగురిలో మర్యాదాప్రవర్తన మెట్టిదో, వానిననుసరించి సభలోఁ బురుషునకు యోగ్యత యెట్లుకలుగునో యట్లే మనస్సునకు నియమావలంబనముచేత నుత్తమయోగ్యత కలుగును. వాంఛయణచినవానికి లఘుత; నియమించినవానికి గురుత. రాధా—నేను మీ సిద్ధాంతముల కొప్పుకొనను. ధర్మా—అయి నచో వాదింతు నన నక్కఱలేదు. పంక—ఈ వేదాంతవిచారణలతోఁ గలము దుర్ఘటముగా నడచును. నలువురమును గూడినప్పుడు కాల యాపనయగునట్లు సరదాగా మాటాడుకొనవలయునుగాని, యిట్టి విశేషవిషయములు ప్రసంగించుకొనినచో సందఱకును రుచించవు. ధర్మారావుగారూ! మీరు చక్కఁగా పాడెదరు. ఏదైన కొంచెము పాడుఁడు. చక్ర—ఆయన యిప్పుడు వేఁడిమీఁద నున్నారు. ఆయ నను బాడు మనరాదు. శ్యామల—మంగమ్మగారు సంగీతము చెప్పు కొనుచున్నది కాఁబోలు! రాధా—సంగీత మేమి? తే పీపాటికి ప్రవేశ పరీక్ష నిచ్చివచ్చును. ఇంగ్లీషు, సంస్కృతము, తెలుఁగు, సంగీతము ఎన్నివిద్యలలో నాటితేఱును? మంగ—గురువుగారు శిష్యురాలిని బొగడరా?

మంగమ్మ పూర్వపుమంగమ్మ కాదు. ముఖములో వేసిన బర్మా చెప్పులు, కనులకుఁ గళ్ళజోడు, జడచొక్కెము, కొద్దిగాఁబ్రక్క పాపట, చేతుల కాటుడతలబంగారుగాజులు, పట్టుచీర, బంగారు పిన్నులు - సర్వమును నాగరకతాచిహ్నములే తోఁచెను. ఆమె మాటాడుచుమాటాడుచు మధ్యమధ్య నింగ్లీషు ప్రయోగించును. తనకు వచ్చు నని యితరు లనుకొనుటకు మాటలమధ్య గ్రాంథిక ప్రయోగములు చేయును. ధర్మారావు కూర్చున్నదిమొద లామె వంక నొకసారియైనను జూడలేదు. రామేశ్వరమ ద్వారా ధర్మారావు నకు మంగమ్మకథయంతయుఁ దెలియును. మంగమ్మ ధర్మారావు విషయమే యెఱుఁగదు. అందుచేత నతనియెదుటఁ గూర్చుండుట

కామె కొంకదు. ఏదో జనసామాన్యమున కందఱకుఁ దెలిసినట్లే తనకథ యాతనికిఁ దెలియు నని యామె యుద్దేశ్యము. రామేశ్వరమునకుచు, ధర్మారావునకునుగల పూర్వకథ యామె కెట్లు తెలియును? దాని వలన ధర్మారావునకు రామేశ్వర మెంత హేయఁడో, తా నెంత హేయురాలో యామె యెఱుంగదు.

కుమా—మంగమ్మగారూ! మీరు మఱల సినిమా నడిపెద రఁటగదా! మంగ—ఒకనాటకసమాజమునుగూడ పెట్టవలయు నని యున్నది. శ్యామ—అందులో మీరు వేషములు వేసెదరా? చక్ర— వేసినచోఁ దప్పా? ధర్మా—పాప చూరకే యా పిల్ల యడిగినది. తప్పని యెవ రన్నారు? చక్ర—మీ రింగ్లీ షునాటకములు వేసినచో నేనుగూడఁ బాత్రధారణముచేయుటకు నా కభ్యంతరము లేదు. రాధా—వేసినచో నింగ్లీ షునాటకములే వేయవలయును. తెలుఁగులో నాటకము లే మున్నవి? అసలు తెలుఁగువాండ్రకు వాఙ్మయమేలేదు. తిక్కన్న యొకఁ డున్నాఁ డని పట్టుకొని యూఁగులాడెదరు! వాఁ డొక వార్తాపత్రిక. ధర్మా—మీరు తెలుఁగులోఁ బండితు లందురే! మీరుకూడ నిట్లనుట బాగుగా లేదు. రాధా—నిజముగా నా యుద్దేశ్యమే యంత. ధర్మా—అయినచో మీరు తెలుఁగులోఁ గవి త్వము వ్రాయుట యెందుకు? ఇంగ్లీ షులోనే వ్రాయరాదా? చక్ర— తెలుఁగువారికి భావవై శాల్యము లేదు. ప్రతిదానికిఁ గుదించుకొని గిరిగీసికొని కూర్చుందురు. సంఘములోఁగాని, మతములోఁగాని, సార, స్వతమునఁగాని నూత్నమార్గము లవలంబించరు. అట్టైనచో నేదియును నభివృద్ధి పొందదు. ఇంగ్లీ షులోఁ జూడుఁడు. ఎలిజీ, సెటైరు, ట్రాజెడీ, కామెడీ, బాలెట్, ఓడ్సు, సాన్నెట్సు మొదలైన ప్రబంధవిశేషము లెన్నియైనఁ గలవు. మనకో యెంతసేపు చూచుకొనినను బూతుకూఁత లైనప్రబంధము లొక్కటియే. ధర్మా—పొరపాటుపడుచున్నారు. సరిగాఁజూచినచో మనకును లక్షరకములప్రబంధము లున్నవి. పురాణ ములు, ఇతిహాసములు, కావ్యములు— కావ్యములలో నెన్నియో రక ములు. మనుచరిత్రవంటి కావ్యములు కొన్ని; కృష్ణకర్ణామృతము వంటివి కొన్నియు. నాటకములు - అవి పదిరకములు: పదములు ష్టేత్రీయపదములవంటివి, యక్షగానములు, జంగముకథలు, బాబ్బిలి

పాటలు, శతకములు, ఉదాహరణములు, చాటువులు, స్తోత్రములు—
 ఇవి కలవు. వారికి లేనివి లక్షణగ్రంథము లని శాస్త్రగ్రంథములు
 కలవు. అవి శాస్త్రమును నిర్దేశించుచుఁ దాముగూడ మహాకావ్యముల
 వలెఁ బ్రకాశించుచున్నవి : అవి శాస్త్రగ్రంథములు, కావ్యములు
 కూడను. అట్టి విలక్షణమైన సృష్టి యితరదేశములందుఁ జూపిం
 చుఁడు! చక్ర—సంస్కృతగ్రంథములనుగూడ తెలుఁగులోఁ గలిపి
 వేయుచున్నారే! ధర్మా—మీరు లాటిన్, గ్రీకు సంపదాయ గ్రంథ
 ము లింగ్లీషువిగాఁ జెప్పలేదా? తమ రింగ్లీషుగ్రంథములు తెలుఁగు
 గ్రంథములుగాఁ జేయుటలేదా? తెలుఁగును హాణభాషామయ
 ముగాఁ జేయవలయునని మీరు ప్రచుత్తించుటలేదా? తెలుఁ గనఁగా
 సంస్కృతమే కాదని కొందఱు వాదించినచో నేమి ప్రయోజనము?
 చక్ర—మీ వన్నియు బి. సి. నాటి యాహాలు. ధర్మా—అది
 మీకొలతబద్దలో దోషము. మీరు కాలమునకు, భావనాశక్తికి బి.
 సి. లతో, ఏ. డి. లతో, గొలచిన తేలదు. మీరే బి. సి. యనుట
 తోడనే మీ మనస్సునందుఁ బాశ్చాత్యలోకాభిప్రాయములు
 బ్రమాణమైనట్లు తెలియుచున్నది. అనితిరసంస్కారస్పృష్టమైన మన
 స్సుతోఁగదా చర్చించవలయు నందురు. మీమనస్సు పాశ్చాత్య
 నాగరకతాభిప్రాయమునకు లొంగిపోయినది. అందుచేత మీరు
 వాదించుటకుఁ బనికిరారు. చక్ర—మీరు చాల దురుసుగా మాటాడు
 చురు. మనకుఁగలపరిచయము కొద్ది. ఇంతలోనే మీరు మర్యాదో
 ల్లంఘనము చేసెదరు. ధర్మా—అయ్యా! ఒక్కవ్యక్తికి మర్యాదో
 ల్లంఘనముఁజరిగిన దని మీరింత కష్టపడుచున్నారే! మీభావముల
 వలన, మీప్రవర్తనలవలన నొకమహాదివ్యసంఘమునకు నాపత్తు
 కలుగుచున్నది. మీరు సంఘమర్యాదోల్లంఘనముచేయుట తప్పు
 లేదుకాని, నేను వ్యక్తిమర్యాదోల్లంఘనముచేసితి నని మీకుఁగోపము.
 నే నదియును జేయలేదు. ఏల యనఁగా నొకవిషయము మాటాడు
 చుంటిమి. వాదించునపుడు మీవాదన త ప్పనవలసివచ్చును.
 దానికిఁ గోపము తెచ్చుకొనరాదు. అదియుఁగాక మీ వ్యక్తిమర్యా
 దాశబ్దము విచిత్రమైన యర్థము గలది. మీరు యథార్థవిషయ మెట్లు
 న్ననుసరే, పైకిఁ జాలవినయముగా నెవనిమనస్సును నొచ్చనట్లు

మాటాడవలయును. ఎవరియ్యుద్దేశ్యములు వారివి, ఎవరియాచరణ వారిది, ఇతరులకు దానితో జోక్యము లేదు' అని యందురు. మీ రితరులజోక్యము కలిగించుకొనకుండ నుండురా? కుమా—ఈ ప్రసంగ మింతటితో మానివేసిన బాగుండును. ధర్మా—నా కేమియు నభ్యంతరము లేదు. ప్రొద్దు గోయివది. ధర్మారావు తనదారిని దాను బోయెను. చక్ర—ఏమండీ! రాధాపతిగారూ! బలేమనిసిని దెచ్చి తిరే? ఈయనభావములన్నియుఁ జాదస్తముగా నున్నవి! పంక— వారును బి. ఏ. పరీక్ష యైనారండి. చక్ర—నిజముగానా? ఇట్టివారు కూడ బి. ఏ. పరీక్ష యెట్లగుదురో! రాధా—అట్లనకుండు. ఆయన చాల గడుసువాఁడు. వివేకి. మనకు నచ్చలేదు. ఆయన చక్కఁగా వాదించెనా, లేదా? చక్ర—ఆ వాదన లన్నిటిని మనము పరాభూత ములను జేయవచ్చును. కుమా—మఱి చేయకపోతిరా? చక్ర—నా కిదియే పని. శ్యామల—మఱి కొంతసేపు వాదించితిరికదా! మంగ—నాకుఁ దోచినంతవఱకు ధర్మారావుగారిమాటలే బాగుగానున్నవి. ఆయన మనస్సును నిమింపవలయుననెను. ఆమాట యెంతబాగుగా నున్నది! రాధా—అవు నవును. మీరు మనస్సును బాగుగా నియ మించఁగలరు. మంగ—అని నేను చెప్పట లేదు. రాధా—అది పుస్త కములలోనిమాట. ఈ ధర్మారావుగారు తానుజెప్పినట్లుగా నేకపత్ని వ్రతుఁడా యేమి? మనవద్ద ఢబాయించినాఁడు. మనము మొగము నెదుట కాదందుమా? పంక—అట్లనకుండు, నే నాయనను జాలరోజుల నుండి యెఱుఁగుదును. ఆయనశీలము మెచ్చఁదగినదే కాని, వేఱు కాదు. రాధా—ఈయన యన్నిసందర్భములలోనను జితేంద్రియుఁ డుగా నుండఁగలఁడా? మనసు నెవరు నిగ్రహించఁగలరు? కుమా— అది యాయనయే చెప్పెను. మనస్సు నొకఁడు నిగ్రహించ లేకపోవుట యొకటి; ఆ నిగ్రహించలేకపోవుట న్యాయమే యనుకొనుట మఱొకటి.

శిశిరర్తువు ప్రొద్దుకుంకకముందే ప్రొద్దుకుంకించి భోజనము చేసి పండుకొనకముందే దుప్పటులు కప్పించెను. చీకటిపడి కోర డులవెంట మిఁకుఁగురుపురుగులు టెక్కలార్చుచుండెను. భోజ నము చేయుటకుఁ బాదప్రక్షాళనముచేయునప్పటికే నీళ్ళు కాళ్ళ

మీఁద పోసికొనఁ బ్రాణములు పోయినవి. కట్టుకొనుట కొకమడిబట్ట కప్పకొనుటకు నొకమడిబట్టయుఁ గావలసివచ్చెను. రెండును జల్లగానే యుండెను. బట్టలు కప్పకొనుటవలన శరీరమునకు వచ్చిన వేడి లేదు. శరీరమువేడియే బట్టల కెక్కి కప్పకొన్నంతసేపటికిఁ జల్లని బట్టలు వెచ్చనయ్యెను. ఫాల్గుణబహుళముపవళ్ళు' వసంతకాలము వలె నాతపబహుళములైనచు నా సంవత్సరము వర్షములు విస్తారముగాఁ గురియుటచేతఁ జలి తగ్గలేదు. చీకట్లు మఱింత బలిసి, చేయి కడుగుకొనుటకు దొడ్డిలోనికిఁబోయినచు దీపమే కావలసివచ్చెను. అరుంధతియు భోజనము చేసినది. భార్యభర్తలిద్దఱు నేకశయ్యా గతులైరి. కుట్టవాఁడు నిదురించుచుండెను. అరుంధతి భర్తను గవుంగి లించుకొనెను. అతఁడు మాటాడలేదు. ఆమె యతనిని ముద్దాడెను. అతఁడు మాటాడలేదు. ఆమె చేతులతో భర్తను దన కభిముఖముగాఁ ద్రిప్పకొనుటకు లాగెను. అతఁడు కదలలేదు. ఆమెకుఁ గోపమువచ్చి 'ఫలితము ప్రారంభించినది' యనెను. ధర్మా—దేని ఫలితము? అరుం—పోరానియిండ్లకుఁ బోయిన ఫలితము. ధర్మా—ఆ ఫలితము స్వరూప మేమిటి? అరుం—స్వభార్యాతిరస్కృతి. ధర్మా—అవును. నీవు నాయెడలఁ బతివ్రత వని నమ్మక మేమిటి? సర్వజనులును గామమునే వాంఛింతురు. మనస్సు చంచలమైనది. చంచలముగాని మనస్సుగల మానుషజన్మము లేదు. నీవు సదా నన్నే ధ్యానించితి వని యేమి నమ్మకము? అరుం—మనుజులు వేషములలో, ముఖలక్షణములలో, నాచారములలో, దేలివి తేటలలో నెట్లు భిన్నులలో మనస్సులలోఁగూడ నట్లే భిన్నులు. ఒకఁడు చెప్ప రానిఘోరపాపములు చేయును. ఒకఁడు చేయుదు నని చెప్పను. మఱొకఁడు మనసామాత్రమే యనుకొనును. ఒకఁ డనుకొని, ఛీ కాదని త్రోసివేయును. ఒకఁడు వానినిగుఱించియే యూహించఁడు. తక్కిన యన్నిరకములైన మనస్సులును నున్న వనుట యందఱు నొప్పుకొందురు. పాపము నూహించనేయూహించనివాఁ డుండు నటులే యొప్పుకొనరు. అది నిజముగాఁ బ్రత్యక్షముగాఁ జూపించఁ దగినది కాదు. కాని యనుమానముచేతఁ దెలిసికొనవచ్చును. ధర్మా—అనుమానము! తార్కిక కార్థమునందుఁ బ్రయోగించు

చున్నావే! నీ కింత చదు వెట్లు వచ్చినది? అగుం—ఎట్లు వచ్చినదా!
ఇన్నాళ్ళును మీరు నా కభిముఖముగా నుండవలసివచ్చినది.

మఱునాఁడు కుమారస్వామి వచ్చెను. ధర్మారావు 'విశేష
ము లే'మని యడిగెను. కుమా—రాత్రి మీరు వచ్చినారువాత
మిమ్ము వారందఱు నాడిపోసికొనిరి. ధర్మా—ఎవ రెవరు? రాధా
పతిగూడనా? కుమా—ఆయన యెక్కువ లేదులెండి. ఎక్కువగ
మా పుసుకుఁడు. ధర్మా—చక్రవర్తియూ? ఏ మున్నాఁడు? కుమా—
మీరు వట్టిచేదస్తులఁట. ధర్మా—అది వైదికశబ్దమునకుఁ బర్యాయ
వాచకము. నష్టము లేదు. కుమా—మంగమ్మ మిమ్ము వెనుకవేసి
కొని వచ్చినది. ధర్మా—నే నచ్చట లేకుగా! ఎట్లు వెనుకవేసి
కొన్నది? కుమా—(నవ్వి) నిన్న బలే చమత్కారముచేసినారే.
ధర్మా—ఏమి చేసినారు? కుమా—నాకుఁ దెలియలేదండీ! నారు
శ్యామలను నా కిత్తు మని నిర్ణయింపఁబడినట్లు చక్రవర్తికిఁ దెలియ
నీయలేదు. అందఱు వెడలిపోయినతరువాతనొకగమత్తు జరిగినది.
చక్రవర్తి నావద్దకు వచ్చి 'ఏమండీ! శ్యామల మీకు వ్రాసిన
యుత్తరము లేమైనఁ జూపించెదరా?' యని యడిగెను. నే నప్పుడే
యాకట్టితిని. రెండు మూఁడుత్తరములు చూపించి, మఱి కొన్ని
చూపించక దాచితిని. చక్రవర్తి చానినికూడఁ జూపించు మనెను.
నేను 'వానిలో రహస్యము లున్నవి, చూపించరా' దంటిని. అతఁడు
'ఏమి రహస్యము' లనెను. నేను 'ఏమి రహస్యము లుండునండీ' యని
నవ్వితిని. దానితో నే ననుకొన్నంతయు జరిగినది. అతఁడు రాత్రి
యంతయు శ్యామలతో మాటాడలేదు. ధర్మా—(నవ్వుచు)
శ్యామల యింతవఱకు నాననచూడనట్టి ప్రసవమేనా? కుమా—
మనము పెండ్లియైనప్పటినుండి చూచుకొనవలసినదేకాని, యిటువంటి
సంఘములో నిశ్చయము లేదు. మన మచుమానపడితి మనికూడ
ననరాదు. నాయఁడుఁ బ్రేమ కలది. అది నాకుఁ దెలియును.
ధర్మా—చక్రవర్తి యింక నెన్నాళ్ళుండును? కుమా—పండ్లు పులిసి
నవి. ఊడిపోవుదాఁక నుండునో, యీ లోపున నే పోవునో? ధర్మా—
నామీఁద సతనికిఁ గోపము నేను వాదించితినిమాత్రమే కాదు!
కుమా—అవునండోయి, అవును. నాకుఁ దెలిసినదండోయి, తెలిసి

నది. ధర్మా—నీవు వట్టి పసివాడవు. ఆ కేక లేమిటి? అదియును గాక పంకజమ్మగారికిఁ గూతును బ్రాహ్మణున కిచ్చి పెండ్లిచేయ వలయు నని యున్నది. అతఁడు బి. ఎస్. సి. ప్యాసైనను నీవు బ్రాహ్మణుడవు. కుమా—అవునండీ! వారందఱు జూతురుగదా బ్రాహ్మణు లన్నచో దేవుము. మఱల వారు బ్రాహ్మణులవలె నుండవలయు నని యభిలాష! ధర్మా—మతాంతకులైన క్రైస్తవు లకు నిది మఱియును. నేను బందరులోఁ జదువుకొన్నప్పు డిద్దఱు క్రైస్తవులకుఁ బోరాటము వచ్చినది. వారిర్వురును గాలేజీలో నుపాధ్యాయులే. అందులో నొకనితాత బ్రాహ్మణుఁడు. మఱొకని తండ్రి మాలవాఁడు. ఈ బ్రాహ్మణక్రైస్తవుఁడు మఱొక బ్రాహ్మణోపాధ్యాయునివద్దకుఁ బోయి తమపోట్లాట చెప్పి, “మేము వానితోఁ గలసికూడ భోజనము చేయమండి. వానితండ్రి యచ్చముగా మాల వాఁడు. మాతాత బ్రాహ్మణుఁ డండీ” యనెను. ఆయన “ఈ భేదములు లేకుండుటకేకదా మీరు క్రైస్తవులతోఁ గలసినది. ఇప్పుడును భేదము లేనా?” యనెను. దాని కా బ్రాహ్మణక్రైస్తవుఁడు మివులచక్కనిసమాధానము చెప్పెను. అతఁ డన్న దిది: “మేము క్రైస్తవులమైనతరువాత క్రైస్తవులలో నున్న భేదములను హిందువులలోనున్న భేదములచేత హెచ్చవేసిరాము. మాలో రోమను కాథలిక్కులు, ప్రొటెస్టెంటులు నట్లుండగా ప్రొటెస్టెంటులలో లూథరిను మిషనువారు, ఇంగ్లీషుమిషనువారు మొదలుగా మనదేశములోననే చాలభేదములు కలవు. భేదములు లేని దెచ్చటనండీ? భేదములు లేకపోయినచో మరుజులు కూడఁ బశువులవలెనే గుంపులుగుంపులుగా బ్రదుకవలయును. మత మని యన్న వెంటనే భేదములు నున్నవి. ఎవనిస్వార్థ మెవఁడు వదలు కొనును? కుమార—జమేనండీ! పాప మతఁ డెవరో మనసులో నున్నది బయటికిఁ జెప్పినాఁడు. మఱొకఁడు చెప్పఁడు. ధర్మా—మనసులోనున్నది బయటికిఁ జెప్పకుండ పైకిఁ బెద్దనునిషివలె నటించి, లోపల స్వయంపాకముచేయుట యిప్పటిరాగరతకుఁ గిరీటమైన చిహ్నము. కుమా—మీరు నేఁడు మఱల వత్తురా? ధర్మా—ఇప్పుడప్పుడే కాదు. రెండుమూఁడురోజులు పోనిమ్ము. కుమార—నేఁడెందుకు రాగూడదు? ధర్మా—నీకుఁ దెలియదోయి. అట్లుంచుము;

మఱల వచ్చెదనుగదా! ధర్మారావు నాటిసాయంకాలమునఁ గోట వీధికి వచ్చెను. నాలుగైదు మోటారులు హఠావిడిగాఁ బోవుచున్నవి. అన్నిటినిండ సామాను, కాసావాండు). వీధిమంతయుఁ బెళ్ల పెళ్లగా నున్నది. ధర్మారా వెవరినో కారణ మేమని యడిగెను. వారు 'దొరసానిగారు మరల నింగ్లాండు పోవుచున్నది. ఆమె సామానంతయుఁ దీసికొని పోవుచున్నది' యని చెప్పిరి. ధర్మారావు "ఉద్యోగము చేసిననే కాబోలు, సామాను లమ్మకొనిపోవుచు" అనుకొనెను. మఱల నతఁడు 'దొరసాని వచ్చి చాలనాల్వైనదట. ఆమె ముసలితల్లి చనిపోయినదట. తండ్రియొక్కఁడు బాధపడుచున్నాఁడు. ఆమె వెళ్ళుచున్నది" అని చెప్పెను. ధర్మారావు 'మఱల నెప్పుడు వచ్చును?' అనెను. సామానుసర్దుచున్న కాసావాండు జనాబు జెప్పెను: "నాలుగైదు నెలలలో వచ్చునండీ! ఈ సారివచ్చునపుడు తండ్రినిగూడఁ దీసికొనివచ్చునట." ధర్మారావు దొరగారుకు పంపింపవచ్చుచున్నారా? అని అడిగెను. కాసా—'కోలంబోదాక పంపించి వత్తురట' అనెను. ధర్మారావు తనదారిని దాను పోయెను. పోవుచుండఁగా దారిలో గోపన్నమాట జ్ఞాపకము వచ్చెను. అతనికి నవ్వు వచ్చెను: 'గోపన్నపోయి యెన్నాల్వైనది? నా కిప్పు డీ స్మృతి యేమి? ఆహా! పన్నెండేండ్లైనవో కాలేదో! కృష్ణమనాయఁడు, గోపన్న, రుక్మిణమ్మారావుగారు, రంగాజమ్మగారు—వారందఱును బూర్వయుగపురుషులవలెఁ గనిపించుచున్నారు. నేను దుఃఖభాగినియేల బ్రదుకవలె? ఈ కాలమున నాకవిత్యము బూడిదలోఁబోసిన పన్నీటివలె నందుకును బనికిరాకపోవుచున్నది. తిక్కనకు మరుమసిద్ధివలెఁ గృష్ణమనాయఁడే బ్రతికియుండిన నే నెంతవాడనైయుందును? నేను పద్యము చదువుటకే ఆయన పొంగిపోవుచుండెడివాఁడు. ఇంతకును నీ కార్యాగ్యదశ నా కొక్కనకే పట్టలేదుకదా! ఒక మంచియుద్యోగము సంపాదించుకొంద మన్నఁ జూచుదిక్కు లేకుండ నున్నది. శబ్దార్థములు చెప్పువాడే యుపాధ్యాయుఁడుగా నుండుటకుఁ దగును. విషయబోధ చేయరాదు. విషయవిమర్శచేయువఱకు బంగారపుగుండెని యాడించుచున్న గాలిబుట్టలోపల వట్టి దొంగ యని తెలియునుగదా! విషయవిమర్శ చేయరాదు. పోనిమ్ము. మహర్థివంత

మైనదినశించిపోవుటయు, నల్పప్రయోజనములై నవి విజృంభించుటయు నీ నాటిస్పృష్టిపరిణామములోని యొకభాగము. మహానువులు నిరంతరసమాఘట్టితములై తిరుగుళ్ళు పడుచున్నవి. ఎప్పుడే విచిత్రాకృతిఁ బరిణమించునో? మహావాయుధూతములై యాకాశమున

- మొగిళ్ళు తఱుమఁబడి ప్రతినిమేషమునకు నాకృతిలో మార్పునొందుచుండెను. ఒకనిమిషమాత్ర మున్నమార్పు నిమేషజీవితములకు దీర్ఘముగానే కనిపించును. అనంతమైనకాలమున దీర్ఘప్రాస్వత లెక్కడ? శబ్దములయొక్క యర్థనిర్ణయమే విచిత్రముగా జరుగుచున్నది. నేడు మఱియుఁ గొన్నిశతాబ్దములయర్థ మిదమిత్థ మని నిర్ణయించరాకున్నది. ఏదియో గాలివలెఁ గొట్టుకొనిపోవును. దానియర్థ మిది యని చెప్పవలసివచ్చినచో దానియందు భావసాంకర్యమేర్పడుచున్నది' అని యనుకొనుచుండఁగా మోటారులు ప్రక్రమింపఁ దూసికొనిపోయెను. నాల్గుమోటారులును జతుస్సముద్రములకొఱకుఁ బరుగెత్తుచున్నట్లుండెను. కోటకు దక్షిణదిక్కుడ్యము మలుపుతిరిగినచోట నొకమానిడి చెట్టుండెడిది. అది కృష్ణమనాయనిదినములలో నిందుగానాకులువిడిచి, మన్మథునిగొడుగువలెఁ గనఁబడుచుండెడిది. గ్రామము పట్టణమైన తరువాతఁ బనియుఁ బాలును లేని కుఱ్ఱవాండ్రు ప్రబలి దానిని బింద పట్టకమునుపే ప్రతిసంవత్సరమును దులుపనఁగిరి. అది క్రమముగాఁ జివుళ్లు, రెమ్మలు, కొమ్మలు సర్వముచేత దరిద్రమై కోటగోడమీఁది కొఱిగియున్న శాఖలప్పఁ దక్కినవన్నియు బోడిగానుండెను. అచ్చటనే బీడీదుకాణ మొకటిపెట్టఁబడెను. మిగిలినకొమ్మ దుకాణముపై నుండెను. కొమ్మయంతయు బోడిగానే యున్నది. చిట్టచివర పదియాకు లున్నవి. ధర్మారావు దానివంకఁ జూచెను. అందులోఁ బరపుష్టకుపితసేత్రమునలె నెఱ్ఱని రెండు చివురుజొంపములు వచ్చెను. 'ఓహో! వసంతకాలము వచ్చెను. ఎంతబక్కసిక్కి వచ్చెను. అంత బక్కచిక్కుటలోఁగూడ పొంగారిన తనవసంతశోభ నదుముకొనలేక పోయినది. ఎచ్చటనో కోకిల కూసెను. అహో వసంతము వచ్చెను.

చీకటిపడి ధర్మారా వింటికిఁ బోయెను. పోవుచునే 'వంటయైనదా?' యని యడిగెను. అరుంధతి 'భోజనముచేసి యెచ్చటికైనఁ బోవుదురా?' యనెను.

ధర్మా—ఎచ్చటికిఁ బోదును? వసంతకాలము వచ్చినది. వర్షాకాలము, వసంతకాలము నిల్లువదలిపెట్టిపోవు కాలములు కావు. అరుం—అవును. వర్షర్తువులోఁ గాళ్లు బురదయగును. వసంతర్తువులో దలమాడును. ధర్మా—‘అనధిగతరామాయణ ఇవ’ యన్నట్లు ‘అనధిగతాలంకారశాస్త్రీవ’ మాట్లాడుచున్నావు. అరుం—ఇంకఁ బోయి మడిగట్టుకొనవలయును. మీ రీ నాఁ డింత పెండలకడ వత్తు రని నా కేమి తెలియును? ధర్మా—వసంతర్తువు మిక్కిలి శోభా కరముగా నున్నది. మామిడిచివుళ్ళు ప్రియాహస్తములవలె ముద్దు పచ్చినవి. రామచంద్రుఁడు సీతాదేవిపెండ్లినాఁటిపసిచేతులనువర్ణించి నాఁడు—‘మూర్తిమా నివ మహాత్మనకరః’ అట. తల్లిచేయి పాణి గ్రహణసమయమునందలిది. గృహీతకమనీయకంకణమై యుత్సవ మంతయు మూర్తితాల్చినట్లున్నదట. ప్రభువు సిగ్గుపడి సీతాదేవి ముఖమువంకఁ జూడలేదు. చేయియే చూచినాఁడు. ఆయనకుఁ బెండ్లి యంతయుఁ, పెండ్లియొక్క యత్సాహమంతయు, నావేళ స్వామి యనుభవించినయానందమంతయు మూర్తికట్టి తల్లియొక్కచేయిగాఁ గనుపించినదికాబోలు! అరుం—ఆ యెట్టిని సన్నని చిన్నచేతు లకు గోరంటాకు పెట్టుకొన్నది కాఁబోలు! చేతికి నీలపుటుంగములు కూడఁ బెట్టుకొన్నదికాఁబోలు! ధర్మా—నీవు నీచేతిని వర్ణించు కొన్నావు కాఁబోలు! అరుం—నాచేయి యట్లుండ దని నాకుఁ దెలియును. నే నేమి యంతఃపురస్త్రీనా? ఇంటిలోఁ బ్రతిదినమును బనిచేసిచేసి నా చేతులు కాయలు కాచియున్నవి. ధర్మా—మెత్తని చేతులు కాయలుకాచుట వేఱు, మోటుచేతులు కాయలుకాచుట వేఱు. అబ్బాయి నిమరపోవుచుండెనా? మొన్న గోరంటాకుపెట్టు కొన్నతరువాత సీచేతులకన్న బాబుగారిచేతులు బాగుగా నున్నవి. అరుం—వాఁ డింటిలోఁ బనిచేయుచుండుట—లేదుకదా! ధర్మా—చుప్పనాతితన మెంతదూరము పోయినది? అరుం—ఇది చుప్పనాతి తనమేనా? ధర్మా—పైకి పరిహాసమే. మనము మాటాడుచుండఁగా నోటవచ్చినమాటకు హృదయములో నెచ్చటనో తదనుగుణమైన భావప్రవృత్తి యుండు నని యొక సిద్ధాంతము. మనిసిలో జ్ఞానపుఁ బొర లుండును. జాగ్రదవస్థలో మన మొకటి మాట్లాడుచుందుము.

ఈ మాటలవెనుక నొక మానసికప్రవృత్తి జరుగుచుండును. దాని వెనుక హృదయప్రవృత్తి యుండును. వెనుక నాధ్యాత్మికప్రవృత్తి యుండును. మనకు వాఙ్మనఃప్రవృత్తులు తెలియుచునే యుండును. హృదయప్రవృత్తి యప్పుడప్పుడు తెలియుచుండును ఆత్మప్రవృత్తి యెప్పుడును దెలియదు. ఆత్మలోఁబుట్టినభావము వాగ్రూపముగా, బరిణమించువఱకు ననేకములైనమార్పులు పొందును. ఆత్మలోఁ గొడుకునకన్నఁ దనయందే ప్రేమ యెక్కువ. కుమారుఁడు హృదయ ప్రవృత్తికి వచ్చువఱకును బ్రేమాస్పదుఁ డగుచున్నాఁడు. మనః ప్రవృత్తిచేత వానికి సుఖము వాంఛింతుము. అరుం—నేను పోయి మడి గట్టుకొందునా? వసంతర్తువులో నాకలి కాదు కాబోలు! ధర్మా—ఆకలిలేనిచో మడి గట్టుకొన నక్కఱలేదు. అరుం—అట్లు వీలులేదు. మడిగట్టుకొనఁ బోవుచున్నాను. మూన్నాల్లైనతరువాతఁ గుమారస్వామి వచ్చెను. ధర్మా—కథ యెంతమారము వచ్చినది? కుమార—(నన్వి) మీ రీ నాఁడు వచ్చినచోఁ జక్రవర్తి మీతో మాట్లాడఁడు. ధర్మా—నే నేమి చేసితిని? కుమార—నాకుఁ దెలియదు. ఈ మూన్నాళ్ళనుండియు నేనును శ్యామలయు మిమ్ము మెచ్చుకొనుటయు, నతఁ డుడికిలుటయు మేము మిమ్ము గొప్పకవులందుము. అతఁడు 'మీ రితరదేశగ్రంథములు చదువలేదు కనుకఁ దెలుఁగులోఁ బ్రతిచిన్నకవియు మీకు గొప్పగాఁ గనిపించు' ననును. మీరు చెప్పఁగా మేము కొన్నివిన్నాముకదా! ఆమాటలన్నియు మే మతనిముందు వాగితిమి. అతఁడు మఱియు నుడికిలెను. ఏదో యేదో చెప్పెను. చివరకు శ్యామల యన్నది కదా, 'మీకుఁ గోప మెందుకు? నారు తేపో, యెల్లుండియో వత్తురు. వానితో వాదించరాదా' యని! నే నన్నాను: 'ఆయన వట్టి చాదగ్గఁడు. ఆయనతో వాదించునది యేబుటి' యని. చక్రవర్తి నావంకఁ జాఱఁజాఱఁజూచెను. కథ యిట్లున్నది. మీరు వచ్చినచో నిద్దఱికిఁ బంపనేమో! ధర్మా—మా యిద్దఱికిని బడదని యిదివఱకే తెలిసినది. కుమార—నాలు గైసది పోదమా? ధర్మా—ఉన్నది యుండఁగా నిది యొకటియో? నీవు నన్ను బిలుచుకొని వచ్చితివనుకొనును. నీవు ఇద. నేను వత్తును. కుమార—మీరిట్టిద్దఱు పోట్లాడుకొ నెదరు సుండి! ధర్మా—నాకలనితో

నెంకుకుబోట్లాట! నీ కతనితోఁ బోట్లాట శేకుండఁ జేయవలయు నని నాప్రయత్నము. కుమా—అయ్యో! మాప్టకుగారో! ఇటువంటిదెప్పులు వానికిఁదగితెనా, వాఁడు చచ్చిపోవును. కుమారస్వామి వెళ్ళిపోయెను. ధర్మారావుభార్యతో‘మధ్యాహ్నపుఁబూట కొంచెముఫలహారమైనను బెట్టవుగదా!’ అనెను అరు—నేను ప్రొద్దుపోయినకాని రారా యేమిటి! ధర్మా—ఈవాటికపులకు నీమాత్రమైనను ధర్మని తెలియను. అరు—చెప్పిపొంకు. ప్రొద్దుపోయి మసిగట్టుకొందును. ధర్మా—నిజమే. ప్రొద్దుపోయినకాని రాను. అరుం—ఎచ్చటికిఁ బోవుచున్నాడు? ధర్మా—వెళ్ళిసివారి నట్లకుగరాదు. అరు—అక్కడ నేమి పాసి పోవును? ధర్మా—తొండముదిరి యూరనెల్లి యగుచున్నది. అరు—ఆ భయము లేదు. వలసినచో బుల్లికూడ నగును. ఇంకను దక్కువ కూడ నగును. ధర్మా—తెలుఁగునైదికులకొంపలోఁ బుట్టినతరువాత గొంచె మసభ్యులమాట రాకపోదు. నే నే మన్నానని యప్పుడే కన్నీళ్ళు పెట్టుకొనుచుంటిని. ఫర్వాలేదులే. ఇదిగో చూచితివా? నాయుత్తరీయముగూడఁ దగిలినది. పిల్లవాఁడు లోపల నేదో పగులఁ గొట్టుచున్నాఁడు. పో! అరుం—పెందలకడ వత్తురా? ధర్మా—ఇంకను గొంతులో గద్గదిక మిగిలియే యున్నది. అరుం—అది నవ్వెను.. ధర్మారావు నవ్వెను. దూరమున కోకిల కూసెను. ధర్మా—అదిగో వసంత కోకిల. అరుం—నా కొంటరిగాఁ బ్రొద్దువోదు. దయసేసి చప్పున రావలయును. ధర్మా—‘ఎగదీసిన బ్రహ్మహత్య దిగదీసిన గోహత్య.’

మఱల నందఱును గూర్చుండిరి. పంకజమ్మగారు ధర్మారావును‘రం’డనిగౌరవము చేసి కూర్చుండఁబెట్టెను. పంక—ప్రతిరోజును సాయంకాలమున మీరు నత్తురని, చివరకు మీరు రాకపోవుట. కుమా—నాతిరాక పిండివంటవంటిది. అది పండుగలనాఁడే కావలయును. ప్రతిరోజును నైనచోఁ దినలేము, అతీగించు కొనలేము. చక్ర—ధనవంతులయిండ్లలో రోజును బిండివంటలు చేసికొందురు. మంగమ్మ—అది యాచారముగాఁజేయుదురుకాని, తిని యతీగించు కొనునది కాదు. రాధా—మీరు లేకున్నచో మొత్తానికి నేదో తక్కువగానే యున్నట్లున్నది. మే మెవ్వరము మాట్లాడినను బైపైని మాట్లాడెదము, కాని మీవలె హృదయమునుండి మాట్లాడము.

ధర్మా—మైత్రీ యట్లనిపించుచున్నది. రాధా—మీ రనినచో నా కంతమైత్రీ లేదు. ధర్మా—నేను దురుసుగా మాట్లాడెదను; మీరు పెటుకుగా మాట్లాడెదరు. కుమారస్వామి పకాలున నవ్వెను. చక్ర వర్తి యతనివంకఁ దీక్ష్యముగాఁ జూచెను. కుమా—మీరు దురుసుగా మాట్లాడెదరని యెవరందురండీ! శ్యామల—మీరు నాలుగైదు సార్లు నూయింటికి వచ్చి తప్పించుకొన్నారు నేడు కొన్ని మీ పద్యములు చదువక తప్పదు. కుమార—ఆ! యేమిపద్యములు లెద్దా! ఎట్లెవను స్నిగ్ధర్థంబులో, బెల్లియములో గొప్పకవులున్నారు. చక్ర—నిజముగనే యున్నారు, నీ కేమి తెలియును? ప్రతిదానికి నట్లు మాట్లాడెద వేమి? కవిత్వ మనఁగా మనదేశములో నే మున్నది? ఇబ్బెను, బెర్నార్డుషా. మొదలైనవారినాటకములవంటి నాటకములు చూపించుము. యూగో, డూమాస్, హార్టీ అటువంటి నవలకర్తలను జూపించుము! వారికీర్తులు జగద్విదితములే. మనము నవ్వినంతలో గొప్పవారము కాదు కుమార—ఇంక నా కెందుకు? మీరున్నారు, వారున్నారు ఎవరు గొప్పవారో నా కేమి తెలియును? మంగమ్మ—వారి యిద్దఱియోననా?

ధర్మారావునకు మాటలమధ్య మంగమ్మ కలిపించుకొనుట కొంచెము మనస్సునకుఁ గట్టముగా నున్నది. కాని యామె తనపక్ష ముగా నున్నట్లే యున్నది. అందుచే నతనిహృదయములోని స్వాభి మాన మామెయెడలఁ దనకుఁగల వైమనశ్యమును గొంత తగ్గించినది. కాని ధర్మారా వటు చూడఁడు. ఆమెపలికినపలుకునకుఁ బ్రోద్బలము గాని, యంగీకృతిగాని, సమాధానముగాని యాయఁడు.

పంకజమ్మ—మన దేశపుఁగవులు నిజముగా సంతతసిపోదురా? ధర్మా—నాకు నమ్మకము లేదు. కాని యింగ్లీషుచదివినజగత్తంతయు నట్లే యనుచున్నది. నాయుద్దేశ్యములో మనసారస్వత మనఁగా నొక్క తెలుఁగుసారస్వతముకాదు—సంస్కృతముకూడ మనదే— అట్లు చూచినచో మనసారస్వతము పరదేశములసారస్వతమునకుఁ దీసి పోదు. చక్ర—అట్లయినచో నాంగిలేయులసారస్వతమును మనదే! ధర్మా—అట్లెందు కగును? సారస్వత మనఁగా నెవియో నిర్ణయించి నచో సంస్కృతము, మనదే యని తేలును. హుణభాషకు మనకు

సంబంధములేకనియుఁ జేయును. చక్ర—భాషలన్నియు నొకటియే. ఎచ్చటనైనను సరే, గొప్పభావ మున్నచో స్వీకార్యము. ధర్మా—
 “భాషలన్నియు నొకటి కాదు ఏభాష కాభాషయే. భాష యనఁగా నేమి? చెంబు, తలుపు, కుక్క, కన్ను-నిట్టిశబ్దములు దై నందినమైన చర్య కుపయోగపడువస్తువులు మొదలైనవానిచే చెప్పను. అది పెద్ద భాష కాదు. సంఘము, మతము, రాజకీయ విషయములు మొదలైన మూలవజీవితము మొక్క యోతును తెలియఁజేయు మరోభాష ములు చెప్పినది నిజమైన భాష. కొన్నిశబ్దములు, కొన్నివాక్యములు విస్పష్టముగా జాతులభిన్నస్వరూపమును నోచరింపఁజేయును. అది జాతియొక్క యాముపుపట్టు. ఒక యుదాహరణ చెప్పెదను—దసరా పండుగకు వీధిబడియుపాధ్యాయులు మహర్షిశిష్యులగుటలు పట్టింది విద్యార్థుల బంధువులముంటికిఁ దీసికొనిపోయి, యచటఁ గామక లడిగి తెచ్చుకొందురు. నెల్లూరువద్ద నొకయొబ్బ పది పన్నెం డేండ్లయూదుగలపిల్లలను వెంటఁదీసికొనిపోయి, నుజులఁ బెన్న దాఁటి వచ్చుచుండెనట. దక్షిణదేశనదులే తొందరకత్తెలు. పెన్న మఱి తొందరకత్తె చూచుచుఁజూచుచుండఁగ నే బ్రహ్మామై యుబుకును. అట్లయి యొబ్బయు, బిల్లలును గొంతదగ్గఱ గొనున్న యొడ్డునకై పరువెత్తిరి. చాలనుంది యొడ్డుచేరిరి. ఈదుతక్కువపనివారు ప్రవాహ వేగమునఁబడి పోయిరి. ఒబ్బ దుఃఖియై ‘ఈపిల్లలను దల్లిదండ్రుల వద్దనుండి నేను తెచ్చితిని. వీరికొఱకుఁ దల్లిదండ్రు లడిగిన నే నేమి చెప్పుదును? నేను పోయి వారికి నామొగ మెట్లు చూపింతును’ అని దుఃఖించి తానుగూడఁ బ్రవాహమునందు దూకి చనిపోయెనట— ఈకథ యొకహూణభాషావిశారదుఁడు మఱియొకహూణభాషావిశారదునితోఁ జెప్పఁగా నాయన ‘బ్యూటీఫుల్’ (Beautiful) అని మూఁడుసార్లన్నాడట. మొదటియాయన వ్యాఖ్యానము చేసెను. ‘ఎందుకు సుందర’ మనినాడు? ‘సౌందర్యమే యాధార్థ్యము. యాధార్థ్యమే సౌందర్యము’ అని కీట్సుకవి చెప్పినాడు. ఈ కథ మొందు చేత సుందర మనఁగా నతఁడు ఋజువుగాఁ బ్రవర్తించినందువలన నని వ్యాఖ్యానము. ఈ కథ హూణభాషరానివారికిఁ జెప్పాడు. అతఁ డేమచును? అందముగానున్నదనునా! అనినచో ‘చనిపోయినవాఁడేప్పు

చుండగా నీ కండ మేనుటిరా' యని నలువ్రకు చీవాట్లు పెట్టెదరు. అచ్చమైన తెలుగువాఁడే మనుచు? 'అయ్యో! పాపము!' అనును. ఎవరిపాపము? చనిపోయిన పిల్లవాండ్రపాపము; ఒజ్జపాపము; తల్లి దండ్రులపాపము. చూచితిగా! రెండుభాష లొకవిషయము నెల్లు చూచుచున్నవో! ఈ భేద మెచ్చట నున్నది? జన్మమును గుఱించి, సృష్టిని గుఱించి, ప్రపంచసిద్ధాంతములను గుఱించి యీ రెండుభాష లకుఁ గల భిన్నభావములమీఁద నాధారపడియున్నది. ఆ భాషకు, మరభాషకు నిట్టి ప్రధానవిషయములసంబంధము లేదు. కర్మ, ప్రాకర భు, పురస్కర్మ, త్రిశతకోటిదేవతలు, పశుపక్ష్యాదులయందుఁ గ్రిమికీటాదులయందు నాత్మయున్నదను విశ్వాసము-నివిరుద్దియు నీ సంఘమునకు, నీయతమునకుఁ బురాదులు. వారి కివన్నియు లేవు. వారియులు సృష్టిని సృష్టిహేతువును విచారించినమార్గము వేఱు, నీయులు విచారించినమార్గము వేఱు. అందుచేత భాషాసోతస్సులు రెండును రెండుభిన్నమార్గములే పట్టెను. ప్రతిశబ్దమునకు వారియర్థము వేఱు, నీయర్థము వేఱు. దేవుఁడు అన్నశబ్దముమాడును. బ్రహ్మవిష్ణు మహేశ్వరులు మువ్వగురు సృష్టిహేతువులు. వారికన్న నున్నతాధికారి కలఁడు. అది బ్రహ్మము. వీరు వైభవములు కలవాడు; గుణ సహితులు. కూటస్థులు కాదు. ఇదియంతయు మఱింతయు నర్థము దేవుఁడన్న మాటలో నున్నది. నీవేదాంతమంతయు నాశబ్దమున కొకవాఖ్యానము చేయును. దీనికిఁ బర్యాయపదమైన వారి 'గాడ్' అను శబ్దము తీయును. వారి యర్థము వేఱు. వానిని మించినవాఁడు లేఁడు. సృష్టి వాఁడే చేయును. లోకమంతయు నతనిలీల. సుఖదుఃఖములన్నింటికి నతఁడే హేతువు. మన దేవుఁడట్లు కాదు. మనచేసిన కర్మలననుసరించి సుఖదుఃఖములను బంచిపెట్టువాఁడు. ఇట్లు ప్రధాన మైనభాషయందు, నర్థమునందు భేద మున్నది. ఇంక వాఙ్మయ మనఁగా నేమి? మతమును, సంఘమును, నాచారమును మనోవారముగాఁ జెప్పనదియే వాఙ్మయము సంఘమతాచారములు తజ్జాతి యొక్క యాంతరజీవితమును దద్భావములును నాచరణకువచ్చిన స్వరూపము. ఈ సంఘమతాచారములను నీవు కాదనుటకుము దా మహద్వలసిద్ధాంతములను దర్శరీతిగా నీవు నిరాకరించనలయును.

ఆసంగతియట్లుంచి యిప్పుడు వాఙ్మయ మనఁగా నేమి? సంఘమతా
 చారముల మనోహరమైనశబ్దమయప్రకటనము. ఇంతియేకాక శీల
 పోషణము. ఒకానొకప్రత్యేకవ్యక్తియొక్క ప్రత్యేకమానసికపరిణా
 మము, కావ్యము పాఠకునిహృదయరంజకముగా నుండుటకుఁ గవి
 చేయు కొన్ని చమత్కారములు నివియు వాఙ్మయమునందు స్థితి
 కలవియే. ప్రధానమైన వాఙ్మయస్వరూపము సంఘమతాచారములను
 జెప్పట. అందుకనియే మిల్టనుకవి వ్రాసిన 'పారడైజ్ లాస్టు'
 (Paradise Lost) ఇంగ్లీషుభాషలోనంతశిరోభూషణమైన గ్రంథము.
 వర్జిల్ కవి వ్రాసిన ఈనీడ్ గాని, గెయిట్ వ్రాసిన ఫాస్టు గాని మహా
 గ్రంథము లగుటకుఁ బరలోకములను గూర్చిన వారిసిద్ధాంతములు
 వానియందుఁ బ్రతిపాదింపఁబడుటయే హేతువు. కర్మసిద్ధాంత మొప్పు
 కొనుము. సంఘ మిట్లేయుండును. కావ్యాత్మయేకాక కావ్యశరీరము
 కూడ, కావ్యస్వరూపముగూడ నీ జాతిసిద్ధాంతములవలనఁ ద నాధార
 పడియుండును. మనకుఁ బ్రబంధ మున్న దనఁగాఁ బ్రబంధాదిని
 బ్రహ్మ క్షత్రియ వైశ్య శూద్రవర్ణములు వ్రాయఁబడియున్న వనఁగాఁ
 గవి చాతుర్వర్ణ్యమును సంఘముయొక్క పరమోత్కృష్టరూపముగా
 నెంచినాఁడు గనుక. మనశిల్పముకూడ మనమతాభిప్రాయముల
 వలెనే యొకదాని కొకటి హేతువులుగాఁ గలవి. భారతారంభ
 మునఁ జూడుఁడు - సర్పయాగము చెప్పఁబడియున్నది. సర్పయాగ
 మేల చెప్పఁబడవలయును? భారతము ప్రధానముగాఁ గర్మసిద్ధాం
 తమును ప్రతిపాదించుచున్నది. గీతలలో భగవంతుఁడు ప్రతిపాదిం
 చినది కర్మసిద్ధాంతమే. నేటికాలపుపండితులుకొందఱు దుర్యోధనునిది
 తప్ప, ధర్మరాజుది తప్ప యని విచారించుదురు. కర్ణుని నన్యాయము
 చేసెనందురు. అశ్వత్థామ-బ్రాహ్మణుఁడు-సయుక్తి పన్నె నందురు.
 భారతము వ్రాసినాతనికి నీ గోల తెలియడిస. వారువారు చేసిన
 పురాకృతకర్మ యట్లు ఫలించినది. కర్మపరంపరాపరిణామము భారత
 ములోని ప్రధానవిషయము. సనాతనమతమునకు మొదటిసిద్ధాంతము.
 దీనినే సర్పయాగముచేతఁ గవి సమర్థించినాఁడు. సర్పయాగము
 ద్వాపరాంతమున జరిగినది. దీనికి హేతువైన సముద్రమథనము కృత
 యుగమునందు జరిగెను. ప్రపంచమంతయు నొక్కటియే మహావిష

యము. ఈ ప్రపంచమంతయు నైన మహాబువులన్నియు నొక దానితోనొకటి సంబంధము కలవి. ఖగోళమందలి నానాగ్రహములు భూగోళమునందలి సర్వజంతువులసృష్టిస్థితిలయములకు హేతుభూతము లగుచున్నవి. జ్యోతిష మీ సిద్ధాంతముమీఁదనే యాధారపడి యున్నది. పాశ్చాత్యులదయవలన దానికి శాస్త్రత్వము సిద్ధించినది. సాముద్రికము వారు కొత్తగానేర్చిన విద్య. ఇప్పు డాధునికనాగరకులకు బెన్ హాము, పీరోలు ఋషికల్పులుకదా! మనిసిజీవితమునకు వానిచేతిలోని గీతలకు సంతసంబంధము. ముఖరేఖలకు జూచియు, దస్తూరిచూచియు శీలము తెలిసికొనెడివా రున్నారట. నీవు పుట్టి జరుపు చర్యలన్నియు నీవు పుట్టకముందే నిర్ణయింపఁబడినవి. నీదస్తూరి, నీనడక, నీచూపు నన్నియు నిన్నే ధ్యనించుచున్న వనఁగా నేమి ఋజువగుచున్నది? ఇదియంతయు నొకమహాస్వరూపము. దీనియం దెల్లడ నొకమహైక్యమే ప్రకాశించుచున్నది. ఏదో వెనుక నొకఁ డుండి దీని నిట్లుగాఁ జేసినది. ఇం దొకదాని కొకఁడు హేతువు. దీని భిన్నాంగములను విడఁదీయరాదు. బెర్నార్డుషా వ్రాసిన నాటకములు మహానాటకము లని మీ యభిప్రాయము. అసలు మొదట నాటకమునకు రసమా ప్రధానము, భావమా? పాశ్చాత్యులొకము తరంగము ప్రతినిమేషపరివర్తనములచేత గగ్గోలుపడుచున్నది. అనియతిభావములు జలపాతమువలె నిలచి ప్రవహించలేక యూర్ధ్వతిర్యగధోమహుస్తాడనములచేత ఘూర్ణిల్లిపోవుచున్నవి. సిద్ధాంత మేదో తెలియదు. ఆదర్శ మేదో తెలియదు. ఒక నిలకడకు రాని-వచ్చుటకు వీలులేకుండ తానే చేసికొనిన - పరిస్థితులనుండి బహుళసంస్కలు పెంచుకొని తత్సమస్య పరిష్కారముకొఱకు వేవిధముల వాఙ్మయము వినియోగించుచున్నది. అదియంతయు సారస్వతమేనా! షా వ్రాసినగ్రంథములు రసహేతువులా? ఆయన లొకమునకుఁ జెప్పఁదలఁచిన ప్రవక్తవచనములా? గొప్పప్రవక్తయే మహాకవి. మహాకవి గొప్పప్రవక్తగాఁగూడ నుండవలయు నన్న సిద్ధాంతము కలదు. శంకరాచార్యులు గొప్పప్రవక్త. వారు వ్రాసిన స్తోత్రములు ఏడిగాఁ దీసినచో కాళిదాసు వ్రాసిన మూఁడునాటకములు, మూఁడుకావ్యములు కలిపినచో పీరికిఁ బదిరె

ట్లుండును. ఆచార్యులవాఙ్మయమున శబ్దార్థాలంకారములు, శయ్యలు, పాకములు, మహాకావ్యగుణములు సమోఘముగాఁ గలవు. శ్రీశంకరులను గాళిదాసుకన్న గొప్పకవి యనలేదు. కాళిదాసు ప్రవక్త కాఁడు. మహాకవి యగుటకు రసమే ప్రధానము. రసము నెఁడను సమృద్ధిగాఁ బండించునో వాఁడు మహాకవి. భావము చిన్న పడియ వంటిది. రసము సముద్రము వంటిది. పాశ్చాత్యనాటకము లన్నియు భావాశ్రయములు. రసాశ్రయములు కావు. అం దొక యనుభావమో వ్యభిచారిభావమో యాలంబనముగాఁజేసికొని కథా సృష్టి యుండును. ఒక్కొక్కపు డేదో యొకమతసిద్ధాంతమును జెప్పుటకు నాటకము వ్రాయఁబడియుండవచ్చును. ఆస్కారువల్లె వ్రాసిన 'సెలోము' వంటిది యేదో యొకభావమునే చెప్పును. రచన మహా త్కృష్టముగా నుండవచ్చును. వస్తుధ్వని, పాఠకుని నున్ముఖునిజేయుటకుఁ గథ యొకచోట పట్టుట, యొకచోట నాపుట, పాత్రపోషణము, మానసికోద్యోగమును బ్రకటించుట, ఒకప్రత్యేకమానసిక పరిణామరహస్యమును నిర్ణయించుట, ప్రసంగచాతుర్యము నివి యన్నియు మహాకవులై నచో నే జాతిలోనైనను జేయుదురు. అసలు ప్రధానవస్తువునందే భేదము. రచనాపద్ధతిచూచి మహాకవులను నిర్ణయింతురా? అచ్చటనిచ్చటనెచ్చటను నున్నార. తక్కినవిషయము లట్టివి. హరవిలాసము మొదట దుర్వాసముషి తాను దుర్వాంకురములతోఁ బోషించుచున్న యాశ్రమహరిణమును జిట్టకముతోఁ బెదిరించె నని కోపించి యొకగంధర్వుని శపించెను. వాఁడు వచ్చి పాదములమీఁదఁ బడెను. దుర్వాసుఁడు 'అయ్యో! నాయనా! నేఁడు లేచి యెవనిమొగము చూచితీవిరా, నానోటివెంట నట్టమాట వచ్చినది! తండ్రీ! నీవు పోయి శాపమును దీర్చికొని రమ్మ. నీవు వచ్చువఱకు నీభార్యను గూతువోలె నాయల రక్షించుచుండును' అని పరామర్శించెను. ఈ కోప మేమిటి? ఈ పరామర్శ యేమిటి? ఇది హిందూమతమును, మతమునకు హేతుభూతమైన మహాసిద్ధాంతమునం ధ్వనించుచున్నది. ఇది కవిత్వ మగునా, కాదా? మహాకవులు తెలుఁగులో నున్నారా, లేదా? రచనాపాటవము చూచినచో నెందఁజేసిగలరు. మనము మనచదువుచునే విస్మరించితిమి. ఇందేమున్నదో

చదువము. బోలెఁ డన్నివిమర్శలతోఁ బాశ్చాత్యులగ్రంథము లను జదువుదుము. అవి తెలియును. ఇవి తెలియవు. వీనిమీఁద విమర్శనలు వ్రాసి లేవు. నేఁటికాలమున మనదేశమున మహాకవు లున్నారా యని ప్రశ్న రావచ్చును. చదివినవా రేరి? పోషించినవా రేరి? కవి తనబ్రతుకు తాను బ్రదుకుటయే కష్ట మయ్యెను. ఉద్యోగ ములకుఁ బరిశోధన కావలయును; తెలుఁగుపుస్తక మొక్కఁ డమ్మదు. ఇది స్థితి.”

అప్పటికి రాత్రి ప్రాద్దువోయినది. ధర్మారావు అందఱివద్దను సెలవుతీసికొని యింటికిఁ బోయెను. తరువాత నెవ్వరును మాటాడ లేదు. రాత్రియంతయు నిశ్శబ్దముగాఁ గడచెను. నిన్నఁ జలివేసినది. నేఁ డప్పుడే వ్రాణము బయటపరుండుటకు నాంఛించెను. వసంతము వచ్చె నాయెను.

పదునెనిమిదవ అధ్యాయము

‘ఎన్నాళ్ళ కెన్నాళ్ళకు వచ్చితివి? మాట యనగా ని
 ఘ్నండువలయును! కెండునెలలలోకే వచ్చెననని చెప్పితిని. నా కేమి
 తెలియును? నిన్నుఁజూచినదే యప్పు డామెను. నీవు నిజమే చెప్పుదు
 వనుకొంటిని’ అన్న దననూయ. ‘నా దేనియుఁ దప్పులేదు. తప్పం
 తయు నరుంధతిది. నీ వున్నావు, నీ మఱిఁద లున్నది. అదిగో, నా
 కెందుకు?’ అన్నాఁడు ధర్మారావు. రామేశ్వరశాస్త్రిని జంకనెత్తు
 కొని మరుంధతి ముందునకుఁ బోయినది. దొడ్డిగోనికి వెడలినతరువాత
 ననసూయారుంధతులు గలసికొనిరి. అరుంధతి—ఈ ప్రయాణ మెన్ని
 నాళ్ళనుండి యుకొన్నాడు? అనసూయ—నన్ను ‘నీ’ వనియే యన
 వలయును. ధర్మారావుభార్య నాకు మఱిఁదలు. అరుం—అట్లయి
 నచో నాఁడుబిడ్డను మన్నించవలయునుగదా! అన—అస లాడు
 బిడ్డలకు గౌరవించుము. అరుం—వారు మాయింటి కెప్పుడును రానే
 రారు. కనుక నిన్నే మన్నించవలయును. నిజముగా నమ్మా వదినే,
 ఎన్నిసారులు బయలుదేరినా మనుకొంటివి? ఎప్పుడు నేదియో
 యొక యభ్యంతరమే. మీతమ్ముఁడు గూఁటిపిచ్చుక. కదలదు. నేను
 వందసార్లు ‘పశుపతిగారియింటికిఁ బోద’మని చెప్పితిని వారికి వేతే
 పని లేదుగా! దేవునిపెండ్లి - ఇదియేగోల. అన—ఆ దేవాలయము
 నకు మీరు ధర్మకర్తలా? అరుం—కాదు. అయినచో నింతయిబ్బం
 దియే లేదు. అన—మఱి యేమిటి? అరుం—దానికి వేతేకథ
 యున్నది. ఈ పిల్లవానిపే రేమిటి? అన—ధర్మారావు. మీ యన్న
 గారు పోరాడి యీ పేరు పెట్టించిరి! నీ భర్తవలె నీయనగూడ పెద్ద
 కవి కావలయునట. నీపేరు కూతునకు, మీయాయనపేరు కొడుకు
 నకుఁ బెట్టుకొన్నాము మీయిర్వారను మాయింట వెలయుంచు
 కొన్నాము. అరుం—వారిని వెలయించుకొనుట బాగుగనే యున్నది;
 వాఱు గొప్పవారుగనుక. నే నే మున్నది, నాపేరు పెట్టుకొనుటకు,
 అన—అదియు నాయనచుబట్టియే వచ్చిన దనుకొనుము. అరుం—
 మీయరుంధతి మఱి యెచ్చట? అన—చూయరుంధతి కాదు; మీ
 యరుంధతియే. అరుంధతి పలకయు, బుస్తకములును బుచ్చుకొని

లోనికి వచ్చినది. అన—అది గోనమ్మా మీపిల్ల. అరుంధతి యరుంధతిని దగ్గఱకుఁ దీసికొనెను. చిన్నపిల్ల దగ్గఱకుఁబోయెను. అన—అవునమ్మా, మీకును మీకును గొత్త యేమిటి' అది సామాన్యముగా నెవరినద్దకును బోదు. చూడు నీవద్దకుఁ బిలువగానే వచ్చినది. అరుం—ఇంక మే నిద్దఱమును గలసి యెంత చేయవలయును?

అరుంధతి చిన్నయరుంధతిని బుజ్జగించుచు 'ఏమమ్మా! నూయింటికి వచ్చెదవా? తీసికొనిపోయెద' ననెను. చిన్నపిల్ల తలయూపెను. అన—వచ్చును. దాని కేసు, అది సిద్ధముగానే యున్నది.

అది వసంతకాలము. కోకిలకుహుకుహూనివాదములు పెండ్లి పిలుపులవలె విననయ్యెను. మావిచివుళ్ళు బుగ్గలపైఁబోచిన నూత్న వధువుల మధురలజ్జాకాంతి విరజిమ్మెను. ప్రాతఃప్రవికసన్మల్లికాసువాసనలు ఁసియెడలోని ప్రేమభావమువలెఁ దారాడెను. గుమ్ముగాఁ గొమ్మువంగి యావరించిన మాకందతరుచ్ఛాయాశైత్యముచేత తగ్గినకాని మధుమాసపుటెండలకు నియమము లేదు అవి తామే గ్రీష్మాతాపము లకుకొనును. కొంచెము ధనవంతుఁడు రాజ్యమునకుఁ దానే రాజునుకొనఁడా? అది యెవని తప్పు? నాల్గుపిచ్చుకలు చేరిన తప్పు. మధుమాసపుటెండలు గ్రీష్మాతపములతైక్ష్యము ప్రదర్శించినంతఁ గోపమువచ్చి కొబ్బరిబొండ్లము లెవని రిచ్చెను. అన్నదాతలు నైశాఖపూజలుచేసి, మల్లెఘాలు, మంచిగంధము, పానకము, వినన కిట్టలు విరఁజిమ్మరి. ప్రపామంటపములవలన మధుమాసపుటెండలకుఁ దప్రాతిరేకము కలిగెను. కృపారహితుడైన మన్మథుఁడు విపాటితాళోకప్రసూనమును వింటఁ దొడిగెను. మధుకరీజ్యానిస్వానప్రతిధ్వనిత రోదోంతరాళుడైన ఁంచబాణునిశౌర్యరేఖ సర్వసూనవహృదయాంతరాళముల నివ్వాలతఁ గలిగించెను. మాకందప్రసవకషాయవాసనాసితగగుదభిరామైతన మధుకరికాళోకమును మకరందపానోన్మత్తులు మధుకరనాయకులు కించిచ్చుంబితాధరబింబులై వెగటువాసనలకు విహ్వలించిరి. మంటలు, పొడుగువాసములు, గొంగులు, కుండలు పూని కొండకొమ్ములఁబట్టి యేమఁగు తేనెకుట్టలు దులుపుటకుఁబోయిన శబరీకాంతిల చివరబంధమున నున్న మల్లికాప్రసూనములఁ దేనిగోలుచున్న శుమ్మెదలు సృష్టిలయము లైకకాలి

కము లని వ్యాఖ్యానము చేసెను. పెద్దయగు ధర్మచిన్నయగు ధర్మః
వలదున్వి, జడవేసి, పరికిణీతోడిగి పశుపతి పట్టుతరీయమును వల్లె
వేసి, పోయినమేఱనెల్ల తనవెంటనే తీసికొనిపోయెను. పశుపతి
ధర్మారావులు భోజనము చేయుచుండిరి. అనసూయయు, సరుంధతి
యును గొంచెము దూరముగా నిలుచుండిరి.

పశుపతి—నేను పిల్ల కనుపించలేదే? అన—ఇదిగో దీపపు
నీడలో నిలుచున్నది. అరుంధతియు సరుంధతియు నొకటైరి. ఇంక
చునగోడు లేదు. ధర్మా—అది మంత్రకత్తై. దానితో జట్టుగట్టనీయ
కుడు. మాయూరిలో గిరిక యని యున్నది. నేను తెలియక వీరిద్దరిని
జక కలిపితిని. గిరిక యట్టెయట్టె పెరిగిపోయినది. ఇంక మనమాట
వివదు. అన—అంత వివకపోయిన నేమిచేయుదును? నీభార్య యెంత
చెడిపోయిననో మాపిల్లయు సంతియే చెడిపోవును. ఎక్కువ చెడిపోదు
గదా! పశు—ఈయనభార్యయగుట యెక్కువచెడిపోయినది కాక
పోయినదా? ధర్మా—వసుసగదా యని యబద్ధములు మాటాడఁ
గూడదు. నన్ను బెండ్లాడి యని యేమి చెడిపోయినది? మొగమున్నది
మద్దమున్నది—అడుగరాదా? అన— ఏమమ్మా! మాధర్మారా
వును బెండ్లాడి నీవు చెడిపోయినానా, బాగుపడినావా? ఏమో సిగ్గు
పడుచున్నది. మోస్తరుమాచినచో బాగుపడ్డట్లే యున్నది. పశు—
నే నొప్పుకొనను. ధర్మా—నీ వొప్పుకొనకపోయినచో నది నా
భార్య కాకపోయినదా? అరుం—ఉరు మురిమి మంగలముమీదఁ
బడినట్లు, ప్రసంగము నామీదికిఁ దిరిగినది. అన—అంతగోప
మెందుకమ్మా! నిన్ననలేదు. మా పిల్ల నన్నా రనుకొనుము. అరు—
పిల్లమాత్రము పడవలెనని యెచ్చట నున్నది? అదియుఁ బడదు.
ధర్మా—పడ కేమి? అది పడును. అది ముద్దడబ్బు కాదు. అరుం—
ఇక్కడ నెవరును గాదు. అన— నేఁ డీమె ముక్కుమీదఁ గోపము
పెట్టుకొని వచ్చినది. ధర్మా—పొరుగింటికి వచ్చినప్పు డంతమాత్ర
ముండవలదా? అరుం—మీకుఁ బొరుగి లేమో, నాకుఁ గాదు.
ధర్మా—ముందువచ్చిన చెవులకన్న వెనుకవచ్చిన కొమ్ములు వాఁడి.
పశు—నీవే కొమ్ములు, ఆవిడయే చెవులు. ధర్మా—అట్లయినచో
నేను జేపు వెడలిపోయెదను. పశు—పొమ్ము. మాపిల్లలిద్దఱును

మాయుటనే యుందును. ధర్మా—మొత్తానికి మీరుమీరు నొకటియే. నేనే బరాయివాడను. శశు—పెరుగు తోడుకొననేమోచూడుము. అన—ఇందాక నరుంధతిచేత దోడువేయించితిని. తోడుకొనో, లేదో! అరుంధతిచేయి యెటువంటిదో నేడు చూడవలయును. ఇంటికివచ్చినవట్టలమీద దానికి బ్రేమయున్నచో దోడుకొనును. శశు—చాలు, చాలు. గట్టిగా దోడుకొన్నది. నెమ్మదిగా బోయును, చికి మీద, బడుచున్నది. ధర్మా—గట్టిగా దోడుకొన్నచో మీయమ్మాయికి బంధువులమీద బ్రీతియున్నదన్నమాటయే. అన—నీకు మఱీ గట్టికుదుప పడినది. నీమీద మఱీయు బ్రేమ యన్నమాట! అరుం—పసిపిల్లలను బట్టుకొని మీయిష్టమువచ్చినట్లగుడు. అన—పసిపిల్ల యే మమ్మా! ఎనిమిదేండ్లు వచ్చినవి! ధర్మా—ఎనిమిదేండ్లు వచ్చినదో నిం కేమి? 'అష్టనవ భవే త్కన్యా' యన్నాడు స్మృతికర్త. ఇంక పెండ్లి చేయవలసినదే. శశు—ఈ బాల్యవివాహములు మనదేశములోనుండి పోవలయును. ధర్మా—అన్నట్లుగా నీవు సంఘసంస్కర్తవు కాబోలును. అన—పైకి, మాటలలో! శశు—నిజముగా; మాటలు కావు. చూచుచుందుము? మాఅమ్మాయికి బదుమూడేండ్లుదాటినతరువాతగాని పెండ్లిచేయను. అన—అందులో లేదు. దాని యిష్టము వచ్చిననాని కిచ్చి పెండ్లిచేయవలయును. శశు—అట్లే చేసెదను. అన—ఇప్పు డట్లే యనవచ్చును. తేపోకవేళ నది యొకధనహీనుని జూచి పెండ్లిచేసికొందు ననుచు. ఒక నలువదియేండ్లవానిని జూచి పెండ్లిచేసికొందు ననుచు. శశు—నలువదియేండ్లవానిని పెండ్లిచేసికొందు నని యే పిల్లయు ననుచు. ధర్మా—అట్లనకుము. స్త్రీలు ధనమును భోగమును వాంఛింతురు శకుంతల చూడుము. దుష్యంతుని జేసికొన్నది. దుష్యంతుడు మహారాజై, యిద్దఱునుగ్గులు భార్యలు గలిగి, వారివలన సంతానముబడయక దిగులుపడుచున్న వయసులోనివాడు. శకుంతల పసిపిల్ల—పదునాలు, పదునేడేండ్లుండివచ్చును. ఆమె దుష్యంతుని వాంఛించలేనా? శశు—పుస్తకములలో నట్లే యుండును. అన—గోకముగోడ నట్లే యుండును. ధర్మా—నాకు బ్రబలనాట్యము వచ్చినది. అరుం—చేతు లెడిపోవుచున్నవి. లేచి

చేతులుకడుగుకొనుడు. ధర్మా—ఈమాటయే మఱచిపోతిమి. అరుం—
ఇంకఁ జేతులు కడుగుకొన నక్కఱలేదు. బట్టలకు రాచుకొనవచ్చును.
ధర్మా—నేను మాత్రమేనా, మీయన్న గారుకూడనా? పశు—దొడ్డి
లోనికిఁ బోవునంత యోషిక యన్నది నాకు. అన—ఆయనకు నున్నది.

అరుంధతియు, అనసూయయు భోజనము చేయుచుండిరి. అన
సూయ యత్తగారుగూడ ఫలహారమునకుఁ గూర్చున్నది. వస్తువు
లన్నియుఁ జేతులదగ్గఱ పెట్టుకొనిరి. చిన్నయరుంధతి యరుంధతి
దగ్గఱనే గూర్చుందు నన్నది.

అన—అది యివ్వేళ్ళ పొద్దుక్రొకునప్పుడు భోజనము చేయలేదు.
నీదగ్గఱఁ గూర్చుండు ననుచున్నది. గూర్చుండఁబెట్టుకొనుము. అరుం—
ఒక్కపూటలోఁ బిల్ల నాదగ్గఱ నింతచువైన దేమో! అత్త—దాని
పినతల్లి యనుకొన్న దేమో! అన—అట్లనుకొనుటకుఁ బసిపాపయా
యేమి? ఆవిడ యెవరే, ఆవిడదగ్గఱఁగూర్చుండు ననుచున్నావు?
చిన్నఅరుంధతి—అక్కయ్య. అన—ఇది యేమి వరుసయే! అత్త
గారిని బట్టుకొని యక్క-గా రనుచున్నావు? అరుం—నే నత్తగారి
నేమిటి? నాకు దానియూడునకుఁ దగినకొడుకైన నున్నచో నత్తగారి
ననుకొందును. అక్క-గారే బాగున్నది. నన్ను నీవు అక్క-గారే
యనుము. చి. అరుం—నే నట్లే యందును. అన—దీనిని నీ వెంట
సుబ్బన్నపేటకుఁ దీసికొనిపోమ్ము. చి. అరుం—నేనే వెళ్ళెదను.
అత్త—దీని కేదో పట్టినదే! లేకపోయిన రోజును ముంగివలె
మాటాడదు. ఎవరు వచ్చినను వారిదగ్గఱకుఁ బోదు. ఈ నాఁ డిది
యేమిటి? ఈమెదగ్గఱకుఁ బోయినది. వారియూరు పోయెద నను
చున్నది. అరుం—పట్టినచో నెవరు పట్టుదురు. నేనే పట్టివలయును.

ఆ రాత్రి పశుపతికూతు రరుంధతివద్దనే పంపకొన్నది.
తల్లి పింఛినది. “మంచముమీఁద ముగ్గురికిని జోటు చాలదు.
రామేశ్వరశాస్త్రి యటునిటు వాసలు నని యామె చెప్పుచున్నది.
నీవు వి.గా బండుకొ” మ్మనెను. అరుంధతి యేడ్చినది. అత్తగారు
“పోనీ”, వారిని బెద్దమంచముమీఁదఁ బండుకొన నిమ్మ” అన్నది.
ఒక రాత్రివేళ నరుంధతికి మెలకువ వచ్చినది. పసివాఁ డటు తిరిగి
పంపక న్నాడు. చిన్నయరుంధతి తన్ను గాటముగాఁ గప్రగిలించు

కొన్నది. అరుంధతి మనసులో ననుకొనెను- “ఈ సంబంధమే విచిత్రముగా నున్నది. నే నన్నచో నీ పసిది యిట్లున్న దేమో?” ఆమె పసిదానిచేయి తీసి ప్రక్క నుంచబోయెను. నిద్రలోఁగూడ నామె తీయనీయలేదు. అరుంధతి మఱల నిదురపోయినది. మఱల మెలఁకువవచ్చి యిరువురిమధ్య కుడివైపున నొదిగి పండుకొనుట కష్టమై పిల్లవానిని జిన్నయరుంధతియున్న వైపునకుఁ గడలించి పరుండఁబెట్టి తా నతనివెనుక నెడమచేతివైపున నాని పాడుకొనెను. రామేశ్వరశాస్త్రి చిన్న యరుంధతి తనఁ బిల్లయే యనుకొనెను కాఁబోలు! నామెడొక్కలోఁ దూఱి పరుండెను. పెద్దదయిన గవాక్షమునుండి గాలి చక్కఁగా లోనికి వచ్చుచుండెను. అరుంధతికి నిదురపట్టెను. ఆమె యొకకల కనెను-అందు సుబ్రహ్మణ్యేశ్వర స్వామి రెండుతలలతో నామెకుఁ గనుపించెను. ఒకశిరస్సు కనిపించి, కనిపించలేదు. దానివెనుకనే యింకొక శిర స్సుండెను. మూఁడు శిరస్సు లేమో యని చూచెను. కాని శిరస్సులు రెండే. అరుంధతికి మెలఁకువ వచ్చెను. స్వామి తనకార్యమునాఁడు కనిపించెను. ఇంత వఱకు మఱల జాగ్రదవస్థలోఁగాని, స్వప్నావస్థలోఁగాని కనుపించ లేదు. కాని యామెమనస్సులో స్వామి నిత్యమునాడు చునే యుండెను. ఆమె నేడు తనకు వచ్చినకలనుగూర్చి విచారించెను. “స్వామికి రెండుశిరస్సులా, మూఁడుశిరస్సులా నె కుఁ గనుపింపినవి? వెనుక నొక శిరస్సు కనిపించెను. మూడేమో యనుకొనుచుండఁగా రెండే యన్నట్లు తోచెను. ఒకానొకప్పుడు స్వప్నము లో జరిగెడుసంగతులకు జాగ్రదవస్థలో జరుగుసంగతులకును సంబంధ ముండదు. ఈ స్వప్నము ఫలితార్థ మేదైనఁగలదా? ఇంకొకజాము ప్రోద్బుద్ధున్నది. ఫల మేదైనకలదేని నది జరుగుటకుఁ గొంతయాలస్య మున్న దన్న మాటయే. మఱి తెల్లవాలుజామునవచ్చినస్వప్నములు సద్యఃఫలము లని, రాతిరి కాలమున్న ఫలిత మాలస్యముగాఁగలుగునని స్వామికులు చెప్పుదురు. దీనికి ఫలిత మేమై యుండును?” ఇంతలో నామెకు నిదురపట్టెను. తెల్లవాఱ వచ్చుచున్నది. అరుంధతి మేల్కొనెను. చిన్నయరుంధతి నిద్రలో లేచి మఱలఁ దనవీఁ పానుకొని పండు

కొన్నది. క్రిందఁబడునేమో! మఱియు మంచపుపట్టెమీఁద నున్నది. అరుంధతి తాను లేచి యనసూయను లేపెను.

అరుం—అరుంధతి తెల్లవాఱలు నన్నుఁ గాఁగిలించుకొనియే పండుకొన్నది. అన—ఏమో! దానికి నీ వన్నచో నట్లున్నది. కానిమ్ము మీకును, మాకును నేదియో లేకున్నయెడల నిట్టిసంబంధ మెట్లు కలుగుచు? నేను ని నిదివఱకుఁ జూడలేదు. నీవు నా కాత్మ బంధువ వైతివి. ఎనిమిదేండ్లక్రింద ధర్మారావును జూచితిని. మఱల నిన్నుఁ జూచితిని. అతనితో మా తమ్మునితో మాట్లాడుచున్నట్లే మాట్లాడుచుంటిని. ఎవరిమీఁద నెవరి కెందుకుఁ బ్రేమ కలుగు చున్నదో యెవరును జెప్పలేరు. అరుం--నిజమే. సృష్టిలోనిరహస్యము తెలియశక్యముగానిది. అన—నీవు చాల చదువుకొన్నావట. మా యరుంధతికిఁగూడఁ జదువుచెప్పుము. అరుం--సంప్రదాయము తెలిసి కొనుటకన్న నెక్కువ చదువుండదు. సంప్రదాయము చదువే. దానిని మఱచిపోరాదు. వేతే చదువ నక్కఱలేదు. మనయిండ్లలోఁ బెద్ద వారమందఱమును నిత్యము గొప్పసంగతులనుగూర్చియే మాట లాడుకొనుచుంటిమేని పిల్లల కవి వానియంతట నవియే వచ్చును. అందుకనియే మనదేశములో నోములు, వ్రతములు, పండుగలు నిన్ని యున్నవి. ఇవియన్నియు నాఁడపిల్లలకు విద్యవచ్చుమార్గములే. ఇంటిలో నా సంప్రదాయము చెడకుండఁ జూచుకొనవలయును.

మఱునాఁడు ప్రౌద్ధున నరుంధతి బడినుండి వచ్చుచుండెను. పశుపతియు ధర్మారావును గూర్చుండి మాటాడుచుండిరి. ధర్మారా 'విటు రా'యని పిలిచెను. పిల్ల దగ్గఱకు వచ్చెను.

ధర్మా—ఏమి చదువుకొనుచుంటివి? చి.అరుం—రెండవక్లాసు. ధర్మా—“ఆఁడపిల్లలను క్రైస్తవులబడులలోనికిఁ బంపించరాదు. మనము బాగుగాఁ జెడిపోతిమి. వారినిగూడ నేల చెడఁగొట్టవల యును? దేశమంతయు మనసంప్రదాయములు చెడిపోయినను గృహ ములలోనైన నవి చావకున్నచో నష్టములేదు. ఆఁడపిల్లలను మిషను స్కూళ్ళలోఁ జూచుచున్నాను. మిస్సమ్మలనుజూచి మనపిల్లలందఱును పూర్వపుపద్ధతులనే తిరస్కరించుచున్నారు. మనము బయటికిఁ బోయినపుడు మడి యాచారములు లేకపోయినను నింటికివచ్చినంతనే

సరిగా నుండకపోయినచో మనముసలమ్మలు కట్టలుపుచ్చుకొందురు. సంప్రదాయమునకు వెలగట్టు ముసలమ్మలు లేనిచో హిందువుల గృహము లీపాటికే తక్కినవానివలె నశించిపోయెడివి. ఇంగ్లీషుచదివి స్త్రీ లుద్యోగము చేయనక్కఱలేదుకదా! కాదు, చేయవలె నందు వేని నీకూతు నెవనికో ధనవంతుని కిత్తువుగాని పేదవాని కీయవు.

●నీ కూతు రుద్యోగము చేయవలసినయవసరము లేదు.” షశుపతి— నాకూతును బేదవానికే యిచ్చెదను. నీవలె నెవఁడో మంచికవిని జూచి వాని కిచ్చెదను. ధర్మా-సరే! అట్లే! అవుడు నీ కూతునకు గృహము చక్కగాఁబాలించుకొనుట చేతనై నజాలును. గృహదేవ తలు, గృహమునకు సంబంధించినమంచిచెడ్డలు తెలిసికొనియుండినచో నది పెద్దచదువు. ప్రహ్లాదుఁ డనినాఁడే ‘చదువులలో మర్మమెల్లఁ జది వితిఁ దండ్రీ’ యని. ‘ఆ మర్మము దై వభ క్తి’ అని ప్రహ్లాదులే చెప్పిరి. మన దేశమునందును మనగృహమునందును మనసంప్రదాయములలో, నాచారములలో నాదై వభ క్తి ప్రతిఫలించుచుండెడిది. మనము దేశము నందున్న సంప్రదాయములను, నాచారములను జంపి యా దై వమును నశింపఁ జేసికొన్నాము. చచ్చిచెడి చేయంగలపిన్నపములై యా దేవుఁ డింకను మనయిల్లు వదలిపెట్టి పోలేదు. వాని నచ్చటఁగూడ నుండనీయక యేల తఱిమెదవు? పిల్లను బడికిఁ బంపించి ‘అమ్మ, తల, వల, ఝషము, భేకము’—ఇవి కొన్నాళ్ళును, ‘ఆవునకు నాలుగు కాళ్ళు, దానికి రెండుకొమ్మలు, అది పాలిచ్చును’—ఇవి కొన్నాళ్ళును జెప్పి యేల పాడుచేసెదవు? ఆవు పాలిచ్చు నని తెలియనిపిల్ల యెవరు? దానికి నాల్గుకాళ్ళని తెలిసికోలేని జంతు వెవరు? పిల్లల మనస్సులు మెత్తగా నుండును. వారికిఁ జక్కఁగాఁ గథలుచెప్పి బోధచేయము. వారిమనస్సునకుఁ బట్టును. విషయముగ్రహించుటకుఁ బసికీల్లలమనస్సు సిద్ధముగా నున్నది. అక్షరములు నేర్చుకొని పుస్త కము చూచి చదువుటకుఁ బిల్లలకన్న సిద్ధముగా లేదు. నాలుఁగై దేండ్లు రాచి చదివించినగాని వారు ధారాళముగాఁ జదివి పుస్త కము లర్థముచేసికొనలేరు. వ్యగ్రమైన వారిమనస్సు నీ నాలుఁగేం డ్లును వృధాగా నేల పాడుచేసెదవు? అక్షరములు నేర్చి చదువునాఁ టికి నీ చదువుచెన్న కృత్రిమమార్గములచేత మెత్తని వారిమనస్సు

గిడసబాటి విషయగ్రహణమునం దశక్తమైపోవును. పసిపిల్లలమనస్సు సుకుమారముగా నుండును. సుకుమారములైనవిషయములు బోధించుము. అవి పిల్లలకుఁ దెలియును దెలియును; మనస్సునందలి సౌకుమార్యము వృద్ధియు నగును. మనకు సోఁసు బలిసి పిల్లలకుఁజేరిచి శ్రద్ధతీసికొనము. చాల్లవక్లాసు, మూ కవళారము తెలుసునిగై, యక్షరజ్ఞానములేని యుపాగ్యాయుఁడు మనపిల్లల నప్పగించుము. చాకిరేరాదు, వీరి కేమి చెప్పుదును? ఈ రీతిగా మనదేశములోఁ బసివాండ్రకుఁ జెప్పు చదువు పాడైపోయినది. నా చిన్నతనములో మాయూరిలో నిత్యమును బురాణము చెప్పుచుండెడివారు; నాటకము లాడుచుండెడివారు. వీనివలనఁ బౌరాణికకథలన్నియు నాకుఁ జిన్ననాఁడే తెలియును. ఇప్పుడు మరుష్యులు బి. ఏ. ప్యాసగుదును. వారికిఁ బురాణకథాసందర్భములే తెలియవు. అవి తెలియక తెలుఁగుచదువురాదు. వారికిఁ గ్రీస్తనఁగాఁ గ్రీస్తే. మనకు విష్ణు వచనాశ్రయఃపతి, మామమామ, మున్నగునితండి, పక్కాక్షుఁడు మఱి యొకను లక్షపేర్లు. వీని యర్థములు పురాణకథావిషయములు తెలిసినచో సులభముగాఁ దెలియును. అందుచేత పిల్లల కీ పాడువు స్తకములు మానిపించి, త్రిపురాసురసంహార మిట్లు జరిగినది, గజేంద్రమోక్షణ మిట్లు జరిగినది, పరశురాముఁడు రాజుల నిరువదియొక్కసారి వధించెను, రావణాసుగుని గర్భమునం దమృతకుంభ మున్నది- యిట్టి కథలన్నియుఁ జెప్పుము. 'అతిపరిచయ దవక్షా' యన్నట్లు మనపురాణకథలో నున్న హృదయంగమత్వము మనకుఁ దెలియుట లేదు. ఇంగ్లీషుసారస్వతముచదివినమనకు గ్రీకుదేశపు బూర్వగాథలో నున్న భావరమ్యత తెలియును. 'ప్రాక్రాస్టియనుబెడ్' అని, 'హెర్క్యులీసువలె బలశాలి' యని యా విషయములు సర్వథా మనవాక్రపంచమునఁ జేరినవి. మనపురాణకథలుకూడ వానికన్నహృద్యములైనవి. మనమా దూరమునుండి చూడవలయును. కొన్ని మనోహరకథలుచూచి యవి 'రొమాంటిక్'గా నున్న వందుము. వసిష్ఠుఁడు పుత్రశోకముచేతఁ దనలోఁబడి చచ్చుటకు రాఁగా భయమెత్తి శతద్రూపది నూలుపాయలుగాఁ దేలినదట. తన యాశ్రమధేనువును దన కీయ నన్నాడని విశ్వామిత్రుఁడలిగి బలవంతముగా ధేనువును

దెప్పించునపుడు వసిష్ఠుననుమతిపూని, నందినిశరీరరోమములను విడ
 లించెను. ప్రతిరోమకూపమునుండి సహస్రములై న యవనభటు లున్న
 తిల్లి విశ్వానుతునిపై న్యమును దునుమాడిరి. 'రోమాచుస్' అనఁగాఁ
 గథాచమత్కారము. వీనియందుకన్నఁ గథాచమత్కృతి యెచ్చట
 నుండును? ఇవియన్నియు నేవో ప్రాంతకథలని, వానియందర్థము
 లేదని, యవి యేవో స్వప్రయోజనార్థులచేత రచియింపఁబడిన వని
 యన్యాయములై న యూహలల్లి 'త్రావలేనిపిల్లి బోర్లగిలఁ ద్రోసి
 కొనె' నన్నట్లు చెడిపోవుచున్నాము. హృదయమునకు సునిశితత్వము
 రావలయు నన్నచో, మనస్సు చక్కఁగాఁ బరిపక్వదశకు రావలయు
 నన్నచో నూహపోహలు వృద్ధిచేయు నా కథలు చదివిననే రావల
 యును. నాఁ డూహించుటకుఁ దావులేకుండ పట్టిగొడ్డువిషయములు
 చెప్పినచోఁ బసివానిచునస్సులో నూహ రేగదు. శైశవమునుం
 డియు నిది మంచియా, చెడ్డయో యను విమర్శనతోడనే ప్రారం
 భించినవాని కీ భావనాశక్తి గలుగదు. మనజాతిని జూడుము.
 నూతేంద్రుఁడి యిట్టివిద్య చదువుకొనుటచేత భావనాశక్తిలేక దరి
 ద్రమైనది ప్రతివాఁడును గృత్రిమతర్కము నవలంబించుచు గాని,
 భావనాబలము కలవాఁడు కనిపించుట లేదు. మన భావనాశక్తి నశిం
 చుటకే యిట్టివిద్య గఱపఁబడుచున్నది. పిల్లను బాఠశాలనుండి
 మానిపించుము. నీవు ననసూయయు రాతిరిపూఁట పిల్ల కనేకకథలు
 చెప్పవచ్చును. నాటకములకుఁ దీసికొనిపోము—ఈ నాటకములకుఁ
 దీసికొనిపోయినచో నున్నజ్ఞానముగూడఁ జెడిపోవును. మంచినాటక
 ములు లేవు. మొగిలులోనినీరుచూచి చెఱువులోని నీరు పోఁగొట్టు
 కొన్నాము. మేఘ మేమో పిడుగులు కురియుచున్నది. ఏమి చేయ
 వలయును? ఏమైనను సరియే పిల్లచుమాత్రము పాఠశాలకుఁ బంపిం
 చకుము. పంపించినను సరేకాని, యింటివద్ద నామెకు మనదేతలు,
 మనకథలు, మనసంప్రదాయములు నన్నియుఁ జెప్పుచుండవలయును.
 ఎవని కిచ్చి వివాహము జేసెదవో వానికిఁ దెలుఁగుభార్య నిమ్ము.
 ఇంగ్లీషుభార్య నిచ్చినచో వాఁ డేమి చేసికొనును? వాఁడు ఐ. సి.
 ఎస్. అయినచో ఫరవా లేదు. మన మందఱమును ఐ. సి. ఎస్.
 లము కాముకదా!

పశు—నీవు చెప్పినది నిజమే. ఈ యాడపిల్లలను బడికిఁ బంపించి పాడుచేయుచున్నాము. ధర్మా—పాడుచేయుట యేమిటి? మాయింటి కెదురుగా నొకపిల్ల యున్నది. ఆమె మూడవఫారము చదువుకొనుచున్నవట. ఆమెగర్వము భూమియు నాకాశమును బట్టుటలేదు దాని కిప్పుడు బి. ఏ. ప్యాసైనరాడు కావలయును. ఒకనేళ నామె బి. ఏ పరీక్షయిచ్చినచో నింగ్లాండుపోయివచ్చిన వాడుతప్ప పనికేరాడు. ఎంతచుదిమి యింగ్లాండుపోయినత్తుము! నే నా చదువు తప్పనుట లేదు. ఆ చదువువలన సద్గుణములకన్న దుర్గుణములు వృద్ధియగుచున్నవనుచుంటిని. ఇంగ్లీషుచదివినవానిలోఁ జూడుము. బి. ఏ. పరీక్ష మగును. వానికిఁ బ్రపంచజ్ఞానముకూడ నుండదు. వానియహంకారమునకు మితి యుండదు. జ్ఞానమంతయు నింగ్లీషులో నున్నదని, యది యంతయుఁ దనకు వచ్చె నని. కళాశాలలలో శీలముకూడ విద్యార్థులకు నేర్పద మందురు. అది వట్టి నిర్భావాదము. వారందఱు నవినయమునకుఁ బుట్టినిండ్లగు చున్నారు. మరోచాక్క-యములయందు వారికి నియమము లేదు. అది యా చదువులోనే లేదేమో! పశు—పిల్ల యింటిలో నున్నచో నల్లరిచేయు నని బడికిఁ బంపించుచున్నాను. ధర్మా—నేను పంపించ వద్దనుట లేదు. అక్కడఁ జెప్పుచదువు బాగుగా లేదు. నీ వింటివద్ద మంచిచదువు చెప్పించుము. అందులోఁ బిల్ల కిప్పటినుండియు నింగ్లీషు పెందుకు? తెలుఁగు చక్కఁగా వచ్చినతరువాత నాభాష చెప్పించుము. ఒకయేడాదిలో వ్యవహారమునకుఁ దగినంతభాష వచ్చును. ఆఱునెలలలో హిందీ వచ్చుట లేదా? బుద్ధి వికసించినతరువాత నే భాషయైనను దొందరగానే వచ్చును. మన పెద్దలందఱును జేయు దోషమే యిది. పదిపదునాతేండ్లవఱకును తెలుఁగులు చక్కఁగాఁ జెప్పి యేడాదిలో వ్యవహారజ్ఞానము కుదర్చుగలయింగ్లీషుచెప్పుటకు బదులు మొదటినుండియు నింగ్లీషే చెప్పుచున్నారు. ఈ పట్టభద్రులకు నింగ్లీషు కొంచెము వచ్చును. తెలుఁ గేమియు రాదు. మొదటి నుండియు నింగ్లీషుచదివినందువలన ఫలిత మేమనఁగా వీరందఱు నాంగ్లేయమానసపుత్రులు. మిక్కిల్తుకొను మనుము. పరిశుభ్రముగా నుండవలయునుగాని మడిలో నే మున్న దనును. పరిశుభ్రముగా

నుండటలోమాత్ర మే మున్నది? అసహ్యముగానున్నచో నన్నము
 సయించదు. ఏల సయించదు? ఏనాదివారు, కొందఱు నీచజాతివారు
 నసహ్యమైన దేహములతో, గుడ్డలతోఁ దినుటలేదా? వారనాగర
 కులు, బుద్ధిమాలినవారు; నేను నాగరకుఁడను, నాకుఁ బరిశుభముగా
 నుండవలయు ననుచు. పరిశుభముగానుండుటనాగరకత్వమైనచోభోజ
 నముచేయువేళ మఱిబట్టచుని, దానితో నింకెవరిని దాకనని నియ
 మముగానుండట మఱియు నాగరకత యేమో! ముఱికియుండట, లేక
 పోవుటలోని తారతమ్యము ప్రశ్నకుము. శుభమైన వస్త్రమునకును,
 మఱిబట్టకునుగల తారతమ్యము ప్రశ్నకుము. నీవు దేవుఁడున్నాడందు
 వేని నది యప్రశ్నకువిషము. అప్రశ్నకుమై బుద్ధినుంతునిచేత నూ
 హింపఁబడునదియే మతము. అదియే దివ్యము. అది నీ సామాన్య
 జ్ఞానమును దాటియుండును. సద్విషయమును నీ వాచరించవేని నది
 నీకే నష్టము. నూర్పునపై దుమ్ముచల్లినఁ గన్నులలోఁ బడుచు.
 పశు—ఒకమాట. నీ వీ యా వేశమంతయు నడంచుకొని యీ భావ
 ములను గార్యరూపమునఁ బరిణమింపఁజేయుదునేని యది యుత్త
 మము. జీవితముగూడ శిల్పము వంటిది. కావ్యమునందు విషయము
 ధ్వనించినట్లే జీవితమునందును మనయాదర్శములు ధ్వనించనలయును.
 ఈ సంగతి నీకును దెలియును. ఇంక నుద్వేగమురానీయుకుండ వీలై
 నంతలో నీభావములను బదిమందికి విద్యారూపమునఁ దెలియఁ
 జేయుము. ధర్మా—నే నే కళాశాలలోనైన నుద్వేగి నైనచో నట్లు
 చేయవచ్చును. జాతీయకళాశాలలో సీతాపతి మొదలైనవారికి నాయీ
 మార్గమున నేకదా బోధించితిని! అందుకనియే మూఁడు నాలుఁగేండ్లు
 చదివిన సీతాపతి బి. ఏ. లు పరీక్షయైనవారికన్న నెక్కువ తెలుఁగు
 వచ్చినవాఁడైనాఁడు. పశు—కానిమ్ము. ఎప్పుడును జీకటిదినములే
 కావుకదా! ఒకప్పుడుకాకపోయిన మఱియొకప్పుడైనను నీజ్ఞానము,
 నీపాండిత్యము, నీవిమర్శనశక్తి లోకమునకుఁ దెలియకపోవునా? ధర్మా-
 కళాశాలాధికారులు విదేశీయులు. వారికి భాషామధార్థస్వరూ
 పము తెలియదు. ఎవఁడా శయించునో ఎవఁడు తనమతము మతాభి
 ప్రాయములకు సన్నిహితుఁడై మో వాఁడు వారికిఁ బెద్దపండితుఁడు.
 హైందవులైనవారే యొకప్పు డధికారులుగా నుండవచ్చును. వారును

హూణభాషావిశారదులే కాని, తెలుగులలోను తెలియనివారు, ఇందులో నొకరహస్యమున్నది. పాఠముచెప్పటకన్న వా రేది యధార్థప్రవర్తనయనుకొందురో యట్లు నడచుట యెక్కువ ముఖ్యము. ఈ గొల కేమిగాని మేము తేపు వెళ్ళేదము. పశు—తేపూ! నేను వెళ్ళుమని చెప్పవలకు వెళ్ళరాదు. ధర్మా—మాయమ్మ ముసలి దొక్కర్తయు నింటిలో నున్నది ఇపు డామె వంటగూడఁ జేసికొన లేకుండ నున్నది. ఇంటిలో వంట రెండుపూటలును నా భార్యయే. పశు—అందుకనియే అరుంధతి యట్లు చిక్కి యున్నది. ఆమె యొడలిలోఁ బ్రాణములే లేవు. ధర్మా—వంట మా నలుగురికే యైతను నిల్లు బోలెడంత మిల్లు? ఆ చాకిరీయంతయుఁ జేయువలకే దానిపని యగుచున్నది. ‘తాఁ దూఱఁ గంత లేదు. మెడ కొకడో’ లన్నట్లు నే నొకపరిచారికను బెట్టుకొనిన నెలనెలకు దాని కెక్కడ నండి తెచ్చి యాయను? అరుంధతి కేదో జబ్బుకూడ నున్నది. మండిప్పించుటకు తాకత్తు లేదు. కానీ!” ఇరువురను భోజనములకు లెమ్మనిరి. మాటునాఁడు అరుంధతిధర్మారావులు ప్రయాణమైరి. అన సూయాపశుపతులు పోనీయలేదు. అరుంధతి యన్నది : ‘అరుంధతిని నావెంట బంపించినచో నే నుండెదను. పశు—ఆ పిల్ల మీపిల్లయే నమ్మా! తీసికొనిపోండు! అదిగో! అది చూడు నిన్నుబెట్టుకొని యెట్లు ప్రేలాడుచున్నదో! ధర్మా—నీకే చీరలు, నగలును దేలేక నేను బాధపడుచున్నాను. అదికూడ నెందుకు? అరుం—నాకుఁ జాలతెచ్చు చున్నాను! ఒకవేళ మీ కంతకష్టమైనచో నా బదులు దానికిఁ దెండు. ధర్మా—అమ్మా! నిన్ను నేను వదిలిపెట్టలేను. అన—నీ కీమె యేదియో మును పెట్టియుండును. ధర్మా— ఆ దశ తొలఁగిపోయినది.

ఆ రోజంతయుఁ గడచిపోయెను. అరుంధతీద్వయమున కెడఁ బాటు లేదు. వారు మఱునాఁడు మఱల బయలుదేటిరి. పశుపతి యన్నాఁడు: ‘మీరు సోపవారమునాఁడు బయలుదేటినచో బెడవాడ వలకు నేను వత్తును.’ ధర్మా—నీ మాట నమ్మిన దెవరు? నేఁ డేమి వారము? పశు—గురువారము. ధర్మా—శుక్ర, శని, ఆది మూఁడు రోజులే! నే నుండనబ్బా! పశు—ఉండక తప్పదబ్బా! ధర్మా— నీవు తప్పక వచ్చెదవా? అన— నీ వబద్ధము చెప్పెదవుగాని వారు

చెప్పరు. ఎనిమిదేండ్లకు వచ్చితివి. ఎనిమిదిరోజులైన నుండ ననుచున్నావు. ధర్మా-ఇన్నియేండ్లకువచ్చితినిగనక నే మీయరుంధతి నిట్లు చూచితిని. అన—నీ మోస్తరంతయుఁ జూచినచో నీవు మా యరుంధతిని వలచిన ట్లున్నది. ధర్మా—అంతదూరము రాలేదు. ఆమెను వలచుటతో నా కేమిపని? వలసినచో నామెయే నన్ను వలచునేమో! అన—మాపిల్ల నీ వనుకున్నంత తేతగుండెది కాదు. పశు-సరే. ప్రయాణము సోమవార మనియేకదా! అన—అంతే, మఱల వారు ప్రయాణమాఁపుకొనిరి. వసంతకాలము మూన్నాళ్ళక్రిందకన్న మఱియు విజృంభించినది. పశుపతికి మామిడితోట యున్నది. సాయంవేళ వాహ్యళిగా నందఱును దోటకుఁ బోయిరి. సుగిలిన దొక్క పశుపతితల్లియే. మామిడితోట యెకరముమేఱ నున్నది. తోట చిన్నది. కోరడివెంటఁ గొబ్బరిచె ట్లున్నవి. మధ్య, రకమున కొకటి రెండుగా బత్తాయిలు, నారింజలు, నిమ్మలు కలవు. నిమ్మ చెట్లు వడపిందెలు వేసెను. అందుఁ గొన్నిచెట్లు క్రిందఁబడియుండెను.

ధర్మా—తోటకు నీరుపెట్టుట లేదా? పశు—ఉన్నాఁడు, మా కొక తేభ్యము. వాఁడు దున్నబోయినదూడ, మేయఁబోయిన నెద్దు వాఁడు సరిగాఁ బనియే చేయఁడు. మావితరువులు జివుళ్ళు వేసి గాలిచేఁ గదలి యతిథులను సమాహ్వించుచున్న ట్లుండెను. గున్నమామిడులు నేలకుఁ దాకుచుఁడుటచేతఁ జిన్నయరుంధతి యొకచివులుజొంపమును ద్రుంచెను. పశు—చివులుద్రుంచితి వెందు లకే? ధర్మా—దానికి తేతవయసుననే చునుభనించుట యిష్టము కాఁబోలు. అరు—తేతవయ సేమి? చివురుకొంచెము మదిరినది. మఱియు తేతగా లేదు. చేతికి శోభగానుండవలయు ననినఁ జివురాకుగాక మామిడిమండ పుచ్చుకొనెదరా? మండనుండి ఫలముమాత్రమే వచ్చును. అన—నీకు దెలియని దేది యను లేదు. పశు—ఆడబిడ్డ యంతమాత్రమైన ననకపోయిన నెట్లు? తోటయంతయుఁ గ్రొత్తగా దున్ని చెట్లకు నీరుపెట్టిరి. ధర్మా—ఇక్కడ నీరు తోడిరే! పశు—నిమ్మచెట్లకు. వానికిఁ దోడ లేదు. దున్నిసచాళ్ళలో మట్టితో బోదెలుచేసి నీరుపెట్టిరి. నేల యంతయు వదులుగా నుండుటచేత బోదెగట్టు తడిసి ప్రక్కన

గజముమేట తడిసెను. పశుపతికాలు బురదలో దిగఁబడెను. ధర్మా—“అది ఎప్పు కాదు. ఫరవా లేదు.” అననూయ నవ్వెను. పశు—మీ అబ్బాయినిగూడ దింపి నడిపించుము. వాఁడెంత లోతు దిగఁబడునో తెలియును. ధర్మా—వాఁడు నాల్గుచుల్లెపూల యెత్తు. వాఁడసలు నీటిమీఁదఁగూడ నడచిపోఁగలఁడు. అరుం—అయినను దింపి చూతునా? ధర్మా—(నవ్వి) నిజముగా దింపెదవు సుమా! అరుం—ఇన్నికంతులు కోసితిని, నాకంతియంత నొప్పితే దన్నాఁడట. అన—ఏ మమ్మా! దింపుదు నంటివి కదా, పిల్ల వానిని. ఏదీ దింపుము. ఆయన యొక్కఁడే కన్నాఁడా? కోకిల కుహూ యనెను. చిన్నయరుంధతి మఱలఁ గూహూ యనెను. కోకిల మఱలఁ గూహూ యనెను. చిన్నయరుంధతియుఁ గోకిలయు నొకరినొకరు రెట్టించుకొనిరి. అననూయ—ఎందుకే నీవు దాని నంత రెట్టించెదవు? ధర్మా—రెట్టించుటయే కాదు. అది కూత మానివేసినతరువాతఁగూడఁ గూయుచున్నది. అన—అంతేనగ్నూ యీ పిల్ల! తేవు మగఁడు నాకు వల దనినను నీవే కావలయు నని వానివెంటఁ బడును. పశు—పతివ్రత లంతియేకదా! అన—భారదా చట్టము వచ్చినతరువాత నింకను బాతివ్రత్య మేమిటి? పశు—మన యిండ్లలో స్త్రీలనందఱిని జదువుచెప్పక వట్టిచాద స్తపుమనుసులుగాఁ దయారుచేయుదుము. ధర్మా—చదువుకొనినవారికన్న చాకలి మేలట. ఆమె యనినదానిలోనే యెక్కువ యాధార్థ్య మున్న దేమో! పశు—నీవు ధర్మారావు వాయెను.

మధుమాసపుఁ జిలువెచ్చని యావికులు చెట్లసండులనుండి దూఱి మొగములమీఁదఁ జెవులలోఁ దూఱి యెండఁబెట్టెను. అరుంధతి పిల్లవాని నెత్తుకొని నడువలేకపోయినది. ఆమెకుఁ గొంచె ముగా నడకొట్టినది. ఆమె కుట్టవానిని ధర్మారావుచేతి కిచ్చెను. ఇచ్చటలో నిరువురిమేనులును తాఁకినవి. ఇరువురియొడఁగ్గు వులకిత బ్రహ్మానందపథమున నడచెను. ఇరువురకును మనసులలో నొకరి నొకర మెడఁబాయలే మనిపించెను. ఇంతలోఁ బిల్లవానిని నేను తీసికొనెద నని చిన్నయరుంధతి వారియిద్దఱినినడుమకు వచ్చెను. అరుంధతి చిన్నయరుంధతిని నివ్వెరపోయి చూచెను. ధర్మారావు

పసివానిని నామెచేతి కిచ్చెను. అరుంధతి మోటవద్దకుఁ బోయి, తొట్టెవద్ద నున్న సీశ్యతో మొగము కడుగుకొనెను. ఆమెవెంట ధర్మారావును బోయెను. పశుపత్యనసూయలు మగ్గురుపిల్లలు తోటకు నొకవైపున నుండిరి; అరుంధతీధర్మారావు లొక వైపున నుండిరి.

ధర్మారావు—వడిగొట్టినదా యేమి? అరుం—రోజుకురోజుకు నాయోపిక పోవుచున్నది. నా కేమైన మం దిప్పించుఁడు. నే నింక నెన్నాళ్ళో బ్రదుకను. నావలన మీ కేమైన సుఖమా, బండలా? ధర్మా—చీచీ! అట్లనకుము. నీ వున్నా వన్న నదియే చాలును. ఆ మహాకవి యన్నట్లు ‘నిబ్బరముగ రేత్తి నిదరపొయ్యెను—’ అరుం— నేను నిజముగాఁ జాలరోజులు బ్రదుకను. ధర్మా—నీవు లేకున్న నేనుమాత్రము బ్రదుకుదునా? అరుం—లోకములో నందఱును బ్రదుకుట లేదా! అయినను నేను మిమ్ము వదిలిపోను. ధర్మారా వామెవద్దకుఁ బోయెను. అరుం—వారు చూచెదరేమో! పదుఁడు పోదము.

వసంతికోకిల మానిచివుత్పన్న గీచికొనిపోయి యాపిన కుహూ నిస్వానము మఱలఁ బ్రారంభించెను. మఱలఁబోయి, వారునువీరును గలసికొనినతరువాత ననసూయ యన్నది: “ఇప్పుడు కావచ్చు! మామిడిపండ్లు కాపువేసినతరువాత మీరు రావలయును.”

పశు—మాతోటలో మంచిజాతులన్నియు నున్నవి. జహం గీరు, ఇమాందీనులు నున్నవి. ఆ మూల నున్న వంకరచెట్టు జహం గీరు. దానివైపుననున్న రెండును ఇమాందీనులు. ధర్మా—ఒక రెండు నెలలు పోనిచ్చి మఱల వత్తుముకదా! పశు—అరుంధతినీగూడఁ దీసికొనిరావలయును. అరుం—నీ యింటనే యున్నదికదా యరుంధతి? అన—ఒక్కయరుంధతి పనికిరాదు. మీ రిద్దఱునుగూడి యుండవలయును. ఆప్పు డిమాందీనులు విక్కిలి గులి. ధర్మా— ఇమాందీనులు పండిన సంపెఁగ, చక్రకేళీల వాసనయు మామిడి పండురుచియుఁ గలవి. అన—మామిడిపండు చిన్నయరుంధతి; సంపెఁగతావి పెద్దయామె. ధర్మా—అది చక్రకేళి కూడను. సోమ వారము వచ్చినది. అరుంధతీధర్మారావులును, రామేశ్వరశాస్త్రి

యును, బశుపతియు బయలుదేరిరి. పశుపతి యగుంధతీర్థస్నానావ్ర
లకు నూత్నవస్త్రములు పెట్టెను. శాస్త్రీకి రెండుమాకలు చేతిగోఁ
బెట్టెను. వారు వలసనిరి. కాని పుచ్చుకొనక తప్పక వచ్చెను. అగుం
ధతి యన్నది “వదినె! మామూరిగో దేవునికల్యాణములు జరుగును.
నీ వప్పుడు తప్పక రావలయును. శశి కేళాకిరీటులుకూడ వత్తురు
నీవు శశి కేళి నిదివఱకు చూడలేదుగదా! బంగారుతల్లి. చూతువు
గాని.”

బెజవాడపట్టణములో దిగిరి. దిగి వంతెన దాటుమండఁగాఁ
బన్నెండే డ్ల పిల్లవాని నొకపోలీసువాఁడు పట్టుకొని కొట్టుచుండెను.
వాఁడు ‘నే నేను దొంగిలించితి నో చూపించుడు. ఊరికే కొట్టుట
యేమి న్యాయ?’ మనెను. పోలీసు ‘వెధనా! నీవు దాచినచోటు
నాకుఁ దెలియునా? నీయంత యింద్రజాలపుముండకొడు కుండఁడు’
అని కొట్టుచుండెను. ధర్మారావు పోయి, ‘వానివద్ద నేమియు దొరక
నప్పుడు కొట్టుట యెందులకు? వానిని వదలిపెట్టు’ మనెను. పోలీసు
‘అయ్యా! వీఁడు జనుజంత్రిముండకొడుకండీ! వానినిదయఁదలచరా’
దనెను. ధర్మారావు ‘పోనిద్దూ పాపము! వాఁడును బ్రదుకవలయును
గదా!’ యనెను. కఱ్ఱవాఁడు “అట్లు చెప్పండి బాబూ! నే నప్పుడును
నాకుఁ గావలసినదానికన్న నెక్కువ తీసికోను. ఈపోలీసాయననే
యడుగుఁడు. మొన్న నొక పెద్దమనిషిజేబుగో డబ్బుసంచి కొట్టి
వేసితిని. అందులోఁ బట్టగూపాయ లున్నవి నాకుఁ గావలసిన
దొక్కరూపాయయే. ఆ పాఁడు మాయుటిలో బియ్యము శేవు.
రెండునాళ్ళచుండి నాకు మాలమ్మకుఁ దిండి లేదు. అందుచేత నా
రూపాయ తీసికొని తక్కిన తొమ్మిదిరూపాయలు ‘మీసంచి క్రింద
పడిపోయిన దండీ’ యని యాయనకే యిచ్చితిని. ఆయన యొక
రూపాయ తక్కువైనదని చూచుకొన్నాఁడు. క్రింద నేమో పడిపోయి
యుండవచ్చు ననుకొని కొంతసేపు వెదకి వెళ్ళిపోయెను. “అయ్యా!
యీ పోలీసువారు నన్ను ఖైదులోను వేయకు, నన్ను సుపాదించు
కోను నీయకు” అని యేడ్వనాఁగెను.

ధర్మా—నిన్ను ఖైదులో వేసినచో మీరుమ్మకుఁ దిండి
యెట్లు? వాఁడు—అది యేమిచావు చచ్చుచో నేను చూడవచ్చి

తినా? ఎదుగుగా నున్నంతవఱకే మనబాస్యత. ధర్మా—ఏమి వేదాంతము! నీ కున్నంతమాత్రము జ్ఞానము తిండికలవారికి లేదోయి నీ పే రేమి! వాడు—అసిరి.

ధర్మారావు వానిని వదలించెను. పోలీసువాడు వానిని వదలి పెట్టిపోయెను. ధర్మారావు, పశుపత్యాదులు నడచుచుండిరి. కొంత దూరము పోయి బండికట్టి, మఱొని దానిలో నెక్కిరి. అసిరి వెనుకనే వచ్చుచుండెను. ధర్మారావు బండి యాపుమని, 'యెందుకురా మా వెంట వచ్చెద?' వని యడిగెను.

వాడు—మీ యిల్లు చూచిపోయెదను బాబూ! ధర్మా—నూ యిల్లెందుకురా? ఏమైనచేతిదెబ్బకొట్టవలయుననియా? అసిరి—మీ కంత యరుమానమైనచో దిరిగిపోవుచున్నాను.

ధర్మారావు 'కాదులే, ర' మ్మని బండి యెక్కించుకొనెను. సూర్యపతి యింటికిఁ బోయిరి. సూర్యపతి వారిని గలసికొని మహా నందనిమగ్నుఁ డయ్యెను. ధర్మారా వరుంధతితో సహా వచ్చినందుకు సూర్యపతి యానందము పట్టలేకపోయెను అతనిభార్య వచ్చి యరుం ధతిని లోనికిఁ దీసికొనిపోయెను. హోటలుచుండి యన్నము తెచ్చి యరుంధతికిఁ బెట్టిరి. వారిద్దఱును భోజనము చేసిరి. స్నేహితులు మువ్వగునుజిత్రవిచిత్రపుగబురులతో మధ్యాహ్నముగడిపినతరువాత ధర్మారావు 'పోవుదు' నని ప్రయాణమయ్యెను.

సూర్యపతి—చాలులేవయ్యా! మహావెళ్ళినావు? ఇప్పుడే వచ్చి యిప్పుడే వెళ్ళెదవా యేమిటి? యంకాలము కొండ యెక్కుదము. ధర్మా—దొంగ! కొండ యన్నచో నే నుందునుగదా యని కొండ యనుచున్నాడు. సూర్య—మావాండుకూడ కనకదుర్గ గుడికిఁ బోవుద మనుచున్నారు. కలసిపోదము. ఉందువా, ఉండవా? పశు—ఇంక నెచ్చటికి వెళ్లునులే. ధర్మా—రాఘవరావునకు ఖైదింకెన్నా ట్టున్నది? సూర్య—ఇంక రెండుమూడు నెలలలో వచ్చునను కొందును. సంవత్సరముపైని కాలేదా వెళ్ళి? ధర్మా—అసిరి కన్నము పెట్టిరా? సూర్య—వాని దీ యూరే. దొంగవెధవనెచ్చట నుండి తెచ్చితివి? వీఁ డొకనాడు నాజేబులో నర్ధరూపాయ కొట్టి వేసినాడు. ధర్మా—వీఁ డీ యూరికి ప్రాతకాపన్నిమాట. సూర్య—

వీని కాతేండ్లు వచ్చినప్పటికియు నిదియే చృత్తి. అప్పుడే రెండు సార్లు రెండొకనెలలు వెళ్ళినచ్చిరాడు. పశు—నాలుగున్నర యైవది. కొండకుఁ బోదము రండు. సూర్య—మాగుజ్జపువాఁ డింకను రాలేదు. ధర్మా—వాండు) గుజ్జపుబండిమీద వత్తుకులే. మనము నడవనచ్చును.

వీరుమువ్వురును గవర్నగుపేటలో బయలుదేటి వంతెనవద్దకు నడచిరి. అసిరి వెనుక వచ్చుచుండెను. ధర్మారా వాఁగి యసిరిని గలిసికొని 'ఏమిరా, ఏమైతరు గావలయునా యేమి? జేబులోనుండి మాత్రము లాగి వేయకుము' అనెను.

అసిరి—ఒక్కటే మాట, బాబూ! మీదగ్గఱ నేమియుఁ గాఁజేయను. ధర్మా—తెలియకుండ నెట్లు కాఁజేసెదవురా? అసిరి—మీరు ప్రక్కజేబులో డబ్బు వేసికొనుఁడు. నామాట మఱచిపోయి నడచుచుండుఁడు. నేను లాగినేసెదను, చూపుఁడు! ధర్మా—నా రిద్దఱిలో నా పొడుగాయఁగాక, పొట్టి గుమ్మటములా గున్నాఁడు, ఆయన ఖద్దరుచొక్కా, ప్రక్కజేబులో డబ్బుంది. నేను వారితోఁ జెప్పను. ఇంక రా! అసిరి—మీరును నానొక నటు నిటు చూడ రాదు. అట్లు చేసినచో వా రనుమానపడెదరు. ధర్మా—చూడనులే.

మువ్వురును గలిసి కొండదాక పోయిరి. అప్పటికి గుజ్జపు బండిమీద సూర్యపతియిర్వురుకూతుండు)రు, నతనిభార్య ఛాయాదేవియు, నరుంధతియు, నామెకుమారుఁడును వచ్చిరి. సూర్య పతి “కొబ్బరికాయలు, హారతికర్పూరము, పసుపుకుంకుమలును గొనిపోదము, దుర్గగుడికి” అని డబ్బుదీయుటకుఁ జేబులోఁ జేయి పెట్టెను. పశుపతికూడ జేబులోఁ జేయిపెట్టి డబ్బుసంచి లేక యటు నిటు చూచి గల్లంతుపడుచుండెను. ధర్మా 'వేమి' అనెను. పశుపతి 'డబ్బుసంచి లేదోయి' యనెను. ధర్మా—నీ వెంత ధనవంతుఁడవై నను నంతయశ్రద్ధ యేమి? ప్రక్కజేబులో వేసికొందురా? అందులో నీ యొడలే నీకుఁ జెలియదాయెను. పశు—అంక తెలియకుండలేను గాని, యేదో పొటపాటు వచ్చెను.

అసిరి నెమ్మదిగా వెనుకవెనుక నే వచ్చుచుండెను. సూర్యపతి వానిని జూచి 'యదుగో! దొంగ! కుంకా! యిట్లు రా! డబ్బుసంచి

యేదిరా? యనెను. ధర్మారావు కన్నిలుపుచున్నను, అసిరి డబ్బు సంచి పశుపతి కిచ్చివేసెను.

పశుపతి — నీ కెంత కావలయునో తీసికొని యాయరా. అసిరి — తీసికొన్నాను, బాబూ! బీడీల కర్థణా తీసికొన్నాను. ధర్మా — ఇంటిలో బియ్యమున్న వటరా? అసిరి — నేటి కున్నవి. ధర్మా — మఱి తేపటికో? అసిరి — తే పింకను రాలేదు కదండీ! అది తేపటిమాట. తేపుప్రొద్దున మఱెవరో దొరకరా? (పశుపతిని జూపించి) అయ్యగారే యుండినచో మఱుఁ గాఁజేసెదను. మువ్వ గును విఱుగఁబడి నవ్విరి. పశు — నే నొక రూపాయ యిచ్చెనను. తీసికొనుము. రెన్నాళ్ళవఱకు దొంగతనముచేయ నక్కఱలేదు కదా! అసిరి — దొంగతనముచేయకున్నచో నాకుఁ దోఁచదండీ! ఆ రోజున నాకు సయించదు. మీ రూరకే యిచ్చినచో నది బిచ్చము వంటిది. నేను సంపాదించుకొనియే తిందును. ధర్మా — దొంగ తనము సంపాదనఁటరా? అసిరి — చిత్తమా! చిత్తము! పెద్దపెద్ద జీత గాండ్రందఱును జేసెడి దేమిటండీ? నేను న్యాయముగా సంపాదించు చున్నాను; వా రన్యాయముగా సంపాదించుచున్నారు. సూర్య — నీది న్యాయము, వారి దన్యాయమురా? అసిరి — నేను నాకున్న విద్యవలన నెవ్వరికిని దెలియకుండ, నెవరికిని నష్టములేకుండ, నాకుఁ జాలినంత మాత్రమే తీసికొని తృప్తిపడుచున్నాను. వా రందఱును విద్యవలనఁగాక సిఫారసులు లంచాలు పెట్టి, యందఱికిని దెలిసిన యన్యాయవృత్తిచేత బోలెడంతమంది పేదవారికిఁ దిండికిలేకుండఁ జేసి సంపాదించుచున్నారు. నేయియన్నమును దిను మహారాజులు - మీరు చెప్పుఁడు! ఎవరిది న్యాయము? ధర్మా — వానికిఁ జూచితిరా, యెంతయార్థికశాస్త్రము తెలియునో!

అందఱును గొండమెట్లెక్కుచుండిరి. అసిరియు నెక్కు చుండెను. ధర్మారా వసిరితోఁ గలసికొనెను.

ధర్మా — మఱి నీ వింత జాగ్రత్తగాఁ జేయుచుండఁగా, బోలీసువాండ్రు ని న్నెట్లు పట్టుకొందురు? అసిరి — వెధవ లిప్పుడు నన్ను పట్టుకొనలేరు. చిన్నప్పు డొకటిరెండు తెలివితక్కువగాఁ జేసితిని. అప్పుడు నన్ను ఖైదులో వేసిరి. అప్పటినుండి వారికి

నామీఁదఁ గన్ను. అంతే కాని వారు నన్నుఁ బట్టుకొనియేడ్చిరా!
పట్టుకొనినమాత్రము నా కేమి నష్టము? ఇక్కడకన్న నా కక్కడనే
బాగుండును. దిగులులేకుండ గవర్నమెంటువారు పోషింతురు.
ధర్మా— దొంగతనములో మెలకువ లన్నియు దెలియునా, నీకు?
అసిరి— నేను జేబుదొంగనుమాత్రమేనండి; నా కీ విద్య సంపూర్ణ
ముగాఁ దెలియును. పెద్దవాండ్రుకూడ నసలు పెద్దదొంగతనములు
చేయరండి! ఎవరో ధనవంతులు, నుద్యోగస్థులే చేయించెదరు.
ఒక్కటేమాట వినుడు! పేదవాని కాపూట గడచినఁ జాలును.
తేపటిసంగతి వాఁడు చూచుకొనఁడు. ఒక్కటి చూడండి. లోకములో
నిన్నిదొంగతనములు జరుగుచున్నవి గదా! బాగుపడినదొంగ
యెవఁడు? ధనవంతులుఁ జేయించినవాని యింటికిఁ జేరును. కల్లు
దుకాణమునకుఁ గావలసినంతమాత్రమే వీఁడు తీసికొనును. రెండేండ్ల
కఠినపునరకము వీరికి. ఇది మనదేశములో మాట. లాజనులోనటండి
దొంగతనముచేసి ధనవంతు లగుదురట. వారు టార్చిలైట్లు,
అద్దాలు కోసెడి సాధనములు, తాళములు కరఁగించులైట్లు పుచ్చు
కొని దొంగతనముచేయుదురట. హస్తలాఘవము వారి కేమి
తెలియును? అది మనదేశములోని విద్య. ధర్మా— నీ కీ వర్త
మానము లన్నియు నెట్లుతెలియును? అసిరి— మాలోఁ బ్రతికలు
చదివి వార్తలు చెప్పెడివారు కొందఱున్నారు. ధర్మా—మీ
దొక పెద్ద సంస్థరా! అసిరి— అనఁగా? ధర్మా— ఏమియును
లేదులే.

దుర్గగుడికి నందఱును బ్రదక్షిణము చేసిరి. అసిరియుఁ దిరిగెను.
కొబ్బరికాయలు కొట్టిరి. బలహీనురాలైన యరుంధతి పిల్లవాని
నెత్తుకొనలేకపోయెను. ఛాయాదేవి కెడపిల్ల నాలుగేండ్లది. ఆమె
యామెను దిరిగి రాజేశ్వరశాస్త్రి నెత్తుకొన్నది. సూర్య—ఆమె
చాల చిక్కిపోవుచున్నవయ్యా! మునుపు నేను చూచినప్పటి కిప్ప
టికిఁ జాలభేదమున్నది. పశు — మం దేవైన తప్పక యిప్పించవల
యును సుమా! ధర్మా—మీ యిర్వూరితో గోలగా నున్నది. నా
దగ్గఱ డబ్బెక్కడ నున్నది? ఉండికి పదిరూపాయ లప్పుచేసి వచ్చి
తిని. తెలియునా?

అందఱును దేవీప్రసాదము తినుచుండిరి. అసిరి కొకరెండు కొబ్బరిచిప్ప లిచ్చిరి. ఎల్లరును బోయి మల్లికార్జునస్వామిని గూడ దర్శించి, మఱి కొండపైకిఁ బోవు మార్గమువద్దఁ గొంతపైకిఁ బోయి మువ్వరును గూర్చుండిరి. ఆ త్రోవ మొదట ఛాయారుంధతులు, పిల్లలు.

ధర్మా—ఒరేయి ! అసిరీ ! పెద్దదొంగలను బట్టికొనినచో దొంగలు 'మేము చేయలేదు. వారు చేయించి'రని యెందుకుఁ జెప్పరు? అసిరి—అది కులవిద్య. తాను చేసిననిగాని, యితరులు చేసిననిగాని, చేయించిననిగాని చెప్పఁగూడదు. ఇది మొదటనే ప్రమాణము చేయ వలయును. ధర్మా—అట్లు చేయించినవారి నెవరినైన నెఱుఁగుదువా, నీవు ? అసిరి—బాబోయి, పేర్లు చెప్పఁగూడదండీ ! ధర్మా—మన మిచట నలుపురమేకదా ! అసిరి—ఆరోజు వచ్చునప్పటికి గాలిగూడ సాక్ష్యమిచ్చును. ధర్మా—నీకు నీ విద్యలోని రహస్యములన్నియుఁ దెలియునురా ! అసిరి—లేకపోయిననే నాతల్లియు, నేనును బ్రదుకు చున్నాము ? ధర్మా—ఎవరినో యొక్కరిని జెప్పుము. అసిరి—అయ్యా ! చెప్పరాదు సరికదా; మీరు తీసికొనిపోయి యెచ్చటను వ్రాయనుగూడ రాదు. ఇళు—ఈయన కవియని నీకుఁగూడ దెలిసినదియా ? ధర్మా—వ్రాసినచోఁ గుండలీకరణము చేసెదను లెమ్ము ! 'దానికి ని న్నేమియుఁ జేయరాదు' అని క్రింద పరా వ్రాసెదను ! చెప్పుము. అసిరి రహస్యముగా నేదియో చెవులోఁ జెప్పెను. ధర్మా—ఆహాహా ! మతముచెప్పుటలో నిదిగూడ భాగము కావలయును. ఈ రీతిగాఁగూడ దోచుకొనవలయును ! నీవృత్తిరహస్యములన్నియు నాకుఁ జెప్పుచుంటివికదా ! నేనుపోయి పోలీసువారితోఁ జెప్పిన నేమి చేసెదవు ? అసిరి—నావద్ద దొంగసొమ్ము చూపించవలయును, పట్టుకొనవలయును. ఇంకొకమార్గము లేదు మా కందఱకును 'లా' తెలుసు నండీ !

అందఱును గొండదిగి మఱికిఁ బోయిరి. అసిరికి బలవంతము చేసి ఇళుపతి రెండురూక లిచ్చెను వాఁడు నే నూరకే తీసికొనననఁగా ధర్మారావు 'నీవు మా కీ నాఁ డెంతచదువు చెప్పితివి? దాని బదులు తీసికొ' మ్మనెను. అసిరి 'చదు వమ్మి డబ్బు తీసికొనరా

దండీ' యనెను. ధర్మారావు 'నే నటువంటివాడనేలే. నా దగ్గరి పుచ్చుకొన్నచో దోషము లే' దని యిచ్చి పంపించెను. మఱివాఁడరుంధతీ ధర్మారావులు సుబ్బన్న పేటకుఁ బ్రయాణమైరి.

పశు—జేబులో డబ్బు జాగ్రత్త. ధర్మ—సుబ్బన్న పేటదాక రైలుచార్జీ మాత్రమే యున్నది. పశు—కా దెక్కువ యన్న దేమో చూడుము ! ధర్మ—నీ వేమైన వేసితివా యేమి ? అని చూచు కొనఁగా నైదు పదిరూపాయలనో ట్లుండెను. ధర్మ—ఇదా ? ఏమిటా బరువుగా నున్న దనుకొనుచుంటిని. ఎందు కీ డబ్బు నా జేబులోఁ బెట్టితివి ? పశు—నేను పెట్టలేదు. ధర్మారావు దానిని మఱలఁ బశుపతి కీఁబోయెను. సూర్య—“వద్దులే. జేబులో నుంచ వయ్య ! మఱలఁ జూచినచో వైదికుఁడవు. నియోగులవలె బెట్టు పొయెదవు” అని గద్దించెను. ధర్మ—అతనిడబ్బునకు నీ యధికారి మేమిటి ? సూర్య—పశుపతిగారు నీ కంతమాత్ర మియవచ్చునులే. రైలు కదలిపోవుచుండఁగా సూర్యపతి పశుపతులకు మహాపురుషుఁడొకఁడు తమ్ము వదలిపోవుచుండె ననిపించెను. ధర్మారావునకుఁ దాను పశుపతిడబ్బు తీసికొనినట్లే లేదు. రైలులో మధమధ్య సతీపతులు మాటాడుకొనిరి. అరుం—అరుంధతి వత్తునని యెడ్చినది. తల్లి కోప పడెను. బుద్ధి తెలిసినపిల్ల గనుక నూరకొన్నది. ధర్మ—తీసికొని రాకపోతివా ? నీవని కొంత యదియఁ జేసెడిది. అరుం—బాగుగా నున్నది నేనామఁజేరు చెప్పి ధనవంతులపిల్లచేతనుగూడఁ బని చేయించుకొనవలయును ? ధర్మ—వచ్చెడిమగఁ దామెను సుఖ పెట్టునని నమ్మక మేమిటి ? అరుం—మీ వంటివారే యైనచో నంతే. రైలు మఱికొందరూరము పోయెను. అరుం—ఒక్క తెయు నత్తయ్య యె ట్లుండెనో ! ధర్మ—ఎంత యత్తింటి కోడలివే ! ఇప్పుడు జ్ఞాపకము వచ్చిన దత్తగారు !

రైలు దిగిరి. కమారస్వామి యెదురుగా వచ్చెను. ధర్మారావు చేతిలోనుండి పెట్టె తను తీసికొనెను. ధర్మారావు కొడుకు నెత్తు కొనెను. వాఁడు బుస్సలుకొట్టుచుఁ దండ్రుమీఁది కురికెను.

అరుం—ఇంతసే పెత్తుకొనినదానిని నేను పోయినాను. అరుంధతి బండలో నెక్కెను. కమారస్వామి ధర్మారావులు కలిసి

నడచుచుండిరి. కుమార—చక్రవర్తి ఉడాయించె నంజోయి. ఆరోజున మీరు వెళ్ళినతరువాత మఱల మిమ్ము గూర్చి పెద్దచర్చ. మీ రంత చెప్పకుండ వెళ్ళితి రేమి? మఱునాఁడు మీయింటికి వచ్చితిని. మీరు లేరు. ప్రతీరోజును, ప్రతిరైలునకు మీకొఱకు వచ్చుచుంటిని. ధర్మా—నేను వచ్చినతరువాత నే మన్నా రేమి? కుమార—లక్ష యున్నవి. ఒక్కటి ధ్రువము మంగమ్మ మనపక్షము. సావిత్రమ్మ గారు బండియాఁగినంతనే మనుమనికిఁ బేడ దృష్టితీసి, కోడలికిఁ గాళ్ళమీఁద నీళ్ళుపోసి, లోనికిఁ దీసికొని పోయెను.

పం దొమ్మి ద వ అ ధ్యా య ము

ధర్మారావు తెలుగువైద్యు నొకని బిలిపించి యరుంధతికి మం దిప్పించుట ప్రారంభించెను. పదిరోజులైనతరువాత నామెకుఁ గొంచెము నెమ్మదిగా నున్నట్లే తోఁచెను. ధర్మారావు మందు పని చేయుచున్న దని సంఘోషించెను. ఉండినుండి వచ్చినతరువాత నరుంధతి మనిసి దిగాలఁబడిపోయెను. ఎందు కట్లుంటి వనఁగా “చిన్నయరుంధతిని వదలిపెట్టి నే నుండలేను. మన మచ్చట నున్నవార యుదినములును బిల్ల నన్ను వదలిపెట్టియే యుండలేదు” అనుచు. ఈ సంగతి ధర్మారావు పశుపతికి లేఖ వ్రాసెను పశుపతి మఱి జవాబు వ్రాసెను. వీరు వచ్చినతరువాత చిన్నయరుంధతి వారమురోజులన్నమే తినలేదట. అననూయ ‘వారివెంటఁ బిల్లచు బంపించనైనఁ బంపితిమికా’ దనుకొన్నది. పదినాళ్ళయినతరువాత నరుంధతి కొంచెము కలఁకదేతినది. మఱి కొడుకు, భర్త, యత్తగారు నన్న ప్రపంచములోఁ బడినది. ధర్మారావునకు మునుపటికన్న కొంచెము చేతులు కాళ్ళాడుచుండెను. నలుఁబదిరూపాయలు చేతిలో నున్నవి కదా! అవి యైపోవువఱకును ఫరవాలేదు. కోటలోనుండి మోమిను వచ్చుచుండెను. కుమారస్వామి వచ్చుచుఁ బోవుచుండెను. రమ్మ నుచు. ధర్మారావు మునుతిన్నపామువలె నింటినుండి కదలఁడు. రెండువారములైన తరువాత నొకనాఁడు కుమారస్వామి ‘మీ రీ నాఁడు వచ్చి తీరవలయు’ నని పట్టుపట్టెను. ధర్మారావు వెళ్ళెను. రాధాపతి, మంగమ్మలుకూడ నచటనే యుండిరి.

రాధా—మీరు వచ్చినతరువాతఁ జక్రవర్తిగారు లేకుండుటలో సాగసులేదు. మంగమ్మ నవ్వెను. పంకజమ్మ చిన్నపుచ్చు కొనెను. శ్యామల—ఆయనకు మిమ్ముఁ గొట్టవలె నన్నంతకోపము వచ్చినదట! ‘ఏమిటది? తనకన్న గొప్పవాఁడు లేఁ డన్నట్లు మాటాడును. ఆయన యంతసేపు వాగి వెళ్ళిపోయినంతనే తనవాదమే నిజమైనట్లా? ఆయన చెప్పినవాని కన్నింటికిని బ్రతినమాధానములు చెప్పవచ్చును’ అని చక్రవర్తి—”అని శ్యామల యాఁగెను. కుమారస్వామి

గింజకొన్నాఁడని పూర్తిచేసెను. పంకజమ్మ—అయినను మఱి
 రమ్మని వ్రాసితిని. రెండు మూన్నాళ్ళలో మఱి వచ్చును.
 కుమార—ఇంక ధర్మారావుగారి యూరికుండి లేవిపోవలసినదే.
 రాధా—మీ రా నాడు చెప్పినవిషయములు చాలబాగున్నవండీ
 అయినను మీరు చెప్పిననానికన్నింటికిని ప్రతిసమాధానములు చెప్ప
 వచ్చును. కుమార—మీరు చెప్పిన ప్రతిసమాధానములకు మఱి
 బ్రతిసమాధానములు చెప్పవచ్చునుగదా! ఇట్లే యనవధిగాఁ బోవును.
 దీనికి సిద్ధాంత మెచ్చట? రాధా—దానిని సహృదయులు నిర్ణ
 యించవలయును. ధర్మ—ఇతఁడు సహృదయుఁడని నిర్ణయ మెట్లు?
 ప్రతివాఁడును దనకుఁ దానే సహృదయుఁడు. తా నెఱిగియున్నదియే
 సర్వోత్కృష్టమైనది. రాధా—అట్లు కాదు లెండి. ఇప్పు డింగ్లీషులో
 బెద్దపెద్దగ్రంథకర్త లున్నారు. వారి నొప్పుకొనవలయునుగదా!
 కుమార—మన భాషలో నున్న గొప్పగ్రంథకర్తలను నొప్పుకొనవల
 యును. రాధా—మఱి వారివలె గొప్పవారు మనలో నున్నారా?
 ధర్మ—రహస్యమంతయు నెచ్చటనే యున్నది. మీయభిప్రాయ
 మది. నే నింక నెంతవాదించిన నేమి లాభము? అందుకనియే యిది
 ప్రమాణ మని నిర్ణయించుకొనకుండ వాదనలోనికే దిగరాదు. నీకుఁ
 బ్రమాణమైనది వేఱు, నాకుఁ బ్రమాణమైనది వేఱైనచో నిద్దఱి
 మధ్య సామాన్యమైన భావమే లేదు. అప్పుడు వాదమే లేదు.
 తల్లియు, సహోదరియుఁ బురుషునకుఁ బవిత్రమూర్తులన్న సిద్ధాంత
 మంగీకరించనివానితో స్త్రీ పురుష కామేచ్ఛచుగుఱించి వాదించుట
 యెట్లు? అతని కందఱు నొక్కటియే. అతనికిఁ దల్లిగోఁగూడ
 స్త్రీత్వమే గోచరించును, మాతృత్వము గోచరించదు. కుమార—
 రాధాపతిగారు కొంతవఱకంతే నండి రాధా—అవును. నేనే కాదు;
 పాశ్చాత్యులైన కొందఱు మహాపురుషు లీ సిద్ధాంతమును నిర్ణయిం
 చిరి. నాకు వారితర్కము వచ్చినది. ధర్మ—ఎవనిసంస్కారమును
 బట్టి వానికిఁ గొన్నికొన్ని మనస్కరించును. జంతువులు భిన్నమత
 ములయందుఁ బుట్టుట వానివానిసంస్కారమునుబట్టియే. అది యాదృ
 చ్ఛికమైనచో మతములందు దురభిమానములు ప్రబలవు. క్రైస్తవు
 నకు మహమ్మదీయునకు విగ్రహారాధన పనికిరాదు; హిందువునకుఁ

బనికివచ్చును. వాఁ డది యచ్చటఁ బుట్టెనుగనుక; వీఁ డిదియిచ్చట
 బుట్టెను గనుక. ఇద్దఱును మహాతత్వవేత్తలైన ద్రష్టలు కాదు.
 తాను పుట్టినమతము, భావములు తనకు రుచించుచున్నవి. దానినే
 'సంస్కార' మందురు. రాధా—మీరు ప్రతివాదనయుఁ గొన్ని
 హిందూమతములలోని శబ్దములతో వాదింతురు? ఆ సంస్కార మన్న
 శబ్దమును తీసివైచి మాట్లాడుఁడు. ఆ మాటకుఁ గొంతయర్థము నిర్ణీ
 తమై యున్నది. ఆశబ్దము మామీఁదఁ బ్రయోగించెదరు. ధర్మా—
 నే నిదే చెప్పినది. భిన్నభాష లట్లే యుండును. మీయింగ్లీషులో
 మాత్రము కొన్నిశబ్దములు నిర్ణీతార్థములు కలవి యితరమతమువారి
 యెడలఁ బ్రయోగించినచో వారిని దెలివితక్కునవారినిగాఁ గనిపింపఁ
 జేయునవి లేవా? ఆర్థడాక్సు (Orthodox), పెసిమిస్టు (Pessimist),
 సూపర్ స్టిషను (Superstition) — ఈశబ్దములేమిటి? నీకు వ్యతిరేకముగా
 వాదించుచానిని నీ వీ శబ్దములుపెట్టి పిలిచి వాఁడు మూర్ఖుఁడన్నట్లు
 తేల్చెదవా, లేదా? అందుకని యే భాష కా భాష, ఏ సంస్కార
 మున కా సంస్కారము. శ్యామల — ఎప్పుడు నీ వాదములతోనే
 కదచిపోవుచున్నది. మీ రెప్పుడు పద్యములు చదువు మన్నను నిట్లే
 యేనియో మాటాడిపోవుదురు. ఈ వాదనవలన ఫలిత మే యున్నది?
 రాధాపతివంటివారు నేఁటితోఁ దమయభిప్రాయములు మాగుచ్చ
 కొనరు. మీరు వారితోఁ గలియురు. ధర్మా — పద్యములు నేను
 చకువ పోయినచో రాధాపతిగారి నే చదువు మనరాదా ? ఆ
 యనయు కవియేకదా! కుమార—మనమందఱము బయటికిఁ బోదము.
 రాధాపతిగారు పద్యములు చదువును. అందఱును నవ్విరి. రాధా
 పతి—నా గొంతు బాగుండదు. మీరు శ్రావ్యముగాఁ జదువుదురు.
 శ్యామల—మీరు తేపు వేషమువేయుదురు కాబోలునే — దానికి
 సంగీతము లేదా? రాధా—ఏ మున్నది? బంఠెంతు వేషములు.
 సుబుద్ధి నన్ను వేయు మన్నారు. దానికిఁ బద్యములున్నవి, నాకు వల
 దంటిని. ధర్మా — సారంగధరనాటకనూ? కుమార — అవునండీ!
 మంగమ్మగారు చిత్రాంగి, రంగావధానిగారు సారంగధరుఁడు.
 ఎవరో పెద్దకటకుఁడు — తెలుఁగుదేశమంతయుఁ పేరుమ్రోఁగినాఁ
 డట. ఆయనపే రెలుఁగనిది నే నొకఁడనే. ఆయన — వచ్చి రాజ

రాజనరేంద్రుడువేయును. వారి పే రేయిటండీ! రాధా—కుమారప్ప. ధర్మా—కుమారప్పగా కని యెచ్చటనో విన్నానే! కుమార — ఆయన వేలు, ఈయన వేలు. ఈయన నటకుడండీ! ధర్మా — నాటక మెప్పుడు! కుమా—ఇంక నాల్గురోజు లున్నది. పంక — మంగమ్మగారికి సంగీతముకూడ వచ్చునా? కుమార—ఒక్క సంగీత మేమిటి? ఒక్క సవత్సరముగో నగస్త్వండు సముద్రమునువలె విద్య లన్నిటి నీమె పుక్కిలించినది— ‘ఏకచతుకాహంకారనిశ్శేషశోషిత పాథోధిపయకుడైన ముని వలె.’ రాధా—కుమారస్వామి! నీవు కుఱ్ఱవాడవు. తెలుగు జక్కగా చదువుకొన్నావుసరేకాని, యెప్పు డెట్లు మాటాడవలయునో నీకు దెలియదు. కుమార—మీకు గోప మెందుకండీ. మంగమ్మగారు బాగుగనే యున్నది. ఆమె కేమియుఁ గోపము రాలేదే! మంగమ్మ— కుమారస్వామి యే మన్నను నాకుఁ గోపమురాదు. లేకపోయివ తేవు నేను చిత్రాంగి యేమిటి? అందులో నీ యూరిలోననా? ధర్మారావుభూముగము ముడివడెను. అతనికి ముండ్లమీదఁ గూర్చున్న ట్లుండెను.

శ్యామల—రంగావధానిగారు మంచి నటకులా? రాధా— చాల గొప్పవాడు. అతనికిఁ బేరు రాలేమకాని నటకుఁ డన్నచో నతడే నటకుడు. కుమార — నిజముగా నటకుడే యైనచోఁ బే రెందుకు రాదు? ఏదో గుణము లేనిచో నెంత మూఢలోక మైనను మెచ్చుకొనదు. లోక మొక్కొక్కప్పుడు దుర్గుణములు సుగుణము లనుకొనును. కాని లోకము మెచ్చుకొనినయెడల నేదో యొకవిశేష ముండవలయును. రాధా—అతడు గొప్ప నటకుడే. లోకమునకుఁ దెలియలేదు. ధర్మా—ఇప్పుడు స్త్రీలే స్త్రీపాత్రలు ధరించనలయును కాఁబోలు. కుమా—భరతాచార్యు లింద్రునిసభలో నచ్చరలచేత నాటక మాడించఁగా నచ్చరలే పురుషవేషము వేయుచుండిరట. అప్పుడు మేనక పెద్దయుద్యమము లేవదీసెను. తమప్రక్క నూర్వ శికాని, రంభగాని పురుషవేషము వేసినచోఁ దాను స్త్రీవేషము వేయ నన్నదట. ధర్మా—రావణాసురునిలంక కేమైన వెళ్ళివచ్చెనా యేమి? శ్యామల— లంకలో స్త్రీలు స్త్రీ వేషములు, పురుషులు పురుషవేషములు ధరింతురా? ధర్మా—అక్కడ నంతియే నట.

కుమార—అవునండి! అది వాల్మీకి రామాయణములో నున్నది.
 రాధా—నీవు చదివితినా? కుమార—నేను చదువలేదు. మంగమ్మ
 గారు చదివితినన్నది. శ్యామల—ఏమండీ, చదివినారా? మంగ—
 కుమారస్వామి యబద్ధమాడునా? కుమారస్వామి కుట్టవానివలె నెగిరి
 చప్పల్లు చటచెను. రాధా—కుట్టవానివలె నాయుల్లరి యేమిటి?
 కుమార—నేను కుట్టవాడనుగాదా? నాకెన్నెండ్లనుకొనుచున్నాను?
 ధర్మా—ఒక నలువదియేండ్లుండునా? కుమార—రాధాపతిగారికా?
 శ్యామల—వారికి బదునెన్నిదేడు లండీ! నాకు బదునాల్గు.
 ధర్మా—మాయద్దటినమమ సంతియేవార. కుమార—వెనుక నొక
 సారి యేడెనిమిదేండ్ల వార యంతిరే? ధర్మా—మాది పూర్వ
 కాలపు: బెండ్లిగనుక వయసులో దారతమ్యమున్నది. మీది
 మాకన్నఁ గొంచెము పైమెట్టుకదూ! వారడి తగ్గినది. కుమార—ఈ
 లెక్కప్రకారము మఱి పదేండ్లుపోవునప్పటికి మగఁ విన్నవాడు,
 భార్య పెద్దదియు నగును. ధర్మా—అప్పుడు మనదేశ మమెరికావలె
 నుండును. రాధా—ఆదేశమున మనవలె నట్టిపెండ్లిండ్లు చేసికోరు.
 ప్రేమ యున్న నే చేసికొందురు. ధర్మా—ప్రేమ యనఁగా నేమిటి?
 రాధా—ప్రేమ దివ్యమైనది. అదియే భగవంతుడు. ధర్మా—
 సామాన్యనూత్రిము లెప్పుడును బాగుగ నే యుండును. ప్రత్యేకవిషయ
 ములవద్దనే తగాదా! మనుజులందఱు దైవభక్తి కలిగియుండవలయు
 నన్నమాటలో నందఱి కభిమతమే యున్నది. దైవ మనఁగా నెవరు;
 భక్తియనఁగా నేమి; యన్నచోట భేదమువచ్చును. ప్రేమ భగ
 వంతుడే. ప్రేమ యనఁగా మీ యర్థ మేమి? స్త్రీ పురుషుల మధ్య
 నున్న ప్రేమయా, ఇద్దరు పురుషులమధ్యనున్న ప్రేమయా?
 ఈ 'ప్రేమ' యనుటలో 'నాత్మవత్సర్వభూతాని' యన్నంత
 యర్థమున్నది. అడ్డదిడ్డముగాఁ బెండ్లాడి, యది ప్రేమ, అది
 దివ్యము — ఈ మాటల కర్థము లేదు. స్త్రీ పురుషుల
 మధ్యనున్న ప్రేమకూడ దివ్యమే. కుమార — అయినచో
 మనమందరమును దేవతలమే. రాధా—కుర్రవాడవు, నీకుదెలియ
 దూరకుండు మనలేదా? కుమార—నేను కుర్రవాడ నేమిటి?
 వయస్సులోఁ గుర్రవాడ నైన నింకఁ గుర్రవాడేనా? 'ఉత్తమజ్ఞాన

వృద్ధు నా నుండెనేని, బాలుడయ్యుచు బూజ్యుండు బ్రాహ్మణుండు.' శ్యామల—మన మిప్పు డదికాదుగదా ! కుమార—పెండ్లి యైన దాక చెడిపోనట్లే. పంక—పెండ్లి, పెండ్లి, పెండ్లి—ఈయన నన్న నిద్దురపోనిచ్చుట లేదండీ ! శ్యామల—చక్రవర్తిగారు వెళ్ళిపోయిన తరువాత నసలు నిద్దురలేదు. తల్లి కూతువంకఁ జూచుచు చూచెను. కుమార—ప్రొద్దుపోయినది. ఇక సభ చాలింతమా ? రాధా—ఇచ్చటసభ యెవరు చేసిరి ? కుమార—మంగమ్మగారు.

తరువాత నెవరిదారిని వారు పోయిరి. వెన్నెలలు వచ్చెను. పంకజమ్మ, రాధాపతిమంగమ్మలును, శ్యామలాకుమారస్వాములును ధర్మారావును సాగనంపిరి. అది పూర్వము కోటలో నగరాలు మ్రోయువేళ. నౌబత్తుఖానాలు మ్రోయుచుండెను. ధర్మారా 'వా ధ్వని యెచ్చటి' దనెను.

కుమార—మంగమ్మగారు మఱల సినిమాలు మొదలు పెట్టిం చెనుగదా ! శ్యామల—మీ రాధ్వని యే మఱుకొన్నాడు ! ధర్మా—అదే యనుకొన్నాను.

నాటిరాత్రి రామేశ్వరశాస్త్రి పోరుపెట్టి యేడ్చెను. ధర్మారావు 'పిల్లవానికి దృష్టి లగిలిన దేమో !' యనెను. సావిత్రమ్మగారు కచ్చిక యాముదములో ముంచి వెలిగించి దృష్టితీసి ద్వారబంధము వద్ద రెండువైపుల నుంచెను. అరుంధతి 'పసిపిల్లలకుఁగాని రెండేండ్ల పిల్లవానికి కచ్చికలు దృష్టితీయుట యేమి' టన్నది. సావిత్రమ్మ—పిల్లవానికి రెండేండ్లా ? చోద్యముపోయెదవు ! ఏడాది వెళ్ళలేదు. ధర్మా—అమ్మా ! ఏడాది వెళ్ళకపోయినచోఁ బుట్టినరోజు పండుగ యెందుకు చేసినాము ? సావి—ఆ రీతిగా పిల్లవాని కేండ్లెక్కు వున్నవని చెప్పుకోరాదు.

అరుంధతి యుక్తతీసి నూతిలో వేసివచ్చెను. పిల్లవాఁడు పోరు మానలేదు. ఎవ్వరికి నేయఁ దోచినది కాదు. సావిత్రమ్మగా రా దేవునకు మొక్కుకొను, మీ దేవునకు మొక్కుకొను మనెను. అరుంధతి 'పోరానికొంపలకుఁబోయి వత్తురు. పిల్లవాఁడు పోరుపట్టినాఁ' డనెను. ధర్మారావు బయలుదేటి సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామియాలయము నకుఁ బోయెను. ఆలయముతలువు లప్పటికే వేయలేదు. ధర్మారావు

ధ్యానించెను : “స్వామీ ! నాహృదయము నీయెడలనే వినతమైనది. ‘వ్యూహ త్యేనం శౌరీః కథమపి సహస్రేణ శిరసాం’ అన్నవాక్యములోనున్న సహ సశిరస్సులతోడి శౌరివి నీ చని యెటుంగుదును. నాయందు నీ కింత దయయేకాని, నేను తినఁదిండి, కట్టగుడ్డ లేనివాఁడను. నావలన నీ కేమి యపకారము జరుగును? నే నొక మహాసంస్థ కధ్యక్షుఁడనైనఁగాను, కొంతవఱకైన నీ యాజ్ఞ నిర్వర్తించుటకు. కలి ప్రబలినకొలది జగత్తునుండి నీవే నిన్ను పసంహరించుకొనుచున్నావు. వేయిపడగలస్వామివి రెండుపడగలవాఁడ నైనావు. నేనునుబ్రహ్మహామినేకాని యెదురీదువాఁడను. ఎదురీదియుఁ బ్రహ్మహాసేగముచేఁ బ్రహ్మహమువెంటనే పోవుచుంటిని. ప్రహ్మహమన సముదాభిముఖముగా నీదువాఁడు, నెదురీదువాఁడు నిద్దఱును సముద్రమునకే పోవుచున్నారు. కాని వీఁ డెదురుతిరిగియుండుట లోకమునకు విపరీతముగా నుండును. నేను వేళానుగుణముగఁ గొంత యనిష్టమైనది చేసినను నది నేను బుద్ధిపూర్వకముగాఁ జేయుటలేదు. బురదఁ గుమ్మరిపుర్వవలెనే యుండుటకుఁ బ్రయత్నించుచున్నాను. నీవు కోపగించితీవా, మానివేయుదును. నీ రెండుతలలు పూర్వమున్నట్లే యుండునని యేమి సమ్మతము? కొంత మాటవచ్చును. మాటుచునే యున్నవి. కార్యమును శంకించి కారణమును నిర్మూలనము చేయుచున్నారు. ప్రమాణములలో సధమాధమ ముత్తమోత్తమమైనది. నన్ను మన్నించుము. నేను రామేశ్వరశాస్త్రిపుత్రుఁడను మాత్రమే. మఱి యింకొకభారము నాయం దుంచకుము.”

ధర్మారావు తిరిగి యింటికి వచ్చెను. పిల్లవాఁడు పోరుమాని, తల్లి బుజమమీఁద నిద్దురపోయెను మఱునాఁడు కుమారస్వామి వచ్చెను. ధర్మారావు ‘విశేషము లేమి?’ యనెను.

కుమార— నే నీ నాఁడుప్రొద్దున మంగమ్మగారియింటికిఁ బోయితిని. నేను వాకిట నిలుచుంటిని. లోపల మంగమ్మ రాధాపతులిద్దఱును వాదించుకొనుచుండిరి. వారి సంభాషణ యిది : “రాధా— నీవు చెడిపోవుచున్నావు. కుమారస్వామితోఁగలిసి నామీఁదికి దండు వచ్చుచున్నావు. ధర్మారావు చెప్పినది ప్రతిదియు నీకు వేదవాక్యముగా నున్నది. వాఁ డిచాడస్తఁడు. వీండ్లు బి. సి. నాఁడు పుట్ట

వలసినవారు. నేడు పుట్టినందుకు సంతోషించవలయును. మంగ — అంత నే పాయనవద్ద నోరుమూసికొనియుండి నామీద చలాయించెద రేమి! 'రాధా— ఆయన పెద్దచుహామేధావి! ఆయనముందు నేను మాటాడలేను. అందుచేత భయపడితిని. మంగ—మీనోటివెంటనిజము చూడుఁడెట్లు వచ్చుచున్నదో! రాధా— నీవు వట్టి యజ్ఞానురాలవు. ●ను నేను తెచ్చి సంవత్సరము నానావిషయములు బోధించి బాగుచేసి నందులకు నాకు మంచి గురుదక్షిణ యిచ్చుచున్నావు. మంగమ్మ— మీరుకాక మఱొకరైనచో నింత కన్న బాగుండెడి దేమో! అది యట్లుంచి, మి మ్మిప్పు డే మంటిని? కుమారస్వామి కుట్టవాడు. అతఁ డేదో నవ్వుచు ననిన మీ కంతకోప మెందుకు? రాధా— నీకుఁ గుమారస్వామిమీఁదఁ బ్రేమ పుట్టినది. మంగ—అవును, పుట్టినది. నేను రామేశ్వరమును వదిలిపెట్టినతరువాత నాకుఁ బ్రేమపుట్టని దెవనిమీఁద? నే నిందుకే పుట్టినది. రాధా—నేను నవ్వుచు నన్నా నులే, కోపపడకు. మంగ— ఇప్పుడు బాగుగానున్నది! హెచ్చిన తగ్గు మన్నారు. తగ్గిన హెచ్చు మన్నారు.

వీ రిట్లు మాటాడుకొనుచుండఁగా నే సంతయు విని లోనికిఁ బోయితిని. రాధాపతి మొగము వెలతెలవేసినాడు. నే నెఱుంగనట్లు కొంచెముసేపు కూర్చుండి, మంగమ్మగారితో 'సెలవండీ' యని చెప్పి లేచివచ్చితిని. వచ్చుచు రాధాపతివంక నోరగఁ జూచితిని. ఆయన నావంకనే చూచుచున్నాడు. ధర్మా— చక్రవర్తి వెళ్ళిపోవుట వలనఁ బంకజమ్మగారి కసలు నిద్రపట్టుటలే దన్నదే శ్యామల, అది యేమిటి? కుమార—అదా? అది యొకకథ. మాకు మొన్న తెలిసినది. చక్రవర్తి పంకజమ్మగారికిఁ గొన్నియుత్తరములు వ్రాసెను. అవి యామెపెట్టెలో నున్నవి. తాళపుఁజెవు లెప్పుడు నామెకొంగు ననే యుండును. మొన్న పొలమునకుఁ బోవుచు నవి మఱచిపోయి పోయినది. నేను పెట్టె తెరిచి చూచితిని. అది తప్పే ననుకొందు, ఇంగ్లీషులో నందుకే—ఫలితమువలన చేసినకార్యమును సమర్థించుట యని—అలాగు. ఆయుత్తరములలోఁ జక్రవర్తి రకరకములుగా వ్రాసినాడు. కొన్నిచోట్ల నాయనికీగఁజేంచి పంకజమ్మగారిని నిందించెను. ఈమె 'నీవు వచ్చి శ్యామలహృదయము నాహరించు' మని

వ్రాసినదట. ఆయన 'అట్లే వత్తును. మీరుకూడ సహాయపడినఁ గాని యట్లు చేయుటకు వీలుండ' దని వ్రాసెను. ఆ యుత్తరములతో నిద్దఱు దొంగలును బట్టుపడినారు. నే నవియన్నియు శ్యామలకుఁ జూపించితిని. శ్యామల 'నా కే సంగతియుఁ దెలియను. ఏనో పెద్ద మనిసి వచ్చివాఁడని నా ముఁకాలములముఁ దతనితో పికారుపోయి తినిగాని మఱియొకటి కాదు. అతఁ డనిచ నొన్నిచూటలు నా కిప్పు డర్థమగుచున్నవి. ఇదియూ నీనివెనుక నున్న రహస్య' మని యన్నది. ఆ రాత్రి తల్లికూతుఁడైద్దఱును బోట్లాడుకొనిరి. చివర కామె కొంత నే పేడ్చినది; యామె కొంతనే పేడ్చినది. కావలసినవారెవరో బోట్లా టలకుఁ జివరియంక మదియేగదా! ప్రొద్దుననే మఱి మఱాడు కొనిరి. ధర్మా—మఱియు జక్రవర్తిని రమ్మని వ్రాసితి నన్నదే. కుమార—అది యతనికన్నీళ్ళు తుడుచుటకు. అతనికి రెండువిధ ముల నిచటఁ బరాభవమైవది - ఒకటి యిది; రెండవది మీరు చేసినది. ధర్మా—నే నేని చేసితిని? కుమార—అది కాదండీ! అతఁ డదివఱకు వా రందఱియును సర్వజ్ఞునివలె మాట్లాడెడివాఁడు. ఆనాఁడు మీరు మాటాడుచున్నప్పుడు నోరుమెదల్చలేకపోయెను గదా! అదియొకఁ డతనికి బరాభవ మనిపించినది. ఈసారివచ్చినచో మిమ్ము గెల్చుటకేగాని, మిమ్ము గెల్చుటకుఁగాదు. ధర్మా—గెలువ నిమ్ము. ఇందులో నే మున్నది? తే పతఁడు వచ్చినచో నేనే తగ్గి మాట్లాడెదను. నీ కతనిబాధ వదలినతరువాత న న్నతఁ డేమన్నను ఫరవాలేదు. ఇవియన్నియు మానసికములైన గెలుపులు, ఓటములు. వీనివలన నగు నది లేదు, పోవునది లేదు. కొంతధనము పోయినచో, గుదిరిన దన్న సంబంధము చెడినచో-విచారించవలసిన దది. కుమా—మీ దంతయు చ సత్కార మండీ! ఒకప్పుడు శత్రువులమీఁదఁబడి చీల్చుదును. ఒకప్పుడు మీయంతట మీరే లొంగిపోయెదరు. ఆ యుత్తరరామచరిత్రలోని శ్లోక మేదీ మీరు చదువుచుందురే? ధర్మా—'వజ్ర' దపి కఠోరాణి మృదూని కుసునూ దపి, లోకోత్త రాణాం చేతాంసి కోపా విజ్ఞాతు మర్హతి.' కుమార—నాకు మీరు కూడ నట్లనిపింతురు. ధర్మా—అదే యన్నాఁడు దుష్కంతుఁడు - 'సర్వః కాంత మాత్మీయం పశ్యతి' యని. తమవా రన్నచో నంద

టికి నిష్టమే. కుమార—నే నట్లు చూచుట లేదు. నిష్పాక్షికముగానే చెప్పుచున్నాను. ధర్మా—నాకుఁ జనియున్నది. నీవు వెళ్ళుము. కుమారస్వామి—‘తేవు వత్తు’ నని వెడలిపోయెను.

నాఁడు సారంగధరనాటక మనఁగాఁ గుమారస్వామి వచ్చి ధర్మారావున కొకటికెట్టు నిచ్చెను. “మంగమ్మగారు మీ కీ టికెట్టిమ్మన్నదండీ! ఇంక వారమున కొకనాటకముగా వేయుదు రట. ఈ నాటకమునకే కా దీ టికెట్టు. అన్ని నాటకములకు సుపయోగ పడును” అనెను.

ధర్మా—ఈ టికెట్టు జాగ్రత్తగా దాచుకొనుట కిది యొక పనియా? కుమార—మీ రన్నినాటకములకును . రానచ్చు నని చెప్పటయేకాని, మిమ్ము తరువాత టికెట్టుడుగునా రెవ్వరుండు? ధర్మా—నే నసలు నాటకమునకు వత్తుకో, రానో? కుమార—మీరు రాకతప్పదు. ధర్మా—ఏమంత బలవంతము? కుమార—వారి కోసము కాదండీ! నాకోసము. నాకు మీ రేమైనను జెప్పవచ్చును గదా! ధర్మా—ఏమియుఁ దెలియని పదిమంది దౌర్భాగ్యులకుఁ జెప్పటకన్న నొకబుద్ధిమంతునకుఁ జెప్పటయే మంచిది. కుమార—(నవ్వుచు) నేను బుద్ధిమంతుడనుగదండీ, అందుకనియే రమ్మను చున్నాను. నాటిరాత్రి ధర్మారావు బయలుదేఱెను. అరుంధతి—మంగమ్మ మీకు టికెట్టు పంపించెను గాబోలు. ఏదోకథ చెప్పెదరే, యట్లున్నది. మీరు చివర కీ నాటకములకుఁగూడ బయలుదేరినచోఁ జెప్పవలసిన దే మున్నది? మొన్నరాత్రి పిల్లవాఁడు పోరుపెట్టి నాఁడు. నేఁడు మఱల మీరు బయలుదేలుచున్నారు. మొన్నటి దొక చిన్న వ్యవహారముగనుక తేలిపోయినది. ఈసారి యేదో నాకే కావలయును. ధర్మా—ఇంగ్లీషువాఁడు చెప్పినట్లుగా నీవు వట్టి నూపర్ స్టిషన్ అయిపోవుచున్నావే!

అరుంధతి ధర్మారావు మనసులోఁ బలుచబడుట చూచి భయపడెను. “నిరంతరము సముద్రమువలె లోతుగానున్న యీ యనప్రకృతి నేఁ డేలొకో మివులఁ దేలికయైనది?” అని యామె యూహించి యా యర్థ మెఱుఁగలేకపోయెను. భర్తచుగూర్చి చెడు తలం పామెకు రాదు. మఱి దీని కర్థ మేమి? అరుంధతి యట్లే

మానముద్రవహించి చూచుచుండఁగనే ధర్మారావు వెడలిపోయెను. అతఁడు వెళ్ళువఱకు నాటకపుజావశియంతయుఁ గ్రీక్కిటిసియుండెను. ద్వారములవద్ద రకరకముల క్రాపింగులవా రధికారముచేయుచుండిరి. కుమారస్వామి ధర్మారావు లెట్లో త్రోవఁజేసికొని లోనికిఁబోయిరి. కూర్చుంచుటకు స్థలమే లేదు. కుమారస్వామి యొకస్థలము చూచి యిరువురును గూర్చుండిరి. మబ్బుచిసినాఁటి సముద్రమువలె జావడి మ్రోతవెట్టుచుండెను. కుర్చీలమీఁద సంఖ్యలు వేసి యాప్రకారముగా సామాజికులు కూర్చుండవలయు ననిరి. ఒక కుర్చీపై నొకఁడు కూర్చుండెను. ఆ కుర్చీసంఖ్యగల టికెట్టువాఁడు వచ్చి వానిని లెమ్మనెను. వానికి గేదెకొమ్ముల క్రాపింగును, వెడల్పైన దవుడ యెముకలును, జింతనివ్వలవంటి కన్నులును గలవు. వాఁడు లేవ ననెను. టికెట్టుకొన్నవాఁడు కాలేజి విద్యార్థి. కూర్చున్నవాఁడు 'మఱల మాటాడితివా తన్నులు తిందు' వనెను. విద్యార్థి ద్వారము వద్ద నిలుచున్నవారితోఁ జెప్పెను. వాడు కూర్చున్నవానిని జూచి యింకొకతో 'నింకొకచోటఁ గూర్చుండు' మనిరి. ఆ విద్యార్థి మఱల వానికడ కే పోయి వానిని లెమ్మనఁగా వాఁడు కొట్టెను. అది పెద్ద యల్లరియైనది. పోలీసువారువచ్చి సర్ది వేసిరి. కాని చో టిప్పించలేదు. ధర్మారా వా విద్యార్థిని దనవద్దఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొనెను.

విద్యార్థి—వాఁ డెవఁడండీ! కుమార—ఎవఁడేమిటి? గవర్నరుజనరలు. పోలీసువారుగూడ వానికి భయపడుట చూడలేదా? విద్యార్థి కేడుపువచ్చుచుండెను. ధర్మ—నీ వే క్లాసు? విద్యార్థి—బి ఏ. మొదటి సంవత్సరము. ధర్మ—మీహాస్థలులో నింకెవ్వరును రాలేదా? విద్యార్థి—నేను హాస్థలులో నుండుట లేదు. ఊరిలో నున్నాను. అయినను నిప్పుడు కళాశాల లేదుకదా! నేను చదువు కొంపమని యాయూరిలో నుంటిని. ధర్మ—నీ పే రేమి? విద్యార్థి—తిరుమలరావు. కుమార—వాఁడు రంగఁ డని పెద్ద రాడి యండీ. చలపతి వెళ్ళినతరువాత నితఁడే యూరికి పెద్ద. హార్మనీ మ్రోగించుట మొదలుపెట్టిరి. విద్యార్థి తనదెబ్బ మఱచిపోయి తెరవంకఁ జూచుచుండెను.

కుమార—ఈ తెర లెచ్చటనుండి వచ్చెను! బాంబాయి చిత్ర కళతో దేశము సగము పాడయ్యెను. ప్రాచ్యచిత్రకళ తత్సంప్రదాయ వేత్తలకే కాని యితరులకుఁ దెలియుట లేదు. ఈ బాంబాయి చిత్ర కళయైనను సరిగాఁ దెలియని నాల్గవరకపుఁ జిత్రకారులచేత ఏ తెరలు వ్రాయఁబడినవి. ధర్మా—చూచువారి కట్టి చిత్రములు దుష్టవర్ణ సాంకర్యము వలనఁ గ్రమముగా వారినేతములకు మంచిచెడ్డలు తెలిసి కొనుశక్తి పోవును. కుమార—ఆబామ్మ చూచితిరా? దాని ముక్కంత పొడు గేమి? తిరుమల—దొరసానుల కంతే. ధర్మా—దెబ్బ ముఱచి పోయి నట్లున్న దే? తిరు—అంతేనండీ! పోలీసువాండ్రని పేరేకాని, వాండు) వీండు నొకటియే.

వెనుకనుండి చివరితరఁగతిసామాజికులు చప్పట్లుకొట్టుటయు నీలలు వేయుటయు సాగించిరి. సావడియంతయు గందిర నోళముగా నుండెను. తేట యెత్తిరి. రాజరాజనరేంద్రుఁడు వచ్చెను. ఆయన మహానటకుఁ డని యిదివఱకే ప్రఖ్యాతిపడియుండుటచేత జనులందఱు నాయనయెడల గౌరవము ప్రకటించుచుఁ జప్పటులు చూచిరి. ఆయన యింగ్లండులోఁ జక్రవర్తియైదుట మహారాజువలె శరీరోర్ధ్వ భాగము వంచి యూరపియనుసలాము చేసెను.

ధర్మా — మొదటనే రసాభాసమా? తా నొకపాత్రగా రంగముమీఁదికి వచ్చె నాయెను. అప్పుడే తనపాత్ర ముఱచిపోయి, తాను కుమారప్ప యైనాఁడు. తిరు— రాజరాజనరేంద్రుని వేషము చూడండీ! ఎంత చక్కఁగాఁ గట్టెనో! కుమార— రాజరాజనరేంద్రుఁడు నక్కీ యంచునఁజుట్టిన లేతగులాబిపంచె కట్టుకొనునా? ధర్మా— ఈ నాటకములోని రాజరాజనరేంద్రుఁడు చాళుక్యనృప తియే యేని- యాయన క్షత్రియుఁడు, కర్మిష్ఠి. రంగుబట్టనే కట్టడు. కుమార— జరీపనిచేసిననల్లముఖమల్కోటు తొడుగునా? ధర్మా— వీండు) వేషములు వేయు నప్పుడు-పూర్వరాజులబొమ్మలు పెద్దపెద్ద వస్తుప్రదర్శనశాలలలో నుండును- అవి చూచి వానిప్రకారమైనను వేషములు వేసికొనరు. కుమార — ఈ యూరికోటలో నున్నవంటికికదా హరప్ప, కృష్ణమనాయల చిత్రములు? అవియును జూడవచ్చును. ధర్మా— 'ఎవనికిఁ బుట్టిన బిడ్డరా పెక్కి పెక్కి

యేడ్చిన' దని యిగోడంతయు వారి కేమి పట్టినది? సామాజికులు తెలియని తమకంటికి నేదైననుసరే, యింపుగా నున్నదనియే యనుకొందురు. అందుచేత వీరియాటలు సాగుచున్నవి. కుమార - మహామహాదుష్యంతుని వేషమునకే గతిలేదు. వానివేషము మైసూరు మహారాజాభిత్తు. ఇంక రాజనరేంద్రునికు వచ్చినది!

మువ్వరును నవ్విరి. వీరు మువ్వరును మాటాడుచున్నందుకుఁ బ్రక్కవారికిఁ గోపమువచ్చెను. రాజరాజనరేంద్రుఁడు పద్యము చదివినప్పుడెల్ల నొక వికారముగాఁ జదువజొచ్చెను.

ధర్మా- వాచికము చూడు మెంత బాగుగా నున్నదో! కుమార - నెల్లూరుచదువు చదువుచున్నాఁడు. ధర్మా - అట్లనకుము. ఆవై పునమాత్రము మహానుభావులు లేరా? దొకస్వామిగారిని జూచితివా? ఆయన చనిపోయి యైదాతేండ్లైనది బెజవాడలో నాయన తానీషా చూచితిని. ఓహో! ఏమి మహానుభావుఁడు? ఆయన తనవద్దకు వేషమువేయుదు నని యెవరై నవచ్చెనా, మొదట జుట్టు తీయించెడివాఁ డట! తాను ధరించు పాత్రానుగుణముగాఁ జుట్టును, మీసములను, గడ్డమును ధరించవలయును. ఇప్పుడు ప్రతి వాఁడును బుట్టంతజుట్టును పెంచును. ఏ వేషమునకైన నదియే జుట్టు. రాజనరేంద్రుని కదే జుట్టు; సారంగధరున కదే జుట్టు. బ్రాహ్మణుఁడైన సుబుద్ధికి నదియే. కుమా-పూర్వనటులకుఁ బ్రస్తుత నటులకు నదే భేదము. పూర్వము నటుఁ డనఁగనే జుట్టు తీయించెడి వాఁడు. ఇప్పుడు నటుఁ డనఁగనే జుట్టు పెంచును. ప్రక్కనున్న యొకాయన-ఏమయ్యా! మీరు మమ్ము నాటకము చూడనీయరా యేమి? కుమార-చూడవయ్యా! చూడు! మామాటలు నీకన్నుల కేమి యడ్డము పచ్చెను? అదుగో సారంగధరుఁడు వచ్చుచున్నాఁడు, చూడుము.

రంగావధాని సారంగధరుఁడై ముఖమల్లాగు, ముఖమల్ కోటు, లేతగులాబితలగుడ్డ, పైని కలికితురాయితో వచ్చెను. అందఱును జప్పటులు గొట్టిరి. అతఁడు వచ్చుచునే పద్య మారంభించెను. సంగీతము పాడిపాడి, పద్యము సగ ముండఁగనే యొకకీర్తన మొదలు

పెట్టెను. కీర్తనయైనంతనే మఱల మిగిలినపద్యము చదివెను. అది యంతయుఁ బావురము లెగురుటను మెచ్చుకొనుట.

ధర్మా-కుమారస్వామి ! ఆ పాటలోని శబ్దములేమియో, వాని యర్థమేమియో, నీకుఁ దెలిసినదా ? కుమార- ఈ హర్మనీ, తబలావాండ్రు విననిచ్చిరా ? వీరిమోతకన్న నెక్కువైనది.

సామాజికులందఱును బద్య మాఁపినంతనే, చప్పట్లతో నాకా శము పగులఁగొట్టిరి. వన్సుమోరులు బయలుదేతెను. సారంగధరుఁడు రంగముమీఁద పరవళ్ళు త్రొక్కుచుండెను. రంగ మొకవైపునుండి మఱియొకవైపునకుఁ బరువులెత్తెను. కుమార-సారంగధరుఁడు మంచి వినయవంతుఁడు సుమండీ ! అతనిమొగములోఁ జూడుఁడు- సిగ్గుతో మొగమంతయు మూసికొనిపోయి, ఫాల మెంత విశాలముగానున్నదో? ధర్మా-రాజగదా ! మొగము మూసికొనిపోవుట యదృష్టవశాత్తము. కొంతసేపటికి చిత్రాంగి వచ్చెను. వచ్చినంతనే సామాజికు లైదు నిమిషములనఱకు రోదయడఁగించలేదు. ఈలలు కొట్టువారు, చప్పట్లు చఱచువారు, అసభ్యములైన కేకలు వేయువారు-చావడి దద్దరిల్లి పోయెను. చిత్రాంగిమాట వినిపించువఱకు పదినిమిషములు పట్టెను. అదియు ముందున్న వారికి. మంగమ్మ చాలవివేకముతో నభినయించెను. చిత్రాంగి రాజభార్య. సారంగధరుని వలచినది. అంతమాత్రమున కులముచేత పచ్చిభోగముది కాదు. మంగమ్మ యభినయము తదనుగుణముగ నున్నది. కుమార-అందఱికన్న మంగమ్మగారియభినయమే బాగుగా నున్నది. ధర్మా-అవునోయి ! ఈ స్త్రీపాత్రధారులకు సత్యభామ, చిత్రాంగి భోగమువాండ్రవలెఁ గనిపింతురు. సత్యభామ జగన్నేతకుఁ బ్రియురా లేమిటి ? అందులో వివాహము చేసికొన్న భార్య; రాజకుమారి, ఆమెనుగూడ దుష్టచుగానే ప్రదర్శింతురు.

సారంగధరుఁడు చిత్రాంగిమాట వినలేదు. వారిద్దరు నేమేమి యనుకొనుచుండిరో యొకటే మ్రోఁగుచున్న సామాజికులకు వినిపించలేదు. నటకు లందఱును వారివారిభాగములు వారే యాశువుగాఁ జదివిరి. ధర్మవరము కృష్ణమాచార్యులుగారినాటక మని ప్రకటించిరి. కుమారప్పగారు మహాశువుగా వచనములు కొట్టిపోసిరి. ఆయన

యొక్కొక్క యభినయమునకు సామాజకులు దిగ్రాభింతులైరి. ధర్మ- ఆ భూవిక్షేపము, సదవయవచాలనము చూచితివా? మంచి నటకుడే. అది సహజమైనగుణము. తక్కినవి చదువుకొని తెచ్చుకొన వలయును. కుమార- ఆయన ఎమ్. ఏ. పరీక్షయైనాడండీ. ధర్మ- అందుకనియే మఱియు నధ్యాన్నము. వీరందఱును బాత్రలయొక్క శీలమునకుఁ గ్రొత్తవ్యాఖ్యానముచేయునట్లు నటించు మందురు. వీరికి రసస్వరూపము తెలియదు. ఈ వ్యాఖ్యానము లెవరికిఁ గావలయు? అదిగో చూడుము! సారంగధరుని దాను చంపు మని చెప్పి, యన వసరముగా నేదియో స్వగతము దంచి స్తంభ మభినయించినాడు. అతఁడు స్తంభగతుడై యుండఁగాఁ జిత్రాంగి యా మాట యన్నది. దానికిఁ దాను సమాధానము చెప్పుచున్నాడు. స్తంభగతుడైన తన కా వాక్య మెట్లు వినిపించినది?

ప్రక్కనున్న యాయన 'అయ్యా? మీగోలతోనే సరిపోవు చున్నది. మేము డబ్బిచ్చినది నాటకము చూచుటకా, మీమాటలు వినుటకా?' అనెను. కుమార- నాటకము చూచినచో మునుపటి వలెనే యుండువు. మామాటలు వినినచోఁ గొంత బాగుపడ వచ్చును.

ప్రక్కాయన 'తెలివికలవాడవులే. ఇంక నోరుమూయు'మనెను. ధర్మరా 'వెందుకయ్యా తొందరపడెద' వనెను. ప్రక్కాయన 'యిం దాఁకటినుంచి చూచుచుంటిని. మీ రిద్దఱు వాగినవారు వాగినట్లే యున్నారు. పైఁగా పెద్దమనిసివలె సర్ది చెప్పవచ్చెదవు! ఆ కుర్రవా డిందాక తన్నులు తినెను. నీకుఁ గూడఁ గావలయునా?' యనెను. కుమారస్వామి ధర్మరావులు వాగ్వృత్తిగాని హస్తవృత్తి యెఱుఁ గరు. తిరుగఁబడినచో ధర్మరావు రెండు కొట్టఁగలడు, రెండు తిన గలడు. కాని యట్టిచోట్ల దెబ్బలాడుట యతనికి మర్యాద కాదు. అప్పటికే నలుగురును అతనివంకఁ జూచుచుండిరి. అందుకని ధర్మ రావు మాటాడక యూరకుండెను. కాని యతనికన్నులలో నిప్పులు కురియుచుండెను. ప్రక్కాయన ధర్మరావును గోరచూపులు చూచు చుండెను. ధర్మరావు బయటికిఁబోయి చివరతరఁగతిలో వెదకెను. అచ్చట వెంకటేశ మని యొకఁడు కనిపించెను. వాఁడు గొల్ల. కబీరు

నకు వానికి మిక్కిలిన్నేహము. ధర్మారావు వేంకటేశమును దీసికొని వచ్చి యా ప్రక్కాయనను జూపించెను. 'ఇతఁడు నన్నుఁ గొట్టునట. ఇంటికిఁ బోవువఱకు జాగ్రత్తగాఁ జూచుచుండు' మనెను. తిరుమల రావును గొట్టిన రాడి 'ఏమిటిరా, వేంకటేశము!' అని కేకవేసెను. వేంకటేశము 'ఇచ్చట నొకముండ యున్నదిలే. అది కొట్టునట!' మనెను. ప్రక్కాయన వేంకటేశము వంక, దూరమున నున్న రాడి వంక మిట్టిమిట్టి చూచెను. వేంకటేశము 'రా! బయటికి రా' యని గద్దించెను. ప్రక్కాయనకు ముదురపాకమునఁ బడ్డదని తెలిసినది. అంతటితో నతఁ డూరకుండెను. గేదెకాపింగురాడికి ధర్మారావు వేంకటేశమును తెచ్చెనని తెలిసెను ధర్మారా వాదరించిన కుర్ర వానిని దాను కొట్టెను. రాడి తాను కూర్చున్నచోటునుండి లేచి, తిరుమలరావును 'నీ స్థలములో నీవు కూర్చుండవయ్యా' యని పిలిచెను. తిరుమలరావు 'దెబ్బ చాలునులే' మనెను. వాఁడు మఱి మాటాడక చావడిలోనుండి వెడలిపోయెను.

నాటకములో హాస్యగాఁ డొకఁ డుండెను. వాఁ డదివఱకే గ్రామభోనుష్టేట్లు కొన్ని యిచ్చెను. ఆ హాస్యగాఁడు రాజసేవకుని వేషమువేసికొని వచ్చెను. సామాజికులు వానిని వాఁ డిచ్చిన గ్రామభోనుమాటలు పాడు మని కేకలువేసిరి. రాజరాజనరేంద్రుఁడు మూర్ఖులలో నుండెను. చిత్రాంగి యుద్విగ్నస్థితిలో నుండెను. వాఁడు పాటలుపాటక తప్పక వచ్చెను. వాఁడు పాడినంతసేపు రాజనరేంద్రుఁడు మూర్ఖులలో నె ట్లుండును? ఈమె యుద్విగ్నముఖలక్షణములే యెట్లు నిలుపుకొనును? సామాజికులకేకలు మఱియు నెక్కువయ్యెను. కుమారప్ప గొప్పనటఁడు. ఆయన రసభంగమైనయెడ లన్ని సర్దుకొనవచ్చునట! వారు వెంటనే మూర్ఖుడేటి, 'సేవకుడా! మా మనస్సు చాలవిషాదపూరితమై యున్నది. నీవు కొంత సంగీతముచేసి మాకు సంతోషము కలిగించుము' అనెను. వాఁడు పాటలు పాడెను. ధర్మారావు దిగ్భాంతుడై పోయెను. కుమారస్వామి కుమారప్పను దిట్టుచుండెను. ప్రక్కాయన కన్నులు ముందుండెనుగాని వెనుకకుఁ జూచుచుండెను. అందుచే గుమారస్వామిమాటలు వినిసించలేదు.

ధర్మారావు రెండుగంటల కింటికి బోయెను. సావిత్రిమ్మగారు తలుపుతీసెను. అతడు పోయి పాదప్రక్షాళనముచేసికొని చిన్నమంచముపై బరుండెను. పిల్లవానిని బెట్టుకొని యరుంధతి పెద్దమంచము మీద బరున్నది. ఆమెకు మెలకువ వచ్చి 'ఇంటికిసరిగావచ్చితిరా?' యనెను. ధర్మారావు 'అంతసరిగా రాలేదు' అనెను. అరుం- దారిలో పా మడ్డమువచ్చెనా? ధర్మా- నా కెప్పుడును పా మడ్డము రాదు. నన్ను రక్షించునదే పాము. అరు- ఆయనకు బని కల్పించునదే మీరు.

ధర్మారావు నిద్రపోయెను. తెల్లవారవచ్చుచుండెను. అతని కొక కల వచ్చెను. ధర్మారా వొకవోట గూర్చుండెను. ఆ స్థలము సముద్రపుటొడ్డు. సముద్రము హోరు మని మ్రోయుచుండెను. మబ్బు పట్టి చినుకులు పడుచుండెను. గాలి హోరు మని ఫెళఫెళార్భటలతో వీచుచుండెను. ధర్మారా వచటనుండి లేచిపోద మనుకొనెను. కాని లేవలేడు. జలము పొంగి యంతంతకు దనమీదికి వచ్చుచున్నది. మఱికొంతసేపు కూర్చున్నచో సముద్రము తన్ను ముంచి వేయు నేమో! అతని కేమియు దోచలేదు. ధర్మారావు మనస్సులో 'రామ రామ' యనుకొనెను. అంతలో అతనికి దాను చూచుచున్న సముద్రముమీదినుండి వేయిపడగలతోడ యొకమహాసర్ప మవ తరించెను. తన్నహాసర్పసహస్రఫణామండలి ధర్మారావుచుట్టు నభేద్యమైన మణిప్రాకారమును నిర్మించెను. సముద్రము ఫణామండలమును దనతీవ్రరంగాఘాతములచే దాడించెను. ఆ తాడనములకు సహస్రఫణములు లోనున్నచిన్నిచిన్నిబొమిక లన్నియు విటిగి నిశ్శక్తికము లయ్యెనేమో! మణిప్రాకార మభేద్యముగా నుండెను. అరుంధతి వచ్చి భర్తను లేపి, పోయి పిల్ల వానివద్ద బండుకొనుడనెను. అతనికి మెలకువ వచ్చిచూడగా దన చుట్టుచున్న మణిప్రాకారము భార్యమందస్మితచ్ఛటాపాళిగా గోచరించెను. అదియే యిదియై పరిణమించెను గాఁబోలు!

మఱునాడు కుమారస్వామి మంగమ్మయింటికి బోయెను. ప్రొద్దుకుంక వచ్చినది. ఇంట నొక్క మంగమ్మయే యుండెను.

కుమా- నటకు లందఱు నేరండీ? మంగ- కోట చూచుటకుఁ బోయిరి. కుమా-మీరు వెళ్ళలేదేమి? మంగ- ఎవరైన నీబోటిబెద్దలు వచ్చెదరు, ఆతిథ్య మీయవలెనని? కుమా- ఆర్షమా, అనార్షమా ? మంగ- నీవు పండితుఁడవు. నా కేమి తెలియుచు ? కుమా- అదిగా దండీ! ఆర్షమైనచో నావుపెయ్యయేదైన నున్నచోఁ జంపి నండిపెట్టవలయును. మంగ- ఆవుపెయ్య లేదు. చిన్నగేదెపడ్డ యున్నది. అది యైనను వండిపెట్టుటకు రాదు. పెండ్లిచేసికొనుటకై నచో నిచ్చెదను. కుమా- నాకుఁ బెండ్లియే కాళే దాయెను. అయినతరువాత దున్నలు పుట్టినచో మీసంబంధము చేసికొందురు. మంగమ్మ - అవు నప్పటికి మనసిద్ధాంతము సరిపోవును. మా గేదెపడ్డ పెద్దది, మీ దున్న చిన్నది! కుమా- ఇప్పుడు రాధాపతిగా రుండవలయును. మంగ- తలకొట్టి మొలవేయునా? కుమా- అయినవాఁ డేదైనను జేయవచ్చును. మంగమ్మ- అల్లరి పిల్లఁడా ! నీ విక్కడనుండి వెళ్ళిపో! కుమా- ఈ యాతిథ్య మార్షము కాదు, అనార్షము కాదు. మంగమ్మ-అవునుగాని, ధర్మారావుగారిని గలిసికొంటివా? కుమా- ఇంతవఱకు నిద్దురపోవుటయే సరిపోయినది. ఎందుకు? మంగమ్మ- నాటక మెట్లున్నదో? కుమా- నేను చెప్పుదునా? మంగ- నీవు చెప్పనది నా కక్కఱలేదు. కుమా- ధర్మారావుగారి కెట్లున్నదో చెప్పెదను. మంగ- అది నీ కెట్లు తెలియును? కుమార- రాత్రి మే మిద్దఱము నొకచోటనే కూర్చున్నాము. నాటకమాడినంతసేపు ధర్మారావుగారు నాటకము తన కెట్లున్నదో చెప్పుచునే యున్నారు. మంగ- ఎట్లున్నది?

కుమారస్వామి తనకీష్టములేనివిషయమును జేయి నేలకుఁ జూపించి యిట్లున్న దని చెప్పెను. అనఁగా మంటివలె నున్న దని యతనియర్థము. చేయి యిట్లు చూపించుట యందఱికిఁ గోపము. కుమారస్వామి యట్లు చేసినపుడెల్ల మంగమ్మ, పంకజమ్మ, రాధాపతులు మండిపోదురు. మంగమ్మ నాటక మెట్లున్న దనఁగాఁ గుమారస్వామి యిట్లున్న దని చేయి నేలవంకఁ జూపించెను. ఆమె కూర్చున్నది లేచి, కఱ్ఱయొకఁడు పుచ్చుకొని, 'నీ వింక మాయింటికి రాకు. పో' అని కొట్టఁబోయెను. కుమా "కొట్టవమ్మా! కొట్టు! నేను ధర్మారావుగారియభిప్రాయ మిట్లున్న దని చెప్పినాను. కొట్టు! ఈ దెబ్బ

తీసికొనిపోయి సర్వారావుగారికే యిచ్చెదను.” ఆమె కట్టపాతినేసి పోయి, మఱిలఁ గుర్చిలోఁగూర్చుండి ‘విజముగా నా రక్షేయన్నారా?’ యనెను. కుమా- వారు నేలమీఁద నుమియ లేదు. మంగ- వమియు బాగుండలేదా? కుమా- మీవేషమే కొంత బాగున్న దన్నారు. మంగమ్మ-పోవోయి! ముఖస్తుతి సేయుమంటివి! నే నెన్నఁ డును రంగముమీఁదికే యెక్కలేదు. కుమా- నాలుగైదుసార్లు రంగముమీఁద కెక్కుటవలన భయము వదలుటయేకదా, లాభము? అది మీ కిదివఱకే వదలివది. మంగ- నీవు న న్నేమాటపడిన నా మాటయే యనుచున్నావు. కుమా- అందఱి ననుటకు వీలగునా? మీ రన్నచో నాకుఁ జనవున్నదిగనుక ననుచున్నాను. మంగ- ఇప్పు డీ కబుర్లకేనా, ఏదైన బనియుండివచ్చినావా? కుమా- రాత్రి నాటకమున కేమాత్రము డబ్బు వచ్చినది? మంగ- పన్నెండువందలు వచ్చినవి. కుమా- జనము డబ్బులేను, లేదని యేడ్చెదరు. ఎచ్చట నాటకము వేసినను వేయికిఁ దక్కువలేదు! ఖర్చులు పోగానే పన్నెండు వందలా? మంగ- కాదు; ఖర్చులు నాలుగు వందలైనవి. కుమా- నాల్గువందలు పదిరూపాయలైనవి. మంగ- అది యేమిటి? కుమా- ఇప్పుడు పదిరూపాయలు నా కిచ్చుచున్నారకదా! మంగ- నే నిచ్చుట లేదు. కుమా- ఇచ్చుటలేమా? నేను గుంటూరు పోయి రావలయును. మంగ- నాడగ్గఱలేను, అత్తగారి నడిగి తీసికొనరాదా? కుమా- అత్తగారైనచో నడుగనే యక్క-ఱలేను. ఆమెకు నామీఁద నిప్పుడు కంతమువఱ కున్నది. అప్పుగానే యిండు, మఱిలఁ దీర్చెదను. మంగ- ఇదివఱకిచ్చిన పాతికరూపాయలు? కుమా- అన్నియుఁ గలిపి యొకసారియే యిచ్చెదను. అంత యపనమ్మకమైనచో నోటు ప్రాయించుకొనుఁడు. మంగమ్మ- నాలుక గీసికొనుటకా? కుమా- ఈ డబ్బంతయు మీదైనట్లు మాటాడెదరేమి? మంగమ్మ- మఱి యెవరిది? కుమా- ఆ ఛెరసాలలోని కేఁగినాయనది. మంగ- వానిది, నీది. కుమా- ఎవరిచో నా కెందుకు? పదిరూక లిట్లు పారవేయండి, పోదును. మంగ- కాధాపతిగారిని రానిమ్ము. డబ్బాయనవద్ద నున్నది. కుమా- ఆయన వచ్చినచో నాకు వచ్చినట్లే! అబ్బో! మీరా, డబ్బు నమ్మి యాయనవద్ద నుంచెడిది? ఏడిపించక

తొందరగా నిప్పించనమ్మా. మంగ — తేవుస్త్రోద్ధునగదా వెళ్ళునది? కుమా — ఎందుకు? జంపెదవు? ఇచ్చినచో నిమ్ము, లేకపోయినచో నేను పోవుచున్నాను. మంగ — రావయ్యా, అంత కోప మెందుకు? కుమా — చెంగల్రావుకూడ పికారు వెళ్ళేనా? మంగ — రాధాపతి గారు వానిని గోటలో దాసీచాండలోఁ గలిపి వచ్చెద నన్నాఁడు. వాడు భయపడి రావో యని గోల కెత్తెను. రంగావధాని వట్టిదే యని లాలనఁజేసి తీసికొనిపోయెను. కుమా — రంగావధానిగా రన రేమి? ఓహో! అందుకనియా? మంగ — ఎందుకని? కుమా — ఆయన సారంగధరుఁడు, మీరు చిత్రాంగి, అందుకని. మంగ — నేను పదిరూపాయ లీయను పో! కుమా — నే నన్నమాటలోఁ ద ప్పేమున్నది? సారంగధరునకుఁ జిత్రాంగికి నేమి సంబంధ మున్నది? మంగ — డబ్బిచ్చెదను. తీసికొనిపో, గోల — అని తెచ్చియిచ్చెను. కుమా — అయ్యో! ఇంకొకపదిరూపాయ లన్న నడుగకపోతిని! మంగ — ఆ డబ్బిటు తే. నీకుఁ దిమ్మక్కగా నున్నది! ఇక్కడ డబ్బుప్రోగువేసుకొని కూర్చున్నానా యేమి? కుమా — మఱలఁబుచ్చుకొనుడబ్బుకోస మింత యల్లటిచేసెద రేమి? మంగ — తిమ్మన్నగారు తీరుగాఁగూర్చుండఁబెట్టి బారుగావడ్డింతురన్నట్లు నీ డబ్బు మఱల నీయఁ బోవుచున్నావు? కుమా — నేను మఱల నీయ వలయునేమో యనుకొన్నాను లెండి! అక్కఱలేనిచో సరే! మంగ — ఎంతమంది తినుచున్నారు, నాడబ్బు! కుమా — అట్లయినచో నీ వెధవడబ్బు నా కక్కఱలేదు, తీసుకొనుడు. మంగ — ఇటు తే. కుమారస్వామి నవ్వుచు వెడలిపోయెను. కుమారస్వామి యట్లు పోయెను, నటకులందరు నిట్లు వచ్చిరి. రాధాపతి మంగమ్మను జూచి 'కుమారస్వామి బుజము లెగురవైచుచుఁ బోవుచున్నాఁడే' అనెను. మంగ — ఇక్కడకు వచ్చుచున్నాఁడా? రాధా — ఇక్కడనుండియే కదా పోవుచున్నాఁడు? మంగ — అతఁ డిక్కడకు రానే లేదే! రాధా — అబద్ధా లెందుకు? మంగ — వచ్చె ననఁగా మీరు చంపుదురా? రాధా — ఆకాడికి బెదురు యెందుకు? మంగ — ఎవరు బెదిరిరి? రంగా వధాని — ఎవరు బెదిరిరి? మంగమ్మ బెదిరినది. అవిగో కన్నులు, కనఁ బడుట లేదా? కుమారప్ప — ఏరా, అవధానీ! లేడికన్నులవలె

నున్ననా యేమి? మంగ- అవును, ఒక యేడాదినుండి యట్లే యున్నవి. రంగ- అదివఱకు? మంగ- కుమారస్వామి యున్నచోఁ జెప్పెడివాఁడు? రంగ- ఆమాట నీవే చెప్పరాదా? మంగ- చెంగల్రావు వచ్చినాఁడా? కుమారప్ప- మేము వెళ్ళినాము. మాకు మఱలఁ గనుపించలేదు. అందఱును మాకు దాసీవాండ్రే కనిపించిరి. వారిలో నితఁడు కలిసిపోయెనుగాఁబోలు! మేము గుర్తుపట్టలేక పోయినాము.

ఇంతలోఁ జెంగల్రా వచ్చటికి వచ్చెను. అతఁడు నచ్చి కూర్చుండి 'అప్పా! కాళ్ళు పిసుకనా' యని యామెపాదసంవాహనముచేయుచుండెను.

రంగ- ఒక్కొక్కరు దళమువేసికొనివుట్టెదరోయి! దమ్మిడి ఖర్చులేకుండ మంగమ్మకుఁ జూఁడు, సరిచారకుఁడు దొరకెను! మంగ- బోలెడంతడబ్బు ఖర్చై మీరందఱుచు దొఁకి. దాని కేమి చెప్పెదవు? కుమారప్ప- ఏడువందలే ననుము. కుమారప్ప నూట పదార్లు పుచ్చుకొనకుండ వేషము వేయఁడుకదా! రంగ- రంగావధానిమాత్రము తక్కువతిన్నాఁడా? మంగ- రెండవ తరగతి రైలు ఖర్చును, కాఫీహోటళ్ళు, సిగరెట్లు, రాతిరి తెచ్చినసీసాలు నివి యన్నియు మీరు పెట్టుకొనినచో నా కేమియు నభ్యంతరము లేదు. రాతిరి యెనిమిదవందలు మిగులలేదు. రంగ- ఎంత మిగిలినదమ్మా? పదిరూపాయిలు మిగిలినవా? మంగ-సరిగా నంతే మిగిలినవి. అవియే కుమారస్వామి కిచ్చినది. రాధా- అతఁ డిచ్చటికి రానేలే దంటివి కదా! మంగమ్మ- మీరు నా కేమి తాళికట్టితిరా? అంత బాదర బందీ యేల? రంగ- ఏమండీ, రాధావతిగారూ! మీరు 'ఎనటోలు ఫ్రాన్సు' వ్రాసిన 'రెడ్ లిల్లీ' చదివినారు కాదు! అందులో నా చిత్రకారుఁ డున్నాఁడే, మీ యీర్ష్య యట్లున్నది. రాధా- అతని థెయాస్ (Thais) అను నవల యున్నది. మంగమ్మ చివర కట్లగునట్లున్నది. మంగ- అది యెట్లయినది? రాధా- ఆ థెయాస్ అన్నది స్త్రీ. బోగముది. ఒకసన్యాసి యామెను పట్టణములోనుండి తీసికొని పోయి యొకరూఢ్రమములోఁ బ్రవేశపెట్టెను. అచ్చట నామె మహా భక్తురాలై నది. ఈ సన్యాసి చెసిపోయెను. రంగ- ఇందులో మీరు

సన్యాసిగాఁ గనబడుటలేదే! కుమార- రాధాపతిగారిలోఁ బూర్వ భాగమేమోకాని, పరభాగ మట్లే కావచ్చును. మంగ- ఆమె పేరేమి? రంగా- థయాన్, లేకపోయిన థై. ప్రెంచివా రెట్లు చర్చింతురో తెలియదు.

● మఱునాఁడు చక్రవర్తి వచ్చెను. కుమారస్వామి గ్రామములో లేఁడు. సాయంవేళ పంకజమ్మగారియింటివద్ద రేండిండ్లవారు సభ చేసిరి. పంకజమ్మ- ధర్మారావుగారు లేరే! చక్ర- దూత లేఁడు కదా! శ్యామల- ఆ దిగు లెందుకు? నేనే సోయి పిలుచుకువత్తును. మంగమ్మ లేచి వాకిటిలోనున్న తనబండివానిని బిలిచి, శ్యామలను బొమ్మని నిర్బంధపెట్టి పంపించెను. చక్రవర్తి వెలతెల పోయెను. పంకజమ్మ తలవాలెచ్చెను. రాధాపతి గోళ్ళుకొఱుకుకొనుచుండెను. రంగావధాని- ధర్మారా వనఁగాఁ బత్రికలో వ్రాయుచుండునాయన యేనా? చాల రసవంతముగా వ్రాయును. మాయూరిలోఁ బండితు లందఱును నాయనను మెచ్చుకొందురు. మంగ - వారే. వారి దీయూరు. వారు బి.ఏ. డరీక్ష యిచ్చినారు. వారు చాలమేధావులు.

తరువాత నొకపదినిమిషము లందఱును నిశ్శబ్దముగా నుండిరి. ధర్మారావును, శ్యామలయు వచ్చిరి. కుమారప్పరంగావధానులకు ధర్మారావునకు శ్యామల పరిచయముచేసెను. రంగా- 'నేను తమ కావ్యములు చాల చదివితిని. మీయశస్సే యెఱుఁగుదునుగావి మీ మ్రొఱుఁగను. తమరు మొన్నరాత్రి నాటకమునకు దయచేసితిరా?' ఈ ప్రశ్నతోఁ గుమారప్పమొగమున నొకతీవి గోచరించెను. ధర్మా- వచ్చితిని. పంక- ఎట్లున్నది? ధర్మా- నాటకములసంగతి నా కేమి తెలియును? పెద్దపెద్దనటులమీఁద నా విమర్శ యేమి? రాధా- అట్లు కాదు. మీరు దేనినిగురించియైనను జెప్పఁగలరు. మారంగావధాని సారంగధరునికన్న నారదునివేషము బాగుగా నుండును. ధర్మా- నాలుగైన యభినయములలో నాహార్యకము వాచికము మొదట చక్కఁగానుండినచోఁ జూడ ముచ్చటగా నుండును. నా తెలిసినంత వఱకు నాంగికము నేర్పిననటుఁడే కనుటచలేకు సాత్త్వికము కొంత ప్రకటింతురు. అది వాకి సహజమైన లక్షణము. ఆహార్యకవాచిక ములు లేనే లేవు. ఈ సటకులందఱికిని దెలియనే తెలియదు. రాధా-

ఒక్కపెద్దమాట యనివేసినారే ! ధర్మా- నా కా సంగతి యెక్కువ తెలియ దని మొదటనే చెప్పితినిగదా ! రంగా- మాకే తెలియన ల్లున్నది. ధర్మా- నారదునివేషము కట్టుదురా ? అది యేమి ? శాకుంతలమలోఁ గణ్వఁడు, కణ్వశిష్యు లేమి-మఱియొక ఋషివేష మేమి-మఠములోనిబై రాగులవలె వేషములువేయుదురు. నారదుఁడు దివ్యర్షి. నఖిశిఖాపర్యంతము తెల్లనివాఁడు. శిశుపాలవధలోఁ బ్రథమ సర్గలో నారదు లవరింతురు. మాఘుఁ డిరువదిశ్లోకములదాఁక నార దుని వర్ణించినాఁడు మనఁటకులు చివరకు నారదునకుఁ దెల్లని గడ్డ మైఁగ గట్టకు. ఆ నారదుఁడు నామగానవేత్త. భజనకీర్తనలు పాడు తేమిటి ? భజనకీర్తనలై నను గాదు. పార్శ్వమెట్లు పాడుట యేమిటి ? రాధా- మీరు చెప్పినది బాగుగ నేయున్నది కాని, శిల్పము రెండు విధములు : ఒకటి యాదర్శకము; రెండవది సర్వజనాకర్షకము. ఇప్పుడు రంగమాలమీఁద గోచరించునది జనాకర్షకమైన శిల్పము. ధర్మా- అవును. రాయబారమునకుఁ బోవు కృష్ణుఁ డటువదియేండ్ల వాఁడు- రెండు మహారాజవంశములమధ్యగలవ్యవహారము పొసగించు టకుఁ బోవుచున్నవాఁడు- రాజనీతి వేత్త- కౌరవసభకుఁ బోవుచు- బృందావనమునాఁటి కృష్ణునివలెఁ బోవుచు. నెమలిపించుము పెట్టుకొని నగాని, నీలిరంగుబనియను తొడుగుకొనినఁగాని కృష్ణుఁడు కాదా యెను. ఇది జనాకర్ష శిల్పమే ! రాధా- అవును. కృష్ణుఁ డనఁగా సామాన్యుల కే భావ మున్నదో శిల్పియైననటుఁ డా భావమునే చిత్రించుచున్నాఁడు. ధర్మా- మీరందఱును హాణభాషావిశార దులుగదా ! కుమారప్పగారు పేక్కుపియరునాటకములుగూడ నాడుదు రని విన్నాను. వా రొక మైలాకు వేషమో, హామైటువేషమో వేయుదు రనుకొనుఁడు. ఆ పాత్రయొక్క వయస్సు, వానిజాతి దుస్తులు మొదలైనవి చక్కఁగాఁ జదివియున్నారా, లేదా ? మైలాకు వేషము యూదునివలె వేయుట-లేదా ? మైలా కనఁగా నడ్డివర్తకుఁడు. ఒకకోమటివలె వేషమువేసికొని ర మ్మనుఁడు ! భారతీయులకుఁ జక్కఁగాఁ దెలియును. రాధా-అవును. ఇఁగ్గాఁడులో నిప్పుడల్లేయూ డు చున్నారట. పేక్కుకీయరనాటకము లాధునికసంప్రదాయముల కను గుణముగా వేషములువేసి యాడుచున్నారట. హామైటు దెన్నార్కు

యువరాజువలెఁగాక నేటి యొకహాణయువకునివలె వేషమువేసికొని వచ్చుచున్నాడట. అదియు శిల్పమే. ధర్మా- అట్లయినచోఁగృష్ణుఁడు బృందావన కృష్ణునివలె వచ్చు టెందులకు? నేటి యొక పెద్ద రాజకీయవేత్తయైన రాయబారివలె వేషమువేసికొమ్మనుఁడు. సప్రూజయ క్షులవలె వేషమువేసికొను మనుఁడు! రాధా- మీదంతయు విపరీత వాదన. మంగమ్మ-మనకు నచ్చలేదుగనుక. రంగా-ధర్మారావుగారు చెప్పినది త్రోసివేయుటకు వీలులేదు. ఏమోకాని నారదునివేషము మాత్రము వారు చెప్పినట్లే నే నింక వేసెదను. సామాజికు లనుకొను నట్లు మనము వేషము ధరించు టేమిటి? అది యెట్లు ధరించవలయునో యట్లు ధరించవలయుఁగాని? ధర్మా- నాటక మనునది యొక విద్యా బోధనా సంస్థ. అనభ్యస్తవిద్యులగు సామాన్యులకుఁ బూర్వకాలము నందలిరాజులు, ఋషులు మొదలైనవా రెట్లుందురో వారికిఁ దెలియఁ జేయవలయును. నలునివేషము త్రాగినయెర్రనికనులతో, నీచుకు పోయినటొమ్మతోఁగృత్రీమముగా నొకఁడు వేషమువేయును. అతనిని 'నిర్మలనిజకథానిమిషకల్లోలినీతూళితాఖిలదగత్కల్మషం' డన్నాఁడు. తనకథ యన్న గంగచేత లోకము పాపములను గడిగినవాఁడట. నీవేషముచేత నలుడంతటివాఁడుగా సామాజికులకు నీవు స్ఫురింపఁజేయవలదా? అప్పుడు విద్య బోధించిన ట్లగును. నాటకము శిల్పమైనచో దానికిఁ బ్రయోజన మది. అప్పుడే నిజమైనయానందము కలుగును గనుక. రంగా- మీరు చెప్పినట్లు చూచినచో నిప్పటినాటకములు నాటకములే కాదు; నటులు నటులే కాదు. ధర్మా- ఇప్పుడు నే నేమి చెప్పితిని! ఆంగిక సాత్వికము లగాధములైన విషయములు. ఆలోతు మనవారి కస లందుట్లేదు. అచ్చటచ్చటమహానుభావులు లేకపోలేదు. వారైనను జక్కఁగాఁ జదువుకొనినఁగాని వారిరచన నిర్మలమ గ నుండదు. నే నేదోషనిమిద నుండఁగా, శ్యామల 'మీతో మాయమ్మ చాల నవసరముగా మాటాడవలె ననుచున్న'దని తెచ్చెను. నేను నిజమే ననుకొంటిని. క్షమించవలయును సెలవు.

రంగావధాని లేచి నమస్కారము చేసెను. శ్యామల బయటి దాఁక పంపించెను. బండివానితో దిగఁబెట్టిరమ్మని చెప్పెను. శ్యామల కుమారప్పతో “వారు చెప్పిన దెట్లున్న దండీ” అని ప్రశ్న వేసెను. ఆయన రెండునిమిషము లూరకుండి “విమర్శనయంతయు నాటుసరుకు” అనెను. చక్రవర్తి నన్వేష. ఒక్కవేసంగి వెచ్చని యావిరిగాలిమంట లూదిపోసెను.

ఇరువదియవ అధ్యాయము

ద్విక్క సంవత్సరము గడచెను. ఊరిలోనున్న యిండ్లెచ్చటి నచ్చటనే యుండెను. అనంతాకాశమున నున్న సర్వగోళములకును నిరంతరపరిభ్రాంతిపెట్టి యాయాగోళములయందున్న ద్రవ్యముల కేలపెట్టలేదో! వీనికిఁ బుట్టుట, చచ్చుట మాత్రమే కల్పించెను. పెద్ద పెద్ద భవంతులన్నియు స్థిరము లైనట్లు కొండతాత్తితోఁ గట్టిరి. పుర పాలకసంఘసాధనిస్మాణమునకు రెండులక్షలా! దానికి జలనములేదు కాఁబోలు! నూర్యచంద్రులవలె నది స్థిరమైనది కాఁబోలు! దాని కానుకొని మార్కెట్టు కట్టించిరి. వేణుగోపాలస్వామి వెనుకకుఁదిరిగి చూచుకొనెనా, తనపూర్వకథ స్మృతికి వచ్చుచున్నది. ప్రథమావతార మేమని యెత్తెనో, 'బహుశ్యా' మితి కామనచేత నా బహు రూపములు చచ్చి ప్రేలాడుచుండెను. ఆ వాసన బ్రాహ్మణవీధికిఁ దగులుచుండెను. రామచంద్రరాజు కాదని పోగాడెను. అతఁడును గబీరును నిద్దఱే వాదించిరి. వా రోడిపోయిరి. కబీరన్నాఁడు: "వేణుగోపాలస్వామికే లేనివాసన బ్రాహ్మణుల కెచ్చటనుండి వచ్చు" నని! రంగారావుగారు మార్కెట్టు కట్టుటకు స్థల మచ్చట నిచ్చిరి. ఈయవల దన్న బ్రాహ్మణుల నింకొకచోట ని మ్మరును. రాధాపతి యొకటి యన్నాఁడు: "జాతి తగినయాహారములేక శక్తిహీన మైపోవు చున్నది. మత్స్యమాంసములు తినినఁగాని జాతికి శక్తిచేరదు. దొరలను జూడుఁడు! వారు పదునాఱేఁడులు వచ్చువఱకే మంచిదృఢ కాయులై యుందురు. కలెక్టరులుగా మనదేశమునకు వత్తురు. మన బ్రాహ్మణులు 'ఓంభూః' అని ముక్కు పట్టుకొనుటతో నశించిపోవు చున్నారు" అని. నుజుల సంవత్సరము తిరిగినది.

గణాచారి యొకనాఁడు ప్రాతస్నానముచేసి శిరోజములు ముడివై చుకొని మొగమునఁ బెద్దకుంకుమబొట్టుదాల్చి యూరివెంటఁ బయలుదేఱెను. ఆమె వేఁపమండలు పది - యెండిపోయినవి - చేతఁ బుచ్చుకొని బయలుదేఱెను. ఆమె మొగములో ముడుతలుపుట్టి జరా చిహ్నములు కనఁబడుచుండెను. ఆమె వయస్సు నలువది. పూర్వపు

గణాచారు తెవరును జనిపోవువఱకు ముసలివాండ్రైనది లేదు. వారికి శరీరముచేత నజరత్వము, పరంపరచేత నమరత్వము నుండెను. ఇప్పుడు జరాంకురము కలిగెను. ధర్మారా వామెను దూరముచుండి చూచెను. శ్రవస్సన్నిధానగత కేశములు పలితములై దూరముచుండి కణ్ణాభరణములవలెఁ దోఁచెను. పాపటలోఁ గొన్ని వెండ్రుకలు నరసి శిరస్సునఁ జూడరేఖదాల్చిన ట్లుండెను ధర్మారావు దగ్గరకు వచ్చెను. చూచెను. నిత్యబ్రహ్మచారిణి, యీమె శిరోజములు పలితము లగుటయే చమత్కారముగా నున్నది. ఆమె ధర్మారావును జూచి 'కష్టము లెట్టివారికైనను శరీరములోని శక్తిని సడలించును' అనెను. 'సామి యింక నీ వాసన మోర్వలేదు' అనెను. అని, దీర్ఘదీర్ఘముగ నడుగులు వేయుచుఁ బురపాలక సంఘసౌధాభిముఖయై నడచెను. ఆమె యెన్నఁడును శీఘ్రముగా నడువదు. మఱి యెవ్వరితోను మాటాడదు. వేఁపమండ లూరెల్ల పడెను. మార్కెట్టునందు, సంఘ సౌధము ముందు, ఊరికి దక్షిణముననున్న శేటలలో నామెచేతికి వచ్చినట్లెల్ల వదలెను. అదివఱకు గణాచారి బయలుదేరిన దనఁగా నూరిలో సందడి యయ్యెడిది. బాలు రామె చుట్టుచు బోగుపడెడి వారు. ఇప్పు డామె యొక్క తెయే నడచుచుండెను. ఆమె కొకచోటఁ బసిరిక కనిపించెను. మును పామెను జూచి పాటిపోవుచాఁ డామె వంకఁ జూడకుండ నెమ్మదిగా మలుపుతిరిగి పోయెను. మఱియొకచోట దేవదాసి కనిపించెను. దేవదాసికి నొడలు తెలియుచున్నట్లు లేదు. మోహినీదేవతవలెఁ దనువెల్ల సింగారించుకొని, భూగతదృష్టియై నడచుచున్నపాదములు రాజహంసలకుఁ గులస్వామాలన్నట్లు ప్రకాశించఁగా గోచిపోసికట్టిన చీరవలన జంఘలు పరివెచ్చులవలె, లేత మొక్క జొన్నపొట్టలవలె, గొలవిడువని యరఁటిమొవ్వవలె, విరుగని క్షీరసాగరపుఁ గెరటమువలె, దస్మయత్వరేఖవలె చుండెను. ఆమె వక్షోభాగము పరిపూర్ణతవలె, ననంతత్వమువలె, సర్వదేవతానివాస భూములైన మేరుశృంగద్వయమువలె, పరిధూతకువలయాపీడనామక గజకుంభములవలె, నిర్గుణుఁడు సగుణుడైన భగవంతున కిష్టదైవతములవలె భాసించెను. ఆమెకంటియం దపాంగచలనములు లేవు. దృష్టి

నాసామూలమున కొత్తుకొని, భూమధ్యమున ముడివడుచుచుండెను. నడచినంతమేఱ తూలిపోవుచున్నదో యన్న ట్లుండెను.

గణాచారి యామె కనబడినంతనే చేతనున్న నాలుగైదు వేప మండలు వెచుకకు దాచుకొనెను. గణాచారి యొకతస్మయత్వము భజించెను. దేవదాసి గదలిపోయెను. గణాచారి యూహించెను. 'వేపమండలు కాసాపేటలోఁ బడలేదు.' గణాచారి తక్కినవేప మండలు బ్రాహ్మణవీధిలో వదలెను. ఆమెదారి నామె పోయెను. ఆ నాఁ డెల్ల నామె భోజనము చేయలేదు.

చంద్రారెడ్డి యూ మధ్యాహ్నము గణాచారియింటికిఁ బోయెను. ఆమె గూయనవంకఁ జూడలేదు. రెడ్డి 'ఒక వేపమండ నా యింటివద్ద విసరరాదా?' యనెను. గణాచారి మొగమున నర్థ నిఘాళితనేతములనందుకుండి యొకవికృతమందహాసము అఱి మూసిన తెల్లనికలుచతోని కింజల్కపుండ్రాడువలె వెలికివచ్చెను. రెడ్డి తనదారిని దాఁ బోయెను. అవి వేసఁగి చివరిదినములు

పగలెల్ల నెండలు మండి యెండఁబోసిన వడ్లు పేలాలు వేయించెను. ప్రొద్దుక్రింకునఱకు నుత్తరపుగాలి విసరెను. అదివిసరి నంతసేపు మత్స్యనూంసమర్వాసనామిళితమైన వెచ్చనిపొగగాలి పేటపేటయంతయు దుర్వాసనాభరితమును జేసెను. కాఫీహోటల్లు 'మే మున్నా' మనెను. మఱల డక్షిణపుగాలి తిరిగి ఫ్యాక్టరీలలో నెండఁబోసిన యుప్పుడుబియ్యపుదుర్వాముపు తనప్రభుత్వము సాగించెను. పురపాలకసంఘమువారిడబ్బలలో నున్న పులిపిస్త రాకులు గ్రామసూకరములచేతఁ గదలింపఁబడి 'మేము తోడున్నా' మనెను. ఎడమెడములేక కట్టఁబడిన యిండ్లలో నే గాలియు దూఱ లేదు. అవి వాయుస్తంభసవిద్య మూర్తీభవించినచోట్లు.

రాతిరి జాముప్రొద్దు పోయెను. ప్రొద్దుక్రింకువేళ వీచినగాలి స్తంభించెను. రాధాపతి మంగమ్మతో మాడాడుచు 'నచట నేదియో తగులఁబడుచుండె' ననెను. అది బ్రాహ్మణవీధి. జనమండలును బ్రాహ్మణవీధికిఁ బరువెత్తిరి. సోమన్నగారియిల్లంటుకొన్నదని నలు వురు ననిరి. అంటుకొన్నయిల్లు మతాబావలె నిలిచి కాలుచుండెను. పెంకుటిల్లు ఆర్పరానంత వైశ్యానరుండు విజృంభించెను. జనము

మంటలు లేనిచోట నింటిమీఁద నెక్కి కడవలతో నీరు క్రుమ్మరించు చుండిరి. సుబ్బన్న పేట నూతులు గ్రామములో రెండుగజములలోఁడు. తోడినవారు తోడుచుండఁగా జేరఁబోసినవారు చేరఁబోయిచుండఁగా నందిచ్చినవా రందిచ్చుచుండఁగాఁ దడిపినవారు తడుపుచుండిరి. ఏమి తడుపుట! కృపీటయోని చిమచిమలాడి, బుసబుసలాడి, భగ భగలాడి, ధగధగలాడుచుండెను. పెండెకట్టునకు వాసమునకు దిగఁ గొట్టిన మేకులు పెటేలుమని వాసముపగిలి యశనిపాతమువలె మఱొకచోటికి దూతుచుండెను. ఈ మేకులు పోయి యెచటపడునో మఱేకొంప యంటుకొనునో యని జనము ప్రక్కనున్న యిండ్లవారు తమనామానులన్నియు బయటికిఁ బట్టుకొనుచుండిరి. అంటుకొన్న యిండ్ల ప్రక్కనున్న యిండ్లవా రింటికప్పులమీఁద నెక్కి చూరులు తడుపుకొనుచుండిరి. చుట్టుప్రక్కలనున్న పండిళ్లు పాకలు కూలఁ ద్రోసిరి. అవియు నంటుకొని మండుచుండెను. కా యది లేచి యింకొకయింటిమీఁద పడదు. చంద్రారెడ్డి తండ్రి భాగ్యురెడ్డి. ఆయన చనిపోయి పదియేండ్లయ్యెను. అంతిధనవఁతుడయ్య నతఁడు గ్రామములో నగ్నిహోత్ర మంటుకొనె ననఁగాఁ దాను పోయి యంటుకొన్నయింటి నడికొప్పున నిలుచుండి నిప్పారెడివాఁడు. అంతవాఁ డెక్కఁగా మన కేమని బీదవారెల్లరును సహాయులై యంటుకొన్నని ప్పఱనిముసములో నార్పుచుండిరి. ఇల్లు తగులఁ బడినవానికి మఱునాఁడు కృష్ణమనాయఁడు మఱల నిల్లు వేయించు చుండెను. ఇప్పుడు భాగ్యులేడు; ప్రభువులేడు. సోమన్న యిల్లు వీతిహోత్రుఁడు నాల్గుమూలల సుడివోలెఁ దిరిగి, త్రవ్వకొనిపోవు చున్నట్లు రొదవెట్టెను. హుతభుజునకు సోమన్నయిల్లు పురోడాశ మన్న ట్లుండెను. ఎఱ్ఱనిగుడ్డలు కోణాకృతిగాఁ గత్తిరించి జెండాలు కట్టినట్లు విభావసు.డు తనద్రభుత్వము చెల్లించెను. పెంకులు, వాసపుబద్దలం ఖణఖణ మని మ్రోఁగుచు, లేచిపోవుచు, దూలి పోవుచు భయంకరము లయ్యెను. సోమన్న యొకమూలవీధిలోఁ గూర్చుండి 'నాధనమంతయు నింటిలోననే యున్నది. వెండి బంగార మైనఁగాదు, కరఁగి ముద్ద యగుననుటకు. అంతయుఁ గాగితములు, నోట్లు. దేవుఁడు నాపొట్టమీఁదఁ గొట్టినాఁడు!' అని యేడ్చు

చుండెను. లయ హేతువైన తామసగుణ మధికముగాఁగలవారు కొందఱ చటనిలుచుండి “నీ డెంతమంది పొట్టలమీఁదఁ గొట్టెను? కశాయి వానివలె తిరుగువడ్డీలు జంటవడ్డీలు రూపాయి తొమ్మిదణాల చొప్పున గడించి లోకులసామ్రంతయుఁ బొట్టపెట్టుకొన్నాఁడు దేవుఁడు చూచియే మట్టించినాఁ” డనిరి. మఱియొకఁడు “కట్నము లీయ వలయు నని కూతుండ నందఱు రెండవ పెండ్లిండ్లవాండ్ర కే యిచ్చెను” అనెను. అంతలో నగ్నిపర్వతమునుండి భగభగలాడు చున్న యొకసగము ద్రవించినలోహపుమద్ద మహావేగనిర్ధూతమై యాకసమున దూకినట్లు, మేరుపర్వతశిఖర మొకఁడు లేచి యాకాశ యాన మారంభించినట్లు వారియింటినుండి యొక పెడపెడ లేచి, దేవా లయ కులమీఁదినుండి దూకి యెచటనో పడెను. ‘ఎచటపడె నెచట పడె’ నని జనము గగ్గోలుపడిరి. ఆ వైపున నిండ్లులేవుకదా యని యూరకుండిరి. సోమన్నయింటిలో నాశుశుక్షణి మహాప్రభువై పెండ్లిచేసికొని బంధువులయిండ్లకుఁ బోనాముపెట్టెలలోఁ బెట్టి భోజ నములు పంపించినట్లు మఱియొక పెళ్ళి దక్షిణమునకు వినరెను. అచ్చట రెండిండ్లు ముట్టుకొని నాయవ్యదిశకు భాగము పంచిపెట్టెను. జన మటునిటు త్రొక్కిళ్ళుపడి పరుగెత్తిరి. ఇంతలో దేవాలయపశ్చా ద్భాగమున మహాగ్ని కేఁగెను. కొందఱ యిది పరువెత్తి చూచిరి. మార్కెట్టు తగులఁబడిపోవుచుండెను. దూదిబుంగ లంటుకొన్నట్లు, మహావనమధ్యమున శుష్కతరువులు తగులఁబడిపోవు చున్నట్లు, సూర్యోదయ మైనట్లు, గ్లాసోమల్లులమీఁద పండుచెంగావి యద్దినట్లు, దశకంతహిరణ్యకశిపుసర కాసురాదిరాక్షసులు తమపతాక లెత్తినట్లు, రక్తచ్ఛాయాతిరస్కృతసుబ్రహ్మణ్యేశ్వరద్వీపహస్తకుపితనేత్రకోణమై యగ్నిజ్వాలలు చలరేఁగెను. హిరణ్యరేచినుఁడు ద్రవ్యమంతయుఁ దనఁజొచ్చెను. ఎవరియిండ్లు నారు చూచుకొనువఱకే సరి పోయినది. మార్కెట్టుదిక్కు విచారించినదిక్కు లేదు. బ్రాహ్మణ వీధిలో సోమన్నయిల్లు పూర్తిగా నాశనమైనది. మఱి రెండుమూఁ డిండ్లు ముట్టుకొన్నను వెంటనే యార్పివేయఁబడెను. ఆగ్నేయ వాయవ్యదిశలయందుఁ బూరికొంప లెక్కువ. కడవలతో నీరు క్రుమ్మ రించిరి. అగ్ని యెచ్చటి దచ్చటఁ జల్లారెను. రెండుగంట లగువఱకు

నంతయుఁ జల్లఁబడెను. పేదవారిపాకలు పదిపదునొకండు నష్టమైనను బ్రాణనష్టము జరుగలేదు. మంగమ్మ యిల్లంటుకొనెను. సినిమాజన మంతయు వచ్చి యార్పెను. ధర్మారావు భార్యయుఁ దాను పిల్ల వాఁడును దల్లియు బయటికి నచ్చి నిలుచుండిరి. అతనియింటిమీఁద నెక్కి యెవరును నీరు పోయలేదు. సావిత్రిమ్మగారు సామాను బయటికిఁ దెత్తు ననియెను. మడిగట్టుకొని యామె పచ్చలకుండలుమాత్రమే బయటికిఁ దెచ్చెను. ధర్మారావు తక్కిన యేవస్తువును దేసీయలేదు. అతఁ డన్నాఁడు: 'ధర్మము, అగ్ని, తస్కరుఁడు, రాజు—వీరునలుపు రన్నదమ్ములు. ధర్మఁ డందఱుఁ బెద్దవాఁడు, అతని కవమానము చేసినచోఁ దక్కిన మువ్వరకును గోపము వచ్చును. అగ్ని తగులఁ బెట్టును తస్కరుఁడు దొంగిలించును. రాజు రాఁబడిపన్నని, యదనపు బన్నని లక్షవిధములుగా ధనము హరించును. మనము ధర్మావమానము చేసినచోఁ గానిమ్ము. పాతికవేలయిళ్ళే పోయినపుడు వందరెండు వందలు రూకలు సామాను కట్టించునా?" అని.

ధర్మారావు నిల్లు సోమన్నయింటికి దగ్గఱ. గణాచారియిల్లు మిట్టుకొనెను. ఆర్పిరి. ఉషర్బధుఁడు తెల్లవాలువఱకు మార్కెట్టు లోను, సోమన్నయింటిలోను మండుచునే యుండెను. కాఫీహోటళ్ళు నాలుగును దగులఁబడినవి. దుష్టాన్నము తిని, యెడళ్ళలో శక్తిలేని యచ్చటివారు నీరు తేలేకపోయిరి. ఇండ్లార్పుకొనలేకపోయిరి. తెల్ల వాలువఱకుఁ బట్టణమంతయుఁ బొగచాసనయేకాని కడచిననాఁటి దుర్వాసనపోయినది. ఫ్యాక్టరీవారు చూచుకొనలేదు. ఉప్పుడువ డ్లెండ బోసిన డాబాలమీఁద నిప్పుపడి వడ్లన్నియుఁ గొన్నిచోట్లఁ దగులఁ బడి, కొన్నిచోట్ల చిట్టెముకట్టిపోయెను. మఱునాఁడుసాయంకాలమున మలయమారుతము చందనాగురుతరుశాఖాసమానీతపరీమళమసోహర మూర్తియై పూలరంగనివలెఁ బేటవీధులలో పికారులు కొట్టెను.

పెసవికాలము పోయి వర్షాకాలము వచ్చెను. పట్టణముచుట్టును మాగాని యగుటచేతఁ బ్రతిసంవత్సరమువలెనే యాయేటను దోమలు హెచ్చెను. కురిసిన వానలు కురిసినట్టే గ్రామవీధులవెంట నింకినంత నీ రింకి, తక్కినచోట్ల బురదయై పోయెను. గోడ్లప్రక్క కాలువలు నీరు నిలిచి తుక్కుపడి యసహ్యము లయ్యెను. పట్టణ మూడ్చువారు

ధనవంతులు సధికారులు కల యిండ్లనుందు శుభ్రముచేసి, తక్కిన గ్రామమంతయు వారియిష్టమునచ్చిన ట్లూడ్తురు. రోడ్లన్నియు గుంటలై పైయిసుక కొట్టుకొనిపోయి గుట్టములకు లాడములు, మనుజులకుఁ బాదరక్షలు నిర్బంధవిధానమైపోయెను. పట్టణములలో నావు, బట్టె, ఎద్దుకఱవయ్యెను. ఎవనికోయొకనికి గేదెగాని, యావుగాని పాలిచ్చును. నూటికి తొంబదితొమ్మిదిగారు పాలు, పెరుగులు కొనుటయే. సందేశ్వరులవంటి మహావృషభములుకల సుబ్బన్న పేటలో నేడు వృషభములున్నవి చూచి తీరివలయును. అట్లు మీఁద వుండులేని యెద్దు లేదు. కడుపులోని యెముకలు లెక్కపెట్టరాని పశువు లేదు. దూడ బ్రతికియున్న యావు లేదు. చెన్నపట్టణపురీవి యెక్కి గడ్డిదూడలు బలిసినవి. బ్రదికియున్నదూడను జూచి కూడ గడ్డిదూడ యనుకొనవలసినదే. సీతాదేవిచీర దాకపోయినంతనే హనుమంతునితోఁక సరిపోయినట్లు నెత్తురుబొట్టు తగిలిన దన్నంతవఱకు గోక్షీరములు పిండఁబడుచుండెను. గ్రామమంతయు వానకాలమున నుసుళ్ళుబలిసి బురదవాసన లెత్తి కిచ్చాపై పోయెను. పేటప్రజలకు వానకాలములోఁ జేతి కందుచున్న నీరు ముంచుకొనుట కష్ట మై పోయెను. తోడుకొనుట లేకుండ పైనుండి పడు వర్షము బిందెలతోఁబట్టుకొన్న నెంతబాగుగానుండును! గంగానది పైనుండి ధారగాఁ గురిసిన నెంత బాగుగా నుండును! భూమిలో నుండి నీరు చేదుకొనుట యేమిటి? అందఱకును గంగానదిని గ్రిందికి దించుకొనలేకపోయినను నీటికొళాయిలైనఁ బెట్టుకొన్నచో జలము వేసఁగిలోఁజేదుకొనుబాధ, వర్షావేళ ముంచుకొనుబాధ తప్పిపోవును. కొళాయిక్రింద బిందె పెట్టుము - అది నిండును. కొళాయిక్రిందఁ కూర్చుండుము - దానియంతట నదే స్నానమగును. మనుజులకుఁ గల వీ లన్నింటి పట్టణాధదేవత కొళాయిలులేకపోవుట నలుగురిలోఁ దన గౌరవము తక్కు - వనుకొన్నది. సాటిపట్టణము లంతర్జలవాహినులవలె నీటిగొట్టములతోఁ దళతళలాడిపోవుచున్నవి. తా నేమో పేదరాలి వలె నలీధులకు నీరైన నొసఁగలేకున్నది. పట్టణ మింకొకటి యనుకొన్నది: 'అలీధులు వచ్చి యిండ్లమీఁదఁ బడెదరు. నారికి బజారు లలోననే కాళ్ళుగడుగుకొనుటకు; మంచితీర్థమునకు సమకూర్చెదను.'

తగువాత శరత్కాలము వచ్చినది. ఆ రెండునెలలలో చీకటులే రానట్లు అణువదిదినము లొకటియే వెన్నెల యయ్యెను. శరత్పూర్ణి మలు వచ్చెను. వచ్చిన శరత్పూర్ణి మలు విద్యుద్దీపములవలె వెలుగ వచ్చునా? గ్రుడ్డి వెన్నెలలు కాసినవి. సూది పడినచో గనుపడవల యును. వెలుగ గనఁగా నట్లుండవలయును. విద్యుద్దీపము లున్నచో నట్లుండును. వానికాంతులు వెన్నెలలను బరిహసించును. చంద్రుఁడే విద్యుద్దీపము. అతనికి 'పవరహాసు' సూర్యుఁడు. ఆ 'పవరహాసు' పవళ్ళు పేటలో నుండును. సరే, రాత్రులందుఁగూడ నుండవలయును. చంద్రారెడ్డి కార్తికపూర్ణిమనాఁడు దారివెంటఁ బోవుచుండెను. ఆయనచేతియుంగరము జాటి దారిలోఁ బడెను. ఆయన వెదకెను. కనుపించలేదు. ఎవరినో దీపము తెచ్చునెను. వారు తెచ్చిరి. కనుపించ లేదు. ఒకరు పెట్రామాకున్నలైటు దారివెంటఁ దీసికొనిపోవుచుండిరి. దాని వెలుగున వెదకిరి. ఉంగరము కనుపించెను. మూఁగినవారిలో నొకతఁ డన్నాఁడు: "ఎట్లయినను విద్యుద్దీపము విద్యుద్దీపమే" యని. చంద్రారెడ్డి మనసున కా మాట నచ్చెను.

దేవదాసి సర్వాలంకారశోభితయై దేవాలయమునకుఁ బోయెను. ఆమె వెన్నెలలో నచంద్రచంద్రమఃకాంతిపరిధి ప్రములైన శ్రీలోకములయందు సంచరించుచున్న లక్ష్మీదేవివలె నుండెను. ఆమె సౌందర్యము పంచభూతములయందు నింకి పరిభోగించుచున్న విష్ణు దేవునకు విద్యుద్దీపములు లే వనిపించ లేదు. చంద్రమఃకాంతిపూర ములోఁ దెల్లనిచీరతో నడుచుచున్న యామె పాలకడలికెరటముల మీఁద నూఁగుచున్న క్షీరసాగరకన్యవలె విష్ణువునకుఁ దోచెను. ఆముదపు దీపములవెలుగుమాత్రమే యెఱిగిన వేణుగోపాలస్వామికి వెన్నెలయు లేదు, చీకటియు లేదు. ఆయన ప్రత్యజ్ఞుఁడై తనలోఁ దానే చూచుకొనును. గుడియే యా.యన, ఆయనయే గుడి. ఆ తాతి బొమ్మయు, నా తాతిబొమ్మను వలచిన యీ తాతిబొమ్మయు వెన్నెలలకు సంతోషింతురు, సంతోషించరు; తృప్తిపడెదరు, తృప్తిపడరు. సుబ్బన్న పేటప్రజమాత్రము వెన్నెలలకు సంతోషించలేదు, తృప్తి పడలేదు.

శిశిరర్తువు వచ్చినది. పురపాలకసంఘసమావేశము జరిగినది. కొఠాయిలు, విద్యుద్దీపములు కావలయు నని యొక మిషనరీ తీర్మానము పెట్టెను రామచంద్రరాజు ప్రతిఘటించెను: 'మనయూరిలో నీరు చేతితో నందుకొనవచ్చును. కొఠాయిలైనచో రెండుచెఱువులు త్రవ్వించవలయును; ఇంజనులు తెప్పించవలయును. అది బోలెడంత కామాటము. రెండులక్షలు మఱల నూరిమీఁద వసూలుకావలయును. ఇంతవఱకు సంఘసౌధనిర్మాణమునకై నయస్సు తీరలేదు. దీనికి, విద్యుద్దీపములకుఁ గలిసి నాల్గులక్ష లగును. ఇంక నేబదియేండ్లవఱకు మన మీయస్సు తీర్చలేము. ఇది న్యాయము కా'దనియెను. ఆ మిషనరీ లేచి 'సుబ్బన్న పేటమీఁద మునుపటికన్న నిప్పు డెక్కువపన్ను వచ్చుచున్నది. గృహము లెక్కువైనవి. పురపాలకసంఘమురాఁబడి పదియేండ్ల పూర్వముకన్న నిప్పుడు నాల్గురెట్టైనది. అందుచేత నీ యస్సు బదియేండ్లలోననే తీటిపోవును' అనెను. అంతటఁ గబీరు లేచి 'ఇదివఱకుఁ బురపాలకసంఘసౌధముమీఁదఁగాని, మార్కెట్టుమీఁదఁగాని మూఁడులక్షలు పెట్టితిమి. దానివడ్డీ యనవసరముగా రాచరికము వారి కిచ్చుచుంటిమి. మూఁడులక్షలు తెచ్చి పాతికయేండ్లలో పదిలక్షల నిచ్చుచుంటిమి. అట్లే యస్సుతెచ్చి యీపనులుచేసినచో మనకు వడ్డీకూడ నష్టమగుచున్నది. ఈ నాల్గులక్షలు పన్నులద్వారా పసూలుచేయుచుందుము. ఎన్ని యేండ్లలో వసూలగునో చూతము. అప్పుడే నీటిగొట్టములు, విద్యుద్దీపములు పెట్టుకొనవచ్చును. ఇప్పుడే డబ్బు తెచ్చి యీ పనిచేసితిమా, యస్సుతెచ్చినది నాలుగులక్షలు అప్పుతీర్చునాఁటికిఁ బదిలక్ష లగును. నేను చెప్పినట్లు చేసిన- ప్రజలకు లాభమో, నష్టమో? వారు నాల్గులక్షలే యీయవలయును. అప్పుతెచ్చి చేసినచో వారు పదిలక్ష లీయవలసివచ్చును' అనెను. అతనివాదన అరణ్యరోదనమయ్యెను. మఱొకసభ్యుఁడు లేచి 'ఇంకఁ బదియేండ్లకు వచ్చునో, చచ్చునో- ఇప్పుడు పట్టణమునందుఁ ప్రజలు నూతులలోని నీరుత్రాగుటవలన చలిజ్వరములు వచ్చుచున్నవి. నూతులలో నీరు ముఱిగిపోవుచున్నది. ఈ నీటివలననే కలరాలు, మశూచికములు ప్రబలుచున్నవి. నీటిగొట్టములద్వారా యైనచో నెప్పు డేవ్యాధియున్న, నా వ్యాధికిఁ బ్రతి

క్రియయైన కొన్ని యాషధములు నీటిలోఁ గలిపి పంపించవచ్చును. అప్పుడు ప్రజలారోగ్యవంతులుగ నుందురు' అనెను. కబీరు “ఇప్పుడు నీరు మనపెదవులదాఁక వచ్చువఱకు సూర్యరశ్మి స్పర్శ కలిగియుండును. అప్పు డింజరులవేఁడి, గొట్టములలో చాలసేపుండుట - యీ దోషములవలన నీటిలో నిప్పు చున్న మంచి యప్పు డుండదు మరబియ్యము వచ్చినవా! దీనికిఁదోడు గొట్టములనీరైనచో నగ్నిహోత్రము తిన్నట్లే; అగ్నిహోత్రము త్రావినట్లే. ఈ మరబియ్యము మొదలుపెట్టిన తరువాత నిగుమువంటిమనిసిని నేనే తగరమువంటి మనిసినైనాను” అనెను. అందఱును జప్పట్లుకొట్టి నవ్విరి. ఒక హూణ విద్యాధికుఁడు ‘కబీరు మాటాడుట తార్కికముగా లేదు. సభలో మాట్లాడవలసివచ్చుగాఁ గూడ లే’ దనెను. వాదోపవాదములు యథేచ్ఛముగా జరిగెను. రామచంద్రరాజు లేచి “రెండు నొక్కసారికాక, ముందు కొఱాయిలుపెట్టి, తరువాత నొకపదేడ్లు పోనిచ్చి విద్యుద్దీపములు పెట్టవచ్చు” ననెను. మఱియొకఁడు లేచి “కొఱాయిల కేమి? నీటి కిబ్బందిలేదుకదా! చీకటి రాత్రులు గడచుట కష్టముగా నున్నది. అందులో దొంగ లెక్కువైరి. విద్యుద్దీపములే ముందు కావలయు” ననెను. కబీరు ‘యీ నీరు త్రాగుటవలన జనములకు వ్యాధులు వచ్చుననిరికదా! నెలుతురు మఱికొన్ని యేండ్లు పోయిన తరువాత చూచుకొనవచ్చును. అందుచేఁ గొఱాయిలే ముందుఁ బెట్టు కొనవలయు’ ననెను. ఒక నిషనరీ లేచి ‘త్రాగుతున్న నీరు కాఁచి వుచ్చుకొనవచ్చును. విద్యుద్దీపములే బ్రధానముగాఁ గావలయు’ ననెను. కబీరు “అట్లయినచోఁ గొఱాయిలయవసరమే లేదు, విద్యుద్దీపములమాట తరువాతఁ జూడవచ్చు” ననెను. చివరకు వోటింగుకుఁ బెట్టిరి. రెండును గావలయుననియు, నాల్గులక్ష లప్పుతెచ్చి పని సాగించవలయు ననియుఁ దీర్మానములు గెలిచెను. అందఱును నెవరియిండ్లకు వారు పోయిరి. కబీరు, రామచంద్రరాజు లిద్దరును గలిసివచ్చుచుండిరి.

రామ—కబీరా! మన మీసభలో నెందుకు? కబీరు—నూమ గారూ! మన మిర్దురముగూడ లేకపోయినచో సంఘసభ కేకగ్రీవత కలుగును. ఊగంతయుఁ బట్టణ మైనతరువాత దేవుఁ డొకమూల పడి

యున్నట్లే మనము నున్నా మనిపించుకొనుటకు. బ్రదికియున్న చోక్షయ వ్యాధియుఁ గుదురునేమో! కనుకఁ బ్రాణము లుండుట వాంఛించఁ దగినది. రామ—నీతత్త్వము బాగుగా నున్నది. కబీరు—చంద్రారెడ్డి గారు మనపక్షమా, వారిపక్షమా? రామ—ఆయన యధ్యక్షపదవి పక్షము. కబీరు—ఒక్కఁడరి మీరు సంఘాధ్యక్షులు గండు! ఒక యూట యాడించెదను రామ—ఏమి లాభము? కాలము వారిది. కబీరు—అవునుగాని, యది యెట్లుండునో యొకసారి చూపింతుము. ఇంక రెండేండ్లకుఁగాని యెన్నికలు మఱల రావు ఇప్పటినుండి మనము క్షయత్నముచేసి ప్రతివార్డులో మన కనుమూలమైన వారిని నిలుచుండఁబెట్టించి క్షయత్నము చేయుదము. ఇది రహస్యము. మన కిద్దఱికే తెలియును. మనము పనిచేయుచున్నపుడుగూడ మన యూహ లెవరికిని దెలియరాదు. రామచంద్రరాజు బామముడి నాసామూలమున కుదించి తెప్పఁక్రిందనుండి చీకట్లలోనికిఁ జూచెను. చీకట్లు నిశ్చలములై యుండెను.

పని యెచ్చటి దచ్చటఁ ప్రారంభమయ్యెను. అప్పు తేఁబడెను. రాచరికమువారివంతు వా రిచ్చిరి. వలసిన యింజనులు, గొట్టములు, తీగెలు, పనిముట్లు—సర్వమును దెప్పింపుటకుఁ జంద్రారెడ్డి నానా దేశములకంపెనీలనుండి 'కొటేషన్సు' తెప్పించెను. ఇంగ్లీషుకంపెనీ ధరలకన్న నమెరికాధరలు తక్కువ. వానికన్న జర్మనీధరలు చవుక. మొత్తముమీఁద భేదము లక్షరూపాయలు కనిపించినది. చంద్రారెడ్డి 'ఇంజనులు జర్మనీనుండి తెప్పింత' మనుకొనెను. ఆర్డరులన్నియు వ్రాసి తయారుగా నుంచెను. విద్యుచ్ఛాఖియింజనీయరువద్దకు స్కీమంతయుఁబంపించెను. ఇంజనీయరు స్కీమంతయుఁదాను తయారు చేసి చంద్రారెడ్డికిఁ బంపించెను. రెడ్డిపంపించినదానికి నింజనీయరు పంపించినదానికి సంబంధము లేదు. ఇంజనీయరుపంపించిన స్కీములో వస్తువులన్నియు నింగ్లాండునుండియే తెప్పించుకొనవలయు నని యున్నది. రెడ్డి—"మవి ప్రియముకదా, పురపాలక సంఘమునకు నవ్వు"మని వ్రాసెను. ఇంజనీయరు "వస్తువులగట్టి చూచుకొనవలయును అదియుఁ గాక, మీరిగ్లాండునుండి వస్తువులు తెప్పించినచో మనరాచరికమువారింగ్లాండు దేశస్థు లాయెను. వారు మనకుఁ గొంతధనమిచ్చుచుండి

రాయెను. వారి కభిమాన మప్పుడు మనమీఁద నెట్లుండు" నని వ్రాసెను. చంద్రారెడ్డి యీలోచించెను: "అవును, రాచరికమువారు మనకుఁ గొంతధన మిచ్చుచున్నపుడు వారిదేశమునుండి తెప్పించుటయే న్యాయ" మని తోచెను. ఆ రాచరికమువారిచ్చుధన మెచ్చటిదో ?

జెఱువులు త్రవ్వటకు స్థలము కావలసివచ్చెను. చంద్రారెడ్డి పట్టణప్రాగ్దిశనున్న తనమెట్ట నమ్మజూపెను. ఆ మెట్టవలన రెడ్డికి లాభమేమియుఁ గన్పించలేదు. అందులోఁ బైగాఁ బాము లెక్కువగాఁ దిరుగుచుండెను. మాగానిపంట కనిపించినట్లు మెట్టపంట కనిపించదు. మన నలుపురి పిల్లలలో వారములు చేసికొనుపిల్లవాఁడు నలిగిపోయినట్లు, మాగానికిఁ జూపించుచున్న శ్రద్ధలో మెట్టమీఁది శ్రద్ధ తగ్గిపోవును. ఆయన కది యెట్లైనను వదలిననే చాలుననిపించినది. ఇంకొకప్పుడు ధరవచ్చునో, రాదో! అమ్మజూపిన నో నంత కడుగుదు, రింత కడుగుదురు. ఏబదియెకరము లేబది వేలకుఁ బురపాలక సంఘమున కమ్మివేసెను. అచ్చటఁ జెఱువులు త్రవ్వ నారంభించిరి.

పసిరిక యొకనాఁడు తూర్పుపొలములకు: బోయెను. వాన కురిసిననాఁడు చెదలు బయలుదేరినట్లు జన మచ్చట మూఁగి యున్నది. అతనికి భయమువేసి యింటికి వచ్చెను. ఇదిగాక తదితర గ్రామస్థుల మెట్టపొలా లొకయేబదియెకరములదాఁక నున్నవి. వానిలో చెల్లున్నవి, చేమ లున్నవి; పాము లున్నవి, పక్షు లున్నవి. చెట్లుచాటుచేసికొని పసిరిక తిరుగుచుండెను. పవలెల్ల సింటిగోనుండి రాతురులందే పొలాలమీఁదికి బోవును. అప్పుడచ్చటఁ ద్రవ్వ జనముండరు. పసిరిక చూచెను. ఈ జనము మొక్కల నెచ్చటికచ్చట త్రవ్వవేయుచున్నది. వేళ్ళతోఁ గుద్దాలించుచున్నది. కనఁబడిన పామునెల్ల చావమోదుచున్నది. రోజున కొకటిరెండుపాములు చని పోవుచున్నవి. పక్షులను గొట్టి వండుకొని తిరుచున్నది. పొలముల పిచ్చుకలగుంపులు చెల్లాచెదరై నవి. సర్వనాశనముగా నున్నది. పొలములో నొక వేళ పసిరిక పండుకొనిన పామని తల చిమకమోఁదుదు రేమో! ముచుపటికన్నఁ దాను కొంచెము బలిసెను. అంత పామను కొనరేమో!

విద్యుద్దీపములకు స్తంభములు వేయబడెను. పేటలో వృక్షము ప్రతిపద ముండెను. ప్రతివీధియందు వృక్షములే. వేప చెట్లు, రావి, మట్టి, దిరిసెన, గంగరావి మొదలైన వృక్షములు ప్రాతయూరంత యున్నవి. తీగలువేయు సమయము వచ్చినది. ఒకచెట్టు మూలచ్ఛేద మయ్యెను. ఒకవృక్షమునకుఁ జేతులు తెగెను. ఒకతరువు కత్తివెట్టి సగమునకుఁ దెగవేయబడినట్లయ్యెను. ఒక వనస్పతికి గాఢచపేటము తగిలెను. మఱియొకదానికి శిరశ్చేదము చేయబడెను. నానావృక్షములు తలోధానత్పక్షికంతారావములచేతఁ గూయిపెట్టెను, మూలైను, శరణు వేడెను. నిర్దయమైన విధి 'పొండు పొండు, గుండేటి యట్టయడుగున గూళ్ళు కట్టుకొనుండు. మీ కింత యున్నతస్థితి యెందు' కనెను పక్షులు అక్కలాడించెను. నోళ్ళు తెరిచెను. స్వప్రపాయ గ్రుడ్లున్నగూటిని కట్టతోఁ దాకుము- తల్లి పక్షి వచ్చి నెత్తిమీఁద ముక్కుతోఁ బొడుచును. కిరాతకుండు వచ్చి చెట్టుచెట్టెక్కి ప్రతిపసిపిట్టను అక్కవిటిచి బుట్టలో వేసికొమ్మనుము- తల్లిపక్షులు పిండుకట్టి యాకాశమున మండలపరిభ్రమణముచేయుఁ గాని పాని నొక్కపక్షి పొడువబోదు. ఆ పక్షులకుఁ దెలియును- దగ్గరకుఁ బోతిమా, మనమెడలుకూడ విఱుచు నని. స్వాశ్రయము నదలిపోవలసినంత దుర్దశ వచ్చినప్పుడు, పోకయుండుటకు వీలులేనప్పుడు పోయితీరవలయు నని తెలియని జంతు వే ముండును? చెట్లు సగము కొట్టఁగా మిగిలినసగములు పక్షులను జూచి 'మా చేతఁ గాదు. మేము కలనాశ్శలో మీ కాశ్రయ మిచ్చితిమి. ఈ దుర్దినము లలో మ మ్మేల యాశ్రయించెదరు? మఱొకతృణజలకాష్టసమృద్ధిగల దేశమునకుఁ బోం' డని చెప్పెను. మఱికొన్నివృక్షము లనెను: 'మే మనఁగా నున్నచోటినుండి కదలలేము. నిర్దయుండు వచ్చి మమ్ము గొడ్డలివెట్టి తెగవేయను. మేము పాటిపోజాలము. కాదనజాలము. చేయడ్డమైన బెట్టుకొనజాలము. మీ కేని? అక్కలుగల జంతువులు. వీలై నచోటునకుఁ బోం' డనెను. ఎంత చెప్పినను బోని పక్షులను జూచి యొకముసలివృక్ష మన్నది: 'ఇవి యేవో క్రొత్తచెట్లు వచ్చుచున్నవి. వీనికి శాఖలు లేవు, పండ్లు లేవు, ఫలములు లేవు. తాటిచెట్టుకైనఁ బైసి మొవ్వ లుండును. వీని కెవయి లేవు? ఈవృక్ష

మాలు పెరిగినదేశ మేదియో? అచ్చట సూర్యుడు దయించునో, యుదయించఁడో! అవి యంతపెద్దవై నశరువాతఁగూడఁ దెచ్చి పాతవచ్చును గాఁబోలు! మనబదు లా వృక్షములే గ్రామమంతయు వెలసినవి. ఈ వృక్షములకు బోదలే తక్క నితరవృక్షౌవయవములు లేవు. వానిస్వభావము మనకుఁ దెలియదు. మీరు నామాట విని లేచి పొండు. అవి యొకవేళ శాఖలువేయునేమో! ఆశాఖ లెట్లుండు నో! వానిమీఁద మీరు గూర్చుండినఁ జచ్చిపోదురేమో' అని. జంతువులన్నింటికి నొక్కటియే గుణము. వనమంతయు నటికి వేయుము. సింహము మిగిలిన నాలుగుచెట్లలో నే దాఁగియుండును. పెద్దపెంకుటిల్లు తగులఁబడిపోనిమ్ము. అచ్చటనే మనుష్యుఁడు చిన్న పాక వేసికొనియుండును. నటికివేయఁబడిన చెట్లన్నియుఁ బోయినను పక్షులు మిగిలిన కొమ్మలను వదలిపోలేకపోయెను.

వేసఁగి వెడలిపోయెను. వర్షాకాలము వచ్చెను ప్రతిసంవత్సరము నల్లనిమేఘమొకఁడు పడమటికనుమలలో, వింధ్యగురులలో, హిమత్పర్వతములలో, బ్రహ్మదేశశైలములలో జాగ్రత్తగాఁ దా నే గుట్టకు, నే కొండయంచునకు, నే శిలాకోణమునకు, నే దృవదుపరిభాగమునకుఁ దగులకుండఁ దన్నుఁ దాఁ గాపాడుకొనుచు వచ్చి యన్నిమేఘములును దెలుఁగుదేశముమీఁదఁ గురియుఁ చుండఁగాఁ దాను తనసావాసగాండ్రితోఁ గలసి సుబ్బన్నపేటకు వచ్చి, అచ్చటఁ దనప్రియమిత్రమైన యొక్క మహాన్యగ్రోధశిఖరమునఁ గూర్చుండును. అతనితో సంభాషించును. ఆ మొగిలుపేరు వృషన్నిధి. ఆ చెట్టుపే రాదివటము. ఆ వటము మహాబలశాలి. వచ్చిన మిత్రమును బుజములమీఁద జేతులు వైచి 'యెన్నాళ్ళకు వచ్చితి' వని కదలించి వేయును. వృషన్నిధి యానందబాష్పములు మిత్రునియొడలినిండ వర్షించును. వృషన్నిధి వెనుకటియేఁగు వచ్చి యాదివటమును గాఁగిలించుకొని కన్నీరుగార్చి 'మిత్రమా! నీవు పుట్టి నాల్గువందలయేఁడులైనది. ఇచ్చట గ్రామము కట్టకమునుపు నీ విచ్చటనే యన్నావు. సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామి నిన్నుమాత్రము దయగానే చూచెను. నే ననాదినైన మేఘమును. నాల్గువందల యేండ్లనుండి మనమైత్రీ యవ్యవహితముగా సాగుచున్నది. ముందు

నాటికి మజల మనము కలియుదుమో, కలియమో యన్నది. ఆది వట మప్పుడే భయపడెను: “ఇది యేమిరా? అమృతమూర్తియైన మిత్రునినోటినుండి యశ్లేలములు వచ్చుచున్న” నని.

ఆ యేడు వృషన్నిధి వచ్చినది. మనసులో నేమో దిగులు గానే యున్నది. వింధ్యపర్వతములలో నొకవేటకాడు తనతండ్రితో నొకలేడిని గొట్టెను. ఆ గుండు వృషన్నిధిగుండ దూసికొని పోయెను. అదివఱకు వృషన్నిధి తుపాకిదెబ్బ తిని యెటుఁగఁడు. హిమ వంతములో నొక కస్తూరీలేడి దానిని గొమ్ముతో గీసెను. బ్రహ్మ దేశమువ సముద్రప్రాంతముల నొకపొగయోడ వృషన్నిధిని కంబ ముతో గీరెను. ఈ యపశకునములన్నియు వృషన్నిధి యోజించు కొనుచునే వచ్చెను. అతఁడు వచ్చి చివరకుఁ జూచెను. ఆదివటము లేదు. అది సుబ్బన్న పేట యగునో, కాదో యని చుట్టుపట్లనున్న పది పదునొకండు గ్రామములు వెదకెను. ఎల్లలన్నియును నీయూరికే సరిపోవుచున్నవి. కోట లిచ్చటనే యున్నది. జగదీశ్వరులయాల యము లిచ్చటనే కనఁబడుచున్నవి. అడఁగో ధర్మారావు. అదిగో గణాచారి. అదిగో దేవదాసి. అడుగో పసిరిక—నిరుటికన్న లావై నను గుర్తుపట్టవచ్చును. ఇదియే సుబ్బన్న పేట. ఆదివట మేది? ఆదివట మేది? వృషన్నిధి తానంతయు దుఃఖాశ్రమయ మయ్యెను. కాని పట్టుకొని యాదరించు స్నేహితుఁడు లేడు. ఒక విద్యుద్దీపికా స్తంభముమీఁద శ్రమ దీర్చుకొనుట కొఁఁగెను. అది యతనికిఁ దన్ను కొఱతవేసిన ట్లుండెను. దైవము రక్షించి యొకఝంఝామారుతము జడమైనవృషన్నిధిని దన్నుకొనుచుఁ బోయెను. వృషన్నిధి పోయి, నీ రక్కఱలేని యొకగుట్టపైభాగమునఁ గూలఁబడెను. ఆది వట మే మైనదో వృషన్నిధియు నదియే యయ్యెను.

మంచినీళ్ళు వచ్చుటయో రాకపోవుటయో. పీఠులలోనున్న నూతులన్నియుమాత్రము పూడ్చఁబడినవి. గొట్టాలవెంట నీరువచ్చు నప్పటికి సంకల్పరము పట్టినది. తక్కినపట్టణములలో రెండుమూఁడెండ్లకుఁ దక్కు పట్టలేదట. రాచరికమువారు సుబ్బన్న పేటపురపాలక సంఘమును బ్రశంసింపిరి. బ్రశంసాపత్రముచూచినవాఁడు సంఘ సంఘ్యలో నొకనికి మొగ మింత యయ్యెను. ఒకనికి బుజములు

పొంగెను. ఒకనికి తా నొకమహాపురుషుడ ననిపించెను. ఇంతకును నీటికొళాయిలు బజారున కొకటి పడినవి. వీధిబావు లున్నపుడు వీధ జరులు తమకడవలు తాము తెచ్చుకొని చేరుకొనిపోయిరి. నాలుగ కడవలతో రోజెల్లఁ గడచినది. తెల్లవాఱువఱకుఁ బ్రతికొళాయి చుట్టురు వందవందకడవలు. ముందు వచ్చినవారిది ముందువంతు. కొందఱు కోడికూసికప్పుడే తమకుండ కొళాయికిందఁ బెట్టిపోదురు. కళాశాలావిద్యార్థులు కాఫీహోటళ్ళలోఁదెల్లవాఱకముందే తినువారు మోటారుకాన్లువారు మొగాలుకడిగి కొళాయిలచుట్టును గంగాళి సేయుదురు. బ్రాహ్మణవీధిలోనను, మఱికొన్నిచోట్లను దొడ్లలో నూతులు ఘాడ్చుకొనలేదు. బావులలోనీరు కాలువనీటివలె తియ్యగా నుండదు. అందుచేతఁ గ్రామముగా నందఱును గొళాయినీటికే యెక్కిరి. ఆ నీటికి ధర పెరిగెను. కొళాయి యింటిలోనికిఁ బెట్టించు కొనినచో దానికిఁ గొంత వ్యయము. తరువాత మీటగు, మీటరు సర్దిపోవువానిచేతిలో నేదైనపెట్టుట, యెఱుఁగనివారికిఁ జేతి కెక్కువ తగులుట. ప్రతివారము నేలలో నున్న గొట్టములలో నీరు నిలచి యుండునని యొక్కొక్కచోట నాలుగైదువందలబిందెలనీరు వీధి వెంట నూరకే వదలిపెట్టెను. ఆ నీరు యథేచ్ఛముగా నెవరైన వాడుకొనవచ్చునుగదా! అంత స్వరూరకే పోయినందులకు డబ్బెవరి వద్దను బుచ్చుకొనలేదు. మీటరువలన నీరు చూపెట్టుకు బ్రదుకవలసి వచ్చెను. ఇంటిలోనికి కొళాయిలు పెట్టించుకొనిన ధవవంతులపని బాగుగనే యున్నది. పేదవారిబిందెలు వీధిచివరనున్న కొళాయిచుట్టు గంటలతరఁబడి సభలు చేయుచుండెను. సభలోఁ దీర్మానము లగు చుండెను. ఆ తీర్మానములు పై యధికారులచేతులలోఁ బడు చుండెను. ఆ యధికారులు 'మిమ్ము గుఱించియే విచారించు చున్నాము' అని. 'ఇప్పుడు వేతే ఖర్చున్నది, మఱియొకసారి' యని, 'మీలో మీ కైకమత్య ముంపవలయును. పోట్లాడుకున్నచో నె' ట్లని సమాధానములు చెప్పుదురు. కొన్నిమట్టికుండ లెక్కువ జోక్యము కలిగించుకొనకుండ దూరమునందే యుండును. ఎవరి యింటికిఁ బోయినను బూర్వము సుబ్బన్నపేటలో మంచినీరు లే దనుచూట లేదు. ఇప్పు డెవరియింటికైనఁ బోయి మంచితీర్థ మడు

గుండు. “వీధిలోఁ గొళాయియుండఁగా విచ్చటి కేల వచ్చితివి? ఒక్క కుండ నిండునప్పటికే మా కాయుస్సు నిండుచున్నది. వెళ్ళు, వెళ్ళు” అని యుచ్చాటన చేయుదురు.

విద్యుద్దీపములు వచ్చినవి. ఇంజనీయరులు పంపుల కొకఁడు, దీపముల కొకఁడు- నెల కైదువందలైదువందల జీతగాండ్రు, సాలు నకు పన్నెండువేలు, సుబ్బన్న పేట ని మ్మనుచుండిరి. ఇదివఱకు దీపములు వెలిగించుచాఁకలివాండ్రు పాతికమంది తీసివేయఁ బడిరి. వారికి నెలకు పదిరూపాయల జీతము. పాతిక పనులు రెండువందలయేబది. ఇంజనీయరు కీయవలసిన జీతములో సగము సమకూర్చి నట్లయినది. ఆ చాఁకళ్ళు గుడ్డలుతుకుటకుఁగూడఁ బనికిరాకపోయిరి. తక్కువ జాతివారికి పేదవారికి సున్నలుచుట్టి యెక్కువకులము వారికి ధనవంతులకు నువ్వోగము లిచ్చిరి. విద్యుద్దీపములు వెలుగు చుండెను. చంద్రారెడ్డి యొకనాఁడు దారివెంటఁ బోవుచుండెను. మఱి నతనియుంగరము జాతీపడెను. వెదకెను. కనిపించలేదు. దీపము తీసికొనిగమ్మని యెనరినైని నే మని యడుగును. లక్షలుపోసి తెచ్చుకొన్నదీపములు దివిటీలనలె వెలుగుచుండెను. ఉంగరమేమో కనిపించదాయెను. సుబ్బన్న పేటలోని దీపములేమో యెట్టిమొగము పడెను. బల్బులలో లోభించి, తక్కువ ‘వోల్టలు’ గల బల్బులు తెప్పించిరి. అవియేమో యెట్టిగాఁ గాలును. ఉంగరముకోసము మఱి నటునిటు చూచెను. దీపములు వానివెంట నేమి దురభిమానము తెచ్చెనో, యుంగరముకొఱకు వెదకుచున్నట్లు కనఁబడుటగూడ రెడ్డికి తప్పనిపించెను. రెడ్డి తనదారిని దాఁ బోయెను. మఱునాఁ డొకధనవంతుఁడు దారినిబోవుచు నాయుంగరముచూచి తాను దీసి కొనిపోయెను. ఆ యుంగరము బీదవాని కొకనికి దొరకరాదా? ప్రతి రోజుప్రాద్దునను మన్నంతయుఁ బ్రోగుచేసి, చేటలతోఁ జెరగు కొందురు. కన్నుంచి ప్రతిగోడప్రక్కఁ జూచుచుఁ బోవుచుందురు. పాకీవాండ్రకు దొరకరాదా? వారి కేల దొరకును? దొరకఁదగుగీతయే యున్నచో వా రట్లేల పుట్టుదురు? విద్యుద్దీపములు వీధులందు ధగధగ లాడినవి. ఇండ్లలో చీకట్లు ముసురుకొన్నవి. పురుగులు లక్షలకులక్షలు దీపములచుట్టు ముసరి మునుజులను దారివెంట నడువనీయలేదు. నాటక

ములు చూడనీయలేదు. నిశలయందు మరుజల నన్నము తిననీయ లేదు. ఈపురుగులు దీపములలోనుండి పుట్టినవా? ఇదివఱకుఁ గనిపించ లేదు. ఇప్పుడు దీపముల వెలుగున గనిపించుచున్నవి కాఁబోలు! ధనవంతు లిండ్లలోనికి దీపములు పెట్టించుకొనిరి. ఆ దీపముల కెంత రాజరీవి! నేను పేదవానియిల్లు తొక్క నన్నవి. ఇంటిదాక నెందుకు? వాఁడున్న సందులోనికే పో నన్నది. పేదవానియిల్లు బిక్క మొగమువేసుకొని దీపములవంకఁ జూచినది. దీపములు వానివంకనే చూడ మన్నట్లుస్తంభములు చాటుపెట్టుకొన్నవి. విద్యుద్దీపములు ధగధగ మెఱసినవి. పేదలకడుపులో భగభగమండినది. పేదవారలు తిండిలేక మలమల మాడుచుండిరి. ఊరికిఁ జివరనున్న యొక్క పాడు వడినమఠములోఁ బైని గప్పులేని నోసనొకనియిల్లు, గోడల నాను కొని మఱికొందఱి యిండ్లు— యిండ్లనఁగాఁ బ్రాయ్యులు మాత్రమే. ప్రాయ్యులనఁగా మూఁడుతాళ్ళు. ఆతాళ్ళన్నచోట నిల్లు— ఆయిల్లొ కొక్కప్పుడేదైన గోడ కానుకొనియుండును. మఱి యొకప్పుడు నిరాలంబముగ నుండును. పురపాలకసంఘ మనఁగాఁ బురములోనుండి పన్నీయఁగలవారిని బాలించుసంఘము. ఆ స్త్రీగలవారిని బాలించుట యనఁగా వారివద్దఁ బన్నులువసూలుచేసి యందులో ననేకదేవతలకు నైవేద్యములు తీసి, తక్కినవారి కిదిగో యని సుఖముకానిది సుఖ మని చెప్పి చూపించుట. పసివానికి రూపాయ యిమ్ము. వాఁడు నా కది వద్దని కానీకొఱ కేడ్చును. వాఁడు కానీకి పదునొకండు రూపాయలు వచ్చు ననుకొనుచు. పసివానిని ‘తెలివితక్కువవాఁడా’ యనుము. వానికిఁ గోపము వచ్చును. పట్టణ మున్నది: “నేను మీకు సుఖముగా వెలుగిచ్చినాను. సుఖముగా నీ రిచ్చినాను.” ధనవంతుఁ డన్నాడు: “చీ! నీ విచ్చిన దేమిటి? నేను డబ్బు పెట్టి తీసికొన్నాను.” చాలినంతధనములేక సుఖభ్రాంతికలవాఁ డన్నాడు: “ఇదివఱకు డబ్బు పెట్టి నీరు కొనలేదు.” వెలుతురు కావలెనని దిగులులేదు. పవిత్ర మైన నీరును బవిత్రమైనజ్యోతిస్సును వెలయాండ్రకన్నకనాకష్టమైనవి.

ఒక గ్రుడ్డివానిని నొకకుంటివాఁడు కట్టిపుచ్చుకొని తీసుకొని పోవు చుండెను. కుంటి— మనయూరిలో విద్యుద్దీపములు వెలిగించిరి. గ్రుడ్డి—అనఁగా సూర్యునియంత వెలుగుండునా? కుంటి—రాతురు

లం దంతకన్న వెలుగుండును. గ్రుడ్డి- పగలు! కుంటి- పగలు దీపము లెందుకు? గ్రుడ్డి- న నొక దీపమువద్దకు దీసికొని పొమ్ము.

కుంటివాడు వానిని దీసికొనిపోయి, నాల్గురోడ్లు గలసిన యొకవిద్యుద్దీపికా స్తంభమువద్ద నిలుచుండఁబెట్టెను. గ్రుడ్డివాడు ● ‘వెలుతు రేది’ యనెను. కుంటివాడు ‘గ్రుడ్డిముండకొడుకవు నీ కేమి కనఁబడు’ ననెను. వాడు “నాకుఁ గనిపించ కేమి? కన్నులేక పోయినఁ గనుపించ దేమి? ఈ దీపము వలన నాకుఁ గనుపించు దానిలో నెక్కువ తక్కువలు కలుగుట లేదు. ఇది నిజమైన దీపము కాదు పో” యనెను. అచట నందఱు నవ్వరి. గ్రుడ్డివాఁ డనుకొనెను: “పిచ్చివాడను నేనా, వీరా?”

విద్యుత్తంత్రులకుఁ దగిలి రోజుకు నాలుగైదుపక్షులు చచ్చు చుండెను. ఆ ముసలిచెట్టు చెప్పినమాట నిజమే- ఊరిలో వెలుతురు. వెలుతు రింత మలఁగెనా చీకట్లు జీవములువదలిన శవములవలె నుండెను.

ఇరువదియొకటవ అధ్యాయము

గణాచారి యన్నగారిభార్య రంగమ్మకుఁ జిన్నప్పటినుండియు నాఁడుబిడ్డ యింటిలోఁ బనిచేయుచుండఁగాఁ దానుపోయి కొంచెము చిలుపెత్తనముచేయుట యలవాటు. తనకొడుకుల నిద్రతీసి నాగమ్మకు వదలిపెట్టి, తాను సాయంకాలమున వాహ్యళి పోవును వాహ్యళి యనఁగా నైదాతేండ్లకుఁ బూర్వము వఱకును వట్టి గ్రామ సంచారమని యర్థము. పదిపన్నేండ్లకుఁ బూర్వము కాఁపుభార్యలంపఱును బొలాలకుఁ బోవుట, గడ్డియు జొన్నయుఁ గోసితెచ్చుట చేయుచుండిరి. పైరుగాలితగిలి యెల్లరు నారోగ్యవతులుగా నుండిరి. మెట్టపోయి పల్లమైనతరువాత మాగానిలోఁ గాఁపుభార్య చేసెడిపని యేమియు లేదు. ఊడ్చినను గోసినను గొల్లవాండ్రున, మాలెతలును. ఇంటిలోనికి నీరు మగవాడే తెచ్చును. రాటము పూనివేసిరి. కాఁపుభార్యకుఁ బనియేమి మిగిలినది? ఆమె కూడుమాత్ర ముడుక వేసిపెట్టుట మిగిలినది. పాలు తీసినను పేడవేసినను పాలేరువాడు చేయుచుండెను. కాఁపుభార్య నిర్వ్యవసాయుగా లయ్యెను. మాగాని వచ్చినప్పటినుండియు రైతుభార్య తాను రైతుభార్య ననుకొన లేదు; దొరసాని ననుకొన్నది. కొన్నాళ్ళు దొరసాని ననుకొనుట తోనే తృప్తిపడినది. తరువాత వేషముచేత దొరసానిగా మారినది. జిపాను సిల్కు-చీరలు, పట్టురైకలు, చిత్రవర్ణములదుస్తులు, తలనూనెలు, సబ్బుబిళ్ళలు, పిన్నులు, జడచివరపట్టుపీలికలు, కాళ్ళకు నందెలు తుమ్మకాయగొలుసులు పోయి పాంజేబు పట్టాలు, మెడలోఁ బట్టెడ నాను కాసులపేరు పోయి గడియారపుగొలుసు, తలమీఁద రాగిడి చంద్రవంకలు పోయి ప్రక్క పాపటలు, అడ్డబాసపోయి యర్థచంద్రాకారపు షుదరాసు తాతిముక్కుపుడకలు, చేతులకు మురుగులు గొలుసులు పోయి బంగారపుగాజులు క్రమక్రమపరిణామముపొందెను. మొదటికాఁపు రెండేకరములపొలము గలవాడు. ఆ యింట గణాచారి వెలసి, పొదుపు చేసిపెట్టినది. ఆ యింటఁ దా నొక్కతెయే కూతురు, పెండ్లి లేదు. ఆ ఖర్చు లేదు. ఎప్పుడు నొక్కడే కొడుకు.

ఇంట నైదుగురికన్న నెక్కువ యెప్పుడును లేరు. దైవభక్తి, ధర్మాచరణములతో నదేయదే నెమ్మదిగా వృద్ధిపొంది పాతికయెకరముల దాక వచ్చి, రంగయ్య గ్రామములో నొక రకమైన యాసామి యయ్యెను. మాగానియూళ్ళలో నీ దినములలోఁ బాతికయెకరముల యాస్తి యన్నదనఁగా వానికి భూమ్యాకాశములు పట్టవు. రంగయ్య నాటికి నతనివంశపూర్వమర్యాద చెడలేదుగాని యతనియింటిలో మార్పులు జరిగినవి. తనకడువునఁ దొలిచూలు స్త్రీ నిలువలేదు. కుమారు లిద్దఱు కలిగిరి. వ్యవహారము క్రొత్తదారి పట్టెను. మాగాని యూళ్ళలో నెక్కువమంది యువకులవలెనే రంగయ్యసైతము దురహంకారియు, గర్వియు నయ్యెను. దైవము వారియింటనుండి వెడలి పోవుటకుఁ బదియేండ్లక్రిందనే నిశ్చయించుకొనెను. అతని మనస్సులో నహంకారముగాని, గర్వముగాని తొలఁగించుటకుఁ బ్రయత్నించలేదు. రంగమ్మ నేడు పరమాధునిక స్త్రీవలె నుండెను. ఆమె కొంతయింగ్లీషుకూడఁ జదివెను. కడచిన యాతేండ్లలో వారి యింటిలో నొకవిచిత్రపరిస్థితి యేర్పడెను. రంగమ్మముట్టుకొన్న యన్నము గణాచారి తినదు. ఎందుకుఁ దినరా దని రంగమ్మ. గణాచారి సమాధానము చెప్పదు. ఒకదానికిఁ జెప్పునుగనుకనా, దీనికిఁ జెప్పుటకు ? రంగమ్మయింటికి నామెకుఁ బాఠములు చెప్పుటకు హిందూకైస్తవ స్త్రీలు వత్తురు. రంగమ్మ వారితోఁ జావడిలోఁ గూర్చుండును. నాగమ్మ దొడ్డిలోఁ బోయి కూర్చుండును. ఆధునిక నాగరికతాచిహ్నములైన వస్తువు లెచ్చటనున్నను నాగమ్మ దూర దూరముగాఁ బోవును. రంగమ్మ కోపగించుకొనును. నాగమ్మ మాటాడదు.

ఒకనాఁడు రంగమ్మకుఁ బాఠముచెప్పుటకువచ్చిన కైస్తవ స్త్రీ “తాను వచ్చినంతనే నాగమ్మ దొడ్డిలోనికిఁ బోవు నే” మని యడిగెను. రంగమ్మ ‘యామె గణాచారి’ యన్నది. కైస్తవి నవ్వెను. రంగమ్మయు నవ్వెను. తరువాత గణాచారి నిద్దఱునుగలసి యే మనుకొనిరో కాని. రంగమ్మ రెండవకొడుకు వాకిటనున్న వేఁపచెట్టుపంగలలో కెక్కి క్రిందఁబడెను. వానికిఁ గాలు విఱిగినది. కాలు నెమ్మదించువఱకును రంగమ్మకుఁ జదువు సాగలేదు. మఱియొకనాఁడు

కైస్తవి నాగమ్మను బిలిచెను. నాగమ్మ కన్నులెఱ్ఱచేసి చూచెను. కైస్తవి భయకంపితయై యానాఁడు సోయి జ్వరపడెను. ఆ జ్వరము జ్వరము మశూచికములోనికి దించెను. అప్పటినుండియు నామె రంగమ్మయింటికి రాలేదు. మఱొకకైస్తవి వచ్చుచుండెను. ఆ పూర్వపుస్త్రీ యామెతో 'గణాచారితో మాట్లాడకు' మని మందలించి పంపించెను.

పట్టణములో విద్యుద్దీపములు ప్రకాశించుచుండెను. అవి ప్రకాశించుటకుఁ బట్టుచీరలు, రతనములనగలును గావలసివచ్చెను. అంతదీపములు వట్టితాళ్యమీఁదఁ బ్రకాశించి యేమి ఫలము? వెల తాళ్యమీఁదఁ బ్రకాశించవలయును.

ఒకనాఁడు ప్రొద్దు క్రుంకినది. వెంటనే చీకటిపడినది. ఆ నాఁడు గణాచారి ప్రొద్దుననే లేచి, స్నానముచేసి ప్రతిదినమువలెఁబనిచేయక కూర్చుండెను. రంగమ్మ తానను బ్రొద్దుననే లేచి తలదువ్వుకొని స్నానముచేయకయే కొత్తచీరఁదాల్చి గ్రామమువెంటఁ బోయెను. ఆమె గ్రామములో నున్న బాలికాపాఠశాలకుఁ బోవును. అచ్చట నున్న కైస్తవోపాధ్యాయులందఱు నామెకు స్నేహితురాండ్రు. అచటినుండి చంద్రారెడ్డియింటికిఁ బోవును. చంద్రారెడ్డి భార్య సీతారామమ్మయు, రంగమ్మయు మిత్రములు. అచటినుండి మఱి కొందఱు స్త్రీలకు గలుపుకొని యింటికి వచ్చును. వచ్చువేళకు జామున్నఱి ప్రొద్దెక్కును. అప్పటికి నాగమ్మ వంటచేసి సిద్ధముగా నుంచును. ఈ రోజునను రంగమ్మ ప్రొద్దెక్కియే వచ్చెను. వచ్చునరికిఁ బ్రొద్దులోఁ బిల్లి లేవలేదు. రంగయ్యగ్రామములో లేడు. వదినెగారు వచ్చి నాగమ్మను 'వంట యేల చేయలే' దనెను. ఆమె సమాధానము చెప్పదని రంగమ్మకుఁ దెలియును. అయినను నడిగినది. ఆశ్చర్యముగా నాగమ్మ సమాధానము చెప్పినది: 'ఈనాఁడు నే నుపవాసము.'

రంగ- నేనును బిల్లిలో? నాగ- మీరు నుపవాస ముండిననే మంచిది. రంగ- నే నుండలేను. నాగ- పిల్లలకుమాత్ర మన్నము పెట్టకుము. రంగ- వాండ్రు చచ్చిపోవలయు ననియూ యేమి నీ యుద్దేశ్యము? నాగ- బ్రదికియుండవలె ననియే. రంగ-—ఇఁక వంట

చేయుము. నాగ—నే న్ననాడు ద్రవ్యములు ముట్టుకొనను. రంగ—
నాకు భోజన మెట్లు? నాగ—ఆడుదానవు, వంటచేసికొనవలయును.

రంగమ్మకుఁ గోపమువచ్చి నాగమ్మగూడ విఱచుచుకొనెను. నాగమ్మ మానమే యవలంబించెను. చివరకు రంగమ్మ వంటచేసికొని భోజనముచేసెను. బియ్య మెన్ని పోయవలయునో తెలియలేదు. తన కాకలిగా నున్నది. అన్న మొకమూల బియ్యము. పచనమైనభాగము తనకే చాలలేదు. పిల్లలకు మిగుల లేదు మఱలఁ బ్రాయ్యమిఁద బియ్యముపెట్టుటకు నిష్పార్పివేసెను. లోపలఁ గోపము మండు చుండెను రంగమ్మ వంటజేయుట మిషనరీస్త్రీలతో మాట్లాడినంత తేలిక కా దనుకొన్నది. అప్పటికిఁ బ్రొద్దు తిరిగినది. గ్రామాంతరము పోయిన రంగయ్య తిరిగి వచ్చెను. అతఁడు భోజనముచేసియే వచ్చెను. ఇంటికి వచ్చుసరికి గణాచారి రాటను వడకుచుండెను. తన భార్య నెత్తుడుత్రావినయాడుపులివలె రోజుచుండెను. పిల్లలిద్దఱు నాటలమిఁద నాకలి మఱచిపోయి వీధిలో నాడుకొనుచుండిరి. అతఁడు వచ్చి భార్యను బరామర్శించెను. గంటసేపటికి సంగతి యంతయుఁ దెలిసెను. అతఁడు గణాచారి నెప్పుడు నేమియు ననఁడు. 'అమ్మా' యనియే పిలుచును. ఆమెవద్దకుఁ బోయి 'అమ్మా! నేఁ డుపవాస మెందు' కనెను. నాగమ్మ తలయెత్తి, కనుతెప్పలెత్తి, మఱలఁ గనుతెప్పలు వంచి, తలదించి, రాటము వడకుచుండెను. రంగయ్య సమాధానము రాదని తెలిసికొని యూరకుండెను. అతఁడు గ్రామములోనికిఁ బోయెను. 'ఆడుపులి' ప్రొద్దుకుంకువేళకుఁ జల్లని గాలిసాగి యడవులవెంట బయలుదేఱెను. తిరిగితిరిగి రెండుమూఁడు జంతువులను జంపి యింటికిఁ జేరెను. రాతిరి ప్రొద్దుపోయినది. మఱల నన్నము వండుకొనవలయును. పిల్లలు వీఁపంటుకొనిన కడుపులతో నిద్రపోవుచుండిరి. వంటచేయుటకు రంగమ్మ పిడుకలుతేవలె నని దొడ్డిలోనికిఁ బోయెను. పిడుకల గుడిసె దొడ్డిలో నై రృతిభాగమున నున్నది. లాంతరు లున్నను నాగమ్మమిఁది కోపముచేతఁ జీకటి లోనే పోయెను. దొడ్డిలో నాగమ్మ పెట్టినపాదాలన్నియుఁ బందిళ్ళఁ మిఁదఁ బ్రాకి ద్రాక్షతోటవలె రమ్యముగా నుండెను. దొడ్డి లోనికిఁ బోయిన రంగమ్మకుఁ బ్రతిపదమున నేదియో ప్రాకు

చున్నట్లే భయమయ్యెను. తాను నడచినచో నాధ్వనియుఁ దనవెంట నడచి వచ్చుచుండెను. తా నాఁగినచో నాఁగుచుండెను. తొందరగా నడచుటకు రంగమ్మకుఁ గాళ్లు రాలేదు. మఱల నింటిలోనికిఁ బోయి దీపము తెత్తునా యనుకొనెను. దీపము తెచ్చునోపల పిడుకల గుడిసె వద్దకే పోవచ్చును. దీపము లేకుండ పిడుకల గుడిసెలోఁ జేయిపెట్టుట యెందులకు? పోయి దీపము తెత్తునే యచుకొన్నది. వెనుకకుఁ దిరిగి నది. తనవెంటనే మఱల నా కదలిక వచ్చుచుండెను. తొందరగా నింటిలోనికి వచ్చి దీపము తీసికొని బయలుదేరినది. భర్త యింటికి రాలేదు. పిల్లలు నిదురపోవుచుండిరి. నాగమ్మను బిల్చుట కిష్టము లేదు. తోడులేకుండ దొడ్డిలోనికిఁ బోవుటకు భయ మనిపించినది. 'ఒక్కర్తుకను బట్టణవీధులవెంటఁ బ్రొద్దుపోవువఱకుఁ దిరిగి వచ్చు చుండుటలేదా, భయ ముందు' కనుకొనెను. నావాసించి దొడ్డిలోనికిఁ జొచ్చెను. తన కెడమవైపున నేదియో పోవుచున్నట్లు తోచెను. లాంతరు పెద్దదిచేసి చూచెను. ఏమియుఁ గన్పించలేదు. మఱల నాలు గడుగులు వేసెను. ధ్వని యీసారి కుడివైపున వినిపించెను. కుడి వైపుననన్నియుఁ బొదులు. దీపముపెట్టి చూచెను. ఆకుపచ్చని యాకులు, పసుపుపచ్చని పూవులుగాక మఱియొకటి కన్పించలేదు. మఱల నాలుగడుగులు వేసెను. తనకన్న ముందు పా మేదో నడచు చున్నట్లు తోచెను. దీపమెత్తి వెలుతురు ముందొకరెండుగజముల దూరమునఁ బడునట్లు చేసెను. మఱల నేమియుఁ గనుపించలేదు. ఆమె వెనుదిరిగి యింటిలోనికిఁ బోద మచుకొన్నది. పొద్దునఁగూడ నన్నము సయించలేదు. అన్నము ననుచాయితకుగా నున్నది. ఒక సగము బియ్యమే. ఈ పూట నైన వండుకొని తినకున్న బ్రదుకలే ననుకొని మఱల బయలుదేరినది. పిడుకలగుడిసెవద్దకుఁ బోవువఱకు నేమియు ధ్వనిలేదు. లాంతరెత్తి గూడులోఁ జూచి పదిపిడుకలుతీసి పళ్ళికలో వేసికొని, పళ్ళిక బుజమున నుంచుకొని, కుడిచేతితో లాంతరు పుచ్చుకొని బయలుదేరినది. అమెకన్న ముందేదో నడచు చుండెను. ఆమె యాఁగినది. ముందు నడచుచున్నట్లు ధ్వనిలేదు. 'దొడ్డి యింతపెద్దదొడ్డి యేమిటి? నాగమ్మ చేదస్తముగాకపోయిన దొడ్డినిండ నిన్నిపాని లేమిటి? పాదు లున్నచో పురుగుపుట చేరును.

వెధవది బేడ పాటవేసినఁ గూరలు కొనవచ్చును. దానికొసము దొడ్డియంతయు మహారణ్యమై పోయినది. అడుగుపెట్టుటకు వీలులేదు. ఆకాకునడుమను బా ముండవచ్చును.' రంగమ్మ మఱి రెండడుగులు వేసెను. సాగుచున్నపామును గొంచెము వేగముగా సాగెను. రంగమ్మ 'పోనీలే. వెనుక వచ్చు పామునకు భయపడవలయును గాని, తనకన్నముందుఁబోవుపామునకు భయపడుట యెందుల' కనుకొనెను. రంగమ్మ రెండడుగులు ముందు వేసెను. పాము రెండడుగులు వెనుకకు వేసెను. ఆమె భయపడెను. 'పిడుకలగుడిసె దొడ్డిలో నింతమూల కట్టుకొను టేమిటి?' యనుకొనెను. ఎంతమూలఁ గట్టుకొనిన నేమి, ప్రొద్దుండఁగాఁ బిడుకలు తెచ్చుకొన్నచో? పిడుక లెవరు తేవలయును? వంటచేయువారు తేవలయును. తాను వంటచేయదుకదా! మఱి తేపటినుండి నాగమ్మవంట చేయకపోయినచో వంటవానిని బెట్టు కొనవలయును. అవు నప్పుడు సుఖముగా నుండును. అప్పు డొక యంతర్వాణి యున్నది: 'నాగమ్మమూలమున సంసారము గుంభనగా నున్నది; పచ్చపచ్చగా నున్నది. వంటవాఁడు వచ్చెనా, సంసారము గుల్లయై పోవును.' రంగమ్మ నిలుచుండి యాలోచించుచున్నది. ఇంక రెండు గజములలో నింటిలోనికిఁ బోవును. వెంటవచ్చుచున్న పాము రెండు గజములలోపుగానే యాఁదిపోవునేమో! ఒక్క గంతులో నింటిలోఁ బడవలె ననుకొన్నది. ఇక్కడఁ గాలుతీసి యింటిలోఁ బెట్టవలయును. పా మేమి చేయగలదు? చేతిలో దీప మున్నది. పా మెచ్చట నున్నదోమాత్రము తెలియుటలేదు. అనుకొన్నట్లే యొక్క దూఁకుదూఁకి యింటిలోఁ బడినది. పడినదేకాని, తనయొడలు దనకుఁ దెలియలేదు. అప్పుడే రంగయ్య యింటికి వచ్చెను. గణాచారి 'భార్య యింటిలో విఱుచుకొని పడిపోయినది. పోయి చూచుకొ' మ్మనెను. అతఁడు గాబరాపడి లోనికి బోయెను. రంగమ్మనోట నురుసులు క్రుక్కుచుండెను. గణాచారి లోనికి వచ్చెను. రంగయ్య 'అమ్మా! నీ వున్నా వనుకొన్నాను. ఇట్లు చేసితి వే' మనెను. నాగమ్మ 'నే నున్నా ననుకొని పదియేం డ్లయినది. ఉన్నానుగనుకనే యిన్నినా శ్వాసగినది. భయము లేదు. ఏమిటో దొడ్డిలోనికిఁ బోయి చూచి ర' మ్మనెను. రంగయ్య దీపముపుచ్చుకొని దొడ్డిలోనికిఁ బోయెను. గడ

పలోఁ గాలుపెట్టినంతనే దీపపుఁగాంతులు తేజోవిహీనములు కాఁగా, దొడ్డియంతయు వెలుఁగుగా నుండెను. దూరమునుండి రెండువర్తులు కల దీపపుఁబ్రమిదవలె మాణిక్యకాంతులు వెలుఁగు రెండుశలతోడి మహాఘణము విప్పి యొకపాము తోఁకపై నిలుచుండెను. రాజతదీపస్తంభము. రాజతమైశప్రమిద, రాజతములైన వర్తులు, సువర్ణకాంతి-
రంగయ్యకనులు మూతవడెను. నాగమ్మ నమస్కరించెను. రంగయ్య పరవశుడై పోయెను. కనిపించిన సుహాజ్యోతి నేత్రనిమిలనయే చేసెఁ గాని, హృదయోన్నీలనము చేయలేదు. అయిదునిముసములకుఁ దన యొడలు తనకుఁ దెలిసిన రంగయ్య భార్యాచికిత్సావిషయము తల పోసెనుగాని, సుబ్రహ్మణ్యస్వామిమీఁద సూహ పోనీయలేదు. గంట సేపటికి భార్య లేచి కూర్చున్నది. ఆమె మాటాడినది. వారును వీరును వచ్చి చూచిరి. ఆమె భయపడినదిగాని మఱియేమియు లేదనిరి. తెల్ల వాఱువఱకు రంగమ్మ రెండుపాదములు నీ లావయ్యెను. ఆమె లేవ లేకపోయెను. ఇరుగుపొరుగువారు వచ్చి చూచిరి. గణాచారి దొడ్డితో నేమో పాడుచుఁ గూరలు త్రుంచుచుండెను. అందఱును గణాచారి వద్దకుఁ బోయిరి. ఆమె 'రెండుశిరస్సులనాగు రివ్వురివ్వున వచ్చి, ఇంటికోడలి పురుగూఁచింది దొడ్డితో' అని పాడుచుండెను. నలుగురు నువచ్చి రంగయ్యతోఁ "బురుగూఁచుటయేగాని కఱవలేదు. గణాచారి పాడుచున్న" దనిరి. రంగయ్య పాముమంత్రగాండ్రను బిలువఁ బోయెను పా మడ్డము నచ్చెను. నలుగురును బోవ దగ్గనిరి. అతఁడు మానెను. వారము రోజులు క్రమక్రమముగా వాఁపు తగ్గుచు వచ్చెను. గణాచారి యన్నము వండిపెట్టుచుండెను. పా మాదిచార మున నూఁదెను. మఱల నాదిచారమునాఁడు రంగమ్మ లేచి తిరిగెను. గణాచారి రంగయ్యతో నన్నది: "అబ్బాయీ! సుమారు మూడు వందలయేండ్లు నేను నీయింటిలో నున్నాను. ఇంటిలో నాప్రభు త్వమే సాగినది. కాని మఱియొకటి సాగలేదు. ఆ రోజులు వెనుకఁ బడినవి. నాకు వేతే యూరిబయట నీ కున్నరెండెకరములమెట్టలో నొకపాక వేసిపెట్టుము. నే నం దుండెదను. లేదా, స్వామియాలయమునందే యుండెదను. ఈ యిల్లు నే నింత నిలువరా కున్నది" యనెను. రంగయ్య మాటాడలేదు. గణాచారి యింటిలోనుండి

వెడలిపోయెను. పోయి సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరాలయముముందు నిలుచుండి నిలుచుండి ప్రార్థకుండువఱకు నాగేశ్వరస్వామిముఖమంటపమునందు శయనించెను. గణాచారి మఱల రంగయ్యయింటికి రాలేదు. మూన్నాళ్ళయినతగునాత మేనల్లుడుపోయి నాగమ్మను రమ్మనెను. ఆమె రాలేదు. ప్రాతఃకాలముననే యామెచెరువువద్దకుఁ బోవును; స్నానముచేయును; స్వామియాలయములోఁ గూర్చుండును; రెండు జాములకు మఱలఁ జెలుపుగట్టునకుఁ బోవును; అచ్చట నొక్కఁటి గంట యుండును. మఱల నాలయమునకు వచ్చును. తటాకము, దేవాలయము - నీ రెండుసంతానములతో నామె గడుపుచుండెను. మూడవసంతానము లేదు. నాల్గునాళ్లు లామెకుఁ దిండిలేదు. ఎవరు నడుగరు. ఎవరికి శ్రద్ధపట్ట లేదు. ఈ సంగతి ధర్మారావునకుఁ దెలియదు. అతఁ డొకనాఁడు నాగేశ్వరాలయమునకుఁబోయెను. అచ్చట గణాచారి యస్థిపంజరమువలెఁ గనిపించెను అతఁ డింటికిఁ బోయి యన్నము తెచ్చి తటాకమువద్దకుఁ బోయెను. రెండుజాము లైనది. ఆమె యచట భుజించెను. మఱునాఁడు నాగమ్మపెద్దమేనల్లుని ధర్మారావు పిలిచి, “నీవు ప్రతిదినము మాయుంటినుండి యన్నము తీసికొనిపోయి నాగమ్మగారికిఁ బెట్టుము; సరిగా రెండుజాములకు. మఱచిపోకు” మనెను. అతనిపేరు చంద్రయ్య. చంద్రయ్యకు ధర్మారావు వనిన ‘మఱచిపోకు’ మన్నమాట కొరడాపుచ్చుకొని కొట్టినట్లుండెను. కోజులు గడచుచుండెను.

రంగమ్మయింట నొకగొల్లవానిని వంటకుఁ బెట్టెను. వాఁడు ప్రార్థననే లేచి మొగమైనను దోముకొనక వంటచేయును. వంటచేసి పెట్టినతగువాత పోయి ముఖప్రక్షాళనముచేసికొనుచు. పదిగంటలగు వఱకు నలుగురు నన్నమునకు రావలసినదే. లేకపోయినచో వేళ్లే పెట్టుకొని తినవలయును. వాఁడును భోజనముచేసి యెచ్చటికో పోవును. రాతిరికి వచ్చును. ఆప్పుడు మఱల వంటచేసి స్నానముచేయును. వాఁడు వీధివెంట నడచుచుండఁగా వంటచాఁ డనుకొనుటకు వీలు లేదు; పట్టభద్రునివలె నుండును. పెందలకడ భోజనములతో రంగమ్మ మునుఁజికన్న నునుపులేటెను. దేహమునకుఁ గాంతివచ్చెను. మునుపు బక్కగా, నల్లగా, నారోగ్యవతిగా నున్న యామె లావు

పాటి, మెఱుఁగెక్కి, మనారోగ్యవతి యయ్యెను. కాని యద్దములోఁ జూచి మునుపటికన్నఁ దాను సౌందర్యవతి నైతి ననుకొనెను.

సుబ్బన్నఁపేటకుఁ గ్రొత్తడాక్టరు వచ్చెను. అతని భార్య బి. ఏ. పరిక్షయై యదివఱకే దేశమునఁ బ్రఖ్యాతిపొంది యుండెను. ఆమెవచ్చినంతనే పేటలోని స్త్రీజనము తమకు శుభోదయదినములు వచ్చినట్లు సంతోషించిరి. ఆమె స్త్రీసంఘ మొకఁ డేర్పాటుచేసెను. రంగమ్మ సంఘమున కధ్యక్షురాలు. సీతారామమ్మ కార్యదర్శి, పంకజమ్మ, శ్యామల, మంగమ్మ, డాక్టరుగారిభార్య, యిందిరా బాయి, యితరోద్యోగస్థులభార్యలు సమాజముగ్ సభ్యురాండ్రు నలువదిమంది యైరి. పట్టణములలోఁ జందాలువసూలుచేయఁబడెను. జమీందారుగారిదర్శనము చేసిరి వారు సమాజమున కొకస్థలము నందు భవనము నేర్పాటుచేయించిరి. సుసానీ చెన్నపురి వచ్చినది. అచ్చటినుండి రంగారావుగారు నాల్గయిదు రోజులలోఁ దీసికొని వచ్చుచు. ఆమెకూడ వచ్చేనేని స్త్రీసమాజము సంపూర్ణవికాసము పొందును. సమాజభవనమున బాడ్మింటుచుకోర్టు పెట్టిరి. ప్రతినాడు సాయంసమయమున విద్యాధికతైన స్త్రీలందఱు నచటఁజేరి బాడ్మింట నాడుదురు. పింగ్ పాంగ్, కారమ్మ మొదలైన గృహక్రీడావిశేష ములుకూడ సమకూర్పఁబడెను. సభికురాండ్రందఱును బ్రతిదినము సమావేశమగుదురు. రంగమ్మ, మంగమ్మ, పంకజమ్మలు పేటలో నున్నవారిలో నింగ్లీషు బాగుగా వచ్చినవారు. వారికి మువ్వరకు నగ్రిస్థానము తప్పినది కాదు. కొందఱు నూత్నభావలు, పతివీరహిత లుగూడ సమాజములోఁ జేరిరి. వారు చాటుచాటుగ వచ్చు చుందురు. బ్రాహ్మణ స్త్రీలు-ముండితశిరస్కులు నచ్చటకుఁ గొంకు చుందురు. వా రొకరివద్ద నొకరు సెలవు తీసికొందురు. సమస్కార ములు చేసికొందురు. సర్వము పురుషులపాలె నటించుటకుఁ బ్రయత్నింతురు. మనస్సులలో దొరసానులవలె నుండవలయునని ప్రయత్నము. డాక్టరుగారిభార్య ఘోరము పెద్దపెద్ద పట్టణములలో నుండి వచ్చెను. అచ్చట బంతియాడఁసపుడు, బంతిఁపిప్పోయినపుడు, తగిలినప్పుడు, తాను కొట్టబోఁగా మఱొకరు కొట్టినపుడు చేయసలసిన కొన్నికూత లభ్యాసముచేసి వచ్చినది. అవియన్నియుఁ

శ్వేతస్త్రీలు కూయుకూతలు. ఆమెనుజూచి తక్కినస్త్రీలుకూడ నవి నేర్చుకొనిరి. అందులో రంగమ్మ ఘామేదా తేలినది.

ఒకనాఁడు సాయంకాల మాటలైనతరువాత సమాజభవనమున స్త్రీలందఱును గూర్చుండిరి. నానాదేశవార్తలనుగుఱించి ప్రసంగము బలిసెను. ఒకామె యన్నది: 'ఇతరదేశస్త్రీలు రక్షకభటులుగఁగూడ బనిసేయుచుండిరట మనదేశమున కంతనాగరకతయెన్నఁటికిని రాదు.' మఱొకయామె యన్నది: 'ఇతరదేశములందు స్త్రీలు శాసనసభలలోఁగూడ నున్నారు. స్త్రీలకువలసిన సౌకర్యములు స్త్రీలే యెఱుఁగుదురు. స్త్రీజన తినిధులు శాసనసభలలోలేకున్న స్త్రీజనమునకు సౌకర్యములు గుదురవు.' మరంగమ్మ యన్నది: 'పురుషులకు స్త్రీలుప్రేమాస్పదురాంశు. వీరికిఁగావలసినసౌకర్యములన్నియుఁ బురుషులు చేయరా?' రంగమ్మ- 'గృహమునఁదలి సౌకర్యములు మాత్రమే పురుషులు సనుకూర్తురు. స్త్రీ బయటికిఁబోయి రాజ్యపాలనాదివిషయముల జోక్యము కలిగించుకొనవలె నని పురుషునకుండదు. అందుచేత నతఁడు జోక్యముకలిగించుకొనఁడు.' సీతా 'రామమ్మ- పురుషుఁడు స్త్రీవలనఁ జాలనాభ్యుగా సుఖపడుచున్నాఁడు. నంట మనము చేయుటయు, నతఁడు తినటయు. మన మింకఁజేతులు కాల్చుకొన లేము.' ఇందిరాబాయి—వంట పూర్వము పురుషులే చేసెడివారు. నలపాకము, భీమపాక మందురుగాని దమయంతీపాకము ద్రాక్షదీపాక మనరు. పురుషులుచేయువంటపని పురుషు లెప్పుడో మనమీఁదఁ ద్రోసియుందురు. పంకజమ్మ — నాయుద్దేశములో రాజ్య మేలినది, యుద్ధములు చేసినదియు మనమే. క్రమముగాఁ బురుషులు మనయాశక్తియు నపహరించిరి. ఈ సంగతి ప్రమీలకథవలనఁ దెలియుచున్నది. శ్యామల— సత్యభామ యుద్ధము చేయలేదా? ఇందిర— రాజపుత్రస్థానములో నెంతమంది స్త్రీలు లేరు, యుద్ధము చేసినవారు? మఱొకతె— మనము వ్యర్థప్రసంగము చేయుచున్నాము. రంగమ్మ- పురుషులు లెమ్మక్లబ్బలలో నింతకన్నను వ్యర్థప్రసంగము చేయుదురు. ఇందిర- ఒకనారి పురమందిరములో న దేయూరిలోననో యొకసభకుఁ బోతిని. అవెనుక క్లబ్బ. సభయైనంతసేపు లోననుండి పందికూతలు, కేకలు, చప్పట్లు, సాడాబడ్లు, మోతలు. పురుషున

కౌచిత్వము తెలియదు. వినయ మనునది పురుషగుణము కాదు; స్త్రీ గుణము. మంగమ్మ- చెడిపోనంతవఱకు. రంగమ్మ- మన మేమి చెడి పోయినాము? మంగ- చెడిపోయినది వినయము. సీతారామమ్మ- వినయ మేమియుఁ జెడిపోలేదు. మంగమ్మ- పెద్దవిషయములోఁ జెడి పోయినను ఫరవాలేదు. స్వల్పవిషయములలోఁ జెటుపు రారాదు. స్వల్పవిషయములందు జాతితత్త్వ ముండును, మనరాజ్యము శత్రువులు హరింతురు - కష్టము లేదు. మఱల నెప్పుడో వారిని మనము జయించవచ్చును. కాని మనలోనున్న స్వాంతత్రేయ్యచ్చ, శౌర్యము నీ గుణములు చచ్చిపోవు ననుము- జాతి చచ్చిపోయినట్లే.

రంగమ్మ సీతారామమ్మతోఁ బ్రక్కగా నన్నది: 'ఇదీ, దీని కథ యెవరికిఁ దెలియదు? ఊరికే వేదాంతములు చెప్పు నేమి? తాను వినయవతి, మన మవినయవతులము!' ఆమాటలువిన్న నలుగురైదు గురు నవ్విరి. మంగమ్మ వారు నవ్వి నది యెఱుఁగును. తన్నుగుఱించి యెవ్వ రే మనుకొనుచున్నారో యన్న విషయ మామెకుఁ బట్టలేదు. కార్యదర్శియైన సీతారామమ్మ యెన్నిసారు లడినను మంగమ్మ చందా యాయలేదు. ఆమె రంగమ్మతోఁ జెప్పినది. ఒకనాఁడు రంగమ్మ దారివెంటఁబోవుచు మంగమ్మయింటిలోనికిఁ బోయెను. ఆమె గౌర వించెను. ప్రసంగ మారంభించిరి.

రంగమ్మ- భర్త భార్యను గొట్టితిట్టి బాధించినచో నామె యతనిని వదలుకొనవచ్చును. విడాకులు పుచ్చుకొనవచ్చును. దేశ ములోనున్నస్త్రీలందఱును సభలుచేసి యిట్టితీర్మానములు రాచరికము వారికిఁ బంపించినచో శాసనసభవారు చట్టముచేయవచ్చును. మన గ్రామములోని స్త్రీలందఱును సభచేయుట కాలోచించుచున్నాము. మంగమ్మ- స్త్రీలే భర్తమాటవినక యతనికి బాధ గలిగించినచో నేమి చేయవలయును? రంగమ్మ- పురుషుఁ డిట్టి స్త్రీని వదలివేయు చున్నాఁడు. మంగ- యథార్థము చెప్పుదునా? సత్పురుషుడైన భర్తను స్త్రీ పరిత్యజించుచున్నది. పతివ్రతయైనభార్యచు పురుషుఁడు పరాభవించుచున్నాఁడు. ప్రత్యేకముగా నెవరిది దోషము లేదు. ఎవఁడో దుష్టుఁడు స్త్రీని బాధపెట్టినను లోకమునందు బహుపురు షులు భార్యలను ప్రేమతోనే చూచుచున్నారు. స్త్రీయందుఁ బురు

షున కున్నంతప్రేమగౌరవములు పురుషునందు స్త్రీకి లేవు. రంగమ్మ-
మీరు స్త్రీజనోద్యమమునకు వ్యతిరేకముగా మాటాడెదరు. మంగ-
పని పంచుకొనిచేయుట చక్కనిపద్ధతి. 'ఈపని నీవుచేయుము. నే నీ
మిగిలినది చేసెదను' అన్నపుడు 'నీ వాపనిచేయుట యేమి? నేనే
యాపని చేసెద'ననుటపనిసానుకూలపడకుండుటకుఁ బ్రథమసూత్రము.

ఇది నేడు మనదేశమునందు పూర్తిగాఁ బట్టుచున్నది. రంగమ్మ-
మీరన్నమాట నాకర్థము కాలేదు మంగమ్మ- లోక మిదివరకు
జరుగుచున్నమార్గము చాలబాగుగా నున్నది. ఎక్కడనైన దోషము
లున్నచో నా దోషములు పరిహరించవలయును కాని, మూల
చ్ఛేదము చేయరాదు. రంగమ్మ—మీ రన్నమాటలు చాల అప్రస్తు-
తముగా నున్నవి. మంగమ్మ—నిజమే. మీరు వ్యతిరేకముగా
ననఁగా జెప్పినాను. నేను విధవావివాహములకు, విడాకులచట్టమునకుఁ
జివరకు స్త్రీసమాజములకుఁగూడ వ్యతిరేకురాలను. రంగమ్మ—
సమాజములోఁగూడ నుండరాదా? మంగమ్మ—మీ కిద్దఱు కుమా-
రులుకదా! అందులో నొకఁడు పసివాఁడు కావచ్చును. సాయంకాల
ముల సందెకస పూడ్చవలయును. దీపములు వెలిగించుట, ప్రక్కలు
వేయుట, పిల్లల కన్నముపెట్టి నిదురపుచ్చుట, వంటచేయుట ఇవ
న్నియు మీరు సమాజభవనమునకు వచ్చినచో నెవరు చేయుదురు?
రంగమ్మ—పరిచారకులు. మంగమ్మ—పరిచారకు లనినంతనే యర్థ
మేమో తెలియునా? ధనముకల స్త్రీలుమాత్రమే సమాజములో
నుండవలయు నన్నమాట. అనఁగా వారికి మాత్రమే సుఖము,
సాయంవాహ్యళి, లోకవార్తాశ్రవణము, నాగరకత. తక్కినస్త్రీల
మాటయేమి? రంగమ్మ- తక్కినస్త్రీలవిషయము మనమే
యోజించుచున్నాము. మంగమ్మ— ఏ మని? విడాకులచట్టము
కావలయు ననియా? రక్షకభటులము కావలయు ననియా? వారిని
బోయి కనుఁగొని వారికిఁ గావలసినవి చేయుదుము. రంగమ్మ—
వా రందఱును విద్యావిహీనలు. వారి కేమి కావలయునో
మనకుఁ దెలిసినంత వారికిఁ దెలియదు. మంగమ్మ—మన కేమి కావ-
లయునో పురుషునకుఁ దెలిసినంత మనకును దెలియదు. మన కిప్పు డీ
స్వతంత్రత యెందులకు? రంగమ్మ—విద్యావిహీనులకు, విద్యావంతు

లకు జ్ఞానములో భేద ముండునుగాని, విద్యవచ్చినతరువాత స్త్రీ పురుషులలో నంతభేద ముండదు. మంగమ్మ—చదువు సమానముగా వచ్చినను జ్ఞానము కొందఱి కెక్కువ, కొందఱికిఁ దక్కువ. రంగమ్మ—పురుషులకన్న స్త్రీలకు వివేకము తక్కువనియూ మీవాదము? మంగమ్మ—మొన్న బెర్నార్డుషా వ్రాసినాఁడు— ‘స్త్రీలకు స్వాతంత్ర్యము వచ్చి వందయేండ్లైనది. ఒక్కరాజకీయవేత్తిగాని, యొక్క మత విషయికపరిజ్ఞాతిగాని పుట్టలేదు’ అని. రంగమ్మ—లక్షలాదిసంవత్సరములు పురుషుఁడు రాజ్యము చేయుచున్నాఁడుగనుక వారిలో నెన్నాళ్ళయనుభవమువలనఁగొప్పవారు పుట్టవచ్చును స్త్రీకూడ స్వాతంత్ర్యమన్నా శ్శనుభవించినచో వీరియందును గొప్పవారు పుట్టవచ్చును. మంగమ్మ—పుట్టవచ్చును. సరేకాని, స్త్రీలలోఁగూడ గొప్పవారు పుట్టవలయునని వేయేండ్లు, రెండువేలేండ్లు ప్రయత్నముచేసి స్త్రీలలో మహావ్యక్తులకు బుట్టించవలయునా? పుట్టి వా రేమి చేయుదురు? గొప్పరాజకీయవేత్తలైనపురుషులు చేసినపనియేనా? కాక లోకమును దలక్రిందులు సేయునారా? అంతయేయైనచో నది పురుషులు చేయనే చేయుచున్నారు కదా! ఒకమహాకార్యము జరుగుట ప్రధానమా, అది స్త్రీ చేసెనా, పురుషుఁడు చేసెనా యన్న విచారణ ప్రధానమా? స్త్రీలకుస్వాతంత్ర్యమిచ్చి వేయేండ్లు తత్ఫలము నిరీక్షించుచుఁ జూచుచుందుము. ఆ మహాఫలము నట్లుంచి యీ వేయేండ్లలో నెన్నిదుష్ఫలము లుత్పన్నము లగునో? పూర్వమున్నట్లుండుటవలన గొన్నిసుగుణము లున్నవి. అవియన్నియు నశించిపోవునుగదా! రంగమ్మ—నశించిపోవలయును. నాశముచుండ్లియే సృష్టి పుట్టును. మంగమ్మ—కొన్ని మహాసూక్ష్మములు ప్రత్యల్పవిషయమునకుఁ బట్టవు. మీ రన్న దొక వేదాంతసూత్రము. నాశనము మఱల సృజన కనుగుణమైనదియైనచో మఱల సృజన కలుగును. చూడుఁడు—చెట్టుకొమ్మ విఱుకుము. అది మఱలఁ జివురువేయవచ్చును. చెట్టు తగులఁబెట్టుము, చిగుర్చుట యెట్లు? కుర్రవానికి దుర్బుద్ధి పుట్టును. దానిని నాశనముచేయుదుము. అప్పుడు సద్బుద్ధి కలుగును. దుష్టమైనవానిని నాశనము చేసినచో మంచిని పుట్టును. మంచిని నాశనము చేసినచోఁ జెడ్డపుట్టును. పుట్టునది మంచియూ, చెడ్డయూ విచారించుకొ

నవలయును. ఏదోసృష్టి జరుగును, జరుగునని యుబలాటపడిన ఫలితము లేదు. ఆ జరుగఁబోవుసృష్టి నిశ్చయముగా నిప్పటిదానికన్న నుత్తమమైనదై నచోఁ బ్రస్తుతమైనదానిని నాశనముచేయును. మొగిలునీరు నమ్మి చెరువుకట్ట తెగించుకొనువారు హైందవులకన్న నిప్పటిలో మతెవ్వరును నాకుఁ గనిపించలేదు. రంగమ్మ— మీమాటలవలన నాకుఁ జాల విచారము కలుగుచున్నది. స్త్రీ స్వాతంత్ర్యములేకపోవుట వలన జాతిలో సగము వికాసశూన్య మగుచున్నది. మంగమ్మ—ఇది యెవరో యన్నమాట. పానవాజ్ బీగము మొన్న నీమాటయే యన్నదికదా ! మొన్న పత్రికలో వచ్చినది. సరేకాని, జాతివికాస మనఁగా నేమి ? అది చెప్పఁడు. ఆ మాటకు మొదట సర్థనిర్ణయమైనచో సగముజాతి వికాసరహితముగనున్న దని నే నొప్పుకొందును. రంగమ్మ మఱల మాటాడలేదు. మంగమ్మ—పరులమాటలు ముక్కునఁ బెట్టుకొని చెప్పుటవలన వచ్చిననష్ట మిది. ఎవరో యొకమాటందురు. ఆ మాటలో నవయవార్థము తెలియదు. ఏదో తెలిసినట్లుండి మనము వారివెంటఁ బరువెత్తుదుము. బుద్ధిమంతులు ప్రతిశబ్దార్థమును మొట్టమొదట నిర్ణయించుకొనికాని మాటాడరు. రంగమ్మ—మీచందా యిచ్చెదరా ? మంగమ్మ—ఎంత ? రంగ—ఆఱునెలలనుండి మీ రీయలేదట, పన్నెండురూపాయలు.

మంగమ్మ డబ్బిచ్చి, 'ఇంత చందా యెందుకండీ?' బంతులు, బ్యాటలు, పరదేశపు ఆటసామానులు— వీవలన వ్యయ మెక్కువగుచున్నది. గృహక్రీడ లని పేరు. వానికిఁ గావలసిన వస్తువులకు ధన వ్యయము. వామనగుంటలు, పచ్చీసు గృహక్రీడలు గాకపోయినవా? వాని కింత వ్యయములేదే! పురుషులను జూడుఁడు! పెన్నిసు ఆడదను. ఒక్కొక్క బ్యాటు పాతికరూపాయ, లేదని రూపాయలు. బంతులకు ఖర్చు, వలకు ఖర్చు, క్రింద కలకరఖర్చు— నెలకు రెండు వందలకుఁ దక్కువ కాదు. రెండువందలతోఁ బదునేను బీదసంసారములు బ్రదుకవచ్చును. మనసమాజమున కిప్పు డగుచున్న వ్యయముతో నెల కైదువందలమంది బ్రదుకవచ్చును. జమిందారుగారు మనకు భవనము కట్టించి యిచ్చిరి. ఊరిబయట నొక పెద్ద సావడి వేయించినచో బిచ్చగాం డ్రెండ యుండవచ్చును? మీ రందఱు

నధికారులభార్యలు, ధనవంతులభార్యలు. అందుచేత ధనము మీకిచ్చెను. కోటముందు బిచ్చము దొరుకుచున్నచో తేగో! 'పంపిన యూళ్ళతో డెఱిగింపఁ దెచ్చుఁడు, పంపిన యూళ్ళకుః బ్రతువు లందఱు' అన్నట్లు లేనివాఁడు కలనానికే పెట్టును, కలనాఁడు కలనానికే పెట్టును. నీకు సమృద్ధిగాఁగల సుబ్బన్న పేటలోఁ గొలఱాయిలు పెట్టిరి. గుంటూరులోఁ బెట్టరాదా? నరసారావు పేటలోఁ బెట్టరాదా? కృష్ణాజిల్లా భూములకు బంగారపుఁగాలువలు త్రవ్వించిరి. మహాపకారము చేసిరి. పల్నాటి తాలూకావారికిఁ గాలువ లేవి? దత్తమండలమువారికి నీటిసదుపాయ మేది? వారు బ్రదుక నక్కఱలేదు కాఁబోలు! లోకమును సముద్ధరించుట యచ్చట నే మైనది? రంగమ్మ—మీకుః జందాయిచ్చుట యిష్టములేనిచోఁ దీసికొనుఁడు. మంగమ్మ—ఏదో నోటిమాటలే కాని నేచుమాత్రము తక్కువ తిన్నానా? తీసికొని పొండు! రంగమ్మ వెడలిపోయెను. తరువాత గొన్నాళ్ళవఱకును మంగమ్మకు దక్కిన స్త్రీలందఱు సందేహదృష్టులతోఁ జూడసాగిరి. ఒకనాఁటిసాయంవేళ విధవావివాహప్రస్తావన వచ్చెను. "పురుషులందఱు భార్య పోయినంతనే వివాహములు చేసికొనుచుండిరి. స్త్రీల కేల మఱలఁ బెండ్లిండ్లు కారాదు?" అని రంగమ్మ యనెను. మంగమ్మ—పురుషులు చేసికొనుచుండి రందువు. పురుషు లెవరు చేసికొనిరి? రెండవ పెండ్లిండ్లు కాక లక్షమంది యుండిరి. వివాహము లెవరి కగుచున్నవి? ధనవంతుల కగుచున్నవి. తండ్రి కుమార్తె నెవరికిచ్చుచున్నాఁడు? వాఁడు చచ్చినచోఁ దనకూతున కన్నమునకు లోపము లేదని యెవని ననుకొనుచో వాని కిచ్చుచున్నాఁడు. బీదవాని కిచ్చుచున్నాఁడా? తండ్రికనుక తిండిమాట విచారించుచున్నాఁడు. కాని స్త్రీ తనంతఁ దానే వివాహ మాడినచో ననురూపవరుని వెదకికొను నని కొందఱు అందురు. అనురూపవరుఁ డనఁగా 'నానురూప్యము దేనియందు? వయసునందా? కులమునందా? భావములందా? అన్నిటియందు నెచ్చటను లేదుకదా! కుల మక్కఱ లేదుకదా! మనోభావములు తాదృగ్వివాహములుచేసికొనువారికి నిరంతర మనురూపమేకదా! మిగిలినది ధనము, వయస్సు. వయస్సు మాట యట్లుంచి ధనము, అధికారముకూడ ఫలముక్రిందనే లెక్క.

ఒక యటవబ్రాహ్మణునికూతురు మహమ్మదీయుడైన పోలీసు సర్కిల్ ఇన్ స్పెక్టరును జేసికొన్నదట. అతడు నలువది యేండ్ల వాడు. ఈమె పదునాటేండ్లది. నలువదియేండ్లవాడు పదుకూడేండ్ల పిల్లను జేసికొన్నచో గాకిగోల పెట్టెదరు! నాలుగేండ్లకదా నారడి! ఈ మాత్రము కాలములో స్వర్గమునకు నిచ్చెనలు కట్టుదురు కాబోలు!” ఇందిరాబాయి—అట్లే విధవరాండ్రుకూడ ధనముకలిగియున్నచో మఱిలఁ బెండ్లిండ్లు చేసికొవవచ్చుచుగదా! ధనముగల పురుషులు చేసికొనుచున్నారుగా! మంగమ్మ—స్త్రీ పునర్వివాహసంఘములున్నవికదా! పురుషులకు ధనమున్నచో స్త్రీల సౌందర్యమును గలవారిని జూచియే జేసికొనుచున్నారు. మా పినతల్లి కూతురున్నది. వట్టి దొంగరాలు. దానికన్న నీగ్రోలు నయము. ఆ సంస్కర్త యెవరో వచ్చి దానిని బునర్వివాహముచేసికొని సముద్ధరించు మనుడు! ప్రతివిషయములోను జగత్తు ధనమువెంటఁ బరుగెత్తుచుండఁగా గుణమువెంటఁ బరుగెత్తుచున్నదని ప్రతివాదము లేందుకు? సీతారామమ్మ—అయినచో మీరు శారదాచట్టమునకుఁగూడ వ్యతిరేకమేనా? మంగమ్మ—నా వ్యతిరేక మెంత? నే నెంత? ఇందిర—దానినిగురించి మీ యుద్దేశ మేమి? మంగమ్మ—వాదనలలోఁ గొన్ని యధార్థవిషయములు చెప్పరాదు. అవి యసభ్యముగా నుండును. వానివలన యాధార్థ్యము గోచరించును. మనము వాదించుట యనిన తోడనే కొన్ని యాధార్థ్యవిషయములు వదలిపెట్టి వాదించవలసి వచ్చుచున్నది. ఎనిమిది తొమ్మిదేండ్లకే తెలివిగలపిల్లకు భర్తయన్న యూహయే కలుగుచున్నది. స్త్రీ పురుషసంయోగమును గుఱించిన భావములు లీలగా గోచరించుచున్నవి. ఈ సంగతి యొప్పుకొనినచో వాదన తరువాత. ఇందిర—ఒప్పుకొన్నాము. తరువాతఁ జెప్పుడు. మంగమ్మ—నే నొప్పుకొనలేదు. అప్పటికిఁ బసిపిల్లల కేమియఁ దెలియదు. సీతారామమ్మ—ఆమెను జెప్పనిండు. శ్యామల—ఆ సంగతి యొప్పుకొనకపోయినచో నామె చెప్పదు. మంగమ్మ—శ్యామలా! నీ కెన్నేండ్లు? శ్యామల—ఇప్పుడు పదునెడేండ్లు. మంగ—నీకుఁ బురుషుడన్న యూహ యొప్పటినుండి కలదు! శ్యామల సిగ్గుపడినది. మంగ—ఎవ్వరము చెప్పముకాని, మనస్సాక్షి ప్రతివారికిని గలదుకదా!

చాల చిన్నప్పుడే యట్టియూహ కలుగును. ఆ యూహ కలిగినప్పటి నుండి, తదూహ యేకపురుషవిషయముగాఁ జేయుటకు మనపూర్వ 'లష్టవర్షా భవే త్కన్యా' యని వివాహ మప్పుడే చేయుమనిరి. పదుమూఁడేండ్లు వచ్చి రజస్వలయైనఁగాని కార్యము చేయుట లేదు. బాల్య వివాహములోఁ ద ప్పేయి? ఈ పిల్ల కతఁడు భర్త యనుట తప్ప! లజ్జతిరాయిగా రొకచోట వ్రాసినారు: 'బాల్యవివాహము లనఁగా నింగ్లండులోనివారు మన మెనిమిదియేండ్లకన్యలకే గర్భా ధానములు చేయుదు మని యచకొందు రట.' వారిదేశములో వివా హము, కార్యము నొకటియేకదా! ఇచట నట్లు కాదు. బాల్య వివా హము దోషమన్న భావ మిచటనుండి పెరిగినది. పదుమూఁడేండ్లకుఁ గార్యముచేయుట తప్పైనచోఁ దరువాత పెండ్లిచేయుట తప్పగును. అమెరికాలోఁ గళాశాలలలోఁ జదువు బాలికాబాలకులకధలు జడ్జి లిండ్సే వ్రాసినాఁడుకదా ! మనదేశము నట్లే లగూరుకాఁబోవు చున్నయది. కామము స్త్రీ కేకపురుషైకవిషయముగాఁ జెప్పటలో భౌతికసుఖముకన్నఁ బారమార్థిక మెక్కువ యున్నది. మనోనియమ మనునది కామధేనువు వంటిది. అది మోక్షమునకు సాధనము. సంఘములోఁగాని. మతములోఁగాని, మతొకదానిలోఁగాని మీ రెన్నిమార్పులైనఁ దేవచ్చును. ఇదియనిగ్రహము, మనోనిగ్రహము, తద్వారా భక్తియో జ్ఞానమో కలుగుటకు వీలండేనేని మీరు తెచ్చినమార్పు శిరోగ్రాహ్యము.

ఇరువది రెండవ అధ్యాయము

సుసానీ యింగ్లండుపోయినతరువాత సింహళముదాకనామెను బంపించుటకుఁ బోయిన రంగారావుగా రొకలంకిణిని దెచ్చెను. ఆమె పరాసుమనోహరిణి. సుసానీ మనస్సుమాత్రమే హరించెను. ఈమె యసువులు, మనస్సు రెండును హరించెను. ఈమెపేరు 'బియాట్రీస్.' రంగారావు బియాట్రీస్సుతోఁ దన కదివఱకు వివాహమే కాలేదని చెప్పెను. సింహళములోనే వారిద్దఱకు 'సివిలు మ్యారేజి' జరిగెను. కోటకుఁ గ్రొత్తరాణి వచ్చెను. ముక్కుమీఁద వ్రేళ్లు వేసుకొను వారు, గుసగుసలాడువారు, క్రొత్తతగాదా పుట్టిననువారు పరిచార కులు రకరకమైపోయిరి. వచ్చినయాలునెలలకు బియాట్రీసుకు సుసానీకథ తెలిసెను. ఆమె చెన్నపురిలోఁ బోయి యుండ మనును. రంగారావు చెన్నపురి పట్టఁడు. అచ్చటికిఁ బోయినచో సుసానీకథ బియాట్రీసుకు మొదటనే తెలిసెడిది. సుసానీ లండనులో నుండఁగా నామెకు రంగారావు రెండవ పెండ్లిసంగతి యెవరో స్నేహితులు వ్రాసిరి. ఆమె మొదట ననుమానించెను. తరువాత న్యాయవాదులను బోయి సలహా యడిగెను. వారు కథయంతయు వినిరి: 'ఇది వఱకే యొకకుమారుఁ డుండెనంటివి. అతఁ డురస్యఁడు. జ్యేష్ఠుఁడు. రాజ్యము విభాగించరాని దనుచుంటివి. నీకు సంతానము లేదు. సంతానము కలిగినను లాభము లేదు. వారు దేవాలయధర్మకర్తలనుచుంటివి. తిరువాన్మూరులోననో, కొచ్చినులోననో యిట్టి యిబ్బందియే కలిగినది. ఇతరవర్ణస్త్రీకిఁ గలిగిన సంతానమునకుఁ ధర్మకర్తత్వాత్వాత్మతయు, రాజ్యాత్వాత్మతయు లేదని తీర్పు చెప్పిరి. ఇందులో నెక్కువప్రయోజన మున్నట్టు కనిపించదు. తప్పించుకొని వెక్కిరించుమన్నాను. రాఁదగినంత రాఁబట్టుకొని, మనోవృత్తిగాఁ గొంత తీసికొని యింటికిఁ జేరుట మంచిది' యని సలహా చెప్పిరి. బియాట్రీసుకుఁ దనకు మధ్య వ్యాజ్యములుబలిసి కాఁబోవు ఫలిత మేమియో నామెకుఁ దెలియదు. హిందూదేశమునకు మఱలవచ్చి రంగారావుమీఁదవ్యాజ్యమువేసి తనమనోవృత్తిధనము తాను దీసి

కొనిపోదునని మఱల హిందూదేశమునకు వచ్చెను. అచ్చటివారు హిందూదేశమునకుఁ బోవుట యెందు కనిరి. సుసానీ యెందుకో వచ్చినది. రంగారావు సుసానీకివ్రాసిన యుత్తరములు చమత్కారముగా నున్నవి. సుసానీని వదలినట్లే వ్రాయఁడు. ఆమె ధనము పంపించు మన్నచోఁ బంపించెను. బయలుదేటివచ్చుచుంటి ననఁగా రమ్మని వ్రాసెను. ఓడకేవు పంపించెను. సుసానీ కర్థము కాలేదు. ఆమె సుబ్బన్నపేటకు వచ్చెను.

తెల్లసవతులిద్దఱుచు ముఖాముఖిఁ గలిసిరి. ఒకతె కింగ్లీషు దాన నని గర్వము. ఒకతెకు ఫ్రెంచిదాన నని గర్వము. భారతీయ స్త్రీ నని గర్వముపడువారు లేకపోయిరి. నాల్గుదినములైనతరువాత రంగారావునకుఁ దెలిసెను: 'ఇద్దరిలో నెవరికో యొకరికి మనోవృత్తి యిచ్చి పంపించవలయు' నని. చివరకు నిద్దఱికి నీయవలయు నేమో యని యనుమానము తగిలెను. తనయెడలఁగలప్రేమ యిద్దఱిలో నెవరియం దెక్కువ యని విచారించెను. ప్రేమలేనిచో సుసానీ మఱల నింతదూరము రాదు. బియాట్రీసును మనోవృత్తి ఎంతయిచ్చిన వెడలి పోయెదవని యడిగెను. రంగారావు బియాట్రీసుకైనచో మనోవృత్తి తక్కువలోఁ దేలిపోవుననుకొనెను. బియాట్రీసుకొలంబోలోనొక ఫరంలోఁ బనికత్తె. ఆమె కచటి నెలకు నూఱురూపాయలుజీత మిత్తురు. ఆమె కొక ప్రియుఁడు కొలంబోలోఁ గలఁడు. అతనిని వదలి రంగారావు వెంట వచ్చుట బియాట్రీసు కిష్టములేదు. కాని యాశచేత వచ్చెను. ఈ రెండేండ్లును బ్రయునకు నామెకు నుత్తరములు జరుగుచు నేయుండెను. ఆ యుత్తరములు కొన్ని రంగారావునకు దొరకెను. వానిద్వారా యతఁడు చర్య జరుపవచ్చును. కాని యతఁ డేమియుఁ జేయలేదు. మనోవృత్తి విషయమువచ్చినపుడు బియాట్రీసు లొంగి మాటాడవలసి వచ్చెను. కొన్ని యుత్తరములు రంగారావుచేతిలోఁ జిక్కినవి. తన్ను రెండవపెండ్లి చేసికొనెను. ఎవరితప్పులు వారి కున్నవి. వ్యవహారము మధ్యమార్గమున పైస లయ్యెను. నెల కైదువందలతోఁ దృప్తిపడి బియాట్రీసు కొలంబో పోయెను. ఆమెకు మఱలఁ బూర్వపుటుద్యోగము దొరకెను. ప్రియాప్రియులు సంతోషించిరి. సుసానీ మఱలఁ గోటకు రాణి యయ్యెను. రంగారావుగారికిఁ గడచినసంవత్సరము

నుండి యొకమహావ్యాధి పుట్టెను. దివారాత్రములు నిదురలేదు. తెల్లవాఱులు కంగుకంగున ఓగ్గుమఁ గూర్చుండును. వైద్యులు వాయువిమానములమీఁద వత్తురు, మండులిత్తురు. తచ్చాంతి కలుగును. వైద్యునితోఁబాటు గుణముకూడ నాకాశసంచారముచేయును. శస్త్రచికిత్స యైనచో నెప్పుడో తేలియుండును. దీర్ఘవ్యాధులకు నింగ్లీషుమందులు చేయునని యేమియు లేదు. ధనవంతులకు తెలుఁగు వైద్యులు ఓనికిరారు. సవతిపోయినతరువాత సుసానీకిఁ గొంతకోపము తగ్గి మఱల సతీపతులు పొందికగానే యుండిరి. రంగారావు దీర్ఘరోగియయ్యెను. భర్తయనుటయేకప్పు మఱొకటిలేదు. సుసానీకిఁ బేటలో నుండుట యిష్టములేకపోయెను. కొంతధనము తీసికొని, వీరిని వదలి పెట్టి పోవలయునని యామె కూహ కలిగెను. మంచిమీఁద నామె ధనము రాబట్టఁ బ్రయత్నించెను. రోగియైన రంగారావునకుఁ బరిచర్య చక్కఁగాఁ జేయుచుండెను. అతఁడు సంతోషించెను. రుక్మిణమ్మారావుగారి, సరోజినీదేవిగారి నగకట్టంతయుఁ గ్రమగ్రమముగా సుసానీహస్తగత మయ్యెను. జవాహర్ యామెపాలఁ బడెను. రత్నములు, వజ్రములు, మాణిక్యములు, మరకతములు శర్వమును సుసానీ సంగ్రహించెను. ప్రతి రెండురోజులకును వేయి, రెండువేల రూపాయల రొక్క మామెచేతికిఁ జిక్కుచుండెను. నాగేశ్వరరావును రంగారావు ధనముకొఱకుఁ బీడించుచు. అతఁడు మొట్టమొదట శిస్తు వసూలుచేసి, తరువాత నప్పులు తెచ్చి, చివరకు గుఱ్ఱములు నిండ్లు నమ్మి తెచ్చియిచ్చుచుండెను. కాలము గడచినకొలఁది రంగారావు మంచమునుండి లేచుటయే లేదు. దివాను పాతికలక్షలదాక నప్పు చేసెను. అందులో నిరువదిలక్షలు సుసానీచేతికిఁ జిక్కెను. ఇది రత్నములు, నగలు గాక.

మఱియొకనాఁడు రంగారావునకు వ్యాధి యెక్కువైనట్లే తోఁచెను. అతఁడు జీవించఁడనియే యంద అనకొనిరి. వైద్యులకుఁ బోసినడబ్బుపోయకుండఁబోయుచున్నారు. రానుపోనురైలుఖర్చులే వేలగుచున్నవి. ఆయనకుఁ బరిచర్యసేయుటకుఁ బదిమంది దొరసానులైన యువచారికలను నియమించిరి. వారందఱు జమీందారు వద్ద ధనము సంపాదించునే యుండిరి.

హరప్పకుఁ బందొమ్మిదేండ్లు దాఁటినవి. అతఁడు సన్నగాఁ
! దాఁచుపామువలె నుండెను. మొగములో రాజరీవి క్రమక్రమాభి
వృద్ధిపొందుచుండెనేకాని తఱుఁగుపోవుట లేదు. ఆయన తండ్రి నొక
సారి చూచుటకుఁ బోయెను. గదియంతయుఁ దెల్లపరిచారికలతో
నిండియుండెను. హరప్ప తెల్లనిఁబ్బుదరీతఁగుడ్డతో, మెడలోని రత్న
హారముతో, ఖడ్గముచొక్కాతో, జెగురుచాతగట్టిన పొందూరు
జరీపేటంచుదోవతితో గదిలోనికి వచ్చినంతనే పరిచారకులందఱును
భయగ్రస్తలై దూరదూర మొఱిగిరి. రంగారావు వ్యాధియారంభిం
చినచాటనుండి కుమారునిదెస నాచురాగుఁ డయ్యెను. హరప్ప
నాయఁడు వచ్చి తండ్రిపాదములనద్ద సోఘామీఁదఁ కూర్చుండెను.
కుమారుఁ ‘డెట్లున్న’ నని యడిగెను తండ్రిదృష్టిచూత్రముచేతఁ దన
ప్రేమయుఁ దనదీఁస్థితియుఁ బ్రకటించెను. హరప్ప యతిగంట
కూర్చుండి నమస్కారముచేసి వెడలిపోయెను. పోవుచున్న హరప్ప
వంక సుసానీ చూచెను. వేయినుంది చక్రవర్తు లిట్లు నడువలేరు.
‘ఓహో! యిదియా భారతదేశప్రభువు లఁగా! పూర్వ మిట్లుండెడి
వారు కాఁబోలు!’ వెనుకనుండి చూచిన హరప్పభుజస్కంధము కఠి
నమై, యయఃపీఠమువలె నుండెను. చాలబలహీనుఁడుగా నచుకొన్నా
రేమి జరలు?

సుసానీ తా నింక స్వదేశమునకుఁ బోయిననే బాగుండు నని
యచుకొన్నది. రంగారావుతోఁ జెప్పి పోవుటయా, చెప్పకుండఁ
బోవుటయా? అతఁడు మృతినొందకమునుపే పోవుట నిశ్చయమైనది.
తరువాత నై నచోఁ దనకు దమ్మిడీ చిక్కదు. చేతిలో నున్న ప్రతి
గవ్వయుఁ దనవద్దనుండి పోవును. ఇప్పుడే పోవలయును. చెప్పిపోవు
టయా, చెప్పకపోవుటయా? చెప్పినచో రంగారావు పోనీయఁడేమో!
చెప్పకుండఁబోయినచో దొంగతనము కట్టెద రేమో! కానిమ్ము!
చెప్పియే పోవలయును.

తరువాత నాలుగునాళ్ళకు రంగారా వేకాంతముగా నున్న
ప్పుడు సుసానీ “నీవు వ్యాధిగ్రస్తఁడవైతివి. నాతండ్రి యొక్కఁడు.
ముసలివాఁడు. అందు కనియే నేను వెళ్ళి రెండేండ్లవఱకును రాలేక
పోయితిని నేను మాదేశము పోయెదను. నీకు వ్యాధి నెమ్మదించి

నంతనే వ్రాసినచో వచ్చెదను” అని చెప్పెను. రంగారావు దీర్ఘముగా విచారించి యంగీకృతియొసంగెను. తరువాత వారమురోజులలో సుసానీప్రయాణము నిశ్చయముచేసెను. రంగారా వొకసాయంకాలమున నాగేశ్వరరావును బిలిచి యేకాంతముగా ‘సుసానీవద్ద నిలువది లక్షలున్నవి. కోటలోని జనాహారీయంతయు నామెవద్దనే యున్నది. ఆమె యింగ్లండుపోవుచున్నది. అంతధనము పోకుండఁ జూడుము, అనెను. నాగేశ్వరరావు ‘ప్రయత్నించెద’ నని వెడలిపోయెను. మఱునాఁడు సుసానీ నిద్రించు గదిలోని కొకకాసావానిని రాత్రిపూటఁ దొంగిలించుటకుఁ బంపించెను. సుసానీ మేల్కొనియుండి పిస్తోలు చూపించెను. వాఁడు పాటిపోయి వచ్చెను. సుసానీప్రయాణము దానివలన నొకరోజు ముందుపడెను. తేపు సుసానీపోవుననఁగా నా మధ్యాహ్నము హరప్ప సుసానీగదిలోనికిఁ బోయెను. సుసానీ కూర్చున్నది. హరప్పను నివ్వెటపోయి చూచెను. హరప్ప తా నొక సోఫా మీఁదఁ గూర్చుండెను. హరప్ప యనెను- ‘నాతండ్రి యిలువది లక్ష లప్పుచేసి నీ కిచ్చెను. కోటలోని జనాహారీయంతయు నీ పరమైనది. హిందువులు మీ రనుకొన్నంత ధనవంతులు కారు. మహారాజు లేమో నాకుఁ దెలియదు. జమీందారులము, మేమింత వ్యయపెట్టలేము. మాతండ్రి రాజ్యమునకు వచ్చినది మొదలు సర్వమును వ్యయమే చేసెను. నేను తక్కిన ధన మడుగము. రత్నములు, మాణిక్యములు నడుగను. మా నాయనమ్మగారివి, మా తల్లిగారివి నగలు నీదగ్గఱ నున్నవి. అవిమాత్రము లండనుకుఁ జేరవు. అవి లక్షరూపాయల విలువుచేయును. పాతిక, ముప్పది లక్షలు పట్టుకొనిపోవు నీవు నా లక్షరూపాయలవెలగలనగలు నా కిచ్చి వేసినచో నష్టములేదు. నేను వానివెల చూచి చుడుగుట లేదు. అవి నా కీయవలయును” అనెను. సుసానీ దీర్ఘముగా యోచించెను. హరప్పమొగము తేజోవంతమై, యొకదృఢనిచ్చియనూచకమై యుండెను. సుసానీ యీయ దచుకొమ్ము. హరప్ప యేమి చేయును? ఏమి చేయగలఁడు? ఆమె మొగములోఁ దిరస్కారభావ ముదయించెను. అతఁ డన్నట్లు లక్షరూపాయలలోఁ బోవునది యేమి? అతఁడు తల్లి నగక ట్టడిగినాఁడు. న్యాయముగానే యున్నది. సుసానీమొగ

ములో జాలి కనబడెను. లక్షరూపాయ లెందుకు వదలిపెట్టవలయును? ఇంగ్లాండులోఁ దా నొక పెద్దడచేస్ కావచ్చును. ఆమెమొగములో దురాశ గోచరించెను. ఇచ్చివేయుద మరుకొన్నది. ఆమె మొగము చూచి హరప్ప తనకోర్కి ఫలించిన దరుకొనెను. ఆమెమనస్సులో మఱల వెరుకాడినది హరప్ప యామెమొగము చూచి సందేహపడెను. హరప్ప “నేను మఱల సాయంకాలము వత్తునా? ఈ లోపుఁగా విచారించుకొనవచ్చు” ననెను. సుసానీ బయటికిబోయి యిద్దఱుసేవకులకు బిలిచెను. వారు వచ్చిరి. రెండు పెద్దపెట్టెలు చూపి, హరప్పతో ‘ఇవిగో తీసికొని పొండు’ అనెను. ఆమె తన వద్దనున్న నగలజాబితాలు తీసి పెట్టెలు తెరిపించి సరిచూచెను. అన్నియు నున్నవి. జాబితాలోలేని యొకసువర్ణాభరణము పెట్టెలో నుండెను. అతఁ డది తీసి, ‘ఇది జాబితాలో లేదు. మీదే’ నని యిచ్చివేసెను. పెట్టెలుపట్టుకొని సేవకులు నడిచిరి. హరప్పపోవుచు, సుసానీవంక నొకచూపు చూచెను. సుసానీ కలవరపడెను: “ఇతఁ డేమి పురుషుఁడు! తనకుఁ గృతజ్ఞతయైనను జూపలేదు, కరస్పర్శ చేయఁడు. శిరస్సు వంచఁడు. నోటితో మర్యాద నాచరించఁడు! తనవంక నొకచూపు చూచెను. అందులోఁ బ్రసన్నత లేదు. వినయము లేదు, దయ లేదు, మెచ్చదల లేదు. ఏ మున్నదో తెలియలేదు. ఎందు కట్లు చూచెను! మఱొకరై నచోఁ దనయాదార్యమును మెచ్చుకొనియుందురు. ఇతఁడు తా నేమియు విశేషగుణవతి కానట్లేనటించెను.” మఱునాఁడు సుసానీ బయలుదేరినది. పోలీసువారికిఁ గబురంపి తన సామానును, దానును బరిరక్షితముగా మదరాసుచేరుటకు సాయ మడిగినది. నాగేశ్వరరావు మంచి వంచకుఁడు. ఆమెతో మాట్లాడుటకుఁ బోయినట్లు పోయి, గదిలోనున్న కొన్ని పెట్టెలు, దానికి వేసిన తాళములు చక్కఁగాఁ బరీక్షించి చూచెను. పరిచారకులు కొందఱి కాళలుపెట్టెరు. సుసానీ మదరాసుచేరి ధనమంతయుఁ బెట్టెలరూపముగా సరిచూచుకొని బొంబాయి చేరెను. కొలంబోమార్గ మిది వఱకు రెండుసార్లు పరిచితమైనదే. ఆమె బొంబాయి చూడలేదు, మఱల నిచ్చటికి వచ్చునో రాదో! బొంబాయి కేగినది. అచట వారమురోజు లాఁగినది. ధనమంతయు బ్యాంకులోవేసి, యింగ్లాండు

చేరినతరువాత నచటఁ దీసికొనవచ్చునని పెట్టెలు తెరిచి చూచెను. సగానికి సగము రాళ్ళుగాఁ గనిపించెను. రత్నము లెన్నో లేవు. ధనము పదిలక్షలే యున్నది. సుసానీ గాబరా పడెను. తక్కిన పెట్టె లేమైనవి? పెట్టె లిచ్చటనే యున్నవి కదా! ఇందులో ధన మేమైనది? హిందూదేశస్థులు గొప్ప గారడీవాండ్రు! సుసానీ యామాట నిజమే యనుకొన్నది. తక్కినడబ్బుమాత్ర మెందుకు విగిల్చిరి? అసలు దొంగతన మెట్లు జరిగినది? ఎవరితో ఫిర్యాదుచేయవలయును? ఎవరిమీఁద? అన్నిరీతుల నాలోచించి 'దంపితమ్మకుబాక్కినదే కూలి' యని సరిపెట్టుకొని యోడ యెక్కెను.

కర్ణాకర్ణిగా హరప్ప నాగేశ్వరరావుజరిపించినకథ వినెను. ఆయన మనస్సులో నొకసగము జగుప్ప, యొకసగము మొచ్చుఁ దలయు నయ్యెను. ఆయన నాగేశ్వరరావుతో మాటాడక రాధా కృష్ణయ్యగారిని బిలిపించి యాయనతోఁ బదిలక్షలు వెంటనే యప్పు తీర్చవలసినదిగా నాగేశ్వరరావుకుఁ జెప్పించెను. దివా నట్లే చేసెను. దివాను హరప్పవ్యగ్రతకు సంతోషించెను. కాని తన కేమి లాభము? అది ధర్మారావునకు లాభ మేమో! కేషబ్బీమతమున కేమి లాభము? శంకరునకు లాభ మేమో! తనప్రార్థనామందిరమున కేమి లాభము? వేణుగోపాలస్వామికి లాభ మేమో! తన కాలేజీ కేమి లాభము? క్రొత్తగా వేదపాఠశాలలు కట్టించినచో వానికి లాభ మేమో! ఏమి లాభము? ప్రాతది కలిపి యిరువదిలక్షల యప్పు. సాలునకు నచ్చునది యాటులక్షలు. పూర్వమైనచో నాలుగులక్షలే.

హరప్ప క్రమక్రమముగాఁ గోటలో నధికారి కాజొచ్చెను. అన్ని పనులలోను దానే జోక్యము కలిగించుకొనుచుండెను. ఒకసారి బయలుదేటి పదితాణాలకుఁ బోయి తనిఖీచేసి వచ్చెను. తమ కున్న యూళ్లు, రావలసిన శిస్తులు, వసూ లగుమన్నవైనము, గుమాస్తాలు, వారివారిజీతములు— సర్వమును గనుఁగొని వచ్చెను. తాణాలకుఁ బోయి లెక్కలువిచారించిన జమీందారీవివరకు లేడు. అందఱును హరప్పనాయఁడు మఱల జమీందారీని గొంత వృద్ధిచేయు నను కొనిరి. ఎచ్చటనైన లోపము లున్నవని తోచెనేని వానిని గుఱించి నాగేశ్వరరావుగారికి జాబువాయుచు, ఆయన మొదట రెండు

చూడఁజూర్చు సమాధాన మీయలేదు. హరప్ప యా లోపములను వెంటనే మఱియొక యధికారిచేత సరిచేయించెను. చేయించి వారికి జీతములో మొదరా యిప్పించెను. తరువాత జరుగుపని వీరిజీవితము లో విఱుఁగఁ గోయించుట. ఈసంగతి నాగేశ్వరరావు గ్రహించెను. వ్యవహారము మించివచ్చిన దని హరప్పనాయని కనుకూలముగానే వ్యవహరించ నారంభించెను. హరప్ప సర్వాధికార మవలంబించు చున్నఁ డని రంగారావుతోఁ బోయి నాగేశ్వరరావు చెప్పెను. రంగారావు మాన మవలంబించెను. తాను మంచములోనుండి లేవ లేఁడు. తెచ్చినభార్య లిద్దఱును జెఱొకదిక్కుచు బట్టిరి. కుమారుఁడు వ్యవహారముచూచుకొనునేని గావలసిన దే మున్నది? కొన్ని యూళ్ళలో శిస్తులు వసూలుకాలేదని నాగేశ్వరరావు దావాలు వేసెను. చివరకు దావాలకై నఖర్చులు వచ్చినశిస్తులకన్న నెక్కు వైనవి. హరప్ప లెక్కలుచూచి “రైతులవద్దనుండి శిస్తులు న్యాయ ముగా రాబట్టవలయునేకాని న్యాయస్థానములకు డబ్బు పోయరాదు. ఎచట డబ్బు తక్కువ ఖర్చగునో, యేది లాభమో మొదటనే చూచి విచారించవలయు” నని నాగేశ్వరరావునకుఁ గాగితము వ్రాసెను. దివానునకుఁ గ్రమముగాఁ దనయధికారము సన్నగిలు చున్నట్లు తెలిసెను. తానే రాజీనామా యిచ్చి వెడలిపోయినచో బాగుగానుండు ననుకొనెను. కాని రంగారావు బ్రదికీయున్నఁ డన్న యాశ ప్రాణములను వదలలేదు. కేసరిపట్టణ మన్న గ్రామములోఁ బోరంబోకలో జమీందారుగారివి రెండుతుమ్మలుండెను. ప్రక్క రయితు రెండుతుమ్మలను గొట్టుకొనిపోయి తనదొడ్డిలో వేసికొనెను. దివానుగారు రయితుమీఁద చర్య జరిపెను. తుమ్మలు రెండు నమ్మి నచోఁ బదిరూపాయలు వచ్చును. చివరకు లెక్క చూచుకొనుసరి కేఁబదిరూకలు ఖర్చయ్యెను. హరప్పనాయఁడు ‘మజలఁ దమ రిక్లే చేసితిరి. రయితు రెండుతుమ్మలు కొట్టికొనినందున జమీందారునకు నష్ట మేమి? పల్లెటూరిరయితుకు వంటవెఱుకు సచుకూడినట్టెనిది. తక్కిన యేఁబది రూక లెవరికిఁ బోసిరి- వ్యర్థపుఁజదువులు చదివిన న్యాయవాదులకును, న్యాయస్థానమున కేగఁజా! నాకుఁ దెలియకుండఁ దమ రింక నే వ్యాజ్యమును దయచేసి వేయవల’దని జాబు వ్రాసెను.

నాగేశ్వరరావు వనుకొనెను: 'ఈ జాబులో చదువులు వ్యర్థ మనుటఁ గూడ నెందులకో? తాను పెట్టిన కళాశాల యట్టి దని నిందించుటకా?' తన యుద్యోగముతోఁబాటు కళాశాలకూడ మాసిపోవునట్లు తోచి నది. హరప్ప యాచోకితీసి బెడవాడలో నున్న తమ వకీలునకును నాగేశ్వరరావుగారిని మైత్రియో, బంధుత్వమో యున్నట్లు తెలిసి కొనెను. హరప్ప యనుకొనెను: 'నాగేశ్వరరావు నీతిమంతునివలె నటించుచున్నాఁడు. తాను ప్రభుధనము తక్కువ తిన్నది లేదు. నీతియంతయుఁ దన కిష్టములేనివారికి నుద్యోగము లిప్పించకుండుట లోను, సాహాయ్యముచేయకుండుటలోను గనిపించుచున్నది. ఈయ నకుఁ గేషబ్జీమత మను వొంగకోటు దొరికినది. అది కప్పకొని దుర్నితి యచు కుష్టవ్యాధి పైకిఁ గనిపించకుండఁజేయుచున్నాఁడు.' హరప్పనాయఁడు సర్వాధికారియైనాఁ డని తెలిసి కళాశాలలోపన్యాస కులు నాయనితోఁ దమసంగతులు చెప్పకొన నారంభించిరి. ప్రతి వాఁడును బ్రత్యక్షముగా హరప్పతో మాటాడవచ్చును. వారు వచ్చిరి. కళాశాలలోని శిక్షాపద్ధతి చెప్పిరి. విద్యార్థులు నాగేశ్వరరావుగారికి గూఢచారులుగా నున్నారు. ఉపన్యాసకునిమీఁద వారు పితూరీలు చెప్పదురు. క్రైస్తవమతమును గాని, కేషబ్జీమతమునుగాని. బ్రహ్మసమాజమునుగాని యేమియు నన రాదు. ప్రార్థనామందిరములో హిందూమతమును వారు నిరసించును. అది యితరమతమును నిరసించినట్లు కాదట. వారు నిరసించినదానికి హిందువులు సమాధానములు చెప్పినచో నది యితర మతములను నిరసించుట యట. ఉపన్యాసకుఁడు విద్యార్థులతోఁ గలసిమెలసి యుండరాదు. క్లాసులలో నవ్వరాదు. చమత్కార మాడరాదు. వానిలో జీవ ముండరాదు. కళాశాలలోనికి శవములు గావయును. శవములు పోవలయును. ఆధునికనాగరకతను విమర్శించ రాదు. నేటివిద్యాపద్ధతిలోఁ దక్కినసర్వశాఖలయందును సర్వోత్కృష్టత యున్నదట. ఉన్నదే యనుకొందుము. ఒకఁడే దై నసు తనకు నచ్చనిది చెప్పినేని వానియాయువు మూడినట్లేనా? ఈ దేశములో వాక్స్వాతంత్ర్యము సూత్రముమూత్రమున్నది. దేశములో నెట్లున్నను చివరి కిట్టి సంస్థలలోఁగూడ నది లేదు. భావస్వాతంత్ర్యము,

వాక్స్వాతంత్ర్యము పెద్దయధికారులకునూత్రమే ! తక్కినవారిదెస నది యుత్తుతిమాట.

ఒకసంవత్సరము గడచువఱకు హరప్పనాయఁడు పూర్తిగా నధికారియయ్యెను. సర్వవ్యవహారములు నాయనయే చూచుచుండెను. తాను సొంతముగాఁ జూచుకొనుచుండెను. అందుచేత నితరులకు నెదురాడలేదు. కళాశాల తీసివేయవలెనని హరప్ప యూహించెను. ఈట్లను దొరను బిలిచి ముందునాఁటినుండి కళాశాల యుండదనియే చెప్పెను. ఒక్కసారిగా నెట్లు తీసివేయుట యని యీట్లనుదొర యభ్యంతరము చెప్పెను. 'విద్యార్థులందఱికిని ట్రాన్సుఫరుసర్టి ఫికెట్లిచ్చి పంపించనచ్చును. దోష మేమియు లేదనెను. 'మీమిషనరీలు కళాశాల కొందురేమో కనుగొను' మనెను. చంద్రదారెడ్డిని బిలిపించి 'కళాశాల వదలివేయఁబోవుచున్నాము. మీ పురపాలకసంఘమువా రేమైనఁ దీసికొందురా' యని యడిగెను. కళాశాలసంబంధిసర్వోద్యోగులకును నోటీసు లిచ్చిరి. బ్యాంకులో కళాశాలవి రెండులక్ష లున్నవి. స్థలము, మేడ, కుర్చీలు, బెంచీలు, సైన్సు సామానులు-సర్వమును పదిలక్షలు వెలగట్టి పండ్రెండులక్ష లెవ రిత్తురో వారికిఁ గళాశాలాసర్వస్వము విక్రయించునట్లు వెల్లడి చేసెను. ఈట్లను దొర మిషనరీలతోఁ గళాశాలనుగొను ప్రయత్నములు చక్కఁగాఁ జేసికొనుట కున్నుఁడై యుండెను. ఈలోపుగా రాచరికమువారివద్దనుండి గ్రామములోఁ గళాశాల తీసివేయుట యభివృద్ధికి భంగకరమనియు, జమీందారుగారు విచారించవలసి యుండుననియు సలహావచ్చెను. హరప్ప సమాధానము వ్రాయించెను: 'ఎట్టేటుమీఁద ఋణము లెక్కువైనవి. ఎట్టేటు ప్రస్తుతములో వ్యయము భరింపఁజాలదు. రాచరికమువారే ధనముచాలక గాజ మహేంద్రవరములోని కళాశాల మూసివేయవలె ననుకొనుచున్నారు కదా! అట్లే మాకును ధనము చాలుట లేదు. ఈ సంగతి చిత్తగించ వలయు' నని. మిషనరీవారు బేరమాడిరి. పది లక్షలెసఁచోఁ గొందు మనిరి. స్థలము, సౌధము, లైబ్రరీ, సైన్సుయాపరేటస్సు పదిలక్షలు ధరకట్టుట చాల చవుక. లైబ్రరీ రెండులక్షల వెలకలది యన్నది. నాగేశ్వరరావుగారు లైబ్రరీమీఁదనే ధన మెక్కువపెట్టిరి. సైన్సు

యాపరేటసునకు నీ కళాశాలలోనున్నంతసామగ్రి మఱియొకచోట లేదు. పదిలక్ష లెక్కువ కాదు. తట్టతుదకు మిషనరీలు పండ్లెండు లక్షలిచ్చి కళాశాల గొనిరి. హరప్ప రెండు లక్షలును ఋణము తీర్చెను. దగ్గఱదగ్గఱ నింకను బదిలక్ష లుండెను.

ఒకనాఁడు హరప్ప తండ్రివద్దకుఁ బోయి 'మీరు తెలుఁగు మొందులు పుచ్చుకొనవలయును. నాలుగై దేండ్లు వరుసగాఁ బుచ్చుకొన్నచోఁ దప్పకుండ గుణము కనుపించుచు' అనెను. రంగారావుగా రూరకుండెను. ధర్మారావు రాజశేఖరశాస్త్రి యని యొక గొప్ప యాయుర్వేదవైద్యుని దీసికొనివచ్చెను. హరప్ప, రంగారావు, ధర్మారావు, వైద్యుఁడును గూర్చుండిరి.

రంగారావు— ఏమండీ! మీవద్ద మంచియాషధము లున్నవా? ఔషధములు మీరు సరిగా వండరటకదా! రాజశేఖరశాస్త్రి పాలించుప్రభు వుండెనేని సరిగా వండ కేమి? ధనమునకు వెనుకఁ దీయనిచో సావధానముగా నౌషధములు వండి, నానిగుణమునకు సమాధాన మిచ్చెదను. అయ్యా! ప్రభువులు ధర్మముపాలించినచో లోకమున దోష ముండదు. పూర్వము తమసంస్థానములో జరిగిన కథయే యొకటిచెప్పెదను వినుఁడు. ఒక బ్రాహ్మణుఁడు పేదవాఁడై కట్టెలు కొట్టుకొని జీవించుచుండెనట. అతఁడు కట్టెలమోపు నెత్తినఁ బెట్టుకొని నిలుచుండి మూత్రవిసర్జన చేయుచుండెనట. హరిహర నాయఁడు దుర్గోపరిభాగమున నిలుచుండి యతనిని జూచి పిలిపించి, 'ఏమయ్యా బ్రాహ్మణుడా! తిష్ఠన్నాత్మిఁడ వైతి వేమి? ప్లేచ్చులకన్నను గనాకష్ట మైపోతివి' అనె నట. బ్రాహ్మణుఁడు 'ప్రభూ! నేను పేదవాఁడను. కట్టెలమోపు శిరసునుండి దిఁచుకొన్నచో మఱల నెత్తెడివాఁడు లేఁడు. ప్రభువు నాకు భోజనము పెట్టునేని నే నుత్తమద్విజుఁడ నగుట యెంతసే' పనె నట. హరిహర నాయఁడు వానిదానపుత్రులను బోషించుచుండెను. మఱలఁ గొన్నాళ్ళు గడచినతరువాత నొకనాఁడు నాయఁడు సౌధోపరిభాగ మెక్కి చూడఁగాఁ జెలుపుగట్టున నొకబ్రాహ్మణుఁడు తపస్సు చేసి కొనుచుండెను. ఆయన కెండ తగులుచుండటచేత నతఁ డంగవస్త్రమును బై కెగురవైచెను. అది నాల్గుచెంగులను

మేకులకుఁ జుట్టిఁజుట్లు గాలిలో విస్తరించి యాయనకు నీడపట్టుచుండెను. అది చూచి నాయఁ డా బ్రాహ్మణుని దీసికొనిర మ్మని పరిచార కుల నంపెను. వారు తిరిగివచ్చి బ్రాహ్మణుఁడు రా నన్నాఁ డనిరి. నాయఁడే నడచి బ్రాహ్మణునివద్దకుఁ బోయెనట. ఆయన యా బ్రాహ్మణుఁడే! రాజు—ఏమయ్యా? నీదారపుత్రులను నేను పోషించితిని. నీ వందువలన తపస్సుచేయుచుంటివి. నేను పిలిచిన రాకూడదా? బ్రాహ్మణుఁడు—‘నా చేయుతపస్సులో నాల్గవ భాగము నీ కెట్లుచు వచ్చుచున్నది. నాపై నీ కింకఁ బ్రభుత్వ మే మున్నది?’ అనెను. ‘రాజు సమాదరించినచో వృద్ధి పొందవివిద్య యే మున్నది? ఇంగ్లీషుశాక్తరులను జూడుఁడు! వారికిఁ దత్త్వము తెలియదు. నాడి తెలియదు. ఏమియుఁ దెలియదు. చిహ్నములనుబట్టి వ్యాధికి మం దిత్తురు. ఔషధము శరీరత్వమునుబట్టి యీయవలయును. వాతపిత్త శ్లేష్మములయం దొకగుణము విద్యం భించి శరీరైకదేశమున నొకవ్యాధి జన్మించును. ఆ వ్యాధికి మూల మైనదానిని నశింపఁజేసినచో నా వ్యాధి నశించును. వ్యాధి మొండి చెట్టువంటిది. వే టుంచి కొమ్మలు నటకినచో వట్టిమోఁడే మఱల చిగుర్చును. అట్టి యింగ్లీషువైద్యమే రాజాశ్రయమున వృద్ధిఁ బొందుచుండఁగా, విష్ణ్వతారమైన ధన్వంతరికృతవైద్యమును, జరక మహర్షి కృతసూత్రమును బనిచేయవా? పతివ్రతయైనభార్య యితర దేశ స్త్రీలయంతమాత్ర ముపవసించదా’ యనెను. రాజశేఖర శాస్త్రికి రంగారావు పాశ్చాత్యస్త్రీలను వివాహమాడినమాట తెలియదు. ఏదో ధోరణిలో నీ మాట యనెను. రంగారావుగారికిఁ గోపము వచ్చెను. హరప్పనాయఁడు తలవంచెను. ధర్మారావు కొంచెము కలఁతవడెను. హరప్ప ‘శాస్త్రిగారూ! తమరు తేపు దయ చేయుఁ’ డనెను. మువ్వరుచు లేచి వెళ్ళిరి ధర్మారావుతో హరప్ప శాస్త్రిగారింక మనవద్దకు రానక్కఱలే’ దని చెప్పెను. రాజశేఖర శాస్త్రి వెడలిపోయెను. ఆఱునెలలుగడచినది. వ్యాధి యట్లేయున్నది. హరప్పనాయఁడు రైలులోఁ జెన్నపురిఁ బోవుచుండెను. ఒక వ్యవహారముమీఁదఁ బోవలసివచ్చినది. ఆయన మొదటితరఁగతిలో నొక పఱపుమీఁదఁ బండుకొని నిదురపోవుచుండెను. ఉత్తరీయము మొగ

మునఁ గప్పుకొని యుండెను, కొంతసేపటికి మెలఁకువ వచ్చినది !
 ఎవరో యిద్దఱు రెండవవైపునఁ గూర్చుండి మాట్లాడుచుండిరి.
 హరప్ప యుత్తరీయము ముసుఁగుదీయక వినుచుండెను. మాట లిటు
 విసవచ్చెను : “అయ్యా మా కేమి ? మేము వైద్యులము. మీకు
 ధన మెట్టిదో మాకు విద్య యట్టిది. మీకు ధనగర్వ ము
 న్నచో మాకు విద్యాగర్వ ముండును. పెద్దాపురపురాజులు,
 తెలుఁగు దేశమునందలిసంస్థలు మాంధాతృప్రతిమముగాఁ బాలిం
 చిన ప్రభువులు. వారు శంబరదీవిమొదలు సముద్రతీరమున
 రెండు క్రోసులపొడుగునఁ బూర్వము పెద్దవనము వేయించి
 యోషధులు పెంచెడివాను. చెన్నాప్రగడవా రాస్థానవైద్యులు.
 వారు మహాబ్రతిభులు. పెద్దాపురమువారి వియ్యంకులకు జబ్బుచేసిన
 దనఁగా, వీరు తమయాస్థానవైద్యులను బంపించిరట. వియ్యంకు
 లును జమింధారులే. వారు శయ్యమీఁద నుండఁగా వైద్యుఁడు
 బంగారపు ముచ్చె తొడిగికొని, యా పాదము జమిందారు శయ్య
 మీఁదఁబెట్టి నాడిచూచుటకుఁ జేయి యిమ్మనెనట. జమిందారు
 కోపగించి, చేయి వెనుకకు లాఁగికొనెను. వైద్యులు వెడలిపోయిరి.
 ఆరునెలలై నతరువాత పెద్దాపురమురాజు వియ్యంకుని జూచుటకుఁ
 బోయెను. వ్యాధి యట్లే యుండెను. ‘మావైద్యులు
 వచ్చినతరువాతఁగూడ వ్యాధి యట్లే యున్న దేల?’ నని రాజుగారు
 ప్రశ్నించిరి. ఆయన ‘ముచ్చెలు తెచ్చి సెజ్జమీఁదఁ బెట్టెను,
 మేము వలదంటి’ మనిరి. పెద్దాపురము ప్రభువు ‘వారు ధన్వంతరి య
 పరావతారము. ఆయన సామౌద్విష్టువు. మనము వట్టిమానవులము.
 అందులకే వ్యాధి యున్నట్లున్న’ దనె నట. వైద్యులు మఱల
 వచ్చిరి. మఱి నాయన ముచ్చెకా లట్లే సెజ్జపై నుంచెను. నాడి
 చూచెను. ‘ఆరునెల లాలస్యమైనదిగనుక వ్యాధి కుదురుట కాఱురోజు
 లాలస్యమగు’ నని యశావధ మిచ్చెనట. ఆఱురోజులలోఁ గుదిరెను.
 ప్రభువు విద్యల కీయవలసినగౌరవము విద్యల కీయవలయును. తనకు
 ధనమున్న దని తనగౌరవము తాను పోవుటలేదా?’ హరప్ప ముసుఁగు
 తీసి చూచెను. మాటాడుచున్నది రాజశేఖరశాస్త్రిగారు. హర
 ప్పను జూచి శాస్త్రిగారు ‘అయ్యా! తమరా! నాయనగారికి వాధ్య

నెమ్మదించినదా అండి' అనెను. హరప్ప 'తమరు క్షమించవలయును. నేను చెన్నపురినుండి మఱల నెల్లుండి వచ్చెదను. అచట మాసాధము నమ్మివేయుచున్నాము. తమరు నాల్గురోజులై నతరువాత మా కోరికు దయచేయవలయును' అనెను. శాస్త్రిగారు 'చిత్తము, చిత్త' మనిరి.

నాల్గురోజులై నతరువాత శాస్త్రిగారు రాలేదు. నాయకు తండ్రితో మాట్లాడి 'శాస్త్రిగారు లోకోక్తిగా నన్నారట క్షమించు మన్నా'రని చెప్పెను. రంగారావు సరే ననెను. హరప్ప 'కుదిర్చినచో నాయనయే కుదుర్చును. వారి చేతనే మఱలః దమరు మందు పుచ్చుకొనవలయును' అని మనవిచేసెను. రంగారావుగారు వ్యాధివలన బాధపడలేక మానము వహించిరి. ధర్మారావు పోయి శాస్త్రిగారిని మఱల తెచ్చెను. శాస్త్రిగారు వైద్యమారంభించిరి. ఆయన 'యీమందు వాడుచుంటిని. తేపుప్రొద్దుననే గుణము కనబడును' అని చెప్పి మందు వాడును. ఔషధము చెప్పినట్లు జవా బిచ్చును. హరప్ప 'వ్యాధి యెన్నాళ్ళలోఁ గుదుర్తు' రని యడిగెను. శాస్త్రిగారు 'వ్యాధి ప్రారంభించి పదునాతేడులు కావచ్చుచున్నది. మూడేండ్ల నుండి ముదిరినది. రెండేండ్లయిన నౌషధ సేవచేసినఁగాని కుదుర'దనిరి. అంగీకృతి వచ్చినది.

నాగేశ్వరరావుగారు రాజీనామా యిచ్చిరి. ప్రతిచిన్నవిషయములోను నాయఁడు జోక్యముకలిగించుకొనుట కాయన యిష్టపడలేదు. హరప్ప ధర్మారావును 'మిమ్ము దినానుగా వేయును' నని పిలిచి చెప్పెను.

ధర్మారావు 'నేను తమకుఁ జిన్నప్పటినుండి దివానునే. మా పూర్వులందఱు మీపూర్వులకు మంత్రులు. వారు జీతము బత్తెము లేని కొలువుచేసిరి. నేను జీతముమాత్రమే లేని కొలువుచేయుచుంటిని. బత్తెము పదిపదునొకండేండ్ల నుండి ముట్టుచున్నది. మీరు నాకు జీతము దమ్మిడియిచ్చినను పుచ్చుకొనను' అనెను. హరప్ప నేత్రములలో మైత్రియో, కృతజ్ఞతయో, యాదార్యమునకు మెచ్చదలయో కొలుకులందు మిరుకుమినుకు మనెను.

హరప్ప తాను ప్రభువైతి నని తెలిసికొనెను. ఇక మాతృ
 కర్మ చేయవచ్చునా? స్వామికిఁ గల్యాణము చేయవచ్చునా? హర
 ప్పకు దనయుదుఁ దనకు నమ్మకము కుమరువఱకు నాపాథమాసము
 వచ్చెను. స్వామికల్యాణములు వైశాఖపూర్ణిమకు జరుగుచు పదినెల
 ●లాగినఁగాని కల్యాణమునకు వేళ రాదు కర్మయూహ నప్పడే.

ఇ రు వ ది మూ డ వ అ ధ్యా య ము

క్రమార స్వామికిఁ బుత్రోదయము నుద్యోగము నొక్కసారి యయ్యెను. కాలేజీలో నతఁ డాంధ్రోపన్యాసకుఁ డయ్యెను. నెలకు నూటపాతికరూకలు జీతము. అతఁడు తెలుఁగులో బి. ఏ. పరీక్ష యిచ్చి యేడాదియైనది. ఈ యేడు ఎమ్. ఏ. పరీక్షకు వెళ్ళును. అతడు సంఘసంస్కారవివాహముచేసికొనుట మిషనరీల కాలేజీలో నది ఎమ్. ఏ. ప్యాసై నంత గుణ మిచ్చెను. కొడుకునకు ధర్మారా వని పేరుపెట్టెను. శ్యామల కొడుకును 'మాగురువుగా' రని పిలుచును. కుమారస్వామి యొకనాఁడు ధర్మారావుతోఁ దనుకొడుకును జూపి, 'మాష్టరుగారూ, మనవాఁ డేమి సామాన్యుఁ డమకొన్నారా? చక్రవర్తి యటు, వీఁ డిటు' అనెను. ధర్మారావు—ఇతఁడు దేనికి చక్రవర్తి? కుమార—మావానికిమాత్రము మనోవృత్తి రాకపోవునా చూతము. శ్యామల—చక్రవర్తిమీఁద మీ కింకను గసిపోలేదు. నాలుఁగైదుదినములు నే నాయనతో మాటాడినందుకే యింత వైరము పెంచుకొనవలయునా? ధర్మా—ఇప్పు డాయన యేమి చేయుచున్నాఁడు? కుమార— చెప్పితినిగదా! తండ్రియిచ్చిన మనో వృత్తి తినుచున్నాఁడు శ్యామల— 'చక్రవర్తి యటు, వీఁ డిటు.' ఏమిటి? కుమార— ఆ చక్రవర్తితో నింక మా అబ్బాయియే వాదించును. మాష్టరుగా రక్కఱలేదు. ధర్మా— ఏఱుదాఁటి తెప్ప తగుల వేయుచున్నావు. ఒకనాఁడు మంగమ్మయుఁ గుమార స్వామియుఁ గూర్చుండిరి. మంగ— నెలకు నూటపాతిక సంపాదించు చున్నా నేమి చేయుచుంటివి? కుమార— ప్రాతయప్పులు తీర్చు చుంటిని. మంగ— నాదిమాత్ర మప్పు కాదా? కుమార— కాదని మీరేకదా చెప్పితిరి. మంగ—నాల్గువంద లెగవేసిదవా? కుమార— తెలివితక్కువ యెవరిది? కాగితము వ్రాయించుకొ మ్మనఁగా వ్రాయించుకొన్నారా? నో టున్నచో నిచ్చెడివాఁడనే. ఇప్పుడు నాకుఁ బ్రాణమొప్పుట లేదు. మంగ— ఒప్పు దొప్పుదు. కొడుకు నకు మెడలో గొలుసు చేయించి పెట్టెదను. ప్రాణ మొప్పునా

కుమార— నిజముగా మీముందు జమిందారు లెందుకండి! ఈ ప్రమాతపుమాట యన్న బంధువులే లేరు. మీరు మఱల వెనుకకుఁ దీయరాదు సుండి! ఏదో పద్య మున్నది— “ఆడినమాటను దప్పిన, గాడిదకొడు కంచుఁ దిట్టగా ‘నయ్యయ్యా! వీఁడా నా కొక కొడు’ కని, గాడిద యేడ్చెంగదన్న ఘనసంపన్నా!” ఆడినమాట తప్ప రాదు. మంగ—నీవును, నీకొడుకును వట్టి పిచ్చివాండు. నోటిలో వ్రేలుపెట్టిన కొఱకనుగూడ లేరు, పాపము! కుమార—మా అబ్బాయికిఁ బండ్లువచ్చిన వని యోర్వలేరా? ఆ నాఁటిసాయంకాలమున చిన్నధర్మారావుమెడలో బంగారపుగొలుసు వెలసినది. కుమార స్వామి— మీరు మా అబ్బాయిని వరించిరా? మా అబ్బాయి నలుడు, మీరు దమయంతి. అచ్చముగాఁ గాదులెండి— అభినవ నలుఁడు. అభినవదమయంతి. కలికాలములో దమయంతి పతివ్రత కానక్కఱలేదు. మా అబ్బాయి పెద్దవాఁడవువఱకు భార్యాభర్త లకు సుమారుపాతికేండ్ల వారడి. మనసిద్ధాంతమునకు సరియఁ బోవును. మంగ— నీ వింక పెద్దమనిసితరహా నేర్చుకొనవలయును. కొక్కిరాయిగా నున్నచో నుద్యోగ ముండదు. కుమార— కేవలబ్రీనిష్క్రమణ యైనదిగా! శిక్షాపద్ధతి పూర్వమువలె బిగిసి యుండదు. మంగ— ఇది యంతకన్న నెక్కువ. అది లోపల సడలు, పైకి బిగువు. ఇది లోపల బిగువు, పైకి సడలు. అప్పుడు ధర్మారావు వచ్చెను. కుమారస్వామి కొడుకును దెచ్చి చూపించెను. ధర్మారావు ‘నీకొడుకు రోజురోజుకుఁ గ్రొత్త కొడుకా యేమిటి? వచ్చినపుడుడెల్ల చూపింతువు’ అనెను. కుమార— అది కాదండీ! నేను మంగమ్మగారికి నాలుగువంద లప్పుపెట్టినాను. అస లీయకపోయినమానెఁగాక, వడ్డీ యిమ్మున్నాను. ఆమె వట్టి దరిద్రురాలు కదండీ! తిండికిలేక చచ్చిపోవుచున్నది. తనవద్ద డబ్బు లేదని యీ గొలుసు— పూర్వ మెప్పుడో చేయించుకొన్నది, క్రొత్త గామెఱుఁగు పెట్టించి వడ్డీక్రింద నిచ్చినది. అది మీకు చూపించు చున్నాను. మంగ—ఇంక అస లీయలేను. అంతకు దీనితో సరిపెట్టు కొనుము. కుమారవేంక గేదెపడ్డ నిత్తునందిగదా. మాయబ్బాయికి బెండ్లియాడుటకు? మరచిపోయినాను. చూస్తరుగదా. మా అబ్బాయి

యికి సంబంధము కుదిరినది. పెండ్లి యెప్పుడు చేయుదము? ధర్మా—
ఇది బాల్యవివాహముక్రింద లెక్క. శారదాచట్టముక్రింద వచ్చును.
కుమార—శారదాచట్టములోఁ బెండ్లికొడుకు చిన్నవాడైనచో
నంత పట్టించులేదు. పెండ్లికూతురు పాతికేండ్లదండీ? ఒకవేళఁ దప్పె
నను మాకుఁ గొంతవయస్సు ముదరా రావలయునుగదా! యావరేజి
కట్టినచో బాల్యవివాహము కాదు. మంగమ్మ—నీ మాత్రముబుద్ధి
వారికి లేదు. కుమార—లేక యేమి? మా కిద్దఱకు నస లసలుగా
నుండఁగా వడ్డీలు గిట్టుచున్నవి. శ్యామల—మీకు సరే? ఆయన
కేమిటి? ఓహో! అదా? కుమార—చక్రవర్తి తలఁపునకు వచ్చి
నాఁడు కాబోలు! శ్యామల—ఇంక నెన్నా వేసాదింపు?

వాకిట నెవరో వచ్చినట్లయినది. అందఱు నటు చూచిరి.
వచ్చినాయన 'ధర్మారా వున్నాఁడా అంది' యనెను. ధర్మారావు
కంతముగూర్చు పట్టి బయటికిఁ పోయి 'ఎప్పుడు వచ్చితివి? నే నిందు
న్నానని యెవరు చెప్పి' రనెను శ్యామలయు. పంకజమ్మయు 'దయ
చేయండి! రాఘవరావుగారూ! మీరు చెఱునుండి యెప్పుడు
వచ్చితి' రని యడిగిరి. రాఘవరావు—వచ్చి నాల్గునెలలైనది?
ధర్మా—మఱల నెప్పుడు వెళ్ళుచున్నావు? రాఘవ—ఇంక వెళ్ళి
నచో మఱల రాను. ఇంతవఱకు మూఁడుసారులైనది. నాకు క్షయ
పుట్టి బ్రతకనేమోయని వదలిపెట్టిరి. బయటికి వచ్చినతరువాత
క్షయ లేదు, గియ లేదు. నాబడులు నాభార్యకుఁ బ్రాణముమీఁదికి
వచ్చినది. ధర్మా—మఱి యిప్పు డెందుకు వచ్చితివి? రాఘవ—
నీకోసమే. ఇంటికిఁ బోదమా? ఈ యూరిలో రాజశేఖరశాస్త్రిగా
రున్నారట. ఆయన నీవు చెప్పినచో వచ్చునట. ధర్మా—జబ్బే
మిటి? రాఘ—ఏమిటో గోల! చెప్పెదనులే, శ్యామల—చెప్పండి.
మాకు నాదుర్దాగా నున్నది. రాఘవ—ఏమియు లేదమ్మా రెండు
నెలల గర్భిణి. గర్భస్రావమైనది. నాల్గుదినములు జ్వరమువచ్చినది.
మేము పట్టిజ్వర మనుకొన్నాము. అమ్మవారు పోసినది. ధర్మా—
బాపట్లలోనా, నరసారావుపేటలోనా? రాఘవ—ఈ నాల్గునెలల
నుండియు నేను బెజవాడలో నుంటిని. ధర్మా—తిండి రాఘ—తిండి
కెవరున్నారు? తెలియదా? ధర్మా—నాల్గునెలలనుండి యిచ్చట

నుండియు నాకుఁ నెలియఁ జేయలే దేమి ? రాఘవ—తెలియఁ జేసినచో నీవువత్తువా? సరే, పోదము. రాజశేఖరశాస్త్రిగారి నీ నాఁడే తీసికొని పోవలయును.

శాస్త్రిగారు నాఁటిరాత్రి పదిగంటలకు బెజవాడలో రోగిని జూచిరి. చూచి బయటికి వచ్చి ధర్మారావుతో లాభము లే దనెను. అయిన నేదో యావధము నడపెను. తెల్లవాఱుజామున నామె యీ లొకమును ద్యజించెను. శాస్త్రిగారు తిరుగురైలుమీఁద సుబ్బన్న పేటకుఁ బోయెను. విడిగిలినది సూర్యపతి, ధర్మారావు, రాఘవరావు మిత్రులు మువ్వురు నొకఁ మొగము లొకరు చూచుకోలేక మోకాళ్ళ మీఁద మొగములానుకొని కూర్చుండిరి. 'నాలుఁగు గంటలైనది. రాఘవరావు 'ఏడ్చుటకుఁగూడ నెవరును లేకపోయిరికదా' యని కుమిలిపోయెను. ధర్మారావు పట్టుకొని యోదార్చెను. సూర్యపతి "తెల్లవాఱువఱకు శవమును మనమే శ్మశానమునకుఁ జేర్చుకొన వలయును. ఈ వ్యాధితోఁ బోయిన దనఁగా నెవ్వరును బట్టుటకు రారు. మొన్న నట్లే మాయింటిప్రక్క నొకయావిడ ప్రసవించి, మశూచికము వచ్చి పోయెను. ఈ బ్రాహ్మణులు కాకిముండ కొడులు. వీరికి డబ్బుతప్ప నీతియు, జాతియు లేదు. ఆనాఁడు వారింటిలోఁ జాలయిబ్బంది పడిరి. మనము తెల్లవాఱకముందే యేదో చూడవలె" ననెను. రాఘవరావు 'కర్మసంగతి యేమిటి' యనెను. ధర్మారావు 'ఇట్టి చావులకుఁ గర్మయేమియు లేదు. ఇప్పుడు దహనముకూడ లేదు. వట్టి ఖననమే. బదిపదునేనురోజులుదాఁటినతరువాత గర్మ ప్రారంభించవలయును' అనెను. రాఘవ—మఱి శ్మశానమునకుఁ జేరుట యెట్లు? ధర్మా—ధనమెంతైన నొసఁగి బ్రాహ్మణులను దేవ లయును. రాఘవ—ఏదైనను బండిమీఁదఁ దీసికొనిపోరాదా? సూర్య—బండివాండ్రును రారు. అయినను బోయి రావలయును. ధర్మారావు—తాను పోయివత్తు ననెను. అతఁడు పోయి యెంత మంది నడిగినను రాలేదు. చివర కొకసాహెబు మూఁడురూకల కచ్చుకొని యింటిదాఁక వచ్చి, 'మనూచిక మటండీ! నేను రా'నని తిరిగిపోయెను. భట్టున తెల్లవాఱెను. ధర్మారావు మఱల గ్రామము వెంటఁ దిరుగఁజొచ్చెను. తిరిగితిరిగి కాళ్ళు బలములు కట్టెను.

కాని బండి దొరకలేకు. ఇంటికి వచ్చి మిత్రులిద్దరితో జెప్పెను. చివరకు ధర్మారావు 'మనమిద్దరము తీసికొనిపోదము. ఏమిచేయును' మనెను. సూర్యపతి 'నేనుపోయి బండి మూటాడుకొని వత్తును. నాకు గూడ గుదరనిచో నట్లే చేయఁనచ్చు' నని పోయెను. పదిగంటల కొక బండివాఁడు 'బండి యిచ్చెదను. మీరే తోలుకొనవలయు' ననెను. మూఁడురూపాయలకొప్పుకొనెను. సరే నని తెచ్చిరి. ధర్మారావు బండితోలు చుండెను. బండిలో శవముంచిరి. వెనుక రాఘవరావు సూర్యపతులు వచ్చుచుండిరి. ధర్మారావు దుర్వ్యాసకుఁ గూర్చుండ లేకపోయెను. దిగి తోలుదనున్న బండికి ముందు బరువు చాలలేదు. అట్లే ముక్కుక్రోవులు బిగఁబట్టి మసనము చేరిరి. రాఘవరావునకు శరీరములో బానికలే మిగిలెను. ఆతనికి యైదు దినములచుండియు నిద్రాహారములు లేవు. మనిసి తూలిపోవు చుండెను. గోయి మాలవాండు త్రవ్వి వెడలిపోయిరి. మఱికొంత త్రవ్వవలసి వచ్చెను. ధర్మారావు త్రవ్వెను. రాఘవరావు ధర్మారావులు శవమును గోతిలోనుంచిరి. ధర్మారావు, సూర్యపతులు పాటలతో గోయి పూడ్చిరి. బండియంతయుఁ గృష్ణలో కడిగి, తాము స్నానములు చేసి, తసిగుడ్డలతో నింటికి వచ్చిరి. రాఘవరావు మూర్ఛపడిపోయెను. సూర్య—అతని యెడలిలోఁ బ్రాణ మెచ్చట నున్నది? అసలే యంతంత, జై అతనిని దివివేసెను. వారు పెట్టెడియన్నముతినినచో ఊయాది సకలవ్యాధులును వచ్చును. నేను నెఱుఁగుదురుకదా! రెండుసార్లు వెళ్ళువఱకు నాపని యైనది. రాఘవరావును సేద దేర్చి యన్నము తినిపించిరి. అతనుమామగారికి నాన్నగారికిఁ దంటియిచ్చిరి. రాఘవరావుతల్లి యదివఱకే చని పోయెను. అతని యన్నగాని, యన్నభార్యగాని రాలేదు. రాఘవరావునకు సంతానములేదు. తమపిల్లయేమో పోయినది. ఇంకఁ బోవుట యెందుకని యత్తమామలురాలేదు. రాఘవరావు తలఁచుకొనితలఁచుకొని నాభివద్దనుండి సెలవేసికొనఁగా ముక్కుక్రోవులవెంట కంతప్రదేశవిరుద్ధదుఃఖోల్బణమును బ్రకటించెను. మిత్రులతని నాదరించుకొనలేకపోయిరి. నాల్గునాళ్లెట్లో జరిగినది. సూర్యపతి ధర్మారావుతో 'నేను బందరు పోయి రావలయును. నీవు రాఘవుని జూచు

చుండుము' అని చెప్పెను. ధర్మా—బుద్ధుల రెండుకు? సూర్య—పని యున్నది, పోవలయును.

ధర్మారావు 'నరే. పోయి' మృనెను! మఱువాడు ధర్మారావు రాఘవరావును వెంటదీసికొని, యతఁడద్దెకున్న యింటికిఁ బోయి, 'యా యిల్లు ఖాళీచేసి, యున్నకొద్దిసామాను సూర్యపతి యింటికిఁ జేర్చెను. ధర్మారావు మిత్రుని గూర్చుండనీయలేదు. గ్రామమువెంటనే త్రిప్పెను. సాయంకాలమున గృష్ణయొడ్డున గూర్చుండఁబెట్టి 'రాఘవా! మనచిన్ననాటికి నిప్పటికి భేద మెంతయో చూడుము! ఆ రోజులలో మనబ్రతుకు లిట్లుగ నని మన మరు కొంటిమా! నలుగురము నాల్గుదారులకి బోతిమి. కిరీటిమట్టుకు కిరీటి నిక్షేపమువంటి డిఘ్యాటీతహాసీల్దారుపని-మామగా రిప్పించినది వదలుకొని, స్కూలు మాస్టరు చేయుచుండెను. నా చదువు ఫలిత మునకే రాలేదు. నీ నిట్లయితివి. సూర్యపతికిఁ దగినకష్టములు సూర్యపతియు ననుభవించుచున్నాడు: మా సుబ్బన్నపేటయే కాదు; లోకమంతయు నిట్లేయున్నది. వృథాగా మాయలో బడెదము కాని, మనము కర్తలముకాదు, భోక్తలముకాదు. భోక్త ప్రభాంతియున్నది. కష్టపరంపరచేతఁ గర్తప్రభాంతి కొంతవదలినది. ఆమె యెవరు, నీ వెవరు? ఆమెకొఱకు దుఃఖించి తేలేముకదా! మన శక్తికి దాటినదానిని గుఱించి విచారించి ఫలితములేదు. అట్లు విచారించినవాడే మూఢుడు! మనము గ్రుడ్డివారము. యాధార్థ్యము తెలిసికొనలేముకదా! మనకు గ్రుడ్డిపొర యొకటియే. ధన వంతునకు రెండుపొర లున్నవి. మనము సంసారాంధులము మాత్రమే. వాడు ధనాంధుడు కూడను. మనము విద్యతో నీ పొరను గోసితిమేని మనకు దృష్టిభాసించును. చూడుము! ఇందులో నే మున్నది? నేడు నీ భార్య చనిపోయినది. తేవు నా భార్య చని పోవచ్చును. తరువాత నీవు చనిపోవచ్చును; నేనును జనిపోవచ్చును. మాహరప్పనాయకుడు స్వామియవతారము. ఆయన మాత్రము స్థిర మని యున్నవా? అసలు సంపూర్ణావతారము వేణుగోసాల దేవుడు ద్వాపరాంతమున నేల చనిపోవలయును? శ్రీరామచంద్రులు గతిం చుట యేమి? అంత మనునది విచిత్రముగా వచ్చును. నీవు పరమ

బుద్ధిమంతుడవు; దేశమునకు హిత మనుకొన్నది ప్రతి నెత్తురు బొట్టుతో నాచరించితివి. నీకు బమటకన్న జైలులోననే తగిన స్థలము. మూడుసార్లు మూడురెండ్లతో జైలులో నుంటివి. ఆమెకుచు నీకు నేను సంబంధము? ఆ సంబంధము జైలులో నున్నప్పుడేమైనది? ఇప్పుడు నంతే ననుకొనుము. నీ వింక హృదయముచు గుమటఁబడి చుకొనవలయుచు' అనెను. రాఘవరావు 'అవును! నేను దుఃఖముచు దీసివేసితిని' అని లేచి నిలుచుండెను. విచిత్రముగా రాఘవరావు పూర్వమువలెనే మాటాడఁజొచ్చెను, నడువ జొచ్చెను. రాత్రికి సూర్యపతి తిరిగి వచ్చెను. మఱునాఁడు దయమున రాఘవరావు కనిపించలేదు. తమకన్న ముందే లేచి, యతఁ డెచటికిఁ బోయెనో! సూర్యపతి ధర్మారావులు వెదకిరి. పది గంటలకు పోలీసువారు రాఘవరావును బట్టుకొనిపోవుచుండఁగాఁ జూచిరి. ఏమిటని కనుఁగొనిరి. రాఘవరావు రాజకీయోద్యోగుల నుద్యోగములనుండి మానుఁ డని ప్రభోధించుచు కాగితములు పంచి పెట్టి యొకకాగితము సబ్ కలెక్టరునకుఁ దీసికొనిపోయి యిచ్చెను. అతనిని బట్టుకొనిరి. బందరు తీసికొని పోయి సబ్ జైలులో నుంచిరి. సూర్యపతి, ధర్మారావు లతఁడు సబ్ జైలులో నున్నన్నిదినములును దిండితిప్పలు చూచుచుండిరి.

ఆనాటికి నాల్గవదినమున సూర్యపతి, ధర్మారావులు గలిసి సబ్ జెయిలునకుఁ బోయిరి. తాలూకాఫీసునకుఁ జేరువఱకు నిద్దఱిలో నెవ్వరును మాటాడ లేదు. జెయిలులోనికిఁ బోయిరి.

రాఘవరావు నవ్వుచుఁ ద్రుళ్ళుచు నుండెను. ప్రక్కను నింకొక రాజకీయనిర్బంధితుఁ డుండెను. అతనితో "అరుగో మా వాండ్రు వచ్చిరి. నాకుఁ బ్రతిపూటయు నన్నము తెత్తురు. సబ్ జైలులోనికి మఱచెంబుతో నీళ్ళు, షఱుపు, దీపము తెచ్చిరి. తేపు రాజమహేంద్రవరములో నివియన్నియు నెవరిత్తురు? నేను వద్దనఁగా వినరు. ఇచట నీ కించిత్సుఖ మెందుకు? న న్నందఱును వదలిపెట్టిరి గాని, వీ రిద్దఱుమాత్రము వదలిపెట్టలేకున్నారు. వీరితోఁబాటు మఱొకాయన యున్నాఁడు. ఆయన యిచ్చట లేడుగనుక బ్రదికి పోయినాము. నా భార్యగూడ నన్ను వదలిపోయినది. వీ రిద్దఱును

నన్ను వదలునట్లు లేదు. నేనే వీరిని వదలిపోవలయును” అని చెప్పెను. ద్వితీయనిర్బంధితుఁడు ‘వా రిద్దఱును మీ కేమి కావలయు’ నని యడిగెను. రాఘవరావు “ఏమి కావలయును; ఒకఁడు తల్లి; ఒకఁడు తండ్రి, కనిపించుటలేదా? ఇద్దఱును బసిమిరంగు గలిగి దబ్బ పండ్లవలె నున్నారు. ఈ రెండవయాయన ఖైదలోనికిఁ బోవుటచేత నాయన మనకు సహోదరుఁడు లెండి! మేకులు, పురుగులు తిని నల్ల బడినాఁడు. ఆ రెండవయాయన సుబ్బన్నపేటలో వేణుగోపాల స్వామిగుడిలో శర్కరపొంగలి దధ్యోదనము దిని మఱియు వన్నె తేలినాఁడు. ఆజానుబాహువు. అతనికన్నులలోఁ జూడుఁడు! దేవుఁ డున్నాఁడు, కాదూ! ఆ యిద్దఱుచు నాకుఁ దల్లియు, తండ్రియు. తల్లి యెవరో, తండ్రి యెవరో మీరే నిశ్చయించుకొనుఁడు! నేను నిశ్చయించితిని, వారు నన్నుఁ గొట్టవత్తురు” అనెను. అందఱును నవ్విరి.

౧౨౪ ఎ శెక్ష్మనుక్రింద రాఘవరావునకు రెండున్నఱయేండ్లు కఠినశిక్ష వేయఁబడెను.

ఇ పు ప ది నా లు గ వ అ ధ్యా య ము

“వాలి సుఖముగా నున్నాడా?” “సుగ్రీవుని ర మ్మనుచు న్నాడు.” “సుగ్రీవుడు నిదురపోవుచున్నాడు. తనతారను గాఁజేసిన వాలిమీఁదఁ బగఁ దీర్చుకొనుట యెట్లా యని శ్రీరామచంద్రుని వంటి ప్రత్యగాత్మతో సుషుప్త్యవస్థలోఁ గలిసి విచారించుచు న్నాడు.” “నా కీ వేదాంతము తెలియుట లేదు.” “తత్పూర్వ భాగము తెలిసినదా?” “ఘాంతసేపు దమయంతి యందువు. కొంత సేపు తార యందువు. నీ యిష్టమే యిష్టము.” “అవతారములు మాఱవా?” మంగమ్మ—నీ కుద్యోగమైన తరువాత మఱియుఁ బట్టపగ్గములు లేకున్నవి. కుమారస్వామి—ఇదిగో చూడుము. ఆడవా రే మన్నుచు దప్పులేదు. మగవాఁడు కొంచె మన్నచో వానిమీఁదఁ బడిపోదురు. ఒక్కవిషయము చూడుము. రుక్మిణీదేవి తనయిష్టమైన క్రిష్ణమ్మకుఁ గబురంపినది. అది లోకమున కందఱకు లక్ష్మీదేవి విష్ణు మూర్తిని బెండ్లాడినట్లున్నది. భీష్మకుఁడు, రుక్మియు నిచ్చెద మన్నా రుగదా యని శిశుపాలుఁ డామెచు వాంఛించెను. శిశుపాలుఁడు—జగద్ద్రోహి యైనాడు. ఇది తత్వము. శ్రీవాంఛించినదా బయటికిఁ బోక్కదు. అది శృంగారరసము. ఆమె వాంఛించకపోయినచో రసా భాసము. కావ్యములలో రసాభాసము మాత్రమే; లోకములో? మంగమ్మ—లోకములో నేమిటి? కుమార—ఏమి టని యడుగుచు న్నారా? బడితెవ్రాజ. ఒక్కొక్కప్పుడు శిరచ్ఛేదనము, కూనీ. శ్రీ మూలముగా లోక మెంత చెడిపోయిన దనుకొన్నారు? హత్యలు, కూనీలు జరుగుచున్నవి. మంగమ్మ మఱుమాటలేకుండఁ దిరిగిష్టయి నది. కుమారస్వామికిఁ గారణము దెలియలేదు. ఆమె యింటికిఁబోయి సంతనే వాలి కిచ్చకిచలాడెను. చెంగలరావును బిలిచి “వాలికిఁ గాఫీ పోసితివా” యని యడిగెను. చెంగలరావు “గాఫీ తెచ్చువఱకుఁ జల్లారి పోయెను వాని దొరతనమునకు వాఁడు చల్లారినగాఫీ త్రాఁగునా? తాను త్రాఁగ న్నాడు. నేను కా దని బలవంతముగా నోటిదగ్గఱ పెట్టితిని. ఇదిగో న న్నొడలంతయు గీటి, నెత్తురుకండలు చేసినాడు.

పండ్లిగిలించినాడు. ఇట్లయినచో నీ కసలు కాఫీయే లేదని నేను
 మానివేసితిని” అనెను. మంగమ్మ—“నాయనకాదా! ఆ కాఫీకొం
 చెము వెచ్చగిలఁబెట్టి యిమ్ము” అని లోనికిఁబోయెను. పోయిపరుండి
 దీర్ఘాలోచనము ప్రారంభించెను. “కుమారస్వామి త న్నా విష
 యమున సూటిపోటిమాట లనఁడు. కాని యీమాట తన్ను వచ్చి
 యెట్లు తాఁకినది? ఇతనిమాట యేమి? చాలమంది వక్రొక్తులు
 తన్ను విషమము చేయుచున్నవి. తాను లజ్జాభిమానములు
 వదలిపెట్టినది. ఏమాటకు, దేనికి రోషము పడరాదు; పడి చేయు
 నది యేమి? తా నన్నిటికిని దెగించెను. లేకపోయినఁ దా నా యూరి
 లోనే నాటకములో వేషములుకూడ వేయునా? జీవితములోఁ దప్పను
 నది యొకసారి చేయుము? చివరదాఁక దానికర్మ మంతే. పాపము,
 జోష్యులు న న్నెంత ప్రేమించెను? అతఁ డసుందరుఁడు. నేను
 సౌందర్యవతిని. తనకు నేను దొరికినందుల కతనిసంతోషము భూమి
 పట్టినది కాదు. రామేశ్వరము నన్ను చేసినయన్యాయమునకుఁ దగిన
 ప్రతిక్రియయే తాను జరిపెను. తాను జోష్యులకుఁ జేసిన యన్యాయ
 మున కేమి ప్రాప్తియో! ఏమి ప్రాప్తియున్నది? అటువది డెబ్బది
 వేల యాస్తితోఁ దాను మహారాణివలె నున్నది. కాసాపేటలో
 పెద్దమేడ. దానిమీఁద నలువదిరూక లద్దె వచ్చుచున్నది. సినిమా
 ఎంతచెడినను నెలకు వేయి మిగులుచున్నది. నాటక మాడినప్పుడెల్ల
 మూఁడువందలు, నాల్గువందలు గిట్టుచున్నవి. హాయి న కద్దె యని
 వందరూపాయలు. లైట్లకే పాతిక. రెండువందలపైన నమర్చినకుర్చీ
 లకు వందకు రూపాయన్నట్లుగా నదియొక పదేనురూకలు. తనకు
 నూటపదార్లు. చీట్లపేక యాడినప్పుడు దీపపుఖర్చు, పేకలుకొన్న
 డబ్బు, ఇంటియద్దె - ఈరీతిగా ధన మెంతయేని వచ్చుచున్నది. తన
 కేమి? సుఖముకాక! ఏప్పుడో దైవము నల చిదుకఁబొడుచును.”
 మంగమ్మ పెట్టెతీసి యందులో జోష్యుల ఛాయాపట మొకఁ
 డుండగా నది బల్లమీఁదఁ బెట్టెను. దొడ్డిలోనికిఁ బోయి పారిజాతపు
 బూలుకోసితెచ్చి సన్ననిదండఁ గ్రుచ్చి యా పటమున కలంక
 రించెను.

సాయంకాలమునఁ గుమారస్వామి వచ్చెను. వచ్చి వాలిని గన్నులతో, నోటితో బెదరించెను. వాలి కట్టివేసిన స్తంభమునుండి లాఁగుకొనుచు, గాళ్ళమీఁద నెగురుచు, బండ్లిగిలించుచు గిచగిచ లాడెను. కుమారస్వామి సన్నని గడ్డిపరక యొకటి పుచ్చుకొని, రామాయణపతాకాప్రతినాయకుని గొట్టఁబోయెను. వాఁడు సుడులు తిరిగి, గిలగిలలాడి, పాటిపోయి, కుప్పించి, యెగసి గగ్గోలుపడెను. లోనుండి మంగమ్మ 'యెవరది' యనుచు బయటికి వచ్చెను. వచ్చి కుమారస్వామిని జూచుచునే "రోజురోజుకు మఱిపిల్లవాఁడ వైపోవు చున్నాఁడవు! ఏ తలకుమాసినవాఁడయ్యా నీ కుద్యోగ మిచ్చినది?" యనెను. కుమార—ఊరందటికి నాయుద్యోగపుసంగతియే పట్టినది. 'దరిదు' ఁడు తలగడిగిన వడగండ్లవాన' యని, రాకరాక నా కొక యుద్యోగము వచ్చినది. దానిని జెడగొట్టుట యెట్లా యని యూరి లోనిచుప్పనాతులందఱును విచారించుచున్నారు. మంగమ్మ— ఉద్యోగములేకపోయిన బ్రదుకలేవా? కుమార— ఇంక బ్రదుకుట యెట్లు? అత్తగారిపని యైపోయినది. అప్పున కాస్తాకి సరిపోయినది. మిగిలిన యాస్తా యేమియు లేదు. ఇల్లును, బదియెకరములును గూతురుపేర నున్నది. అవి నాకెందుకు? మాబావమఱిదిపేర వ్రాసెదను. నాకుఁ దిండి కేది? ఈ యుద్యోగము నిల్చునను నమ్మకము నాకు లేదు. మంగమ్మ— ఎందుచేత? కుమార— ఎందుచేతనా? నేను ధర్మారావు గారివద్దఁ జదువుకొన్న దోషముచేత. మంగమ్మ— నీవుకూడ నుపన్యాసములు దంచుచుంటివా యేమి? కుమార— ఆవుచేనిలో మేసిన దూడ గట్టున మేయునా? సరేకాని, నేఁడు మనోహరులకుఁ గోపమువచ్చిన జేమి? మంగమ్మ— వారికిఁ గాఫీ చల్లారినదట. వారు ప్రత్యక్షముగా నోడదిగి వారమురోజులై నదాయెను వచ్చి! బెడటి లేదు. కాఫీ చల్లారిపోయినది. కుమారస్వామి వాలిగొలు నూడేదీసి లోనికిఁ దీసి కొనిపోయెను. పిల్లలుకొట్టవచ్చినపుడు పాములవాండ్రకోత పాముల దాని వెనుకకు వెనుకకుఁబోయినట్లువాలిమంగమ్మచాటునకుఁబోయెను. కుమార— ఈ వెధవకు నేను బాబు నని తెలియదు. నన్నుఁ జూచిన భయపడు నేమి? మంగమ్మ— బొనాను. నీవు సవతితండ్రివి కాదూ! కుమార— నేటికాలమున సవతితల్లు లెక్కువ. పురాణకాలమున

సవతితండ్రు లెక్కువ. వాలి సుగ్రీవులు, కేసరి వాయువులు, యమ వాయిద్యదాశ్వీనులు - వీరు జంటలు. పూర్వము నాయుద్దేశ్యము దేశమంతయు మలయాళము. ఆస్తి స్త్రీలది. వారు ఎంతమంది భర్తలనై సజ్జేసికొనవచ్చును. మంగమ్మ- మఱి యుద్యోగముపోవు శూరు వేమి? పరిశోధనభాగములోనే చేరినావు. నీకు డాక్టరేటు వచ్చును. కుమార- ఈ కాలములో చదువు సంస్కలకకట లేదు. ఇప్పుడు మనతెలుగు ఎం. ఏ. లంద లుండిరా? తేపు మనము కాబోవుపరీక్షలో వారికి బద్యమిచ్చి యర్థముచెప్పమన్నచో, జేత కాదు. ఒకాయన అంతస్థములు, నూష్ణములవెచ్చకఁగూడ నతి సున్నలు వేసినాడు. మఱి యొకాయన ఏకలము లనఁగా వరిపొలా లని యర్థము చెప్పినాడు. నిజమైనయర్థము చెప్పినచో, దానే యగు నేమో యని. మఱియొకఁడు పిల్ల లర్థమడుగఁగా నది తేపు చెప్పెద ననును. ప్రతిదియుఁ బరిశోధనయే. దేశములో నుపజ్ఞచంపుటకుఁ బరి శోధన లని వెండుకలులెక్కపెట్టుట యొకఁడు ప్రారంభమైనది. మంగమ్మ- నీ వన్నమాట నిజమే. తాటిపట్టె కింత యెదురుదేకినచో నుద్యోగములు నిలువవు. పైఁగా నసభ్యపుమాటలుకూడనా? కుమార- వెండ్రుక లసహ్య మటమ్మా!

కుమారస్వామి సంగీతముతో నీపద్యము చదువనారంభించెను: 'ఈవెండ్రుకలు పట్టి యిచ్చిన యాచేయి తొలుతగాఁ బోరిలో దుస్స సేను, తను వింతలింతలుతునియలై చెదరి రూపతియున్నఁ గని యుడుకారుఁగాక, యలుపాల పొనుపడునట్టి చిచ్చే యిది?' ఈ పద్యము.

మంగ- ఈ సంగీతమాఁపి కాఫీ కాచెదవా? కుమార- పాలు న్నవా? మంగమ్మ- ఆఁ. కుమార- చెంగల్రావు కాఁచరాదా? మంగమ్మ- వాఁడు రాజబంధువు సుషేణుఁడు. వాలి సుషేణు లిద్దఱు నారగించువారేకాని సేవచేయువారు కాదు, కుమార- 'ఎద్దు వలెఁ గుక్కను బెంచి రెడ్డి తానే మొటిగె'నని యాఁడుదానవు నీ వుండగా నేను కాఁచుట యెందుకు? మంగమ్మ- నేను కుక్కను, నీవు రెడ్డివియునా? కుమార- (నవ్వి) మీ యింటిలోఁ బెంపుడుకోతి యున్నది. పిల్లులను బెంచుచున్నావు. చెంగల్రావు ఆదివరాహ

మున్నాడు. కోకములో దొరసానులందఱును గుక్కలను బెంచుచుండఁగా మీకు లేకపోవుట యేమి? మీరు రైలుఖర్చు లిచ్చినచో బెంగుళూరుపోయి మంచిగుక్కను గొని తెచ్చెదను. మన డి. ఎమ్. ఓ. తెచ్చినాఁడు. దానిఖరీదు. ఆఱువందలరూపాయలఁట. మనము పదునాఱుఁందలు పెట్టి తేత్తము. మంగమ్మ-నీకు డబ్బుమీఁద యాశ యింకను బోలేదు. కుమార-మీరు కంటికిఁగనిపించుచున్నంత నేవు పోదు. డబ్బుదివే లేమి చేసెదరు? నే నీయుద్యోగము మాని వేసెదనుగాని, నా కా మేడయుఁ బదివేలును వ్రాసి యాయరాదా? మంగమ్మ- చాలునా? ఇంకొకపదివే లిచ్చెదను, తీసికొనుము ! కుమార— రామేశ్వరముగారు బ్రదికివచ్చినచోఁ దీసికొందును. మంగమ్మ- ఏమి? కుమా- వాఁడు నన్న దయ్యమై పీకుకొని తినినచో? మంగమ్మ— వాఁడు వచ్చి నన్నఁ బీకుకొని తినుచుగాని, ని న్నేమియుఁ జేయఁడు. ఇంతలో వారి మంగమ్మ బుజముమీఁద నెక్కెను. కుమార-కోఁతిమీఁద కోఁతి. మంగమ్మ— అ దేమిటి? కుమార-కన్నడములో మంగ యనఁగా కోఁతి. మంగ— నీవు పదివేలకు, మేడకుఁ జెడెదవు. కుమార - ఇరువదివే లంటివి కదమ్మా! మాటలోననే రెండుమాటలా? అయినను నీ కంత కోప మెందుకు? మనస్సు నిజముగా కోఁతివంటిది. ఆదిశంకరు లిట్లే యన్నారు కదా!

“సదా మోహటవ్యాం చరతి, యువతీనాం కుచగిరౌ
నట త్యాశాశాఖా స్వటతి, ఝడితి ప్వైర మభితః
కపాలిన్, భిక్షో! మే హృదయకపి మత్యంతచపలం
దృఢం భక్త్యా బద్ధా శివ! భవదధీనం కురు విభో!”

మంగమ్మ కన్నీళ్లు గార్చెను. కుమారస్వామి— ‘యేమి, కన్నీరుపెట్టుకొంద?’ వనియెచు. మంగమ్మ- తలమీఁద గూర్చున్న యీ పాడుకోఁతి కన్నులలో నేదియో దులిపినది. కుమార—సరే, యీ బొమ్మ యెవరి దమ్మో?

మంగమ్మ జవాబుచెప్పకుండుటచేతఁ గుమారస్వామి యామె వంకఁ జూచెను. ఆమె బలవంతముగాఁ గోఁతిని దించి, కుర్చీలోఁ గూర్చున్నది. మొగమునం దొకవిషాదరేఖతోఁచెను. కుమారస్వామి

లోనికిఁబోయి స్త్రీ వెలిగించి కాఫీ కాంచెను. కాంచుచుండఁగా వాలి పోయి ప్రక్కఁ గూర్చుండెను. కుమారస్వామి 'వెధవా! పో! త్రేతా యుగపుముండకొడుకవు. నీకు కాఫీ యెందుకు?' అనెను. వాలి, 'రామాయణములో వాల్మీకి వ్రాయలేదు గాని, పరిశోధన చేసినచో నా విషయముచు దేలును. లంకలో టీప్లాంటేషన్సు పూర్వ ముండె డివి. లేకపోయిన రాక్షసు లెందుకున్నారు?' అన్నట్లు కిచకిచలాడి, కుమారస్వామి కంటుకొని కూర్చుండెను. చెంబ్రాపువచ్చెను. కుమార- ఏమోయి, మూడవ అవతారము! ఈ వాలిని గొంచె మవతలకుఁ దీయుము. ఏడవయవతారమునకు, మూడవయవతారమునకు సబంధము కలిపెదము.

వాలి కుమారస్వామిని వదలలేదు. కాఫీ యైనది. మంగమ్మను 'కాఫీయైనది. లోనికిఁ దయచేయుఁ' డని కుమారస్వామి పిలిచెను. ఇర్దురును కాఫీత్రాగుచుండిరి. వాలిభాగము వాలి కిచ్చిరి. వాలి చరచర త్రాగివేసి మంగమ్మకాఫీకై యెగఁబడెను. కుమార- ఏఁ డన్నింటికి నింతే. సుగ్రీవునిభార్యకై యెగఁబడెను; ఇప్పుడు మీ కాఫీకై యెగఁబడుచున్నాఁడు! మంగమ్మ—తార వాని దైనతరువాత తారకాఫీమీఁదమాత్రము వాని కధికారము లేదా? కుమార— అవును గాని, యాబల్లమీఁద ఫోటోగ్రాఫెవరిది? మంగమ్మ- నీవు కాఫీ చాల చక్కగాఁ గాంచెదవు. కుమా- నేను కాఫీ కాంచుటకు, మీరు నాటకము లాడుటకు. మంగ-నేడప్పుడే పాఠశాల యైనదా? కుమార- మాఈట్రునుకుబదులు మీరై నను ప్రిన్సిపా లైతిరికాదు. వాఁ డేదో పాపము! పనియున్నప్పుడే రమ్మచుచున్నాఁడు. అందు కనియే యాఁడువాండ్ర కధికార మీయరా దన్నారు. త్రెయినింగు స్కూలు నధ్యక్షురాలు చూడలేదా? ఉపాధ్యాయుల ప్రాణములు కొఱికి తినుచున్నది. మంగమ్మ- ఆమె బ్రహ్మచారిణి యట కదా! కుమార- 'ఆస్థలిత' శబ్దము వదలితి రేమి? అది యట్టెపెట్టు కొన్నారు కాఁబోలు! మంగమ్మ- ఇంకఁ చాలులే, వెళ్ళు. కుమార— ఆ జొమ్మ యెవరిది? మంగ — తేపు చెప్పెదను. కుమార—తేపు గురువు కర్కాటముగోనికి వచ్చుచా? మంగ— ఆయన పేరు జోస్యులు. కుమారస్వామి 'ఓహో' యనెను.

శరదృతువు వచ్చి వర్షము మొలిపించినపచ్చగడ్డి కన్నెలకుఁ దలలోఁ బూవులు పెట్టెను. కళాశాలలో వివేకానందస్వామి వ్రాసిన 'పూర్వపాశ్చాత్యము' లన్న గ్రంథము పాఠముచెప్పుచుఁ గుమార స్వామి పాశ్చాత్యనాగరకతాపద్ధతులు - వివేకానందస్వామి గ్రంథము నందుఁ దిరస్కరించినవానిని - విస్తరించి వ్యాఖ్యానముచేయుచుండెను. క్రైస్తవవిద్యార్థులందఱునూ, దామందఱనూ దొరల మనుకొనుదురు. వారికి హిందూ దేశమునం దభిమానముండదు. నారీయభిమానములు హిందూదేశము - పాశ్చాత్య నాగరకత - వానియందే యుండును. అందుచే వారియందఱికిఁ గోపమువచ్చి వారు క్లాసులోనుండి లేచి పోయిరి. కుమారస్వామి యుపాధ్యాయుఁడుగా వచ్చిన యైదునెలల నుండియుఁ బాశ్చాత్యపద్ధతులను నిత్యమువిమర్శించుటయే యతనిపని. భారతీయమార్గములను సమర్థించుట యతనిపని క్రైస్తవమతము నేమియు ననఁడు. 'ఆ మతముచుగుఱించి మీయభిప్రాయ మే' మని విద్యార్థు లడుగుదురు. అతఁడు 'నా కా సంగతి తెలియ' దనును. కాని యతఁడు క్రైస్తవమతమును నిందించుచుండె నని క్రైస్తవ విద్యార్థులు పోయి ఈటసుతోఁ జెప్పిరి. కుమారస్వామి 'పాఠము జెప్పుచుండఁగాఁ క్రైస్తవవిద్యార్థులందఱును గది వదలిపోయి' రని ఈటసుతోఁ జెప్పెను. అతఁడు విషయమంతయుఁ దెలిసికొని 'వారిమతమునకు వ్యతిరేకముగానున్నప్పుడు వారు లేచిపోవుట యుక్తమే' యనెను. కుమారస్వామి మనసులో ననుకొనెను: 'అవును, యుక్తమే. మామతమునకు వ్యతిరేకముగా నున్న మీచదువు చదువుట, మీ కళాశాలలోఁ జేరుట మాకును యుక్తమే. బేను, వారి దేమి తప్పున్నది? వారు కాలేజీకొనినదే మతవ్యాప్తిచేయుటకు. మే మందఱమును భారతీయులము. మాకు ఉద్యోగములు కావలయు, గనుక చదువుకొఱకు వచ్చితిమి. మాలో హిందువుఁ డెవఁడు? మేము ధరించు దుస్తులన్నియుఁ బాశ్చాత్యములు. మాభావములన్నియుఁ బాశ్చాత్యములు. అందఱము వారివలెనే యైనాము. మాకు దురభిమాన మెందుకు? విశ్వవిద్యాలయము ప్రిన్సిపాలుచెప్పినమాట మీఁద నిర్ణయించును. మేము పొట్ట చేతితోఁబుచ్చుకొని వచ్చినవారము.

సామర్థ్యము లేనపుడు పరాభవములను సహించు శక్తియైన నుండవలయును.”

ఉపన్యాసకులగదిలోఁ గుమారస్వామి కూర్చుండెను. క్రిష్టమన్ సెలవులు వచ్చుచుండెను. పరీక్షలైనవి. సెలవులలోఁ బేషర్లు దిద్దవలయును. ఒక్కయఁపన్యాసకుఁ డన్నాఁడుకదా: ‘కళాశాలలోని పరీక్షాపత్రములు దిద్దినందుకుఁగూడ డబ్బిచ్చినచో బాగుండును. విశ్వవిద్యాలయపరీక్షలకే యిత్తురు’ అని. కుమార—‘దురాశ కంటే మిటి? నవనిధులుతినుచారికి మేరుపర్వతమంతయు మేయవలె నని పించును. విశ్వవిద్యాలయపరీక్షకులకుమాత్రము ధన మెందుకీయవలయును? విద్యార్థులు నూటికితొంబదియైదుగురు ధనహీనులు. తిండి లేనివారు. నేను విద్యార్థిగా నున్నప్పటికష్టములు నాకుఁ దెలియును. లోకములో దమ్మిడి దొరుకుట లేదు. నొడ్లమ్మి, త్రోవలమ్మి, పిత్రియమైన ఆస్తి యమ్మకొని, పెండ్లముమెడలో నగలమ్మి, వారములు చేసికొని, వారిని వీరిని యాచించి డబ్బుతెచ్చి జీవితములు కట్టుచున్నారు. ఈ చదువులతోఁ బ్రతినంసారము ‘గృహస్థలభాండ శుద్ధి రస్తు’గా నున్నది. ఆర్థికదుస్థితి యని యుపాధ్యాయుల జీతములలో విఱుఁగఁగోయు మన్నారు. విద్యార్థులనుండి తక్కువజీతము లేల పుచ్చుకొనరు? రాబడి యంతకంతకు వృద్ధిచేసికొనుచు వ్యయమునందుఁ దగ్గించి యేమి చేసెదరు? నలువదిరూపాయలు, ముప్పది రూపాయలు పరీక్షరుసుము తీసికొనుచుండిరి. పత్రికలు దిద్దువారందఱు నెచటనోయొకచోట నుపాధ్యాయులేకదా! వారికి సెలవులలో వారిజీతములు ముట్టుమన్నవికదా! సెలవులలో వా రేమి పని చేయుచున్నారు? పరీక్షాపత్రములు దిద్దినందుకు వారికి డబ్బేల యియవలె! ఒక్కరూపాయ కాగితములతో జరిగిపోవు పరీక్షకు నలుబది రూకలు రుసుమా? ఛీఫ్ సూపరింటెండెంటుకు బది, తక్కినవానికి నాలుగు, పత్రములు దిద్దినవారికి రెండుమూడు దొడ్డిసంభావన. ఆస్తులమ్మి, పెండ్లము నగలు పుస్తెతో నమ్మి యింటిగో గడ్డికరచి వాఁడు తెచ్చినడబ్బు నెలకు రెండుమూడువందలజీతములు తెచ్చు ప్రభువు లేల తినవలయును? అస లింతజీతము లెందుకు? నూఱురూకల కన్నజీత మెక్కువతెచ్చినవాఁడు దేశద్రోహి ‘యని చెప్పవచ్చును.

గాంధిగా రదియేకదా చెప్పెను! స్వరాజ్యము వచ్చినతరువాత నైదు వందలు దాటి యెవ్వనిజీతము నుండదట! మనకు నాల్గువందలు జీతము వచ్చినదికదా యని కాదు, సంతోషము! వచ్చినమార్గ మెట్టిదని?

తక్కినయుపాధ్యాయులందఱికిఁ గోపము వచ్చెను. సెలవు లిచ్చిరి. సెలవులలోఁ గుమారస్వామి ధర్మారావువద్దకుఁ బోయెను. 'ఏమండీ! మాయొంటివై పే చూచుట మానివేసితి' రనెను. ధర్మారావు—మీ రుద్యోగస్థులు. మునుపటివలె మీతో మాటాడవచ్చునో, రాదో యని వచ్చుట లేదు. కుమార—కన్నులు చూడండి? కనుబొమలక్రింద నున్నవా? ధర్మ—నెత్తి మీఁద మెలుచుకన్ను లివి కావు; పెద్దపులివేషగాని కున్నట్లు వేషే యుండును. వానిపైని తలపాగయుండును. కనుక మన కవి కనబడవు. ఆ కన్నులు నీకు లేనట్లే యున్నవి. కుమార—తలపాగ నంటుకొని యుండునేమో! ఇప్పుడు తలపాగ లేదుగదా! ధర్మారావు—మీ కాలేజీవిశేషము లేమి? కుమార—ఏ మున్నవి? ధర్మారావుగారు కళాశాలలలో నాంధ్రోపన్యాసకులుగాఁ బనికీరారు. ధర్మ—అది యేమిటి? నే నచ్చట నుపాధ్యాయుఁడను కానుగదా! కుమార—'ఛాయాపటమే' పనికీరానప్పుడు మాతృక యసలు పనికీరాదు. ధర్మ—ఏమైనది? కథ చెప్పము. కుమార—మనయభిప్రాయము లేమియు నచట పనికీరావు. ఆ కళాశాలలలో వినయ మనఁగా వారి సిద్ధాంతముల కనువర్తించియుండుట. ఇంగ్లీషువారి నేమియు ననరాదు. వారి యాచారములు మంచివి కావనరాదు. ఏమాట కామాటయే. వారి మతమును గుఱించి నే నేమియుఁ బ్రస్తావించలేదు. అయినప్పటికి నన్నుఁజూచిన వారికి ద్వేషముగా నున్నది. సరేకానీ, వారు మాటికి మాటికి 'దేవుఁడొక్కఁడే, మీ కింతమంది దైవము లేమిటి' యనుచుందురు. దాని కేమి చెప్పవలయును? ధర్మ—దేవుఁ డన్న శబ్దము నిత్యైకవచనము. దేవుఁ డొక్కఁడే యని యా శబ్దమే చెప్పుచున్నదికదా! దేవుఁడొక్కఁడే. కుమార—నే నట్లు చెప్పినచో వారర్థముచేసికొనలేదు. అసలు వారికి మీరు చెప్పు శబ్దసిద్ధాంతము తెలియదు. ధర్మ—ఆ సిద్ధాంతము నేను చెప్పలేదు. మనలో నిది

వలకే యున్నది. అర్థము లేకుండ శబ్దము లేదు. కనుక తత్త్వము శబ్దార్థము. తదర్థము సరిగా నిర్ణయించినచో దిక్కుమక లుండవు. హూణభాషలో విస్పష్టమైన యర్థముకలశబ్దములు పరమార్థవిషయములు బోధించునవి లేవు. శబ్దవ్యుత్పత్తికి, బ్రయోగమునందలి దానియర్థమునకుఁ బొసగదు. కుమార—సరియే. మన కనేకదైవము లుండిరికదా! ఇంతచుంది దైవములకుఁ బొసగుట యెట్లు? ఏరిని సమ సించుట యెట్లు? ధర్మా—నీ కీ మాత్రము తెలియదా? కుమార—మీరు నాకుఁ జెప్పినది తెలుగు. ఈ సంగతు లెప్పుడైనఁ జెప్పితిరా? ధర్మా—నీ విప్పుడేకదా న న్నడుగుచుంటివి? నికు సర్వ వేశల మంగమ్మకొలుపుతోనే సరిపోయెను. కుమా—మంగమ్మగారు పూర్వ మా పాపము చేసినమాట నిజమేమో కాని, యిప్పు డామె చాల మంచిదండి! ఆమె ప్రతియేకాదశి యుడవాస ముండును. మడి కట్టుకొనికాని భోజనముచేయదు. యాచకునకు లేదని యామెనొట రాదు. ధర్మా—యాచకు లెన్నరైన వత్తురా యేమి? కుమార—ఇప్పుడు కుండలులే వచ్చుచుండిరి. ధర్మా—అనఁగా? కుమార—కుండిలి యనగాఁ బా మొక్కటే కాదుగదా! కుండల ములు ధరించిన బ్రాహ్మణులకూడను. ఆమె నిత్యము స్నానము చేసి జపముచేసికొనికాని భోజనము చేయదు ధర్మా—గూడెములలోఁ గ్రతువుచేసిన ట్లున్నది. కుమార—మీరు గాంధిగారి యంభ్య మోద్యమము నొప్పుకొన రేమి? మీరు చాల పూర్వచారపరాయణులు. పంచములసంగతి యొప్పుకొనకపోవుట బాగుగా లేదు. ధర్మా—నే నే మొప్పుకొనలేదు? వాండ్రందఱును గూడెములలో గుడిసెలలో బ్రదుకుచుండఁగా దేశోద్ధారకులను వారి కిండ్లు కట్టిపెట్ట వద్దంటినా? వారివీధులు నిండ్లు పరిశుభ్రముగానుండునట్లు చేయవల దంటినా? వారికి నూతులు బావులు త్రవ్వించిపెట్టినాత యుండేనేని వల దంటినా? ప్రతిదినము స్నానము, శుభ్రమైన వస్త్రములు తొలుపుట, కూటి కమర్చి పెట్టుట—ఇవి వారికి వలదన లేదు. మొదట నివి సమ కూర్చి పెట్టుము. ఎవఁడును దానికి దమ్మిడిచేడఁడు. దేవాలయములలోనికి వారిని రానిత్తు మందురా? వ్యయములేని పనిగదా! ‘ఊరిమీద నూరు పడినను గరణముమీఁదఁ గాసుపడదు.’ చెడిన

దేవాలయములోని దేవుడు చెడుగాక, మన కేమి? కుమార—దేవాలయములోని దేవుడు చెందుకు చెడును? ధర్మా—నాది వాదన కాదందువుగాని యొకమాట యడిగెదను. పరపురుషసంగమము వలన భార్యను బరిత్యజించుట యెందులకు? ఆమె యేరీతిగా నపవిత్రయైనది? దానికి సమాధానము నీ మనసులో, నీ తత్త్వములో నున్నది. అట్లే యప్రత్యక్షవిషయములనుగూర్చి ప్రశ్నించరాదు. అవి యథాస్థితికముగ నంగీకరించఁదగినవి. కుమార—దేవాలయములలోని పూజారులు, బ్రాహ్మణులు వీరికున్న యెక్కువగుణములేమి, పంచముల కున్న తక్కువగుణము లేమి?

ధర్మా—ఆప్రశ్న మజలవర్ణమునుగూర్చివచ్చినప్రశ్న. వర్ణము కల్పితమా, సహజమా యని. పశువులం దావులు, బట్టెలు, మేకలవలె బ్రాహ్మణులు, తదితరవర్ణములవారు భిన్నమైన వర్ణములవారా? యను బ్రశ్న. ఈ ప్రశ్నవెచుక నొకయర్థమున్నది. ఆవు చుట్టుకైన జంతువు, బట్టె మఁదమైన జంతువు. మోటారు పోవుచుండఁగా బట్టెలగుంపు చూడు. చచ్చినను కదలదు. సూక్ష్మముగా యోజించుము. దానిప్రకృతిలోని యీమాంద్యము దాని రక్తమందున్నది. ద్రవ్యమునుబట్టియే గుణము వచ్చినది; గుణమునుబట్టియే ద్రవ్యము వచ్చినది. వానిరెంటికినవినాభావసంబంధమున్నది. బ్రాహ్మణునిజూచి నంతనే బ్రాహ్మణుడని తెలియుచున్నది. తునివైపు త్పత్రియులను జూడుము. వెంటనే త్పత్రియుడని తెలియును. వారు ధరించు దుస్తుల వలన, తక్కినలక్షణములవలన గ్రహింతుమందువేని నదికాదు. ఇప్పుడు సర్వజనులకు నొకటియే దుస్తులైపోయినవి. కాని భేదము కనిపించుట లేదా? ఆ భేదము కొన్నిచోట్ల లేదు. క్రైస్తవుడు క్రైస్తవునివలె గనిపించుచున్నాడు. అది భేదమే. అది వర్ణమే. కాదని యెన్నడు ననఁడు, తెలిసినవాడు. అందఱ మొక్కటి యనుసిద్ధాంతము పశువులన్నియు నొక్కటియే యనుసిద్ధాంతమువంటిది. ఆవుపేడతో నిల్లులుకుకొందువు. గేదెపేడ గజికి వేసి కట్టెదవు. గోవుపంచితము గోడలకుఁ జల్లును—వృశ్చికాదులు నశించుట ప్రత్యక్షమైనవిషయము. బట్టె కీ గౌరవము లేదు. ఈ భేదము ప్రత్యక్షమే. దాని తత్త్వజ్ఞానము సూక్ష్మదర్శికే తెలియును. అట్లే భిన్నవర్ణములందు భేదములున్నవి.

కుమార- ముఖలక్షణములు, ఉనికితీరు, దుస్తులు, నడకతీరు వీని యందు భేదము లుండవచ్చును. అది ప్రధానవిషయమున భేద మెట్లు గును? ధర్మా- ప్రధానవిషయ మనఁగా? కుమార- అందఱమును మనుష్యులమగుటలో! ధర్మా- అందఱమును మనుష్యులము కా మని మే మనలేదు. కుమార- అనకపోయినచో భేదము లేదు. ధర్మా- భేదములు విడిగా చూపించుచుంటిమికదా! కుమార- నే ననునది మీరు సరిగా గ్రహించలేదు. ధర్మా- నీకు ప్రశ్న వేయుట చేతఁగా లేదు. నీ ప్రశ్న యిది: ఆత్మలో భేద మే మున్న దని. కుమార- అవును. ఆత్మలో భేద మే మున్నది? ధర్మా- ఆత్మలో భేదము లేదు. జీవునిలో భేద మున్నది. జలము సర్వసాగరమహానదీనదతటాక కల్యాపల్వములయం దున్నదంతయు నొక్కటియే. దానియందున్న ద్రవత్వగుణము తజ్జలస్వరూపము నామాన్వలక్షణము. వానియన్నింటికిని భేదము లేల యున్నవి? ఉపాధి నాశ్రయించి యున్నవి. ఉపాధి గత భ్రాంతిచేత జలమే సాగర మగుచున్నది. జలమే చిన్నపడి యయు నగుచున్నది. ఉపాధిగత మగుటచేత వానిశక్తులును మాలు చున్నవి. మహానదిలో- కృష్ణలో- సనేకపట్టణమాలిన్యములు కడుగఁ బడుచున్నవి. సాగరమువద్దఁగూడ మాలిన్యశంక లేదు. తటాకమున పై రేవున పశువులు పడినచోఁ గ్రిందిరేవునీకు పానీయము కాదు. చూచితివా? భేదము కల్పించిన దెవరు? జలమే తాను తనయున్న భిన్నప్రదేశముల నాశ్రయించి భేదము తెచ్చుకొన్నది. అట్లే యాత్మయు భిన్నోపాధిగతమై భిన్నత్వము తెచ్చుకొన్నది. తదుపాధి గతగుణదోషసంక్రాంతిచేత జీవుఁడు భిన్నుఁ డగుచున్నాఁడు. కుమార- సరస్వతీసాగరాదిభేదము దృశ్యమాన మగుచున్నది. మానవులయందలిభేదములు దృశ్యమానమగుటలేదు. ధర్మా- ఎందుకు లేదు? వివేకవంతుఁడు, చదువుకొనినవాఁడు సర్వాధికారముచేయు చున్నాఁడు. అవివేకి, చదువుకొననివాఁడు పాలింపఁబడుచున్నాఁడు. ఆ యధికారిలో నెన్ని భేదములు? ఈ పాలింపఁబడువానియం దెన్ని భేదములు? కుమార- ఇవియన్నియు మనష్యకల్పితములు. ధర్మా- పోలపాటచటనే యున్నది. ఉపాధి యాదృచ్ఛికమా? నియతమా? నీవలె వాదించువారు యాదృచ్ఛిక ముందురు. నేను నియతమందును

రష్యా చూడుము. సర్వభేదములను నాశనముచేసినది. భేదములు లేవా? మంత్రులు లేరా? సేనానాయకులు లేరా? వైద్యులు లేరా? డొన్నరుకాని, వారు భేదములుపాటించరనినీ వవనచ్చును. ఎందుకు పాటించరు? తాను మంత్రిత్యమాచరించుటయందుఁ బాటించఁడా? తన యధికారేతరవిషయములయందు సర్వదేశీయులయందును సామాన్యభావము; అధికారవిషయమున విశేషభావము. భేద మేమైనది. అట్లే మరుష్యులందఱయందును సామాన్యభావము. భిన్నవర్ణములనా రీ భిన్నధర్మములయందు విశేషభావము. నీకు ధనము కనబడి నంతప్రత్యక్షముగా దీవ్యము కనిపించదు. దానియందలి భేదములు నీవు సరిగానూహించక కృతకము లనుకొందువు. అదియు నీదోషము కాదు. నెత్తిమీఁదఁ బెద్దమ్మ కూర్చుండి యట్లనిపించుచున్నది. ఇదివఱకు భేదములున్నవనితీసి క్రొత్తచూర్ణమవలంబింతువు. కొంచెము జాగ్రత్తగాఁ జూడుము. మఱల భేదములే యేర్పడుచున్నవి. ఎన్ని కల సంగతి విచారించుము. వర్ణములుగోయి పక్షము లేర్పాటైనవి. అతివాదులు, మితవాదులు, స్వతంత్రులు. ఆ భేదముకన్న నీ భేదమే యెక్కువ ప్రాణసంకటము. వేడిలో తెలియదు. కాఫీహోటశృతిండి చూడలేదా? దానిసాగసు చల్లారినతరువాత. ఇది భోజ్యముగానైన నున్నది. అది వమనమే కుమార- ఇంతమంది దైవము లుండుట యేలనో చెప్పలేదు. ధర్మా- అది యింకొకసారి. కుమార- దేవుఁ డొక్కఁడే నంటిరికదా! ధర్మా- అది నే ననలేదు. మీకై స్తవో పాధ్యాయు లన్నారుకాబోలు! కుమార-మీరును నొక్కఁడే నంటిరి కదా! ధర్మా- 'దేవుఁడు, దేవుఁడు' డని సామాన్యోక్తి. అది విశేష జ్ఞానము కాదు. వా రనుకొన్న దేవుఁ డుండుటకు వీలులేదు. దేవుఁడు పులింగము. అనఁగా మూర్తి యుండవలె. మూర్తి యనఁగానే ద్రవ్యము. ద్రవ్యమునకు గుణము. ద్రవ్యగుణాకారములన్నియు నశ్వ రములు. ద్రవ్యగుణాకృత్యాత్ముడైనచో నా దేవుఁడు నశించి పోవును. కుమార-మఱి దేవుఁ డనఁగా నేమి? ధర్మా- నా కేమి తెలి యును? దేవుఁ డన్నవారికిఁ దెలియవలయును. కుమార- అట్లైనచో ద్రవ్యగుణాకారములు మనము చూచుచున్నవి నశించును. పది యాకృతులు నశించును. వానియందు దేకాకృతి యొకటి యను

సూత్రమై యున్నది. అది నిత్య మందము. అట్టి నిత్యమైన ద్రవ్య గుణాకారములు గలవాఁడు భగవంతుఁడు. ధర్మా—దీనినే మహా భాష్యమున శబ్దార్థనిర్ణయముచేయుటకుఁ బతంజలులు చెప్పిరి. కూటస్థములు. అవిచాలులైన వస్తువులలో ననుసూత్రమైన ప్రమ శబ్దార్థ మని. విశిష్టాద్వైతుల సిద్ధాంతముకూడఁ గొంతవఱకు నిదియే కాని, ద్రవ్యగుణాకారములు నశించును. ఇవి జన్యములా? జనక మైనపదార్థమొక్కటేయుండవలయును. దేవుఁడొక్కఁడే యనుచున్నావు కదా! అందుచేఁ బ్రధానమైన దొక్కఁడే వస్తువు. అది ద్రవ్యగుణాదులు కాదు. ద్రవ్యగుణాదుల కంత పరమోచ్ఛవైభవము లేదు గనుక. అది ద్రవ్యగుణాదిభిన్నమైన వస్తువై యుండవలయును. దేవుఁడు కాదు. దానినే మనవారు బ్రహ్మమనిరి. ఈ తత్త్వ మెవరికి? దేవుఁడు, దేవుఁ డని చంకలుకొట్టుకొనువారికి జిజ్ఞాస లేదు. మత ము లేదు. వారు వీని నభినయింతురు.

కుమారస్వామి ప్రోద్బుక్తుకి యింటికిఁ బోయెను. చిన్న ధర్మారావు రెండేండ్లవాఁడు. తండ్రి యింటికిఁ బోయినంతనే యా నాఁడు తండ్రివద్దకు వచ్చెను. కుమారస్వామి కొడుకును బట్టించు కోఁడు. అది శ్యామలకుఁ గోపము. మీఁది కుఱికిన కుమారుని కుమారస్వామి 'ఓహో! ఈ నాఁ డేదో క్రొత్త యున్నది' యనెను. పిల్లవానిని దీసికొన్నాఁడు కాదు. శ్యామల—అంత యిష్టములేనిది పిల్లలను గనుట యెందులకు? కుమార—నీవు దొంగతనముచేసి నా మీఁదఁ బెట్టుచున్నావే! అనినవ్వెను. శ్యామలయు నవ్వెను. ఆ నవ్వు లోఁ గుమారునిదీసికొనకతప్పినది కాదు. కుమార—నేఁడు మంగమ్మ గారు వచ్చినదా? శ్యామల—మీరు వచ్చిన దెచ్చటనుండి? కుమార—మాస్టరుగారియింటికి వెళ్ళినాను. శ్యామల—ఎప్పుడో దేవుని కల్యాణోత్సవ ముటగదా! కుమార—ఇంక నైదాటునెల లున్నది. నీ కెవరు చెప్పిరి? శ్యామల—మంగమ్మగారు చెప్పినది. ఆమె యిం దాఁకఱినుండి యిచటనే యున్నది. కుమార—ఆమెకుఁ గల్యాణము మాట యేమి పట్టినది? శ్యామల—ఏమి పట్టినది? కల్యాణమంతయు నామెమీఁదుగానే పోవునట్లున్నది. కుమార—ఏమిటికథ? శ్యామల—ఆమె యానాటికి స్వామికి నెన్నియో చేయునట. పదిపదునొకండు

వేలు వ్యయపెట్టి స్వామికిఁ దన యిష్టముచచ్చినట్లు చేయునట. కుమార—జమీందారుగారు ధర్మకర్తయూ, యామెయూ! వా రీమెను చేయనీయరు. శ్యామల—అబ్బాయికి నిద్ర వచ్చుచున్నది. ఇటు తెండు.

మఱునాఁడు కుమారస్వామి మంగమ్మయింటికిఁ బోయెను. వారికిఁ జొక్కా తొడిగిరి. చిన్న దొరటోపి పెట్టిరి. కుమారస్వామి మంగమ్మతో 'అన్నియు బాగుగ నే యున్నవి. కాని వారికి నెక్కొక కట్టలే జేయి!' అని ప్రక్క కేవో గుడ్డపీలికయుండఁగా దానిని వాని మెడకు బిగించెను. మంగమ్మ 'అది చచ్చిపోవునయ్యా!' అనెను. కుమారస్వామి 'చచ్చిపోయినచో దీనిభోటోపూడ బల్లమీఁద పెట్టు కొనవచ్చును' అనెను. మంగమ్మ—నీవు మాయాంటికి రావల దన్న రాకుండ నూరకుండవు. వచ్చినచో నీ నోరూరకుండదు. కుమార—లజ్జాభిమానములువదలినతరువాత నేమియన్నను మనసునకుఁ గష్టముగా నుండదు. మనస్సు లజ్జాభిమానములువదలునది రెండుమార్గములుగా - ఒకటి మనస్సునుబరిష్కర్షముచేసికొని యోగులగుటవలన; రెండవది మనస్సును మహాకలుషితముచేసుకొని యొకదానిని గుఱించి యూహించినందువలన లాభములేనంతవ్యసనము పెంచుకొనుటవలన. మనస్సును బాపమునందు బహుధా నిమగ్నము చేసినచోఁ జేసి చేసి యెంతదూరము చేయును? అప్పటికి ఛీ యని యొక మొండివై రాగ్య ముదయించును. ఇప్పటి యీ కేషబ్జీయతము మొదలైన మతములవారిసిద్ధాంత మిదియే. క్రీమయే భగవంతుఁడందురు. సర్వభూతములయందును దయయుండవలయు నందురు. తనయందువలెనే సర్వభూతములయందును దయకలవాఁడేని వానికి స్వార్థ మే మున్నది? అన్ని భూతములయందు సమానత కలుగుటయే మోక్షము. అది యింద్రియములను నియమించి చేయు మన్నారు, మనపూర్వులు. ఇంద్రియములకుఁ బ్రవృత్తికల్పించి చేయు మనుచున్నా రీ నూతనులు. నియమించుట నిశ్చయమైన మార్గము. బహుధాప్రవృత్తికలిగించుకొనుట యెచ్చటనో ఫలవంత మగును. మంగమ్మ—ఎచ్చట? కుమార—(చేయి మంగమ్మవైపుకుఁ జూపించి) ఇచ్చట; స్త్రీకది యిష్టములేనిచో (వాలివై పునకుఁజూపించి) ఇచ్చట.

మంగమ్మ—ఇదివరకే మమ్మిద్దటి నొక రాశిలోఁ జేర్చితివి. కుమార-
 ఎవరి నెవరి నొక్కొక్క రాశిలోఁ జేర్చవలయునో నాకన్న వేణుగో
 పాలశతకమునానికి బాగుగాఁ దెలియును. మంగమ్మ—‘ద్విపద
 కావ్యము, ముదిలంజె, దిడ్డికింత’-ఇవి మూఁడు నొక రాశి యన్నాఁడు.
 కుమార—గౌరవ కెంత కోపము వచ్చినచో? మంగమ్మ—పాల్కు
 రికి సోమనాథున కెంత రావలయునో! కుమార—చెన్నమల్లుసీస
 ములు వ్రాసిన యతని ద్విపద? కావ్యము వ్రాసినదోషము
 పోయినది. మంగ—అని నాకు వినిపించు నంటివే? కుమార—నీకు
 వినిపించుటకు నాకర్మ నేమి కాలినదమ్మా! నిక్షేపముగా మిషనరీ
 వారు నాకు నూటపాతికరూకలుజీతమిచ్చుట యేమి? నేను నీకొలువు
 చేయుట యేమి? అందులో ఆడకొలువు. వారి కిచకిచ నవ్వినది.
 కుమార—ఈ ద్రాధ నవ్వు తెందుకు? తాను నాకన్న నేమి
 వెలుఁగఁబెట్టినాఁడు? పచ్చికాఫీ త్రాగని వెధవ! మంగమ్మ—
 నీవు మాటిమాటికి వాలిని దిట్టకు. కుమార—నేఁడు వానిమొగము
 చూచినచో నా కొడలు మండిపోవుచున్నది. వీనికి నొరటోపి
 యేమిటి? టోపి పరువంతయు పోయినది. మంగ—ఇంక నీకు సెలవు
 లెన్నాళ్ళున్నవి? కుమార—పగలు పీడగా నున్నది కాబోలు! మంగ—
 నీయిష్టము వచ్చినట్లు మాటాడుము. నా కేమి పీడ? కుమార—నీ
 యింటికి వచ్చినచో నిదేవమ్మా! ఏదో ముచ్చటగా ని న్నొకమాట
 యనవలె ననిన నీకు ముక్కు బారెఁడు. వారి నేమైన ననవలె ననిన
 వీని కసలు ముక్కే లేదు. ‘వీని కసలు ముక్కే-లేదు’ అని సంగీత
 ముతో ననఁజొచ్చెను. మంగమ్మ—నేను లోనికిఁబోవుచున్నాను.
 కుమార—నే సంతలోనికి రాలేదు ఇరువును బోయి చావడిలోఁ
 గూర్చుండిరి. చెంగల్రావు వచ్చెను. చెంగ—కుమారస్వామిగారూ!
 మీరు చూచితిరా? కుమార—చెంగల్రామా! నీవు విన్నావా?
 మంగమ్మ—ఆయన చూచిన దేమిటి? ఈయన విన్న దేమిటి? చెంగ—
 ఏమిటా? మీయిద్దఱినిగుఱించి పిల్లలు గోడమీఁద వ్రాసినారు.
 కుమార—మంచిపని చేసినారు. ఇంతకు మంగమ్మగారికి మంచి
 రోజులు. మంగ—దుర్గాళ్లు వేయిరీతుల నందురు. నీవు దుఃఖించ
 వలసినప్పుడు హాస్యమాడెదవు. తాడిచెట్టుక్రింద నిలుచుండి పాలు

త్రాగినను కల్లే యందును. కుమార- నేను తాడిచెట్టుక్రింద నిలుచుండచు లేదు; పాలుత్రాగను లేదు. కల్లునుకొనిన నా కేమి భయము? కల్లు వట్టి కర్మ. కర్త లేదు, క్రియ లేదు, 'వాడు కల్లు త్రాగెను'లో వాడు త్రాగెను లేదు. వట్టి కల్లున్నది. నా కేమి నష్టము? మంగ- నీచమత్కారము నా మొగమువలె నున్నది. కుమార-దాని కేమి? ఎనుబదివేలు సంపాదించినది. మంగ- వారల్లు వ్రాసిరనగా నీకేమియు మనస్సునకుఁ గష్టముగా లేదాయేమి? చెప్పుము. కుమార-మీయింటి పే రేమిటి? పసుపులేటియా, పసుమర్తియా? ఏదో 'పి' అన్నయక్షర మున్నది! నేను దానికి పిచ్చి యని యర్థము చెప్పెదను. పిచ్చి మంగమ్మగారూ! లోకము నీకు మేలు చేయుచున్నది. పరులనుగూర్చి మిథ్యాపవాదములు పలికిన వారు, వారిపాపములు పండుకొందురు. నీ విదివఱకుఁ జేసినపాపము నేఁ డీ జనమంతయుఁ బంచుకొనుచున్నది. నీకు మంచికోజులు దగ్గఱకు వచ్చినవి. నీయందు సద్గుణమే తప్ప దుర్గుణము నాకు గోచరించుట లేదు. నీ పాపములు నశించుచున్నవి. ఇంక నైదాఱునెల లలో నీ వేమగుదువో యెవరికిఁ దెలియును? మంగమ్మ- నాయనా! తెలియక పాపముచేయుదు మచుకొనుము. మన మచుభువించనే వలయునా? కుమార-తెలియక పసిపిల్లవాడు నిప్పు ముట్టుకొనెను. అది కాలకుండ మానునా? మంగమ్మ- నీ వింత తెలివిగలవాడ వెట్లెతివి? కుమార- చంద్రున కంత కాంతి యెట్లు వచ్చినది? మంగ- నీవు వంకరగాఁ దప్ప, సరిగ్గా మాటాడ లేవు. కుమార- ఇంకను దొడ్డితోవనే యున్నారా? మంగ-నే నదికాదు చెప్పనది. నీ యర్థము సరియే. ఏదియో యొకయలంకారములేకుండ మాటాడవని. వంకర యన్న వక్రోక్తి యని. కుమార- ఆ ప్రశంసాపత్రిము వ్రాసి నామొగానచ్చ బాటవేయుఁడు. వీ రుద్యోగము తీసివేసినచో మఱొక చోటఁ దెచ్చికొందును. మంగమ్మ- నావంటిదానికి సమస్కారముచేసినచో నన్నుఁ బోలి బ్రదుకు మన్నదట! కుమార-నోరార ననుకోరాదా? నావంటిదాని కని మర్క మొందులకు! మంగమ్మ- చెంగలావ్రూ! వాలి నెవరో పిల్లలు బెడ్డలతోఁ గొట్టుచున్నట్లున్నది. వాఁ డూరకే యుఱుచుచున్నాఁడు. పోయి తీసికొరమ్ము. కుమార-

నాలి మీకు దొరకెలా? కొన్నారా? మంగ—ఇదివఱకు చెప్పితిని కాదా! కుమార—మఱచిపోయినాను. మంగ—కా దేదో యెత్తు వేయుచున్నావు. కుమార—ఎత్తుకాదు పల్లమే. మంగ—దీనిని సాహె బెవఁడో యాడించుచు దీని తల్లితో బాటు తెచ్చెనట. తల్లికి విద్య వచ్చును. ఇది దానివెంటవెంటనే తిరుగుచుండెనట. ● చెంగలరావు దీనిని దల్లికిఁ గొంచెము దూరముగాఁ బోనిచ్చి దీని కేదో మందు పెట్టెను. ఆ మందు తిన్న కోతులు, మృగములును పెట్టిన వానివెంట నచ్చునట. కొంతసే వైనతరువాత సాహెబు చూచుకొనఁగాఁ బిల్ల కనిపించలేదు. ఇది బెజనాడలో జరిగిన పని. చెంగలరావు దీనిని దెచ్చెను. కుమార—మఱి దీనికిఁ జెంగలరావు నందుకన్న నీయం దెక్కుప్రేమయే! మంగ—ఆ మందుమత్తు నాల్గుకోజు లుండును. కుమార—చెంగలరావు కోతి నెందుకు తేచ్చినట్లు? మంగ—ఊరకయే. కుమార—పాపము దానితల్లి యెంత యేడ్చుచున్నదో? నిర్దయులు తమకు లభించుటయే చూచి కొందురుగాని, యానస్తువో మనిసియో నష్టమైనందువలన కలవారి కెంతదుఃఖముపుట్టునో యోచించరు. ఇది కనపడకపోవుటవలనఁ దల్లికోతి చనిపోయియుండవచ్చును. మంగమ్మ—నీమనస్సు చిత్ర మైనది. ఉండియుండి యట్లు స్వర్గవీధులకుఁ బోవు నేమి? కుమార—నేను చెప్పనది తెలిసినదా? మంగ—నీవు నన్ను నిందించుట లేదు. ఇది చెంగలరావు చేసిన తప్పు. కుమార—కోతి చెడిపోయినది. మంగ—ఇద్దఱ మొక్కసారియే బాగుపడెదములే. కుమార—నే నంత యర్థ మనుకొనలేదు. మంగ—నీకును గొంత పుణ్య ముండక పోదు. కుమార—పుణ్య మనకుము; ఫల మనుము. మంగ—అవును. మీ రింకను బాగుపడి బట్టకట్టవలసినవాండ్రు.

సెలవులై పోయి మఱలఁ బాఠశాలలు జేరిచిరి. కుమారస్వామి యొక గ్రంథము పాఠము చెప్పుచుండెను. ఆ పుస్తకమునం దొచి త్యము లేదు. గుణములు లేవు. శబ్దగతార్థగతవాక్యగతదోషములు సమృద్ధిగా నున్నవి. అతఁడు విసుగుపుట్టి పుస్తక మచటపెట్టి విద్యార్థుల కుపదేశించెనః. 'ఎవఁడో యొక గ్రంథము వ్రాయును. వాఁడు పండితుఁడుకాడ నై యుండవచ్చును. మహాకవి లొక్కనికే

యాచిత్యము తెలియును. బౌచిత్య మెఱుంగనివాఁడు వ్రాసిన గ్రంథము తగుఁబెట్టవలయును పాఠ్యగ్రంథములు నిర్ణయించునారి నాశ్రయించినచో నెట్టిగ్రంథమైనను పాఠ్యగ్రంథముగా నిర్ణయింపఁ బడును. ఆ సభవారు పుస్తకములే చదువరు. ఇది 'ఇలానా శాస్త్రీ గారు వ్రాసిరి. ఆయన చాల మంచివాఁడు. ఏదో పది డబ్బులు వచ్చును. వారు సంతోషించు' నని పుస్తకములు వేయుదురు. ఇది వర్తకముకన్న కనాకష్ట మైపోయినది. తప్పు లున్నవనుట తప్పు. అస లిన్ని పుస్తకము లెందుకు? ఆఱుసంవత్సరములు మీ రందఱు స్కూలుపైఠలుదాఁక తెలుఁగు చదివితీరి. తరువాత నాలుగేండ్లు చదువుదురు. ఇప్పటికి ఉత్తునకు సంధి నిత్య మనఁగాఁ దెలియును. 'జల జాతాయతనే త' యన్నచో సర్థము తెలియదు. మొన్న నీ పెద్ద మనిసి లేచి కీచకవధపాఠము చెప్పుచుండఁగాఁ బాండవులు విరాట నగరములో నెందు కున్నారని యడిగెను. పదిపుస్తకములు చదువుఁ డని మీమొగానఁగొట్టుటయేకాని మీకుఁ జదువువచ్చుచున్నదా, లేదా యను విచారణ లేదు. ప్రతివాఁడును బరీక్షయగుచున్నాఁడు. తొత్తపద్య మిచ్చి యర్థము చెప్పుమనఁగా నెవఁడును జెప్పలేడు. పుండరీక మనఁగా వ్యుత్పత్తి యేమిటి? సైరంద్రీకి వ్యుత్పత్తి యేమిటి?—ఇవి ప్రశ్నలు. ఇంకఁ దెలుఁగుపరీక్షాప్రతములలోఁ బాఠ్య గ్రంథములు చూయుటతప్ప స్కూలుపైఠలుకు, ఎఫ్. ఏ. కు, బి. ఏ. కుఁ బ్రశ్నలన్నియు నొక పేమొస్తరు. వ్యాకరణవిశేషములు ఎఫ్.ఏ. కు నవియే, ఎమ్. ఏ. కు నవియే. పరీక్షాప్రత మిచ్చువాఁడు తాను తెలివిగా నీయవలయు నని ప్రయత్నించుటయేకాని యా తరఁగతివిద్యార్థుల కెంతవఱ కీయనలె నను విచారణ లేదు. ఇంగ్లీ షులో వ్యుత్పత్తులు ఎం. ఎ కడుగుదురు. స్పెషల్ ఇంగ్లీషువారి నడుగుదురేమో! తెలుఁగులో ఘోర్తుఘారము దగ్గరనుండి యడుగు దురు. ఈ తెలుఁగువ్యాకరణము సరిగా వచ్చినవారు మనఁకపన్యా సకులలోఁ, బండితులలో నెవరైనఁ గలరా? ఒకరిద్దఱున్నచోఁ బ్రయోజన మేమి? విద్యార్థికిఁ బద్యాన్వయము, బహుశబ్దార్థము, సంక్షదాయము, పురాణకథాసంతానము తెలియకుండఁజేసి వానికి వ్యాకరణము, ప్రకృతులు, వికృతులు వ్యుత్పత్తులు చెప్పి ప్రయోజన

మేమి? ఇన్ని దుష్టగ్రంథములు చెప్పట కన్న నొక్కసదృగంథము చెప్పినచోఁ జాలును. తెలుఁగుసిలబసు ఇంగ్లీషుదానినిబట్టి వ్రాసిరి. అక్కడ పద్యప్రబంధమున్న నిక్కడ పద్యప్రబంధము. అచట నాటకమున్న నిచట నాటకము. అచట నాండితైల్లు గద్య పుస్తకములున్న నిచట రెండు గద్యపుస్తకములు. అంతియేకాని,

- యీ భాషాసంప్రదాయ మేమి, యీ భాషాసంప్రదాయ మేమి, ఏభాష యెట్లు చెప్పవలయునని విచారించిన వా రెవరు? ఒక్క పెద్దబాలశిక్ష చిన్నతనములో గట్టిగాఁజెప్పినచోఁ దెలుఁగు రాక పోవుట సగముపోవుచు. విద్యాద్ధులకుఁ జదువువచ్చుట యెందులకు? పుస్తకము లమ్మినచో డబ్బువచ్చును. పరీక్షాపత్రము లిచ్చినందు లకు డబ్బు, దిద్దినందులకు డబ్బు వచ్చును. ఇన్ని పుస్తకము లున్న గాని యెక్కువపరీక్షాపత్రము లిచ్చుటకు వీ లుండదు. విశ్వవిద్యాలయములోని యాంధ్రభాషాభోధనము బాగుపడవలయునన్నచో మైసూళ్ళలోఁ దెలుఁగుచెప్పుపద్ధత్యంతయు మాటవలయును. ఇన్ని పుస్తకములు తీసివేయవలయును. అందఱు నన్నిరీతులుగాఁ బాఠము చెప్పుదురు. పరీక్షాపత్రమిచ్చినవాఁడు తాను చెప్పినట్లే ప్రశ్న లిచ్చును. అతఁ డున్నకళాశాలలోఁ జదివినవారికి లాభము; తక్కినవారికి నష్టము. స్కూలులోఁజేసినపరీక్షలలో నందఱు నుత్తీర్ణులై విశ్వవిద్యాయపరీక్షలలోఁ దప్పట కిది యొకహేతువు. ఏది యెట్లున్నను జదువుటకు ఆహ్లాదముకలిగించుగ్రంథములైన నున్నచో నెట్లో యొకట్లు చదువవచ్చును. ఎడల నమ్ముటకు వచ్చు లంబాడీ వాండు జొన్న రొట్టెలు తెచ్చుకొందురు. అపి వ రింటివద్ద బయలు దేరినప్పుడు చేయించి మూటగట్టుకొని వత్తురు. ఎన్ని దినములైనను సరే, మూటలోనుండి యొకరొట్టె తీయుట, తినుట, నీరు త్రాగుట - ఇది వారి భోజనము. మన యీ పాఠ్యపుస్తకము లా రొట్టెవలె నుండును. వానిని జదువువారము మనమును లంబాడీవారి వలెనే యున్నాము. వా రెడల నన్ని లాభము తీయదురు. మనము మనపరీక్షల నన్ని యద్యోగములు తెచ్చుకొందుము.'

ఈమారస్వామియదృష్ట మతనికిఁ దెలియకుండఁ దెర వెనక సుడిపడ నారంభించెను. అతనియద్యోగము సంవత్సర

మధ్యమునఁ దీసివేయుటగూ, సంవత్సరాంతమున కేనా యని విచారణపుట్టెను. సంవత్సరమధ్యమున నైనచో నతఁడు దావా వేయవచ్చును. అందుచేఁ సంవత్సరాంతమునకే నిర్ణయింపఁ బడెను. అతనిని దీసివేయుటకు హేతువులు - కల్పింపఁబడెను. అతఁడు చెడ్డపేరు కలిగిన మంగమ్మయింటికి రాకపోకలు జరుపు చున్నాఁడు. దానివలన విద్యార్థులకు సరియైన యాదర్శ ముండదు. అతఁడు విశ్వవిద్యాలయము, విద్యాపద్ధతి సర్వమును దిరస్కరించెను. దానివలన విద్యార్థులకుఁ దాము పొందుచున్న విద్యాపద్ధతియందు ద్వేష ముప్పతిల్లి, వారిపురోవృద్ధికి భంగము కలుగును. అతఁడు క్రైస్తవమతమును నిందించును. క్రైస్తవమతము సర్వమతములలో నుత్తమమైనది. ప్రజాస్వామికాభిప్రాయములు, సర్వజనసామాన్యత మొదలై న యున్నతభావము లా మతములో ననే యున్నవి. ఫలితము కుమారస్వామి యున్నతభావములకు వ్యతిరేకి; అభివృద్ధికిఁ బ్రత్యర్థి; మనోవికాసమునకుఁ బరిపంథి.

అతఁడు కళాశాలలోనివిద్యార్థులతోఁ గలిసిజేలిసి యుండును. అట్లున్నచో శాలురయంగు విధేయత యుండదు. అతఁడు ప్రసంగించునపుడు కుట్టచానివలె మాటాడును. బాధ్యత తెలియదు. దాని వలన విద్యార్థులశీలమునందుఁ బలుచఁదన మేర్పడును. ఎన్నివిధ మూలఁజూచిన నదినివలనఁ గళాశాలాపురోవృద్ధికి భంగకరముగా నున్నట్లున్నది. ఈట్లును దొరయు, మరికొందఁ టుపన్యాసకులును విచారిం చిరి. పైని విశ్వవిద్యాలయమునా రడుగుదురు. ఈ దోషములు తగినంతవో, కావో! మఱికొన్ని క్రొత్తదోషములు చూపించవల యును. కొన్ని దోషములు కల్పించిరి. కళాశాలలో విద్యార్థిను లున్నారు. వారియెవఁట కుమారస్వామి యసభ్యముగామాట్లాడె నని యొకటి. అతఁ డితిరోచ ధ్యాయములను నిందించవలసినదిగా విద్యార్థు లను బ్రబోధించినది రెండవది. దీని ఋజు వేమిటి? కొందఱు క్రైస్తవ విద్యార్థులచేతఁ గుమారస్వామి యట్లు చేసెనని యుత్తరములు వ్రాయించిరి. 'కుడిరె పతక మిప్పటికి' నన్నట్టెనది. కళాశాలలు మూయకనూండు పదిపదేనురోజు లింక నున్నవి. కుమారస్వామి పాఠము చెప్పుచుండును. గ్రంథములో శివవిష్ణుబ్రహ్మస్తోత్రములు

కలవు. స్తోత్రములన్నియు నొకటిగానే యున్నవి. ఒక విద్యార్థి లేచి 'ఇంతమంది దేవత లేమిటి?' యని ప్రశ్నించెను. కుమారస్వామి 'అబ్బాయీ! ఈ ప్రశ్నకు నేను సమాధానము చెప్పెదను. మీకు నేను విషయము తెలియవలె నని బోధించుచుంటిని. మీకుఁ జక్కని వేకము కలుగవలయు నని నాయుద్దేశము. అది నాకు విషయమగుచున్నది. మనిసి బ్రదుకుట కనేకమార్గాలు లున్నవి. లోకమునఁ జాలమంది పురుషులు తాము దుర్నితిపరులై, పైకిఁ జాలపెద్దమనుసులవలె నటించును. కొందఱు సృష్టిలోని పరమరహస్యము, దానిలోని విషాదచ్ఛాయలు మనసులో నుంచుకొని, హృదయము వానిచేత దహింపఁబడిపోవుచుండఁగాఁ బైకిఁ జాల ఉత్సాహముగా నుందురు. హృదయము సృష్టిభారమే యెఱుగని కితివులకు బాహిరములై నయల్పవిషయములయందు మిక్కిలి పాటింపు. మీరు వారికి సానుకూల పడుచున్నట్లు తోచుచున్నది. నా కేమియు నష్టము లేదు' అనెను. విద్యార్థి— అయ్యా! మే మడిగినదానికిఁ దమరు చెప్పుదానికిని సంబంధము లేదు. కుమార— ఆ సంబంధము పైకిఁ గన్పించుట లేదు. ఆ దుర్మార్గతయంతయు మనలో నున్నది. ఎంతవఱకు యథార్థవిషయమును మన్నించకుండుట, అయథార్థవిషయమును బ్రబలింపఁజేయుట.

కుమారస్వామి ఇదు నేనుదినములు కన్నులమూసికొని గడపెను. వేసవిసెలవు లారంభించుచుండి రనఁగా నతనికి మూడు నెలలు ముందుగా మీయద్యోగము ముందునాటి కుండదని జాబునొసఁగిరి. అతఁడు ఈట్లనుదొరను జూచుటకుఁ బోయెను. ఈట్లను కుమారస్వామిని జాల గౌరవించెను. అది మర్యాదాలక్షణము.

కుమార—ముందునాటికి నా కద్యోగములేదని తమరు పంపించిన కాగిత మందినది. ఈట్లను—చాల విచారముగానున్నది. మాకు ధన లోపముగానున్నది. మిమ్ముఁ దీసివేయక తప్పకవచ్చెను. కుమార—ఒకమనిసిలేకుండ మీకు తెలుగు చెప్పించుట జరుగరు. నా కుద్యోగముపోయిన దని కాదు. చిదానందశాస్త్రి యని యొక పండితుఁ డున్నాఁడు. ఆయన తర్కవ్యాకరణమాలలోను, సాహిత్యము నందును మహావిద్వాంసుఁడు. కాశీలోఁ బదునాలుగేండ్లుండి చదివి

వచ్చెను. ఆయనను వేసికొందురా? ఈటసరు—ఆయన విద్వాన్ పరీక్షయం దు తీర్పుఁ డయ్యెనా? కుమార—మీ విశ్వవిద్యాలయ మంతయుఁ గలిసి యెంతమంది యుభయభాషాప్రవీణులను దయారు చేసెనో వారందఱును, వారిని బరీక్షించినవారును గలిసినను చిదా నందశాస్త్రీగారితో సరిపోరు. ఆయన బులుసు పాపమ్య శాస్త్రీగారు, అచ్చయ్య శాస్త్రీగారల వంటివాఁడు. ఈటసరు—విశ్వవిద్యాలయ పరీక్షపోందినవాఁడుగాని మాకుఁ బనికిరాఁడు. కుమార—అవు నవును, మఱచిపోతిని. మీకశాశాలలలో మీకుఁ దగినవా రుండవలయును. సంస్కృతాంధ్రములు నశించుట యెట్లా యని మీ ప్రయత్నము. దాని కనువైన పండితులనే మీరు తెచ్చెదరు అట్టివారినే మీ విశ్వ విద్యాలయపు కార్థానాలోఁ దయారుచేయుచున్నారు. విద్వాను లని పెట్టి మా దేశముగోనున్న మహాపండితునందఱిని లేకుండఁ దుడిచి వేసితిరి. దిగ్గంతుఁ వంటి పండితులు దేశమునందు దిక్కుమొక్కులేక యున్నారు. జమీందారు లేమో వ్యర్థులై, వ్యామోహితులై, కామదూషితులై పోవుచున్నారు. వారు పండితులకు బోషించరు. ఆ గోజులు పోయినవి. విద్వాన్ పరీక్షయైనఁగాని యుద్యోగములు దొరకవు. దేశమంద టీ కొంకిచనువులే చదువుదురు. ఇంగ్లీషుచదు వారంభించినతరువాత నిప్పటికి తెలుఁగు పూర్తిగాఁ జచ్చినది. దేశ భాషలు నశించినవి. సుటియొక్క పదియేండ్లలో భాష్యాంతవై కూ కరణుఁడుగాని, బాధాంతతార్కికుఁడుగాని, మీమాంసకులుగాని కనిపించినచో చెవి తెగఁగోయించుకొందురు. మిల్టను వ్రాసిన ‘ఏరియో పెజెటికా’ మీరు చదివితిరి గదా! పుస్తకములను, విద్యలను జంపుట ప్రాణహత్యకన్న మహాఘోరమైనది. ఈటసరు— మీరు చాల ఆవేశపరులు. యాథార్థ్యమే చెప్పుచున్నారు. కాని నేను మీరు చెప్పుచున్న శాస్త్రీగారి కుద్యోగ మీయజాలను. కుమార—మీ రిచ్చెదరని నేను చెప్పలేదు. మీ రెందుకు నన్నుఁ దీసివేయుచున్నారో నాకుఁ దెలియును. అనేకదోషములు కల యొక పద్ధతిని నిర్ణయించి, యీ దోషము నాపద్ధతిచేత సమర్థింపఁ జూచు చున్నారు. ఈటసరు—ఆ సంగతి నిజమే. కాని యేమి చేయ వలయును? దీనిని మార్చుట నాచేతిలో నున్నదా? కుమార—మీ

యధికారులందఱు నిట్లే యనెదరు. మీరు విడివిడిగా నున్నప్పుడు చక్కఁగా నాలోచింతురు. అందఱును గూడినవెంటనే 'గ్రుడ్డియెద్దు చేనిలోఁ బడినట్లు' ప్రాతపద్ధతినే యనుసరింతురు. లోకమునందందఱు మరసా యెన్ని దుష్టములైన యూహలైన నూహింతురు. నలుగురును గలిసికొనునఱ కచ్చశీలురవలె నటింతురు. మన విద్యాపద్ధతి చాలదుర్మార్గముగా నున్నదని పెద్దలందఱికిని దెలియును. అందఱును గృహములయందు సానుభూతి చూపింతురు. సి నేటుసభలకుఁ బోయి సంతలో మఱల మాయక్రమ్మును. ఈట్సను—మీరు వయసుచేతఁ జిన్నవారు. మనసులో నున్న భావములన్నియుఁ జెప్పరాదు. దాని వలన మీపురోవృద్ధికి భంగము కలుగును. కుమార—అయ్యో, అయ్యో! ఈ యాస్మావంచనచేత దేశము ప్రళయాభిముఖమై పోవుచున్నది. నావంటివాఁడు బ్రదికియుండరాదు. తెలిసి తెలిసి యింత ఘోరము చేయుటయా? నాకు నీమూఁడునెలల జీత మక్కఱలేదు. మీరు నాకు డబ్బు పంపించినచోఁ దిరుగఁగొట్టెదను. నే నీ పాపపుఁ గూ డెట్లు తిందును? మీరు తెలియక చేయుచుండికేమో యనుకొంటిని. బుద్ధిపూర్వకముగా నింతవంచన పనికిరాదు. మాహిందువులు పైకి నీతులుచెప్పినను లోనఁ బరమనాస్తికులు. మీ రంతకన్న. సెలవు తీసికొందును. తమింపవలయును, ఒకానొకఁడు నావంటివాఁడు లోనిమంట దాచుకొనలేడు. దాచుకొన్నచో లోన నది వానిని వగులఁబెట్టును. ఆ మంట బయటికివచ్చి. వానిజీవనాధారమును దగులఁబెట్టును. లోపలఁ దగులఁబెట్టి యుత్తమగతులు లేకుండఁ జేయుటకన్న బయట తగులఁబెట్టి తిండికిమాత్రమే లేకుండఁజేయుట మెక్కువ నష్టములోనిది కాదు.

అని కుమారస్వామి వెడలిపోయెను. ఈట్సను 'నిజముగా నట్టి యకల్మషప్రకృతులకు లోకములోఁ దావులేదు. వారు చనిపోవలసినదే. వారు కష్టపడవలసినదే. అధికార మున్నచోట నిట్టియధార్థ ప్రవర్తన యుండెనా, తేపటితో జగత్తు జగత్తు కాదు. కృత్రిమములైన పద్ధతు లున్నఁగదా వ్యవహారము సాగుట. కృత్రిమము లేనిచో వ్యవహార మెందుకు?' అనుకొనెను. అప్పటికి రెండుజాములైనది. వేసఁగియొడలు మలమలలాడుచున్నవి. రోడ్డుమీఁద నిసుక

సుడులు సుడులుగాఁ దిరిగి, గాలిచేత లేచి దారిపోవు జనుల మొగము లందు విసరికొట్టెను. బంగాళాలో సుఖముగాఁ గూర్చున్న యీటస్సును త్రాఁచువలె వాయువశమున లేచి నిలుచున్న యీ మంటిసుడిని జూచెను. అది స్తంభము కట్టినది. గాలిపోఁగొనచేసిన ట్లున్నది. ఈ మంటి స్తంభము పరివేగపరిఘూర్ణితమై విచిత్రముగా నిలుచుండి తా నున్నయెడ నేత్రదృష్టి కనిపించుట లేదు. ఆ స్తంభము స్తంభముగా వాయువు దూరముగాఁ దీసికొనిపోయెను. ఆ మహాతపతైశ్శ్యమునకు వృక్షములు నీడ లేదగినంత సాంద్రత లేకపోయినవి. ఎండ మొగము లందు, గూబలందుఁ, బరిసిక్తాధరములందు నిప్పులుచెరిగి ఫెడీలుమని కొట్టెను. గూబలు పగిలిపోయెను. పెదవు తెండిపోయెను. మొగములు వివర్ణమయ్యెను. వట్టివేళ్యతడకలనెనుక కూర్చున్న ప్రాణి - తడ కలు తడిపినవాఁడు తాను గాదు, అయినను - సుఖపడెను. బయట నున్న ప్రాణి - తడిపినది తానే - యెండచేత మా . . . ఎండ దుష్టమైన మనోవిజృంభణమువలె సాఁగెను. లోకబంధుఁడు, జగ త్రప్తభువు - ఇనునినుండి యీ తీక్ష్ణతప మేమిటి? ప్రభువు దయా రాశియే. ఇది వేసఁగిమాహాత్మ్యము. వేసఁగియుఁ దానుచేసినమేలు తాను చేయును. పొలము నెఱియలు పకును అప్పుడు మజల దున్ని నచోఁ బంట సరిగా నుండును. తరుమూలఫలాదులు, సదీజలము సుఖముగా ననుభవించలేని కృతజీవులు పొలములు దున్నుకొననే వలయును. అక్కఱలేని వెన్నియో యప్పు డక్కఱయున్నట్లు తోఁచును. సూర్యాతపము చివురాకలపైఁ గంటికెంపులు కడలించి బాలదూర్వలపై నసూయ వెడలఁగఁగ్గి వాయువీచికలలోఁ గూర మైన ప్రకృతిని నెలార్చెను. శుష్కకుల్యాతటాకప్రదేశములు ప్రాణ మన్నది నిలుపనీయలేదు. కుళీరమండుకాది సర్వజంతువులును భూవివరములందుఁ ద్రవ్వకొనిపోయిపచ్చి మట్టితో నొకటియై పోయెను. మజల వర్షాకాలము వచ్చునా? అప్పటికి సుబ్బన్న పేట యిట్లే యుండునా? దేవదాసి, గణాచారి. మంగమ్మ, పసిరిక, అగుంధతి - వీరందఱు తేవు వర్షాకాలము చూతురా? ఇందులో కొందఱు చూతురేమో! వార్తైనను మఱి యెంతసేపు? ఆ ప్రళయా తపముఁందు దూరమున నొకచిన్న మేఘమువచ్చి, యదిపెద్దదై, నల్లనై

నడిమియాకాశమునకు వచ్చి, నాల్గుచినుకులు చినికి మఱియూ మూగఁబోయి మహావాయుపరిధూతమై, ముక్కలు ముక్కలై చెల్లాచెదిరయ్యెను.

చైత్రపూర్ణిమ వచ్చెను కుమారస్వామి యానాఁడు ధర్మాశాస్త్రముజూచుటకుఁబోయెను. ధర్మారావు—ఏమోయి కుమారస్వామి! నేను నీకుఁ దీవ్రవాదము నేర్పలేదు. కొన్నిసిద్ధాంతములుమాత్రము చెప్పితిని. నీ వా సిద్ధాంతములు చెప్పటలో సన్నిహితముకూడ జోడించుచుంటివట! లోకము యాధార్థ్యమునైనను దీక్ష్యముగాఁ జెప్పిన సంగీకరించదుసుమా! అందుకనియే రాజువలె శాసించు వేదము కన్న భార్యవలె మెత్తగాఁ జెప్పు కావ్యములను సాహిత్యవేత్తలు నిర్ణయించిరి. విషయమును మెత్తగా బోధించవలెను. నీ వుద్యోగము చేసి బ్రదుకవలసినవాఁడవు. దీనివలన లాభము లేదు ఈట్లనుదొరను దిట్టితివ టేమిటి? కాలేజీలోఁ గొంద టుపాధ్యాయులను గొట్టఁబోయి నావట! కుమార—(పండ్లు పటపట కొటికి) ఎవఁ డా చెప్పినది? ఈట్లనువద్దకుఁ బోదము రండు! ఆ మాటలు నిజమైనచో నేను గోపాలస్వామిగాలిగోపుర మెక్కి యటనుండి కీందఁబడి చచ్చెదను. అబద్ధమైనచో నా చెప్పినవానిని జెప్పుచుచ్చుకొని దవడవెంటఁ గొట్టెదను. ధర్మా—బాబూ! అంతగాధశీల్యము పనికిరాదు. అబద్ధమును, దౌర్జన్యమును గొంతయొర్చుకొనుట నెచ్చుకొనవలయును. లోక మదియే చిలవలకు పలవలు పుట్టించును. ఏమి చేయదుము? నీ విట్లావేశము ప్రకటించెదవేని నిన్నుఁ జివరకు పిచ్చివాఁ డందురు. పరమార్థమైనవిషయము నీలో నెక్కువభాసించుచున్న దని యెవరును గ్రహించరు. నీవు దుర్మార్గుఁడ వని చెప్పకొందురు. లోకములో బ్రదుకవలయునన్నచో నీయద్యోగము, నీమనస్సు, నీయంతరాత్మ - అది యొకసంస్థ; నీయద్యోగము, అందఱితో నీవు మెలఁగురీతి, ఎట్టి వారితోనైనను నవ్వచు మాట్లాడుట - ఇది యొకసంస్థ. రెండు రెండుగా బ్రదుకవలయును. రెండును గలిసియున్నవారిజీవితము సుఖమే నిష్కలుషాంతరాత్మయు స్వతంత్రజీవనమును గలవారు యోగులు. వారి కీ కష్టము లేదు. ఈ లోకమార్గములే పరమోత్తమముగా నున్నవనుకొనువారి కీ లోకయాత్ర జేయుటలోఁ గష్టము

లేదు. మధ్యేమార్గమున నున్న నీ కిబ్బంది. కుమార— మీరు చెప్పినది నిజమే. వ్యర్థముగా నుద్రేకముచు బ్రకటించుటవలన లాభము లేదు. ఇంక మఱల నెచ్చటనైన నుద్యోగము దొరికినచో నట్లే యుండును. ధర్మా—ఇంక దొరుకదు. వారందరు నొకసమాజము. నీ వింకొకచోట నెచ్చట మఱలఁ బ్రయత్నముచేసినను వీరిప్రశంసా పత్రము తోకనలె వెంటనే వచ్చును. ఈ కఠినన్యాయపద్ధతియే మూర్తీభవించిన 'జీన్వాల్టీరు.' మహాత్ముడైన 'యూగో' మనోంబుజము దీనివలన నెంత బాధపడినదో! భూతదయ, భూతదయ యందురు. దుష్టసూత్రము లవలంబించి జరులజీవనాధారములు పాడు చేయుటలో భూతదయ యే మైనదో? కుమార—ఈ దిక్కుమాలిన గోల కేమిగాని, స్వామికల్యాణ మెప్పుడు? ధర్మారావు— సరిగా నొక్కనెల యున్నది. కుమార—అప్పుడు మిషనరీలు విగ్రహారాధన కూడ దని యుపన్యాసము లిత్తురట. కేషబ్జీమతానుయాయులుకూడ వారిలోఁ గలిసెదరట. ధర్మా—రెండును జరుగవచ్చును. కల్యాణములు దేవునిగుడిలో జరుగును. ఉపన్యాసములు కాలేజీ హాలులో జరుగును కాబోలు! కుమార—ఆ యుపన్యాసములవలన నునమతమునకు నష్టము కాదా! ధర్మా— నీమతమునకా, నామతమునకా? కుమార— మనమతముల కేమి నష్టము? అజ్ఞానులైనవారి మతములకు. ధర్మా— వారిమతముల కెప్పుడును నష్టమే. హిందువులైనను సరే, మహమ్మదీయులైనను సరే, క్రైస్తవులైనను సరే— లోకములో దౌష్ట్య మాచరించుచు దేవుఁడు దేవుఁ డని దొంగవేషములు వేయువాని కెప్పుడును నాత్మచ్యుతి యున్నది. వానిమతము వానికి దుర్వ్యవసాయము లెక్కువచేయుటకుఁ బనికొనచ్చునుగాని, వాని యాధ్యాత్మికప్రవృత్తి వృద్ధి నొందుటకుఁ బనికొరదు. సద్విషయ మని తనకుఁ దెలిసినదాని నెవఁ డాచరించఁడో వాఁడు పాము వంటివాఁడు. పామునకు రెండునాలుకలు; వీనికి రెండుపద్ధతులు. కుమార— నాగేశ్వరరావుగారు విగ్రహారాధనను దిరస్కరించుచు నొకగ్రంథము వ్రాసిరట. అది పదివేలప్రతు లచ్చువేయించి కల్యాణములలోఁ బంచిపెట్టెద రట. ధర్మా—నీ కా విషయమునందు లగ్నమైన దేమి మనస్సు? తర్క మెఱుంగనివారికి విగ్రహారాధన

మంచిది కాదు. పోనిమ్ము. కుమారస్వామి యింటికి: బోయెను. శ్యామల- మంగమ్మగారు మీకొకకుక్కవచ్చినది. కుమార- ఈమె మూలముగానే యద్యోగము పోయినది. శ్యామల-మననోటిమూలముగా. కుమార-నీవుకూడ మాస్థరుగారికి భార్యవలెఁ దమూరగుము. శ్యామల- మంగమ్మగారియింటికి వెళ్ళిరండు! కుమార-నా కాఁకలి యగుచున్నది. శ్యామల-వంటకా లేదు. కుమార-ఇప్పుడుపడునొకండు గంటలైనది. శ్యామల-వైదికులు పన్నెండైనఁగాని భోజనము చేయరు. కుమార-వైదికు లెవరు? శ్యామల-మీరు కాదా! కుమార-ఎవరు చెప్పిరి? శ్యామల-మంగమ్మగారు. కుమారస్వామి మంగమ్మయింటికిఁ బోయెను. మంగమ్మ- 'ఇక: గల్యాణ మిరువది రోజులున్నది' యనెను కుమార-కాదు నెలనా తున్నది. మంగ- ఆపదిరోజులు కల్యాణములు. కుమార-వాలి యే మనుచున్నాఁడు? మంగ-పంగనామములు పెట్టినాఁడు. కుమార-ఎవరికి? మంగ-తనకే పెట్టుకొన్నాఁడు. చెంగల్రావు వాలిని దెచ్చెను. వానిమొగ మునఁ బంగనామము లున్నవి. కుమార-వీనికిఁగూడ మత మిప్పించినారా, యేమి? మంగ-నియోగులు వైష్ణవులు కావచ్చును. కుమార-మీపని చాలతిక్కగా నున్నది. నేను నియోగిని. నేను కోఁతినా? మంగ-ధర్మారావుగారిశిష్యత్వ మంగీకరించకముందు నీనియోగిత్వము. ఇప్పుడు వైదికుడవే. లేకపోయిన మనస్సులో నున్న ప్రతిదియు నింత బయటికిఁ జెప్పుదువా? కుమార-విజమే. నాకు ధర్మారావుగారిగాలి కొట్టినది. మంగ-ధర్మారావుగారు నీ యంత వైదికుఁడు కాదు. కుమార-నిజమే. నా కీ సంగతి నాల్గ యిదునెలలనుండి తెలిసినది. ఇదివరకే తెలియవలసినది. శివరావు గారి వ్యవహారములో నాయన యెంతతొక్కముపోయినాఁడు. మంగ-అ దేమిటి? కుమార-ఆయన మీకు సమకాలికుఁడే. మంగ-అదా! అప్పుడు చూచాయగా విన్నాను. కుమార-శివరావుగారికి జీవితారంభముననే దైవభక్తి; భక్తి కారు, ఆయనయే శ్రీకృష్ణులైనారు. మీకుఁ జిదిర. మంగ-నాకుఁదోడు దైవభక్తికూడను. కుమార-కల్యాణములలో విగ్రహారాధనఁగిరా నని యపన్యాసములు. మంగ-విగ్రహారాధనచేయనివా రెవరు? ఖాళితోఁ జేసిననే

విగ్రహమా? విగ్రహ మనఁగాఁ జిహ్నము. సిలువ చిహ్నము కాదా? ఫోటోగ్రాఫులు, చిత్రములు విగ్రహములుకానా? ప్రతిమలు (Statues) విగ్రహములు కానా? విగ్రహములువాఁటి జ్ఞానము పోనినారు విగ్రహములను దిరస్కరింతురు. హిందువులు విగ్రహారాధకులుకాదు. విగ్రహారాధకులు కైస్తవులు, కేషబ్జీమతాదులు, బ్రహ్మసమాజమతస్థులు. మన మారాధించుచు విగ్రహములనుగాదు. దేవాలయములో నున్న దేవునికి మనము ప్రాణపతిష్ఠ చేసెదము. విగ్రహముక్రింద బీజాక్షరసంపుటి యున్నది. శబ్దప్రపంచమున, నాకృతిప్రపంచమున, గుణప్రపంచమున సమావృతమైన శక్తులు తీసి, యా గుణమున కా బీజము, ఆ బీజమున కా మూకారముగా నిర్ణయించి నిర్గుణమైన పరబ్రహ్మమును సగుణముచేసి, సగుణమునకు తోడనే యొకశక్తి, యొకయాకృతియు నుండుచు గనుక - దానిని మనము నిర్ణయించి, తద్భావము నారాధించుచున్నాము. మన మారాధించుచున్నది విగ్రహము కాదు. వట్టి ద్రవ్యము నవఁడా రాధించుచున్నాఁడో వాఁడు విగ్రహారాధకుఁడు. ప్రాణరహితమైన శక్తిరహితమైన చిహ్నమును ధరించువాఁడు విగ్రహారాధకుఁడు. సృష్టి పకారము తెలియవలదా, విగ్రహమేదియగునో యేది కాదో తెలియుటకు? వెండితో సిలువచేసినచో వెండి పృథివి. ఈ భూతములన్నింటికిని బృథివి రసము. నే నుపనిషత్తు నోట ననరాదు. ఇతరమతములజ్ఞాన మంతవఱకే పోయినది. లేక పోయిన వట్టిసిలువ నేల ధరించును? సిలువ యొకభావమునకుఁ జిహ్నమగును. ఆ భావమునకు నా చిహ్నమునకు సంబంధములేదు. క్రీస్తును జంపినసిలువ క్రీస్తునకుఁ జిహ్న మెట్లగును? ఒకభావమునకుఁ జిహ్నము శబ్దము. ఆ శబ్దముయొక్కసారము బీజాక్షరము. తదక్షరానుగుణమైన యాకృతి వేఱుగా నుండును. అది రూపకల్పన. సిలువ రూపకల్పన కాదు. క్రీస్తు సర్వమానవాభయదాతయేని నతఁడభయముద్ర ధరించవలయును. తదనుగుణమైనరూపకల్పన యుండవలయును. పంచభూతములుకానిధానినుండి పంచభూతము లెట్లుత్పన్నమయ్యెనో, యాపంచభూతములు నొకదానితో నొకటిభావముచేత నెట్లొడిమున్నచో తెలిసికొనినఁగాని ఈ తత్త్వము తెలియదు.

కుమారస్వామి నోరు తెరచుకొని దిగ్భ్రాంతుడై చూచుచుండెను. మంగమ్మ 'యే మట్లు చూచెద?' వనెను. కుమార—ఈ చదు వంతయు మీ రెప్పుడు చదివితిరి? మంగ—అది రహస్యము. నీతోఁ జెప్పెద; నెవరితోను జెప్పకుమీ! చెప్పినమాత్రమేమి? ఒక నెలవాళ్ళలో వచ్చు నష్టము లేదు. కుమార—చెప్పును, తెలిసికొందును. మంగ—ప్రతిదిన మర్దరాత్రున నేను ధర్మారావు గారిశిష్యురాలను. మూడవకంటికిఁ దెలియను. కుమార—వారి చూచితిరా, యర్ధనిమిలితాక్షుడై మీమాటలు శ్రద్ధగా వినుచున్నాఁడు. మొత్తానికిఁ గోతిని బాగుచేసితిరి.

గాలిలో పాంచజన్యము సన్నముగా నూఁదినట్లు సన్నని ధ్వని కలిగెను. గాలి చూరువాసములయం దూఁదుచుఁ బోయెను. వారి దాని ననుసరించుచు సన్నగాఁ గూసెను. మంగమ్మ గోతిని దగ్గఱకు లాఁగుకొనెను. కుమారస్వామి బాష్పాకులిత నేత్రుఁ డయ్యెను.

ఇరువదియొదవ అధ్యాయము

గొడ్డిన రన్న మిషనరీదొర పులి తేడికై, పిల్లి యెలుకకై, బల్లి పురుగుకై, తొండ చీనుకై పొంచి నట్లు పసిరికకై చాలసారులు పొంచియుండెను. ఎంత పొంచినను లేకి చెంగునదూఁకి తనజాతిలోఁ దూఱినట్లు, ఎలుక తప్పించుకొన్నట్లు, పురు వెగిరిపోయినట్లు తప్పించుకొంచునే యుండెను. చీమవలె నిశ్చితముగాఁ దొండ నోటితోఁ దూఱలేదు. ఒకప్పుడు దొర పసిరికను జేలలోఁ బట్టు కొనవలయు నని ప్రయత్నించెను. అతనిని బదియమగులలోఁ గలిసి కొనెను. ఒక మహాసర్ప మడ్డమువచ్చి గొడ్డినరుదొరను గఱవఁ బోయెను. అతఁడు తుపాకి తేలేను. తగిలినను దగులకున్నను బ్రేల్చెడివాఁడే అందుచే నాగండము పసిరికకుఁ దప్పెను. పసిరికకుఁ దన్నకై యతఁడు పొంచె నని తెలియను పసిరిక యీలవేసెను. పాము పరుగెత్తి పసిరికయొద్దకుఁ బోయెను. మనిసినిగఱవఁబోవచ్చునా యన్నట్లు పాముపడగపైఁ గొట్టి పసిరిక దగ్గడించెను. పాము పసిరిక చేతిలోనుండి దొరవైపునకు దూఁకబోయెను. నోరులేని యా జంతు వంతకన్న నింకొకరీతిఁ జెప్పలేకపోయెను. పసిరికయుఁ ద్రోచు నన్యోన్యపరిష్కృతులై నంత దొర విభ్రాంతుడై వెడలిపోయెను. అప్పటినుండియు యతనికిఁ బసిరికమీఁద నున్న వాంఛ వృద్ధి పొందెను.

మఱియొకప్పుడు ప్రాన్సు దేశమునుండి యొకదొర వచ్చి ఘంటశాలలో నున్న బౌద్ధస్తూపములు త్రవ్వఁగా వెలువడిన పురా నాగరకతాచిహ్నితశిలాఫలకములు మొదలైన వస్తువులు స్థలముకల వారికి నేఁబడులు, వంద లిచ్చి తీర్చుకొని పోవుచుండెను. అతఁ డా వస్తువులు ఫ్రాన్సులోని పురాతనవస్తుపదర్శనశాలవారి కమ్మి, వంద యిచ్చినచోట పదివేలుగా సంపాదించుచు. అతఁడు ఘంట శాలాప్రాంతమునకు మూఁడునాలుగుసారులు వచ్చెను. ఒకసారి యా ప్రాన్సు దేశస్థుడు తాళ్ళన్నియుఁ బంగీలుకట్టి తీసికొనిపోవుచుండఁగా

నల్లమందువర్తకము దొంగతనముగాఁ జేయుచున్నాఁడనుకొని తేనా
లిగోఁ బోలీసువాగు పట్టుకొనిరి. చివరకుఁ బెట్టెలు బగులగొట్టఁగా
తాళ్ళు బయలుదేరినవి. ఆ తాళ్లుగూడ ధనమని క్షుద్రోద్యోగులకుఁ
దెలియక పడలిపెట్టిరి. ఆ ఫ్రెంచివాఁడు దేశమంతయు యధేచ్ఛగాఁ
దిరిగెను. తవ్వినచోట నెల్లఁ ద్రవ్వెను. వలదన్న రాజు కన్పించ
లేను. అమరావతినుండి, నాగార్జునకొండనుండి బౌద్ధస్తూపాదులు
పెల్లగించుకొని లండను వస్తుప్రదర్శనశాలలో నుంచిరి. దేశీయు
'లవి నుదరాసు మ్యూజియములో నుంచరాదా? ఈరీతిగా మా
దేశమునకు నష్టము జరుగుచున్న' దని గోలపెట్టిరి. ప్రతికలలోఁగూడ
ప్రాసిరి సమాధానము చెప్పకపోవుట, చెప్పినసమాధానము లంది
కయుఁబొందికయులేక గుండుట యధికారలక్షణము. అదియే ప్రక
టింపఁబడెను. ఇంక దేశములోని బౌద్ధచిహ్నములు దీసికొనిపోవు
చుండఁగా వలదనఁగలవాడు వలదనఁడు. యధేచ్ఛనుగానవి రెక్కలు
కట్టుకొని యెగిరిపోయెను. గార్డిన రీ దొరకు సుబ్బన్నపేట తీసికొని
పోయి పసిరికను జూపించెను. ఫ్రెంచివానికి పసిరికమీఁద మనసు
పోలేదు. పురాతనవస్తుప్రదర్శనశాల కిఁతఁడు తగఁడు. కాంగోప్రాంతపు
టడవులలోనుంచి, దక్షిణపు టమెరికా యడవులలోనుండి తెచ్చిన
యొకవింతజంతువువలెఁ బ్రదర్శించవలయునేకాని చరిత్రాత్మకమైన
ప్రాముఖ్య మతనికుండదని ఫ్రెంచివాఁడు చెప్పెను. ఆఫ్రికాయడవు
లలోనుండి యొకవికృతమైన శాఖామృగమునో, యొక క్రూరసర్ప
మునో తెచ్చినందువలన నెక్కువలాభ ముండదు. కొంతలాభము
లేకపోలేదు. తనపని యది కాదని ఫ్రెంచిదేశస్థుఁడు వెడలిపోయెను.
గార్డినకు తనమీఁద లేకుండఁబోవు ననుకొన్న యీ వ్యవహారము
మఱలఁ దనమీఁదనే పడి మనసునకు వేధ కలిగించఁ జొచ్చెను.

ఒకసారి పసిరిక మెట్టచేలలోనుండి కొళాయిచెరువుదగ్గరకుఁ
బోయి యా చెరువుగట్టపైఁ గూర్చుండెను. అచ్చట నింజరులవద్దఁ
బనిచేయుచున్నవారు పసిరికను బెదరించిరి. అతఁడు వనమంతయు
నఱుకబడి చిన్నితరుకుండమున దాఁగుకొని స్వేచ్ఛావిహారము
కుదించఁబడిన సింహము దుఃఖించినట్లు మిగిలిన నాల్గుమెట్టచేలకై
పరువెత్తి యవి తనసంచారమునకుఁ జాలక, తాను దాఁగుకొనుటకు

నాశ్రయమీయక, తాను గ్రీడించుటకుఁ బ్రేమ ప్రకటించక తమకుఁ బసిరికకు సంబంధ మైపోయినట్లు పలుచఁబడెను. పసిరిక యా బెదిరి పోవుట గార్డినరు చూచెను. పూర్వము సర్పము పసిరికయుఁ జెలిమి కాండ్రగుట భయపేతువయ్యెను. నేడు పసిరిక బెదిరిపోవుట భయ నివారక మయ్యెను. పాము విషముకలదికదా యని పాములకు జంపఁ గలబంతువులన్నియు విషముకలవి కావు. గృధములు, నాయసము కుపితములై పాముపోవునపుడు పడగమీఁద ముక్కులతోఁ బొడు చును. లేళ్ళు పాములను దిని రోమంథము చేయును. ముంగిసలు సర్ప నులను విదలించి చంపుచు. పాములకు భయపడినట్లు గృధవాయస నకులములకు భయపడనక్కఱలేదు. అట్లే పసిరికకును. మాజులఁ బసిరిక కొఱకు గార్డినరు ప్రయత్నము లారంభించెను. ప్రయత్నములు మునుపటికన్నఁ జక్కగా నుండెను.

పదిమంది గూడెములోని క్రైస్తవబాలురతోఁ బసిరికనుబట్టు కొన్నచో వందరూపాయ లిత్తునని గార్డినరు చెప్పెను. వారు 'మేము పసిరికను బట్టుకొనము' అనిరి. గార్డినరు 'మీకుఁ బసిరికతో నేమి పని? నేనుమీకుఁ బోషిండునూకలతో నుద్యోగము లిప్పించెద' నని చెప్పెను. వారుద్యోగము లన్నంతనే యాసపడి 'సరే, పసిరికను బట్టుకొందు' మని చెప్పిరి. పసిరిక పోవుతోవలో రెండుచెట్ల కొక త్రాడు బిగించి కట్టియుంచిరి. పసిరిక యా త్రాడునకుఁ దగిలిపడి పోయినచో నపుడుపోయిమీఁదఁ బడవచ్చునని. గార్డినరు 'త్రా డెందుకు? నలుగురును బోయిపట్టుకొనరాదా' యనెను. వారు సమా ధానము చెప్పిరి: 'అబ్బో! పసిరిక లేడివలెఁ బరుగెత్తును. చిరుతపులి వలె దూకును. పామువలె ప్రాకిపోవును. అతనిని బట్టుకొనరా' దని చెప్పిరి. పసిరిక పోవుచు నా త్రాడునకు దగుల్కొనెను. పసిరిక పడ లేడి . చెంగున దూకిఁ దాటిపోయెను. అతను పోయినతరువాత వారు వచ్చి చూచిరి. పొలమెలుకలు పసిరిక తాకినచోట నతఁడు రాక ముందే కొరికివేసెను. ఉపాయము చెడిపోయిన దని వారు నలుపు రు. విచారపడిరి..

గార్డినరు పసిరికతలదండ్రు లెవరో కనుగొని నారి వద్దనుండి పసి కను గొనవలయునని యూహించెను. అది ప్రయత్నవైఫల్యము

హేతువగునేమో యని విచారించెను. రంగమ్మ కుమారుడు చంద్రయ్య నొకసారి పిలిచి గార్డిన రడిగెను. 'పసిరికకుఁ దలిదండ్రులున్నారా?' యని. చంద్రయ్య 'తండ్రి లేడు. తల్లియున్నది. ధర్మారావుగారికిఁ బసిరికకు నేదోచుట్టరిక మున్న' దని చెప్పెను. 'ధర్మారావు బ్రాహ్మణుడు; పసిరిక శూద్రులపిల్లవాడు. సంబంధ మెట్లుండు' నని దొర పరిహసించెను. కాని ధర్మారావుపేరు వచ్చి సంతనే కొంత యలజడిపడెను.

చంద్రయ్య మఱునాడు మధ్యాహ్నము మేనత్తకు భోజనము తీసికొని పోవుటకై ధర్మారావుగృహమునకుఁ బోయెను. అప్పుడు ధర్మారావుతో గార్డినకు తన్నడిగినసంగతి చెప్పెను. ధర్మారావు భ్రూముగముమధ్య దృష్టిచుంచి విచారించెను. సంగతి యేమో తెలిసికొనవలయు నని దూరదూరముగా నాల్గయిదు దినములు పసిరిక ననుసరించెను. ఎచటఁ జూచినను పసిరికవంక నొక వాంఛా పూరితమైనదృష్టి ప్రసరించినట్లు కనుపించుచుండెను. ధర్మారావు చంద్రయ్యద్వారా కబురంపించెను: 'పసిరిక సాతమ్ముడు. అతఁడు మా కాయువుపట్టు. అతనిజోలికి మీరు పోయినచో బాగుగా నుండ' దని. 'ఈ కబురు గార్డినకులోని పాలకజాతిభావమును గదల్చెను. దొర పసిరిక నీసారి తప్పక పట్టుకొననేవలయు నని నిశ్చయించెను. ఆ నాఁడు తుపాకి చేబూని నలుగురు మాలపిల్లలను వెంటదీసుకొని పసిరికకోసమై పోయెను. పసిరిక యొకచేనుగట్టుమీఁద రెండువైపుల రెండుపాములును, దలమీఁద బుజమలమీఁద కూర్చున్న నాల్గు పక్షులుచుగాఁ గనునించెను. పిల్లవాండ్రు బెదరిపోయిరి. పక్షులును బాములును బెదరి పారిపోయెను. దొరయుఁ బసిరికయు మిగిలిరి. పసిరిక లేచి పాటిపోఁ బ్రయత్నించెను. దొర తుపాకి చూపించెను. పసిరిక తుపాకి నెఱుఁగును. అతఁ డచ్చటనే నిస్తబ్ధుడై నిలుచుండెను. అప్పటికిఁ బ్రొద్దుకుంకవచ్చినది. ఆ ప్రాంతము లలో మనిసియలుకుడు లేడు. ఇంజనులవద్ద పనిచేయువారికిని వీరికిని మధ్యఁ జెఱువుగ ల్లున్నవి. ఈసంగతి యెవరికిని గనిపించలేదు. మసకమస్మకైన సంజలోఁ బసిరిక గార్డినకుగృహమునకుఁ జేరెను. అచట నొకగదిలో జాగ్రత్తచేయఁబడెను. ఈ సంగతి గార్డినకుబట్లరుకఁగూడఁ దెలియదు.

అతఁడు బట్లరునుగూడ నమ్మఁడు. . సితాసితవర్ణముల కంతభేదము. మఱునాఁడు ధర్మారావు పసిరికకోసము వెదకెను. అతఁడు కనిపించ లేదు. పొలాలన్నియు వెదకెను. పాములన్నియు 'ధర్మారావును జూచి పాటిపోక దూరమునుండి జాలికనులతోఁ జూచెను. పక్షులు ధర్మారావునకుఁ జేయందునంతదూరములో నిలుచుండి కూయ సాగెను. అతఁడు మంగయింటికిఁ బోయి పసిరికనుగూర్చి యడిగెను. ఆమె భయముప్రకటించునేత్రములతో 'నాయనా! రెన్నాళ్ళయినది, పసిరిక యింటికి వచ్చి. మాగానిబలిసినతరువాత పసిరిక యింటికి రానిరోజు లేదు. నేను వాఁడు వచ్చునులే యని యూరకుంటిని. నీవు పోయి వెదకి తెచ్చిపెట్టవలయు' ననెను ధర్మారావు విచారిం చెను. గార్డినరు పసిరికను దొంగిలించినమాట నిజమే వానియింటికిఁ బోవుట యెట్లు? పసిరికను దెచ్చుట యెట్లు?

ఆనాఁడురాత్రి పదిగంటలకు హరప్పనాయఁడు గార్డినరు వద్దకుఁ బోయెను. అతనితోఁ గొంతసేపు మాటాడి, గార్డినరు కొన్నిపుస్తకములు కావలయు ననఁగా, నాయఁడు గుఱ్ఱపుబండిమీఁద గార్డినరును గోటకుఁ దెచ్చెను. నాయఁడు దారివెంటఁ జూచు చుండెను. ధర్మారావు త్రోవఁ బరిశీలించుచుండెను. రాత్రి పదు నొకండుగంట లయ్యెను. గ్రామమంతయు నిశ్శబ్ద మయ్యెను. ఊరిలోని విద్యుద్దీములు వెలుగుచుండఁగాఁ జంద్రదయ్య యొక స్తంభమునుబట్టి కదలించెను. ఆ వరుసదీపములన్నియు నారి పోయెను. ఈ పని సుబ్బన్నపేటలోఁ బిల్లలందఱును జేయు చుందురు. దారిలో నెవరును జూడలేదు. మఱల వట్టి గుఱ్ఱపు బండి గార్డినరింటిదాకఁ బోయి తిరిగివచ్చెను. కాసావాఁడు బట్లరుచు బీలిచి దొరగారు వచ్చి రని చెప్పెను. బట్లరు 'దొర పోయి పండు కొనునులే' యని తాను నిదురపోయెను.

ధర్మారావు గార్డినరున కెదురుగా వచ్చి 'అయ్యా! పసిరిక వింతజంతువు కాదు. అతఁడు మ్మాపైరుపచ్చ. మీరు మాపంచముల నందఱను మీమతములోఁ గలుపుకొనవచ్చును. మామతము చెడి నను మాకుఁ దిండి చెడరాదుకదా! మేము బ్రదుకనైన వలయుఁ

గదా! పసిరికను వదలిపెట్టు' మనెను. గార్డినరు తెలియనివానివలె నటించి 'పసిరికను నే నే మెఱుఁగును?' ననెను.

ధర్మారావు 'నేను మీమీఁదఁ గేసుపెట్టవలసివచ్చును- అన్యాయముగా మనిసి నెత్తుకొనిపోయినట్లు. మీమీఁద ఋజువు చేసెదను. మీరు తెల్లవాఱువఱ కిచటనే యుండెదరు. మిమ్ము కోటలో బిగించియుంచెదను. ఫిరంగులు వచ్చి కోటకోట పెల్లగించు కొనిపోయిననుసరే పసిరిక మాయధీనముకాకముందు మీ రిచటనుండి పోలేరు' అనెను. గార్డినరు విచ్చలవిడిగా ధర్మారావును దిట్టెను. ధర్మారావు 'మీరు తిట్టవచ్చును. నేను మఱల నేమియు ననను. కాని, పసిరికనుమాత్రము తమ రప్పగించకతప్పదు' అనెను. తెల్ల వార వచ్చెను. గార్డినరు పోవలయు నని చేసిన ప్రయత్నములు నాల్గ యిదు విఫలమయ్యెను. గార్డినరు యోచించెను 'న్యాయము ధర్మారావుదెసనే యున్నది. న్యాయస్థానమునకుఁ బోయినను దాను గెలుచు నది లేదు.' ధర్మారావుతో నిట్లు చెప్పెను: పసిరికను తేపుప్రాద్దున వదలిపెట్టెదను. మీరు నన్ను వదలిపెట్టుఁడు. ధర్మారావు- మీరును తేపుప్రాద్దుననే వదలిపెట్టఁబడెదరు. గార్డినరు- నేను పసిరికను వదలను. ధర్మా- మేము మిమ్ము వదలము. గార్డి- నేను పసిరికను బట్టు కొన్నట్లు ఋజువు లేదు. ధర్మా- మేము మిమ్ము బట్టుకొనినట్లును ఋజువులేదు. మీ రిచ్చటికి వచ్చుచుండఁగా నెవకును జూడలేదు. మిమ్మును దింపినట్లు వట్టిబండియు నింటికిఁ బోయివచ్చెను. మీ బట్లరుతో మీరు దిగినట్లుకూడఁ జెప్పివచ్చితిమి. గార్డినరు విచారించెను. మీరు నన్ను ఖైదుచేయుటకు మీకు హక్కులేదు. పైని ప్రభుత్వ మున్నది. ధర్మా- మేము రాజద్రోహులము కాదు. నేను సహాయనిరాకరణవాడిని కూడ కాదు నాకు జాతిద్వేషముకూడ లేదు. పసిరికను వదలిపెట్టించుఁడు. మీయందుఁగూడ నాకు ద్వేషము లేదు. మిమ్మును పస్తుప్రదర్శనశాల యన్న వ్యాఘ్రాహము పీడించుచున్నది. మీరు దయఁదలఁచవలయును. పసిరికవలన మీ కేమి ప్రయోజనము? అతఁ డొక పేదరాలికొడుకు. ఒక్క కాగితము వ్రాసియిండు. బట్లరుకఁ జూపించి మాపిల్లవానిని మేము తెచ్చు కొందుము. నూర్యోదయమయ్యెను. గార్డినరు 'నిజమే. ఈ వస్తు

నకు ప్రదర్శనశాలా వ్యామోహము న న్నెందుకుఁ బట్టుకొన్నది? వారంతవిషయముగాఁ బ్రసరించుచుండిరి. నే నేల పసిరికను వదలరా" దని యూహించి కాగితము చ్రాసియిచ్చెను. అది బట్లకుకు, జూపించి పసిరికను దెచ్చుకొనిరి. పసిరికయుఁ జంద్రయ్యయుఁ గోటలోనికి వచ్చిరి. చంద్రయ్య దొంగకు సలాము జేసెను. పసిరిక పామువోలె గుడుచులు వడెను. గార్డినరు పోవుటకుఁ బ్రయత్నించెను మఱిలఁ గాసావాం ద్రడ్డగించిరి. దొర 'దోస్తామా' యనెను.

ధర్మారావు 'ద్రోహమే. మీరు చేసినపనికి మిమ్ము చూడుఁ డేమి చేసెదమో' అని బెదరించెను దొరకుఁ గోపము తాడిప్రమాణమున వచ్చెను. ఇంతలో గంధము, తాంబూలము, క్రొత్తబట్టలు తెచ్చి హరప్ప గార్డినరుకుఁ గట్టఁబెట్టెను. ధర్మారావు నవ్వెను. గార్డినరు దిగ్రాభింతుఁ డై పోయెను.

ధర్మారావు 'మీరు మాపైరుపచ్చ నేల యెత్తుకొనిపోవలయును? మీరు కూడ నిచటనే యుండి మాకాఁపుతోడిపాటు కాపులైపోవలయును మీ రా లాగును, టోపియుఁ దీసివైచి మా ధోవతియు, నుత్తరీయుముచు ధరించుఁడు' అనెను. గార్డినరు ధరించెను. అందఱును గలిసి గార్డినరింటికిఁ బ్రయాణమైరి. హరప్పనాయఁడు గార్డినరుకు నాల్గువేలరూపాయ లొసఁగెను. గార్డిన 'రిడి దేని' కనెను. 'పసిరిక నమ్మినచో మీ కింతకన్న నెక్కువ వచ్చునా? వచ్చినను దయచేసి దీనినిమాత్రమే యంగీకరించుఁడు' అని హరప్పనాయఁడు నెను. గార్డినరు ధనము వద్దనెను. ధర్మారావు బలవంతముగా ధనమతనిజేబులో నుంచెను. దొర పసిరికకు షేక్ హాండు నీయఁబోయెను. పసిరిక పసిరికపామునలె వెనుక వెనుకకుఁ బోయి మల్లెపొదలో దూఱెను. అందఱును నవ్విరి. దొరను సాగనంపిరి. ధర్మారావు వందఱకన్న వెనుక నుండెను. పసిరిక యతని బట్టుకొని వ్రేలాడెను. ధర్మారావు దొరతో 'నూ తప్పులు మన్నించవలయును పసిరిక మా కంతప్రాణము' అనెను. పసిరిక ధర్మారావును గౌఁగిలించుకొనెను. గార్డినరు 'మీ దేయియు తప్పు లేదు. నాదే తప్పు. మీరే నన్ను క్షమించవలయు' ననెను. ఒకరివద్ద నొకరు సెలవు తీసికొనిరి.

గార్డినరు మహానందమగ్నుడై 'యింకను వీరజాతిలోని శక్తి చావలే' దని సంతోషించెను.

ఒకజాతి సర్వత ఉన్నాతితమైనఁగావచ్చుచుగాని శక్తి చావరాదు. శక్తియుడిగిపోయినచోటు చూచినచో నెట్టివానికైనను గరుణ రసముప్పతిల్లును. చనిపోయినను మనస్సునమాధానపఱచుకొనవచ్చును గాని, చచ్చియుఁజావనిస్థితిచూచి సహించఁజాలము. ఎరిదారిని వారు పోయిరి. పసిరికయు ధర్మారావును గలిసిపోవుచుండిరి. ఒక గొల్లవాఁడు ముసలియావును నొకదానిని కబేలావాని కమ్మబోవుచుండెను. ఆయావు శక్తి యడుగనన్నిదినములు సమృద్ధిగాఁ బాలిచ్చెను. గొల్లవాఁడు దానితో సుఖపడెను. ఇప్పుడు వృద్ధమైన, శల్లిచచ్చిన యాగోవును గబేలాకుఁ దోలుచుండెను. ఆగోవు తనకుఁ జావువచ్చు నని తెలిసికొనలేక పసిరిక కనిపించినంతనే యతనివద్దకు వచ్చి యతనిజట్టు నోటితోఁ బట్టుకొనెను. అతడు కిలకిలా నవ్వెను. ఆ వతనియొడలు నాకెను. ఆతఁ డావుమెడ గాఁగిలించుకొనెను. ధర్మారావు గొల్లవానితో 'నీ యింటిముందరనే గోవును జావనిమ్ము. చావకముందే కబేలాకుఁ దోలుట యెందు కనెను. కబేలావాఁడు నాల్గురూపాయల కాపు నడిగెను. పసిరిక తా నింటికిఁ బరుగెత్తుకొని పోయి తల్లిని నాల్గురూపాయ లిమ్మనెను. ఆమె యాశ్చర్యపడెను. పసిరికకుముప్పదియేండ్లువచ్చెను. ఒక్కనాఁడైనను దమ్మిడి యడుగలేదు. ఆమె వెంటనే తెచ్చి కొడుకునకు నాల్గురూక లిచ్చెను. అతఁడు నాల్గురూకలు తెచ్చి గొల్లవాని కిచ్చి యావును దోలుకొనిపోయెను. ఆవు మంగయింటిముందర నిలుచుండి మేయుచుండెను. దానిని గట్టివేయలేదు. మంగ కొకచిన్నియాఁబెయ్య యున్నది. అది యెంటరిగా నడలిపోవుచుండెను. ముసలియావువచ్చినతరువాత రెండును గలిసి చెలిమిగా నుండెను. ఆఁబెయ్యయ, ముసలియావును గడుపు నిండ గడ్డియు జరుపకట్టెయుఁ దినును. తవుడుపోసినకుడితి త్రావును. రెండును బండుకొని నమరు వేయును. ఒకదానియొడ లొకటి నాకును. ఆఁబెయ్య నాల్గురోజులలో నెదయైనది. పోయి యాఁబోతుతోఁ గలిపెడుదిక్కు లేదు, మంగకు. ఒకగొల్లవానిని బ్రతిమాలి 'యాఁబెయ్యను దాఁటించుకొని ర'మ్మనెను. వాఁడు 'మనయూరిలో

నాఁబోతు లేదు. ఉన్నయాఁబోతు చిక్కి సగమయ్యెను. నానికన్న మునిసిపలుబండ్లకుఁ గట్టు నెద్దులు బలముగా నుండును. పైగా నా యాఁబోతు ముంగాళ్ళ మీఁదినుండి మోటారు పోయినది. అది యావులను దాటలే' దనెను. మంగ 'నిజమే. ఈ గొల్లవాండ్లు దూడను బ్రతుకపియ రాయెను. ఆఁబోతున కచ్చుపోయెవా రెవరు? అచ్చుపోసిన దూడను మేయపిచ్చువా రెవరు?' అనెను. ఆఁబెయ్యను పసిరిక రంగాపురము తోలుకొనిపోయెను.

పసిరిక యాఁబెయ్యను గొలుకొనిపోవుచుండగా ధర్మారావు కనిపించెను. పసిరిక 'అన్నా' మని కూసి యతనిని బోయి కొగిలించుకొనెను. ధర్మారావు పసిరిక 'నెచ్చటికిఁ బోవుచుంటి' వని యడిగెను. అతఁడు సరిగా సగూఢానము చెప్పలేక యాఁబెయ్యవంకఁ జూపించెను. ఆఁబెయ్య వసంతకాలమునఁ జెప్పుచివర పూవువదలు టకుఁ దనలోఁదాచు తెలియరానికదలిక పొందినట్లు సన్నిహితర్తు లజ్ఞాశోభామంధరదృగంచలములు వెల్లివిరిసెను. ఆమె యొకలు చిక్క-నై, సిగ్గ-మై, తెల్లనై ప్రతిరోమకూపము ప్రాణశక్తిచేతఁ గదలిపోవుచున్న ట్లుండెను. పెయ్య నేలమీఁద నిలువలేకపోయెను. ధర్మారావు పసిరిక నింటికిఁ బంపించి తా నాఁబెయ్యను రంగా పురము తోలుకొనిపోయెను. రంగాపురములో నాఁబోతు పెయ్యను జూచినంతనే వెంటఁబడి వచ్చెను. అరువదియేండ్లక్రిందనున్న యాఁ బోతులకు దీనికి ధర్మారావునకుఁ దారతమ్యముతోఁచెను. అపు డాఁబోతు నడలించినవారు. లేరుకట్టితోఁ గోట్టినవారు లేరు. తన చిన్నతనములో నొకయాఁబోతువచ్చి తెఱచియున్న బస్తాలోని ధాన్యము దిరుచుండెను. ఎవ్వరు నేమియు నన లేదు. కొన్ని తిని యాఁబోతు వెడలిపోవుచుండెను. తనతండ్రి కడవతో నీళ్ళు తెచ్చి యాఁబోతునకుఁ బెట్టెను. ఆఁబో తక్కఁజలే దన్నట్లు తొలఁగి పోయెను. ప్రక్కనున్న యొకఁకాపు 'బాబుకు దావామగుటలేదు కాఁబోలు! పోనిం' డనెను. ఆ యాఁబోతు విశాంమైనఫాలభాగము, నేత్రములందు రాజాధిరాజులకు పోలినతీవి, సుందరచుండరయానము, కైలాసగిరిమీఁద యథేచ్ఛావిహారి, గిర్యపత్యకల నుత్థాతక్రీడవలనఁ గొమ్ములఁదగులొకన్న రాజతచ్ఛవివోని కొమ్ముల కాంతితోఁ

ద్రులో కాధిపతివలె సంచరించుచుండెను. బీళ్ళన్నియు మాగానులు కాలేను. వృషభరాజు పొలములమీఁదికే పోలేదు. కావు లావులను సంతలకుఁ దోలుకొనిపోయి మంచికోవ గల యావులను, మాడలను బరదేశముల కెగుమతిచేయుచుండిరి. వంగవోలువృషభములు పలనాటియెద్దులు స్వస్థులు సంతలఁబడి యింక దేశములకుఁబోయెను.

● దేశములోఁ గోవగల మాడలేదు; ఆవు లేదు. జమీందారులు బీళ్ళన్నియు మాగానులు చేసికొనుచుండిరి. మాగాని చేయుట కమ్ముచుండిరి. మాగానితృప్తి యెక్కువై పోయెను. పశువు నిల్చుటకుఁ దావులేదు. క్రమముగాఁ బాలాలు యంత్రములతో దున్నుకొందురు. యంత్రములతోఁ గోసికొందురు. పశు వెందుకు? క్షీరములు కావలయునా? అట్టిలియానుండి రానేవచ్చు చుండెను గదా! ఇంగ్లీషావులను దిగుమతిచేసికొందుము. అవి మనయావులవలెఁ గాదు. ఒక్కొక్కటి పదిసేర్లొచ్చును. ఆపాలకు వెలగూడ నెక్కువ. ఆఁబోతునుధర్మారావుపరిశీలించిచూచెను. దానియొడలెల్ల కట్టదెబ్బలు తేలియుండెను. ధర్మారావునకు దుఃఖమువచ్చెను. 'ఆహా! ఒకనాఁడీ వృషభరాజు మాదేశమున దైవాధిదైవము. మహాశిల్పు లితని కొమ్ములు, నడకతీరు, పండుకొనిన వైభవము దివారాత్రములు చూచిచూచి నందీశ్వరులను జెక్కుకొనిరి. ఇతఁడు దేవాలయముల యందు సమారాధనీయుఁ డయ్యెను. ఇతఁడు వీధులలో నిలుచుండి పిల్లవాండ్రచేత గంగడోలు గోఁకించుకొనెను. ఇతఁడు వీధులలో నిలుచుండఁగా బాలు రితనితో నాడుకొనిరి. ఇతనినడుముక్రిందనుండి దూఱిపోయిరి. ఇతనివర్షణశీలమైన యవయవస్పర్శచేతఁ గిలకిలనవ్వుకొనిరి. అతఁడును వారిని దన్న లేదు, పొడువ లేదు. ఆనాఁడు దేశములో నితఁ డొకయెత్తు; తక్కిన సర్వస్వస్థి యొకయెత్తు. నాఁటి సంకులము లైన 'కుండశంఖచంద్రహారసిహారడిండిరపటీరముక్తాహారహీరసంకాశములును, గాదంబకాలేయకాదంబిగీనీలజాలతమాలికాసన్నిభములును, బ్రౌఢబంధూకపల్లవసదృశములు, వికచకాంచనచంపకవిస్ఫుటములు నైననర్జను లొప్ప నేత్రాభిరామభంగినలరారు గోకదంబములు' లేవు. అవి సంచరించువనములు లేవు. గోవన్నది నశించిపోయినది. ఆఁబో తన్నది యదృశ్య మైపోయినది.'

‘గోబ్రాహ్మణేభ్య శ్శుభ మస్తు’ అన్న దేశములో ‘తేభ్యో
ఽశుభమ’ స్తన్న దుర్వాక్యే- సర్వతః విజృంభించెను. బ్రాహ్మణు
నకును గోవునకును దేశము బ్రదుకరాని దయ్యెను. ఇంకను బ్రాహ్మ
ణుడే నయము. ఇంటిలోనుండి త్రోసివేయి గా వాసములైనను
బట్టుకొని వేలాడుచున్నాడు ‘నాది కర్మభూమి. ఈ భూమిలోనుండి
కర్మపో’ దన్న పండ్లబియ్య వానికి వదిలలేదు. గోవు నోరులేని
జంతువు. అది సభలు చేయలేదు. ‘నాజాతి చచ్చి పోవుచున్నదో’
యని మొఱవెట్టలేదు. పాపము నిమ్మజాతులలోనను జేర్చుకొన
లేదు. దానికి వోటు లేదు. శాసనసభలకు, దనప్రతినిధుల నేమి
పంపించుకొనగలడు? వలసపోయినవ రు తాముపోయినచోటిజాతు
లకు గూఁకటివేళ్ళతోఁ గుద్దాలించినట్లు తన్నుఁగూడ నెవరో కుద్దా
లించిరి. తనపొలమునకు వలసవచ్చిన దెవరు? ఎవరో కనిపించలేదు.

ధర్మారావు ఆఁబోతువంక మఱలఁ జూచెను. యపరశినా
కృతి మొగముమీఁద నెత్తురు కనిపించెను. ఎవఁడో కట్టపెట్టి
కొమ్ములనడుచు మోపెనదెబ్బ కొట్టెను. ధర్మారావు మఱల విచా
రించ నారంభించెను: ‘గోరాజా! నీ నెత్తురు కన్నులఁ జూచితిమి.
ఆలపాదుఁగులు కోసికొని త్రావితిమి. ఆవుల మాంసము సోల్జరులకు
వండి పెట్టితిమి. మాజమీందారులును, మేమును బరమనాస్తికుల
మైపోతిమి. సర్వజంతుసంతానమునందు, వృక్షములందు, శిలలయందుఁ
బచ్చిగడ్డియందు పాణ మున్న దన్న మాఘుషులసిద్ధాంతములు
నేను పరాస్తమైనవి. పదార్థవిజ్ఞానశాస్త్రజ్ఞులు ఋజువుచేసి చూపిం
చినఁగాని మేము నమ్మము. మాయాస్తికభావములు మంగలముతోఁ
బెట్టి మలమల వేయించఁబడెను. మామతము దేవుఁ డున్నాఁ డని
కాదు. ఆ దేవుఁ డుండనిమ్ము, చావ నిమ్ము. సర్వమైనస్పృష్టి
యందును బ్రాణము, జీవము, ఆత్మ కలకలలాడుచున్న దని మా
పూర్వులు చూచిరి. సర్వవస్తుగతపాణమును సమారాధించిరి.
అంతకున్న భూతదయ లేదు. మాపూర్వులు గోవధచేయలేదు. గోవు
లలోఁ బ్రాణము పరమాత్మకు సన్నిహిత మైయున్నది. గోక్షీరము
నందు ప్రాణము నిబిడికృతమై యున్నది. అంతప్రాణశక్తి మఱియొక
దానియందు లేదు. సశించిపోతిమి. గడ్డి కఱచితిమి. మృతుల

మైతిమి.' పొద్దు క్రుంకెను. చీకట్లు చనిపోయినగోకదంబముల
ప్రేతాకృతులవలె నాల్గుదెసలను బారాడెను. ధర్మారావు ఆఁబెయ్య
నింటికిఁ దోలుకొనివచ్చెను. వెయ్య పరిలీచాగియైన శమీనృక్షము
వలె నెమ్మదిగాఁ దేజోధిదేవతవలె నడచెను. చీకట్లు దానినడచి
● నంతమేఱ పరాభూతము లయ్యెను.

ఇరువదియాటవఅధ్యాయము

చైత్ర బహుళ ౧౫. ధర్మారా వానాటి ప్రాతఃకాలమునఁ గోటకుఁబోయిపదిగంటలకింటికివచ్చెను. అప్పటికి వంటకాలేదు ధర్మారావరుంధతిని వెదకెను. ఆమె దొడ్డిలోఁ గాకరపాదు బ్రసరించిన నీడలోఁ గొంగువైచుకొని పరుండెను. చిక్కి సన్నమై యుండెను. బొమికలు బయటఁబడెను. ధర్మారావు 'నేఁడస లోపికలేనట్లున్నదేమి?' యనెను.

అరుంధతి—నేను క్రమక్రమముగా నీరసించి పోవుచున్నాను. మీరు నాకు మం దన్నది యిప్పించుట లేదు. ఆ రాజశేఖరశాస్త్రి గారిని దీసికొనివచ్చి చూపించరాదా? ధర్మా—చూపించినచో నాయనకు ధన మొసఁగవలయును. రాఘవరావుభార్యకొఱకుఁ దీసికొనిపోతి ననఁగా నది యితరులవిషయ మని చెప్పవచ్చును. తీసికొనివచ్చి నీకు వైద్యముచేయించి యేమియు నీయకపోతినా. బాగుగా నుండదు. అరుం—జమీందారుగారికి వైద్యముచేయుచుండెనుగదా! వారివద్ద ధనమాయన యెట్లును బుచ్చుకొనుచుండెనే యాయెను. అందులో నాయనకు గిట్టదా? ధర్మా—అది యేమి మాట! వ్యాధి యతిశయించుచున్న దని భయము చేత నీవు తికమకగా మాటాడుచున్నావు. అరుం—హరప్ప నాయని నడిగి తేవచ్చునుగదా! ధర్మా—నే నాయనను డబ్బుజిగినచో మనమీఁదనున్న గౌరవ మాయన కింత యుండదు. మొన్న పసిరికవిషయములో నంతచేసినాఁడు. నాల్గుచేలు నష్టపడెను. నష్టమకన్న నాకొఱ కంత సాహసించినాఁడు. ఇపు డాయనను నే నె మని యడుగుదను? అరు—చంద్రహారము, నిల్లు నిలి రెండును మన కుండియు లేనట్లే యున్నవి. గంగిరెద్దుమీఁదిగతవలె నవి మేఁతకు రావు, నీటికిరావు. ధర్మా—సాయంకాలము రాజశేఖరశాస్త్రిగారిని దీసికొనివత్తును. అరుం—వ్యాధి యేమో తెలియుటలేదు. ఊరకే నీరసించిపోవుచుంటిని. ధర్మా—అమ్మను లేచి మడిగట్టుకొ మ్మనుము. అరుం—సరే, అదేదా? నీరు తోడుచుఁ బడినను దిక్కులేదు. అట్లే

నేనే నండెదను. అని లేచి యరుంధతి స్నానముచేయఁబోయెను. ధర్మారావు 'వేన్నీళ్లు పెట్టుకొని స్నానము చేయరాదా? చన్నీ ల్చేందు' కనెను. అరుంధతి 'ఇప్పుడు వేన్నీ ల్లేవరు పెట్టుకొందు' రని చన్నీళ్లే పోసికొనెను. ఖద్దరుచీరలు బరువై మోయలేక యరుంధతి స్వదేశీమిల్లులనన్నచీరలు తాల్చుచుండెను. ఆమె స్నానముచేసిన యొడలిమీఁదఁ జీరయత్తుకొని పరిశుష్కితములై యామెయంగములు బొమికలప్రోవులవలెఁ గన్పించెను. ఆమెయొడలు పలుచనై. యామె యంగములబొమికలు ప్రోవులవలెఁ గన్పించెను. చాల విచార పడెను. అతఁడు తానుకూడ స్నానముచేసి యామెకు మడినీళ్లు దోడి పెట్టెను. ఆమె 'మీరు నాకుఁ బనికూడఁ జేసిపెట్టవలయును' అన్నది. అతఁడు మఱలఁ బనిమీఁద గ్రామములోనికిఁబోయెను. తిరిగి యింటికి పచ్చవటకు పన్నెండుగంట లైనది. అరుంధతి వట్టి యన్నము మాత్రము వండినది. పెట్టిన పచ్చళ్ళు కలవు. వానితోడనే భోజనముచేయవలయును. చంద్రయ్య గణాచారి కన్నము తీసికొని ప్రోవుటకు వచ్చెను. అరుంధతి యతనిజూచి 'అయ్యో! మఱచిపోయి తిని. నా తెలివి యీనాఁ డిట్లున్న దేమి? నాగమ్మకు బియ్యము పోయలే' దనెను. అని లోనికిఁబోయి వండినయన్నములోననే తెచ్చి యావకాయయు, నుసిరికాయపచ్చడియు వేసి పెట్టెను. ముగనితో 'నాగమ్మగారిమాట మఱచిపోయి కూర వండలేదు. పాప మావిడ యీ నాఁ డెట్లు తినునో' యనెను. ధర్మారావు 'నీవు మఱల వండు కొనవలయునుగదా! కఱవులో సధికమాసము' అనెను. అరుం— ఏమి చేయుదును? వండకొందును లెండి. ధర్మా—ఉన్నయన్నము నీవు తినుము. నేను మా పినతండ్రిగారియింటికిఁ బోయి భోజనము చేసెదను. అరుం—నాకుఁ బుట్టిల్లు; మీకుఁ బినతండ్రిగారియిల్లు! చాలు లెండి. ఎట్లొయ్యెకట్లు వండెదను. ధర్మా—నేను కూర లేకుండ భోజనము జేయలేను నిప్పున్నదా. అర్పితివా? అరుం—ఉన్నది. ధర్మారావు పోయి దొడ్డిలోనివి కాఁకరకాయలుపడి కోసి యతఁడే కూర వండెను. అతఁడే మఱల నరుంధతికిఁ బ్రాయశ్చియమీఁద నత్తెసరు పెట్టెను. ఆమె 'మీరు వంటచేయుట యేమి' అని మొత్తుకొన్నది. ధర్మారావు 'నీ పఱవకుము. నీకు శరీరమున కాయాసముకలుగు నని

నే ననుకొనుచుండఁగా నటచి యూపిరితిత్తులు పాడుచేసికొను చున్నావు; చాలులే' యనెను. ధర్మారావు భోజనముచేసెను. తరువాత సానిత్రమ్మగారును, నకుంధతియు భోజనముచేసిరి. అప్పటికిఁ బ్రొద్దు తిరిగినది. ధర్మా—పతినినము నిట్లే భోజన మగువఱకు రెండుజాగూలు దాటుచున్నది. ఇంటిలోని చాకిరిశోడను, నీసోదాన దాకిరిభోజనములశోడను నీకు వ్యాధియొక్కవగుచున్నది. వలదని నచో నూరకుండవు కడిగినదే కడిగి దురాచారము వెళ్ళబెట్టు చున్నావు. అరుం—కేఁడు జబ్బుచేసిన దని మాలకూడు తినుచుం దురా? ధర్మా—చారు మనకన్న చెడిపోలేదు. అరుం—చెడిపోక పోయినచో నీసారి సూలదానినే పెండ్లిచేసికొనుఁడు. ధర్మా—చెంపపైని గొట్టరా! తీరకూర్చుండి దుష్టపుసూటలు మాటాడెద వేమి?

మఱునాఁ డుదయమున రాజశేఖరశాస్త్రిగారు వచ్చిరి. యకుంధతిచేయించూచి, వ్యాధిలక్షణములన్నియుఁ గనుగొని'అయ్యా! ఇది రాజయత్క్మవ్యాధి. దీనికి నాయుర్వే దవైద్యమునఁగూడ సోయైనయాషఢియు లేదు. వ్యాధి ముదిరినది. ప్రాథమికస్థితిలో నైనచో నిరాశ యుండెడిది కాదు. ఈమెలో నిది చాల దొంగ వ్యాధిగాఁ బరిణమించెను. ఏడాదినుండి నా కేల చూపించ లేదు? కానిండు. అయినను మందు నడపెదను. ఆమెకు సంపూర్ణముగా విశ్రాంతి నొసఁగవలయును. ఇక్కడకన్న నేదైనఁబల్లెటూరిలో నుంచి నచో శ్రేష్ఠము. మీయత్తవాను రంగాపురముకాఁబోలు! తీసికొనిపోయి యక్కడ నుంచరాదా? దిగ్గజనేకనుక నేను చూచి వచ్చుచుందును' అనెను. ధర్మా—వారికి మాకు రాకపోకలు లేవులెండి! మాయమ్మ పెద్దది ఆమె మంచముమీఁదినుండి లేచుటయే లేదు. పనిసేయ కుండుట యనునది సాగదు. ఇట్లే యెట్లో గడుపవలయును. తమ రాషఢము నడుపుచుండుఁడు. వీలైనంతమట్టుకు తక్కువపనిచేయు నట్లే చూచెదను రాజ—ఇవి రాజులకు రావలసిన వ్యాధులు. పేద సంసారములలో నచ్చినచో నేమిచేసికొనగలము? ధర్మా-రంగారావు గారి కెట్లున్నది? రాజ- ఇంతవఱకు దేహములో నున్న వ్యాధి నిశ్శేష ముగాఁ బోయెట్లే. ఇ.క మఱల నెత్తురు, మాంసము కొత్తది పట్ట

వలయును. అది మఱొకపదినెలలు పట్టవచ్చును. ధర్మా—మా కెపుడు మందు ప్రారంభించెదరు? రాజ—తేపుప్రాద్దుర మంచిది. ధర్మా—న నేమి యిచ్చుందురు? రాజ—మీరా! ఏమి యిచ్చెదరు? ఇచ్చుచున్నది చాలదా? జమీందారుగారివలన బదినెలలనుండి శుంసార మేమో సాగుచున్నది. ఔషధముల కని రెండువేల రూపాయలు తీసికొంటిని. అందులో వెంతలేదన్నను నైదువందలరూపాయలు నాకు మిగులును. జమీందారుగారికి నెమ్మదింపింతువాత నింకఁ గొంతముట్టకపోదు. ఇదియంతయు మీ రిప్పించినదేకదా! ధర్మా—మీరుకనుక నట్లు చెప్పుచున్నారు. రాజ—అది మీతోఁ గనుక.

మఱునాఁడు మందు ప్రారంభించఁబడెను. రాజశేఖరశాస్త్రి గారు 'అమ్మా! తడిబట్ట కట్టుకొనరాదు. బరువుబిందెలు మోయు రాదు. అన్నముమాత్రము తప్పదు గనుక వండిపెట్టుము. తక్కినపని యేదియుఁ జేయకు' మని చెప్పెను. ఆమె యట్లే చేసెద నన్నది.

వైశాఖ శుద్ధ విదియనాఁడు దేవదాసి యలంకరించుకొని దేవాలయమునకుఁ బోయెను. కల్యాణములు ప్రారంభించుట కింక నాల్గుదినము లున్నవి. ధ్వజారోహణ మేకాదశినాఁడు చేసినను నుత్సవముమాత్రము పంచమినాటినుండియే ప్రారంభింతురు. హరప్పనా గుఁడు తల్లికిఁ బితామహికిఁ గర్మలు చేసెను. విదియతోఁ గర్మ లవసానదశకు వచ్చెను. బ్రాహ్మణులు నాలుఁగైదు వేలమంది మైరి. హరప్ప సంభావన విరజిమ్మెను. నాగేశ్వరరావు లేడు గనుక రంగారావుగా రభ్యంతరపెట్టలేదు. ఇప్పుడు రంగారావుగారికిఁ గొడుకే దైవముగా నుండెను. తాను చేసిన ముప్పదినలువదిలక్షల యప్పు తీర్చెను. వ్యయము తగ్గించెను. జమీందారీ మఱల నిలువలో నుండెను. తనకుఁ దెలియకుండ బోలె డంత చదివెను. రంగారావుగారు తనకు వ్యాధి క్రమక్రమముగా నెమ్మదించుచున్న దని కూడఁ దెలిసికొనెను. రెండేండ్లు పెద్దపెద్దయింగ్లీషు వైద్యులు వచ్చి వ్యాధిత త్వమే తెలిసికొనలేకపోయిరి. రాజశేఖరశాస్త్రిగారు చక్కఁగా దత్త్వాచుగుణముగా నౌషధము నడుపుచుండెను. ఈ వైద్యుఁడు లభించుటకుఁగూడ హరప్పయే కారణము. రంగారావు

గాఁకి హరప్ప రామచంద్రుఁడు, ధర్మారావు వసిష్ఠుఁడుగాఁ గని పించిరి. హరప్పనాయనిప్రభుత్వము అష్టదిక్కులయం దున్న రోచుఁ గులు తొండములతో మందాకినీజల మాకర్పించి ఫలఁజెట్లవలె నిర్గమించిన నీటిగుబురులవలె గీర్తి చెట్లు కట్టెను. అవి చిలికిన కేళకలు కాఁగా, మధ్యనున్నకోట యను పూలతోట చల్లఁబడెను. బ్రాహ్మణులు కర్మలు యథావిధిగా జరిపించిరి. ఆ నాఁడు సాయంవేళ మూఁడుజాముల ప్రార్థగువఱకు హరప్ప కాశౌచము వడలెను. ఆయన మొగమున గంధమును, పెద్దకుంకుమబొట్టును దాల్చి నిష్కంధకుఁడు నిశ్చిరస్త్రిఁబడై పైన నొకపట్టుత్తరీయము కప్పుకొని పాదచారియై వేణుగోపాలస్వామియాలయమునకు నడచెను. ప్రార్థుక్రుంకెను. ఆలయముఖగుంటపమున దేవదాసియు హరప్పయుఁ గలిసికొనిరి. హరప్ప దేవాలయంతర్భాగము నెన్నఁడును జూడలేదు. ఆయనకు గాలిగోవురము, ప్రాకారములు, లోనున్న చిన్ని చిన్ని దేవాలయములు, ఆంజనేయస్వామిగుడి, ధ్వజస్తంభము, లోనిసరస్సు, దాని కున్న చలువరాతిమెట్లు, నానాప్రసూనవృక్షములు ప్రహరీలోని వైకుంఠమువోలె నుండెను. ఇరువదిరెండేడ్లుగా నాప్రభువుహృదయముగో దాఁగియున్న భక్తిభావ మా నాఁ డొక్కసారిగా నుబికివచ్చెను. ఆయనకు దేవాలయముగోఁబడి పొరలాడి పులక లలముకొనవలయు నని తోచినది. మూఁడుసార్లు ప్రదక్షిణము జేసి చేయుచుఁ బుష్పవృక్షములన్నియుఁ దనశరీరమునకుఁ దాఁకునట్లు తిరిగెను. సరస్సువద్ద నిలుచుండి యస్తంగతసూర్యబింబారుణ దీధితులు సరోజలముచు రక్తచ్ఛవిమంతముగాఁ జేయుటయుఁ, గ్రమ గ్రమముగాఁ చీకట్లుసాగి సరోజలము వృద్ధశ్రవోపలకాంతి తఱుముకొనుటయుఁ జూడెను. ఈస్వామియాలయము తనదై తన కిన్నాళ్ళుగాఁ జేరరాకపోవుటకుఁ దాఁజేసిన పూర్వపాపమేదియో యని యూహించెను. ఆయనకు దేవాలయములోఁ దిరుగుచున్నంత సేపును భాగవతముచదువుచున్నట్లుండెను. భగవంతునిదశావతారములకథ యాయనమనస్సులోనాడుచుండెను. బృందావనము, వేణుగోపాలుఁడు, గోపికలు, గోవర్ధనపర్వతము, బ్రహ్మాదుగ్రీలు, కాళీయాహిమర్దనము, రుక్మిణీకల్యాణము హరప్పమనోవీధియందుఁ దెరలు తెరలుగా

వచ్చి పోవుచుండెను. అప్పుడు ధర్మారావు వచ్చి ప్రదక్షిణము చేసెను. ఇరువురును ముఖమంటపమునకు వచ్చిరి. అచ్చట వేలాడు గంట మొదట ధర్మారావు, తరువాత హరప్పయు మ్రోగించిరి. బలిపీఠమున్న ముందరియాలయమున గిరిక నిలుచుండెను. ధర్మారావు చూచెను హరప్ప తన చూచునందులో నామెను జూడలేదు. ధర్మారావు హరప్పను బ్రహ్మోధించి గిరికను జూపించెను. ఇరువురు గిరికా సన్నిధానమునకుఁ బోయిరి. గిరికయవస్థ 'యశుగడ్డునకు మాధవాను చింతనసుధామాధుర్యమున మేను మఱచువాని' యన్న పద్యమున కుదాహరణముగా నుండెను. ఆమెకుఁ దనయొడలు తనకుఁ దెలియుట లేదు. ఆమె మనసులో నేడియో యనుకొనుచుండెను. హరప్ప ధర్మారావును జూచి, యామె 'యే మనుకొనుచున్నది' యని ప్రశ్ని చేసెను. ధర్మారావు మనకుఁ దెలియ దనెను. దేవదాసి బిగ్గలగా ననుచుండెను.

‘సఖి హే కేశినుధన ముదారం, రమయ మచూసహ

మదన మనోరథ భావితయా సవికారం

నిభృతనికుంజగృహం గతయా నిశి రహసి నిలీ ను వసంతం

చకితవిలోకిత సకలదిశారతి రభసభరేణ హసంతం.

మయాసహ సహకారం.

సఖి హే కేశినుధన ముదారం రమయ.’

‘కిసలయశయసనివేశితయా చిర మురసి మమైవ శయానం

కృతపరిరంభణచుంబనయా పరిరభ్య కృతాధరపానం

రతిసుఖసమయరసాలసయా దరముకుళితనయనసరోజం

నిస్సహ నిపతితకులతయా మదుసూదన ముదితమనోజం.’

అని పాడుచుండెను. ఆలయములో నొకమూల గూండ్లుకట్టిన కెండు తుమ్మెదలు బొంబు మని శ్రుతివేయుచుండెను. గిరిక మధ్య మధ్యఁ జేతు లాడించుచుండఁగా గలగలలాడి తాళము సరిగాఁబడు చుండెను. విరహసంతప్తయై తన్నునుస్థితితో నుండి భావ్యాశలు త్రవ్వకొనుచున్న యామెను జూచి ధర్మారావు ‘నేడు విదియ కదా’ యనుకొనెను. అర్చకుఁడు విష్ణువాదములు మువ్వరకు నిచ్చెను

హరప్పధర్మారావులనెఱుంగనితన్మయత విష్ణుపాదము లిచ్చువేళకు గిరిక కేమైనదో, యామె పలవంచినది. చేయిఁబట్టి తులసిదళ మందు కొన్నది. మువ్వరును ముఖమంటపమునకు వచ్చి మొదట దేవదాసి, తరువాత ధర్మారావు హరప్పలుగా మఱల గంట మ్రోఁగించిరి. దేవదాసి విశ్రమించుటకుఁ గూర్చున్నతరువాత హరప్పధర్మారావులను జూచెను. హరప్పరు జూచి యామె లేచి నిలుచుండెను. హరప్ప మనసులో నమస్కార మాచరించెను. మువ్వరును గూర్చుండిరి. హరప్ప దేవదాసిని 'తల్లీ! కల్యాణ మెప్పు' డనెను. దేవదాసి 'యెప్పు డైన నేమి? నాకు దినములు గడచుటయేకదా!' యనెను.

ధర్మా—పంచమినాఁడుత్సనములు ప్రారంభింపఁబడును. దేవదాసి—స్వామిదర్శనము చేసితిరా? హరప్ప—చేసిరాము. దేవ—స్వామి యెట్లున్నాఁడు? ధర్మా—కల్యాణమున కభిముఖుడై యున్నాఁడు. దేవ—కల్యాణమునకుఁదగిన సంభాషములు సమకూర్పఁబడినవా? హరప్ప—నాసమకూర్చుట సగమేకదా! ధర్మా—తక్కినసగము సమకూర్పఁబడియేయున్నది. దేవ—ఆ సగము మాయన్న సమకూర్చినాఁడు ధర్మా—మా చెల్లెలు సమకూర్చినది. హరప్ప—మీ యిద్దఱును గలిసి సమకూర్చితిరి. పంది ల్లేప్పుడు వేయించెదరు? దేవ—సప్తాహమునకు వేసినంత పదిల్లు వేయించవలయును. ప్రాకారములోపలఁ బందిళ్ళు నద్దు. స్వామిముందరవీధి యంతయు బందిల్లు హరప్ప—చిత్తము. ధర్మా—తేపే ప్రారంభించవలయును. దేవ—నే నీమూన్నాళ్ళు దేవాలయములోనికి రాను. హరప్ప—ఎందుచేత? దేవ—నా కీ స్వామితో నేమిపని యున్నది? ఉత్సవములు పదిరోజులు మాత్రము వచ్చెదను. ధర్మా—ఈస్వామి మీస్వామికదా! దేవ—కాక యేమి? నా స్వామి నాయందే యున్నాఁడు.

అని దేవదాసి బిగ్గఱగా చనువ నారంభించెను:

'వేదా నుద్ధతే జగత్సనిహతే భూగోళ ముద్భితతే
దైత్యా న్దామితే బలిం ఛలయతే క్షతక్షయం కుర్వతే
పౌష్ట్యం యతే హలం కలయతే కారుణ్య మాతన్యతే
ప్లేచ్ఛానము ర్భయతే దశాపృతికృతేకృష్ణాయ తుభ్యం నమః'

దేవదాసి మజల తన్మయత్వస్థితిని బొందును.

‘ప్రథమసమాగమలజ్జితయా పటుచాటుశతై రనుకూలం
మృదుమధురస్మితభాషితయా శిథిలీకృతజఘనదుకూలం
సఖి హే! కేశిమథన ముదారం, రమయ మయా సహ.’

హరప్పయు ధర్మారావును లేచి నిలుచుండి స్వామికి నమ
స్కారముచేసి గృహాభిముఖులైరి. ఒకరాత్రివేళ కబీరు వచ్చి దేవ
దాసి నింటికిఁ దీసికొనిపోయెను. దారివెంట దేవదాసి యొడ
లెఱుంగదు.

రామేశ్వరశాస్త్రి యాతేండ్లవాఁడు. ఎప్పుడు నింటిలో
నుండఁడు. కొంపకొంపకు సంచారమా చేయుచుండును. వలదన్నచో
నూరకుండఁడు. వ్యాధిగ్రస్తురాలైన తల్లియు నతఁ డింటివద్దనున్నచోఁ
బ్రాణములువేధించు నని యతనియిష్టమువచ్చినట్లు తిరుగనిచ్చును.
శాస్త్రి కాఁపుపిల్లలతో రెడ్డికుట్ట నుండఁగోరినది గోడీబిళ్ళలాడును.
దేవాలయముగోనికిఁ బోయి పులిజూడము, దాడి మొదలైన
యాట లాడును. కంచెలవెంటఁబోయి తిరుగును. అతనియిష్టము వచ్చి
నపు డింటికివచ్చును. తల్లిరెండువాయింది యన్నము పెట్టును. అన్నము
తినిన దాలస్యముగ మజల మారేగఁబోవును. అతఁడు తదియనాఁడు
కోటలోనికిఁ బోయెను. ధర్మారావుగారికుమారుడని ఎవరు నడ్డగించ
లేదు. అతఁడు సరాసరిపోయి రంగారావుగారిమంచ మున్నయెడఁ
గూర్చుండెను. మేడమెట్లు తానే ఎక్కెను. అతఁడదివఱకై దాటుసార్లు
కోటకుఁబోయి త్రోవలు, దొడ్లు చూచియే యుండెను. రంగారావు
గారు నిదరించుస్థలము రెండుజామలగుటచేతఁ బరిచారికలు విసజ్జించి
చనిరి. అందుచే శాస్త్రి నడ్డగించువారు లేకపోయిరి. రంగారావు
శాస్త్రి నెఱుంగఁడు. శాస్త్రి పొయి యచటఁ గుర్చుండెను. రంగా
రావుగారు నిదరించుచుండిరి. ఆయన కొకస్వప్నము వచ్చెను.
సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామి వేయితలఁతో మొదట గోచరించెను.
క్రమముగా నొక్కొక్కఁడే శిరసులన్నియు మాయమై రెండుశిరసులే
నిలిచియుండెను. అందులో నొకఁడు పరిచ్ఛిన్న మయ్యెను. ఒక లల

తోడి స్వామి వ్యాధిగ్రస్తునిబోలి తూలిపోయెను. తాను రెండవతల
యతికించవలయు నని యొక కాగితపుముక్క చుడచి శిరస్సువద్ద
తగిలించెను దానిని స్వామి కొటికివేసెను. ఆ ముక్క- రెండై క్రింద
పడెను. రంగారావునునస్సులో 'వేయితలలస్వామి కొక్కతల మిగిలి
నది. ఇదియంతయు నేను చేసినతప్పు. నాతప్పు దిద్దుకొనుట యెట్లా'
యనుకొనెను. అంతలో నొకధ్వని వినబడెను. 'తప్పు దిద్దుకొను
కొనుటకు వీలులేదు. కాని యాతప్పువెంటనే నీకుఁ బాపము సంక్ర
మించినది. ఆ పాపము నిష్కరించుటకు వీలున్నది' యని వినఁ
బడెను. రంగారావు సుషుప్త్యవస్థలోనే యట్లు భావించెను: 'నేను
కేషబ్జీయతానయాయని. నా కీ సర్పములు మొదలైనవానియందు
దేవతాబుద్ధి లేదు' అని. స్వని యన్నది: 'నాగేశ్వరరావు నీవు చేసి
కొన్నపాపమునకు ఫలము. అతఁడు నీన్న మతభ్రష్టుని జేసి రాజ్య
మును గలుపితము చేసెను. నీవు పరమతస్థుడవు కావు ఇన్నాళ్లును
నిన్ను వదలితినిగాని మఱల నీకొఱకు వచ్చితిని.' రంగారావు
'పాపనిష్కృతి యేరీతి ఎరుగుదు'నని యడిగెను. అంతలో రంగా
రావునకు భయముకలిగి కనులు తెరిచెను. ఎదురుగా రామేశ్వర
శాస్త్రి కనిపించెను. ఆయనకు స్వప్నభ్రాంతి పోలేదు. కుఱ్ఱవానిని
జూచి 'నీవు సర్వాకృతివదలి బాలునివోలే నేలకనిపించుచున్నావు?'
అనెను. శాస్త్రి-నా పేరు రామేశ్వరశాస్త్రి. రంగా-మీ రనినచో
నాకుఁ బడదు. నేను తప్పుచేసితిని. మీశమారుఁడు ధర్మారావు
గారు మహాత్ముఁడు. నేను మిమ్ముఁ బరిత్యజించితినిగాని, చూహరప్ప
నాయఁడు మీశమారుని బరిత్యజించలేదు. మీరు బాలురై నా
కేల కనిపించుచున్నారు?

రామేశ్వరశాస్త్రి జమిందారువేయప్రశ్న లర్థముచేసికొన
లేకపోయెను. అతఁడు తా నచ్చటికి వచ్చినందులకు నాయన కోపిం
చక తనతో మాటాడుచుండుటకు నాశ్చర్యపడెను. అతఁడు సమా
ధానము చెప్పలేదు. రంగారావుగా రొత్తిగిలెను. మెత్తనికఱపులు
మూఁడునాల్గువేసి యాపైని ప్రభువు పరున్నను నాయనబానికలు
గుచ్చుకొనుచుండెను. ఆపక్షలో నాయనకుఁ దా నున్నది స్వప్న
స్థితీకా దని తెలిసెను. మెలకువ వచ్చి నాల్గుదిక్కులఁ జూచెను.

జాగ్రదవస్థగాని, స్వప్నావస్థ కాదు. ఆయన పిల్లనానివంకఁ జూచి
యితఁ డెవ రిచ్చటికేలవచ్చెననుకొనెను. జాగ్రదవస్థవెంటనే జమీం
దారీదర్జాయు వచ్చెను. రంగారావు నుఱలఁ గుఱ్ఱవానిని బలుకరించ
లేదు. రంగారా విట్లాగోచించుకొన నారంభించెను: 'నాకుఁ జను
తొక్కరమైన స్వప్నము వచ్చినదే! పాపనిష్కృతి యెట్లు కలుగును?
ఎట్లు కలుగునో తెలియదు. ఈ స్వప్నమునందు సుబ్రహ్మణ్యశ్వ
రుఁడు గోచరించి నన్నుఁ దాను వదలిపెట్ట లేదని చెప్పెను. నాగే
శ్వరరావు నాయాస్తి నేమి పాడుచేసెను? అది నేనే చేసితిని. అతఁడు
నన్ను మతభ్రష్టుని జేసె ననెను నా కతనిమత మిష్టమై నేనే స్వీక
రించితిని. అతఁడు నాపాపమున కాకార మనెను. ఈ కుఱ్ఱవాఁ
డెవరు? నాపాపమునకు నిష్కృతి యేమియుఁ జెప్పలేదేమి? ఈ కుఱ్ఱ
వాఁడు బీరువాశలుపులు బ్రద్దలుకొట్టునేమో? పాపనిష్కృతి యెట్లు?
ఇది చమత్కారము. నే నారోగ్యవంతుఁడనుగా నున్నన్నినాళ్లు
నాకు భగవంతునిమీఁద బుద్ధివలేదు. ఇప్పు డారోగ్యము విచ్చి
న్నమై, మనస్సు భగవంతునిమీఁదికి దిరుగుచున్నది. ఇంగ్లీషులో
వెనుక నొకకథ చదివితిని. "ఒక పరమనాస్తికుఁ డున్నాఁడు. వాఁడు
దేవుఁడు లేడన్న లేఁ డని హిరిణ్యకశిపునకన్న నెక్కువ
వాదించెను. వాఁడొకనాఁడు గుఱ్ఱముమీఁద పికారుపోయి యొక
కొండమీఁద దారితప్పి యొకచిన్నతాతిగోడమీఁదఁ బోవుచుండెను.
ఆ గోడ కొకవైపున మహాఅగాధము. రెండవవైపున నీలసర్పవత్పరి
సర్పమాణమహాసాగరతరంగములు. ఎటుచూచినను కన్నులు తిరుగు
చున్నవి. గుఱ్ఱముమాత్రము మివులజాగ్రత్తగా నడచుచుండెను.
'అహ! ఈ యగాధములోఁ బడిన నే మగుదును? వేగమ. చేత నేలకుఁ
జేరకముందే శరీరము గుండనియండ యవునేమో! సముద్రములోఁ
బడిన నే మగుదును? జలజంతువులు నా నీడనే వచ్చుచున్నట్లున్నవి.
అవి నన్నుఁ గనీతీరఁ గొటికి యాహారముగ భక్షించును. పడినచో
గుఱ్ఱమును, నేనును బడుదుమకదా! గుఱ్ఱ వెట్లునా న్నాకైనే పడును.
ఈకినుమ దాటుట యెట్లు? సమముగా నిది చూచినచో భగవంతు
నకు--' అంతవఱకు వచ్చి యా మహానాస్తికుఁడు తనకు భగవంతు
డన్నభావము కలిగినందుల కాశ్చర్యపడి 'అహ! భగవంతుఁడన్నాడు

ఉన్నాఁడన్నమాట కష్టములలో నున్నవారికిఁగాని తెలియదు. ధనముదాంధులకు ధనము, శస్త్రసాదనామార్గములు గాక మఱొకటి తెలియదు. దరిమిఁడు, దుఃఖి, కష్టజీవి, వ్యాధిగ్రస్తుడు - భగవంతుఁడు వీరికున్నాఁడు” అనుకొనెను. నిజముగా స్వామి నాయకుఁడైనప్పుడుగనుకనే వాకింతదీర్ఘవాస్యి తెచ్చెను. అవును. కష్టములు లేనప్పుడు దైవమునందలియూహ యేల కలుగును? కేవలముతిమంతయు సుఖములలో నున్నవారికొక కేర్పడినది. వారు తెల్లనిచొక్కాలు విలాసముకలజీవితము ప్రకటింతురు. అది యేవో సార్థక లంఘుగాని, వానివలన నిజముగా హృదయములు చలించుచున్నట్లు లేదు. మత మెప్పుడును వ్యక్తివిషయము; సంఘవిషయము కాదు. దుష్టములు సంఘవిషయ మని భ్రమింపఁజేసి స్వలాభపరాయణు లగుచున్నాడు.” రామేశ్వరశాస్త్రి యింతసేపు కూర్చుండెను. ఊరకే జమిందారునివంకఁ జూచుచుండెను. రంగారావు మఱల నతనిని ‘నీ పేరేమి’ యని యడిగెను. అతఁడు ‘రామేశ్వరశాస్త్రి యని చెప్పలేదా’ యనెను. రంగా—ఈ యిల్లెవరిది? రామే—మా జమిందారుగారిది. రంగా—మిజమిందా రెవరు? రామే—హరిప్పనాయకుఁడుగారు. రంగా—నీ వెవరికుమారుఁడవు? రామే—ధర్మారావుగారి కుమారుఁడను. రంగా—నే నెవరిని? శాస్త్రి—మీ రెవరో నాకుఁ దెలియదు. పండుకొని యున్నా రేమి? పాము కఱచినదా ?

నాల్గునాళ్ళక్రింద నొకకాపునకు బాము కఱచి యతఁడు మంచములోఁ బడియుండఁగా రామేశ్వరశాస్త్రి చూచెను అతని యాప్రశ్నకు రంగారావుగారు చకితుఁ డయ్యెను. రంగా—నీ విచ్చటి కెందుకు వచ్చితివి? రామే—మాజమిందారుగారికోట చూచి పోవుటకు వచ్చితిని. రామేశ్వరశాస్త్రి రంగారావుగా రెవరో తెలియకపోవుటయు, తతఁడు వ్యాధిగ్రస్తుఁడై యుండుటయు, దనతో మాటాడుచుండుటయు నీమూఁడును హేతువులుగా నిర్భయుఁడై రంగారావుగారితో మాటాడుచుండెను. రంగా- నీ వేమి చదువు కొనుచున్నావు? రామే- నేను చదువుకొనుట లేదు. రంగా—ఏమి చెయుచున్నావు? రామే—నీమచింతకాయలు కొట్టుకొనుచుంటిని.

అందులోని పప్పు చాలబాగుగా నుండును. కడుపులో బసరు పెరుగు నని చెప్పుదురుగాని వానిరుచి మఱి వేనికిని లేదు. రంగా—నీతో బాలురు చదువుకొనుట లేదా? రామే—చదువూ? ఎవ్వరు నిప్పుడు చదువుకొనుట లేదు. అందఱును సీమచింతకాయలే కొట్టుకొనుచుండిరి. దానిపప్పు చాలరుచి పసరు పెరుగునందురు కాని నాకు నమ్మకము లేదు. అంతపసరుపెరిగినచో నాల్గునాళ్ళు జ్వరము వచ్చును.

ఇరువది ఏడవ అధ్యాయము

కల్యాణోత్సవమునకు రమ్మని శశిరేఖాకీర్తులకు, ననసూయా పశుపతులకు, ఛాయాసూర్యపతులకును ధర్మారా నాహ్వనములు పంపించెను. నాలుగైదేండ్లకుండి వారు వచ్చెదము వచ్చెద మన్నారు. కిరీటి తన పెండ్లి నాఁడు మ్రొక్కుకొన్నాడు; 'ప్రతియేట వచ్చి మ్రొక్కు తీర్చెద' మని. ఇంతవఱకును రాతేను. చిన్న యరుంధతికిఁ బన్నెండేండ్లు వచ్చినవి. ఆమె యీ నాలుగేండ్లకుండి పెద్దయరుంధతి ప్రస్తావన చేయనిదినము లేదు. సూర్యపతి స్నేహితు లందఱును మఱల నొకసారి కలిసికొనవచ్చునని వచ్చుటకు నిశ్చయించెను. ధర్మారావు బావమఱిందులును అక్కగారలును బిల్లలతో వచ్చిరి. పంచమినాఁటికి నిల్లంతయుఁ గలకల లాడుచుండెను. అరుంధతి యుత్సాహముతో వ్యాధిగ్రస్తురాలుకానట్లే కనిపించెను. నల్ల నిచీరకట్టి, మాకుపచ్చరైక తొడిగి, కనులసిండఁ గొలుకులదాఁక సన్నని కాటుకలేఖ తీర్చిదిద్ది, మొగమునః బెద్దదియు జిన్నదియుః గాని కుంకుమబొట్టు తాల్చి పెదవులపై మందహాసము తాండవించఁగా నాఁడుబిడ్డలను స్నేహితురాండ్రు నెదురుకొని మర్యాద చేసెను. ఆమె యందఱకు నారోగ్యవతిగానే కనిపించెను. ఆ యుత్సాహములో నామేశరీరకార్యము తెలియలేదు. అనసూయాపశుపతులు పంచమినాఁడుప్రొద్దున వచ్చిరి. చిన్నధర్మారావును చిన్నయరుంధతియుఁ దలిదండలవెనుక నడచివచ్చిరి. చిన్నయరుంధతి శరీరము మీఁదికి గొంచెముదూరమున నున్న మన్మథునివెలుఁగు పడుచుండెను. ఆమెతనూలత కోరికిత మగుచుండెను. ఆమె కన్నులలోఁ గంటితుదలలో నవుచుకాదన్నవక్రిత గోచరించుచుండెను. ఆమె నడచుచుండఁగాఁ బాదవిన్యాసము లఘువు గురువుగాక మధ్యస్థ ముగా నుండెను మనిసి బొద్దుమనిసి. పుష్టిగలిగిన శరీరము, పరిపోషణచేత కల్యాణమును దఱుసుకొన్నది. దీర్ఘములైన శిరోజు మాలు కేణీబంధమునవచ్చి జడకుప్పెలు వేసిరి. బరికిణీకుచ్చెలలు

పాదాంగుష్ఠములమీదఁ జివురునృత్యమాడుచుండెను. ఒల్లె పయ్యె
దగాఁ దిరిగి వీపుపైఁ జీరాడినకొంగుచివరి జరీకాంతులు జడ
కుప్పెలబంగారుకాంతు లీనిన ప్రవాహమువలె నుండెను. ఆమె
మొగమునఁ జెంపలకొఱగిననేతములనుండి వెలువడిన యపొంగ
రేఖలు కొసలుతేరిన యింద్రనీలరత్నములతుదలుతోడిగిన కాంతి
వెల్లువలవలె నుండెను. ఆమె పెద్ద యరుంధతిని జూచినంతనే
తటాలునఁబోయి యామెను గొఱిలించుకొనెను. ఆమె వచ్చినవేగ
మున కరుంధతి తాళలేక ప్రక్కనున్న బల్లపైఁ జదికిలఁ
బడెను. అననూయ యన్నది: 'నీ వామెను నిలువనిచ్చునట్లు లేదే'
యని. పెద్దయరుంధతి 'పసిపిల్ల' దాని కేమి తెలియుచు? ఎన్నాళ్లై
నది నేను దానిని, అది నన్ను గొఱిలించుకొని' యనెను. పశుపతి
'ప్రతిదినము నీస్మరణయే. దానికి సుబ్బన్న పేటలో వచ్చి యెప్పుడు
న్రాలుదునూ యని యున్నది. వచ్చి వ్రాలినది' అనెను.

ఆ మధ్యాహ్నము హైమవతీసూర్యనారాయణలు వచ్చిరి.
వారు వచ్చి చాల ఏండ్లైయినది. రంగాజమ్మగారు చనిపోయినప్పుడు
వచ్చినరాక మఱల నీ నాఁడు. అరుంధతి కాపురమునకు వచ్చుట-
రామేశ్వరశాస్త్రి కలుగుట-యీసంగతులు వారికి వార్తగాఁ దెలియు
టయేకాని కనులారఁ జూచినది లేదు. వారువచ్చినంతనే రామేశ్వర
శాస్త్రి యొడలునిండచుమ్మతోఁ జింపిరితలతోఁ జిరిగిన లాగు
చొక్కాలతో వాకిటఁ గూర్చుండియుండెను. వా రతనిని జూచి
యెవరిపిల్లవాఁడో యనుకొని 'యబ్బాయీ! ధర్మారావుగారింటిలో
నున్నారా?' యని యడిగిరి. ఆతఁడు వా రెవరో నాకుఁ దెలియదు.
వారి దీ యిల్లే యైనచో నింటిలోనికిఁబోయి కనుఁగొనుఁ' డనెను.
వారు లోనికిఁ బోయిరి. అరుంధతిధర్మారావులిద్దరు చాలదినము
లకు వచ్చినవారిని గొఱిలించుకొని, మర్యాదచేసి పరస్పర మానంద
ముచు వెలిబుచ్చుకొనిరి. హైమవతి 'యేమే, యరుంధతి! పిల్లవాఁ
డెచ్చట? నాకన్నులు కాలిపోను! నేను వాని నింతవఱకుఁ జూచుకో
నైన లేకపోయితిని. ఏమోనమ్మా, వచ్చుచుఁబోవుచున్నఁగదా,
బంధుత్వము! మీరు మామీఁద 'శీతకన్నే' వేసిరి. తమ్ముడని,
మఱదలని వచ్చుటయుఁజూచుటయే లేకపోయెను. పిల్లవాఁడెచ్చటికిఁ

బోయినా' డని. యడిగెను. ధర్మారా 'వరుగుమీఁదఁ గూర్చు
న్నాఁడే యింతవఱకు! మఱల నెచ్చటకైనఁ బోయెనేమో! వాఁడు
వట్టి యాగమ్మకాకి. కాలిలోఁ బురు గెప్పుడును దొలుచుచునే
యుండును' అనెను? హైమవతి 'యరుగుమీఁద లేడే' యనెను. ధర్మ
రావు—నీవు వాని నెఱుఁగ వాయెచు. అరుగుమీఁద లేడని నీ
కెట్లు తెలియును? సూర్యనారాయణ—ఆ అరుగుమీఁదఁ గూర్చున్న
వాఁడు వాఁడే కాబోలును! 'ధర్మారావు నింటిలో నున్నాఁడా'
యని యడుగఁగా 'ధర్మారా వెవరో నే నెఱుఁగ' నన్నాడు.
వట్టి గడుగ్గాయివలె నున్నాడు. అరుంధతి—అయినచో వాఁడే వాని
పద్ధతులన్నియు నంతియే. వానికిఁ దండ్రుమాటకూడ లెక్కలేదు.
హైమ—అట్లయినచోఁ బిల్లవాని నదుపాజ్జలలోఁ బెట్టుకొనరా?

అనసూయాపశుపతులకుఁ జుట్టములకుఁ బరిచయము కలిగెను.
సూర్యనారాయణగారు పశుపతి ధనవంతుఁ డని తెలిసికొని యాయ
నను జాల గౌరవించెను. సూర్యనారాయణగారిలోఁ బూర్వముకన్న
కొంతమార్పు గలిగెను. ఆయన కేబదియేండ్లు దాటినవి. మనిసి
స్థూలకాయుడై వృద్ధునివాలకిము పడెను. అరుంధతి 'శ్రీలక్ష్మీ
రాలే దేమి' యని యడిగెను. 'శ్రీలక్ష్మీ' హైమవతి పెద్దకూతుఁడు.
ఆమె కిద్దరు పిల్లలు. 'ఆమెను భర్తపంపించ' లేదని హైమవతి చెప్పెను.
తక్కిన యిద్దరు కూతురుండ్రును, తరువాతఁ గలిగిన యిద్దరును నలు
వరు పిల్లలు వచ్చిరి. రామేశ్వరశాస్త్రి యింటిలోనికి వచ్చెను.
అరుంధతి 'ఇడుగో మేనల్లుఁ' డని చూపించెను. హైమవతి యిట్లు
రా నాయనా! నీ వెంత యల్లరివాడవురా! ధర్మారావునే యెఱుఁగ
నన్నావు. మీ యమ్మ వడిగలతనమంతయు నీవద్దనే యున్నది.
ఏమే యరుంధతి! పిల్లవానిని దండి యెవరోకూడ నెఱుఁగకుండఁ
గన్నావే' యనెను. సూర్యనారాయణ 'అది వానికోవలలోని జబ్బే
తప్ప వానిచోస మేమియు లే' డనెను.

ప్రాద్దుకుంకువేశకు శశిరేఖాకిరీటులు ఛాయాసూర్యులు
విచ్చేసిరి. శశిరేఖ కిద్దరు పిల్లలు. ఒకఁడు కుమారుఁడు, రెండవది
యాడపిల్ల. కుమారున కైదేండ్లు, ఆడపిల్లకు రెండేండ్లు. వీరు కాక

వారికి నలుగురుపిల్లలు పుట్టిపోయిరి. కిరీటి ధర్మారావునుజూచుచునే యొకరినొకరు కవుగిలించుకొనిరి. సూర్యపతి ధర్మారావును వెనుకకులాగి 'చాలులే! ఎవరైనఁజూచిన నన్నదమ్ములనుకొనరు, భార్య భర్తలనుకొందు' రనెను. ధర్మారావు 'వాగకు! ఎన్నియేండ్లు వచ్చిన నేమి? నీకుఁ జిన్నప్పటివాసన పోలే' దనెను. అరుంధతీ ఛాయాశశిరేఖలు మువ్వరున్నహితులవంకను నివ్వెఱవోయి చూచుచుండిరి. ధర్మారావు కన్నీళ్ళు పెట్టుకొని 'రాఘవుఁడు లేడుకదా' యనెను. తక్కిన యిద్దరును లేతయొగములు వేసిరి. పశుపతివచ్చి, వచ్చిన స్నేహితులను జూచి ముసిముసినవ్వులు నవ్వెను. సూర్యపతి 'ఏమండీ! ఉండినుండి సుబ్బన్న పేటకు వాయువిమానములు వేసిరా' యనెను. పశుపతి 'కాదు, రైలుమీఁదనే వచ్చితి' ననెను. సూర్య—రైలు బెజవాడమీఁదుగానే వచ్చుచున్నదా, యిప్పుడు? కిరీటి—మీఁదుగా వచ్చుట లేదు. ఊరినడుమనుండి వచ్చుచున్నది. ఆ రైలు దిగి యీరైలు లెక్కుటకు నీ యాజ్ఞ యెందుకు? నీ యింటికిఁగూడ రైలు వేయించకపోతివా? ఆ రైలుమీఁద మీ యింటికి వచ్చెడివాఁడు. ధర్మా—నీ వే రైలుమీద వెళ్ళితివి? సూర్య—మీ రైలును బ్రాహ్మణులకదా! మే మిద్దఱమును బ్రాహ్మణేతరులము. పశు—నేనును బ్రాహ్మణేతరుఁడనే. ధర్మారావుకొక్కఁడే బ్రాహ్మణుఁడు. ధర్మా—కిరీటిగూడ బ్రాహ్మణుఁడే. సూర్య—ఏమో! ఈ యూరు తెచ్చితివి. మాపిల్లలతో నే నెచ్చటికిఁ బయటికిఁబోను. ఈ పదిరోజులైనతరువాత జాగ్రత్తగా మమ్ము బెజవాడ చేర్చుము. కిరీటి—మీ పిల్లల నెచ్చట నెవ్వరును గొలుకుకొనితినరు. ఒక వేళఁ దిన్నచో పశుపతిపిల్లలను దినవచ్చును. ధర్మా—ఏమి? బండి పశుపతిమీఁదికిఁ బరుగెత్తుచున్నది? కిరీటి—సీ భార్య యరుంధతి; ఆయనకూఁతు రరుంధతీ? నీవు ధర్మారావున; అతని కొడుకు ధర్మారావు.

అంతలో నచ్చటికిఁ గుమారస్వామి వచ్చెను. కుమారస్వామిని జూచి నలువురు నానందపడిరి.

కిరీటి—ఉద్యోగమునకు నున్నచుట్టితివటగదా! కుమార—
మీరు తహసీల్దార్ చేసినట్లు. ధర్మా—కుమారస్వామికి కొడుకోయీ!
వాఁడింకొక ధర్మారావు. కుమార—నేను మాస్టరుగారిద్వారా
చెడిపోయినాను. నాకొడ్డకై నను బాగుపడఁగలందులకు వాని కా
పేరు పెట్టినాను పశు—ఇ దేమిటి? స్వవచోవిఘాతముగా నున్నది?
సూర్య—ఉద్యోగము పోయిన దెందుకు? కుమార—ఉద్యోగము
పోయినదందుకు కాదండీ! నేను శ్యామలను బెండ్లి చేసికొన్నవాఁడను.
చక్కఁగా నియోగులలోఁ బుట్టినవాఁడను. వైదిక బ్రాహ్మణునివలె
నున్నందుకు.

నాంచారమ్మయు రాజేశ్వరుఁడును వచ్చిరి. నాంచారమ్మ
మనిసి వట్టి పిచ్చిద, కాని పొదుపరి. భర్త సంపాదనపరుఁడు కాదు.
ఆయన కొద్దిగా సంగీతము చెప్పుకొనెను. ఆయన యేలూరిలో ధన
వంతులయింటిబాలికలకు సంగీతముచెప్పి నెలకు యిరువది, యిరువది
రెండు సంపాదించును. నలువురు పిల్లలు. ఈ సంసార మీదలేక
నాంచారమ్మ చాలకష్టపడుచుండెను. సుబ్బన్న పేటకు వచ్చుటకుఁ
గూడ వారిద్దఁ డబ్బులేకపోయెను. ఆయనను బావమఱిది సర్వ
స్వతంత్రుడు గనుక, తనచేతఁ జిన్న సభ చేయించి, తృణమో
పణమో యిప్పించునని రాజేశ్వరుఁడు వచ్చెను. ఆయన గొంతు
కయు పౌఢ్యముగా నుండదు. నాంచారమ్మ మెడలో మంగళ
సూత్రము, నల్లపూసలు మినహాయించి యేమియు లేవు. రామేశ్వర
శాస్త్రి తనకూఁతు నతని కిచ్చునప్పుడు వారికి యాస్తి యీవలె నని
యూహించెను. కలిగినయూహ కొన్నాళ్ళు జరుపక కాలయాపన
చేసెను. అంతలో శాస్త్రిగారినియే యైపోయి రెండవయల్లున
కేమియు నీలేకపోయెను. రాజేశ్వరునితండ్రి సాంగాధ్యయనపరుఁడు.
సోమయాజి. పేరుప్రతిష్ఠలు పడినవాఁడు. కుమారుఁడు తండ్రియంత
గాకపోయినను నందులో నగమైనఁగాఁడా యని రాజేశ్వరునకుఁ
గూఁతు నిచ్చెను. ఆ సతీశతులిద్దఱును వచ్చి యెటుచూచినను ధన
వంతులై నబంధువులతోనిండిన యయింటిలోఁ దాము పేదవారిమని
యూహించుటచేతఁ గ్రొత్తివారివలె, దెలతెలవోయిరి. ధర్మారావు

పోయి బావగారిని గాఁగిలించుకొని తెచ్చెను. రాజేశ్వరునిమొగము వికసించెను. కడసారి శిశువును దనచంకకుఁ దీసికొని, నాంచారమ్మ నింటిలోనికిఁ దీసికొనిపోయెను. అరుంధతి చిన్నవదిచెగారిని, నామె భర్తను నెక్కువగౌరవము చేసెను. వారు పేదవా రేమైన ననుకొందు రని యట్లు చేసినదానికి సూర్యనారాయణగా రప్పుడే మొగము ముడుచుకొనెను. కాని పదిమందితోఁ గలకలలాడు నింటిలోఁ బరాయిపెద్దమనుసు లున్నచోటఁ దనకోపము ప్రకటించరా దని దిగమింగి మానముమాత్రమే ప్రకటించెను. రాజేశ్వరునికూతురు మూఁడేండ్లపిల్ల. సుశీల బక్కపలుచనిదై యేడాదిపిల్లవలె నుండెను. ధర్మారావు దాని నెత్తుకొనెను. ధర్మారావుకొడుకు సుశీలను జూచిన నతని కేలనో ముద్దయినది. తండ్రిచంకలోనుండి సుశీలను దీసికొని తా నెత్తుకొనెను. ఇంతమంది యొక్కసారిగా వచ్చిన బంధువులలో మిత్రులలో బంధువులెవరో స్నేహితు లెవరో యెవరెట్టిబంధువులారామేశ్వరశాస్త్రికిఁ దెలియలేదు. సుశీలకుఁ దల్లిదండ్రులగుటచేత నాంచారమ్మయు, రాజేశ్వరుఁడును నందఱికన్న దగ్గఱబంధువు లను కొనెను. తరువాత దగ్గఱబంధువు సూర్యపతి. అతఁడు వచ్చినప్పటి నుండియు రామేశ్వరశాస్త్రివంకఁ జూచి చమత్కారముగా నవ్వును. అతనితో నింతవఱకు మాటాడలేదు. ఆ నవ్వుతో సూర్యపతి దగ్గఱ బంధు వయ్యెను.

ప్రొద్దు క్రుంకినది. స్త్రీలందఱును వెనుక వొడ్డిలో నుండిరి. పురుషులందఱును బంచమినాటి పలుచనివెన్నెలలకు లుబ్బులై, వేసఁగియుక్కలకుఁ దాళలేక వాకిటఁ జాఁపలమీఁదఁ జేరిరి. అందఱును గూర్చుండి పరిహాసోక్తులు, ఆనందవచస్సులు నాడుచుండిరి. సన్నని చిక్కిపోయిన నల్లని మనిసి, పొట్టివాఁడు, మేనిలో నూపిరి లేదన్న ట్లున్నవాఁడు వారివద్ద కొకఁడు వచ్చెను. అతని తల యంతయుఁ జింపిరిజట్టు- ఖద్దరు కావలయు- ముతుకది మలినమైనది- ధరించెను. గుండీలులేని చొక్కా - కుడిబుజముమీఁదికి జాఱిపోవు చున్నది - తొడిగెను. ఒక యుత్తరీయము పైని వేసెను. మనిసి భిక్షు కునివలె నుండెను. ధర్మారావుచూచి 'ఎవడు వా' రనెను. ఆ ప్యక్తి

మాటాడలేను. కిరీటి లేచి చూచెను. లేతవెన్నెలలో, నతఁ డెవరో తెలియలేదు. కిరీటికి సుబ్బన్న పేటలోని జను లెట్లు తెలియుదురు? అందఱురు లేచి చూచిరి.

సూర్యపతిధర్మారావులుచూడలేదు. చివరకు ధర్మారావు లేచి మొగములో మొగ ముంచి చూచెను. ఎచ్చటనో చూచినట్లున్నది. ఎవరో సరిగా గుర్తు తెలియలేదు. సూర్యపతిని చిలిచి 'యితఁ డెవరో చూడు' మనెను. సూర్యపతియు నిదానించి చూచెను. 'ఎవరు మీ' రని యడిగెను. ధర్మారావు 'మీ దే యూ' రనెను. ఆ మనిసి 'నూది' నరసారావుపేట' యన్నంతలో 'రాఘవరావు, రాఘవరా'వని యిర్వొకఁడు గొనిలిచ్చుకొనిరి. కిరీటి వచ్చి మొగ ములో మొగ ముంచి చూచెను. 'ఇట్లు మాటిపోతి వేయి? ఎచ్చట నుండి వచ్చితివి? రెండున్నలుయొడ్లుదాక శిక్ష వేసిరి? అప్పుడే మైనదా? ని న్నెప్పుడు విడుదలచేసిరి? బెజవాడపోయి వచ్చితివా?' అని యొకలక్ష ప్రశ్నలు మువ్వరును గురిపించిరి. రాఘవరావు 'నా కోపికగాలేదు. మొట్టమొదటఁగూర్చుండనిం' డనెను. ప్రత్యేకముగా నొక చాపపటచి దానిపైరాఘవరావును గూర్చుండఁబెట్టి, మువ్వరునుజుట్టురు జేరిరి. ధర్మారావుపోయి 'వేన్నీ ధ్లున్నవా'యనియడిగెను. 'ఉన్న'వని చెప్పిరి. వెంటనే రాఘవరావుచేత స్నానముచేయించి యుదికినబట్టలు కట్టించి వంట పెండ్లకడ కానిమ్మని నలువరు నతనిచుట్టు మూగిరి. రాజకీయ నిర్బంధితులను గొండటిని రాచరికమువారు వదలి వేసిరట. అదియుఁగాక రాఘవ రావు చెఱసాలలో మరణించునేమో యన్న భయముపుట్టి వైద్యుని సలహామీఁద నతనిని విడుదలచేసిరి. అతఁ డస్థిపంజర మైరాఁడు. మాటిమాటికిని ఖింగుమని డగ్గుచున్నాఁడు. ప్రయత్నముమీఁద గాని నిలువలేడు. ప్రాణములు కన్నులలో నున్నవి. పదియడుగులు నడచినచో బదినిముసములు కూర్చుండవలయును. సూర్యపతి 'జైలులోనుండి వచ్చుటకు నీకు డబ్బెక్కడిది?' యనెను.

రాఘవ—నేను బెజవాడకుఁ బోవలయు నని చెప్పితిని. వారు నాకు ప్యాసిచ్చిరి. బెజవాడలో నీవు లేవు. మీ మామగారి నడిగి

తిని! ఆయన నీవు సుబ్బన్న పేట పోతి వని చెప్పెను. నా దగ్గఱ
డబ్బులే దని చెప్పితిని. మీ బావమహాది యెచ్చటకో బనులు
తెచ్చిన ట్లున్నది, రైలుచార్జి యిచ్చెను. రైలునుండి యిచ్చటికి
నాలుగడుగులు నడచుచు, నాల్గునిముసములు కూర్చుండుచువచ్చితిని.

● మీరందఱును గనిపించితిరి. నాకు మిమ్మందఱు జూచుటకన్నఁ
గావలసిన దేమి? నాకుఁ గావలసినారందఱు నిచ్చటనే యుంటిరి
కదా! కిరీటిసూర్యపతిధర్మారావులకుఁ గన్నులలో నీదు గిరున
తిరిగెను. రాఘవరావు “మొత్తానికి వెట్టివాండ్రే. కన్నీ శ్చెందుకు?”
అనెను. సూర్యపతి రాఘవరావుచేతిలోఁ జేయివైచి పట్టుకొనెను.
ధర్మారావు తల నిమురుచుండెను. కిరీటి తనచేయి యతనితోడ
మీఁచ వేసెను. పశుపతి నలుపురినంకను జూచుచుండెను. ధర్మా—
తేపటినుంచి యుత్సవములు మొదలు. కూచిపూడివారు వచ్చిరి.
రాఘవ—వారు మునుపటివలెఁ గాదట. మన నాటకఖత్తులలోనికి
దిగిరట. కిరీటి—అని జైలులోఁ జెప్పుకొన్నారా? రాఘవ—
కాదోయి, తెలివికలవాడా! జైలులోనికి బోకముందే చెప్పు
కొన్నారు.

రాఘవరావు మాటాడుట వారి మువ్వరకును బసిపిల్లవాడు
మాట్లాడినట్లుండెను. ‘కాదోయి తెలివికలవాడా!’ యన్నమాటలో
వారినలుగురుకును బందరుగో నిరువదియేడ్లకింద నల్లరిచేసినసౌఖ్య
ములు స్మృతికివచ్చెను. ఆ సౌఖ్యమంతయుఁ బచ్చకప్పురమువలెఁ
గరఁగిపోయెను. సుఖములు, దుఃఖములు, కష్టములు, పెండ్లిండ్లు,
బిడ్డలు, చెఱసాలలు, ఋణములు, జీవికకై పెనగులాటలు, హృదయా
దర్శములు ఫలించనందు కెడందలుపొందిన యాతనలు, నాల్గుదెసల
దరికొన్న యగులు, పంచాగ్నిమధ్యమున వేయించఁబడుటలు,
చివరకు మృగతృప్తికలవంటి జీవితములు - ఎన్నిమార్పులు జరిగెను?
ఆనాడనుకొన్నదానికి నీ నాఁడున్నదానికి సంబంధమేలేదు. ఆ పర్వ
తాగమారోహించినచోఁ జంద్రుఁడుచేతికిఁ దగులుననుకొనిరి. దేవత
లా చంద్రునిలోని యమృతనూస్వాదింతురు. మనముకూడ దానిని
బిండి యమృతముచూఁగొందు మనుకొనిరి. పర్వతారోహణము

ప్రారంభించిరి. ఒకఁడు కాలుజాటిక్రిందఁబడెను. ఒకఁడు కొంతదూరము పోయి, పైకిఁ బోలేక క్రిందికి రాలేక యచ్చటనే నిలఁబడెను. ఒకఁడు కొంతదూర మెక్కి, యెక్కిన దూరములో సగముజాటి, యచ్చట నొక చిన్న మొక్కను బట్టుకొని వ్రేలాడుచుండెను. మఱొకఁడు కొంతదూర మెక్కి, క్రిందికిఁ జూచి కన్నలుతిరిగి భయము చేత నచ్చటనే కనులుమూసికొని కూర్చుండెను. చంద్రుఁడేమో వానిదారిని వాఁడు నిరంతరాకాశప్రయాణములను జేయుచుండెను. దేవతలేమో తదంతాస్థామృతము గోలుచుండిరి. వీరి ట్లున్నారు.

అరుంధతి ఘడికట్టుకొని వంటచేసెను. నాంచారమ్మయు, ననసూయయు నామెకు సాయము చేసిరి అరుంధతి యందఱు వచ్చి రన్న యుత్సాహమేకాని కూర్చుండలేకపోయెను. అనసూయ 'యేమమ్మా! యట్లుంటి' ననెను. అరుంధతి తనవ్యాధియు, దాని సంగతియుఁ జెప్పెను. అనసూయ ధర్మారావును బిలిచి 'నాయనా! ఇది బాగుగా లేదు. ఈమెచేత వంట చేయించరాదు. మఱి యేమందు'ననెను. ధర్మారావు 'తేవు ప్రొద్దున బ్రాహ్మణుని దెచ్చెదను. ఇది వఱకే మాటాడి యట్టపెట్టితిని—మీరు నేఁక పత్తురో తేపుపత్తురో యని. మీరు వచ్చినతరువాత నతనిని బిలువవచ్చునని యూరకుంటిని. ఈ పూట రమ్మన్నచో వచ్చెడివాఁడే. ఈ సందడిలో మఱచిపోతిని' యని యాదుర్దా వెల్లడించెను. అరుంధతి 'వ్యాధియైన మాత్రము బంధులు వచ్చినప్పుడు పనిచేయకుండ మానునా? బ్రాహ్మణుఁడు వచ్చిననూత్రమున నాకుఁదప్పున దే మున్నది? అతని కదియందీయవలదా, యిదియందీయవలదా? మీరింతమంది యింటికివచ్చిన నన్నారకే కూర్చుండు మందువా' యనెను. ధర్మారావు 'కాదు, కాదు. పనిచేసి ప్రాణముమీఁదికిఁ దెచ్చుకొ మ్మందును' అనెను. నాంచారమ్మ 'ఎందుకురా నాయనా! అశ్లేలవాక్యములు? పుట్టెడు జబ్బుతో నది యున్నది. ఈ పదిరోజులు గడచినతరువాత జాగ్రత్తగా మందిప్పించుకొని సుఖపడుము. ఈ పదిరోజులు మేము దానిని జేయనిత్తుమా?' అనెను. అనసూయ యరుంధతిని బనిచేయ నీయలేదు. ఇంటిలో సర్వము తెలిసిన దామె; తక్కినవారందఱు నేది కావలసిన నామెనే యడుగవలయును. ఎంత కాదన్నను నరుం

ధతికిఁ బని తప్పలేదు. ఏదో చిన్నచిన్న పనులు చేయుచునే యుండెను. మగవాండ్రొందఱు భోజనముచేసినతరువాత స్త్రీలందఱును భోజనముచేయునప్పటికి రాతిరి రెండుజాము లయ్యెను. పిల్లలందఱిని నప్పుడు లేవఁదీసి తిండి పెట్టిరి. కొందఱు నిదురపోవుచునే తినిరి. అనసూయ 'యింక నీ పదిదినము లింతే. పగటిభోజనము లగువఱకు రెండుజాములు దాటుచు; రాతిరి భోజనములకు రెండుజాములగు' ననెను. అరుంధతి 'యట్లు కాదు. రాత్రిలందు మనము పెందల కడనే తినవలయును. చాటకములు, నృశ్యము, హరికథలు సాగును. మనము పోయి చూడవలదా?' మనెను. ధర్మారావు 'ఈ కల్యాణము నీకోసము వచ్చిన ట్లున్నది. నీ వీ యవేశభోజనములతో, రాత్రిలెల్ల మేలుకని యుండుటలతో నే మయ్యెదవో తెలియకున్నది' యనెను. అరుంధతి 'రంగాపురముపోయి నాపెట్టె తీసుకొనిరారాదా? పెద్దత్త గారు పెట్టినచీర మఱలఁ గట్టుకొననే శేమ. కల్యాణములలోఁ గట్టు కొందు' ననెను. 'రాజ్యలక్ష్మమ్మగారిని బోయి చూచుటయు, నా పెట్టె తెచ్చుటయు నేను బ్రదికియుండఁగా జరుగవు కాబోలు!'

ధర్మా—అనసూయా! దీని నిటువంటిమాట లనకుండఁజేసిపోఁ గలవా? ఇ ట్లున్నప్పడెల్లఁ జెంపలు వాయించవలె ననిపించును. అసలే 'యోపికలే దెందుకులే యని యూరకుండును. అరుం—అందులో దయ యెందుకు? ధర్మా—నీ తెలివికి సంతసించితిమిగానియింక నూర కుండును. అందఱుచు నవ్విరి. అరుంధతి నవ్వి 'కాదమ్మా! మా పెద్దత్త గారున్నది. వారు రాజులు. మామామగారికథయెఱుఁగుదువుగా? ఆవిడ నాకార్యమునకు నా కొకనల్లనిజరీచీర పెట్టినది. ఆ చీర యెంతబాగుగా నున్నదనుకొన్నావు! బంగారుతామరపూవులు మొలచిన యమువానదివలె నున్నది. ఉదయించుమన్న కృష్ణవ కాదశీచంద్రునిబంగారపువన్నె తూర్పునఁ బ్రకాశించఁగాఁ జీకటు లొత్తిగిలని యాకాశమువలె నున్నది' అనెను. ధర్మారావు మనసులో నరుంధతి కున్నాదము కలుగుచుండె ననుకొనెను. అతఁ డనెను: 'పచ్చని తామరపూవుపుప్పొడి తెక్కలనంటుకొని బంగారపుతుమ్మెద వచ్చి వ్రాలిన నల్లయుమ్మె త్తపువ్వులవలె నున్నది.' అనసూయయు నాంచారమ్మయు హైమవతియుఁ బకపక నవ్విరి. హైమ-నీవు కవివై

నందులకుఁ బెండ్లమును జక్కఁగాఁ దయారుచేసితివి! ధర్మా—అది నేను చేయలేదమ్మా! పలనాటినుండి దానిల్లి తెచ్చిన తెలివితేటలు దానిలో నిట్లు పరిణమించుచున్నవి. అరుం—ఆ చీర నాపుట్టినింట నున్నది. వారికి మాకును మాటలు లేవుకదా! 'ఆ చీర పోయి తీసికొని రండు. ఒక్కసారి కట్టుకొనవలె నని యున్నది' అని సంవత్సరాలతరబడి నాపోరు. వారికో నామాటలుమాటలవలెనే కనిపించవు. ధర్మా—ఈ చీరతో వచ్చినది! ఈ పదిరోజు లా సంగతి మఱచి పొమ్ము. తరువాత చెప్పెదను.

అప్పటికిఁ జంద్రాస్తమయమై యొకగడియ యయ్యెను. అంధకారము రంగాజమ్మగారిచ్చినచీరవలె నాకాశమున వ్యాపించెను. అదిగో చీర యని ధర్మారావన్నట్లు, ఇదిగో కట్టుకొన్నానని యరుంధతి యన్నట్లు ధర్మారావు భార్యను దొడ్డిలోనికిఁబోయి యచట నున్న కాగును దీసికొని రమ్మనెను. ఆమె దొడ్డిలోనికిఁ బోయెను. అనసూయ లాంతరు చూపించెను. చీర కనిపించనట్లు వెలుగులు చీకట్లను దఱిమెను. అందఱకును బ్రక్కలు చాలలేదు. ఉన్నంత వఱకు మంచములు, పఱపులు వేసికొనిరి. తక్కినవారు చాపల మీఁదనే పరుండిరి. రాఘవరావు గుట్టుపెట్టి నిద్రపోవుచుండెను. కిరీటి యతనిపైఁ జేయివైచి 'సుఖముగా నిద్రపోయి రాఘవరావెన్నా శృయినదో' అనెను. ధర్మారావు—కల్యాణోత్సవము లైన తరువాత నితనికిఁగూడ మందిప్పించవలయును. సూర్య—నేను బెజవాడ తీసికొని పోదును. కిరీటి-ఉత్సవములు కానిండు. ఏదియో యొకఁడు చేయవచ్చును. క్రమక్రమముగా నందఱును నిద్రించిరి. మఱునాఁడుప్రోద్ధుననే రాఘవరావు తనకు సగమువ్యాధినిమ్మదించిన దనుకొనెను. అందఱును దేవాలయము పోయి చూచి వత్తమనిరి.

ధర్మారావు 'ఉత్సవము లష్టమినాఁటినుండి సరిగా మొదలు పెట్టఁబడును. నేఁడు, తేపు కూచిపూడివారినాటకములుమాత్రముండును. తోలుబొమ్మలవాండ్రు, పగటివేషాలవాండ్రు, గారడీ వాండ్రు, పొట్టేళ్ళ నాడించు రాజులు—ఏరందఱు నష్టమినాఁడే వత్తు' రనెను. రాఘవరావు 'గొట్టెపొట్టేళ్ళ నాడించురాజు లిప్పుడెచ్చట దొరికిరి?' అనెను. ధర్మారావు—'కపిలేశ్వరపురములో

నున్నారట. వారు వారివృత్తి నూనివేసిరి. అయినచు వందరూపాయ లిత్తు మని కబు రంపించితిమి. వారిలో నొకరాజుగారు గుడివాడలో నుండి కత్తిసాము, కట్టసామును నేర్పుచుండెనట. ఆ రాజుగారు వత్తురు. గునుపూడి జంగముల కోసము మచిష్యులను బంపించితిమి. **●** తా రెవ్వరు నిప్పుడు యక్షగానములే పాడుటలేదట. ఒక ముసలి జంగ మున్నాడు. ఆయన బాబ్బిలికథ చెప్పించుచో నిప్పులు కురియు నన్నారు. పాపము! చాల వృద్ధుఁ డైపోయెను. ఆయనయు వత్తు నని చెప్పెను. బందరులో జంగము బసవయ్య యున్నాడు. అతఁడు మాలజంగము. మరాటీకథయు, బాబ్బిలికథయు సతఁడు చెప్పవల యును. అతనిని గూడ రమ్మన్నాము' అనెను.

రాఘవ—బసవయ్యను నే నెఱుంగనా యేమి? కిరీటి—మన మందఱము నెఱుఁగుదాము. శిల్పి యనఁగా శిల్పి యతఁడు. ఏ రసము నకుఁ దగిన ట్లారసమును బోషించును. పెద్దచునుసులు కథ విను చున్నచో నసభ్యములే రాసెయఁడు. అతనికథ చాల దినములై నది విని. అతనినిగుఱించి కృష్ణాపత్రికలోఁగూడ వ్రాయఁబడెను. విద్యా ర్థులసంఘసమావేశములం దతనిచేత బాబ్బిలికథ చెప్పించిరి. ధర్మా ఞ్కఁ జాలమంది వత్తురు. అన్నిటికన్న వారాంగనానృత్య మున్నది. నూర్యపతి—దేశ మెల్లడ వారాంగనలను గుఁత్త్రీలనుగాఁ జేసి యా వర్ణము నశింపఁజేయవలె ననుచుండఁగా నిచ్చట వారాంగనా నృత్య మేమిటి? ధర్మా—వా రందఱు దేవదాసీలు. వారాంగన లని యూరకే పిలుచుచుంటిమి. దేవునిమాన్యములు వారు తినుచుండిరి. దేవునకు భోగము నడుపుచుండిరి. కిరీటి—మన గిరిక నృత్యము చేయునా? ధర్మా—అది యామె యిష్టము.

ధర్మారావుకనులలో నీరు నిలచెను 'ఈ కల్యాణము లామె కొఱకే నిర్ణయించినాము. ఆమె నన్నెండొక్కచుండి కల్యాణములు కల్యాణము లని కలవరించుచున్నది. ఆమెకొఱకే యీ కల్యాణము. మా దొరగారు చాల ఆశపడుచుండిరి, కల్యాణోత్సవములు దేవ దాసివలన మహోత్సృష్టదశకు వచ్చునని. సూరిక స్వామికిఁ గడు గడుఁ బ్రിയురాలు. పూర్వకాలపుభారతదేశ మననున్న దేవదాసీత్వ భావమంతయు నామెలో నున్నది. ఆమె తనజాతి నుద్ధరించునో,

యాజాతి కిదివఱకే వచ్చిన యప్రతిష్ఠనే ప్రతిపాదించునో! గిరిక రసాకృతి. ఆమె మాయాశయములకు నచ్చినమూర్తి. మాప్రాణము లన్నియు నామెకొఁ బెట్టుకొనియున్నాము. ఆమె మహావిద్వాంసు రాలు. ఆ విద్వత్త లోకమునకుఁ దెలియునో, తెలియదో! శక్తిచచ్చి పోయినజాతికి మహాజీవవంతమైన యొకసంస్థ వెగ టనిపించును. ఉప్పు పులుసు కారములు తిని కలుషితమైన జిహ్వకు స్వచ్ఛమైన మధురపదార్థములు మొగముమొత్తురు. నాలుక కా రుచితెలిసికొను శక్తి పోయినది. శక్తి మనకు చచ్చినదని తెలిసికొనక, మనదోషము మధురపదార్థములం దాపోపించి, వాని నేవగించుట యలవాటైనది.

కిరీటి—శశిరేఖ గిరికకోసము నిన్న నే పోయి చూచి వచ్చిన దట. ధర్మా—ఒంటరిగానే వెళ్ళెనా? కిరీటి—ఎవ్వరికిని జెప్ప కుండ వెళ్ళెను. రాఘవ—రాతిరి మాయందఱితోఁబాటు నీవును బండుకొంటివిగదా! నీకు శశిరేఖ యెప్పుడు కనిపించినది. ఈవార్త యెప్పుడు చెప్పినది? పశు—దొంగ దొరికినాఁడు! అందఱుచు నవ్వరి. ధర్మా—అబ్బాయి. మా యింటిలో నిట్టిపరులు చేయకు. కిరీటి ముసిముసి నవ్వులు నవ్వెను. రాఘవ—ఇంకను జలిపిపనులేనా? పొక్తాతనము నేర్చుకొననలయును. సూర్య—గిరిక యెట్లున్నది? ధర్మా—శశిరేఖను బిలిచి యడుగరాదా? కిరీటి—ఏదీ పిలుపు మనుము. నేను ఛాయాదేవిని బిలిచి యడుగలేనా? రాఘవ—నేను పిలిచి యడిగినచో నేమి చేసెదవు? పశు—దేవాలయమునకుఁ బోదమా, వలదా? ధర్మా—సాయంకాలమునఁ బోదము.

అనసూయ ధర్మారావును బిలిచెను. 'నాయనా! బ్రాహ్మ ణుఁడు వచ్చినాఁడు. నీ నొక్కసారి వచ్చి పురమాయించి పోవలయును. బలేభార్యను సంపాదించినావు! ఆమె యెక్కడ నిలుచును? మేనుండ ఆమెను పచ్చితమని యామెకొడలు పొంగిపోవుచున్నది. కూర్చుండు మన్నచోఁ గూర్చుండదు. గాలిమీఁద నెగిరిపోవుచున్నది. దానికిఁ దోడు మాయరుంధతి! ఇద్దఱును నొకరినొకరు కౌఁగిలించుకొనుట, ఏమో చెప్పకొనుట, యేమో నవ్వుట; 'ఆమె కొడలిలో శక్తిలేదే' అని చెప్పినను, మాయరుంధతి యూరకుండుట లేదు. నీ వే యరుం ధతిని దిద్దుకొందువో నీ యిష్ట' మనెను.

ఇరుపది యెనిమిదవ అధ్యాయము

కల్యాణోత్సవము లన్నభావము కదలించగలిగినచోట్ల పేటను మూలముట్టుగాఁ గదలించెను. పూర్వపుపేటవారు తమ యిండ్లలో వివాహము లగునట్లే భావించిరి. ఇండ్లకు సున్నములు కొట్టిరి. జేవులు పెట్టిరి. గడపలకుఁ బచ్చని తోరణాలు కట్టిరి. స్వామి యూరేగుచుఁ బదినాళ్లు తమవాకిలి ముందుగా వచ్చును. ప్రభువు తనదేశము మఱచిపోయినాఁడు. తనగ్రామము మఱచిపోయినాఁడు. చివరకుఁ దనభక్తులను, భక్తురాండ్రనుగూడ మఱచిపోయినాఁడు. వదలిపెట్టిన బంజరుభూమిలను మఱచి దున్ని సాగుచేసి కొన్నట్లు స్వామి మఱల సుబ్బన్నపేటమీఁదఁ దన ప్రభుత్వము సాగించఁజూపుచున్నాఁడు.

క్రొత్తగ్రామమంతయు సామాన్యముగా నుత్సాహపడెను. వారు కృష్ణమనాయనియూ?లోనివారా, వారికి స్వామియుత్సవము లనఁగా నేమో తెలియుటకు? శ్రీవేణుగోపాలస్వామివారియాలయ మునంటుకొని నాగేశ్వరస్వామివారియాలయ మున్నది. గోపాలున కీశ్వరుఁడు తూరుపు. ఈశ్వరుని యాలయ ముత్తర దిబ్బుఖముగా నున్నది. రెండాలయములప్రహరీగోడలమధ్య రథము పోదగినంత సందు. తనకల్యాణము దగ్గఱకువచ్చుచున్న దని వేణుగోపాలస్వామి పడినంతయుత్సాహము నాగేశ్వరస్వామి పడినట్లు లేదు. తనకుమాత్ర ము కల్యాణము జరుగుటలేదా! తన కంతయివ్వయ్యెందులకు? దేవ దాసిని గోపాలుఁడు దక్కించుకొన్నాఁ డని. ఈ పులితోలు, ఈ బూదిపూతలు, ఈ పాపనగలు, ఈ పునుకపేగులు, చల్లనియాశ్రమ మొకఁడుదక్క- మఱి యేమియులేని యీబికాకి, శృంగారరసము కూడనా? శివుఁడు తనచోఁ దా నవ్వుకొనెను. నాగేశ్వరలింగవాసు పార్శ్వమున సభయముద్ర ధరించి, వామహస్తమునఁ గమలము దాల్చి, యెడమకాలు మడిచి, కుడిపాదము పీఠముక్రిందుగా వ్రేలాడ వైచి, సర్వజగదధినేత్రీచిహ్నమైన కిరీటముదాల్చి కూర్చున్నపార్వతీ దేవి నేత్రాపాంగములయందు మన్మథులు సహస్ర ముదయించిరి.

‘అమ్మధురావలోకనము లద్భుతమయ్యెడు, తల్లిలోచనాం
తమ్ములు సాగినంతన శతప్రమితుల్ మధురేక్షాచాపఖం
డమ్ములనారు, రత్నమకుటమ్ములవారు జగద్విలోభనా
స్యమ్ములవారునుం బ్రభవ మందెద రంబుదనీలరోచిషుల్.’

పరమేశ్వరుడు యోగీశ్వర ధ్యేయుడు. తనలోఁ దాను పొరలు
పొరలుగానై కుంచుకొనెను. తల్లి జగ మావరించుకొనెను. తన
కెందుకన్నాఁ దాయన. నాకుఁగాక మతెవ్వరికన్న దామె ఈశ్వరుడు
హృదయగుహకుహాంతరాళ నిదాగతపరిలీయమానసస్వమూర్తియై
జుట్టను చుట్టుకొని పండుకొన్న ట్లుండెను పార్వతీదేవి శక్తిస్వరూ
పయై సర్వశాడలయందును విజృంభించెను. పంచభూతములయందు
నిండెను. పంచేంద్రియములయందుఁ దాండవించెను. భూతగుణములు
తానే యయ్యెను. నూతనశక్తి రోదోంతరాళమున దిగ్దిగంతములఁ
గింకిణి కిణకిణవినదమునఁ దాండవించెను.

రత్నగిరియింటికి బంధువులు వచ్చిరి. గుంటూరు, బందరు,
చెన్ననగరము మొదలైన పట్టణములనుండి బంధువులు విచ్చేసిరి.
వారిలో నధికసంఖ్యాకులు పురుషులు. కొద్దిమంది స్త్రీలు. ఇంటిలో
నొకగది గిరికకుఁ బ్రత్యేకముగా నున్నది. ఆ గదియుం దొకచిన్నగది.
పెద్దగదిలో శ్రీకృష్ణవిగ్రహము. దానికిఁ బూజాపురస్కారములు,
పూవులు, అగరువత్తులు, హారతికర్పూరము, కుంకుమ, గంధము, కస్తూరి-
పూజాద్రవ్యములన్నియు సమకూర్పఁబడి యున్నవి ఇచట నొక
కృష్ణాజినము కలదు. గోడలవెంట. దశావతారములు, శ్రీకృష్ణలీలలు,
శ్రీ శంకరులపటము లమర్పఁబడియున్నవి. గదియంతయు నలికి
ముగ్గులు పెట్టఁబడి యుండెను రెండుపట్టుచీరలు దణ్ణమున వ్రేలాడు
చుండెను. ముందు చిన్నగదిలో నామె నగ, చీరలు కల పెట్టెలును,
తక్కిన సామాను నుంచెను. ఆమె గదులలోని కామెకుఁ బ్రత్యేక
ముగా రాకపోకలకు వీలుండెను. ఇంటికి వచ్చిన బంధువులలో
నందఱును గళావంతులసంఘభ్యులు. వారదిసఱకే చాలసారులు
వచ్చి రత్నగిరిని దేవదాసికిఁ బెండ్లిచేయుమని నిష్పాధించిరి. రత్నగిరి
తన కిష్టములేదని నిరాకరించెను. అసలుకథ వారి కేమియుఁ దెలి
యదు. వారందరును వచ్చి గళ్యాణోత్సవములకు వారాంగనా

నృత్యములు లేకుండఁ జేయవలయునని ప్రయత్నము. రత్నగిరియిల్లు వారిదీర్ఘోపన్యాసములచేతను వారిరాకపోకలచేతను సందడిగానుండెను. గిరిక యేకాంతమున కేమియు భంగము లేదు. మహాసముద్రమధ్యమునఁ దత్కల్లోలతరంగమహానిస్వసముచేత నసంచలితమైన యోగదృష్టికల లక్ష్మీదేవివలె నామె కృష్ణాజనిముపైఁ గూర్చుండియుండెను. ప్రక్కనింటిలో బంధువులు చర్చలు ప్రతిచర్చలు జరుపుచుండిరి.

ఒకఁడు—‘మనజాతి హీనమైపోయినది తక్కినజాతులు తలలెత్తుకొని మహాగౌరవమును బొందుచుండఁగా మనము బానిస తొత్తులమై యుట్లుండుట చాల శోచనీయము. మనమును వివాహములాడి మన సంఘమును సముద్ధరించుకొన లేకున్న నితరదేశీయుల హేళనకుఁ బాత్ర మగుదుము. మిస్ మేయో యను నొక అమెరికన్ స్త్రీ మనసంఘమునుగుఱించి యీదేశమునకుఁ గళంకముగా నున్న దని వ్రాసినది. మనము నశించిపోవుచున్నాము.’ మఱి యొకఁడు—‘పడుపునృత్తి మంచి దని యెవఁ డచును? కొందఱు మనజాతి యుండవలయు ననియు, దీనిచేత లోకోపకారము జరుగుచున్నదనియు వాదించుచున్నారు. ఆ వాదనలన్నియు చాటుగానే కాని బహిరంగముగాఁ జేయుట లేదు. బహిరంగముగాఁ జేసినచో నలుగురును చీచీ యందు రని తెలియును.’ ఇంకొకఁడు—‘కొందఱు పెద్దలు బహిరంగముగా సానివృత్తిని దిరస్కరించి బాగుగా సానుల యిండ్లకుఁబోయి సుఖపడుచున్నారు. ఇది యన్నిటికన్న నీచము.’ వేటొకఁడు—‘ఎఱ్ఱైనను దేవదాసిచేత నృత్యము మానిపించవలయును. మనకులమువారు నైతికముగాఁ జెప్పవుటకు నృత్యము ప్రధానహేతువైనది. సభలోఁ బోయి కన్నులు, చేతులుత్రిప్పినస్త్రీ యెవరికి లోకువగా కుండును?’ మొదటివాఁడు—‘శిల్ప మన్న దృష్టితోఁ జూచినచో నిబ్బంది లేదు. కవీశ్వరుఁడు సభలోఁ దన పద్యము నెట్లు చదువునో భోగపుఁబడుచుకూడ సభలో నేత్రాభినయ మట్లే చేయును. కాని చూచెడివారిలో భేద మున్నది. ఆ చూచెడివారి నష్ట డెవరు సంస్కరించఁగలుగుదురు? కాన నృత్తి మానివేయుటయే మంచిది.’ రెండవ—‘కార్యమునందు దోషముఁబ్బతిల్లినచోఁ గారణ మేదియో సరిగా లేదని యర్థము. అందు

చేత నృత్యము మానివేయుటయే మంచిది.' మఱొకడు—సభాజనుల యందలి దుష్టభావములకు నృత్యము కారణము కాదు; విద్యాహీనత కారణము. వారు విద్యావంతులగునట్లుచేసి నృత్యము చేయవలయును.' ఇంకొకడు—'నిజమే! పూర్వము రాజులున్నప్పుడు వారి సభలో నందఱును భరతశాస్త్రవేత్తలుండెడివారు. అప్పుడీ విద్య ప్రకాశించినది. దానియందు దోషములేకపోయినది. ఇప్పుడు గసజ్జిత చచ్చిపోయినదికనుక విద్యను మానుకొననే వలయును.'

వచ్చినబంధువు లిట్లు వాదించుచు మూఁడుపూటలును భోజనములు చేయుచుండిరి. రత్నగిరి వారికి విందులుచేయుచుండెను. వచ్చి మూఁడుపూటలైనది. మాంసాహారము లేదని వారిలోవారు గుసగుసలాడిరి. రత్నగిరి నుది విని 'మాయింట నది మానివేసి యిరు నదియేం డైనది. మాయింటిలో లక్ష్మీదేవి యవతరించుట యేమి-మేము మానివేయుట యేమి - ఒక్కసారియే జరిగెను' అనెను. వారికి నీసాలు కావలసి వచ్చెను. రత్నగిరి యదియుఁ దనయింట జరుగరానిదే యని చెప్పెను. 'మీరు దుర్వృత్తి మానివేయు మను చుంటిరా! మాంసఖాదనము, కాదంబరీచానము దుర్వృత్తిలోఁ జేరవా?' యన్నది. వారు 'నిజమే, నిజమే' యని తమలోఁ దాము సణుగుకొనిరి. దానిదీనివారడి పొగాకులో గుంజిరి. పొగాకు కాల్చి నదే కాల్చి రావణాసురునిలంకవలెఁ జేసిరి. రత్నగిరి తనయింటికి రెండవవైపుననున్న ఖాళీస్థలములలో వీరందఱును ధూమపానమున కేర్పాటుచేసెను. దేవదాసియున్నవైపున కీపొగ లేశమైనను బోదు.

కూచిపూడినుండి రత్నగిరియొకనటుని రమ్మని కబురుచేసెను. అతఁడు నృత్యవేళ దేవదాసికి సమీపమున నుండవలసినవాఁడు. అనినిపేరు భోగప్పశాస్త్రి. ఆయనయందు శాస్త్రమునఁ జెప్పఁబడిన లక్షణములన్నియు నున్నవి. రూపవంతుఁడు, మధురభాషి, విద్యాంసుఁడు, వాగ్మి, కులవంతుఁడు, భరతశాస్త్రనిపుణుఁడు, చక్కని శారీరము కలవాఁడు. తాళమునందుఁ గల్పన చేయఁగలవాఁడు. నృపదంగము, మంచి తాళములు క్రొత్తవి తెప్పించెను. శ్రుతిపోయుటకుఁ గబీరే యుండెను. తిత్తి దొరక లేదు. తమ కున్నది ప్రాతదై పోయెను. కొందఱు హార్మోని పెట్టించు మనిరి. రత్నగిరి యన్నది:

‘హాగ్మసీశ్రుతి నాటకములు వేయువానికి, మనకుఁ బనికిరాదు. స్పష్టముగా నుచ్చరించలేనివానికి, సంగీతజ్ఞానము సరిగా లేనివారికి, భావములేని రచనలకు నందలిదోషములు క్రమ్మివేయుటకు హాగ్మసీశ్రుతిగాని రసోత్సాహపలుపులకు నది పనికిరాదు. అది దోషములను ముంగిలగలదుగాని, గుణములను లీనము చేసికొనలేదు.’ వెరుకపాటకుఁ దా నున్నది. వచ్చినబంధువులతో నేరై నస్త్రీలు పనికివచ్చెదరేమో యని వారిచేతఁ బాడించెను. వారసలు హంగునకే పనికిరాకుండ నుండిరి. అపాతలక్షణలై నవారి నామె మనస్సులో నిగాకరించెను. గజ్జెలు వెండివి చేయించెను. తాను కమసాలివద్దః గూర్చుండి ప్రతి గజ్జెయు మంచిస్వరము కలదిగా నేరెను. మంచిస్వర మీయనిచో దానిని జెటిపించివేసెను. ఆ గజ్జెలు సన్నవిగా నందమైన యాకారము కలవిగాఁ జేయించి కొన్ని కొన్ని నక్షత్రముల యాకారములుగా మెలిపించినది. ఒకటి రెండుపండులు గ్రుచ్చినది. ఒకటి నంద గ్రుచ్చినది. నల్లనిదారముతో గజ్జెలు గుంఠించెను. శాస్త్రవేత్తయైన రత్నగిరి పిల్లనఁగ్రోవియు, వీణయుఁగూడ సంతరింప నెంచెను. తాను వెరుకపాట మానివేసి వీణ వాయించినను, పిల్లనఁగ్రోవి యాఁడు వాఁడు దొరికలేదు. ఆమె నంద్యాలలోఁ దమకులస్త్రీయొకతె పిల్లనఁగ్రోవి వాయించఁగల దని తెలిసి యామెకు నూటపదాటు లిత్తు నని పిలిపించెను. ఆమె యష్టమికోస మెదురుచూచుచుండెను ఇంటిలో వీణ రత్నగిరి యభ్యాసముచేసి వదలిపోగా, తెల్లవాటుకడ నది వరూధనీవీణవలె ప్రాతర్కందానిలములకు వాతాహతాలోలత్వంత్రయై నది. గజ్జెలు గలగలలాడి శ్రీకృష్ణదేవుఁ డందఱును నిదురపోవు చుండగాఁ బారాడిన ట్లింటిలో ధ్వనిచేయు మొదలుపెట్టెను. ఆ వెండి గజ్జెలు ముట్టుకొన్నమాత్రాన కిణికిణి యుచును. వీణ ఘోషోయనుచు. భగవత్సేవాభిమఖిలుగాఁ జనుమన్న యా సాధనములకు నిదుర పట్టలేదు. అవి సృష్టిగోనున్న శబ్దసారమంతయుఁ దమయందే లీనమైనట్లు, మేము భగవంతుని శబ్దంతు మన్నట్లు నిలువలేకపోయెను. తాళములు క్రొత్తవి, కంచువి, రెంటిని గలిపి ముడివేసిరి. ఒకదాని నొకటి మాటిమాటికిఁదగిలి గణగణలాడును. నరహస్తస్పర్శ తమకు గిట్టదన్నట్లు వానిపైని జేయివేసినంతనే యూరకుండును. మద్దెలను

బోసము పెట్టలేదు. అదియు క్షుధాతారనూవలెఁ గనిపించెను. కాశీ గయా ప్రయాగాయాధ్యాది మహాపుణ్య క్షేత్రములకు జతలుజతలుగాఁ గూడిపోవు తీర్థయాత్రాపరులవలె నీ నృత్యసాధనములన్నియుఁ గలిసి గోవిందలు కొట్టుకొనుచు నెచ్చటికో పోవుచున్నవి. వాని యుత్సాహమునురత్నగిరి పట్టలేకపోయెను. గిరిక కూర్చుండిధ్యానము చేయును. స్వామిలీలావైభవము మనస్సులో ననుకొనుచు. ఆమె మనస్సులో నొకక్షేత్రయపదము, ఒకతరంగము, ఒకకర్ణామృతము, ఒకయష్టపది క్రొక్కగుమొగిలులో సాదామనివలె మెలయును. ఆమె యెడమపాదము చేతనాసహితమగును. కాలుగలగల తొక్కుచు. ఆమెపోయి వెండిగజ్జములు చూచుకొనును. అవి చేతఁదాల్చినంత కిలకిల నవ్వును. ఆమె యప్పుడే తమ్ము ధరించుటకు నచ్చె నని తలంచును. కాని యష్టమి రాలేదు. దేవదాసి కాలికి గజ్జెలు ధరించెను. అవి నృత్యార్థము ధరించిన యభిరయసాధనమువలెఁ గాక పాదాలంకారమువలెనే కనిపించి, స్వామియందఁ బ్రత్యక్షవినియూగమునకై యుపక్రమించిన ట్లుండెను. గజ్జె లూడఁదీసి దాచి, తాను పోయి మఱుఁ గృష్ణాజినముపైఁ గూర్చుండెను.

రత్నగిరి నంద్యాలనుండి వచ్చినపిల్లచేరి గిరికకువచ్చినకీర్తనలన్నియు నాయింపించెను. ఆమెకుఁ గొన్నితరంగములు రావు అష్టపదులైనను దేలికఁగాఁ జెప్పవచ్చుచు గాని, తరంగములు నాధ్యమైనవి కావు. 'దేవదాసి తరంగములెత్తినపుడు నీ పూరకే శ్రుతి పోయుము. నేను వీణవానియిం చెద' ననెను. ఇంటిలో వేణునిస్వానము వినిపించును - చీకట్లు బృందావన మనుకొని, యమునానది వోలెఁ దొంగిచూచును. ఇంటిలో వీణ మ్రోగును - సామగానములు గాబోలునని, సర్వదేవతలను వచ్చి తొంగిచూతురు. తాళములు, గజ్జెలు నినదించును - భరతనుని భూలోకమునఁ బాఠశాల పెట్టెను గాబోలు నని, యచ్చరలు వారియింటిమీఁదుగాఁ బోదురు. అందరు సంతోషము. శ్రీగోపాలదేవుఁడుమాత్రము రాలేదు. ఆయన పెండ్లికి శుక్త సిగ్గులుపోవుచు నాలయములోననే యున్నాఁడు. ఈ మ్రోగలకు మధ్యమధ్యఁ గళావతులసంఘసభ్యులు తమవాదోపవాద

ములతో వచ్చిన యమునానదీసర్వదేవతాప్సరోగణమును భ్రాంతి చెడఁగొట్టి బంపింతురు.

కల్యాణోత్సవనార్తలు కుమారస్వామియింటికిఁ బూవులగుత్తులవలెఁ బోయినవి. కుమారస్వామి చెజువునకుఁ బోయి ప్రతిదినముదయమున నెఱ్ఱకలువపూలు పది తుగ్రించి తెచ్చును. పదియగుమ్మమున ప్రవేలాడఁగట్టును. పూలు శ్యామలకుఁ జూపించి తైత్తిక్కలాడును. 'నీలనలినాభ మపి తన్వి తప లోచనం, ధారయతి కోకనదరూపం, కుసుమశరబాణభావేన యది రంజయసి కృష్ణ మిద మేతదనురూపం, ప్రియే ! చారుశీలే ! ప్రియే చారుశీలే ! ముంచ మయి మాన మనిదానమ్' అని పాడును. ధర్మారావును జంక కెత్తుకొని 'నాయనా! పూవు లెట్లున్నవిరా ! వేణుగోపాలస్వామిబాజుబొందులవలెనున్నవా, పార్వతీదేవి కుంకుమబొట్టుతోఁగలిసిపోయినఫాలనేత్రమువలెనున్నవా యెట్లున్నవి? చెప్పుఁ జెప్పు'మని వానిబుగ్గ కొఱకును. వాఁడు కెవ్వస కేశపట్టును. వానిని గ్రిందఁ గూర్చుండఁబెట్టును. వాఁడేడ్చుచుండఁగా శ్యామలకుమారస్వాము లిద్దరు చెఱియొకవైపున నిలుచుండి యూరకే నవ్విపోవుదురు. వారి దొడ్డిలో మల్లెపందిరి యున్నది. అది బ్రొద్దుగ్రుంకువఱకు నాల్గు మూడువేల పూవులు పూయుచుండెను. కుమారస్వామి దానివద్దకుఁ బోయి 'యీ మల్లెమొక్క వట్టిదేబె. అష్టమిరాకముందే యన్నిపూవులు పాడుచేసికొనుచున్నది. ఆనాటికిఁ గన్నుమూసికొని కూర్చుండునేమో ! దొంగకాస ! అట్లయినచో నాచేతిలో దెబ్బలు తీనినదే !' వారియింటిలో పెన్నదొంగ యైన గోపాలునిపట మున్నది. శ్యామల యా పటమను దీసి పుస్తకముల బల్లమీఁద నుంచెను. ఆ పటములో నున్న చిన్నబాలుఁడు రెండు వేలమల్లెపూవుదండలు మోయలేక క్రిందఁ బడిపోయెను. అతఁడు పడిపోవుట- భార్యభర్తలు లేవఁదీయట- చిన్న ధర్మారావుస్వామిని మద్దుపెట్టుకొనుట - రాత్రి ప్రొద్దుపోవువఱకు నిద్రయే పనియైనది. యశోదమ్మచేతిగోఁగూడ ప్రభు వింత నలఁగలేదు.

కల్యాణోత్సవవృత్తాంతము మంగమ్మయింటికిఁ బ్రాఁకెను. మంగమ్మ ప్రతి ప్రాతఃకాలము స్నానముచేసి, పంచగవ్యము త్రావి, తడిపి యెండవేసిన పట్టుచీరయుఁ బట్టురైకయు ధరించి,

చేతులకు రెండుజతలగాజులమాత్రముంచుకొని, తక్కిన యాభరణములు పరిత్యజించి, యొకచిన్న తువాలు పరచి దానిపైఁ గూర్చుండును. 'రామరామరామ' యని జపముచేయుచుండెను. ధర్మారావుతో నామె తన కొకమహామంత్రి ను పదేశించుచున్నది. అతఁడు 'బీజాక్షరవిరహిత మైనదియే నీ వ్రసాసించవలయును' అని వాల్మీకికిఁ జెప్పినట్లు రామనామమే చెప్పెను. ఆమె దానినే భద్రముగా జపించుచుండెను. ఆమె 'స్వామియాలయములోనికి నేను పోఁ దగుదానా? నాజీవితమంతయుఁ గలుషిత మైపోయినది. ఒకానొక పాపపుగడియలో నా జీవకుంభమున హలహలము దూఁకినది. దీనిని కంఠమునఁదాల్చుప్రభువు లేకుండెను. శ్రీ వేణుగోపాలస్వామి దావాగ్ని మ్రొంగినట్లు నాకలుషమును మ్రొంగునా? ముకుందతుండ ప్రభూణమన నిదివఱకే దావాగ్ని దూఁతెను. మఱల నా యీ దావాగ్ని స్వామి తీసికొనఁజేమో! నిద్రాహారములు నాకు మానినవి. నాఘోరకలుషమున కాత్మహత్య చేసికొనదగినది. ఎట్టి పాపులు నాత్మహత్యచేసికో రా దని ధర్మారావుగారు చెప్పుచున్నారు. అందఱును దలాయొకకానుకయు స్వామికిఁ దీసికొనిపోవుచున్నారు. నే నేమి తీసికొనిపోవుదును' అనుకొనెను. ఆమెకంఠమునందు గార్లద్య ముదయించెను. కనుగొలుకుల బాష్పములు నిల్చెను. 'నే నేమి తీసికొనిపోదును? నా ప్రాణములే తీసికొనిపోదానా?' వాలివచ్చి యొకచిన్నగుడ్డ క్రిందపరచుకొని మంగమ్మవలె బాష్పి పెట్టువేసికొని కూర్చుండెను. ఆమెవలెనే రెండుచేతులను దగ్గఱకు పెట్టి నమస్కారము చేయుచుండెను. మంగమ్మ వాలిని జూచెను. 'ఏమయ్యా ప్రభూ! స్వామిదగ్గఱకు నిన్నుఁ దీసికొనిపోదానా? అత్యంతచపలుఁడవైన నిన్ను నాహృదయకపిని దీసికొనిపోయి స్వామి పాదములసన్నిధానమున చుంచెదను. ఓయీ! దుష్టకపీ! నీ చాంచల్య మచ్చటఁగూడఁ బ్రదరించెద కేమి? స్వామిపాదములు కెంజిపురాకులు, వానిని గొలుకకుమా! స్వామి పాదసఖములు వికసత్సుముములు, వానిని గిల్లకుమా! ప్రభువు కాలిగజ్జెలు పిందె లనుకొని లాగఁ బోకుమా! స్వామి సంతానవృక్షము, ఆ ప్రభువుమీఁద నధిరోహించి శాఖ లూఁగించకుమా! నీవు శాఖామృగమవు. స్వామి సంపూర్ణ

మూర్తి. నీవు తెలిసికొన లేవు. అన్ని శాఖ లొక్కసారి యందుకొన లేవు' అనెను. కుమారస్వామి నచ్చెను. అతడు 'ఏమమ్మా! ఎదురుగాఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొని కోఁతిని ధ్యానించుచుంటివా?' యనెను. మంగమ్మ తెలతెలఁబోయెను.

కుమార- నేను చెప్పినంతయూఁ జేయుచుంటివి. మంగ- కల్యాణము దగ్గఱకు వచ్చినది. వందకొబ్బరికాయలు తెప్పించితిని. నీకుఁ గావలసినవి నీవు పట్టుకపోమ్ము. కుమార- స్వామి ప్రతిదిన మూరేఁ గునా? మంగ- ఈ పదినాళ్ళు ప్రతిదిన మూరేఁగును. కుమార- విద్యుద్దీపములవెలుతురులో స్వామి తళతళలాడిపోవును. మంగ- అట్లు కాదు. ఇంజనలురెండును చెడిపోయినవట. వానిని బాగు చేయుటకుఁ జెన్నపురినుండి మనిసి రావలయునట. అతడు నచ్చినచో దీపములు వెలుఁగును. రానిచో వెలుఁగవు. కుమార- స్వామికిఁ దెలియను. తనకాగడాలవై భస మెచటికిఁ బోవునో యని యీపనిచేసినాఁడు. మంగ- ఎగలగూడ కాగడాలు వేయించుకొనుస్వామి కది భోగమేకాని యిచ్చకాదు, అవసరము కాదు. కుమార- కల్యాణమునకు నీవు క్రొత్తచీరలు కొంటివా? మంగ- నీవు నన్ను కొంతసేపు నీవనియూ, మఱికొంతసేపు మీరనియు నందు వేమి? కుమార- మంగమ్మగాఁ గనిపించినపుడు నీ వందును. వారిగాఁ గనిపించునప్పుడు మీ రందున, మంగ- నాకుఁ జీర లెందుకు? కుమార- ఇంక ధోవతులు కట్టుకొనెదరా? మంగ- మఱికొన్నాళ్ళు పోవలయును. కుమార- అప్పుడు మీసములుకూడ వచ్చునా? మంగ- జుట్టుకూడఁ బోవును. కుమార- అయినచో రెండుమూఁడుమంచినవరములు వచ్చును. మంగ- మఱి చీరలమాట యడిగితి వెందులకు? కుమార- కల్యాణముకదా! కట్టుకొందువేమో యని. మంగమ్మ- స్వామి మనవీధికి వచ్చునా? కుమార- పూర్వము స్వామి వచ్చినపుడు మనవీధి లేదు. ఇప్పుడు మనవీధి నచ్చినది. ఆయన వచ్చునో, రాఁడో! మంగ- స్వామి కాసావాండ్రవీధికిఁ బోవునటగదా! కుమార- అచ్చట నాయనకుఁ బ్రియురాం ద్రున్నారు. ఔనులే! ఇచ్చటమాత్ర మేల యండరాదు? ఒక్క ప్రే లేడమయినచోఁ బ్రియురాం ద్రిచ్చటను నుందుగు. మంగ- స్వామికొఱకై గంధము, కస్తూరి, జవ్వాది,

నెమిలిపించుము, కొత్త వస్త్రములు నన్నియుఁ దెచ్చితిని. కుమార- వస్త్రములు ఖద్దరునా, విదేశమునా! మంగ- ఖద్దరువే, కుమార- స్వామికి ఖద్దరు పనికి రాదు. ఆయన గ్లాస్కో-మల్లులుగాని కట్టఁడు. అంతరసికుఁడు ఖద్దరుకట్టుకంటె మార్మ! నికారసుగా మాల గూడెములో నేసిన యిరువదయ రూపాయల ముకుకగుడ్డలుకట్టిన కృష్ణు నకు నీవు ఖద్దరుగుడ్డలు దెచ్చుట న్యాయముగా నే యున్నది. గ్లాస్కో మొగ మతఁ డే మోముకును? మొన్న దేవాలయములోనికిఁ బోయి చూచినాను. ఆయన రెండుహస్తములు వేణు పూమచున్నవి. రెండవ కుడిచేతితో నర్థచంద్రహస్తము పట్టెను. చేతితోఁ గీతలు చూచితిని. సముద్రయానరేఖ లేదు. ఆయనకు గ్లాస్కో తెల్లు వచ్చును. మంగ- నీవు దేవదాసి నెఱుఁగుదువా? కుమార-ఎఱుఁగుదును. మంగ-శ్యామల చీరలుకావలయు నన్నదా! కుమార-అన్నది. రెండు చీరలు కొంటిని. మంగ-ఎందుకు కొన్నావు? నావద్ద చున్నవే! నే నిచ్చెడిదానను. కుమార-నీవు నా కెక్కడ నిత్తువులే. ఇదియంతయు దోచి యా దొంగ కీయ వలయు నని యున్నది! మంగ-ఎవ రా దొంగ? కుమార-ఆ చీకటిలో దాఁగుకొన్నవాఁడు, గర్భగుడిచీకటిలో. పాలి లేచి మంగమ్మవద్దకుఁ బోఁబోయెను. మంగ-‘దానిని బట్టు కొనుము. నేను మడికట్లుకొన్నాను.’ కుమార-‘(పట్టుకొని) మడి గట్టుకొని కుక్కలను బిల్లులచుగూడఁ దాఁకుచున్నారు. కుక్కకేమి, కోతికేమి, పిల్లికేమి? అవియన్నియు మహాపవిత్రములైన జంతువులు. దొరలకుఁ గుక్కయుఁ బిల్లియు లేనిచో నిముసము సాఁగదు. కోతి మనదేవుఁడుకదా! కోతిని ముట్టుకొనరా దందు వేమి? మంగ- కోతి నీకు దేవుఁడేమో! నాకుఁ గాదు. కుమార- ఆంజనేయుల వారు దేవుఁడు కాదంటుమా! మంగ-ఆంజనేయుఁడు దేవుఁడైనచో కోతి దేవుఁ డెట్లగును? అతఁడు కోతి గనుకనా! ఇంగ్లీషుచదువు కున్నందుకా తెలివితేటలు వచ్చినవి? ఇప్పు డింగ్లండు మంత్రి యెవరు? కుమార- మాక్డొనాల్డు. మంగ-మాక్డొనాల్డు తెల్ల వాఁడు. అందుకిని తక్కిన తెల్లవారందఱు మాక్డొనాల్డులా? అధికారము విద్యకొలఁది, సామర్థ్యముకొలఁది. అందుకని మంత్రి. అక్కడఁ తెల్లదనముకాదు ప్రధానము. అట్లే యస్థలితబ్రహ్మచారి,

పరమయోగీశ్వరుడు, శ్రీరామభక్తుడు. నవవ్యాకిరణవేత్త, యాంజనేయుడు భగవంతుడైనాడని ప్రతీకోతియుఁ గాదు. కుమా—నీ కొఱిమాట చెప్పుదునా? మంగ—ఁడో. కుమార—నీ కింతతర్కము బలసినతరువాత దేవుడు ప్రసన్నుడు కాఁడు. మంగ—అదియు నింగ్గీషుచదివినవారనవలసినదే. భక్తికి లక్షణములలో ప్రహ్లాదుడు ఆత్మలో నెఱుకగూడ నొకటిగాఁ జెప్పినాఁడు. అజ్ఞానముచేత మూఢత్వము విచ్చును. అది భక్తికాదు. జ్ఞానములేని భక్తి యజ్ఞానవిషయములందుఁగూడఁ బ్రసరించును. కుమార—ఎవరినోల వారిది. నా కెంతుకు? నే నింటికిఁ బోవుచున్నాను. స్వామికిమాత్రము నేను పూవుమాత్రమే యిచ్చెదను. నీవు కోతి నిచ్చుకొందువో, కొబ్బరికాయ నిచ్చుకొందువో! మంగ—నీవు పూవులు, కొబ్బరికాయ లిమ్ము! నేను కోతిని, కొబ్బరికాయ లిచ్చెదను. కుమార—కోతి చేయి కొబ్బరికాయలో నిటికింక మాత్ర మీయకుము!

అని నడచిపోవు కుమారస్వామినంక మంగమ్మ తేప్పవాలృక నిదానించి చూచుచుండెను. అతఁడు దృక్పథముమేల దాటిపోయిన తరువాత నామె యొక్క దీర్ఘనిశ్వాసయును విడిచెను. ఆమె తరువాత కోతిని దగ్గఱకు రాసేయలేదు. అది రాసేయలేదని కించకిచలాడెను. దాని కామెదగ్గఱఁ జన నెక్కువ. చెంగల్రావు కోతిని బట్టుకొనెను.

స్వామిదేవాలయముముందు పెద్దపెద్ద పందిళ్లు వేయఁబడెను. ఏనుగంబారి పందిళ్ళలో నడువవచ్చును. ప్రక్కలన్నియు మూయఁబడెను. ఖద్దరుతానులతో చాందినీ లమర్పఁబడెను. పైని చాందినీకి నీతగొలలు, మామిడిపూతలు ప్రేలాడఁగట్టఁబడెను. అరటిచెట్లు కొట్టుకొనివచ్చి స్తంభముల కమర్చిరి. గొలలతోఁ బూవులతోనున్న యా యరటిచెట్లు, వాలిపోకుండ స్తంభముల నాధారము చేసికొనెను. లేత తాటిగొలలు కొట్టుకొనివచ్చి స్తంభముల కంటఁ గట్టిరి. ఈతమట్టలు తెచ్చి స్వస్తికాకృతిగా మూయఁబడిన పందిరి ప్రక్కలయందువేసిన గుడ్డమీఁద నతికించిరి. మామిడితోరణములు కట్టిరి. పచ్చిపూవు, పచ్చనియాకు, పండినపండు, పచ్చికాయతోడనే పందిరి విరాజిల్లెను. కాని కాగితపుముక్కలు లేవు. మేళములు నచ్చెను. సన్నాయి పాటగాండ్రు ప్రశస్తులై నవారు వచ్చిరి. మంగలి

రంగనాయకులు కొడుకు పొన్నసామిశ్వరదేవ సన్నాయిచేర్చుకొని,
తరువాత హరినాగభూషణముగారివద్ద సేవచేయుచుండెను. హరప్ప
నాయకుగారు స్వామి కుత్సవములు చేయుచుండె ననగా నతడు
పరుగెత్తుకొని వచ్చెను. నైణికులు, వేణుగానవిశారదులు, గాయకులు,
కవులు వందలతరబడి వచ్చిరి. అంత శోభలోఁ గనిపించని దొకటి
శ్యాండుమేళము. కోటలోఁగొందఱు శ్యాండుమేళముకావలయుననిరి.
ధర్మారావు నన్నెను. ఏనప్పుడు రనగాఁ 'నాంధ్రరత్న దగ్గిరాల
గోపాలకృష్ణయ్యగారు శ్యాండుమేళముగుఱించి ఒక చతుర్థాంశపు
మాటయన్నాడు. 'ప్రకృతిలోనున్న ధ్వనులన్నియు నొక్కచోటఁబుట్టి
నచో నంతగోలగా నుండునో శ్యాండుమేళ మంతగోలగా నుండునట.
కంతస్వరము సువ్యక్తమైచచ్చును. దానిని మ్రొంగివేయుధ్వజంబు జంత్రము
సంగీతయోగ్యమైచదికాదు. వీణ, పిల్లనగోవి, వాయులీనముఇవిమూఁడు
నుదప్ప నిఁకొకయటచెడిజంత్రము సంగీతమున కుపయుక్తము కాదు.
ఒకటి మొఱుగును. ఒకటి యోండపెట్టును. ఒకటి ఘుర్గురించును.
ఏమి టాజంత్రము' లనెను. హరప్పనాయకుడు కోటలోఁ బందిళ్ళు
వేయించెను. రాజబంధువు లనేకులు వచ్చిరి. మాతృ పితామహీ
కర్మలకుఁ బెద్దపందిళ్లునూత్రమే వేయించెను. వానికిఁ జాందినీలు
కట్టించి యలంకారములుచేయించి, దేవాలయముముందు చేయించి
నంత శోభ కోటలోఁ జేయించెను. రంగారావుగారు కోటలో నేనుఁ
గన్నది లేకుండఁజేసెను. ఉన్న ముసలియేనుఁగు మేతకేగాని కూతకుఁ
గాదు. హరప్పయాచారములన్నియు బయటికిఁద్రవ్వెను. కల్యాణారంభ
మున జమిందారులు కట్టణమువెలుపలికిఁబోయి, యటనుండి యేనుఁ
గులమీద గుఱ్ఱములమీద స్వామిదేవాలయమువద్దకుఁ దరలివత్తురు.
దేవాలయమునం దమ్మవారి తరపు అర్చకులు, మంత్రులు నుం
దురు. తరలివచ్చినవారు చెఱువుగట్టుపై మకాముచేయుదురు. అర్చ
కులు, మంత్రులు పానకముకావడులు తీసికొనిపోయి వారిని శౌర
వించి తెత్తురు. హరప్ప రెండేనుగులను బదిగుర్రములను దెప్పిం
చెను. వానికిఁ బాతకవే లయ్యెను. బంగారపు జీనులు, హొదాలు
లెక్కలేనన్ని జవాహీర్గదిలో నుండెను. అన్నియు దులి
పించి బాగుపఱచెను. కాగడాతప్ప ఇంకొక వెలుగు కనిపించరా

దని శాసించెను. దై నము రక్షించి విద్యుద్దీపపు టిజనులు చెడిపోయి నవి. ఇలాయికట్టలుకూడ పలదనెను. వానికిఁ బిడుకలు కిరసనాయిలు లోఁదడుపవలయును. ఆమెరికాసాముతో మనస్వారుకిఁ బ్రీతి యెందు కనెను. మనకుఁ జేతనైనది మన మిచ్చి భగవంతుని దృష్టిపఱచు కొనవలయునుగాని, బర దేశవస్తువులతో నెంతశృప్తి పరచఁగలనునెను. విద్యుద్దీపములవెలుగునకు రాత్రిపూటజరుగునత్సవపుశోభ లేదు. అవ్యక్తమైన స్వరము మధురమైన, ట్లవ్యక్తమైన భావము సుమనో రంజకమైన ట్లవిస్పష్టములైన వెలుగులతో శోభ యెఱువ యున్నది. పూర్తిగాః గనఁబడినచో జ్ఞానము; కనఁబడి కనఁబడనిది మాయ. మాయతోనే యున్నది సౌందర్యము.

రాజబంధువులందఱును గర్జలకు వచ్చినవారు పోయి మఱి వచ్చిరి. లేని దొక్కఁడే-రామేశ్వరముగారు. మేళములో బ్యాండు, బంధువులలో రామేశ్వరమును లేరు. ఆనాఁడు షష్ఠి. మధ్యాహ్నము రెండుజాములైనది. సర్వజనులును రాత్రికి నాడు నాటకము జూచు టకుఁబవలు నిద్రపోవుచుండిరి. కాలేజి మూయఁబడెను. విద్యార్థులు కాని, యుపన్యాసకులుగాని లేరు. కుతర్కములేని జ్ఞానమువలె పట్టణ మంతయు భాసించెను.

రామేశ్వరశాస్త్రి యొడలంతయు బూదిపూసికొని, యొకమట్ట లాగుతోడిగి గ్రామసంచారము చేయుచుండెను. అతఁడు కోటలోనికి వచ్చెను. రాజబంధువు లతనిని జూచిరి. ఎవరో యని యూరకుండిరి. అతఁడు మేడ మెట్లెక్కుచుండెను. ఒక కానావాఁడు చూచి 'ఎక్కడకు' అనెను. 'ఇక్కడకే' యని శాస్త్రి వై కెక్కి పోవుచుండెను. వాఁడేవోతొందరపనిమీఁద నుండెను. శాస్త్రి ధర్మారావుగారి కుమారుఁడు.

అతఁడు పోయి రంగారావుగారి కెదురుగాః గూర్చుండెను. జమిందారు నిద్రపోవుటలేదు. శాస్త్రివచ్చుట చూచెను. ఇక్కడికే యన్న యతనిమాటఁగూడ విన్నెను. రంగారావునకు సర్వమును బది నెలలనుండి కొత్త బదుకు బదుకుచున్న ట్లుండెను. మఱియును నిరు పదికోశలనుండి యంతయును గ్రొత్తగానే యుండెను. తన తండ్రి నాటి సీతలన్నియును స్మృతికేఁ దగులుచుండెను. హుప్ప తండ్రి

ఇవినివేయకుండ పూచికపుల్లంతపని చేయఁడు. రంగారావునకన్నియుఁ దానే చేయుచున్నట్లుండెను. విద్యుద్దీపములు లేనినాఁడు తన పట్టాభిషేకమునకే విద్యుద్దీపములు తెప్పించెనే! హరప్ప తెప్పించిన యాముదమునకుఁ దానిలో నిరువదియవవంతు కాలేదు. తానైనచో నీ యుత్సవమునకు మోటారులెన్ని తెప్పించెడివాఁడో! హరప్ప యేరుఁగులు, గుఱ్ఱాలు తెచ్చెను. హరప్ప ప్రతిదియుఁ జెప్పుచు. తండ్రి యూకొట్టుచు. ఏనుఁగులు తెత్తునన్ననాఁడు తండ్రి మోటారులు చాలవా యనెను. హరప్ప 'మోటారు లమ్మివేసితిని. బాబయ్య గారూ! ప్రాణము లున్న జంతువులు మనకు హృదయాస్థోదకాదు లై నంత యింజను లేమి సంతోషము కలిగించును? ఏనుఁగులును, గుఱ్ఱములును తీరిగల జంతువులు. ఇంగితము తెలిసిన జంతువులు. ప్రేమ చూపించు జంతువులు. 'సత్వానా మపి లక్ష్మ్యతే వికృత మపి చిత్తం భ్రానుక్రోధయోః' అన్నట్లు వానిభయభక్తులతోడి వికారమచ్చి త్తము మనకుఁ దెలిసికొనదగును. అయినను భగవంతునివద్దకు నిర్జీవ ములను గొనిపోవుట యెందుల?" కనెను. భగవంతుఁడు జీవులకు మోక్షప్రదాత. నిర్జీవు లాయనముండట నెందుకు? హరప్పయన్న మాటలు, హరప్పచేసినచేతలు మనస్సునకుఁ బటమువోలె గట్టి యున్న రంగారావుగారు వచ్చినశాస్త్రిని గనులతోమాత్రమే చూచెను అతఁ డన్నమాట జెవులతోమాత్రమే వినెను. వచ్చి కూర్చున్నతరువాత నొకటిరెండునిమిషములు రంగారావుగారు శాస్త్రితో మాటాడలేదు. శాస్త్రి భాషీపెట్టువేసుకొని మోచేతులు దొడల మీఁద నాన్ని, యటచేతులలోఁ గపోలముపట్టుకొని వంగి కూర్చుండి మందానకు వెనుకకు నూగుచుఁ గనులెత్తి ఒమిందారుగారిని జూచుచు 'నేను మఱల వచ్చితి' ననెను. రంగారా వతనివంకఁ జూచి 'అవును వచ్చితి' వని, మఱలఁ దనయాహలే తా ననుసరించుచుండెను. శాస్త్రి భాషీపెట్ట తీసి మరగాలు వేసి కూర్చుండి చెప్పనారంభించె : "ఈ నాఁడు పట్టణమంతయు సోమరిపోతువలె నున్నది. నా నే వాసగాం డ్రొదఱును నిద్రలు పోవుచున్నారు. రాతిరికి నాట కము పూడవలయు నట." రంగారావు చివరిమాట వినెను. 'ఏమి నాట!' మనెను. మఱలఁ దనయాహలోఁ దానే. శాస్త్రి మొదలు

పెట్టెను-‘నాకు నోరు తిరుగదు. శశిరేఖాపరిణయ మంట. కథ యేమిటని నూయింటికి వచ్చిన చుట్టము నడిగితిని. ఆయన నామాట విని పించుకొనలేదు. ఈచుట్టములమూలముగా నింటిలో గోలగాచున్నది. ఆడుకొనుటకు వీలులేదు. సుశీలమాత్రము బాగుగా నున్నది. ఆ మొదటి పిల్ల యెప్పుడును నిదురపోవును. సుశీలపండ్లు కొబ్బరిపూలవలె నున్నవి. అది నవ్వి నప్పుడు కుక్కపిల్ల కోపమువచ్చి యేడ్చినపుడు నోరిగిలించిన ట్లుండును.’ రంగారావు చివరిమాటలు వినెను. ఇగిలిచుట యన్నమాట విని ‘నీవు కోతి నెప్పుడైనఁ జూచితివా?’ యనెను. అని, రంగారావు హఠపు తనతో నాల్గునాళ్ళ కింకట నొకసారి యన్నమాట జ్ఞాపకము తెచ్చుకొనెను. తిరుపతియందునలె వానరములఁ దెచ్చి దేవాలయములలో వదలిపెట్టెద నన్నాఁడు. రంగారావు దాని నూహించుచుండెను. శాస్త్రి తనసొద మొదలు పెట్టెను: ‘కోతులన్నియు నిదురపోవుచున్నవి. రాతికి నాటకము చూడవలయునంట. ఈ యూరి దక్షిణపుదిక్కునఁ గ్రొత్తపేటలో నొకకోతి యున్నది. దానికిఁ బంగనామములు పెట్టిరి. కోటు తొడిగిరి. దొరటోపి పెట్టిరి. నేను దానిని గడ్డతోఁ గొట్టితిని. అది పండ్లి గిలించెను. నాసంగతి దానికిఁ దెలియదు. టోపియు గీపియు నెగురఁ గొట్టెడివాడనే. ఇంటిలోనుండి యెవరైన వచ్చి కోపపడుదురేమో యని యూరకుంటిని. అది సీమచింతకాయలు కోసికొనుటకు రావలయును, అప్పుడు చెప్పెదను దానిపని.’ రంగారావుగారు చివరిమాట మఱల వినెను. కాకుమాత్రజ్ఞాతప్రసంగవిషయఁడై ‘ఏమిచేయుదు’ వనెను. శాస్త్రి ‘ఏమి చేయుదునా? గూబ లెక్కవేసెదను. తొడ పాశము పెట్టెదను. బుగ్గలు నలిపెదను. పచ్చిమిరపకాయలు కొఱికించెదను. ఈ పనులన్నియు నిదురపోవుకోతునిగొంటికిని జేసితిని కాదూ! అదియే దీనికిని ప్రాసినది’ యనెను. రంగారావుగారు ‘ఎవరికి?’ అనెను.

శాస్త్రి-ఎవరికీ? ఎవరి కేమిటి? ఇంద్రాక్షటిస్థుండి చెప్పుచున్న కథయంతయు నెవరికి? రంగ-వారికా? శాస్త్రి-వారికే. ఆకోతికి. రంగ-నీకు నొడలు పొగలెక్కినదా? నేను కోతి ననుచున్నా వేమిటి? శాస్త్రి-మీరు కాదండీ! దక్షిణదిక్కున నొకకోతి యున్నది;

దానికి. ఆ కోరికి రెండుచెవులు. మాయింటిప్రక్కనున్నాఁడొకఁడు-
'అవుకు నాల్గుకాళ్ళఁట' వాఁడు ప్రతిదినము పాఠము చదువును. నేను
వానిని దీసికొనిపోయి, వాఁడును నేను నావుకాళ్లు లెక్కపెట్టితిమి.
మా కెంతసేపటికిని లెక్క మూఁడుకాళ్ళు వచ్చును; ఐదుకాళ్లు
వచ్చును. పుస్తకములోఁ దప్పు వ్రాసినాఁడు. కోరికి చెవులు
నాలుగు. బొమ్మలో రెండే. రంగా- నీవు టోపీపెట్టుకొన్నకోరికిని
జూచితివి. టోపీకి రెండుచెవులు కుట్టిరి కావోలు! శాస్త్రి- అవి
చెవులేగా! రంగా- అవి టోపీవి. శాస్త్రి- టోపీ కోరికినెత్తిపెనున్న
దిగా? రంగా- నీ విచ్చటి కెందుకు వచ్చితివి?

శాస్త్రి నాల్గుచెవులఁ జూచెను. గుడ్డు మిటకరించెను గుట
కలు పొంగెను. చెతులు నలుపుకొనెను: 'మీ రెవరండీ?

రంగారావుగారికి నవ్వు వచ్చెను. ఆయనకుఁ బూర్వముకన్న
నాలోగ్యముగా నుండెను. మూఁడేండ్లు మంచముమీఁద నుండుట
చేతఁ బూర్వపురీవియంతయుఁ బొయెను. హృదయములో నొకవిధ
మైన సోకుమార్త్య మేర్పడెను. ఎదురుగా నున్నవాఁడు ధర్మారావు
కొడు కని తెలియును. ధర్మారా వన్నచో రంగారావుగారి కిప్పుడు
మూర్తీభవద్ధర్మము. అందుచే శాస్త్రి నేమియు ననలేదు. నవ్వి,
'నీవు హరప్పనాయనింగారి నెఱుఁగుదువా?' యనెను. శాస్త్రి
'యెఱుఁగుదు' ననెను. రంగారావుగారు 'నే నాయనకుఁ దండ్రీ'
ననెను. శాస్త్రి కిలకిలనవ్వి 'అబద్ధ మబద్ధము. మాదొరగారికిఁ దండ్రీ
లేదు. తల్లి లేదు. ఆయనతండ్రీ గోపాలస్వామి. నే నెఱుఁగనా? నిజ
ముగా మీ రెవరో చెప్పరా?' యనెను. రంగారావుగారు నవ్వెను.
'అద్దిగో నవ్వచున్నాఁడు. మీ రబద్ధము చెప్పినా రని మీకే తెలిసి
నదే! మీ రెవరో నిజముచెప్పండి' యనెను.

రంగా- నవ్వుచు 'మాది యీదేశము కాదు' అనెను. శాస్త్రి
'అవును, అట్లు చెప్పండి. లెకపోయినచో మీ రెప్పుడు నేల పండు
కొందురు? నే నెఱిగినంతవట్టు మీవలె నెప్పుడును బండుకొను
వారిని నేను జూడలేదు. నన్నుఁ జూడుఁడు- ఘోర కూద్ తా హూఁ'
అనెను. రంగా- నీకుఁ దురకము వచ్చినా? శాస్త్రి- మాసమాజము
లో నొకతరకకోరి యున్నది. అది కూద్ తా, సోతా అనును. ఆ

వెధవదగ్గఱ పిక్కిరిసి, యీ మాటలు రెండును. రంగా--నీవు తెగ వాగెదవు. శాస్త్రీ-ఎప్పుడును బండ్లకొనుటకన్న నిది నయమే! అదిగో బాకా లూడుచున్నారు. దేవుడు బయలుదేలుచున్నాడు కాబోలు! సుశీలను దీసికొనివచ్చి చూపించవలయును. రాత్రికి నాటకము. మీరు రారుగా! అసలు మీ రెవరో చెప్పలేదుసుమండీ!

● రంగారావుగారికిఁ గొంచెము విసుగుపుట్టెను. 'ఇచ చాలులే. ఈ నాటికి బొమ్మ' అనెను. శాస్త్రీ 'తినఁగాఁ దినఁగా గారెలైన చేదు' అని వెల్లిపోవుచుండెను. రంగారావు వానిసంకఁ జూచుచు 'పిట్టకొంచెము, కూత ఘన'మనెను. శాస్త్రీ వెచకకుఁదిగి, 'కొన్ని పిట్టలు పెద్దవి, కూతయే కూయలేవు' అని నవ్వి 'మీ రెవ్వరో చెప్పరుకాదూ!' అని తర్జని యాడించి నవ్వి పరుగెత్తెను. బయట నగారాలు కల్యాణనాంది మ్రోగించెను.

ఇటువదితొమ్మిదవ అధ్యాయము

అష్టమనాడు ప్రాద్దుగుంకినంతనే వెన్నెలలు సితమతస్యపుచ్చ
 రోమలు వెల్లిగక్కును. అపహరింపబడిన వేదములకాంతులు మజల
 బ్రహ్మదత్తము లైనవేళ వికాసించుచున్న తన ధర్మములు నాల్గు
 మూలల వెదఁజల్లినట్లు తద్గతపరస్వతీసితకరీరలా. ణ్యచ్చవిప్రారము
 దిగంతము లందుకొన్నట్లు సరస్వతీశిరః ప్రదేశలాంఛనీకృతచంద్రముః
 ఖండవినిగ్దకాంతిప్రారము వెల్లివిరిసినట్లు 'వెన్నెలలు వర్షాసౌదా
 మనీశపిశంగచ్చవిసుందరములై కొన్ని యెడల, శరత్కాశపుష్ప
 ప్రతీకాశసితాసితచ్చటాఘటాపటాజాలంబులు విరిసి యొక్కొక్క-
 చోట, హిమానీబిందుసదృశముక్తాహః హీర కాంతిపూరాభిరామంబులై
 యొక్కచోట, శిశిరవేళాపరిశుష్కితమహాశైలాంతకస్థవిగ్ధణీస్వచ్చ
 జలబిందుసంతానకోచిఃప్రసన్నములై యొక్కచోట, వసంతసమయ
 సాయంవికసిత మల్లికాప్రసూనమృదుపత్రశోభాసుందరములై యొక్క
 చోట, గ్రీష్మవేళాప్రవికసాదలీప్రసానపత్రాంచలసునర్ణములై
 యొక్కచోట ఆశుబుతువులశోభ గలిసి సర్వర్తుమూర్తులు సార్వకాలి
 కము లన్నట్లు చకచ్చకితమృతచ్ఛటామంథరము లయ్యెను. మతస్య
 పుచ్చచ్చవీసుందరములు, ఆదికూర్మపృష్ఠభాగపరిలిప్తాశ్మతబిందు
 సంకోహకాంతిమతంబులు, ఆదివరాహదంష్ట్రాసితచ్చటాపరిరమ్య
 ములు, నృసింహవికటాట్టహాసభాసమాచములు, వామనమూర్తి
 యజ్ఞోషవీరపరిస్వచ్చప్రభాపరిరోషకములు, భార్గవాజ్ఞాతకార్తవీర్యా
 ద్జ్వలకంతర క్తపరశునారాసితచ్చటానతాంకములు, శ్రీరామచంద్ర
 యశోవిరాడమానములు, రేవతీప్రాణరాధపీతవాలానూత్నడిండీర
 ప్రత్నసౌభాగ్యమేదురములు, సర్వరాక్షసవిమోహహేతుగర్భిత
 పరిహాస ప్రతారణ విదగ్ధవాక్పరిసితచ్చటలు, చతుష్పాద విద్యంభిత
 కలిపురుషకంతనిర్దళనబీభత్సరసావతాంకలాగ్యరోహితశ్వేతాశ్వసాద
 విన్యాసపరిణామతాస్కందితధౌరిత కరేచిత వల్లిత పుతప్రతిమానములు
 బృందావీధి వెల్లివిరిసినట్లు, వెన్నెలలు శ్రీ వేణుగోపాలస్వామి
 వారియాలయాంతర్భాగమునఁ గుండేల్లు ప్రాకినట్లు, తెలినాగుఁ

బాములు మలకలై నడచినట్లు, పోడశసహస్రగోపికాసితాపాంగచ్ఛటలు చిటచిట గదలినట్లు వేసుమక్కతో లేచి కవ్యమునఁజిలికినసాలు. వెన్న పెరుగులు కవ్యమునకుఁ దాకకుండ దొంగలించిన కుమార కృష్ణుని హస్తస్పృష్టముఖము నందలి తెల్లనికాంతులు నవ్వులతోఁ గలిసిపోయి చకిచ్చకిమ్ములైనట్లు విరిసెను, ప్రకాశించెను, కాంతులు మలఁచికొనెను, ప్రవాహములు కట్టెను, చల్లనయ్యెను, హృదయ బాధానివారకము లయ్యెను. పన్నెండేండ్లు దాటి పరువెత్తివచ్చిన భగవంతుఁడప్రసాదమువలె నాలుగుదెసలఁ బారాడెను. ఆలయప్రాకారాంతర్భాగమునఁ బందిట్లు వేరుతేను. ముఖమంటపమునుందు ధ్వజస్తంభముదాక నొక పెద్దశిలావిత్తరిక యున్నది. దానికి పైని కప్పు లేదు. ఆ శిలావిత్తరిక వందగజముల వెడల్పు, నాల్గువందలగజ ముల పొడగు. సాయంకాలమున రజకులచే నా విత్తరికయంతయుఁ దడుపఁబడి చల్లన జేయఁబడెను. స్నాని కెమరుగా ధ్వజస్తంభము నంటినృత్యరంగముజేయుటకు రత్నకంబళము లమర్పఁబడియుండెను. దానికి దక్షిణపార్శ్వమున సభానాయకుఁడు, ముత్రి, కవులు, గాయకులు, విద్వాంసులు నాసీమలగుట కాసనము లమర్పఁబడియుండెను. ఆసనములన్నియు రత్నకంబళములు, పలుపులు, ఒరగుబిళ్ళలు. రంగ వామభాగమునఁ జాపలు వేసియుంచెరి. తడితరోద్వోగస్థులు, తక్కిన యెల్లరు నచట నాసీను లగుదురు. రాత్రి హముప్రొద్దుపోయినది. గజ్జములు కిణకిణలాడెను. తాళములు గణగణలాడెను. అప్పుడే బోసమంటించినమద్దె బొంయిబొంయి మనెను. ఆలయమునకుఁ బ్రాగ్దిశముందున్న యశ్వత్థవృక్షాగ్రమున రెండుపైడి గంటలు కిల కిలఁగూసెను. దేవదాసి సర్వాలంకారభూషితయై రంగమున నిలుచు న్నది. విత్తరికయంతయు సబాడచులచేత నిండియున్నది. హరప్పసభా నాయకుఁడు, ధర్మారావు ముత్రి. తక్కినవారందరు సభవారు. సభ యంతయు సుమనోరంజకమై యుండెను. సభానాయకుఁడైన హరప్ప ముత్రియైన ధర్మారావు శాస్త్రవిద్విష్టనాయకమంత్రిలక్షణములచేత దీపితులై యింద్రబృహస్పతులవలె నిండిరి. శ్రీమంతుఁడు, ధీమంతుఁడు, వివేకి, విరణి, గానవిద్యారహస్యవేత్తి, సర్వజ్ఞుఁడు, కీర్తి శాలి, హావభావాభిజ్ఞుఁడు, ఆచారశీలుఁడు, దయాభుఁడు హరప్ప.

స్థిరభాషి, గుణవరుడు, భావజ్ఞుడు, గుణవోషభేదనిపుణుడు, శృం
 గారలీలావిమలడు, నయకోవిదుడు, సహృదయుడు, పండితుడు
 ధర్మారావు. దేవదాసి నిలుచుండెను. ఆమె మత్స్యకుటుంబునివలె
 గోచరించెను. ఆమె కెట్టయెనుగుగా ముఖమండపమునందు స్వామికి
 మత్స్యనతార మలంకారము చేసిరి. గుండ్రగాఁ గట్టువేసి దానినిండ
 నీరముపోసిరి. మధ్యభాగమునందు మత్స్యకృతిగ నొకయట్టపెట్టి,
 తన్మత్స్యగర్భమునందు స్వామివిగ్రహము నుంచిరి. మత్స్యగర్భము
 నుండి స్వామి యావిర్భవించుచున్నట్లుండెను. మత్స్యము సోమకా
 సురుని జీల్చుచుండెను. నాల్గు మొగములతో బ్రహ్మ ప్రక్కనిలు
 చుండి, యాయన తెచ్చియుచ్చిన వేదములేస్తోతరూపమున మఱల
 నప్పగించుచుండెను. దానికి వెరుకగా గర్భగుడిలో బంగారు మైను
 లువుతోడి వేణుగోపాలుడు తన ప్రథమావతారస్మృతిచేతనువలె
 నర్ధనిమిలీతాక్షుడై గోచరించుచుండెను. దేవదాసికన్నులు చాలుగ
 చేపలవలె దీర్ఘములై కంటితుదలు మూడుగీళ్లుగీయఁబడిననాము
 చేత మత్స్యకృతి విడంబించెను. ఆమె శిరోగ్రీభాగమునఁ గోణము
 వలెఁదేలిన యర్ధచంద్రాకృతిగాఁగిరీటమువంటి బంగారపు రేకుపాపట
 ముందర నమర్చి వెరుకకు బిగించికట్టెను. రెండుచెక్కిళ్ళపైఁ గాంతులు
 తఱుముకొను తెల్లతాళ్ళు పొదిగినబంగరుచెంపసరాలు ధరించెను.
 మూడు తెల్లని యేన్లుదంతములసలాకలు గడ్డముక్రింద నమర్చెను. దీని
 చేత నామెముఖమే మత్స్యకృతిగానుండెను. కన్నులుమత్స్యములు
 వక్షస్సునందు చీరయొకరకముగా మడచి చేపముట్టవలె నమర్చెను.
 ఆమెయొడలనంతట గందమలంది డాగురేకు లద్దెను. దానిచే నామె
 శరీరమంతయు చేపపొలసులవలె మెట్లుమెట్లుగా గనిపించెను. ఆమె
 చేతులు మాటిమాటికిని ద్విశూలహస్తము ప్రకటించుచుండెను. ఆమె
 నఖశిఖపర్యంతము మత్స్యస్త్రీవలె గోచరించెను. కాగడాలు దూర
 దూరముగాఁ బట్టఁబడెను. వానికాంతులు ప్రసరించినంతమేఱ ప్రతి
 మూర్తిని నవ్యక్తముగాఁ గనిపింపఁజేయుచు సౌందర్యము నినుమ
 డించుచుండెను. భోగప్పశాస్త్రి దేవదాసికి దక్షిణభాగమున,
 మార్దంగికుడు వామభాగమున, నామెవెరుక వీణతో రత్నగిరి,
 నటునివెరుకఁ దాళమువేయువాడు, నంద్యాల పిల్లనగ్రోవియుఁడు

పడుచు, రత్నగిరి పార్శ్వమున, వారివెచుక ముగ్గురుపాటకతైలు, పాటకతైలతో వరుసగా శ్రుతిఃకూని కబీరు నిలుచుండిరి.

హరప్ప యనుజ్ఞయిచ్చెను. దేవదాసి భగవంతునకు నమస్కారము చేసెను. నమస్కరించిన దేవదాసిని స్వామి చూచుకొనెను. ఆమెయందు భగవంతున కనురాగమే కలిగెను. ఆమెసౌందర్యము నిరుపమానమై రంభాద్యప్సరఃకాంతలశిరస్తాడవడటువై యుండెను. క్షీరపాథోరాశివీచికానిగన్నిగల్గావణ్యరేఖ యామె శరీరమునందు మిసిమిచిందుచుండెను. ముప్పదియేండ్లనడివయస్సులో నామె మన్నభునిపట్టపుగుట్టమువలె సన్ననినడుము, ఆకాశము పట్టరానివక్షోజములు - మూర్తిభవించినవయస్సువలె నుండెను. కన్నులుకదల్చినఁ, జూచిన, నిలుచుండినఁ, జేయికదల్చినఁ బ్రౌఢత్వమే గోచరించుచుండెను. అర్ధనిమాలితనేత్రములయందుఁ దన్మనోగతసౌకుమార్యము, తీవి, రసజ్ఞత గోచరించుచుండెను. విశాలములైననేత్రములు తన్మహాభక్తి తెలుపుచుండెను. శరీరము లఘువై, యే యవయవమునకుఁ దగిన భూషణ మా యవయవమున నమర్పఁబడి, నాతిస్థూల, నాతికృశ, నాత్యుచ్ఛ, నాతివానున సర్వరసాధిదేవతలవలెఁ బ్రకాశించెను. ఆమె సమశిరస్కయు, సమదృష్టియు నై పతాకహస్త మవలంబించి

జయజయ స్వామిన్ జయజయ

జయజయ జితవై రిదుర్గ ప్రచండ

జయజయ గజముఖ జయ వక్రతుండ ||జయజయ||

ఈ తరంగము పాడెను. సరస్వతీపార్థినము, సర్వదేవతానమస్కారము, ఆచార్యపరంపరాసమ్మానము జరిపి సభానమస్కారము చేసెను. సత్యాచారములు కలదియు, గుణోజ్జ్వలమైనదియు, సద్ధర్మకీర్తిమంతమైనదియు, వేదవిదులు, వేదాంతవేద్యులు, రాజపూజకులు, వీణావాదననిపుణులు, వీరావతారులు, రాజకుమారులు ప్రకాశించుచున్న యా మహాసభకు నమస్కరించెను. తోడనే దేవదాసి మహాభిసారికాన్యత్య మారంభించెను. భగవంతునియందుఁ దాను నిత్యాభిసారికయైనట్లు పాదవిన్యాసముచేత స్ఫురింపఁజేసెను.

అదిగో మేఘుని పతాకహస్తము పట్టినంతనే భోగప్రశాస్త్రి యిట్లు పాడెను:

‘గర్జంతి శైలశిఖరేషు విలంబి బింబా
మేఘా యుయుక్తవనితాహృదయానుకారాః
ఏషాం రవేణ సహసోత్పత్యైతై ర్మయూరైః
ఖం వీజ్యతే మణిమయై రివ తాలవృంతైః.’

వెంటనే దేవదాసి ‘బావా! చక్కగాఁ జెప్పితివి. ఈ రాత్రి మిక్కిలి కష్టతరముగా నున్నది. ఎడములేనివక్షోజభారముకలిగిన నాతోఁ గలసియే భగవంతుఁడు క్రీడించుచున్నాఁడు. కాని నే నభిసారిక నైనంతనే, సపత్నివలె నీనిశమేఘగర్జనలచేత నన్ను వారించుచు నామార్గ మడ్డుచున్నది’ అనెను. నటుఁడు ‘ఎంత చుప్పనాతితనము పడినను నీ హృదయములో నున్నస్వామిని నిశయేమి వారించఁ గలదు? నీవు కృష్ణాస్వామికి నచ్చిన భార్యవు. నీకు ఘనాతేదనెను. మఱల ‘ఓసి దొంగపిల్లా! చక్కగాఁ బండు వెన్నెలలుగాయుచుండఁగా మేఘములు గర్జించుచున్న వందు వేమి?’ యనెను. వెంటనే రత్నగిరి ‘ప్రభూ! నాయక వర్ణాభిసారిక నభినయించినది. ఇదిగో మఱల సిప్పుడు జ్యోత్స్నాభిసారిక నభినయించును. ప్రభువులు తొందరపడు చున్నా’ రనెను. అంతలో గలగలలాడి తాళములు, గజ్జెలు వెన్నెలను ధ్వనించెను. దేవదాసి లాంగూలహస్తము నాశ్రయించి, “స్వామీ! చకోరములు వెన్నెల లారగించుచున్నవి. చందనా లంకృతమైన మచ్చరీరమును మన్మథుఁడు మల్లెపూవులతోఁగాని తాళరాదు కాఁబోలు” ననెను. వెన్నెలలు పలపల విరిసెను. భోగప్రశాస్త్రి “ఛలీ! భయము లేదమ్మా! దూతియైన వెన్నెల వెంటనే వచ్చుచున్నది. రాత్రి సహచారిణియైనది. పైడిగంటలుకూసి బయలుదేలువేళ మంచి దనుచున్నవి. భర్తృసకాశమానుండి తన్నర్మసఖుఁడైన శుక్లపక్షిమ. నీకై యెదురువచ్చినాఁడు. పునమింక బయలుదేలు నలయును” అనెను. ‘నీవింక లజ్జపడరాదు. ప్రియుఁడు తొందరపడు చున్నాఁడుకాఁబోలు.” దేవదాసి చీర సర్దుకొని లజ్జతో నెమ్మదిగా నడుగులు వేయసాగె. తలఁపెత్తని సిగ్గుభినయించెను. ఆమె సోల పద్మహస్తమును జేసి యొకయడుగు వేసెను. నటుఁడు ‘ఏమమ్మా!

వెన్నెలకు విరిసిన తామరపూవు చూపెదవు? ఇంతముద్దరాలవు పతి
వద్దకుఁ బోయి యేమిచేసెద? వనెను. దేవదాసి లజ్జామంధరదృగం
తములతోఁ గనుతెప్పలక్రిందుగా మత్స్యవతారమువంకఁ జూచెను.
ఆమెయొడలంతయుఁ జెమటబోసెను. శరీరము స్తంభించెను. నేత్ర
ములయందు మాంద్యము తోఁచెను. కర్తరీముఖమునఁ గడకన్ను
జోడించి తనభావమంతయు స్వామికేఁ జూపియిచ్చెను. మఱల నామె
యిట్లనెను: “నేను దారిలోఁ బాములకైన భయపడను, స్వామిస్పర్శ
తగిలి ప్రకంపించిపోదునేమో! మేఘధ్వానములచేత భయపడను,
స్వామి మాటాడినచో భయపడెదనేమో!” అని కీర్తనపాడెను.
నటుఁడు ‘బేలా! భయము లేదు. దారిలోఁ బడుచున్నావు. బయలు
దేఱఁబోవునప్పటిముగ్ధువు దారిలో మధ్య వైతివికదా! స్వామిదగ్గ
ఱకుఁ బోవునప్పటికి ప్రగల్భ వగుదువు. నీ కెందుకు? పద! నే
నున్నానుగదా! నీకు స్వామితోడి సంగమము చేయించెదను. లేక
పోయిన నీకుఁ జెలి నని చెప్పుకొందునా’ అని. ‘అడుగో స్వామి!
నీకై యెదురుచూచుచున్నాఁడు’ అనెను. గిరిక లజ్జావనతముఖయై—

తోడి — ఆది

మ్రొక్కేర చలమేల మువ్వగోపాల
అక్కఱతో నీ కౌగిట నలముకోర యీవేళ || మ్రొక్కే ||
మారుఁ డేసె పూవుదూపు మనవా యింతైనరావు
కోరియున్నాను నీప్రాపు కోపమైతే యెంతసేపు || మ్రొక్కే ||
ఈ కీర్తన పాడెను. నటుఁడు ‘స్వామీ! నీ వేమో యామె
యెంత చెప్పుచున్నను వినుటలేదు. ఈమె నేను చెప్పినట్లుగా నీవద్దకు
వచ్చినంతనే ప్రాధాభిసారిక యైనది. ఆమె వెన్నెల యను క్షీరసాగ
రమున నీకై యీదుకవచ్చిన చేపపడుచు. ఈది యీది యామె
శరీర మలసిపోయినది. నీ వామెరు మఱియు నలయించెద వేమో
సుమా! చెలిని నేను చెప్పవలసినది గనుక చెప్పితిని. నీకుమాత్ర
మామెయందుఁ బ్రేమలేదా? ఆమె నోదార్చు కొనలేవా?’ యనెను.

తోడి — ఆది

సరసిజాక్షి! నీ జన్మము సఖలమాయెను

పరమాత్ముడైన వేణుగోపాలునిహస్తము సోకినంతనే || సర ||

అని నలుఁ డనగా 'నాజన్మము సఫలమాయె'నని దేవదాసి పాడెను. సభాసదులందఱును దిగ్రాభాతులై పోయిరి. వెన్నెలలు నెమ్మదిగా గిరికిరీటభాగమునుండి జాతెను. చంద్రుఁడు దేవాలయ మువెనుకకుఁ బోయెను. ఆలయమునీడ సభాసదులపైఁ బడెను. కాగడాలు వెలుతురు తొల్లిటికన్న విజృంభించెను. వీణాధ్వని, వేణుస్వానము, మృందగనినాదము; తాళముల మ్రోత; మధురమైన భోగప్ప శాస్త్రీకంఠముతో సమరసించిన గిరికామధురధ్వనితరంగములు తరంగములుగా నొత్తిగిలిపోవుచున్న వెన్నెలలను దఱిమెను. కాగడాలు కదలిపోయెను. హరప్పదృష్టియందు నిశ్చలత్వము, ధర్మారావు దేహమునందు నిశ్చైతన్యము, సభికులందు నిస్తబ్ధత యొక్కసారిగా గోచరించెను. అది మత్స్య మూర్తి నీటిలో త్రవ్వకొనిపోవునప్పటి ధ్వనివలె మృదంగ తాళ వేణువీణాదుల ధ్వనియంతయుఁ గలసి యొక్క మాహాశ్రుతియందు లగ్నమైన యాలయ ముఖమంటపమున బోరు కొలిపెను.

'ఏషాం భూతానాం పృథివీ రసః పృథివ్యా ఆపో రసః, అపా యోషధయోరస, ఓషధీనాం పురుషో రసః, పురుషస్య వా గ్రసః, వాచ ఋగ్రస, ఋచ స్సామరసః, సామన్ ఉద్గీఢో రసః' అన్న వేదవాక్కు తన్మహానిభృతప్రచలన్మధుర ధ్యానమున నుప్పతిల్లి, యుద్గీఢమువలె నా మహాస్వరము వేదక్రతువు సమాచరింపఁబడినట్లు, అగ్నిష్టోమము పూర్తియైనట్లు బ్రహ్మాదిసర్వదేవతలు వచ్చి దొంగి లింపఁబడిన వేదములు మఱలఁ దెచ్చిన మత్స్యమూర్తికి నమస్కరించిరి. అర్చకుఁడు శతగోపముదెచ్చి సభాసదులకందఱును నొసఁగెను, వారందఱును జేతులెత్తి నమస్కరించిరి. దేవదాసిని రత్నగిరివచ్చిపట్టుకొనెను. ఆమె తన్మయత్వస్థితిలో నుండెను. గిరికరత్నగిరి మత్స్యన తారాలంకారమువద్దకుఁ బోయిరి. శశిరేఖానసూయారుంధతీరధంతరులు చుట్టును మూఁగిరి. గిరికికు స్మృతి రాలేదు. మొగమున బిన్నరుచుల్లిరి. స్వామిచామరముతో వీచిరి. ఆమె నీళ్ళలోదిగిమత్స్య మూర్తి నంటుకొన్నది. అప్పటికిఁచక్కఁగా స్మృతి వచ్చెను. భోగప్ప శాస్త్రీకిఁ జూచినదంతయు విస్మయజనకముగా నుండెను. ఆయన దేవదాసివంటి నర్తకిని జూడలేదు. రత్నగిరిమేళమువంటి మేళమును

జూడలేదు. వారిలో నపశ్రుతి యన్నది లేదు. భావదారిద్ర్యము లేదు. శాస్త్రానభిజ్ఞత లేదు. ఆయన గ్రామమున కీ నాడేవచ్చెను. ఎకా యెకిగా దేవళమునకే వచ్చెను. గిరికా సౌందర్యమును జూచి ముగ్ధుడయ్యెను. నాట్యముచేసినంతసేపు, వట్టి సర్తకి యనుకొనెను. అప్పుడే యతని కనుమాసము కలిగినది. గిరిక సృత్యముచేసినంతసేపును స్వామి వంకనే బద్ధదృష్టిగాని సభవైపునకే చూడలేదు. సృత్యచరమదశ యందుఁ గ్రమక్రమముగా నామె వాలిపోవ నారంభించెను. మంగళా చరణము గిరిక చేయనే లేదు. తా నొక్కడే చేసెను. అప్పటికే గిరిక రత్నగిరిచేతులలో నున్నది. తరువాత గడియవఱ కామెకు స్మృతియే లేదు. బ్రాహ్మణస్త్రీలు, క్షత్రియస్త్రీలు, కులముగల పడుచులందఱు గిరికచుట్టును జేరి సమాశ్వసించుట భోగప్పకు నిగుల నాశ్చర్యమయ్యెను. సభికు లెవరిదానిని నారు పోయిరి. హరప్ప ధర్మారావులు గిరికవద్దకు వచ్చిరి. ఛాయాశశిరేఖాదు లొత్తిగిలి. హరప్ప దేవదాసివంకఁజూచి 'సముద్రము లీదిసఁచేఁకుఁ దోడిచేప యైన గిరికకు సమస్కార' మనెను. ఆమె భగవంతుని వంకనే చూచుచు శిరఃకంఠముచేసెను. స్రభువు వచ్చి యిట్లచుట భోగప్ప శాస్త్రీకి దేహములోఁ బ్రాణములు లేచిపోయెను. ధర్మారావు గిరిక గడ్డముక్రింద నున్న మూడుదంతపుసలాకలు నూడలాగెను. ఆమె తలెత్తి చూచెను. ధర్మారావు దక్షిణవామహస్తయులచేత సర్ద చంద్రహస్తములుచేసిబోర్లించి, వామహస్తముపైదక్షిణహస్తముంచి కూర్మహస్తాకృతి రెండుబాట్టనవ్రేళ్ళు నల్లలాడించెను. గిరిక 'అన్న తఱుముచున్నా'డనుకొనెను. భోగప్ప ధర్మారావుచేతికూర్మాకృతిని జూచి, తద్విన్యాసనైపుణి చూచి, యతఁడు సభామంత్రి యగుట లోకికాధికారముచేతఁగాదు. విద్యాధికారముచేతనే యనుకొనెను.

అస్తంగతుడైన చంద్రుని వెనుకఁబడి చీకటులు బిలబిల బయలుదేఱెను. రాత్రి మూడుజాములగువఱకు దేవాలయము నిర్మానుష్య మయ్యెను. హరప్ప యింటికిఁ బోయెను. సర్వజగత్తును గాఢనిద్రాఘరీవృత మయ్యెను. హరప్పయొక్కఁడు మేల్కొనియుండెను. ఆయనకు నిద్రఁట లేదు. దేవదాసి యింటికిఁబోయి వేషమూడఁదీసి స్నానముచేసి కృష్ణదేవునివిగ్రహమునెదుట కూర్చుండి బద్ధఁదాస

నయై మఱల మంశ్రపునశ్చరణ మారంభించెను. వాగి వాగి బంధువు
 లందఱును నిద్రించిరి. ఒకఁడు నృశ్యము నేటివలె భక్తిరసపోష
 కముగా నుండవలె ననెను. మఱొకఁడు సంపూర్ణవిద్యాస్వరూప
 ముగా నున్నది. ఇట్లున్నచో నెవఁ డేవగించుకొను ననెను. మఱొ
 కఁడు విద్యను సముద్ధంచవలయునుగాని, కులమును సముద్ధరించుట
 యేమి టనెను. అందఱును నిద్రపోయిరి. పొరప్ప కనులు మూసు
 కొనెను. ఆయన మనస్సునెదుట దేవదాసి మత్స్యకృతి యాడు
 చుండెను. చెవులలో వీణావేణుమృదంగస్వరములు వినిపించుచుండెను.
 నృశ్యముచేయువేళ నృత్తవేగమునకు దేవదాసిచీరముచులు దేహ
 మునుండి దూరముగాఁ బోయెను. అవి మత్స్యపుచ్చములవలెఁ గని
 పించెను. ఆమెపట్టిన మత్స్యహస్తమునందు ముమ్మార్పులఁ బ్రథ
 మావతారమే గోచరించెను. దేవదాసి కూర్చుండి ధ్యానముచేయుచు
 మత్స్యవతారమును దూరముచేసి యన్నగారి యజ్ఞానసారముగ
 కూర్మావతారమును ధ్యానముసేయ నారంభించెను. ఆమెకుమత్స్యవ
 తారైక్యము పోలేదు. తనగదియంతయు జలమయ మైకట్లు, అచ్చటి
 కృష్ణవిగ్రహము మత్స్యకృతిగా నున్నట్లు. అద్దములో నృత్యమునకుఁ
 బోవుచుఁ దన్ను దాఁజూచుకొన్న నీడవోని తనమూర్తి తన్ను వదల
 కున్నట్లు తనకు భాసించుచుండెను. కొంతసేపు కూర్చుండి కుడ్యమున
 వ్రేలాడుచున్న కూర్మావతారపటమును దెచ్చి యెదుట నుంచుకొని
 దీపకాంతిలోఁ జూచుకొనుచు దన్నుఁ దా గూర్మముగా భావించు
 కొనుచు నెదురుగానున్న శ్రీకృష్ణదేవుని నాల్గుచేతులును నాల్గు
 కూర్మపాదములుగా గావించి, భావించి స్వాముని గూర్మ
 ముగాఁ జూచును. మఱల నింతలో నామనస్సు చలించిపోయి ప్రథ
 మావతారమే పొడఁగట్టును. ఒకదినముదినమెల్ల గాఢాభ్యస్తమైన
 తద్రూపభావన వడలిపోలేదు. కూర్మమువచ్చును. మఱల పాదములు,
 తలయు లోనికి ముడుచుకొనును. ఎట్టి డిప్ప కనఁబడును. మఱల
 జలములో నీడుచున్నట్లు తోఁచును. మందరపర్వతమును మోయు
 చున్నట్లుండును. దేవతలు, రాక్షసులు వాసుకిని గవ్వపుత్రాదుగాఁ
 జుట్టి త్రిప్పచుండ్రిరి. సముద్రమంతయుఁ బరిక్షిభితమగుచుండెను.
 పునఃపునర్మందరగిరి మూలకోణపరివేగధూతక్షీరసంతానము వియత్న

ధమున లేచి నూర్యకాంతులలో నింద్రదాపచములు నిర్మించెను. పరి
త్రస్యజ్వలజంతువులు పరువులెత్తి పాతాళమునకుఁ బోవుచుండెను.
దేవతలు హాహాకారములు చేసిరి. శంఖచక్రలాంఛితుఁడు. హారకే
యూరభూషితుఁడు, కూర్మరాజు పృష్ఠకర్పరముచేఁ గ్రుంకిపోవుచున్న
మందరపర్వతమును బై కెత్తెను. జలముచిలుకు చుండిరి. వేయి
మహాజలపాతములైనట్లు తీవ్రధ్వని పరిఘూర్ణితజలప్రవాహములు
దేవదాసిచెవులు చిల్లులుపడిపోయెను. ఆమె కను లూర్ధ్వతిర్యగధో
ముహుస్తాడితము లయ్యెను. క్షీరసాగరతరంగదర్శనముచేత, నా
బీభత్సదృశ్యముచేతఁ దిరిగిపోయెను. ఆమెలోఁగూర్మాకృతి నిలచి
యుండెను. హరప్ప కనులుమూసికొని మహాసముద్రదర్శనము
చేయుచుండెను. సోమకాసురునివెంటఁబడి నాసాగ్రమున నందకము
వంటి చేపముల్లు పెంచుకొన్న యాదిమత్స్యమూర్తి జలము దూసి
కొని పోవుచుండెను. అతనివెంటనే మత్స్యకృతితో దేవదాసి పరు
గెత్తుచుండెను. మూర్తికట్టిన భరతశాస్త్రము, పులకితసర్వశరీర,
నేత్రము లన్న రెండుచేపలు మొగమునందఁ బెట్టుకొన్న పెద్దచేప
సర్వాభరణభూషిత, బంగారుపనిచేసిన తెల్లనికోకకట్టిన సుందరి జల
ములో నా మత్స్యమువెంట దూకుచుండెను. హోరుమన్నధ్వని
హరప్పచెవులకు విజృంభించుచుండెను. ఆ చేపవెంట రత్నగిరి వీణా
వాదనముచేయుచుఁ బోవుచుండెను. నర్మసఖుడైన భోగప్ప యను
నయోక్తులు పల్కుచుండెను. ఇంతకుముం దెందఱో సభికు లుండిరి.
ఇప్పుడు తా నొక్కఁడేనా? తననమస్కారమునకు గిరిక శిరఃకంపము
చేసెను. అది నీరుకొట్టుకొనునప్పుడు చేప తలాడించిన ట్లుండెను.
తననమస్కారము సువేళార్పితమేనా? ప్రాంతర్మందానిలయములు
మల్లెపొదరింటిలో దూకి మర్మరధ్వని చేసెను. గిరికచేలాంచలములు
చలించిన ట్లున్న యాధ్వని హరప్పవిన్న పూర్వధ్వనులకన్న భిన్నమై
యుండెను. హరప్ప యిదివఱకు విన్న ధ్వను లాంతరము, ఇది
బాహిరము.

అందఱును నిదురపోయిరి. అరుంధతికి నిదురపట్టలేదు. వ్యాధి
గ్రస్తమైన యామెదేహము నిద్రాముఖము కాలేదు. ఉడికిపోయిన
యామెప్రకృతి చల్లదనము తెచ్చుకొనలేదు. కదలిపోయిన యామె

భావనాబలము కట్టుకంటమునకుఁ జేరలేదు. ఆమెమనస్సులో దేవాలయము, దేవదాసి, మత్స్యనతారము మూఁడే యున్నవి. ఆమె యూహించెను. తానొక్కర్తయు నిద్దురపోలే దనుకొనెను. భర్త వాకిటఁ బండుకొన్నాఁడు. పోయి యతనిని లేపినది. తక్కినపురుషులందఱును భర్తకటుకటు పండుకొనిరి. ఈమెపోయి చీకటిలో ధర్మారావును గుర్తుపట్టిలేపెను. ధర్మారావు 'ఇదియేమిటి? ఎవరైనఁజూచినచో నే మనుకొందు' రనెను. అరుంధతి 'ఏ మనుకొందురు? నే నొంటరిగాఁ బండుకొనలేను. మత్స్యకృతియైనగిరిక పతినెడఁబాసి యుండలేకున్నది. నేను నుండలేను.' ధర్మారావుపోయి గదిలోఁబండుకొనెను. అరుంధతి యాతని నిఖిలాంగములయందు పరిష్కరించుకొనెను. ధర్మారావు 'నీ కున్నాదము ప్రాప్తించెనా?' యనెను. అరుంధతి 'కాదు, కాదు. నాగుండెలోఁతులలోనుండి ప్రాణములు తవ్వి మీపాదసన్నిధానమున నై వేద్యము చేసెదను. మీనుండి భిన్నమైన దృష్టి నాకు వలదు. నేను మిమ్మువదలి నిముసముండలేను. మనమిద్దఱము మత్స్యకృతులమై మహాసముద్రమునఁ బడిపోదుమా' యనెను. ధర్మారా వామెకపోలములుస్పృశించి తనశరీరస్పర్శచే నామెశరీరమునకు, మనస్సునకు, హృదయమునకు శాంతముతెచ్చి యామెను నిద్రపుచ్చెను. మఱలఁ దాను స్నేహితులమధ్య పండుకొనుటకుఁ బోవుచుండెను. ఆతనికి నిద్రించుచున్న యొక స్త్రీపాదము తగిలెను. అయ్యో! పరస్త్రీస్పర్శ కలిగెనని యతఁడువిచారపడెను. ఆమె 'ఎవరువా' రన్నది. కంతధ్వని చిన్నయదంధతిది. ధర్మారావు 'కాలు తగిలినది. నిద్రపో!' అని చెప్పి పోయి పరుండెను. కోళ్లు కూసెను. సూర్యోదయమయ్యెను. ప్రొద్దొక్కెను. పగటివేషాలవారు వచ్చిరి. నిద్రామిత్తులు సరిగాఁ జూడలేదు. పగలు రెండుజాము లయ్యెను. ఎండలు భగభగ మండించెను. ఆలయముముందు నగారామోతలు, నౌబత్తుఖానాలు వినిపించెను. అందఱును వేళతప్పి భోజనముచేసిరి. పండుకొని నిద్రించిరి. లేచువఱకుఁ బ్రొద్దువాటారినది. రంగనాయకులుకొడుకు సన్నాయి వాయించుచుండెను. అతఁడు చక్రవాకము పాడెను, అది సాయంవేళామృదుమందమారుతతరంగములపై నటనము చేసెను. కీర్తన లేకుండఁగనే యది భావమును గుఱిమ్మరించెను. ప్రొద్దు

కుంకెను. జరతారుణసూర్యబింబము మద్దెలకుఁబెట్టినప్రాంతబోన
మువలె విరిసిపోయెను. ఆదిమత్స్యము ముక్కుకొననున్నకత్తికైన
సోమకాసురునినెత్తురు సముద్రజలముచేతఁ బరితృళితమైనట్లు సంభ్యా
రాగము సమసిపోయెను. వెన్నెలలు నిర్మథితక్షీరసాగరితరంగముల
మెఱఁ, బ్రాదుర్భూతామృతకుంభనిర్వమదమృతడిండీరకాంతిచ్చటా
స్ఫురతోస్ఫురకములవలె, మంథానిరజ్జుకృతవాసుకిముఖనిష్ఠ్యూత ఫేన
మువలె, మధ్యమానమందరగిర్యుభయపార్శ్వసంస్థితదేవదానవమహాట్ట
హాసదీధితివలె, పరిజ్వలత్త్విరపాథోధివినిర్గమచ్ఛంద్రబింబసుధారోచిః
పూరదగద్ధగితదశదిశాసంతానమేదురితప్రసన్నకాంతులవలెఁ, గామ
ధేరుకల్పవృక్షచింతామణీ ప్రముఖనానాదివ్యపృష్టిపరికల్పితస్వర్గ
వికాసమువలె, ననోన్యజల్పితతృణీకారవాక్యసూచిమందహాసపరిహాస
ప్రస్ఫురద్దంత కాంతిచ్చటాభిరామాప్సరోనివహాపరిధానచేలాంచల
ములవలె వెల్లివిరిసెను. రాత్రి ప్రథమయామము దాఁటెను. పశ్చిమ
దిశ కొఱిగియున్న చంద్రబింబము విరహోత్కంఠితాకపోలమువలెఁ
దెల్లతెలవోయెను. విరహోత్కంఠితకపోలముచు జేతిలో నమర్చు
కొని మొగమువాల్చి కూర్చున్నట్లు పశ్చిమదిశాకాంత దేవాలయ
మునందు గగనముదాఁక నెదిగియున్న యశ్వత్థవృక్షశాఖాంచల
ముల నంటుకొనియుండిన జాబిల్లిచేతఁ బ్రకాశించెను. సభాసదులందఱు
నాసీనులైరి. నాయకుఁడు, మంత్రియు నిశ్చలదృక్కులతోఁ జూచు
చుండిరి. కూర్మకుటుంబినీ వచ్చెను. కంఠమునుండి సీలమండల
వలకు నెర్రనిచీర కప్పుకొని పాదములు, చేతులు, మొగముమాత్రమే
కనుపించుచుండఁగాఁబరివర్తతగ్రీవాభేదముతోఁ గూర్మహస్తములతో
నామె రంగమున కవతరించెను. వచ్చుచునే—

“కథితసమయేపి హరి రహహ న యయా వనమ్

మమ విఫల మీద మమలరూప మపి యావనమ్

యామిహే ! క మిహ శరణమ్ ?

సఖజనవచనవంచితాహమ్.

అని విప్రలబ్ధనాయికానిరూపణము సాగించెను. తాళము,
రాగము విషాదచ్ఛాయలు ప్రకటించెను. నటుఁడు “ఛలీ, యేల
దుఃఖించెదవు ? స్వామి యేల రాలేదో మొదట విచారింతుము.

ఆయనయుఁ బాదములతో నడచి రావలయునుగదా! ఆయన నీవలెఁ దేలికగా నున్నాఁడా? ఎంతబరువు మోయుచున్నాఁడో? వదలిపెట్టి వచ్చుట యేమైన తేలికఁబనియా? రక్కసిముండకొడుకులు పట్టుకొన్నారు కాబోలును” అని యోదార్చెను. దేవదాసి “సరియా! సామియేల రాలే దందువు? ఇచ్చటికి వత్తు నని నాతో వేయివ్వాటలు చెప్పినాఁడు. నన్ను నమ్మించినాఁడు. నే నిచ్చటికి వచ్చితిని. ఎందుకు రాలేదో? మొన్న నే నేమంటిని? అప్పటికోప మప్పుడే తీరిన దనుకొంటిని.

తోడి - త్రిపుట

ఏ మంటి నమ్మా! నాసామి నే మంటి నమ్మా!

కోమలాగరొ! మువ్వగోపాలసామి నే నే మంటి?”

అని చూమె యభినయించెను. నటుఁడు “ఔనమ్మా! నేను బలవంతముచేసి బతిమాలి యొట్లుపెట్టుకొని ని నీ క్షీరసాగరములో బాలు చట్లుకట్టిన యీ నికుంజములోనికిఁ దీసికొని వచ్చితిని. నీవు వెలతెలఁబోయి నాల్గుదిక్కులఁ జూచుచున్నావు. ఆయన నీమీఁద ముగ్ధ వని యలిగిరాఁడేమో!” అనెను. దేవదాసి “చెల్లీ! ఆయన కోసము నానుగ్ధాత్వము వదలిపెట్టెదను. ఆ ప్రభువును దెచ్చెదవా? నాకు నచ్చినదానవుగనుక నీతో నింతయైన మాటాడుచుంటిని. లేనిచో నామాట బయటికి రాదు” అనెను. నటుఁడు “నే నాయనను వెదకి వచ్చెద నుండుము. మందరపర్వతముమోసి గూనుచేత నడువ లేకున్నాఁడేమో చూచివచ్చెదను. నీ వింతలోఁ బ్రాణములు కం గారుపెట్టుకొనకుము!” అని వెదకుట నభినయించుచుండెను. దేవదాసి ‘శివా! మహాదేవ! నీవు నాపతిని నన్ను సమకూర్చి పుణ్యము కట్టుకొనుము.

త్రీయీ వేద్యం హృద్యం త్రిపురవార హృద్యం త్రినయనం

జటాభారోదారం చలమరగహారం మృగధరం

మహాదేవం దేవం మయి సదయభావం పశుపతిం

చిదాలంబం సాంఘం శివ మతివిడంబం హృది భజే.”

అని ప్రార్థించెను. నటుఁడు తిరిగివచ్చి ‘ఏమమ్మా! స్వామి నీ కెచ్చటనైన గనిపించెనా’ యనెను. గిరిక ‘వెదుకఁబోయినది

నీవుకదే! నా కెట్లు కనిపించును? నీకు: గనిపించవలయు' ననెను. నటుఁడు 'అదిగో చివురాకు. స్వామి దానివెనుక నుండియుండు' ననెను. గిరిక శుకతుండహస్తముతో 'ఇది బ్రహ్మాస్త్రము. నాపైని బ్రయోగించి రెవరో! నే నిం కెట్లు బ్రదుకుదును' అనెను. ముష్టిహస్తముతో 'నింక స్వామి రాఁ' డనెను. శిఖహస్తముతో 'మన్నధుఁ డింత వేధించుచున్నాఁ డేమి' యనెను.

'యదనుగమనాయ నిశి గహన మపి శీలితం

తేన మమ హృదయ మిద మసమశరకిలితం'

అని మఱిసృత్యముచేసెను. రత్నగిరివీణాధ్వని ప్రయాణించి ప్రయాణించి రసాభిముఖముగా వేణునిస్వనముతోఁగలిసి మాళవరాగమున లీనమయ్యెను. గిరిక యేదిచూచినను నసహ్యించుకొనఁజొచ్చెను. సంతాపము వృద్ధిపొందెను. ఆమె శివలింగహస్తమునుబూని 'నాగేశ్వరుఁడు నాయందు, బ్రసన్నుఁడు కాలే'దనెను. నాగబంధహస్తముతో 'నీపొదరింటిలో స్వామి యెచ్చట' ననెను. నటుఁడు 'స్వామి యిందెచ్చటనైన దాఁగియుండెనందువా? ఆయన సంకేతస్థానమునకు రానే లే'దనెను. గిరిక—

'యామి హే క విహ శరణం సఖజనవచనవంచితాహం.'

అనెను. మఱిల గజ్జెలు, తాళము, వీణావేణువులు కిణకిణకిణలాడెను. నటుఁడు 'సఖ! నీవు సఖజనవంచితవు కావు. నాయందు దోషము లేదు. అతఁడే రాలేదు వచ్చెద నని యిందాఁక నమ్మా, నాతోఁ జెప్పినాఁడు' అనెను. గిరిక 'అట్లు చెప్పియే రాలే దా ప్రభువు?'

మమ మరణ మేవ వర మతివితథ కేతనా

కి మితి విషహామి విరహానల మచేతనా

॥యామి॥

అని సంతాపబడెను. ఆమె సంతాపమును జూచి ధర్మారావు మనస్సులోఁ గష్టపడెను. సామాజికులందఱును రసనిమగ్నులై యుండిరి. ధర్మారావు నూత్రము చేపదాసినె చూచుచుండెను. ఆమె నిద్రామత్తములైన నేత్రములతో నావ్రులించెను. ఒడలు విఱుచుకొనెను. హేమంజమున గాఢహేమముచేఁగొట్టఁబడిన మాలతీ తవలెఁ గంపించిపోయెను. ఏ దిక్కునను జూడక గూర్చుండెను.

నటుఁ డనెను. 'ఏమమ్మా! అంతదుఃఖతురాల వైతివి! భర్తాగనున
కారణములు విచారించుచుంటివా? నీవు పాపము, విప్రలభ్యోత్కంఠల
మధ్య నుఁగుచుంటివి. నీ కేదియుఁ బాలుపోవుట లేదు.'

(అసాపేరి—త్రిపుట.)

ఎందుకు పగచేసెనో, కమలజుఁ డిక్కనైన లెస్సవ్రాయఁడో
అందుకందుకు యా చెలు లమరికతో నున్నారు
చందమామ యా రేయి చల్ల నుండఁడే దైవమా! ||ఎందుకు||
పగవారితోఁ జేరెనో సామి మనసు
బాళిలేనట్లాయెనో,
చిగురుఁబోడిరో వినవె చిన్ననాఁటి నాపైని
తగుమేలెల్ల నేఁడు దిగఁజేసెనో దైవమా! ||ఎందుకు||

గిరిక 'తల్లీ! క్షీరసాగరబిందుచ్ఛటా! అన్నా! క్షీరసాగర
తరంగా! బంధూ! పయోమాధుర్యమా! తల్లీ! క్షీరసాగరపువెలుఁగా!
దయచూడుఁడు. మేఘునివలె నల్లనైనవాఁడు, శంఖచక్రగదాపద్మ
ములు నాల్గుచేతులఁ దాల్చినవాఁడు, మనిసి నాతినూలుఁడు, నాతి
కృశుఁడు, నాత్యుచ్ఛుఁడు, నాతివామునుఁడు, సరిగా నాయీడు
వాఁడు, నాకన్న నొకవేలఁ డెత్తుండునేమో! అతఁ డిచ్చటికి వచ్చి
పోలేదుకదా! వచ్చి మీతో నేమైన చెప్పి వెళ్ళెనా?' అని యేడువ.
నారంభించెను. నటకావతంసుఁడైన భోగప్ప నిలిచి చూచెను. అది
నిజమైన యేడుపుగా నున్నదిగాని యభినయముగా లేదు. ఆయన
హృదయమునందుఁ జకితుఁడై, 'తల్లీ! లెమ్ము లెమ్ము. స్వామిని నేను
తెచ్చెదను. నీవు నేను వచ్చువఱ కుండవమ్మా! ఆ తెఱవెనుకనున్నాఁ
డేమో, పోయి చూచి వచ్చెదను' అనెను. గిరిక 'యీ ప్రబబ్బలిచెట్లు
నన్నుఁ జాల బాధించుచున్నవి. పాలసముద్రపుటడుగునఁ బ్రబబ్బలి
చెట్లేమిటి? అనెను.

అహ మిహాహి నివసామి సనిగణితవేతసా

స్మరతి మధుసూదనో మా మపి న చేతసా ||యామి||

భోగప్ప ధర్మారావుపద్మకుఁ బోయి, 'బాబూ! భక్తురా
లింక నిలువలేదు, తేర దీయించు మందురా?' యనెను. ధర్మారావు
'చంద్రుఁ డీ నాఁడు రెండగడియ లాఁస్యముగా వచ్చెను. ఇంక

నొక్కగడియలోఁగాని చంద్రుఁడు దేవాలయమువెనుకకుఁ బోఁడు. ఆగడియయు నడువవలయుఁగదా! జాగ్రత్తసుఁడీ'యనెను. నటుఁడు పోయి 'గిరికా'యని పిలిచెను, గిరికాయని యాసెను ధర్మారావుతప్ప మఱియెవ్వరును బిలువరు. ఆమె యలవాటుచేతఁ దలయెత్తించుచు. ధర్మారావుసంతోషించెను. ఆమె 'చెలీ! ఈయెడ యెచ్చటిది? అనెను. నటుఁడు సూచీహస్తముతో నడుగో సూర్యు' డనెను. 'ఆహా! అతఁడేమి బాధించుచున్నాఁడు!' అనెను. గిరిక 'సూర్యుడైనచో— బ్రాహ్మణు లర్హము లిచ్చుట లేదు. వీఁడు చంద్రుఁడే.'

'రాజీవాక్షుల నేచు పాతకివి చంద్రా! రాజవా నీవు? నీ రాజత్వంబున చక్రముల్ మునియెనో? రాజల్లి సత్సంతతుల్ తేడం బందెనో? డిందెనో యహిభయోదేకంబు? తాఁ జెల్లరే రాజై పుట్టుట రశ్మిసూత్రఫలమే రా జౌట దోషార్థమే?'

యని చదివెను. ఆ నటుఁడు 'ప్రియసఖీ! ఈ మాత్రము చీవాట్లు వానికి. జాలును. నీ పింక దుఃఖమును మాని వినోదపడవలయును' అనెను. గిరిక దీర్ఘనిశ్వాసయు పవలెను. ఆలోచించుచున్నట్లుండెను. కన్నీరు జార్చెను.

ఆహిరి—రూపక

నీకే దయరావలెఁగాక లేక దిక్కెవ్వరూ!

పాకశాసనవినుత మా వేణుగోపాలరాయ

నీ మనసు కరఁగి—

॥నీకే॥

నటుఁడు— ఆవునమ్మా! అది మంచితోన. స్వామి సర్వాంతర్యామి కనుక నీ క్షీరసాగరతరంగములలోఁగూడ నాయన లేకపోలేదు. ఆయన వినకుండను బోఁడు. గిరిక— చెలీ! నే నీ విరహవేదన భరించజాలకున్నాను. ని న్ననిమాత్ర మేమి లాభము?

కుసుమసుకమారతను మతనుశరలీలయా

కటకాముఖ హస్తముతో—

సగపి హృది హంతి మా మతివిషమశీలయా

॥యూమి॥

అని గిరిక మూర్ఛపడిపోయెను. భోగప్రకాశ్రి—

హరిచరణ శరణ జయదేవకవిభారతీ

వసతు హృది యువతి రివ కోమలకలాపతీ

॥యూమి॥

అని గానము చేసెను. రత్నగిరిచేయు వీణానిగావమే యైపోయెను. తెఱతీరి. స్వామియలంకారము ప్రత్యక్షమయ్యెను. భోగప్ప గారుగిరిక మొగముపైఁ బన్నీరు చల్లెరి. అమరో స్వామి నీకై కనిపించినాఁడు, లే' మృనెను. ఆమె లేచి నూచెను. ముఖమంటపమునఁ జుట్టుఁ గట్టినగుండ్రనిసరసు గో నేఁడు క్షీరము నింపిరి. ఆ సమయ నిజముగాఁ బెద్ద తాఁబేలుకు వదలిరి. స్వామిని గట్టుమీఁదఁ గూర్చుండ బెట్టిరి. ఆ సరస్సు మధ్య నాల్గు చిన్నిస్తంభములపై నొకపర్వతము పూవులతో, నాకుఁతోఁగట్టి, దానికిఁ ద్రాకుపోసి, యటునిటు బాలకులు పట్టుకొని నిలుచుండిరి. దానిసమీపమున ఛామూశశిరేఖాకుంధతీరశంతరులు నిలుచుండిరి. ఆలయధేనువు ప్రక్కను బారిహతవృక్షమునాటిరి. దేవదాసి నేత్రపర్వముగాఁ జూచెను. నటుఁ డారంభించెను:

క్షీతి రతివిపులతరే తవ విష్ణు పృష్ఠే

ధరణిధరాకిణచక్రిగర్భిషే

కేశవ! దృతకచ్ఛపరూప జయ జగదీశ హరే!

గిరిక : 'నాన్యం వృణే షతి మశేషగురో రనంతాత్

త్వత్త స్సమస్తగుణధామభి రాత్నతుల్యాత్

క్షేమం దైవ గురుదేవ శిఖామణే! త్వాం

యాచే త్వదంఘ్రికమలే ప్రణతాస్మి నిత్యం.

సావేరి - ఆట

కాంక్షే తవ ప్రసాదం, గోపాలబాల! కేవల మేవాహం

అమితభాగ్యదాతార మతుల భూరివిస్తారం

కమనీయకరుణాకరం గోపాలబాల!

॥ కాంక్షే ॥

త్వత్ప్రసాదం పరం కాంక్షే కృష్ణ! నాన్యంతు కామయే,

మనసా వచసా నూనం మత్పాణిగహణం కురు. ॥ కాంక్షే ॥

అని గుక్కిణీదేవివిన్నపము తానే చేసెను. చంద్రుఁ డస్తంగ

తుఁ డయ్యెను. ఎఱ్ఱనిచీరతోడి దేవదాసి తానుకూడ వెలుతురువలెఁ

గానిపించెను. రంగమంతయు నలంకారము వద్దకుఁ బోయెను. అచ్చర

లైన యమంధత్యాదులు ప్రాసర్యాపలక్ష్యే దేవివోని దేవదాసిని బరి

సేవించిరి. ధర్మారావు పాఠపులు సమీపమునకు వచ్చిరి. సముద్రము

నుండి పుట్టిన కామధ్వేషప్రభృతులు దూరముగా నేగిరి. హరప్ప 'స్వామితోడి కూర్మమువై మందరపర్వతము మోసిన తాఁబేటిపడుచు నకు నీకు నమస్కార' మనెను. ధర్మారావు గిరిక చిబుకముపై చేయి వైచెను. అలంకారమువద్ద మోఁకరించియున్న యామె తలయెత్తి చూచెను. ధర్మారావు వరాహహస్తము పట్టెను. తర్జనీమధ్యమానామికలు మూఁడుచు గలిపి, బొట్టవ్రేలిమొదటఁ జేర్చి కనిష్ఠికాంగుళి వదలి రెండుచేతులచు గలిపి, బొట్టవ్రేళ్ళు, గనిష్ఠికలను దగ్గటగా నుంచి ప్రోథము. దంతము, కర్ణములతోడి వరాహముఖము వలె బహుకాలాభ్యస్తనిద్యవలెఁ బ్రదర్శింపఁబడిన ధర్మారావుహస్తమువంకనే భోగప్ప చూచెను. 'అహో! మహామంత్రీ' యనుకొనెను. "ఎదురుగా స్వామి, సర్వగుణాలంకారశోభితుఁడు హరప్ప, ఇచ్చట ధర్మారావు, సృత్యము సర్వహావభావశోభితము, రసాంభోధి సాంగోపాంగమైన వేదమువలె భాసించుచున్నది" యనుకొనెను.

దేవదాసి యింటికిఁబోయి స్నానముచేసి; పాలకడలిచుండ్లి బయటికివచ్చి, సముద్రకథావిస్మృతిఘటించుకొని, మఱల వరాహరూపమును ధ్యానించుచుండెను. శంఖచక్రగదాపద్మఘారియుఁ గిరీట భూషితుఁడు, వనమాలాసుందరవక్షస్థలుఁడు నైన వరాహమూర్తి యేకదంతాగ్రమున భూదేవిని లేవనెత్తుచున్నట్లు, సముద్ధరించుచున్నట్లు తద్దివ్యస్వరూపధ్యానమగ్నయై యుండెను. హరప్ప కూర్మావతారకథాసరిస్థజ్ఞనము కావించుచుండెను. ధర్మారావు రహస్యముగా నరుంధతితోఁ గలసికొని యామె నోదార్చుచుండెను. 'ఓసి యచ్చరా! దేవాలయములో నున్నంతసేపు బాగుగ నేయుంటివి కదే! అందఱును నిద్రపోవువఱకును హృదయము బిగువుపట్టుకొంటివి కదే! ఇప్పు డింత యుద్వేగపడెద వే? నాల్గు దివముల క్రింద వఱకును లేచి గూర్చుండలేనిదాని కింతయోపిక యెచ్చటనుండి వచ్చినది? ఈ నిదావిహీనరాత్రిసమయములు, ఈ యుద్వేగములు ఈనిరాహారదివాపనయనములు నీయారోగ్యమునకు భంగకరములుగా నున్నవి. చెప్పిన వినవుగాని నీయొడలిలోఁ బ్రాణములుమాత్రమే యున్నవి' యనెను. అరుంధతి 'చాలుచాలు, ప్రాణేశ్వరునకుఁ బ్రాణములుమాత్రము చాలవా'యని యామె కంఠముపూని వ్రేలాడెను.

ధర్మా—అతేండ్లకొడుకుగలపడుచున కింతయుగ్వేదము పనికిరాదు. అరుం—నే నీనాఁడే క్షీరసాగరోద్భూతనైన యచ్చరను, నూత్న యౌవనను, ఊర్వశి పురూరవశ్చక్రవర్తినివలె నిన్ను వరించవచ్చితిని ధర్మా—అచ్చర దేవతావారస్త్రీ. అరుం—నాకు సామ్యము దివ్యత్వసౌందర్యస్వచ్ఛప్రేమలయందు మాత్రమే. తన్నిషిద్ధకుఁబ్రతిమందుఁగాదు. ధర్మా—ఇక నేను పోయి పండుకొందును. నీవు నిద్రపోము. అరుం—నాకు నిద్రపట్టదు. తెల్లవాఱవచ్చుచున్నది. మీరు నామొద్దరుండినఁగాని నాప్రాణములు నిల్చునట్లు లేవు. ధర్మా—నీవు జేవు నృత్యమునకు రావద్దు. అరుం—అంతకన్న బ్రదికియుండవ ద్యుమ. ధర్మా—నీతో నన్నివిధములఁ జావుగా నున్నది. సరే కాని పిల్లవాఁడు నాల్గు నాశ్వముండి యెచ్చటను గనిపించుట లేదేమి? అరుం—నాకును గనిపించుట లేదు.

ఇద్దఱునుబోయి పండుకొన్నజనముగో మధ్య రామేశ్వర శాస్త్రీగోసము వెదకిరి. అతఁ డెచ్చటను గనిపించలేదు. ధర్మారావు తొందరపడెను. అరుంధతి 'వాని కేమి భయము? ఆలయములోనే పండుకొనెనో, కోటకుఁ బోయి పండుకొనెనో, యెచ్చటనో యొక చోట నుండును' అనెను. దీపముపెట్టి వెదకుటలోఁ జిన్నయరుంధతి లేచెను. ఆమె వారివెంటనే తిరిగెను. అరుంధతి మామెను బోయి పండుకొమ్మన్నది. 'నీవు మేల్కనియుండఁగా నేను నిద్రపోదునా?' యనెను. అరుంధతి 'పోకేమి? నేను లేకుండ నీవు లేవా?' యనెను. ఆమె నేను లేదన్నది. ధర్మారావు 'మీనాన్నఁ జూచినచోఁ గోపించును. నీవుపోయి పండుకొమ్మనెను. ఆమె 'పండుకొనినను నిద్రపట్టదు' అని పోయి పండుకొనెను.

అందఱు నిండ్లకుఁబోయినతరువాత నృత్యముచేసినచోటఁ జాకలులు వచ్చి పఱపులు, తివాచీలు, చాపలు తీసివేసిరి. అచ్చట భోగప్పశాస్త్రీ పై యుత్తరీయము పఱచుకొని పండుకొనెను. భోగప్పశాస్త్రీకి నిద్రపట్టలేదు. "మొత్తానికి మంచియూరు వచ్చితిని. చచ్చిపోయిన దనుకొన్న శాస్త్ర మిచ్చట బ్రదికియున్నది. పోయినాఁ డనుకొన్న రా జిచ్చట బ్రదికియున్నాఁడు. అయిపోయిన దనుకొన్న శోభ యిచట కనులు మిఱుమిట్లుగొలుపుచున్నది. భరత

ముని యిచ్చట చరితార్థుడైనాడు. ఒకరోజు వృథా పోయినది. రెండవరోజు తెలిసీ తెలియకుండ బోయినది. ఇంక బోనిత్తునా? పోనీయను. ఇంక నాటురోజు లున్నవి. ప్రతిరోజు నెడద కత్తుకొందును. ఇదివఱకు నాచదివిన శాస్త్రమంతయు దుర్వినియోగము చేసిందినది. ఇంక నీ యాటురోజులును సద్వినియోగము చేసెదను. ఆటురోజు లాటమెట్లు కట్టెదను. తరువాత నింకెన్ని మెట్లు కట్టవలయునో? నాపురాకృతభాగధేయము! “యామి హే! క మిహ శరణమ్” అని యూహించుకొనుచుండెను. అతనిప్రక్క నెవరో పరుండి బిగ్గరగా ‘యామి హే క మిహ శరణమ్’ అన్నారు. భోగప్ప శాస్త్రీ యులికిపడి యటునిటు జూచెను. చీకటిలో నెవరును గనిపించలేదు. లేచి వెదకెను. ఆ యరుగుచివర నొకడు పరుండెను. వాడు గాఢ నిద్రాశీలునివలె గోచరించెను. భోగప్ప ‘యెవరా పండుకొన్నది’ యని యదలించెను. సమాధానము లేదు. మఱియు దగ్గరకు బోయి మొగమున మొగ ముంచి చూచెను. ఎవరో పిల్లవాడుగా గనిపించెను. ముట్టుకొని కదలింతచూ యరుకొనెను. ఎవరైన శూద్రుడేమో ముట్టుకొనుట యెందు కనుకొనెను. భోగప్ప మఱల బోయి పండుకొనెను. ‘యామి హే! క మిహ శరణమ్’ మఱల వినిపించెను. వీడు తన్ను వెక్కిరించుచుండెనా? తా నా మాట బిగ్గరగా ననుకొనలేదే! అతడది మఱల ననుచుండెను. ఆ ధ్వని కలవరింతగా నున్నదికాని జాగ్రదవస్థలో నన్నట్లు లేదు. బ్రాహ్మణోచ్ఛారణ కాని తదితరోచ్ఛారణ కాదు. భోగప్పకు మనసు నిలువలేదు. పోయి యాకుర్రవానిని గదలించెను. నిద్ర లేపెను. కుర్రవాడు చాల సేపటికి నిద్రలేచి ‘యేమి’ అనెను.

భోగప్ప—‘యామి హే! క మిహ శరణ’ మేమిటి! కుర్ర—యామి హే! క మిహ శరణ మేమిటి? భోగ—నీవు కలువరించుచున్నావు. కుర్రవాడు “ఎవరయ్యా నీవు? చక్కనికల పాడుచేసి నావు, పోపో” యని వాడు నిద్రకు బడెను. భోగ—ఎవరు నీవు? కుర్ర—నేనా? నేనా?

కుర్రవాడు నిద్రపోవుచుండెను. భోగప్ప లాభములేదని పోయి పరుండెను. భోగప్ప యేదోయేదో యూహించుకొనుచు

డెను. కుట్టవాఁడు మధ్యమధ్య ముఱలఁ గలవరించుచుండెను. ఒక సారి 'పాలసముద్ర' మనును. ఒకసారి 'పొదిరె ల్లేమిటి' యనును. 'పాల సముద్రము' ఁ బొదిరెల్లేమిటి' యనుచు. 'ఇక్కడ కృష్ణుఁడు లేఁడు' అనును. భోగప్ప యచుకొనెను : "అహా ! ఏమి నృత్యము ! ఏమి సంగీతము ! 'శిశు ర్వేత్తి. పశు ర్వేత్తి, వేత్తిగాఁగరసం ఫణి' అన్నాఁడు. శిశువునకు నీ సంగీతము హృదయాఘాతకర మయ్యె నని సాక్ష్యమవచ్చినది. ఈ కుట్టవాఁ డెవరో? ఎంతో భావనాబలము కలవాఁడు! శిశువులలో నింత భావనాబలము కలిగించుటలో నీ శిల్పమే సమర్థమైనది. ఈ శిల్ప మందు కనియే సృష్టిచేయఁబడినది. ఇది పెద్దవాండ్లకు మోక్షదాయకము. పసివాండ్లకు విద్యాదాయకము." బ్రాహ్మణునకు నిదురపట్టినది. మెలఁకువ వచ్చువఱకు బాగుగాఁదెల్లవాటినది. సూర్యోదయమైనది. తనతోడనే బాలుఁడును లేచెను. భోగప్పశాస్త్రీ 'నీ వెవరు నాయనా' యనెను. కుట్టవాఁడు భోగప్పను జూడకయే 'నీ వెవరు నాయనా' యనెను. అని తిరిగిభోగప్పనుజూచెను. చూచి 'మీరా' యనెను. భోగ- న న్నెఱుఁగుదువా? కుట్ట- నిన్న మీరు హాస్యము చెప్పితిరికాదా! భోగ- అవును జెప్పితిని. కుట్ట- అందుకనియే యెఱుఁగుదును. భోగ- నీ వెవరు నాయనా యంటివే. కుట్ట- మీ రనుకొనలేదు. భోగ- ఎవ రనుకొన్నావు? కుట్ట- ఎవఁడో కోఁతి యనుకొన్నాను. భోగప్ప కాతేడేండ్ల యా కుట్టవానిమాటలు చూచి నవ్వు వచ్చెను. భోగప్ప యనెను. "నీవుమాత్రము కోఁతివి కాదా!" కుట్ట- (నవ్వుచు) కోఁతినే, కొఁతినే. భోగప్ప- నీవు కోఁతివి కాదు. బంగారపుఁదండ్రువి. కుట్ట- అయినచో నీ నాఁడు సాయంకాలము నీ దగ్గఱగాఁ గూర్చుండనిత్తువా? భోగ- నిన్న నెచ్చటఁగూర్చున్నావు? కుట్ట-మా నాయన గోపపడునని యాచివర కూర్చున్నాను. ఆయన కోపించినచో నీవు 'కా దా కుట్టవానిని నా దగ్గఱనే కూర్చుండఁ బెట్టుకొందు' ననవలయును. భోగ- మీ నాయనపే రేమి? కుట్టవాఁ డాలోచించుచుండెను. భోగప్ప 'యేమిటాలోచించుచుంటివి' అనెను. కుట్టవాఁ 'డేమియు లే' దని లేచి పోయెను. భోగప్పకు మఱి యబ్బురమయ్యెను. అతఁ డనుకొనెను: ఇది యేదో యాయూరు మంచివేళ వచ్చినాము. ప్రవరాఖ్యునివలె

‘మిన్నులుపడ్డచోటఁ బడలేదు’ అని, పోయి, స్నానముచేసి వచ్చి, దేవాలయములోఁ గూర్చుండి, గాయత్రిచేసిచేసి రెండుగంటలవఱకుఁ జేసెను. వేతేపందిళ్ళలోఁ బ్రభువు బ్రాహ్మణసంతర్పణ చేయించుచుండెను. అచ్చటికిఁ బోయి భోజనము చేసెద నని భోగయ్య చెప్పఁగా-రత్నగిరి యాయనభోజనముమాట విచారించ లేదు. ఆయన రెండైనది, మూడైనది, నాలుగైనది భోజనమునకుఁ బోలేదు. అట్లే జపముచేయుచుఁ గూర్చుండెను. అర్చకుఁడు వచ్చి ‘యయ్యా! భోజనమునకుఁ బోరా’ యనెను. ఆయన ‘తొందర యేమి’ యనెను. అట్లే కూర్చుండెను. ప్రౌద్ధుక్రంకువేళకు మఱల నా కుఱ్ఱవాఁడు వచ్చెను. భోగప్పశాస్త్రి దేవాలయసర స్తీరమున సంధ్యావందనము చేయుచుండెను. కుఱ్ఱవాఁడు దూరముగ నిలుచుండెను. వానిమొలకు గోచిమాత్ర ముండెను. ఎప్పుడను జీకిరిబాకిరి తలయే. భోగప్ప యతని జూచి, సంధ్యావందనము ముగించి వచ్చి ‘యిప్పు డప్పుడే వచ్చితి వే’ మనెను. కుఱ్ఱవాఁడు ‘నే నెప్పుడు నిచ్చటనేయుండెదను’ అనెను.

భోగ- పగలెల్ల లే వేమి? కుఱ్ఱ- మాకుఁ బగ లా దేవుఁడు; రాత్రి యీ దేవుఁడు. భోగ- ఆ దేవుఁడనఁగా నాగేశ్వరస్వామి వారా? కుఱ్ఱ- కాదు, కాదు. బిళ్ళంగోడీవారు. భోగ- వారిని నీవు బాగుగా నెఱుఁగుదువా? కుఱ్ఱ- ఎఱుఁగుదువా? వారి వెంటనే యాకాశముమీఁద పోదును. ఒకటి, రెండు, మూడు, నాలుగు, పది. భోగ- నాలుగు తరువాత పదియా! ఏదు. కుఱ్ఱ- అయినచో నావద్ద నైదుకోతు లున్నవి. నే నొకటి- ఏడుకోతులు. భోగ- అతే. కుఱ్ఱ- ఎన్నో అన్ని, లెక్క లేదు, కోతులు. వానిని నేను రోజును నాడించెదను. మేము లంకాదహనము చేసెదము. సముద్రాలు దాఁటెదము. పుట్లు తినెదము.

కుఱ్ఱవాఁ డాలోచించెను. పెడలిపోయెను. భోగయ్య యీ కుఱ్ఱవాఁడు తండ్రిపేరు చెప్పఁ జేమి యని యనుకొనెను. వెళ్ళినాఁడనుకొన్న కుఱ్ఱవాఁడు తిరిగివచ్చి “మఱచిపోఁగూడ” దని తర్జని చూపించి కన్నులు పెద్దనిచేసి మఱల వెళ్ళిపోయెను. అతనియర్థము భోగప్పకుఁ దెలిసెను: “ఇతడు నావద్ద గూర్చుండును. అతని నెవరు

వలదన్నను 'కాదా కుట్టవాఁడు నావద్దనే కూర్చుండవలయు' నని నే ననవలయును" అని భోగప్ప యచుకొనెను. భోగప్ప శాస్త్రీకి బ్రాద్దుటినుండి లేనియాకలి యొక్కసారి చెలరేగెను. సంతర్పణ నేయుచోటికి బోయెను. అచ్చట భోజనములకుఁ బ్రయత్నములు జరుగుచుండెను. బ్రాద్దుటినుండి భోజనముచేయక తా నిప్పుడు భుజించినచో శరీరము స్వాధీనము కాదు. కంఠము లేవదు. బజారునకుఁ బోయి యరటిపండ్లు కొని తినవలయు ననుకొనెను. చేతిలో డబ్బు లేదు. పోయి రత్నగిరిని నడుగవలయునా? ఉపవాస ముండి రత్నగిరి యింటికి బోవునా! దేవదాసి యున్నచోటికి బోరాదా? కాదని దేవాలయములోనికి బోయెను. అర్చక డాయనను జూచి 'యేమండీ శాస్త్రీగారూ! భోజనమే చేయనట్లున్నదే' యని మాఁగిన నాల్గ రటిపండ్లును, రెండు నారింజకాయల నిచ్చెను. భోగప్ప వానిని విష్ణుప్రసాదమేకదా యని యారగించి సరస్సులోనికి బోయి పది పుడిసిళ్ళు నీరు త్రావెను. అతని సర్వాంగములయందును శక్తి నెక్కినెను. శరీరము లఘువుగా నుండెను. మనసులో నుత్సాహము ద్విగుణమయ్యెను.

దశమినాటివెన్నెలలు వచ్చెను. ప్రతిదినమును జూచుచున్న మనిసి చిక్కెనో, బలిసెనో తెలియదుగాని కొన్నాళ్లైనతరువాతఁ జూచుచోఁ దెలియును. దశమితో వెన్నెలలు బలిసినట్లే తెలిసెను. అష్టమినాటికే శుక్ల పక్షవికాసము పూర్తిగా వచ్చును. మఱి రెండు కళలు పెంచుకొన్న చంద్రుడు దశమినాటికి జంఁదకళవలెఁగాక చంద్రునివలెనే ప్రకాశించెను. ఈ చంద్రుఁడు దీపన విభాగముగ న్వాధీనపతికలు శృంగారరసముసంతయుఁ జూటగొందురు. ఇతఁడు కీరీటము సగము మొగముమీఁది కావరించఁగా మిగిలియున్న పద్మినీ జాతిస్త్రీయుఖమండలమువలెఁ బ్రకాశించెను. చకోరములకు విందుపెట్టి యాకాశమన్న భూమియన్న రెండొడ్డులకు మోసిప్రవహించుశరన్నది వోలె, వెన్నెలకాలు వకొడ్డునఁ బూచిన తామరపూవువలె, వెన్నెల యన్నతామ్రపర్ణినదియొడ్డునకుఁ ద్రోసిన జాతిమూలమువలె, నొడ్డునఁ బూచిన తెల్లకలువవలె నొదిఁగి యొదిఁగి మాగ్ధ్యములు నించుకొనిన యింతవెన్నెల తననుండి నిర్గమించినదా? తాను ప్రాదేశమాత్ముఁడు.

జ్యోత్స్న రోదోంతరాళమంతయు నిండినది. కారణాల్పత కార్యాధి, కృత విశేషజ్ఞు లొప్పుకొనరు. మఱి యింతవెన్నెల యెచ్చటనుండి వచ్చినది? ఇది యెచ్చటిదో విజ్ఞానము లోక మానరించినది గాని వెన్నెలగా లేదు. ఈవిజ్ఞాన మెచటినుండి వచ్చినది? శ్రీవేణుగోపాల దేవునినుండి సముద్భవించినదో! ఆ ప్రభువు సముదితానందయ్య హృదయకుహరమునుండి వెలికి వెల్లునయై ప్రవహించినదో! ఆయన క్రొంబెదవిచిటిలి మందహాసము వినిర్గమించి యది బహుగుణమై దిగ్వి గంతములదాక త్రవ్వకొన్నదో! ఈ వెన్నెలమాత్రము చందమామ నుండి రావేదు. ఒకవేళ నతనినుండియే వచ్చిన దందము. ఇతఁడు స్వామికాలిగోటి కున్నంత ప్రకాశముకూడ లేనివాఁడు. ఇతఁడు స్వామిపాదకాంతిలో నొకపాదమునుండి పుట్టినవాఁడు. ఇంతవెన్నెల స్వామినుండియేపుట్టెను. ఒకవేళ నీ వెన్నెలలోని తెల్లదనముమాత్ర మితని దేమో! తద్గతప్రసన్నతాగుణము, తద్గతవిచిత్రవిజ్ఞానస్ఫురణ- జడజుఁ డితనినుండి యెట్లు పుట్టెను? ఈ వెన్నెల నిలనిని జూచినచోఁ బెద్దపాలీనిగూఁడును, నడుమనున్న సాలీఁడును జ్ఞాపకము వత్తురు. ఇంత పట మేల యల్లినాఁడు? ఇమల పుర్వులబట్టి యిందు మడి యటకుఁ గాబోలు! ఈ దారములలోఁ జిక్కినచీకటిపుర్వులమీఁద చంద్రుఁడు వచ్చి వాలి, వానిని నాశనముచేయ నక్కఱలేదు. దారములలోఁజిక్కి వానియంత టవియే హరించిపోవుచున్నవి. మహా టవులలో దయ్యపుసాలీఁ డుండునట. అది ప్రేనిన మ్రోకువంటి దారములలో సింహశార్దూలాది మృగములే పడి మడియు నట. ఈ చంద్రుఁ డటువంటివాఁడు. పిండి యారబోసివట్లు దేవాలమమంతయు దెల్లనయ్యెను. పఱచిన పఱపులు వెన్నెలలోఁ బఱచినట్లే కనిపించ లేదు. తోపు రంగడ్డి మైకాపూవులు దిద్దిన ఖద్దరగుడ్డలతోఁ గుట్టిన యొరుగుబిళ్ళలవలనఁగాక నచ్చట పఱపులు వేసి రనియే తెలియదు. దేవాలయమంతటను జూచుచుండగనే రెండునందల కాగడాల వెలసినవి. తెల్లని వెన్నెలకు నెట్టనికాగడాలవెలుతురుకును యుద్ధ మయ్యెను. పలసపోయినవారే యెట్టివారు. తాత్కాలికజయము వారికే యైనది. ఏనుఁగుమీఁదినుండి దిగి ప్రభువు వచ్చి యాసన మలంకరించెను. సర్వజనులును గ్రిక్కిరిసిపోయిరి. రంగమంతయు సర్వ

పాత్రలతోను సంభృతమయ్యెను. ముఖమండలమున స్వామికి వరాహవతారాలంకారము చేయఁబడియుండెను. నిర్దళితమైన హిరణ్యాక్షకళేబరస్రవద్రక్తధారవలె వసంతముపోయఁబడియుండెను. స్వామి యత్సవవిగ్రహముమూర్తి పొడిగించి తదగ్రభాగమున భూమ్యాకృతిగా నొక గోళము నిలువఁ బెట్టఁబడెను. ఆగోళమంతయుఁ బచ్చిమట్టితోఁ జేయఁబడి దానినిండ నెడములేకుండ తీరగలు, నాకులు, పూలు, పండ్లు, గ్రుచ్చఁబడియుండెను. తక్కినముఖ మంటపమంతయు నల్లనిగుడ్డలు పఱచి, వానిమీఁదఁ దెల్లనిపూలు కుట్టబడియుండెను. అది యనంతమైన నీలాకాశము. పూలన్నియు నక్షత్రములు. అనంతగోళములు. ఆ మహాకాశమున మధ్యభాగమున నాదివరాహమూర్తి నిలుచుండి యణగిపోవుచున్న భూమిని దన దంష్ట్రాగ్రభాగమునఁ బైకి నెత్తెను. ఆకాశమున నక్షత్రములైన ముఖమంటపమున మనిసి నిలుచుటకువీలులేక ముఖమంటపాంతిమభాగముల నిలుచుండి కాగడా లెత్తిపట్టిరి. స్వామియున్న యెడకుఁ జక్కగాఁ గాంతులు రాక, విగ్రహమున్న భాగమున వెలుగులు కొంచెము తక్కువగా నుండెను. ఈ మసంతమహాకాశమున గోళములిచ్చు వెలుగుగాక వేతే వెలుఁగే మున్నదన్న ట్లుండెను. అదివరాహమూర్తినిజూచినంతనే నటుఁడు-

‘వసతి దశనశిఖరే ధరణీ తవ లగ్నా

శశిన కళంకకళేవ నిమగ్నా

కేశవధృతసూకరరూప జగదీశ హరే!’

అని పాడెను. మంగళాచరణ మదియే. నాట్యారంభ మదియే. నటుని యుపజ్ఞకు రత్నగిరి యబ్బురపడెను. గిరిక పాదము వెండిగజ్జియలతోఁ గిణకిణలాడెను. మంగళాచరణ మైనంతనే యామె-

ఆట - జంపె

జయజయ రమానాథ

జయజయ నరామాపురి

నిగమగోచర నిత్య

విగళితమహామోహ

ఖగయానసంచార

సకలగుణ సంపన్న

జయజయ ధరానాథ

శ్రీవేంకటేశ జయజయ

నిర్మలానందఘన

విమల విజ్ఞాన

ఖండితాసురనికర

సత్య పరిపూర్ణ ॥జయజయ॥

ఈ తరంగ మెత్తుకొని నాటరాగముతో వినుచున్న ప్రతి హృదయమును నాత్మావధిగా స్పృశించెను. జంపెతాళము చకచక లాడెను. ఆమె స్వాధీనశతకయై తరువాత వనవిహారాదులు, పరస్పర లిప్తగంధాగుర్వాదులు, నర్మభాషణములు, క్రిడావిలాసములు, ద్యూత రచనలు, పణాదానవేళాపరస్పరాకృష్టచేలాంచలములు, జంకించు టలు, బెదరించుటలు, బతిమాలుటలు, పరస్పర గాఢాలింగనములు, కచగ్రహణములు, పాదానతులు, భూవిలాసచాలనములు శృంగార రసమంతయు నొలకించిపోసెను. స్వామికిఁ గోపమువచ్చి పెడమోము తిరిగి పండుకొనెను. ఆమె బతిమాలినది, కసరినది, ఉత్తరీయము కొంగు పట్టి లాగినది. స్వామి కది గోపము కాదు, గోపాభినయము. ముఱలఁ దాను గోపము నభినయించినది. స్వామి బతిమాలెను. గడ్డము పుచ్చుకొన్నమిషచేతవలెఁ జెక్కిలి నొక్కెను. హారములు సర్దుచున్నమిషతో వత్సోమండల మంటెను. నీవు నాయంత యెత్తున నుంటివా యని ప్రక్కన నిలుచుండి శరీరమును శరీరముతోఁ దాఁకి పులకలు భజించెను. నాచేతికన్న నీచేయియే పొడుగువలె నున్నదే యని చేతులు మెలివేసెను. జడలోఁ బూవులు పెట్టెద నని తీవ్ర ముగాఁ గచాకర్షణము చేసెను. ఆమెకుఁ గోపము వచ్చినది: 'అబ్బా! మోటుతనము! అసలు పురుషులే మోటు. అందులో నీ యవతారము చెప్పవలయునా!' అని యీరస మాడెను. ఎట్టివారికైన నున్నమాట యన్న నులు కెక్కువగదా! స్వామికిఁ దనవరాహాకృతిఁ దడవినంతనే గోపమువచ్చినది. ముఱల నటు తిరిగి పండుకొనెను. దేవదాసి పాడెను :

కన్నడ - త్రిపుట

ఇటువంటి నావల పేమి కాఁబోయె నమ్మా !
 చిటుకునున్నఁ గోపముచేయు మువ్వగోపాలునిపై || ఇటు ||
 వచ్చినప్పుడు నేనే వద్దికి పొయ్యేది కాని
 ఇచ్చటికి రారమ్మనే దెన్నఁడైనను . లేదుగా !
 నిచ్చనిచ్చలు లాలించి నే నలయు కొనేదేగాని
 గ్రుచ్చు వాఁడు కౌఁగిలించుకొనే దెన్నఁడు లేదుగా || ఇటు ||

స్వామి తిరిగి 'యోసీ! యబద్ధము లెందు కాడెవవు? నేను చేయవలన్నియు నీవు చేయునట్లు చెప్పుచుంటివి' అని బుగ్గమీఁదఁ బొడిచెను. దేవదాసి పరివర్తితగ్రీవయై, చతురభ్రావిలాసయై శృంగార దృష్టిభేదయై మృగశీర్షహస్తముతోఁ జెక్కిలి జూపించెను. భోగప్ప శాస్త్రి మనసులో మహానందమగుఁడయ్యెను.

యతో వాస్త స్తతో దృష్టి ర్యతో దృష్టి స్తతో మనః
యతో మన స్తతో భావో యతో భావ స్తతో రసః.

అన్న శస్త్రార్థమునకు నుదాహరణముగానున్న యామె సర్వాభి నయమునకు నచ్చెరుపడెను. ఆమెయభినయ మొక్కొక్కరి కొక్కొక్కరీతిగా నుండెను. హరప్పనాయనికి సర్వ మది లక్ష్మీనారాయణుల సంభోగశృంగారమువలె నుండెను ధర్మారావునకు దేవదాసిసాధ నలలోఁ జాల నున్నతమైన సోపానముమీఁద నున్న ట్లనిపించెను. భోగప్పశాస్త్రికిఁ గొంతసే పభినయ మనిపించుచు, కొంతసేపు భక్త్యా వేశ మనిపించెను. అతని ప్రక్కఁజూర్చున్న కుట్టవానికి సర్వము నదియొక స్వర్గ మనిపించుచుండెను. ఇది యేమో యెన్నఁదురు జూచి నది కాదు. వెన్నెలలు, కాగడాల వెలుతురు, సర్వాభరణభూషిత యైన దేవదాసి, వీణ, మద్దెల, తాళములు, విచిత్రములైన పరిహార సోక్తులు, అనునయములు, వీనితోడి భోగప్పశాస్త్రి, తండ్రి యే మనునో యన్న భయము, కుట్టవానిహృదయము సర్వభావసమ్మిళిత మై యుండెను. తక్కిన సభాసదులందఱురు జూచుచుండిరి. కొందఱి కర్థము కాలేదు. కొందఱికి గిరికాశరీరలాఘవమే తెలిసినది. అత్యున్నత ప్రకృతులకు నొకరిద్దఱకు సంభోగశృంగారమునకును, మహానందమునకును భేదము లేనట్లు తోచినది. వెన్నెలలు దేవదాసి కిరీటముపైఁ, గనుతెప్పలపై, ముక్కుపుడకలపైఁ, గపోలములపై జెవిదుద్దులపై, నామెనల్లనిరవికపై, బంగారుపూలపై, నామెచేతి గాజలపై, వ్రేళ్ళయుంగరములోని తాళ్ళపై, నొడ్డాణముపైఁ, బచ్చని చీరజరీయంచుపై, నొడ్డాణపు గజ్జలపై, నొడ్డాణమునం దున్న యద్దములపైఁ, గాలివెండిగజ్జెలపైఁ, గాలిమట్టలపైఁ, బిల్లాండ్లపై, నామెకొప్పులోఁ జెటివినమల్లెపూలపైఁ దళతళలాడెను. తగిలి చిటిలి పోయెను. నదీప్రవాహము గిరికోణాఘాతమునఁ బగిలి, లేచి, బిందు

పులుగాఁ జెదరిపోయినట్లు చెదరిపోయెను. తగిలి యొక్కొక్కచోటను గాంతిలో రెట్టింపై పది రెట్టై ప్రవికసత్సితకల్పారరజఃపాలీపరిరమ్యము లయ్యెను. గిరిక నృత్యముచేసినప్పుడు వెన్నెల లామెయొడలిపైఁబడి గోటితో నీరు విదలించినట్లు పై కెగిరిపోయెను. ఆమె యభినయము చేయుచున్నప్పుడు తదవయవభూషలపైఁబడి కాంతులిచ్చి పుచ్చుకొనెను. ఆమె గ్రీవాభాగముచేసినప్పుడు చెక్కిళ్ళపైఁ బారాడెను. ఆమె దృష్టిభేదము చూపించినప్పుడు కంటిచూపులలోఁ గలిసిపోయెను. చేలాంచలమువిదలించినపుడు నావతెరచాపలో గాలిపోసికొనినట్లు పోసికొనెను. ఆమె పాదవిన్యాససమయమునఁ దత్పాదరజోలోభమునవలె గాలియంచులఁ బారాడెను. పండితగేదంగిపూవుపొట్టలోని క్రొత్తరేక తెల్లదనములకుఁ దోడివిద్యార్థులైన యామెచెక్కిళ్ళులమీఁదవెన్నెలలు పడి గండపుఁబూతలలోఁగలిసినడాగురేకుపొడులు మెఱపించి యామె మొగమున సహస్రచంద్రోదయములు కల్పించెను. సభ్యులసమ్మోహ దృక్పాతముచేత వాయువీచికలు నిస్తబ్ధము లయ్యెను. మృదంగ తాళ వేణు వీణానిస్వరము, గిరికా మధురకంఠస్వరము, గజ్జియల సవ్వడి, కంకణముల యులిపు నొకదానితో నొకఁడు లీనమై సర్వమును వరాహోవతారాభిముఖముగా నడచెను. గోపాలస్వామి యా వెరుకనుండిబంగారపుమైదులుపురాఁడు, కప్పుమేనుకప్పుకొన్నవాఁడు తనయవతారము తాను చూచుకొనుచుండెను. అన్నియవతారముల ననుసరించి వచ్చుచున్న గిరికామఖమండలమును జూచెను. ఆమె దృష్టియందుఁ బృథుత్వమే గోచరించెను. స్వామికన్నులచ్చటినుండి వదలి యామెవత్సోమండలమును గాంచెను అచ్చటను బృథుత్వమే గోచరించెను దిగి జఘనభాగమునకు వచ్చెను. అచ్చటను బృథుత్వమే గోచరించెను. ఆకు పచ్చనిచీర సస్యశ్యామలత్వము, ఘనవత్సోజములు గిరిసహితత్వము, తదగ్రస్థనీలకంచుకము మేఘత్వము, దానిపైని బంగారుపూలు సౌదామనీత్వము, తచ్చరీరలావణ్యము నదీత్వము, జ్జఘనభాగము పులినత్వము, పాదములు కూర్మములు, కన్నులు మత్స్యములు-లేళ్ళు, నాసిక సంపంగి, శ్రవణములు శిరీషములు, చెక్కిళ్ళు గేదంగులు, బాహువులు హస్తములు - తామరతూడులు తామరపూలు, శిరోజములుశైవాలము, ఊరువులు

కదళులు, జంఘలు వరివెన్నులు—గిరిక పృథివీసంపూర్ణస్వరూపము వలె గోచరించెను. తనవరాహోవతారమునకు, నామె భూదేవిమహా వతారమునకు, నామె స్వాధీనపతికాత్వమునకు, దన యనుకూల నాయకత్వమునకు, భక్తజనహృదయాహ్లాదమునకు గుడిలోనున్న స్వామి గుడిలోనుండియే గుమ్మటిలిపోయెను.

చంద్రుఁడు దేవాలయమువెనుకకుఁ బోయెను. గిరిక రత్నావ సానవేళామహానందసూచకముగా గానముచేసెను.

కురు యదునందన చందనశిశిరతరేణ కరేణ పయోధరే
మృగమాదపత్రక మత్ర మనోభవమంగళకలశసహోదరే
సరసఘనే జఘనే మమ శంబరదారణవారణకందరే
మణిశనావసనాభరణాని శుభాశయ! వాసయ సుందరే ||కు||

అర్చకుఁడు కుంభహారతి తెచ్చి సభాసదులకుఁ జూపించెను. అందఱును జోహారులు చేసిరి. మద్దెలమీఁద తకధిం చకధిం మ్మని చివరిమోత మోఁగెను. గజ్జెలు చివరసారి కిణకిణ మనెను. వీణ తంత్రి చివరసారి తుమ్మెదమోతమోఁగెను. రంగమంతయు నలంకారపర్యంతము నడిచెను. హరప్పయు, ధర్మారావునుసమీపమునకుఁ బోయిరి. హరప్ప 'వరాహమూర్తితో భూదేవతయైన నీకు నమ స్కార' మనెను. ధర్మారావు స్వామియలంకారమువద్ద మోకరించి యున్న గిరికనబిలిచి యెడమచేత సింహముఖహస్తమును, కుడిచేత పతాకహస్తమును బట్టెను. భోగప్పశాస్త్రి యప్రయత్నముగా :

అడవుల సంకటస్థలుల నాజిముఖంబుల నగ్నికీలలం
దెడరుల నెల్ల మాకు నుతికెక్కఁగ దిక్కగుఁగాక శ్రీనృసిం
హుఁడు సురశత్రుయాధపవధోగ్రుఁడు విస్ఫురితాట్టహాసవ
క్రుఁడు ఘనదంష్ట్రపావకవిధూతదిగంతరుఁ డప్రమేయుఁడై !

యని శ్రీరాగమున మధురకంఠనినాదముచేత వాయువీచికలు తరంగితములు చేసెను. అప్పుడే దలసూపుచున్న చీకటులు సంగీత నినాదములు తమలోఁ దాము హరించుకొనినవి. ఏన్దుమీఁద బంగారు హాదా నెక్కి రెండువందల కాగడాలతో ప్రభువు దుర్గాభిముఖుఁడై పోయెను. హరప్పనాయఁడు వరాహోవతారకథానిమగ్నమనస్కుఁడై యుండెను. భోగప్పశాస్త్రి నిరాహారుఁడై మఱలఁగుట్టవానితో వేఁగు

చుండెను దేవదాసి స్నానముచేసి పద్మాసనాసీనయై మఱల ధ్యాన మగుచు లయ్యెను. అరుంధతీధర్మారావులు కాలయాపన చేయు చుండిరి. చిన్నయరుంధతికి నిద్రపట్టలేదు. కడచినరాత్రి యామె యరుంధతీధర్మారావులసంచారము చూచి వారియందే బద్ధమనస్కయై మేల్కని యుండెను. వారిరువురు కలియుచోటు చూచి వారు తనకుఁ గనిపించులాగున బండుకొనెను. అందఱును నిద్రపోవుచుండిరి. గదిలో ధర్మారావు కూర్చుండెను. ప్రక్క నరుంధతి యతనికంతమున జేతులు పై నపైచి కూర్చుండెను. చిన్నయరుంధతికిఁ దా నట్లు కూర్చుండవలె ననిపించెను. ధర్మారావు 'నీవు నేడు కొంచెము శాంతముగా నున్నావు. కారణ మేమి?' యనెను. అరుంధతి ధర్మారావును గౌఁగిలించుకొని యతనియొడిలోఁ బండుకొనెను. "మన యిద్దరకు నభేదముగా నుండవలయును. మీతో విడిగానున్నచో నే నీ వియోగబాధ నోర్వలేను. ఇర్వురమును గలిసిపోయినచో నేను మీ రను భేదములేని దానిలో నానంద మేమి యున్నది? దీపము వెంట నీడవలె సుఖమువెంట దుఃఖ మున్నది. రెంటిని జతచేసి యను భవించవలయును" అనెను. చిన్న యరుంధతి వచ్చి యరుంధతి ప్రక్కను గూర్చుండెను. వారిరువురు నొకచిన్నమహాత్మనైత్య స్థితిలోఁ గనులు మూసికొనియుండిరి. చిన్నయరుంధతి వచ్చినసంగతి వారికిఁ దెలియదు

అరుం - నేను చాలదినము లింక బ్రదుకను. నాయందు జీవించు లక్షణములు నాకుఁగనిపించుట లేదు. ఇంత యుద్వేగముకల మనస్సు నే నెట్లు పట్టుకొందును? ఇది నామాట వినుటలేదు. ధర్మా- నీవు పోయినచో నా కరుంధతి యేది? చిన్న యరుంధతి నవ్వెను. వారిర్వురును గన్ను తెరిచి చూచిరి. అరుంధతి చిన్నపడుచునుజూచి 'నీ విచ్చటి కేల వచ్చితి' వని యామెను గౌఁగిలించుకొని, 'ఈమెను జూచినచో నాకు మిక్కిలి ప్రేమగా నుండును. ఎందుచేతనో తెలియదు. నాయందువలె మీ రీమెయందుగూడఁ బ్రేమ చూపించవలయును' అని యామెను తమయిద్దటిమధ్యఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొనెను.

ధర్మా- నీవు నాకు సర్ధశరీరమవు. నీవలె నీమె నెట్లు చూడఁ

గలనో తెలియలేదు. అరుం- నేనుపోయినతరువాత మీ కీమెను వివాహముచేసుకొనవలయును.

చిన్నయరుంధతి తలయెత్తి కొంతసే పరుంధతివంకఁ, గొంత సేపు ధర్మారావువంకఁ జూచెను. ధర్మారావు 'ఇంటికి వచ్చిన స్నేహితులపిల్లనుగుఱించి యామెయందు దుర్భావములు కలిగించుట మహాదోషము. అరుంధతి! నీవుపోయి పరుండు' మనెను.

అరు- నీవు పోయి పరుండవద్దు. మీ కీమె బ్రహ్మచేత వ్రాసిన భార్య. ఆమెను మీ రెట్లు కా దందురు? ధర్మా-ఒక వేళ నై నను నీమె కన్య. ధర్మశాస్త్రకర్తలు 'న కన్యాం' అని తత్సర్వనిషేధము చేసిరి. అరుంధతి-అచ్చటఁ గన్య యనఁగా ననిర్దిష్టస్త్రీ. ఇతఁడు భర్త యని నిర్ణయింపఁబడని బాలిక యని యర్థము. ధర్మా- నీవు స్మృతివ్యాఖ్యాతి వగుచున్నావు. మన మీ కూర్చుండుట యెవ రైనఁ జూచినచోఁ బాగుగా నుండదు. అరుంధతిని బంపివేయుము. అరుంధతి- చెల్లెలా! నీ వెవరిని బెండ్లియాడెదవు?

చిన అరుంధతి 'ఈయననే' యని ధర్మారావును నడుమునందుఁ గాఁగిలింపుకొనెను. అతఁడు వదలింపుకొని వెడలిపోయెను. అరుంధతి లిద్దఱును నవ్వుకొని యాపందిరిమంచముమీఁదఁ బరుండి నిద్రించిరి. అంతలోఁ దెల్లవారి నది. కాకులు కూసెను. ప్రాతస్సంధ్యాకుణిత సూర్యబింబము సహస్రశకలములై ప్రతిశకలము నొకబింబమై పండిన మట్టికాయలవలె న్యగ్రోధవృక్షమునఁ బ్రకాశించెను. తెల్లని యెండలు నాల్గుదిక్కుల వ్యాపించెను. ప్రౌ ద్దెక్కెను. పగటివేషాల వారు ధరించిన వేషములచేఁ, బలికినమాటలచే జనులను సమ్మోహితులఁ జేయుచుఁ దిరుగుచుండిరి. ఆ నాఁ డేకాదశి. భోగప్రశస్త్రీ మఱల స్నానముచేసి, యాలయములోఁ గూర్చుండి గాయత్రి జపించుచుండెను. ప్రౌద్దు క్రుంకినది. ఆ నాఁడు బ్రాహ్మణసంతర్పణ లేదు. మఱునాఁ డుదయమున ద్వాదశిపారణయే కాని యానాఁ డందఱు నుపవాసములే. సాయంకాలమున రెండు దేవాలయముల యందును ధ్వజారోహణములు చేయఁబడెను. పారాణితో ధ్వజపట ముపై నందీశ్వరునిబొమ్మ వ్రాయఁబడి బంగరుతొడుగులచేత మిలమిలలాడు ధ్వజస్తంభముగంటలు గజ్జెలున్నయెడకుఁ బట మారో

హింపఁజేయఁబడెను. ఆంజనేయస్వామివిగ్రముతో ధ్వజపటము వేణు
గోపాలస్వామియాలయములో నారోహించెను. వెన్నెలలు విజృంభిం
చెను ఏకాదశీజ్యోత్స్నాతరంగములు వెల్లివిరిసి సర్వవస్తువులను బవి
తముగాఁ గనిపింపఁజేసెను. కోటలోనుండి హరప్పగారు కొన్న
యేన్గులలోఁ బెద్దదానిమీఁద సంబారి కట్టించి, దానికి శత్రుఘ్నుఁ
డను పేరుపెట్టి, తా నధిరోహించి, రెండవయేన్గుమీఁదఁ బల్ల నమ
ర్పించి, దానిపై రాధాకృష్ణయ్య సర్వారాయలను గూర్చుండ నియ
మించి, ముసలియేనుఁగు నూరకే వెంటనే రప్పించుచుఁ బదిగుఱ్ఱముల
మీఁద రాజబంధువులు, పెద్దకాసాలును గదలిరాఁగా బెజవాడపోవు
రోడ్డువెంటఁ బట్టణ బహిఃప్రదేశమునకుఁ బోయెను. ధర్మారావును,
తక్కినయుద్యోగస్థులును, పెద్దరయితలు చెఱువుగట్టునఁబోయిచాపలు
పెరిపించి, పానకపుఁగావళ్యతో సిద్ధముగా నుండిరి. రాత్రి జాముపొద్దు
పోయినది. వెన్నెలలు నాల్గుదిక్కులయందుఁ బోసికొని దిక్కటాహ
ములు క్షీరకుంభములవలె భాసించెను. నాల్గుదెసలఁ గోసిన వరిచేల్తై
యెండిన దుబ్బులై నెఱియలుపడ్డ నేలయై వెన్నెల తనకాంతి ప్రద
ర్శించుటకు నిలుచుటకు బచ్చనియాకు, కదలించుట కొక మొగిలి
తేకు, ప్రజ్వలింపఁ జేయుట కొక సన్నని తెల్లనివూపు, తళతళలాడిం
చుటకుఁ బచ్చనితావు లేకుండఁబోయెను. పనిలేనిసోమరిపోతు నిర్ణీత
ముకాని వృధాసంచారముచేసినట్లు వెన్నెల యూరకే యటు నిటు
తిరిగెను. ఏఁబదికాగడాలతో హరప్పనాయఁడు నేనుఁగులు, గుఱ్ఱ
ములు కదలి నడచెను. తిరిగి రాఁదగినస్థలము చేరిరి. అచ్చటఁ గొంత
సేపు విశ్రమించిరి. హరప్ప, రాధాకృష్ణయ్య, సర్వారాయలు గజా
వరోహణము చేసి, యొకచోట నాసీనులైరి.

హరప్ప- ఈ వెన్నెల లెట్లున్నవి? రాధా- ఎట్లున్నవేమిటి?
హరప్ప- ఏన్గుదంతము లవలె నున్నవి. సర్వా- ఏన్గుదంతములు గోసి
మెఱుఁగుపెట్టినఁగాని యింత తెల్లగా నుండవు. రాధా- ఏన్గు చని
పోయినతరువాతఁగదా దంతములు తీసి సానఁబట్టుట! హరప్ప- ఏన్గు
మహాజంతువు. అంతజంతువు చనిపోయినను విషాదకరముగానే
యుండును. ఒకమహాకవి, ఒకమహారాజు, ఒకమహావృక్షము,
ఒక మహాజంతువు చనిపోవుట మంచిశకునము కాదు. లోకమున

కేవల దుర్దశయున్నఁగావి యట్టిది జగుగదు. సామాన్యముగా లోకోక్తి యున్నది. పెద్దవారు పోయినయేట నన్నియుఁ గష్టములే నని. సర్వా - పూర్వము నా చిన్నతనములో మనకోటలోఁ బెద్ద యేనుఁ గుండెడిది. అది పట్టపు లేనుఁగు. దానిపే రేవో యుండ వలయును. మఱచిపోయితిని. రాధా—దానిపేరు లక్ష్మణస్వామి. హర—అవునవును. రంగన్న యొకసారి నా కీ సంగతి చెప్పెను. రాధా—ఆ యేనుఁగు నీ ప్రాంతములందే పాతిపెట్టిరి.

దూరముగా నొక యేనుఁగు తిరుగుచున్నట్లయ్యెను. హరప్ప వెనుదిరిగి చూచెను. తమ యేనుఁగులు రెండును వెనుకభాగమున నిలిచియే యున్నవి. హరప్ప కల్లోలపడెను. రాధాకృష్ణయ్య 'యేల యట్లు కదలిపోవుచున్నా' రనెను. హరప్ప వారిద్దరికి నేనుఁగు కని పించలేదని తెలిసికొని 'ఏమియు లేదు' అనెను. లక్ష్మణస్వామి దూరమునఁ దిరుగుచుండెను. స్వామి సుందరముగాఁ దొండమును గదలించుచు, మందముగాఁ బాదవిన్యాసముచేయుచు, దోఁక యా డించుచు, జెవులు కదలించుచు గొంతదూరము పరువెత్తుచు, గొంతదూరము నడచుచు, మఱికొంతసేపు నిలుచుండును.

రాధాకృష్ణయ్య 'మనము కదలిపోవువేళ యైనది' అనెను. మువ్వరు నేనుఁగుల నెక్కిరి. సరదార్లు గుఱ్ఱము లధిరోహించిరి. బయలుదేఱఁ బోవుచుండిరి. ముందట రెండేళ్లులు, వానివెనుక ముసలియేనుఁగు, ఆ వెనుక నైదు జంటలుగా గుఱ్ఱములు. మావటీండు గజముల నదలించిరి. అవి నడువలేదు. అవి బెదరి యటునిటు పరు గెత్త నారంభించెను. హరప్ప చూచెను. లక్ష్మణస్వామి యడ్డముగా వచ్చెను. ఆయన కేమియుఁ నోచలేదు. ఆ సంగతి రాధాకృష్ణయ్య ప్రభృతులతోఁ జెప్పవలయునా, వలదా? లక్ష్మణస్వామి తొలఁగి పోయెను. శత్రుఘ్నుని యాధోరణుఁడు మఱల దారిలోనికిఁ దెచ్చెను. శత్రుఘ్నుఁడు పదియడుగులు వేసెను. హరప్ప చూచెను. లక్ష్మణ స్వామి తొండమెత్తుకొని, మహాభయంకరుడై శత్రుఘ్నునిమీఁదికి దూఁక బోవుచుండెను. శత్రుఘ్నుఁడు బెదరిపోయి మఱల వెనుకకుఁ దిరిగి పలాయన మారంభించెను. ఎక్కిరి యేనుఁగులు, గుఱ్ఱములు గూడ బెదరి చెల్లాచెదరయ్యెను. మావటీండు బలవంతముమీఁద

నేనుఁగు నంకెకుఁదెచ్చి మఱల దారిపట్టించెను. హరప్ప దృష్టిసారించి చూచెను. రెండు మెఱపులతోడి మహామేఘమువోలె, రెండు తెల్లని పూలు విచ్చిన సంపెఁగపొదవోలె దూరమున లక్ష్మణస్వామి తలయుఁ దొండమును నాడించుకొనుచు నెమ్మదిగా వచ్చుచుండెను. మఱల నేన్లులు బెదరిపోయెను. నాయఁ డేనుఁగుల నాఁపించి యొక సేవకుని బిలిచి “యోరీ ! ధర్మారావుగారిని నేను పిలుచుచుంటి నని తీసికొని ర” మ్మని చెప్పెను. జమీందారువెంట నున్న వారందఱును దిగ్భ్రాంతులై రి. ఎవ్వరికిని దీనిహేతువు తెలియలేదు. అఱగంటలో ధర్మారావు వచ్చెను. హరప్పనాయనితోఁబాటు ధర్మారావు శత్రు ఘ్నుని సధిరోహించెను. మఱల నేనుఁగులు గుఱ్ఱములు వరుసలుతీర్చి నిల్వబడియుండెను. హరప్ప ధర్మారావుతో “నదిగో, చూచితిరా” యనెను. ఎట్టమెదురుగా లక్ష్మణస్వామి వచ్చుచున్నది. ధర్మారావు దాని యవి స్పష్టమైన యాకారముచు జూచి సంగతి గ్రహించెను. వెంటనే యేనుఁగుల నన్నిటినాఁపి, పరిచారకు నొకనిని గోటలోనికిఁ బంపించి, యేనుఁగు కంఠాణము తెమ్మని చెప్పెను. కొంతజలము కూడఁ దెప్పించెను. శత్రుఘ్నుని దక్కినగుంపు నుండి విడివఱచి, లక్ష్మణస్వామిని బూర్వము పాతీయుంచిన స్థలమువద్దకుఁ దీసికొని పోయెను. అచట నిర్వురు నేనుగురుండి దిగి యాస్థలమున శుభ్రము చేసి, నీళ్ళుచల్లి, యేనుఁగుమేఁత యచ్చట హరప్పచేత నుంపించెను. ‘శత్రుఘ్నునిపేరు మార్చి లక్ష్మణస్వామి యని పిలుతు’మని హరప్ప శపథముచేసెను. ఇరువురు మఱల నూత్నలక్ష్మణస్వామి సధిరోహించి వచ్చి యందఱితోఁ గలిసికొనిరి. అందరును నెమ్మదిగాఁ గదలిపోవు చుండిరి. లక్ష్మణస్వామి దూరముగా వారిప్రక్కనే వచ్చుచున్నట్లు తోఁచెను. గుండేటివం తెనవఱకుచు వచ్చుచునే యుండెను. వం తెన దాఁటి వీరు గ్రామమునోఁ బడిరి. లక్ష్మణస్వామి వెనుదిరిగిపోయెను. దూరముగాఁ బోయి హరప్ప, ధర్మారావు లేమిచేసిరో యెవరికిని తెలియదు. రాధాకృష్ణయ్యయు, సర్వారాయఁడును దమయందుఁ బూర్వము రంగారావుగారి కెట్టి నమ్మక ముండెడిదో, యట్టినమ్మకము నేఁడు ధర్మారావునందు హరప్పకున్నదని కొంచెము మాత్సర్య పడిరి. అప్పుడే యందరును గోటదాఁక వచ్చిరి. అచ్చట ధర్మారావు

దిగి ముందఱఁజేటువుగట్టునకుఁ బోయెను. రాజబంధువులు చెటువు గట్టునకుఁ జేరి. గంధతాంబూలములు పానకపులిందెలు నిచ్చి “యయ్యా! మీ స్వామిగారికి మా సత్యభామాదేవిగారి నిచ్చి వివాహము చేసెదము. మీ రంగీకరించవలయు” ననిరి. ప్రభువు వైపున భోగప్పశాస్త్రిగారు వచ్చి “అయ్యా! వట్టిపిల్ల మా కక్కఱ లేదు. మాస్వామివారి కేమి? భార్యలు లేకనా? రుక్మిణి, జాంబవతి, మిత్రవింద, కాళింది మొదలగు భార్య లున్నారు. పదునారువేల గోపిక లున్నారు. మాస్వామి పిల్లలకు మొగమువాయ లేదు. మీ రేమైనఁ దగిన కట్నమిచ్చినచోఁ జేసికొందుము!” అనిరి. ధర్మారావువైపున రాఘవరావు ‘మాపిల్ల కులముతక్కువపిల్ల కాదు. రుక్మిణి యున్నదనఁగాఁ, దల్లిదండ్రుల నెదిరించి వచ్చినది. కులము గల రాచకూతురు మా సత్యభామ. ఇంతయది భార్య లున్న మీస్వామికిఁ బిల్లలమీఁదఁ బిల్ల నెవ రిచ్చెదరు? మేము మంచివాండ్రిముగనుక నిచ్చుచున్నా’ మనెను. భోగప్ప ‘యీ మాత్రమున కేరా మ మ్మింతదూరము పిలిపించితిరి! మా కీ శకున మక్కడనే యయినది. దారిలో నేనుఁగు లడ్డము. తిరిగినవి. ‘ఏమిటో? యను కొన్నాను. సరేలే పదండయ్యా పదండు. కట్నములేని యీ పిల్ల యెవరికిఁ గావలయు’ ననెను. రాఘవరావు ‘అట్లనెద వేమయ్యా! మేము సాలంకృతకన్యాదానము చేసెదము. గుఱ్ఱములు, నేర్పులు, లొట్టిపిట్టలు, చాకలులు, కవులు, గాయకులు బోలెడంత సిబ్బంది యిచ్చెదము. ఊరకే తెచ్చుకుని పోదు మందురేమి? మీకుజాబులు వ్రాసి పిలిపించుకొన్నంతసేపు పట్టలేదే’ యనెను.

భోగప్ప- మీరు చెప్పినవన్నియు నెవరిపిల్లను జేసికొన్నను మాకు వచ్చును. విశేష మేదో చెప్పినఁగాని మేము చేసికొనము. రాఘవ- విశేషము మాపిల్లయే. భోగప్ప- మే మాఁడపిల్లల ముక్కు మొగ మెఱుఁగనివారము కాము. మాటిమాటికి ‘మాపిల్ల మాపిల్ల’ యనెదరు. ఆమె యేమి బంగారుబొమ్మయా! వరహాలకుప్పయా! రతనాలరాశియా! మాకు వట్టిపిల్ల యైనచో నక్కఱ లేదు. ప్రభువులు! తెండు పోదము. ఏదో సాటిరాచవారు, నడవళ్ళలో లోపము చేయదురా యని మొదటనే ఖరాఖండిగా మాట్లాడుకొననందుకు

ఫలితము దక్కినది? అనఁ, బ్రభువులు నల్వడును లేచిరి. రాఘవరా
వడ్డము పోయి 'అయ్యా! కోపించకుడు! మీస్వామివారు కోపించి
పోయి సింహమునుజంపినజాంబవంతునివద్దనుండి మాకుఁ దెచ్చి
యిచ్చిన శమంతకమణి యున్నది. అది రోజునకునూఱుపుట్లుబంగారు
గురియును. దానిమీఁద మీస్వామివారిదివరకే కన్ను వేసిరి. దానిని
మాపిల్లతోఁ గలిపి యిచ్చెద' మనెను. భోగప్పయ్య హరప్పగారి
వద్దకుఁ బోయి, 'ప్రభువులు! మనమంత్రము పాఠినది. అయినను
వెంటనే యొప్పుకొనరాదు. కొంచెముబెట్టుచేసి యొప్పుకొందు' నని,
రాఘవరావువద్దకు వచ్చి 'యయ్యా! శమంతకమణి మీస్వామివారు
తెచ్చియిచ్చినదే. ఆయనకు దానిమీఁద కోర్కె లేదుగనుక యిచ్చిరి.
సరే మీ రంత ప్రాధేయపడుచున్నారు. గనుక నొప్పుకొనెదము.
అంతకన్న స్వహానియమైనవస్తువు మీరు మఱొకఁ డేదైన నొసఁగి
నచో స్వామివారియంగీకారము వచ్చును. శమంతకమణికిఁగూడ
నొప్పుకొన్నాము. లెండి' యనెను. రాఘవరావు ధర్మారావుతో
'చూచితివా, పెరిడ్లి కొడుకువారి బిగువులు? శమంతకమణిమీఁద
నసలుచూపు. దానితోఁబాటు మఱింకేదైనను గాఁజేయవలె నని.
ఈ సంబంధము మనకు లేకపోయిన నేమి? ఇందులో సగముపెట్టినచో
మఱియే గొప్ప రాచకొడుకైన వచ్చు' ననెను. ధర్మారావు
'అట్లు కాదు. ఇంతదూరమువచ్చినతరువాత సంబంధము చెఱువుకోఁ
గూడదు. వచ్చినసంబంధము తిరిగిపోయె ననఁగా పిల్ల కా వంకర
యున్నది, యీ వంకర యున్నదందురు. తరువాత మంచిసంబం
ధము వచ్చుటయుఁ గష్టమే' అని భోగప్పదగ్గఱకుఁ బోయి 'అయ్యా!
శమంతకమణికన్న గొప్పవెలగల వస్తువున్నది. దానినిగూడ నిచ్చె
దము' అనెను.

భోగ-దానిపే రేమిటి? ధర్మ-మీ రెఱిఁగియున్నదే. వెల
లేని వస్తువు.

అని చెవిలో నేదియో చెప్పెను. భోగప్ప పోయి హరప్ప
నాయనిచెవిలో బిగ్గరగా 'అయ్యా! చిన్నప్పటినుంచి స్వామివారు
చూచిచూచి మురిసిపోవుచున్న దేవదాసినిగూడ నిచ్చెదరట! ఇంక
మన మొప్పుకొనవచ్చును. అయినచు భోయి స్వామివారితోఁగూడ

మనవిచేసి వత్తు'నని యాలయములోనికిఁ బోయి స్వామివారియెదుటఁ జెప్పెను. అర్చకుఁ 'దేవశ్యము చేసికొనవలసినదే' యనెను. స్వామి లజ్జచేత శిరమువాల్చుకొన్నట్లు కనిపించెను. తిరిగి వచ్చి 'స్వామి యంగీకరించె' ననెను. 'పెండ్లివారికిఁ గోటలో విడిది యేర్పఱచితి' మని రాఘవరావు చెప్పెను. తరువాత నందఱును విడిదివారు విడిదికిఁ, పెండ్లివారు పెండ్లియింటికిని విచ్చేసిరి.

అప్పటికి రాత్రి రెండుజాములు దాటినది. వెన్నెలలు ప్రహ్లాదుని రక్షించిన నృసింహమూర్తియుగ్రత శాంతింపఁజేయుటకు స్తోత్రములుచేసిన బ్రహ్మాదులిచ్చిన హారతికప్పురపు నీ రాజనము వలెఁ బవిత్రము, శాంతిమంతము నయ్యెను. ఏకాదశి యని సర్వదేవతలును దేవాలయాగ్రభాగమున వాయువీధులలో వచ్చి నిలిచిరి. సభలో వాసకసజ్జికానాట్యము గణగణలాడెను. దేవదాసి హారగుంఘనము నభినయించుచుండెను. కొద్దిగాఁ జమురుపోసి దీపము వెలిగించుచుండెను. చలికత్తె లెఱిగిపోదురేమో యని లజ్జాముగ్ధాన నయై ముగ్ధానాయకవలె సజ్జికరణమంతయు వారికిఁ దెలియరాకుండఁ జేయుచుండెను. నటుఁ డనెను. 'సకియా! నీ వింత ముద్దరాల వేమి? స్వామి వచ్చునని నీమనసులో నెచ్చటనో కదలిక గలిగినది. అది మాకుఁ దెలియకుండ దాచుచున్నావు. ప్రియుఁడు వచ్చినతరువాతఁ గాని దీపములో చము రెక్కువ పోయవా' అనెను. ముగ్ధాభినయము గంటసేపుపట్టెను. తరువాత నామె మధ్యాభినయ మారంభించెను. కట కాముఖహస్తముతోఁ బూవులుగ్రుచ్చుట నారంభించి "ఓసిచెలియా! నీవు చాల తెలివికలదానవు. ఎదుటవారి భావములు తెలియకుండనే తెలిసినట్లు మాటాడెదవు. నే నీ పూవులు చూచితివా? ఎంత చమత్కారముగాఁ గ్రుచ్చుచున్నానో? అవునుగాని, నీవు శ్రీకృష్ణస్వామి నెఱుఁగుదువా? ఆయన యీనాఁడు వత్తు ననియేఁ గదా!" అనెను గాని, నటుఁడు "అవునమ్మా! దేవకార్యముమీఁద నున్న స్వామి యిప్పుడు వచ్చు నని మన మేమి చెప్పఁగలము? నీ వేమో సర్వము సజ్జీకరించుకొని కూర్చున్నావు. చిత్రపటములను జూచు మిషతో మాటిమాటికి ద్వారబంధమువంకఁ జూచెదవు. నా కీ నగ బాగున్నదా, యా నగ బాగున్నదా యని క్రొత్తక్రొత్త నగలు ధరించు

చున్నావు. ఆయన ప్రజ్ఞోదాని రక్షించుటకు వెళ్ళినారు. ఇంతవఱకు
 రాలేదు” అనెను. తరువాతఁ బ్రాధావాసకసజ్జాభినయము ప్రారంభ
 మయ్యెను. ఆమె సర్వాలంకారములును ధరించెను. కటకాముఖము
 తోనద్దమునెదుట నిలుచుండి, తనసౌందర్యము తానుచూచుకొనెను.
 ●టుఁడు ‘నీ వింతసాగసు చేసికొనుచున్నావు. స్వామి వచ్చునో,
 రాఁడో’ యనెను. ఆమె శిఖరహస్తముతో ‘నేమి’ యని యడిగెను.
 నటుఁడు “దేవకార్యముమీఁదఁ బోయినయాయన యప్పుడే వచ్చు
 నని నే నె ట్లనఁగలను? నీ వైనను గొంత తొందరతగ్గించుకొని
 యాయనకోస మెదురుచూచిన బాగుగానుండునుగాని యింత తొంద
 రపడినచో నేమి లాభము?” అని, ‘సరే కాని, నీ కాయన నేఁడు వత్తు
 నని చెప్పిపోయెనా’ యనెను. గిరిక “చెప్పెనమ్మా! నిన్నసాయం
 కాలమే చెప్పెను” అనెను. రత్నగిరి “నిన్న జాబుకూడ వ్రాసెను
 గదండీ” యనెను. దేవదాసి సందంశహస్తముతో “చెలీ! నేఁడు
 స్వామియేరాఁడేని నా ప్రాణములు బలి యిచ్చెద” ననెను. నటుఁడు
 “అట్లనకుము, అట్లనకుమునీ వట్టిదాన వైనచో స్వామి యేల రాఁడు?
 నేను పోయిచూచివత్తును. ఈలోపుగా నీవు తమలపాకులు, వక్కలు,
 నత్తరుతోడి దీపము సర్వము సిద్ధముచేసి యుంచుము. ఏలరాఁడు?
 అదుగోఆవచ్చుచున్నది యెవరు? ఆ నడకతీరు, ఆ తలవినరుట,
 ఆయనవలెనే యున్నదే! ఆ పై యుత్తరీయపు కొంగు జీరాడుట,
 ఆయనకుఁగాక మఱి యెవ్వరి కున్నది?” అనెను.

నాదనామక్రియ - చాపు

పాహి పాహి జగన్మోహన కృష్ణ, పరమానంద, శ్రీకృష్ణ
 దేవకీవసుదేవనందన, కృష్ణ దివ్యసుందర శ్రీకృష్ణ
 నందయశోదానంద కృష్ణ ఇందువదన శ్రీకృష్ణ

గిరిక లేచి నిలుచుండి నమస్కారము చేయుచు “నడుగో
 స్వామివచ్చినాఁడు.”

నాదనామక్రియ - ఆది

శంఖ సచక్రీ గతీ పద్మి శాస్త్రీ కిరీటకుండలీ
 శ్రీవత్సకౌత్సుభీ దివ్యపీతాంబరో విరాజతే.

కేదారగాళ

వచ్చినస్వామికిఁ బూవులు తెచ్చి పూజసేయవే చెలీ !

మచ్చెకంటి! యాకుమడుపులందిచ్చిసరసమాడరమ్మనవే॥వచ్చిన॥

అని నృత్యముచేసెను. అంతలోఁ దెర తొలఁగింపఁబడఁగా శ్రీ) నృసింహవతారాలంకారము కనిపించెను. రెండువైపుల రెండు దూలములు పై భాగమున వెడల్పుగాఁ క్రిందిభాగమున దగ్గరగా నమర్చఁబడియుండెను. తన్మధ్యమున సింహాసనముమీఁద స్వామివిగ్రహము పెద్దసింహపుఁదలకాయతో నమర్చఁబడియుండెను. ఆయన తొడలమీఁద నర్చకుని తమ్ముని పరుండఁబెట్టిరి. అతనిహృదయము స్వామిగోళ్యతోఁ జేల్చుచున్నట్లుండెను. ప్రక్క నొక కుర్రవానిని బ్రహ్మాదునిగా నిలుచుండఁజెట్టిరి. అతఁడు నీరాజనముపూని నిలుచుండెను.

సావేరి - త్రిపుట

కరుణయావలోకయ మాం శ్రీనృసింహ

శూరాసురసంహారశోభనాద్రి శ్రీనృసింహ ॥కరుణ॥

పరిపూర్ణ దయారస పాథోధిన్సంహాన

ప్రహ్లాదచంద్రోదయ శ్రీ నృసింహ

నిరసితతామసనిర్విశేషమానస

గురుతరవీరశ్రీ గూఢసుగుణాలయ ॥కరుణ॥

అంతలోఁ దెల్లవాటవచ్చెను. దేవదాసి స్వామివద్దనుండి వామ నావతార హస్తము, పరశురామావతార హస్తమును బూని,

ఛలయసి విక్రమణే బలి మద్భుతవామన

పదనఖినీరజనితజనపావన

కేశవ ! ధృతవామనరూప ! జయ జగదీశ హరే !

క్షత్రియరుధిరమయే జగ దపగతి పాపం

కేశవ ! ధృతభృగుపతిరూప ! జయ జగదీశ హరే !

అని నృత్యముచేసెను. తెల్లవారెను. కాకులు కూయుచుండెను. ధర్మారావు కుడిచేతఁ గపిత్థహస్తమును, నెడమచేత శిఖర హస్తమును గ్రిందమీఁదులుగాఁ జేసి రామావతారహస్తమును బ్రదర్శించెను. బ్రాహ్మణు లందఱును స్నానమనకుఁ బోయిరి.

వనుఁగంబారీ నెక్కి ప్రభువు కోట బోనికిఁ బోయెను. స్త్రీ లందఱును గృహములకుఁ బోయి పనులు చూచుకొనుచుండిరి. దేవదాసి గృహ భిముఖయై నడచెను. ఆమె నేత్రములయందు నిద్రలేమిచే బడలికయు, శరీరమునందు నలిగిపోవుటయుఁ గనిపించెను. ఆమెపాదములు నడచి తుంతసేపును. నృత్యము చేయుచున్నట్లే యుండెను, ఆమె వెంటనే మేళమంతయు నడచుచుండెను. ఆనడక—

మోహన - ఝంప

మగువ తన కేళికామందిరము వెడలె

వగకాడ మాకంచివరద ! తెల్ల వాతె ననుచు ||మగువ||

విడజాటు గొజ్జంగివిరిదండజడతోను

నిడచిక్కుపడి పెనగు కంటసరితోను

నిడుదకన్నులఁ దేరు నిదురమబ్బులతోను

తొడరి పదయుగమునఁ దడఁబడెడునడతోను ||మగువ||

అన్న ట్లుండెను. ఆమె స్నానముచేసి, మఱల జపమునకుఁ గూర్చుండెను. ఆమె భోజనముచేసి యైదుదినము లైనది. నిదురించి యైదుదినము లైనది. తల్లి ద్వాదశిపారణ చేయుచున్నది. ఆమె మాటాడలేదు. బ్రాహ్మణులందఱును జపాదికములు నిర్వర్తించు కొనిరి. అందఱును ద్వాదశిపారణ చేసిరి. ధర్మారావు సంతర్పణలో నుండి బ్రాహ్మణోచ్ఛిష్టమును దీసికొని దేవదాసి కిచ్చెను. ఆమె భోజనముచేసి, దేవాలయమునకు వచ్చెను. ఆలయముముందు వేసిన పెద్దపదిళ్ళలో భజనలు జరుగుచుండెను. సర్వమును వైకుంఠము వలె నుండెను. పర్వత నారదులు సామగానముచేయుచున్నట్లు సామ వేదులయినకొందఱు సామవేదము చెప్పుచుండిరి. యజుశ్శాఖీయులు యజుర్వేదమును బఠించుచు మహాక్రతువు లాచరించుపద్ధతులన్నియు నుపన్యసించుచుండిరి. క్రతుసమయముల నేకర్క యె ట్లాచరించవల యునో, తద్వ్యతిరేకాచణమునకుఁ బ్రాయశ్చిత్తము లెట్టివో, విద్వాంసుల కవిద్వాంసులకు ఫలతారతమ్యము లెట్టివో- యుపనిష దర్థములు విస్తరించుచుండిరి. బయట గారడీవాండ్రు, దొమ్మరివాండ్లాడుచుండిరి. జనులందఱును జూచుచుండిరి. పగలు రెండుజాములగు వఱకు సర్వజనులును దేవాలయములో, దేవాలయముందే యుండిరి.

కొన్ని భజనమేళములు నాగేశ్వరస్వామివారియాలయములో జరుగుచుండెను. గణాచారి యొత్తిడికి, దాశరేకపోయి చెఱువుగట్టున నిలుచుండెను. చంద్రయ్య యన్నము తెచ్చెను. గణాచారి తినుచుండెను.

కోటలో నొక్క పురుగైనను లేదు! ఒంటరిగా రంగారావు గారు పండుకొని బయట జరుగుచున్న వైభవమునకుఁ దనకు సంబంధములేనట్లు తా నొంటరితనమును వెళ్ళబుచ్చుచుండెను. రామేశ్వర శాస్త్రి ద్వాదశిపారణ బ్రాహ్మణ సంతర్పణలోఁ జేసెను. అతఁ డింటికిఁబోయి యైదురోజులైనది. ఇంటిలో సందడివలన నెవరు వచ్చిరో, యెవరు రాలేదో యజపఠ లేచుండెను. అరుంధతి ధర్మారావులు కుమారుని నృత్యమువద్దఁ జూతురు. మఱల గనిపించెడు, కిరీటికో, నూర్యపతికో, పశుపతికో యెచ్చటికో కనిపించుచు. వారు మాకుఁ గనబడెనవి చెప్పుదురు. ఈ మాటలేకాని యతఁడింటికి వచ్చినది లేదు. ఆ నాఁడు, మధ్యాహ్నము సర్వజనులును భజనలయందు, నుత్సవములయందు నిమగ్నులై యుండఁగా రామేశ్వర శాస్త్రి కేగాలితిరిగెనో కోటలోనికి బోయెను. పోయి రంగారావుగారి కెదురుగాఁ గూర్చుండెను. ఆయన శాస్త్రిని జూచెను. 'ఎచ్చట నుండి వచ్చుచున్నావు? దేవాలయమునుండియేనా?' యనెను.

శాస్త్రి—నేఁడు రామావతారము; మీను వచ్చెదరా! రంగ—నాయనా? నేను లేచి కూర్చుండలేనుగదా! కట్ట—మీరు దేవదాసి నెఱుఁగుదురా? కాదు, కాదు. ఆమె పేరు గిరిక. ఆమె నెఱుఁగుదురా? ఆమెను గిరిక., దేవదాసి యనరాదట. నేనొకరోజున నట్లనఁగా మా యమ్మ నన్నుఁ గోపపడినది. 'బొడ్డుకోసి పేరు పెట్టినావా' యన్నది. మఱి యే మనవలయునో తెలియలేదు. మీ రామె నెఱుఁగుదురా? రంగ—కల్యాణములు బాగుగా జరుగుచున్నవా? శాస్త్రి పకకకాలున నవ్వెను. రంగ—నవ్వెద పెందులకు? శాస్త్రి—నూర్యుఁడు వేడిగా నున్నాడా? రాజగారి కేనుఁగు లున్నవా? రాజగారు గనుకనే యేనుఁగులు వచ్చినవి. రంగ—నీవు పిచ్చినాడ వైపోవుచున్నావు. శాస్త్రి—ఇప్పుడు మఱిను. సరేకాని, రాత్రి! రామావతారము. రాములవారు రావణాసురుని జంపినాడటకదా! నాకు రాములవారికథ సరిగాఁ జెప్పినవా

రెవ్వరును లేరు. ఎవరి నడిగినను 'చదువుకొమ్ము. తెలియు' నందురు. చదువుకొనుట యెందులకు? తెలియుటకు. చెప్పినచో, దెలియవా? చివరకు నాకు మాహస్సనలే చెప్పినాడు. రంగా—హస్సనలీ యెవరు? శాస్త్రి — తురక వెధవ. కూద్తాహు' అని పిలిచినాడే, వాడు. రంగా—వానికి రామకథ తెలియునా? శాస్త్రి — తెలియునా యేమిటి? వాడు కబీరు, నేను రామ దాసు. కొళాయి చెఱువులదగ్గర ప్రొద్దున నాటక మాడినాము! రామదాసు నాటకము. రాములవారు పెద్దభక్తుడు. రంగా—రాములవారు భక్తుడేమిటి? శాస్త్రి- దేవుడుమాత్రము భక్తుడు కాఁగూడదా? రాములవారికి శివునియందు చాలభక్తి. రంగా-నీకుఁ జాల తెలియునే! శాస్త్రి- హాస్యగాఁ డున్నాడే, ఆయనయు నట్టే యన్నాడు. నాకు వచ్చినచదువంతయు హస్సనలీ చెప్పినాడు. రంగా-హస్సనలీ కెన్ని యేండ్లు? శాస్త్రి-పన్నెండు పదుకూడేండ్లుండును. తురకవాండ్రు మొద్దులులా గుందురు. వాడు వట్టి బలహీనుడు. నేను వాని చెవు లెక్కవేయుదును. వాని బోడిబుర్రమీఁద మొట్టికాయలు మొట్టుదును. నే నెంతచెప్పిన వాఁ డంతే. రంగా-నీ కబురులు నా కీ నాడు బాగుగా లేవు. శాస్త్రి-రాత్రి నా కొక కల వచ్చివది. రాత్రి నేను నిద్రపోలేదుగా! అది మొన్నరాత్రి. రంగా-కల యేమి? శాస్త్రి-నేను పాలకుండ నట. నా పాలన్నియుఁ గూర్మావతారమునకుఁ బోసినపాలసముద్రములోఁ నొలికి పోయినవఁట నేను పడిపోయి పడిపోయి సముద్రములోఁ బడి పోయినాను. న న్నాహాస్యగాఁడు నిద్రలేపినాడు. రంగా-అందు కనియే నీవు తీయగా లేవు. శాస్త్రి-నే నందు కనియే మఱీ తియ్యగా నున్నాను.

అని మేడ దిగిపోయెను. అతఁ డెకాయెకి గణాచారివద్దకుఁ బోయెను. గణాచారి యన్నముతినుట పూర్తియైనది. గట్టుమీఁదఁ బెద్దకానుగుచెట్టున్నది. అమె దానిక్రిందఁ గూర్చుండెను. శాస్త్రి పోయి రేవులో దిగి స్నానముచేసి చొక్కాతోఁ దలయు, నొడలు సగముతుడుచుకొని చొక్కా చేతనైనట్లు పిండి యెండవేసి తడిగోచి తో గణాచారివద్దకుఁ బోయి కూర్చుండెను. శాస్త్రి-నీవు గుడివదలి

పెట్టి వచ్చినా వేమి! ఆమె మాటాడలేదు. శాస్త్రీ-చంద్రయ్య నీ కేమగును? ఆమె మాటాడలేదు. చొక్కా గాలికిఁ గొట్టుకొని పోయెను. అతఁడు పోయి దానిని దెచ్చి మఱల నెండవేసి “నీవు దేవదాసిసృత్యము చూచుటకు రా వేమి! ఆమెసృత్య మెంత బాగు గానున్న దనుకొన్నావు! ఈనాఁడు రామావతారము. రాములవారి భార్య సీతాదేవి సీతాదేవిని రావణాసురుఁ డెత్తుక పోయినాఁడు. అప్పుడు నే నుండవలసినది” అనెను.

గణాచారి-ఏమి చేసియుండెడివాఁడవు? శాస్త్రీ- నా తడి చొక్కా వానిమొగమున వేసి, వెరుక బిగించిపట్టుకొని, నెత్తి మీఁద మొట్టెడివాఁడను. హస్సనలీ బుర్ర కాయవలెఁ గండలు కట్టె డిది! గణా-వానివద్దఁ బెద్దకత్తి యున్నది. దానితో నిండుగ్రని, దేవ తల నందఱను వాఁడు చావగొట్టెను. ఆకత్తి నీమీఁద విసరెడువాఁడు కదా! శాస్త్రీ-చొక్కా మొగమున వేసినవానికిఁ గన్నులు కనఁబ డునా యేమిటి? గణా-వాఁ డసలు చొక్కా వేయనిచ్చునా యేమిటి? శాస్త్రీ-మహామహా హస్సనలీకే వేయుదును. పెద్దవ రావణాసురుఁడు. లెక్కా? గణా-నీకుఁ బిచ్చియెక్కినదా యేమి? శాస్త్రీ- ఆయనయు నిట్లే యన్నాఁడు. గణా- ఆయన యెవరు? శాస్త్రీ- కోటలోఁ బండుకొనియుండును. (పకపక నవ్వి) ఆయనఁట, జమీం దారుగారితండ్రి యఁట! నే నెవరి త్రడిని? గణా-నీ వచ్చటి కేల పోయితివి? శాస్త్రీ-కోట మాదేకదా! గణా-చీ! డోరుకో! ఇంక నక్కడకుఁ బోకుము! శాస్త్రీ-వెళ్ళఁగూడదా! ఆయన మంచి వాఁడే!

ఇంతలో నలుపురుపిల్లలు వచ్చిరి. వారును, శాస్త్రీయుఁ గలిసి యడ్డముగాఁ బరువెత్తఁ జొచ్చిరి. కాలు తీసినచోటఁ గాలుపెట్టుచు గంతులువేయుచుఁ బరుగెత్తిరి. ప్రొద్దు వాటారినది. శాస్త్రీ పోయి దేవాలయములోఁ గూర్చుండెను. అర్చకు లలంకారముజేయునపుడు వా రెవరిని రాసీయరు. కోవెలతలువు వేసెదరు. ఎంతమందినైన రాసీయకుండవచ్చును గాని, శాస్త్రీని రాసీయ కుండుటకు వీలులేదు. సముద్రము నీలిరంగు గుడ్డలతో నల లలుగా నిర్మించి, తత్తీరమున రామచంద్రుఁడు ధను స్సెక్కుపెట్టుచున్నట్లు చేసిరి.

శాస్త్రి-రాములనారు సముద్రముమీఁద బాణమువేసెనా ? అర్చుచుఁడు- నీ వెట్లు వచ్చితివి ? 3 వ అర్చ-ఒడలంతయుఁ దడిసి యున్న దేమి ? 1 వ అర్చ- చెఱువు వెనుకనుండి దిగి యీఁది వచ్చినాఁడు కాఁబోలు ! 2 వ అర్చ-ఆ గోడ యెట్లెక్కినావు ? దాని పైనుండి చెఱువులో నెట్లు దూఁకినావు ? నీవు బ్రతికెను పిల్లవాఁ డవు కావు రామే-అచ్చట గోడమెత్తు తక్కువగదా ! నెమ్మదిగా దిగినాను. కాని కాలుజాతి చెఱువులోఁ బడితిని. 1 వ అర్చ-నీ కీత చేతవగునా ? శాస్త్రి-హస్తనలీ నేర్పరాఁడు, 2వ అర్చ-స్వాయి గుడిలో తురకవానిపే రెందుకు ? శాస్త్రి-తురకవాఁడా ? కబీరు తుర కవాఁడు కాదా ! మస్తాఫు తురకవాఁడు కాదా ! తురకవాండ్రలోనే రామభక్తు లెక్కువమంది యున్నారు. 3 వ అర్చ- ఈ కుర్రవాఁ డేమి పిడుగయ్యా !

ముఖమంటపమంతయు రామాయణకథలోని యనేకఘట్టము లలంకారముగాఁ జేయఁబడెను. అహల్యాశాపవిమోచనము, జానకి పెండ్లి, పాదుకా పట్టాభిషేకము, మాయలేడి, జటాయువధ, సముద్ర బంధనము, రామపట్టాభిషేకము. నడుమ శ్రీరామచంద్ర పట్టాభిషే కాలంకారము చేయఁబడియుండెను. ఆలయములో నాగ్నేయదిశ యందుఁ బెద్దగదిలో నీ యలంకారములకుఁ గావలసిన సామానులు, వాహనములు నుంచఁబడును. ఇవి యన్నియు హరప్పరావుఁడు, హరిహరనాయఁడు, కృష్ణమరాయని కాలములలోఁ జేయించినవి. పదిపదునాలుగేండ్లనుండి వాని వామకలేక కొన్ని చిమ్మెటలు కొట్టియుఁ గొన్ని బూజుపట్టియుఁ జెడిపోయెను. అర్చకులు వానినట్లే యదుకులుపెట్టి యలంకారములు సవరించుచుండిరి.

1 వ అర్చ- సాహెబులు మనదేవతలను బూజించరుకదా ! శాస్త్రి- ఏల పూజించరు ? 1వ అర్చ- వారికి విగ్రహము లన్నచోఁ గోపము. శాస్త్రి- ఇన్ని యలంకారములు లేకున్నచో నా కీ కథ లన్నియుఁ దెలిసెడివి కావు. నాకే కాదు. మాతోడిపిల్లలందఱకును దెలిసెడివి కావు. ఈ యూరిలో సెకండుఘారము, ధర్మఘారము చది వెడిపిల్లలందఱికన్న నా కెక్కువ తెలియును. వారు దేవాలయము వై పునకే రారు. బాడ్మింటరు కోర్టులు, వారును. వారికన్న నాకే

యెక్కువ చదువు వచ్చును. 2 వ అర్చ- నీకు వారికన్న నేమిటి, మాకన్న నెక్కువ వచ్చును. శాస్త్రీ- మీకన్న నా కెక్కువ రాదు. మీ రెప్పుడు దేవునివద్ద నుండును. ఆయన మీ కన్నియుఁ జెప్పును. నాకుఁ జెప్పిపోవునేమో యని మీరు నన్ను రానీయరు. మీవలె నే నెప్పుడును స్వామివద్దనుంటినా, ఆయనను వేధించి యన్నియుఁ దెలిసికొననా?

ప్రొద్దుకుంకినవెంటనే నృత్య మారంభింపఁబడెను. వెన్నెలలు చల్లనై ప్రసన్నములై చనుదెంచెను. పంచభూతములు శాంతము లయ్యెను. దేవదాసి ముఖమున భగవంతుఁ డామెయెడలో నివసించి స్థాయికివచ్చినట్లు ప్రశాంతరేఖ యొక్కఁడు తోఁచెను. ఆమెతనూ లత లావణ్యముచేత నిగనిగలాడెను. నృత్యారంభమందు శ్రీరామ చంద్రుని మేడపైనుండి జానకిదేవి చూచినట్లు ప్రథమదర్శన రతి భేదము నభినయించెను. 'సఖ! యింత యుచ్చస్థాన, నుండియు నా యొడలెల్ల స్వేదము కలుగుచున్నది. ఈ స్థల మింత నిర్భాయు వ్రగా నున్న దేమి?' యనెను. నటుఁడు ప్రియసఖ! నీయొడలఁ జెమ్ము టయే కాదు; నీ కంఠమునందు స్వరభంగము కనిపించుచున్నది. శరీరమున వేషధవుగూడఁ దోచుచున్నది. మనము మేడమీఁదికి వచ్చినవేళ మంచిది కాదు. క్రిందకుఁ బోదమా' యనెను. గిరిక 'నీ వేదియో మనసులోఁ బెట్టుకొని యనుచున్నావు' అనెను. నటుఁడు 'నే నే మంటిని? నీమనసులో నేదో యున్నట్లున్నది. నీమనో భావము నాకుఁ దెలియలేదు. చెప్పు' మనెను. గిరిక 'క్రిందకుఁబోద ములే పద' యనెను. నటుఁడు 'క్రిందకుఁ బోవుట యెందుకు? ఇందే యుంద' మనెను. గిరిక 'కాదు, పోద' మనఁగా, నటుఁడు 'దాచెద వేమి? చెప్పుము. క్రింద రామచంద్రుఁ డున్నాడనియూ, పోద మను చుంటివి? పై నింతగాలి యుండఁగాఁ నీకుఁ జెమటపోయుట యేమి? నీ కంఠమున గాద్గద్యము తోచుట యేమి? ఇప్పుడైన దెలిసినదా?' యనెను. గిరిక 'నీవు దుర్వాక్యములు పలుకకుము. చంద్రుని నన్ను శివధన్వంగముచేసినవారికే యిచ్చెద ననుచున్నాఁడు. నామనస్సు శివధన్వంగకారి కానివానిమీఁదికిఁ బోదు' అనెను. ఇంతలో ధనస్సు విడిగిన మహాధ్వని విసవచ్చెను. గిరిక 'అ ధ్వని యేమిటి'

యనెను. నటుఁడు 'అతఁడే కాఁబోలు! రామచంద్రుఁడు ధనుర్భంగమునుజేసెను. నీవు లక్ష్మీదేవివై యుందువు' అనెను. గిరిక కపిత్థహస్తముతో 'నేను లక్ష్మీదేవినా' యనెను. నటుఁడు 'అవునమ్మా, కాకపోయినచో నీమనస్సు సరిగా రామచంద్రునిమీఁదనే యేల●లగ్నమగును?' అనెను. గిరిక శిఖరహస్తముతో 'చెలీ! అది ధనుస్సేనా!' యనెను. ఇంతలో వివాహసంబారములు వచ్చెను. వివాహసమయమున గిరిక లజ్జాపిహితసర్వాంగయై మనోహరాకృతి వెల్లడించెను. వివాహమైనట్లే నృత్యతాళగానములు శుభధ్వనిని గ్రుమ్మరించెను. సీతారామచంద్రసంభోగవేళదేవదాసి తన్మయాకృతిఁదాలెచ్చెను. ఆమె నఖశిఖాపర్యంతము సుమనోహరాకృతి యయ్యెను. వెన్నెలమెదిపిచేసిన విగ్రహమన్నట్లుఁ వనతశిరోభేదము ప్రకటించుచు సిగ్గులబరణియయ్యెను. ఆమె కనుఁగోసలయందు వెన్నెలలు మెలివడి సర్వప్రకృతి తనలోని విభేదము మానినట్లు వెన్నెలలకుఁ దామర పూవులకుఁ జెలిమి యయ్యెను. గిరిక మొగమున నేదో యమృతరేఖ తాండవించి చూపఱకు హృదయములయందుఁ జెప్పరాని యొకానొక భక్తిభావ ముదయించెను. సభయంతయు నిర్వీచియైన క్షీరసాగరమువలె, దన్మధ్యస్థతరంగాగ్రహోలాసంస్థితపద్మాదేవివలె గిరికయుఁ బ్రకాశించిరి. రాతీరి రెండుజాము లయ్యెను. ఆనాటినృత్యము విచిత్రమై, యింద్రియాతీతమై, యతీతమనోవికారమై, శాంతమై, మహాసమైక్యభావ మొకఁడు స్ఫురింపఁజేసెను. వికారరహితమైనమనస్సు పరమాత్మయందు లీనమైనట్లు, పరమోచ్ఛమైన ప్రకృతితత్వము నిశ్చలమై, నిశ్శేయసహేతువైనట్లు ఆనాటినృత్యము సర్వజనులకు నాధ్యాత్మికదృష్టియే కల్పించెను. మద్దెల మ్రోయించినట్లు లేదు. తాళములు వాయించినట్లు లేవు. వీణానినాదము కదలినట్లు లేదు. శ్రవణేంద్రియము నేత్రేంద్రియముతో లీనమై చూచిన రూపమునకు విన్నశబ్దమునకు భిన్నత్వములేక, యవిరెండును మనస్సుద్వారాయాత్మకుఁడగిలిన వన్న విభేదజ్ఞానములేక సనాతనుని యనంతక్షీరసాగరమధ్యవీచీశేషతల్పనిద్రితనారాయణడింభమూర్తినమానోచ్ఛ్వాస నిశ్శ్వాసములవలె సభయంతయు నొక్కశ్వాసమీఁద నాడెను. గిరిక కొడలు తెలియలేదు. భోగప్ప తన్నుఁ దా నెఱుఁగఁడు. రత్నగిరి

వేళ్లు వీణమీఁద వానియంతట నవియే తిరుగుచుండెను. ఒక మలయ
 మారుతతరంగము వచ్చినపుడు పుష్పాద్యానమునందలి చివుళ్ళు
 పూవు లప్రయత్నముగాఁ గనిపించరాకుండఁ గలదన్న ట్లుండి నెమ్మ
 దిగాఁ జలించుచునే యున్నట్లు, నిద్రాసమయమున సర్వేంద్రియములు
 ప్రళాంతములై యాత్మయొక్కఁడే భాసించునపుడు శరీరగత వాయువుని
 కారసంచారము చేయుచున్నట్లు, క్రతుహోమమున నింధనపరిజ్వలదగ్గి
 యందునిభృతమై తేజస్సులీనమైయున్నట్లు సభయందంతయుఁ దాళము,
 రాగము, నృత్యము, తజ్జనిత భావము నా సర్వభేదములు నంతరించి
 శ్రీరామచంద్రమూర్తి వికృతిరహితమైన యా జీవలోకమున నేకా
 కృతి భాసించినట్లు కనిపించెను. వెలుఁగుచున్న కాగడాలు నిశ్చలములై
 యూర్ధ్వజ్వాలామాలికలచేత నచంచలమనఃప్రవృత్తులై యోగుల
 వలె భాసించెను. శబ్దమంతయు నాకాశమున లీనమైన సృష్టి
 యుపసంహరించుకొనుచున్నట్లు కనిపించెను. సర్వనేత్రములును గిరికా
 మూర్తియందు బద్ధమై, సర్వజీవలోకముచేతను బరిసేవ్యమానమైన
 వైకుంఠదేవునివై భవమువలె గిరికయుఁ, జాట్టుననున్న సభయు భాసిం
 చెను. ఆర్చకులకుఁ, గాగడాలుపట్టిన చాకలులకు, ధ్వజస్తంభాగ్ర
 మున వ్రేలాడుపటమునకుఁగూడ నైశ్చల్యము భాసించెను. పరమ
 చాంచల్యముచేత నిత్యవికారముచేత విసిగిపోయిన ప్రకృతి యొక్క
 సారి విశ్రాంతి గైకొన్నట్లు, పృథివ్యప్రేక్షోవాయాకాశములు
 హఠాత్తుగాఁ దమశక్తులను గుంచించుకొని నిస్తబ్దములై నట్లు సర్వము
 నెచ్చటదచ్చట నిలిచిపోయెను. గిరిక వృత్తమే చేయుచున్నది. తాళ
 మాడుచునే యున్నది. హావభావములు కలుగుచునే యున్నవి. వీని
 యన్నింటిని మించి యీ మహారససిద్ధి యెట్లు కలిగెనో? కావ్యముల
 యందుఁ, దదితరసంఘటనములయందుఁ, దదితర నాయకానాయకు
 లందు పొందినది రసప్రభాంతికాని యధార్థమైన రసస్వరూపముకాదని
 యాయొక్కనిముసమున ఋజువయ్యెను. సభయంతయు గిరికామయమై
 పోయెను. ప్రతివానిహృదయములోను దాను గిరికయే యనిపించినది;
 తాను జానకీదేవియే యనిపించినది. ప్రతిపురుషుఁడును, బ్రతిస్త్రీయు
 శ్రీరామచంద్రుని వివాహమాడినట్లే యనుకొనిరి. ఓహో! యీ
 తస్మయర్థమున కంత మెప్పుడు? నేటితో సృష్టి యాగిపోవునా

యేమి ? ఈ మహానృత్యమును కవనానము లేదా యేమి ? అల్పమైన శరీరము, అసమర్థములై వ యింద్రియములు, శక్తిచాలని మనస్సు, వికారసహితమైన సృష్టి యీ మహానందమును బట్టుకొన లేకపోయినది. ఆ మహానందతరంగము పెరిగి పెరిగి, యాకాశముదాకా పోయి, యాపైనుండి గిరికయొక్కసారి విఱచుకొనిపడెను. భోగప్పకు వెంటనే ప్రాణములు తెలిసెను. 'అయ్యో ! గిరిక, గిరిక' యనెను. సభయందఱకు నొక్కసారిగా మహాశైలాగ్రభాగమునుండి క్రిందికిఁ బడిన ట్లయ్యెను. అల్పప్రకృతులకు రసతస్కయత్వమాత్రముచేత నాత్మస్పర్శకలిగినవారికి వెంటనే తస్కహాభావమునుండి మనస్సువద్దకు నింద్రియములవద్దకు రా వీలయ్యెను. ఉన్నతప్రకృతుల కంత వీలు కాలేదు. భోగప్పశాస్త్రీయమనస్సు రాగతాళములయందు నిత్యవ్యగ్రముగనుక రాగతాళచ్యుతికలిగినంతనే సామాన్యప్రకృతి నందుకొనెను. తక్కినసభ కంతకు నొకానొకపురాజన్మసంస్కార లేశము చేతఁ గలిగిన యామాహారసానుభూతి తత్సంస్కారఫలానుభూతివేళ గడచిపోయినంతనే వెంటనే యింద్రియదృష్టి గోచరించెను. నిత్యయోగియైన ధర్మారావునకు రసాత్మనుండి యింద్రియములకు, నింద్రియములనుండి రసాత్మకును యాతాయాతక్రయ బహుసులభమగుట చేత నా మహాపురుషునకు వ్యత్యస్త మేమియుఁ గలుగలేదు. గిరికా దేవి మూర్ఛాగతయై యిదియే యవసానదశయా యన్న ట్లుండెను. అందఱును హృదయములయం దావేశమును బొందిరి. ఆమె చుట్టును మూఁగిరి. రత్నగిరిమొగమున వైవర్ణ్య ముదయించెను. సభయంతయు నాకులిత మయ్యెను. లేచి కలగుండఁబడుచున్న సభాజనులను గూర్చుండ నియమించి, ధర్మారావు గిరికవద్దకుఁ బోయి యామెను స్పృశించెను. ఆపె కొంచెము కదలెను. ధర్మారావు 'తల్లీ!' యనెను. ఆమె కనులెత్తి చూచెను. 'ఇంకమూన్నాళ్ళునృత్యమున్న' దనెను. ఆమె లేచి నిలుచుండెను. ఆయన రెండు మృగశీర్ష వస్త్రములుచేసి భుజశిరస్సులసమీపమున నెదురెదురుగాఁ బట్టెను. శ్రీకృష్ణావతార హస్తము గోచరించినంతనే, గిరిక లేచి నిలుచుండి—

ముఖారి—ఆది

కృష్ణం కలయ సఖి సుందరం; బాల

కృష్ణం గతవిషయశృష్ణం జగత్ప్రభ

విష్ణుం సుకారిగణజిష్ణుం సదా బాల

॥కృష్ణం॥

సృత్యం త మిహ ముహు రత్యంత మపరిమిత

భృత్యానుకూల మఖిలసత్యం సదా బాల

॥కృష్ణం॥

అని సృత్యము చేసెను. స్తంభించిపోయిన తాళము, మృదంగము, వీణ, వేణువు సర్వమును బురికితములై మోట్టాయితము పొందెను. శబ్దప్రపంచము మఱల నుజ్జీవితమైనట్లు గణగణలాడెను. ధర్మారావు దక్షిణహస్తము నెత్తినంతనే కుంభహారతి పట్టఁబడెను. వెంటనే స్వామి యూరేగింపునకు బయలుదేఱెను. స్వామి వచ్చి వాకిట నిలిచియుండెను. నాగేశ్వరస్వామివారు వచ్చుట యాలస్యమయ్యెను. ఇరువురును స్థితిలయములవలె బయలుదేరిరి. రంగనాయకులుకొడుకు కృష్ణమ్మ సన్నాయి చేటిగిపోయుచుండెను. త్యాగరాయప్రభువుచేసిన సృష్టియంతయు మఱల పునస్సృష్టి యగుచుండెను. అతఁడు స్వరము నడుపు పద్ధతి, రాగకల్పనచేయు నుపజ్ఞ, గ్రామము, తానము, గమకములు సర్వమును మహోన్నతదశయం దుండెను. స్వామి కోట ముందఱకుఁ బోయెను. కృష్ణమ్మ కావడిచిందులు పాడెను. హరప్ప నాయనిహృదయ మల్లల్లనఁ దేలిపోయెను. స్వామి యటనుండి పట్టణమువెంటఁబోయెను. హరప్ప దిగఁబడెను. ఆలయమునుండి కోట వఱకురు శ్రోతృజనసమూహముతోవచ్చిన హరప్పకోటముం దాఁగి పోయి లోనికి నడచిపోయెను. ఇద్దరుకాగడావాండ్లు చేటియొకపై పున నడచిరి. చూచినజనమునకు హరప్ప హరిశ్చంద్రుఁడో, పురూర వసుఁడో, నలుఁడో యన్న ట్లుండెను. వృద్ధపరిచారకులకు హరిహర నాయఁడో, హరప్పనాయఁడో, కృష్ణమనాయఁడో యన్న ట్లుండెను. హరప్ప తనగదిలోనికిఁ బోయి తలగుడ్డయు, నంగీయును దీసి, తన శయనముమీఁదఁ బండుకొనెను. ఒకపరిచారకుఁడు వచ్చి పాదసంవాహనము చేయుచుండెను. నాయఁడు వానిని బంపించి, నీటిలోఁ దాఁబేటినలె మనసులోఁ ద్రవ్వుకొనెను. “ఓహో! ఇది యేమి సృత్యము. ఇది యేమి స్వామి? ఇతఁ డేమి ధర్మారావు! నేను కల్యాణము లన్న వట్టియుత్సవములనుకొంటిని. ఓహో! ఇవి యుత్సవములు కావు. ఇది యేమో సృష్టిర్యాఖ్యానము. రసస్వరూపనిర్ణయము.

వేదార్థబోధనము. ఇది నాజన్మసఫలముగుట్టకు వచ్చిన ట్లున్నది. ధర్మారావుగారికి భరతశాస్త్ర మింత యెట్లు వచ్చెనో? ఆయన శ్రుతిస్మృతిపురాణేతిహాసకావ్యార్థనిధివలె నున్నాఁడు. ఇట్టి మహా పండితుని మాతండ్రి పరిత్యజించి, కృతకమతస్థు నొకనిని జేరఁదీసి మతము, సంఘము, రాజ్యము, దైవము, పట్టణము సర్వము నధోగతికిఁ దెచ్చెను. ఈ యధోగతిలో నే నుండియేమి, యుండక యేమి? నే నీ కాలమునకుఁ దగినవాఁడను గారు. నే నేమి కావలసియున్నది? వివాహ మాడుదురా? నాకుఁ గూఁతు నిత్తునని వచ్చిన జమీందారు లేఁడు. నా కిరువదియేండ్లు దాఁటినవి. పెండ్లి యాడురా లేదా? నాకు వివాహ మొందులకు? సీతాదేవి శ్రీరామచంద్రునియం దంతమహాప్రేమకలది యెట్లయ్యెనో? రామ చంద్రుఁ డెట్లును శివధనుర్భంగము చేయును. ఎవఁడు శివధనుస్సు విఱుచునో యట్టివానిని జూచియే సీతాదేవి ప్రేమించుట యేమిటి? బ్రహ్మ వారిద్దఱును బరస్పరము ప్రేమించునట్లు, భవిష్యద్విషయము లన్నియు వారి కతుకునట్లు నిర్మించినాఁడు కాబోలు! ఈ జగత్తు చాల విచిత్రముగా నున్నది. ఏది చూచినను గార్యకారణపరంపరగా నున్నది. నేఁడు నే నిట్లుంటి ననఁగా, మాతల్లి చనిపోవుట కారణము. మా తండ్రి నిరాదరణచేయుట కారణము. నాతండ్రి నన్ను చిన్ననాఁడినుండి ప్రేమగాఁజూచి, తక్కిన జమీందారులు తమపిల్ల వాండ్రనువలెనే పెంచినచో నేనును వారివలెనే యయ్యెడివాఁడను అప్పుడు నేనుగూడ ధర్మారావుగారిని దిరస్కరించి యుందును. నేను కేషబ్జిమతానుయాయినై యుందును. నా తల్లికి గర్మలు లేవు. స్వామికి కల్యాణములు లేవు. దేవదాసి నిత్యబ్రహ్మచారిణియై, యోగ్యమైన వినియోగము లేని తనబ్రదుకుతో నేమి చేసెడిదో! దేవదాసి యెట్లును జనిపోవును. నా పట్టణమంతయుఁ బూర్వమే శిథిలమైనది. అనవసరముగా గణాచారి బట్టుకు వ్రేలాడు చున్నది. పసిరిక పని యైనట్టే. నేనును బ్రదుకవలసినవాఁ డను గారు. ధర్మారావుగారి కేమి? వికల్పరహితుడైన యాయన యెట్టి సందర్భములనై న నట్లే యుందును. నీటిబొట్టు తామరాకున కంటనట్టు లాయన వేనికి నంటుట లేదు. భార్య యంత వ్యాధిగ్రస్తు

రాలై యుండఁగా నాయన దేవదాసిమోక్షమార్గమునం దెక్కువ
యాసక్తిగా నున్నాఁడు. ఆ యరుంధతీదేవిమొగమునఁ గొట్టవచ్చు
చున్న పాతివ్రత్యరేఖతప్ప మఱియొకఁడు నాకుఁ గన్పించుట లేదు.
ఆమె జీరాడుచీరవలన మనిసివలెఁ గన్పించుచున్నది. ఆమె యే
మగునో? ఆహా! నిర్లిప్తుఁడైనవానికి నవనిధులు దగ్గఱిచున్నను లేని
యట్లే. 'యయా పూతం మచోనిధి రసి పవిత్రస్య మహాసః' అని
యరుంధతివలన వసిష్ఠమహర్షియైనను దాను బవిత్రుఁడ ననుకొన్నాఁ
డట. ఈ యరుంధతీదేవివలన నీవసిష్ఠుఁ డట్లుచుకొన్నట్లు లేదు.
నాకు మోక్షము వచ్చునా? దేవదాసికిఁగనుక నంతటి తన్మయత్వ
మబ్బినది. నేనుగూడ నీ సువిధానముచేఁ దరించిన నెంతబాగుగా
నుండును? నాకుఁ దల్లిలేదు, తండ్రి యుండియు లేనట్లే. ఎట్టిరాజ్య
మేలుటకు నేను వాంఛించుదుంటినో యట్టిరాజ్యమే లేదు. దాని
కనుగుణమైన పరిస్థితులు లేవు. దేవదాసితోఁబాటు, పవిత్రు
రాలైన యరుంధతితోఁ బాటు నేనుగూడ నశించిపోయిననే
బాగుగా నుండును.' ఆ మఱులిప్తలో నాయనపంచేదియజ్ఞానము
సుషుప్త్యవస్థలో నంతరించెను. బయటఁ దెల్లవారుచుండెను. తూర్పున
నుదయించఁబోవు సూర్యునికాంతి యెగఁదట్టెను. కొండచఱియ
నెక్కలేని సప్తాశ్వముల కాలిగిట్టలు నునుపైన కొండచఱియలపై
జాటుచుండఁగా వడిగల యనూరునికశాఘాతమునఁ దాళలేక యెగు
రుచు నురుసులుఁగ్రక్కఁగా నా నుర్వుకాంతి తూర్పునం దలికినట్లే
యుషఃకాంతి ప్రజ్వరిల్లెను. వేణుగోపాలస్వామి యూరేఁగియేఁగి తన
క్రొత్తరాజ్యమంతయుఁ జూచుకొని తెల్లవారుచుండఁగా దేవళము
వద్దకుఁ జేరెను. సర్వజనులును స్నానము చేసిరి. తమతమకార్యము
లందు నిమగ్నులైరి.

త్రయోదశి వచ్చెను. మఱల వివిధోత్సవములు జరిగెను.
ఆటలు, పాటలు, మేళములు, భజనలు, పగటివేషములు, గారడీలు,
సంగీతసభలు పవలెల్ల నుత్సవములతోడ నే సరిపోయెను. మనుష్యులెల్ల
నెవరి కనుగుణమైనచోట వారుండిరి. భజన వచ్చినవారు భజనలతో,
సన్నాయి వచ్చినవారు సన్నాయితో, నీరీతి నెవరి కేది వచ్చిన వారు
దానియందు నిమగ్నులైరి. భజనలు నాగేశ్వరస్వామివారియాలయ

ములో జరిగెను. తక్కినవన్నియు వేణుగోపాలస్వామియాలయము ముందటి పందిరిలో. అందఱును సందడిలోననే యుండిరి. ఇద్వరు మాత్రమే తమకును లోకమునకును సంబంధములేనట్లుండిరి. ఒకర్తుక దేవదాసి- ఆమె బాలగోపాలమంత్రమే జపించుచుండెను. రెండవ వాడు భోగప్పశాస్త్రి- ఆయన గాయత్రియే చేయుచుండెను. గాయ త్రీమహామంత్రము ననుష్ఠానమే చేయవలయునుగాని, యది బ్రహ్మ స్త్రము. ఆచరించువారు లేరు. ఆ మహామంత్రముయొక్క శక్తిని గుర్తెఱుఁగువారు లేరు. బ్రాహ్మణునితో మంత్రమును నశించెను.

ప్రొద్దు గ్రుంకెను. సుదర్శనమహాచక్రముయొక్క వేయియం చులను బరిభ్రమించినట్లు వెన్నెలలు నాల్గుమూలల గిరగిర తిరిగి వచ్చెను. నందకమహాసింధగధగలాడినట్లు ఆలయధ్వజస్తూభము ధగధగ లాడెను. శ్రీకృష్ణదేవుని గరుడధ్వజమువలె ధ్వజపట్టము వాయు విధూతమై తపతపకొట్టుకొనెను. శ్రీనాగేశ్వరస్వామిశిరసికోటీరమణి జాబిల్లి తనవెల్లుచేత నాల్గుదిక్కులు కబళించెను. సుబ్రహ్మణ్యేశ్వర స్వామి చెదరిపోయినవేయితలలును గూడివచ్చినట్లు చంద్రులు సర్వ జగన్మనోహరత నాపాదించెను. ఆ మహాత్సవములో సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరుఁడు తనకు వేయితల లున్నట్టే భావించెను. నాగేశ్వరస్వామి తాను కైలాసగిరిశిఖరాగ్రభాగమున నివసించుచున్నట్టే యనుకొనెను. శ్రీ వేణుగోపాలదేవుఁడు తాను మఱల దళావతారము లెత్తినట్టే భావించెను. జాముప్రొద్దుపోయినంతనే గిరిక రాధికావేషమును దాల్చి యీర్వ్యాకషాయితయై, ఖండితయై —

భైరవి - ఆది

యాహి మాధవ, యాహి కేశవ, మా వద కై తవవాదం
తా మనుసర సరసీరుహలోచనయా తవ హరతి విషాదం॥యాహి॥
రజనిజనితగురుజాగరరాగకషాయవిలాసనిమేషం
వహతి నయన ఘనురాగమివ స్ఫుట ముదితరసాభినివేశం॥యాహి॥
అని ఖండితానాయకాభినయ మారంభించెను.
ఉరమున నున్న కుంకుమ మచ్చజ్వలరోషకషాయవీక్షణ
స్ఫురదరుణాంశుపుంజ మనీ బాంకెదు కన్దవకెంపుభాగ్యబం

ధురసహజారుణత్వ మని నూలొక్కననాడెద వెట్లు దాచెదీ
పరిమళవాసనాలహరి పర్వెడు మేన వ్రజాంగనాప్రియా!

అని శ్రీకృష్ణదేవుని మాటాడెను. ఆమె యంతలో మఱల
ముగ్ధయై చింతాపరాధీనచిత్తయై మాటాడక మూరకుండెను. నటుడు
'ఏమమ్మా! మాటాడ వేమి? నీ దీర్ఘనిశ్వాసములచేత నీహృదయ
ములోని సంతాప మనుమీయమాన మగుచునే యున్నది. ఈ
స్వామి చూడు! నిర్దయుడై సువ్యక్తపరస్త్రిసంయోగచిహ్నితశరీ
రుడై యెదురుగా వచ్చి నిలుచున్నాడు. నీ కడుగవలయు ననియే
యున్నది. కాని యడుగ లేవు. నీ వింత ముద్దరాంబు గరుకనే స్వామి
కింతి యాగడమైపోయిన' దనెను. ఆమె 'ప్రాణమిశ్రమా! యెదు
రుగావచ్చి స్వామి నీ వన్నట్లు నిలువను లేదు, నే నడుగవలయు నని
లలచు లేదు. నీవు కొంచెము చన్నీళ్ళు తెచ్చిపెట్టినచో మొగము
కడుగుకొందును. నాకన్ను లీ ప్రాతర్వాయుతరంగానీ క్షరేణువుల
చేతఁ గలుషితములై నవి. ఒకరి ననియే మనవలయుచు? మనభాగ
ధేయమును నిందించుకొనవలయు' ననెను. అని సర్పశీర్షహస్తముతో
నీ రని చూపించి ముఖతొళనమును జేసికొనెను. నటుడు 'అవు
నమ్మా! ముగ్ధవై యెంత ప్రయోజనమో, ధృష్టుడైన నాయకుని
యందు మధ్యవశ్యు నంతియే ప్రయోజనము. ప్రగల్భవై గట్టిగా
నిందించినఁగాని యీయన లొంగఁ' దనెను. గిరిక—

బహి రివ మలినతరం తన కృష్ణ మనోపి భవిష్యతి నూనం
కథ బధ వంచయసేజనమచగత మసమశరజ్వరదూనం ||యాహి||
భ్రమతి భవానబలాకబళాయ వసేషు కి మత్ర విచిత్రం
ప్రథయతిపూతనకై తవవధూవధ నిర్దయ బాలచరిత్రం ||యాహి||

అని అభినయించెను. నటుడు 'తల్లీ! నీ వంతకోపపడకుము!
నీ వింత కోపించితి వని స్వామి నేడు తనగుణము మానుకొన్ననా?
ఎవరిగుణము వారిది. స్వామి నాదరించు' మనెను. గిరిక 'కాదమ్మా,
చెనీ! ఈయన మెల్లప్పుడు నింతియే. మనము మెత్తనడినచో
లాభము లే' దనెను. నటుడు అట్టైనచో నీ కొకయుపాయము
చెప్పెదను. నీవు స్వామిని లోనికి రానిచ్చి యతని నవచూపించి
పంపుము. అప్పు డతనికిఁ దనదోషము తెలియఁ గల' దనెను.

‘మొదట నిన్ను స్వామి వచ్చి బతిమాలునట్లు చేసెదను. అప్పుడు నీవు నీయిష్టమువచ్చినట్లు జేయవచ్చు’ ననెను. అంత స్వామి వచ్చి యామెను బతిమాలుట కారంభించెను.

ప్రియే! చాగుశీలే! ప్రియే ముంచ మయి చూస మనిదానం

సత్య మేవాసి యది సుదతి మయి కోపిసీ

దేహి ఖరనఖరశరఘాతం

ఘటయ భుజబంధనం, జనయ రదఖండనం

యేన వా భవతి సుఖజాతం

॥ప్రియే॥

సపది మదనానలో దహతి మమ మానసం

దేహి ముఖకమలమధుపానం

॥ప్రియే॥

అని స్వామి ప్రార్థించెను. గిరిక కలుక తీటలేదు. ఆమె ‘ఓయీ స్వామీ! నీ కిచ్చవచ్చినదెలి యెవరో యామెతోఁ బోయి సుఖించవచ్చును. మ మేమేల తలఁచెదవు? పొ’ మ్మనెను. స్వామి బతిమాలుట యెంతకును మానలేదు.

త్వ మసి మమ భూషణం త్వమసి హమ జీవనం

త్వ మసి మమ భవజలధిరత్నం

భవతు భవ తీహ మయి సతత మనురోధిసీ

తత్ర మమ హృదయ మతియత్నం.

చివటకుఁ గొంతసేపటికి దేవదాసి కలుక తీటెను. గోపాల స్వామియు, రాధికయుఁ గలిసి మెలసియుండిరి. నటుఁడు ‘ఏమమ్మా, గిరికా! నీకు స్వామిసంయోగము కలిగిన దని యొడలు పైఁ దెలి యుట లేదు. ఇతనిని నీ వవమానించినఁగాని యితని వోషమునకుఁ దగిన శాస్త్ర జరుగదు. నీవు స్వామిదొరకెఁగదా యని తన్మయత్వ ములో నుంటివేని యతఁడు మాటిచూటికిని దిరస్కరించును. కనుక నీ వతని నవమానించవలయు ననెను. గిరిక ‘యట్లు కాదే చెలీ! స్వామి రాకరాక మనయింటికి వచ్చెను. వచ్చిన స్వామిని చెదరఁ గొట్టుకొనరాదు. ఆయనయు నేనును గలిసియుండఁగా మీరు చూడ లేకపోవుచున్నారు. మీరు తక్కువవారా?

సావేరి - త్రిపుట

కొంచెగతైలా మీ రో చెలియరో! కొంచెగతైలా!

కొంచె' తైలా నాగుణము తెలియక న న్నుడి

కించ వాఁడు తాము కేరి కేరి నవ్వేరు

॥కొంచె॥

అని నిరాకరించెను. కాని మఱల స్వామి గోత్రస్థలనదోష
మాచరించఁగా గిరికకుఁగోపమువచ్చి స్వామిని నిందించెను. స్వామికిఁ
గోపమువచ్చి వెడలిపోయెను. తరువాత నామ భ్రాంతి పొందెను.
సంతాపపడెను. సమ్మోహ మందెను. దీర్ఘనిశ్వాసమును వదలెను.
నటుఁడు చూచి 'ఏమమ్మా యిట్టయితివి? పతిని మొదట నేల నిరా
కరించవలయును? మఱల నిప్పు జేల యిట్లు చింతపడవలయును?'
అనెను గిరిక—

తోడి - త్రిపుట

ఏ మంటి నమ్మా నాసామి నే నే మంటి నమ్మా

కోమలాంగిరొ మువ్వగోపాలసామి నే

వామాక్షి! నాసరివారు నవ్వే రని

వేమాఱుమాటాడ వెఱచి నే నుండఁగ

నామన సింతైన నాథుఁడు తెలియక

ఆ మందయానతో నాచుకొన్నాఁ డటె

॥ఏమంటి॥

అని యభినయించెను. నటుఁడు 'ఏమమ్మా! నీ వేమియు
ననలేదా? అనకుండనే వెళ్ళిపోయెనా? నీ వేమో యూరకే నీ
తాపము నీలోననే యడఁచుకొనుచుంటివి. నీ వెప్పుడును బ్రథమ
మున ముద్దరాలవు; మేము నిబోధించికాని మధ్యవు కావు; చివర
కెప్పుడో ప్రగల్భ పయ్యెదవు. అప్పటికిఁ గథ యడ్డముగాఁ దిరుగు
చున్నది' అనెను. గిరిక యిట్లన్నది: 'ఓ నేత్రమా! నీ వేల యెఱ్ఱ
నైతివి? ఓ చిగురుకేలా! నీ వేల స్వామిని నేను తిరస్కరించునపుడు
గోపమున కనుగుణముగా నభినయించితివి? ఓనాలుకా! నీ వాయనతో
నేల జగడమాడితివి? ఆ వేళాపరిపాక మిట్టిది. కనులారఁ జూచుకొని,
చేతులారఁ శౌఁగిలించుకొని, నోరార ముద్దు పెట్టుకొన్న యాస్వామిని
మీ రి క్లేల చేసితిగో తెలియలేదు.' నటునివంకఁ జూచి యభిన
యించెను.

సావేరి — త్రిపుట

లేమరో మామువ్వగోపాలుఁ డెందైన లెస్సయుండితె చాలునే
వేమాలు మాతేదితగవా బావిలో నీరు వెల్లువ పొయ్యేనటవే
యెంతటిదిటవే || లేమ||

నా పుణ్యము చక్కనొనాఁటిననలెల్లి నన్ను చేపట్టలేదా ●
యీపట్ల విడరాడె వెన్నెల చీకటి యెవరి కైన లేదా?

వానితో వాదా || లేమ||

అని తల్లడిల్లిపోయెను. ధర్మారా వసుకొనెను. 'నలుఁడు గిరి
కను మఱియు నొఱయుమన్నాఁడు. ఓహో! భోగప్ప! మా గిరిక
యవృష్టిముకొలఁది దొరకినావు.'

భోగప్ప రాత్రి రెండుజాములు దాఁటె నని గుర్తించెను.
స్వామి మఱల నూరేఁగఁబోవుటకు బయలుదేఱువేళ యైనది. భోగప్ప
'చెలీ! నీవు దుఃఖించకుము. స్వామిని దీసికొనివచ్చి యీ పొదరిం
టిలో దాఁచినాను. నీవు పోయి స్వామిని గలిసికొను' మనెను. తెర
యడ్డముతీయఁగాఁ బొదరింటిలో స్వామి కూర్చున్న ట్లలంకారము
జేయఁబడియుండెను. వేణువు చేతఁబూని స్వామి యీ పొదరింటిలో
నక్కియుండెను. భోగప్ప—

మంజుతర కుండతల కేళిసదనే

ఇహ విలసరతిరభసహసితవదనే

ప్రవిశ రాధే మాధవసమీప మిహ

|| ప్రవిశ ||

సవభవదశోకదళశయనహారే

ఇహ విలస కుచకలశతరళహారే

|| ప్రవిశ ||

వితతబహువల్లి నవపల్లవఘనే

ఇహ విలస పీనకుచకుంభజఘనే

|| ప్రవిశ ||

కుంభహారతి యెత్తఁబడెను. భోగప్ప శాస్త్రీ నృత్యముచేసెను.

విహితపద్మావతీసుఖసమాజే

భణతి జయదేవకవిరాజరాజే

|| ప్రవిశ ||

చంద్రుఁడు గగనగిరినితంబముపైఁ గాలుమోపెను. శ్రీ వేణు
గోపాలస్వామి గిరివోనిగజవాహనముపైఁ గాలుమోపెను. స్వామి
యూరేఁగఁబోయెను. సర్వజనులును నారివెంట నూరేఁగఁబోయిరి.

అరుంధతీధర్మారావులు కలిసి రామేశ్వరశాస్త్రిని వెదకిరి. అతడు కనిపించలేదు. ఇద్దరును గలిసి యింటిముఖమైరి. జనమందఱును స్వామివెంటఁ బోయిరి. వారింటికిఁ బోవుచో నర్జనమైనది. వెన్నెలలు చక్కఁగాఁగాయుచుండెను. ధర్మారావుభార్య నానుకొనినడుచుచుండెను. ఆమెతనబరువంతయుఁ బతిబుజముపై మోపి నడచుచుండెను. అతడుతనచేయి యామెనడుమునఁ బెనవైచి యామె నెత్తుకొనియే నడుచుచుండెను. ఆమెపాదములు మధ్యమధ్య నేలకుమాత్రము తగులుచుండెను. అరుంధతి వ్యాధిగ్రస్తయని యిద్దరి యంతగాత్యలలో నున్నది. ధర్మారావు పిల్లవాడు కనుపించలే దేమి? వాడు వట్టి పలుగాకి పుట్టినాడు' అనెను. అరుం—తండ్రికిఁ దగివ కొడుకే! ధర్మా—నేను పలుగాకినా? అరుం—ఆమాట నే ననలేదు. ధర్మా—ఆమాటమాత్రము నీ వనలేదు అరుం—నడుమువద్ద నాకు బాధగా నున్నది. మీరు వదలిపెట్టుఁడు. నెమ్మదిగా నడచి వచ్చెదను.

ధర్మారా వట్టు కాదని యామెను రెండుచేతులలో నెత్తుకొని నడచెను. తనువాతఁ బదియడుగులలో నిల్లు వచ్చెను. ఇంతలో వెనుకకుఁ దిరిగి చూడఁగాఁ జిన్నయరుంధతి వారివెనుక వచ్చుచుండెను. అమె పకాలున నవ్వెను. అరుంధతి సిగ్గుపడి 'యెందుకే నవ్వెద' ననెను. చిన్నయరుంధతి 'నిన్నాయన చేతులలో నెత్తుకొనుట చూచితి' ననెను. అరుంధతి 'నిన్ను నెత్తుకొనుచులే. దిగులు పడకుము. దగ్గరకు వచ్చిన' దనెను. చిన్నపిల్ల మధురలజ్జాభినయము చేసెను. వెన్నెల అరుంధతి దువ్వకొన్న శిరోజములపైని దళతళలాడి, యచటనుండి జలపాతములవలె జాటి చిన్నయరుంధతి తలమీఁదఁ బడి, నురుసులు గ్రక్కిన ట్లయ్యెను. ధర్మారా వా వెన్నెల సొగసు కనులతోఁ ద్రావెను. వారుమువ్వురు నింటిలోనికిఁ బోయిరి. చిన్నయరుంధతిని వాకిటఁ బరుండు మనిరి. ఆమె తనకు భయమని వారినడుమఁ బరుండెను. అతడు లేచి వాకిటిలోనికిఁ బోయెను. అరుంధతి యామెను 'నీవు... బాగుగాలేదు' అనెను. చిన్నయరుంధతి బిక్కమొగము వేసెను. అరుంధతి యామెను సముదాయించెను. అరుంధతి యిట్లన్నది: 'నీవు పెద్దదానవు కాదు; పిన్నదానవు

కాదు. ఏదో శాస్త్రము చెప్పినట్లు—నేయి యని త్రాగుటకు లేదు, నూనె యని తలకుఁబోసికొనుటకు లే దని '

చిన్న అరుం—నే నేమి చేసితిని? అరుం—ఈడు వచ్చినపిల్లవు... చిన్న అరుం—నీవు మిన మిద్దఱము నొకటి యంటివికదా ! ఒకటి కాదా చెప్పుము. అరుం—ఒక్కటియే నమ్మా ! ఒక్కటియే. నీవు బోయి మీయమ్మవద్దఁ బడుండుము' అనెను.

సూర్యోదయ మయ్యెను. చతుర్దశి వచ్చెను. స్వామి బలి హరణము తిరిగెను. నానావాద్యమహానినాదముచేత భూసభోంత రాశములు భోరు మనెను పగలు రెండుజాములై సర్వజనులు భోజ నము చేసిరి. కొందఱు విశ్రమించిరి. కొందఱు నిద్రించిరి. మఱికొంద ఱు భజన లారంభించిరి. పగటియుత్సవములన్నియు నాగేశ్వరస్వామి యాలయములోననే జరుగుచుండెను. గణాచారి భజనలు వినుచు దేవాలయమునం దాసీన యయ్యెను. ప్రౌద్ధు వాటారెను. సాయం కాలమున సంగీతసభలు జరిగెను. ఘటలఁ బ్రౌద్ధుఁడగుకెను. మఱల వెన్నెలలు వచ్చెను. వెన్నెలలు తమాలవృక్షపల్లవములపైఁ దళతళ లాడి బాలగోపాలదేవుని శరీరముపైఁ బ్రసరించినట్లుండెను. మాకంద పల్లవాంతములఁ బ్రాఁకాడి స్వామి నేత్రతాపాంగములయందుఁ బ్రసరించిన ట్లుండెను. పున్నాగపుష్పములయందు గుత్తులుకొని జగ న్నాథుని గొల్లచెవిజంపుచుట్టును ముసరిన ట్లుండెను. కురంటకపల్లవ ములంటి రక్తచ్ఛాయ లలముకొని నందనూనునినఖములంబలె సుమ నోహరము లయ్యెను. జంబూతరుమృదుకిసలయములతోఁ గలిసి మెలసి దేవదేవుని శిరఃకలితమయూరీపిఁచపుసిగ్గులు తేరెను. బిల్వప త్రములపై నటునిటుకదలి భాగీరథీజనకపాదాంభోజుని పూజాభిలాష వలె వినమ్రములయ్యెను. శమీవృక్షబాలశాఖాగ్రముల నుయ్యెల లూఁగి సూర్యాగ్ని నేత్రునిదృష్టివలెఁ దేజోనిధానము లయ్యెను. కద లీపరిపక్వఫలస్పృష్టములై స్వామికి నై వేద్యవాంఛామూర్తిభావము వలె గోచరించెను. సఁపఁగిపండిన పూతేకులలోఁ దూటి యాణిముతై మమర్చిన బాలగోపాలదేవునినాసావుటములవలె భక్తజనమన ఆహ్లా దిను లయ్యెను. మలయమారుతఁగరిసృంసమాననారి కేళకుసుమములతోఁ గలిసి బృందానాథునియెడలఁబూసిన గందపుపేమలు రాలుచున్నట్లు

కనిపించెను. ఆరగ్వధతరుపల్లవములందుఁ గ్రొత్తజగు లెక్కించి పీతాంబరచ్ఛాయలు వెలార్చెను. పగిలిన ప్రత్తికాయలు వెన్నెలలోఁ బాంచజన్యములవలె భాసించెను. పగిలిన యుమ్మెత్తకాయలు సుదర్శనచక్రములవలె, బండిన గేదంగిరేకు నందకాసివలె, నవిసె పూవులు కౌమోదకలవలె వెన్నెలలోఁ దళతళలాడెను. బృందావన ముగ్ధి దేవాలయోద్యానమంతయు భగవంతునిస్వరూపవై భవాయుధశోభాపరిపూర్ణ మయ్యెను. ఆలయమునందలి సరస్సు లేతతరంగములవై వెన్నెలల నోలలాడించి క్షీరసాగరానుకారి యయ్యెను. పదిదిక్కులును బుక్కిలించినవెన్నెలలు శిశిరవిప్రుఁ డభిరామములై న కేళకుళులు తిరిగినట్లు, ప్రావృడంభోధరములు నిరంతరసాదామనీ దీప్తిమల్లోకమునఁ గురిసినట్లు శైత్యము, జ్యోతిస్సు రెండును యుగపదుజ్జ్వంభితములుగాఁ జేసెను. దేవదాసి పరిమలినవస్త్రయై నిరాభరణసుందరియై మూర్తికట్టినవిషాదమువలెఁ బ్రోషితభర్తృకాకృతి రంగమున కవతించి—

మోహన - ఆది

పరదేశమునఁ జేసిన పరు లిందు చెప్ప రాకురే

తరుణులార! యిదెక్కడిజోలి తాళఁగదరెమీపుణ్యమయ్యెని॥పర॥

అని సంతాపవ్యాకులత్వము నభినయించెను. నటుఁడు 'మిత్రమా! స్వామి నిన్ను వదలి మధురాపురమున సున్నాఁడు. నీవు ప్రోషితభర్తృకవై యిచట దుఃఖపడుచున్నావు. ఇది కలహాంతరితావస్థయో, ఖండితావస్థయో? విప్రలంభావస్థయే యైనచో నేను నీకు సాయముచేసియుందును. ఎక్కడి బృందావనము, ఎక్కడి మధురాపురము? నేను వెళ్ళున దెట్లు? తోడితెచ్చున దెట్లు? నీ యవస్థలు నీవు పడవలసినదే కాని' యని యూరకుండెను. గిరిక-

ఘంటారాగము - ఝంప

ఈ మేను జీవునకు నెంత ప్రియ మాయెన్

భామ మామువ్వగోపాలుకొఁగిటలేని

॥ఈ మేను॥

పడఁతి నే నొకచోట ప్రాణేశుఁ డొకచోట

కడలేని విరహాగ్ని కాఁగియున్నది చాల

పుడనిలో వేతే జన్మము లేదె నుడతి

॥ఈ మేను॥

కంతుకేళి మువ్వగోపాలుఁ గలిసియున్నది తలఁచి

వింత దోఁచి నామనసు వేవిధము లాయెన్

ఇంతతో విభుసేమ మీవఱకు విననైతి

ఎంతవ్రాత వ్రాసియున్నదోయింతకుఁ దాళియున్నది॥ ఈమేను॥

అని యెత్తుకొనుటలోనే మూర్ఛవద్ద నందుకొనెను. నటుఁడు 'ఓహో! యిట్లు కా' దని, "యేమమ్మా! అప్పుడే చివరిదాఁకపోతివి. స్వామియైనను దన ప్రేమనేత్రములచే నిన్నుఁ జూచుచునే యున్నాఁడు. నీ వింత దుఃఖపడనక్కఱలేదు. చూడు మనలు స్వామి యందు నీకుగల యభిలాష యెట్టిదో తెలియఁజేయకయే 'నేను చని పోయెదను, చనిపోయెద' ననినచో లాభము లేదు. స్వామియందు నీకుగల యభిలాష యెట్టిదో చెప్పు" మనెను. గిరిక దుఃఖభారము చేత సఖితో చూట్లాడ లేదు. తామరాకులును, శైవాలమును దెచ్చి శయ్య యమర్చెను. మాటాడఁబోయి గాద్గదిక వహించెను. కంటి వెంట నీరై నను లేదు. ఎద లోఁతుచూపుతో నట్లే నిలిచియున్నది. నటుఁడు సంతోషించెను. సంతోషించి "నీ వింత ముద్దరాలవై యున్నావు. నీ యభిలాషయు విచిత్రముగాఁ దెలియుచున్నది. స్వామి సంతోషించినాఁ" డనెను. అప్పుడు నాయిక యన్నది:

వాస స్తదేవ వపుషో వలయు తదేవ

హస్తస్య సైవ జఘనస్యచ రత్నకాంచీ

వాచాలభృంగసుభగే సుతభా సమస్త

మద్యాధికం భవతి మే సఖ! కిం నిదానమ్.

నటుఁడు ఔనమ్మా! నీవు చాలఁ జిక్కిపోతివి. స్వామి కంస వధార్థము మధురానగరమునకుఁ బోయి, యీ బృందావనము మాటయే మఱిచిపోయినాఁడు. తొలినాఁడు నీతోఁ జేసిన బాసలే విస్మరించినాఁడు. 'పృథివి నధిపులు నూతనప్రియులుగారె!' యనెను. దేవదాసి చింతావివశత్వము పొంది, 'సఖ! ఆ నందనందనుఁడు మఱలఁ దిరిగివచ్చు నందువా? ఇన్నాళ్ళకు వత్తు నని జూబైనను వ్రాయలేదుకదా! ఎంతదూరాన నుండునో? ఆయన నెవరు పోయి తోడితెత్తురు? నే నేమి కావలయును?' అని, 'స్వామి యెట్టివాఁ డనుకొనుచున్నావు?'

యదుకుల కాంభోజ - ఆది

ఎంత చక్కనివాడే! నాసామి వాడెంత చక్కనివాడే!

ఇంతి మువ్వగోపాలుఁడు సంతతము నామదికి

సంతోషము చేసెనే || ఎంత||

● పొదలు కెందామర పెం పొదవు పదములవాడే

కొదమసింగపునడుముకొమ రమరువాడే

మదకరికరముల మఱపు చేతులవాడే

సుదతి మువ్వగోపాలుఁ డెంత సొగసుకలవాడే || ఎంత||

అని స్మృత్యభినయము చేసెను. నటుఁడు 'అవునవును, నే నెఱుఁగనా, నీ భర్తను? నల్లని యింద్రసీలములవంటి దేహచ్ఛాయ వాఁడు.'

చిటుతప్రాయమువాడే చెలువొందు విదియచం

దురు కేరు నొసలచే మెఱయువాడే

చేఱకువిల్తునికన్నదొరవలె నున్నాడే

మెఱుఁగుజామనచాయ మే నమరువాడే

ఎంతచక్కనివాడే! నీ సామి వాడెంతచక్కనివాడే! || ఎంత||

అని పాడెను. గిరిక 'యాయన వట్టిసౌందర్యవంతుఁడే కాదు. ఆయన గుణములు లోకాద్భుతము లై నవికదా! ఆ ప్రభువు పసి నాడే పూతనాప్రాణములు హరించెను. తృణావర్తుని జంపెను. శకటాసురుని బరిమార్చెను. కాళీయాహిని మర్దించె'ననెను. నటుఁడు 'అవు నవును. ఆయన కాళీయాహిని మర్దించినాఁ డని యపుడు దేశమంతయుఁ జెప్పుకొన్నారు. ఎట్లు మర్దించె నేమి!' యనెను. దేవదాసి 'నీ వీ సంగతియే యెఱుఁగవా?' అనెను. నటుఁడు 'నే నెఱుఁగ' ననెను. దేవదాసి యిట్లనెను: 'స్వామి కాలియుని మడుగువద్దఁ బెరిఁగియుండి, పూర్వజన్మభాగ్యంబునఁదనచరణసంస్పర్శ భాగ్యంబునకు యోగ్యంబైన యొకకదంబభూజంబు నెక్కి,

కటిచేలంబు బిగించి పింఛమునఁ బక్కం గొప్పబంధించి దో

స్తటసంస్థాలన మాచరించి చరణద్వంద్వంబుఁ గీలించి త

త్కుటశాఖాగ్రముమీఁదనుండియీ తీకె గోపాలసింహంబుది

క్తుటముల్ మ్రోయప్రదంబులోగుభగుభధ్వానం బన్నాసంబుగన్.

అని కాంభోజిరాగముతోఁ జెప్పెను. నటుఁడు 'గాలియాహి చాలదుష్టుడఁటకదా ! స్వామి దుమికినచో నూరకుండెనా?' యనెను. గిరిక 'ఊరకుండెనా ? ఆ దుర్మార్గుఁడు రెల్లుపూవువలె మెత్తనైన స్వామి మేనునకుఁ జుట్టలు చుట్టినాఁడు. స్వామియొడల గాటులు వేసినాఁడు' అనెను. నటుఁడు, 'అమ్మయ్యా ! అమ్మయ్యా ! స్వామి మఱి బ్రదికినాఁడా' యనెను. గిరిక నవ్వి 'చెలీ ! నీకుఁ బరమేశ్వరుని వైభవమే దెలియన ట్లున్నది. ఆయన యెవ రనుకొన్నావు ? సకల జగత్పాణరక్షావిచక్షణుడైన పరమేశ్వరుడేకదా ! శ్రీకృష్ణస్వామి వలె నవతరించెను. అప్పుడు మే మందఱము నీవలెనే దిగులుపడితిమి' యనెను. నటుఁడు 'మే మందఱము ననఁగా నెవ రెవ రేమి ?' అనెను.

గిరిక—గోపికలము. నటుఁడు—'అట్లా ! నీవు గోపికవా ? అందుకనియే కుడిపైఁట వేసితివి. అందుకనియే యసంస్కృతమైన కేశపాశముతో నుంటివి. రత్న—స్వామీ ! అసంస్కృతమైన కేశపాశము ప్రోషితభర్తృక యగుటచేతఁగాని గోపిక యగుటచేతఁగాదు.

ప్రోషితభర్తృక యన్న పేరువిన్నంతనే దేవదాసి కనులనుండి బాష్పములు స్రవింపఁగా 'నయ్యా ! పతివిరహితదుఃఖితనైన నే నీ దృశావస్థలో నున్నాను ఏమి చేయుదును?' అని యుస్సు రనెను; దీర్ఘ నిశ్వాసము విడిచెను.

అంత నటుఁడు గిరికా ! నీ వదృష్టవంతురాలవు.

జపదానవ్రతహోమసంయమతస్సాధ్యాయముఖ్యంబులన్
నిపుణు ల్గోరియు నే విభున్ మానములన్ నిల్పంగలే రట్టి స
ద్విపులాకారునిపై, మహామహిముపై, విశ్వేశుపై నీ కజ
స్రవటుధ్యానము లిట్లు నిల్చునె భవచ్ఛారిత్రముల్ చిత్రముల్.

నన్ను కృష్ణుఁడు నీకడకుఁ జంపించెను. ఆయన నీతో నీ వచనములు చెప్పు మనెను.

'భవతీనాం వియోగో మే నహి సర్వాత్మనా క్వచిత్
యథా భూతాని భూతేషు ఖం వా య్వగ్ని ర్జలం మహీ
తథాహం చ మనః ప్రాణబుద్ధీంద్రియగణాశ్రయ

నాకు మీవియోగము లేదు. భూతమలయందు పంచభూతము లెట్లున్నవో నేను మనఃప్రాణబుద్ధీంద్రియగుణముల నట్లాశ్రయించి

యంటిని. ఆత్మ మాయానుభావముచేత భూతేంద్రియగుణాత్మతకలిగి
యాత్మయందాత్మచేతనన్న నేనుసృజించుచున్నాను. చంపుచున్నాను.
పాలించుచున్నాను. ఆత్మజ్ఞానమయ్యుండను, సిద్ధుండను, వ్యతిరిక్తుండను,
అగుణాన్వయ్యుండను అనునివి సుషుప్తిస్వప్నజాగ్రదవస్థలచేత మాయా
శ్చిత్తులచేతఁ దెలియఁబడుచున్నవి. ఇది స్వప్రజ్ఞాకాదు; ఎవఁ డింద్రియ
ములను ధ్యానించుచున్నాఁడో వాఁ డింద్రియములను నియమించి,
స్వప్నమునుండి మేల్కొని, స్వప్నము కల్లయనుకొనినట్లు వాఁడు నింద్రి
యజ్ఞానమును గల్గి యుచుకొనును. ఇది సాంఖ్యయోగము. ఇది
ప్రభువు నీకుఁ జెప్పు మనెను' అనెను. అంత గిరిక యిట్లు గానాభినయ
ములు చేసెను.

భైరవి — ఆట

పర మిహ పశ్యత పూరుషం స్వీకృతమాయాకమానుషం
నిజపర భేదరహితదృశ మక్షర మీక్షణకృతభువనం విభుం
ఉపనిష దేక సమధిగత మద్వయబోధసుఖై కరసం ప్రభుం || పర ||
ఎదురుగా నున్న సత్యభామాద్వితీయుడైన ప్రభువు సంతో
షించెను. మఱల గిరిక సహజమైన భక్తి ప్రపత్తియే కలిగి
'యాయి శ్రేయోదూతా! ఇమ్ముల నున్నవాఁడెవారి? ఇచటకెప్పుడు
వచ్చును? మాయమ్మిలిక మెపుడు తీర్చును? ప్రియుఁడిచ్చటికి
వచ్చెద నన్న మధురాపురస్త్రి లడ్డమురారా? హతవిధి మాకెంత
చేసె' ననెను. ఇంతలో కుంభహారతి పట్టఁబడెను. సురటరాగముతోఁ
దదనుగుణతాళమృదంగధ్వనులతో మంగళ మాచరింపఁబడెను.
స్వామి గరుడవాహనారూఢుడై యాలయబహిఃప్రదేశమునకు వచ్చి
శ్రీ నాగేశ్వరస్వామివారికొఱ కెదురుచూచెను. ఆయనయుఁ బెండ్లి
కొడుకయ్యుఁ దొడుపెండ్లికొడుకువలెఁ గృష్ణదేవునితోఁ బరిహాసము
లాడెను. ఇరువురు భక్తులను బ్రసాదించుచు నూరేగిరి. మఱునాఁడు
పార్థసారథియలంకార మని చెప్పిరి.

మంగమ్మ యష్టమినాటినుండియు నుత్సవములకు వచ్చుచునే
యండెను. ఎవరైనఁ జూచి త న్నేమైన నందు రేమో యని చాటు
మాటుగా సక్కి నిలుచుండును. ప్రతిదినము నామెకల్యాణమునకు
బయలుదేలును. వారి నెన్నఁ దీసికొనిపోవుట లేదని తాఁడుగుం

జను, పండ్లిగిలించును, కఱవవచ్చును, కిచకిచలాడును, త్రాడు మెడ కురివడునట్లు లాగుకొనును. ఎన్నిచేసినను మంగమ్మ వాలిని వదలలేదు. తా నొక్కతియే వచ్చి సభావాచుభాగమున వితర్దికక్రింద సామాన్యస్త్రీలందఱును నిలుచున్నచోట వారివెచుకగా నిలుచుండి వైభవమంతయుఁ గనులారఁ జూచుచుండెను. సృత్యాభినయవేర్త గిరిక మూర్ఛపోయినచోఁ దాను కలవరపడును. ఆమె సంతాపించినచోఁ దాను దిగులుపడును. ఆమె స్వామిసంయోగముచేత నానంద పడినచోఁ దాను విషాదపడును. 'నా బ్రదుకంతయు వ్యర్థమైనది. నేను శ్వపృష్ఠపురోడాశమ నైతిని' నా బ్రదుకులో హాలాహల మొలికెను. మహాపురుషుడైన ధర్మారావు తాలూకాబోర్డున కభ్యక్షుడు కారాదా? ఉద్యోగములకును, సచ్చీలమునకును సంబంధము లేదు కాఁబోలు! నేను విద్యావిహీనులైనవారియింట నేల పుట్టవలె? నాకు బాల్యమునుండి జ్ఞానమన్నది యేల కలుగకపోవలె? దైవము నానొసట నిట్లు వ్రాసియుండఁగా నట్లేల జరుగు' ననుకొనును. కుమార స్వామి కొడుకుతో భార్యతో వచ్చి భార్యను స్త్రీలవద్ద వదలి తాను పురుషులలోఁ గూర్చుండును. అతనికి గిరికయందు మహాభక్తియు, నంత కన్న మహాభక్తి భోగప్రశాస్త్రియందును గలిగెను ఆతనికన్నులు గిరికహస్తముపై, హస్తము ననుసరించు దృష్టిపై, దద్భావముపై నేయుండును. నాట్య మారంభించువఱకు హరప్పవంకనే చూచుచుండును. నాట్యవసానమున ధర్మారావునే చూచుచుండును. చివఱకు శ్యామలతోఁ గలిసి మంగమ్మనుగూడఁ గలుపుకొని యింటికిఁ బోవుచు. ఒకనాఁడొక్కొక్కరీతి వారిలో వారు ప్రసంగింతును. ఒకనాఁడు—

కుమార- ఏమండీ! మంగమ్మగారూ! మీ కోరిని దీసికొని వచ్చినారా? మంగమ్మ- ఇక గోతిమాట తేకుము. దానికి నేను, నా కదియు లేదు. కుమార- రోజును దేవాలయమునకు వట్టి చేతులతో వత్తు రేమి? మఱచిపోయినాను. వట్టి చేతు లేమి? చేతులకు బంగారపుగాజు లున్నవికదా! మంగమ్మ మాటాడలేదు. కుమార- శ్యామలా! ఈ వెన్నెలలు చాల బాగుగా నున్నవిగదా! శ్యామ- ఆ మాట యింటి కేగినతరువాత ననినచో బాగుగా నుండును.

కుమార-ఇచటమాత్రమవరాదేమి? అని యామెచుబోయి కొఁగిలించుకొనెను. మంగమ్మ-కొఁతిపిల్లఁడా! ఇంకఁ జాలించుము. దారివెంట నందఱును నవ్వెదరు కుమార - అనుచును. ఎవనిభార్యను వాఁడు కొఁగిలించుకొన్నచో నవ్వరా? మఱొకనిభార్యను కొఁగిలించుకొన్నచో లోకముమెత్తురు. ఆ లోకము మెచ్చునల నే నెఱుంగను. తరువాతఁ బదియడుగులునడిచిరి. కుమారస్వామి మంగమ్మవద్దకుఁ బోయి 'నేఁడు గిరికాన్యత్యము నా ప్రాణములలోఁతుదాఁక ప్రవేశించినది. కులమెందుకు?' అనెను. మంగమ్మ-బాబూ! నీ వేమాట యన్నను నా కే దగులుచున్నది. కుమార-రామరామ! నే నేమాట యన్నను దానికి రెండు అర్థములు వచ్చుచున్నవి. దానికి నే నేమిచేయుదును? శనియుచ్చంగతుఁడై నాకు వాఙ్మానమునకు దున్నాఁడు. ఇదిగో చూడుము. కాదుకా దనుటకు బదులు రామరామ యంటిని. నిన్ను రెండుసార్లు పిలచినట్టెనది. విజయవిలాసమువాని శ్లేష క్రిందికి దిగినది. శ్యామల- వెన్నెల చాల బాగుగా నున్నది. కుమార- ఇంతమందిలో నీవువచ్చి నన్ను కవుగిలించుకొందువా యేమి? శామల- మీ కా భయ మక్కఱలేదు. కుమార-ఎందు కక్కఱలేదు. నే నొక్కఁడనే కదా యున్నాను. చక్రవర్తి లేడుకదా!

శ్యామల 'ఇంక మీతో మాట్లాడఁగూడ' దని దూరముగాఁ బోయెను. కుమారస్వామి మంగమ్మవద్దకుఁ బోయి 'ఏమమ్మాయి! నేను నీకు నూటపదార్లు రిచ్చెదను. నీవు మాకు భోగప్పశాస్త్రవికావలె' ననెను. మంగమ్మ- 'నీవు నోటితోఁ దెచ్చుకొన్నావు. నన్ను రాధాపతి యన్న నెంత బాగుగా నుండునో, యామెచు జక్రవర్తి యన్న నెంత బాగుగా నుండును' అనెను.

కుమార- ఆమెను కుమారస్వామి యన్న నెంత బాగుండునో యంత బాగుండుటకు ని న్నెవ రనవలయును?

మంగమ్మ మాటాడలేదు. మఱి కొంతదూరము నడిచిరి. ఇల్లు సమీపమునకు వచ్చెను. రోడ్డు దిగి తమయిండ్లకుఁ బశ్చిమముఖులై పోవుచుండిరి. వెన్నెల వారందఱి మొగములమీఁదను బడుచుండెను. కుమారస్వామి మంగమ్మమొగమువంకఁ జూచెను. ఆమెకన్నులవెంట నీరు కారుచుండెను. శ్యామలకుఁ జూపించెను.

శ్యామల యామెవద్దకుఁ బోయి 'ఏమండీ మంగమ్మగారు! నారి మాటలకేనా కన్నీరు కాక్చుచున్నాను? ఎప్పుడు నున్నవేకదా' యనెను. మంగమ్మ- అందుకు కాదమ్మా! నా బ్రదు కిట్టెర దేమి? కుమార- బ్రదుకున కేమి? దుఃఖించుటకు, విచారించుటకు, బశ్చత్తాప మందుటకుఁ దగినంతబ్రదుకుఁ బ్రదికితివి. శ్యామల- అవి యేమి మాటలు? కుమార- మన కేమి? యింటికి పద, సుఖముగాఁ గాఁగిలిచుకొని పడుకొందము. మన కిదియే మోక్షము. వారెవరుకోనికి వచ్చిరి. జన మెవ్వరును లేరు. కుమారస్వామి శ్యామలను నవ్విం చెను. అథోముఖయై నడుచుచున్న మంగమ్మ తలయెత్తనైన లేదు.' కుమార- ఇది మీ యిల్లు. అది మాయిల్లు.

మంగమ్మ తలయెత్తిచూచి యింటిలోనికిఁ బోయెను. వారి కెవ్వన కేకపెట్టెను. ఆ కేక మెలికలు తిరిగిపోవుచు మహావ్యాధి గ్రస్తుఁడు వేసిన ట్లుండెను. పదియడుగులువేసిన కుమారస్వామి తిరిగి వచ్చెను. 'ఏమి టిది' యనెను. మంగమ్మ 'మనస్సు పడుచున్న బాధ' యనెను. కుమారస్వామి తిరిగి వచ్చెను.

మఱియొకనాఁడు నృత్యమునుండి మువ్వరును గలిసి వచ్చు చుండిరి. ఆనాఁడు రామావతారనృత్యము. కుమార- నేను నడిచి యింటికి వచ్చుచుంటిని, చూడుము. ఈ వ్యర్థశరీర మచట వదల నైన వదలితిని కాదు. ఆమాట యచుదుండఁగనే కుమారస్వామి కంఠ నేత్రములయందు గాఢద్యబాష్పములు బిలబిలలాడెను.

మంగ-నాయనా! నీవే యట్లనుకొనినచో నే నే మనుకొన వలయును? నేను పోయి నృత్యవసానమున గిరికపాదము లంటి నను స్కరించవలయు ననుకొంటిని. ఆ పవిత్రురాలిని నే నేల తాకవల యునని యట్లు చేయలేదు. కుమార-ఆ తల్లిని ధర్మారావుగా రన్నారని నీవును, నీ వన్నావని నేనును గిరికయనుట బాగుగాలేదు. చంద్ర గుప్తుని వృషలుఁ డనుటకుఁ జాణక్యుఁడే తగినట్లు దేవదాసిని గిరిక యనుటకు గురువే తగును. మంగమ్మగారూ! రామచంద్రుఁడు ధనుస్సు విడిచినాఁడా? కథయంతటితోడనే యాఁగిపోయిన దేమి? అది యేమి నృత్యము? రామాయణకథ యంతటితోడనే యాఁగిపోయినదేమి?

కుమారస్వామి యచ్చట నాఁగి యేమన నారంభించెను. మంగమ్మ—‘నాయనా ! నుఁఖముతోఁగూడఁ జెప్పవచ్చినది మ్రింగకు’ మనెను.

కుమార—“ఏమియును లేదు. మహాభక్తురాలైన గిరిక సీతారాములసంయోగమున కొకనుహావ్యాఖ్యానము చేసినది. ప్రభువు శివధనుర్భంగముచేసినవేళనే సీతారాములమాతల్లై కృష్ణము నొందినవి. తరువాత వానికి వియోగము లేదు. సాత్వికాదిభావోదయములు లేవు. రస మచ్చట నీయచూసస్వామత్వము కాదు. అది యనుభావ విభావాదులచేతఁ గలిగినది కాదు. వారి యిద్దఱప్రేమయందు రస స్వరూపము నిత్యమై, యవికారమై, కూటస్థమై యున్నది. తరువాత వచ్చిన వియోగముపలన వారిప్రేమభావ మేమియుఁ జెడలేదు. వారి రసాత్మత కొంచెపడ లేదు. నిత్యమైన, నిర్మలమైన సీతారాముల ప్రేమతత్వ మిది. అది తరంగములులేని కడలి. జలబిందువు లేర్పరించరాని మహాభస్వరూపము. అణువులుగాఁ జీలిపోని మహాభూత ప్రకృతి. గిరిక యీ వ్యాఖ్యానము చేసెను. ఆ తల్లి కిదిగో మన నలుపురిపక్షమున నమస్కారము చేయుచున్నాను.” పడిపోవునేమో యని శ్యామలయు, మంగమ్మయుఁ గుమారస్వామిని బట్టుకొనిరి. గృహభిముఖులై పోయిరి. వెన్నెలలు శ్రీరామచంద్రపాదనీరజపరాగ రేణువులవలెఁ బొడిపొడిగా నయ్యెను. మఱి యింకొకనాఁడు—

కుమారస్వామి—మంగమ్మగారూ ! నీతో నేదో మాట చెప్పుద మనుకొన్నాను. మఱచిపోయినాను. శ్యామల-అబ్బాయిని ముద్దు పెట్టుకొనుఁడు, జ్ఞాపకము వచ్చునేమో ! కుమార-అందులోఁ గొంతభాగము నీకుఁగూడఁ దక్కు ననియా ? శ్యామల- ఇంకొక మాట మనకుఁ జేతనైనఁగదా ! కుమార—నీవు నవనాగరకస్త్రీవలె మాటాడ వేమి ? శ్యామల-దీనికిఁ గారణము, మీరే మంగమ్మ— చెప్పవచ్చినమాట యేమి ? కుమార—ఆమాట యేదో జ్ఞాపకము రాలేదుగాని యాకోఁతిప్రాణము తీయుచున్నారే. అది పదిరోజులము నది నీకుద్రావి, తిండితిని. అది చిరకరుఁ జచ్చిపోవున ట్లున్నది. ఆ పాపము కట్టుకొనెదరా యేమి ? మంగ—అన్నిపాపములలో నిది యొక్కఁడు. కుమార—అన్ని యనఁగా నెన్ని యున్న వేమి ?

మంగ—నాప్రకార మొక్కటి. నీప్రకారము లేనేలేవు. ధర్మారావు
 గారిప్రకారము పది దాటినవి. కుమార—నాప్రకారము పన్నెండు
 కోట్లు. మంగ—ఇంతకును జెప్పవచ్చినమాట యేమిటి? కుమార—
 నేడు దేవదాసి ప్రోషితభర్తృక నిభియించినదికదా! ప్రోషితభర్తృక
 యనగా నేమి? మంగ—భర్త పరదేశమునం దుండఁగా విరహావ
 స్థో నున్న నాయిక ప్రోషితభర్తృక. కుమార—పెద్దపండితురాలవే!
 ఆ కాలేజివాండు నాయుద్యోగము నీ కిత్తురేమో యడిగి రమ్ము.
 మంగ—హిందూమతము నాకును దల కెక్కినది. కుమార—నిన్ను
 మీయింటికి వెళ్ళితి వని యొకకారణము కల్పించరుకదా! నే
 నన్నచో మీయింటికి వచ్చుటయు నొకకారణమయ్యెను. మంగ—
 భర్త పరలోకమున కేగినచో నామెకూడఁ బ్రోషితభర్తృకయేనా?
 కుమార—ఆమె కులముచెడకపోయినచో వెండుకలులేనివెధవ.
 శ్యామల—మీనోటికి సుద్ది బద్ది లేదు. కుమార—పెద్దలు నీవలె
 మాటాడరు. మంగ—కాదయ్య! నేను వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి
 గారు వ్రాసిన యుత్తరరామచరిత్రపీఠిక చూచితిని. ఆ స్థితిగూడ
 విప్రలంభశృంగారముక్రిందనే యాయన చెప్పెను. కుమార—
 అది సీతాదేవి పక్షము, మంగమాంబాపక్షము కాదు మంగ—
 నేను చనిపోయిన తరువాత నీ వీ మాటలన్నియు నెవరి నందువు?
 కుమార—మీ ఫోటోగ్రాఫు తీయించి రోజు నొక గంట దాని
 ముందీ మాట లేకరువుపెట్టదను. శనిపట్టిన నేడేండ్లు; నేను పట్టి
 నచోఁ బదునాలుగేండ్లు. మంగ—తేపు ప్రొద్దున దేవదాసిని
 బోయి చూచి వత్తమా? కుమార—ఆమె జపములో నుండును.
 మంగ—ఊరికే పోయి చూచివత్తము. కుమార—నాకుఁ
 దీరికలేదు. తేపు నేను ప్రొద్దుననే బయలుదేఱి యిరువదిమైళ్ళు
 నడిచి రావలయును. దేవాలయమువద్దనుండి తూర్పుగా గుండేటి
 వఱకుఁ బోయి యా గుండేటివెంటనే రైలురోడ్డువఱకు వచ్చి
 యచటనుండి మాగానికాలువవెంటఁ బోయి రంగాపురమువెనుక
 నచట నెచటనో గుండేటు తగులును. మఱల నచ్చోనుండి బయలు
 దేఱినచోటికి వచ్చి మఱల దేవాలయమువద్దకు వత్తును. లెక్కవేసి
 నాను. పదికోసు లగును. శ్యామల—ఇట్లు తిరుగుట యెందుకు?

కుమార—తేవు మన మూహించరాని దేదో కలుగఁబోవుచున్నది. ఆ యాపత్తురాకమునుపు భూప్రదక్షిణము చేసివచ్చెదను. మంగమ్మ—నేనుకూడ వచ్చెదను. కుమార—పిల్లికి రొయ్యలమొలత్రాఁడని నేను నడచినట్లే. అందులో మఱికొంత తారుఖర్చు. మనమిద్దఱము తిరిగివచ్చినచో లోకము మఱికొంత చెప్పుకొనునుగదా! మంగమ్మ—నేను తప్పకవచ్చెదను. కుమార—నే నీ రాత్రి కుంటిగా నడచుట యభ్యాసము చేసికొందును. మంగమ్మ—నేను తొందరగా నడచుట యభ్యాసము చేసికొందును.

తెల్లవాటినది. అనసూయారుంధతీఛాయాశశిరేఖారథంతరులు ప్రొద్దెక్కి గిరికను జూచుటకుఁ బోయిరి. గిరిక స్నానముచేసి తెల్లని చీర ధరించి నూనెచేత నెండనిశిరోజములు కుదుళ్ళలోనికి బయ్యెద కొంగుపోనిచ్చి తుడుచుకొనుచుండెను. అరుం—ఏమమ్మా! మఱి దలా! నీ వేమో జపనిమగ్నవై యుందు వనుకొంటిమి. గిరిక—ఈ తల యెండలేదు. పదిరోజులనుండి యొకటియే స్నానములు. సాంబా నిపొగచే నెండిన నెండుటయేకాని సరిగా గాలి కెండనిచ్చినది లేదు. జలుబుచేయు వేమో యని తుడుచుకొనఁచుంటిని. శశిరేఖ నేను తుడుతునా? గిరిక—ఁడ్డియో రాజోయన్నారు. నీవురాణివాసము స్త్రీవి. కలెక్టరుల కూతురవు. బోగముదానితల తుడిచెదవా? శశి—ఏమి యేమి? నీవు బోగముదానవా! నన్నుఁ గఱించి నీ కిదియా యభి ప్రాయము. నీవు నన్నరుంధతివలెఁ జూచుచున్నా వనుకొన్నాను. గిరిక—నన్ను నేనే నవ్వులాడుకొన్నానమ్మా! మీ రందఱే మను కొన్నను స్వామి నన్ను బోగముదాని ననుకొనఁడా? రథం—ఆయనకు నీకుఁబోయినంత మతిపోలేదు. అన—అవును. నీమెకు మతి పోయినది. గిరిక—మనయిద్దఱకును వరుస కాదు. రథ—ఆమె నీ పక్షమే మాటాడెను. నీయందు మనస్సు నశించినదని చెప్పుచున్నది. ఛాయ—తల్లీ! కులగర్వము నన్ను నిన్నుఁ దల్లీ యని పిలుచుట కెంతసేపు పట్టించినది. నేను నీ కేదైన కానక యీ దలచు కొన్నాను. ఏమి యిమ్మందువు? గిరిక—నన్నడిగి యిత్తురా? నేను నీ సద్గుణమలన్నియు నిమ్మందును. నీవురాకృతపుణ్యమంతయు నిమ్మందును. మీ రిచ్చెదరా? ఛాయ—తప్పక యిచ్చెదను. కాని

సాయంకాలమున మఱల నేడు నృత్యము చేయువేళ దానిని నీవు ధరించవలయును. నీ మనస్సునం దుంచుకొనవలయును. గిరిక కనుల నీళ్ళు తెచ్చుకొని, యొక గడియసేపు నిమిలితనేత్రయై యుండెను. అందఱును నిశ్శబ్దముగా నుండిరి. నంద్యాలనుండి వచ్చిన వారాంగన పిల్లనగ్రోవిమీఁద వాయించుచుండెను.

‘అయి మరళి ! ముకుందస్మేరవక్త్రావింద
శ్వసనమధురసజ్జే ! త్వాం ప్రణ మ్యాద్య యాచే
అధరమణిసమీపం ప్రాప్తవత్త్వాం భవత్త్వాం
కథయ రహసి కణ్ఠే మద్దశాం నందనూనోః.’

అరుంధతి ‘మఱదలా! నాసంగతి యేమి చెప్పితిని?’ యనెను. గిరిక యరుంధతిని గౌఁగిలించుకొని ‘వదినే ! నీవు నావెంటనే వచ్చుచుంటివి. నీ ధన్యత నా కెచ్చటనుండి వచ్చును ? నేను బహు ప్రయాసపడి సాధించుచున్నది నీకుఁ బూర్వజన్మసంస్కారముచేత సహజముగా లభించినది. కులమింటఁ బుట్టినావు. ఏకాగ్రత సాధించుటకుఁ గులస్త్రీలందఱకును బతి యేర్పడనే యేర్పడియున్నాఁడు. మీయందు ధర్మనామములు కలిసియున్నవి. మాయందు విడివిడిగా నున్నవి. మేము పీనిని జంటకలుపుకొనువఱకును మాసాధన క్లిష్టతరమై పోవుచున్నది. మీకు సులభముగా నున్నది. అందులోఁ బుణ్యవతివి కనుక నే సర్వవేదసారవేత్త, సర్వశాస్త్రసారపారంగతుఁడు నగు నా మహాపురుషుని జెట్ట బట్టితిని. ఇంటిలోఁ బనులుచేయుచునే పరిహాసములాడుచునే నీవుమహార్థములన్నియు నెఱింగితివి ! నేను ని న్నెఱింగికొనక పోలేదు. అన్నభార్యను ని న్నెఱుంగకపోదునా ? మన యిర్వరకును ముప్పదియవయేఁడు జరుగుచున్నది. నీమధ్య నామధ్య మూఁడునెలలు వారడి’ యనెను.

అరుం—ఈమూఁడునెలలు నే నింతేనా? గిరిక—నీవు నాకన్న భాగ్యశాలినివి ! నీకు మూఁడునెలలు మూఁడువారములుగా గడచి పోవును. నా కెనిమిదిరోజులు ఎనిమిదియగమలుగాఁ గడచినవి. శశిచేఖ—కృష్ణప్రియా ! మే మింక నెలపు తీసికొందుము ! మే మందఱ మును నీన్నే ధ్యానించున్నాము.

నంద్యాలవారాంగన మఱల వాయించుచున్నది:

‘అపి జనుషి పరస్మి న్నాత్తపుణ్యో భవేయం
తటభువి యమునాయా స్తాదృశో వంశనాథః
అనుభవతి య ఏష శ్రీమదాభీరనూనో
రధరమణిసమీపన్యాసధన్యా మవస్థామ్.’

● వా రందఱును నిష్క్రమించిరి. హరప్పయు, ధర్మారావుచు
వాకిట నిలుచుండిరి. గిరిక చూచెను. నవ్వుచు నెదురుగాఁ బోయెను.
హరప్ప- (జనాంతికముగా ధర్మారావుతో) ఈమె యిట్లున్న
దేమి?

ధర్మా - ఆమెతపస్సు కలిగినది. రాత్రి యొకానొకదివ్య
తేజస్సు కనిపించి ‘నీతపస్సు పూర్తియైంది’ యని చెప్పెను. ఆమె
యందుచేతఁ దపము మానివేసెను. గిరిక వారివద్దకువచ్చి హరప్పకు
నమస్కారము చేసెను. రత్నగిరి వచ్చి ‘ప్రభువులు మాగృహము
పావనము చేసి’ రనెను. హరప్ప ‘రత్నగిరి! అది యేమి మాట’
యనెను. రత్నగిరి ‘బాబయ్యగారూ! ఇది లౌకికము’ అనెను.
హరప్ప ‘నేనును, మా ధర్మారావుగారును వైదికులము’ అనెను.
ధర్మా- ప్రభూ! మీరుమాత్రమే వైదికులు. నేనును లౌకికుఁడనే.
రత్న- దయచేయఁడు! హర- గిరిక నొకసారి చూచిపోవుటకే వచ్చి
తిమి. మఱులఁ దిరిగి పోవుచున్నాను. ధర్మా- నిన్నే మని పిలువ
వలయును? రత్న- నన్నా! అవ్వ యని పిలువఁడు. ధర్మా -
అవ్వ! నీ కొకమాట చెప్పవలెను. ఆమాట నీవు చనిపోవువఱకు
మఱచిపోరాదు. రత్న- మఱచిపోను. ధర్మా- నా మాట గిరిక
మఱువదు. రత్న- నేను గిరికతల్లినేగదా! నేనును మఱచిపోను.
మీనాయనగారితరువాత నాయనగారి యంతవాఁడవు, నీ వాజ్ఞా
పించవలసివఁడవు. నేను చేయవలసినదానను.

నంద్యాల నారాంగన కేణు వచ్చటనుంచి నోటితోఁ బాడు
చున్నది.

“మచ్చిక వీరి కెల్ల జహుమాత్రము చోద్యము దేహి పుట్టుచున్
జచ్చుచునుండఁ జూచెదరు చావనకొల్లక డాఁగవచ్చునే!
చచ్చినవారి కేడ్చెదరు చావక మానెడువారిభంగిఁ దా
నెచ్చటఁ బుట్టె నచ్చటికి నేఁగుట నైఁకమా ప్రాణికోటికిన్.”

ధర్మా- అది విన్నావా? రత్న- విరుచునే యున్నాను.

హరప్ప ధర్మారావులు తిరిగిపోయిరి. దారిలో హరప్ప ధర్మారావుచు జూచి, 'ఎచ్చటఁ బుట్టె నచ్చటికి నేఁగుట నైజము ప్రాణకోణికి ననఁగా నేమి?' అనెను. ధర్మా- పంచాగ్నివిద్య యిది యొకవిద్య యున్నది. అందులో నైదగులు. ఈ లోకము, పరస్థుఁడు, పృథివి, పురుషుఁడు, స్త్రీ యను నైదగులు. వాని హోమప్రక్రియ వేతే యున్నది. కర్మముమైన యీ లోకమునుండి పరస్థుఁడు చేరును. పరస్థుఁడు వర్షించి పృథివిలోఁ జేరును. దానిని పురుషుఁడు భుజించును. పురుషునివలన స్త్రీయను గర్భోత్పత్తి గలుగును. ఇది నమః. 'స జాతో యావదాయుషం జీవతి. తం ప్రేతం దిష్టముతోగ్నయ ఏవ హరంతి, యత ఏవేతోయత సంభూతో భవతి; ఈ రీతిగాఁ బుట్టినవాఁ డెన్నా శ్శాయుర్దాయ ముండునో, మాటిమాటికి ఘటీయంత్రమువలె ననఁగా ఏతాములోని కుండవలెఁ బోవుటకు వచ్చుటకుఁ గర్మముచేయుచుఁ గర్మమువలన నెంతయామువు గలిగెనో యంతవఱకు జీవించుచున్నాఁడు. ఆక్షీణించినయామువుకలవాఁడు చనిపోగా నితనికై నిర్దేశింపఁబడిన పరలోకమునుకూర్చి బ్రదికియుండి వైదికకర్మ చేసినచో, జ్ఞానియైనచో, వాఁడు చనిపోయినచో వాని నగ్నినికూర్చి హరించుచున్నారు. పుత్రతాదులుకాని, కర్మచేయువారుగాని ఏ యగ్నినుండి యిచ్చటికి వచ్చెనో (శ్రద్ధాద్యాహుతులవలన వచ్చును) యే యైదగులనుండి పుట్టెనో యాయగ్నికొఱకే యితనిని హరించుచున్నారు. అనఁగా, వానికర్మచేత నేయోని నిర్ణయింపఁబడెనో యా యోనినే, యాయగ్ని నే యాపాదించుచున్నా రని యర్థము. అనఁగా స్వస్వకర్మానురూపమైన యోనియందే జీవుఁ డుత్పన్నమగుచున్నాఁ డని యర్థము!" హరప్ప - ఇదియా యర్థము? నా కిన్నాశ్శమండియుఁ దెలియలేదు. ధర్మా - మీరు కోటకుఁ బొందు. నేను పోయి కుమారస్వామిని గలిసికొనవలయును. హరప్ప - ఆయన కుద్యోగము పోయినదటగదా! ధర్మా - అది యిప్పుడు పోలేదు. వందయేండ్ల క్రింద పోయినది. ఇరువురును నెవరిదారిని వారు పోయిరి.

పశుపతి, కిరీటి, రాఘవరావు, సూర్యపతి, రామచంద్ర రాజులు గిరికను జూచుటకుఁ బోయిరి. ఆమె మడికట్టుకొని కూర్చుండెను. వీ రై నుగురు పోయిరి. రామ- ఏమమ్మా గిరికా! మీ వదినె గారు వచ్చి చూచిపోయినదా? గిరిక- అన్నా! నన్ను నాబంధువు లిందఱును వచ్చి చూచిపోవుచున్నారు. 'స్నేహానుబంధో బంధూనాం మునే రపిచ దుస్త్వజ' అన్నట్లు బంధుస్నేహము గొప్పదికదా! రామ- ఊరకే చూచిపోవుటకు వచ్చుచున్నాము. గిరిక- స్త్రీలందఱును వచ్చి చూచిపోయిరి వదినె లిద్దఱునుగూడ వచ్చిరి.

పశుపతిప్రభృతులు గిరికకు సమస్కారము చేసిరి. ఆమె వారిని సాష్టాంగపడెను వారందఱును వెడలిపోయిరి. హైమవతి సూర్యవారాయణలు, రాజేశ్వరుఁడు నాంచారమ్మయు వచ్చిరి. అక్కఱగార లిద్దఱును బోయి గిరికను సమావరించిరి.

హైమవతి—చూతండ్రుకడుపున నీవంటిబిడ్డ నీవుగాక యింకొకరు కలుగలేదు. నాంచారమ్మ—ఏకగర్భజాతులైనను వారివారి పురాకృతకర్మ ననుసరించి మాటుచునే యుందురు. ఇద్దఱును జెల్లెలిని గాఁగిలించుకొనిరి. బావగార లిద్దరును వాకిటలో నిలుచుండియే యామెవంకఁ జూచిరి. వారును నిష్క్రమించిరి.

భోగప్పయ్య సాయంకాలము నాలుగుగంట లగువఱకు లక్ష గాయత్రి పూర్తిచేసెను. ఎనిమిదిదినములు నతఁడు చేసినతపస్సువలన వాయువీచికలలో నూత్నశక్తియొకఁ డావిర్భవించెను. ఆయనతపస్సు ప్రారంభించి యిది యాటవదినము. దినమునకుఁ బదునేడువేలుగా నైదుదినములు చేసెను. ఈ నాఁడు పదునేనువేలు చేసెను. ఆయన జపము పూర్తిచేసి దేవాలయముబయటికి వచ్చెను. కుమారస్వామియు మంగమ్మయు భూప్రక్షిణమును బూర్తిచేసిరి. ముందు భోగప్పయు, వెనుక వారునుగా దేవదాసియింటికిఁ బోయిరి. భోగప్ప యింతవఱకు రత్నగిరియింటికిరాలేదు. రత్నగిరియాయననుజూచి'యయ్యవారు!దయ. సేయుఁ' డనెను. భోగప్ప మడిగట్టుకొని జలపాత్ర చేతఁబుచ్చుకొని వచ్చెను. ఆయన కూర్చుండి యాచమించి తనజపఫలము దేవదాసికి ధారాదత్తముచేసెను. కుమారస్వామి, మంగమ్మలు స్వామీ! మే

మిర్దురమును శక్తికొలది భూప్రవక్షణము చేసివచ్చితిమి. ఆ ఫలము కూడ నామెకు సమర్పించిపెట్టు' డవిరి. ఆయన యట్లే చేసెను.

ప్రాద్దుక్కింకినంతనే పున్నమనాటివెన్నెలలు వచ్చెను. దూరపు నీలి కొండలోఁ గూర్చున్నచంద్రుఁడు తనచల్లనికిరణము లన్న కన్నులతో లోకమునంతయుఁ జూచుచుండెను. అతఁడు లోక మంతయు వెన్నెలచేతఁ బండిన వరిచేనువలెఁ దోచఁగా, సున్నము రాచిన దృష్టిపిడతవలె పైని వేలాడుచుండెను. దేవతలచేతఁ బ్రత్యంగము లాగుకొని తినబడుచున్న యతఁడు మఱిలఁ జేయఁబట్టినాఁడు. జాము ప్రాద్దుపోయినది. అతఁ డాకాశమున రెండుబార లెక్కినాఁడు. ఒండువిడిగిన శరన్నదినలె నతనివెన్నెల లుదయదరుణకాంతులు సంపూర్ణముగా విఱుచుకొనెను. వెన్నెలలు ప్రాథకాంతలజంకెనచూపుల వరుసలువోలె, నమృతపుఁగాలువలోని నురుసులకుఁ బ్రతిస్పర్థలు వోలె, జకచ్చకత్కాంతిమంతము లయ్యెను. నాల్గుదిక్కులు కల కలలాడెను.

పెద్దపందిరిలోఁ గల్యాణమంటపము లున్నవి. పందిరులు వాని కాన్నినారు. రెండు మంటపములకుఁ గొద్దియెడముమాత్రమేయున్నది. దక్షిణమంటపమునఁ బార్వతీనాగేశ్వరస్వాములును, వామమంటపమున సత్యభామావేణుగోపాలస్వాములును సేవించి యున్నారు. ఊరేఁగిం పైనది. వచ్చి స్వాములు మంటపములయందు సేవించిరి. ఇంక వారికి వినాహములు సేయవలెను. నాగేశ్వరస్వామివారిమంటపమున స్త్రీకెదురుగా భజనలు చేయుచుండిరి. వేణుగోపాలస్వామివారిమంటపమున కెదురుగా సన్నాయి పాడుచుండిరి.

రాత్రి రెండుజాములైనది. పందిరిలోఁ గాగడాల వెలుతురే కాని వెన్నెల లేదు. ఒక్కసారిగా శబ్దమంతయు నాఁగిపోయెను. మృదంగవీణావేణునిస్వనము లొక్కసారిగాఁ జోరుకొనెను. దేవదాసి కంఠస్వరముతో గజ్జెలును, గంకణములును, మృదంగతాళనిస్వనములును నొక్కసారి కలిసి విజృంభించెను.

శంకరాధరణము - అది

మృగయత రాధామాధవం ముహూ రిహ నిగమవనే ధవం

అనుపద మఖిలఫలప్రదశాఖషు మృగిత మదృష్ట మనంతం
 క్వచి దపి గూఢతయా నిజధామనికృతసుకృతై రనుభూతం॥మృగ॥
 దేవదాసిమూర్తి చూచినవారందఱకు నొకదేవతామూర్తివలె
 గోచరించెను. ఆ నాఁ డామెసౌందర్యము గతించినదినములకన్న
 యిరువై ట్లెక్కువగా నుండెను. ఆమె కట్టినచీర రాచపమచువలె
 వెనుకకు బిగించెను. పయ్యెద వెనుకనుండి తీసి నడుమునకుఁ గట్టి
 వేసెను. పదిదినములు నిద్రాహారము లేఱుఁగని యామెయొడలు నిజ
 ముగాఁ గృశించియు తఱుముకొనివచ్చుచున్న లావణ్యముచేతఁ
 గృశించినట్లే యుండెను. ఆమెశిరోదములు మెత్తగా దువ్వఁబడి
 వెనుక వాలుజడ వేయఁబడియుండెను. ఆజడ పిరుదులుదాఁటి యూరు
 ప్రదేశమువఱకు వ్రేలాడుచున్నది. మొగమున నిలువుబొట్టు, కన్న
 లకుఁ గాటుక, బుగ్గను జక్క, చెక్కిళ్ళ గందపుఁబూత, కంఠము
 నందుఁ జేతులయందుఁ గాశ్మీరార్ద్రావలేపము, తాల్చిన నల్లనిచీర
 బిగించుటచేతఁ దచ్చరీరసౌందర్యమంతయుఁ బైకి నుబికివచ్చుచుం
 డెను. గులాబివన్నెబంగరుపూల రవికె బిగించి, వక్షోజభాగము
 మఱింత యున్నతముగాఁ గనిపించుచుండెను. తద్వక్షస్థలకాఠిన్యముచే
 నున్నతత్వముచే నామెనడు మున్నసన్నముకన్న నెక్కువసన్నమైనట్లు
 కనిపించెను. ఊరువులు, జంఘలు, బాహువులు సువ్యక్తసౌందర్య
 రాసులవలెఁ గనిపించెను. పాదములయందుఁ గడియములు, నూపు
 రములు గాక వెండిగజ్జెలు నలంకార మనుర్చెను. కాళ్ళకుఁ బెట్టిన
 పారాణి యెట్టిని యా పాదతలములపై సంధ్యాకాలమునందలి
 మందారపుష్పములవలెఁ గాంతిచ్చటాధిక్యముచేతనే యధికాల్ప
 వర్ణభేదముల తారతమ్యముగో నున్న సాగసును బట్టిచూపించెను.
 ఆమె చిన్నపాదము - సుకుమారమైనపాదము - నెత్తురుచారలు
 కనిపించుచున్నపాదమునందలి పారాణి యోధ్రాస్త్రీల పాదలాతౌ
 సౌందర్యమంతయుఁ జూరఁగొనెను. ఆమె యడుగువేసినంతమేఱ
 యెట్టితామరలు మొలుచుచుండెను. జంఘ తగిలినంతమేఱ నాకాశ
 మున వరివెన్నులు సృజింపఁబడుచుండెను. రంగస్థలమంతయుఁ
 దదూరుసంచారముచేత కదలీవనభ్రాంతి కల్పించుచుండెను. ఆమె
 నడుమును వక్షోజభాగములు రెండును నల్పత్వమృదుత్వములను

మాటిమాటికి సృష్టించుచుండెను. సుందరీతిరశ్చీనపరివర్తితప్రకం
పితగ్రీవాభేదములచేత నానావిధములైన శంఖము లుద్భూతము
లగుచుండెను. దృష్టిసాగినంతమేఱ నీరజాతములు, మల్లెలు,
మొల్లలు, గేదంగిపూలు, పునఃపునఃప్రభూతము లగుచుండెను.
ఆమెజడ కాలసర్పములను, నీలమేఘపరివర్తులను, గదలించినకత్తు
లను సృష్టించుచుండెను.

యదఖిలదూరతరేపి యదంతిక మాత్మతయా వియదాదిం

అనుగత మధిగత మపార మనన్యమనోభి రనాదిం ||మృగయత||

ఆమెకంఠస్వరము వెదుళ్ళలోఁదూఱి కొవచేసిన సన్నని
వాయుపువలె నొకసారి, రాజహంసప్రియురాలివెంటఁ బరువెత్తి
చట్టుపల్చుచరించినకూజితమువోలె నొకసారి, మేఘాచ్ఛాదితాంబర
మును విఱోకించి ఘహానందమగ్నయైన మయూరి కెవ్వన నెత్తినకేక
వోలె నొకసారి, వసంతవేళామాకందపల్లవములు గీరుకొనిపోయిన
గొంతుకెత్తి కుహూయన్న కోకిలాపంచనుస్వరమువోలె నొకసారి,
బిలబిల మెల్లుమెల్లైన బంగారపు టిసుకపొటలరీఁదఁ బ్రవహించిన
సెలయేఱినీటి మర్మరస్వరమువలె నొకసారి, వీణానాదముతోఁగలిసి
యేర్పరించరాక మఱియొకసారి, సృష్టిలోనున్న నానాసుమధురధ్వ
నులను బర్యాయముగాఁ బ్రదర్శించెను. ఆమె నల్లనివాఁడు, తామర
పూవులవంటినేత్రములవాఁడు, దయారసమును జలికెడివాఁడు, శిర
సుపై నెమ్మిపించముకలవాఁడు, ఎప్పుడును నవ్వుచున్న మొగముకల
వాఁడు ఓమల్లియలారా! మీపొదలచాటున డాఁగలేదుగదా! మన్న
ధుని గన్నవాఁడు, లక్ష్మీదేవివక్షస్థలమున నలరువాఁడు, కమ్మని
పిల్లనఁగ్రోవియులిపువాఁడు, అనంగ లుంగ నారంగ వృక్షములార!
మీవద్దకు రాలేదుకదా!

అదె నందనందనుం డంతర్హితుండయ్యెఁ

గాటలీతలార! పట్టరమ్మ

హేలావతులఁ గృష్ణ యేలపాసితివని

యైలేయలతలార! యడుగరమ్మ

మానినీమదచుతో మారాక యెఱిఁగించి

మాధవీలతలార ! మనుషరమ్మ

వనజాక్షుఁ డిచటికి వచ్చి డాఁగఁడుకదా!

చూతమంజరులార చూడరమ్మ

జాతినతులఁ బాయ నీతియే హరి కని జాతులార! దిశలఁ జాఁటరమ్మ
కదళులార! పోయికదలించి శిఖిపించజూటుఁదెచ్చి కరుణఁజూపరమ్మ!

● స్వామీ! నీ వేమో నాకంటికిఁ గనిపించకుండఁబోయితివి.
నీ మీఁదఁ బ్రాణములు పెట్టుకొని నేను వచ్చితిని. న న్నేమి చేసె
దవు? నీజన్మచేత వ్రేపల్లె మిక్కిలి వృద్ధిపొందినది. ఇందు శ్రీ సమ్మ
ద్ధిగానున్నది. నీవు మమ్మ విషజలమువలన, వ్యాళరాక్షసులవలన,
వర్షమాగుతములవలన, సర్వభయములవలన నిదివఱకు రక్షించినావు.
ఇప్పుడు వధ యేల జేసెదవు? నేను నిన్నే యాశ్రయించినాను. శ్రీ
కరగ్రహము, కామదమైన నీకరసరోరుహము కాంతుఁడా! నా శిర
స్సున నుంచుము. నీవు యశోద కొడుకువా? సమస్తజంతుచేతోవిది
తాత్మవు - మధురమైన మాటచేత, వల్లువాక్యముచేత, నీ యధర
సుధారసము న న్నాస్వాదించనిమ్ము.

చలసి యద్వైజా చ్ఛారయన్ పశూన్ వలినసుందరభి నాథ తే
పదమ్

శిలత్పణాంకురై స్సీద తీతి నః కలిలతాం మనః కాంతి గచ్ఛతి.
గోవులవెంటఁ ద్రిన్ముఱుచుఁ గొల్చినవారల పాపసంఘముల్
ద్రోవఁగఁజాలి శ్రీదనరి దుష్టభుజంగఫణాలతాగ్రసం
భావితమైన నీచరణపద్మము చన్నులమీఁద మోపి త
బ్యావజపుష్పభల్లభవబాధ హరింపు, వరింపు మాధవా!

ప్రభూ! నీవు నిత్యము పగలు గోవులవెంటఁ బోయెదవు.
రాత్రులందు మాకు నిద్రవచ్చుచున్నది. నీసౌందర్యము కనులారఁ
జూచుట యెన్నఁడో తెలియ లేదు' అని,

కాంభోజి - ఆది

మాధవం దర్శయ, హే మందార! మాధవం దర్శయ

మాధవ మిహ రాధికారాధిత మథ సాధకజనఫలసాధక మధునా

॥మాధవం॥

దేవదాసి నృత్య మడవికో శృటచినట్లు, మహారణ్యమునందలి
తరుశాఖ లొండొంటిని రాచుకొని మొఱసినట్లు, జలతరంగిణి నిన

దించినట్లు లాస్యతాండవములచేత విజృంభించెను. అచ్చట స్వామికిఁ గల్యాణము జరుగఁచుండెను. వైఖానసులు మంత్రములు చదువుచుండిరి. నడునడుమ వివాహశుభవాద్యములు మ్రోగఁచుండెను. జనమందఱు నిశ్చలదృష్టులై చూచుచుండిరి. వేలకొలది జనమున్నయాయెడ నిర్జనమైనప్రదేశమువలె నుండెను.

గిరిక 'స్వామీ! నీకై ముప్పదియేండ్లనుండి తప మాచరించుచుంటిని. నేడు దర్శనమిత్తు నని చెప్పితివి. స్వప్నమందుఁ జిత్రమందు దేవాలయమునందే కాని నీ జ్యోతిర్మయాకారమును, నీ సచ్చిదానందస్వరూపమును నేను నిమిలితదృష్టినై చూచుకొన్నది లేదు. నీవు నా ప్రాణాలకు యుచ్చులు వేసితివేమో తెలియదు. ప్రాణములు నాకు లెక్కలేదు. ఇవి నీ పదసన్నిధానమున నా చిన్ననాఁడే యుంచఁబడినవి. దర్శన మిచ్చెదవో, యాయవో యీనాఁడే తెలియవలెను.

రేరే మందార సంతాన కల్పక పారిజాత చందన

రేరే చంపక నాగ పున్నాగ శ్రీపూగ పనస నారికేళ

రసాల ||మాధ||

ఓహో! వృక్షములార! మీనడుమ నెచ్చటనో స్వామిని దాచుకొని న న్నేల యలయించెదరు? ఇవిగో యిచ్చట స్వామి పాదచిహ్నములు శంఖచక్రిగదాపద్మచిహ్నములై కానవచ్చుచునే యుండెను. ఈ బృందాభూమి యెంతనోచుకొన్నదో, వేదశిఖరము లకుఁగూడఁ గలవైన యీ చిహ్నము లిట్లు మాళిఁదాల్చుటకు! తల్లీ! భూదేవి! నీ వమ్మా యదృష్టవంతురాలవు!

కిటియై కౌగిటఁ జేర్చెను వటుఁడై వర్ధిల్లి కొలిచె వడి కృష్ణుండై యిటఁ బదచిహ్నము లిడె క్రిందటిబామున నేమి నోచితమ్మధరిత్రీ!

అని తన్మయత్వముపొంది గిరిక తాను శ్రీకృష్ణలీల లాచరించ నారంభించెను. 'అదిగో, అదిగో దావాగ్ని బృందావనమంతయు మ్రింగివేయుచున్నది.' అని నోరుతెరచి మరాళహస్తముతో నాపోశ నము చేసెను. 'ఇదుగో, తృణావర్తుఁ డన్న రాక్షసుఁడు న న్నెత్తుకొని పోవుచుండెను. నేను వానివెంటనే పోయెద' నని కొంతదూరము పరు

వెత్తి ముఱలఁ దిరిగి వచ్చెను. 'నేను శ్రీకృష్ణుడను. నాగర్భమున లోకమంతయు నిమిడియున్నది. ఇదిగో తల్లికిఁ జూపించుచున్నా' నని నోరు తెఱచెను. 'దుష్టుడైన యిం!దుఁడు పుష్కలావర్తకములను వదలిపెట్టెను. ఓ గో గోపీజన గోపాలకులారా! రండు రండు! ఈ త్వత్ముక్తింద నిలుచుండుఁడు—

బాలుం డీతఁడు కొండ దొడ్డది మహాభారంబు సైరింపఁగాఁ
జాలండ్లో యని దీనిక్రింద నిలువన్ శకింపఁగాఁబోల దీ
శైలాంభోనిధి జంతుసంయుతధరాచక్రంబు పైఁబడ్డ నా
కే లల్లాడదు బంధులార! నిలుఁడి క్రిందన్ ప్రమోదంబునన్.'

అని చిటికెనప్రేలు పైకి పట్టుకొని వ్యత్యస్తపాదారవిందయై నిలుచుండెను 'నేను వేణువు వాయించుచున్నాను. ఓహో! గోపికలారా! మీ రందఱు రండు! మీకుఁ బరమమైన తత్వముప దేశించెదను. కూర్చుండుఁడు! మీ రింతయర్థరాత్రివేళ నేల వచ్చితిరి? మీరువచ్చినజాడ తెలియక మీ తల్లులు, తండ్రులు, మీభర్తలు, బంధులు మీకై వెదకుచున్నారేమో! పొండు, పొండు! అడవి యంతయు సింహశార్దులముఁలు తిరుగుచున్నవి. మీరు నాని కాహారముకాకుండఁ బొండు! జారకాంఠలు ససారమును లెక్కఁజేయరు. మీభర్త లెఱిగినచోఁ బ్రాణముఁ మీఁదికి వచ్చును. రాజనకుఁ దెలిసిన దడించును. మతాచార్యులు బహిష్కరింతురు. ప్రతినిమేష భయకార్యమైన జారుని పొందేమి సుఖము? మీరు నన్ను వదలి పోరా! ఏ మనుచున్నారు?

'నీ పాదకమలంబు నెమ్మిడగ్గఱగాని, తరలిపోవంగఁబాదములు రావు నీకరాబ్జంబులు నెఱి నంటితివఁగాని, తక్కినపనికి హస్తములు రావు మామనంబులెల్ల మసరి దొంగిలితివి, నమిసేయవార మింకఁగృష్ణ!

నీమెత్తని మాటయన్న వానగురియదేని యీ మన్మథాగ్ని చల్లారదు. నీముఖచంద్రిచంద్రికలు ప్రసరించవేని యీ కామాంధకార మణఁగదు. కృష్ణా! రక్షింపుము! రక్షింపుము!' అని యంతలో మూర్ఛపోయి ముఱలఁ గేరి, 'ఏఁడి కృష్ణుడు? ఇంతకుమందేకదా, కనిపించెను? ముఱలఁ గనిపించఁడే!

సరసకదంబక పలాశ కురునకవట సయూహా

విలస నశోకకపిత్థకదళీవన లలితదేవదారు

బృంద పిచుమంద || మాధవం దర్శయ||'

అనిపిచ్చి యెత్తినట్లునిమిలిత నేత్రంలతోఁదిగుగనారంభించెను.

కల్యాణములు జరుగుచుండెను. పరింపఁబడుచున్న మంత్ర

ధ్వని తప్ప మఱే సవ్యక్షియుఁ బండిరిగో వినిపించలేదు. వేణుగోసాల

స్వామిదృష్టి తాను పెండ్లియాడుచున్న సత్యభామయు దున్నదో,

సృత్యముచేయుచున్న దేవదాసియు దున్నదో తెలియలేదు. కాగ

డాలు నిశ్చలములై పోయెను. సర్వప్రాణులును వెలుఁగుచున్న దీప

ములవలె హృదయమందు వ్యక్తులై యుండిరి. గాలి స్తంభించి

పోయెను. స్వాయిని ధరింపఁజేసిన మధుఘోషములు రక్తవర్ణములై

భాసించెను. కట్టిచినవి తెల్లనిబట్టలు, ఎఱ్ఱపడుట యేటికో తెలియ

లేదు. స్వామివిగ్రహమంతయు నెఱ్ఱనై పోయెను. ఆమనమందున్న యచు

రాగమే దేహసర్వరాసులయందు వ్యాపించి భగవంతుఁడు సఖిశిఖా

పర్యంతము సర్వాణువులయందు రాగమూర్తి యయ్యెనా యన్న

ట్లుండెను.

గిరిక మతల నారంభించెను 'ఇచ్చట స్వామి నిక్కి పువ్వులఁ

గోసెను అదిగోబాటన ప్రవేశపై నిలుచున్నగుర్తులు కనిపించుచున్నవి.

ఇచ్చట స్వామి రెండుపాదములు దగ్గఱపెట్టి నిలుచుండెను. ఎవ్వరో

స్వామి నిత భయముతో నిలఁబెట్టినవారు ?

ఈ చరణంబులే యిందునిభావన

సనకాదిమునియోగసరణి నొప్పు

ఈ పాదతలములే యెలవాగ ! శ్రుతివధూ

సీమంతవీధులఁజెన్నుమిగులు

ఈ పదాబ్జంబులే యిభకులోత్తమయాన

పాలేటిరాచూలి పట్టుకొమ్మ

లీ సుందరాంఘ్రులే యిందీవరేక్షణ

ముక్తికాంతామనోమోహనమ్ము

లీ యశుగులరజమె యింతి బ్రహ్మేశాది

దివిజవరులు మాళిదెసలఁ దాల్చురు

ఈ పాదములు లక్ష్మీదేవి స్తూత్రభాగమునందు: దగిలి
నొప్పివెట్టినది కాఁబోలు! యోగీశ్వరులు తమ మహాజ్ఞాసాపథ
ముల నీ పాదములకు ఛిన్నభిన్నములుచేసి విచారించి యిక్కట్లులు
పెట్టిరి కాఁబోలును! ఈ పాదములే నిమోన్నతములైన బృందా
వనసంచారముచేత మిక్కిలి కష్టపడెను కాఁబోలు! ఈ పాదచిహ్న
ములకుఁ ద్రచ్చునుయంతయుఁ బోవునట్లు నా ప్రాణములతోఁ దుడిచె
దను. నా పయ్యెదకొంగుతో నద్దెదను' అని గిరిక యా పాదచిహ్న
ములపై వంగి, సానుక్రోశముగా నుపలావించి, యా చిహ్నములు
ముద్దిశుకొని కన్నులకద్దుకొని వానిని గొఁగిలిచుకొనెను. “అయ్యో!
స్వామితోఁబాటుగా నీ చరణచిహ్నములును మాయమైనవే! ఆహా!
యేమి చేయుదును?

బృందే బృందావనచర మహర్షిశి నందనందన మతులం
కుందలవంగలతే కుటిలాలక మిందుసుందరానన మతులం

॥మాధవం దర్శయ॥

ఈ వృక్షములకు నామీద దయవచ్చుచున్నట్లు లేదు. నేను
గొంతెత్తి యాక్రోశించెదనే కాని నాపలుకు స్వామిచెవులఁబడినట్లు
లేదు. ఛీ, నే నింక బ్రదికి యేమి లాభము?” అని చీరకొంగుదీసి
కంతమున కురిబోసికొని బిగించుకొనుచుండెను. భోగప్పశాస్త్రి రత్న
గిరివద్దకుఁ బోయి “ఏమమ్మా! వీణ నేను వాయించెద నిటు
తెమ్ము! ఇంక గిరికకు నీవు సఖివి. ఆమెను నేను తాఁకి మఱి యెట్లు
వారెంటురు? ఆమెపవిత్రదేహమును నేను స్పృశించరాదు. నీవు
పో” మ్మనెను భోగప్పశాస్త్రి వీణ వాయించుచుండెను. రత్నగిరి
పోయి ‘తల్లీ! స్వామి కనిపింతు నని చెప్పినాఁడుకదా! చెప్పినవాఁ
డట్లుచేయఁడా? నీ కీ తొందర యేల’ యని మెడయురి సడలించెను.

మొదటినుండియు సర్వజనులకు దేవదాసి నృత్యము నృత్య
ముగా లేదు. అది యథార్థస్వరూపమే యనిపించుచుండెను.

కల్యాణము పూర్తియయ్యెను. స్వామి కా నాఁడు పార్థ
సారథియలంకారము చేసిరి. కల్యాణమైనతరువాత స్వామిని దెచ్చి
రథమునొగ్గవైఁ గూర్చుండఁబెట్టిరి. మఱిల దేవదాసి—

“మాధవం దర్శయ, మే మందార! మాధవం దర్శయ!

పున్నాగ! కానవే పున్నాగవందితుఁ

దిలకంబ! కానవే తిలకనిటలు

ఘనసార! కానవే ఘనసారశోభితు

బంధూక! కానవే బంధుమిత్రు

మన్మథ! కానవే మన్మథాకారుని

వంశంబ! కానవే వంశధరుని

చందన! కానవే చందనశీతలుఁ

గుండంబ! కానవే గుండరదను

ఇంద్రభూజను! కానవే యింద్రవిభవుఁ

గువలవృక్షమ! కానవే కువలయేశుఁ

బ్రీయకపాదప! కానవే ప్రియవిహారు,

మాధవం దర్శయ రే మందార! మాధవం దర్శయ”

ఆప్పుడు జనులలో నొకకదలిక పుట్టెను. అందఱును దేవదాసినుండి వేఱొకవంకకుఁ జూచిరి. పంగనామయులు పెట్టుకొన్న యొకకోతిపిల్ల జనము మధ్యమునఁబడి పరువెత్తుచు వచ్చెను. అది కఱచు నేమో యని జనము భయభ్రాంతులై కదలిపోయిరి. జనమందఱును లేచి నిలుచుండిరి. ఆసందడిలోఁగూడ

మాధవం దర్శయ రే మందార మాధవం దర్శయ’

అన్న మధురకంఠనినాదము వినిపించుచుచే యుండెను. సరాసరి యా వానరముపోయి పార్థసారథి యలంకారముచేసిన రథోపరి భాగమునకెక్కి కూర్చుండెను. కోతి యలంకారము పాడుచేయు నేమో యని యర్చకులు భయపడిరి. ‘ఈ కోతి యెవరి దేవరి’ దనిరి. ఆ నోట నానోట మంగమ్మపే, రాకంట నాకంట మంగమ్మ రూపమును నందఱకు వినఁబడెను; కనఁబడెను.

“రేరే మందార సంతానకల్పక పారిజాత చందన

రేరే చంపక నాగపున్నాగ శ్రీపూగపనసనారికేశ రసాల,

మాధవందర్శియ

నాస్వామి శంఖచక్రగదాదద్ధమండితచతుష్కరుఁడు. పీతాంబరుఁడు. వనమాలి. తామరసాక్షిఁడు. నిడుదలై న కేలుగవవాఁడు.

నవ్వి నచో శరజ్యోత్స్నవలె నవ్వువాఁడు. మాటాడినచో నమృత
బిందువులవలె మాటాడువాఁడు. నడచినచో సృష్టివలె నడచువాఁడు.
లక్ష్మీదేవి, భూదేవి, చింతామణి వక్షమునందు కలవాఁడు.
వెడదకన్నులవాఁడు, వేయినామములవాఁడు, ప్రేతలవలపించు
అవువాఁడు. దిప్పకూడకటివాఁడు, చిన్ననవ్వులవాడు, చెఱివినమంచి
పించయనువాఁడు, పులుఁగుతత్తడివాఁడు, పొడవులతుదవాఁడు,
పొక్కిన వెలిదమ్మిపువ్వువాఁడు, మినుపటూర్పులవాఁడు, మిసిమి
మేతలవాఁడు, మెఱుఁగుచామన చామ మేనివాఁడు, దిస్స మొల
వాఁడు, పసిఁగానఁ దిప్పువాఁడు, మురళికలవాఁడు, మువ్వంకమురువు
వాఁడు, మురువుమెడలోన పులిగోరు మెఱయువాఁడు, కన్నుఁ గొస
లందు భక్తులగాంచువాఁడు.

మీకుఁ గనిపించలేదా! ఆయనగుర్తులన్నియి మీకుఁ జెప్పి
తిని. ఓహో! మాతులంగ లవంగ చూత కేతకీ భల్లాత కామా
తకీ సరళ పనస బదరీ వక్షశంజుళ వట కుటజ గుండ కురవక కుర
టంక కోవిదార ఖర్జూర నారికేళ సిందువార చందన పిచుమంద
మందార జంబూ జంబీర మాధవీసుధూక తాల తక్కోల తమాల
హింతాల రసాల సాల ప్రియాళు బిల్వామలక క్రముక కపిత్థ కాంచన
కందమాల శిరీష శింశు పాళోక పలాశ నాగ పున్నాగ చంపక శత
పత్ర మల్లికామతల్లికలారా!

మృగయుగ రాధాసూధవం ముహు రిహ నిగమవనేధవం
చలతి జగతి యదచంచల మాతత ముపవిసహిత జగదండం
ప్రభవతి భవతి పినద్ధ మిదం నిజ మాయిక మేక మఖండం॥
మాధవం దర్శయ హే మందార మాధవం దర్శయ
పుల్లకుసుమమల్లి కే జాజి మాలతివల్లి వనజాలతికే
కల్లోలశ్రీకమల కేతకీకుముదకల్హారాదికుసుమచయపంక్తి లలితే॥

నాస్వామిత్రిలోక మోహనుఁడు. అతని పాదములు వేద
వీధుల నుప నిషత్కాంతలు క్రతువురోడాశధూమప్రభృతిమహాపవిత్ర
వస్తువులచే సమ్మార్జనము చేయుచుందురు. ఆయన నిర్గుణుఁడు సర్వ
భూతాంతరాత్మ. దయాపాంగ ప్రవర్ధిత భక్తజనసంహారుఁడు. ఆ
స్వామిని నో మందారనృక్షమా! చూపించుము! ఓ చంపకమా!

దర్శింపఁజేయుము ! ఓ బృందావనమా ! నీకు నమస్కారముచేయుచున్నాను. ఆయనను నీలోనే దాచుకొన్నావు. లేకపోయిన నీయందాయనపాదచిహ్నము లేల దాచుకొన్నావు ? ఎచ్చటనో నీవే యాయనను దాచియుందువు. చూపించవా ?

జనములో నొక పెద్దమోత వినిపించెను: 'కోతినిఁ దేవుఁమీఁదికి వదలితి వే' మని మంగమ్మ నెవరో అనిరి. ఆమె 'నేను కోతిని ద్రాళ్లుపెట్టి కట్టితిని అది త్రొడు క్రమక్రమముగాఁ గొటికి వేసినదికాబోలును. నేను త్రాటితో గట్టితినికదా యని యశ్రద్ధ వహించితిని. అది త్రొంచికొని. వచ్చినది' యనెను. కుమారస్వామి 'నేను పోయి కోతిని దెత్తు' ననెను. ఎవరో సమూహములో నొక రన్నారు: 'పార్థ సారథికమైన రథముమీదఁ పతాక వానరమేకదా !

పడగనున్న హనుమ భయవిహ్వలుఁడు గాఁడు

అరదమునకు సూతుఁ డచ్యుతుండు.'

అందఱును సంతోషించిరి. ఈధ్వనిలో 'మాధవం దర్శయ హే మందార' యన్న యఖండధ్వని వినిపించుచునే యుండెను.

'శుకకోకిల శారికబృంద, శకుంత శోభనహంసకుల

ప్రకటాకాశానిలానల జలధరణిసకలదేవగణ సరసగుణగణ !

మాధవం దర్శయ హే మందార మాధవం దర్శయ.'

గిరిక యీ మహాతన్మయత్వములో మూర్ఛపడిపోయెను. రత్న గిరి శిశిరోఽచారములు చేసెను. గిరికకు స్మృతి రాలేదు. ధర్మారావు వెంటనే 'కుంభహారతి వెలిఁగించు' డనెను. కుంభహారతి వెలిఁగించిరి. భోగప్రశాస్త్రి పాడెను—

'సకలనిగమసూధ మఖిల లోకధార మచ్యుత మఖిలగురుం

సరసగోపీగణ పరిగీతమను శివనారాయణ తీర్థఫణిత ముదారం

మాధవం దర్శయ హే మందార ! మాధవం దర్శయ.'

గిరిక లేచి నిలుచుండెను. మహాఖండహారతిలో హారకుండల కేయూర కిరీట భూషితుఁడు, శంఖచక్రగదాపద్మహస్తఁడు, వనమాలి, సూర్యచంద్రమో నేత్రుఁడు, హిరణ్యశృంగుఁడు, హిరణ్యయశ రీరుఁడు నై మహాపురుషదర్శన మామెకుఁ గలిగెను. ఆమెకనుగొనల నుండి బాష్పధారలు స్రవించెను. ఆమె నమస్కారముచేయుచు

నిలువఁబడెను. ఆమె క్రిందఁబడిపోవు నేమో యని రత్నగిరి పట్టుకొని యుండెను. ఆ మహామూర్తి యామె నేత్రమండలమంతయు నిండెను క్రమముగా నేత్రేంద్రియముస్వగుణముచుబరిత్యజించెను. ఆమె నేత్రములుసూర్యచంద్రమోవికారములయ్యెను ఆనూర్తియామెలోఁ బ్రబలింపెను. ఆమెయొడలంతయు హిరణ్మయమయమై పోయెను. క్రమక్రమముగాఁ బంచేంద్రియములు, మనస్సు, బుద్ధి, అహంకారము సర్వము నిండి నా మూర్తినిండిపోయెను. ఆమెలోనున్న ప్రాణములందామూర్తిబలిసెను. ఆమెసర్వప్రకృతితన్మార్తిమయ యయ్యెను. రత్నగిరి చేతిలో నున్న యామె సఖిశిఖపర్యంతము చల్లనై నల్లుతోఁచెను. రత్నగిరికి దుఃఖము పొంగివచ్చెను. సంద్యాల వారాంగన 'మచ్చిక వీరికెల్ల బహుమాత్రము చోద్య' మని చదువుచుండెను. భోగప్పశాస్త్రి 'మాధవం దర్శయ హేమందార' యని పాడుచుండెను. పంచభూతములు నిశ్చలములై భయభ్రాంతము లయ్యెను. మహాఖండహారతి తనకాంతిలో జపాకుసుమములు, నిత్యమల్లికలు, రక్తనీరజములకాంతిలోఁ దనుఁదాఁ బూజించుకొనెను. ఒక్కసారి గుప్పనమండి కాగడాలన్నియు నాటిపోయెను. కుంభహారతి మధ్య నుండెను. ఒకప్రక్క వేణుకోపాలస్వామి పార్థసారథి విగ్రహము, మఱియొకప్రక్క దేవదాసి- ఆ వెలుఁగుచేత నటు భగవంతుఁడును నటు దేవదాసియుఁ బ్రకాశించిరి. లక్ష్మీన పండఁదయంతయు సందకారమయమయ్యెను. ఎవ్వరికిని నేత్రములు కన్పించుటలేదు.

‘హేమందార మాధవం దర్శయ,

రేరే మందార సంతాన కల్పక పారిజాత చందన

రేరే చంపక నాగపున్నాగ శ్రీ పూగ పసన నారికేళరసాల!

మాధవం దర్శయ’ యనియే మోగుచుండెను.

ముప్పదియవ అధ్యాయము

వైశాఖ బహుళమాసావస్యనాడు ఎనుబదియేండ్ల వృద్ధు

డొకఁడు సుబ్బన్నపేట స్తేషనులో రైలుదిగి పిచ్చివానివలె నాల్గు దిక్కులు బెదరిన కన్నులతోఁ జూచుచు నడచుచుండెను. అతఁడు దిగ్భ్రాంతుడై ప్రక్కనున్న యెవరినో చూచి అయ్యా! ఇది నిజముగా సుబ్బన్నపేటయేనా? యనెను. ఆ యడుగఁబడినవాఁడు గుఱ్ఱపుబండితోలు సాహెబు, వాడొక చిన్న సాహెబుల తిట్లు తిట్టి 'కాదోయి! నీకు ఝూటామాటా చెప్పుచున్నా' ననెను. వృద్ధుఁడు త్తర హిందూస్థానీయునివలె నుండెను. తలమీఁద నొక గుడ్డటోపీ చెవులు మూసికొని యుండెను: కాషాయవర్ణముగల శాటికొంగులు వెనుకనుండి చంకల కిందుగాఁ దీసి, ముందునుంచిమెడ వెనుకలాగి ముడివేయఁబడెను. ముఖమున గంధముతో వెడల్పైన నిలువుబొట్టు గలదు. అతఁడు రోడ్డువెంట నడచివచ్చెను. కోట దక్షిణపు గోడ వద్దకు వచ్చువఱకు నతనికి స్మృతివచ్చినది. అపు నిది కోటయే యనకొనెను. దక్షిణద్వారమునఁ గోటలోఁ బ్రవేశించెను. అచ్చట నొకపరిచారకుఁడు చూచి, 'యెవరు నీవు' దొంగవలె నున్నావే! పోపో' యని తఱిమెను. అతఁడు చేయునదిలేక వెనుకకుమఱలి కోట ముందుభాగమునకు బయలుదేఱెను. అతని కుడివైపున నంతయు నపరిచితముగా నుండెను. ఎడమవైపున నంతయు సుపరిచితముగా నుండెను. దారిపొడుగున పెద్దపెద్దస్తంభములు, రోడ్లు, చిత్రవిచిత్రములైన దుకాణములు వానికంటికిఁ గ్రొత్తగానుండెను. ఆగ్నేయదిశకు వచ్చినంతనే యచటనున్న పెద్దమామిడిచెట్టు శుష్కించిపోయి, కోటగోడమీఁద కొఱగిన యొక్క కొమ్మతో నదియు వైదికుని శీలమువలె చివర నెక్కడో నాలుగాకులుమాత్రము మిగిలియుండెను. అతని కచట మఱల ననుమానము తగిలెను. 'ఇది సుబ్బన్నపేట కా దేమా!' ఉత్తరాభిముఖుడై నడచెను. దేవాలయములు కనిపించెను. సుబ్బన్నపేట యని ధ్రువపడెను. దాటిపోయెను. కోట గుమ్మమువద్దకుఁ బోయి యచట నిలుచుండి నాల్గుదిక్కులు బరకా

యించి చూచెను. లోనికి వెళ్ళుదమని యన్నది. మఱి యెవరైన
 'పో పో' మ్మందురేమో యని భయమును వేసినది. అయినను గాని
 మ్మని యతఁడు బయలుదేఱెను. లోనఁ గొంతదూరము పోయెను.
 ఎవరును వలదనలేదు. హరప్పనాయని గదివద్దకుఁ బోయెను.
 తాయఁడు గదిలోఁ గూర్చుండి చదువుకొనుచుండెను. ఈ ముసలి
 వానికి దగ్గువచ్చెను. హరప్ప తలయెత్తి చూచెను. వీ డెవడో
 బైరాగి. అతఁడు కోటలోని కేల వచ్చెనో తెలియక బయటికి
 వచ్చెను. వచ్చి 'ఎవరు నీ' వనెను. ముసలివాఁడు 'నే నొక బైరా
 గిని బాబూ! మీ రెవ' రనెను. నాయనికిఁ గొంచెముకోపము.
 గొంచెము నవ్వును వచ్చెను. ఇంతలోఁ బరిచారకుఁ డెవడో వచ్చి
 యతని నదలించెను. వాఁడు 'బాబూ! కోటనాల్గువైపులఁ జూచిపోవు
 టకు వచ్చినాను. ఇరువదియేండ్ల యయినది నేను కోటజూచుకొని'
 యనెను. పరిచారకుఁడు నవ్వెను. చీచీపొమ్మని తఱిమివేసెను.
 ఎవడో పిచ్చివాఁ డనుకొనిరి. అతఁ డచటనుండి దేవాలయముల
 వద్దకుఁ బోయి గోడలు, తెలుపులు సర్వము భద్రముగా నున్నట్లు
 చూచుకొనెను. సు! బహ్మణ్యేశ్వరస్వామియాలయములోనికిఁబోయెను.
 అచట గణాచారి కూరుచుండెను. అతఁడు గణాచారివంకఁజూచెను.
 గణాచారి యతనిని నిదానించిచూచి కొంతసేపటికి గుర్తుపట్టి
 'యోహో! నీవా! ఇన్నాల్లెచ్చట నున్నా?' వనెను. అతఁడు
 'ఇదిగో! ఈ వేషముతోఁ బొట్ట పోసికొనుచున్నా' ననెను. గణా
 చారి 'దేవదాసి నెఱుఁగుదువా? నీనాటి కామె చిన్నపిల్ల' అనెను.
 ముసలివాఁడు 'నాకు తెలియదే' యనెను. గణాచారి 'రత్నగిరి
 కూతురయ్యా! రత్నగిరి నెఱుఁగవా? రామేశ్వరశాస్త్రిగారు...' అనెను.
 ముసలివాఁడవునవు' ననెను. గణాచారి- ఆమెకూతుఁడు
 దేవదాసి. ఆమెచనిపోయి నేటికి పదునేనుదినములు. ఇవ్వేళ
 దినము. ముసలివాఁ డెందుకుఁ జనిపోయె' ననెను. గణాచారి- అమె
 మనదృష్టికిఁజనిపోయెను. ఆమె శ్రీవేణుగోపాలస్వామివారియందు లీన
 మైనది. మహాభక్తురాలు. పదినాళ్ళు నృత్యము చేసిచేసి చివరిదిన
 మున విద్యున్నయాకృతియైన భగవంతునిదర్శనము కలిగి పరమపదిం
 చినది. ముసలివాఁడు 'ఆహా' యని కనులుమూసి బాష్పము లొలి

కించెను. గణాచారి—ధర్మారా వచటనే యున్నాఁడు,” ముసలివాఁడు బిరబిర నడచిపోయెను. ధర్మారావు నింటికిఁ జని వాకిట నిలుచుండెను. రామేశ్వరశాస్త్రిబియ్యముతెచ్చి పెట్టఁబోయెను. ముసలివాఁడు ‘నీపే రేమి బాబూ!’ యనెను. కుఱ్ఱవాఁడు ‘నాపేరు నీ కెందుకు? బిచ్చగాడవు బిచ్చముపుచ్చుకొనిపోము. నాపేరు మొన్న కల్యాణ త్సపములు జరుగువఱకు నొకటి. ఇప్పు డింకొకటి” అనెను. ముసలి వాఁడు—మీనాయనగారి పే రేమిటి? కుఱ్ఱచూ అమ్మగారికి జబ్బు గానున్నది. నీవు బిచ్చము పుచ్చుకొని పోము. ముసలి-ఏమి జబ్బు? శాస్త్రి-ఏమి జబ్బా! ఏమి జబ్బున్నది? గిరికకు పట్టినజబ్బే. ముసలి-గిరిక యెవరు? శాస్త్రి—బియ్యము నరుగుమీఁదఁ బోసి ‘తీసికొనినఁ దీసికొనుము. లేకపోయిన నీబదులు కాకులు తినును లే’ అనెను. ముసలివాఁడు—నీవు ధర్మారావుగారి కుమారుడవా? ఆయన చిన్నప్పు డచ్చముగా నీ వలెనే యుండెడివాఁడు. నీపే రేమి బాబూ! కుఱ్ఱ-ఇప్పటి పేరు గోపన్న.

ముసలివాఁడు తరతరలాడెను. అచటినుండి నెమ్మదిగాఁ గదలి రత్నగిరి యింటికిఁ బోయెను. రత్నగిరియు, ధర్మారావును ముసలి వానిని నిదానించి చూచి గుర్తించిరి. ధర్మారావువచ్చి “గోపన్నా! ఇన్నాళ్లు లెచ్చట నుంటివి? ఏ దేశము పోయితివి? నేను వచ్చి యడుగఁగా నీకుఁ బిచ్చియెక్కిన దన్నాను. అది నిజమేనా?” అనెను. గోపన్న— బాబూ! పిచ్చి యెక్కలేదు. కృష్ణమనాయఁడు నా ప్రభువు చనిపోయినతరువాత నేను బిక్కుబిక్కుమనుచున్న కోటలో నేల యుండవలయునని వెళ్ళిపోయితిని. నీవు వచ్చువఱకు నుండిపోద మనుకొన్నాను. కాని నీవు మఱల నన్ను నాదారిబోనీయవేమోయని లేచిపోయితిని. ధర్మా—గోపన్నా! నీ వెప్పటివాడవు. తరువాత నెన్నికథలు జరిగినవి? అన్నిటికన్న గొప్పవింత—దేవదాసి చనిపోయినది. ఆమె నీ వెఱుఁగవు. ఎఱుఁగకపోవుటచేతఁ బైని పదునేను దినముల యాయుర్దాయము నీ కిప్పటికిఁ బెరిగినది. రంగాజమ్మగారు రుక్మిణమ్మారావు, సరోజినీదేవిగారు చనిపోయిరి. రంగావారుగారిద్దరు దొరసానులకు బెండ్లియూడెను. ఆయన మూఁడేండ్లచుండి దీర్ఘ వ్యాధి గ్రస్తుఁడై ఉన్నాఁడు. రంగారావుగారికుమారుని నెఱుగుదువుకదా,

హరప్పనాయఁడని ! ఆయనకుఁ దాతపేరు పెట్టినారు. ఆయన
 యిప్పుడు ప్రభువు. ఊరంతయు మాటిపోయినది. దారివెంటఁ జూచి
 తివికదా ! గోపన్న—చూచితిని. చూచితిని. బోదకాళ్ళు వేసినట్లు
 కంతులు మొలచినట్లు ఉన్నవి. బక్కపలుచనితనము, దృఢత్వము
 ఎచ్చటను లేదు. ధర్మా—ఇప్పటివ్యాధుల కాయుర్వేదాపధములు
 పనికిరావు. గోపన్న—నేను తరదేశమున నీ యిరువదియేండ్లుంటిని
 నా కొక నెలనాళ్ళకిందట సుబ్బన్న పేటగాలి తిరిగివది. ఎవరిని
 జూచెదనో, యెవరిని జూడనో యచుకొంచు వచ్చితిని బాబూ !
 మీరు కనిపించిరారు. నాకుఁ గృష్ణమనాయఁడే కనిపించిన ట్లున్నది.
 గోపన్న మాటాడినంతసేపు దగ్గుచునే యున్నాఁడు. ధర్మారావు—
 ఏమిటి దగ్గుచున్నావు ? గోప—గుండెనంజ. ఈ వ్యాధితో మనుజు
 రెప్పుడో తెలియకుండఁబోవుదురట. బాబూ ! జ్ఞాపక మున్నదా ?
 చిన్నప్పుడు పురాణము చదివెడివాఁడవు. మీరును, నేనును, దొరగా
 రును, చిన్నబాబయ్యగా రెప్పుడును గోపపడుచుండెడువాఁడు. నన్ను
 'గాసాగాడిదకొడకా !' యని తిట్టెడివాఁడు. నేను కోటలోనికిఁ
 బోఁగా వారు నే నెవరినో యనుకొని నన్నుఁ దఱిమివేసిరి. కోట
 నాల్గుమూలలు చూచి చావవలయు నని యున్నది. అన్నిటికన్న—
 బాబూ ! నేను నేఁడు చనిపోయెదనో జేపుచనిపోయెదనో, మీ
 నోటివెంట 'నల్లనివాఁడు పద్మనయనంబులవాఁడు, అన్న పద్యము
 మఱల విని చనిపోవలయునని యున్నది. ఆ పద్యము' చదివినంతనే
 దొరగా రెప్పుడు నొకమాట యనెడి వారు. అది జ్ఞాపక మున్నదా ?
 ధర్మా—ఉన్నది. 'మన దేవాలయములోని స్వామి సరీగా నీ పద్య
 ములో వర్ణింపఁబడినట్లే యుండుచుగదా !' యచుచుండెడువాఁడు.
 గోపన్న—బాబూ ! ఈ యిరువది యేడులు మీరు చదువుచున్న
 యీ పద్యము నా చెవిలో గింగురు మనుచునే యున్నది. ఆ
 పద్యము మఱల నెప్పుడు చదివి వినిపించెదరు ? తమ రిప్పుడు పెద్ద
 లైనారు. ఇంటికిఁ బోయి అయ్యగారిని జూచి వచ్చినాను. చిన్న
 ప్పుడు మీరు నట్లే యుండెడివారు. ధర్మా—గోపన్నా ! పద్యము
 సాయంకాలము చదివెదను. నేనిచ్చట నింకఁ గొంతసే పుండవల
 యును. భోజనమునకు మాయింటికి రావలయునుసుమా గోపన్న—

బాబూ! వరిసారి కోటలోఁ దిని చనిపోవలయు నని యున్నది. ధర్మా—నీ యిష్టము. నేను వచ్చి నిన్నుఁ గోటలోనికిఁ దీసికొని పోదును. గోపన్న—నేను మఱల నింకొకసారి పోయెదను. అప్పుడు గూడఁ గానిచో మీ రట్లే దీసికొనిపోదురుగాని.

అని గోపన్న మఱలఁ గోట కభిముఖుడై పోయి మఱి హరప్ప ఎదురుగా నిలుచుండెను. హరప్ప తలయెత్తి చూచి ‘వీఁ డెవఁడు? కోటలోనికి మాటిమాటి కేటికి వచ్చుచుండె’ నని యూహించి యతనిని లోనికి రమ్మని పిలిచి ‘నీ కేమి కావలయు?’ ననెను. గోపన్న ‘నే నీపూఁట కోటలో భోజనము చేయవలయు’ ననెను. హరప్ప సరే యని రంగన్నను బిలిచి ‘యితని కీ పూఁట నిచట భోజనము పెట్టించు’మనెను. రంగన్నకుఁ జాయగా గోపన్న యెఱుక కలదు. అతని నెచ్చటనో చూచిన ట్లుండెను. గోపన్న “బాబూ! నా పేరు గోపన్న. నే నీ కోటలోని కాసావాడను. మాదొర కృష్ణమనాయకుఁడగు. వారు చనిపోయినంతనే నేను దేశాంతరము పోయితిని. తమరిని నే నెత్తుకొని పెంచితిని. నే నిన్నా భృత్యరహింహాస్థానమున నుండి వచ్చితిని. నా కీ దగ్గుతోఁ జావువచ్చు నని గోసాయీలు చెప్పిరి ఆ చా వెప్పుడు వచ్చునో తెలియలేదు చనిపోకముందు నా ప్రభువును, నాకోటను నొకసారి చూచిపోద మని వచ్చితి” ననెను. రంగన్నకు గుర్తు వచ్చెను. ‘నిజమే ప్రభూ! నా కప్పటికిఁ బనునేనేండ్లు. కాని సరిగా గుర్తు పట్టలేక పోయినాను’ అనెను. హరప్ప ‘అట్లయినచోఁ బోయి కోట నాల్గువైపుల చూచి రమ్ము. నీ వీ యూరిలో నున్నన్నిదినము లిచ్చటనే యుండు’ మనెను. గోపన్న—బాబుగారూ! చిన్న బాబయ్య గారిని జూడవలె నని యున్నది. హరప్ప—అనఁగా నెవరు? గోపన్న—తమ నాయనగారు. హరప్ప—వారు మేడమీఁద మధ్యచావడిలోఁ బండుకొనియుందురు. పోయి చూడవచ్చును.

గోపన్న మేడమెక్కి రంగారావుగారు పండుకొనియున్న చోటునకుఁ బోయెను. పోయి యాయనతోఁ దనసంగతిఁ జెప్పెను. రంగారావుగారు గుర్తుపట్టి “అవునురా! గోపన్న! మీ రెప్పుడును బురాణము చదువుచుండెడివారు. ధర్మారావు చదువుటయు,

నీవును బాబయ్యగారు విసుటయు, ధర్మారావుగారు 'నల్లనివాఁ'డని పద్యము చదివెడివారు. నా కప్పుడు మిమ్ముఁ జూచినచోఁ గోపముగా నుండెడిది. ఇప్పు డా ధర్మారావుగా రెంతవాఁ డయినాఁడు ! ఆయన మహావేత్త యట. హరప్పనాయఁడుగారి కాయన యెంత చెప్పిన నెంత. ఆయనకొడుకున్నాఁడు; అతేండ్రుకుఱ్ఱవాఁడు— తండ్రికన్న గొప్ప వాఁడగుననుచున్నాను. నీ వుత్తరదేశమున నేమి చేసితివి? ఇంక నీవించటనే యుండిపోమ్ము. నాకు నీవు సేవచేయుదువుగాని. ఇచట నందఱును హరప్పగారిని జమీందారుగాఁ జూతురు. నేను వట్టి రైతు నైనాను. సరే లే. ఆ రోజులన్నియుఁ బోయినవి. నేను మంచము లో మూఁడేండ్రునుండి పడియుంటిని. వ్యాధి ముచుపటికన్న నయము. మఱి మూఁడునెలలలోఁ జాలతగ్గు నని వైద్యుఁడు చెప్పుచున్నాఁడు” అని ధోరణిగా మాట్లాడెను. గోపన్న రంగారావుగారిలో దీర్ఘవ్యాధి వలన వచ్చిన మార్పు చక్కగా గుర్తించి బాబయ్యగారూ ! కాల మొకరీతిగాఁ గడవదు. నేను వదలిన సుబ్బన్న పేటకు, మఱివచ్చి చూచిన పేటకు నెంత భేదమున్నది ! మనుష్యులు నట్లే మాఱి రనెను.

ఆ నాఁడు ప్రొద్దుకుంకువేళ ధర్మారావును, హరప్పయు, గోపన్నయుఁ దూర్పుదిక్కున నున్న మెట్టచేలకుఁ బోయిరి. అచట హరప్ప మెత్తనిగడ్డిమీఁద నొకచోటఁ గూర్చుండెను. ఆయనకు దూరముగా ధర్మారావును, వారిద్దఱకుఁ గొంతదూరములో గోపన్నయుఁ గూర్చుండిరి. సూర్యాస్తమయము కాఁబోవుచున్నది. గోపన్న 'అయ్యగారూ ! తమ రా పద్యముచు మఱల నొక్కసారి వినిపించు' డనెను. ధర్మారావు 'నల్లనివాఁడు పద్మనయనంబుల వాఁడు కృపారసంబు పైఁజల్లెడువాఁడు' అని కంతమెత్తి కల్యాణి రాగముమీఁదఁబాడెను. దూరమునఁ బక్షులతోఁ బాములతో నాడు కొనుచున్న పసిరిక యాధ్వని విని యచ్చటికి వచ్చి క్రొత్తవాని జూచి పాటిపోఁబోఁగా ధర్మారా వతనిని రమ్మని తనదగ్గఱఁగూర్చుండఁబెట్టుకొనెను. గోపన్న యతనిని జూచి 'అయ్యా ! పసిరికయున్నాఁ డుగదా !' యనెను. ధర్మారావు పద్యమును బూర్తిచేసెను. హరప్ప 'ఈ పద్యములోని వర్ణన యచ్చముగా శ్రీ వేణుగోపాలస్వామివారిని

వర్ణించినట్లే యున్నది కాదా' యనెను. గోపన్న 'యవు నవు'ననెను. మువ్వురు నొకరివంక నొకరు చూచుకొనిరి. మువ్వురు నవ్వుకొనిరి. ధర్మారావునకు గోపన్నకును నాపాలము కోటవలెను, హరప్పనా యఁడు కృష్ణమనాయనివలెను గనిపించిరి. కడచిపోయినకాలము తిరిగి పచ్చిన ట్లుండెను. గోపన్నకు దగ్గుతెర వచ్చెను.

అందఱును గలసి యాలయములోనికిఁ బోయిరి. మొదట సుబ్రహ్మణ్యస్వామిని, దరువాత నాగేశ్వరస్వామిని, దరువాత వేణు గోపాలస్వామిని వర్ణించిరి. దేవాలయములో ధర్మారావు 'మందం మందం మధురనిశదై ర్వేణు మా ఫారయంతం' అని కంఠమెత్తి గానముచేసెను. అతనికిఁ దనచిన్ననాఁడు కనులకుఁ గట్టిన ట్లుండెను. గోపన్నకు, ధర్మారావునకుఁ దమయొడఱు తమకుఁ దెలియలేదు. రాత్రికి గోపన్న భోజనము చేయలేదు. మఱునాఁడు తెల్లవాటిన తరు వాతఁ గోటలో గోపన్న చనిపోయినట్లు తెలిసెను. హరప్ప యశనికి దహనసంస్కారములు చేయించెను. 'ఎవని కెచ్చటఁ జావు వ్రాసి యున్నదో తెనియదు. అతఁడు నే నెక్కడను జావను; సుబ్బన్న పేటలోఁగాని జావ నన్నట్లు చూడుఁడు- వచ్చి మఱల నిచటఁగాని చావలేడు. కృష్ణమనాయనిబదులు హరప్పనాయని జూచి మఱీచచ్చి నాఁడు. ఒక్కొక్క యనుబంధము తెచ్చరానిది' అని నలుగురు నాల్గువిధాల ననుకొనిరి.

ధర్మారావుమాత్రము గోపన్న సంస్కారము జరిగినంతసేపు మనసులో 'నల్లనివాఁడు' పద్యము చదువుకొంచునే యుండెను. ధర్మారా వచటనుండి యింటికిఁ బోయెను. రామేశ్వరశాస్త్రి తల్లి మంచమువద్దఁ గూర్చుండెను. అప్పటికి రెండుజాములైనది. ధర్మారావు కుమారునితో 'నాయనా! మీ యమ్మకు రెండవసారి మంది చ్చితివా' యనెను. శాస్త్రి 'యిచ్చితిని. అమ్మ నిన్నటికన్న నేఁడు మఱియు లేవలే కున్నది' యనెను. ధర్మారావు 'మఱి నిన్నటికి నేటి కెంతివారయున్నది?' యనెను.

నాంచారమ్మయు రాజేశ్వరుఁడును సుబ్బన్న పేటలోనే విలిచిపోయిరి. కల్యాణములై నమఱునాఁటినుండి యరుంధతి లేవలేక పోయెను. అందుచే వారిరువురు నిచటనే నిలచిపోయిరి. రథంతరి

ప్రొద్దున, సాయంకాలమున రెండుపూటలును వచ్చును; తోడికోడలిని జూచును. ఇరువురును గలసి దేవదాసినిగుఱించియే యూహించుకొనుచుందురు. అరుంధతిని వైద్యుఁడు మాటాడవద్దన్నాఁడు ఆమె యెప్పుడును మాటాడును. ధర్మారావు 'నిన్ను వైద్యుఁడు బలవద్దన్నాఁడు; విశ్రాంతి తీసికొమ్మన్నాఁడు. నీవు కదలితివి. శ్రాంతి తీసికొంటివి. కల్యాణము పదిదినములు నిద్ర యన్నది యెఱుఁగవు. చివర కిట్లయితివి. ఇప్పుడు వల దన్నకొలఁది మాటాడుచుంటివి. ఇదివఱకు దేహములోని నెత్తురు, మాంసము పాడుచేసికొంటివా? ఇప్పు డూపిరితిత్తులు పాడుచేసికొనుము, అనెను. ఆమె 'మీరుకూడ నన్ను బాధించుఁడు. మీరువచ్చి యోదార్పుమాటలు మాటాడుటకు బదులు నన్ను సాదించుఁడు. నేను బ్రదికినట్లే' యని కన్నీరు పెట్టుకొనును. ధర్మారావు పోయి దగ్గఱఁగూర్చుండి కన్నీరు తుడిచి యోదార్చినఁగాని యామెయుద్యేగ ముఁపశమిల్లదు. ఈ లోపుగా నామెగుండెలోని షది నెత్తురుబా ట్లుడికిపోవును. ధర్మారావు భోజనముచేసెను. చేయుచు 'పిల్లవానికి మధ్యాహ్నము భోజనము పెట్టితివా' యనెను. నాంచారమ్మ 'నేను రమ్మన్నచో వాఁడురాఁడు. నాల్గునాళ్ళనుండి మధ్యాహ్నము భోజనము మానివేసెను. ఎప్పుడును దల్లివద్దఁ గూర్చుండుట, యామెకు వేళకు మందిచ్చుట— ఇదియే వాఁడు చేయుచున్న పని' అనెను. తండ్రి పిలిచి, కుమాగునకుఁ దనతోఁబాటు భోజనము పెట్టెను. అతఁడు భోజనముచేయుచు 'ప్రొద్దున రాజేశ్వరశాస్త్రిగారు వచ్చినారు. అమ్మస్థితి యంత కంతకు చిడిపోవుచున్న దనియే యన్నారు' అనెను.

ధర్మారావు 'అట్లన్నచోఁగాని మీయమ్మ మాటాడకుండ దని యన్నారు. నిన్నటికన్న నెమ్మదిగా నున్నది. నేను చూడలేదా?' యనెను.

సాయంవేళఁ గుమారస్వామి వచ్చెను. 'మాస్టరుగారూ! నే నెచ్చటనో యొకచోట నుద్యోగము చేయకున్నచో సాగునట్లులేదు. ఇప్పుడు మాసంసారము వేతే పెట్టితిమికదా! ఏరోజున కారోజు గడ్డుగానే జరుగుచున్నది' అనెను.

ధర్మారావు-మఱి వారు సెలవులలో జీతమిత్తు మనఁగా వల
దంటి వాయెను. వా రే మున్నది? ఎక్కడి కక్కడికే నయము.
వారు మానివేసిరి. రెండు నెలలైతరువారె రావలసిన యిబ్బంది
నిప్పుడే యింటికిఁ బిలిచితివి. మంగమ్మ యేమైన నిచ్చునేమో కను
గొనకపోతివా? కుమార- మఱి యింతవఱకు నాల్గువేళ్ళు నోట
లోనికిఁ బోవుచున్నవనఁగా నెట్లు పోవుచున్నవి? ఆమె యింతవఱకు
నా కిచ్చిన సొమ్మునకు లెక్కయు, బద్దను లేదు. 'పోలీ పోలీ,
నీభోగ మెన్నాళ్లే మనఁగా మాయత్త మాలపల్లివెళ్ళి వచ్చువఱకు'
నన్నట్లు తొమ్మిది నెలలు వందవంద తెచ్చితిని. ఇప్పుడు మఱల
గొడ్డెత్తు పడ్డది. ధర్మా- నీ వీ యుపన్యాసకవృత్తి నవలంబించ లేవు.
కొంచెము స్వాతంత్ర్యభావ మన్నవాని నీ సంస్థలు చేరనీయవు.
ఎచ్చటనైనఁ బ్రతికలలోఁ జేరరాదా? ఈ యూరిలో వామనరావు
పత్రికాలయములో నుద్యోగ మిచ్చునేమో చూచి రమ్ము. అతఁడు
దేశమునందుఁ బేరుమోసినవాఁడుకదా! చాలవిద్యావంతుఁ డని
చెప్పుదురు. చాల గొప్పభావములు కలవాఁడట. ఆయనవద్దకుఁ
బోయి యడుగుము. కుమార- మీరు చెప్పినచో నిచ్చును. ధర్మా-
నేను చెప్పినచో నిచ్చునా? నే నెవరను? హరప్పగారికి మంత్రినా?
పిచ్చివాఁడా! వారికి సిఫార్సులుచేయుటకు మనము పనికిరాము.
కుమార- ఆయన వామనమూర్తి. నే నచ్చటికి వెళ్ళిన తరువాత
'ఇంతింతై వటుఁ డింతయై మఱియు తా నింతై నభోవీధిపై' నంత
యగునేమో! ధర్మా- నీకు జిన్నజమీందారీ యుండవలసినది. ఆ
దేవునకు బుద్ధిలేకపోయెను. కుమార- అప్పుడు లేదు సరే, యిప్పు
డైనను దెచ్చుకొనరాదా? ధర్మా - నీ మొగముగాని, నేఁడు
మంచిది- పాడ్యమి, బుధవారము. నేఁడు శతభిష, నీకు మిత్రతార.
వామనరావుగారివద్దకుఁ బోయి రమ్ము. వచ్చి యేమన్నాఁడో చెప్పి
పోమ్ము. కుమారస్వామి వెడలిపోయెను. ధర్మారా వరుంధతివద్దకుఁ
బోయెను. అరుంధతి - మీ రెప్పుడు నటునిటు తిరిగెదరుగాని,
నావద్దఁ గొంచెము సేపైనఁ గూర్చుండరాదా?

ధర్మారా వామెవద్దఁ గూర్చుండెను. అరుంధతి 'నే డెందు
చేతనో కాళ్ళు తీసికొనిపోవుచున్నవి' యనెను. ధర్మారా వామెపాద

సంవాహనము చేసెను. అరుంధతి 'చాలు లెండు. నా కిది యొక పాపమా?' యనెను. ధర్మారావు 'పాప మేమిటి? మా అక్కగా రున్నదిగనుక సరిపోయినది. లేకపోయినచో వంటకూడ నేనే చేసి పెట్టవలయునుగదా!' అనెను. అరుంధతి కన్నీరుపెట్టుకొనెను. ధర్మారావు 'నీ వింత యలుపగుండెదానవు గనుకనే వ్యాధి తగ్గుటలేదు. వ్యాధియే యెక్కువవేడి. నీమనస్సులో నీహృదయములో నున్న యింత వేడికి దానికి సరిపోయినది' అనెను. రామేశ్వరశాస్త్రి బయటికి బోయెను.

అరుం—పిల్లవాడు బెంగపెట్టుకొనుచున్నాడు. గోజును సాయంకాలములందు మాత్రమే చూడుకొనుటకుఁ బోవును. తక్కిన యెల్లవేళల నన్నే యంటిపెట్టుకొని కూర్చుండును. నేను మఱొకలా గైనచో వానిబదు కేమగుచు? ధర్మా—మఱొకలాగున కావు. రాజశేఖరశాస్త్రిగారు ఇప్పిసట్లు చేయుమా. నన్నుఁ బ్రక్కను కూర్చుండు మనిన దిందు కనియా? అరుం—సరే, మాట్లాడను లెండి. తరువాత నైదునిమిషములు గడచెను. అరుం—రంగపురము పోవుటయుఁ బెట్టెతెచ్చుటయు నింక లేదుగాఁబోలు! ధర్మా—మాట్లాడక యూరకుండుట నీకు జేతనగునా? నీకు జిన్నప్పడు వస పోసి రాయెను. అరుం—అవును, మఱి. అప్పటికి ఆసుపత్రులు లేవు. ధర్మా—వాగక నోరుమూసికొనుము. అరుం—మీ రెదురుగాఁ గూర్చుండి మాట్లాడవద్దనఁగా మాట్లాడకుండుట యెట్లు? ధర్మా—నేను నిన్ను మాట్లాడు మన్నానా? అరుం—మీ రనలేదు. నా ప్రాణ మూరకుండ లేకున్నది.

ధర్మారావు పోయి యామెచిక్కినచెకిళ్ళమీఁదఁ జేయివైచి నిమిరి 'నే నట్లట్ల పోయివచ్చెదను. నీవు కన్నులుమూసికొని పరుండుము! ప్రొద్దుక్రింకినంతనే నాయనవచ్చి మందిచ్చు'నని వెడలి పోయెను. పోవుచున్నభర్తవెనుకనే యరుంధతిచూపు ప్రసరించెను. అతఁడు వెనుకనుండి యెంత సుందరముగా నున్నాడు! ప్రొద్దుక్రింకిన తరువాతఁ గుమారస్వామి వచ్చెను. ధర్మారావు 'కాయా, పండా?' యనెను.

కుమార—పండేకాని యెక్కువగుజాలేదు. ధర్మా—నీ వింత వాక్చమత్కృతి కలవాడవు. సురగుతియు మౌదవాక్కు నగు లోకమునకు నీ వర్థము కావు. ప్రత్యగమైన బుద్ధివైభవమువలన నీ నాక్కు చమత్కృతమతి యని నవకు తెలిసికొనఁగలుగుదురు? నీ హృదయములోని మంచితన మెవరికిని దెలియదు. స్నిగ్ధముకాని హృదయముకల లోకము నీవాక్చమత్కృతి పరమసుకుమారమైన మనస్సూచి యని తెలియక యది దుష్టత్వ ముచుకొనుచు. ఏదియైన నర్థ మగుట కష్టగదా! కుమార—అందుకనియే కాళిదాసాదులు తిక్కనాదు లైనమహాకవులకుఁ దత్ప్రతిమానులైన మీరుచు దిక్కులే కున్నది. కాళిదాసు కవితకు - మర్వాఖ్యావిషమూర్ఛితకు - మల్లి నాథుఁడు సంజీవిపోసెను. తిక్కనాదులకనిన దేశమున మర్వాఖ్యా విషమూర్ఛిత యైపోయినది. దానికి మీరు సంజీవి పోయవలయును. ధర్మా—అసలుకథ యేమో చెప్పుము! కుమార-కట్టె, కొట్టె, తెచ్చె- మూఁడుమాటలలోనె నైపోయినది. నేను పోయి 'అయ్యా! మీ పత్రికాలయములో నా కుద్యోగ మిత్తురా?' యని యడిగితిని. వామనరావుగారు 'మీ రిదివఱకు నూటపాతిక తెచ్చితిరి. మేము మీ కేమి యాయఁగల' మనిరి. నేను 'మీయిష్టమువచ్చినంత యిం' డంటిని. ఆయన నమలి ననులి 'నలువదిరూక లిత్తు' ననెను. నేను వెంటనే యొప్పుకొంటిని. ఆయన 'ముప్పదియై దని యైన నన్నాము కా' దనుకొన్నాఁడేమో! ధర్మా—తేపటినుంచి రమ్మన్నాఁడా? కుమార—ఆ. ధర్మా-తేపు నుంచిదే. కృష్ణపాద్యమి, శుక్ల విదియలు మంచివి. నీవుకుబరమమిత్రతార. తేపుప్రొద్దుననే పోయిప్రవేశించుము. అదృష్టవంతుఁడవోయి. చిట్టిశ్యామల దొరినది; చిట్టిముద్యోగము దొరికినది! కుమార—చిట్టి ధర్మారావుదొరకలేదా? ధర్మా— అవును. దొరకినాఁడు నాపేరు పాడుచేసినావు. కుమార— మీ అబ్బాయికన్న మా అబ్బాయియే నయమండోయి. మీ అబ్బాయి కన్నలు పెట్టుకొని యా పదిదినములు గిరికవంక నదేశనిగాఁ జూచి నాఁడు. మా అబ్బాయి చక్కఁగా నారోగ్యముకొఱకు నాబుజము మీఁది నిద్రపోయినాఁడు! వట్టిమూఁఢుఁడు. నృత్య మెట్లున్నదిరా యని యడుగఁగా 'నాన్న, అత్త' అన్నాఁడు. మాటలు సరిగా

రానిదే. ధర్మా—ఏమి మురిసిపోవుచున్నావు? కుమార—కాకిపిల్ల కాకికి ముద్దు, సీతాపతికిఁ గొడుకంట. వాఁడు కల్యాణములకు రా లేదేమి? ధర్మా—నేను వానిమాటయే మఱచిపోయినాను. కుమార—వానికిఁ జక్కఁగా సంస్కృతము చెప్పినారుకదా! నాకుఁ గల్యాణములు చూపించినారు. అరుంధతిగారి కెట్లున్నది? ధర్మా—ఎట్లున్నది! గిరిక మూఁడునెలలన్నదంట. ఒక నెలలో సగము గడచినది. కుమార—తరువాత నెప్పుదించువా? ధర్మా—నెమ్మదించురు! ఓయీ! ప్రాణము లెప్పుడై నను పోయెడివే! బ్రదికి యున్నన్నివాళ్ళు మనముదరిపాటు భూమ్యాకాశములు పట్టుట లేదు. ఒక్కసంగతి చూచితివా? మనుజుఁడు సర్వార్థమునందుః బ్రవర్తించుటకు భగవంతుఁడు జ్ఞాపక ముండనక్కఱ లేదు. తనకు జా వున్నదని తెలిసికొన్నచోఁ జాలును. 'వ్యాఘ్రీవ తిష్ఠతి జరా పరితర్జయంతీ' యన్నాఁడు, పాపము, భర్తృహరి. కుమార—నా కెప్పుడు సచ్చట ననుమానము. ఆఁడుపులి మీఁదఁబడి చంపక భయపెట్టుట యేమిటి? ధర్మా—అదియా! పులి రెండురకములు! ఒకటి మనిసిమాంసము రుచి యెఱిగినది; రెండవది మృగములనుమాత్రమే వేసికొనిపోవునది ఒకసారి మనిసిమాంసమెఱిగినతరువాత పులి దారి కడ్డమే రాదు. మఱియొకజంతువును దినదు. మనుజులు నడచు దారిప్రక్క నేపాద మాటునో పొంచియుండి మనిసిని ముందుపోనిచ్చి వెరుకనుండి మీఁదికిదూఁకి చంపి తినును. మనిసిమాంసము తినియెఱుగనిపులికి మనిసి యన్నచో భయము. అడవిలో మనము దారివెంటఁ బోవుచు న్నప్పుడు పులి దారిలోఁ గూర్చుండుట తటస్థించెనా, యది తప్పు కొని పోదు. మనుజుఁడుకూడ నట్లే నిలఁబడవలయును. అది నోరు తెఱచి గాండ్రించుచు దోఁకచుట్టుమని లేపి నేలపై గొట్టుచు ముందునకు వెరుకకు దూఁకుచు మనుష్యుని జిత్రవిచిత్రముగా బెదరించును. మనిసి పిఱికిపడి పాటిపోవుట, భయపడి కేకలువేయుట మొదలైనవి చేసెనా, మీఁదఁబడి పీకివేయును. ధైర్యముచేత నిలువఁ ద్రొక్కుకొని తానుగూడ బెదరించి యఱచి దానిని గగ్గోలుపెఱెనా' కొంతవేళ కదియే పోవును. 'వ్యాఘ్రీవ తిష్ఠతి జరా పరితర్జయంతీ, అను మాటలో నెంత యనుభవ మున్నదో చూడుము. కుమార—

అనుభవములేకుండ వ్రాసఁదగినది ప్రణయకవిత్వ మొకటియే. ధర్మా—ప్రొద్దు పోయినది. తేవుప్రొద్దుఁ బోయి యుద్యోగముగోఁ బ్రవేశింతువుకదా ! కుమార—ఎందుకుఁ బ్రవేశించను ? తెలిసివచ్చినదికదా ! ధర్మా—అనుటయేకాని నమ్మకము లేదు. కుమార—తేపటికి భయము లేదు. ఈ యుద్యోగముగూడ నట్లే యగునేమో చెప్పలేనుగాని, ప్రస్తుతముగో వచ్చినయెద్దడి లేకు.

కుమారస్వామి పత్రికాలయముగో జేరినతరువాత నెలదినములు గడచెను. వామనరావు చాల విద్యాధికుఁ డని దేశమునఁ బేరు. కుమారస్వామి కదియంతయు మిథ్యాకీర్తిగాఁ దోఁచెను. బయట సామాన్యజను లెట్టి స్వలాభపరాయణులై యుండిరో, యీ యుపదేష్టలైన పత్రికాధిపతులు నట్లే కనిపించిరి. వామనరావుగారి పత్రికపేరు 'త్రిలోకి.' త్రిలోకి సర్వవర్తమానములు చెప్పును. ఒక నాఁడు వామనరావుగారు 'లేక మనఁగాఁ జూపు త్రిలోకి యనఁగా మూడుదృష్టులు కలది. శివాకృతి యన్నమాట. ఒకకంటియందు హాలాహల మున్నదన్నమాట' యనెను. కుమారస్వామి 'లేక యేమి? మన కిష్టములేనివానిని చువము పట్టుకొని వాఁ డెంతవాఁడైనను మహారాక్షసుడుగాఁ గనిపింపజేయమా?' అనెను. వామన—అవును. అది ధర్మము. శివుఁడుమాత్రము త్రిపురాసురుల నెందుకు దహించెను? వారు కంచుకోటలు కట్టిరి. వా రెంత నాగరకులో! శివుఁ డార్కుఁడు. వారు ద్రావిడులు. ఆర్యులు ద్రావిడులను జంపి వారి నాగరకతకు భస్మము చేసిరి. రావణాసురుఁడు, హిరణ్యకశిపుఁడు మొదలైనవా రందఱును దస్యులు. వారిని రామాదులైన యార్యులు తమ అభిప్రాయములకు వ్యతిరేకముగా నున్నా రనియేకదా వధించినది? కుమార—నే నట్లు చదువుకొన లేదు. వామన—అన్నట్లుగా మీకు ధర్మారావుగారుకదా గురువు ! మీ రెట్లు చదువుకొన్నారు ? కుమార—'గతానుగతికో లోకః న లోకః పారమార్థికః' మీ రందఱును గలిసి యొకసిద్ధాంతము లేవదీసిరి. నేను కాదని యేమి ప్రయోజనము ? వామన—మీ రే మనెదరో చెప్పరాదా ? కుమార—రాక్షసులు చాలమంది బ్రాహ్మణులు, వారు నిత్యాగ్నిహోతులు. అంజనేయఁడు లంకలోఁ దిరుగుచు దెల్లవాలువేళ రాక్షసులు, వేద

ములు పఠించుచుండఁగా విన్నాఁడట. వారు ద్రావిడు లగుట యెట్లు పొసఁగునో తెలియలేదు. వామన-రాక్షసులు బ్రాహ్మణులా? నే నెప్పుడును వినలేదు. కుమార—అవును. లోకమందఱు నిట్లే విమర్శింతురు. మఱియొకనాఁడు కుమారస్వామి పత్రికాలయములోఁ గూర్చుండియుండఁగా వామనరావుగారు, వారివెంట మఱియిద్దరు హాణవిద్యాధికులును వచ్చిరి. వామనరావు బక్కపలుచనివాఁడు. జడిగిండరంగు. పొడుగైన క్రాపింగు, ఉత్తరీయము ధరించఁడు. అయిన వచ్చి కుర్చీలోఁ గూర్చుండెను.

కుమారస్వామి—వచ్చిన వ్యాసము లన్నియు నధ్యాన్నముగా నున్నవి. ఒక్కనికిని భాష రాదు, ఒక్కఁడును సరిగా నూహించలేడు. దేశములోఁ బ్రావాహికముగానున్న యభిప్రాయములనువాని యిష్టమువచ్చినట్లు సమకూర్చి చేపలబుట్టలల్లినట్లు వ్యాసములున్నవి. ఇవి యే మని ప్రకటించవలయును? వామన—మీరు ప్రతిదానికిని వ్యతిరేకమే చెప్పెదరు. లోకములోనున్న యభిప్రాయములు కాదనుటకు మన మెవ్వరము? ‘రాజానుమతో ధర్మః’ అన్నాఁడు. ఇప్పుడు ‘లోకానుమతో ధర్మః’ అనవలయును. కుమార—అట్లయినచోఁ బత్రికయంతయు వట్టిబూతులబుంగ యగును. వామన—మీకు నేను చెప్పనది తెలియలేదు. లోకమును మించిన ధర్మము లేదు. మీవేదములు, మీశాస్త్రములు తీసి యట్టె పెట్టుఁడు. ప్రజాశక్తి వృద్ధియగుచున్నది. మేము మడికట్టుకొంటి మని చుట్టుచు గోడలుగట్టుకొని కూర్చుండురోజు లైపోయినవి. ఆ దుర్గములన్నియు గొడ్డళ్ళతో భేదించుచుదినములు వచ్చినవి. భాష, సరళము, మతము - కొంత మంది ప్రత్యేకవ్యక్తులు చేరి మేము వీరికి నధికారులమని చెప్పుటకు వీలులేదు. లోకమున కిష్టమైన మతమే యుండవలయును. సంఘము నట్లే మాటిపోవును. భాషలోఁగూడ మీ సమాసములు గిమాసములు పనికిరావు. లోకమున కంతకు సుగ్రాహ్య మగునట్లుండవలయును. మన మిచ్చట నెందుకుఁ గూర్చుంటిమి? ప్రజాభిప్రాయమును లోకమునకుఁ దెలియఁజేయుటకేకాని, మనయభిప్రాయములు ప్రజలనెత్తిపై రుద్దుటకుఁ గాదు. ప్రజాస్వామికము వృద్ధి పొందుచున్నది. ఇది యొక మహారథము. ఈ రథము ప్రళయవేగ

ముతోఁ బరువెత్తుచున్నది. దానికిందఁ బడి యెవరైనఁ జత్తురా, చావనిండు. మాకు దయలేదు.

వామనరావు వెంటచున్న యిర్వురును వామనరావువద్ద సెలవు తీసికొని వెడలిపోయిరి. అందులో నొకఁడు “చూచితివా, వామన రావుగా రెంత మహానుభావుఁడో? ఎంత గొప్పవక్త, ఎటువంటి భావములు కలవాఁడు” అనెను. రెండవవాఁడు, ‘లేకపోయినచో నింతప్రతిష్ఠ యూరకే వచ్చునా?’ అనెను.

ఆనాటి సాయంకాలమున కుమారస్వామి వామనరావువద్దకుఁ బోయి ‘అయ్యా! మీసంఘము, మతములమాట యట్లుంచుఁడు. ఈభాష చూడుఁడు. గోడ అని వ్రాయుటకు గేడ యని వ్రాయును. కౌముదిలో లేని రూపములన్నియు నితఁడు కల్పించెను. ఏమి గతి’ యనెను. వామనరావు ‘కొట్టివేసి తప్పులన్నియు దిద్దు’ డనెను. కుమార- ప్రజాభిప్రాయమున కెదురు నడుపు మందురా? వామన- అది ప్రొద్దుటియుపన్యాసము. సామాన్యప్రజ కేమి తెలియును? వా రెప్పుడును మనము చెప్పినట్లు నడువవలసినదే. మనము ప్రజాభి ప్రాయప్రకారము నడచుచున్నట్లు చూపించవలయును. లేకపోయినచో మనబండి నడువదు.

కుమారస్వామి ‘ప్రొద్దుటి యుపన్యాసతత్త్వ మిదియా’ యను కొనెను. అనుకొని ‘ప్రొద్దుటి యిద్దఱును మీరు చెప్పినదంతయు నిజమే యనుకొన్నారు కాబోలును’ అనెను. వామన- అనుకొనవల యును. అనుకొనుటకే యట్లు చెప్పినది. రాత్రి కుమారస్వామిని మంగమ్మ తనయింటికి రమ్మని కబురంపించెను. కుమారస్వామి వెళ్లెను. అచ్చట రాధాపతియు, రంగావధానియు వచ్చియుండిరి. ఒకయిరువదియేండ్ల కుఱ్ఱవాఁడు - పరమాధునికుఁడు నడుమఁ గూర్చుండియుండెను. మంగమ్మ - వచ్చితివా? ఆ కుఱ్ఱవాఁ డున్నాడే, ఆయన ప్రేతములతో మాట్లాడును అనెను. కుమార- ప్రేతములతో మాట్లాడుట యేమిటి? ప్రేతములు మాట్లాడవే! మంగమ్మ - ఆ కుఱ్ఱవానిపేరు - మురారి. కుమార- ఏదీ మాట్లాడు మచుఁడు, చూతము. రాధాపతి- ఈయన చిన్నధర్మారావుగాఁ దయారయినాడే! కుమార- ఆయన మాయింటిలో నున్నాఁడు.

మంగమ్మ నవ్వి “కుమారస్వామికొడుగునకు ధర్మారావుగారి పేరు పెట్టినాడు” అనెను. కుమార- మీ యనాథశరణాలయ మెట్లున్నది? రంగావధాని - అనాథ లందఱును బోయిరి. ఇప్పు డొక్క యనాథయే మిగిలియున్నది. ఆ యనాథ రాధాపతి. కుమార- ప్రేతము తో మాట్లాడు మనుడు. రాధా- దానికిఁ జాలతదంగ మున్నది. ఒక ముక్కాళిపీట యున్నది. దానిమీద వ్రేళ్ళు పెట్టుకొని యొకరు కూర్చుండియుందురు. మనము ప్రశ్న వేసినచో కాగితముమీద నా ప్రశ్నకు, ప్రేతము వచ్చి సమాధానము వ్రాయును. కుమార- మనకుఁ గనిపించకుండ వచ్చి వ్రాసిపోవునా? మురారి- ఈ బల్ల మీద నాచేతు లుండును. ఆ చేతులు వ్రాయును. కుమార- ఆ చేతు లప్పుడు మీవి కావు కాబోలు! ముక్కాళిపీటఁ దీసికొని రండు. ఆలాంతరు దానిమీదనండి తీయుడు. మురారి - ఆ పీట కాదండీ! దానికొఱకు వేతె పీట యున్నది. కుమార- అది మీరు చేయించితిరా? మురారి- వైనుండి వచ్చినది! దానిఖరీదు తొమ్మిది రూపాయలు. కుమార- ఈ విద్య యీ ముక్కాళిపీట లమ్మువాఁడేనా, లోకమునందు వ్యాపింపఁ జేసినది? రాధా - మీయుద్దేశ్య మిదియంతయు నబద్ధ మనియా? కుమార- అది కాదండీ! ఇది వర్తక సరళి. మన దేశమ లోఁ బచ్చిగడ్డి యెక్క వగా దొరకు ననకొండు. మనక్రింద నొకయిలరదేశ మున్నది. అప్పుడు మన మేమి చేయుదుము? పచ్చిగడ్డిలో విల మిన్ ‘జడ్’ లేకపోయిన‘వై’ యేదో యున్నదని చెప్పి వారిదేశమన కీ గడ్డి యెగుమతిచేయదము. మనదేశపుఁ బెద్దవైద్యులు దానిలోఁ బ్రాణాధారబీజము లున్నవని ప్రశంసా పత్రములు వ్రాయుదురుగాదా! ఒక పెద్ద యాహారతత్వవేత్త పరిశోధనచేసి యందులో నది యున్నదని కనిపెట్టును. ఈ గడ్డి సీసాలలో కెక్కించి పంపింతుము. ఇది వర్తకపుసరళి. రాధా- చెప్పితినికదా! కుమార- అవునండీ. నేను మీ మొఱుగనా? మురారి- మీరు చెప్పినదానికి దీనికి నేమి సంబంధము? కుమార- ఆ సంబంధము తేలికగాఁ దెలియునది కాదు. మురారి- నే నీనాఁ డుత్సాహముగా లేను. ఈరాత్రి యది చేయను. మంగమ్మ- ఇంతవఱకుఁ జేయుదు

నంటివిగదా! రంగా- మురారీ! భయములేదోయి. ఆయన నవ్వుచు నట్లు మాట్లాడునుగాని చాలమంచివాడు.

మురారి బల్ల తెచ్చి దానిముందుఁ గూర్చుండెను.

మురారి - ఎవరిని బిలుపుమందురు? రాధా- బాలగంగాధర తిలకుగారిని బిలుపుము. కుమార- ఆయనను కాదుగాని, మాంధాత చక్రవర్తిని బిలుపుమనుము. మురారి—మీ కంతయు వెక్కిరింతగా నున్నదే! కుమార- వెక్కిరింత యేమిటి? మాంధాత చచ్చిపోయి నాడండీ! మీరు చచ్చిపోయినవారిని బిలుతురుకదా! మురారి- చచ్చిపోయి చాల దినము లైనచో వారు రారు. రాధా— ఈ యూరిలో సీమధ్య నొక బోగముది చనిపోయినదట. అది చాల భక్తురాలటే. దానిని బిలుపుము. కుమారస్వామి వంగమ్మవంకఁ జూచెను.

మంగమ్మ—బోగముది యనాథశరణాలయము పెట్టినవారి కన్నఁ జెడిపోలేను. మిక్కిలును నేను నెఱుగుదను. మీ శరణాలయ మునకువచ్చు స్త్రీల నెఱుఁగుదను. మీరందఱును మనఃస్థులు కారని చెప్పవచ్చును. మీ కాశ్రయముగా ఇంగ్లీషుచదువున్నదిగనుక బ్రదికిపోవుచున్నారు. నోటికి వచ్చిన స్త్రైలు మాటాడరాదు. ఆమె బోగముది కాదు. ఆమె నొకవెధవ పిలువనక్కఱలేదు. రంగావ— అది యేమి టమ్మా! అంత కోపము వచ్చినది? మంగమ్మ— కోపమా, మఱియుఁ గోపమా? రాధా—చే నే మన్నాను! ఆమెను బిలుపుమన్నాను. మంగమ్మ—సరే, పిలుపు మనము. మురారి - ఎందుకు లెండు, మీ కంత కోపము వచ్చినచో! మంగమ్మ— ఎందుకనుగాదు, పిలుపుము. నే నొకప్రశ్న వేసెదను. దానికి సమాధానము వ్రాయించుము. సరియైన సమాధానము వచ్చినదా, మీ రందఱును మహానుభావు లని యొప్పుకొందును. లేదా... ..? రంగా— లేకపోయినచో నేమిటి? చెం-పేడనేళ్ళు మురారి- దేవదాసిని బిలిచెను. 'ఆమె వచ్చినది. ప్రశ్న వేయ' మనెను.

కుమార—తల్లీ! సర్పశీర్షహస్త మేమిటో వ్రాయుము. మురారి పిచ్చిగీతలు గీసెను. మంగమ్మ—ఏమి టిది నీ లిలకాయ! నీకు డెలేసినప్రశ్న వేసినచో నేదో బడబడ వ్రాసెదవు. సర్పశీర్ష

హస్త మను పేరై నను నీ వెన్నడును వినియుండలేదు. ఏమి వ్రాసెదవు? రాధా—శాస్త్రవిషయ లడుగఁగూడదు. కుమార—సరియే, తల్లీ! గిరికా! అనాథశరణాలయములో నెంతమందియున్నారో చెప్పుము.

తరువాత రాధాపతియుఁ గుమారస్వామియుఁ బోట్లాడుకొనిరి. కుమారస్వామి 'రాధాపతీ! మీరు పెద్దవారు కదాయని మాటలు మిగులకుఁడు. నీకువచ్చినచదు వెంత? నీ వెంత? నేనుకవిత్వమువ్రాయుట లేదనియా? నీవు కవి వని నాదగ్గఱ నిక్కకుము. తెలుఁగుదేశము గొడ్డువోయినది గనుక నీ వొక కవి వైనావు. నేను మరియాదగా మాటాడుచుండఁగా నీవు హద్దుమీటి మాటాడుట యెందుకు? నీ వీక్షుద్రవిద్య తెచ్చితివి. అది వట్టి బూరుగుకాయ యని నేనుచూపితిని. దానికి నీకుఁ గోప మెందుకు? వా రేదో ధనము సంపాదించుటకు ముక్కాళిపీటలని పెట్టిరి. ఈపీట యర్థరూపాయి యిచ్చి యిచ్చట చేయించవచ్చును. దీనికిఁ దొమ్మిదిరూపాయలు ఖరీదు. అసలు తల మనకు లేదుగా! ఉన్నదంతయు జుట్టే. కారము మొదలైన గృహ క్రీడలవంటివే యివియును పావలావస్తువు పదిరూపాయలకుఁ బైనుండి తెప్పించుకొనవలయును. ఏమైన నన్నచో 'నీ కాయ్య యిచ్చట దొరకదు. మనవాండ్లు చేసినచో నీసాపు (Finish) రాదు.' అది సమాధానము' అనెను.

అందఱు సర్దిరి. రంగవధాని రాధాపతితో 'మాటలు మిగులుట యెందు' కనెను. కొంతసేపటికి వానవెలిసెను.

మఱునాఁడు కుమారస్వామి పత్రికాలయమునకుఁబోయెను. వామనరావు పెట్టుబడిదారుల సంఘములు, పెట్టుబడినిగుఱించి పెద్ద సంపాదకీయము వ్రాసెను. 'లోకమంతయు 'క్యాపిటలిజము' మీఁద నడచిపోవుచున్నది. దరిదురిలను బిండి ధనవంతులు ధనవంతు లగుచున్నారు. లోకమునఁ బేదవారిసంఖ్యయెక్కువై పోవుచున్నది. ఒక మహాప్రళయము రాఁబోవుచున్నది. తూరుపునఁ దోకచుక్క పొడిచినది. లిసిడాసులో విల్లను చెప్పినట్లు మూఁడుతలలగొడ్డలివచ్చి పైని ఒడఁబోవుచున్నది. అదియే త్రిశూఁము. సత్త్వరజస్తమోగుణముల వికారము. ఈ త్రిసంఖ్యను జూచి లోకము గడగడలాడవలయును.

ధనవంతులయొక్కయు, బెట్టుబడిదారులయొక్కయు మంచిరోజులై పోయినవి. ఓ ధనవంతులారా! మీరింక నెన్నదినములు పేదవారల కడుపులపైఁ గొట్టెదను? వారియొద్దలో దరిద్రదేవత తాండవించుచున్నది. మీరు సుఖముగా సోఫాలపైఁ బండుకొని ఎలెక్ట్రిక్ విసనకట్టలతో వచ్చిన మలయమారుతములతోఁ గులుకుచున్నారు. ఇప్పుడైనను గన్నులు తెఱువుఁడు. నేత్రములు విప్పి చూడుఁడు! అక్షులను విప్పారఁజేయుఁడు. త్రిగుణాత్మకమైన శక్తి ప్రపంచమున విజృంభించుచున్నది. దానినే హిందువులు బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరులన్నారు. క్రైస్తవులు హోలీ ఫోస్టు దేవుఁడు క్రీస్తవారు. చూచితిరా గొల్లపల్లిలో వడ్రంగియింటిలో ప్రభు పుదయించినాఁడు. ఎక్కడెక్కడనో యున్న ఫేరసీ లతనిని జూమటకు వచ్చిరి. కన్నులు తెఱువుఁడు, తెఱువుఁడు' అని వ్రాసెను. కుమారస్వామి దానిని జూచి 'యిది యేమో ఫోరముగా నున్నదే' యనుకొనెను. అతఁడు వామన రావుగారివద్దకుఁబోయి 'అయ్యా! ఇందులో నొకచాని కొకఁడు సంబంధము లేకుండ నున్నది. అచ్చువేయించుమందురా' యనెను. వామన రావు మొగము ముడుచుకొని 'యేమి సంబంధము లేదు?' అని ప్రశ్నించెను.

కుమార—మొదట భావములమాట యిట్లుంచి యిది చూడుఁడు. మలయమారుతము మలయపర్వతముమీఁదినుండి వచ్చునుగాని యెలెక్ట్రిక్ విసనకట్టలనుండి రాదు. కొన్ని శబ్దములలోని తప్పులు దిద్దితిని. 'దరిద్రదేవత' యనరాదు. దారిద్ర్యదేవత యనవలయును. వామన—మఱిభావములలో నేమి తప్పులు? కుమార—మూఁడు తలల గొడ్డలి యేమిటి? బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరు లేమిటి? మఱల ట్రినిటీ యేమిటి? ఆధునికపరిశోధన పిచ్చితలలు వేయుచున్నది. ట్రినిటీకిని సత్వరజస్తమోగుణములకును సంబంధము లేదు. ట్రినిటీ సత్వరజస్తమోగుణాశ్రయము కాదు. ఇట్లు వ్రాయుటవలన దేశమునందు భావసాంకర్య మేర్పడును. వామన—ట్రినిటీలో సత్వరజస్తమోగుణము లేల లేవు? కుమార—ఈ సిద్ధాంతమును క్రైస్తవమతాచార్యు లొప్పుకొందురా? వామన—వా రొప్పుకొనకపోయినచో నా యర్థము లేదని యెట్లు? కుమార—సత్వరజస్తమోగుణముల

వలన సృష్టిస్థితి లయములు జరుగుచున్నవి. అందుకని యీ గుణము లేర్పడినవి. త్రినితీవలన నట్లు జరుగుచున్నదా? వారి కాప్రత్యేక విభాగజ్ఞానమేలేదు. వారికిఁ దద్గుణజ్ఞానమే యున్నచో వాచీసంఘమును, వారిమతమును సరిగా మన సంఘమతములవలెనే యుండెడివి. భిన్న మతసంఘములయందలి భేదములు వాని ప్రధానసూత్రములయందలి భేదములచేతఁ గలిగినవికాని వెంపలిచెట్టు మొలచినట్లు మొలవలేదు. వామన—పరవాలేదు. అచ్చువేయించుడు.

అది యచ్చుపడినది. మఱువాఁడు కుమారస్వామి వీధిలోఁ జనుచుండగా నొకరు కనిపించి, “నిన్నటి మీపత్రికలోని సంపాదకీయ మెంతబాగుగా నున్నది? వామనరావుగారు పెద్ద పండితుఁడు! ఏమి యలంకారములు! ఏమి సర్వమతసామరస్యము! పండితులు, పండితు లందురు! ఆయన యేమి స్టైలు (Style) వ్రాయుచు. అటువంటి శయ్య వ్రాసిన పండితుని జూపించుము” అనెను.

కుమార ‘అవును. చాల పండితులు. మెచ్చుకొనువాఁడు లేని పండిత్య మేమి రాణించును? మీవంటి పెద్ద లున్నారు గనుకనే యాయన మేధావిత్వము రాణించుచున్నది” యనెను. ఆతఁ ‘డందు కనియే మీపత్రిక కింతమంది చందాదారు లున్నారు. వామనరావు గారు వేదవేదాంగములు, సర్వమతములు, శిల్పము, భరతము, సర్వవిద్యలసారము తెలిసినవాఁడు’ అనెను.

కుమార— “అవును. పుల్య ఉమామహేశ్వరశాస్త్రిగారు ధర్మశాస్త్రములును, రాయఁడుశాస్త్రిలుగారు వ్యాకరణశాస్త్ర మును, వడలి లక్ష్మీనారాయణ శాస్త్రిగారు వేదార్థమును, గూచిపూఁడి వెంపటి వేంకటనారాయణగారు భరతమును వామనరావుగారివద్దనే నేర్చుకొని రఁట. బలుసు పాపయ్య శాస్త్రిగారు చచ్చిపోయిరిగనుక వామనరావుగారివద్ద శుశూషా యోగ్యత తప్పినది.” అతఁడు—“ఏదో వెక్కిరించుచున్నట్లు న్నారే!” కుమార— “శ్రీరామరామ” అని వెడలిపోయెను. పత్రికాలయములో నక్షరములు కూర్చువాఁ డొక్కఁ డుండెను. వాఁడు కడచినయాత్రేండ్ల నుండియు నచటఁ బనిచేయుచుండెను. వానికి మొదట రెండురూపాయల జీత మిచ్చిరి. ఇప్పు డాఱురూపాయల జీతము. వాఁడు ముద్ర

కాలయములోని యన్నిపనులు చేయఁగలఁడు. తనకు నెనిమిదిరూకలు చేయు మని పదిరోజులనుండి వామనరావుగారి నడుగుచుండెను. కుమారస్వామి నాశ్రయించుచుండెను. కుమారస్వామి వామనరావు గారితోఁ జెప్పెను: 'అయ్యా! వాఁడు పేదవాఁడు. వాఁడును, వాని ముసలిశల్లియు నాటరూకలమీఁద బ్రదుకవలయును.' వామన— అవునండీ! మనిసికి నెలకు మూడురూకలకన్న నెక్కువ యెందుకు? వాండ్లాతలో బ్రదుకఁగలరు. ఎక్కువ యిచ్చినచో వారు దుర్వ్యయము చేయుదురు. మనము వారికిఁ జెడ్డయలవాటులు నేర్పినవార మగుదుము. కుమార— ఒక వేళ దుర్వ్యయముచేయుదు రనుకొనుఁడు! వాఁడు 'శ్రీ డాగర్సు' కొనఁడుగదా! పరదేశములనుండి వందలు వేలుపెట్టి, పనికిరాని విలాసము కొఱకైన వస్తువులు కొనలేఁడు కదా!

వామనరావు తూష్టిభావము వహించెను. వామనరావు తమ్ముఁడున్నాడు. అతఁడు ఇంగ్లాండుపోయి రెండుమూఁడు పరీక్షలు తప్పి వచ్చెను. అచట నిరుపదివేలు స్వర్వగుమెయిప్పుకు దానధర్మములు చేసినచ్చెను. ఆయన "శ్రీ డాగర్సు" కాని త్రాగఁడు. ఆయనకు కాఫీపొడియు నింగ్లాండునుండియే రావలయును. వామనరావు మొగము నల్లపడెను.

కుమార— అయ్యా! వానికి రెండురూపాయలు దయచేయించ వలయును. నిన్ననేకదా పెట్టుబడిదారులమీఁదఁ బెద్దసంపాదకీయము వ్రాసితిమి. మన పత్రికాలయమునూడ పెట్టుబడిక్రిందనే వచ్చుచున్నది. మీకు సాలునకుఁ బన్నెండువేల రూపాయలు మిగులుచున్నవి. నెలకు వేయిరూపాయలు. కలెక్టరుగారి జీతముకదా! వామనరావు మాటాడలేదు. వానికి జీత మెక్కువ యాయనులేదు.

ఒకనాఁడు కుమారస్వామి సాయంకాలము పికారుగాఁ గాలేజీకిఁ జోయెను. కాలేజీ లప్పుడే కొత్తగాఁ దెరిచిరి. ఇదివఱకుఁ గుమారస్వామితోఁబనిచేసిన మహోపాధ్యాయుఁడొకఁడు, తెలుఁగు ఎం. ఏ. పేరు రామచంద్రరావు— ఆయన యింగ్లాండునకుఁ బోవుచుండెను. కుమారస్వామి "యెందు" కని యడిగెను.

రామచంద్రరావు - డాక్టరుపరీక్ష చదువుటకుఁ బోవు చున్నాను. కుమార- ఎందులో డాక్టరు? రామ- తెలుఁగుపరిశోధన శాఖలో. కుమార- తెలుఁగుపరిశోధన కింగ్లాండు పోవుచున్నారా? టిబెట్టు పోరాదా? ఈ మాటతో రామచంద్రరావునకుఁ గోపము వచ్చి 'ఏమయ్యా! అట్లు మాట్లాడెదవు? నీ తలతిక్క యింకను వదలలేదే' యనెను. కుమార- తలతిక్క వదలినది. తోఁకతిక్క పట్టుకొన్నది. మీరు పోయి పదివే లింగ్లాండులో ఖర్చుపెట్టి రండు. ఓడవర్తకులకుఁ గే విడు. ఆ దేశపుప్రజలకుఁ బదివేలు జదివించి రండు. ఇచ్చటికి వచ్చి నెల కైదువందలో యాటువందలో రోజులు బాగుండినచోఁ బదివందలో- తిండిలేని హిందూదేశప్రజలడబ్బు జీతముపుచ్చుకొనుఁడు. ఎలుక యెంతసేపటికిని తన్నవైపునకే త్రవ్వు కొను నన్నట్లున్నది. పూర్వము మనదేశీయులు వ్యక్తిగతవేదాంత మునే వృద్ధిచేసిరి; జాతీయత, సర్వసమత్వము మొదలైన విశాలభావ ములు పెంపొందించలే దనిరి. మీరు చూడుడు: ఎంతసేపటికి వ్యక్తి సంపద్వృద్ధికోసము మాచుచున్నారు; జాతీయసంపన్నాశనముకొరకే చూచుచున్నారు.

చుట్టుపట్లనున్న వారందఱును కుమారస్వామిని విపరీతపుమనిసి యనిరి. ఆయనమాత్ర "మతఁడు చెప్పినది ప్రత్యక్షరము నిజము. కాల మట్లున్నది" యనెను. ఒకనాఁడు వామనరావుగారు శారదా బిల్లుచుగుఱించి దీర్ఘముగా వ్రాసిరి. ప్రాత హిందూమతాచారము లన్నింటిని దూషించిరి. బ్రాహ్మణులను యథేచ్ఛముగా నిందించిరి. కుమారస్వామి 'ఏమండీ! దోషములన్నియు బ్రాహ్మణులే చేసిరా? ఇంక నెవరును జేయలేదా?' యనెను. వామనరావు 'అది యొక పాలసీ. అనఁగా లౌక్యపుటెత్తు. ఈ కాలములో నీవు శాగుపడ వలయుననినచో బ్రాహ్మణులను దిట్టవలయును. అప్పుడు నీపత్రిక నందఱును గొందురు" అనెను. ఆ వ్రాసినదానికి నొకపూర్వాచార పరాయణుఁడు సమాధానము వ్రాసి పంపించెను. వామనరావుగారి వాదమంతయు ఖండించెను. వామనరా వా వ్యాసము వణఁగఁ ద్రొక్కెను. కుమారస్వామి 'యిది న్యాయము కాదండీ! ఆయనది

ప్రకటించి మీరు మఱల దానిని ఖండించు' డనెను. వామనరావు దానిని బుట్టదాఖలుచేసి ముసిముసినవ్వులు నవ్వెను.

కుమారస్వామి - అతఁ డీ సమాధాన మింకొక పత్రికలోఁ బ్రకటించును వామన - అట్లు వీలులేదు. నాపత్రికలో నే నితర పత్రికలకు వ్యతిరేకమైనది వ్రాయుట లేదుకదా! పత్రికాధిపతి లొకరిమీఁద నొకరు వ్రాయరు. కుమార- బాగుగా నున్నది! మీరందఱును గలిసి గూడుపుఠాణియా? మీకు నచ్చినభావమే తప్ప మఱియొకటిస్పష్టిలో నుండరా దన్నమాట. మీకు విరోధి మైనవానిని బత్రికలనిండఁ దిట్టిపోయుదురు. ఇష్టమైనవానిని బనికి మాలినవాఁడైనను నాకాశమున కెత్తివేయుదురు. ఒక మహాకవి మి మ్మాశ్చయించఁడు. అతని యూరురు, బేరును లోక మెఱుఁగ రాదు. ఒక క్షుద్రుఁడు మీ పెంటఁబడి తిరుగును. వానికన్న గొప్ప వాఁడు లేఁ డని సంపాదకీయములో వ్రాయుదురు. మీరందఱు నిట్టివారై యుండఁగా నింగ్లండులోని డై హార్డుపత్రికలన్నియు రాజ కీమవిషయములలో నొక్కరీతిగానే వ్రాయు నని మీకు గోల యెందుకు? పత్రికలుకూడ రాజకీయములో నొకభాగ మాయెను. ఇంగ్లండులో నది సెకండ్ స్టేట్. ఇక్కడ నది వీలైనంత స్టేట్. సత్య మునకు స్థానములేదు. మీరు తెలుఁగుకవిని బైకి రాసేయరు. ఇంగ్లీ షులో నెవఁడో యొకఁడు గీకును. వానిని బట్టుకొని తెలుఁగు రబీంద్రనాథ్, ఆంధ్ర హరీంద్రనాథ్ అందురు. మీపత్రికాధిపతు లందఱును జక్కగాఁ జదువుకొనరు. చదువుకొన్నవారు పనికిరారు. నాకుఁ దెలిసినంతవఱకు మీ కే విషయమును సరిగాఁ దెలియదు. అఱవవారి కూటువలె పుచ్చుకాకరకాయ ముక్కలు, తోటకూర కాడఁలు, ఎండిపోయిన బీజకాయలు- మీ సరు కిది. వామన- డైలులోని దేవతాపులుసువలె నుండునందురా? కుమార- అందులో మేకులు, తాలుగూడ నుండునుగదా! వామన- మాలోను నున్నవి. కుమార- మీకు వేయేండ్లాయుర్దాయము! వామన- ఎందుకు? కుమార- అప్పటికిఁగాని మీరు చేయుచున్న లోకపుమరమ్మోసు పూర్తి కాదు. వామన- అంతదూర మక్కఱలేదు. ఇంక నొక్క యిరువది యేండ్లలో దేశమంతయు మాయుద్దేశ్యము ప్రకారమే

యుండును. ఆనాటి మధ్యాహ్నము కుమారస్వామి యేదియో వ్రాయుచుండఁగా నొకపురుషుఁడు మూఁడుజేబులనిండ కాగితపు కట్టలు గ్రుక్కుకొని, లోనికి వచ్చి, వామనరావుగారికి నమస్కారముచేసి కుమారస్వామివద్దఁ గూర్చుండెను. కుమారస్వామి యిది నట కతనిని కొద్దిగా నెఱుఁగును? “ఏదో పనిమీఁద వచ్చినా” రనెను.

పురుషుఁడు— నేను భీమాకంపెనీకి వజంటును. తమరిని మా కంపెనీలో రెండువేలకు భీమావేయవలయు నని యడుగుటకు వచ్చినాను. కుమార—నేను చేయను. పురు— ఎందుచేత? భీమా యెటు వంటి దనుకొన్నారు? మనము ముసలివాండ్ర మైనచో లాభించును. సంపాదించునప్పుడు నిల్వచేయనిచో నెప్పుడు చేయుదుము? కుమార— భీమా మంచిదే! కాని మీపద్ధతులు బాగుగా లేవు. వై ద్యశరీక్ష కుఁడు, కార్యదర్శి మొదలైనవేర్లు పెట్టుకొని మీరందఱుచు వేలకు వేలు తినుచున్నారు. కష్టపడి ఎం. ఏ. ప్యాసైనచో వందరూపాయ లీయరు. ఫిప్తుఫారము లెప్పి మీయేజెంట్లు నెలకు నాలుగైదువందలు సంపాదించుచున్నారు. వడ్డీలు, కమిషనులు, ఫోరములైన జీతములు వీనితో ప్రిమియము లెక్కువైపోయి, లోకమునకు లాభముకన్న నష్టమే యెక్కువగుచున్నది. పురు— మఱి యందఱును బ్రదుక వలదా? కుమార— చచ్చిపో మృతలేదు. తిండికిఁ జాలినంత తీసి కొనుఁడు. మోటారుకార్లకు భోగములకు పేదవారిచేత భీమాచేయించి వారిధన మేల మీరు భోగించవలయును? నేను చేయను. వ్రాసి కొనుచున్నాను. దయచేసి వెళ్లుఁడు.”

పురుషుఁడు వామనరావువంకఁ జూచెను. వామనరావు నవ్వి ‘లాభములే’ దని పెదవి విఱచెను. పురుషుఁడు ‘నెలపు తీసికొందు’నని లేచెను. కుమారస్వామి తలయెత్తిచూచెను. పురుషుఁడు ‘మీరు మాకన్న మొండి’ యనెను. కుమారస్వామి నవ్వెను. ఆ సమయమున నొక యాత్రుడు వజల నాశాంకురములు తేగి “అయ్యా! మా కంపెనీ రెండువేలకు భీమావేయవలెదఁడి. బాంబాయిలో నెన్నికంపెనీలు లేవు? వా రెండరు సత్లే” యనెను.

కుమార—ఇదికూడ వాదనలో భాగమేనా యేమి? కవిత్వములోఁ దప్పలు వ్రాసి ప్రయోగములు చూపించిన ట్లున్నది. ఆ ప్రయోగములైన నెవరివి? ఎడ్ల రామదాసువి, వీరబ్రహ్మకవివి!

జ్యేష్ఠబహుళామావాస్య వచ్చెను. కుమారస్వామికి ఎడమకన్నదలెను. అతఁడు వామనరావుగారితో 'అయ్యా! ఎడమకన్నదలెను' అనెను.

వామన—వేడిచేసినదేమో! కుమార—అది చేయనక్కఱలేదు. ఒడలిలోపల మాటలలోన నున్నదియే యది. వామన—అది జీవశక్తి లక్షణము. మీయందు వ్యతిరేకప్రవృత్తి యున్నది. అది యొకరకమైన సాధన. కుమార—పొట్ట చేతితోఁ బుచ్చుకొని క్షుద్బాధతోఁ గామక్రోధములు మేళవించి బ్రదుకుచున్న బ్రదుకొక సాధన. వేదము లట్లన లేదు. వామన—వేదములకు మనవారికి సరిగా సర్థము తెలియలేదు. పాశ్చాత్యులు పరిశోధనలుచేసి కొన్నికొన్ని మనవారికిఁ దెలియని శబ్దార్థములు చక్కగా నిర్ణయించిరి.

అ మాటలో నే పురపాలకసంఘసేవకుఁడు వృత్తిప న్నడుగుటకు వచ్చెను.

కుమార—ఎవరు మీరు! సేవకుఁడు—అయ్యా! తమరు వృత్తిపన్న రూపాయ బేడ యాయవలయును. కుమార— నే నుద్యోగము లేక తిరిగినన్నాళ్ళు నన్నుఁ బోషించినవాఁ డెవఁడను లేడు. నేను సంపాదించుకొనుచుండఁగా మీకు వృత్తిప న్నెందుకు? వామన—అది యేమి టండీ? అర్థికశాస్త్రము మూలముట్టుగాఁ ద్రవ్వవేయుచున్నారే! స్వవాధ్యుషిల్లు పుస్తకము చదువలేదా? మీ కసలు ప్రధాననూత్రములే తెలియలేదు. కుమార—తెలియనిది నాకు గాదు. నావద్ద వృత్తిపన్ను పుచ్చుకొనుట మీ కెంతవిధియో, వృత్తి లేనివారికి వృత్తిచూపించుట యంతవిధి. మీయార్థికశాస్త్రములో నిది యుండదు. వచ్చుచున్న చోటినుండి రానీయుటయేకాని లేని చోటఁ జలికించరు. సర్వజగత్కల్యాణ మని వ్రాయుడు దిదియేస? ధనవంతు లందఱికిని గల్యాణము జగత్కల్యాణము. నేను నమ్మినను. వామన—మీజీతమునుండి కొద్దుద్వారా తీసికొనఁబడెను కుమార— నే నుద్యోగమే మానిపెసెదను. వామనరావు నవ్వెను. కుమార—

ఇందున్న దోషము చూపించుట కనుచున్నానుగాని, నిజముగా మానను. ఈ పద్ధతిలో నున్న కృతకత్వమిది. తిండిలేనివానికి దిండి చూపించడు. ఉన్నవానివద్ద వడివేసి లాగుచున్నాడు. వామన—నిజమే! మీ యంత తీక్షణముగా నెవ రాలోచింతురు? మేఱల నొకవారములో రమ్మని పురపాలకీయుని బంపించిరి. వామన— అతడు వచ్చి మనప్రసంగము చెబుపెను. కుమార - మీరు చెప్పిన దేమిటి? వేదార్థము పాశ్చాత్యులే బాగుగా నెఱుఁగుదు రనియా? అంత బాగుగాఁ దెలిసినచో మనమతములోఁ గలియ లే దేమి? వామన - అది వే తిది వేఱు. కుమార - మెతుకులు వేఱు, మజ్జిగ వేఱు వలెనా? వామన - వారు పరిశోధనచేసిరి. పూర్వులకన్న విషయము షరిశీలించుటకుఁ బాశ్చాత్యుల కెక్కువ మార్గము లున్నవి. కుమార - పైలాలజీ నేనను జదివినాను. అది యంతయు నొక కృతకసృష్టి. అనవసరమై కల్పన. మనచదువులు మనకు వారే చెప్పిన ట్లుండుటకుఁ బన్నిన పన్నుగడ. ఆనందమునకు గాని విద్య దేనికి? ఈ పైలాలజీవలన వేదములకుఁ గ్రోత్తయర్థములు రావు. ప్రత్యక్షముగాఁ గనబడుచున్నది జీతములో నెక్కువ డబ్బులు గిట్టుచుండుట. వామన - విద్యారణ్యునకు వేదము కొన్ని చోట్ల సర్థము కాలేదు. ఇప్పు డున్నంత పరిశోధన యప్పుడు జరుగ లేదు కనుక నాయనకుఁ దెలియలేదు.

కుమారస్వామి సమాధానము చెప్పక యేదో వ్రాసికొను చుండెను. అయిదు నిమిషములైన తరువాత నొకయుత్తరము తీసి కొనివచ్చి వామనరావుగారిచేతి కిచ్చెను. తనదారిని దాను పోయెను. ఆ యుత్తర మిది : “షహరాజశ్రీ వామనరావుగారుగారికి, విధే యుండు కుమారస్వామి నమస్కారములు - అయ్యా! మీరు చాల సత్పురుషులు. ప్రతికాధిపతులలో మీవంటి విజయ వంతు లుండరు. దానికి మీరు నాతో నీ నెలనాళ్లును మిత్రులతో వలెఁ బ్రసంగించుటయే సత్య విచ్ఛిన్నము. నేను చాలసార్లు ప్రసంగములో మీకుఁ గట్టమ కూడఁ గలిగించియుంటిని. అది నాకుఁ దెలియను. మీరు దానినిగూడ నోర్చియుండిరి.

‘నే నొక విపరీతప్రకృతిని. నాకు నీలోకమార్గమునకు లగించు నట్లు లేదు. నా కీ నాటి ప్రతివిషయము పేదవానిప్రాణమునకు విరోధముగా, సత్యమునకు విరోధముగాఁ గనపడుచున్నది. ఇది నా మనసులో నున్న దోషమేమో తెలియదు. నేను ముఖ్యఁ గొన్నా ఖ్యాతిఁ చవలయును.

‘ఈ నెలనాళ్ళు నా కనేకములగు క్రొత్తవిషయములు తెలిసినవి. ప్రతికావిషయములందు సమగ్రదృష్టి కలిగినది. ‘దూరస్వ పర్వతాకారం సమీపస్యచ బర్బర’ అన్నట్లున్నది. తమరన్నచో నిదివఱకు నాకు మహాభిప్రాయ ముండెడిది. తమశీలమును, మంచి తనమును నేను కన్నుల కద్దుకొనుచున్నాను. కాని ప్రతిక యనిన తోడనే మీభావములు పొందెను వై పరీత్యమునకు నాకుఁ గష్టము తోఁచినది. నేను కులహీనురాలిని బెండ్లిచేసికొన్నాను. ఆ సంగతి నాకుఁ దెలియును. అది నాకర్మముతో వ్రాసియున్నది. కాని యే మహాత్మునిపుణ్యసంపర్కమునో నామనస్సు సనాతనమార్గము నభిలషించుచున్నది. పూర్వపద్ధతులందుఁ గొన్నిదోషములు కనిపించుచున్నవి. ఆధునికపద్ధతులయందు దానికన్న నెక్కువదోషములు కనిపించుచున్నవి. ఇది దోషబహుళముగా నున్నది.

‘ఏది యెట్లన్నను మనవేదార్థము శ్రీ విద్యారణ్యులకన్న నెవనికో యెక్కువతెలియునరుట నేనువిని సహించలేకపోయితిని. అట్టి మాటలుకూడ వినవలసినస్థితి యీ దేశమునకు వచ్చినదికదా యని మాత్రమే దిగులు. అట్లు చదువుట విద్యలో నొకభాగమైనది. ఎవఁడు తప్పించుకొనఁగలఁడు? చదువఁగా చదువఁగాఁ బ్రతిదియు మనస్సున కిష్టముగానే కనిపించును. అదియే విమరుఁడనను—

‘పాపంబులు కర్జము లవి, యేపునఁ జేయంగ నవియు నింపగుధర్మ వ్యాపారంబు లకార్యము, లై పరిణతిఁబొందెనేని నట్టుల చెల్లున్.

‘ఇది ధృతరాష్ట్రునకు విడుదుఁడుపదేశించిన నీతి. పాపములు, అసత్యములు - మాటిమాటికి వీనితోనే సంపర్కముకలిగినచో నవి మనస్సున కిష్టముగానే యుండును. పరిచితము లయ్యును నాకుమాత్ర మేలకో యిష్టము కావు. వేదార్థము భారతదేశమునఁబుట్టినవానికిఁ దెలియవలయును. సంప్రదాయమైనయర్థము పదుల కెట్లు తెలియును?

ఉపజ్ఞ వేఱు, సంప్రదాయము వేఱు. ఒకపండితుఁడు స్వోపజ్ఞచేతఁ బాతంజలి యోగసూత్రమునకు, వేదాంతశాస్త్రమునకు, మహా భాష్యమునకుఁ బ్రతిదినము శిష్యులకుఁ బాఠములు చెప్పుచుండెడి వాఁడట. పాఠ మారంభించఁగనే యొకమహాసర్పము వచ్చి పడగ విప్పి వినుచుండెడిదట. ఆయన ప్రారంభించుచుఁ బ్రతిరోజున 'నిరర్థ కశ్చేత్ దశ-' అర్థములేనిచోఁ గాటువేయుము అని ప్రతిజ్ఞచేసి పాఠము చెప్పుచుండెనట. ఒకనాఁ డాయన 'అసంప్రదాయ శ్చేత్ దశ' యన్నాడట. పాము కాటు వేసినది. ఆయన చనిపోయెను. ఇప్పటికిని వేదాంతపాఠము చదువుకొనుచున్నప్పుడు పండితులు వస్త్రముతోఁ బాదములదాకఁ గప్పుకొని చదువుదురు. సంప్ర దాయమైన, ఒక మహానాగరకతకు మూలసూత్రములైన భావము లెంత ప్రధానమైనవో సంప్రదాయముకూడ నంత ప్రధానమైనది. ఈ నాటి మనసాస్థలు చూడుడు! లోపల నంతయు బోలు. అన్నియు నింగ్లండులోని సంస్థల కనుకరణములు. ఈ సంస్థలనుండి యింగ్లీషు వారిసంప్రదాయము తీసివేయుడు! వాని యథార్థ స్వరూపము గోచరించును. మీరు సనాతనమతసంప్రదాయములను ఛేదించ నెంచుచున్నారు. ఇన్ని కంతులు కోసితనిగాని నా కంతియంత నొప్పిలే దన్నాడట. మీ యల్పసంస్థలసంప్రదాయమున వ్యతి రేకముగా నడచిచో, మీరు మనిసిజీవితముజీవితము నాశనముచేయు చున్నారే! ఒక మహాసంప్రదాయమును మహార్థవంతమైనదానిని లోకక్షేమంకరమైనదానిని మీరు చంపుటకెట్లు ప్రయత్నించు చున్నారు? ఇదివఱకే చాలవఱకుఁ జంపిరి.

'ఇది నారాజీవామాగా నంగీకరించుడు. మీ రధికారియు నేను సేవకుఁడుగా లేము. అది మీ యుదారతయే, ఆ యుదారతకు వేయి నమస్కారములు.

'నేను కొన్నాళ్లు లుద్యోగముచేయక యింటివద్దనుండి యీ మార్గములకు ననుగుణముగా నామనస్సు తిరుగుటకు సాధనచేసి కొనెదను. చేతనైనచో సరే, మఱియొకచోటికైనఁబోయి బ్రదికెదను. చేతగానిచో నంతకన్నను సరే, పరమశివుఁ డుండనే యుండెను, పాపములతోఁ బాటు ప్రాణములగూడఁ దుడుచుకొనిపోవును.

‘ప్రభు స్త్వం దీనానాం ఖలు పరమబంధుః పశుపతే!
 ప్రముఖ్యోహం తేషా మపి కిముత బంధుత్వ మనయోః
 త్వయైవ తుంతవ్యా శ్శివ మదపరాధాశ్చ సకలాః
 ప్రయత్నా త్కర్తవ్యం మదవన మయం బంధుసరణిః.

‘అని నిత్యమును శివుని నే ధ్యానించుకొందును. నా యీ
 పెద్దయుత్తరముతో మీ కాలము చాల వ్యయము చేసితి నేమో !
 తుమించవలయును. భవద్విధేయుఁడు, కుమారస్వామి.’

వామనరావు పుత్తరము రెండుమూఁడుసార్లు చదివెను. ఇ
 ట్లనుకొనెను: ‘ఆయన చాలమంచివాఁడు. కాని ప్రవాహమున కెదురీ
 దుచున్నాడు. కాలము ప్రవాహము వంటిది; ఎదురీదినవానిని
 సముద్రమునకే తీసుకొనిపోవును. ఆ యీదుచున్నవాఁ డెట్టివాఁ డని
 విచారించును. ఆయన యీ నెలనా శ్చిచట నుండుటవలన నాకుఁ
 గొంతమేలు జరుగకపోలేదు. దీని కేమి ప్రత్యుపకృతిఁజేయుదును?’
 ఈ సద్భావన మొకనిముస ముండెను.

ముప్పదియొకటవ అధ్యాయము

అమాధ శుద్ధపత్తి. రాత్రి జాముపొద్దు పోయిన తరువాత చీకట్లు వచ్చెను. కుమారస్వామి మంగమ్మలు ధర్మారావుగారి యింటి నుండి కలిసిపోవుచుండిరి.

కుమార—రెండు రోజులనుండి మీ రింటిలో నుండుటలేదట! ఎచ్చటికిఁ బోయితిరి? మంగ—తేపు పొద్దునఁ జెప్పెదను. కుమార స్వామి నిలుచుండి “మీరు చెప్పకపోయినచో నే నిచ్చటనుండి కదలను. ఈరాత్రి నిద్దుర పట్టవలవా?” అనెను. మంగమ్మ—నీకే నయముకదా! కుమార—ఆఁ, నయమే. శ్యామల వట్టి బండనిద్దుర పోవును. మంగమ్మ—ఇక రా, పోదము. కుమార—మీ రెచ్చటకు వెళ్ళితిరో చెప్పనిదే! మంగమ్మ—నీవు రాకపోయినచో నేను వెళ్ళు చున్నాను. కుమార—దారిలో నెవరైన కూనీచేసి యా చేతిగాజులు లాగు కొనెదగు. మంగమ్మ—తక్కిన యాస్తి యున్నదికదా! కుమార—ఎవరికి? రాధాపతికా? మంగ—అతఁ డెవరు నాయాస్తి తినుటకు? కుమార—నీయాస్తి యెవరు తిందురేమి? మంగ—తేపు పొద్దునఁ జెప్పెదను. కుమార—విల్లు వ్రాయించితి వేమి? అందు కనియా నిన్నమొన్న నింటలేనిది? ఎవరికి వ్రాయించితివి? నీయాస్తి నా కేమియు నక్కఱలేదు. కాని వాలినిమాత్రము నా కిచ్చిపొమ్ము. మంగ—నీ మనస్సులో వాలి, సుగ్రీవుఁడు... కుమార—అంగదుఁడు, సుషేణుఁడు, నలుడు, జాంబవంతుఁడు... మంగమ్మ నవ్వెను. కుమార—ఆస్తి యెవరికి వ్రాసితి వేమి? మంగ—తేపుప్రొద్దునఁ జెప్పెదను. కుమార—నాకసలు చెప్పనేయక్కఱలేదు. నీ వెవరికి వ్రాసికొన్నచో నా కేమి? దేవదాసి యుత్సవములుచేయుట కేమైన వ్రాసితివా? కబీరు సమూహగట్టి యామెను బూజించుచున్నాఁడు. ఆమె నృత్య మెఱిగిన ప్రతిజీవియు నచ్చటికిఁ బోవుచున్నది. ప్రతి వైశాఖపూర్ణి మనాఁడు పెద్దయుత్సవమును జేయుటకు నీయాస్తి యామెపేర వ్రాసి చనిపొమ్ము. మోక్షము వచ్చును.

మంగమ్మ నిలుచుండి కుమారస్వామివంక నిదానించి చూచెను. కుమార—చీకటిలో నేను కనిపించుచున్నానుకాదూ! నేను చాల నందగాడను. వెన్నెలవలె ధగధగలాడిపోవుచున్నాను కాదూ! మంగ—వెన్నెలవెండిది. నీవుబంగారమవు. కుమార—కొడుకు నన్నట్లును చున్నావు. నేను నీకుకొడుకుగానుండుటకొప్పుకోను. మాయమ్మండ్రుగా నీవెందుకు? మంగ—మఱి, నే నేమికావలయును, నీకు? కుమార—మంగమ్మవే కావలయును. మఱి యిం కేదియైనను నా కిష్టములేదు. మంగమ్మయు, వాలియుఁ బ్రత్యేకముగాఁ గనిపించవలయును. మంగ—నేను చనిపోకముందు ని న్నొకసారి ముద్దుపెట్టుకొని చనిపోవలయునని యున్నది. కుమార—నీవు చనిపోయినతరువాతఁగూడ నాముద్దు వెంటనే రావలయును గాబోలు! దానిపేరే కోతి యందురు. మంగ—నీ యిష్టము. వారు యింటికిఁ జేరిరి. సప్తమినాఁడుప్రాద్దున మంగమ్మ కుమారస్వామియింటికిఁ బోయెను.

శ్యామల—ఆ నెలవాళ్ళ యుద్యోగము నలువదిరూపాయలు తెచ్చినది. ఈ యాటు రోజులలోననే దానిని వాడివేసితిరి. నిన్న మట్టుకు నిన్న పిల్లవానికిఁ బాతికరూపాయలు పెట్టి మూడుచక్రముల పైకిలు కొన్నారు. ఇంక నింటిలో దమ్మిడిలేదు. నేను వలదని నెత్తిన నోరుపెట్టుకొని మోగితిని. నామాట వినినఁగా! కుమార—నేను స్త్రీస్వాతంత్ర్య మొప్పుకొనను. మంగ—బయటి కొప్పుకోనన్న వారు లోపలఁ గుక్కినపేలు. శ్యామల—కొంద టింటిలో దెబ్బలుతిని ఘీంకారములు కొట్టెదరు. కుమార—మన డిప్యూటీ కలెక్టరుగారి వలెనా? శ్యామల—అంతదూరము పో నేల? మంగ—కుమార స్వామిని నీవే తన్నుచుంటివా యేమి? కుమార—మొన్న తన్నిన దమ్మా! ఇదిగో నొప్పి బుగ్గ నింకను పోలేదు. మంగ—బుగ్గ మీదఁ దన్నెదరా? కుమార—ఏమే శ్యామలా తన్నెదరా, కొఱికెదరా? శ్యామల—సరసము బాగుగా నున్నది. క్రొత్తవారు లేదు, ప్రాతవారు లేదు! మంగ—నేను కొద్దిరోజులలో నీయూరు వదలిపోవుచున్నాను. శ్యామల—ఎచ్చటికి? కాశికా? కుమార—కాదు, గయకు. మంగ—నే నీ ప్రాద్దున నెందుకు వచ్చితిని? కుమార—మాయింటిలో దమ్మిడి లేదు. ఇవ్వేళనుండి కాఫీగూడఁ

గాచుకొనము. మఱి యెందుకు వచ్చితివో? మంగ - రాత్రిమాట జ్ఞాపకములేదా? కుమార - నా బుగ్గ యిదివఱకే నొప్పి పెట్టుచున్నది. నన్ను ముద్దుపెట్టుకొనినాదుంప్రతేంచకుండు. మంగ - అదికాదయ్యా! మొన్న నలుమొన్న నెచ్చటికిఁబోతివని యడిగితివిగదా! కుమార - అది యడిగినది రాత్రి. ఇప్పుడునీవు నాకుఁజెప్పనక్కర లేదు. నేనువిననక్కర లేదు. మంగ - నీకన్న దౌర్భాగ్యుడవు నీవే. కుమార - నే నేమి దౌర్భాగ్యుడను? ఒకసారి నూటపాతికరూపాయల యుద్యోగము పోయినది. ఇంకొకసారి నలువదిరూపాయలయుద్యోగము పోయినది. మంగ - ఇంక నుద్యోగమే కుదురదు. కుమార - నీ యాశీర్వచన బలము! శ్యామల - నిజముగా నాశీర్వచనమే. ఉంచుకోలేని యుద్యోగమును రమ్మని యాశీర్వదించి యేమి ఫలితము? కుమార - నీవు బి. ఏ. పఱకు చదివితివికదా! అది పూర్తిచేసి యెచ్చటనైన నుద్యోగము చేయరాదా? శ్యామల - నా చదువు మానిపించితిరి గదా! కుమార - అవునబ్బా! నా కనుమానము! మంగ - వట్టి యాగమ్మకాకిపిల్లవాడవై పోవుచున్నా వేమి? శ్యామల - మీ కాయన యేది యన్నను ముద్దే. అందు కనియే యాయన సగము చెడిపోవుట. కుమార - సగము చెడిపోయినది శివుండు. మంగ - అట్లు మాటాడుచున్నవానిని జూచినచో ముద్దుగా నుండదా? కుమార - నే నన్నచో నీకు ముద్దేమిటమ్మా! నన్ను వట్టిపసిపిల్ల వానిని జేసివేయుచున్నావు. నీకన్న నేనే పెద్దవాడను. నీ కెన్నేండ్లు చెప్పము. మంగ - ముందు నేను చెప్పినచో నాకన్న నొకటియెక్కువ వేసికొనుటకా? కుమార - నీ వింతకు నెందుకు వచ్చితివో చెప్పము. శ్యామల - ఆవిడ చెప్పనక్కఱలేదు, మీరు విననక్కఱలేదు. మంగ - నేను చనిపోయినతరువాత మీ రిద్దఱును నన్ను జ్ఞాపక ముంచుకొందురా? కుమార - మునుపు బోలెడన్ని దుమ్ములుండెడివి! కావలసి నంత వంటచెఱకు. అప్పుడైనను జచ్చిపోకపోతివి. ఇప్పుడు చచ్చి పోయెదను, చచ్చిపోయెద నన్నచో నెట్లు? ఆఁగుము. కట్టెలయడితికిఁ బోయి యడిగివచ్చెదను. శ్యామల - చూచుచు నూరకుండిన మేయు చుఁబోయె నన్నట్లు బాగుగా నున్నది. కుమార - మధ్య నీ కెందుకు? మంగ - నామూలముగా మీ రిద్దఱును గొట్టుకొనకుండు. కుమార -

నాయంటిలో నది నా కెప్పుడును కొట్టుకొనదు. ద్వారబంధములు మాత్రమే కొట్టుకొనును. మంగ - అవు నది ప్రాతయిల్లు. ద్వార బంధములన్నియు నెత్తు లేవు. మీ రేదైన మేడలో నుండరాదా? కుమార - మ్రొంగ మెతుకులేదు. మీసాలకు సంపెంగనూనె యుట! సరే కాని, శ్యామలా! నీవు పోయి వంటచేయుము. పదిగంటలై నది ఆబిడ కేమి? చిన్నప్పటినుండియుఁ బన్నెండుదాఁటినతరువాత తినుటయే యలవాటు. శ్యామల - నేను చేయను. మీరు పోయిచేయుఁడు. మంగ - అతని కాఁకలి యగుచున్నదేమో? శ్యామల - ఉద్యోగములేనివారి కాఁకలి యెక్కువ. కుమా - నేను వంటచేయుటయేమి? నిన్ను చదువు మానిపించిన దెందు కనుకొన్నావు? ఇదిగో ఇటువంటి మాటలు రాకుండుటకే. మంగమ్మగారూ! మీరు వెళ్ళినఁ గాని యిది మడిగట్టుకొనదు. మంగ - అది కాదయ్యా! నీవు సంపాదించినఁగాని కట్టుకొనదట. కుమార - నే నెక్కడ సంపాదించను? అందుకనియే 'గడ నుడుగు మగని జూచిన నడపీనుఁగు వచ్చెననుచు నగుదురు సుమతీ' అన్నాఁడు. నే నెచ్చటనుండి సంపాదించనమ్మా? మొత్తానికి నవనాగరకపుఁబెండ్లమును జేసికొనరాదు. కులభ్రష్టుఁగాలి నసలు చేసికొనరాదు. శ్యామల - ఆ యూరి కీ యూ రెంతయో యీ యూరి కాయూరు సంత. కుమార - చూచుచు నూరకుందువే మమ్మా! బలే మంగమ్మవు! ని న్నాధారముచేసికొని చూడు మెట్ల నుచున్నదో? మంగ - అవునయ్యా! నీవు సంపాదించవలయును. సంపాదించకున్నచో నామె యీనాఁడు మడియే కట్టుకొనదు. కుమార - మడి? ఆది మీ యింటిలోనిమాట. మేము తినుచుదిఁచుఁ గంచము ముట్టుకొని నెత్తికి గాచుకొనుటయే. మంగ - నా కదియంతయుఁ దెలియదు. నీవు సంపాదించవలయును. ఆమె యన్నము వండవలయును. కుమార - నీవు డబ్బుగలదానవేకదా! శ్యామలకు డబ్బే కదా కావలసినది. నీవు దానికి మగఁడుగా నుండుము! నీ వెచ్చటికో పోయెద ననుచున్నావే, అచ్చటికి నేను పోయివచ్చెదను. మన మిద్దఱిముఁగు మొదట బ్రాహ్మణులలోననే యున్నాముకదా! తరువాత నీ వొకమోస్తరుగాఁ జెడినావు, నే నొకమోస్తరుగాఁ జెడి

నాను” అని కుమారస్వామి చొక్కాయు, నుత్తరీయము వేసికొని బయలుదేరినాడు.

శ్యామల - వంట నిముసములోఁజేసెదను. ఎచ్చటి కాపోవు నది? కుమార - సంపాదించుకొని వచ్చెదను. మంగ - ఎంతో దూరము పోనక్కరలేదు. కుమార - ఏదో యున్నది కథ. నా కేమైన మఱియొక రెండువంద లప్పుపెట్టెదవా యేమిటి?

కుమారస్వామివచ్చి మఱలఁ గూర్చుండి “అ పెండుకుఁగాని నీ వెట్లును లేచిపోవుచున్నావు. నీ వున్న కొంపయు, పదివేలును నా పేర వ్రాసిపోరాదా?” అనెను. మంగమ్మ - నే నున్న యింటిలో నీకుఁ దల తగులును. ఆమేడ యిచ్చెదను, తీసికొమ్ము.

కుమారస్వామి పెదవివిడిచి ‘మేడయైనచోఁ బదివేలు చాలవు. ఇరువదివేలైన నున్నచో గ్రుడ్డిలోమెల్లగా సంసారము చేయవచ్చును’ అనెను. మంగమ్మ ‘సరే తీసికొనుము!’ అని పయ్యె దలో తా నింతవఱకుఁ గనఁబడకుండ దాచియుంచిన రిజిష్టరుచేసిన విల్లు కుమారస్వామిచేతిలోఁ బెట్టెను. ఆతఁ డది మొదటినుండి చివరదాఁకఁ జదువుకొనెను. మేడయు, ముప్పదివేలును కుమార స్వామికి వ్రాయఁబడి యుండెను. పాతికవేలు దేవదాసి యుత్సవము లకు వ్రాయఁబడెను. పాతిక వేలు శ్రీవేణుగోపాలస్వామికి వ్రాయఁ బడెను. తా నున్న చిన్నయిల్లును, సినిమాయును దాను బ్రదికి యున్నంతవఱకుఁ దనది. తనయనంతరము సినిమాహాలు పడఁగొట్టి ధర్మారావుగారు దానియందు వేదపాఠశాల పెట్టవలయును; తానున్న యిల్లు చెంగలొప్పునకుఁ దక్కవలయును. ఈ మరణశాసనము కుమారస్వామి చదువుకొనెను. కూర్చుండి పదినిముసము లాలో చించెను. కూర్చుండికూర్చుండి చివరకు ‘నీవు నన్ను నీ సేవకునిగాఁ జేసికొన్నావా?’ యనెను. మంగమ్మ ‘నాయనా! సేవకునిగాఁ జేసి కొనలేదు. నాజన్మకుఁ బిండతిలోదకములు లేవు. నీవు నీయిష్టము వచ్చినట్లు నీవు జీవించియున్నన్నినాళ్ళు నా కది గడపుము. వుష్కరములలో, మహాయశక్షమలలో, బిత్తదినములలో నూరికే బెజ వాడపోయి యచ్చటమాత్రము నీకుఁదోచినట్లుగా నిన్ని నీళ్ళు వదలుము. ఇంకేమియు నక్కఱలేదు’ అనెను. మువ్వరును నిర్వాకులై

నిశ్చలులై యట్లే కూర్చుండిరి. కోటలోఁ బనునొకండుగంటలు కొట్టిరి. ఎవ రేమి మాటాడవలయునో, మెవరు ముందులేవవలయునో మెవరికిని దెలియలేదు. కుమారస్వాయి మొగమున నున్న తీక్షణతయు, హృదయమున నున్న భారమును గ్రమగ్రమముగాఁ దొలఁగించుకొని యొక్కసారి పకాలు మరి వచ్చి, లేచి నిలుచుండి 'ఓ శ్యామలా! ఇదిగో సంపాదించుకు వచ్చితిని. పోయి వంట చేయు' మనెను. మువ్వరుచు గిలకిల నవ్విరి. చిన్న సర్మారావు వారిమువ్వరి మధ్యకును వచ్చి కిలకిల నవ్వెను. ఒక్కగాలి వీచి దేవాలయములో ధ్వజ స్తంభము గంటలు గణగణ లాడెను దేవదాసికిఁగట్టించిన సమాధిమీదఁ బాలపిట్టలు, పైడిగంటలు, పావురాలు, చిలుకలు, గోరువంకలు కూర్చుండి కిచకిచ కూసెను.

మంగమ్మ రెండుజాముల కింటికిఁ బోయెను. చెంగల్రావు పెట్టెలన్నియు సర్దుచుండెను. మంగమ్మకుఁ గోపము వచ్చినది. 'ఎందుకురా నా పెట్టెలన్నియు సర్దెద' వనెను. వాడు తరతరలాడి 'రంగావధానిగా రుత్తరము వ్రాసినారు, ఇదిగో' యని యిచ్చెను. మంగమ్మ జాబు చదువుకొనుటలోఁ జెంగల్రావుతప్పు మఱచి పోయినది. ఆ యుత్తరము దుఃఖవిషయములతోఁ బ్రారంభించఁ బడెను. మంగమ్మ మొదటివాక్యమునూత్రము చదివినది. అంతలో నామె కొకయూహ వచ్చెను. 'ఇతఁడు నా పెట్టెలు సర్దిన నేమి? నాకుఁ గోప మేల వచ్చినది? ఛీ, ఛీ, నాలోనియాశ చచ్చినది కాదు, అని చెంగల్రావువంకఁ జూచి 'యా పెట్టెలన్నియు నీవు సర్దవచ్చును. చూడవచ్చును. తప్పు లేదు' అని తాను పోయి ముందుచావడిలోఁ గుర్చిపైఁ గూర్చుండి యుత్తరము చదువ నారంభించెను.

“చెన్నపట్టణము, జ్యేష్ఠ శు. ౯.

శ్రీమతి మంగమ్మగారికి, రంగావధాని నమస్కారములు.

మీ కొక విషాదవార్త వ్రాయుచున్నాను. అంతకుముందు మిమ్మును గుఱించి నాకుఁగల గౌరవమును, దానికి హేతువులును సప్రస్తుతమైనను వ్రాయుచున్నందుకు తమిచ్చవలయును. ఈయుత్తరము చెంగల్రావుచేతిలోఁ బడకుండ మీచేతిలోనే పడునని యాశించుచున్నాను. నాకు రెండుమూఁడేండ్లక్రిందనే మిమ్ముఁ

గూర్చిన కొన్ని సంగతులు తెలిసినవి. ఆఠేండ్లక్రిందట మీరు శరణా
 లయములోనికి వచ్చినప్పుడు రాధాపతి నడవిన దౌర్జన్యమంతయు
 నతడే నాతోఁ జెప్పెను. తరువాత కుమారప్పగారు రంగముమీఁద
 మిమ్ముఁ గృత్రిమబుద్ధితోఁ దాఁకుటయు, మీరు వానిని నివారించు
 ట నేను ప్రత్యక్షముఁ జూచిన విషయమే. ఆ తరువాత మే
 మచటనున్న వారముదినములును కుమారప్పయు, రాధాపతియు
 మిమ్ముఁబెట్టిన నిర్బంధనము నే నెఱుఁగుదును. చివరకు వారిని
 .మీనుండి తొలఁగించుటకు నేనే కొంచెము సాధనభూతుఁడై నానని
 కూడ మీకుఁ దెలియును! నే నింటికివచ్చినతరువాత వారిద్దఱి
 నప్పుడే చీవాట్లు పెట్టితిని. మీరు తరువాత నాటకములే మానివేసి
 తిరి. అప్పటినుంచి యింతవఱకు మీకుఁ దెలియకుండఁ గొన్నివిశేష
 ములు జరిగినవి. వానివలన మీ కేమియు నష్టములేదుగనుక మీకు
 వ్రాయనక్కఱలేదు. కాని యొక్కమాట వ్రాయుచున్నాను. రాధా
 పతి మొన్నఁటివఱకు - మొన్నటివఱ కనియే యేలవ్రాయుచున్నా
 ననఁగా మొన్న నతఁడు చనిపోయెను గనుక - మిమ్ము సాధించుటకుఁ
 బ్రయత్నములే చేయుచుండెను. రేపటియుత్తరము కుమారస్వామి
 గారిపేర వ్రాయుచున్నాను. మీరు దానిని దీసికొని చూడవలసినది.
 అది చెంగల్రావుకు దక్కకుండునట్లు చేయుచున్నాను. ఆ రాధా
 పతికి దూరపుఁజాట్ట మొకయామె యున్నది. ఆమె పేరు కస్తూరి.
 ఆమెభర్త పెండ్లియైన పదియవనాఁడే చనిపోయెను. తరువాత
 రెండేండ్ల కామె రజస్వలయ్యెను. ఆ యూరి కొక నాటకసమాజము
 పోగా నందులో నాయకునిపాత్రధరించువానితో నామె లేచిపోయెను.
 అది జరిగి యిప్పటికిఁ బన్నెండేండ్లయినది. రెండు మూడేండ్లక్రింద
 రాధాపతి యామెవద్దకుఁ బోయి 'యేమమ్మా! నీ విట్లుండుట
 మర్యాదగాలేదు. వచ్చి మాశరణాలయములో నుండుము. శరణాల
 యములో నిప్పు డెవ్వరును లేరు. నా కింత గంజి కాఁచిపోయిదువు
 గాని' యని యామెచుట్టును రెండుమూడునెలలు తిరిగెను. ఆయంచు
 కొన్నవానికి నామెకుఁ బోట్లాటవచ్చి యామె యితనితో వచ్చెను.
 వచ్చినతరువాత వారిద్దఱునుగలిసి సంసారమే యారంభించిరి. అది
 లోకమందఱికిని దెలియును. ఉన్నది యుండఁగా నుయ్యారుమీఁద

మేడూరు వచ్చిపడెనని వారిమీఁద కొకసిద్ధాంతము వచ్చిపడెను. ఆ సిద్ధాంతముప్రకారము శరీరముతోఁ బ్రేమించుటవేఱు మనసుతోఁ బ్రేమించుట వేఱు. ఈమధ్య యూరపుఖండములో నాధ్యాత్మికప్రేమ (Psychic love) అను నొకమార్గము బయలుదేరినది. ఇంగ్లండులో నొక స్త్రీ యుండును, జర్మనీలో నొకపురుషుఁ డుండును. వాఁ డును భార్యాభర్తలవలె నుత్తరములు వ్రాసికొనుచుండురు. నా రొకరిమొగ మొకరు చూచుకొని యుండరు. అది నిజమైన ప్రేమ యట. ఈ సిద్ధాంతము శరణాలయములోని కెక్కెను. ఒకనాఁడు కస్తూరీరాధాపతులు మాట్లాడుకొనుచుండఁగా రాధాపతి యామెచు 'నీవు నన్నుఁ బ్రేమించుచుంటివా?' యని యడిగెను. ఆమె లే దనెను. రాధాపతి 'నీవు నన్నుఁ బ్రేమించవలయు' ననెను. ఆమె నా మనస్సు నీమీఁద లేదు. రాధా—మన మిద్దఱుమురుగలిసి యొకచోట నుంటిమి. లాభనష్టములు, కష్టసుఖములు మన మొకరివి యొకరము పంచుకొనుచుంటిమికదా! నీవు నన్నుఁ బ్రేమించవలయును. కస్తూరి— నేను ప్రేమించుట లేదు. నామనస్సు నీ మీఁదికి వచ్చుట లేదు. రాధా—నిన్నుఁ గొట్టితిట్టిన యా నటునిమీఁదనేయుండెనా? కస్తూరి—అది నీ కెందుకు? మఱిలఁ గొన్నాళ్ళకు వారి వాదన చెలరేగెను. రాధా—నీవు నన్నుఁ బ్రేమించుకున్న మానెఁగాక! ప్రేమించుచున్నాననియైనఁ జెప్పుము. కస్తూరి—నే నట్లు చెప్పను. అబద్ధమాడి, పాపము నే నేల కట్టుకొందును? రాధా—ఒక్కయబద్ధ మాడుటయేనా పాపము? కస్తూరి—నీ ప్రకారము పాపము పుణ్య ముచు లేవుకదా! అవియన్నియు మనుష్యులు నిర్మించినవేకదా! పాపపుణ్యముల కిక్కడనే యవసానము. ధనవంతుఁడై యధికారముకల వానిని బాతకము లేమి చేయుచున్న వని ప్రశ్నచేసితిని. నే నబద్ధ మాడుటయైనను బాప మనుకొనుచున్నాను. నీ వదియును లేదుకదా! రాధా—కస్తూరీ! నీ కబద్ధమాడుటవలన దోషమువచ్చినచో నది నేను కట్టుకొందును. నీ వొక్కసారి నన్నుఁ బ్రేమించుచుంటి నని చెప్పుము. చెప్పకపోయినచో నేను బ్రదుకలేను. కస్తూరి—నీవు బ్రదుకకపోయినచో నీవే చచ్చిపోదువు. నాకు రెండు నాల్కలు లేవు.

ఈ ప్రసంగము జరిగిననాటినుండి రాధాపతిమనసులో నెప్పుడును దుఃఖపడుచుండెను. నెల్లూరికి నా కీ సంగతియంతయు నుత్తరము వ్రాసెను. వ్రాసి, 'అవధానీ! కస్తూరిని నీవు నన్నుఁ బ్రేమించు నట్లు చేయలేకపోయినచో నేను బ్రదుకుట దుర్భరము. నే నామెను నుంటఁబెట్టుకొని వచ్చుచున్నాను. నీవు రైలువద్దఁగలిసికొమ్ము. చెన్నపురి పోయి పదిదినము లుందుము' అని వ్రాసెను. మేము మదరాసు వచ్చి వారముదినములై నది. నేను మాబావగారియింటిలో నుంటిని. వారిద్దఱును మాడరన్ హిందూహోటలులో బసచేసిరి. నేను మైలాపూరునుండి ప్రతిరోజును వారివద్దకుఁబోదును. రాత్రికిఁదిరిగి యింటికి వత్తును. హోటలువాఁడు తెచ్చిపెట్టిన యన్నము కస్తూరియు, రాధాపతియుఁ గూర్చుండి వడ్డించుకొని భోజనముచేయుదురు. అతనికిఁ గస్తూరి తమలపాకులు యీ నెలుతీసి యిచ్చును. ఇద్దఱును గొఁగిలిండుకొందురు. ముద్దు లిడుకొందురు. అది నాయెదుటనే. ఒకసారి ఇద్దఱునుండఁగా 'స్త్రీపురుషులు ముద్దుపెట్టుకొనుట యే' మని నే ననఁగా, రాధాపతి 'మనదేశములో వట్టియనాగరకులు. ప్రేమ యన్నది పారు వీరున్నారని యాఁగదు. దొరలు చూడము - అందఱి సమక్షములోననే ముద్దిడుకొందు' రని సమాధానము చెప్పెను. మేము మువ్వరమును గలిసి సాయంకాలమున విహారము పోదుము. కస్తూరి రాధాపతి బుజముపై జేయివైచును. ఇద్దఱును గలిసి నడతురు. రాధాపతి యామెనడుము పుచ్చుకొని 'నీ నడుము సన్నని నడుము! ఎంత చక్కగా నున్నది' యనును. ఉబ్బినటొమ్మని, పొట్లాలవంటిచేతులనిచమత్కారముగా నామెసౌందర్యమును మెచ్చుకొనును. ఆమెయు మఱల నవ్వును. ఇంటికిఁ బోదుము. ఆమెచు రాధాపతి 'నన్నుఁ బ్రేమించుచుంటివా'యని యడుగును. ఆమె లేదనును. ఇతఁడు దుఃఖనిమగ్నుడై కూర్చుండును. నేను మైలాపూరు పోదును. ఇట్లుండఁగా నటుమొన్న సాయంకాలము మేము మువ్వరమును తిరువల్లిక్కేణి సముద్రమున జనసమర్థములేనిచోటఁ బోయి కూర్చుంటిమి. అతఁడు కస్తూరి తన తొడపైఁ బరుండఁగా, జెక్కిళ్ళు తనచేతుల మధ్య నమర్చి 'Darling! డార్లింగ్ ! నీవు నన్నుఁ బ్రేమించుచుంటివికాదా!' అనెను. ఆమె యట్లే పరుండి, కదలక

మొదలక, ముఖలక్షణమునందును మార్పులేక నేను ప్రేమించుట లేదని చెప్పెను. అతఁ డాపట్టున బిగ్గరగా నేడ్చుట యారంభించెను. వారు వీరు చూచిపోవుదు రని నే నతని నోదార్చి 'యూరకే యొక్కసారి యనరాద టమ్మా' యని కస్తూరిని బతిమాలితిని. కా ప్రేళ్ళఁబడితిని. ఆమె 'ససేమిరా' యన్నది. మఱల మేము కొంతకాల యాపనజరుగుటకుఁ సినిమాకుఁ బోతిమి. సినిమావదలునప్పటికిరాత్రి పన్నెండుగంటలై నది. మేము మువ్వరమును భోజనము చేయలేదు. సినిమా చాల హాస్యముగా నున్నది. అందుచేత రాధాపతి కొంతయు త్సాహములోఁ బడినాఁడు. మఱల హోటలుకుఁ బోతిమి. దీపము వెలిగించి కూర్చుంటిమి. రాధాపతి మఱలఁ గస్తూరి నడిగెను. ఆమె యట్లే సమాధానము చెప్పెను. అతఁడు రెండుగడు లద్దెకు దీసి కొనెను. మే మున్న గదిలోనుండి రెండవ గదిలోనికిఁ బోయి లోపల తలుపువేసికొనెను. నేను 'విచారముగా నున్నాఁడుకదా, ఏకాంతము కోరుచున్నాఁ' డని యూరకుంటిని. అతఁడు తరువాత నొక గంటవఱ కేదియో వ్రాయుచుండెను. మా కీ లోపుగా నిదుర పట్టినది. ఇద్దరమును గాఢముగా నిద్రించుచున్నాము. ఇద్దరిలో నెవరికిని మెలకువ రాలేదు. తెల్లనాటిలేచి చూచితిమి. గదితలుపు కొట్టితిమి. పలుకలేదు. హోటలు యజమానులు, వారందఱు వచ్చిరి. తలుపు బద్దలుకొట్టి చూచితిమి. రాధాపతి చచ్చిపడియు న్నాఁడు. వెంటనే హోటలుయజమాని పోలీసువారికిఁ దెలియఁజేసెను. వారు వచ్చిరి. చూచిరి. అతఁడు బల్లమీఁద నాలుగుత్తరములు వ్రాసిపెట్టెను. ఒకటి పోలీసువారికి : తాను పొటాసుసైన్యెడ్డు తిని చచ్చిపోతిననియు, దనమృతికిఁ దానే హేతువుగాని మఱొకరు కాదనియు నందు వ్రాసియుండెను. నా కొక చిన్న యుత్తరము : అందులో నేమియు లేదు. 'మిత్రమా ! సెలవు, పరలోకమందు నాకు నమ్మకము లేదు. మనమతములోని వెట్టిమొట్టిసిద్ధాంతములన్నియు నాకు నచ్చలేదు. అవియన్నియు మృషాజల్పితములు. నరకము, వైకుంఠము, కైలాసము- ఇవి వెట్టివాండ్రవ్రాతలు. మనమతము కన్న కైస్తవమతము కొంతబాగుగా నున్నదిగాని. వారును మఱల నెప్పుడో క్రీస్తు వచ్చుననియు, నప్పుడు పాతిపెట్టబడినవారందఱును

లేతురనియు నొకపిచ్చిసిద్ధాంతమును గల్పించిరి. ఈ లోకమున నెంత యనుభవమో యంతయే యనుభవము. మన మిర్వుర మిన్నాళ్ళు స్నేహముగా నుంటిమి. నాకు దానితోనే తృప్తి. ఇది నాకు వ్రాసిన యాము. ఇంకొకటి కుమారప్పకు వ్రాసెను. నాల్గవది కస్తూరికీ- అది పదిపుటలుండెను. దానినిండ నతని మనోవేదనమంతయు వర్ణించెను. పోలీసువారు మా నాలుగు త్రరములును జూచిరి. మావి మా కిచ్చివేసిరి. అతనిశవము నిన్న జెనరలుహాస్పిటలులో పోస్టుమార్టమ్ చేసిరి. నే నా నెత్తురుముక్కలు తీసికొనిపోయి, పాతికరూపాయలు వ్యయపడి, స్నేహితుఁడుకదా యని తగులబెట్టించుటమాత్రముచేసితిని. నిన్నసాయంకాలము నేనును, గస్తూరియు మాబావగారియింటిలోఁ గూర్చుండి యామెకు వ్రాసినయుత్తరము చదివితిమి. రాధాపతి వట్టి మూర్ఖుఁడే. అయినను నాయుత్తరము చదివినచో గుండె తఱుగు కొనిపోయినది. నేను కస్తూరిని జూచి 'పాపము! జీవుఁ డెంత బాధ పడినాఁడో' యన్నాను. ఆమె 'వట్టి మిల్క్‌షాప్' (Milkshap) అని పకపకా నవ్వెను. ఏమి చెప్పుదును? తేవు జాబు వ్రాసెదను. కుమారస్వామివద్దకుఁ బోయి చూడవలసినది,

ఇట్లు, రంగావధాని."

మంగమ్మ యుత్తరమును జదివి చెంగల్రావువంకఁ జూచెను. అతఁ డామెయుత్తరము చదువుచున్నంతసేపు తలుపువెనుకనే నిలిచి యుండెను.

మంగ— నీ పుత్తరమంతయు జదివినావా? చెంగ—చదివి నాను. మంగ—నిన్ను గుఱించి రంగావధానిగారి కనుమాన మెందు లకు? చెంగ—ఆయన నన్నుఁ దనయింటిలో నుండు మన్నాఁడు. నే నుండ నన్నాను. అప్పటినుండియు నామీఁద నాయనకుఁగోపము. మంగ—ఇది నాతో నెన్నఁడును జెప్పలే దేమి? చెంగ—అవసర మేమియు లేదుగనుకఁ జెప్పలేదు.

వారి వచ్చి మంగమ్మకాళ్ళకుఁ జుట్టుకొనెను. మంగమ్మ చెంగల్రావుతో 'దీనిని నావద్దకు రానీయవద్దని చెప్పలేదా?' అనెను. చెంగ—ఆ కోఁతి నీవద్దకువచ్చి రెండునెలల పదునేను దినములైనది. నీవద్దకు రావలయు పనియే యెట్లుచేసెడి. వాలీ! నెత్తిమీఁది

కెక్కరా, నెత్తిమీఁది కెక్కు. మంగ— గాడిదవలె మాట్లాడకుము. దానిని దీసికొనిపోయి కట్టివేయుము. మంగ— అది కట్టివేసినచో నుండునా యేమి? నీ కోసమే వచ్చును. మంగ— నాకోసము రాదు. నీవు దానిని గట్టివేసి పెట్టెలన్నియు సర్దుకొనుము. అన్ని పెట్టెలు చూచుకొనుము. నీ కేమి కావలయునో యది తీసికొనుము. పోవుచున్నాను. చెంగ— భోజనము చేయవా? మంగ— ఇచ్చటఁ జేయను. చెంగ— కుమారస్వామిగారియింటిలోఁ జేయుదువా? మంగ— నే నెచ్చటఁ జేసిన నీ కేమి? ఆమె యొక పెట్టెతీసి కొన్ని కాగితములు తీసికొని వెడలిపోయెను. కబీరునింటికిఁ బోయెను. కబీరును, రత్నగిరియుఁ గూర్చుండి యేమో మాటాడుకొనుచున్నారు. మంగమ్మ వెళ్ళిగానే వా రామెను జూచి రమ్మనిరి. మంగమ్మకు వారికి నదివఱకుఁ బరిచయము లేదు.

మంగ— మీ రేదో మాట్లాడుకొనుచున్నట్లున్నారు. నేను రావచ్చునా? రత్నగిరి— ఏ మున్నవి? ఏమియును లేదు. మాతల్లి చనిపోయినదికదా యని యేడ్చుచున్నాము. మంగ— సంతోషించవలసినదాని కేడ్చుచున్నారా?

కబీరునకు మంగమ్మ యనినచోఁ బడదు. అతఁ డామెను జూచినచో దారి తొలఁగిపోవును. ఈ నాఁ డామె వచ్చినవెంటనే లేచిపోఁబోయెను. కాని యామె యన్న యిమాటకు మఱల మనసేలనో యాఁగిపోయెను.

మంగమ్మ— దేవదాసి మీయదృష్టముఁకొలఁది మీయింటఁ బుట్టినది. ఆమె చనిపోయిన దని దుఃఖమేకాని, బ్రదికియుండి యేమి చేయును? కొందఱు మహాకార్యములుచేయుటకు వచ్చినవా రా కార్యమైపోయినంతనే వారిదారిని వారు వెళ్ళుదురు. తరువాత వారుండవలసినయవసరము లేదు. ఏ మహాకార్యముచేయుటకును బుట్టని వారు వందలయేండ్లు బ్రదికి ప్రయోజనము లేదు. ప్రయోజనముకల వారడియైనంతనే చనిపోయినచో నష్టము లేదు.

రత్న— తల్లీ! దానిబదులు నేను చనిపోరాదా? మంగ— ఇంగ్లీషులో నొక లొకోక్తి యన్నది: భగవంతుఁ డెవరిని ప్రేమించెనో వారు చిన్నప్పుడే చనిపోదురట. రత్న— మాయమ్మకు సమాధి

కట్టినాము. పోయి యాసమాధి చూచుకొనివచ్చుటయేకాని, మాతల్లిరూపు మాసిపోయినది. నాప్రాణమునకు మాదేవదాసి శ్రీ స్వామివారియందు భక్తురా లగుట యొకయెత్తు. ధర్మారావుగారు దానిని తన ప్రేమించుట యొకయెత్తుగా నుండెడిది. మంగమ్మ- అవునమ్మ! బ్రదుకనిబిడ్డ బారెడు. లోకసామాన్యపుబిడ్డయైనచో నెన్నాలైనను బ్రదుకును. ఈ పాపపుంగలి యంతపుణ్యమూర్తిని భరించనక్కఱలేదా? రత్న- మాయమ్మకుఁ బ్రతియేట నేదియో యుత్సవముచేయవలె నని యున్నది. నాకుఁ బదియెకరములపొల మున్నది. ఈ పడిపోయిన ధరలలోనైనను సాలునకు రెండువందల రూపాయలు వచ్చును. అందులోననే కొంత మిగిల్చి యుత్సవములు చేయవలయును. మంగమ్మ- రెండువందలలో మిగుల్చునదియేమిటి, ఉత్సవములుచేయునది యేమిటి? రత్న- ఉపవాసములైనఁ బండు కొని యుత్సవములు చేయవలయును. నాయింట నారిపోని రత్న దీపము పెట్టుకొంటి ననుకొన్నాను. అదియు నారిపోయెను. మంగ- (చెవులు మూసికొని) హరిహరి! ఆరిపోయినదా? సహస్రదీధితివలెఁ బ్రకాశించుచున్నది.

ఇంతసేపు కబీరు మాటాడలేదు. మంగమ్మమాటలు చూచి యతని కామెయందున్న వైమభ్యములో సగము తీజెను. అతఁ డను కొనెను: 'ఈమె సినిమా నడుపుచున్నది. దుర్మార్గురాలు. మాగిరి కనుగూర్చి యిట్లనుకొను నేమి? ఇవియన్నియు దొంగవేషములా?' కబీరు మంగమ్మతో నట్లనెను: 'ఉత్సవములుచేయుటకు ధనము కావలయునుగదా! ఎచటనుండి వచ్చును?' మంగమ్మ- ఆమె దేవ తావతార మైనప్పుడు రానే వచ్చును. ఎచ్చటనుండి వచ్చునో యెవరు చెప్పఁగలరు?

కబీరు మనసులో ననుకొనెను: 'ఈమె యించుమించుగా లక్షాధికారిణి. రామేశ్వరముగారిడబ్బంతయు నీమెకే డక్కెను. తరువాత సినిమామీఁదఁ జాల సంపాదించెను. ఈమెమోస్తరు చూచినచో నుత్సవముల కడిగినచోఁ గొంత డబ్బిచ్చునట్లున్నది. మా కీమెపాపపుడ బ్రదుకును?' మంగ- రత్నగిరీ! నేను చాల పాపాత్మురాలను. నాపాపముపొవుటకుఁ గొన్నిసత్కార్యములు చేయ

వలయు నని యుద్దేశ్యము. పాపము నునిసి నాశ్రయించియుండును గాని ధనము నాశ్రయించి యుండదు. అన్యాయార్జితమైనధనమే పాపపుధనము. అది పాపముధన మనుట యన్యాయముగా నార్జించిన వానివిషయమున మాత్రమే. అది న్యాయముగా నింకొకనిహస్తగతమైనచో నది పాపపుధనము కాదు. కబీరు మనసులోఁ దత్తము గగ్గోలుపడెను. నే ననుకొన్న ట్టిమే కేమి తెలిసిన దనుకొనెను.

మంగమ్మ తాను తెచ్చిన మరణశాసనపుఁ బ్రతిని దీసి కబీరున కిచ్చెను. అతఁడు దానిని తీసికొని పైచుండి క్రిందికిఁ జదువుకొని యాశ్చర్యనిమగ్నుఁ డయ్యెను. 'పాతికవేలు. ఒకటియా? రెండా? దానిపైనివచ్చు వడ్డీతోఁ బ్రతియేట దివ్యముగా నుత్సవములు చేయవచ్చును. కాని యాధనము పుచ్చుకొనవచ్చునా, రాదా యన్న బంజాటము పోలేదు. మంగమ్మ గ్రహించినది. ఇట్లన్నది: 'కుమారస్వామి ధర్మారావుగారికి నచ్చిన శిష్యుఁడు. ఆయన స్వీకరించినాఁడు. శ్రీవేణుగోపాలస్వామివారే నాధనము పనికిరా దనలేదు. నృత్యము చేసినన్నిదినములు దేవదాసియందే లీనమై యున్నాను. నాడబ్బు స్వీకరించుట తప్పినచో నాయా నాటి తన్మయత్వమును దప్పే'. రత్న- తప్పే మున్నది? మీడబ్బు మంచిదికా దని యెవ రనిరి? ఇప్పుడు విల్లువాసి రిజిష్టరు చేసినతరువాత దేవదాసిదే యైనది. అవును, కాదని చెప్పఁదగినది దేవదాసి. అది లేదు. మే మే మనుటకును సమర్థులము కాదు. మంగ- దేవదాసి యేమో యొప్పుకొననే యొప్పుకొన్నది. అందు కనియే నాకీ బుద్ధి పుట్టించినది. కబీరు తనకుఁదెలియకుండఁగ నే'చిత్తము, చిత్త' మనెను. మంగమ్మ వెడలిపోయెను. పోస్టులో మరణశాసనము ప్రతిహరప్పనాయని కొకటి పంపించెను. ప్రొద్దుక్రుంకినతరువాత మంగమ్మ కుమారస్వామియింటికిఁ బోయెను. స్వామి మొగము చూచి 'ప్రొద్దుటినుండి భోజనము చేసినట్లు లేదే' యనెను. మంగ- ఈనాఁడు నా కాఁకలి యగుట లేదు. కుమారస్వామి బజారునకుఁ బోయి కొన్నిఫలములు తెచ్చెను. అవి యామెముందు పెట్టెను. మంగమ్మ- నా కీ నాఁడు క్రొత్తగా గౌరవము చేయుచున్నావేమి? కుమార-ఆశ యనునది చాల చెడ్డది. దానిని జయించిన

వారు లేరు. నీ నొకవిధముగా దానిని జయించితివి. లక్షరూపాయలయాస్తి తృణప్రాయముగా వదలిపెట్టిన నిన్ను మనుష్యురాలవనుకొననా, దేవతానూర్తి వచుకొననా? మంగ- నేను తృణప్రాయముగా వదలలేదు. నా యాస్తి నావద్దనే యున్నచో దాని **వి**క్రమముగ వదలలేదు. ఇప్పుడు చూచితివా? ఇప్పుడది లక్షలు కాదు. కోట్లుకాదు. ఎంతయో చెప్పలేము. కుమార-ప్రొద్దుటినుండి భోజనము లేదుగనుక నీ వీ పండ్లారగించుము. మంగ-నా కక్కజలేదు. కుమార-నే విచ్చినపండ్లు నీ కక్కజ లేనిచో నీ విచ్చినడబ్బు నా కక్కజలేదు. మంగమ్మ-అయినచో బండ్లు తినెదరులే. కొంచెము మజ్జిగగూడ దాహ మీయవలయును.

శ్యామల పోయి పలుచనిమజ్జిగలో నిమ్మకాయపిండి యుప్పు వేసి తెచ్చెను. మంగమ్మ ఫలము లారగించి దాహము త్రావెను.

కుమార-ప్రొద్దుటినుండి భోజనము లేకుండ నెందు కున్నావు? చెంగల్రా వన్నమువండలేదా? మంగ-నావద్ద నతనిప్రశంస తేకుము. భీష్ములవారు శిఖండి మొగము చూడనన్నా రట. నాబ్రదుకంతయు వీని మొగము చూచుటతోడనే సరిపోయినది. అంతలో మంగమ్మకు నిద్ర తఱుముకొని వచ్చెను. ఆమె యచ్చటనే పరుండి నిద్ర పోయెను. పన్నుండకముం దామె కొంతధ్యానము చేసెను. ఆమె నిద్రపోయినది.

శ్యామల- మంగమ్మగా రే మగును? కుమార- నీకా? నాకా? శ్యామల-మన యిద్దరికి నే మగునో తేలిపోయినది. నా కత్తగారును, మీకుఁ దల్లియు. ఆవిడ కావిడ యే మగును? కుమార-ఇ దేమి భాష? ఒకరి కొక రే మగుదురో వరుస లున్నవికాని, యెవరికి వారే మగుదురో వరుసలేదు. ఇది భాషలో లోపమేసుమా! పొటపాటు, పొటపాటు. ఎవరికి వా రే మగుదురో చెప్పుదునా? తమకుఁ దామవుదురు. శ్యామల- నేనుగనుక బ్రదుకుచున్నానుగాని, మఱియొక్క తెయైనచో... కుమార-ఏ మగునందువు? నాయుద్యోగమువలె నగునందువా? ఉద్యోగాలు పోయిన నేమి? కలిసివచ్చునప్పటికి నలువది వేలు గిరుక్కునఁ దిరిగి వచ్చినవి. శ్యామల- భార్యలవిషయములో సంతతేలికగా నయ్యెడిది కాదు. కుమార- నేను నిన్నుఁ బెండ్లిచేసి

కొనకముందు. నీవు వట్టి... శ్యామల- అనంజి, మొద్దు. కుమార- మొద్దు వైనచో నే నెందుకు చేసికొందును? ఇంతలో ధర్మారావు లేచి యేడ్చుచుండును. కుమార- ఈ కుట్టుకుంకకు మన కాస్తీ వచ్చినమాట తెలియలేదు.

వీ రిట్లు మాటాడుకొనుచుండఁగా మంగమ్మకు మెలకువ వచ్చెను. ఆమె కన్నులు మూసికొనియే పండుకొని యుండెను. కుమారస్వామి యీచివరమాట యామెకు వినిపించెను. శ్యామల- ఆస్తీవచ్చినదని మిమ్ము నీ నాఁడు పట్టరాకుండ నున్నది. కుమార-పట్టరాకుండ నున్నచో నీవు పట్టరాకుము. మంగమ్మ గారు నిదురపోవుచున్నది. వాని నేడిపించకుము. ఆమెకు మెలకువ వచ్చునేమో? ప్రొద్దుటినుండి తిండిలేదు. మనకొంపలోఁ దినదాయెను. శ్యామల-తిన్నచో నేను చేసి పెట్టనన్నానా? కుమార-నీ వన లేదు. మీయమ్మ యన్నది. శ్యామల - మీరొక్కొక్కమాట మాట్లాడినచో నది పదితరాలవెనుకకుఁ బోయి తగులును. కుమార - ఈ మాటలకు మెచ్చియేకాదా?

మంగమ్మ మనసులోఁ దాను వారిసంసారములోనిఁ దెచ్చిన యానందమును హృదయముతో నప్పగించెను. విత్తినచేను వానలు యదనుకురాఁగాఁ జూచినకాఁపువలె నామనసులో సంతోషపడెను. ఆమె మఱునాటి యుత్తరమునుగూర్చి భావించుచుండెను. 'ఆ యుత్తర మీసాటికి మెయిలులోఁ బడినది. రైలుమీఁదఁ బరు గెత్తుకొని వచ్చుచున్నది. అందులో నేమి యుండును? ఆ రహస్య మేమిటి? రంగావధాని యెంతమంచివాఁడు! అందఱు నొక్కటియే సంఘమువారైనను వారివారిప్రకృతులు భేదించును. ఎవరిసంస్కారము వారిది. అందఱును లంకలోనే పుట్టగాఁ ద్రిజట కా ప్రత్యేకత యెందులకు? త్రిజటకుఁ జిత్రచిత్రములై నస్వప్నములు వచ్చి నవి. సీతాదేవి మఱలఁ బ్రభువుతోఁగలిసికొనినతరువాత త్రిజటమాట మఱచిపోయినదికాబోలు! మఱచిపోయిన నేమి? సత్కార్యమున కది సత్కార్య మగుటయే ఫలము' అనుకొనుచుండెను. కుమారస్వామి కుట్టవాఁ డింకను నిద్దురపోలేదా' యనెను.

శ్యామల - మీ రేమో వానికిఁ దెలియలేదని, వానికిని దెలిసినది. ఆ పాలుత్రాగు వైఖరి చూడుడు! ఏమి చిట్టులు, ఏమి బుస్సులు? బాబూ! కొంచె మణఁగియుండుము! ఎంతవారికైనను వినయము మరచిది కుమార - నా కీ నాఁడు మఱలఁ బెండ్లియైనట్లు సరిగ్గాఁ జూచుచున్నాను. శ్యామల- ఎందుచేత? కుమార- నాయదృష్టము సరిగానుండి వేళకు వచ్చి యీ పిచ్చితల్లి కాగితము చేతికిచ్చినదిగనుక సరిపోయినది. లేనిచో నాకుఁ గూడ నీ నాఁడు ఫలహారమే.

మంగమ్మ యీ మాటగూడ విన్నది. అంతలో నిదురపోయినది. ఆ రాత్రియంతయుఁ జీకట్లలో వెన్నెలలు ప్రకాశించెను. వర్షాకాలమున వసంతర్తువు వచ్చెను. శ్యామలా కుమారస్వాముల పరిష్కారములలోఁ జుంబనములలోఁ జూపులలో మాటలలో మంగమ్మయే సాక్షాత్కరించుచుండెను. నిద్ర యానందమునకు విఘాతమైనది. యోగానందము మహోత్సృష్టమైనది. జాగ్రదవస్థలోని యానందము దానిప్రతిబింబమువంటిది. నిద్రావేళ యెటువంటిది? లోనఁ బరమాత్మ ప్రకాశించుచుండును. ఎందులకైన ప్రకాశము? నిర్జనమైన యింటిలో దీపము పెట్టినట్లు, యమునానది పోయి తెల్లనిభాగీరథిలోఁ బడినట్లు, రాత్రి పోయిపోయి తెల్లనిపట్ట పగటిలోఁ గలసెను. ప్రొద్దుటిపూటయెండలు కొండలోనుండి హఠాత్తుగా బయటికుఱికిన జలప్రవాహమువలె బిలబిల చనుదెంచెను. మంగమ్మ నిద్ర లేచెను. ఆమెకుఁ బ్రాణము సామ్మసిల్లినది. ఆమె లేచువఱకు నామె ధరించుటకుఁ జీరయుఁ స్నానము చేయుటకుఁ గావలసిన పరికరములును దీసికొని రాఁబడెను. ఆమె స్నానముచేసినది. కుమారస్వామి మఱల ఫలహారములు సమర్పించెను. మంగమ్మ తిని, 'నాయనా! నీవలన నా జన్మగో నెన్నఁడు ననుభవించని భోగము లనుభవించుచున్నా' ననెను.

కుమార- నేను మఱల నదియే మాట యనుచుంటిని. ఇచ్చిన వాయునము; పుచ్చుకొన్న వాయునము. మంగ- నీ కింత తెనుఁ గెచ్చటినుండి వచ్చినది? కుమార- ఇంగ్లండు పోయి చదువు కొని వచ్చినాను. శ్యామల- తెలుఁ గక్కడనా యేమి చెప్పెదరు?

కుమార- ఇంగ్లీషు మఱి యిక్కడ కాదా చెప్పుచున్నాను? మన హేడ్ మాస్టరులు, మన ప్రిన్సిపాలులు ఇంగ్లీషులో యోధాను యోధులు, అతిరథులు, మహారథులు. మంగమ్మ- ఈ పాటికి రైలు వచ్చియుండునా? కుమార- ఎందుకు? మంగ- నీ పేర నా కొక యుత్తరము వచ్చును. అన్నట్లుగా మఱచిపోతిని. రాధాపతిని పూయినాడంట. కుమార- రాధాపతియా? ఏమి? మంగ- అది నాల్గు పేజీల యుత్తరము. కుమార- ఏదైన వ్యాధివచ్చినా? మంగ-వ్యాధి కాదు, ఆధి. కుమార- అది జన్మతో నున్నదేకదా! మంగ- ఆయనకుఁ జావుతోఁగూడ నున్నది. ఆ యుత్తరము పోస్టాఫీసుకుఁ బోయి తీసికొని రావలయును. చెంగల్రావు మనకన్న ముందుపోయి దానిని దీసికొనివచ్చునేమో? కుమార- చచ్చినాఁడులే. ఇన్నాళ్ళకు నే ననుకొన్నది నిజమైనది. మంగ- నీమి టది? కుమార- చెంగల్రావు ప్రభు వని. వాఁడేదోత్తుయెమిఁదనే నీదగ్గఱ నున్నాఁ డని. మంగ- మఱి నాతో నెప్పుడును జెప్పకపోతివేమి? కుమార- నీతోఁ జెప్పుట యెందుకు? నామిఁద నున్న కొంచెము మంచి యభిప్రాయమును బాడుచేసికొనుటకా? వృథాగా నలునదివేలు పాడుచేసికొనుటకా? అప్పుడు చెప్పినచో నీ వొప్పుకొనెడిదానవా? మంగ- నిజమే. కుమారస్వామి పోయి పదిగంటలకు నుత్తరము దెచ్చెను. దారిలో నతఁడే తెఱచి దానిని జదివెను. మంగమ్మ 'తెఱచి చూచితివా' యనెను. కుమార- తద్దినములు పెట్టువాని కంతమాత్ర మధికారము లేదా? మంగ- లేక యేమి? ఉన్నది. ఉత్తర మిట్లున్నది:

“చెన్నపురి, జ్యేష్ఠ శు 2

నమస్కారములు,

నేను కాగితములన్నియుఁ దిరుగవేయుచుండఁగాఁ జెంగల రావువ్రాసిన కొన్నియుత్తరములు కనిపించెను. కొన్ని రాధాపతికిఁ గొన్ని కుమారప్పకు. ఉత్తరములు చాల సాంకేతికముగ నున్నవి. వా రిద్దఱు నేమో మీ యాస్తి యంతయుఁ జెంగల్రావుపేర వ్రాయించుకొమ్మని చెప్పినట్లున్నది. మీరట్లు చేయనిచో మిమ్ముఁ జంపుటకుఁగూడఁ బ్రయత్నములు జరిగిన ట్లున్నవి. ఆ యుత్తరము లలో నక్కడక్కడిమాటలనుబట్టి నే ని ట్లుహించినాను. ఆధార

మేమియు సరిగా లేదు. కాని యొకమాట: ఇచ్చట రాధాపతి చని పోయిన రాత్రియే మి మ్మచ్చట ఖాసీచేయవలెనని ప్రయత్నము జరిగినట్లు తోచుచున్నది. నా యుత్తరములు మీకుఁ జేరినవో, లేదో తెలియలేదు, మీరు బ్రతికియున్నారో, లేదో తెలియదు. ఈ యుత్తర మందినవెంటనే సమాధానము వ్రాయించవలెను. మీరింకను బ్రదికియున్నచోఁ జెంగలొపువిషయములో శ్రద్ధగా నుండవలయును. ఇట్లు రంగావధాని.

తా॥ క॥ కుమారస్వామిగారికి! నాకు సంగతు లేమియుఁ దెలియుటలేదు. ఈ యుత్తరము చూచుకొని యవసరమైనచో మీరు నాకు దయచేసి సమాధానము వ్రాయించవలయును. 'రం'

కుమార—వాని నిప్పుడే పోయి యింటిగోనుండి వెడలగొట్టి వత్తురా? మంగ—రంగావధానిగారు వ్రాయుట తనకు సరియైన యాధారములు లే వని వ్రాయుచున్నాఁడు. ఆయన మనిసి యొక్కవ భయస్థుఁడు. చెంగలొ వట్టివాఁడు కాదేమో? అయినను రెండుమూఁడు రోజులు చూడవలయునుగదా! కుమార—మీరింటికి పదండి. నేను కొంచెముసే వుండి వచ్చెదను. వానిచేతియన్నము మాత్రము తినవలదు? అందులో నేమైనఁ గలుపునేమో? మంగ—నాకు ఫలములు తెచ్చిపెట్టువారు కుదురఁగా నన్నము తినుటకు నాకర్హ మేమి కాలినది? కుమార—ఈ సంతోషము బాగుగా నున్నది. ఇంటికి పదండి.

మంగమ్మ బయలుదేటి వెళ్ళెను. చెంగలొపు వీధి తలుపువేసి లోపల నేమో చేయుచుండెను. ఆమె తలుపుతట్టెను. అతఁడు చాల నాలస్యముచేసి వచ్చి తలుపుతీసెను.

మంగ—ఏమిటి చేయుచున్నావు? చెంగ—నీ వూరిలో లే వనుకొన్నాను. మంగ—సరే, ఈ లోకములో లే ననుకొన్నావు కాదు నే నెచ్చటికిఁ బోదును? నీవేమి చేయుచున్నావు? చెంగ—పెట్టె తీసి మరణశాసనము చదువుచున్నాను. అందులో నీతదనంత రము నా కీ యిల్లు వ్రాసితివే? మంగ—అవును, వ్రాసినాను చెంగ—నా కీ యిల్లెందుకు? నీవు లేకపోయినచో నే నీ యూరిలో నుందునా? మంగ—ఇట్లమ్మకొని డిబ్బితీసికొని పోమ్మ. చెంగ—

నీవు కనిపించువలకు బిచ్చమెత్తితినిగాని స్థిరముగా నెచటను నుండలేదు. నాకు ధన మెందుకు? మంగ—మఱి యేమి కావలయును? చెంగ—ఏమియు నక్కఱలేదు. ఇంతకూడుచు, గుడ్డయుఁ గావలయును. మంగ—రాధాపతి చనిపోయినమాట చూచితివా? చెంగ—చూచినాను. అట్లు చనిపోయినాఁ డేమి? ఆయన నాఁ ఁ జాల రహస్యములు మాటాడెడు వాఁడు. ఆరహస్యములన్నియు నేమైనవి? చాలా మంచిది. అది పెద్దరహస్యము. మంగ—మాట్లాడుచున్నది చెంగల్రావేనా? చెంగ—నేనే. నాకును గొంచెము చదువువచ్చును. మంగ—చదు వేమిటి? కవిత్వముకూడ వచ్చును. చెంగ—భోజనము చేయవా? మంగ—చేయను. ద్వాదశివతి కుపవాస ముండెదను. చెంగ—ఐదుదినములే! పండ్లుగాని యేమైన: దినరాదా? మంగ—అవి కుమారస్వామిగారి యింటిలోఁ దినుచుంటిని, చెంగ—అన్నట్లుగా ఆయనయేకదా పెద్దవాటాదారు? ఆ మాటలోఁ గుమారస్వామి వచ్చి 'నే నేమి పెద్దవాటాదారును? నాకు వట్టిధనమేకదా, యిచ్చినది? నీకుఁ బ్రాణములే యిచ్చుచున్నది' యనెను. చెంగ—నామీఁద నంతప్రేమయున్నచో నొక చిన్న కొంపయా యిచ్చినది? కుమార—ఎక్కువయాస్తి యిచ్చినచో నేమి చేసెదవు? పెండ్లమా? బిడ్డలా? చెంగ—ధనమునకుఁ బెండ్లము, బిడ్డ లక్కఱలేదు. కుమార—నిజము చెప్పితివి. మంగమ్మగారూ! మాయింటికిఁ బోదము. చెంగ—ఏమి మాంగప్పా! ఇంక నీ విక్కడకు రానేరావా? మంగ—రాత్రికి వచ్చి యిచ్చటనే పండుకొందును. చెంగ—వారింటిలోను, వారింటిలోను బండుకొనుట యెందులకు, నీ యిల్లు వదలిపెట్టుకొని? మంగ—నిజమే!

ఆనాఁటిరాత్రి కుమారస్వామియింటిలో ఫలములు తిని, మంగమ్మవచ్చి తనయింటిలోఁ బండుకొనెను. కుమారస్వామి తాను రాత్రి పన్నెండు గంటలవేళ బయలుదేటి మంగమ్మ పండుకొని నిద్రపోవుగదికిటికిలోనుండి లోనికి చూచుచుండెను. ఆ కిటికీ చిన్న వసారాలోని కున్నది. ఆ వసారాలో నున్నమనిసి కనిపించెడు. కుమారస్వామి చూచుచుండెను. కొంత ప్రొద్దువేళకు మంగమ్మ యటునిటు కదలెను. గడియారము గంటలుకొట్టెను. చెంగల్రావుకొంత

సేపటికి మంగమ్మ నిద్రపోవుగదిలోనికి వచ్చి యిటు నటుచూచి మరచెంబులోని నీరుత్రావి ముఱలఁబోయి సావడిలోఁ బండుకొనెను. చూడలేక కుమారస్వామి కన్నులు బొత్తులు పడిపోయెను. అతని కడుములు కట్టెను. రెండు, మూడు. నాల్గు గంటలైనది. కోళ్లు కూసెను. కుమారస్వామి తా నింకఁ బోవచ్చు ననుకొనెను. పోయి పరుండెను. శ్యామల - ఎక్కడికిఁ బోయి వచ్చితిరి? కుమార- నీ వడుగవలసినంతచోటికిఁ గాదు.

కుమారస్వామి పవలెల్ల నిద్రపోయెను. నవమి వచ్చినది. మంగమ్మ వచ్చి యతనియింటనే ఫలములు భుజించినది. పవలెల్ల నిచ్చటనే యున్నది. ముఱలఁ బ్రొద్దుకుంకినది. ప్రొద్దు పోయినది. మంగమ్మ తనయింటఁ బండుకొన్నది. కుమారస్వామి వచ్చి గవాక్షమునుండి చూచుచుండెను. రాత్రి యథాప్రకారముగ గడచెను. ఒకరాత్రివేళ చెంగల్రావు వచ్చి మంచితీర్థము త్రాగెను. అతఁ డామెవంక నొకసారి చూచి ముఱలఁ బోయి పండుకొనెను. గంటలు గడిచినవి. కోళ్లు కూసినవి. కుమారస్వామి యింటికిఁబోయి నిద్రపోయెను.

చెంగల్రావు గవాక్షముబయటనున్న వసారాలోఁ బోయి చూచెను. అచ్చట మనుష్యుల యడుగులు కనిపించెను.

దశమిరాత్రి ముఱలయథాప్రకారముగాఁ గడచెను. ఈ నాఁడు చెంగల్రావు మంచితీర్థము త్రాగుటకుఁగూడ రాలేదు. తెల్లనాటి వచ్చినది. కుమారస్వామి పోయి పండుకొనెను. పవలెల్ల ధర్మారావు వద్దకుఁబోయి యేదియో మాట్లాడుచు నిద్రపోలేదు. ఏకాదశి ప్రొద్దుకుంకినది. కుమారస్వామి భోజనముచేసి మంగమ్మయింటికిఁ బోద మనుకొనుచుఁ గడచిన మూడు రాత్రుల బడలికచేత, నిర్వి శేషములైన యా మూడురాత్రులయందలి ప్రశ్రయముచేత నిద్ర పోయెను. ఆ నాఁడు సాయంకాలము చెంగల్రావు : పికారుపోయెను. పట్టణము నాల్గువైపుల దిరిగివచ్చెను. అతఁడు కుమారస్వామియింటి నుండుగాఁ బోయెను. వేణుగోపాలస్వామియాలయమువద్దకుఁబోయెను. దేవదాసి సమాధివద్దకుఁబోయెను. తిరిగియింటికివచ్చెను. తిండితినెను. కొంచెము ప్రొద్దుపోయినది. వెన్నెలలు పిలపిల చనుదెంచెను. భక్తులను

మీఁద నెక్కించుకొనిరమ్మని శ్రీమన్నారాయణుఁడుపంపిన గరుత్మంతుఁడు తెక్కలుచాచినట్లు తెల్లని వెన్నెలలు ప్రకాశించెను. బయటికి వచ్చినగదాగరుత్మంతునితెక్కలమీఁద నెక్కుట. ఇంటిలోఁజీకటిలో నిద్రించువారి నెట్లు తీసికొనిపోవును? మంగమ్మకు నిద్రపట్టలేదు. ఆమె యూహించుచుండెను: “తేపు ప్రొద్దుటివఱకు నేను బ్రదికియు ఎందుకు బ్రదికియుండను? ఏమో! మృత్యు వచునది ప్రాణము సమునందు నెదురుచూచుచుండును. నేను బ్రదికి యేమి లాభము? చనిపోయినచో నెంత బాగుగా నుండును? ఆ స్తియంతయు నందఱకును బంచిపెట్టితిని. నేను బ్రదికియుండుట కుమారస్వామి కిబ్బంది. అతఁడు నాకై యన్నిపరిచర్యలును జేయును. ఈ నాల్గునాళ్ళనుండియు నన్నుఁ గాలు క్రిందఁబెట్టనిచ్చినాఁడు కాదు. నేను చనిపోవలయును. ప్రాణాయామము పట్టి నిలువఁబెట్టినచోఁ గొంతసేపటికిఁ బ్రాణములు పోవచ్చును. యోగులు ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసములు నిలిపి ప్రాణము వృద్ధిచేసికొందురు. తక్కినవారు నిలిపి ప్రాణములు తీసికొందురు.” కనులుమూసి యిట్లు ధ్యానించుచున్న మంగమ్మకుత్తుకమీఁద నెవ్వరో నొక్కిపట్టి యామె మెదుటొమ్ముమీఁదఁ గూర్చుండిరి. ఈ హఠాత్సంభవమున కామె మనస్సు చలించిపోయి, వెంటనే కాళ్ళులు చేతు లాడక, కన్నులుగూడఁ దెఱవలేకపోయెను. ఆమెగుండెలో నొక కత్తి దిగఁబడెను. నోటివెంట బిగ్గరగాఁ గేకరాకుండ కంఠము బిగి యఁబట్టఁబడెను.

పురాకృతకర్మలేశముచేత నామెమనస్సు తాదృగవస్థయందుఁ గూడ నామె యధీనములోనికి వచ్చెను. అమె కనులు తెఱచెను. చెంగల్రావు తొమ్ముపైఁ గూర్చుండి గొంతు నొక్కిపట్టెను. ఆమె చేతితో నతనిని లెమ్మని సంజ్ఞ చేసెను. అతఁడు గొంతు నొక్కుట మానివేసెను.

మంగమ్మ—ఎందుకురా చంపెదవు? చెంగ—ఈ యాస్తి యంతయుఁ గాకులకు, గ్రద్దలకు నేల వేసితివి? నేను నిన్నినాళ్ళాశ్రయించియుంటిని. నా కీ వెధవకొంప యొక్కటియునా? మంగమ్మ—నే నాస్తి యిచ్చినచో నేమి చేసెదవు? చెంగ—నీ వివ్వా లేమి చేసితివి? మంగమ్మకు మాటాడుశక్తి కొంచెముగాఁ దగ్గినది. బాధ

కూడ హెచ్చయ్యెను. మంగ—నా యాస్తియంతయు నందఱకు నిది వఱకే యిచ్చివేసితిని. ఇప్పుడు నన్నుఁ జంపినచో నీ కేమివచ్చును?

మంగమ్మ మాటాడుచు మధ్యమధ్య నేదో పెదవులుకదలించు కొనుచుండెను. చెంగ— నిన్నుఁ జంపెద నని రాధాపతికి నేను

వాద్యించితిని. మంగ—ఆయనకు నేను చేసిన ద్రోహ మేమిటి?

నీకుఁ జేసిన ద్రోహ మేమిటి? చెంగ— ఆయన చదువుకొన్నవాఁడు.

నీవు చెడిపోయినదానవు. ఆయన రమ్మన్నచో నీ వేల వెళ్ళలేదు?

ఆయన నీమీఁదఁ గసి పట్టినాఁడు. మంగమ్మ వికారముగా నవ్వెను.

చెంగ—నాకును నీమీఁదఁ గోరికగా నుండెను. నే నడుగుటకు నాకు

భయమైనది. నీవు నన్ను స్వయంగ్రాహము చేసితివి కాదు. అందుకుఁ

గూడ నిన్ను జంపుచున్నాను. మంగమ్మ మఱియొకవికృతహాసము

చేసినది. ఆమె కన్ను లఱమూతలు పడెను. పెదవులు మాటిమాటికిని

గదలించుచుండెను. చెంగ—నీకును కుమారస్వామికిని సంబంధ మని

రాధాపతి నాతోఁ జెప్పెను. అతఁడు మీయిద్దఱిని గనులార చూచె

నట. నీ వతని కంతయాస్తియిచ్చుటతో నది ఋజువైనది. నీవు

బ్రదికినన్నినాళ్ళును బాపమే చేసితివి. నిన్నుఁ జంపవలయు నని నాకు

మొదటినుండియు నున్నది. నిన్నుఁ జంపవలె నని నాకు సరదా పుట్టి

నది. ఆ సరదా తీరుట కాతేండ్లు పట్టినది,

మంగమ్మ మఱియొకవికృతహాసము చేసినది. ఆ హాసములో వికృతత్వము పోయి ప్రేతత్వము పట్టెను.

చెంగ - నేను పిచ్చివాఁడి ననుకొన్నాను. నే నాఁడంగిరేకల

దనము సగ మభినయింతును. ఇంతపనికిఁ బ్రయోజన మేమిటి యని

నీ వడుగవచ్చును. రాధాపతి కసిదీరుట ప్రయోజనము. మంగమ్మ

నేత్రములు విప్పారెను. 'అదిగో దేవదాసి! అడుగో వేణుగోపాల

స్వామి! వారిర్వురును గలిసి పోవుచున్నారు. నేను పోయి వారి పరి

చర్య చేసెదను' అని యామె కనులుమూసికొనెను.

చెంగలావు కత్తితో మఱొకపోటు పొడిచెను. మంగమ్మ

కత్తిదెబ్బ తాఁకిన చివరిస్మృతిలోఁ బెదవులమీఁద నొకమందహాసము

చేసెను. వెనుకనుండినచ్చి తలుపు పగులఁగొట్టి పోలీసుఇన్స్పెక్టరు

చెంగలావును బడఁగొట్టి వానిగుండెమీఁదఁ గూర్చుండెను. కుమార

స్వామి నిద్రలేచి జాము ప్రొద్దుండుట చూచి పొటపాటున నిద్రపోతి నే
యనుకొని స్తేషనుకుఁబోయి యిన్నెక్టరును వెంటఁబెట్టుకొనివచ్చెను.
అతని కిట్లు జరుగునని తెలియదు. ఏదో మనసునకు భయమై యిన్నెక్టరును
బిలుచుకొనివచ్చినదానికి ఫలము కలిగెను. కుమారస్వామియు
శ్యామలయు మంగమ్మమీఁదఁబడి యేడ్చిరి. నీ జన్మము తీర్చుకొనలే మనిరి. ఎప్పుడో పాపము చేసితివి. పాపము
నకుఁ బ్రాయశ్చిత్తము లేదు కాఁబోలు! దేని కడియే. పుణ్యము
చేసినచోఁ బాపము పోదు. దాని కది యరుభవింపవలయును
గాఁబోలు ననిరి.

ముప్పది రెండవ అధ్యాయము

‘ఏకాదశినాఁడు చనిపోయినది, ఆమె కేమి? అదృష్టవంతుడాని, ‘హత్యచేయఁబడినది.’ ‘హత్యాస్వరూపము మనకుఁ దెలియఁబడుకదా! ఆమె శాంతముగానే చనిపోయియుండవచ్చును.’ ‘అంత మనోనియమము కల యామె శాంతముగానే చనిపోయి యుండును.’

కుమారస్వామి—అది యేమిటో! ఇప్పుడు తలఁచుకొన్నచో నప్పు డనుకొనినమాటలన్నియు జరిగినకథనే చెప్పుచున్నట్లున్నవి. ప్రతిమాటయు నామె చనిపోవుననియే చెప్పెను. నేనే తెలిసికొన లేకపోతిని. ఆమెకుఁ జా వంత యథార్థముగా వ్రాయఁబడియున్నది గనుకనే నే నేకాదశినాఁడు పవలెల్ల నిద్రపోలేదు. నిద్రపోయినచో నా కారాత్రి యంత నిద్రరాదు. నేను పోయి గవాక్షముగుండ చూచెడివాఁడనే; ఆమె చచ్చిపోవుటయుఁ దటస్థించెడిది కాదు. ధర్మా - జరిగినదానికి మఱొకరీతిగానై నచో జరిగెడిదికాదని సృష్టి మొదలనుకొని జరుగుట యెప్పుడు జరిగినది? ఒకరీతిగా నిర్ణయింపఁ బడి యుండును. అట్లు సంకల్పము జరిగినది. అన్యథా సంకల్పము దానికి సంబంధించినది కాదు.

ఆనాఁడు ఆషాఢబహుళై కాదశి.. కుమారస్వామి మాసికము పెట్టెను.

ధర్మారావు—సీవైన నున్నావుగనుక పాప మా జీవి కిన్ని నీళ్ళు వదలుచున్నావు! కుమార—దయాధర్మభిక్షముగాఁ జేయుట లేదు కదా! ఆమె సొమ్ము తినుచున్నాను, చేయుచున్నాను. ధర్మా-కొడుకులుగూడ సొమ్ము తినియే చేయుదురు. కుమార—తండ్రి యాస్తి లేకుండఁ జేసినచో? ధర్మా—ఆస్తి లేకుండఁ జేయును గాని తనువులేకుండఁ జేయఁడు కదా! దానివెంటనే పేరుప్రతిష్ఠలు, మర్యాదయు, బలుకుబడియు వచ్చును. తండ్రి కొడుకునకుఁ దన కున్న ధనముగాని దారిద్ర్యముగాని సంఘములోఁ దనకుఁగల మర్యాద పలుకుబడి సర్వము నిచ్చును. ఇవియన్నియు మన ముప

యోగించుకొందుము. కొందఱుమాత్రము తండ్రియొక్క యివి
యన్నియుఁ గావలయు నటగాని, యతనికులముమాత్రము వల దను
చున్నారు. లోకము దీనినే సంస్కార మందురు. ఇదియంతయుఁ
బూర్వజన్మకృతకర్మానుసారము. కర్మ యొప్పుకొనినచో నొప్పు
నొప్పుకొన వలయును. నీ వొకరీతిగా మంగమ్మకుఁ
పుత్రులుమాత్ర మూరకే చేయుచుండిరా?

బహుశ చతుర్దశినాఁ డరుంధతికి నెక్కువ చేసెను. ఆనాఁడు
మంచములోనుండి యసలు లేవలేకపోయెను. అదివఱకు మందు
పుచ్చుకొనుటకు లేచి కూర్చుండెడిది. చొడ్డిలోనికిఁ దీసికొనివెళ్ళు
టకు వీలయ్యెడిది. ఆనాఁడు లేవలేకపోయెను; జ్వర మెక్కువ
వచ్చెను. ద గ్గెక్కు వయ్యెను. రాజశేఖరశాస్త్రిగారు వచ్చి
చూచెను! 'వర్షాకాలము వచ్చినది. ఊరుచుట్టును మాగాని యగుట
చేత దోమ లెక్కువ యైనవి. వెంటనే జలుబు చేయవచ్చును.
ఉన్నది యుండఁగా నేదైన క్రొత్తవ్యాధి వెంటఁబడకుండఁ జూచు
కొనవలయును. ఊపిరితిత్తులు జాగ్రత్తగా రక్షించుకొనవలయు' నని
చెప్పెను.

ధర్మారావు - అవునండీ! నేను మాటాడవలదన్నచో నది
యూరకుండదు. నే నేమి చేయవలయును? రాజశేఖరశాస్త్రి—ఈ
వ్యాధియంతయుఁ జేతులారఁ జేసికొన్నదే. దేవుని కల్యాణమహో
త్సవములే మొదలు. ధర్మా—ఆ పదిరోజులు నిద్ర పోలేదు.
అన్నము తినలేదు. ఇంటినిండ బంధువు లుండి రాయెను. కా దనుట
కును వీలులేకపోయినది. రాజశేఖ—శరీర మున్నఁగదా, ధర్మ
మాచరించుట! సర్వథా శరీరమే రక్షించుకొనవలయును. శరీరము
పోయినతరువాత నే మున్నదండీ! అరుం—ఇంటినిండ బంధువు లుండి
రాయెను. నాకు జబ్బుగా నున్నదని వంకపెట్టుకొని నేచు కూర్చుం
డనా? ధర్మా—నిజముగా జబ్బుగా నున్న దాయెను. వంక
యేమున్నది? కొందఱకుఁ జక్కఁగాఁ దమదేహరక్షఁ దాము చేసి
కొనుట చేతనగును. నీ వేమో సర్వకాలసర్వావస్థలయందును బని
చేయలసినదే నాయెను. ఇప్పు డిట్లు మునిగినది. దీని కేమి చేయ

వలయును? అరుం—ఏమి చేయవలయును? ఆయుర్దాయమున్నచో బ్రదికెదను. లేనిచో సరే! యెంతమంది లేరు.

రాజశేఖరశాస్త్రిగారు 'జాగ్రత్తగా నుండవలయు' నని చెప్పి పోయినదో తెలియిచ్చి మాటిమాటికి గుండెమీద రాయు ముఁడు ప్రొద్దుకుంకినది. రాత్రి పదిగంటలకు జ్వరము తగ్గి నది. అరుంధతియొడ లంతయుఁ జెమటపోసెను. ఆమె ధర్మారావును బిలిచి 'జ్వరము జాతినది. పైనున్న సేలువ దీసివేయుఁ' డనెను. అతఁడు సేలువ తీసివేసి చెమ్మటయంతయుఁ దుడిచెను.

అరుం—నేను మీకుఁ బరిచర్యచేయవలసినది పోయి మీరు నాకుజేయుటకాడికి వచ్చినది. ధర్మా—ఈ ధర్మము పరస్పరమైనది కాని, పురుషుని యం దధికత కలదికాదు. నేను రాజు నైనచో నీవు నాకు రాణివి.

అమావాస్య వచ్చెను. అరుంధతి ప్రొద్దుననే మేల్కొని రామేశ్వరశాస్త్రిని జూచి "నాయనా! మీ నాన్న నిట్లు రమ్మను" అనెను. ధర్మారావు వచ్చెను. అరుం—నేను మొగము కడుగుకొన వలయునా? ధర్మా—అక్కఱలేదు. నీళ్లు వుక్కిలించి యుమియుము. ఏమి తినుచున్నావుగనక మొగము కడుగుకొనవలయును? అరుం— నాకు నో రసహ్యముగ నున్నది. ధర్మా—అక్కయ్యపళ్ళెముపట్టును. దానిలోఁ గడుగుకొనవచ్చును. అరుం—చివరకు నాస్థితి యిట్లు వచ్చిన దేమి? ధర్మా—నీవును నేనును జేసికొన్న కర్మ. అరుం— మీ కేమి! మహారాజులు! ధర్మా—అనఁగా? అరుం—నేను పోయినచో మఱొకర్తుకను జేసికొందురు. ధర్మా—సేనా? నీతోఁ జనిపోకపోయినచో నట్లే చేసికొందును. అరుం—ఏమియుఁ జనిపోరు. చనిపోవుట మనవశములో నున్నదా? ధర్మా—ఎందుకుఁ గన్నీళ్ళు పెట్టుకొనెదవు? నయ మగునులే. రాజశేఖరశాస్త్రిగారు మహా వైద్యుఁడు. రంగారావుగారికిఁ జూడు మెంతవ్యాధి నెమ్మదింపఁ జేసెనో! రంగారావుగా రిప్పుడు లేచి యింటిలోఁ దిరుగుచున్నా రట! అరుం—నావ్యాధి నెమ్మదించునది కాదని నాకుఁ దెలియును. నాకు మఱదలు చెప్పనే చెప్పినది. ధర్మా—ఎవరు? గిరికయా? ఏమని చెప్పినది? అరుం—తనకు నాకు ముఁడునెలలు వారడియట!

ధర్మా - వయసులో! అరుం - ఆమె యామాట యనలేదు.

ధర్మా - మంచములోఁ బండుకొని వెట్టిమొట్టిమాట లనకుము.

తన ప్రక్కలోఁ గూర్చున్న భర్తమీఁదఁ జేయివైచి యరుం ధతి 'మీకు నామీఁద నింకను నాశ యున్నది. మీరు, వృధాశ లేల పెంచుకొందురు? మిమ్ము మొదట నొల్లనిదియు నే నెవదలిపెట్టిపోవుచున్నదియు నేనే. మీరు నాయందు మొదలుండి చివరిదాఁక నొక్కటే రీతిగా నున్నారు' అనెను. ధర్మా—నీప్రేమ యిన్నాళ్ళు నేను చూచుకొన్నాను. నేను నీవలన బ్రహ్మానందము పొందినాను. నేను నిన్ను వదలి యుండలేను.

అని యశఁడరుంధతితోమ్ముపై నాని దుఃఖించెను. అరుంధతి- తనచిక్కిపోయిన రెండుచేతు లాతనిచెక్కిళ్లపై నుంచి యెందు కేడ్చెదరు? నేను బ్రదుకననివైద్యుఁడు చెప్పినాఁడా? అనెను. నాకుభయము లే దనుకొందును. వెమక నెవరో జ్యోతిష్కుఁడు మీకింకను సంతాన ప్రాప్తి యున్న దని చెప్పలేదా? అనెను. ధర్మా - అవును. కాని యూరకే దుఃఖము వచ్చినది, నీవు చనిపోవు. అరుం - నేను చని పోను. మిమ్ము వదలిపెట్టి చనిపోలేను. చనిపోయినచో నే నెట్లుండ గలను? నే నుండలేను. ధర్మా—నీ వుండలేవు, నే నుండలేను. అందు చేతఁ జనిపో వనియే నాయంతరాత్మ చెప్పుచున్నది.

అరుంధతి 'తేజస్సులేని నన్వోకఁడు నవ్వి భర్తచేతిలోఁ దన చేయి వైచెను.

శ్రావణశుద్ధ పాడ్యమి వచ్చినది. మేఘములు దట్టమై నాల్గు దెసలు గ్రమ్మెను. ఈదురుగాలి వీచెను. పట్టణములో మిగిలిన చెట్లు గాలి కావేశమెక్కినట్లు తెగనూఁగిపోయెను. వర్షములు దిక్కులు మార్చి మార్చి జల్లులుగాఁ బడెను. అరుంధతిని గదిలోఁ బరుండ బెట్టి శైత్యము కగులకుండ నేలువలుకప్పి పండుకొనఁబెట్టెరి. ధర్మారావు చలివేయుచున్నదా యని యడిగెను.

అరుం - మీ రెప్పుడును వాకిటితోననే వారితో వీరితో మాటాడుచుఁ గూరుచుందురు. ఎప్పుడో నూటికొకసారివచ్చి నన్నుఁ బరామర్శించిపోదురు. ధర్మా - నీకుఁ జలివేయుటలేదుకదా! అరుం- నేను చెప్పను పొండి. ధర్మారావు ప్రక్కను గూర్చుండి, యామె

చెక్కిళ్ళవైఁ జేయివైచి 'యంత కోప మెందుకు? ఎప్పుడు నిచటఁ గూర్చున్నచో నాకుఁ దోచదు' అనెను.

అనుం-సరిగా నున్నప్పుడుమాత్రము మీ రింటిలో నున్నారా? ఎప్పుడు నూరుపట్టుకొనియే వ్రేలాడితిరి. ఎప్పుడును మీ రని నేను కలిసియున్నచో కాని మీరు, మీ స్నేహితులే కలిసి తిరుగుచుండిరి. ధర్మాన్ని అయినచో నీమీఁద నాకుఁ బ్రేమ లే దందువా?

ఆశ్చర్య వేసినపుడు ధర్మారావుగొంతుకయు, ముఖలక్షణము లును ప్రార్థనాదీనములై యుండెను. అరుంధతి "లే దనలేదు. మీరు సదా - ఎల్లప్పుడు నావద్ద నుండవలయును" అనెను. 'అట్లే యుందు' నని ధర్మారావు తనచేయి యామె యెదుఱొమ్ముపై వైచెను. ఒక నాఁడు పరిపుష్టమై తనమనోరథ మాకారముపొందెనా యన్న స్తున్న యావక్షము నేఁడు శుష్కమై, వ్యాధిదేవత కాస్థానపీఠమువలె నుండెను. ధర్మారావు చిక్కి- బొవికలుమాత్రమేయున్న యా యెదు ఱొమ్మునందే హస్తస్పర్శచేత నొక యానందరేఖాపిశేష మనుభవించెను. ఆ యానందములో దుఃఖమునుగూడ నున్నది. అరుంధతి 'నా వద్దఁ బండకొనుఁ' డనెను. అతఁడు పండుకొని యామెపైఁ జేయి వైచెను. ఆమె చేయి నాకు ఒరువుగా నున్నది, తీసివేయుఁ' డనెను.

ధర్మా-ఈవ్యాధి నాకు రారాదా? నీ కేల వచ్చినది? అరుంధతి చేతితో నతనినోరు మూసినది! అతఁ డామెచేతిపైఁ దనచేయివైచి యామె హస్తముయొక్క రెండువైపుల నొకసారిగా ననుభవించెను.

అరు - మీ కేమో అంతవాంఛ యున్నది. నే నేమో మీనుంచి రోజురోజునకు దూరము పోవుచున్నాను ధర్మా - నీ పటువంటి మాట లనకుము. నాగుండె చెఱువైపోవుచున్నది. వారు సబాష్పనేత్రులై యొకరినొకరు నిశ్చలముగా నెత్తినతెప్ప వాల్చు కండఁ జూచుకొన్నారు. ఒయట గలి వూరన వీచుచున్నది. కిటికీ తలుపులు బద్ధిగఁజున్నవి. విడియనాఁ డరుంధతి 'నన్నింకెవరి కైన నైద్యునకుఁ జూపించరాదా' యనెను. ధర్మారావు 'శాస్త్రీ గారికిన్న ఘనపైద్యుఁడు లేడు. డాక్టరులకు ధనము పోయవలయును' అనెను.

అరుం - ఈ చంద్రహారము నేను చనిపోయినతరువాత నేమి చేసెదరు? రుక్మిణమ్మారావుగారు దీనిని నా కిచ్చినది. దీని నమ్మినాకు వైద్యము చేయించుడు. ధర్మా - రాజశేఖరశాస్త్రిగారికిఁ గోపము వచ్చునేమో! ఈ వైద్యుల కీ పట్టింపు లెక్కున దాక్తర్లకు మఱియును. అరుంధతి - ఆయనతోఁ జెప్పి యాయకొనిననే చేయవచ్చును. నాంచారమ్మ - చెప్పియే చేయవచ్చును. అయినను దెలుఁగువైద్యులతో నంతభాధ లేదు. మాయూరిలో నీలాగే, ఒకాయనకుఁ బట్టరానంతగోపము వచ్చినది. మన కేమో యాదుద్దా యెక్కువ. ప్రాణముతో గురించిన వ్యవహారములలో వీరికిఁ బట్టింపు లెందులకో తెలియదు.

నాటిసాయంకాలము రాజశేఖరశాస్త్రిగారితో ధర్మావా వీ సంగతి ముచ్చటించెను. శాస్త్రిగారు 'బాబూ! చూపించుడు. నేను వలదందునా? ఎవరి 'హస్తవాసి' యెటువంటిదో! నేచుకూడ వచ్చి చూచిపోవుచుకే యుండు' ననియెను. ధర్మారావు చంద్రహారమును దీసికొనిపోయి యమ్మెను. ఐదువందలహారమున కాఱువందలు వచ్చెను. ఇంటికి వచ్చి భార్యకుఁ జూపించెను.

అరుం - పదునాఱేడులు పెట్టుకొనినతరువాతఁగూడ నింత ధనము వచ్చెనే? ఎన్నినవసరసులు తూఁగినది? ధర్మా - ముప్పది రెండునవరసులు తూఁగినది. నవరసు ధర యెక్కువైనదిగనుక నింత ధనము వచ్చినది. అరుం - ఇది మొదలు. ధర్మా - దేనికి? అరుం - నాకు సంబంధించినది నశించిపోవుట కారంభించినది. ధర్మా - ఇందు కనియేరా న న్నమ్ముకొని రమ్మని వేధించితివి? అరుం - పెద్ద డాక్టరును దీసికొని రావలసినది. ధర్మా - ఆయన వచ్చునో, రాఁడో? అరుం - డబ్బున్నది గదా! ధర్మా - వాండ్రముందర యిది యెంత డబ్బు? వారు వేలకువేలు మ్రింగుదురు. జీతము వేయియో రెండు వేలొ యుండును. ప్రతి నెలయు దానికి మూడురెట్లు కనులఁ జూడ వలయును. అరుం - ఇది మన్ యవసరము. ధర్మా - వారికిని నది యవసరమే. మహానై వేద్యము జీతము. ఇవి యన్నియు నవసరనైవేద్యములు. అరుం - నేను చచ్చిపోయినతరువాతగూడ మీ రింత యుత్సాహముగానే మాటాడెదరా? ధర్మారావు 'ఇది యుత్సాహ

ము కాదు. నీ విట్లుండగా నా కేమి యుత్సాహము? అనెను. నాటి నాయంకాలమున ధర్మారావు డాక్టరుకొఱకుఁ బోయెను. అరుంధతి క్రొత్తవైద్యుఁడు వచ్చు నన్న యుత్సాహముచేతఁ గొంచెము బిగ్గరగా నుత్సాహపడుటయు, లేనిశక్తి నభినయించుటయుఁ జేసెను.

ఆనాఁడు మధ్యాహ్నము పెద్దడాక్టరు వచ్చెను. చూచెను. డాక్టరు పరిశీలించెను. చివరకు “లాభములేదండీ. ఒక ‘లంగ్’ చెడిపోయినది. దానిని బూర్తిగాఁ దీసివేసినచో రెండవదాని కపాయము రాకపోవచ్చును” అనెను. ధర్మారావు ‘సరే’ యనెను. ఆయన వారమురోజులకు మందిచ్చి ‘యీవ్యాధులకు నొషధముకన్న మంచిగాలియు, వేళానియముము నుండవలయును. ఇచ్చటకన్న నేదైన బల్లెటూరిలోఁ బెట్టరాదా?’ యనెను. ధర్మారావు మాటాడలేదు. వైద్యుఁడు సాయంకాలమున వెడలిపోయెను. రెండువందలరూపాయలు తీసికొనిపోయెను. రాజశేఖరశాస్త్రిగారు వచ్చిరి. అరుంధతి ‘అయ్యా! వారిమందును మీమందును గలిపి పుచ్చుకొమ్మందురా?’ అనెను. రాజ - పుచ్చుకొనవచ్చును. కాని వారికిఁ గోపమువచ్చు నేమో? ధర్మా - వారికిఁ జెప్పముకదా! రాజ - మీకుఁ గుదురుట మాకుఁ గావలసినది. ఏ మందైన నేమి?

ఆనాఁడు సాయంకాలమున ధర్మారావు జ్యోతిషుఁగ నొకనిని బిలిచి యరుంధతి జాతకము చూపించెను. ఆయన కుడ రాహు శని కేతువులు జబ్బుగా నున్నారనియు, వారికి జపములు చేయించినచో బాగుగా నుండుననియుఁ జెప్పెను. ధర్మా - సూర్యనమస్కారములు కూడఁ చేయించుమందురా? ఆయన ‘అరోగ్యం భాస్కరా దిచ్ఛేత్తన్నాను. అది మంచి’దనెను. ధర్మారావు గ్రహజపములు చేయుటకును, సూర్యనమస్కారములుకూడఁ జేయుటకును శ్రావ్హణులను నియమించెను. వారు పంచమినాఁడు వచ్చి మొదలుపెట్టుదు మనిరి.

కుమారస్వామి రాజశేఖరశాస్త్రిగారియింటికిఁబోయి. ‘ఏమండీ, ధర్మారావుగారిభార్యకు నెమ్మదించునా?’ యనెను. శాస్త్రిగారు ‘నాయనా! యేమియు లాభము లేదు. ఆ పిచ్చి బ్రాహ్మణుఁడు మాత్ర మాశలు పెంచుకొన్నాఁడు. వృధాగా ధనవ్యయము చేసికొనుచున్నాఁడు. అవునులే, ఆయన కున్న యుద్వేగము మన కెందు

కుండును? అట్లు ఖర్చుపెట్టినచోఁగాని యాయనకు మనశ్శాంతి కుదురదు. అయినను బ్రాణములున్నంతవఱకు మందులు వాడుచునే యుండవలయును. ఏ నిముస మెట్టిదో మన కేమి తెలియు' ననెను. కుమార—అయినచో లాభము లేదందురా? శాస్త్రి—అట్లు చెప్పటకు మన మెవ్వరము? కాని లక్షణములనుబట్టి నట్లే చెప్పవలయును. కుమార—ఆయన యంత యాపద నొందినవాఁడు కాదండీ! అంతటి మహాపురుషున కీ దురవస్థ యేమిటి? శాస్త్రి—ఱాయనా! ధర్మారావుగారు సత్పురుషుఁడే, ఉదారుఁడే! శ్రీ గామచంద్రునికన్న ఎక్కువవాఁడా?

తదియ గాఁడు రాజశేఖరశాస్త్రిగారి మందు పుచ్చుకొనలేదు. చవితి నాఁటి కరుంధతి కా వెనుకటిదినమున నున్న యోపికకూడ లేక పోయెను.

ధర్మా—శాస్త్రిగారి మందే మంచిది. ఆ యశాషధము లొకవైపున వ్యాధిని నిర్మూలించుచు మఱియొకవైపున దేహమునకుఁ బుష్టి కలిగించుచు. ఈమందు లెట్లు కాదు. దేని కదియే. ఇదియంతయు వర్తకపురీతి. శిల్పమువలెఁ గాదు. అరుం—మీరు నాజబ్బు మాట విచారించక శిల్పములని, వర్తకములని చెప్పఁడు. నేను చచ్చిపోవుచున్నాను. మీ కిది యేమియుఁ బట్టలేదు" అని యేడ్వ వారంభించెను. నాంచారమ్మ "అది యేమిటే పిచ్చిదానా? వాఁడు పడుచున్న మరోవేదన నీవుమాత్రము చూచుటలేదా? వాఁడు పంచప్రాణములు నీమీఁదనే పెట్టుకొనియున్నాఁడనెను. ధర్మారావు 'దాని కేమియుఁ దోచక యట్లగుచున్నది. అననీయవే. నే నేమి యీవ్యాధి జేతితోఁ దీసివేయలేకుగదా! ఏమిచేయు మందువు? నీతోఁబాటు నన్నుఁగూడ రమ్మన్నచో సిద్ధముగ నున్నాను' అనెను. అరుంధతి దుఃఖము మాని 'మందు పుచ్చుకొను వేళయైనది. యిప్పించు'డనెను. సాయంకాలమున ధర్మారావు దేనాలయములకుఁ బోయెను. రామేశ్వరశాస్త్రి తల్లివద్దఁ గూర్చుండెను. ఆమె కొడుకును దగ్గఱకుఁ దీసికొని, 'తండీ! నీవు వట్టి పిచ్చివాఁడవు. నీకుఁ జదువు సంధ్య లేదు. నాతరువాత నీపని యేమగునో?' యని దుఃఖించెను. శాస్త్రి 'అమ్మా! పెద్ద డాక్టరు వచ్చెనుగదా!

నీ కింక భయము లే' దనెను. అరుం—నాయనా! మీ తండ్రి యెంతసంసారలంపటులో యుతవిరాగులుగూడను? నీ చదు వేమగునో, సంధ్యయేమగునో? తండ్రీ! నే నేమి చేయుదునురా?' నాంచారమువచ్చి 'అయ్యో! పిచ్చిదానా? పసివాని న క్లేడిపించుకొంటావానికి గూడ చెరువైపోదా! అది పిల్లరానిది బయటికిఁ బంపి' అని నామెవద్దఁ గూర్చుండెను. ఆ రాత్రి ప్రొద్దుపోయి యందఱు నిద్రించుచుండిరి. అరుంధతికి నిద్ర లేదు. ధర్మారా వామెను గన్నులతోఁ గాచుచుండెను. అరుం—నిద్రపోవుచున్నారా? ధర్మా లేదు. అరుం—ఇట్లు వచ్చి నా మంచముమీఁదఁ గూర్చుండుఁడు. ధర్మారావు పోయి కూర్చుండెను. అరుంధతి కుడిచేయి యతనిమీఁద వైచి 'యిందాఁక నే నన్నమాటకుఁ గోపము వచ్చినదా?' యనెను. ధర్మారావు "చీచీ, గోపము లేదు, గీపము లేదు. అయినను నీ వేమన్నావు? ఆమాటకుఁ గోప మెందుకు రావలయును?" అనెను.

అరుం—మీ రింత మంచివారు గనుకనే మిమ్మందఱు భగవంతుఁడుగా నారాధించుచున్నాము. ధర్మా—నిద్రపో! ఊరకే యాలోచించకుము.

పంచమినాఁడు హైమవతీసూర్యనారాయణులువచ్చిరి. హైమవతి యరుంధతిని గాఁగిలించుకొని, "అయ్యో, తల్లీ! నీ కెంతవ్యాధి వచ్చినదే! మా నాన్నగా రెంతబడికినను చివరకుఁ గొడుకునకు సెంటుభూమి లేకుండఁ జేసిపోయినాఁడు. అట్లే ప్రయోజకుఁడై మా ధర్మ బ్రదుకుచున్నాఁడు. వాని బ్రదుకు వాఁడు బ్రదుకుచున్నాఁడనుకొనఁగా దైవము వాని కిట్లు చేసె నేమి? కల్యాణములైన పెంటనే నిన్న వదలిపోయితిని. చూడు" అని దుఃఖించ నారంభించెను. నాంచారమ్మ 'ఏమే అక్కయ్యా! అది యిదివరకే పేదగుండె పడినది. నీవు దానిని మఱియు నేడిపించు' మనెను.

ధర్మా—మన యిండ్లవద్ద నున్నచో నింతే. ఆసుపత్రులలో నైనచో వారు రోగిని నుత్సాహముగా నట్టెపెట్టుదురు. అరుం—అది పేరేకాని నలుపురుబంధువులు వచ్చుచుఁబోవుచున్ననే రోగికి సుఖముగానుండును. బంధువులను జూచుచుంటి మన్న తృప్తి యుండును. ఆసుపత్రులలోఁబడి మాట్లాడు దిక్కులేక మనలులోనే దిగులుపడి

చావవలయును. ధర్మా—నీవు మాట్లాడుట తగ్గించవు. నే నేమి చేయుదును? అరు - బ్రదికి యుండఁగాఁ గూడ మాటాడనీయరా? ధర్మారావు వాకిటిలోనికి బోయెను. నాంచా - దానికి బక్కకోప మెక్కువైనది. హైమ - అవునే తల్లీ! అంతవ్యాధిలో నది నకుక నీరీతిగానైన నున్నది. సూర్య - ఇంటిలో ఏమైన జపము చున్నారా? అరుం-అవును, గ్రహము లేవో చాలవఁట. అవ్యాధి! వారి పిచ్చికాని జపములు చేయించినచోమాత్రము నేను బ్రదుకుదునా? హైమ - అమ్మాయీ! నీ భర్త యేడే? నాంచా - వారు కూడ జపముచేయుచున్నారు. హైమ - ఏ దేవునికైనను దయ రావలయునుగదా! తిరుపతివేంకటేశ్వరులకు మ్రొక్కుకొన్నారా? నాంచా - మ్రొక్కుకొన్నాము. హైమ —అమ్మ యేది? నాంచా— ఆమెమంచము దక్షిణపువ్వువసారాలో నున్నది. ఆమె కూర్చుండ లేదు, లేవలేదు. నీవుకల్యాణములలోఁజూచియే పోతివి! అరుంధతి మంచానఁబడినప్పటినుండియు నామె కంతకన్న నెక్కువైనది. ఆ శేషకు లేచి నాల్గుమెతుకులు తినును. తరువాత మంచములో నట్లే పడియుండును. హైమ- ఇదియంతయు వానికంతమునకు వచ్చినది. నామ్మునికన్న నదృష్టజాతకుఁడు లేఁ డనుకొన్నాను? ఇప్పు డిట్లు వచ్చినది!

షష్ఠినాఁడు సూర్యనారాయణగారు ప్రార్థననే లేచి, యరుంధతికి మొగము కడిగించి, ప్రక్కదులిపి కొత్తది వేసి, మందిచ్చి, యామెవద్దఁ గూర్చుండెను. ధర్మారావువచ్చి చూచి “యింక నేమి? ఇంక నే నక్కఱలేదుగదా! ప్రతిదినము ‘నావద్దఁ గూర్చుండుఁడు. నావద్దఁ గూర్చుండుఁ’ డని చంపునయ్యా! చిన్నబావ భోజనము నకుమాత్రము వచ్చును. తక్కినప్పుడు వారివారియిండ్లలోఁ బండుకొనును. నీవు వచ్చినావు. బ్రదికిపోయినాను” అనెను.

అరు—ఎట్లైనను మనకుఁ బని తప్పినఁ జాలును? ధర్మా—నేను పరిచర్యచేయుట నీ కిష్టములేదుకదే! అరుం—పైకి నే నట్లంటినిగాని మీరు చేయవలయు నని యున్నది’ అని నవ్వెను. ఆనవ్వు మొగములోఁ గండలులేక నవ్వుగానే కనిపించలేను. సూర్య—ఏమి నవ్వురా! దానియొడలిలో శక్తియే లేదు. నెత్తురు, మాంసము,

కండలు నన్నియు హరించిపోయెను. ధర్మా—ఏమి చేయవలయును? అరుం—నేను బ్రదికియున్నచో నన్నయ్యయుణము తీర్చుకొందును. సూర్య—అమ్మా! నేను నిన్నసాయంకాలము నేటిప్రాద్దున ముగించే నీ పని చూచుచుంటిని. నే నింతవఱకుఁ జేసిన దేమియు నక్కఱము. ధర్మా—మూడునెలలనుండి నేను చేసినదంతయు జమలోనికి రాలేదు. నీవు నిన్న వచ్చితివో లేదో యప్పుడే దాని కెంత యభిమానమో చూడుము. ఏలాగైనను మీరును మీరు నొకటి. అరుం—అవును. మీరే పరాయివారు. సాయంకాలమున సూర్యనారాయణ బజారునకుఁ బోయెను. ధర్మారావు లోనికి వచ్చెను. అరుంధతి 'వచ్చి కూర్చుండు' డనెను. ధర్మారావు 'నేను పరాయివాడనుగదా!' అని వెళ్ళి కూర్చుండెను. అరుం—వచ్చుచు నన్నమాటకుఁగూడ గోప మెందుకు? ధర్మా—ఇందాఁక నిజముగానే యన్నావు. ఇప్పుడు నవ్వు అనుచున్నావు.

అరుంధతి చిక్కిపోయిన కచులతో, తేదస్సుమాత్రము మిగిలిన కనులతో ధర్మారావువంక నూదులు చూచెను. అతఁడు నవ్వి 'నవ్వులకన్నదానికి నాకేకదా కోపము వచ్చునది! మఱి నీకుఁగూడ నేల వచ్చినది?' యనెను

అరుం- నా కీ నాఁడు కొంచెము నెమ్మదిగా నున్న ట్లున్నది. ధర్మా—ఒకరో జట్లుండను, ఒకరో జట్లుండను. ఇది దొంగవ్యాధి. అరుం- అట్లే యన్నారు. నిన్న వారి విశాలాక్షమ్మ వచ్చెను. ఆమె చెప్పినది. ఈ వ్యాధికి మాటాడుచు మాటాడుచునే పోదురట. ధర్మా- చీ చీ, యూరకుండుము. అరుం- పిల్లవాఁడెచ్చటి కేగెను? నేను పోయినతరువాత వానిని సరిగాఁ జూతురా? ధర్మా- నన్ను లేచిపొమ్మందువా? అరుం- మీ యద్దేశము నే నింకను బ్రదుకుదు ననియో? ధర్మా- బ్రదుకుదు పనియే కాదు. అరుం- మఱేయ నింక నేమి? ధర్మా- మఱిఁ గ్రొత్త పెండ్లికూతురవు, నీవు నాకు దక్కుదు పని.

సప్తమినాఁడు వర్షములు విజృంభించెను. గాలిదారులన్నియు పర్వాదీండుఁ పడఁ పూర్ణమై తుపాకరిర్యగ్రభాగమైన ట్లయ్యెను.

మడిబట్ట లెండలేదు. మండుచున్న ప్రాయ్యులవద్ద నెండవేసిన తడి పొడిగుడ్డలు కట్టుకొని బ్రాహ్మణులు జపములు చేయుచుండిరి. సాయంకాలమున వాహ్యాళిపోవుటతప్ప సూర్యనారాయణయే యరుంధతికి సర్వవిధముల నుపచారము చేయుచుండెను. ఆమె ^{అమ్మ} ~~అమ్మ~~! నీవు నేనొకకడుపుననైనఁ బుట్టితిమి కాదు. నాకుఁ బుట్టియుండియు లేకయే పోయెను. నీవే నాకుఁ బుట్టిలు వైతిమి.

ఆనాఁ డరుంధతి మఱియు లేవలేకపోయెను. సూర్యనారాయణ మందిచ్చెను. ఆమె ప్రతిదినమును బత్తాయికాయలో నాలుగైదు తొనలు తినుచుండెను. ఆనాఁ డొక్కటియు సయించలేదు. తొన నోటిలో వేసికొనినంతనే డోకువచ్చెను. అంతలో దగ్గు వచ్చెను. దగ్గిదగ్గి యొంతసేపటికిని గల్పేడకయాయాసపడుచుండెను. సూర్యనారాయణ యామె నానుకొని కూర్చుండెను. ధర్మారావు వచ్చి యెడరుగా నిలుచుండెను. కొంతసేపటి కరుంధతి యాయాస మణఁచుకొని పొయిం బరున్నది. ఆమె ముగమంతయు కందగడ్డ మైపోయెను. ఆమె కన్నులలో నీరు నిలిచెను. సూర్యనారాయణ యామె కన్నీరు తుడిచి, గుండెలమీఁద నెమ్మదిగాఁ జేతితో రాచి ధర్మారావువంకఁ జూచెను. అతఁడు ప్రాణములులేని కట్టవలె నిలుచుండెను. అతనికన్నులవెంట నీరు గారుచుండెను. సూర్యనారాయణ 'యెందుకురా, యట్లు దిగులుపడెదవు? దగ్గువచ్చినచో గాబరా పడరా?' యనెను. ధర్మారావు 'బావా! అది యింకను బ్రదుకు నందువా?' అనెను. అరుంధతి యర్ధనిమిలితాక్షులతో ధర్మారావు వంకఁ జూచి చేతితో దనవద్దఁ గూర్చుండు మని సంజ్ఞచేసెను. అతఁడు పోయి కూర్చుండి, యూరకే వెక్కివెక్కి యేడ్వ నారంభించెను. అరుంధతి యతనివంక పట్టి కన్నులతోఁ జూచుచుండెను. ఆమె కేడ్చుటకుఁగూడ నోపిక లేకపోయెను. సూర్యనారాయణ 'చీ చీ, యూరకుండుము. దాని కిప్పుడు వచ్చిన యాపద యేమి? నీవు కూర్చుండి యట్లు దుఃఖపడినచో దానిమన స్సెంత ఊోభించును? చాలులే, నీ వేమో ప్రయోజకుడ నని యందఱు చెప్పుచున్నారు. ఇంత పిటికిగుండెనాఁడ వేమి?' అని యోదార్పువంటి చీవాట్లు పెట్టెను. ధర్మారావు కన్నీరు తుడుచుకొని

లేవఁబోయెను. అరుంధతి యతనిచేయి వదలలేదు. సూర్యనారాయణ యేదో పనిమీఁద నింటిలోనికిఁ బోయెను. అరుంధతి రెండుచేతులు తన రెండుచేతులతో బుచ్చుకొని, తన యెదుటొమ్మమీఁద నానుకొని యున్నట్లు లాగెను. ఆతఁడట్లే యానుకొని 'యేమిటి' యనెను. అది 'యేమియులే' దని యతని రెండుచేంపలు రెండుచేతులతో నిమిరఁబర్రారావు భార్యశరీరము చూచెను. బట్టగప్పినచో మొగము మాత్రముకనిపించి, దివ్యజ్యోతిస్సు లొరలుచున్న యాకన్నులు మాత్రమే బ్రదికియున్నట్లు నిపించుచుండెను.

సూర్యనారాయణ యేదోపనియుండి ప్రొద్దుననే రంగాపురము పోయెను. ధర్మారావు భార్యను లేవఁదీసి కాల్యకృత్యములు, మందిచ్చుట, దులిపి ప్రక్కవేయుట యివి తానే చేయవలసివచ్చెను. మఱిలఁ బండుకొనఁబెట్టిన తరువాత అరుంధతి కఱగంటనేపటివఱకుఁ బ్రాణము స్థాయికి రాలేదు. ఆమె మందుపుచ్చుకొని, రెండుబత్తాయి తొనలు, నొక్క యనాసతొనయుఁ దిని 'నేఁడు నాదేహములో బాగుగా నున్నది' యనెను. ధర్మారావు నవ్వెను.

అరుం—ఎందుకు నవ్వెదరు ? ధర్మా—మధ్యమధ్య నిట్లని పించుచుండును. అరుం—వ్యాధి నెమ్మదింపుచున్న దందురా, లేదందురా ? మఱిలఁ బెద్దడాక్టరు రాలే దేమి ? ధర్మా—తదియనాఁడు వచ్చెను గదా ! మఱిల దశమినాఁడు వచ్చెను. అరుం—ఇన్ని నెలలు మందిచ్చిన రాజశేఖరశాస్త్రిగారి కేమియు లేదు. డాక్టరు కొక్కదినములో రెండునంద లిచ్చిరి. ధర్మా—అది యొకరియదృష్టము. మహాపండితులైనను వేదశాస్త్రజ్ఞులకు యాచ్ఛయే వృత్తి. అరుం—రంగాపురముపోయి మీరునా పెట్టె దీసికొనిరారా ? అందులో రంగాజమ్మగారు పెట్టిన చీర యున్నది. నేను చనిపోకముందొక్కసారి యాచీరఁ గట్టుకొనవలయును. ధర్మా—అలాగే తేపు పోయి తీసుకొని వచ్చెదను. అరుం—తేపు తేపుతోఁ బదునాతేండ్లు గడచినవి. ఇంక నన్నిరోజులుగూడ నున్నవో లేవో ! ధర్మారావులేచి పోఁబోయెను. అరుం—ఎచ్చటి బోఁ బోవుచున్నారు ? కొంచెము కూర్చుండ రాదా ? ధర్మా—కూర్చుండి యేమిచేయు మందువు ? అరుం—నే నిట్లున్నానని మీకు లేదు. ఏమి చేయదరు ? ధర్మా—

నీకుఁ జేయవలసిన యుపచారమంతయు జేసినిగదా! అరుం-అవును. పాపము. చేసితిరి. నాగతి యిట్లున్నది. మీచేతఁ జేయించుకొను చుంటిని. బ్రదికి యున్నచో నీ ఋణము తీర్చుకొందును. ధర్మా— ఎట్లు తీర్చుకొందువు, మునుపటికన్న నెక్కువగానా?

అరుంధతి తనచేయి భర్తతోడమీఁద వేసెను. వింతశుష్కించి యుంటివి. అట్టి స్థితిలోఁగూడ నీ చేయి తనే నా యొడలు పులకరించుచున్నది. నే నెంత దుష్టుడనో చూడుము! అనెను.

అరుం—మీరా, దుష్టులా? నాకుఁ జెడ్డరోజుగాని మీరు దుష్టులుకారు. ధర్మా—నీ సర్వస్వస్థియు నా దేహముతోఁ బ్రత్యణువు నందు లీనమై యున్నది. నాపంచేంద్రియములకు విషయములు పంచ భూతములలోని గుణములు కావు; నీయందున్న పంచేంద్రియవ్యవహారము. అరుం—నేను మీ యిట్టిమాటలు బ్రదికియుండియు నిస్సహాయురాలనై వినవలసివచ్చెను. ధర్మా—(కన్నీటితో) “ఇయం శేషే లక్ష్మీ రియ మమృతవర్తి ర్నయనయో, రసా వస్యాః స్పర్శో వపుషి బహుళ శ్చందనరసః” అన్నారు శ్రీరామచంద్రులు.

ఆ నాఁ డప్టమి. నవమినాఁడు ధర్మారావు పిచ్చియెక్కిన వానివలెఁ బొలాలవెంటఁ దిరుగఁబోయెను. ఆనాఁడు ఫెళ్లున నెండ గాసెను. ధర్మారావు సంచరించుటకు యోగ్యమైన తేత్రములు ప్రాగ్దిక్కుననే యున్నవి గనుక నచటికే పోయెను. కొంతసేపు కొళాయి చెఱువుగట్లవెంటఁ దిరిగెను. అతఁడు మనసుతో నూహించు కొనుచుండెను. “అరుంధతికి నెమ్మదించదు. ఈ సంగతి యాతేండ్ల క్రిందనే గణాచారి చెప్పినది. నాకును జూచాయగాఁ దెలిసినది. స్వామి రెండు శిరస్సులలో నొకశిరస్సు నూసిపోయిన ట్లుండెను. గిరికయు మూఁడు నెలలు గడువు పెట్టినదట. పూర్ణిమ యింకను నాఱురోజు లున్నది. ఆనాఁడే పోవును కాఁబోలు” ననుకొని ధర్మారా వొకచోటఁ గూర్చుండి బిగ్గటగా నేడ్వసాఁగెను. చుట్టు ప్రక్కల జనమెవ్వరును లేరు. అతని దుఃఖము యథేచ్ఛగా సాఁగెను. ఆపొంగడఁగివంతనే దుఃఖతరంగము మఱల మనస్సాగరములో వెరుకకుఁ బోయెను. అతఁడు కనులు తుడుచుకొని లేచి మెట్ట

చేలలోనికి నడచెను. అచట నొకచోట పసిరిక కనిపించెను. పసిరిక ఇతనిని జూచినంతనే 'అన్నా' యని కూతపెట్టెను. పసిరిక చుట్టునున్న పక్షులు పాటిపోయెను. పుట్టలలోని యొకటి రెండుపాములు తలలెత్తి చూచి ముఱల బుట్టలలోనికి దూతెను. ధర్మారావు 'నాయనా! మీ పక్షులెక్కడ? ఇదియెక్కడ? నన్నది' యనెను. పసిరికకుఁ దెలియక కనుమూసిన నన్నగారివంకఁ జూచెను. అతని యాకుపచ్చమొగ మెండి పోయినయాకువలెఁ దెల్లవడెను. వర్షాకాలముల సర్వవృక్షపత్రములును బచ్చబడెను పసిరిక ముఖపత్రముమాత్రమే తెల్లబడెను. అతఁడు రెండుచేతులతో ధర్మారావును గొఱిలించుకొనెను. ధర్మారావునకుఁ దనతండ్రివచ్చి కౌఁగిలించుకొన్నట్లున్నది. రెండుజాములైనది. ధర్మారావు తిరిగి యింటికివచ్చుచుండెను! దారిలో రామచంద్రరాజు కనిపించెను. ఆయనతమ్మునివిషాదముఖమండలము చూచి 'ధర్మ! మఱదల కెట్లున్న'దనెను. ధర్మారావు రాజు మొగమువంకఁజూచెను. రాజుమొగముధర్మారావుముఖమునకుఁ బ్రతిబింబమువలెనయ్యెను. అతఁ డొక్కసారి తమ్ముని గొఱిలించుకొని ధర్మారావు మొగముతనయెదుఱొమ్మున నాన్చుకొనెను? వారికొఱిలంత విడిపోయినతరువాత నన్నగారిమొగముచూచెను. రామచంద్రరాజు కనుఁగొలఁకులలో నిందుపగింజలంత బాష్పములున్నవి. ధర్మారావు 'నాయనగారు సుక్షత్రియునకు నీకు నాదుఃఖముగూడఁ దెచ్చిపెట్టె' గనెను. రాజు కన్నీరుతుడుచుకొనుచు దనదారిని దా బోయెను. ధర్మారా వింటికివచ్చెను. అరుంధతి పతిని జూచి 'మొగ మది యేమి, అట్లు వాడియున్నది? నావద్దకు రం'డనెను. అతఁడు వద్దకుఁబోయి మంచమువద్ద మోకరించి కూర్చుండెను. అరుంధతి చేయెత్తలేకయెత్తి పయ్యెదకొంగుతో పతి మొగము తుడిచెను.

దశమినాఁడు ప్రొద్దుననే పెద్దడాక్టరు వచ్చెను. ముఱలఁ జూచెను. మదిచ్చెను. ముఱల వారముదినములకు వత్తునని పోయి మోటారుతోఁ గూర్చుండెను. అరుంధతి 'యేముఁ జెప్పఁ జేమి' యనెను. ధర్మారావు మోటారువద్దకుఁ బోయి 'అయ్యా! నెమ్మదిం చునా?' యనెను. ఆయన మాటలేదు, పలుకు లేదు, తలయాడించెను. మోటారు నడుపువాఁడు ధర్మారావును బిలిచి 'అయ్యా! ఎకా

యెకి మోటారుమీఁదనే వచ్చినాము. అయ్యగారు మోటారుకు రానుపోనుఖర్చును, మందుఖర్చును వందరూపాయ లకిగి పుచ్చుకొమ్మన్నా' రనెను. ధర్మారావు తెచ్చియిచ్చెను. ధర్మారా వేదియో యడుగవలె ననుకొనెను. మోటారు తుగ్గున నెగిరిపోయెను. ధర్మారావుచేసిన ననుష్ఠానము డాక్టరుగారికి సరిగా నందలేదు. త్రాగుచున్న సిగరెట్టుపొగమాత్రము బయటికి వచ్చి ధర్మారావు చేసిన ననుష్ఠానము మందుకొన్నది. లోనికివచ్చిన పతినిజూచి యగుంధతి 'డాక్టరే మన్నాఁ' డనెను.

ధర్మా - వారు మనతో మాటాడరు. వారి యాషధము వారిచ్చుచుందురు, పోవుచుందురు. ఇంగ్లీషువైద్యముతో వట్టి యాషధము నడుపుటయేగానిపరాసుర్వచేయుట, మాటయుఁ బలుకునాడుట, సమాదరించుట, ధైర్యముచెప్పుట మొదలైనవి లేవు. సూర్య— ఎందుకు లేవు? ఆయన యెంతజీతము తెచ్చుచున్నాఁడో యిండునుంచుగ సంతజీతము తెచ్చుచున్నవారి యిండ్లవద్ద నుండును. ధర్మా - మను పీఠీవి జమీందారులవద్ద నుండెడిది. కాని, వారివద్ద నింతనిర్దయ యుండెడిది కాదు. ఇప్పుడీ రెండును గలిసి యున్నతోడోడ్యోగుల నాశ్రయించెను. అగుం - మఱిల నే మిచ్చితిరి? ధర్మా - వందరూపాయలు. అగుం - తక్కిన మూడు వందలైన నుంచుకొను. ధర్మా - ఎందుకు? అగుం - ఎందు కేమిటి? నాలుగైదు రోజులలోఁగా నక్కఱలేదా! సూర్య - నీ కంతకంతకుఁ బిచ్చి మాట లెక్కువగుచున్నవి. తల్లీ! నీ కేమియు ఘరవా లేదు. నీవు నిజముగా బ్రదికెదవు. అగుం - మనకు గిరికకన్న నెక్కువ తెలియనా? లోకములోని దుష్టభావము లంటని యచ్చమైన యంతరాత్మకలది గిరిక. అనుస్పృష్టముకాని యామెయాత్మకు సర్వమును జక్కఁగాఁ దెలియును. ఆమె మూడునెలలు వారడి యన్నది. తేవు పూర్ణిమతో గడువైపోవును. నా ప్రాణమునకుఁ దిథిద్వయము కూడ రాలేదుకదా! అయినచో నింకొకరోజు గిరికకే కలిసినచ్చును. ధర్మారావు కన్నీళ్ళు తుడుచుకొనుచు బయటికి బోయెను.

ఏకాదశినాఁడు ప్రొద్దుననే ధర్మారావు రంగాపురము పోయెను. అతఁ డత్తవారింటికిఁ బోయి పదునే నేండ్లనది. అతని కచటికిఁ

బోవుట యన్న మన స్సొకవిధముగా నుండెను. వారియింటి కిప్పుడు
 తా నే మని పోవలయును? ఏ మని పోవలయు నేమిటి? తనభార్య
 పెట్టె యచట నున్నది. దానికోస మని పోవుచున్నాఁడు. అతఁడు
 రంగారము పోయి యెకామెకి రాజ్యలక్ష్మమ్మగారియింటికి వెళ్ళెను.
 ముగ్గుగారిసంసారములో మార్పు లేదు. ఒకటే మార్పు.
 ఆ ముగ్గుగారి గుంకుమబాట్టుదక్క నఖిశిఖాపర్యంతము నిభూతి
 పండువలె నుండెను. తలయంతయు ముగ్గుబుట్టవలె నుండెను. ఒడ
 లిలో నెత్తురులేక పాలిపోయెను. మంచమునం దట్లే పరుండెను. ఆమె
 భర్తమాత్రము మిక్కిలి యుసలివాఁడై యిప్పుడు చీట్లపేక యాడుట
 లేదు. ఇద్దఱు నుడుక వేసికొని తిందురు. ఎవరిదారిని వారు మంచ
 ములోఁ బడియుందురు. ధర్మారావు ప్రొద్దెక్కిన తరువాత నత్తవారి
 యింటికిఁ బోయెను. వాకిట గంగన్న సోమయాజులుగారు కూర్చుండి
 దర్భలతో హోమములకుఁ గావలసిన కూర్చలు కట్టుచుండెను.
 ఆయన తలయెత్తి యల్లునివంకఁ జూచి మఱలఁ దలవాల్చుకొనెను.
 ఇంతలో నాగమ్మగారు బయటికి వచ్చినది. అత్తమామలిద్దఱును
 వృద్ధులైయుండిరి నాగమ్మ యల్లుని జూచి మాటాడకుండ నిలుచుం
 డెను. ధర్మారావు 'దానిపెట్టె యిచ్చట నున్నదట! అది తీసికొని
 రమ్మన్నది. ఆ పెట్టె యిప్పించినచో తీసికొని పోదు' ననెను. నాగ
 మ్మకు సోమయాజికిఁ దమకూతునకు మహావ్యాధి పుట్టిన దని తెలి
 యును. వా రెట్లున్నదని యడుగలేదు. నాగమ్మ 'యేనాటిపెట్టె?
 అది యిప్పుడు లే' దనెను. ధర్మా—పెట్టె యక్కఱలేదు. దానిలో
 నల్లజరీచీర యొకఁ డున్నది. అది కావలయును. నాగమ్మ—ఆ చీర
 యిప్పు డెచ్చటనుండి వచ్చును? లేదనెను. ధర్మారావు 'వెదకివచో
 దొరకును' అనెను. నాగ—పదునాడేండ్లనాటిచీర యిప్పు డెచ్చట
 దొరకును? ధర్మా—దొరికితీరవలయును. మా నాయన నగలకిచ్చిన
 డబ్బంతయుఁ గాఁజేసితిరి. ఈ చీర కాఁజేయనీయను. అది నా భార్య
 కట్టుకొనినఁగాని దానికి మనస్తృప్తి లేదు. మీ రిచ్చెదరా, నేను
 పోయి వెదకి కొందునా? అని ధర్మారావు గదిలోనికి పోబోయెను.
 నాగమ్మ పోయి సవారీపెట్టె తీసెను ధర్మారావు ప్రక్కనే నిలుచుం
 డెను. పెట్టెలోనుండి యిరువది యేండ్లనాటి యంగవస్త్రములు,

ప్రాతవడిన క్రొత్తచావులు బయలుదేఱెను. బెట్టెయడుగునుండి చీర వచ్చెను. ధర్మారావు చీరను గాఁగిలించుకొని, బిగ్గరగా నేడ్చెను. సోమయాజు లచ్చటికి వచ్చి చూచెను. భార్యాభర్తలిద్దరు నతనిని జూచి దిగ్భ్రాంతులైరి. తనకుఁ దెలియకుండఁ దన్నాదరింపఁగా శోకతరంగమును ధర్మారా వదువులోఁ బెట్టి సిగ్గుపడి మాటలు బయటికిఁబోయెను. అతఁ డధోముఖుఁడై సుబ్బన్న పేరున వ బట్టెను. చీరను గాఁగిలించుకొనియే యుండెను. అతనిమనస్సులోఁ బదునాతేండ్లనాఁటి కథయంతయుఁ దాండవించెను. 'అపుడు నా యరుంధతికి నామీఁదఁ బ్రేమ లేదు. రాక్షసు లామె మనస్సును నానుండి హరించిరి. రాక్షసప్రయోగములను దేవతలు నిర్ధూతముచేసి ముఱల నాయరుంధతిని నా కిచ్చిరి. ఇచ్చిన ప్రథమదేవతామూర్తి రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు. రెండవ దేవతామూర్తి రంగాజమ్మగారు. రంగాజమ్మగారి ఋణము నే నెట్లు తీర్చుకొనఁగలను ? గోకములో సవతితల్లిప్రేమను దిరస్కరింతురు. ఏమి రంగాజమ్మగారు ! మాతండ్రి, రంగాజమ్మగారు, కృష్ణమనాయఁడు, రుక్మిణమ్మారావుగారు, సరోజినీ దేవి వారందఱు దేవతలలోని యొకశాఖ. వారిదారినివారు పోయిరి. తరువాతఁ బదేండ్లు తెఱపి యిచ్చినది. ముఱల నారంభించినది. ఇంత వఱకు మూఁడైనవి. నాల్గవది సిద్ధముగా నున్నది. ఈ చీరయొక్క స్పర్శ నూర్చినధూస్పర్శవలె న న్నానందింపఁజేయుచున్నది. ఈ ముద్దుపెట్టుకొన్నచోఁ గ్రొత్తపెండ్లికూతురైన నాయరుంధతి నా నాఁడు ముద్దుపెట్టుకొన్నట్లే యున్నది. నిన్ను గాటముగాఁ గవుంగి లించుకొనవలయునని యున్నది. అయ్యో ! నిర్భాగ్యుఁడను. ఎండి పోయి, బొమికలుమాత్రమే మిగిలియున్న నీశరీరము స్పృశించుటకుఁ గూడ వీలులేక యున్నది. నే నేమి చేయుదును ? అని యచ్చటఁ గూర్చుండి యతఁడు కొంతసేపు విలపించెను. అది మాగానిగట్టు. అతఁడు కట్టుకొన్నధోవతీయంతయు బురదయయ్యెను. ధర్మారా వింటికి వచ్చెను. అరుంధతి 'యింతసేపు నన్ను వదలి యెచ్చటికిఁ బోతి' రనెను. ధర్మా—నిన్ను వదలి నే నొక్కనిముసమైన నుండను. నీ కాసంగతి తెలియదు. నా హృదయకుహరములో దాగియున్న జ్యోతివి నీవు. నా మనోవీధిలో విహరించుచున్న దేవతవు నీవు.

అరుంధతి ధర్మారావువంకఁ జూచెను. ఆ కన్నులలో నున్న తేజ స్సతఁడు సత్యము నెఱిగియున్నదియే యయ్యును దానియందలి ప్రత్యగ్రీత మఱల నతనిని గొట్టవచ్చెను. ధర్మా—నే నొకచోటికిఁ బోయితిని. ఎచ్చటి కేగితిని? రాత్రికిఁ జెప్పెదను. అరుం—చొక్కా లోనుచుకొన్నది యేమిటి? ధర్మా—నిన్నే దాచుకొన్నాను. అరుం—నే వినుచున్నది ధర్మా—ఇంక నెవరైననువినవచ్చును. ఆనాఁడు ప్రొద్దుక్రంకెను. ఏకాదశికి వెన్నెలలు రంగాజమ్మ, రుక్మిణమ్మారావుగార్ల యాత్మలు జ్యోతీరూపములై వారి యింటిచుట్టు పట్ల నావరించినట్లు వచ్చెను. భాగీరథీప్రవాహమున కామ్రేడితము లైన యా జ్యోత్సాన్నితరంగములు ధర్మారావుతెప్పలతో నద్దకొ నెను. అతఁడు లోనికిరాఁగా, గవాక్షమునుండి యొక జ్యోత్సాన్నిత రంగము వచ్చి యరుంధతి మొగముపైఁ బడుచుండెను. ధర్మారావు చీర తెచ్చి యరుంధతికిఁ గట్టెను. ప్రాజీర తీసివేసెను. గదిలో నెవ్వ రును లేరు. దీపపు వెలుతురున నరుంధతి చీర గుర్తించెను. ఆమెయొక్కసారి లేచి కూర్చుండెను. కూర్చుండఁగఁగి యెట్లు వచ్చినదో దైవ మునకే తెలియదు. ఆమె చేతులు పతిమెడకుఁ దగిలించి కౌగిలించు కొని యంతలో నా యాసము వచ్చి యతనిబుజముపై వ్రాలెను.

ధర్మారావు కలంగనను దాను వాంఛ నదుముకొనలేక నెమ్మదిగానే కౌగిలించుకొనెను. ఆమె కది బాధాజనక మయ్యెను. ధర్మారావున కెప్పుడును గోపమురాదు. అప్పు డతనికిఁదనమీఁద దనకే గోపము వచ్చెను. 'చీ చీ, దొర్భాగ్యుడ' ననుకొని యామెను నెమ్మదిగాఁజేతులు బుజముపైనుండితీసి మంచముపై జాగ్రత్తగాఁ బరుండఁ జెట్టెను.

అరుం— మనస్సు మనస్సే, శరీరము శరీరమే. ధర్మా— అవును. ఒకనికి మనస్సు పనియే చేయదు. వానిశరీరము బలిసి యుండును. మఱొకనికి శరీరము కృశించియుండును. మనస్సు మహా శక్తిమంతమై యుండును. అరుం— శరీరము కృశించి వాంఛకుఁ దా వీయదు. మనస్సు సంపూర్ణారోగ్యము కలనాటి కోరికలే కోరును. ధర్మా— నేను 'విరాగిని గాదు, వాంఛలయందు సమర్థుడను గాదు. నానని 'త్రిశంకు రి వాంతరాళే తిష్ఠ' యన్న ట్లున్నది. అరుం— నా

మనస్సు మఱల మనకార్యమునాఁడు పొంగినట్లు పొంగుచున్నది. ధర్మా—రంగాజమ్మగారి యాత్మయు రుక్మిణమ్మారావుగారి దయయు నిన్ను సర్వథా రక్షించును గాక! అరుం—నామనస్సులో నే మూల చూచినను మీరు లెక్కలేనన్ని రూపములు పొంది ప్రకాశించుచున్నారు.

అని యామె కనులునూసికొని-ఇదిగో! ఇచ్చట ప్రేమలేని నన్ను బతిమాలుచున్నారు. ఇచ్చట బేదరించుచున్నారు. ఇచ్చట పోయి కోపించి పండుకొన్నారు మఱలబతిమాలుచున్నారు. ఇచ్చట మనవిద్వజ్జము కలిసియుంటిమి. ఇచ్చట మీలో నే నైక్య మైపోవుటచేతఁ గాఁబోలు! కోటిమృతాకృతులైన మీరు అర్థనారీ శ్వరులవలెఁ బ్రకాశించుచున్నారు. మీరిచ్చట నాకు విద్యాగురువులు. ఇచ్చట సర్మసఖులు. ఇచ్చట నా ప్రాణనాథులు. ఇచ్చట నాసర్వ సృష్టికి నధికారులు. ఇచ్చట ననుకూలురై నా యాజ్ఞానువర్తులు. ఇచ్చట మత్పాదరజోలేశచిహ్నితఫాలభాగులు. ఇచ్చట మీప్రేమ సామ్రాజ్యమున కధిరాజ్ఞునైన నన్నారాధించుచున్న భక్తులు. ఇదిగో నిచ్చట మీరును నేనును నున్నాము. నేను మంచమున మృత్యుదేవతకు సన్నిహితురాలనై యున్నాను. అనార్తవమైన పుష్పమువలె నిత్యవికాసము చెడని మీ రిచ్చట నున్నాడు. ఎన్నటి కైనఁ బ్రకృతి చెడునుగాని, పురుషుఁడు చెడఁడుకదా! నేను నశించి పోవుచున్నానుగాని మీరు ననుమాత్రము మఱచిపోకుఁడు! రాజ్య లక్ష్మమ్మగారు నా ప్రేమవేణిక నల్లినది. ఈచీరయే నాప్రేమజీవితమున కాదియు నంతమును నైనది. అది ప్రవాహమై బంగరుపంట పండినది. నాకడుపుపంట మీరు వేయకన్నలఁ గాంచవలయును. మీ జీవితములో నేనొక యుపనదిగా వచ్చి కలిసితి నన్నమాట మఱచిపోవలదు. నేఁ డేకాదశి. నాప్రేమలోని పావిత్ర్యముచూడుఁ డెట్టిదో! ఈనాఁడే నా కీ చీర వచ్చినది. నాప్రేమ నిష్కల్మషమని మీ రెఱుఁగుదురుకదా! నామనస్సు నిత్యము మీయందే లగ్నమైనది. వెనుక నొకసారి మనస్సు చంచల మున్నారు. చాంచల్యము సంస్కారానరూపము. నా మనస్సు చంచలము కాదు. మీ రెఱుఁగుదురుకదా! అనెను. ధర్మారా 'వెఱుఁగుదు' ననెను.

వారముదినములనుండి కుమారస్వామి రామేశ్వరశాస్త్రిని దనవద్దనే యుంచుకొనుచుండెను. అతఁడు మేడలోఁ బ్రవేశించెను. రెండువందల రూపాయలు పెట్టి మేడమంతయు కుర్చీలు, సోఫాలు, మంచములు, పటపులతోఁ గొంచె మందముగాఁ గనఁబడునట్లుచేసెను. దేవుని పటములు తెచ్చి కుడ్యముల నలంకరించెను. రామేశ్వరశాస్త్రి భోజనమునకుమాత్ర మింటికిఁ బోవును. అప్పు డొక్కసారి తల్లివద్దకుఁ బోవును. ఆమె 'నాయనా! పోయి యాడుకొ' మ్మనును. అతఁడు కుమారస్వామియింటికిఁ బోవును. రామేశ్వరశాస్త్రి చిన్న ధర్తారావును గిల్లి యేడిపించును. శ్యామల వచ్చి యేమి చేసితి వనును. శాస్త్రి 'నే నేమియుఁ జేయలేదు. వాఁడు వట్టి యేడుపు గొట్టువెధవ' యనును. శ్యామలయుఁ కుమారస్వామియు 'సివు గిల్లి నావు కాఁబోలు' నందురు శాస్త్రి తన చేతిగోళ్యవంకఁ జూచుకొనును.

కుమార- తమ్ముని నేడ్పించవచ్చునా? శాస్త్రి- వాఁడే యేడ్చును. వాని కది యలవాటు. శ్యామల- అలవాటు కాదు నాయనా! వంశములో నున్న గుణము.

కుమారస్వామి శ్యామల నొక్క చెంపకాయ కొట్టును. ఆమె దెబ్బ తగిలియు నవ్వును. రామేశ్వరశాస్త్రి శ్యామలాకుమార స్వామిలు చావడిలో లేకుండఁజూచి కుర్చీ గోడదగ్గఱకు వేసికొని, దానిపై నెక్కి పటములు తీసి యటునిటుజూచి మఱలఁ దగిలించఁ బోవును. అది మఱలఁబడదు. ఒక్కొక్కటి క్రిందఁబడి పగిలిపోవును. కుమారస్వామి వచ్చి చూచును. 'నీ వల్లరి చేయరాదు. ఆ పటములు ముట్టుకొనరా' దనును. శాస్త్రి 'ఆ పటములు ముట్టుకొనకున్నచోఁ జూచుకొనుటకు మాత్రమేనా?' అనును. కుమారస్వామి యవు ననును. వారముదినములలో నాల్గుపటములు పగిలిపోయినవి. శ్యామల యన్నది: అందఱిలో శాస్త్రి మంచివాఁడండీ? అక్కఱ లేనివస్తువులు గిట్ట వతనికి.

కుమార- పటము లక్కఱలేదా? శ్యామల- నా కక్కఱ లేదు. కుమార- నీకు రసజ్ఞత లేదు. శ్యామల- రసజ్ఞత లేకపోయి నను రసజ్ఞులైనవారి నైన నెఱుఁగుదును. కుమార - ఎంతమందినీ?

శ్యామల - ఒక్కఁడెంతనుంది యగుదురో యంతనుందిని. కుమార—అభినయము. శ్యామ—నేనదానినాసన. కుమార—ఆమె పేరెండు పాడుచేసెదవు? శ్యామల - పాడుచేయుట యేమున్నది? ఆమెయు, వేణుగోపాలస్వామియు, మనము నొకటయే రాశి. కుమార— వెలకట్టిగది డబ్బుగిగ్గరనుండి.

కుమారస్వామియు, రామేశ్వశాస్త్రియు ధర్మశాస్త్రిగారి యింటికిఁ బోయిరి.

అరుంధతి - నాయనా! పిల్లనాఁడు సంతోషముగా నుండు చున్నాఁడా? కుమార - ఆడుకొనుచున్నాఁడండీ. ధర్మారావు నెప్పుడు నాడించును. దేశభక్తుల పటము లన్నచో నతని కెప్పుడు నిష్టము. ఎప్పుడును వానితోఁ గాని యాడుకొనఁడు. అరుం-వమోలే, నాయనా! వానిని నన్ను మఱచిపోవునట్లుచేయుభారము నీది. ఇంక వానిని శ్యామలయైనను జూడవలయును.

ఆ మఱునాఁడు తిథిద్వయము. త్రయోదశి రెండు గడియలే యున్నది. చతుర్దశి వచ్చినది. ధర్మారా వరుంధతివంకఁ జూచెను. ఆ మెస్థితి నేఁడోతేరో మున్నట్లున్నది. కాని మాట్లాడుచునే యుండెను. అతనిమనస్సులోని కీ యాహ వచ్చెను- ఈ వ్యాధి కింతే. మాటాడుచు మాటాడుచునే పోయెదరఁట! ఊరిలోని డాక్టరన్నాఁడు: “ఈ వ్యాధి కింగ్గీషువైద్యములో నుండులేదు. అది యింకను గనిపెట్టఁబడలేదు. దీని కింతే. మినిసి క్రమముగా చనిపోవుచుండఁగాఁ జూచుచు నూరకుండుటయే చేయుపని” అని. రాజశేఖరశాస్త్రిగారు వచ్చి చూచెను. ధర్మారా “వెట్లున్న” డనెను. శాస్త్రిగారు బయటికి వచ్చి “అయ్యా! చెప్పలేము. నేఁడు కావచ్చు, తేపు కావచ్చు. కాదా మఱి యింకఁ బడినా భృందవచ్చు. ఎప్పుడో చెప్పలేము” అనెను. ధర్మారా “వసలుమాట స్థిరమేనా?” యనెను. శాస్త్రి తల యాడించెను. ఆ తలయాడించుట యర్థమేమియు నీయలేదు. కాని ధర్మారావునకుఁ దెలిసెను. అతఁడు పోయి విడిగా నొకగదిలోఁ గూర్చుండి దుఃఖించుచుండెను. అరుంధతి కామేడ్పు వినవచ్చి హైమవతితో “వదినే! మీతమ్ముఁడు ఆ గదిలోఁ గూర్చుండి యేడ్చుచున్నారు. పోయి యిటు తీసుకు”రమ్మనెను. హైమవతి పోయి

తమ్ముని దెచ్చెను. ఆతఁడు కన్నీళ్లుతుడుచుకొని వచ్చెను. అరుంధతి 'యెందు కేప్పుచున్నా' రనెను. ధర్మారావు 'నే నేడ్చుటలేదే' యనెను. అరుంధతి 'చచ్చిపోయెడివారితోఁ జచ్చిపోదురా ? మీరు కూర్చునినచో పిల్లవానిగతి యేమిటి?' యనెను. ధర్మారావువకు ముందు పొంగి యేడ్వనారంభించెను. అరుంధతికిఁ గన్నీళ్లు వచ్చి హైమవతియు దుఃఖించుచుండెను. వాకిటిలోని కెవరో వచ్చిన ట్లయ్యెను. హైమవతి చూచి 'ఆబ్బాయీ ! చిన్నబాబు గారు వచ్చి' రని తాను లోనికిఁ బోయెను. హరప్పను ధర్మారావు తోడితెచ్చెను. హరప్పను జూచి అరుంధతి సిగ్గుపడచు లేదు. దుఃఖ పడను లేదు. సంకోషించను లేదు. ప్రాణములు పరలోకజీవితపుఁ గచ్చమును జేరినట్లు శూన్యదృక్కులే ప్రసరించెను. హరప్పగాని, ధర్మారావుగాని మాటాడలేదు. ధర్మారావు ప్రభువును గూర్చుండుఁ డనెను. ఆయన యట్లే నిలఁబడియుండెను. ధర్మారా వెదురుగా నిలు చుండెను. ఇద్దఱు సభోముఖులై యుండిరి. అరుంధతికన్నులు హర ప్పపై నిలిచినట్లే నిలిచి ధర్మారావు మొగమునందుఁ బోయి నిలు చును. అతని యాపాదమస్తకము పరిశీలించును. మఱల హరప్ప మొగముమీఁదికి వచ్చి వెంటనే ప్రాణనాథునిమూర్తిపైఁ దరలును. ధర్మారావు కన్నులవెంట నీరు కారుచుండెను. అతనిశరీరమంతయు దపించిపోవుచుండును. హరప్ప కనులలో బాష్పములు నిలిచెను. ఇద్దఱును మాటాడకుండ బయటికి మఱల నడచిపోయిరి.

రథంతరి చూచుటకు వచ్చెను. ఆమె వచ్చి నాలుగైదు దినము లయినది. అరుంధతి 'అక్కా ! వెంటమానివేసి యిప్పుడు వచ్చితి వే' మనెను. ఆమె తల్లీ ! నిన్ను చూచి నాల్గునాళ్లైనది. నా ప్రాణము లన్నియు నీ మీఁదనే యున్నవి. నాల్గునాళ్ళనుండి యెవరో బంధు వులు వచ్చిరి. వారితో సరిపోయినది. వా రీనాటి ప్రాద్దుననే రైలుకుఁ బోయిరి. బావగారికి భోజనమున కాలస్యమైన నేమిలే యని నిన్నుఁ జూచుటకు వచ్చితి ననెను. రథంతరి శోడికోడలుదగ్గఱఁ గూర్చుండి మనము ముగ్గురము. గిరికదారిని గిరిక పోయినది. నీవు గూడ నిట్లున్నావు. ఇంక నొక్కర్తను బదికి యేమి, బదుకక యేమి ?

మిమ్మిద్దఱు వనలిపెట్టి నే నేనుని బ్రదుకుచును? మీరున్నారని యీ యూను వచ్చితిని' యనెను.

అరుం - అక్కా! ఎవరియూయూర్దాయము వారిని. ఎవరి సుఖములు వారివి. కాని మావారికి మావారికి రక్షణయైన నున్నది. మన యిద్దఱ సంబంధము వారినిబట్టికదా! మనవాని లోకమంతయు మిథ్య మున్నారను. మృతి మైనదో తెలియక, కొందఱు దీనిని తథ్య మునుచున్నారు. రథం - మనయిద్దఱునుబంధము మనభర్తలమూలముగానే కాక గిరికమూలముగా మఱియు నెక్కువయైనది. అరుం - అవు నటువంటి భక్తురాలు పోయినతరువాత మన మొక గొప్ప యేమిటి? ప్రాదేశ్యులమన్నది. నీ విక బామ్ము. ఆమె పోవుచు హైమవతిని గలిసికొనెను. హైమవతి 'ఏమమ్మా? వదినే! అరుంధతిని జూచితివా?' అనెను. రథం - చూచితిని. నేడు మఱియు నాసిగా నున్నది.

హైమవతి 'నేడు పర్వదినము. ఈ గడ్డురోజు గడచినప్పుడు చూచుకొందములే' యనెను. రథంతరి కన్నీళ్ళుతుడుచుకొనుచు గృహభిముఖి యయ్యెను. సాయంకాలమైనది. అరుంధతి ప్రతిదినమును దనకు బాధగా నున్న దనుచుండెడిది. నాఁ డేమియు ననలేదు. ధర్మారావు సంతోషించెను. అతనికి వ్యాధి తిరుగుమొగము పడినది. ఈనాఁడు పూర్ణిమః దాటిపోయినచోఁ దనభార్య బ్రదుకు ననిపించినది. ఒక దైవజ్ఞుఁడుగూడనట్లే - చెప్పెనుశ్రావణపూర్ణిమ దాటినచో ఫలవాతేదని. ధర్మారావు 'పూర్ణిమ వచ్చినది. ప్రోద్దుగూడఁ గ్రుంకవచ్చినది. ఈనాఁడు దాని కేమియు బాధకూడ లేదు. బ్రదికి యొడ్డున పడినట్లే' యనుకొనెను. అరుంధతి యానాఁడు సుఖముగా నున్నదని యిల్లందఱును సంతోషించిరి. అరుంధతియు నాఁడు రెండు బత్తాయికాయలు తినెను. నాల్గు పచ్చిదాక్షిపండ్లు తినెను. రెండ్లనాసముక్కలు తినెను. రోజుకన్న నాల్గు గ్రుక్కలు మంచినీళ్ళు త్రావెను. ధర్మారావు వెట్లున్న దనఁగా 'రోజుకు వలె లేదు. నేడు బాగుగనే యున్న' దనెను. రాత్రిరి కందఱు శ్రుశ్శింతలుగా భోజనముచేసిరి. అందఱు నెవరిదారిని వారు పండుకొనిరి. ధర్మారావు భార్యనద్దకుఁ బోయి చెక్కిళ్ళు చేతులు కాళ్ళు

తడిమెను. అరుంధతి నిద్రపోవుచుండెను. అతఁ డామెకుఁ గొంచె మెడముగా మంచముపైఁ బరుండెను. రాత్రి రెండు జాములైనది. అరుంధతిమూల్గు వినిపించి, ధర్మారావునకు సగమునిద్ర మెలకువ వచ్చెను; అతనికిఁ దక్కినసగ 'మిట్టొక్కసాకి రండు' అన్న యరుంధతి ధర్మారావునకు దెలిసి పూర్తిగా మెలకువ వచ్చెను. అతఁ డామె వద్ద నుండి నామె 'నాకు దాహమగుచున్నది. మంచితీర్థ మిం' డనెను. అంతలో నందఱును లేచిరి. 'ప్రాణము శోషపొందెనేమో' అని రెండుతొనలు తినిపించిరి. ఆమె 'నా కేమియు దోచుట లేదు, అబ్బబ్బ' యని యూరకే యావేగము పొందుచుండెను. ఆమె 'నాకు దాహమగుచున్న' దనెను. మంచితీర్థ మిచ్చిరి 'చాలు' అని హీరస్వరముతో ననెను. సూర్యనారాయణ 'అయ్యో! ఇంక నేమి యరుంధతిరా, పోవుచున్న' దనెను. ధర్మారావు నిశ్చేతనుడై యామె వంకఁ జూచుచుండెను. ఆమె యేదియో చెప్పవచ్చి నాల్కమాత్రమే యాడించెను. కన్నులు మూతపడెను. సూర్యనారాయణయు రాజే శ్వరుఁడునుబట్టి, గడ్డివేసి, చాపవేసి పరుండబెట్టిరి. నాంచారమ్మశిరసు వద్ద దీపము పెట్టెను. సూర్యనారాయణచెవిలో 'నారాయణ, నారాయణ' యనుచుండెను పావుగంటలో నిల్లంతయు రత్నగిరి, కబీరు, కుమారస్వామి, శ్యామల, మంగ, రథంతరి, రామచంద్రరాజులతో నింకిపోయెను. నాంచారమ్మయు, హైమవతియు నొకటే యేడ్చుచుండిరి. ధర్మారావునకు దుఃఖము పట్టలేదు. అతఁడు జాము ప్రోద్దున్నంతవఱకు నిశ్చలుడై యుండెను. సూర్యనారాయణయు, రామచంద్రరాజు నతనిని జెఱియొకవైపున గూర్చుండి యోదాచ్ఛుచుండిరి. అతఁడు నిశ్చలముగాఁ జూచుటయే తప్ప మాటాడినది లేదు. కొంత సేపటి కచటినుండి లేచి లోనికిఁ బోయి భార్యశవమువంకఁ జూచెను, అతఁడు నిలువున శవమువెంటనే మఱియొక శవమువలె విలుచుకొని పడెను శవములు గొంగిలిచుకొనెను. చెక్కిళ్ళు ముద్దుపెట్టుకొనెను. ఎమటొమ్ముమీఁదఁ బండుకొనెను. 'అటునెలలనుండి లేని సుఖము నా కీ నాఁడు వచ్చినది. ముట్టుకొన్నచో నీ కెక్కడ బాధకల్గునో యని యిన్నా ధూరకొంటిసేఁ ఇప్పుడు నీకు బాధలేదుకదా! ఈ తొమ్ముపై నానుకొని నిద్రించి యెన్నాలైఁది! ఈచేతులు నా

మెడకుఁ జుట్టుకొని యెన్నాళ్ళయినది. ఈ కపోలము స్పృశించి యెన్నాళ్ళయినది. ఆహా! నాపంటయంతయు నీనాఁడు పండినది. మీరు చుట్టాలని నన్ను వెనుకకు లాగకుఁడు! న న్నేల నాభార్యచెక్కిలి ముట్టుకొననీయరు? మీరు న న్నడచు నాప్రియురాలికంతము కౌఁగిలిందుకొననిండు. మీరు నన్ను లాగివేయకుఁడు! నా స్త్రీవక్షస్థలమున నన్ను రాయనిండు. వెనుకకుఁబట్టి నన్ను లాగకుఁడు! ఏడాదినుండి నే నీ సుఖ మనుభవించలేదు. ఇంక ముం దేమో యనుభవించు ననుకొంటిని. ఆయా శామహాసముద్రము లింపోకియిసవి. న న్ని సుఖ మనుభవించనిండు!" అని యామెపైఁ బడి కౌఁగిలిందుకొని మొగఁముమీఁద మొగ మానించును, మూఁడు నెలలనుండి సంస్కార మెఱుంగని యామె దుఃఖ్యుగట్టినతల చేతులతో నిమురుకొనును. ఆమెప్రక్కనే పండుకొనును. ఆమె చీరకొంగుతోఁ గన్ను దుద్దుకొనును. ఆఁ ఏవి చీర! ఈ చీరయే నా ప్రణయకథకు నాంది; భరత వాక్యములైనది. ఈ చీర తీసికనిరాకపోయినచో నా భార్యఁ బ్రదికెడిదేమో! నేనే దురాత్ముఁడను, పోయితెచ్చి చేతులార గట్టితిని. చేతులారఁ జంపుకొంటిని. ఈ గారీదేవత కైలాసగిరి యందలి శంభునిమీఁదఁ గోపించి గర్భ దరిద్రుఁడిను నాయుంటికి వచ్చి"ది. ఈ వ్యాధి కనువైన స్థలమున కే తీసికొనిపోలేక పోయితిని. సూర్యనారాయణ యతనిదుఃఖముయొక్క ప్రథమోద్వేగము తగ్గిన దనితెలిసికొని 'నాయనా! యేడ్చి యేడ్చి యేమి లాభము? ఆకట్టెలో నేనున్నది'యనెను. ధర్మారావు 'ఏమయ్యా! అట్లనెడవు? అదికట్టెయా? నా జీవితసర్వస్వము దాని నెత్తురులో, బొమికలలో, మాంసములో నున్నది యనెను. సూర్యనారాయణ 'నాయనా! నీయంత చదివిన వాఁడు లేడు! గిరికకు మోక్ష మిప్పించినది నీవు. కుక్క ముట్టుకొని పోయిన యన్నమవంటి మంగమ్మను శుద్ధిచేసినది నీవు. చచ్చి పోయిన రాజును మఱల పొరప్పలో నిలిపినది నీవు. నీవు తెలియని వానివలె వాపోయినచో నేమి లాభము?' అనెను. రామచంద్రరాజు 'ధర్మ! నాయనగా రీ దుఃఖము నన్నను భవించు మని పోయినారు. పెద్దవాఁడను, బ్రోదికియన్నఁడుకు నీది నాపాలఁబడినది. నే నున్న

వాడను తునిలోనుండక యీ దుఃఖము త్రవ్వకొనుటకిచ్చటికి వచ్చి నాను. నాయనా ! యేడువకు' మని యోదార్చెను. ధర్మారావు దుఃఖము పట్టలేకపోయెను. నేలపై బడి పొరలాడుచుండెను. అరుంధతి శవముపై బడి బాదుకొడుచు నే. యుండెను: ఎవ్వగును సతనిని బట్టు కొని రథంతరి యవుడు వచ్చి. "నాయనా ! నీ వేమో యోధుడ వనుకొన్నాము. ఇంతేనా? దుఃఖము మానెదవా? నన్ను ముట్టుకొని యోదార్చు మందువా?" యనెను. ధర్మారావు రథంతరికి సమస్కారముచేసి దుఃఖము మానెను. తెల్లవాతీనది.

ముప్పది మూడవ అధ్యాయము

రంగారావుగారు క్రమక్రమముగా నారోగ్యవంతుడై. ఆయనకొన్నాళ్ళు వేడమీదనే యటునిటు నడచెను. మేడదిగి కట్టపుచ్చుకొని కోటలోనే విహరింపజొచ్చెను. నకు నాయన క్రమక్రమముగా నారోగ్యవంతుడయ్యెను. అరుంధతి చనిపోయినతరువాత నాల్గునెలలకు రంగారావుగారు సంపూర్ణముగా నారోగ్యవంతుడయ్యెను. తండ్రియారోగ్యము బాగుపడినకొలది కొడుకు సర్వవ్యవహారములు నాయనయే యొప్పజెప్పకొనచుండెను. రంగారావు కొడుకు వ్యవహారము నీవేచూడు మనలేకు. హరప్ప నేను చూచుచున్న వ్యవహారము మఱల నాయన కొప్పజెప్పట యెందు కని యనుకొనలేదు. పుష్యమాసము పుచ్చినాటికి గోత్ర లన్నియు నై పోయినవి. కుప్పలు పేసి నూర్చుచుండిరి. చలివేయుచుండెను. రంగారావుగారు సంపూర్ణారోగ్యవంతుడయ్యెను పుష్యమాసము గడచిపోయి మాఘమాసము వచ్చెను. మల్లెపూవులు పూచి, మాఘము లన్న తమ పేరు సార్థకపఱచుకొనెను. విరిసిన ప్రతిమల్లె పూవును హరప్పవలె నుండెను. అవి మఱునాటికి వాడుచుండెను. కీర్తివలె దెల్లనైన రేకలుగల మల్లెపూవులు వికసించి దిగంతములను సువాసనాభరింపు చేసి, నాల్గుదిక్కుల సంగీతముతో నించిన భ్రమ రికి నాస్వాదనయోగ్యమధు వర్పించి యీ మల్లికాకుసుమము మఱు నాటికల్ల వాడిపోయిన దేమి? దానితోడిమయే వాడిపోయినది. వాడిపోయిన తోడిమయందుఁ బట్టు నిలువక పూవు చెట్టుననుండి జాతిపోయినది. పడిపోయియు నీవల్లికాకుసుమము మఱింతవాసనయే వెడలగ్రక్కనుగావి యల్పజాతికుసుమమువలె వాడిపోవుటయు, వాసన లేకపోవుటయు నొక్కసారి కాలేదు. వక్షశమాలిక సమ్మర్దసురభి, మల్లికాక్షసూనము ప్రచ్యుతిసురభి.

ధర్మారావును, హరప్పయుఁ బుష్యబహుళ ౧౫ న సాయం వాహ్యజేపోయిరి. ధర్మారావు మొగవ న నాల్గునెలలైనను విషాద రేఖ ప్రత్యగ్రహముగా నుండెను. హరప్ప - మీరింక నెన్నాళ్ళు

లా పతివ్రతకొఱకు దుఃఖపడెదరు. అందఱును మిమ్ము యోగులను
కొనెదరు. యోగుల కింత దుఃఖ మెందులకు? ధర్మా—నేను యోగిని
కాదు. నలువురును నావిషయములోఁ బొరపాటు పడుచున్నారు.
నేను ధర్మముందే బద్ధులనురాగుఁడను. ఆమె పోయిన తరువాత
నా ము మహాంధ్యమై పోయెను. నా జీవిత మింక వృధా!
పసివాని లముగా బ్రతుకుచుంటిని గాని నేను బ్రమకవలసిన
యవసరము లేదు. హరప్ప - తే.పటినుండి మాఘమాసము కదా!
ధర్మా-అవును. మాఘమాసమంతయుఁ దెల్లవాఱకముందు స్నానము
చేసి మాఘపురాణము వినుచుఁ గాలముగడపినచోఁ బుణ్యవంతు
లగుదురు. హరప్ప - ప్రొద్దువనే లేచి స్నానముచేయుటకు మీ
బ్రాహ్మణులు తెగుదురు ధర్మా—మీరు మాకన్నఁ దక్కువకాదు.
చేయవలయునన్న విశ్వాస మిన్నచో నందఱును జేయవచ్చును.
ఇంగ్లీషుచదువు విద్యార్థు లేజాతివారై నను హాస్టల్ లో నివసించు
వారు చక్కఁగాఁ బ్రాతఃస్నానములు చేయదురు. అది ఆరోగ్య
మార్గ మని వారి విశ్వాసము. హరప్ప—ఈ స్నానములు చేసినచో
నే దేవునకు ప్రీతి? ధర్మా—సూర్యునకు.

హరప్ప — సూర్యుఁడు నారాయణమూర్తియేకదా!
ధర్మా—నారాయణమూర్తియే! హర—మీ మనస్సిక్కడ లేదు.
ధర్మా—క్షమించవలయును. మీరు తే.పటినుండి మాఘస్నానములు
చేయుఁడు. హర—రాజ్యభారమంతయు నానుండి వదలినది. ఇంక నేనేమి
చేసినను జేయవచ్చును. అని పనులునును నాయనగారే చూచుకొను
చుండిరి. కొంచెము విచారించిచూచినచో నే నెందుకు జన్మయై తితి నో
యదియైపోయిన దనిపించుచున్నది! ధర్మారావు మాటాడలేదు. హర—
మీరుచాలావిషయము లీరీతిగా ధ్వనింపజేయుదురు. మీరు నేనువచ్చిన
పని యైపోయిన దనఁగా, సమాధానము చెప్పకపోవుటచేత నై నట్లే
యర్థమగుచున్నది. అయినచో నే నింక బ్రదికి యెందుఁకు? ధర్మా—
అయ్యా! ఆయుర్దాయమునకు మనమా యధికారులము? ఎవని పూర్వ
జన్మకృతకర్మప్రకారము వారు బ్రదుకుదురు. ఎవరి ప్రార్థన మెట్టిదో!
హర—మీకుఁ దెలిసికూడ నా పంగతి చెప్పుట లేదు. ధర్మా—
నాకుఁ దెలిసినచో నాభార్యమృతి తెలియదా? నాభవిష్యత్తు నాకుఁ

దెలియదా ? నే నింత విచారించుట యెందులకు ? హర—నేను తేప
 టినుండి మాఘస్నానములు చేసెదను. ధర్మా—చిత్తము. హర—
 మీగుకూడఁ జేయవలయును ధర్మా—నా కేమి పని యున్నది ?
 పనునాతేండ్లకుండి యన్యవహితముగా మీసాము; తినుచున్నయుం
 టిని. భుక్తికొఱకు వెదకుకొను నవసరము లేకుండ మీ
 భార్య యేమో చనిపోయెను. నే నేది చేసినను చేయవచ్చునట్టి!
 హర—నే నొక్కడను స్నానముచేసి దేవాలయమునొనికిఁ బోయి
 కూర్చుండుట బాగుగా నుండదు. మీరుకూడ నుండినచో నా మన
 స్సునకు దండిగా నుండును. ధర్మా—అట్లే చేయుము. హర—పట్టు
 బట్టలు కట్టుకొని రావలయునుగదా! పురాణము లే దేవాలయములో
 జెప్పుదురు ? ధర్మా—నాగేశ్వరస్వామి యాలయములో. హర—
 ఇద్దఱును గోపాలస్వామివారి గోడమలుపు తిరుగుసుదువద్దఁ గలసి
 కొందము. నేను ముందువచ్చునచో మీ కొఱ కాఁగెదను. మీరే
 వచ్చినచో నాకొఱ కాగవలయును. ధర్మారావు నవ్వెను. హర—
 నవ్వెద రెందులకు ? ధర్మా—అట్లే. హర—మీ మొగమున నవ్వు
 చూచి యెన్నాల్లేది ? మీరు నవ్వి నప్పు డెంతయందముగా నుండు
 ననుకొందురు. మీ భార్యగారు మిమ్మంత ప్రేమించిన దనఁగా మీ
 సౌందర్యమే కారణము. ధర్మా—నేను మీకన్న నందఁగాఁడనా ?
 ప్రభువులు సహజముగాఁ దేజస్సు కలవారై యుందురు. హర—
 మాది వార్తికము, మీ దసలునూత్రము. ధర్మా—కొముది మఱచి
 పోలేదే ! హర—పోలేదు. ధర్మా—మీరు చదివిన చదువంతయు
 నింత గట్టిగాఁ జదివినారు. హర—మీ రంత గట్టిగాఁ జెప్పినారు.
 మీ చదువు చెప్పుట యొకవిచిత్రమైన ఫణితి. బుద్ధిమంతుడైన
 శిష్యునకు మీరే భగవంతులుగాఁ గనిపించెదరు మూఁఢునకు మీరు
 మిక్కిలి గర్వులుగాఁ గనిపించెదరు. మీరు విచుర్భించి చక్కఁగాఁ
 జెప్పెదరు. దాని నందుకొనుటకు మనస్సు పరిపక్వమై యుండవల
 యును. మీరు జన్మతః ఉపాధ్యాయులు. అట్టి మీరుపాధ్యాయ
 వృత్తిఁ జేయకుండుట దేశమునకు నష్టము. ధర్మా—ఒక వేళ నేను
 మీరు చెప్పునంతటి యత్తమగుదువునేయైనను దానిఫలితము నా
 కిదిపఱకే దక్కినది. ఆ కళాశాలలోనికిఁ బోయినచోఁ గుమారస్వామి

వలె నగుటయే కదా! హర- ఆ మనకు వెనుకముందు లేవు. మీరు చక్కగా విచారించి యవసరమైన యెడలనే తీవ్రముగా విమర్శింతురు. మీ వాగ్ధోరశిగో నొకమాధుర్య మున్నత. ధర్మా- ఆత్మీయు లగుచును మనోహరులుగానే యుందురు. వారిగుణములు రమ్యములు యుందురు. హర - ఒకరిగుణముల రమ్యతవలననే యెవరి కిట్టియుఁ దైనచో నచ్చట మీ రిట్లు త్రోసివేయ వేయలేరు ధర్మా - మీరు వాదనగోఁగూడ ప్రోథమాగ్గము లందు కొనుచున్నారు. హర - ప్రొద్దుపోయినది. ఇంటికి మరలుదమా?

ధర్మారావున కాపూట కొంతమరస్సున కాష్టోదమైనది. కొంతదూరము వచ్చి యిరువురును విడిపోయిరి. ధర్మారావు వెలుగు చున్న విద్యుద్దీపములవరుస కొంతదూఁటి వెనుకకుఁ జూచెను. వెనుక నాల్గుస్తంభము లున్నవి. ముందుకుఁ జూచెను. మూఁడు స్తంభము లున్నవి. ఇది ధర్మారావుగారి సందు. ధర్మారావు తన యింటిగడపలోఁ గాలుపెట్టెను. ఒక్కసారిగా దీపములన్నియు నాటిపోయినవి. విద్యుత్ప్రవాహ మాఁగిపోయిన దనుకొనెను. అతఁ డింటిలోనికిఁ బోయెను. రామేశ్వరశాస్త్రి నిద్రపోవుచుండెను. కుఱ్ఱవానివద్దకుఁ బోయిచెక్కిళ్లు నిమిరెను. రాజేశ్వరుఁడును నాంచారమ్మయు ధర్మారావుతోనే యుండిరి. ఆమెపిల్లలందఱును నిద్రించుచుండిరి.

ధర్మా - అక్కయ్యా! నా కొక మడిబట్ట యెండవేయుము. తేపటినుండి స్నానముచేసి దేవాలయములోనికిఁ బోవలయును. నాంచారమ్మ - రామేశ్వరశాస్త్రి కీనాఁడు గండము తప్పినంతపనియైనది. ధర్మా - ఎందుచేత? నాంచా - నూతివద్దకుఁ బోయినాఁడు. ఒక కాలు జారినది నూతిలోఁ బడెడివాఁడే. కాని మీబావ వెంటనే పట్టుకొనెను. ధర్మా- కుమారస్వామి తీసికొనివచ్చి దిగఁబెట్టినాఁడా? నాంచా- అవును. ఇవ్వేళ నీకేదియో యుత్తరము వచ్చినది. ప్రొద్దున చెప్పట ముచిహోయితిని.

ధర్మారావు యుత్తరము తీసికొని చూచెను. పశుపతి 'నిన్నుఁ జూడవలెనని యున్నది. ఒక్కసారి తప్పక ర' మ్మనె యుత్తరము వ్రాసెను. నాంచారమ్మతోఁ జెప్పెను. ఆమె 'నీ విక్కడ నేదియో రీతిగా నుంటివి. ఒకసారి యచ్చటికైనఁ బోయిరమ్ము. మనస్సు కొంత

కుదుటఁబడు' ననెను. ధర్మా - ఈ నెలనాళ్ళును బోవుటకు వీలులేదు. చిన్నబాబు మాఘసానములు చేయు నట. నన్నఁగూడ నాయ నతో రమ్మనెను. నాంచా - తక్కిన యేజమిందారులకు నీపిచ్చితేను. ఈయన కింత భక్తి యేమిటి? ధర్మా - లేక యేమమ్మా? పూర్వము కృష్ణమహామండపము, రుక్మిణమ్మారావు భక్తి చూడు. నాంచా - వారిమాట కాదు. ఇప్పటి మాట! ధర్మా - ఈయన యీ కాలపువాఁడు కాదు. నాంచా - ఈ కాలములోఁ బుట్టినవాఁ డీకాలపువాఁ డెందుకుఁ కాఁడు? ధర్మా - గిరిక యీ కాలములోఁ బుట్టినది! ఈకాలపుదేనా? నాంచా - ఆలాగున నందువా? నిజమే. కొండలు తమకుఁ గానికాలముల యందుఁ బుట్టుదురు. కాని వారు తమపనియైనంతనే తాము పోవుదురు. రామేశ్వరశాస్త్రి నిద్రలోఁ గలవరించుండెను. 'అమ్మా! ఎవరికోసము వచ్చితివి?' నాంచా - నాయనా! కుఱ్ఱవాఁడు కలవరించుచున్నాఁడు. కలలోఁ దల్లి కనిపించినది కాబోలు! ధర్మా రావు పోయి కుఱ్ఱవానిని జిచ్చికొట్టెను. నాంచా - పిల్లవాఁడు రోజురోజునకు చిక్కిపోవుచున్నాఁడు. వందైన మందిప్పించుకొనుము. ధర్మా - ఇదివరకు భయపడినానుగాని యింక భయము లేదు. నేటిగండముతో వాని చెడ్డరోజులు పోయినవి. ఇంక బ్రదుకును. రామేశ్వరశాస్త్రి మఱలఁ గలవరించెను: 'నీవు మమ్ము వదలిపెట్టి పోయితివికదా! మఱల నెందుకు వచ్చితివి?' ధర్మా - నాయనా! నీ కెందుకు? కలవరించకుము. పండుకొనుము అని మఱలఁ జిచ్చికొట్టెను. రామేశ్వరశాస్త్రి నిద్రలేచి మంచితీర్థ మడిగెను. నాంచా రమ్మ "నాయనా! ఏమిటి కలవరించుచుంటి" వనెను. శాస్త్రి - అమ్మ వచ్చినది. నీవు మఱల నెందుకు వచ్చితి వని నే నడిగితిని అనెను. నాంచా - ఏమన్నది? ధర్మా - వాఁడు కలవరించుచుండఁగా నీ యా ప్రశ్న యేమిటి? శాస్త్రి మంచితీర్థము త్రాగి మఱలఁ బండుకొనెను. నాంచా - నాయనా! వానికిఁ దల్లిమీఁది దిగులు పోలేదురా! ధర్మా - అవునమ్మా! కొంచెము బుద్ధి తెలిసితరువాత నిద్రేయిబ్బంది. నాంచా - అందులో వాఁడు మఱి తెలివికలవాఁడు. ఇంతకును వాని

కర్మ మట్లు వ్రాసినది. ఏనాఁ డేతల్లి కొడుకుల నెడఁబాపెనో యీనాఁ డిట్లనుభవించుచున్నాఁడు.

ధర్మారావు భోజనముచేసి పరుండెను. కనులు మూసినంతనే యరుంధతి కనిపించెను. ధర్మారావు “నీవు నన్నింకను వదలి నేను తాతిగుండెవాడను. నీవు వదలిపోయితరువాతఁ దికియే యుంటిని. ఈ నిర్దయస్వాంతుని నీ వేల వదలలే కున్నావు? నీవెంట వత్తు నని యెన్నిసార్లైన నూహించితిని. పసి వానిని వదలి రాలేకున్నాను. నన్నఁగూడ నీవెంట రమ్మందువా?” అనెను. అరుంధతి మఱలఁ గనిపించలేదు. చీకట్లు సుడులుసుడు లుగాఁ బొరలుపొరలుగా గుడుసులు పడి దట్టముగాఁ గ్రమ్ము కొనెను.

హరప్ప ధర్మారావు లిర్వరును బ్రోద్దననే కలిసి రెండుదేవా లనుములకు మధ్యనున్న సందులోనుండి పోవుచుండిరి.

హరప్ప- ప్రోద్దననే స్నానముచేయుట చాలకష్టము సుమండీ! అందులో నీ నెలలో నీ నాఁడు చాల కష్టమైపోయినది. ధర్మా- తే పితకష్ట ముండదు. హరప్ప- పదిరోజులలో నసలే కష్ట ముండదు ధర్మా- అవును. పదిరోజు లే మనిసి కష్టపడఁడు. హర- నేను కష్టపడఁగలను. ధర్మా- ఒకఁడు కష్టపడఁగలుగుట కష్ట మనుభ వించియుండుట. అందుకనియే మనపూర్వులు ధనవంతులబిడ్డలకుఁ గూడ చదువు కష్టపడునట్లు చేసియే చెప్పిరి. హర- కష్టమున కల వాటుపడుటకుఁగూడఁ బ్రకృతిలోఁ గొంత యానకూల్య ముండవల యును. ధర్మా- పూర్వరాజుల యిండ్లలోఁ గష్టముపడఁగలిగినవారే పుట్టిరి? ఇప్పుడు కష్టముపడలేనివారే పుట్టుచున్నారు. సందర్భము లనుబట్టి మనిసి తా నొదిగి సంచరించును. మనిసి యెదుగుట యెదుగలేకపోవుటనుబట్టి సందర్భములును వివృతసంవృతము లగు చుండును. సృష్టి చాల చిత్రమైనది. ఒక మహాభావమును యోగి దృష్టిమాత్రముచేతఁ బ్రకటింపఁజేయును. అతనికన్నలలోని జ్యోతిస్సు మిరమిరలాడిపోవును. గాయకుఁ డా భావమునే కంఠధ్వని చేతఁ జెప్పును. కవి దానికొకటే పెద్దవృత్తము నాశ్రయించును,

గద్యరచయిత విస్తరించి యొక పదినాక్యములు చెప్పినఁగాని తేలదు. హరప్ప- ఆలయములోనికి వచ్చితిమి.

ధర్మారా వపు ననుకొనెను. పురాణము కొంతసేపు విని, పురాణమైన తరువాత నిర్వూరుకు సుబ్రహ్మణ్యస్వామియ్య లోనికిఁ బోయిరి. అందు గణాచారి కూర్చున్నది. వీరి జూచి నవ్వినది. అర్చకుఁడు వచ్చి విభూతియు, మారేడుదళములు నిచ్చెను.

ధర్మ- ఏమయ్యా! ఆ విఠిగిపోయిన మూఁడవకాలు పదు నాతేఁడులైనది- బాగుచేయించవా? అర్చకుఁడు—బాగుచేయించి రెండేండ్లయినది యనెను. ధర్మా—నాతో నెప్పుడును జెప్పకపోతి వేమి? అర్చ—చిత్తము, చిత్తము. గణాచారి మందహాసముచేసెను. ధర్మారావు పెదవి విఱచెను. హరప్ప యది చూడలేదు. అర్చకు నకుఁ దెలియలేదు. గణాచారి కన్నులలోమాత్రము కన్నులచూపాకఁ డుద్భవిల్లి చిన్ననల్లనిమొగిలురేకవలె వెలికిఁ దారాడెను. సాయం కాలము హరప్ప ధర్మారావులు వాహ్యాళి పోయిరి. పోయినచోట మెట్టపొలాలు. అచటఁ గూర్చుండిరి.

హరప్ప- ఈపొలాలుకూడ మాగాని చేయుదురట. ధర్మా- ఎప్పుడు? హర—మఱలఁ గాలువలు వచ్చినంతనే. ధర్మా—దీనికి నీ రెక్కునా? హర- ఎక్కువఁట. ఈయేడాఁది చూచి నీ రెక్కక పోయినచో గుండేటి కడ్డుకట్టి నీ రెక్కించెదరఁట. ధర్మా- అదియే నా యడ్డుకట్ట కట్టుచున్నాను. అయినచో ముందునాఁటికే గుండేటి నీరు వచ్చునన్నమాట. అన్నంతలో ధర్మారావు మొగము విషణ్ణ మయ్యెను. హరప్ప 'మీ రట్లయినా రేమి?' అనెను.

ధర్మా- ఏమియును లేదు. ఒక్కొక్కజీవికి భగవంతుఁడు కష్టములే వ్రాసిపెట్టును. ఎవఁడు తాతిగుండెవాఁడో యెవఁ డనుభ వించగలఁడో వానికిఁ దెలియును. కృతయుగపురుషులశరీరములు బామికలు మిగులుదాఁక ప్రాణములు నిలుపుకొనెడివఁట. రామా యణభారతయుద్ధములలోని పురుషులశరీరములు చూడుఁడు. బాణము లీవైపునుండి యూవైపునకు దూసికొనిపోవును. దేహ మంతయుఁ జిల్లులుపడియుండును. వారికిదెబ్బ యాయపుపట్టునఁ దగి

లినఁగాని ప్రాణములు పోవు. అటువంటి గుండెకాయ లొకానొకని కుండును. వాని కెన్నియైన నాపదలు రావచ్చును. వానిహృదయము నిరంతరదుఃఖములచేత శీర్ణమైపోవును. కాని వాఁడు చావఁడు. నా గుండెనంటిది హర- మీకుఁ బ్రతిమాటకు నరుంధతీదేవి గారు వత్తురు. నే నేమి చేయదును? నాకు భగవంతుఁడు పదియవ్యాయామిఁదిప్రభుత్వ మిచ్చినాఁడు కాని, జరామృతులమీఁద నధికార మిచ్చినచో బాగుగా నుండెడిది. ధర్మా- (నవ్వుచు) మీవలన నప్పు డింకొకక్రొత్తమత ముద్భవించెడిది. హర- క్రొత్త మతమే పుట్టించవలయునన్నచో జరామరణములమీఁద నధికార మక్కఱలేదు, కబీ రనుకొనలేదు కాని, దేవదాసిమత మని యొకఁడు పుట్టించవచ్చును. మనస్సులో దానికిఁ దగినంత కృతకత్వ ముండవలయును. మూర్ఖుల కేమి? లక్షమంది యనుయాయులు దొరకుదురు. ధర్మా- పసిరిక యీ నాఁ డిచ్చటికి వాలేదు కాఁబోలు! హర- పసిరిక యింక నెచ్చట తిగుగును? ధర్మారావు మొగమున మఱల నిషాదరేఖ యుదయించెను. దూరమున నొక్క పురుషుఁడు - పరమనాగరకునివలె వేసము ధరించినవాఁడు - తుపాకి యొకఁడు పుచ్చుకొని పక్షులను వేటాడుచుండెను. హరప్ప- 'ఆ మనిసి యెవ' రనెను.

ధర్మా- చంద్రదారెడ్డి కొడుకు, పేరు గోపాలకృష్ణరెడ్డి. హర- అచ్చముగా దొరవలె నున్నాఁడే. ధర్మా- అట్లే యున్నాఁడు.

ఇరువురును గడలి యింటికిఁ బోయిరి. హరప్ప యారాత్రి యెల్ల నొక్కటయే యాలోచన: "నే నెన్నఁడును బరిహాసముగా మాట్లాడను. ఈ నాఁ డేల మాట్లాడితిరో? ముక్కాలిపీట పదునా తేండ్లక్రిందట విలుగుట యేమిటి? రెండేండ్ల క్రిందట దానిని బాగు చేయించుట యేమిటి? నవ్విసగణాచారికన్నలు నల్లపడుట యేమిటి? ఇందులో నాకథ యేమో యున్నట్లున్నది. వేయిపదగలస్వామి రెండుపదగలనాఁ డయ్యె నని ధర్మారావుగా రనును. నా కంతకన్న నెక్కు పదగలు కనిపించుచున్నవి. శీర్ణమై నను వేయిశిరసుల నాగు నాకు గోచరించుచునే యున్నాఁడు. మా నాయనగారికి మఱల నారోగ్యము వచ్చినది. నా కేమియఁ బనిలేకుండ నున్నది. నా

యీడువారు, తోడి జమీందారులు బహువేషములు వేయుచున్నారు. చెన్నపురికి బోవచ్చును, కాదా, బొంబాయికి బోవచ్చును. కాలము గడుపవచ్చును. హరప్పకు మనసులో నవ్వుతోచెను యమపురికి బోవచ్చును. కాలము వ్యయము వచ్చును. వ్యయముచేసిన నేకదా యమపురికి బోవుట. నేను పురి కేల పోదును? మఱి యెచ్చటికి బోదును? స్వర్గము బోదునా? నేను చేసిన మహాకార్యము లేమి యున్నవి? తల్లికి గర్మలు చేసితిని. స్వామికి గల్యాణోపమాలు చేసితిని. ఇవి నా ధర్మములు గనుక నేను చేసితిని. ఏదో శాస్త్రము చెప్పినట్లు - 'అలి కన్నము పెట్టుట యూరి కుపకారమా' యని- నాతల్లికి నేను కర్మలుచేసికొనుట యేమిటి- నా స్వామికి నే నుత్సవములు చేసికొనుట యేమిటి - నాకు స్వర్గ మెందుకు? ఇట్లే యూహించుచు నూహించుచు రాత్రియంతయుఁ గడవెను. నిదురపోవుద మనుకొనును. కనులు మూసికొని యూహ రా నీయకుండ నొక్కనిముసముండును. అతనికిఁ దెలియకుండఁగ నే మఱల నూహలు వచ్చును. మఱల గంటసే పూహించికాని 'యయ్యో! మఱల నూహించుచుంటిని. నిద్రపోవలయు' నని ప్రయత్నించఁడు. మఱల యథా ప్రకారము పాజారములో రెండు, మూడు, నాలుగు గంటలు కొట్టి, కోళ్ళుకూసెను. తూర్పురేకలు తోచెను. హరప్ప పోయి న్నానము చేసెను. పోయి వేణుగోపాలస్వామివారియాలయముముందు నిల్చుండెను. ధర్మారా వెంతసేపటికిని రాలేదు. హరప్పగారు నిలుచుండి నిలుచుండి, కాళ్ళు గుదులువట్టి వేణుగోపాలస్వామివారియాలయ గోపురముమెట్లమీఁదఁ గూర్చుండెను. ధర్మారావు వచ్చెను. వచ్చి హరప్పగారిని జూచి యిట్లనకొనెను: 'ఈయన యేమిప్రభువు! ఈ రీతిగా మెట్లమీఁదఁ గూర్చుండుటకుఁ గొంచెపు టుద్యోగస్థులైనను గౌరవహీనమనుకొందురు. ఈయన మనస్సు సర్థము లేనిరీతియఁగల్గిత గౌరవమును సమాశ్రయించక సద్విషయమలను, విషయములయొక్క యాధార్థ్యమునే గ్రహించుచున్నది. ఈయన యీ కాలమునకుఁ దగిన వాఁడుకాదు,' ధర్మారావు దగ్గఱకువచ్చి చూచెను. హరప్ప కన్నులెఱ్ఱబడి జోతులవలె నుండెను.

ధర్మా - కన్ను లంతయెట్టగా నున్న వేమి? హర - మీ రీ నాఁడు చాల నాలస్యముగ వచ్చితిరి. ధర్మా - కాదు, వేళకే వచ్చితిని. హర - అయినచో నేను చాలపెందలకడ వచ్చితిని కాఁబోయిన ధర్మా - చాల తొందరగా మేల్కొనిరి కాఁబోలు! హర - నిద్దురయే పట్టలేదు. ధర్మా - ఎందుచేత? హర - నిన్న నా కాలమున మీయఁదలి విషాదచ్ఛాయలు నామీఁదఁ బ్రసరించినవి. అయినను నాకు బ్రదుకుమీఁద నిచ్చలేదు. ధర్మా - అట్లవాచపుమాట లనఁగూడదు? హర - అట్లనగూడదుగాని యట్లు జరుగవచ్చునుగాఁబోలు! ధర్మా - మీరు వివాహము చేసి కొనినఁగాని మీ కుత్సాహము గలుగదు. మీకు నే నొకఁడను బట్టి తిని. హర - మీ రేమి చేసితిరి? ధర్మా - ఏమి చేసితి నేమిటి? ఏమి చేయలేదు? మీ జీవిత మింతవఱకు హద్దులలోఁ బెట్టితిని. మీ కన్నియు విసవ్రతూహ లెక్కించితిని. తోడి జమిందారుపుత్రులు సర్వసుఖనిలయలై యున్నారు మీ రేమో మాఘస్నానములు చేయుచున్నారు. హర - మాఘుని శైత్యము నా కెక్కుచున్నది. చివరకు నాశరీరమెల్ల నీ శైత్యమే యావరించునమో! ధర్మా - శ్రీరామచంద్ర! హర - అట్లనెద రేమి? ధర్మా - తమరు స్నాన ముచేయునపుడు నేను చెప్పినట్లు చేయుచున్నారా? హర - చిత్తము, యథావిధిగాఁ జేయుచున్నాను. సంకల్పము చెప్పకొనియే చేయుచు న్నాను. మీరు చెప్పిన శ్లోకములన్నియుఁ జదువుచుంటిని. మాతల్లికి, నాయనమ్మగారికి, దాతగారికి దర్పణము లిచ్చుచున్నాను. కాని, మీరు నాకుఁ జెప్పిన వన్నియు శ్లోకములేకదా! ధర్మా - అవును.

గుడిలోనికిఁ బోయిరి. పురాణము విసిరి. సుబ్రహ్మణ్యేశ్వర స్వామిని దర్శించిరి. ఇంటికిఁ బోయిరి. పొరప్పకు భోజనము సరగా సయించలేదు. ఆయనకు నిద్రపట్ట లేదు. అసలు పగలు నిద్రించుటయే యలవాటు లేదు. కాని రాత్రి నిద్రలేదుకదా యని పోయి పండుకొనెను. నిద్రాదేవతఁ బవలాయయ్యవద్దకుఁ జచ్చుట యలవాటు లేదు. కాన రాత్రేదు. పొద్దువాటారువేళకు పొరప్పగారికి దల కొంచెము నాడుగా నుండెను. నిమ్మకాయలరసము లోఁ బంచదార, కుంకుమపువ్వు గలిపి ప్రతిదినము ను మధ్యాహ్నమునం దతఁడు త్రాగు

చుండును. చల్లనిగుడ్డలోఁ జుట్టబడియుండుటచేత నదిత్రావి, హరప్ప తృప్తిపడెను. తలనాదు కొంచెము తగ్గెను. పరిచారకుఁడు “బాబు గారు తలనాదుగా నున్నప్పుడు కాఫీ త్రావును” రనెను. ఆయనవద్ద సాహసించి యెవ్వఁడును మాటాడఁడు. హరప్ప కన్నులె తివానివంకఁ జూచెను. వాని కనుతెప్పలు క్రిందికిఁ బడెను. సామున మఱల హరప్ప ధర్మారావులు మెట్టచేలపైఁ గూర్చుండిరము నందుఁ బొలఁగు సరిచేసి గట్లు పోయుచున్నారు.

ధర్మా - అదిగో మాగాని యొత్తుకొని వచ్చుచున్నది. హర-
సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామి యెవరు? ధర్మా - విష్ణుమూర్తి. హర -
మఱి శినాలయముగో నున్నాఁ డేమి? ధర్మా - శివునకు నాయనకు
సేహము. హర - మీకు నాకు వలెరా? ధర్మా - మీరు మా
యింట వచ్చియుండిరా? హర - ఉండు ముందురా? ధర్మా - నా
యిల్లు పేదది. మీరు వచ్చినచో భరింపలేదు. హర - లక్ష్మీదేవికి
భర్తయైన విష్ణువుగోయి శివుని యింటిలోనుండఁగా నాయన
నది భరించుట లేదా? ధర్మా - చూలిమిచేత విష్ణు వచట నొదిగి
యొదిగి యున్నాఁడు. హర - నేనును వినయ మవలంబించఁగలను.
ధర్మారావు నవ్వెను. హరప్ప ధర్మారావువంక నిశ్చలముగాఁజూచెను.
హర - నావద్ద సంతవినయము లేదనిమా? ధర్మా - ఆ విష్ణువు
వాని యిష్టమువచ్చిన పనులు వాఁడు చేయును. ఆయనయందు
నమ్మిక లేనివాడు తప్ప తక్కినవా రాయనను విమర్శించరు. పదునాల్గు
లోకముల కాయన ప్రభువు. పదునాల్గులోకములయందు రాక్షసులు
మాత్రమే యాయనకు కా దందురు. ఆయన వారికి సంహర్త. తక్కి
నవా రాయనకు భృత్యులు. ఆయనమాట లందుకని సాగుచున్నవి.
విష్ణువు పరమేశ్వరుఁడు. ఆయనయే శివుఁడు, శివుఁడే యాయనఁ
వా రిద్దఱును భేదము లేదు

రాత్రికి భోజనమక్కఱలేదని హరప్పగారుపండుకొనెను. నిద్ర
పట్టలేదు. కొంతసేపటికి బయలుదేటి కోటగో నాల్గువైపుల ఫలవృ
క్షాదులన్నియుఁ జూచివచ్చెను. కోటయంతయుఁ దరిగెను. రాత్రి
జాముపొద్దు పోయినతరువాత మఱల వచ్చి పండుకొనెను “నేను
విష్ణువువలెఁ గావలయును. పదునాల్గు లోకములకు నేనే ప్రభువును

గావలయును. ఈయల్పప్రభుత్వము నాకక్కఱలేదు. ఇదిప్రభుత్వమును కొనుటయేగాని యిందులో నేమి ప్రభుత్వ మున్నది? మాపని తొత్తు క్రిందఁ బడి తొత్తుగా నున్నది. ప్రభుత్వము మాతాతతోనే పోయినది.” హరప్పనాయని కొకకథ జ్ఞాపకమునచ్చిచది. ఆ కథ ధర్మానాఁడు. ఒకసారి ఒక గుమాస్తా కృష్ణమనాయని వారివద్ద వీరియందుచుండెడివాఁడట! నాయఁ డాయన నొకసారిపిలిచి ‘పంతులూ! నీవు చాలగొప్పవాఁడవు. నా యేనుఁగును నీకిచ్చితిని. తోలుకొని పో’ మ్మనెనట. పంతులు ‘ప్రభూ! నా కెందు’కని నీళ్లు ననులఁగాఁ, గాదని యేనుఁగును వారియింటికిఁ దోలిపెట్టెను. ‘ఏమయ్యోయి! ఏనుఁగు జాగ్రత్త. రెండుమూఁడు నెలలు నీవెక్కి తిరుగుచుండుము. తరువాత మా యేనుఁగును మేము తీసికొందుములే’ యన్నాఁడు. మూఁడు నెలలై నతరువాత పంతులను బిలిచి యెట్లున్నావని యడిగెను. పంతులు ‘ఎట్లున్నా నని చెప్పుదును? మూఁడు నెలల నుండి నాపెండ్లము బిడ్డలును, నేనుచు దిండిలేక చనిపోవుచున్నాము. మమ్ముఁకూడ నేనుఁగే తిరుచున్న’ దనెను. నాయఁడు ‘అయ్యో, పాపము! ఆలాగా! నీవుకూడ జమీందారు వనుకొన్నానయ్యా!’ అని యేనుఁగును దెప్పించుకొని, దానికైన ఖర్చంతయు గుమస్తాకిచ్చి వేసెనట. తరువాత నెన్నఁడును బంతులు నాయని నిందించలేదు. హరప్ప యీకథ తలఁచుకొని ‘నిజమే, ప్రభు వన నట్లే యుండవలయును. వారు నిగ్రహానుగ్రహసమర్థులు. వారి నిగ్రహము కూడ ననుగ్రహమువలె నుండెడిది. నిర్దయుఁడైనరాజుబదికియుండుట కన్న చచ్చుటయే మంచిది. కృత్రిముఁడైనరాజుకన్న సర్పదంష్ట్రావిషము మంచిది. అది నెత్తురులోఁ జేరిననే చంపును; త్రావినచోఁ జంపదు. చనిపోవుచున్నవానిని సముద్ధరించును. కూర్చుండెనరాజు త్రావినను జంపును.’ తెల్లవాఁడెను. హరప్ప ధర్మారావులు కలిసి కొనిరి.

హర—ఇదియు బాగుగనే యున్నది. ధర్మా—ఏదియు? హర—నాకుఁ దెల్లవాఁడులు నిదురయే పట్టుటలేదు. స్నానము చేయుటకు వేళకు మేల్కొనవలయునన్న దిగులు లేదు. ఆనాఁడు హరప్పకు భోజనము మఱి సమించలేదు. తరువా దెక్కువయ్యెను. నిమ్మకాయ

రసముతాగినతరువాతఁ గొంచెము తక్కువయ్యెను. రాత్రికి మఱు
నిదురపట్టలేదు. నవమినాఁడు మధ్యాహ్నము రెండుగంటలకు హరప్పకుఁ
దొమ్మిదిరోజుల కానాఁడు నిద్రపట్టెను. మేఁడవైన రంగారావుగారు
నిదురించుచుండిరి. రామేశ్వరశాస్త్రి పోయి రంగారావుగారికెరుగుగాఁ
గూర్చుండెను. ఆయన కన్నులు తెరిచి చూచినప్పటి

కనిపించెను. శాస్త్రి—నాకుఁ తెలిసినది. రంగా—ఏమిటి? శాస్త్రి—మీరు
నిజమే చెప్పితిరి. రంగా—ఏమిటో చెప్పుము శాస్త్రి—హరప్ప
నామఁడుగారికి మీరు తాద్రు లన్నమాట నిజమే! రంగా—ఇది
వఱకు నీ వొప్పుకొనలేరుగదా! శాస్త్రి—ఇప్పుడొప్పుకొన్నాను.
తరువాత నిర్దురుకు మాటాడకుండఁ గొంతసేపు కూర్చుండిరి.
శాస్త్రి లేచిపోవుచుండెను. రంగా—వెళ్ళిపోవుచున్నా వేయి? శాస్త్రి—
మీరు జమీందారులు, మాతో మాట్లాడెదరా? రంగా—ఇదివర
కెల్ల కాలేదు, ఇప్పుడైనానా? శాస్త్రి—ఆఁ. నా కిప్పుడు తెలిసినది.
ఏదైనను తెలిసినతరువాత నేకదా! రంగా—మీ యమ్మగారు చని
పోయినది కదా!

శాస్త్రికిఁ గనులనిండ నీళ్లు గిట్టునఁ దిరిగెను. అతఁడు మేఁడ
దిగి వెళ్ళిపోయెను. రంగారావుగారు ‘అయ్యో! నాకుఁ బ్రపంచ
జ్ఞానము లే’ దనుకొనెను. ఉన్న రనెను. దాని కిది మొదటిసారి.
హరప్ప రామేశ్వరశాస్త్రితో మాట్లాడఁడు. ధర్మారావు రంగా.
రావుగారితో మాట్లాడఁడు.

హరప్ప పోవుచున్న రామేశ్వరశాస్త్రిని బిలిచెను. శాస్త్రి
మొదట సందేహించి తరువాత హరప్ప బలవంతముగాఁ బిలుచుట
చేత వెళ్ళి యాయనవద్దఁ గూర్చుండెను. ఇరువురు నేమియు మాటా
లేదు. రెండు నిమిషములైనతరువాత శాస్త్రి హరప్పతో ‘మితల్లి
గారు బ్రదికియున్నారా, చనిపోయినారా’ యనెను. హరప్ప ‘చని
పోయినా’ రనెను. శాస్త్రి ‘మా యమ్మయుఁ జనిపోయినది’ అని
యేడ్చుచుఁబోయెను. అప్పటికి నాల్గుగంటలయ్యెను. రామేశ్వర
శాస్త్రి దక్షిణద్వారమునుండి వెడలిపోయెను. ఏమరుగా నేడ్చుచు
వచ్చుచున్న శాస్త్రిని గుమారస్వామి యెత్తుకొనెను. దూరమునుండి

శ్యామల వచ్చుచుండెను. కుమారస్వామి 'నాయనా! ఎంకు కేప్పు చున్నా' వనెను. శాస్త్రి 'మా యమ్మ లేదుగా' యనెను. కుమార స్వామి 'యెందుకు లేదు, అదిరో మాకు' మని శ్యామలకు జూపించెను. శ్యామల చిన్నధర్మారావును దించి వచ్చి రామేశ్వరశాస్త్రి నెత్తును మీయి స్మియ కదా' యని ముద్దుపెట్టుకొని చక్కలి గింజి శాస్త్రి నవ్వెను.

దశమినాఁడు మధ్యాహ్నము శాస్త్రి మఱల రంగారావుగారి వద్దకుఁ బోయెను. రంగారావుగారు మెల్కనియేయుండిరి. శాస్త్రి పోయి తాను బ్రతిదినము గూర్చుండుచోటనే కూర్చుండఁబోయెను. రంగారావు 'నీ వచ్చట వద్దు, ఇట్లు ర' మ్మనెను. శాస్త్రి 'మీరు జమిందారులు, నేను గా' ననెను. రంగారావుగారు లేచి శాస్త్రి వద్దకుఁబోయి 'నాయనా! జమిందారులుకూడ మచుష్యులే. రా, రా' యని చేయిపట్టుకొనెను. ఇరువురును బోయి రంగారావుగారి మంచముమీఁద గూర్చుండిరి. జమిందారు కుట్టవానిని మీఁద వేసికొనెను; ముద్దాడెను; బాబూ యనెను; నేను నీకుఁ జదువు చెప్పించెదను, చదువుకొందునా యనెను; నీవు బంగారు తండ్రి వనెను.

సాయంకాలము చీకటిపడి శాస్త్రి యింటికి బయలుదేఱెను. ఆ వేళకు రంగారావు 'మఱల తేని వత్తువా!' యనెను. 'తేవు వచ్చి నా మీసములు లాగెదనా?' యనెను. శాస్త్రి 'తేఁటి బదులుకూడ నిప్పుడే లాగెద' నని లాగెను. రంగారావు కిలకిలానవ్వి కుట్టవానిని ముద్దుపెట్టుకొనెను. శాస్త్రి వెడలిపోయెను.

ఆ కిలకిలా నవ్వుట కోట మంతయుఁ ప్రతిధ్వనించెను. తొమ్మిది నాళ్ళు నివాహారములు లేక తెలియరానివ్యాధి యేదోవచ్చి పడి పోయినట్టి హరప్పకు స్మృతి యొకఁడు వచ్చెను: 'తనతండ్రి' మఱల బ్రదికినాఁడు, తా నేమో చనిపోవుచున్నాఁడు.' దశమినాటి వెన్నెలలు శుక్లపక్ష మానాఁడే మొదలుపెట్టినట్లు మిలమిలలాడెను. ఏకా దశినాఁడు ప్రొద్దున హరప్ప స్నానముచేయలేకపోయెను. నడువలేక పోయెను. పరిచారకు లే మనటకును లేదు. ధర్మారావు నాయని దూరమునుండి చూచి కన్నులలో నీరు పెట్టుకొనెను.

హరప్ప - ఎందు కేడ్చుచున్నారు? ధర్మా - ఈ చల్లనిగాలి కన్నులలోఁ బోసికొని నీరు క్రమ్ముచున్నది. హర - నేను మాఘ మాసమంతయు స్నానములు చేయుద మరుకొన్నాను. కాని నే నీ నాఁడు స్నానము చేయలేకపోతిని; నడువలేక పోవుచుంటిని. తేపటి నుండి స్నానము చేసి రాలేనేమో!

పదిగంటలకు సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామి యాలంకికిఁ బోయిరి. గణాచారి 'రాత్రి నా కొక కల వచ్చిన' దనెను. హరప్ప - ఏమి కల? గణా - సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామి దేవాలయములోనుండి వెడలిపోయెను. అందందు రెండుతలలతో గోచరించుచుండెను. వెనుక నా మధ్య స్వామి లేచిపోయినట్లు నా కొకకల వచ్చెను. కాని కల కలచివర స్వామి మఱల వచ్చెను. రాత్రికలలో మఱల రాలేదు. హర-సరే తెలియుచున్నదిగదా! ధర్మా - మీ రధైర్యపడరాదు.

అర్చకుఁడు బలిపీఠమునుండి విభూతి తెచ్చుచు కో చప్పుడు చేసెను. హరప్ప - 'యేమి టది'యని మంద్రములో ననెను. అర్చకుఁడు - 'అంటించినకోడు విడిగిపోయినది, నాచేయితగినది'యనెను. గణాచారి - 'ఇంతటితో నైనదా? ఇంకొక నాల్గునెలలు. మఱి యొకకోడు విడుగురు' అనెను. అర్చకుఁడు - 'పీట యెపు డొక్క కోటిపై ని నిలుచునా?' అనెను. గణా - స్వామియే దేవాలయము వదిలిపెట్టిపోవును. నీ కెందు కా దిగులు?

మఱలఁ దిరిగి హరప్పనాయఁడు కోటకుఁ బోలేకపోయెను. ధర్మారావు తాను నెమ్మదిగా బట్టుకొని తీసికొనిపోయెను. రాజ శేఖరశాస్త్రిగారు వచ్చిచేయి చూచిరి. ఆయన చేతిలో వ్యాధి యేమియు లే దనెను. రంగారావుగా 'రింగ్లీషుడాక్టరును బిలుచుకొని వత్తుమా' యనెను. హరప్ప 'నాకు వ్యాధియే లేనప్పుడు వైద్య మెందులకు? నెలకుఁ బదివేలు జీతము తెచ్చినను శాస్త్రిగారి కన్న ఘన వైద్యుఁడు లేడే!' యనెను.

ఆ మధ్యాహ్నము రామేశ్వరశాస్త్రి వచ్చెను. హరప్ప గది లోనికిఁ దొంగిచూచెను. ధర్మారా వచ్చటనే యున్నాఁడు. హరప్ప ధర్మారావు లిద్దఱును గుఱ్ఱవానినీ జూచిరి. శాస్త్రి తండ్రి తన్నుఁ జూడలే దని మేడమీదికిఁ బరువెత్తెను. ధర్మారా వతనిపెంటఁ

బోయెను. పోయి చూచునప్పటికిఁ గుట్టవాఁడు రంగారావుగారి బుజముపైఁ గూర్చుండెను. ఆయన ధర్మారావును జూడక కుట్ట వానిని బుజముపై నుండి దించి ముద్దుపెట్టుకొనుచుండెను. ధర్మారావున కాశ్చర్యమయ్యెను. వెనుకకుఁ దిరిగివచ్చెను.

అంతకాలమునఁ బసిరిక హరప్పగదిదాక వచ్చెను. అతఁడు కొంతసేపన్నఁడును రాలేదు. అతఁడు హరప్ప గదిలోనికిఁ బాము తలయెత్తి జూచునట్లు తొంగిచూచెను. హరప్ప మందహాసముచేసెను. పసిరిక వెన్నువదలి చెఱఁకుగడవలెఁ దూఁగాడి చిటునవ్వు నవ్వెను. హరప్ప లేచివచ్చి పసిరికకొఱకుఁ జూచెను. అతఁడు గాలితరఁగవలె నదివఱకే పాటిపోయెను.

ప్రొద్దుకుంకినంతనే వెన్నెలలు శివజటాటవీసటస్మందాకినీ తరంగధూతడిండీరములు నాగేశ్వరస్వామియాలయమునుండి కొట్టు కొనివచ్చి, కోట యను వొడ్డునందుఁ దెట్టెలు కట్టెను. హరప్ప ధర్మారావు లిరువురును గలిసియే యుండిరి. హరప్ప ధర్మారావు నింటికిఁ బొమ్మనెను. ధర్మారావు 'నేను పో' ననెను. ధర్మారావు రంగారావుగారివద్దకుఁబోయి 'రాతిరి రెండ జాములకు మీరు హరప్ప గారి గదివద్దకు రావలయును. నేనంతవఱకునువారికిఁదోడ గానుండును. వారికి నిద్రపట్టుట లేదట. తరువాత మీరు తోడండవలె'ననెను.

హరప్ప కేమియుఁ దోచలేదు. 'పోయి' మేడయంతయుఁ దిరిగివత్తమా' యనెను. హరప్ప తాను బ్రతికినన్ని యేండ్లు తన గదియుఁ, దోటయు నెఱుఁగును గాని, మేడ యెన్నఁడు నెక్క లేదు. ఒక్కసారియే యెక్కెను. కోట మేడలోని తక్కినభాగము చూడ లేదు. ఆరాత్రి ధర్మారావుమీఁదనొఱిగి హరప్ప మేడ యెక్కెను. పై యంతస్థునకుఁబోయెను. అచ్చటినుండి వెన్నెలలవంకఁ జూచెను. నమి వెన్నెలలు! గిరికయాత్మపొంగి తెల్లనితరఁగలై నట్లు, కృష్ణమ నాయనియశస్సముద్రముకుఁ బోటువేళ వచ్చినట్లు, యశోదాతన యని బాలకృష్ణుని పాలనురుసు వెలవివెంట నవ్వులతోఁగలసి వచ్చి నట్లు, శ్రీ నాగేశ్వరస్వామివారి తనవైన సర్వజగత్తు భూతిపూతలు పులుమకొన్నట్లు, శ్రీసుబ్రహ్మణ్యేశ్వరసహస్రనామణిసితచ్చక్షురము తరఁగలుతరఁగలుగా వచ్చినట్లు, ఆకాశ మను మల్లెపందిరి

యాకులన్నియు నూడ్చి సర్వతః పుష్పించినట్లు వెన్నెలలు పవిత్రములు సుమనోహరములునయ్యెను. హరప్ప కొన్ని వెన్నెలలను బుక్కిలిం చెను. కొన్నిటిని శిరసాధరించెను. కొన్నిటిని గొగిలించుకొనెను. కొన్నింటిని తెప్పలతో నప్పళించెను.

రాత్రి రెండుజాములై నది. రంగారావుగారు లోనికిఁ బోయి కొడుకు నచటఁగానక, కోటలో నాల్గవేన్నెలలరమ్యతఁ జూచి సౌధోపరిభాగమున నెవరో యిర్వురు తిరుగుచున్నట్లు కనిపెట్టి, మేడ యెక్కి యచ్చటికి వచ్చెను. మువ్వరును సౌధాగ్రభాగమున నా సీనులయిరి. హరప్ప బద్ధపద్మాసనస్థుడై ప్రాణాయామము చేయ నారంభించెను. రంగారావు 'ఇది యేమి' టనెను. హరప్ప కొంతసే పై నతరువాతఁ గనులు తెరిచి 'ధర్మారావుగారూ! నేను గిరికను జూచితిని సుండి!' యనెను.

ధర్మా—ఆమె యెట్లున్నది? హర—ఆమె జ్యోతిర్మూర్తి వెన్నెలయుంతయుఁ బిండుకట్టి యొక స్త్రీమూర్తి దారినచో నెట్లుండునో యట్లున్నది. ఒక్క క్షీరసాగరవీచికవలె నున్నది. ఆమె స్వామి వేణుదండమువలె నున్నది.

ఇరువురును గనులు మూసికొని తాదృజ్మూర్తిని గిరికను దర్శించిరి. వెన్నెలలు పాములవలె లేత గాలివలవ బుస్సలు కొట్టెను.

హరప్ప కనులు తెరిచి తండ్రితో నిట్లనెను: అయ్యా! ఈ శరీరము మీరు కల్పించితిరి. నేను మాతృకర్మలు సేయుటకు, స్వామి యుత్సవములు సేయుటకు వచ్చితిని. చేతనై నంతవఱకును వేయిపడగ లాడించితిని. ఆ యాడించుట యేక దేశమై పోయెను. నాయందున్న దోషము దానికి సంక్రమించినది. నే నిందుండుటకు రాలేదు. ఇదిగో పోవుచున్నాను. నే నిన్నాళ్ళు కృశించుటకు నేనే కారణము. నా ప్రాణములు నాచేతిలో నున్నవి. నాప్రాణములు బ్రహ్మరంధ్రము నుండి వడలఁబోవుచున్నాను' అని పద్మాసనాసీనుఁ డయ్యెను. తరువాత నలుగురుఁ జంద్రాస్తమయము కాఁబోవువేళకు పెటీలు మాని ధ్వనివినిపించెను. హరప్పబ్రహ్మకపాలము ను భేదించుకొని ప్రాణములు నిర్గమించెను. ధర్మారావు ప్రాణాయామమునం దుండెను. చీకట్లు వచ్చెను. ధర్మారావు కనులు తెరిచెను.

ముప్పది నాల్గవ అధ్యాయము

“అయిన నా కేమి కొడుకు ? నేనే యాయనకుఁ గొడుకును. అతఁడు పుట్టి, నే నతనికి పుట్టరాదా ? న్యాయముగా నుండు అయినను నాచేతిలోఁ బాడుగాఁదగినది యాయన చేతిలో నేల పాడుగుచు ? మఱల న నొక హిందూమతస్థుని జేసి పోయినాఁడు. నాగేశ్వరరావు తనమతమునకు నన్నుఁ ద్రిప్పకొనుట కును, ద్రిప్పకొన్నందులకును నాచేత లక్షలు ఖర్చుపెట్టించెను. తాను బాగుపడెను. హరప్పనాయఁడు నన్నుఁ దనమతమునకుఁ ద్రిప్పకొనుటకు నాచేత పైసా వ్యయపెట్టించలేదు. తా నేమో చనిపోయెను. అతఁడు కొడుకువలె నాచేత వ్యయపెట్టించెను; ఇతఁడు తండ్రివలె ఋణములు తీర్చి నాయాస్తి నా కొప్పజెప్పెను. అతఁడు ధ్యానము ధ్యాన మని కనులు మూసికొని స్వపరవంచనరూపములై న ధ్యానములు చేసెను; ఇతఁడు పరమయోగియై ప్రాణములు తనగుప్పిటఁ బట్టుకొని, యిదిగో వదలుచుంటి నని వదలెను. ఒక్కటి చీకటి; మఱియొకటి వెన్నెల. కుత్సితప్రకృతులకుఁ జీకటియే యిష్టము. పోనీ ! నా కేబదియేండ్లు వచ్చినవి చెట్టంతకొడుకా, యిట్టైనాఁడు. ఇంక నాకు మార్గ మేది ?’ కర్మలై నమఱునాఁ డిట్లన కొనుచున్న రంగ రావువద్దకు రామేశ్వర శాస్త్రి వచ్చెను. వచ్చి కాళులకుఁ జట్టవేసికొనెను. రంగారా వతని నెత్తుకొని ‘బాబూ ! చదువుకొనెదవా ?’ యనెను. శాస్త్రి ‘ఁ’ యనెను.

తరువాత నెలనాళ్ళకు రంగారావు ప్రక్క జమీందారుల నుండి యొక కొడుకును బెంపకము తెచ్చెను. ఆయనపేరు హరప్ప నాయఁ డని పెట్టెను. వచ్చిన చిన్న జమీందారు కెనిమిదేండ్లు. ఆయనకు రామేశ్వరశాస్త్రికి గలిపి కమారస్వామి చదువు చెప్పు చుండెను. కమారస్వామికి నెలకు వందరూపాయల జీతము. కమార స్వామి యొకనాఁడు దారివెంటఁ బోవుచుండఁగా కట్నను దొర కని పించి యతనికి నెల్యూట్ చేసి తనలోఁ దాను నెవ్వకొనెను. ‘అహ ! కాసులు గలవాఁడె రాజు గదరా సువతీ !’ అనుకొనెను.

మూఁడునెలలయ్యెను తూర్పు మొట్టమొదటయు మాగాని
యయ్యెను. మఱి పదియెకరములు మాత్రమున్నది. అందులో
జొన్న వేసిరి. దాని నిండఁ బాములకున కలువదిగా
నుండెను. జొన్న వేసినవారే కోసికొనుటకు భయపడుచుండిరి. రక
రకములపాములు, గోధుమవన్నె త్రాఁచులు నల్ల
జెఱ్ఱ కొడ్లు, పరికిరపాములు, తాటిపాములు, మిన్నగులు, పిల్లి
శిఖిరములు, మాకెసలుగుళ్ళు, కట్టపుగుళ్ళు, పొడలపాములు, పలు
రకముల పెంజేరులు, జాతికలత్రాఁచులు వేమొడ్లు బ్రదికినవి.
సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామికన్న ముసలిని మహావల్మీకములలో నుండెను.
పేట పుట్టకముందు నీ బది యెకరములే ప్రధానముగా
సర్పములును స్థలము. నాగేశ్వరస్వామియ్యందు మున్నచోట
నొకప్రత్యేకవల్మీకమున్నది. దానియందు స్వామి మొట్టమొదటి
కపిలక్షీరములు గోల్చినది. ఈపదియెకరములలో నున్న యగాధము
లైన వల్మీకములయందు సర్పములనేకములు నివసించుచుండెను.
అన్నిటికిని శిరస్సైన వల్మీక మొకఁ డున్నది. అది రెండు నిలువు
లెత్తుండెను. ఆ పుట్ట వైభాగమున నున్న రంధ్రము చిన్నిభావి
యంత పెద్దది. అది నాల్గయిదురంధ్రములుగాఁ జీలిపోయి నిలువుగా
నెంతలోఁతున్నదో మాచుటకు వీలులేదు. కొండ అది పాతాళ
లోకమువఱకు నుండె నందురు. దానిచుండి నాసుకిప్రభృతిమహా
భుజంగములు పైకి వచ్చి వైకుంఠై కాదశివాఁడు సుబ్రహ్మణ్యేశ్వ
రస్వామిని సేవించిపోవుచుండునని జనులయందుఁ బ్రతీతి. ఆపుట్ట
త్రవ్వించివేయుటకుఁ బాముకాఁ పొకసారి ప్రయత్నించెననియు,
నతినికుమారునకుఁ గన్నులుపోవుటచేత నది మాన్పించెననియుఁ
జెప్పుదురు. ఆపొలము సరిగా గణాచారి యన్నగారిది. రంగయ్య
యాపుట్ట త్రవ్వించుట కెప్పుడును బూనుకొనలేదు. దానిచుట్టును
దున్నెదరు. సస్యములు వేసికొందురు. పిల్లలప్పుడప్పు డాపుట్టమీఁది
కెక్కి యానూతిలో నుండి తొంగిచూతురు. అదిగో పామిదిగో
పామని పారిపోయి వారిలోవారే నవ్వుకొందురు. నాగులుచవితినాఁ
డచట ముత్తైదువలు పోయి పాలు పోయుదురు. పసిపిల్లలు టపాకా
యలు మోగింతురు. ఆ వల్మీకమున కది యొక వైభవము.

పసిరికకు నాల్గు మొదలు పెట్టి పప్పటినుండియు జబ్బు చేసెను. మంగ ముసలిదై తిరుగుచుఁ గొడుగునకు మందిప్పించెద ననును. అతఁడు మందు పేరు చెప్పినంతనే పాములతోఁటలోనికి బరువెత్తు కొనిపోయి అచట నితఁడు పుట్టలోనికి దిగి కూర్చుండును. పాము లన్నియు యతని కాలిగోళ్ళుఁ జూచును. అతఁడు కాళ్ళపై కిఁ దీసికొని కన్నముననుండి యెగిరి, పుట్టమీఁదికి దూకును. పక్షులు వచ్చి యతని చుట్టును బింకుకట్టి మండలభ్రమణము చేయును. అతఁడు కుప్పించి యెగయును. అతని శరీరకాంతి గగనభాగమ్మున గప్పుకొని, మాకాశమునందు పచ్చనిచేను మొలచిన ట్లుండును. అతఁ డొకనాఁ డిట్లు క్రీడించికీడించి పుట్టలోఁ గన్నమునందుఁబండు కొని నిద్రించెను. మంగకుఁ గొడుగు కనిపించక పోయి ధర్మారావుతోఁ జెప్పెను. కుమారస్వామి ధర్మారావులిద్దఱును వెదుకఁ బోయిరి. ధర్మారావు- ఈ పసిరికను నాకన్న వేయికండ్లతోఁ గాచినాఁడు హరప్పగారు. ఆ హరప్పపోయినతరువాత నేను పెద్దన్నగా రన్నట్లు- 'కృష్ణరాయలతో దివి కేఁగలేక బ్రదికియున్నాఁడ జీవచ్ఛవంబ నగుచు.' కుమార- పెద్దన్న యొక్క కృష్ణరాయలనే యెఱుఁగును; మీరు కృష్ణరాయని, హరప్పరాయని నిద్దఱ నెఱుఁగుదురు. ఎవ రితోఁ బోదురు? పెద్దన్నగారికి మీరు నేమి సంబంధము? ఆయన వట్టికవి. పెరుగొండలో నొక గొప్పసరదాకు. ఆయనక్రిందఁ గొంత పైన్యము, నేనుఁగులు, గుఱ్ఱములు నుండెడివి. ఆయన యొక పెద్ద పాళిగాఁడు. పచ్చకప్పురము, కస్తూరి, పురుగు, జవ్వాదుల మేలితావి యెఱిఁగినవాఁడు. తానుగూడ శ్రీ కృష్ణరాయలవలె బ్రదికినవాఁడు. అంతఃపురము, దాసీలు, రమణీ ప్రియమాతృకలు, తూఁగుటుయ్యెలలు గల ప్రభువు. కవిత్వము తోచకపట్టిన దాయనకు. మీకో! హరప్ప నాయఁ డిచ్చు దిన వెచ్చును, ఆయన కవితకన్న వెలగల కవిత్వము, ఆయన కున్న భోగమునకు బదులు యోగమును గలదు. భోగి భోగితోఁ జచ్చును; యోగి యోగితోఁ జావ నక్కఱలేదు.

అది రాత్రి. ఆషాఢబహుళము. పైని మేఘములు గర్జించు చున్నవి. లాంతరు పుచ్చుకొని యిద్దరు నడచుచుండిరి.

కుమార- ఎచ్చట నని వెదకుదుము? ధర్మా- మిగిలిన మెట్ట పొలాలలో. కుమార- మఱి నెవ్వడైనను బ్రదర్శనవస్తుశాల కోసము తీసికొనిపోలేదుకదా! ధర్మా- పోయి వెదకఁబోవుచున్నాము కదా! ఇద్దఱును మెట్లచేరవద్దకుఁ బోయిరి. జొన్న ముఠా ముఠాఁ బెరిగియున్నది. చేనికి మూఁడువైపులఁ దిరిగిరి. నాఁగిఁ జెల్లుచు, బుట్టుచు. కుమార- ఇంక నెక్కడ వెదకుదుము? ధర్మా- నీ విచ్చట నిలుచుందువా? నేను పోయి యీ గట్టువెంటఁగూడ వెదకిరచ్చెదను. కుమార- అది వెదకఁదగినచోటు కాదు. మీరు పిలువఁడు; అతఁడు మీ కంతస్వరము విని వచ్చునేమో! ధర్మారావు కేక వేసెను. రెండుమూఁడుసార్లు కేక వేసెను. ప్రతిభస్వని యేమియు లేదు.

ధర్మా- ఈ చేనిమధ్యఁ బెద్దపుట్ట యొకఁ డున్నది. దానివద్ద నున్నాఁడేమో పోయి చూడవలయును. పోవుటకుఁ ద్రోవలేదు కుమార- అతని నేమో పురుగు పుట్ర ముట్టకు. అతని కేమి భయము? ధర్మా- నే నుండఁగా నీకుమాత్ర మేమి భయము? కుమార- మీకుమాత్రము భయములేదా? ధర్మా- నేను పసిరిక యన్నగారి నని యీ పాము లన్నింటికిని దెలియును.

వా రచట నిలుచుండఁగానే నాలుగైదుపాము లటు నిటు పోయెను. వెనుకనుముందును శార్వములయందును ధ్వనియేదియో యగుచునే యుండెను. కుమారస్వామి ప్రాణములు గుప్పిటిలోఁ బట్టుకొనెను. ధర్మా- పోదమా! కుమార- మీ యిష్టము.

ఇద్దఱుచు జొన్న యటు నిటు ద్రోసికొనుచు లోనికిఁబోయిరి. అటు నిటు చాలసేపు వెదకినతరువాత పుట్ట కనిపించెను. ఒకటి రెండుసార్లు కుమారస్వామి యేదో మెత్తనిపదార్థముమీఁదఁ గాలు వేసెను. అతఁ డవి పాములే యనుకొనెను. పాము లైనచోఁ గఱచియే, యుండును. కఱచినచోఁ జిమచిమలాడదా? మంటయెత్తదా? యేమో యేమి గోలయో! ఇంటికిఁబోయిన తరువాతఁగాని తెలియ దనుకొనెను. పుట్టచుట్టును దిరిగిరి. ఎచ్చటను గనిపించలేదు. ధర్మారావు మఱలఁ గేకలు వేసెను. పుట్టపైచుండి యేదో దిగుచున్నట్లుండెను. ఏదో మహాసర్పము పుట్టలోనుండి తనమీఁదికి వచ్చు

చున్నదని కుమారస్వామి భావించెను. ధర్మారావుకూడ నేదో సర్పమే యనుకొనెను. పసిరిక పుట్టవైనుండి క్రిందివఱకుఁ బామువలె జాటి క్రిందికి వచ్చిన తరువాత లేచి నిలుచుండెను. ధర్మారావు లాంఛనెత్తి చూచెను. పసిరిక “అన్నా” యని కూసి, యతనిని గొంతునెను. చేతులు పుచ్చుకొని వ్రేలాడెను. గంతులు వేసే ధర్మారా ‘వింటికిఁ బోదము, రా’ యనెను. మువ్వరును బయలుదేటి వచ్చుచుండిరి. పసిరిక ముందు, కుమారస్వామి తరువాత, ధర్మారావు వెనుకఁ జేసంతయు దాటిరి. చెట్టులు పుట్టలున్నవైపుననుండి పోయినచో వారియిండ్లకు దగ్గఱ. లేనిచో చేసికి మూడువైపులఁ దిరిగిపోవలయును. పసిరిక దగ్గఱదారి తీసెను. లాంతరు కుమారస్వామిచేతిలో నున్నది. పసిరిక యూరకే నడుచుచుండెను. అతనికి ముండ్లు లేవు. కంపలు లేవు. తీగలు లేవు. చిన్న చిన్న పుట్టలు వచ్చినప్పుడు వైనుండి మాఁకుచుండెను. కుమారస్వామికిఁ బ్రతిబదమునను గండమే యనిపించెను. ఒక పుట్టలోనుండి రెండుపాములు వెలికి నచ్చుచుండెను. పసిరిక బుస్సుమని వాసి మీఁదనుండి దాటిపోయెను. కుమారస్వామిగుండె చెదరిపోయెను. అతఁ డచ్చటనే నిలబడెను. పసిరిక కిలకిలా నవ్వెను. కుమారస్వామి నడువకుండుట చూచి పసిరిక యారెండు పాములను పుట్టలోనికి ద్రోసెను. కుమారస్వామి కదలలేదు. ధర్మారావు ముందు తాను వచ్చి కుమారస్వామిని దనచేతులమీఁద నెత్తుకొని పుట్ట యివతల దించెను. అతని భయము చూచి పసిరిక యొకటే నవ్వెను. ఇంటికిఁ బోయిరి. కుమారస్వామికిఁ దెల్లవారులును బాములకలలే. కొడుకారోగ్యముగ నున్నాడని మంగ సంతోషించెను. కాని మఱునాఁడే మఱల జబ్బుచేసెను.

చంద్రారెడ్డికొడుకు గోపాలకృష్ణారెడ్డికిఁ బసిరికయన్నచో మిక్కిలియనురాగము. అతఁడు చాలనార్లు పసిరిక వెంటనే తిరిగెడివాఁడు. ఇద్దఱును నించుమించుగా సమానవయస్కులు. కృష్ణారెడ్డి మొదటలోఁ బసిరికవలెనే పొలాలమీఁదదిరుగుచుండెడివాఁడు. కాని యిప్పు డతఁడు పొలాలమీఁది సంచారము మానివేసి దొరవలె వేసము వేసికొని తిరుగుచుండెను. చంద్రారెడ్డి యతనికిఁ జదువు

చెప్పించవలయునని చాల ప్రయత్నించెను. ఆ ప్రయత్నములేమియు సక్కఱకు రాలేదు. అతఁడు చంద్రారెడ్డి కొక్కఁడే కొనుక్కు. నూతిలోఁబడి చచ్చెద నని తల్లినిబెడరించి డబ్బు తీసికొనిపోవును. తలకాయ బద్దలుకొట్టెద నని తండ్రిని బెడరించి డబ్బు తీసికొని పోవును. తీసికొనిపోయి త్రాగును. మణికట్టు గడియారము కొనును. అందఱకు నూలురూపాయలు దతనికి రెండువందల పట్టణమునుండి సుబ్బన్న పేటకు, నిచటనుండి యచటికిఁ బ్రయాణములు. రైలుగార్డులు, టికెట్టులెక్కువ నందఱు గోపాలకృష్ణారెడ్డి నెఱుఁగుదురు. వారందరిది పంట. ఆతని చేతిగడియారములు వారి చేతులయం దుండును. ఇతఁడు పార్కురు, డ్యూఫోల్డు పొంటెను కలములు కొనును. అవి వారందఱు వాఁడుకొందురు. మంచి యింగ్లీషు సారాలు కలిసి త్రావుదురు. స్పెన్సరుకంపెనీలోఁ గృష్ణారెడ్డి త్రాగి తందనాలాడును. ఆతనిమీఁద నేమియున్న నవి యెవరి కందినది వారిది. ఆతనికి క్రాపింగు చేయించుకొనుటకుఁగూడఁ దెలియదు. స్నేహితులు దీసికొనిపోయి కత్తిరింపింతురు. ఎంత యిత్తురో తెలియదు. ఆతఁ డెప్పుడును రెండవతరగతిలోననే ప్రయాణము. సరిగా టికెట్టుకొన్నచో నెంతయగునో టికెట్టుకొనకుండ దానికి వంద రెట్లగుచున్నది. వీనియన్నింటికిని శిరోభూషణమైన జారత్వము చెప్పటకు వీలులేదు. వారాంగనలు, నటులు, దొరసానులు, రకరకముల మెఱుపులు. పదిరూకలచోట వేయి; లక్కినవన్నియుఁ బంచుకొనుటలు. ఆతనికి అక్షరముముక్క రాకపోయినను వేసముమట్టుకు పరమనాగరకుని వేసము. వేసము వాని నవనాగరకత యెంత చెప్పినను, మొగముమాత్రము మొగమోటమిలేకుండ నతని యక్షరజ్ఞాన శూన్యతనే చెప్పుచుండును. ఇతఁ డొకసారి చెన్ననగరములో మూఁడునెల లుండెను. ఇరువదివేలు వ్యయమయ్యెను.

తరువాతఁ దిరిగివచ్చి పసిరికతో మాటాడెను పసిరిక యతని కొత్తవేషమును జూచి చాల మెచ్చుకొనెను. గడియారము వ్రడంగి పిట్ట చెట్టురువలె టిక్కుటిక్కునఁ గొట్టుచున్నది. జేబులోని ఫౌంటెను కలము నల్లగా, నెఱుఁగా బంగారపుక్కిప్పుతోఁ బ్రకాశించుచుండెను. పసిరిక 'యిది యేమి' టని యడిగెను. కృష్ణారెడ్డి చెప్పెను. పసిరికకుఁ

దెలియలేదు. ఇర్వురునుగలిసి పొలాలకుఁ బోయిరి. పసిరిక కృష్ణారెడ్డిని జూచి చాల ముఱిసికొనెను.

కృష్ణారెడ్డి పసిరిక వెంటఁ బోవుచు నొకపామును జంపెను; ఒక పక్షిని గాలెను. పసిరిక బుస్సు మనెను. పసిరిక యతనిని వదలిపెట్టి పాములన్నియు వచ్చి పసిరిక చుట్టునుగూడి కోపగించెను. దీసికొని రావ ద్దనెను. 'నీవు చెడిపోవుచున్నావు. వాఁడన్నచో నీ కభిమాన మెక్కువగుచున్నది. వాఁడు పూర్వపురయితు బిడ్డ యనుకొన్నావేమో! వాఁడు దుష్టుఁడుగా మాఱిపోయినాఁడు సుమా! వానికి యథార్థజ్ఞానము చెడిపోయినది. వాఁడు మిథ్యావిషయములను జూచి భ్రాంతి చెందుచున్నాఁడు. నీవు వానిని గలియవ' ద్దన్నవి. పసిరికమనస్సులో నోపాలకృష్ణారెడ్డి యన్నచో ననురాగము పోలేదు. ఈ పొలమంతయు వానిదేకదా! ఈ పంటయంతయు వానిదేకదా! నిజముగాఁ జూచినచో, దానే వానివాఁడు. కాని పాములకుఁ బక్షులకు నెదురుచెప్పక యప్పటికిమాత్ర మిట్లే యూరకుండెను. పిచ్చిపాములు తమలో నొకరిని రెడ్డి చంపుట మఱచిపోయినవి. పిచ్చిపక్షులు తమలో నొకరిని రెడ్డి చంపుట మఱచిపోయినవి. పసిరిక వానిని దెచ్చినాఁడని మఱచిపోయినవి. పసిరికయు నవియుఁ బూర్వమువలెనే యుండిరి.

ధరలు పడిపోయెను. పుట్టి యెచట యమ్మిందె ముప్పదిలోనికి వచ్చెను. శిస్తుపోగాఁ బేదరయితునకు బ్రదుకుటకు లేకపోయినది. జనమండలును ఘోషపెట్టిరి. ఒకనాఁడొక ముసలిరయితు వీధిలో నిలుచుండెను. ధర్మారావు దారివెంటఁ బోవుచుండెను. ఆ ముసలి ధర్మారావును జూచి 'బాబూ! రయితులందఱు నీయూరు వదలిపెట్టిపోయిరి. నే నొక్కఁడను వదలిపోలేక యుంటిని. ఉద్యోగులు బలసినచోట రయితు నిలువలేడు సుమా' యనెను,

ధర్మా - నిజమే. నీవుగూడ బోకపోతివా? ముసలి—ధరలన్నియు పడిపోయినవి. ఏది కొనఁబోయినను ధరలు పీయమై పోయినవి. ధర్మా—ఇది యెకరముల పొలము కలవాఁడు కొనవలసిన వస్తువేమిటి? రయితు మద మెక్కి, ఉన్నపొలమంతయు వరిపండించి ధనశాగ్రస్తుఁడైనాఁడు. కాని దీపముల కామదములు పండించు

కొనవచ్చును. పూర్వము మనస్త్రిలు వండి యాముదము దీసెడివారు. సాయంకాలము దీపము వెలిగించి 'సర్వలక్ష్మీ, సందెలక్ష్మీ, మహాలక్ష్మీ, ఇరుగులక్ష్మీ, పొరుగులక్ష్మీ, మహాలక్ష్మీ తల్లీ! మా యింట నుండు'మని కన్నుల కద్దుకొని యాముదముదీపము లై నచో నానిం చెడివారు. ఇప్పుడు డీట్సు లాంతరునా, ఎలెక్ట్రిక్కుబల్బు జ్యోతీరూపమున నారాధించునది? ఆముదముదీపములో నున్నది అనగా నది పంచభూతములలో నొకటియైన జ్యోతిస్సుయొక్క స్వరూపము ఇందులో నున్నది ప్రళయగిని. సృష్టి హేతువైన, స్థితి రూపమైన జ్యోతిస్సు కాదు. ధనదేవత. ప్రతి పండించుకొని బట్టలు నేసికొనవచ్చును. కందులు, పెసలు, మినుములు, సెనగలు, అన్ని కూరలు. మిరప, వాము, ధనియాలు, మిరియాలు - పొలములో బండించరాని దేది? మనిసికి గావలసినవి రెండే! కట్ట గుడ్డయు, దినఁ గూడును. ఇవి రెండును నేలనుండి తెచ్చుకొనవచ్చును. ఎన్నిరకములైన పంటలు పండించుకొనవచ్చునో యన్నియు బండించుకొనవచ్చును. మన మన్నింటిబదులు వరియొక్క టియే పండించుచున్నాము. తక్కినవానికి దరిద్రుల మగుచున్నాము. పొలములో బ్రతి పండించి, యింటిలో దానము తీసి, పండినవడ్లు కొలిచి మాదిగ వానిచేత నేయించుకొన్నచో దమ్మిడి ఖర్చులేకుండ వచ్చు బట్టలకు వాడు చెప్పిన ధరపెట్టి నీవు పోయి కొనవలయును. ఎకరము పొలములో నీవు మినుము చల్లినచో సాలియానాకు సరిపోవు మినుములు వచ్చును. అవి యెదుటివానివద్దఁ గొనవలయును. రయితైనవాడు పుత్రులకు నేమియుఁ గొన నక్కఱలేదు. ఆ యుప్పు కొనకతప్పక వచ్చినదికనుక, ఆ గీత మాత్రము తప్పించుకొనలేడు. కాని తెలివి తెచ్చుకొన్నచో దెలుగురయితు దరిద్రుడ నని యేడువనక్కఱలేదు. తాతా! రయితుడాక పోవుట యెందులకు? మరాళాపరిపీడితము కానిచో నే దేశమును దారిద్ర్య మనుభవించ నక్కఱలేదు. తన దేశవైశాల్యము, అందుఁ బండిదగిన పంటలు లెక్కచూచుకొని, యచటి జనము తన బ్రదుకంతయు వానితో సర్దుకొనినయెడలఁ బరదేశముమీఁదికి యుద్ధమునకుఁ గాని, బిచ్చమునకుఁగాని పోవుట యెందులకు? ఉత్తరధ్రువమని యన్నది. అచటి జనులకు ఎస్కిమో

లని పేరట వారచ్చట దొరకు జలజంతువులమీద మాత్రమే
 బ్రదుకుదురు. వారు వచ్చి యితర దేశములపైఁ బడలేదు. సర్వజన
 మారణమయమంత్రము లేమైనఁ గనిపెట్టినచోఁ బడెడివా రేమో
 తెలియకునచ్చు రాబడికి, చేసికొను వ్యయమునకుఁ జక్కఁగా సరి
 పుచ్చుచో వ్యక్తి కేమి, దేశమున కేమి, జాతి కేమి దార్శిద్యము
 లేదు. అనవసరముగా వస్తువులధరలు పెంచి, యక్కఱ
 లేని నాణెములుకల్పించి, వానిధరలలోఁ దేడాలు తెచ్చి యార్థికశాస్త్ర
 మని నాణెములను గూర్చిన శాస్త్రములని మిథ్యాకల్పన లక్కఱలేదు.
 దురాశయు, నవివేకమును హేతువుగాఁ బెరిగిన యాదుష్టమార్గము
 లన్నింటికి నాగరికతయని పేరు పెట్టుకొననక్కఱలేదు. తెలుఁగురయితు
 చచ్చిపోవుచున్నాఁడు. దేవమాతృకలు దేశమున నశించినప్పుడే,
 సర్వము పరిపై రై నప్పుడే రయితుయొక్క యారోగ్యమును,
 వాని సంపదయు, వాని మనశ్శాంతియుఁ జచ్చినవి. చాఁడును నితర
 దేశపు రయితువలెనే 'ధనము, ధన' మని యంగలాగుచున్నాఁడు.
 తాతా! కడుపులోని యాకలి కొంత సేపటికిఁ దీరునుగాని, మనసులోని
 ధనతృప్తి యెట్లు తీరును? అంతములేనిదానివెంటఁబడిపోయినచో
 నెచ్చటకుఁ బోవును? బుద్ధిమంతుఁడు 'దీని కిది చివర' యని దేనిని
 గుఱించి తెలిసికొనునో దానినే యనుసరించును. తృప్తికుఁ జివర
 యని లేదు. మూర్ఖుఁడు దాని ననుసరించును. మూర్ఖమైనజాతియు,
 దేశమును దాని ననుసరించును. ఈకీతిగా మనదేశము చచ్చిపోయి
 నది. ముసలి—తాతా! పసిరికకు నిలుచుటకు స్థానమైన లేదు. మన
 యూరు నీవు చెప్పినట్లే యైనది. ధర్మా-ఊరే కాదు, దేశమంతయు.
 ముసలి—ఆ యన్న పదియెకరములుగూడ ముందునాటికి మాగాని
 యైనచోఁ బసిరిక యెచ్చట బ్రదుకును? ధర్మా—పసిరిక యెచ్చట
 బ్రదుకునని నీకును నాకును బట్టినది. రయితుబిడ్డ యెప్పుడు చెడి
 పోయెనో పసిరికయు నప్పుడే చెడిపోయెను. రయితుబిడ్డ కృతకభావ
 ములయందు నిమగ్నుడై మృషార్థములచేత వ్యామోహితుడైన
 నాఁడే పసిరిక చెడిపోయెను. ముసలి—అదిగో చంద్రారెడ్డికొడుకును
 జూడుము! మఱల తిరిగి చెన్నపట్టణమునండి వచ్చిచాఁడు. ఇంకను
 రయి తేమిటి? కొందఱు పోయి వేదములు చదువుచున్నారు. కొంద

టీ రీతిగాఁ దయారై నారు. పంచము లుండి రనఁగా వారును వ్యవసాయముచేయునట్లు లేదు. వారి కేమి? క్రీస్తు భోజనము పెట్టును. మనము మనపూర్వజన్మ కర్మ యని యేడ్చుచారము. మనకుఁ బని చేయుకుండ కూడు దొరకదు.

అంతలో దూరమునుండి గోపాలకృష్ణారెడ్డియు, పసిరికయుఁ బోవుచుండిరి. ధర్మారావు చూచెను. ముసలి-తా! చూచితివా? సీతమ్ముఁడు పసిరికు రెడ్డిమీఁది వ్యామోహము. నీవు పిలుపుము, వచ్చునేమో? ధర్మా-సమ్మకము లేదు. అయినను బిలచెదను అని పసిరికను బిలచెను. పసిరిక వెనుదిరిగి చూచి, నవ్వి కృష్ణారెడ్డివెంటనే పడిపోయెను.

ముసలి-అందులోనున్న తీపియది. వాఁడెట్లుగాబుట్టెనుగానూడు. చేతికి గడియారము, ఊటకలము, క్రాపింగు, కళ్ళజోడు, ట్రీడు కోటు, బూట్సు-వీఁడే యింకొకదొరవలె నున్నాఁడు. అమాయకుఁడైన పసిరికకు నీ బుద్ధికన్న వానివేసమే బాగున్న దనిపించుచున్నది. ధర్మా-తాతా! నేను నీకుఁ దాతను, నీవు నాకుఁ దాతవు. నీవు ముసలివాఁడవు నీ 'వయ్యా! చెడిపోవు చున్న'దనియేడ్చుచుంటివి. నేను యువకులలోఁ దప్పబుట్టితిని. 'అయ్యా! చెడిపోవుచున్న'దని నేనుచు నేడ్చుచుంటిని. మన మిద్దఱిమొఱయు వినునట్టి భగవంతుఁడు కనిపించలేదు. పసిరిక నాతిమ్ముఁడు. వానిని నే నెట్లు బ్రదికించుకొనవలయునో నాకుఁ దెలియుట లేదు.

గోపాలకృష్ణారెడ్డియుఁ బసిరికయుఁ గలసి మెట్ట పొలమువద్దకుఁ బోయిరి. పక్షులన్నియు నెచ్చటివచ్చటదాఁగుకొనెను. పాములన్నియుఁ బుట్టలలోఁ దూతెను. ఒక పెద్దపాము పుట్టలోనుండి తలయెత్తి పసిరికను రమ్మని సన్నచేసెను. పసిరిక పోలేదు. రెడ్డి తన గడియారము తీసి పసిరిక చేతికిఁ గట్టెను. కళ్ళజోడు పసిరికకుఁ బెట్టెను. తన ట్రీడ్ కోటు తీసి పసిరికకుఁ దొడిగెను.

పసిరిక గోచిపాతరాయఁడు. ఇవి యన్నియుఁ బెట్టుకొని యతఁడు విచిత్రదంతువువలెఁ గనిపించెను. కోతుల నాడించువారు కోతుల కిట్లే చొక్కాలు మొదలైనవి తొడిగి యాడితురు. పసిరిక యట్లే కనిపించెను. అతని యా వింతవేషమును జూచుటకుఁ బాము

లన్నియఁ దలలెత్తెను. పక్షులన్నియు నాకాశమునఁ బరువులెత్తెను. 'మనపసిరిక చెడిపోయినాఁడు. చెడిపోయినాఁడు' డని పక్షు లన్నియు 'ఇస్' అని విసుగుకొన్నట్లు బుస్సులుకొట్టినవి.

గోపాలకృష్ణారెడ్డి తెచ్చిన తుపాకితో మఱలఁ గాలెచ్చెను. రెడ్డియు పిచ్చుకలు చచ్చెను. కొంగ పడిపోయెను. ఒక పాము రెడ్డిని బోవుచున్నది. దానిని తుపాకిమడచుతోఁగొట్టి చంపెను. పసిరిక బస్సుమని తా నడ్డముపోయెను. కృష్ణారెడ్డి పసిరికను విదలించి మఱొకపామును జంపెను. పసిరిక కళ్ళజోడు తీసిపాఱవేసెను. కోటు విప్పివేసెను. చీ చీ, నాకు సంబంధములేదన్నట్లు పసిరిక చేతిగడియారమును గూడఁ దీసివేయఁబోయెనుగాని యది యతనికి రాలేదు, అందుచేత నది తీయించుకొనుటకు రెడ్డినే యరుసరించవలసివచ్చెను. ఇద్దఱును గ్రామములోనికిఁ బోయిరి. పసిరిక నేడిపించికాని రెడ్డి యతనిచేతి గడియారమును దీయలేదు.

ధర్మారావు మఱునాఁడు పోయి మంగతో 'నింక . పసిరికను బాలాలకుఁ బోసీయకు' మని చెప్పెను. ఆమె 'వానిని బట్టుకొనుట సాధ్యమా' యనెను. 'పాలాలకుఁ బోయినచో మఱలఁ దిరిగిరాఁ' డని ధర్మారా వనెను. మంగ కా యర్థము తెలియలేదు.

తరువాత నాల్గునాళ్ళకు గోపాలకృష్ణారెడ్డి చెన్ననగరమునకుఁ బోయెను. ఈ నాల్గునాళ్ళు పసిరిక యతనిని వదలియుండలేదు. ఆతఁడు పాములను, బక్షులను జంపిన సంగతి పసిరిక మఱచిపోయెను. రెడ్డి చెన్ననగరమునకుఁ బోయినతరువాత పసిరికకు మఱలఁ బాలాలు జ్ఞాపకమువచ్చెను. తల్లి 'యెచ్చటికిఁ బోవుచున్నా' వనెను. తల్లి యెన్నడు నీ ప్రశ్న వేయలేదు. ఆమెయే యనుకొన్నది : 'అపశకు నముగా నీ ప్రశ్న వేసితి నేమి' టని. పసిరికపాలాలపై పరువెత్తెను. అతని కొక్కపక్షి కనిపించలేదు; ఒక్కపాము కనిపించలేదు. అతని కేమియుఁ దోచినది కాదు. వెదకి వెదకి జొన్నచేను నడుమనున్న పుట్టవద్దకుఁ బోయెను. అచ్చట మూఁడు నాల్గువందల పాములును, మూఁడు నాల్గువందల పక్షులును సమకూడియున్నవి. ఇతనిని జూచి నంతనే పక్షులన్నియుఁ గూడినవి. పాములన్నియుఁ గలిసి బుస్సుకొట్టినవి. ఆ ధ్వనియంతయుఁగలిసి గ్రామములోనికి వినిపించినది. జనులు

కొఱాయిచెఱువులయింజను పొగ వదలిపెట్టిన దనుకొనిరి. పసిరిక వాని మధ్యకుఁ బోయెను. అచటఁ గూర్చుండెను. ఇదివఱ కతని మీఁద పడి ప్రాణి యల్లరిచేసి, యతనితో నాడుకొను సాములు, నా పక్షులు నీనాఁ డతనిని ముట్టుకోనైన లేదు. అందులో నొక వృద్ధపర్వము లేచి పసిరికతో నిట్లనెను : 'నీవు వానివెంటఁ గుఱితివి. వానివలె వేషము వేసితివి. వాఁడు రయితుబిడ్డ. ఈ రయితు మేము నిలుచుండుటకుఁ దావుగూడ లేకుండఁ జేసినాఁడు. వేలకు వేలున్న మాసంఖ్య యీనాఁటికి వందలకైనది. ఆనాఁడు జనమేజయుఁడు సర్పయాగముచేసి మమ్మందఱను నాశముచేయుఁ బూనఁగా నా ఆస్తీకుఁడు రక్షించెను. ఇప్పుడు యజ్ఞముకాని యజ్ఞము జరుగుచున్నది. సర్వప్రాణులకు మహామారణము ప్రారంభమైనది. చెట్లు లేనప్పు డీ పక్షు లెచ్చట నిలువవలయును ? మెట్టపొలాలు లేనిచో జాతిగల త్రాచులము మే మెచ్చట బ్రదుకవలయును ? ఒకనాఁ డీ రయితుల నాశ్రయించియే మేము బ్రదికితిమి. ఈనాఁడు దుష్టులమాటలు విని వారే మాకు నిలువనీడలేకుండఁ జేయుచున్నారు. ఈ రయితుబిడ్డకును మాకును విరోధము. నీ వతనియందు వ్యామోహితుఁడవై మమ్ముఁ జేతులారఁ జంపించితివి. నీకును మాకును నింక సంబంధము లేదు. నీదారిని నీవు పోవచ్చును.'

పసిరిక యిదియంతయుఁ బరిహాస మచుకొనెను. ఆ పాముతలపై దానుబోయి చేతితోఁ గొట్టెను. కాలితో నింకొక పామును గడలిం చెను. నోటితో నింకొకదానిని ముద్దిడుకొనఁబోయెను. అతఁడు దాఁకకుండ నవి దూరదూరముపోయెను. పక్షులను బట్టుకొనఁబోయెను. అవియు దూరదూరముగాఁ బోయెను. ఒకటి నచ్చి యతని శిరసున బొడిచెను. అదివఱ కెన్నిసార్లొ యవి పొడిచినను పసిరికకు నొప్పి లేదు. ఈనాఁడు నొప్పి యనిపించెను. కొంతసేపటికి వానికి వచ్చిన కోపముమాట నిజమే ననుకొని "ఇంక నేను వానితోఁగలియను. కలిసియుండ" మనెను. ముసలిపాము 'ధర్మారా వంతవానితో నీవు కలిసివచ్చినచో మేము దగ్గఱకు రామే! ఆయన సాధువుకన్న సాధువు. ఆయన పరమ మోగీశ్వరుఁడు. అటువంటియప్పుడు చెడిపోయిన వీనితోనా నీవు కలిసివచ్చినది? పైని వాని వేషము వేసికొందువా?

నీ మన స్సా దుష్టనాగరకతాభాంతమై సహజమైన శక్తి నశింపఁజేసి
కొన్నది. మేము నిన్ను రానిచ్చినను లాభము లేదు' అనెను. పసిరిక
“మీరి ట్లన్నచో లాభములేదు. నే నెప్పటికైన మీవాఁడనుగాని,
యెప్పుడో నా కేమి సంబంధము? బావా వాసుకి! తమ్ముఁడా
తమ్ముఁడామా చక్షు శ్శన! ఆల్లుఁడా ద్విజిహ్వఁడా! ఓయీ కుటిలగ!
విషము ర్తి! భయదజిహ్వా! అనంత! శేషక! మీరందఱు నన్ను
వదలెదరా? విహంగములారా! మీరుకూడ వదలుటయేరా? ఆ
వక్రచందువునకు నాకును బట్టరాని స్నేహము. ఈ మృదుపక్షము
నన్ను వదలియుండలేదు. మీ రందఱు నాయందింత విముఖులైనచో
నేకు పోయి గుండేటిలోఁ బడి చచ్చెదను. ఏ మందుకు? పొమ్మం
దురా? చెప్పుఁడు. మా యన్న నడిగెదను: గుండేటికి వఱదలు
తెప్పించి పెట్టుమని. గుండేటికి వఱదలువచ్చి చాలదినములైనది. ఈ
యేఁడు మఱల వచ్చు సనుకొందును. మీ కిష్టములేనిచోఁజెప్పుఁడు”
అని పసిరిక కఱ్ఱదెబ్బతిన్న పామువలె మెలికలు తిరిగిపోయెను. నేలఁ
బడి పొరలాడెను. పడగవిప్పిన త్రాఁచువలె తల నిక్కించెను. పాము
తోకమీఁద నిల్చినట్లు మోకరించి నిలుచుండెను.

పాములన్నియు నొకఁడొకఁడు చూచుకొన్నవి. పక్షులన్నియు
నొకఁడొకఁడు చూచుకొన్నవి. వృద్ధనర్పము. పసిరికవద్దకు వచ్చి
‘నాయవా! నీమీఁద మా కేమియఁ గోపములేదు. ఆ దుష్టునితోఁ
దిరుగుటవలన నీ మనస్సు వ్యామోహితమై పోయినది. నీ ప్రకృతి
యంతయు మాటిపోయినది. బహుకాలసంపర్కమువలన నీయందు
మాకును, మాయందు నీకును ప్రేమ పోలేదేకాని తత్వతః నీవును,
మేమును భిన్నులమైతిమి. మనకు మైత్రి మఱలఁ బొసఁగుటయిఁ
గష్టమే. మే మిదివఱకు నిన్నుఁ గఱచెడివారము: నీవు మమ్ముఁ గఱ
చెడివాఁడవు. మనమందఱ మొకటియేకనుక నొకరివిస మొకరి కెక్క
లేదు. పూర్వమువలెనే మే మిప్పుడుకూడ నాటలోఁ నిన్నుఁగఱచెద
మనుకొనుము. నీకు విసమెక్కి నీవు చనిపోయెదవేమో! కనుక మైత్రి
యింతటితోఁ జాలించుట మంచిది. కాని నిన్ను వదలి మేము
నుండలేము ఏ మందువు?’ అనెను.

పసిరిక సంతోషముచేత ముసలిపాముతోఁ బెనవేసికొనెను; మసకలాడినట్లాడెను. 'సరే కఱపుము, బ్రదికినచోఁ గలసి యుందము. లేనిచో నష్ట మేమి' యనెను ముసలిపాము 'నేను కఱవను. నీవు నిజముగాఁ జనిపోయినచో నే నోర్వలేను' అనెను. పసిరిక కఱచెదవా, నీవు కఱచెదవా' యని యొక్కొక్కదాఁడొకడొకడై మాఱెను. కుంభీవసుఁ డని యొకఁడు 'మధ్యవర్తియొన్నచోఁ దాను కఱచెద' ననెను. మధ్యవర్తి యెవరు? ముసలిపాము గణాచారిపేరు చెప్పినది. పసిరికపోయి గణాచారిని బిలుచుకొని వచ్చెను. అన్ని పాములును బక్షులును వానిదారి నవి పోయెను. గణాచారికిఁ బసిరిక యెందుకు బిలుచుకొనివచ్చెనో తెలియలేదు. పాము వచ్చి కఱచెను. పసిరిక గిలగిలలాడి, మెలికలు తిరిగి, నెత్తురు గ్రక్కుకొని చని పోయెను. వెంటనే యాకాశములఁ బక్షులన్నియు పెద్దగా విలిపించెను. పుట్టలోనుండి బుస్సు మని దుఃఖిధ్వనులు వినవచ్చెను. గణాచారి పసిరిక నటుచూచి యిటుచూచి చనిపోయినట్లు గ్రహించి దుఃఖావేశముచేత నొడలు తెలియక యిల్లు పాడఁదొడగెను.

'వేయిపడగలపాము విప్పారుకొనివచ్చి

కా టందుకొన్నది కలలోని రాజును.

నాల్గుశిరసుల నాగు నల్లనల్లగవచ్చి

ఊరిపెద్దను నిలవేసింది పొలములో,

రెండు శిరసులనాగు రివ్వరివ్వ మనివచ్చి

ఇంటికోడలిఁ బురుగుఁదింది దొడ్డిలో,

ఒక శిరసునాగన్న యొయ్యారముగవచ్చి

నిజముగా నాతండ్రి! నిన్నుఁ గఱచిందిరా!'

గణాచారి చూచుచుండఁగాఁ బసిరికను గఱచిన పాముకుంభీ వసుఁడు సర్వేరాతిపై నొకదానిమీఁదఁ దలకొట్టుకొని చచ్చెను. ఆ నాఁడు సుబ్బన్న పేట గగనమంతయు, బక్షులును, నేల యంతయుఁ బాములు నయ్యెను. జనము వీలైనన్ని పాములను జంపిరి. అవి యేమో యమావాస్యకు కన్నులు కనపడక కుబుసములు తొడ గిన త్రాఁచులవలె నెత్తికట్టల కడ్డములుపడి చచ్చెను. కొన్ని పాములు గ్రామము విడిచిపోయెను. పక్షులును లేచిపోయెను. కొన్ని పాములు

గుండేటిలోఁ బడి వచ్చెను. ప్రాణములమీఁద మఱీ యాసగలిగిన జంతువులు, నాగరకులు వచ్చి సర్వ నాశనముచేయుచున్నను మన పూర్వులదేశము వదిలిపోలేని నల్లజాతులవలెఁబోయి మఱల నట్లే యాసతోననే దూఱి యుండెను. ఆ నాఁటితోఁ బక్షు లానంద మునుకలధ్వనులే మఱచిపోయెను. ఆకాశమున నవి విషాద గీతము పాడజొచ్చెను.

శవమును మంగ యింటికిఁ దీసికొనిపోయిరి. ధర్మారావు వచ్చి చూచెను. 'ఇప్పటికి నాతండ్రి యూహలన్నియుఁ జక్కగా భగ్నములై నవి. ఒక్క దేవదాసిమాత్రము రక్షింపఁబడినది. నాతండ్రి యేవేళ సంకల్పించెనో సంకల్పములన్నియు భగ్నము లయ్యెను' అనుకొనెను. మంగ కొడుకుపైఁబడి యేడ్చెను: 'నాయనా! నీవుకూడ పాముగఱచి చనిపోయి, మరుష్యుడ వనిపించుకొందు వనుకొనలేదు. బ్రతికినన్నాళ్ళు మరుష్యుని గడుపునఁ గంటి నన్న తృప్తి నాకు లేకబోయినను చావులోనైన నాతృప్తిఁ దెచ్చితివి. నీతండ్రి గర్భశోక మెఱుంగఁడు. పుట్టినసంతానమంతయు భద్రముగా నున్నది. దేవదాసి స్వర్గవాసిని యగుటచేత నది మే మెవ్వరము విచారించలేదు. నీదుఃఖము నా కేమిగాని, మీయన్నగార లెటుల దుఃఖింతురో లెండీ!' యని గొడ్డు అంబా యని యడలిన ట్లడలెను. రామంచంద్రరాజు వచ్చెను. వచ్చిచూచి పసిరికమీఁదఁ బడి యేడ్చెను. అన్నదమ్ము లిర్వుఁగును గాఁగిలించుకొని యేడ్చిరి. రాజునెను: 'నాయనా! నీ దుఃఖముల కంతులేకుండ నున్నది. అటు దేవదాసి, అరుంధతి, హరప్ప, పసిరిక, గోపన్న, మంగమ్మ- యింతమంది దుఃఖములు నీ వెట్లు సహించుచుంటివో నాకుఁ దెలి యుడ లేదు.'

ధర్మా- అన్నా! దీనికిఁ బునాదులు పదునాతేండ్లక్రింద నుండి యున్నవి. కృష్ణమనాయఁడు పోగా భరించితిని. మనతండ్రి చనిపోగా భరించితిని. కల్యాణగౌరి. నాపెదతల్లి, నీమాతృదేవత రంగాజమ్మగారు పోగా భరించితిని. రాణి యన్నపేరునకర్థమైన కక్కిణమ్మారావుగారిమ్మతి కన్నలారఁ జూచితిని. నేను చూడరాని

దే మున్నది? ఇంకఁ బదునేనుదినములలో సర్వనాశన మగుచున్నది. నేను భరించలేని దే మున్నది?

గణాచారి పాడుచునే యుండెను:

‘ఒకశిరసు నాగన్న ఒయ్యారముగ వచ్చి
నిజముగా నాతండ్రి నిన్నుఁ గఱచిందిరా!—వేయి ము.’

ఆనాఁటి రాత్రి రెండుజాములయినది. తీతువుపక్షి యాకాశ మునఁ గూసినది కూసినట్లే యుండెను. ధర్మారావు ‘ఆనాఁడు కూసితివి, మఱలఁ గూయవచ్చితివా’ యనకొనెను. గణాచారిపాట వినిపించు చునే యుండెను.

ముప్పది యైదవ అధ్యాయము

తపతపనగించిన కంఠస్వరముతో శక్తియుడిగినట్లు, టెక్కలు తపతపనన్నగిల్లగా జగమున కక్కటలేని తన వేళా ప్రబోధ కూజితము నిరుపయుక్తమగుటచేత సిగ్గుపడి సువ్యక్తధ్వనియందుఁ గొఱతపడినట్లు, రాజ్యముపోయిన రాజు తలవాంచియు జన్మత ఆరబ్ధమైన తీర్థిమాత్రము చంపుకోలేనట్లు మెడకొంచెముగా నిక్కించి కోళ్ళు కూసెను. ఆ కూత యెవరో యొకరిద్దటికి మాత్రమే కావలసి వచ్చెను. అందులో గణాచారి యొక్కతే. ఆమె లేచి చెఱువునకు బోయి స్నానముచేసెను. అతైలసంస్కృతములైన చూమేశిరోజములు తైలసంస్కృతములవలె నిగనిగలాడును. కాని యన్నగారి యిల్లు వదలి కొన్ని యేండ్లు గడచినను నామె తలవెండుకలు మాత్రము జడలు కట్టలేదు. అందఱకు నదియొక చిత్రము. ఆమె స్నానముచేసి, వెండుకల పాయలలోనికిఁ జేయిపోనిచ్చి చీరకొంగుతోఁ దుడుచుకొనెను. ఊరిలో వాడుక 'గణాచారి యొక యెత్తు; ఆమె శిరోజము లొకయెత్తు' నని. ఆ కేశపాశము త్రాచుకుబుసమువోలె మస్థణమై, లేత శలుపురంగుగల, సగము మెఱసి, పైకిఁబోయిన మొగిలువలె జిక్కణమై, బాలతమాలి కాయపల్లవాభిరామమై, నిత్య పరిపోషణము కలదానివలె సౌందర్యభూమియై యుండెను. ఆ నాఁడు శ్రావణశుద్ధికాదశి. ఆమె తల వెండుకలు తుడుచుకొనుచుండఁగా నడుమ నొకచోటఁ జిన్న జడకట్టి కనిపించెను. నిన్నలేనిజడ యీనాఁ డెచ్చటిదో ! ఆమె ప్రాణములు తేలిపోయిన ట్లయ్యెను. ఆమె 'నేను సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరునితోడి సంసారిణిని సన్న్యాసినికివలె నాకు జడ యేల కట్టినది ?' అని యనుకొను. ఆమె యొడలెల్ల విభూతి రాచు కొని, నొసటఁ గుంకుమము తాల్చి, పొడిచీర గట్టుకొని, తడిచీర పిండి, సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామియాలయమునకు వచ్చి, చీర యొక యరుగుపైనుంచి తా నచ్చటనే కూర్చుండెను. అప్పటికిఁ దెల్లవాటి నది. అర్చకుఁడు వచ్చెను. వచ్చి యాలయము తలుపులు తెఱచెను.

అతఁడు బలిపీఠమువద్దకుఁ బోయి విభూతి తెచ్చి యామె కొనఁగెను. ఆమె దానిని కుంకుమబొట్టుక్రింద ధరించెను. అతఁడు 'ముక్కాలి పీట కెండవకోడుగూడఁ గదలుచున్నది' యనెను. గణాచారివచ్చెను. ఆ నాఁడు నాల్గునాళ్ళచుండి వర్షము కురియుచున్నను, నిర్భేషమున పొగ్గిశామండలమున సూర్యబింబ మువయించెను. గణాచారియొక్క ముననున్న కుంకుమపుబొట్టునకుఁ బ్రతిస్పర్ధిగా ప్రాగ్దిశాక బాలా రుణసూర్యబింబమును దాల్చెను. నల్లనియా కాశమును గణాచారి శిరోజమునకుఁ బ్రతిగా ధరించెను. ఉషఃకాంతిని గణాచారి తెల్లని చీరకుఁ బ్రతిగాధరించెను. నల్లనిపక్షులు బారులుతీర్చి యా కాశమునఁబరువెత్తి గణాచారితలలోఁ గట్టిన జడవలెఁ గన్పించెను. గణాచారి ప్రాగ్దిశామండలమువంకఁ జూచి నమస్కరించెను. భగవంతుఁడు ప్రసన్నుఁడై నట్లు సూర్యబింబములోని యెఱుపు విఠిచెను. నాల్గుదినములచుండి యామెచీర యెందుట లేదు. ఆలయమండపములోననే యెండ వేసి కొనుచుండెను. సూర్యకాంతి వచ్చిన దని ప్రహరీగోడకుఁ దాను కొట్టుకొన్న మేకుల కెండవేసెను. ఆమెకుఁ జీరలు నాలు గున్నవి. రెండు రామచంద్రరాజు కొనియిచ్చినవి, రెండు ధర్మారావు కొనియిచ్చినవి. ప్రతియాలునెలలకు నిలువును జేటి రెండు చీరలు కొనియిత్తురు. రెండేండ్లక్రిందరంగయ్య రెండుచీరలు పంపించెను. గణాచారి తిరుగఁగొట్టెను. భోజనము కష్టములో సుఖములో లేమిలో కలిమిలో ధర్మారావు నింటివద్దకుండి రావలయును; ఆమె చేయవలయును. చందయ్య యిప్పు డెదిగినాఁడు. ఒకటి రెండుసార్లు రంగమ్మ చంద్రయ్యను గోప బడినది: 'ఈ యూరిలో నిదియొక పిచ్చినమాజ మేర్పడినది. ఆ పిచ్చిదానికిఁ బ్రతిరోజు నన్నము తీసికొనిపోవుట నీకుఁ బనియా?' యనెను. చంద్రయ్య 'యామె పిచ్చి దని తీసికొని పోవుట లేదు. ఆమె మేనత్త యని తీసికొనిపోవుచున్నా' నని సమాదానము చెప్పెను. ఆనాఁడు ప్రోద్బుద్ధుఁడై నెలయంతయుఁ దడిగానున్నను వాయువీధులుమాత్రము కోష్టములు గానే యుండెను. తడిసినప్రహరీ గోడలమీదఁ నెండలుపడి వానిలోని చెమ్మచులాగి వేసెను. కానిగోడ లింకను దడిగానే యుండెను. నిన్నటిదాఁక బురదలైన స్థలముల యందుఁగూడ నెండ జాముప్రోద్బుద్ధి ననో లేనో కాలియడుగు లను

ర్చెను. పూజారి పదిగంటలకు నై వేద్యముతెచ్చి స్వామి కారగింపు
 పెట్టి తనదారిని దాను బోయెను. ఎండలు మఱింత తీక్షణములయ్యెను.
 ధర్మారావు నింటిలో నిప్పుడు నాంచారమ్మ దిక్కు. ఆమెయు,
 నామెభ రయుఁ బిల్లలతో నిచ్చటనే నిలిచిపోయిరి. ధర్మారావును
 దగ్గి గారును మఱల వివాహము చేసికొ మ్మని వేధింతురు.
 నాంచారమ్మ 'నాయనా! నేను నీకు శాశ్వతమా? చివరకు వండి
 పెట్టుదిక్కుగూడ లేకున్నచో నీ వేమగుదువు? పెండ్లిచేసికొనక తప్ప'
 దనును. అతఁడు 'నేను మఱల వివాహముచేసికొందునా? పాప మది
 నేనే భర్తగా సేవించినది. దానియాత్మ కింత దోహముజేయ' నని
 బదులుచెప్పెను. నాంచారమ్మ 'నేను నిన్ను వదలిపోవుద
 మన్నను, నీ వెచ్చటనో నాల్గుమిత్రులు తినవచ్చును. ఈ
 ముసలమ్మకుఁ గూ డెవరు వండిపెట్టుదురు? రామేశ్వరాని కెవరు
 వండిపెట్టెదరు? గణాచారి కెవరు వండిపెట్టెద' రనును. ధర్మారావు
 'గణాచారి యిం కెన్నినాళ్ళులే! అమ్మ యింకెన్నినా' శ్శనెను.
 రెండుజాము లైనది. చంద్రయ్య యన్నము తీసికొనిపోవుటకువచ్చెను
 నాంచారమ్మ యన్న మిచ్చెను. అతఁడు తీవికొనిపోయి మేనత్తను
 బిలిచెను. దేవాలయబహిరంగణమున నొకచిన్నిపాక యున్నది. గణా
 చారి యందులో భోజనము. ఆమె యన్నము తినెను. చంద్రయ్య
 'అత్తా! గిన్నె తీసికొనిపోమనా' యనెను. ఆమె 'తండ్రీ! నాకుఁ
 జాల సేవజేసితివి. నీ కష్టములు గట్టెక్కినవి. నీ శ్రమ తీరు దినములు
 వచ్చిన' వనెను. చంద్రయ్య 'అత్తా! నా కేమి కష్టము? నీవు దేవ
 తవు. మా యిల్లువదలి వచ్చితివి. నాకది యొక్కటియే కష్ట'మనెను.
 గణాచారి 'నీకుఁ దోడఁబుట్టినది లేదు. ఉన్నను నావలెనదియు గణా
 చారి యయ్యెడిదే. ఆ గీత లేదుగనుకనే లేదు. నీకడుపునమాత్ర
 మాఁడపిల్ల పుట్టును. దానికి నీవు పెండ్లిచేయుము. నే ననుజ్ఞ యిచ్చు
 చున్నా' ననెను. కుట్టవాఁడైన చంద్రయ్యకు నవ్వు వచ్చెను. గణా
 చారి యతనిని జూచి 'నీ విప్పుడు పసివాఁడవుగనుక నవ్వుచున్నావు.
 నీకుఁ గుమార్తె కలుగునాఁటికి నామాట జ్ఞానక ముండునులే'
 యన్నది.

ప్రొద్దు వాటారినది. మఱల మేఘములు క్రమ్మినవి. సాయం
కాలమంతయు వర్షములు కురిసెను. మేఘములువచ్చి యాలయధ్వజ
స్తంభములపై వ్రాలి ధ్వజస్తంభాగ్రముంటానినాదము గాలిచేఁ గలిగి
మువ్వలపట్టెడ గట్టిన మేడతోడి యమమహిషమువలె భాసిల్లెను.
గాలిగోపురమునకుఁ జాల క్రొందుగా మేఘములు వంగి పైభాగమును
గనిపించకుండఁ జేసెను. చూచువారలకు గోపురము పడిపోయినట్లుని
పించెను. దేవాలయముపై విమానముగూళ్ళలో పావురాలు నివసించు
చుండెను. అవి గొంతులో గుడగుడ లాడి తమ బంధుగులైన
మొగిళ్లతో రహస్యములాడినట్లుండెను. గుడి పావురాలు నల్లనివి.
మొగిళ్ళకు వానితోఁ జెలిమి సహజమైనట్లుండెను నాల్గుదిక్కుల
వానకాళ్ళు దిగి పశ్చిమమునఁ గొంచెము తెరిపియిచ్చి తత్సూర్య
కాంతి ప్రసారము ప్రాగ్దిశాగగనలంబిమేఘమాలలపైఁ గలిగి యచట
నింద్రధనుస్సులు శతసహస్రములు నిండెను. మేఘము లుఱిమెను.
ఆ యుఱుములు హరిధనుస్సుల జ్యోవినాదము లేమో! కొన్ని ధను
స్సులు గగనమున దక్షిణోత్తరములుగా సంపూర్ణాకృతికలని
యయ్యెను. మఱికొన్నిసగములై, కొన్ని ముక్కలై, కొన్ని టిచివరలు
కొన్ని మేఘములవెనుకకుఁ బోయి, యాకాశమంతయు నాగవల్లి
మ్రుంగులుపెట్టినట్లుండెను. కొంతసేపటికిఁ బశ్చిమదిక్కుచుకూడ
నావరించిన మొగిళ్ళు లస్తమయ మయిన దని తెలియనీయలేదు.
చీకట్లు క్రమ్ముటయే దానికి గుర్తయ్యెను. మేఘములు ధారాపాత
ముగా వర్షించెను. ధనవంతులు సుఖముగా దుప్పటులు, మెత్తని
కొబళులు కప్పుకొని యుహుహూ యని నిద్రపోయిరి. పేద లటు
కొట్టిన నిటుకొట్టిన జల్లులై ప్రక్కకుమరక తడిగుడ్డలతో నుహుహూ
యని ముడుచుకొని కూర్చుండిరి.

గణాచారి యెప్పుడును ముఖపంటపమందే పండుకొనును. ఆమె
తూర్పుదిక్కున జల్లుకొటుటచేతఁ బడమరదిక్కునఁబోయి పండు
కొనెను. జల్లుచటికిని వచ్చెను. అచ్చటినుండిలేచి, యాలయముతలు
పానుకొని పండుకొనెను. ఈనాఁడు నాల్గుచీరలు నెండియున్నవి.
ఒకటి కప్పుకొనెను. రెండు ప్రక్కన వేసికొనెను. ఆమె కెంతసేపటి
కిని నిదురపట్టలేదు. ఎందుకా నిదురపట్టలే దనుకొన్నది. ఏకాదశి

మాట జ్ఞాపకము వచ్చెను. శుక్లపక్షపు వెన్నెలలను మేఘములావరించెను. తెల్లవారుకడ మేఘములు తెరిపిచ్చి యాకాశము నిర్మలముయ్యెను. గణాచారి స్నానముచేసి తలతుడుచుకొనుచుండెను. తలలో రెండుబడలు కనిపించెను. ఆమె నవ్వుకొనెను. ఆనాటి సాయంకాలము గుఱుల మేఘము లావరించెను. గణాచారి 'పాప మివి నా చీరమునాండనిచ్చుచున్న' ననుకొనెను. మొయి శ్వాకాశమునఁ జిత్రచిత్రాకృతులు తాలెచ్చెను. ఒకచోట కైలాసగిరి శిఖరమువలె, నొకటి సంజనాచలోపత్యకలవలె, మఱియొకచోట నూతేంద్రునిండిన భద్రజాతిగజకుంభమువలె, దమాలవృక్షముల గుమ్మలవలె, సుడులుతిరిగిన యమునానదివలె, శ్రీకృష్ణ దేవుని దేహచ్ఛాయవలె; గుపిత సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరసహస్రముఖనిర్గతమహాగ్నిజ్వాలాగ్రధూమ రేఖలవలె, బేదవారల బ్రతుకులవలె, దుర్మార్గులయూహలవలె, నశించిపోయిన సత్యధర్మదయాశౌచములవలె, గ్రీష్మర్తు వన్న దీపమువెనుక నున్న నల్లనినీడలవలె మేఘములు విజృంభించెను. అవి యుఱుమురుః ఒకచోట నుడుగుచున్న యన్నము గుడగుడలాడినట్లు, నొకచోట నెమళ్ళు కూసినట్లు, నిందునిరథము శాయమేకూడి పటపట మని పోలి నేలబడినట్లు మేఘములు నానావిధములయిన ధ్వనులుచేసెను. ధారణియే రత్నగర్భ కాదు, ఆకాశము రత్నగర్భయే యన్నట్లు మేఘములు పగిలి లోనున్న సౌదానునులు రత్నఖనులవలెఁ బ్రకాశించును. ధారణికి గగనమునకు సామాన్య లక్షణములు సస్యము చేతను మేఘచ్ఛాయలచేతను శ్యామలత్వములందునను, నదులచేతను వర్షధారలచేతను ప్రవాహవత్త్వమునందును, తరుణులచేతను మెఱువులచేతను గాంతిమత్త్వమునందును గుదిరెను.

ఆదినముగూడఁ గడచెను. వానలు వెలియలేదు. గణాచారి పోయి స్నానముచేసిన మూడుబడలతో, రెండు తడిచీరలతో దేశభమునకు వచ్చెను. రామేశ్వరశాస్త్రి వానలోఁ బడి గణాచారివద్దకు వచ్చెను. గణాచారి 'యే మిట్లు వచ్చితి' వనెను.

శాస్త్రి- నీవొక్కరై విచ్చటఁ గూర్చుందువుకదా! నీ కెట్లు తోచును? గణా- ఎట్లు తోచును? నీవే చెప్పుము. శాస్త్రి- మన స్సనునది యున్నచోఁ దోచదు. గణా- నీకు సరిగా నెనిమిదేండ్లు

లేవు. నీకు మన స్సమనది యన్న దని యెట్లు తెలిసెను? శాస్త్రీ-
ఎట్లు తెలిసెను? మనస్సులేకపోయినచోఁ బ్రపంచమంతయు లేదు;
గణా- ఓయి విపరీతుఁడా! నీ వింక నింటికిఁ బొమ్ము. శాస్త్రీ- నీ
కెట్లు తోచును? అది చెప్పుము. గణా- ఒకటి చీరయెండదేనా
దిగులు. చంద్రయ్య యన్నము తెచ్చునో, పేడో యని
ప్రొద్దు క్రుంకునో, కుక్కదో, తెల్లనాణునో వాఱునో! ఈ చీరలు
చిరిగిపోయినచో మఱల మీనాన్నయు, బెదనాన్నయు చీరలిత్తునో
యాయనో యని పెద్దదిగులు. ఇంక నెందుకుఁ దోచును? శాస్త్రీ-
మనస్సునకుఁ దోచుటకు దిగు లుండవలయు నన్నమాట! గణా-
అవును.

శాస్త్రీ ప్రేళ్ళు లెక్కపెట్టుకొనుచు వానలోఁ బడిపోయెను.
మేఘములు వానియిట్టము వచ్చినట్లు కురియసాగెను. జల మెచ్చటి
దచ్చట పడియలుగా, దటాకములుగాఁ గట్టెను. చెఱులనిండ నీరు
నిండెను. ఆవుకాలిగిట్ట, మనిసిమడమ దిగి, చిన్నపల్లమైనయెడల
నీళ్ళు నిలిచియుండెను. పశువులు పైనిబడుచున్న చినుకులు కొమ్మ
లతోఁ జిమ్ముకొనుచుఁ బోయెను. నునుజల గొడుగులవలన తలలు
మాత్రము తడియలేదు కాని, వాని వస్త్రాంగకములు తడిముద్ద
లయ్యెను. చెట్లయాకులు తడిసి చివళ్ళ నీరునిలిచి, యడ్డబాస పెట్టు
కొన్న శబరకిన్యానాసికాగ్రములువోలె భాసించెను. లోలకులు
ప్రేలాడుచున్న బాలికల శ్రవణపుటములవలె భాసించెను. తాటి
మొవ్వులలో, నీతమొవ్వులలో జలము కూర్చుండి క్రిందకు దిగక
యాకాశమునఁ గట్టిన చెఱువులవలె నుండెను. చెట్లక్రింద వర్షించ
దన్న పేరేకాని యచటికన్న బయటనే సుఖముగానుండెను వాన
ధార యెంతయో యంతయే మీఁద బడును. అది చక్కఁగా నొడల
నంతయుఁ బడును. చెట్లక్రింద శరీరముపై నీటిబిందు వొకచోటఁ
బడదు. పడినచోట పెద్దబిందువు పండును. స్పర్శసమానముగా
నుండదు. మనస్సునకు నది సమాన మనిపించదు. ప్రొద్దు గుంకి
యానాఁడు తెఱపియిచ్చినది. అది యెప్పుడు తెఱపియిచ్చునో,
యెప్పుడు మూసికొనివచ్చునో దానికే తెలియవలయును. వాన
రాకడ, ప్రాణముపోకడ యెవరికిఁ దెలియ వందురు.

మఱనాఁడు చతుర్దశి. నాల్గుజడలతో గణాచారి యాలయ మునకు వచ్చెను. రామేశ్వరశాస్త్రి వచ్చెను.

గణా- తెల్లవాటకముందే వచ్చితివే! శాస్త్రి- నీ వేమి చేసితివో చూడవలయు నని. గణా- మీనాయన పొమ్మని యెన్నో శాస్త్రి- మా నాన్నకును, నాకును మాటలు లేవు.

గణాచారి నవ్వెను. శాస్త్రి నవ్వి 'నవ్వులు కావు. మా యిద్దరికిని మాటలు లేవు. మే మొకరి నొకరము పేళ్ళు పెట్టుకొని పిలుచుకొనము' అనెను.

గణా- నీ యంత గడుసు నీవేకాని యింకెవరును లేరు. శాస్త్రి- లేకయేమి? ఉన్నాఁడు. గణా- ఎవరు? శాస్త్రి- ఎవరో యాలోచించుచున్నాను. మీ సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామి నాకన్న గడుసుకదా! కాకపోయినచో సుబ్బన్న పేట వదలి యెందుకుఁ బోయినాఁడు? గణా- గడుసుకాదుగనుకనే వదలిపోయినాఁడు. గడు సైనచోఁ బట్టి పీడించకపోయినాఁడా? శాస్త్రి- ఎవరిమీఁద వారి కంత ప్రేమ! గణా- పొట్టివానికిఁ బుట్టెఁడుబుద్ధు లని. శాస్త్రి- నేను పొట్టివాడను గాదు. గణా- నీ కింటివద్ద నేమియుఁ బసిలేదా? ఈనాఁడు మీ యమ్మ యేడూరుకదా! శాస్త్రి- నేను పోవు చున్నాను.

అని లేచి శాస్త్రి వెడలిపోయెను. వాన లేదు. అతఁడు నమ్మ దిగా నడచి పోవుచుండెను. వెనుకనుండి గణాచారి చూచి 'కుట్ట వాని కనవసరముగా దుఃఖము కల్పించితిని. అనవసర మేమిటి? చిన్న ప్పడు రాపిడిపొందిన మనస్సే పెద్దయినతరువాత నివేచనాశ క కలిగియుండు' ననుకొనెను.

వర్షములు మఱలఁ గురియ నారంభించెను. తాడిపండ్లు పడి, ముగ్గి యెట్టనై కాఁపుపిల్లలకు స్పృహణీయత కలిగించెను వానచిను కులు నానిమీదఁ బడి. యవి నిగనిగలాడఁ జొచ్చెను. తాటితోఁపు లలోఁ బ్రతిచెట్టునకు వందతేళ్ళు వందమద్రగబ్బలుగా నుండెను. కాఁపుపిల్లలు వానలో పొలాలవెంటఁ బోయి తేళ్ళను, కుశీరములను నాడించఁజొచ్చిరి. వారి కే తేలు కడుపుతోనున్నదో తెలియును. వాని నొడువుగాఁబట్టుకొని వెల్లకిలలుగా వేసి, పొట్టతలుపులు తెఱ

తురు. వానిపొట్ట డిప్పలుగ నుండును. రెండు తలుపు లమర్చినట్లే యుండును. ఆ తలుపులు తెరిచినచోఁ దేలు చావదు. తలుపులు తెరిచి లోనున్న పిల్లలను జూచి కిలకిలా నవ్వుకొందురు. మఱలఁ దలుపులు నూసి దానిని వదలిపెట్టెదరు. అట్లే కుశీరముల డొక్కలను తెరివవచ్చును. వానలు హోరు మహానన కొలఁది కాపుపిల్లలు శిరస్సులయందుఁబై గుడ్డలుగూడలుగా విసికొని, కఱ్ఱలతో బట్టెలను చెఱువుగట్టుమీఁద నిల్చి యాడుకొనఁజొచ్చిరి. చెఱువులో వానచిరుకులు పడి పొట్లపూవులులేచెను. దేశమంతయుఁ బంకసంకలితమయ్యెను. మఱునాఁడు పూర్ణిమ వచ్చెను. గణాచారి తల యెదుజడలు కట్టెను. ఆమె నాల్గుచీరలును దడిపి దేవాలయమునకు వచ్చిఁ దడిచీరతోఁ గూర్చుండెను. రామేశ్వరశాస్త్రి వచ్చెను.

శాస్త్రి—అన్నియుఁ దడిచీరలేనా? గణా—అయినచో నేమి? ఈ నాఁడు తల తుడుచుకొన నక్కఱలేదుకదా! శాస్త్రి—ఎదు రోజులలోననే నీతల జడలు కట్టిన దేమి? గణా—ఇదివఱకే కట్ట వలసినది. నేనే కట్టనీయలేదు. శాస్త్రి వెడలి పోయెను. రెండుజాము లయ్యెను. గణాచారి మూన్నాళ్ళనుండి భోజనముచేయట లేదు. ధర్మారావుగారియింటిలో మాసికము, ఏడూరు, అబ్బికము వచ్చెను. ఈ మూన్నాళ్ళను బ్రాహ్మణులు లేచువఱకే ప్రొద్దుకుంకెను. పైఁగా కారింటిలోనిది పితృశేషము.

అర్చకుఁడు మంగలిని బిలిచెను. గణాచారి జడలుకత్తిరించెను. తల బోడి యయ్యెను. జడలు స్వామిసన్నిధానముని నుంచెను. ఆమె 'ఇంక నీజడలే స్వామియాలయములో నుండును. నాకును. స్వామికి నింక సంబంధము లేదు. నే నింక దేవాలయములోనికి రాను' అని యామె పోయి పాకలోననే నివసించెను. సాయంకాలమునకు ధర్మారావువచ్చి చూచెను. గణాచారి పాకలో నిదురించుచుంచెను. ఆలయ ములో ముక్కాలలిఁట రెండవకాలుగూడ విఱిగిపోయినది. అది యెంటికాలిమీఁద నెట్లు నిలుచును? అర్చకునితో ధర్మారా 'వాకాలు తీసివేయు' మని చెప్పెను. ఇంక బలిపీఠ మక్కఱ లేదు. స్వామి వేయిపడగ లెప్పుడు పోయినవో, వాని చిహ్నములుగూడ నెప్పుడునశించినవో యప్పుడే బలిపీఠము నశించినది. అందులో

నిప్పుడు స్వామి లేడు. ఆలయముమాత్రము పూర్వదశాచిహ్నముగా నుండెను.

మఱలనానాఁడు వాన కురియలేదు. వేసవికాలమువలె నెండలు కాచెను. నడచుచున్న జనుల తలలు మాఁడెను.

అనాఁడు ప్రొద్దుకుంకెను రాత్రికి గణాచారి నిదురించు చున్నపాకకు నిప్పంటుకొనెను. గాలి విజృంభించసాగెను. జనము వచ్చి గణాచారి పాకలోఁబడి మరణించిన దనిరి. ఆనిప్పు దూరమున కెగసి, పురపాలకసంఘ వారిమార్కెట్టున కంటుకొనెను. ఆవిరెంచు నన్నదమ్ములవలెఁ గాలెను. దూలములు, మేకులు భగ్గుభగ్గునమండు మంటలోనుండి, యవి పెటిలి, యవి లేచి, దూరపుఁ గొంపలమీఁదఁ బడెను. ఊరికి నచ్చటికి సంబంధము లేదు. లేకపోయినను గ్రామ మంటుకొన్నది. బ్రాహ్మణవీధి, రెడ్లవీధి, కమ్మవారివీధి, కాపుల బజారు, కలాలీలపేట, కాసాపేట అంటుకొననిస్థలము లేదు, నడివర్షాకాలము. పగలా యెండలు కాయుట, రాత్రి యీ మంటలు మండుట. ఒకప్రక్కను గృహములు కాలుచుండఁడా నార్చిన దిక్కు లేదు. నూతులు బావులన్నియిఁ బూడ్చఁబడెను. ఆర్పుటకు నీరు లేదు. కొలఁది క్రింద బిందె పెట్టినచో నది నిండువఱ కఱగంట యగుచుంచెను. ఈలోపుగా రెండిండ్లు కాలిపోవుచుండెను. కాలు చున్న యిండ్లప్రక్కనున్న చుట్ల పచ్చని యాకులు వేడిమికి మాఁడి పోయెను గృహములలోనుండి సామానములు బయటికిఁ దెచ్చుకొను టకే లేకపోయెను కొన్ని యావుదూడలు మంటలో దగులఁబడి పోయెను. లోఁ దాచుకొన్న ధనమును దెచ్చుటకు కొందఱు మనుష్యు లిండ్లలోనికిఁ బోయిరి. చుట్టును మహర్షులు క్రమ్ము కొన్నవి. వారు బయటికి రాలేకపోయిరి. ఒకఁ డింటిలో నిదురపోవు చుతడెను. తక్కినవారందఱును బయటికి వచ్చిరి. బయటతలుపు గొళ్ళె ముపెట్టిరి. అతనికి మెలఁకువ వచ్చి తలుపు తట్టెను. అ మహర్షులు చేయు మ్రోతలో నతనిపిలు పెవ్వరికిని వినిపించలేదు. శివనేత్రాన్ని దగ్ధుడైన మన్నధునివలె నతఁ డట్లే నిలుచుండి పండఁగాలిపోయెను. ఎచ్చటఁ జూచినను విలాపధ్వనులు మున్ను ముట్టెను. ధనము తగులఁ బండి పోయినవారు, ధాన్య మిగ్ని పాలైనవారు, పసిపిల్లపోయియున్న

వారు, ఆఁమాడలు నశించి వలపోవుచారు నెచ్చటఁజూచిన నచ్చటనే కనిపించిరి. పట్టణ దక్షిణభాగమంతయు నొక్క మహాశృశానమై పోయెను. ఈ సందడిలో గణాచారి చనిపోయినమాట యెవరికిని బట్టలేదు. గణాచారి యన్నగారి యిల్లు తగులఁబడెను. రంగమ్మగారి కొడలంతయుఁ గాలెను. ఆమె యేమి బ్రతుకుతో యెవ్వఁడెలియదు. గ్రామమంతయుఁ గాలికాలి, తెల్లవాఱుకడఁగి మూఁడు గంటలకు సద్దుఁబడెను.

కొందఱు కుఱ్ఱవాండు పరుగెత్తుకొనివచ్చి గుండేలు వచ్చుచున్న దనిరి. పన్నెండు, పదుమూఁడేండ్ల క్రింద వచ్చిన గుండేలు మఱల వచ్చెను. దాని నీ రిసుకతోఁ గలిసి, గిరగిర సుడులు తిను గుచు నేలకు ద్రవ్యము ప్రథమాక్రాంతి యంతయు బురదనీరుగాఁ బ్రవహించెను. నీటిమీఁదనుండి బొంబుమని ధ్వని వచ్చెను. రెండు తరంగములకుఁగల్గి పిండుకట్టిన డిండిరములతోఁ, దఱుముకొని వచ్చిన వేగముచేత నేలపై కిఁబోయిన కెరటము మొదట బుసబుసలాడి, కెరటము పలుచఁబడినతరువాతఁ బురపురలాడి, లేతనురుఁదై పోవుచుండెను. వఱదనెంబడి సర్పము లనేకములు కొట్టుకొనివచ్చెను. అవియన్నియు నిండ్లలో దూతెను. మఱునాఁటికి గుండేరు తగులబడి పోయినసగమిండ్లమీఁదికిఁ దఱుముకొని వచ్చెను. ప్రొద్దునకన్న సాయంకాలము, సాయంకాలమునకన్నఁ బ్రొద్దునగా గుండేలు విజృంభించుచుండెను. దానిలోని యెఱ్ఱని యొందునిరు వధింపబడిన మహాపాపుల నెత్తురువలెఁ బ్రవహింపసాఁగెను. తగులఁబడిపోయినయిండ్ల మధ్య నొకానొకపాక యున్నచో గానిని గుండేలువచ్చి పడఁద్రోసెను. పోయిపోయి జనము లా పల్లములోఁ గట్టుకొన్నా రేమి యిండ్లు? పూర్వము గుండేరువచ్చినప్పు డవియన్నియుఁ బొలములు. ఆ సస్యమంతయుఁ దిని గుండేటికి కడుపునిండెడిది. ఇప్పు డేమున్నది? తినుటకు మృత్తు. కాని గుండేలు తన ప్రవాహసౌందర్యమును వదలి పెట్టినది కాదు. లోతులేనిచోటుఁగూడ సుఖ్యుతిరుగుట యిండ్లన్నియు నావరించి, నేలయంతయుఁ బారాడి, రాజ్యము తనదే యన్నట్లు నిజృంభించెను, నీటిపాములు తలమాత్రము పై కెత్తి యీఁదుచుండెను. మచుజునికన్ను తనమీఁదఁ బడినచోఁగాని నీటిపాము

శిరస్సు ముంచదు. జలము వంతెనపైఁబడి పోవుచుండెను. రైలుసం
తెన పడిపోయెను. రైలుమార్గము మైలు, మైలున్నఱ గుండేటి కడ్డ
మురాఁగా నేఱు దానిని విదల్చి తన్నెను. అదియు బొక్కబోర్లగాఁ
బడెను. దేనిపైన నైన నాగవచ్చుగాని ప్రవాహవేగమున నెవరు
నాగ. గుండేఱు పట్టణమువైపునకు మైలు పొడిచి, పూర్వము
గ్రామమునంతవఱకు జలమయము చేసెను. పెరిగిన పట్టణమంతయు
విఱిగిపోయెను. విద్యుద్దీపార్థములై స్తంభములు కొన్ని పడిపోయెను.
కొన్ని కొఱాయిలకుఁ గంతముదాఁక నీరు వచ్చినను, నవి త్రిప్పి
నచో నోటిలోనుండి నీటిని వదలుచుండెను. ఆకుపచ్చని పెద్దబావురు
కప్పలు లోతులేనినీటిలోఁ బ్రాచిపట్టిన చాకలు లుదుకుబండలవలె
బడియుండి వికృతస్వరము లారంభించెను. అవి పక్షములు పడి,
యెదురు బళ్ళుగా గుంపులుగుంపులుచేరి, మాండ్మాకోపనిషత్తులు
చదువ నారంభించెను. ఉపనిషత్తు చిన్నదే. గొడపాదుని కారిక
పెద్దదై పోయినది.

మహాగ్నిచేతను, గుండేటివఱదలచేతను గ్రొత్తగావచ్చిన
పట్టణమంతయు నశించిపోయెను. ఈసారి వఱద పదునేనురోజుల
దాఁకఁ దీరులేదు. జనమునకు నిలువనీడలేకపోయెను. కాలేజి
నీటిలోఁగలిసిపోయినది ధర్మారావు గనాచారికి సంస్కారములు
జేయించెనును. ఆతఁ డొక్కవాఁడు వఱదలు తీననతరు
వాత రైలుస్టేషనుకుఁ బోయెను. ప్లాట్ ఫారముమీఁద సుభాష్
పేట అని వ్రాసియుండెను. ఒక కాలేజీలోని యుపన్యాసకుఁడు
దాక్షిణాత్యుఁడు 'సుభాష్ పేటయా, భానుఁ డని యెవరైన నిచట
రాజ్యము చేసెనా? ఆ రాజీ యూరు కట్టించి యుండవచ్చు'
ననెను. ధర్మారావు 'మీరు చరిత్రోపన్యాసకులా' యనెను.
తాత్కాలికముగాఁ బూర్వపుటూరే మిగిలిపోయెను. ఈ గోల్లలో
గణాచారి చనిపోయిన దని యెవ్వరు ననుకొనలేదు.

ముప్పదియా అవతర ధ్యానము

వినాయకచవితినాటికి పాదాలు బాగుగాఁ దీసెను. పనునే నిరువది దినములకుఁగి సుబ్బన్నపేట బెడవాడలమఠమునకుఁ దుటలేను. ధర్మారావు పంతుగ కానిచ్చి, పశుపతి మూర్తి పోద ముఁగొనెను. చిన్న హరప్పకును, రామేశ్వరశాస్త్రికిని గలిపి, కుమారస్వామి వినాయకునిరూఁదఁ బద్యములు చెప్పెను. శాస్త్రి కా పద్యములన్నియుఁ గ్రొత్తగా చుండెను. 'ఓబాడ్డ గణపయ్య నీబంటు నేనయ్య డండ్రాళ్ళమీఁదికి దంపపంపు, కమ్మనినెయ్యయ్య కమముద్దపప్పయ్య పొట్టనిండా తిని పాలుతువయ్య' అని పాడుచు నూరివెంట గుఱ్ఱపుఖదనుతొక్కుచుండెను. రంగారావుగారు గంతులు వేయు శాస్త్రినిజూచి 'నీవు మా అబ్బాయినిగూడ జెడఁగొట్టకు సుమా' యనెను. శాస్త్రి, 'నే నెంతజెడఁగొట్టినను నతఁడు మీకన్న చెడిపోవురా' యనెను. రంగారావు తెల్లనిమీసములు రెండుచేతులతో దువ్వుకొనుచు పకపకా నవ్వెను. "అయినచో నేను చెడిపోయినా నందురా?" శాస్త్రి- నవ్వుచు నన్నాను. రంగారావు శాస్త్రిని బట్టుకొని బుగ్గనలుపుచు 'నిజముగా నన్నానని చెప్పుము. వదలిపెట్టెద' ననెను. శాస్త్రి "నిజముగానే యన్నా"నని వదలించుకొనెను. రంగారావు హరప్పనుజూచి 'యివ్వేళ పంతులుగారు రాలే దేమి' యనెను. ఆయన 'నేఁడు పంతుగగదా! నిన్నచు మొన్ననుగూడ రాలే' దనెను.

రంగారావుగములో 'వడ్లవానితోఁ' బనియొకఁ డున్నది. అందులో మారేడుచెట్లు, పూలచెట్లు నున్నవి. ఊరిపిల్లలందఱుఁ బూర్వకాలమున వినాయకచవితి కచ్చటికిఁ బోయి పత్రి తెచ్చుకొందురు. హరప్ప రామేశ్వరశాస్త్రిలు ప్రొద్దుననే పోయి పత్రి తెచ్చుకొనిరి. రంగారావుగారు చూచెను. హరప్పతో 'నీ వెందుకు వెళ్ళితివి? జమీందారులు వెళ్ళరా' దనెను. శాస్త్రి 'జమీందారులపిల్లలు పిల్లలు కారా? జమీందారులు మనుష్యులు కారా' యనెను. రంగారావుగారు 'కా' దనెను. రామేశ్వరశాస్త్రి

హరప్పను తరువాత 'నీవు మనిషివి కాదు. మనిషివి కా' దని యేసి పించుచుండెను. ఆనాఁడు శమంతకోపాఖ్యానము చదివి దేవాలయ ముగ్గో నొకపండితుఁడు పురాణము చెప్పెను. పిల్లలిద్దఱునుబోయి వినిరి. దానివెంట శ్రీకృష్ణగౌరవార్థము వారికిఁ దెలిసెను. వినాయకుఁ డార్చిత, శివుఁడు, చంద్రుఁడు - వీరి కథలన్నియుఁ దెలిసెను.

తనవార నాల్గురాళ్ళకు ధర్మారావు పశుపతిగారి కుఱు పోయెను. వాకిటఁ బశుపతి కూర్చుండి, ధర్మారావుచూచి మొగము చిట్లించుకొనెను. ధర్మారావునకుఁ గారణము తెలియలేదు. అయినను బలుకరించెను, పశుపతి మనస్సు కొంచెము సర్దుకొని భార్యను బిలిచి, 'ధర్మారావు వచ్చినాఁడు. కాళ్ళు కడుగుకొనుటకు నీకు తె' మ్మనెను. పాదప్రక్షాళనమైనతరువాత నిద్దఱునుగూర్చుండి మాటాడు చుండిరి. పశుపతి చాలముభావముగ మాటాడుచుండెను. ధర్మారావునకుఁ గారణము తెలియలేదు. భోజనమువేళకు నింటిలోనికిఁ బోయిరి. పశుపతి దొడ్డిగ్గో స్నానముచేయుచుండెను. ధర్మారావు చావడిలో నుండెను. అనసూయ వచ్చి 'నాయనా! నీ కెంత యిక్కట్టు వచ్చినది? ఆపదలు సత్పురుషులకే వచ్చు'ననెను. ధర్మారావు 'పశుపతి సరిగా మాటాడుట లే దేమి' యనెను. అనసూయ 'యేదో పిల్లదాని పెండ్లివిషయము' అని చెప్పవచ్చినదేదో చెప్పు కుండ మానిన ట్లయ్యెను. భోజనమైనతరువాత నింటికివచ్చిన స్నేహితునితో నట్లుండుట బాగుండదని పశుపతికొంచెముమనసిచ్చి మాటాడ మొదలుపెట్టెను. వారిప్రసంగము బాల్యవివాహములమీఁదకుఁ బోయెను.

పశు - మనదేశములో బాల్యవివాహములు మిక్కుటమై పోయినవి. దానిమూలమున నాపద లెక్కు వగుచున్నవి. ధర్మా - ఆపదలు నా కేమియుఁ గన్పించుట లేదు. పశు - నీవు బాల్యవివాహములు చేయవచ్చు నందువా? ధర్మా - మా పూర్వులందఱును బాల్యవివాహములు చేసికొన్నారు. మీ పూర్వులందఱును జేసికొన్నారు. దేశమున నిన్న మొన్నటివఱకు బాల్యవివాహములే జరిగినవి. దానివలన వచ్చిన నష్ట మేమి? పశు - నలువదియేండ్లవానికిఁ బన్నెండేండ్లపిల్ల నిచ్చినచో వానికి యావనము పది పదునేడేండ్లు

డచినతరువాత నుండదు. అప్పటికీ పిల్ల నడివయస్సులో నుండును. దీనిజీవితము నాశనమగును. ఆ ముసలివాఁడు చనిపోయినచో నిది హమచుదనములో విధవరా లగును అది సరిగాఁ బ్రవర్తించదు. ధర్మా - పురుషులకు యశావన మటువది యేండ్లు వచ్చుదాఁక నుండును. స్త్రీలు నలువదియేండ్లకు ముసలివాం డ్రగుదురు. అది యేండ్లవానికిచ్చినచో విధవరా లగునందువు సమానమైన యుస్సుకల దంపతులలో భార్యలుకాని, భర్తలుకాని పోయినవా రెంతమంది? వారి మాట యేమందువు? ఖగిలిన విధవ దుష్ప్రవర్తనచేయునన్నచో నరువదియేండ్ల మగఁడు చచ్చినవిధవచేసి, యిరువదియేండ్ల మగఁడు చచ్చిన విధవ చేయదా? పరిస్థితులవలన మానవులప్రవర్తన కొంత మారు నన్నమాట నిజమేకాని, మంచియో చెడ్డయో వారి ప్రకృతి లోననే సహజముగా నుండును. మగనాలై, జారిణియైనదాని సంగతి యేమి? అట్టివా రెంతమంది యున్నారు? విధవగాని జారిణియైనచో నీ కంత వెగ లేమి? పశు - భూమిహత్యలు జరుగుచున్నవి కదా! ధర్మా - నయము! వారుగూడ బ్రదికినచో వారే మగుదును? వారికిఁ దిండి యెవరు పెట్టెదను? చదు వెవరు చెప్పింతురు? అనాథశరణాలయములలో వారిని బోషించి, దేశోపకార మను పేరుతో వారిచేతఁ బానిసవృత్తి చేయించుకొను సంఘసంస్కర్తల పాలము పండుటకా? 'కొత్త యొకవిండు, పాత యొకరోత' యని యెన్ని దోషము లున్నను సంస్కార మాధునికులకుఁ బ్రియముగా నుండును. పూర్వపద్ధతి వెగటుగాఁ గనిపించును పశు - విధవలు పెండ్లి యేల చేసికొనరాదు? భార్య చనిపోయిన పురుషు లేల చేసికొనవచ్చును? ధర్మా - అది చాల పెద్దవిషయము. స్త్రీ పురుషులసృష్టిలో, సంఘము నందలి వారి స్థితిలో, వారి కామప్రవృత్తిలో భేదమున్నది. ఆభేదము వలన నట్లు జరుగుచున్నది. పశు - ఆభేదములన్నియు నీవు నీమనస్సులోఁ గల్పించుకొన్నవే. ధర్మా - లోకమంతయు నాంతరబాహిరముల సమైక్యచిహ్న మను సిద్ధాంతము నీ వొప్పుకొందువా? ఒక యాత్మకు వాని ముఖలక్షణములు, శరీరవిశ్వాసములకు సంబంధముండునుకదా! పశు - ఉన్నట్లే తోచుచున్నది. ధర్మా - భిన్నపురుషులముఖములయందు, శరీరములయందుఁగల భేదమునుబట్టి వారియా

తల్లయందు భేదమున్నదని మనము తెలిసికొనవచ్చును. వారియందటి
 యాకృతులలోఁ బ్రకృతులలో భేదము లున్నను, వారియందు బురుష
 లక్షణమునామాన్యము అట్లేపురుషులయందును స్త్రీలయందును మానవ
 త్వమునామాన్యగుణమైనఁ బ్రకృతిలోఁ జాలభేద ముండును. పురు
 షుఁడు తృప్తిపడుమార్గము వేఱు. స్త్రీ తృప్తిపడు మార్గము వేఱు.
 పురుషుఁడు గర్భము ధరించఁడు. స్త్రీయే ధరించును. పురుషుఁడు
 కామమును జంపుకొనలేడు; స్త్రీచంపుకొనఁగలదు. సృష్టికిఁబురుషుఁడు
 బీజభూతుఁడు. స్త్రీ తనూవిస్తృతివంటిది. లోకమునందున స్త్రీలందఱు
 సరిగా వయస్సున్నన్నినాళ్ళు గర్భమునుధరించి సంతానము కనినచో
 నప్పటి మానవసంఖ్యకు జగత్తు చాలదు. నీ యార్థికశాస్త్రములో
 నత్పత్తి వ్యయములు (Supply and Demand) అని చెప్పి,
 ప్రపంచములోని ద్రవ్యములు కావలసినవి యత్పత్తిచేయునట్లే,
 యిక్కిలలేనివి నశించిపోవుచున్నట్లే - యీ మానవ సృష్టి దీని
 కతీతమైన యొక మహార్థికశాస్త్రము. అందులోను బురుషులు
 స్త్రీలు, జననములు మరణములు, వివాహితలు బ్రహ్మచారులు
 సర్దుకొనియుండుటలో నొకపద్ధతి యున్నది. ఇప్పటికి దేశములో మగ
 పిల్లలు దొరకుట లేదు. వేలకువేలు కట్నములిచ్చినఁగాని దొరకరు.
 తండ్రులు కాళాశాలలవెంటఁబడి తిరుగుచున్నారు. ఈ భర్తృహీన
 లకుఁగూడ వివాహములుచేయుటకు మొదలు పెట్టము. పురుషులకుఁ
 గలవే ప్రాప్తించును. అవివాహితలకు వివాహములు కావలయు
 నని బాలవిధవలను బెండ్లి చేసికొనరా దందువా యని నీ
 వాక్షేపింతువేమో! లోకధర్మ మదియేకదా! ఇది యొక క్రీడా
 విశేషము. నీవంటు వచ్చినది. నీవు గుఱితప్పి కొట్టితివి. రెండవవాని
 వంటుగాని నీ వంటు కాదు. ధర్మ మన్నిచోట్ల నొకటియే. మీ
 రందఱు వేదశాస్త్రముల నొప్పుకొనరుగనుక, బూర్వర్షులవలె
 మేమను శాసించు మందురు గనుక, నీ కీ లోకకమైనసమాధానము
 చెప్పితిని. ఇళు - వైదికమైన సమాధాన మేమిటి? ధర్మా -
 స్మృతి నిషేధించుచున్నది గనుక. ఇళు - స్మృతిని నే నొప్పు
 కోను. ధర్మా - ఇదిగో లోకకమైన సమాధానము చెప్పితిని.
 నీవు వదిలించు. నీ యిష్టము ఇచ్చినదికనుక నే నను వదిల

తును. పశు-నీది మొండివాదన. ధర్మా—నీది మొండివాదన యని నేను ననవచ్చును. పశు - అన్నచో నేమి లాభము? నలుగురు నొప్పుకొనవలయునగదా! ధర్మా—ఈ నాటికి నీ మాట లొప్పు కొనుటకు నలుగురు నున్నారు. నామాటలు నలుగురు రొప్పుకొన్నవే- అవియే స్మృతులు. పశు- ఆ స్మృతికర్తలందఱును స్వార్థపరులై న | శాహ్మణులు ధర్మా—వారు నిజముగా స్వార్థపరులును నచోఁ బూర్వపురోకము వారి నంత యాదరించదు. వారు స్వార్థ పరాయణులని యనుట మొదలుపెట్టి యెన్నినాళ్లైనదో చూడుము. వా రాగ్రంథములు వ్రాసి యెన్నినాళ్లైనదో చూడుము! పశు - ఇతరదేశములలో భర్తృవిహీనలైన స్త్రీలు చక్కఁగా వివాహములు చేసికొనచున్నారు. నీ ధర్మశాస్త్రము లక్కడ నేల లేవు? ధర్మా- అక్కడ మహర్షులు లేరు గనుక, వారు చక్కగా సృష్టియొక్క శాంతిని, ప్రపంచముయొక్క సుస్థితిని గుఱించి యాహించలేదు గనుక. అచ్చట వివాహిలలుగాని స్త్రీ లెంతమంది కలరు? కొందఱికి ప్రథమవివాహమే కాదు. ప్రతికన్నెయు నొకపురుషుని సమా కర్షించవలయును. ఆ సలబంధములు కడుగుటకుఁ జెద్దబెద్ద నాట్య సభలు మొదలైనవి చేసికొందురు. ఆభారము స్త్రీమీఁద పెట్టుట కన్న తండ్రి తనపై నుంచుకొనుట మంచిదికదా! పశు- తండ్రి యా యధికారియను దుర్వనియోగముచేయును. ధర్మా—అది యొక్కొక్కప్పుడు చేయును. ఒక్కొక్కప్పుడు స్త్రీయు దుర్వనియోగమే చేసి కొనును. పరదేశకథానకములు చూడము. ఎంతమంది స్త్రీలు పొఱ బడి తండ్రల నెదిరించి వివాహములు చేసికొనిరో, వారిని వారిభర్త లెట్లు పరిత్యజించిరో! అధికార మన్నచోటలనెల్ల దుర్వనియోగ ములు జరుగుచునేయుండును. సర్వమ దోషమయమైనప్పుడు బహు దోషమైనదానిని బరిత్యజించి యల్పదోషమైనదానిని బరిగ్రహించి దానియందలి యల్పదోషములను నివారించుటకుఁ బ్రయత్నించవలయును. అది బుద్ధిమంతుల లక్షణము. ఇతరదేశములలో జరులెనబడితొంబది యేండ్లదాక బ్రదుకుచున్నారు. మన దేశములో నిరువది, ముప్పది, నలువది - యెప్పుడు పడిన నప్పుడే చచ్చి పోవుచున్నారు. పూర్వ వింత విచ్చూడిడిగఁ జావలేదు. జన లింత

చిన్నతముననే యేల చనిపోవుచున్నారో విచారించి దానికిఁ బ్రతిక్రియలు చేయుము. బాల విధవలసంఖ్య తక్కువగును. ధర్మనాశనముతో నాయక్షణము జరుగుచున్నది. ధర్మశబ్దార్థము మహావిస్తారమైనది. నేను ధర్మ మనుటచేత జనుల యారోగ్యమునకు మనశ్శాంతిగావలసినబరిస్థితులనుగూడఁ జెప్పుచున్నాను. మరబియ్యము కొఱానియు నివి రెండేచాలును - నీ దేశమును, సర్వథా శ్మశానముగాఁ జేయుటకు. ఎవరో యన్నట్లు తెలుఁగుదేశములోఁ బాతికయేండ్లు రాకమునుపే జనులకందఱకు తల నరయును. సులోచనములు పెట్టుకొనుచున్నారు ఈ బాల్యజరాహేతు వేమి? దానికి బ్రతిక్రియ యేమి? విద్యార్థికి సంవత్సరమునకు నాల్గు పరీక్షలు. తినుతిండి యిది. శరీరవ్యాయామములేదు. డ్రీల్లు లన్నది నాటకము. బాడ్మింటనువలనఁ బ్రయోజనము లేదు. ఫుట్ బాలు, టెన్నిసులు ప్రయోజనకారులైనను వానికిఁ జేతనగుట, చేతఁగాక పోవుట యున్నది. అడుటకుఁగూడఁ గొలఁదివందకే వీలు. టెన్నిసునకు ధనవ్యయ మందఱు నోర్వలేరు. అందఱకును జక్కఁగా నమర్చిన శరీరవ్యాయామము లేదు. మనస్సులో నెప్పుడును బరీక్షలనుగూర్చి దిగులు. మిథ్యాశీల మొకటి పరిపొషింపఁబడచున్నది. శిక్షాఽర్థపర నిర్ణయించిపెట్టఁబడచున్నది. ఆయుస్సులకుఁకూడ, శరీరపుష్టిలేదు. ప్రతి విద్యార్థియుఁ జిన్నప్పటినుండియఁ హఁకారము, గర్వము, నధికారదూర్వత్వము, స్వార్థపరిత్వము నీ గుణములను బెంచుకొన్నాఁడు. వీరే పెద్దయైనతరువాత లోకము. ఈ లోక మిట్లే తయారగుచున్నది. పశు - నీ వొకచోటనండి యింకొకచోటికిఁ బోదువు. ధర్మాపోవుటకు వీలుగా నున్నది. బహుదోషము లొకదాని కొకఁడు హేతువులుగా నున్నవి. తీరగ కదపినచో డొంక కదలును.

ఆనాఁడు పశుపతియింటి కతని మేనమామ వచ్చెను. నాటి రాత్రి భోజనములైనతరువాత ధర్మారావు వచ్చి చావడిలోఁ గూర్చుండెను. లోన నేదియో పెద్ద గందరగోళ మగుచుండెను. అదిక్రమక్రమముగాబలిసి ధర్మారావునకుఁ కొన్ని కేకలు వినిపించెను.

అననూయ - ఈపిల్ల యాయననుగానిచేసికొన ననుచున్నది. తండ్రి కోపపడఁగా మొన్న నాలుగైదురోజులు భోజనమే చేయ

లేదు. నాకుఁ జాపు దీనితో వచ్చినది. పశు- ఇది తల్లి నేర్పిన విద్య గాకపోయినచోఁ బన్నెండేండ్లపిల్ల యీ పట్టుపట్టుట యేమి? దాని కేమి తెలియును? మేలమామ- చావడిలో నాయన యున్నాఁడు. ఆయనకు వినిపించు నేమో! పశుపతితల్లి - వినిపించినచో నాయన కేమి? చేదు మ్రింగునా?

ధర్మారావున కీ మాట లర్థము కాలేదు. అన్నియు బాగు గనే యున్నవి. చేదు మ్రింగునా యేమిటి? ఏమిటో మన కెందు కులే యని యతఁ డూరకుండెను. పొంతనేపటికిఁ బశుపతి బయటికి వచ్చెను. పశుపతితల్లి వచ్చి 'నాయనా! అరుంధతి భోజనము చేయ ననుచున్నది. ఏమి చేయు ముందు?' అనెను.

పశు- చంపి నూతిలోఁ బాతి వేయుము. ధర్మా- పశుపతీ! నీ వెన్నఁడును గోపమెఱిగినవాడవు కాదు. అట్లనుచున్నా వేమి? తల్లి- నాయనా! స్నేహితు లని తెచ్చి నెత్తిన బెట్టుకొంటివి. వారే నెత్తికిఁ దెచ్చిరి.

ఆవిడ యీ మాటలన్నతరహాలో ధర్మారావు తనకుఁ దగిలిన ట్లుఁగొనెను. అతని కేమియుఁ దెలియలేదు. ఊరకుండెను.

మఱునాఁడు ప్రొద్దుననేలేచి ధర్మారావు వారికోటవైపునకుఁ బోయెను. వారితోఁటమాలి నాగభూషణము ధర్మారావును జూచి 'బాబూ! తను రెప్పుడు వచ్చితి' రని ప్రశ్న వేసెను. 'పెండ్లిచేసి కొనుటకు వచ్చితిరా' యనెను. ధర్మారావు 'పెండ్లి యేమి' టనెను. నాగ-అరుంధమ్మగారు తమరినిగాని పెండ్లిచేసికొనదట! మా దొర సానిగారి కిష్టముగానే యున్నది. దొరగారి కిష్టముగా లేదు. మీకుఁ బిల్ల నిత్తురేమో, మీరు వచ్చినారేమో యనుకొన్నాను.

ధర్మారావు మొగ మొక్కసారిగా వాడిపోయెను. ఆ వాడి పోవుటలో నొక మెఱుపు మెఱసెను. ఇప్పు డతనికి రాత్రి కేకల యర్థము తెలిసినది. అతఁ డచ్చటనుండి రైలునకుఁ బోదమా యను కొనెను. మునుపటివలె మోటారుమీఁద తాడేళ్ల గూడెము స్టేష నునకుఁ బోనక్కఱలేదు. ఉండిలో రైలెక్కి బెజవాడ చేరవచ్చును. కాని యతని మన స్సొక్కసారి వారియింటికిఁ బోద మనిపించినది. అదయుఁగాక ప్రొద్దుటిబండి లప్పిపోయినది. మధ్యాహ్నమునకుఁ

గాని వీలులేదు. అక్కడ డింటికికి బోయి 'పశుపతీ! నేను మధ్యాహ్నపు బండికికి బోయేవను. పెందలకడ వంటచేయించు' మనసు. పశు- ఎప్పుడును పెందలకడనే యగును.

భోజనము లగుచున్నప్పుడు పశుపతియు, నతని మేనమామలు, దల్లియు, భార్యయు నందఱు నుండిరి. ధర్మారావు పశుపతిమేనమామతో నిట్లనెను: 'అయ్యా! రాత్రి మీ కేకలతోఁ గొంత యర్థమైనది. ప్రొద్దునఁ దోటమాలి నాగభూషణము చెప్పినాఁడు. నేను మీ ముగుసఁగతిని నా కిమ్మనలేదు. ఆమెను పెండ్లియాడుట నా కిష్టము లేదు నే నసలు పెండ్లియే చేసికొనను. నా చనిపోయినభార్యకు ద్రోహముచేయుట నా కిష్టము లేదు. ఎదో స్నేహితుఁడుకదా యని చూచిపోవుటకు వచ్చితిని. దైవసాక్షిగాఁ జెప్పుచున్నాను. నే నాపిల్ల నెప్పుడును వ్యామోహపెట్టలేదు. ఆమె కెనిమిదేండ్లప్పుడు వచ్చితిని. అప్పుడామెకు బుద్ధియే కెలియును. దేవుని కల్యాణోత్సవములకు మాయూరు వచ్చినది. అప్పుడామెను నిజముగా నేను సరిగాఁ జూడనైన లేదు. ఇందు నా దోషమేమియు లేదు. ఈ సంగతి యక్కఱగా రసనూయకును దెలియును. పసిపిల్ల భ్రాంతిపడవచ్చును. వయసుచేతనా, నేను ముసలివాఁడను. నాకు ముప్పదియేడేండ్లు.'

మామ- ముప్పదియేడేండ్లకు ముసలితన మేమిటి లెండి! ధర్మా - ఆస్తియా నాకేమియును లేదు. మీరు చాల ధనవంతులు. రెండవపెండ్లివాని కీయవలసిన యగత్యము మీకు లేదు. నే నా ధన వంతుఁడను కాదు. అన్నిటికన్న ప్రధానమైనది నే నసలు వివాహమే చేసికొనను. ఈ నింద నా కెందుకు? భోజనముచేసి వెడలిపోవుచున్నాను. మీరు కావలె నన్నచో నా పిల్లతోఁ జెప్పిపోయెదను- 'అమ్మాయి నా కవసరము లేదు. పిచ్చిదానా! ఈఁడుజోడైన వానిని జేసికొనవలయునుగాని, న న్నాడి యేమి సుఖపడెద' వని.

ముసలమ్మ 'నాయనా! అట్లే చెప్పిపో' మృనెను. భోజనమైన తరువాత ధర్మారావు వరుంధతివద్దకుఁబోయి, "ఎందు కమ్మాయి! నీ కేమైనపిచ్చిపట్టినదా? ఈగోల యేమిటి? నే నసలు పెండ్లియే చేసికొను. తండ్రిమాట కెదిరించుటబుద్ధిమంతులగుపిల్లలుచేయరు. ఎవ్వరైన

నవ్వుకొనిపోదురు. ఇంక నేను మీ యింటికి రాను. నీమూలముగా
మా స్నేహముకూడఁ జెడిపోయినది. మంచి తెలివిగలపిల్లవే. శశువతీ!
ఎక్కడైన మంచినబంధము కుదిర్చి తెచ్చి చేయుము! ఆడపిల్లల
యిష్టమువచ్చినట్లు పెండ్లిండ్లుచేసినచో మనము బాగుపడినట్లే.
మనస్సు పనునేడేండ్లదాక వికసించదు. ఈలోపుగా మనస్సు
మనస్సును మనయిష్టమువచ్చినట్లు త్రిప్పవచ్చును. ఎవరినో
తెచ్చి పెండ్లిచేయుము. వాడైన దేమి? ఇంకొకఁడు కాని దేమి?
దొరికిన స్త్రీనే పురుషుఁడు భార్య యచుకొనును. దొరికినపురుషునే స్త్రీ
భర్త యచుకొనును. మనమందఱమును వలచి చేసికొంటి మేమి?
వలచిచేసికొన్నవారును గనిపించిన స్త్రీలలో నెవ్వతెనో యొక
దానిని వలచుటగాని, నా కిటువంటి స్త్రీ కావలెనని కోరిదానికొఱకు
వెదకిరా? దానిని దెచ్చిరా? కనిపించినప్పుడు దానిని నేను వల
చినా ననుకొని వలచితిని వలచితి ననిరి. పెండ్లి యాడినప్పుడు దానిని
నేను వలచితి ననుకొన్నచో సరిపోలేదా? లోకమంతయు నట్లే యను
కొనెదరు. చక్కని కుట్టవానిని గుదిర్చి పెండ్లిచేయుము' అని ధర్మ
రావు తనదారిని బోయెను. సుబ్బన్న పేట చేరెను. తరువాత నెల
గడచెను. ఆశ్వయుజము వచ్చి వర్షములు పూర్తిగా వెనుకపట్టెను.
మహర్నవమి పండుగలు ప్రారంభమయ్యెను. రంగారావుగారు
నాగేశ్వరస్వామివారి యాలయములో దేవీనవరాత్రములు జరుపు
టకుఁ గలశస్థాపన చేయించిరి. ఆయన ధర్మారావును బిలిపించి
'ఏమండీ? నాకును భార్య లేదు. మీకును భార్యలేదు. కలశస్థాపనకుఁ
బీటలమీఁద నెవరు కూర్చుండవలయు' ననెను.

ధర్మా—పురోహితుని గూర్చుండఁ బెట్టుఁడు. రంగా—
కుమారస్వామిగారు పిల్లలచదువు వీధిబడిక్రిందికి దింపిరి. ఆయన
పిల్లలచేత మహర్నవమిగడలు పట్టించునట! ధర్మారావు నవ్వెను.
కుమారస్వామి పిల్లలిద్దఱకును మహర్నవమిపద్యములు చెప్పెను.
ధర్మా—మహర్నవమిగడలు కట్టుట నీకు చేతనగునా? కుమా—
గడలు కట్టుట యేమిటి? విల్లంబులు కోతులు వుచ్చుకొనుటయే
కదా! ధర్మా—అది కాదు. గజముపొడుగుచీల్చినవాసపు బ్రద్ద
తీసి క్రింద నడుగువదలిపెట్టి రెండడుగులమేఱ నిర్ణయించి, రెండడు

గుల యింకొక చిన్న బద్ద తెచ్చి నిర్ణయించినమేటలో నడుముకు రెండును సరిగా సగముసగమగునట్లు కలిపికట్టి, దానిచుట్టు దార మల్లెదరు. అల్లినదారము చచ్చదరముగాఁ బటమునకు ముఖ మేర్పడునట్లు చేయుదురు. ఎఱుపు, నలుపు, బసుపు, ఆకుపచ్చన దారములతో రెండువేళ్ళ వెడల్పున నొక్కొక్కరంగు వచ్చుట్లల్లెదరు. పటముపైని రెండుప్రక్కల మిగిలినకట్టలకు మఱల నడ్డుపుల్లలువేసి యిట్లే చిన్నిచిన్నిపటములల్లెదరు. ఎఱుపు తెలుపు దారములు కలిపి పెనవేసి దానిని బియ్యపుదార మని చిన్నచిన్న కుచ్చులు, చిలుకలు వానికిఁ ప్రేలాడఁదీసి పటముచుట్టు కట్టెదరు. వేఱుగ నొకగజము పొడుగుగల వాసముతెచ్చి, దానికి తాటియాకు లతో గుండ్రముగాఁ గొన్నియు గోసఁబచ్చనట్లు కొన్నియు గిలక లల్లి, గుండ్రపుగిలకలలో తాళ్ళుపోసి, యీ వాసమునకుఁ దొడిగి, గిలకలమధ్యనున్న వాసమునకు రంగులగుడ్డ లల్లెదరు. ఆ పటము వాసమునకు బిగింతురు దీనిని 'మహానవమిగడ' యనెదరు. ఈ గడలు పుచ్చుకొని యుపాధ్యాయుఁడు పిల్లల బంధుగులయిండ్లకుఁ దీసికొని పోవును. ఊళ్ళవెంట నడిపించుకొనిపోవును. పదియేండ్ల పిల్లలకు నిదియు నొక విద్యాభ్యాసము. వారికిఁ బదియూళ్ళు చూపించినట్ల గును. బెదురు తీరును. మనుష్యప్రకృతి కొంచెముకొంచెముగాఁ దెలియును. ఉత్సాహము కలుగును. నీ విదియంతయుఁ జేసెదవా ? బి. ఏ. పరీక్ష యిచ్చితివికదా ! నీకు మర్యాదాభంగముకదా ! కుమార—బి. ఏ. పరీక్ష యిచ్చినవాఁడు, నూఱు రూకల జీతము తెచ్చుచున్నవాఁడు, నలువదివేల యాస్తికలవాఁడు చేసినపనియే మర్యాదకల పని! ఎవరో కాఫీహోటలుపెట్టినవానికొడుకున కొక హైకోర్టుజడ్జి తనకూఁతు నిచ్చెనట!

మఱునాఁడు ధర్మారావు కుమారస్వాములు కూర్చుండి యొక మహర్షి వసుపట మల్లుటకుఁ బ్రారంభించిరి. అదిపూర్తియగువఱకు మూఁడురోజులుపట్టినది. తాటియాకులతో గిలకలల్లుట చేతగాలేదు. రంగాపురములోని యొకవృద్ధప్రాహ్మణుఁడు పేటలోఁ బనియుండి వచ్చి యాగిలకలు చేసిపెట్టెను. ఆయన 'అయ్యా ! యీ పటము లిప్పు డెవ్వరు నల్లుటలేదు. దీనివలనఁ గుఱివానికిఁ బసితనమప్పుడే

వాని నేత్రములకు వర్ణసామరస్యము (Colour harmony) తెలియును. ఏరెండురంగులు దగ్గరగా నున్నచోఁ గలసియంద మిచ్చునో యవి చూచికొనికదా పట మల్లునది' యనెను.

కుమారస్వామి జమీందారుగారి నడిగెను: అయ్యా! పిల్లవాని దీసికొనిపోయి, బందుగులయిండ్లకుఁ దిరిగి ర మ్మందురా'యని. రావుగారు విచారించి కుట్టవానిజనకతండ్రియింటికిఁ దీసికొనిపోమ్మనెను. కుట్టవాఁడు తల్లిదండ్రులఁజూచినట్లుగును, కుమారస్వామికోరికయుఁ దీరును. చిన్నహరప్పనాయనిగారిజనకతండ్రిలు నిజామురాష్ట్రములోని యొక జమీందారులు. వారికి రంగారావుగారు జాబువాసిరి. నిజామురాష్ట్రపు రైలుబండిలో నొక స్టేషనువద్ద దిగి యచటికి మూఁడురోజులు ప్రయాణమైన నా గ్రామమునకు. బోవలయును. స్టేషనునుండి యచటికి జమీందారుగారిబండ్లుండును. రామేశ్వర శాస్త్రియు, హరప్పనాయఁడును, కుమారస్వామియు, పద్మకాసావాండ్రిను, నొక చాకలియు, నిర్వురు పరిచారికలును పీఠంబును స్టేషనువద్ద దిగిరి. అచ్చట నాల్గుబండ్లుండెను. ఒకబండిలో చిన్నహరప్పగారు కూర్చుండిరి. తక్కిన మూఁడుబండ్లలోఁ దక్కినయందలును కూర్చుండవలయును. హరప్ప రామేశ్వరశాస్త్రిని దనవద్దనే కూర్చుండు మనెను. ఒక బండిలో కుమారస్వామి, యొకదానిలోఁ బరిచారకులు, మఱొకదానిలోఁ బరిచారికలును కూర్చుండిరి. తుపాకులు, కత్తులు వచ్చెను. బండ్లుతోలునలుపురును వేటయం దసమానులు. ఎదిరించి యెలుగుబంటిని, బులిని జంపగల్గుదురు. కొన్నాసిగండ్లు మొదలైనవి వారికిఁ బిలప్పిలాయమానము. బండ్లు సాగెను. కొంతదూరము పోవువఱకు మేఘములుపట్టి వర్షము లారంభించు నేమో యని భయపడిరి. 'అయ్యా! ముందు కొండవాఁగులు కలవు. వర్షము కురిసి యా వాఁగులు వచ్చినచో నవి తీయువఱకు మన ప్రయాణము సాగ' దని వారు చెప్పిరి. దారిలో పోలార మని యూ రున్నది. ఆరాత్రి యచ్చట మకాము చేసిరి. కుమారస్వామి యడవు లెప్పుడును జూడలేదు. రామేశ్వరశాస్త్రికి మహానందముగా నున్నది. ఇరువైపుల నాకాశమునంటు వృక్షములు, తాటిప్రదేశము, వంకరటింకర లైనమార్గము. చూచినంతమేఱ కనులు చల్లగానుండును,

ఆయూరిలోనివారు 'ముందున్న తాళవాగు వచ్చినది. రెన్నాళ్లు గడచినఁగాని పోవుటకువీలులే' దనిరి. ఆరెన్నాళ్లు చచ్చట మకాము చేసిరి. అచ్చట జమీందారుగారి పెద్దయిల్లున్నది. దానిలో దిగిరి. బండ్లవాండ్లు కుమారస్వామిని, దొరకొడుకును, రామేశ్వరశాస్త్రిని దీని యడవిలోనికిఁ బోయిరి. షికారు చూపింతు మనిరి. ముందట వారే షికారు మృగములెచ్చటెచ్చట నున్నవో యాచోకీ చూచి వత్తు మనిరి. వారు పోయి సాయంకాలమునకు వచ్చి 'బాబుగారూ! ఇచ్చటికి రెండుపరుగులదూరములో నొకకొండగుహ యున్నది. దానిలో నొక యెలుగుబంటి, యచ్చటికి మఱి పరుగు దూరములో నొక చిఱుతపులియు నున్నవి. పులి యెచ్చటను కని పించలేదు. పోదమా' యనిరి. హరప్పనాయఁ డుత్సాహపడెను. కుమారస్వామి కుత్సాహమును, భయమును రెండును గలిగెను. ఇద్దఱు పరిచారకు లిద్దఱు కుఱ్ఱవాండ్రు నెత్తుకొనిరి. వారిర్వురును గుమారస్వామియు, షికారీలును బయలుదేరిరి. సంజవేళ, మసుగుమసుగుగా నున్నది. తుప్పర పడుచున్నది. షికారీలు 'పులి బయలుదేలుట కిది సరియైన వేళ. పులి యడవిలో లేదు. అయినను గాని' డని పోవుచుండిరి. కుమారస్వామి చీకటిలో వాఱతో నడువలేకపోయెను. కాసావాండ్రును సుబ్బన్న పేటవారే. వారికిని నడవి క్రొత్తయే. వారును బ్రాణములు చిక్కబట్టుకొని నడచు చుండిరి. వేటకాండ్రు తక్కినవారిని మాటాడవద్దనిరి. వారి యడుగులచప్పుడుతప్ప మఱియొకటి లేదు. కుమారస్వామియు, బరిచారకులును బదిచోట్లఁ బడిరి. కాని కుఱ్ఱవాండ్రునుమాత్రము జాగ్రత్తగాఁ దీసికొనిపోవుచుండిరి. ఎలుగుబంటి యున్నచోటికిఁ దీసి కొనిపోయిరి. షికారీలలో రామన్న యనువాఁడు మంచిసాహసుఁడు, ధైర్యశాలి. వాఁడుపోయి తొంగిచూచెను. లోపల నొక యాడ యెలుగుబంటియు, రెండు పిల్లలు నున్నవి. వాఁడు వచ్చి చెప్పెను. కుమారస్వామి 'తల్లిని జంపినచో పిల్లలురెండు నే మగును? చంపవ' ద్దనెను. వారు వినలేదు. నలుపుకును బోయి, భల్లూకిని రెచ్చ గొట్టిరి. అది లేచి మీఁదికి దూకెను. రామన్న తుపాకి చివర దానినోటికిఁ దూర్చెను. హరప్పనాయని బిలిచి, 'అయ్యగారూ!

మీరు దీనిని కాల్యవలయు' నని చెప్పెను. హరప్ప యుత్సాహ పడుచు గుట్టమును లాగెను. ఎలుగుబంటికవలయు భిన్నమై రామన్న తుపాకిని వెనుకకుఁ ద్రోయుటచేత నది విఱుచుకొని క్రిందఁబడెను. రామేశ్వరశాస్త్రికి హరప్పకుఁ మిగుల నుత్సాహముగా నుండెను. కుమారస్వామి కొడలు వణికిపోవుచుండెను. పిల్ల లేమి వలయు నని యతని ప్రశ్న. రామన్న 'మనము వెళ్లునప్పుడు తీసికొని పోద' మనెను.

కుమార- ఇప్పు డొక మనము తిరిగి యింటికిఁ బోదమా?
రామన్న- ఇంకను జిటుతపులి యున్నది.

కుమారస్వామికిఁ బై ప్రాణములు పైని బోయెను. అతఁడు వల దనెను. కాసావాండుచు వల దనిరి. కుట్టరాజుచు, కుట్టదివా నును బోద మనిరి. కుమారస్వామికిఁగూడ మనసులో చిటుతవేట చూడవలయుననియే యున్నది. కాని వాంఛకన్న భయమెక్కువగా నుండెను. బోదము, ఎలదులమధ్య వారు నడచిరి. చిరుతగుహవద్దకుఁ బోయి యొకఁడు లోనఁదొంగిచూచెను. లోపల చిరుతలేదు. రామన్న 'షికారుపోయిన' దనెను. ఇంతలో దూరమున ధ్వని వినబడఁగా నందఱు నొక్కచిన్న తాతిగుట్టవెనుక దాఁగియుండిరి. చిటుతతోఁక జట్టున వినరుచు, పది పదునొకండుగజములు దూకుచు నో రావ లించి, నాల్క యడుగుపొడుగునఁ జాచుచు, నడచుచు వచ్చుచుండెను. రామన్న 'దేనినో వేసినది. పులి మత్తుగా నున్నది. ఇంకఁ బోయి గుహలోఁ బండుకొను' ననెను. ఇంకొకఁడు 'తెల్లవారలు తిరుగవలసినదే. పోయి పండుకొన దేమో! నలుపురము నాల్గువైపుల నుండి క్రమ్ముకొని వచ్చి పొడత' మనెను. తక్కిన వా రాతాతిగుట్ట చాటుననే దాఁగియుండవలయును. వీరు నలుగురును బయలుదేరిరి. రామన్న తుపాకి కాల్చెను. పులికి సరిగా నడిదొక్కబోఁ దగిలి, యది పొగవెంటనే దూకవచ్చెను. అది దూకినంతనే నలుపురును దానిపైఁబడి కత్తులతోఁ గ్రుమ్మి చంపిరి. హరప్ప నాయనిచేత నొక కత్తిపోటుపొడిపించిరి. కుమారస్వామికి వారిశౌర్య మాశ్చర్యమనిపించి నది. ఇంకఁ బోవుదమా యనఁగాఁ జిరుతపులిని బాతిపెట్టి బోవుద మని వారు నలుపురును గోయిదీసి దాని నందులోఁ బూడ్చిపెట్టిరి.

కుమార - దాని నచ్చట వదలిపోరాదా? రామన్న - అడవిలో నే మృగమును జంపరాదు. పటేలు చూచినచో నవాబుగారికిఁ దెలియఁజేయును. వారిమీఁద కేసుపెట్టెదరు.

తిరిగిపోవుచు నెలుగుబంటిపిల్లలను దీసికొనిపోయిరి. రెన్నాతైన తండ్రి నుజలఁ బ్రయాణముసాఁగెను. ఒకనాఁ డడవిలో కుమారస్వామియు, మఱి యిర్వుగును గలసి నడచుచుండిరి. రామేశ్వరశాస్త్రి తానుగూడ దిగి నడచుచుండెను. దారియంతయు నెచ్చటజూచినను పులులయడుగులే. ఒక కోయపల్లె దగ్గటగాఁ బోవుచుండిరి. ఒక ముసలికోయనాఁడు రామన్నను జూచి 'ఓయ్యోయి రామన్న ! మందెట్టిన పులివున్నాది. అది గంగిరెత్తి తిరుగుతున్నాది. బద్దరం' అన్నాడు. మందుపెట్టిన పులి యనఁగా నందఱకు భయము. పులి సామాన్యముగా నొకచోట నిలువక యడవివెంటఁ దిరుగుచు నొకచోట నొకపశువును, మఱియొకచోట నింకొక పశువును, నిట్లు కొట్టుకొని తినుచుండును. ఒక్కొక్కపు డే కోయపల్లెవద్దనో మకాము చేసి యాయూరిపశువులనే వరుసపెట్టి తినుచుండును. అప్పుడు కోయవాండ్లు దానికి మందు పెట్టెదరు. పులి పశువును వేసి, నెత్తుకుపీల్చి తేచిపోవును. గొడ్డును తీసికొనిపోవుటకు మఱునాఁడు వచ్చును. కోయవాండ్లు మందు నాపశుక భేదరములో దాచుదురు. పులి వచ్చి తినును. దాని కప్పుడు పిచ్చియై తి రెండుమూఁడుదినము లడవివెంటఁ దిరిగి తిరిగి చనిపోవును. ఈలోగా దానికి మనిసి యనిలేదు, మానని లేదు. ప్రతిదానిమీఁద దూకును. అందుచే నెవ్వరును బిచ్చియెక్కిన పులి యున్నచోటికిఁ బోరు. ఇదివఱకే రెండు దినము లాలస్యమైనది. మఱి రెండునా శ్చెచ్చట నాఁగవలయు నని బండ్లు తోలుకొని పోయిరి. తక్కినవారి యందఱిప్రాణములును బిక్కుబిక్కుమనుచుండెను. నలువురు బండివాండ్లును దిగి నడచుచుండిరి. వేయికన్నులతో జూచుచుండిరి. పరుగుదూరముపోయినతరువాత నెచ్చట నొకవాఁగున్నది. బండ్లాఁపి రామన్న తాను ముందు వాఁగుచూచుటకుఁ బోయెను. వాఁగులోనుండి పులి మేఘగర్జన వినవచ్చెను. దాసీవాండ్లకుఁ గాసాలకు వారిశరీరములలోఁ బ్రాణములు లేవు. కుమారస్వామి రామేశ్వరశాస్త్రి నానుకొని కూర్చుండెను. రామన్న వచ్చి

‘పులి వాఁగుబో నున్నది. ఎట్లనెను. తక్కినవారు ‘పోయి చిటుతను వలెఁ గ్రుమ్మి చంపుద’ మనిరి. రామన్న ‘యది సాధ్యము కాదు. బెదరించుటకుఁ బులి సరియైనస్థితిలో లేదు. మనిసిమీఁద దూకునో గొడ్డుమీఁద దూకునో మని కళవళపడెను. గంటసేపు లెప్పుడు లేకుండ బండ్లనాఁపిరి. రామన్న మఱలఁ బోయి వాగులో జూచెను. పులిలేదు. పోయినాల్గుమూలల వెదకెను. అది యడవులఁబట్టి పోయినది. ఇప్పటికదృష్టాంతమని బండ్లుతోలుకొనిపోయిరి. మఱువాఁడు రెండు జాములవేళకు నడవిలో నొకచోటినుండి పోవలసివచ్చెను. అది మైలు పొడుగుదూరము. దారియంతయు కొండవాగు. రెండువైపుల రెండు కొండలు అటు నిటు మహోత్తాలములైన వృక్షములు. ఈ వాఁగు తక్కి మఱియొకదారి లేదు. వాఁగులోఁబోవుచుండఁగా వాఁగువచ్చె నా- బండ్లన్నియుఁ దేలిపోవును; కొట్టుకొనిపోవును. రామన్న పరకా యించి వాఁగుచుట్టినకొండలవంకఁ జూచి యచ్చట మేఘముయొక్క చిహ్నములేదని తెలిసికొని బండ్లు తోలించెను. “ఈ వాగునిండ పులు లెప్పుడు వచ్చి విశమించును. పులి చాల సుకుమారమైన జంతువు అది మహారావలె సుఖమే వాంఛించును. అది యెప్పుడును జల్లని యీ వృక్షచ్ఛాయలయందు, చల్లని యీ వాఁగు నిసుక తిన్నెలయందే నిద్రించును. వర్షాకాల మగుటచేత సరిపోయినది, కాని వేఁవికాలమైనచో నీదారివెంట నడచుటకే కష్టమైపోవును” అని వారు చెప్పిరి. మఱునాఁటికి నిర్దిష్టస్థానము చేరిరి. చిన్నహరప్పనా యని తల్లిదండ్రులు పిల్లవానిని జూచి సంతోషించిరి. దారిలోని వేఁట విని నాయఁడుచేసిన వేటకు నానందించిరి. జమీందారులు కుమార స్వామికి నూటపదార్లిచ్చిరి. రామేశ్వరశాస్త్రికిఁ గానుక లిచ్చిరి. అం దఱు నచటఁ బదిదినము లుండి తిరిగి వచ్చిరి.

అంతలో దీపావళిపండుగ దగ్గఱకు వచ్చెను. రామేశ్వరశాస్త్రి వట్టి విపరీతుఁడు. అతని కెవరు నేమియుఁ జెప్పకుండనే యన్నియుఁ దెలియును. అతఁడు గులకచెన్నులు దెచ్చి కాల్చి, చింతబెరడుతెచ్చి మాడ్చి, రెండును గలవి పొడికొట్టి, గుడ్డలలో గుండ్రముగాఁ బొడు గుగాఁ బొట్లములు చుట్టి, వానికిఁ బేద రాది మొదలెట్టెను.

ధర్మారావు కుమారుని యీ ప్రయత్నములు చూచి 'నాయనా! నీ కిది యెవరు చెప్పిరి' యని యడిగెను. శాస్త్రి కిప్పుడు తండ్రి యన్నచో ముగుపటికన్న నెక్కువ చనవు. ఆ పసివాడు తల్లిమాట మఱచిపోయెను. శ్యామలా కుమారస్వాముల యాదృతి, కోరిక స్వేచ్ఛయు, దండ్రుచూపుననురాగముతో, దల్లియొక్క స్మృతికీ ప్రస్తుతపు తనవ్యావృత్తికి నొక తేర యడ్డనుయ్యెను.

శాస్త్రి - మునుపు మీ రిట్లే చేసెడివారటకదా! ధర్మా - నీ కెవరు చెప్పిరి? శాస్త్రి - కబీరు. ధర్మా - ఈ పూలపొట్లములు నాలు గెందుకు? శాస్త్రి - రెండు నాకు; రెండు హరప్పకు. ధర్మా - తండ్రి! హరప్పగా రనవలయును; శాస్త్రి - అతడు నే నేమనినను నూరకుండును. ధర్మా - జమిందారుగారికిఁ గోపమువచ్చును. శాస్త్రి - రాదు. ధర్మా - ఛీ! నీ మొగము, కోపము వచ్చును. అది సరేకాని, పూలపొట్లములు నీవు త్రిప్పవచ్చునుగాని, జమిందారుగారికుమారుడు త్రిప్పరాదు. జమిందారుగారు చూచినచో వా రేనుందురో? శాస్త్రి - హరప్పగారు తనకుఁగూడఁ గావలయు నన్నాడు. కోటలో నెవరును జూడకుండఁ ద్రిప్పెద నన్నాడు.

దీపావళినాడు సాయంవేళ శాస్త్రి లేతతాటిమట్టలు తెచ్చి వానినిజివర నాల్గుగాఁజీల్చిపొట్లములందులోఁబెట్టి నాల్గుమిగిలియున్న చివళ్ళు కలిపి త్రాటితో బిగించి పేడరా నునిపొట్లమువై పు పైకి నుంచి దానిలో నిప్పువేసి రాజఁబెట్టెను. తాటియాకులతో గుమ్మ టముచేసి యుమ్మెత్తకాయలుతెచ్చి రెండుసగములుగాఁ గోసి యందులోని గింజలు తీసివేసి నానితో మేనత్తచేత దీపములు పెట్టించెను.

నాంచారమ్మ పిల్లలును, శాస్త్రియుఁ గలసి టపాసులు గాల్చు కొనిరి. రాజేశ్వరుఁడుగారు 'నాయనా! అప్పుడే టపాకాయలు కాల్చుకొన్నచో నవియయిపోవా? రాత్రిపడిన తరువాతఁగాని కొల్చరా' దని వారిని వారించెను.

ప్రొద్దుకుంకినంతనే హరప్ప వచ్చెను. కాసారంగన్న హరప్పను వెంటఁబెట్టుకొని ధర్మారావునింటికిఁ దీసికొని వచ్చెను వారందఱును గలసి పూలపొట్లములు త్రిప్పిరి. ఆరవ్వ లొడలిపైఁబడి

హరప్ప కొడలు కాలెను. ఎంతకాయట? కొంచెము. శాస్త్రీశ్రవ్యులు హరప్పకు శాస్త్రీచేత నన్వించుకొనుట యలవాటే? అతఁడును నవ్వెను.

తరువాత జంజముకట్లు వెలిగించుకొని పెద్దబజారులోనికిఁ జొచ్చి యచటఁ బెద్ద నెగడిచేసిరి. అచ్చటనే తోటాలను గొట్టుకొని దీలను గాల్చిరి.

సుబ్బన్న పేటలో ననాదిచుండియు దీపాభిషేకముగ మహా వసుగా జరుగును. ప్రతిపండుగకు మూన్నాళ్ళు రాత్రిలందుఁ దోటాల లడాయి జరుగును. పూర్వము జమీందారుగారే రెండుకక్షలుగాఁ జేసి కాలించెడివారు! రంగారావుగారు వచ్చినతరువాత నిది పోయి కబీరుకక్ష యొకటియు, సాసారులకక్ష యొకటియు నేర్పడి ప్రతిపండు గయు సాగుచుండెను. ఇందులోఁ దోటా లెవరి కన్న నెవ రెక్కువ కాల్చిలో వారిదే గెలుపు. రెండుపక్షములవారు రెండువైపుల నిలుచుండి యొకరిమీఁద నొకరు తోటాలు విసురుకొందురు. అందులో నసాయమున్నది. ఒడళ్ళు కాలిపోవును. నేర్పుకలవారు శత్రువులు విసరినవానిని మఱల దీసికొని విసురుదురు, సేరులు, టంకాలు, ధరణాలు యథేచ్ఛముగా మండుచు రంగమంతయు యుద్ధభూమి వలె నుండును. పూర్వ మింగ్లీషువారిసైన్యములు బాలురుతీర్చి యభేద్యముగా నిలుచుండి తెలుగుసైన్యములను బాటదోలుచుండఁగా వారిసైన్యములను దేశీయులు చెల్లాచెదురు చేయలేక పోయి యీ తోటాలను గనిపెట్టి యవి వారిమీఁదఁ బ్రయోగించుచుండిరట. ఈ తోటాలు బుసబుసలాడి గిరికీలుకొట్టి నిప్పులుమియుచు నెవరిమీఁదబడునో తెలియరాక ఘోరలీల జరుపుచుండఁగా శత్రుసైన్యములు వీనియందు నిలువలేక పోయెడివట. ఈ తోటాల పుట్టుక యిది. వానితోఁ జెలగాట మన్నచో శౌర్యవంతమన్నమాట. ఆ మహాగ్నిమధ్యమున జనులు నిర్భయులై సంచరించుచు నొక కక్షవారి నొకకక్షవారు తఱుముచుఁ దోటాలతోఁ గొట్టుకొంచు వీరవిహారము సలుపుదురు. సేరుతోటానుండి సరిగా నర్ధగజము పొడుగున నగ్నిజ్వాలలు వచ్చును. నాల్గుగజములదాక నిప్పు రవ్వలు పడుచుండును.

పండుగయ్యిన మూడవనాఁడొడలు కాలినవారు నలు
బదియేఁబదిమంది యెప్పుడును నుందురు. ప్రతియేఁడు నీరీతిగాజరుగు
చున్నను భయ మెవ్వరికిని లేదు. ఈయుద్ధములు చూచుటకు జనులు
గుమిగూడి పోవుచుందురు. స్త్రీలు బాలురుకూడఁ బోదురు.
ఇప్పుడు వారికి సహాయములు సంభవించుచుండును. కాని
యెవ్వరిని లెక్క సేయరు. సత్యబామవంటి స్త్రీ యుద్ధముచేసిన జాతి.
వీరికి భయ మేమిటి? అదియుఁగాక భయమున్నది దూరమున
నున్నంతసేపు; సంగతి తెలియనంతసేపు. ఈ రీతిగా మృతికి వెఱవని
వారు వీరవిహారము సలిపెనువాను. స్త్రీలు, శిశువులుకూడఁబోయి
యది దర్శించెడివారు. యుద్ధము చేయలే రనినచో, వారు వీరజాతి
కాదనినచో నెవరు నమ్మెదరు? కాని యా జాతియే తాను వీర
జాతి కా దనుకొనును- 'ఊహ! బసవన్నా! పాలు త్రావెదవా,
ప్రతివిత్తులు తిందువా' యనిన దేనికైనను తలయూపినట్లు.

రామేశ్వరశాస్త్రి వట్టి యఘాయిత్యపు పిల్లవాఁడు. మూడవ
నాఁడు లడాయి జరుగుచుండఁగా నొకధరణ మెవరో విసరినది క్రిందఁ
బడి కాలుచున్నది. శాస్త్రి తానుపోయి దానిని పట్టుకొనవచ్చు నని
పోయెను. ఇతఁడు దగ్గఱకు వెళ్ళునప్పటికి తోటా కాలుట చివరకు
వచ్చి బుస్సుమని కొంచెము వెనుకకుఁ బోయి గిట్టునఁ దిరిగెను.
శాస్త్రియొడఁ దెలియఁ గాలెను. ఈసంగతి ధర్మారావునకుఁ దెలిసి
యతఁడు వచ్చి చాల తొందరపడెను. కుమారస్వామియు, శ్యామ
లయు వచ్చిరి. పిల్లవాని నాస్పత్రికిఁ దీసికొనిపోయిరి. ఎక్కువ
యసాయమేమియును లేదు. అతనికి నాస్పత్రిలోఁ గట్టుకట్టిరి.

వైర్యశాలలో సామాన్యభాగములో శాస్త్రి నుంచుట కసహ్య
ముగా నుండి ప్రత్యేకపుగది యొకటి తీసికొనిరి. మూడనాఁడు
ధర్మారావును, కుమారస్వామియు, నాంచారమ్మయు. శ్యామలయు
నతనివద్ద నిలుచుండిరి. ఆనాఁడతనికి బాధ తక్కువగా నుండెను.
శాస్త్రి నవ్వుచు మాటాడుచుండెను. కుమారస్వామి 'నీ కి సారి
బుద్ధి వచ్చినదా? ఇంక నెప్పుడును గుండెతనపుపనులు చేయకుము'
అనెను. శాస్త్రి 'ఇది యొక బాధయా నాకు? తోటా యేమిటి,
భిరంగిదెబ్బ తినవలయునుగాని' యనెను. అందఱుచు నవ్విరి. శ్యామల

‘నాయనా! నీవు చెడినఁ జెడితివిగాని మా ధర్మారావున కిది నేర్పకు’ అనెను.

శాస్త్రి—వాఁ డక్కడికిఁ బుద్ధిమంతుఁ డైనట్లు? ధర్మా—నీవు ఫిరంగి కెదు రెప్పుడు వెళ్ళెదవు? శాస్త్రి—యుద్ధములు నపుడు. ధర్మా—ఏ యుద్ధములు? కుమా—మన ముప్పులు పోట్లాడుకొందురే- ఆ యుద్ధములు, కాదా మునిసిపలుకొన్నింటిలోఁ గొట్టుకొనుచుందురే-ఆ యుద్ధములు, అందులో ఫిరంగులు లేవు వట్టి రంగులు. ధర్మారావు పరిహాసముగా మంగహాసము చేయఁబోయి యూరకుండెను. శాస్త్రి యాలోచనానిమగ్నుఁ డయ్యెను. ‘అవును, ఫిరంగు లేవి’ యచుకొనెను.

మార్గశిరము చివరకు వచ్చుచుండి రామేశ్వరశాస్త్రి నలఁత వదలి మఱలఁ జక్కఁగా నాడుకొనుటయు, జరుపుకొనుటయుజేయు చుండెను. రంగారావుగారు పిల్లలకు నింగ్లీషుగూడఁ జెప్పవలయునని కుమారస్వామిలోఁ జెప్పెను. అతఁడు ‘చిత్త’ మని ఊరకుండెను.

ధర్మారావు హరప్పనాయఁడు చనిపోయినప్పటినుండియుఁ గోటలోనికిఁ దిరుగు పోయెను. దివానుమాత్రము ధర్మారావే. ప్రతి గ్రామమునుండియు శిస్తులు వేళకు తానాదారులు, సముద్దారులు నసూలుచేసి పంపింతురు. అవసరము వచ్చినచో ధర్మారావు పోయి వచ్చుచుండును. రంగారావుగారుకూడ నన్ని వ్యవహారములు స్వయముగాఁ జూచుకొనుచుండెను. హరప్పనాయఁ డీ సంగతి తండ్రికి నేర్పి పోయెను. రంగారావు ధర్మారావులప్రసంగము చిత్రముగానుండును. మాటాడినంతనేపు నొకరివంక నొకరు చూచుకొనరు. అక్కడ నెవరో యదృశ్యుఁ డయిన పురుషుఁ డొకఁ డుండును. ఇద్దఱును వానితో మాట్లాడుదురు. వ్యవహార మేదయిన నున్నచో రంగారావుగారు ధర్మారావుతో ‘ఆ వ్యవహార మేమయినది’ అనును. పేరుపెట్టి పిలువఁడు; ‘ఏచుండి యనఁడు! ధర్మారావు సమాధాన మున్నచో జెప్పుచు; లేనిచోఁ జెప్పఁడు. చెప్పకపోయినచో దానివిషయ మింకను తేలలే దని యర్థము.

కోటలో నప్పుడప్పుడు ధర్మారావున కిష్టములేని వస్తులు జరుగుచుండెనా, ధర్మారావు వానిని వారించును. జమీందారు

వచ్చి యది యేల జరుగుటలేదని యడుగును. పరిచారకులు ధర్మారావుగారు పలదన్నారని చెప్పుదురు. రంగారావుగారు మాటాడఁడు.

కుమారస్వామి పాఠము చెప్పుచుండఁగా రంగారావుగా రొక నాఁడు నక్కఱఁ గూర్చుండిరి. అతఁ డింగ్లీషుమాటలు నేర్పుచుండెను. అపుడు ధర్మారావు వచటికి వచ్చెను. అతని కింగ్లీషుమాటలు వినిపించెను. 'కుమారస్వామీ! ఏమి టది' యని యతఁ డడిగెను. కుమారస్వామి 'అయ్యా! ఇంగ్లీషు చెప్పుచున్నా' ననెను. ధర్మారావు 'పిల్లలకుఁ బసితనములో నింగ్లీషు చెప్పరాదు. వారికి లోకజ్ఞానము కలుగుట, బుద్ధి వికసించుట మాతృభాషలోనే జరుగవలయును. పిల్లవాండ్రు మనస్సు, పరభాషయే చిన్నప్పటినుండి చెప్పినచో, పరభాషాప్రదాయములకే యలవాటుపడును. మనకు వారిభాష మాత్రమే రావలయునుగాని, మనభాష రా నక్కఱలేదు. పిల్లయినచో మనభాష రాదు పిల్లల కింగ్లీషు పిప్పుడప్పుడే చెప్పవ' ద్దనెను.

కుమారస్వామి మాటాడలేదు. రంగారావుగారును మాటాటలేదు. ధర్మారావు వెడలిపోవుచుండెను. రంగారావుగారివంకఁజూచుట తటస్థించెను. ఆయన శరీరచాలనములో నతనిమనస్సులోని సందేహము గోచరించెను. ధర్మారావు 'కుమారస్వామీ! మనభాషలో మనకు స్వాతంత్ర్యము చిక్కినతరువాత పరభాష చదువుటకుఁ జాలరోజులు పట్టదు. చూడుము, మనవాండ్రందఱు నిపుడు హిందీ రెండేండ్లలోఁ బదువుచున్నారు. రెండేండ్లలో హిందీభాషలోఁ బెద్ద పండితు లగుచున్నారు. ఒకభాష గట్టిగా వచ్చినతరువాత రెండవ భాష సులభముగా వచ్చును. ఆ మొదట రావలసినభాష యింగ్లీషు, దెలుఁగా? తెలుఁగువారి కింగ్లీషుకన్నఁ దెలుఁగే తేలికగా వచ్చును. తెలుఁగు చిక్కిఁగావచ్చి తరువాత కింగ్లీషు రెండేండ్లలోఁ గావలసినంత వచ్చును. అపు డింగ్లీషు చదివిన నష్టములేదు. అప్పటికే తెలుఁగు సంప్రదాయము పిల్లవాని నెత్తురులో జీర్ణించియుండును గనిక రెండేండ్లలో నేర్వదగిన యీ పరభాష పసినాఁటినుండి చెప్పి బాలిల బుద్ధికే నమ పడవేయచున్నాము. పిల్లవాండు శరీరమునఁదఁ గాని, బుద్ధియందఁగఁగి నష్టపోదుటలేదు. ఏమిఁదగు

లకు చదువు జ్ఞానముకొఱకుఁగాని యువ్యోగములకొఱకుఁ గాదు గదా' అనెను.

ఆ మఱునాఁటినుండి కుమారస్వామి యింగ్లీషు చెప్పుట మాని వేసెను. రంగారావుగారు మఱల వచ్చి కుమారస్వామి సేమియు నడు గలేదు. పిల్లల చదువునుగూర్చి విచారించుచులేదు. పిల్లలు 'బారయ్యాత'గాఁ జడువుచుండిరి. పుష్యమాసము చివరకు వచ్చి సంవత్సరముతోఁబాటు దోసకాయలును బండెరు. పచ్చిమిరపపండ్లు దేవమాతృకాసస్యలక్ష్మీదేవికిఁ బగటికాగడాలు పట్టెరు. సశించిపోయిన దేవమాతృకలరాజ్యాధికారము ఏతాదృగధికారచిహ్నములతో మాత్రమే సంతోషించవలసినవచ్చెను. అస లధికార మదేవమాతృకలది. పండినపు డొరిగిపోవునదియుఁ బూవుకాని ఫలముకాని లేనిదియు, మనిసిని నిలుననీయనిదియు, బంకసంకలిత మైనదియు నైనమాగాని తనయధికారము సాగించుచుండెను మెట్టపైను మొగము వంకఁ జూచినవారులేరు. దానిని కుద్దాలించి వేసిరి.

సంక్రాంతి ముగ్గులతో బజారులు, కంకరబాటలు లేనివి భక్తి చేచ్చదము చేత విరచితమైన యేనుఁగుమొగమునందలి సంకదలకు సాదృశ్యము తెచ్చుకొనెను. ధర్మారావు కాచిని సంక్రాంతికి భర్తతోఁగూడఁ దనయింటికిఁ బండుగకుఁ దీసికొనివచ్చెను. కాచి యిప్పుడు పెద్దపిల్ల యయి భర్తతోఁ గాపురము చేయుచుండెను. ఆమె కొక కుమారుఁడు. ధర్మారావు పండుగకు బంధువు లందఱును బిలిచెను. హైమావతీ సూర్యనారాయణులు వచ్చిరి. రామచంద్రరాజు రథంతరి రామేశ్వరశాస్త్రిరాజు తరువాత వానికిఁ గలిగిన యిద్ద తాండపిల్లలు నందఱును పండుగకు ధర్మారావు నింటికి వచ్చిరి. కిరీటి శశిరేఖలు వచ్చిరి. శ్యామలాకుమారస్వాములు వచ్చిరి. వారి యందఱిపిల్లలును వచ్చిరి. ఇంటనున్న బాలికాబాలకు లందఱును గలసి యొక 'సమ వాకార' మాడఁదగినంత సజ్జచేరినది. కిరీటి ఖర్చులో ఖర్చు రామేశ్వరశాస్త్రి పెండ్లిసూడ నిపుడేచేసినచోఁ దేవిపోవుచుగదా! కుమా - మనకు నెట్టము కదండీ ! అప్పుడు మన షంక కిసారి రావచ్చును. ఈ లోపుగా నతని యుపనయనము లేదా? కిరీటి - ఏమోయి శాస్త్రి పెండ్లి చేసికొందువా? శాస్త్రి కిగ్గుపచెను. అలాఁడు లేవ సరఁజాము

తెచ్చి వానిని ప్రదర్శించుచుండెను. కిరీటి పోయివానిని బరిశీలించెను. మూడేండ్లనుండి గ్రామములో నాడిన సినిమా నాటకములు సర్వము నందున్నవి. ఆటపస్తువులు రకరకములున్నవి. గోలీలు గోడీబిళ్ళలు టాయిమానులు రంగుకాగితములు రకరకాల వస్తువులు కలవు. కిరీటి వానిని బరిశీలించినంతసేపు శాస్త్ర వాని నతఁడు దొంగిలించుననియే యభిప్రాయపడెను.

కిరీటి - నా కెందుకోయి యివియన్నియు? నే నెందుకు కాఁజేసెదను? శాస్త్ర - మీరు దొంగలు. కిరీటి - మీ రనఁగా నెవ రెవరు? నేనును మీ నాన్నయునా? కుమా - వారి నాన్న దొరయే, మీరును నేనును దొంగలము. ధర్మా - అవునోయి. మీ రిద్దఱును దొంగలు. అతఁడు శశిరేఖను, నీవు శ్యామలను దొంగిలించితిరి. వారిద్దఱికోరిక మీరు వేసిన యెత్తులేనా? దానికి నాకుఁ బ్రాప్తిలేక యది పోయినది. కాని మా యరుంధతిని నేను దొరవలెఁ బెండ్లి యాడితిని. కిరీ - ఏమో నీ వేమి దొంగతనములు చేసితివో మా కేమి తెలియును? ఇదివరకుఁ జేయలే దనుకో! ఇంకఁ జేయ వని నమ్మక మేమున్నది? కాలము చెడ్డది. అది యెప్పుడేమి చేయించునో తెలియదు. 'పగయు కలదయేని పామున్న యింటిలో నున్న యట్ల కాదే' యన్నట్లే యుండవలయును. కాలమునమ్మి యెవఁడు నేమిటి యుండరాదు.

ధర్మారావు మొగములో నొక విషాదరేఖ తాండవించెను. దానినిఃజూచి కుమారస్వామి కిరీటు లిద్దఱును నొచ్చుకొనిరి.

కాచియు, రామచంద్రరావు కూతుండ్రును బొమ్మలుపెట్టుకొనిరి. గోడసంచులు గోడలకుఁ గొట్టిరి. బొమ్మలమధ్య నారింజ పండ్లు, దోసపండ్లు నలంకారములుగా నుంచిరి. పిల్లలందఱును వాని నెత్తుకొనిపోయి తినుచుండిరి. కాచికిఁ గోపమువచ్చి పిల్లలను గొట్టుచుండును. ఆ చిటుదెబ్బలకు వారు శవ్వదురేకాని యేడ్వరు.

సాతానిజియ్య రొకఁడు మిక్కిలి ముసలివాఁడు. ప్రతిదినము ప్రార్థన వచ్చును. అతనికిః జిత్రవిచిత్రములైన కీర్తనలు వచ్చును. ఈపిల్లలందఱును వానికీర్తనలు పట్టుకొని యవి పాడ మొదలుపెట్టిరి. ఆ జియ్యరుగొంతు మధ్యమస్వరములో నుచ్చస్థాయికి బోయి

యచ్చట మాధుర్యమును జూజవచ్చును. అతడు పాడుచుండగా వాయువీచికలు వాని సంగీతమున కొత్తిగిలుచుండును. కుమార స్వామికొడుగునకు గ్రామఫోనుపాటలన్నియు వచ్చును. 'కోరి భజింతును గోవిందున్ మది' 'నమస్తే మాప్రాణనాథ', 'ఆటలానుకోరా గోపాల' 'భలే మంచిచవుకబేరము' ఈపాటలతడు పాడుచును. రామేశ్వరశాస్త్రి యతడు వానిని బాదినపుడెల్ల యతని గొట్టుచుండును. అతడేడ్చును. చిన్న ధర్మారావునకు నాల్గవయేడు వచ్చినది. అతడు నచ్చీరానిమాటలతో నిని పాడుట, శాస్త్రి గొట్టుట. శ్యామల 'ఎందుకుఁ గొట్టితి' ననును.

శాస్త్రి- నాయిష్టము. శ్యామల- నీవుమాత్రము నీ యిష్టము వచ్చినపాటలు పాడవా? శాస్త్రి- నేను పాడుపాటలు నాయిష్టము వచ్చినవి కావు. మాయత్తగారు పాడినపాటలు పాడుదును. 'యామి హే కమిహ శరణమ్, సఖిజనవచనవంచితాహ' ఇది పిచ్చిపాటయా! శ్యామ- ఓరి! ధర్మా! నీవుకూడ బాబాయి పాడుపాటలే పాడుము. గిరికమ్మగారు పాడిన పాటలకు, నిజమే, వీనికిని చాల భేద మున్నది. శాస్త్రి- ఈ పాటలు పాడి వీడు పాడయిపోవుచున్నాడు. చెడిపోయిన తరువాత మఱిల బాగుపడుటకు మార్గము లున్నవా!

కుమారస్వామి యింతసేపును మాటాడ కూరకుండును. అపుడు పెద్దనవ్వు నవ్వి 'ఆపాటలుపాడినచో నెందుకుఁ జెడిపోవును' అని ప్రశ్న వేయును. శాస్త్రి సమాధానము చెప్పలేక తలవంచుకొని చదువుకొనుట యారంభించును.

కుమార- శ్యామలా! శాస్త్రి భగవంతుడు రక్షించి బ్రతికి బట్టకట్టవలయునుగాని మఱిల ధర్మారావుగారియంతనాఁడగును. కీర్తన యనఁగా మంచి భావ ముండలయును. తద్భావానుగుణమయిన శబ్దములు రాగము నుండవలయును. ఈబజారు కీర్తనలయందు భావము లేదు, శబ్దము లేదు. భావానుగుణమైన రాగము లేదు. ఈ కీర్తనలుపాడినకొలఁది వినినకొలఁది శ్రోతలమనస్సులు దుష్టసంగీతమున కలవాటుపడి చెడ్డసంస్కారమునే పొందును; నాయనా! శాస్త్రి 'ధర్మ' యీసారి యీ కీర్తనలు పాడెనా చావఁ జిగుకఁగొట్టుము. శ్యామ- అయినచో నెంటు నీట్లేట్లు దాచి యవి పాడించినచో నెట్లు?

వానిని దీసికొనిపోయి యున్నవేయిదు. శాస్త్రీ- అమ్మనచో నిం
కొకరు పాడించుకొందురు. వారిపిల్లలు మాత్రము పాడయిపోరా! అవి
తగులబెట్టవలయును. కుమా- బ్రద్దలు కొట్టరాదా? బ్రద్దలుకొట్టినచో
వానినిండి పుట్టినధ్వనికూడ నీ కిష్టములేను కాబోలు! శాస్త్రీ-
తగులబెట్టినచో నవి బుసబుసలాడును; చూచుటకుఁ జక్కఁగా
నుండును. శ్యామల- అస లిటువంటిపిల్లలు పుట్టఁకూడరు. కుమా-
మనము వలదనినను నిట్టి వారెక్కడనో యొకచోడ నూటికి గోటి
కొకఁడు పుట్టుచునే యుండును. ఇది మనసంప్రదాయములలోని
యుత్కృష్టత. దానిని నీ నెంతయైనఁ బెల్లగించివేయుము. అది
మఱలఁ జివుర్చుచునే యుండును. అల్పశక్తిమంతమైన సృష్టి చని
పోయినట్లు శక్తిమంతమైన సృష్టి చనిపోదు. శక్తిమంతమైన సృష్టి
జననధురాపరిణతి కలది. సృష్టికిని దానికిని జాలదూరము లేదు.
అందుచే నది నాడను. పూర్తిగా నశించలేదు. ఎంతప్రయత్నము
నచట నిష్ఫలము.

సంక్రాంతిపండుగ యగువఱకు బాలకులకందఱకు ననేకములైన
చక్కని కీర్తనలు వచ్చినవి. వానినిండ భావము తొణికిసలాడు
చుండెను. ఆ భావము పరివాండ్ర యెదలకుఁ జక్కగా నదికి వారి
కొకగొప్పసంస్కారము కలిగెను. బొమ్మలు పెట్టినరీతి చూచి వారి
కన్నులకు వర్ణసామరస్యము పరిచితమయ్యెను. సంగీతము చక్కని
దలనాటయ్యెను. ఆ ముసలి జిమ్మరు చనిపోయినచో నీ సంస్కార
మే మగునో?

ధర్మారావు బంధువు లందఱికి నూత్నవస్త్రములు పెట్టి
పంపించెను. కిరీటిని బంపించుచు 'నూర్యపతిని రమ్మని వ్రాసితిని.
అతఁడు రాలేదు. రాఘవరావు మఱల జైలులోననే యున్నాఁ
డాయెను' అనెను.

కిరీ- అతని బ్రదుకంతయుఁ జెఱసాలయే యయిపోయెను.
ధర్మా- మన బ్రదుకు మాత్రముఁ జెఱసాల కాదా? అతనిబ్రతుకుఁ
జెఱసాలలోఁ జెఱసాల. నాటకములో నంత కర్నాటకము. కిరీ-
మఱల నేనుయినఁ బ్రయత్నము చేయరాదా. ధర్మా- వదినె నెఱుఁ
గుదువు కదా! ఆమెయెడల నవజ్ఞచేయుటయేగాక మఱల నట్టి

ప్రయత్నమువలన సుఖమా శోభమా? నది కెన్నిసార్లు నీరెక్కినను సొగసేకాని, జీవితమున కొక్కసారి యెక్కుటయే శోభ. కిరీ - నదికి నీరు సహజముగా మఱల మఱల నెక్కును. చెఱువునకుఁ బ్రాతఃనీరు పోగా మనమే క్రొత్తనీరు పెట్టుచుము. ధర్మా - నీవేగా యీ మాటలు మాటాడవలసిది! కిరీ - అన్నా! నాకును నీకును భేదమున్నది. మరుష్యులప్రకృతులలో భేదము లుండును. శ్రీరామ చంద్రుని ప్రకృతి వేఱు; కృష్ణభగవానుని ప్రకృతి వేఱు. రామ చంద్రుఁడు పురుషోత్తముఁడు. ఆయనకు నాత్మమందే కాక శరీరమునందును నేకత్వసిద్ధి యున్నది. కృష్ణదేవుఁడు ఆత్మలో నేకత్వసిద్ధి కలవాఁడు. శరీరమునందలి బహుభాత్య మాయనకు లెక్కలేదు. దాని నాయన పరిగఱిచఁడు. ధర్మా - పోలికలుమాత్రము గొప్పగా నేయున్నవి. కిరీ - అన్నా! పశుపతిని బండుగకుఁ బిలువ లేదేమి? ధర్మా - అతఁడు మనకన్న ధనవంతుఁడు. మన మతనిని బిలిచి పెట్టనక్కఱలేదు. అతఁడే మనకుఁ బెట్టవలయును. కిరీ - అందుకుఁగాదు. అతని కూతురు... ధర్మా - నాయనా! ఆసంగతి మనము తలపెట్టనే రాదు. కిరీ - ఎందుచేత? ఆమె నిన్నుఁ బ్రేమించుచున్నదటకదా! ధర్మా - ప్రేమించుట యేమిటి? ముక్కుపచ్చలారని యా పిల్ల కేమి తెలియును? అంత చిన్నవయసులోఁ బ్రేమ తెలియదు. కిరీ - చిన్నవయస్సెప్పుడు? ఆమె కిప్పుడు పదుమూడేండ్లు లేవా? మా శశి నన్ను ప్రేమించుట మొదలుపెట్టిన దా యీడుననే. ధర్మా - నేనసలు పెండ్లి చేసికొననుగదా! ఇంక విచారణ యెందుకు? ఆ ప్రస్తావన మానివేయుము. ఎప్పుడైన నుత్తరములు వ్రాయుచుండుము.

సంవత్సరాది పండుగ వచ్చెను. వేపచెట్లు తిలతండుల న్యాయమున భాసించెను. కోకిలలు మావిగున్నలలో దాగి కుహూ కుహూ యని కూయసాగెను. క్రొత్త వేపపూత, క్రొత్తమావిపూత-వీనివైఁ జెరలాడి తుమ్మెదలు జమ్మని రొదచేయుచు నలమెల్ల సంచరించెను. లేతమామిడి ముక్కలతోఁ గలిపిన వేపపూత పంచదారయుఁ జింత పండుపులుసుతో మిశ్రితమై సంవత్సరమునకుఁబలె జిహ్వాకును గ్రొత్త

రుచి తెచ్చెను. నూత్నవస్త్రశోభితులైన జనులు పునర్జన్మ మెత్తి నట్లే ప్రకాశించిరి.

ఆనాఁడు ధర్మారావున కొక యుత్తరము వచ్చెను. అది పశు పతి వ్రాసెను: “నీవు వెంటనేయొకసారి రావలయును. చాలనవసరము. తేలికనచో మన విద్వరమును విచారించవలసివచ్చును. ఉత్తరము చూచిననాఁడే రావలయును” అని యున్నది. అతని కీ యుత్తర మర్థము కాలేదు. అనేకవిధములుగా నూహించెను. ఏ యూహయు నిలువలేదు. వెడలుటయా, వెడల కుండుటయా? ఇద్దరును విచారించ వలసివచ్చుట యేమిటి? అయినను రెండు మూన్నాళ్ళలో పోవచ్చు నని యూహకుండెను. కుమారస్వామి యుత్తరముచూచి ‘కాదు. పోవ లయును. అరుంధతికి జబ్బుగా నున్నదేమో? లేనిచో నా వాక్యమున కర్థము లేదు’ అని తఱిమెను. ధర్మారావు ‘కుమార స్వామీ! ఆ పిల్లకును నాకును సంబంధము లేదు. నేను మఱల వివాహము చేసికొను నీ కీ నృధా వ్యామోహ మెందుకు’ అని తన దారిని దాఁ బోయెను.

నాఁటిసాయంకాలమున ధర్మారావు దేవాలయమునకుఁ బోయెను. నాగేశ్వరస్వామియాలయమున కేగి స్వామిని ధ్యానించు చుండెను. ‘ప్రభూ! మనస్సు వక్రమైనది. శరీరము దుఃఖభూయిష్ట మైనది. ఈరెండును గలసి నునిసి నెంతయైనను జేయును. తీయరాని దారులు తీయించును. నీదయవలన ధనాదులు లేవన్న దిగులుపోయి నది. ఏదో కాలము గడచుచున్నది. కాని యీప్రేమయుఁ గామ మును నన్నుఁ బర్యవేక్షించి బోవునట్లు లేవు. మనోనియమమున కెంత యధికార ముండవలయును? వ్రాసిపెట్టినదానిని కాదనుట కాదుకాని నన్ను నీయధీనునిగా స్వీకరింపుము. పాలముంతువో, నీటముంతువో!’ మఱునాఁడురాత్రి శాస్త్రీదీపమువద్దఁగూర్చుండిచదువుకొనుచుండెను. దీపమువద్దఁ గూర్చుండి చదువుట కతఁ డది మొదలు. నాంచారమ్మ. ‘ధర్మీ! నీకొడుకు చదువుకొను పన్నాఁడురా! లోకములో నేదో వింత జరుగబోవుచున్నది’ యనెను. శాస్త్రీ—ఏమి వింత జరుగును? ధర్మారావు ‘జరుగవలసిన వన్నియు నిదివఱకే జరిగెను.’ అని కుమారుని వద్దకుఁ బోయి ‘నాయనా! ఏమి విశేషములు? ఎన్నఁడును లేనిది

యినాఁడు చదువుచుంటి వెందులకు' అని యడిగెను. శాస్త్రి సిగ్గు పడి యూరకుండెను. తండ్రి బుజ్జగించి మఱల నడిగెను. శాస్త్రి— రాత్రి మాయమ్మ కలలోఁ గనిపించి 'నాయనా! ప్రతిదినము రాత్రు లందుఁ జదువుకొనవలయును. అల్లరిచిల్లరిగాఁ దిరుగకుము' అనినది.

ధర్మారావు కనులలో నీరు నిలచెను. కుఱ్ఱవాఁడు చూచుచు నని యతఁడు మొగ మటు త్రిప్పుకొనెను. నాంచారమ్మ 'నాయనా! రాత్రి యమ్మ కనుబడినదా? ఇంక నేమైనఁ జెప్పినదా?' యనెను. శాస్త్రి—ఇంకను జెప్పినది. తాను మఱల బ్రతికివచ్చునట. నాంచారమ్మ 'అయ్యో! నాయనా! ఇంక నేమి బ్రతికివచ్చుట? నీ కాగీత తలఁగిపోయి చాలరోజు లయినది'. యని కన్నీరు పెట్టుకొనెను. శాస్త్రి—నాన్న మఱలఁ బెండ్లిచేసికొనినచో నమ్మ బ్రదికివచ్చినట్లే కదా! నాంచా—సవతితల్లి యొకతల్లికాదు. జీలకఱ్ఱకఱ్ఱకాదు. అయి సను నాన్న పెండ్లి చేసికొనునట్లు లేదు అంతభాగ్యము కూడనా? నే నెన్నిసార్లు జెప్పితిని. 'నాయనా! మేమింక శాశ్వతమా? మాయూరు మేము వెళ్ళెదము. పిల్లవానికి మెతుకులు వండిపెట్టు వారలు లేకురా' యని యెన్ని చెప్పినను వినుట లేదు. 'రెండవ పెండ్లి చేసికొన' ననెను. శివునివంటివాఁడు రెండవ పెండ్లి యాడెను. దక్షునిసూతురు సతీదేవి దక్షయజ్ఞమున దగ్ధురాలు కాఁగా హిమవంతుని సూతును పార్వతీదేవిని పెండ్లాడెను. ధర్మా- ఆరోజు లేమో కడచిపోయెను. మఱలఁ బెండ్లి చేసుకొనుట సుఖ హేతువు కాదు. ముసలివారికిఁ బెండ్లియెందుకు? రాజే— నీవు ముసలి వాడవు రా? ముప్పదియాతేండ్లకే ముసలివాడ వైనావా, యేమి? ధర్మా— ఇంకను రెండేండ్లు తక్కువ చెప్పు. రాజే— సరే. ముప్పది యెనిమిది, ముసలివాడవా? ధర్మా— నే నింకఁ బదునేనేండ్లలో ముసలి నగుదును. ఇప్పుడు పదునూడేండ్లపిల్లను జేసికొన్నచో దాని నడివయస్సువేళకు నాకు వార్ధక్యము వచ్చును. అప్పుడు చూడుము. రాజే— ఆ పిల్లకుఁ దనయీడువాడే దొరుకును. వాని కాయుర్దాయము చాలక యతఁడవుడు చనిపోవును. అప్పుడు నామెకు నడివయస్సే. దాని కేమి సమాధానము చెప్పెదవు? ధర్మా— ఆమె యప్పుడు మఱల వివాహమాడును. రాజే— ఛీ ఛీ!— సరే. దానికే

యొప్పుకొండము. అట్లయినచో నీమెయు వివాహ మాడవచ్చును. ధర్మా- స్త్రీ మఱల వివాహమాడుటకు మనవా రొప్పుకొనరుగదా! రాజే- పడుచువాని భార్య విధయైనచో నొప్పుకొని, ముసలివాని భార్యయైనచో నొప్పుకొనరా? ధర్మా- పడుచువాఁడు చనిపోవుట చాలా శుభము. అది యీ కాలమున నింతవిపరీతముగా నున్నది కాని పూర్వము మనదేశములో నింతలేదు. రాజే- అటువదియేండ్లకే ముసలివాఁ డగుటయు నీ కాలముననే మనదేశమున నున్నది కాని, పూర్వము లేదు. పూర్వ మెనుబది యేండ్లకుఁ దక్కువ బ్రతికిన వాఁడు లేనే లేడు. కాలవైపరీత్యము! ధర్మా-ప్రేమ సమానవయస్సు కలవారిమధ్యనే యుండును. పాతికయేండ్లు వ్యత్యాసముగల మామధ్య ప్రేమ యుండదు. నాంచా - విధవావివాహము చేసికొన్నచో బాగుగా నుండుననికదా! మొన్న నాయన యెవరో చెప్పినాఁడు. రాజే- అది నీవు చేసుకొందువుగానిలే. వాని కెందుకు? చేసికొన్న వారిని జూచుచునేయున్నాముకదా! - పై గా నెవరితోడను జెప్పు కొనుటకుఁగూడ వీలులేదు. దొంగకుఁ దేలుకుట్టినట్లు. నాంచా-నేను నవ్వుచు నన్నానుగాని ప్రేమ సమానవయస్సుగలవారి మధ్యనే యుండుననుట యబద్ధము. మీ బావ నాకన్నఁ బదియేండ్లు పెద్ద వారు. రాజే- నామీఁద నీకుఁ బ్రేమయున్నఁగదా యీ సాటువ. నాంచా-ప్రేమ లేక మి మ్మేమి చేయుచున్నాను? తిట్టిపోయు చున్నానా? ధర్మా - తిట్టినచో నది ప్రేమక్రిందనే లెక్కగదమ్మా? రాజే-ఒక్క తిట్టుటయే గాదు. కొట్టుటకూడ నంతియే. అక్క గారికి బోధించుము. నీవు చెప్ప నక్కఱలేదు. నాంచా-ఈమాటల కేమిగాని పశుపతి రమ్మని వ్రాసెనుగదా! పోయి రారాదా? ధర్మా- నీ కదియొక యాశ.

మఱునాఁడు పశుపతి తంతివార్తయిచ్చెను: 'వెంటనే బయలు దేలు. మా. అరుంధతి చాల జబ్బుగా నున్నది.'

ధర్మా-అరుంధతి జబ్బుగానున్నచో నేను పోయి యేమి చేయవలయును? నాంచా-ఏమి జబ్బో! పోయి చూచివచ్చినచోఁ ది ప్రేమ క్షుణ్ణి? స్నేహితుఁడవు కనుక రమ్మన్నాఁ డేమో!

ధర్మారావు వెళ్ళలేదు. మఱునాఁ డతఁడు కుమారస్వామి యింటికిఁ బోయెను. రామేశ్వరశాస్త్రి క్రొత్తగా నా నాఁ డింకొక క్రొత్తపటము పగులఁగొట్టెను. కుమారస్వామి 'మఱికొంచెము సాఁగితివి. సాఁగికూడ పటము లందుకొన లేవు. అందుకోలేనివాఁడ వూరకయుండవు వాని జోలి నీ కెందుకు?' అనెను. మొగము ముడుచుకొని కూర్చుండెను. ధర్మారావుపోయి యనా! అట్లు కూర్చుంటి వేమి' యనెను. కుమారస్వామి వచ్చి 'మావ్వురు గారూ, మీ అబ్బాయి మాయింటిలోని పటములకై పుట్టినాఁడు. నేఁ డింకొకటి బద్దలుకొట్టెను. ఒకచోటఁ గూర్చుండఁడు' అనెను. శ్యామల—మగపిల్లవాఁడు కూర్చుండునా? 'మగవాఁడు తిరుగక చెడెను, ఆఁడుది తిరిగి చెడ్డది' యన్నట్లు. కుమా—సొమ్ము, నీది కాదుకదా! ధర్మా—శ్యామలది కాకపోయిన నీదా? కుమా—మంగమ్మగారు తనయాస్తి నాకొసఁగినదికాని దీని కీయలేదు. ధర్మా—ఆపట మిట్లు తీసికొని రమ్ము; చూతము.

కుమారస్వామి తెచ్చెను. అది హంససందేశము. దమయంతి నలమహారాజునకు మఱల హంసను బంపుచుండెను. దమయంతి మోఁచేయి యొకబల్లమీఁద నాన్ని నిలుచుండెను. దాన్నిపై హంస యన్నది. ఆహంస చెప్పినకథను వినుచున్నదో, ఆ హంసతో మఱల తాను సందేశము చెప్పుచున్నదో?

ధర్మా—ఈపటమేకదా? ఇదియెనచో బద్దలుకొట్టవచ్చును. ఇటువంటి పటములు కొని ని న్నెవరు గోడలకుఁ గొట్టుమన్నారు? శ్యామల—నిజమేనండి రామేశ్వరశాస్త్రిగారికిఁ జెడ్డది యేదోమంచిది యేదో తెలియును. ఆతఁడు చెడ్డవస్తువు లేరియే పాడుచేయును. కుమా—మీరు ఆసరా దొరికినారుకదా! ఇక మఱియు వదలుచు. దానిని జెప్పనిండు. ఇది యెందుకు జెడ్డది? శ్యామ—చెడ్డవారుకొన్నా రుకనుక! ధర్మా—అందుకుఁ గాదు. శిల్పమునందును, గవిత్వమునందు ను వస్తుస్వరూపముగా యథాప్రాప్తముగాఁ జిత్రించరాదు. లోకము నందలి వస్తువు బహుదోషభూయిష్టముగానుండును. దానినుండి దోష మును దీసివేసి వానియుత్కృష్టస్వరూపమునే గ్రహించవలయును. దోషమునుబరిహరించుట కెందువిధములు: ఒకటిలోకమునందలియత్కృ

ప్రస్వరూపముననే గ్రహించుట. రెండవది: కొన్ని సమయములు, సంఘ
దాయములను సృష్టించి తదనుగుణముగా శిల్పమును జిత్రించుట.
మొదటిదానికన్న రెండవది యుత్కృష్టమైనది. పాశ్చాత్యుల
శిల్పము మొదటిమార్గము ననుసరించును. 'మైసల్ ఏంజెలో'
(Michelangelo) తన యొక గొప్ప చిత్రమును వ్రాయుటకు
లోకమంతయుఁ దిరిగి యనేకమయిన రూపవతులను జూచి, వారి
శరీరాద్యవయవములను జదివి వారియందలి సౌందర్య మంతయు
గ్రహించి తాను వ్రాయఁదలచుకొన్న చిత్రమునందు సంగ్రహించె
నని చెప్పుదురు. పాశ్చాత్యశిల్పులందఱు నిదే మాదిరి. వారి చిత్రము
లన్నింటికి మాతృక లుండును. భారతదేశశిల్ప మిట్లు కాదు. నేత్రము
తామరపూవువలె నున్నదని నియమముచేసికొని యొక దేవతా
మూర్తిని జిత్రించినచో వామనేత్రమును దామరపూవువలెనే చిత్రిం
చును. అట్లే తక్కినదంతయును. ఇట్లు చిత్రించుటచేత భారతదేశ
శిల్పిశిల్పము చక్షుర్విషయముకన్న నెక్కువ మనోవిషయ మగు
చున్నది. పాశ్చాత్యశిల్పమునందు మనము చూచు బొమ్మ గొప్ప
సౌందర్యము కలిగియుండును. అది మన నేత్రానందకరము. మన
మనుభవించు నానందము నేత్రగతమనోవిషయము. భారతశిల్పము
నందలి చిత్రము పూర్తిగా మనోవిషయము. దానిని గ్రహించుట
యందు నేత్రము సాధనముమాత్రమే. ఈ రెండు శిల్పముల భేద
మునం దిది యొక విశిష్టవిషయము. తక్కినభేదములు చాలఁ గలవు.
ఎన్ని చూచినను భారతశిల్పముయొక్క యుత్కృష్టత యవివాదాంశ
శము. రవివర్మ శిల్పము పాశ్చాత్యమార్గము నాశ్రయించును.
అందులోఁ గూడఁ జాలతక్కువ రకముది. దమయంతి రాచకూతురు.
ఆమెను నలునివంటి సుందరుఁడు పెండ్లి యాడెను. నలుఁ డామెను
వలచెను. అందుచే నామెకూడ మహాసౌందర్యవతియై యుండును.
అంతియేకాక యామె మహావతివ్రత. ఆమెమూర్తిని శిల్పి ధ్యనించి
యొక విశిష్టమైన సృష్టిచేయవలయును. కాని సిల్పమునందీపాశ్చాత్య
మార్గానయాయులు పాశ్చాత్యులవలె బహుసుందరాఁగులనైనఁ
2. రీశీలిఁచక వరికి లభించిన యొకస్త్రీని మాతృక (Model) గాఁ
దీసికొని దానిబొమ్మగీసి దానినే చంద్రవతి, దానినే దమయంతిగాఁ

బ్రదర్నింతురు. ఇట్టి చిత్రములు వ్యాప్తిపొందుటచేత లోకమున జరుగు
మార్గసంప్రదాయములు, బూర్గులసోపునకు, స్త్రీయభ్యాస
తత్త్వముయొక్క జ్ఞానము లేక చెడిపోవుచున్నాడు. పైగా వీని
యందు సౌందర్యజ్ఞానమును గలుగుట లేదు. మనస్సును స్పృశిం
చుటలేదుకదా సేత్రముయొక్క నైశిత్యమును కూడ దానియందు.
అందుచేత నీ రవివర్గము వత్తి యుపాసకులము శిల్ప మనకు
బరిగ్రాహ్యము కాదు. ఇప్పటి యీ గ్రామభోమస్థైర్యసంగీతమువలెనే
యిట్టి బొమ్మలును మరదేశమునందలి జ్ఞానమునకు వేరువుర్పు లగు
చున్నవి.

చవితినాడు మఱియొక దంతివార్త వచ్చెను. 'అరుంధతి బ్రతుకు
నట్లు లేదు. ఒకసారి నిన్ను జూడవలెననుచున్నది. రమ్మ' ఈ తంతి
వచ్చినపుడు ధర్మారా వింటివద్ద లేడు. నాంచారమ్మగా రెవరి
చేతనో చదివించి దానితత్త్వమంతయు గ్రహించినది. ధర్మారా
వింటికి రాగానే యది చూపించి 'నేడైన దప్పక వెళ్ళెనవా?
ఇప్పుడైన సంగతి తెలిసినదా? ఆ పిల్ల నిన్నే ప్రేమించినదికాబోలు!
ఇట్టిసంగతి నే నెఱుంగను. ఏనో కథయొకటి యున్నది. పోయి
యా యమ్మాయి నొకసారి చూచి రమ్మ. దానివలన నీ యేకపత్ని
వ్రతమున కేమి భంగము వాటిల్లును? నీ వింత జాతిగుండెవాడ
వేరురా! ఎంత జాతిగుండెవాడ వచుకొన్నాను?' అని సాదించెను.
ధర్మారావు వినివి 'యివ్వేళ చవితినయించితి కాదు. తేపు పంచను.
తేపు పోయెనను' అని యెచటికో పోయెను. రాజేశ్వరుడుగారు
'వానికిని బోయి చూడవలయు ననియే యున్నది, కాని యా భార్య
జ్ఞాపకము వచ్చుచున్నది. నిజమే, అది భూలోక దేవత. దానినిమఱచి
పోవుట యెట్లు?' అనెను.

రాత్రి యెనిమిది గడియల పొద్దుపోయి చంద్రుడు వెన్నెలలే
కాసెను. ఆ వెన్నెలలో నే మున్నదోకాని యది ధర్మారావునకుఁజల్లన
యనిపించెను. ఏడాదిపైన నేడునెలలు కడచినవి. ఇంతవఱ కతనికి
వెన్నెలలు సుఖదాయకము కాలేదు. ఈనాటి వానిచల్లదన మతని
కాశ్చర్యము కలిగించెను. తనయాశ్రమములోఁ దిరుగుచున్న హిమ
వంతునిసూతునందు బద్ధమనఁకుండై శివుడు హేతువునువెదకిప్రత్యా

లీడపాదుడైన మన్మథుని నొకమూలఁ జూచినానిని భస్మీకరించెను. ధర్మారావు తనకువెన్నెలలు చల్లఁగానుండుటకు హేతువును వెదకి చిన్న యరుంధతిని గనుఁగొనెను. తనమనస్సు చిన్నయరుంధతిమీఁదలగ్న మగుటకీ వెన్నెలలు హేతువులైనచో నతఁడు నీ వెన్నెలలనుదగులఁబెట్టి యుండువాఁడేమో? శివునకుఁ గారణము ప్రేయోవిషయముకాదు, ధర్మారావునకుఁ గారణము ప్రేయోవిషయము. శివుఁడు తనమనస్సు పార్వతియందులగ్నమగుటకు మన్మథుఁడు కారణమనిగ్రహించివానిని భస్మీకరించెనుగాని తనమనస్సునందు మన్మథుఁడుజన్మించుటకుఁ బార్వతి హేతువని తలఁచి యామె నేమియుఁ జేయలేదు. ఎట్లయినను స్త్రీమూర్తి పవిత్రమైనదియు, బరీక్షింపవలసినదియు. ధర్మారా వందుచేతఁ దన మనస్సున నిలిచిన యరుంధతివంకఁ బేలవోయి చూచెను. తానే యామెకు లొంగిపోయినట్లు తలఁచెను. “వివేక భ్రష్టానాం భవతి వినిపాత శ్శతవిధః” అన్నట్లు మనస్సు లొంగిన దన్నసంగతి తెలిసికొన్న మఱునిముసముననే యా లొంగిపోవుట లోని మిక్కిలితనమును దెలిసెను. అతఁడు చూచుచుండఁగనే సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరస్వామి రెండుతలలతో వచ్చి యతనియెదుట సాక్షాత్కరించెను. ధర్మారావు లేచినిలుచుండి నమస్కారముచేసి ప్రదక్షిణముచేసి మఱల సాక్షాంగవినతుఁడయ్యెను. “ప్రభూ! నశించి పోయిన నీ మూర్తి మఱల నాకు గోచరించుచున్నది. నేను మూలతః నాశమైతి ననుకొంటిని. ఇందులో నా కేదియో కొంత మిగుల్చుచున్నావు. భవదాజ్ఞావర్తిని నీబంటును నీవు శాసించు కొనవచ్చును.”

పంచమినాఁటిసాయంకాలమున ధర్మారావుచూచిన యరుంధతి పాలిపోయి నెత్తురులేక శల్యములుమాత్రము మిగిలి యేకువలె మంచ మున కత్తుకొని యున్నది. ఆమెకన్నులుమాత్రము జ్యోతిస్సులవలె నుండెను. కాని గుంటలుపడియుండెను. చెక్కిళ్ళు లోనికిఁ దోసికొని పోయెను. ఒక్కసుగుణము. నెమరుకణతలు లోనికిఁ దోసికొనిపోలేదు. అందఱుచు దానినిజూచి యాశలు వదలుకొనలేదు.

పశుపతి యేవుయు మాట్లాడలేదు. అననూయ ధర్మారావు వంకనే చూచుచుండెను. అననూయతల్లి ధర్మారావుచు జూచి

‘నాయనా! నీవు ప్రతిరోజును వత్తువనియే యనుకొనుచున్నాము. ఈ పిల్ల నీ భార్య. దీనిని నీవు కాకపోయినచో నెవరు బ్రతికించగలరు? వైద్యు లెవరుచు దీనివ్యాధి గుర్తించలేకపోయినారు. నీవు వచ్చి నావు; మా బాధ్యత వదలినది’ అనెను.

అన—ఉత్తరమువేసి యైదుదినము లైనది. ఇంకా ఆకును గాలే దేమి? పశు—తంతు లిచ్చితివి. అందలేదా? ధర్మా—ఎందు కందలేదు. మీపిల్లకు జబ్బుగానున్నచో నేను వచ్చి యేమి చేయుదును. ఊరకే చూచుటయేకదా యని గాలేదు. అన—నాయనా! ఇది జబ్బు కాదని మాయచుమానము. అనుమాన మేమిటి? ఇది వ్యాధి కాదు ఆఱునెలలక్రింద నొక సంబంధము కుదిర్చినాము. అరుంధతి నిన్నుఁదక్క మఱొకనిని జేసికొన నన్నది. అదే మొదలు వ్యాధి మొదలుపెట్టుటకు. లగ్నము పెట్టుకొనుటకు వారు వచ్చిరి. ఈమె ఆనాఁడు డోకుకొన్నది. జ్వరము ముంచుకొని వచ్చినది. ఎట్లయినను దప్పదుకదా యని లగ్నము మాఘమాసమునాఁటికిఁ బెట్టినారు. ఇది ఆజబ్బుజబ్బు అట్లే వృద్ధిపొంది లగ్నమునాఁటికి మంచములోనుండి లేవలేనిస్థితిలోనికి వచ్చినది. ఆ సంబంధమువారు వచ్చి చూచిరి. ఆనాఁడు మంచములోఁ బరుండి యిది యావచ్చిన మామ గారితో ‘నేను చచ్చియైన పోయెదనుగాని, మీ యబ్బాయిని బెండ్లి యాడను. నాభర్త ధర్మారావుగారు. ఆయన వచ్చి నన్ను వివాహము చేసికొనునా, చేసికొనును చేసికొనఁడు! సరే! మీ కీ దురాశ యెందుకు?’ అన్నది. ఆయన యీవర్తమాన మదివఱకే విన్నవాఁడు కావున దీనిమాటలతో మనసు విఱిగి లేచిపోయెను. అది మొదలు రోజురోజుకు నిది శుష్కించి పోయిపోయి యీనాఁటి కిట్లయినది. క్రమక్రమముగా మీ బావగారుకూడ దానియిష్టము వచ్చినట్లే చేయుట కంగీకరించినారు. నాయనా! ఇంక నీవు వచ్చితివి. చూచి తివికదా యెట్లున్నదో? అది యింక బ్రతుకునని నమ్మకము లేదు. నీ యదృష్టమువలన నేమైన బ్రదుకునేమో తెలియదు. నాతల్లిని నీవు బ్రతికించుకొనఁగలవేని బ్రతికించుకొనుము అని యామె వల వల నేడ్చెను.

ప్రొద్దుకుంగు ననగా బశుపతి ధర్మారావులు తొంటకుఁ జనిరి. ఇద్దఱును మాటాడకుండ నడచిరి. తొంటలో నొకచోట నాసీచు లయిరి. కొంతసేపటికిఁ బశుపతి ధర్మారావుచేతులు పూసి 'ధర్మ! నన్ను తీమించవలయును' అనెను. పశుపతికనుల వెంట జలదానీరు స్రవించెను. ధర్మారావు పెద్దనిట్టూర్పు విడిచెను. పశు- నేను నీ మొదలఁ జాల ద్రోహము చేసితిని. నీ సద్గుణము లన్నియు నే నెఱిగికూడ నిట్లు చేసినందులకు నాకుఁ జాల చింతగా నున్నది. మీయిద్దఱిమధ్య నున్న వయసు తారతమ్యముమాత్రమే చూచితిని గాని, తక్కిన మహావిషయములు చూడలేకపోతిని. అధునాతన ప్రపంచ భావములచేత మోసగించఁబడినాను. ప్రేమకు వయో భేదము ప్రధానమైనది కాదు. ధనము, సద్గుణములు, సౌందర్యము, కులము, విద్య, వయస్సు మొదలయిన వెన్నియో దానికి హేతు వులు. అందులో నొకటియైన వయస్సునకు నవసరమైన ప్రాధాన్య మిచ్చి నేను లోకముతోపాటు వంచింపఁ బడినాను. ఇది నాయొక్క సిద్ధి తప్ప కాదు. మన చెలిమినైనఁ దలఁచక చేను మిక్కిలి స్వార్థ పరుడనైతిని. ఇంతకు నదృష్టవంతుడను కనుక సరిపోయినది. లేనిచో నారి సంబంధమే చేసినచో నీపిల్ల యేమయి యుండును? దాని జీవిత మంతయు దుఃఖభూయిష్ట మైయుండును. ఇప్పుడు మాత్ర మేమయినది? అప్పుడయినచో నెట్లోయొకట్లు బ్రతికినైన నుండెడిది. ఇప్పు డాయాశయు నంతరించినది. ఇది యింక బ్రదుకునా? నిన్నుఁ బెండ్లియాడునా? నేను, నన్ను నేను ద్రోహముచేసికొంటిని; నిన్ను ద్రోహము చేసితిని; కూతుఁ జంపుకొంటిని; చేతులారఁ జేసి కొన్న యీ మహాఘమునుండి న న్నెవరు రక్షింతురు? అయ్యో!' అని పశుపతి కనులపైఁ జేతు లుంచుకొని యూరక దుఃఖించ నారంభించెను. ధర్మారావు 'ఆమె కేమియు భయములేదు. మఱలఁ జక్కఁగా నారోగ్యవతి యగును. దుఃఖపడకుము' అనెను. పశుపతి ధర్మారావు నెఱుఁగును. అతఁ డా మాట యనినంతనే పశుపతి కన్నులలో నాశాంకూరములు శోఁచెను? 'ఏమి! నిజముగా బ్రదుకునా? బ్రదుకునా? నిజమే చెప్పుచుంటివికదా? నీవా క్కమోఘ ముగా జరుగును. నిజము చెప్పుము, నిజము చెప్పుము. న న్నోదా

ర్చుటకుఁ గాదుకదా యిట్లచుట!’ అని మఱలఁ బ్రశ్నవేసెను. ధర్మారావు ‘కాదు. నిజమే చెప్పితిని’ అనెను. మావికొమ్మలలోని కోకిల కుహూ యనెను. అందఱు నరుంధతి బ్రదుక దనుకొనుచుండిరి. ఆమె మందు పుచ్చుకొనదు. బలవంతముమీఁద నిచ్చుచుండిరి. ధర్మారావు పశుపతులు తోఁటకుఁ బోయినపుడు తల్లి యరుంధతిని మందు పుచ్చుకొమ్మనెను. ఆమె నేను పుచ్చుకోననెను. ముత్తవతల్లి ‘ఏమే నీ కోరినయాయన వచ్చెనుగదా! ఇంకఁ బుచ్చుకొమ్ము’ అనెను. అరుంధతి పుచ్చుకోలేదు. అందఱిని నచటినుండి పంపించి తల్లి కుమార్తెను బుజ్జగించి ‘తల్లీ! మండు పుచ్చుకో అమ్మా! తేకపోయినచో నీ మనసులో నున్న దేమో చెప్పుము’ అని బతిమాలి యడిగెను. తల్లి బతిమాలఁగా జిన్నయరుంధతి ‘ఆయన వచ్చినాఁడు సరే! నన్ను బెండ్లియాడుట కొప్పకొనునో యొప్పకొనఁడో’ అనెను. అనసూయ ‘నే నొప్పించెదనుగదా’ యనెను. మఱల మందీయఁబోయెను. ఆమె మఱల నిరాకరించెను. ఇంక లాభము లేదనుకొని యనసూయపోయి యరుంధతియనుమానము తనపిన తల్లితోఁ జెప్పెను. ఆమె వచ్చి మరుమరాలితో ‘ఏమోనమ్మా! నిన్నుఁ బెండ్లియాడుటకు నొప్పకొనఁడేమో? చేదు మ్రింగు మనుచుంటి మాయెచు. నలువదియేండ్ల పసివాఁడు. లక్షాధికారి. ఏ మూలనుండి చూచినను సంబంధములమీఁద సంబంధములు వచ్చుచున్నవి. వేయిన్నూటపదాఱు లిత్తుమనుచున్నారు. నిన్నిచ్చి మీనాయన పెండ్లి చేయుదు ననఁగా నొప్పకొనకపోవచ్చును’ అని యాక్షేపముగా మాట్లాడెను. అరుంధతి యేడ్వ నారంభించెను.

అనసూయ తనపినతల్లిని బదితిట్టి కూతుతో ‘అమ్మా! అమ్మమ్మ నవ్వుచు నన్నది. నీవు ప్రతిదానికి నిట్లయినచో నెట్లు’ అని సముదాయించుకొనెను.

అనసూయ పినతల్లిపేరు సుబ్బమ్మగారు. ఆమె రాత్రి భోజనము చేయునపుడు ధర్మారావుతో ‘నాయనా! నీ పూరకే చూచి పోవుటకుమాత్రమే వచ్చితివా? మా పిల్లను బెండ్లియాడుటకు వచ్చితివా?’ యనెను. ధర్మారావు మాటాడలేదు. ఆమె మఱల ‘నాయనా! నీవు పెండ్లిచేపికొందు నని చెప్పినగాని, పిల్ల మందుత్రాగు

నట్లు లేను. దాని కది దిగులుగా నున్నది' యనెను. ధర్మారావు మాటాడలేదు. భోజనము లయినవి.

చావడిలోఁ గూర్చుండి పశుసతి ధర్మారావులు తాంబూలము వేసికొనుచుండిరి. అనసూయ వచ్చి 'నాయనా! మే మెవ్వరమున్నను మందు పుచ్చుకొనుట లేదు. నీవు వచ్చి చెప్పుము. ఏమయినను నేమో? మందు కడుపులోనికిఁ బోయినచో బ్రతుకు నేమో యని మాయాశ'యనెను. పశుసతి పోయి రమ్మనెను. ధర్మారావు వందఱి నటనండి వెడలిపోమ్మని తాను పోయి యరుంధతికి మందిచ్చెను. ఆమె నిరాకరించెను. అతని కేమి చేయుటకును దోచలేదు. ఎవరికిని దోచలేదు.

ఆ రాత్రి వేసఁగి యగుటచేత నందఱును వాకిట మంచములు వేసికొని నిద్రించుచుంటిరి. రాత్రి రెండఱములు దాఁటెను. ఒక్కొక్కప్పుడు చీకటులలోఁగూడ సౌందర్యము కనిపించును. సౌందర్యమనునది మనోవికారము. మనస్సు శతథా మాయావృతము. మనః ప్రపంచమున మాయ యెట్టిదో యీ దృశ్యమానప్రపంచమున నంధకార ముట్టిది. అజ్ఞానకల్పితవస్తువులందు మనస్సునకు భ్రాంతి యెక్కువ. అట్లే నేత్రములకును దృశ్యాదృశ్యవస్తువులయందు సౌందర్యభావ మెక్కువ. సుష్యక్తమైనది ధర్మము. అది యింద్రియతీతమైన బుద్ధివిషయము. అవ్యక్తమైనది సౌందర్యము, మాధుర్యము మొదలయినవి. ఇవి యింద్రియవిషయములు. మనోవిషయము- 'అవ్యక్తమధురధ్వని' 'కలస్వనము' మొదలయిన ప్రయోగముల కిదియే స్థితిస్థానము. అధర్మబుద్ధికి, ననాత్మదర్శికి, నవ్యక్తవస్తుతత్త్వమునకు నజ్ఞానవిషయము, దుఃఖము, చీకటి మొదలయినవి హృదయాభిరామములుగ నుండును. సత్పదార్థము ధర్మము నవి నిత్యములా, కల్పితములా? కల్పితము లని యథేచ్ఛావాదులవాదన. రసపర్యవసాయులయిన సర్వవస్తువులకునుబలెనే దుఃఖాంధకారాదులకును భారతశిల్పమున స్థానము కలదు. కాని భావమాత్రములయిన వానియందు భారతవర్ష కావ్యప్రపంచమున స్థితి లేదు. పాశ్చాత్యులలోఁ గొందఱు దుఃఖము నాశ్రయించి కవితామార్గమునఁ జనినవారు కలరు. పేక్స్పియరు తన నాటకములయందు ప్రపంచక

మంతయు దుఃఖపర్యవసాయియనియేచూపెనుగాని తద్గతాత్మనిశ్చయమును జూడలేదు. ఈ తత్త్వదర్శిత లేదుకనకనే పాశ్చాత్యులశిల్పమందు విషాదాంతనాటకముల కంత ప్రాముఖ్య మబ్బినది. వారి సుఖాంతనాటకములు హాస్యరసప్రామాఖ్యములైనవి. ఇండియాను భవమందు సౌఖ్యము పర్యవసానము. హృదయాత్మాములయందు నానందము పర్యవసానము. అందుచేత లోను భవము నందు సౌఖ్యానందములు పర్యవసానములు. ఇది తెలిసినవాఁడు తత్త్వదర్శి. ఇది దేనియందు నిక్షేపింపఁబడినదో ఆశిల్ప ముత్కృష్టము. ఆ దూరము సోవువఱకు మధ్యేమార్గముననున్న సర్వవస్తువులును సాధనములుగాఁ బరిగ్రహ్యములు. చీకటులుకూడ దదుపకరణములు గావున సౌఖ్యదాయకములు. ధర్మారావు వచ్చిన చీకటులను గుఱించి యిట్లూహించుకొనుచు నిదురపట్టక మేల్కొనియేయుండెను. గాలి యప్పుడే నెమ్మదిగాఁ జల్లన దిరుగుచుండెను. ఆ చిఱుచలికిఁ బై నున్న ఖద్దరు త్తరీయము మురికయైనది. అతఁడు కనులు మూసికొనియుండెను. చిఱుచలి కింత బెదరుట యేలయని కావలయు స్పర్శాధిదేవత యతనిని మెల్లఁగాఁ దాఁకినది. అతని యెడలు పులకరించినది. ఈ స్పర్శ యెక్కడిది ? ఇది యెన్నాళ్ళకిందటి స్పర్శ ? ఇది యెట్లు పునరుజ్జీవితమైనది ? ఓహో ! ఇది యేమి యనుభవము ?

“వినిశ్చేతుర శక్యో న సుఖమితివా దుఃఖమితివా
విబోధో నిద్రావా కిము విషవిసర్పః కిము మదః
తవ స్పర్శేస్పర్శే మమ హి పరిమూఢేంద్రియగణో
వికార శ్చైతన్యం భ్రమయతి సమున్మాదయతి చ.”

ఈ రీతిగా నొకనాఁ డనుకొన్నదియ, ఇప్పుడు

“ఆలిమ్మ న్నమృతమయై రివ ప్రలేపై
రంతర్వా బహిరపివా శరీరధాతుక్
సంస్పర్శ పునరపి జీవయ న్న కస్మా
దానందా దపరవిధం తనోతి యోహమ్.”

ఈ రీతిగా నున్నదియ, నొక యనుభవము పొందిన ధర్మారావు శ్రీ రామచంద్రునకుఁ గలిగిన నిరాశ తనకుఁ గలుగకయుండఁగా నా స్పర్శహేతువైన కరమును గట్టిగాఁ బట్టుకొనెను.

అమాంసలమై పరిశుష్కమై యస్థిమాత్రపరిశేషమైన యాచేయి గ్రహించుటకుఁగూడ నమరనిదై యతఁడు కన్నులుఁదెఱచిచూచెను. చీకటిలో సన్ననిది, తూలిపోవుచున్నది, తనవద్ద నిలుచున్నది, చిన్న యరుంధతి గుర్తుపట్టఁబడెను. ఇంద్రియములు భిన్నములయ్యును దదను భూతిజ్ఞునందు భిన్నత్వ ముండదు. ఇప్పు డిది యేమి? నేత్రత్వ గింద్రియములీ రెంటి జ్ఞానమును రెండువిధములుగా నున్నది. నేత్రేంద్రియము చిన్నయరుంధతిని జెప్పుచున్నది. త్వగింద్రియము పూర్వపుఁ బదునాల్గు బదునేనేఁడల యొకవిచిత్రానుభూతిని దెలుపు చున్నది. ఆ యనుభూతికి నాయనుభూతిహేతువునకు నవినాభావ సంబంధము ధర్మారావు మనస్సులో నవ్యవహితముగా నున్నది. దానికి దీనికి నేమి సంబంధము? కన్ను కాఁన్నది మన సపు నను చున్నది.

నిమేషమాత్రకాలికమైన యీ యంతశ్చాలనము కుదించి ధర్మారావు మాటాడఁబోయెను. అరుంధతి వలదని వారించి యతనిని లెమ్మని సన్నచేసెను. ఇద్వరును గొంచెము రహస్యస్థలమునకుఁ బోయి మాటాడ నారంభించిరి. అరుంధతిని ధర్మారావు తనచేతు లలోఁ బసిపిల్లనువలెఁ బూనియుండెను. ఎందు కింతరాత్రివేళ వచ్చి తివి? లేవలేనిదాన వెట్లు లేచితివి? దారిలోఁ దూలిపడిపోయెద వనియైన లేదా? నీమూలమున నా కొకయప్రతిష్ఠ వచ్చినది. లోకము న నేమి మనుకొందురు? మందులమారివాఁ డనుకొందురు. పసిపిల్లవు. నలువదియేండ్ల నన్నుఁగాని వరించరాదా? అందులో నే నేమైన ధనవంతుఁడనా, సౌందర్య వంతుడనా? ఇప్పు డీ వచ్చుట యెందుకు? నన్నీ చాటుచోటికి నేల తెచ్చితివి? ఏమి చెప్పవలయునోచెప్పుము. నాచేతులు నీకుఁ గ్రుచ్చుకొనుట లేదుకదా !

అరుం-గ్రుచ్చుకొనుట లేదు. ధర్మా—ఎందు కింతరాత్రివేళ వచ్చి నన్ను లేపినది? అరుం—చనిపోయిన మీ భార్య మీకు జ్ఞాపకము లేదా?

ధర్మారావు కన్నులవెంట జలజల నీరు కారెను. అతని కన్నీరు చిన్నయరుంధతి చెక్కిళ్ళపైఁ బడి తడిసెను.

అరుం—ఆమె చనిపోయినప్పు డెట్లున్నది? ధర్మా-అవును, సరిగా నిల్లే యున్నది. నీయొడల నెంతమాంసము, కంఠ లున్నవో దానియొడలను నంతియే యున్నవి. అరుం - నే నెవరు? ధర్మా- నీ వెవరు?

అతని చేతులలో నున్న యరుంధతి తనతల అతని యెదుటొమ్ముపై నాన్చెను. అతనికిఁ దెలియకుండ నామె పరిశుష్కక పోలము చుంబించఁబడెను. అతని కతనిమీఁద జగుప్పగలిగెను. మొగమున భావకషణవిశ్రామహాసము గోచరించెను. అన్ని భావము లవి స్పష్టముగానే గోచరించెను. విస్పష్టముగాఁ దెలిసిన దొక్కఁడే. అది యామె మొగమునందలియుచ్ఛ్వాసవిశ్వాసములలోని జ్వరమువాసన. అతఁ డామె జ్వరవాసనాకటువై నవదన మాఘ్రాణించెను. ధర్మారావుహృదయములో నొక విచిత్రమైన పరిస్పందనము కలిగెను. ఆ యరుంధతియే యీ యరుంధతియా!!!

మఱునాఁడు, మూఁడననాఁడు, నాల్గవనాఁడు గడచెను. చిన్న యరుంధతికి నానాఁటి కారోగ్యము రోజునకుఁ బదిరోజులైనట్లు వృద్ధిపొందుచుండెను. శుక్లపక్ష చతుర్దశి వచ్చినది. ప్రతిరోజును ధర్మారావు పోదునని, అందఱు వలదని. అతఁడు మఱలఁ దిరిగివత్తునని, వారు తేఱు వెళ్ళుదువుగాని యెల్లుండి వెళ్ళుదువుగాని యనుచుండఁగనే చతుర్దశి వచ్చినది. పనునాల్గుకళలు నిండిన ద్విజరాజు వేదమూర్తివలె భాసించెను. చంద్రబింబము క్షీరసాగరప్రధానావర్తము, చంద్రకిరణవ్యాజసుధాసర్వతరంగజననహేతువు, ఆకాశమధ్యగతదివ్యసింహాసనాధ్యాసి, కువలయమిత్రుఁడు ధర్మము కల్పితము కాదు, నిత్యముని ప్రబలసాక్ష్యమిచ్చెను. సర్వశాస్త్రములు నాది హేతువు గాదు, తద్వికారవస్తువులచుగూర్చియే యుపన్యసించును. ఈ యా పదార్థములయందీ ధర్మమున్న దని యుపన్యసించును గాని, యా ధర్మ మేల యున్నదో శాస్త్రము చెప్పలేదు. ఆకాశమునం దా నైల్య మేల కనిపించుచున్నది? నాయువో. జ్యోతిస్సో యేదో యొకానొకతరంగసమితి ప్రసరించుటవలన నా నీలవర్ణ మేర్పడుచున్నది. దానిని శాస్త్రజ్ఞులైన సి. వి. రామన్ గారు కనిపెట్టిరి. దానికే 'రామన్ గారిసిద్ధాంత' మని పేరు వచ్చినది. ఆ రీతిగా

వట్టితరంగప్రసారమువలన నా నీలవర్ణ మేల యేర్పడవలయునన్న ప్రశ్న కామహనుభావుఁ డేమిచెప్పను? అట్టి తరంగప్రసరణమానైల్య మునకు హేతువనునది ధర్మము. ఆ శాస్త్రజ్ఞుఁ డా ధర్మముచు జూచెను. ఆయన డాడకముం దా ధర్మమున్నది. ఆధర్మము నిత్యమైనది. తన్నిత్యతాన ముండుట కాస్తిక్య మనిపేరు. చంద్రుఁడు, నక్షత్రములు, నాకాశము నీ సర్వము తద్ధర్మోపన్యాసమునే చేయుచున్నవి. తద్ధర్మనిత్యత్వమునే ఘోషించుచున్నవి. చంద్రుఁ డా రాత్రి యా ధర్మమునే చెప్పెను. మఱియు నింకొకఁడు చెప్పెను. ఆధర్మము శాస్త్రజ్ఞులు చెప్పిననేకాని యితరులు విశ్వసించరట! ఆ శాస్త్రజ్ఞులనైనను నందఱు శాస్త్రజ్ఞు లని యొప్పుకొనవలయునట. పదార్థవిజ్ఞానశాస్త్ర విషయోపన్యాసము లొప్పుకొందురట. ఆధ్యాత్మికవిజ్ఞానశాస్త్రవిషయములందు సందేహమేరట! భౌతికమునకు నాధ్యాత్మికమునకు నడుమనున్న మహాసముద్ర మెవఁ దుల్లంఘించఁగలఁడు? అందఱును సముద్రతీరమందు నిలిచిరి. ఎవఁడు నా సముద్రోల్లంఘనము చేయఁజాలక పోయెను. అంజనేయుఁడు తాను చేయును ననెను. దక్కినవారు విశ్వసించిరి గాన సరిపోయినది - 'కాదు. నీవు లంకకుఁ బోలేదు. సముద్రముమీఁదఁ గొంచెముసే పెగిరి వచ్చితివి పో' యని దక్కినవా రన్నచో నతని బ్రదుకేమి కావలసినది? ఇది ధర్మమని చెప్పినచో విశ్వసించవలయును. అయినచోఁ బ్రతిదియు విశ్వసింపవలయునా? అట్లయినచోఁ బ్రతిదియు ననుభవములోనికిఁ దెచ్చుకొనవలయునా? ఐన్ స్టైన్, రామన్, బోసు మొదలయినవారు చెప్పినమాటలు మనము విశ్వసించుచున్నాము. అవి మన యనుభవములో లేవు. అవి మన యనుభవములోనికి వచ్చుట కీ యొక్కఁడే జన్మమయినచో మనము వ్యర్థులమే యయినాము. ఒకఁడు తర్కముచేఁ జూచిన దొకఁడు విశ్వాసముచేతఁ జూచును. చంద్రుఁ డాకాశమున సత్పదార్థమువలె స్వితస్వచ్ఛరోచులు వెలిగఁగెను. ధర్మమువలె సర్వనిందాతిరస్కారము ప్రకటించెను. అతని పరిహాసము తెల్లనైనేలయొడ్డునం దొఱిసికొని నురుసుతెట్టెలు కట్టెను.

జాముప్రొద్దు పోయినది. భోజనములు చేసి యందఱును గూర్చుండిరి. అరుంధతికిఁ జక్కగా నారోగ్యమువచ్చినదికాని నెత్తురు పూర్తిగాఁ బట్టలేదు. జ్వరమువచ్చుట మానివేసినది దగ్గుపూర్తిగాఁ బోయినది. వైద్యుఁడు నేత్రములును, నాడియుఁ బరీక్షించి మేమియు లేదు. ఇంక బలముపట్టుటయే యున్నది'యను. ఆమె మంచమును వదలలేదు. కాని యింటిలోఁ గొంచె మడుగులువేయించి భోజనమునకుఁ బడమింటిలోనికిఁ దీసికొనిపోయిమఱలఁదెచ్చి పండు కొనఁబెట్టుదురు. ఆమెకు నన్నముపెట్టి మంచములోఁ బరుండఁబెట్టిరి. చుట్టను పశుపతి, ధర్మారావు, అననూయ, పశుపతితల్లి, అననూయ పినతల్లియు నందఱును గూర్చుండిరి. అరుంధతి తల్లితో 'అమ్మా! నా కింకెన్నాళ్ళలో నెమ్మదించును?' అనెను. అన. పినతల్లి - ఆ సంగతి యమ్మనడిగినచో నేమి తెలియునే? ఆయననడుగుము. అన- అది నీ యెత్తిపాడుపులతోనే యొచ్చుకొనలేకుండ నున్నదే. పినతల్లి- నాయనా, ధర్మారావు! నీవు చెప్పు. నాయనా! మా పిల్లకు జల్పింకెన్నాళ్ళకు నయనుగును? అన- ఏమిటే అల్లరి? పినతల్లి- అతఁ డిచ్చటఁ గూర్చున్నాఁడనియా? అన- అది కాదే! నిజము చెప్పుచున్నాను. విను. పెండ్లికిలగ్నముకదిర్చినగాని దానికిఁ బూర్తిగా నయముకాదు. ఆ లగ్నమెపుడు పెట్టెదరో నిర్ణయించుకొనుఁడు. పశు - ఇప్పుడు పెండ్లిచేసినచో శారదాబిల్లుకేసు పెట్టుదురేమో? అన - అంతగా నైనచో జరిమానా యిచ్చివేయుదుము. ఇందుకని కులము చెడుదుమా? ధర్మా - ఈ శారదాబిల్లుకేసులు పెట్టువారందఱును దేశ సేవకులు. మనదేశపుడబ్బు పరదేశమునకుఁ బోవుచున్నదని గాంధీ యద్యచుములోఁ జేరినవారు. ఈ జరిమానాలతో నట్లు ధనము పోవుటలేదు కాఁబోలు! దేశమంతయు నైక్యము లేక పాదయిపోవుచున్న దని ఘోషించువారు. ఇట్టి వ్యాజ్యములమూలమున దేశము నందలి ప్రజలలో నైక్యము ప్రబలుచున్నది కాఁబోలు! అల్ప ప్రయోజనార్థులయి యధికవిషయములందుఁ జెడిపోవుట యిదే. బాబుకు పెండ్లి యయినదన్న సంతోషమే కాని తనకు సవతితల్లి పచ్చుచున్న దన్నమాట తెలియదు. అన - నాయనా! ఈ సంఘ సంస్కర్తల దుర్వేషములు వారికిఁ దగును. మా యూరిలో నొక రు

న్నారు. వారు సంఘసంస్కర్తలు. వారిపిల్ల యొక పేదవానిని బ్రేవించినది. నా రొక యుద్యోగస్థుని దెచ్చి యాపిల్లకుఁ బెండ్లిచేసిరి. ఆమె యేమి చేయును? పిల్ల పెద్దదైనతరువాతఁ జేసినచో నా పిల్ల యిష్టానుసారము చేయవలయును. అప్పుడైనను సంబంధము కుదుర్చునది ఏరే? ! ఆచూత్రమునకుఁ బిల్ల పెద్దదగుట యెందులకు? అది యొకరిని గొరినతరువాత నింకొకని కిచ్చి పెండ్లిచేయుటకుఁ గాఁబోలు! చిన్నప్పుడు చేసిననే మంచిది. ఆ పిల్ల మనసప్పటి కెవ్వనిమీఁదను బ్రసరించదు. ఎవరి కిచ్చి పెండ్లిచేయునుమో వాఁడే భర్తయన్న యభిప్రాయము ప్రబలఁగలదు. ప్రేమయనఁగా నేమిటి? సౌందర్యము, వయస్సు, ధనము, పదవి మొదలయినవానినిఁ జూచి యాశపడుటయే కదా! ఇవి యున్నవని పెండ్లి గూడినతరువాత నవి నశించవచ్చును. డబ్బున్నవారని సంబంధములు చేసిన తరువాత నెంతమంది దివాలాలు తీయలేదు? ఉద్యోగములు పోలేదు? మశూచికము వచ్చి సౌందర్యము పోవచ్చును. మనసులు కలసిన వని చేసికొనిన తరువాత భార్యాభర్తలకుఁ బడక యెన్ని దాంత్యములు చెడరాదు?

ధర్మా—చెడరాదుకాదు; చెడలేదు? పాశ్చాత్యదేశముల నిండ నిదియే ఎరుస అమెరికా యీ విద్యలో నందెవేసిని జ్యూరొజునకు వంద విడకులు. ఉదాహరణముచూచిగూడ మనదేశస్థులు బాగుపడలేకున్నారు. ఎవరో చెప్పినట్లుగాఁ బాశ్చాత్యులు కొన్ని మార్గములు పూర్వ మవల బించిరి, వారు వానినిదుప్తము లని పరిహసింపుచుచున్నారు. వారు చెడ్డవని వదలిన వానిని మనము పరిగ్రహించుచున్నాము. పశు - భావము లచ్చటినుండి యిచ్చటికిఁ బ్రయాణము చేయుటకుఁ గాలము పట్టుచుగదా! మన కుమచేత నాలస్య మగుచున్నది. వెలుతురు శబ్దమువలెనే భావమునుఁ బ్రయాణముచేయుటకుఁ గొంతకాలము పట్టుచున్నది ధర్మా—ఇంగ్లీషుభాష కూడ నట్లే. కాగైలు, మెకాలేలు వ్రాసినభాష యింగ్లండులోఁ బచ్చి చాలయేర్పడదునది. షా, వోడ్ హౌస్, వెల్సు మొదలయినవారి ఇంగ్లీషు నేటి యింగ్లండులో వ్యాప్తిలోనున్నది. మనమాతృభాషలో పేక్సియరు, కార్లయిలులే యింకను రాజ్యము చేయుచున్నారు. మనదేశములో నిపుడు మనము నేర్చుచున్న ఇంగ్లీషు నేడు పోయి యిం

గ్లంతులో మాటాడితివా వారందఱును వింతమృగమును జూచినట్లు చూతురు. వారి యాచారములమాట చెప్పవలయునా? మన దేశము వారికిఁ గ్రమముగా బుద్ధిపోవుచున్నది. అన - అసలు ప్రేమ యనఁగా భార్యాభర్తలు కలసి కొన్నాళ్ళు సంసారముచేసినతరువాతగాని గదు. ఆ ప్రేమకు వయస్సొందర్య ధనాదికములతోఁ బనిలేదు. పరిచయాధిక్యమువలన, మనస్సు నలవాటువలనను వచ్చు. ఒక విషయమునం దభిమానము పరిచయమువలననే కలుగును. ప్రేమ యచునది మనోవిషయము. మనస్సున కలవాటు నాభిప్రాయము. ఈ సిద్ధాంతము నాధారము చేసికొని మన పూర్వులు వివాహకాలము నిర్ణయించిరి. తాత్కాలిక మనఃప్రవృత్తి నాధారముచేసికొని, యశ్య విషయాశ్రయబుద్ధి నాధారము చేసికొని యిప్పటి వివాహసూత్రములు నిర్ణయించుచున్నారు. పశు—నాభార్య యింత చదివిన తరువాత నింక సంసార మేమిటి! ధర్మా—ఎవరు మాటాడునది? పశు పతియేనా! సంఘసంస్కర్త పశుపతి. అన - అబ్బాయి! ఏదయినను తనదాఁ వచ్చినఁగాని తెలియదు. పశు - ఏమైనను బాల్యవివాహములు పనికి రావు. ధర్మా—ఎందుచేత? పశు—బాల్యవివాహముల వలననే బాలవితంతులసంఖ్య ఎక్కువ యగుచున్నది. అన—బాలవితంతువులసంగతి విచారించకపోయినచో బాల్యమృతులను గూర్చి విచారించరాదా? ఇంతమంది చిన్నవయసులో నెందుకుఁ జనిపోవుచున్నారో విచారించి, దాని కేదయినఁ బ్రతిక్రియ చేయరాదా? ధర్మా—చచ్చినవారిసంగతి మా కెందుకు? వారిసంగతి మృనిసి పల్వారికి. మాది మ్యారేజి బీరో. మాకు మిగిలినది పెండ్లిండ్లు, ప్రేమ. ఇంక దేనినిగుఱించి మాటాడుమందువు? కొన్ని సంగతులు మాటాడినచో రాచరికమువా రూరకుండరు. విద్యావిషయము మాకుఁ దెలియదు. వేదాంతము మొదలయిన వగమ్యములు. పదార్థవిజ్ఞాన శాస్త్రాదు లగాధములు. మిగిలినవి పెండ్లి, ప్రేమ, నూపరిశోధన, శాస్త్రచర్చ, ప్రయోజకత్వము వీనిమీఁద. మాపక్షము గెలుచు ననుటకు మా సంఖ్య యెక్కువ. మావాదన నిజము కనుకనే గెలుచుచున్నది. అన—అందుకుఁ గాదు. మీకు దంభ మెక్కువగనుక గెలుచుచున్నది. యాధార్థ్య మతీతజ్ఞానవిషయముగాని యెక్కువమంది

చెప్పనది కాదు. గొట్టెలు మంద యుండును. ఏనుగులు రెండో, మూడో. గౌరవ మేనుగులకే. ఏనుగు గొప్ప యేమని నచో నేమని చెప్పగలము? అది మనసునకే తెలియును. ధర్మా- ధర్మముకూడ నట్టిదే. అదియు మనసునకే తెలియును. పశు— మనసుగుల కిచ్చింత గౌరవము పాశ్చాత్యు లీయరు. ధర్మా- మన ధర్మశాస్త్రముల గతియు నంతే. పశు—ఆ శాస్త్రములఁ గూర్చి మనదేశీయులకే చాలమందికి నమ్మకము లేదు. అవి వ్రాసిన వారును మనవంటివారే. ధర్మా—మన దేశీయులకే నమ్మకము లే దనఁగా, మనదేశీయు లనఁగా మనదేశమందుఁ బుట్టినవా రని యర్థము. మనదేశ మనఁగా నాల్గుపాద్యులుకల ప్రదేశ మని కాద గ్గము : ఇచ్చటి మతము, సంఘము, ఆచారములు సర్వము నని యర్థము. ఈ భూఖండమునందుఁ బుట్టినంతలో నొరిగినదిలేదు. మన మతసంఘాచారములయందుఁ బుట్టవలయును. వాడు మన దేశ స్థుడు. ఇంక నవి వ్రాసినారు మనవంటివారే నంటివే - ఆమాట చాల తప్పు. మనవంటివారు కాదు. ఒక్కటి చూడు! రాజును నా వంటివాడే యని వీధిలో నిలుచుండి యనుము. ఏ మగును! ఉరికి జేసేడు బెత్తెడులో నుండువు. ధర్మశాస్త్రకర్తలు మనవంటివారే. వా గురి తీయించదుకదా! వారు మనవలె మనస్సును యధేచ్ఛముగా మాత్రము ప్రవర్తించనీయలేదు. తక్కిన సంగతు లట్లుంచి, వా రొక్కటి విశ్వసించిరి. మనస్సును నియమించిన తరువాత మనశ్శక్తి వృద్ధిపొంది దాని కెక్కువ విషయములు తెలియు నని వారి విశ్వాసము. సంకల్పవికల్పాత్మకశక్తి మనస్సులక్షణము. వాదనాశక్తి దాని వలననే కలుగును. అది యందఱకు నుండును. చదువుకొన్న కొలఁ దియు నాశక్తి వృద్ధిపొందవచ్చును. విద్య సంకల్పవికల్పములందు బహుళత్వము తెచ్చును గాని, మనస్సునకు నిశ్చయబుద్ధిని గలిగించు శక్తి నీయదు. దానికి మనోనియమన మవనరము. శరీరావయవచాల నమునందలి శక్తి యందఱకు నుండును. ఎక్కువ యాహారపుష్టి మొదలయినవి (మనస్సునకు విద్యవంటివి) కలిగినచో శరీరమునకు సౌకుమార్యము మొదలయినవి కలుగును. దేహమునందలి శక్తి వృద్ధి పొందవలయునన్నచో నియమము పాటించవలయును. మితా

హారము, వ్యాయామము, అవ్యసనిత - యీ నియమములు పాటించినచో శరీరమందు శక్తి వృద్ధిపొందినట్లే నియమముచేత మనస్సునకును శక్తి వృద్ధిపొందును. అప్పుడు తెలియుసంగతులు వేఱు. మనకా నియమము లేదు. ఆ శక్తి లేదు ఆ శక్తి వృద్ధిచేసికొనినప్పుడు ద్రష్టలైనవారి వాక్యములు మనము వృద్ధిపొందిన సంకల్పమునకు విరుద్ధముగా విమర్శించుచున్నాము. అన. పినతల్లి—సరేకాని లగ్నము నిర్ణయించుట యెప్పుడు? పశు—తేవు. వైశాఖములోఁ జేయవలయును. పిల్ల నింక నుంచరాదు. అన—ఈ దబ్బు లేకపోయినచోఁ బిల్ల యీ పాటికే వ్యక్తురాలు కావలసినది.

అప్పటికి రాత్రి రెండుజాము లయినది. చంద్రుఁడు గగన భాగమున నడిమింటఁ బ్రకాశించి ధర్మశాస్త్రకర్తవలె భారతవర్షమున కగ్రస్థాన మలంకరించెను. విరహిణీ స్త్రీలును, జారులును, జోరులును వానియగ్రస్థాన మొప్పుకొనలేదు. లగ్నము వైశాఖ శుద్ధ దశమి. ధర్మారావు సుబ్బన్నపేట వెళ్ళి తిరిగి చైత్రబహుళ దశమి నాటికి వచ్చెను. అరుంధతి కారోగ్యములో నేదో లోపముగా నుండెను. భీమవరమునుండి డాక్టరు వచ్చి స్వచ్ఛమైన గాలిపీల్చినఁ గాని సరిగా నారోగ్యము కలుగ దని చెప్పెను. ప్రతిదినము సాయం వేళ తోటకుఁ దీసికొనిపోవలయునని పశుపతి తలచెను. ధర్మారావు దగ్గఱలేని పదిరోజులు నరుంధతి కారోగ్యము వృద్ధి పొంద లేదు. అందఱకుఁ దెలిసినది: ఇది మెడతాళి యని. ధర్మారావు వరుంధతివంక నందఱు నుండఁగాఁ జూచుటకే సిగ్గుపడును. అరుంధతి యతనివంకఁ దప్ప నిం కెవ్వరివంకను జూడనే చూడదు. అనసూయ పినతల్లి యామెతో సరాగములాడును. అనసూయ 'తల్లీ! ఎప్పుడు నతనివంకనే చూచెద వే' మనును. అరుంధతి తనదృష్టి త్రిప్పుకొని మఱల నతనినే చూడ నారంభించును.

ఒకనాఁడు సాయంకాలమున నరుంధతీ ధర్మారావులు తోట పికారుపోయిరి. అరుంధతి కొంచెము నడువఁగలదు. వేసఁగిగాలి యీ చెవినుండి యా చెవికిఁ గొట్టుచున్నది. ప్రొద్దు వాటారినది. తోటలో నిర్వురును గూర్చుండిరి. ధర్మారావు 'పెండ్లి నాటికై

నను నీ వారోగ్యవంతురాలవయ్యెదవా? పూర్తిగా నీ కారోగ్యము రానిచో నిన్ను నేను బెండ్లాడను' అనెను.

అరుంధతి చురచురఁజూచెను. ధర్మారావున కాచూ పెచ్చు గూచిన ట్లున్నది. మాకందలరుబాలకషాయరసాలకిసాలఖాది పికము మధుమాససర్వస్వము త్రావిన ట్లున్న యెట్టనికన్నులతో రతికూజితము చేసెను.

ధర్మా—గోకిలకు నీవు మునుపు మాటు కూసెడిదానవు. ఇప్పుడు కూయ జేమి? అరుంధతి ధర్మారావువంక నిశ్చలదృక్కులతోఁ జూచెను.

ధర్మా—అప్పుడు నీవును గోకిలవలె మధుమాసచిహ్నమవు. ఇప్పుడు నీలోనుండి మధుమాసము వెలికిఁద్రోసి దానివలన నానంద మనుభవించవలయు ననుకొనుచున్నదానవు. అరుం—ఏమిటో కొత్తగా మాటాడుచున్న ట్లున్నది. ధర్మా—మన మిద్దఱుము నేకాంతముగా నుంటిమికదా యని. అరుం—నే నెవరను? ధర్మా—నీ వెవరవు?

అరుంధతి తలయెత్తి యతనివంకఁ జూచెను. చూచుచున్న యామెకన్నులలో నతనికిఁ బరిచితమై యతనియాత్మను స్వర్గవీధి నడిపించిన యొకజ్యోతిస్సు తోఁచెను. ఆమె 'నేను మఱల నిట్లు వచ్చితిని. నన్ను గుర్తుపట్టలేరా?' యనెను. ధర్మారా విట్లను కొనెను: 'ఆదివ్యజ్యోతి వచ్చి యీ పసిమేనిలో నొదిగెను. ఈ శరీరములోఁ బరిచయాలృతచేత సరిగా నొదుగలేక యున్నది.' అరుంధతికి తనభర్తకుఁ దెలిసేనని తెలిసెను.

అరు — ఇప్పటికిఁ దెలిసినదా? ధర్మా — ఇది యేమి పని? అరుం—నేను నీన్న వదలి యుండలేను. ఈ దేశములోఁ బతివ్రత చావదు. స్వామి రెండవ పడగ యిచ్చట నశించదు. కారణాంతర ములచేత మఱుఁగుపడవచ్చును. నే నెవ్వరను? పతివ్రతను. అల్ప కారణమువలన భయము లేదు. నేను నీవలెనే సనాతనిని. ధర్మారావు ఆహా యనుకొనెను.

ముప్పది యేడవ అధ్యాయము

శ్రావణశుద్ధ పూర్ణిమ. ఆనాఁడు చిన్న అరుంతికార్యము. మధ్యాహ్నపు బీటలమీఁద నరుంధతి లజ్జాపరిశకలితమందహాస యయ్యెను. ఆ మందహాస మంతలోఁ జిద్రుపలు చిద్రుపలై విరిసి పోయెను.

వేసఁగి చక్కఁగా వెనుకఁబడినది. ఒక చిన్న మామిడియంటు రెండవయేట నాలస్యముగాఁ బూతకొగ్గి పూతనిలువుకొనలేక సిగ్గుపడినది. ప్రజననహేతువైన మాతృశక్తి కన్యాత్వ మాతృత్వ సంధి వేళ లజ్జాపరిశకలితమందహాసము రాలుపూతవలెఁ జిద్రుపలు చిదుఱిప లగుట యేటికో?

ఆనంద ప్రథమరూపము లజ్జకాఁబోలు! లజ్జ తిరస్కృతికాని తిరస్కృతి, అంగీకారము కాని అంగీకారము, భయముగాని భయము, సుఖముకాని సుఖము.

క్షీరనాగరమథనోద్భూతయై జగన్నాథునకుఁ బెండ్లికూతురు కాఁబోవుచున్న యాదిశక్తికి లజ్జాదేవి తోడిపెండ్లికూతురు.

ఆనాఁడు ప్రొద్దుకుంకినది. చీకట్లు వచ్చినట్లే వచ్చి యింతలో నొత్తిగిల్లినవి. అద్దకమువేయువారు మొదటఁదీసికొను వేళఁ జించి కుప్పగా వేసినట్టివి అంతరించిన డక్కా మస్తినుతానులు సహస్రములుగాఁ బెరిగినట్లు కొంచెము ప్రొద్దుపోవువఱకుఁ దెల్లపడిన కృష్ణవిదియనాఁటి జ్యోత్స్నాతరంగ లుబుకుకొని వచ్చెను. సన్నని తెల్లని పలిపపుచీరకట్టుకొని మొగలిపూవులు జడలొ వెన్నెలలకు లేనితావులు సమగూర్చుచుండఁగా శ్వేతద్వీపము నుండివచ్చినయచ్చర వలె నరుంధతి దొడ్డిలో నావెన్నెలలోఁ జందిరికాధిదేవతవోలెఁ దిరుగుచుండెను. ధర్మారావు పనియేదో కలిగి యటకుఁ బోవుట

తటస్థించి యామెవంకఁ జూచెను. అతనికిఁ దల తిరిగిపోయెను ! తన కొఱకే నింపఁబడిన దా నవ్యహేమ మధుకలశము. ఎప్పటిదో యిరువది యేండ్ల నాఁటి ఒకదివ్యానుభవ చుతని మనసులోనికి వచ్చెను.

రాత్రి పాటలు గీటలయిన తరువాత నతఁడు గదిలో మంచముపైఁ ద భార్యాప్రతీక్ష చేయుచుఁ బండుకొనెను. అతని మనస్సు సహస్రధా పరువులెత్తెను. సర్వధాచ్యుతమైన మొగిలు కొండకొమ్మునుండి జాటిజాటి ఝరిణీరూపమునఁ గాలు నిలువఁ ద్రొక్కుకొనలేకుండ నూరకే ప్రవహించుటయే ప్రవహించినట్లు ధర్మాగ్రావుమనస్సు స్రవించిపోయెను.

ఆహా ! ఏమికాలము, ఏమిమార్పు ! ఎన్నెన్ని ప్రాతవి నశించిపోయినవి ? ఎన్నెన్ని క్రొత్తవి తలచూపినవి ? లోకమంతయు నూత్నత్వము శక్తియనుకొనుచున్నది. నూత్నత్వము నూత్నత్వమేకాని శక్తి యెట్లుగును ? గాడిదపిల్లకూడ కోమలముగానే యుండును. ఆహా ! ఎంత నశించిపోయినది ? నశించిపోయినదానిని జూచినచోఁ గడుపు తటగుకొనిపోవుచున్నది. ఈ నశించినదంతయు వ్యర్థమై తేజోరహితమైన దై నచో దుఃఖములేదు. నాజాతి యింత దైవోప హతమైన దేలకో ? ఈ జాతిచేసిన పాపమున కంతులేదు కాఁబోలు ! కృష్ణమనాయని యంత ప్రభువు గతించినాఁడు - తనసంపద కులట లకు, విటులకు, సభ్యేతరవాదచుంచువులకు, స్తనభారానమితలైన యోషితలకుఁ బంచని ప్రభువు - ఆప్రభువే పోయినాఁడు. అతనితో ధర్మార్థకామమోక్ష హేతువులయిన విద్యలే నశించినవి. స్వామి వేయిపడగలు నశించినవి.

రుక్మిణమ్మారావుగారు పోయినది. రాణి యన్న శబ్ద మింక నాజాతిలో నేల నిలిచియున్నది ? పరదేశసంప్రదాయములకు ముగ్ధురాలయి నీచసుఖాభిలాషిణియై దైవమన్నభావ మెఱుఁగనిదైన రాణి కాని యారాణి నశించియేపోయినది : ఆమె చిహ్నమైన సరోజినిదేవి యును నిల్వరాదు కాఁబోలు !

కేశవరావుగారు గతించిరి. గ్రుడ్డిలో మెల్లగానైన పూర్వ విద్యాసంస్థలు బ్రదికింత మనుకొన్న యామనకుఁగూడ నిచ్చట స్థానములేకు కాబోలు! ఆమన సంపాదించినది యాయనభావము కూడ నెఱుఁగని ప్రభువు లవ్యాయముగా ననుభవించుచున్నారు. గోపన్న చనిపోయినాఁడు: భక్తిప్రపత్తులు, సేవ, భూతదయ, పాప కారబుద్ధి యూర్తీభవించిన మనుజుఁడే పోయినాఁడు. స్వతంత్ర్య మెఱుఁగఁడు? కుతర్క మెఱుఁగఁడు. స్వార్థమెఱుఁగఁడు. వాఁడేల బ్రది కియుండును? అతని కిచ్చట నే మున్నది?

మా తల్లి దేవదాసి చనిపోయినది. భగవద్భావమంతయు సర్వ నాశనమయినది. దానితో భరతశాస్త్రము, కల్యాణోత్సవములుకూడ నశించినవి. దేవుఁడే చనిపోయినాఁడు.

పసిరిక పోయినాఁడు. పాపము పసిరిక నిలుచుటకుఁ దావులేక పోయినది. ఒత్తుకొని వచ్చు నదేవమాతృకలముం దాతఁడు నిలువ లేకపోయెను. ఏమి విచిత్రపు చావు చచ్చెను!

గణాచారికూడ గతించినది. ఏతల్లి స్వర్గము ర్యములకు లంకె గానున్నదో, ఆ గడియ యూడిపోయినది. గొలుసుతో లాగి నేలకు బిగించి కట్టివేయఁబడిన స్వర్గ మీ గొలుసు తెగిపోయినంతనే పోయి పోయి కనరాకుండఁ బోయినది. కనరానిదానిని లోకము లేదని వాదించుటలోఁ ద ప్పేయున్నది? గణాచారితో స్వామి పరారియయి నాఁడు.

ఆహా! ఇంక నేమి మిగిలినది ?

ఇంక నేమి మిగిలినది ?

ఇంక నేమి మిగిలినది ?

చిన్నయగుంధతి ద్వారమువద్ద నిలుచుండెను. ధర్మారావు చూచెను. ఆ నిలుచుండుటకూడఁ దనవంకకు నడచుచున్నట్లే యుం డెను. ధర్మారాయని హృదయములో సముద్రమథనవేళ క్షీరసా గరగర్భగతతరంగమునుండి చంద్రుఁ డావిర్భవించినట్లు ఒకమహా నందరేఖ పొడచూపెను.

అతఁ డామెవంకనే చూచుచుండెను. ఆమె తలయెత్తి యత నిని జూచెను. వ్యాకరణదోష మెఱుంగని యా కన్నులలోని బాస యేమో పండితుఁడైన ధర్మారావునకు నపండితురాలైన యరుంధ తికిఁ జక్కగా నర్థమై పఠిచేతులు చాచి నెమ్మదిగ నెదురునడచు టయ్యు న్య వేగముగా నా కౌఁగిటఁజేరుటయు జరిగెను. ఆ గాఢ పరిష్కారమునకుండి గుక్క త్రిప్పకొనుట కరుంధతికి రెండునిము సములు పట్టెను. ఆ రెండునిముసములును రెండేండ్లవలె నుండెను. అరుంధతి యతనికన్నులలోఁ గన్ను లుంచి 'నేను మిగిలితిని.' అనెను.

ధర్మారావు—అవును. నీవు మిగిలితివి. ఇది నా జాతిశక్తి. నా యదృష్టము. నీవు మిగిలితివి.

—...—

1027

1028

Check List

Book Number	NPROJF346		Date	13/11/2023
Front Cover	Yes		Back Cover	Yes
Blank Pages				
	CT, IV, 1027			
Missing Pages				
	No			
Prepared By	D. Mounika		Cutting By	D. Mounika
Scanned By	D. Mounika		Pages	1035
Quality Checking	D. Mounika			